

وزارة اوقاف وامن الاسلامي، الكويت

موسوعة فقهية

جلد - ۴

استیعافیة - اشتیاء

موسوعة فقهية

شائع كروه

وزارت اوقاف و اسلامی امور، کویت

© جملہ حقوق بحق وزارت اوقاف و اسلامی امور کویت محفوظ ہیں

پوسٹ بکس نمبر ۱۳، وزارت اوقاف و اسلامی امور، کویت

اردو ترجمہ

اسلامک فقہ اکیڈمی (انڈیا)

161-F، جوگابائی، پوسٹ بکس 9746، جامعہ مگرئی دہلی - 110025

فون: 26982583, 26981779-11-91

Website: <http://www.ifa-india.org>

Email: ifa@vsnl.net

اشاعت اول : ۱۴۳۰ھ / ۲۰۰۹ء

ناشر

جینوین پبلیکیشنز اینڈ میڈیا (پرائیویٹ لمیٹڈ)

Genuine Publications & Media Pvt. Ltd.

B-35, Basement, Opp. Mogra House

Nizamuddin West, New Delhi - 110 013

Tel: 24352732, 23259526,

وزارت اوقاف و اسلامی امور، کویت

موسوعه فقیهیه

اردو ترجمہ

جلد - ۴

استعاذہ — اشتہاء

مجمع الفقہ اسلامی الہند

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

﴿وَمَا كَانَ الْمُؤْمِنُونَ لِيَنفِرُوا كَافَّةً
فَلَوْلَا نَفَرَ مِن كُلِّ فِرْقَةٍ مِّنْهُمْ طَائِفَةٌ لِّيَتَفَقَّهُوا فِي
الدِّينِ وَلِيُنذِرُوا قَوْمَهُمْ إِذَا رَجَعُوا إِلَيْهِمْ لَعَلَّهُمْ يَحْذَرُونَ﴾

(سورہ توبہ، ۱۲۲)

”اور مومنوں کو نہ چاہئے کہ (آئندہ) سب کے سب نکل کھڑے ہوں، یہ کیوں نہ ہو کہ
ہر گروہ میں سے ایک حصہ نکل کھڑا ہوا کرے، تاکہ (یہ باقی لوگ) دین کی سمجھ بوجھ
حاصل کرتے رہیں اور تاکہ یہ اپنی قوم والوں کو جب وہ ان کے پاس واپس
آجائیں ڈراتے رہیں، عجب کیا کہ وہ محتاط رہیں!“

”من یرد اللہ بہ خیرا“

”یفقہہ فی الدین“

(بخاری و مسلم)

”اللہ تعالیٰ جس کے ساتھ خیر کا ارادہ کرتا ہے

اسے دین کی سمجھ عطا فرمادیتا ہے۔“

فہرست موسوعہ فقہیہ

جلد - ۴

صفحہ	عنوان	فقرہ
۳۹-۵۱	استعاذہ	۳۲-۱
۳۹	تعریف	۱
۳۹	متعلقہ الفاظ	۲
۳۹	استعاذہ کا شرعی حکم	۳
۳۹	استعاذہ کی شریعت کی حکمت	۴
۴۰	استعاذہ کے مقامات	
۴۰-۴۴	قرآن کریم کے لئے استعاذہ	۵-۳
۴۰	استعاذہ کا حکم	۶
۴۰	محفل استعاذہ	۷
۴۱	استعاذہ میں جبر و انفاء	۸
۴۲	بعض وہ مقامات جن میں استعاذہ مستحب ہے	۹
۴۲	انفاء کا مفہوم	۱۰
۴۲	استعاذہ کے الفاظ کیا ہیں اور ان میں افضل کون ہے؟	۱۱
۴۳	استعاذہ پر وقف	۱۲
۴۳	تلاوت کے منقطع ہو جانے پر تعوذ کا اعادہ	۱۳
۴۳	بیت الخلاء جاتے وقت استعاذہ	۱۴
۴۳	بیت الخلاء جاتے وقت استعاذہ کے الفاظ	۱۵
۴۵	حصول طہارت کے لئے استعاذہ	۱۶
۴۶	مسجد میں داخل ہونے اور نکلنے کے وقت استعاذہ	۱۷
۴۶-۵۰	نماز میں استعاذہ	۱۸-۲۸

صفحہ	عنوان	فقیرہ
۴۶	استعاذہ کا حکم	۱۸
۴۷	نماز میں استعاذہ کا موقع	۱۹
۴۷	نماز میں استعاذہ کس کے تابع ہے؟	۲۰
۴۷	تعوذ کا چھوٹ جانا	۲۱
۴۷	نماز کے اندر استعاذہ میں جبر ہر	۲۲
۴۸	ہر رکعت میں استعاذہ کی تکرار	۲۳
۴۹	نماز میں استعاذہ کے الفاظ	۲۴
۵۰	مقدمہ کا استعاذہ	۲۵
۵۰	خطبہ جمعہ میں استعاذہ	۲۶
۵۰	نماز عید میں استعاذہ کا موقع	۲۷
۵۰	نماز جنازہ میں استعاذہ کا حکم اور محل	۲۸
۵۰	کس کی پناہ لی جائے	۲۹
۵۱	استعاذہ کن چیزوں سے کیا جائے	۳۰
۵۱	پناہ طلب کرنے والے کو پناہ دینا	۳۱
۵۱	تعوذیہ امت باہر صفا	۳۲
۵۳-۵۴	استعارہ	۳-۱
۵۴	تعریف	۱
۵۴	استعارہ کا شرعی حکم	۲
۵۴	عارفہ لینے کے آداب	۳
۵۵-۵۴	استعانت	۸-۱
۵۴	تعریف	۱
۵۴	اجمالی حکم	۲
۵۴	قتال میں غیر مسلموں سے استعانت	۵
۵۵	غیر قتال میں غیر مسلموں سے استعانت	۶
۵۵	باغیوں سے اور ان کے خلاف استعانت	۷
۵۵	عبادت میں دوسرے سے استعانت	۸

صفحہ	عنوان	فقہ
۵۵	استعطاء	
	دیکھئے: عطاء، عطیہ	
۵۶-۵۶	استعلاء	۴-۱
۵۶	تعریف	۱
۵۶	متعلقہ الفاظ: تکبر	۲
۵۶	اجمالی حکم	۳
۵۶	بحث کے مقامات	۴
۵۷-۵۸	استعمال	۹-۱
۵۷	تعریف	۱
۵۷	متعلقہ الفاظ: استجار	۲
۵۷	اجمالی حکم	۳
۵۷	مواد کا استعمال اور اس کی صورتیں	۴
۵۷	الف: پانی کا استعمال	۴
۵۷	ب: خوشبو استعمال کرنا	۵
۵۷	ج: مرد و جانوروں کی کھالوں کا استعمال	۶
۵۸	وہ سونے چاندی کے برتنوں کا استعمال	۷
۵۸	موجب ضمان استعمال	۸
۵۸	انسان سے کام لینا	۹
۵۹-۷۵	استغاثہ	۲۸-۱
۵۹	تعریف	۱
۵۹	متعلقہ الفاظ: استخارہ، استعانت	۲
۵۹	استغاثہ کا حکم	۳
۶۰	اللہ تعالیٰ سے استغاثہ	۵
۶۱	رسول اللہ ﷺ سے استغاثہ	۶
۶۲	مخلوق سے استغاثہ کے اقسام	۷

صفحہ	عنوان	فقرہ
۶۲	پہلی صورت	۴۷
۶۵	دوسری صورت	۱۲
۶۶	تیسری صورت	۳
۶۷	چوتھی صورت	۱۳
۶۸	ما انک سے استغاثہ	۱۵
۶۸	جنات سے استغاثہ	۱۶
۶۸	استغاثہ کرنے والوں کی قسمیں	۱۷
۷۰	کفار کے ساتھ جنگ میں کفر سے مدد لینا	۱۹
۷۰	جانور کا استغاثہ	۲۰
۷۰	استغاثہ کرنے والے کی حالت	۲۱
۷۲	استغاثہ کرنے والے کی بلاکت کا اٹھان	۲۳
۷۲	استغاثہ کرنے والے کی فریادری سے باز رہنے والے کا حکم	۲۴
۷۲	قریب الہلاک ہونے کی حالت میں استغاثہ	۲۴
۷۳	حد قائم کرنے کے وقت استغاثہ	۲۵
۷۳	غصب کے وقت استغاثہ	۲۶
۷۴	زمانہ پر اگر لو میں استغاثہ	۲۸
۷۵-۷۶	استغراق	۷۱-۷۰
۷۵	تعریف	۱
۷۵	اجمالی حکم اور بحث کے مقامات	۲
۷۵	استغراق پر دلالت کرنے والے الفاظ	۵
۷۶-۸۹	استغفار	۳۵-۱
۷۶	تعریف	۱
۷۷	متعلقہ الفاظ: توبہ، دعا	۲
۷۷	استغفار کا شرعی حکم	۳
۷۸	استغفار مطلوب	۵

صفحہ	عنوان	فقیرہ
۷۸	استغفار کے الفاظ	۶
۷۹	نبی اکرم ﷺ کا استغفار	۸
۸۰	طہارت میں استغفار	۹-۱۰
۸۰	اول: بیت الخلاء سے نکلنے کے بعد استغفار	۹
۸۰	دوم: وضو کے بعد استغفار	۱۰
۸۱	مسجد میں داخل ہوتے وقت اور نکلنے وقت استغفار	۱۱
۸۱-۸۴	نماز میں استغفار	۱۲-۱۷
۸۱	اول: آغاز نماز میں استغفار	۱۲
۸۲	دوم: رکوع و سجود اور دونوں سجدوں کے درمیان بیٹھنے کی حالت میں استغفار	۱۳
۸۳	سوم: قنوت میں استغفار	۱۶
۸۳	چہارم: قعدہ اخیرہ میں تشہد کے بعد استغفار	۱۷
۸۳	نماز کے بعد استغفار	۱۸
۸۴	استسقاء میں استغفار	۱۹
۸۵	مردوں کے لئے استغفار	۲۱
۸۶	نحیبت سے استغفار	۲۲
۸۶	مومنوں کے لئے استغفار	۲۵
۸۷	کافر کے لئے استغفار	۲۶
۸۷	استغفار کے ذریعہ گناہوں کی معافی	۲۸
۸۸	سوتے وقت استغفار	۳۰
۸۸	چھینکے پر دعا دینے والے کے لئے دعا مغفرت	۳۱
۸۹	کاموں کے آخر میں استغفار	۳۲
۹۰	استغلال	
	دیکھئے: استنار	
۹۰-۹۳	استفاضہ	۱-۱۰
۹۰	تعریف	۱

صفحہ	عنوان	فقیرہ
۹۰	اجمالی حکم	۲
۹۱	حدیث مستفیض	۸
۹۲	بحث کے مقامات	۰
۹۲	استغناء	
	دیکھئے: نقوی	
۹۲-۱۰۵	استغناح	۱۹-۱
۹۲	تعریف	
۹۲	نفوی معنی	
۹۳	اصطلاحی معنی	۲
۹۳	استغناح نماز	۳
۹۳	متعلقہ الفاظ: ثناء	۴
۹۳	استغناح کا حکم	۵
۹۵-۹۹	استغناح کے منقول الفاظ	۸-۶
۹۶	”و اما من المسلمین“ کہا جائے یا ”اول المسلمین“؟	۷
۹۸	پہنہ پر و الفاظ سے متعلق متباد کے مذہب	۸
۹۹-۱۰۲	دعاء استغناح پڑھنے کی کیفیت اور اس کا موقع	۱۲-۹
۹۹	دعاء استغناح آہستہ پڑھنا	۹
۹۹	نماز میں استغناح کا موقع	۱۰
۱۰۰	مقتدی کے لئے دعاء استغناح	
۱۰۱	مہبوق کے لئے دعاء استغناح	۲
	وہ نمازیں جن میں دعاء استغناح ہے اور وہ نمازیں جن میں	۱۶-۱۳
۱۰۲-۱۰۴	دعاء استغناح نہیں	
۱۰۳	اول: نماز جہاد میں استغناح	۴
۱۰۳	۱۰: نماز عید میں استغناح	۵

صفحہ	عنوان	فقیرہ
۱۰۳	سوم: نوافل میں استفتاح	۱۶
۱۰۴	تاوت کرنے والے کا استفتاح	۱۷
۱۰۴	استفتاح بمعنی نصرت طلب کرنا	۱۸
۱۰۴	استفتاح بمعنی غیب کا علم طلب کرنا	۱۹
۱۰۵-۱۰۶	استفراش	۳-۱
۱۰۵	تعریف	۱
۱۰۵	متحاۃ التاۃ: استنجا	۲
۱۰۶	اجمالی حکم اور بحث کے مقامات	۳
۱۰۶-۱۰۸	استفسار	۷-۱
۱۰۶	تعریف	۱
۱۰۶	متحاۃ التاۃ: سوال، استفسال	۲
۱۰۸-۱۰۷	اجمالی حکم	۶-۴
۱۰۷	اہل اصول کے یہاں اس کا حکم	۴
۱۰۷	فقہاء کے یہاں اس کا حکم	۵
۱۰۷	بحث کے مقامات	۷
۱۰۸-۱۱۰	استفصال	۸-۱
۱۰۸	تعریف	۱
۱۰۸	متحاۃ التاۃ: استفسار، سوال	۲
۱۰۹-۱۱۰	اجمالی حکم	۷-۴
۱۰۹	اصولیین کے نزدیک اس کا حکم	۴
۱۰۹	فقہاء کے نزدیک اس کا حکم	۵
۱۱۰	بحث کے مقامات	۸
۱۱۰-۱۱۱	استقاء	۳-۱
۱۱۰	تعریف	۱
۱۱۰	اجمالی حکم	۲
۱۱۱	بحث کے مقامات	۳

صفحہ	عنوان	فقیرہ
۱۱۱-۱۳۲	استقبال	۱-۴۴
۱۱۱	تعریف	۱
۱۱۲	متعلقہ الفاظ: استقبال، مسامحہ، مجازات، التفات	۲
۱۱۲-۱۳۱	نماز میں استقبال قبلہ	۷-۴۱
۱۱۳	بُحر کا استقبال	۸
۱۱۳	نماز میں استقبال قبلہ کا حکم	۹
۱۱۴	استقبال قبلہ ترک کرنا	۱۰
۱۱۵	نماز میں استقبال قبلہ کا تحقق کس طرح ہوگا	۱۱
۱۱۶-۱۱۹	مکہ والوں کا استقبال قبلہ	۱۲-۱۸
۱۱۶	کعبہ کو دیکھنے والے کی استقبال قبلہ	۱۲
۱۱۶	کعبہ کے قریب نماز باجماعت	۱۳
۱۱۶	کعبہ کو نہ دیکھنے والے کی استقبال قبلہ	۱۴
۱۱۷	کعبہ کے اندر نماز فرض پڑھتے وقت استقبال	۱۵
۱۱۸	کعبہ کی چھت پر فرض نماز کے وقت قبلہ رخ ہونا	۱۶
۱۱۸	کعبہ کے اندر اہل کی چھت پر نفل نماز	۱۷
۱۱۹	مکہ سے دور رہنے والے شخص کا استقبال قبلہ	۱۹
۱۲۰	مہینہ اور جوہرینہ کے حکم میں ہے وہاں کے لوگوں کا استقبال قبلہ	۲۰
۱۲۰	صحابہ کا بعض کے غریبوں کا رخ کرنا	۲۱
۱۲۰	قبلہ کے متعلق خبر دینا	۲۲
۱۲۱	خبر دینے والوں کا اختلاف	۲۳
۱۲۱	قبلہ کے دلائل	۲۴
۱۲۱	الف: ستارے	۲۴
۱۲۱	ب: سورج اور چاند	۲۴
۱۲۲	ج: قطب نما	۲۴
۱۲۲	دلائل قبلہ کی ترتیب	۲۵

صفحہ	عنوان	فقیرہ
۱۲۲	دلائل قبلہ کا سنبھالنا	۲۶
۱۲۲	قبلہ کے بارے میں اجتہاد کرنا	۲۷
۱۲۳	اجتہاد میں شک اور اجتہاد کی تہدیلی	۲۸
۱۲۴	قبلہ کے بارے میں اجتہاد میں اختلاف	۲۹
۱۲۴	مجتہد پر قبلہ کا غلطی ہونا	۳۰
۱۲۴	تحری اور نماز سے قبل قبلہ کا غلطی ہونا	۳۱
۱۲۵	تحری کا ترک کرنا	۳۲
۱۲۶	تحری کرنے والے کے لئے سمت قبلہ کی جستجو ہونے کا ثبوت	۳۳
۱۲۶	قبلہ کے بارے میں تھید	۳۴
۱۲۶	ترک تھید	۳۵
۱۲۷	ماہیت شخص اور انتہائی تاریکی میں گرفتار شخص کا استقبال قبلہ	۳۶
۱۲۷	قبلہ کے بارے میں غلطی کا واضح ہونا	۳۷
۱۲۷	نماز میں استقبال قبلہ سے عاجز ہونا	۳۸
۱۲۹	سفر میں سواری پر عمل پڑھنے والے کا استقبال قبلہ	۳۹
۱۲۹	سفر میں پیدل چلتے ہوئے عمل نماز پڑھنے والے کا استقبال قبلہ	۴۰
۱۳۰	کشتی وغیرہ پر فرض نماز پڑھنے والے کا استقبال قبلہ	۴۱
۱۳۰	نماز کے علاوہ حالتوں میں استقبال قبلہ	۴۲
۱۳۰	نماز میں غیر قبلہ کا استقبال	۴۳
۱۳۱	نماز کے علاوہ حالتوں میں غیر قبلہ کی طرف متوجہ ہونا	۴۴
۱۳۲ - ۱۳۳	استقراء	۴-۱
۱۳۲	تعریف	۱
۱۳۲	متعلقہ اثناء: قیاس	۲
۱۳۲	اجمالی حکم	۳
۱۳۳ - ۱۳۵	استقراض	۴-۱
۱۳۳	تعریف	۱

صفحہ	عنوان	فقیرہ
۱۳۳	متعلقہ الفاظ: استدلال	۲
۱۳۴	اجمالی حکم	۳
۱۳۵	بحث کے مقامات	۴
۱۳۶ - ۱۳۹	استقسام	۸-۱
۱۳۶	تعریف	۱
۱۳۶	متعلقہ الفاظ: طرق، غیرہ، قال، قرء، کہانت	۲
۱۳۸	استقسام کا شرعی حکم	۷
۱۳۹	استقسام کے بجائے شریعت کا استخارہ کو حلال قرار دینا	۸
۱۳۹	۱. تقابل	
	۲. کہنے: "نہر"	
۱۳۹	استکباب	
	۳. کہنے: "نذوق، نذوق"	
۱۴۰ - ۱۴۱	استام	۲-۱
۱۴۰	تعریف	
۱۴۰	اجمالی حکم	۲
۱۴۱ - ۱۴۲	استحقاق	۲-۱
۱۴۱	تعریف	
۱۴۱	استحقاق کا شرعی حکم	۲
۱۴۳ - ۱۵۷	استماع	۳۱-۱
۱۴۳	تعریف	۱
۱۴۳	متعلقہ الفاظ: سماع، استراق السمع، تجسس، انصات	۲
۱۴۳ - ۱۵۷	استماع کی قسمیں	۳۱-۳
۱۴۳ - ۱۵۴	پہلی قسم: انسان کی آواز کو بغور سننا	۲۳-۳
۱۴۳ - ۱۵۷	دوئم: قرآن کریم کا سننا	۱۱-۳

صفحہ	عنوان	فقیرہ
۱۴۳	الف: نماز کے پڑھنے پر قرآن کریم کو بغور سننے کا حکم	۳
۱۴۴	ب: پڑھنے پر قرآن کو بغور سننے کے لئے اس کی آیات کا مطالعہ کرنا	۵
۱۴۵	ج: غیر شرعی آیات کا سننا	۷
۱۴۷	د: طہارت کا سننا	۹
۱۴۷	ہ: نماز میں قرآن سننا	۱۰
۱۴۷	و: آیت تہجد کا سننا	۱۱
۱۴۷-۱۵۵	ز: غیر قرآن کریم کا سننا	۲۳-۲۲
۱۴۷	الف: خطبہ جمعہ سننے کا حکم	۲
۱۴۹	ب: عورت کی آواز سننا	۵
۱۴۹	ج: گانا سننا	۶
۱۵۰	د: نفس کو راحت پہنچانے کے لئے گانا	۷
۱۵۲	ہ: مہمان کے لئے غفر خوانی	۲۲
۱۵۴	و: تجوید غزوات سے متعلق حکام کا سننا	۲۳
۱۵۵	دوسری قسم: حیوانات کی آواز سننا	۲۴
۱۵۶-۱۵۷	تیسری قسم: جمادات کی آوازوں کا سننا	۲۵-۳۱
۱۵۵	اول: موسیقی کا سننا	۲۶
۱۵۵	الف: دف اور اس جیسے بجائے جانے والے آلات کا سننا	۲۷
۱۵۷	ب: بانسری اور اس جیسے چوبک بجائے جانے والے آلات کا سننا	۲۹
۱۵۷	ج: اصل آواز اور اس کی بارش کا سننا	۳
۱۵۸	استمنا	۳-۱
۱۵۹	تعریف	
۱۵۹	برائی حکم	۲
۱۵۹	بحث کے مقامات	۳
۱۵۹-۱۶۴	استمنا	۱۵-۱
۱۵۹	تعریف	

صفحہ	عنوان	فقیرہ
۱۵۹-۱۶۰	استمناء کے وسائل	۳-۵
۱۵۹	مشت رتیٰ نہا	۴
۱۶۰	آگے کی ٹھکانہ کے ماہودھیوں میں مباشرت نہ کرنے کی غارت نہا	۵
۱۶۰	اثر رتیٰ نہی لی وجہ سے نہا نہا	۶
۱۶۱	اثر رتیٰ نہی سے عورت کا نہا نہا	۷
۱۶۱	روز پر اثر رتیٰ نہی کا نہا	۸
۱۶۳	عکاف پر استمناء کا نہا	
۱۶۳	حج و عمرہ میں استمناء کا نہا	۲
۱۶۳	بیوی کے توسط سے اثر رتیٰ نہی نہا	۴
۱۶۳	اثر رتیٰ نہی کی نہا	۵
۱۶۶-۱۶۵	استمبال	۱-۵
۱۶۵	تعریف	
۱۶۵	استمبال کا حکم	۲
۱۶۵	الف: حابر استمبال	۲
۱۶۵	ب: جابر استمبال	۲
۱۶۶	استمبال میں بی بی مہلت کی مدت	۴
۱۶۶	مہلت طلب کرنے والے کی درخواست قبول کرنے کا حکم	۵
۱۶۶	استناب	
	دیکھیے: ۱۱۱۱۱	
۱۶۷-۱۶۵	استناب	۱-۱۷
۱۶۷	تعریف	
۱۶۷	استناب حسی	۲
۱۶۷-۱۶۰	اول: نماز میں ٹیک لگانے کے احکام	۳-۶
۱۶۷	الف: فرض نماز میں ٹیک لگانا	۳
۱۶۸	ب: وقت ضرورت فرض نماز میں ٹیک لگانا	۴
۱۶۸	ج: نماز میں بیٹھنے کے درمیان ٹیک لگانا	۵

صفحہ	عنوان	فقیرہ
۱۶۹	و: ظلی نماز میں یساکا	۶
۱۶۹-۱۷۰	وہم: نماز کے علاوہ میں ٹیک لگانے کے احکام	۷-۸
۱۶۹	لغ: باغی ٹھمن کا نیند کی حالت میں ٹیک لگانا	۷
۱۶۹	ب: قبر سے یساکا	۸
۱۷۰	استناب: بمعنی استدلال	۹
۱۷۰	استناب: بمعنی دلیل کو لوٹ کر ماضی میں حکم ثابت کرنا	۱۰
۱۷۲	استناب: "تین کے درمیان فرق	۲
۱۷۲	یک اعتبار سے ماضی کی طرف مہرب ہو اور دوسرے اعتبار سے نہ ہونا	۳
۱۷۳	نق: موقوف میں امارت کو ماضی کی طرف مہرب قرار دینے کا نتیجہ	۴
۱۷۴	استناب: نماں کہاں ہوتا ہے	۵
۱۷۵	حقہ کے فتح کرے اور ان کو فتح ہو جانے میں استناب	۷
۱۷۶-۱۷۵	استنباط	۱-۴
۱۷۵	تعریف	
۱۷۶	محتاجۃ المناظر: استنباط، تخریج، بحث	۲
۱۷۶	بحث کے مقامات	۵
۱۷۷	استنار	
	ب: کہتے: استنار	
۱۷۸-۱۷۷	استنار	۱-۳
۱۷۷	تعریف	
۱۷۷	اجمالی حکم	۲
۱۷۸	بحث کے مقامات	۳
۱۷۸-۱۹۳	استنباط	۱-۳۵
۱۷۸	تعریف	
۱۷۹	محتاجۃ المناظر: استنباط، استنار، استنباط، استنباط	۲
۱۷۹	استنباط کا حکم	۶

صفحہ	عنوان	فقرہ
۱۸۱	وجوب استنجاء کے تاکمین کے نزدیک اس کے وجوب کا وقت	۸
۱۸۱	وضو سے استنجاء کا تعلق اور ان دونوں کے درمیان ترتیب	۹
۱۸۲	تیمم سے استنجاء کا تعلق اور ان دونوں کے درمیان ترتیب	۱۰
۱۸۲	جس شخص کو دائمی حدث ہو اس کے استنجاء کا حکم	۱۱
۱۸۳	استنجاء کرنے کا سبب	۱۲
۱۸۳	غیر معتاد نکلنے والی مٹی	۱۳
۱۸۳	غیر معتاد میں سے خون، پیپ اور اس جیسی چیزیں	۱۴
۱۸۴	سہلیں کے متبادل مخرج سے نکلنے والی چیز	۱۵
۱۸۴	مدی	۱۶
۱۸۴	وہی	۱۷
۱۸۵	رج	۱۸
۱۸۵	پانی کے ذریعہ استنجاء	۱۹
۱۸۶	پانی کے علاوہ دوسری سیال چیزوں سے استنجاء کرنا	۲۰
۱۸۶	پتھر میں سے استنجال کے بجائے پانی سے جو اس فصل ہے	۲۱
۱۸۷	استنجال سے چیز کے ذریعہ یا مائے	۲۲
۱۸۸	یا استنجال کو پاک کرے ۱۰۰ ہے؟	۲۳
۱۸۹-۱۸۹	وہ جگہیں جہاں استنجال کافی نہیں	۲۴-۲۵
۱۸۹	الف: مخرج پر باہر سے نکلنے والی نجاست	۲۵
۱۸۹	ب: نجاست کا پھیل کر مخرج سے آگے بڑھ جانا	۲۶
۱۸۹	ج: عورت کا ارلہ نجاست کے لئے پتھر استعمال کرنا	۲۷
۱۹۰	وہ چیز جس سے استنجال ممنوع ہے	۲۸
۱۹۱	جن چیزوں سے استنجاء حرام ہے ان سے استنجاء کرنا کافی ہے یا نہیں	۲۹
۱۹۵-۱۹۴	استنجاء کا طریقہ اور اس کے آداب	۳۰-۳۵
۱۹۴	اہل نبا میں ماتھ سے استنجاء کرنا	۳۰
۱۹۴	وہم: بوقت استنجاء پردہ کرنا	۳۱

صفحہ	عنوان	فقیرہ
۱۹۲	۶۰: تناء حاجت کی جگہ سے منتقل ہوا	۳۲
۱۹۳	چارم: حاست استیاء میں استقبال قبلہ نہ کرنا	۳۳
۱۹۳	چشم: استیاء	۳۴
۱۹۳	۴۸: چشم چھیکیں مارنا اور دوسرے کو تم کرنا	۳۵
۱۹۴-۱۹۴	استغفار	۵-۱
۱۹۴	تعریف	
۱۹۴	مناقضہ التماثل: استغفار، استیاء	۲
۱۹۴	اجمالی حکم	۴
۱۹۴	بحث کے مقامات	۵
۱۹۵-۱۹۵	استسحاق	۳-۱
۱۹۵	تعریف	
۱۹۵	اجمالی حکم	۲
۱۹۵	بحث کے مقامات	۳
۱۹۸-۱۹۶	استغفار	۹-۱
۱۹۶	تعریف	
۱۹۶	مناقضہ التماثل: استغفار	۳
۱۹۶	اجمالی حکم	۴
۱۹۸	منی سے نکلا	۸
۱۹۸	بحث کے مقامات	۹
۱۹۸	استغناء	
	۱۰: لکھے: استیاء	
۱۹۹-۱۹۹	استسحاق	۳-۱
۱۹۹	تعریف	
۱۹۹	اجمالی حکم	۲
۱۹۹	بحث کے مقامات	۳

صفحہ	عنوان	فقیرہ
۱۹۹	استہزا۱	
	دیکھئے: اختلاف	
۲۰۰-۲۰۰	استہزاک	۴-۱
۲۰۰	تعریف	۱
۲۰۰	مختلفہ الفاظ: ۱ تا ۱۵	۲
۲۰۰	کون چیزیں ہیں سے استہزاک ہوتا ہے	۳
۲۰۰	استہزاک کا اثر	۴
۲۰۱-۲۰۱	استہزال	۲۳-۱
۲۰۱	تعریف	
۲۰۲-۲۰۲	علامات حیات	۸-۲
۲۰۱	الف: چینا	۲
۲۰۱	ب: چینٹا، ر، و، جی	۳
۲۰۲	ج: سانس لینا	۴
۲۰۲	د: حرکت کرنا	۵
۲۰۲	ه: لمبی حرکت	۶
۲۰۲	و: معمولی حرکت	۷
۲۰۲	ز: خٹائی	۸
۲۰۲	استہزال کا اثبات	۹
۲۰۳	تیس کی کوہی	۱۳
۲۰۳	نوزائیدہ بچے کا نام رکھنا	۶
۲۰۵	مرے والے نوزائیدہ بچے کو نسل، یا، اس پر شمار جتنا روپڑا احسانہ اس کو نہیں سنا	۷
۲۰۶	نوزائیدہ بچہ کی وراثت میں استہزال کا اثر	۸
۲۰۶	پیٹ کے بچے کو نقصان پہنچانا جبکہ وہ استہزال کے بعد مر جائے	۹
۲۰۶	تلبور سے پہلے کا حکم	۲۰
۲۰۶	تلبور کے بعد کا حکم	۲

صفحہ	عنوان	فقیرہ
۲۰۷	مکمل مکھنے کے بعد زیارتی کرنا	۲۲
۲۰۷	جس بچہ پر زیارتی کی جائے اس کے اجمال کے بارے میں اختلاف	۲۳
۲۰۸-۲۰۸	استواء	۲-۱
۲۰۸	تعریف	
۲۰۸	جمالی حکم اور بحث کے مقامات	۲
۲۰۹-۲۱۰	استیاء	۱۸-۱
۲۰۹	تعریف	
۲۰۹	متعلقہ الفاظ: تحلیل لائن	۲
۲۰۹	مسواک کے مشروع ہونے کی حکمت	۳
۲۰۹	مسواک کرنے کا شرعی حکم	۴
۲۱۸-۲۱۱	طہارت میں مسواک کرنا	۶-۵
۲۱۱	ہنسو	۵
۲۱۱	تیمم اور غسل	۶
۲۱۱	نماز کے لئے مسواک کرنا	۷
۲۱۲	روزہ دار کے لئے مسواک کرنا	۸
۲۱۲	آیت قرآن "وإذا قرأ القرآن فاستمعوا له وأنصتوا لعلکم ترحمون" کے تحت مسواک کرنا	۹
۲۱۳	مسواک کے تحت ہونے کے بعد ہونے کے مواقع	۱۰
۲۱۳	مسواک سے پہلے کی بات	
۲۱۳	دونکڑیاں جن کی مسواک کرنا ممنوع یا مکروہ ہے	۲
۲۱۵	مسواک کی صفت	۳
۲۱۵	نکڑی کے علاوہ دوسرے مسواک کرنا	۴
۲۱۶	مسواک کرنے کا طریقہ	۵
۲۱۷	مسواک کرنے کے آداب	۶
۲۱۷	بار بار مسواک کرنا، اور اس کی ریادہ سے ریادہ اور کم سے کم مقدار	۷
۲۱۸	مسواک کا مہ کوٹوں آلود کرنا	۸

صفحہ	عنوان	فقیرہ
۲۱۸	استیام	دیکھئے: سوم
۲۱۸	استیداع	دیکھئے: بیعت
۲۱۸	استیطان	دیکھئے: اعلیٰ
۲۱۹-۲۲۰	استیعاب	۱-۷
۲۱۹	تعریف	
۲۱۹	متعلقہ الفاظ: اسباق، استغراق	۲
۲۱۹-۲۲۰	اجمالی حکم اور بحث کے مقامات	۳-۷
۲۱۹	الف: استیعاب واجب	۴
۲۲۰	ب: استیعاب مستحب	۵
۲۲۰	ج: استیعاب مکرمہ	۷
۲۲۱-۲۲۲	استیفاء	۱-۲۵
۲۲۱	تعریف	
۲۲۱	متعلقہ الفاظ: قبض	۱
۲۲۱	استیفاء کا امر اور حوالہ سے ربط	۳
۲۲۱	استیفاء کا حق اس کو ہے	۴
۲۲۲-۲۲۳	حقوق اللہ کی وضاحت	۵-۱۲
۲۲۲-۲۲۳	اول: حدود کا اجراء	۵-۹
۲۲۲	الف: حد رہا کے اتہاء فی بیعت	۶
۲۲۲	ب: حد نہ رہا کے اتہاء فی بیعت	۷
۲۲۳	ج: حد سرقہ جاری کرنے کا طریقہ	۸
۲۲۳	د: اتہاء حد و دی جگہ	۹

صفحہ	عنوان	فقیرہ
۲۲۳	دوم: بقعہ میرات کا اجراء	۱۰
۲۲۴	سوم: اللہ تعالیٰ کے مالی حقوق کی وصولیابی	۱۱
۲۲۴	الف: زکوٰۃ کی وصولی	
۲۲۵	ب: کفار و مرتدوں کی وصولیابی	۲
۲۲۳-۲۲۶	حقوق العباد کی وصولیابی	۲۳-۱۳
۲۲۸-۲۲۶	۱۔ مال: قصاص ایما	۱۶-۱۳
۲۲۶	الف: جان کے قصاص لیے کا طریقہ	۴
۲۲۷	ب: قصاص لیے میں تاج	۵
۲۲۸	ج: مان کے مال و میں قصاص لیے کا وقت	۶
۲۲۳-۲۲۸	دوم: ہندوں کے مالی حقوق کی وصولیابی	۲۳-۱۷
۲۲۸	الف: دوسرے کے مال سے حق کو عمومی طور پر وصول کرنا	۷
۲۳۱	ب: مرتبین ہاشمی نہروں سے رہن کی قیمت وصول کرنا	۹
۲۳۲	ج: قیمت وصول کرنے کے لئے جمع کوردکنا	۲۰
۲۳۲	د: اجارہ میں حق کی وصولیابی	۲
۲۳۲	۱۔ منفعت وصول کرنا	۲
۲۳۲	۲۔ اثرت وصول کرنا	۲۲
۲۳۳	۳۔ عاریت پر لیے مالے کا عاریت کے سامان کی منفعت کو حاصل کرنا	۲۳
۲۳۴-۲۳۳	وصولیابی میں نیا بہت	۲۵-۲۴
۲۳۴	۱۔ بندہ قائم کرے میں امام کا حق کو غلیظہ مقرر کرنا	۲۴
۲۳۴	۲۔ وصولیابی میں نکاح	۲۵
۲۴۴-۲۳۴	۱۔ استیلاء	۲۳-۱
۲۴۴	تحریر	
۲۴۴	۱۔ متعلقہ الفاظ: دیار، غصب، مضطر، غیصہ، احرار	۲
۲۴۵	۲۔ استیلاء کا شرعی حکم	۷

صفحہ	عنوان	فقیرہ
۲۳۵	ملیت میں استیلاء کا اثر	۸
۲۳۷	مسلمانوں کے مال پر حربی کفار کا استیلاء	۵
۲۳۹	اسلامی ملک پر کفار کا استیلاء	۱۶
۲۳۹	مسلمان کے مال پر استیلاء کے بعد حربی کا اسلام لانا	۷
۲۴۰	مال مباح پر استیلاء	۹
۲۴۱	تسام استیلاء	۲
۲۴۸-۲۴۲	استیلاء	۱۹-۱
۲۴۲	تعریف	
۲۴۲	متعلقہ الفاظ: حق، تدبیر، ثابت، قہری	۲
۲۴۳	استیلاء کا شرعی حکم اور اس کے شروع ہونے کی حکمت	۶
۲۴۴	ام ولد کی اس اصطلاح کا حکم جو اس کے آقا کے علاوہ سے ہو	۷
۲۴۴	استیلاء کا حقیق کس چیز سے ہوتا ہے اور اس کے شرائط	۸
۲۴۴	ام ولد میں آقا کن چیز میں شامل ہے	۹
۲۴۵	آقا کن چیز میں شامل نہیں ہے	۱۰
۲۴۵	ام ولد بنائے میں، ختلاف، ین کا اثر	
۲۴۶	ام ولد کے مخصوص احکام	۲
۲۴۶	الف: عدت	۲
۲۴۶	ب: ہجر	۳
۲۴۶	ام ولد کی جنایت	۳
۲۴۷	ام ولد کا قتل جنایت	۵
۲۴۷	ام ولد کے اس زمین پر جنایت جو اس کے آقا سے ہو	۶
۲۴۷	ام ولد پر جنایت	۷
	آقا کی زندگی میں ام ولد کی موت کا خود اس پر اور آقا کے علاوہ سے	۸
۲۴۸	ہونے والے اس کے بچے پر اثر	
۲۴۸	ام ولد کے حق میں یا ام ولد کے لئے وصیت	۹

صفحہ	عنوان	فقیرہ
۲۳۸	اسر	دیکھیے: اسری
۲۳۹-۲۵۷	اسرار	۲۲-۱
۲۳۹	تعریف	۱
۲۳۹	تعاقد التماثل: مخافتہ، جبر، کتمان، انفاء	۲
۲۵۷-۲۵۷	اسرار کا اثر علی حکم	۲۲-۶
۲۵۳-۲۵۰	اہل: اسرار، صفات اپنی ذات کو سننے کے لحاظ سے	۱۶-۶
۲۵۲-۲۵۰	عبادت میں اسرار	۵-۶
۲۵۰	سزائی نمازیں	۶
۲۵۰	اقوال نماز میں اسرار	۷
۲۵۰	الف: عجیبہ تحریر	۷
۲۵۱	ب: دعا، افتتاح	۸
۲۵۱	ج: آجود	۹
۲۵۱	د: رعت کے شروع میں غیر مقتدی کا بسم اللہ پڑھنا	۱۰
۲۵۱	ه: قرأت فاتحہ	
۲۵۲	و: نام، مقتدی اور منفذ کا آمین کہنا	۲
۲۵۲	ز: رکوع کی تسبیح	۳
۲۵۲	ح: رکوع سے پڑھنا تھے ہوئے "سبح اللہ من حمد" اور "ربنا لک الحمد" کہنا	۴
۲۵۲	ط: سجدوں کی تسبیح	۵
۲۵۲	خارج نماز میں آجود، مسئلہ نہ آجود	۶
۲۵۷-۲۵۳	دوم: افعال میں اسرار	۲۲-۱۷
۲۵۳	زکاة	۷
۲۵۳	صدقات مالک	۸
۲۵۳	قیام میل	۹
۲۵۵	نماز سے باہر کی دعا میں اسرار کا	۲۰

صفحہ	عنوان	فقیرہ
۲۵۶	قسم میں اسرار	۲۱
۲۵۶	طاق میں اسرار	۲۲
۲۴۹-۲۵۷	اسراف	۲۸-۱
۲۵۷	تعریف	۱
۲۵۷	متعلقہ الفاظ: فقیر، تہذیب، سنہ	۲
۲۵۹	اسراف کا حکم	۵
۲۶۸-۲۶۹	طاعات میں اسراف	۱۱-۶
۲۶۵-۲۶۹	۱۔ عبادات بدنیہ میں اسراف	۹-۶
۲۶۹	الف: خموں میں اسراف	۶
۲۶۲	ب: غسل میں اسراف	۸
۲۶۳	ج: نماز اور روزه میں اسراف	۹
۲۶۸-۲۶۵	دوم: عبادات مالیہ میں اسراف	۱۱-۱۰
۲۶۵	الف: صدقہ میں اسراف	۹
۲۶۷	ب: وصیت میں اسراف	
۲۶۸	سوم: جنگ کے موقع پر دشمن کا خون بہانے میں اسراف	۱۲
۲۷۱-۲۶۹	مباح چیزوں میں اسراف	۱۳-۱۴
۲۶۹	الف: کھانے پینے میں اسراف	۱۳
۲۷۰	ب: لباس و زینت میں اسراف	۱۴
۲۷۱	مہر میں اسراف	۱۵
۲۷۲	تہذیب و تنقیص میں اسراف	۶
۲۷۳	نحریات میں اسراف	۷
۲۷۹-۲۷۵	مزا میں اسراف	۲۷-۲۰
۲۷۵	الف: قصاص میں اسراف	۲
۲۷۷	ب: حدود میں اسراف	۲۵
۲۷۸	ج: بقعہ میں اسراف	۲۶

صفحہ	عنوان	فقیرہ
۲۷۹	میل میں اسراف نہ کرنے والے پر پابندی	۲۸
۲۸۰-۳۱۶	اسیری	۸۲-۱
۲۸۰	تعریف	
۲۸۱	معاذ اللہ! غلطہ زمینہ جس کی	۳
۲۸۱	اسیر کا شرعی حکم	۶
۲۸۱	مشرک و میت اسیر کی نعمت	۷
۲۸۲	کن کو قیدی بنانا جائز ہے یا کن کو نہیں	۸
۲۸۲	قیدی پر قید کرنے والے کا تسلط اور اس کے اختیارات	۱۰
۲۸۳	قید کرنے والے کا قیدی کو قتل کرنے کا حکم	۲
۲۸۳	دارالاسلام منتقلی سے پہلے قیدی کے ساتھ برتاؤ	۳
۲۸۵	دارالاسلام منتقلی سے پہلے قیدیوں میں تصرف	۴
۲۸۷	قیدی کو جان کی امان دینا	۶
۲۸۷	قیدیوں کے بارے میں امام کا فیصلہ	۷
۲۸۹	میل کے عوض رہائی	۲۳
۲۹۱	موسم قیدیوں کی نشانی کے قیدیوں کے بدلے رہائی	۲۵
۲۹۲	قیدیوں کو ذمی بنانا اور ان پر تہہ بیکار	۲۸
۲۹۳	امام کا اپنے فیصلہ سے رجوع	۲۹
۲۹۳	فیصلہ پیسے ہوگا	۳۰
۲۹۳	قیدی کا اسلام قبول کرنا	۳
۲۹۴	قیدی کا مال	۳۲
۲۹۵	قیدی کا اسلام پیسے معلوم ہوگا	۳۵
۲۹۶	بانٹیوں کے قیدی	۳۶
۲۹۹	بانٹیوں کی مدد کرنے والے عربوں کے قیدی	۳۳
۲۹۹	بانٹیوں کی مدد کرنے والے میوں کے قیدی	۴۴
۳۰۰	لوٹ مار کرنے والے قیدی	۴۵
۳۰۱	مرد قیدی اور ان سے متعلق احکام	۴۶

صفحہ	عنوان	فقیرہ
۳۱۶-۳۰۴	مسلمان قیدی دشمنوں کے قبضہ میں	۸۲-۵۴
	مہسم کی خود پہ ولی اور کفار اس کو ڈھال کی طرح استعمال کریں	۶۹-۵۴
۳۱۰-۳۰۴	تو اس کو بچانے کی مناسب تدبیر	
۳۰۴	۱- تسار	۵۴
۳۰۵	مہسم قیدیوں کی رہائی کی تدبیر اور ان کا تبادلہ	۵۶
۳۰۷	مہسم قیدیوں کو ڈھال بنانا	۶۳
۳۰۸	لخت: ڈھال کو ٹانہ بنانا	۶۴
۳۰۹	ب: کفار اور میت	۶۶
۳۱۹-۳۱۰	مسلمان قیدیوں پر بعض شرعی احکام کی تطبیق کے حدود	۸۲-۷۰
۳۱۰	مال قیمت میں قیدی کا حق	۷۰
۳۱۱	وراثت میں قیدی کا حق اور اس کے مالی تصرفات	۷۲
۳۱۲	قیدی کا تیمم اور اس میں وجوب نہ	۷۵
۳۱۳	قیدیوں کے نکاح	۷۷
۳۱۳	قیدی کے ساتھ رہنے والی عورت اور اس سے کام لینا	۷۸
۳۱۴	قیدی کی طرف سے امان یا جانا اور خود اس کو امان دینا	۷۹
۳۱۴	حالت میں اس کی نمارہ اس کا بیگ بنانا اور قیدی کے ختم ہونے کے اسباب	۸۰
۳۱۷-۳۱۷	اسرہ	۳-۱
۳۱۷	تعریف	
۳۱۷	متعلقہ الفاظ	۲
۳۱۷	اجمالی حکم اور بحث کے مقامات	۳
۳۱۸-۳۱۷	اسطوانہ	۲-۱
۳۱۷	تعریف	
۳۱۷	اجمالی حکم اور بحث کے مقامات	۲
۳۱۹-۳۱۸	۱- غار	۳-۱
۳۱۸	تعریف	

صفحہ	عنوان	فقرہ
۳۱۸	جمالی حکم	۲
۳۱۹	بحث کے مقامات	۳
۳۲۰-۳۵۹	۱. قاط	۶۷-۱
۳۲۰	تقریف	
۳۲۰	۱. قاطہ، قاطہ: ۱. صبح، مقامہ، غلو، تملیک	۲
۳۲۲	۱. قاطہ کا اثر جمعی حکم	۷
۳۲۲	۱. قاط کے اثرات	۸
۳۲۳-۳۳۲	۱. قاط کے ارکان	۳۲-۹
۳۲۳	صید	۹
۳۲۴	صید میں، بیاب	
۳۲۵	قبول	۲
۳۲۷	۱. قاط کو سہ، سرا	۶
۳۲۸-۳۳۲	۱. قاطات میں تعلیق، تفسیر، اور اضافت	۳۲-۲۰
۳۲۸	۱. شہ طہ، ۱. قاط کو طہ سرا	۲۳
۳۳۰	۱. م: ۱. قاط کو شہ ط کے ساتھ مقید سرا	۲۷
۳۳۱	سوم: ۱. قاط کو زمانہ مستثنیٰ کی طرف مہرب سرا	۲۸
۳۳۲	۱. قاط کا اختیار کس کو ہے	۲۹
۳۳۲	ساند کرنے والے میں کیا چیزیں	۳۰
۳۳۳	مسقط عنہ	۳
۳۳۴	محل، قاط	۳۲
۳۳۴-۳۳۴	وہ حقوق جن کا قاط ہوتا ہے	۳۲-۳۳
۳۳۴	۱. ب: ۱. ین	۳۳
۳۳۵	۱. م: ۱. ین	۳۴
۳۳۶	سوم: ۱. نفع	۳۵
۳۳۸	چارم: ۱. مطلق حق	۳۸

صفحہ	عنوان	فقیرہ
۳۳۸	اللہ سبحانہ تعالیٰ کا حق	۳۹
۳۴۰	حقوق العباد	۴
۳۴۲-۳۵۹	جو چیزیں - قاط کو قبول نہیں کرتیں	۵۸-۴۳
۳۴۳	امت: میں	۴۳
۳۴۴	ب: حق	۴۵
۳۴۴	وہ حقوق اللہ جو - قاط کو قبول نہیں کرتے	۴۵
۳۴۶	بابا نوح خلیفہ و لامیت	۵۰
۳۴۷	عدت کے گھر میں کمونت	۵
۳۴۷	خیار و امت	۵۲
۳۴۸	سید کی واپسی کا حق	۵۳
۳۴۸	وہ حقوق العباد جو - قاط کو قبول نہیں کرتے	۵۴
۳۴۹	جس سے غیر کا حق متعلق ہو	۵۴
۳۴۹	پرورش کا حق	۵۵
۳۴۹	بچے کا نسب	۵۶
۳۴۹	وکیل کی معزولی	۵۷
۳۵۰	یہ لیتا تصرف	۵۸
۳۵۰	حق کے وجوب سے پہلے اور سبب وجوب کے پائے جانے کے بعد حق کا - قاط	۵۹
۳۵۱	مجبور کا - قاط	۶
۳۵۳	- قاط میں جی	۶۳
۳۵۴	ساتھ شدہ (حق) نہیں لوثتا ہے	۶۵
۳۵۶	- قاط کا اثر	۶۶
۳۵۸	- قاط کا ختم ہو جانا	۶۷
۳۶۰-۳۵۹	اسکار	۶-۱
۳۵۹	تعریف	
۳۵۹	متعلقہ الفاظ: انشاء، تجدید، تفسیر	۲

صفحہ	عنوان	فقہ
۳۶۰	اجمالی علم	۵
۳۶۰	بحث کے مقامات	۶
۳۶۰	اسکان	
	دیکھئے: مکتبی	
۳۸۱-۳۶۱	اسلام	۳۱-۱
۳۶۱	تعریف	۱
۳۶۱	متعلقہ الفاظ: ایمان	۲
۳۶۲	انبیاء سابقین اور ان کے قبیلین کی ملتوں پر اسلام کا اطلاق	۳
۳۶۳	سابقہ تصرفات میں اسلام لانے کا اثر	۵
	کافر اگر مسلمان ہو جائے تو اسلام کے قبل کے	۷
۳۶۵	واجبات میں سے اس کے ذمہ کیا لازم رہے گا	
۳۶۶	اسلام میں داخل ہونے کی صورت میں مرتب ہونے والے اثرات	۸
۳۶۷	احکام شرعیہ: نماز، عبادات، جہاد وغیرہ سے متعلق اسلام لانے پر مرتب ہونے والا اثر	۹
۳۶۹	وہ تصرفات جن کی صحت کے لئے اسلام شرط ہے	۱۱
۳۷۰	ب: دین یا ملت	۱۲
۳۷۰	وہ چیزیں جو انسان کو دائرہ اسلام سے خارج کر دیتی ہیں	۱۳
۳۷۱	وہ چیزیں جن کی وجہ سے کافر مسلمان قرار پاتا ہے	۱۵
۳۷۱	اول: صریح اسلام	۱۶
۳۷۲	ارکان اسلام	۱۹
	۱۔ اركان: اس بات کی وہی، یا کہ اللہ کے سوا کوئی معبود نہیں	۲۰
۳۷۳	۲۔ یہ کہ محمد ﷺ اللہ کے رسول ہیں	
۳۷۵	۳۔ ہر ارکان: نماز قائم کرنا	۲
۳۷۵	تیسرا ارکان: زکوٰۃ ادا کرنا	۲۲
۳۷۶	چوتھا ارکان: روزہ رکھنا	۲۳
۳۷۶	پانچواں ارکان: حج	۲۴

صفحہ	عنوان	فقیرہ
۳۷۷	دہم: تابعیوں کا حکم	۲۵
۳۷۷	تابعی کا امام اس کے والدین میں سے کسی ایک کے اسلام کی صورت میں	۲۵
۳۷۷	دعا: امام کے تابعیوں کا حکم	۲۶
۳۷۸	سوم: طالبات کے درجہ امام کا حکم	۲۷
۳۷۸	اعب: نماز	۲۸
۳۸۰	سب: اذان	۲۹
۳۸۰	ت: حج و عمرہ کی بات	۳۰
۳۸۱	ذ: حج	۳
۳۸۱	اسلام	
	دیکھئے: مسلم	
۳۸۱	اسلاف	
	دیکھئے: سلف	
۳۸۲-۳۸۱	اسناد	۸-۱
۳۸۱	تعریف	
۳۸۲	سنن: متین حدیث تک پہنچانے والے طریقہ کے معنی میں	۲
۳۸۲-۳۸۲	سنن: سند کے مابین نسبت	۵-۳
۳۸۲	سند	۳
۳۸۲	سنن کا درجہ	۴
۳۸۳	سنن: شہادت حدیث	۶
۳۸۳	سہام کی صفات	۷
۳۸۳	وہابی جس میں سنن کی ضد درت ہوئی ہے اور نہ جو وہابی میں سنن کی دشمنیت	۸
۳۸۵	اسہام	۳-۱
۳۸۵	تعریف	
۳۸۵	سہام معنی بولی (نئی شمس کو لے کر ملا ہوا) کے اعتبار سے	۲

صفحہ	عنوان	فقیرہ
۳۸۵	اسہام دھیرے معنی (قرعہ اندازی) کے لحاظ سے	۳
۳۸۶	أسیر	
	دیکھئے: نسری	
۳۸۶-۳۹۶	اشارہ	۲۲-۱
۳۸۶	تعریف	
۳۸۷	متعلقہ الفاظ: ولایت، اعیان	۲
۳۸۷	اشارہ کا اثر علی حکم	۳
۳۸۷-۳۹۰	گوئے کا اشارہ	۱۱-۵
۳۸۹	گوئے کی طرف سے اس چیز کا اثر جو جب مد ہوتی ہے	۶
۳۸۹	گوئے کا اشارہ ایسے فقرہ کے متعلق جس سے قصاص واجب ہوتا ہے	۷
۳۸۹	گوئے کے اشارے کی تقسیم	۸
۳۸۹	گوئے کا اشارہ قرآن کے سلسلے میں	۹
۳۹۰	اشارے کے، ریحہ و سی	۱۰
۳۹۰	وہ شخص جس کی زبان بند ہوگئی ہو	
۳۹۰-۳۹۶	بولنے والے کا اشارہ	۱۲-۱۳
۳۹۱	مبارکہ الحس اور اشارہ الحس میں تضاد	۱۳
۳۹۱	نماز میں سلام کا جواب دینا	۱۴
۳۹۲	تشہد میں اشارہ	۱۵
۳۹۳	محرم کا شکار کی طرف اشارہ کرنا	۱۶
۳۹۴	خبر، سو، درکن بیان کی طرف اشارہ کرنا	۱۷
۳۹۴	اشارہ کے ذریعہ سلام کرنا	۱۸
۳۹۵	اصل یحییٰ کے بارے میں اشارہ	۱۹
۳۹۵	فریقین میں سے کسی ایک کی طرف تاضی کا اشارہ کرنا	۲۰
۴۹۶	قریب امرگ شخص کا اس پر جنایت کرنے والے آدمی کی طرف اشارہ کرنا	۲۱
۴۹۶	قریب امرگ شخص کا مالی تصرفات کی طرف اشارہ کرنا	۲۲

صفحہ	عنوان	فقیرہ
۴۱۸-۴۲۲	زالہ اشتہاء کے طریقے	۱۹-۲۵
۴۱۸	الف: تجزی	۲۰
۴۱۸	ب: قرآن کو اختیار کرنا	۲
۴۱۹	ج: صحابہ حال	۲۲
۴۱۹	د: اہل بیت کو اختیار کرنا	۲۳
۴۲۰	ه: حدیث کے گزرنے کا انتظار	۲۴
۴۲۰	و: قرآن اندازی کرنا	۲۵
۴۲۰	اشتہاد پر مرتب ہونے کا اثر	۲۶
۴۲۲-۴۲۷	اشتراط	۱-۱۴
۴۲۲	تعریف	
۴۲۳	الف: شرط تخلیق	۴
۴۲۳	ب: شرط مومن	۵
۴۲۳	متحدہ الفاظ: تخلیق	۶
۴۲۳-۴۲۷	شرائط وضعی اور تصرفات پر اس کا اثر	۷-۱۴
۴۲۵-۴۲۴	اشتراط تعلیقی اور اس کا اثر	۷-۹
۴۲۴	تخلیق کو قبول نہ کرنے والے تصرفات	۸
۴۲۵	اشتراط تعلیقی کو قبول کرے والے تصرفات	۹
۴۲۵-۴۳۱	اشتراط تقیدی اور اس کا اثر	۱۰-۱۴
۴۲۶	قسم اول: اشتراط صحیح	۲
۴۲۶	قسم دوم: اشتراط فاسد یا باطل	۳
۴۲۶	پہلی نوع: جو تصرف کو فاسد اور باطل کر دیتی ہے	۳
۴۲۷	دومری نوع: جو باطل بیوقوف اس کے ساتھ تصرف صحیح ہو	۴
۴۲۸-۴۳۰	اشتراک	۱-۵
۴۲۸	تعریف	

صفحہ	عنوان	فقیرہ
۴۲۸	متحدہ اناظرہ حلقہ	۲
۴۲۸	اصولیں کے زیر یک شتر ک اور اس کی قسمیں	۳
۴۲۹	لکڑی شتر ک کا عام ہونا	۴
۴۲۹	شتر ک کے مقامات	۵
۴۳۰-۴۳۴	اشتغال الذمہ	۶-۱
۴۳۰	تعریف	
۴۳۱	متحدہ اناظرہ ذمہ امت و مد تعریف و مد	۲
۴۳۱	ہرمالی حکم	۴
۴۳۲	ذمہ میں وجوب اور اس کو قارض بنانا	۵
۴۳۲	بحث کے مقامات	۶
۴۳۳	اشتغال الصماء	۳-۱
۴۳۳	تعریف	
۴۳۳	ہرمالی حکم	۲
۴۳۳	بحث کے مقامات	۳
۴۳۶-۴۳۷	اشتہاء	۶-۱
۴۳۷	تعریف	
۴۳۷	متحدہ اناظرہ حسن	۲
۴۳۷	ہرمالی حکم	۳
۴۳۵	انب: نظر	۴
۴۳۵	سب: حرمت مملکت	۵
۴۳۶	بحث کے مقامات	۶
۴۳۹-۴۶۴	تراجم فقہاء	

موسوع فقهيہ

کے لئے استعمال کیا جاتا ہے، جبکہ استعاذہ صرف دفع شرک
کا کرنا ہے (۱)۔

۱۔ استعاذہ کا شرعی حکم:

۳- استعاذہ، کے نزدیک استعاذہ سنت ہے، اور بعض فقہاء نے
قرآن اور خوف کے وقت استعاذہ کو واجب کہتے ہیں۔
اس کے حکم کی تفصیل ہر مقام پر ملے گا۔ (۲)۔

۱۔ استعاذہ کی شریعت کی حکمت:

۴- اللہ تعالیٰ نے اپنے بندوں سے مطالبہ کیا ہے کہ وہ ہر اس چیز سے
جس میں شر ہو اس کی پناہ طلب کریں، اور بعض کاموں کو انجام دیتے
وقت اللہ تعالیٰ نے استعاذہ کو شرط یا ہے، جیسے نماز میں، اور نماز
سے باہر تمامت قرآن کے موقع پر، اور بعض دوسرے موقع پر۔

رسول اللہ ﷺ نے ہر شر سے پناہ مانگی ہے (۳)، بلکہ آپ
ﷺ نے اپنی عبدیت کے اظہار اور امت کی تعلیم کے لئے ان
تینوں سے بھی پناہ طلب کی ہے ان سے آپ کو محفوظ مامون کر دینا

(۱) ابن ماجہ ۱/۲۰ طبع سوم، ابوداؤد ۲/۲۰ طبع بولاق، المجموع ۳/۳۳۳
طبع المکرم

(۲) ابن ماجہ ۱/۲۰ طبع بولاق، المجموع ۳/۳۳۳
طبع المکرم

(۳) حدیث "استعاذ الیوم"..... کی روایت طبرانی اور ابوداؤد
نے جابر بن عمر بن جندب سے کی ہے جس کے الفاظ یہ ہیں "اللهم انی
أسألك من الخیر کلہ ما علمت مدہ وما لم أعلم، وأعوذ بک
من الشر کلہ ما علمت مدہ وما لم أعلم" (اے اللہ میں آپ سے
میرے بھائی کا سوا کچھ نہیں چاہتا ہوں جو تو مجھے مدہ میں معلوم ہو رہا ہو، اور سے اللہ میں
میرے شر سے آپ کی پناہ چاہتا ہوں جو تو مجھے معلوم ہو رہا ہو) اس کی اس
کی صحت کی طرف اشارہ کیا ہے۔ (فیض القدیر ۲/۱۰۳ مع کردہ التبتہ
اتحادیہ ۱/۲۳۹ طبع مصطفیٰ اعلیٰ، مجمع البحار ۱/۲۰۰ مع کردہ التبتہ
کردہ المکتب ۱/۱۳۸۸)۔

استعاذہ

تعریف:

۱- استعاذہ کا لغوی معنی پناہ لینا ہے، فقد عاذ بہ یعوذ، یعنی پناہ گیر
ہو، پناہ لیا، اور مضبوطی سے پکڑا، عذت بفلان و استعذت بہ،
یعنی میں نے اس کی پناہ لی۔

اس کا اصطلاحی معنی لغوی معنی سے مختلف نہیں ہے (۱) چنانچہ
شافعیہ میں سے بیجوری نے اس کی تعریف یہ کی ہے کہ استعاذہ ما کو
پناہ سے بچنے کے لئے صاحب قوت و شوکت کی پناہ طلب کرنا
ہے (۲)، و کسی کا اعوذ باللہ کہنا لفظاً خبر ہے، لیکن معنی دعا ہے (۳)۔
لیکن لفظ استعاذہ جب مطلق بولا جائے، خاص طور پر تمامت
قرآن یا نماز کے موقع پر تو اس سے مراد (اعوذ باللہ من
الشیطان الرجیم) یا اس کے ہم معنی کوئی لفظ کہنا ہوتا ہے جس کا
یہاں غرض یہ ہے۔

متعلقہ الفاظ:

وہ:

۲- دعا استعاذہ سے عام ہے، چنانچہ وہ حصول خیر یا دفع شر دونوں

(۱) تاج المروسی (مؤید) ابن ماجہ ۱/۲۰ طبع سوم، ابن ماجہ ۱/۲۰
ابوداؤد ۲/۲۰ طبع دار الفکر
(۲) ابوداؤد ۲/۲۰ طبع دار الفکر
(۳) ابن ماجہ ۱/۲۰ طبع مصطفیٰ اعلیٰ۔

گیا تھا (۱)

جمہور کا استدلال یہ ہے کہ یہ ہر خجاب کے سے ہے اور میت میں وہ بوب مراد نہ ہونے کی وجہ یہ ہے کہ اس کے سنت ہونے پر سلف کا اجماع ہے (۱) اور اس لئے کہ رسول اللہ ﷺ سے اسے ترک کرنا بھی مروی ہے (۲) اور حضور ﷺ سے ترک کا ثبوت امر کو وہ بوب سے سلیت کی طرف پھرنے کے لئے کافی ہے (۳)۔

کحل استعاذہ:

اے ستر آں کریم کی تمامت کے وقت استعاذہ کب یا جائے؟ اس سلسلہ میں قرآن و سنت کی تین راہیں ہیں: پہلی راہ یہ ہے کہ استعاذہ ترات سے پہلے ہو، درجمہور کا قول یہی ہے، دین احمدی نے اس پر اجماع نقل کیا ہے اور اس کے خلاف قول کے صحیح ہونے کی ٹہنی کی ہے (۳)، اس پر جمہور کا استدلال اس روایت سے ہے جسے امر ترات نے سد کے ساتھ مانع عن عبیر بن مطعم سے نقل کیا ہے: ”انتم یکتہ کان بقول قبل القراءة“ اعود باللہ من الشیطان الرجیم“ (۵) (رسول اللہ ﷺ ترات سے

ستعاذہ کے مقامات

قرأت قرآن کے سے استعاذہ:

۵- حدیث اس پر تعلق ہے کہ استعاذہ اعود باللہ من الشیطان الرجیم (موجیم) قرآن کریم کا جز نہیں ہے، بین ترات قرآن کے لئے مطلوب ہے۔ چونکہ قرآن کی عزت اہم عبادت ہے، جس سے روئے کے سے شیطان بھرپور کوشش کرتا ہے۔ نیز ترات کرنے والا اللہ تعالیٰ کے کلام کے ذریعہ اس سے ہم کلام ہوتا ہے، اور اللہ تعالیٰ چھی طرح تادیب کرنے والے کو پسند فرماتے ہیں اور اس کی طرف متوجہ ہوتے ہیں، تو جب اللہ تعالیٰ اس کی طرف متوجہ ہو تو اس وقت شیطان کو مانع کرنے کے سے قاری کو استعاذہ کا حکم یا یا ہے (۲)۔

ستعاذہ کا حکم:

۶- جمہور فقہاء استعاذہ کو سنت کہتے ہیں، اور علماء احمدی سے منقول ہے کہ وہ جب ہے، اس کا استدلال اس آیت کے طاری انداز سے ہے: ”لقد قرأت القرآن واستعذ باللہ“ (۳) (ذو حسب آپ قرآن پر جسے نہیں تو اللہ کی پناہ مانگ یا کیجئے)۔ اور اس سے کہ رسول اللہ ﷺ سے اس کی پابندی فرمائی ہے، نیز اس لئے کہ یہ شیطان کے شر کو دور کرتا ہے، اور جس کے بغیر واجب کا اتمام نہ ہو وہ خود واجب ہوتا ہے (۴)۔

(۱) الفرائض ۱۳/۲۲۹، البحر الرائق ۱/۲۸۸، صمدی مجلس علی الخانیہ شرح الہد یہ ۲۵۳/۱

(۲) مسلم میں حضرت عائشہ کی روایت ہے وہ فرماتی ہیں: ”کان رسول اللہ ﷺ یستعذ بالصلاۃ بالنکیر والقراءة بالحمد للہ رب العالمین“ (رسول اللہ ﷺ بھیجے اور الحمد سے نماز شروع فرمایا کرتے تھے) (صحیح مسلم ۱/۳۵۷ طبع عینی اہلسنی)۔

(۳) البیہقی ۱۳/۱۳ طبع مطاوعہ

(۴) البیہقی ۱۳/۳۰، کشاف القناع ۱/۳۰ طبع مکتبۃ انصاریہ، بوض، المشرقی فی الترات اخر ۲۵۵/۱

(۵) حدیث ”ان النبی ﷺ کان یقول قبل القراءة“..... کی روایت احمد، ابوداؤد، ابن ماجہ، ابوداؤد، ابن حبان نے عبیر بن مطعم سے کیا ہے۔ اور احمد نے اسے ابو امامہ سے روایت کیا ہے اس کی سند میں بعض ایسے روایات ہیں جس کا تاؤ کفہن کیا گیا ہے (تحقیق الخیر ۱/۲۲۹-۲۳۰ طبع شرکت احیاء الفیہ

(۱) الفرائض ۱۳/۱۳ طبع دارعالمیہ بیروت، فتح الباری ۲/۳۲۱

(۲) فقری ۱/۹۶، البحر الرائق ۱/۹۱، غایۃ المہتاج ۱/۱۱۰

(۳) سورۃ فلق ۱/۹۸

(۴) البحر الرائق ۱/۳۳۸، صمدی مجلس علی الخانیہ ۱/۲۰۳، البیہقی ۱/۳۳۲، المہتاج و الاذنی ۱/۵۳۳، کحل ۱/۵۵۳، المجموع ۲۵/۲۵۵، مطالب ولی ۱/۵۹۹، الفرائض ۱۳/۲۲۹

استغفار ۸

استغفار میں جبر و اختفاء

۸- استغفار کے جبر و اختفاء میں فقہاء فقہاء کی متعدد روایات ہیں:

پہلی رائے یہ ہے کہ استغفار میں جبر مستحب ہے۔ یہی ثانیہ کا قول ہے (۱)، اور امام احمد کی ایک روایت ہے (۲)، اور امر قرأت کے نزدیک مختار ہے۔ اس میں صرف حمزہ اور اس کے موافقین کا اختلاف ہے۔ حاکم ابو عمرو نے اپنی جامع میں یہ بیان کیا ہے کہ افتتاح قرآن کے وقت ”پورے قرآن میں قاری جب بھی عرض یا دس یا تیس کا آغاز کرے تو بآواز بلند استغفار کہنے میں مجھے کسی کا اختلاف معلوم نہیں، البتہ نافع اور حمزہ سے اختلاف منقول ہے (۳)۔ اور امام ابو شامہ نے جبر کے مطلقاً مختار ہونے کو اس صورت کے ساتھ مستحب یا ہے جب وہاں کوئی اس کی قرأت سن رہا ہو، یہ تکفیر میں جبر شعار قرأت کے اظہار کے لئے ہے، جیسے تبدیہ و تکبیرات عیدین میں جبر، اور اس کا ایک نام یہ ہے کہ سننے والا قرأت کے شروع ہی سے سننے کے لئے خاموش ہو جائے گا، اور اس سے قرأت کا کوئی جز، فوت نہ ہوگا، اور اگر بعد میں ”اختفاء“ یا جائے تو سننے والے کو قرأت کا ظلم اس کا کچھ حصہ فوت ہو جانے کے بعد ہی ہوگا، اسی وجہ سے مار کے اندر دھرم مار کے باہر قرأت میں فرق پیدا ہوتا ہے، چنانچہ نماز میں اہل مختار ہے، اس لئے کہ مقتدی عقیقہ تحریر ہی کے وقت سے سننے کے لئے خاموش رہتا ہے (۴)۔

دوسری رائے یہ ہے کہ جبر و اختفاء دونوں کا اختیار ہے، حنفیہ کے نزدیک یہی صحیح ہے، ابن عابدین نے کہا ہے کہ البتہ ۳۰ مرتبہ کرنے والا امر قرأت میں سے اپنے امام کی اتباع کرے، و حمزہ کے علاوہ

پیشے ”اعوذ باللہ من الشیطان الرجیم“ پڑھتے تھے۔ یہ حدیث اس کی دلیل ہے کہ استغفار و قرأت پر مقدم ہونا ہی سنت ہے، اب باقی روایا استغفار کے لئے قرأت کا سبب ہونا تو ”لاستعذ“ میں ”قا“ اس کے سبب ہونے پر دلالت کرتا ہے، معنی درست ہونے کے ہے ”الإرادة“ (اداء و ادب قراءۃ القرآن) کو مقدر مانا جائے۔ دوسری وجہ یہ ہے کہ عمل سے نراغت پر استغفار مناسب نہیں ہے۔

دوسری رائے یہ ہے کہ استغفار و قرأت کے بعد ہو، یہ قول حمزہ ابو حاتم کی طرف منسوب ہے، و ابو یوسف و ابن یزید و ابو یوسف و ابو یوسف سے منقول ہے، یہ امام مالک سے بھی نقل آیا ہے، ان کا عمل اس ”سنت کے ظاہر پر ہے“ ”فی قرأت القرآن لاستعذ باللہ“ (۵) جب آپ قرآن پڑھتے تھے تو اللہ کی پناہ مانگ لیا کرتے تھے، اس سے ثابت ہوتا ہے کہ استغفار قرأت کے بعد ہو، اور ”قا“ یہاں پر تحریک کے لئے ہے، اور جن حضرات سے یہ منقول ہے ان سے اس کی نقل کے صحیح ہونے کی صاحب کتاب الشریع نے تردید کی ہے (۱)۔

تیسری رائے یہ ہے کہ استغفار قرأت سے پہلے بھی ہے اور بعد میں بھی ہے، اس کو امام رازی نے ذکر کیا ہے، یہ قول جن لوگوں سے منقول ہے امام مالک جزیری سے ان سے بھی صحت عمل کی تردید کی ہے (۲)۔

(۱) مدینہ، ابن ماجہ نے ابن مسعود سے روایت کی ہے کہ نبی ﷺ نے فرمایا ”یسبحون اللہ علی لکھو ذبک من الشیطان الرجیم“، حافظ ابو یوسف نے اس کو امام میں کہا ہے کہ اس کی سند میں کلام ہے (سنن ابن ماجہ حتمی محمد بن عبد الباقی، ۲۶۶/۱ طبع عتیٰ المجلد ۲/۵۳)۔

(۲) اشتر فی القراءات اشتر ۱/۲۵۳۔

(۳) اشتر فی القراءات اشتر ۱/۲۵۳ اور اس کے بعد کے صفحات، طبع المطبعہ التجاریہ

- (۱) المجموع ۳/۲۵۵
- (۲) الفروع ۳/۳۰۲ طبع بول لہنا
- (۳) اشتر فی القراءات اشتر ۱/۲۵۲
- (۴) اشتر فی القراءات اشتر ۱/۲۵۳

مستحب ہے یعنی سننے والے کا خاصوش ہو کر سننا اور متوجہ ہونا، دونوں جہوں میں ہو جو نہیں ہے (۱)۔

انفاء کا مفہوم:

۱۰۔ انفاء سے کیا مراد ہے؟ اس سلسلہ میں ابن الجزری نے متاثرین کا اختلاف ذکر کیا ہے، ورنہ مانتے ہیں کہ بہت سے قراء یہ کہتے ہیں کہ اس سے مراد پوشیدہ رکھنا ہے، ورنہ شارحین نے شاطبی کے کلام کا یہی مطلب بیان کیا ہے۔ اس قول کے مطابق بغیر تلفظ کے الی الی میں استعاذہ کر لیا کافی ہے، اور جمہور کا قول یہ ہے کہ انفاء سے مراد سراپا اٹھانا ہے، اور دھیری نے شاطبی کے کلام کا مطلب یہی بیان کیا ہے، اس قول کے مطابق اس طرح تلفظ کرنا کہ جو من لے ضروری ہے، اور یہی صحیح ہے، کیونکہ متقدمین نے صرف صحت کی ہے کہ انفاء ہم کی صمد ہے، اور ہم کی صمد ہونے کا مقاصد یہ ہے کہ اس کو سراپا اٹھا جائے (۲)۔

استعاذہ کے الفاظ کیا ہیں اور ان میں افضل کون ہے؟

۱۱۔ قرآن ہدایت کے یہاں استعاذہ کے لئے دو طرح کے الفاظ ہیں، پہلا الفاظ: "اعوذ باللہ من الشیطان الرجیم" ہے، جیسا کہ سورہ بقرہ کی آیت میں ہے: "فإذا قرأت القرآن فاستعذ باللہ من الشیطان الرجیم" (۳) (تو جب پڑھتے ہو تو اللہ سے پناہ مانگ لیا کیجئے)۔ ابو عمرو، عاصم، ابن شیبہ رحمہم اللہ نے اسی کو اختیار فرمایا ہے۔ ابن الجزری

تمام ائمہ قرأت استعاذہ میں جہر کے قائل ہیں، صرف حمزہ اس میں خفاء کرتے ہیں (۱)، اور یہی حنا بلکہ کا قول ہے (۲)۔

تیسری رائے یہ ہے کہ مطلقاً انفاء ہو، خفیہ کا ایک قول اور حنا بلکہ کی ایک روایت یہی ہے (۳)، اور حمزہ کی بھی ایک روایت یہی ہے (۴)۔ چوتھی رائے یہ ہے کہ صرف فاتحہ شروع کرتے وقت خود میں جہر یا جہرے گا، اور باقی پورے قرآن میں انفاء، یا جہرے گا، حمزہ کی دوسری روایت یہی ہے (۵)۔

خارج نماز استعاذہ کے مسئلہ میں مالکیہ کی رائے مجھے معلوم نہیں ہوئی، لیکن ابن السبکی کی روایت سے اس کا اندازہ ہوتا ہے، ان سے ابن مدینہ کے استعاذہ کے متعلق معلوم کیا گیا کہ وہ استعاذہ میں جہر کرتے تھے، انفاء؟ نہیں۔ فرمایا کہ ہم نہ جہر کرتے تھے نہ انفاء، بلکہ ہم تو استعاذہ ہی نہیں کرتے تھے (۶)۔

بعض مقامات میں استعاذہ ترا مستحب ہے:

۹۔ جہاں استعاذہ ترا مستحب ہے، جیسا کہ بعض جہوں کا ذکر ابن الجزری نے کیا ہے، وہ ایک انسان تنہائی میں قرأت کرے، خود قرأت سر ہو یا جہر، دوسرے یہ کہ انسان نماز میں استعاذہ کرے، تیسرے یہ کہ انسان نماز کرے، قرأت کی ابتدا نہ کر رہا ہو یا عود بانداہت پڑھے، تاکہ قرأت میں اتصال رہے اور کوئی اجنبی چیز (غیر قرآن) دہریوں میں نہ آئے، اس لئے کہ جس وجہ سے جہر

(۱) ابن عابدی ۳۴۸ طبع بلاق۔

(۲) انکروغ ۳۰۳۔

(۳) سہیلہ و فوسہ طبع۔

(۴) اشترقی القراءات اشتر ۲۵۲۔

(۵) حوالہ سابق ۲۵۳۔

(۶) حوالہ سابق ۲۵۴۔

(۱) اشترقی القراءات اشتر ۲۵۳، انکروغ ۳۰۳، طبع مصطفیٰ بکلیس۔

(۲) اشترقی القراءات اشتر ۲۵۳۔

(۳) سورہ بقرہ ۹۸۔

کہتے ہیں کہ روایت کے اعتبار سے تمام اے کفر و یک کی مختار ہے،
 اور ابو الحسن سہاوی نے اپنی کتاب (جمال القراء) میں کہا ہے کہ اسی پر
 مت کا جواز ہے۔ انشراح میں ہے کہ رسول اللہ ﷺ سے تواتر کے
 ساتھ منقول ہے کہ آپ ﷺ قراءت اور وہ تمام عبادات کے
 لئے سب سے حفاظ سے ستودہ رتے تھے ابو عمر و ابی کہتے ہیں کہ
 عام فقہاء، امام ابو حنیفہ، امام شافعی، امام احمد و غیرہ نے ان کو
 اختیار فرمایا ہے (۱)۔

غصہ کو دور کرنے کے لئے صحیحین وغیرہ میں رسول اللہ ﷺ کا
 رشتہ مروی ہے کہ "لو قال: أعوذ بالله من الشيطان الرجيم
 لمذهب عنه ما بعد" (۲) (اگر کوئی شخص اَعُوذُ بِاللّٰهِ مِنَ الشَّيْطَانِ الرَّجِيمِ
 الشَّيْطَانِ الرَّجِيمِ کہے گا تو اس کا غصہ قیئار ہو جائے گا)۔ اور
 صحیحین کے علاوہ دیگر کتابوں میں ہے کہ عبد اللہ بن مسعودؓ نے رسول
 اللہ ﷺ کے سامنے "أعوذ بالله السميع العليم" پڑھا تو
 آپ ﷺ نے فرمایا: "قل: أعوذ بالله من الشيطان الرجيم،
 وهكنا أخذته عن جبريل عن ميكائيل عن اللوح
 المحفوظ" (۳) (أعوذ بالله من الشيطان الرجيم) "کہو، اسی
 طرح میں نے جبریل سے انہوں نے میکائیل سے اور انہوں نے
 لوح محفوظ سے لیا ہے)۔

رواہ القضاة: "أعوذ بالله من الشيطان الرجيم إن الله هو
 السميع العليم" ہے جو اہل مدینہ سے نقل کیا گیا ہے، امام رزی
 نے اپنی تفسیر میں امام احمد سے اس کو نقل کیا ہے اس کی دلیل اللہ تعالیٰ
 کا ارشاد ہے: "واقفا برعك من الشيطان برع لا سعة
 بالله إنه هو السميع العليم" (۱) (اور اگر (ایسے وقت میں)
 آپ کو شیطان کی طرف سے کچھ دوسے آنے لگیں تو (نورا) اللہ کی
 پناہ مانگ یا کیجئے۔ بلاشبہ وہ خوب سننے والا ہے، خوب جاننے والا
 ہے)۔ عمر بن خطاب، مسلم بن یار، بن یزید، بن زکری سے یہی
 مروی ہے، ابی کوفاع، ابن عامر اور کسان نے اختیار کیا ہے (۲)۔
 تیسرا نسخہ: "أعوذ بالسميع العليم من الشيطان الرجيم"
 ہے۔ "انشراح" میں ہے کہ یہ ابن سیرین کا قول ہے۔

چوتھا نسخہ: "اللهم بني أعوذ بك من الشيطان الرجيم"
 ہے، اس کو ابن ماجہ نے صحیح سند کے ساتھ حضرت عبد اللہ بن مسعودؓ
 سے منقول نقل کیا ہے، اور "انشراح" میں ہے کہ اس کی روایت ابو داؤد
 نے کی ہے۔

صاحب انشراح نے کچھ دیگر نقاط بھی دیے ہیں۔

۱۔ استعاذہ پر وقف:

۱۲۔ اَعُوذُ بِاللّٰهِ مِنْ شَيْءٍ يَكُونُ لِيْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ كَمَا كَانَتْ لِيْ يَوْمَ الدِّينِ
 خواہ اس کا مابعد اسم اللہ ہو یا کوئی، غیر تیسرے عود، واللہ کو اس کے
 مابعد سے ماہر پڑھنا بھی جائز ہے، "نوں صورتیں درست ہیں، دینی
 کے کلام سے بظاہر معلوم ہوتا ہے کہ اَعُوذُ بِاللّٰهِ كَوْنِ اسم اللہ سے ماہر پڑھنا
 زیادہ درست ہے، اور دین شیطان اور شرع لفظ نے صرف اسی کو دین
 ہے کہ اَعُوذُ بِاللّٰهِ كَوْنِ اسم اللہ سے ماہر پڑھنا جائز ہے۔ اگر کوئی اسم اللہ نہ

(۱) سورۃ فلق ص ۳۶

(۲) انشراح فی القراءات ص ۲۵۰، المصنوع ص ۳۱۰۔

(۱) انشراح فی القراءات ص ۲۳۳، المصنوع علی سرائی ص ۳۱۰۔

(۲) غصہ کو دور کرنے کے متعلق رسول اللہ ﷺ کے فرمان کی روایت بخاری
 نے سلیمان بن جریر سے کی ہے جس کے الفاظ یہ ہیں: "بسم الله لا اعلم كلمة
 من الايمان الا ما بعد الله لو قال: أعوذ بالله من الشيطان
 الرجيم" (مجھے ایسا کلمہ معلوم ہے کہ اگر کوئی وہ کلمہ کہے تو یقیناً اس کا غصہ ختم
 ہو جائے، وہ یہ ہے کہ اَعُوذُ بِاللّٰهِ مِنَ الشَّيْطَانِ الرَّجِيمِ "کہے) (فتح
 ماری ص ۵۱۸ طبع انتقیر)۔

(۳) ابن الجوزی نے کہا ہے کہ یہ حدیث غریب اور سند کے اعتبار سے بھتر ہے
 انشراح فی القراءات ص ۲۳۳ فتح کردہ المکتبۃ النجاشیہ)۔

جبکہ ان کام کے لئے مخصوص ہو یعنی نے اس قول کی نسبت امام مالک کی طرف کی ہے (۱)۔

پڑھے تو نعوذ باللہ پر سکوت رہا زیادہ بہتر ہے، لیکن اس کو ملا کر پڑھنا بھی جائز ہے (۲)۔

بیت الخلاء جاتے وقت استعاذہ کے الفاظ:

۱۵۔ خبیث، مالمیہ، ثانیہ کی رائے اور حنابلہ کا مختار مذہب (۳) یہ ہے کہ بیت الخلاء جاتے وقت استعاذہ کا لفظ یہ ہے: "بسم اللہ اللہم انی أعوذ بک من العیث والعیان" (شروع اللہ کے نام سے، اے اللہ! میں تیری پناہ چاہتا ہوں مذکورہ مؤنث شیطین سے)، کیونکہ حضرت انسؓ سے روایت ہے: "أن النبی ﷺ کان إذا دخل الخلاء یقول: اللہم انی أعوذ بک من العیث والعیان" (۴) (رسول اللہ ﷺ بیت الخلاء جاتے وقت "اللہم انی أعوذ بک من العیث والعیان" کہا کرتے تھے)۔

امام احمد سے یہ بھی مروی ہے کہ جب انسان بیت الخلاء جائے تو کہے: "أعوذ باللہ من العیث والعیان"، اس روایت میں تسمیہ کا ذکر نہیں ہے (۵)۔

امام غزالی نے یہ استعاذہ اضافہ کے ساتھ بتایا ہے: "اللہم انی أعوذ بک من الرجس المحسن العیث المحسن الشیطان الرجیم" (اے اللہ! میں تیری پناہ چاہتا ہوں ماپاک، پلید، نجسیت اور برائیوں پر برہنہ کرنے والے شیطان مردود)۔

(۱) حاشیہ ابن عابدین ۲۳۰/۱ طبع بلاق، اشرح الصلیب ۹۹/۱ طبع کردہ دارالطعارف، نہایت مختار ۱۲۷-۱۲۸، المجموع ۲/۲۷۷ طبع کردہ المکتبۃ الحالیہ، محمد تقاری ۶۹۹/۱، ۱/۱۱۱، ۱/۱۱۲ طبع کردہ مکتبۃ الادب والحدیث دمشق۔

(۲) ساکنہ مراجع۔

(۳) حدیث ۳۳ اللہم انی أعوذ بک..... کی روایت بخاری، مسلم، ابوداؤد و ترمذی نے حضرت انسؓ سے کی ہے (المناجیح جامع للاصول فی احادیث الرسول ۹۱/۱ طبع کردہ دارالاجلہ، طرک المعرفۃ ۱۳۸/۱)۔

(۴) انہی مع اشرح الکبیر ۱۶۲/۱ طبع مکتبۃ

حدیث کے منقطع ہو جانے پر تعوذ کا مادہ:

۱۳۔ بیت کرنے والا اگر کسی مذہب کی وجہ سے ایسا رکھے، وہ عذر و نحوہ سوال ہو یا کوئی دیگر حکام میں جرم سے متعلق ہو، تو استعاذہ کا عادیہ نہ کرے، اس لئے کہ وہ ایک ہی ثابت ہے (۲)۔ (مطلب اولیٰ انہی) میں ہے کہ استعاذہ کا عادیہ اس وقت نہیں کیا جائے گا جب تک کہ وہ بیت کرنے والے کا یہ پتہ نہ ہو کہ وہ اس عذر کے متم ہو تے ہی ثابت کی تکمیل کرے گا (۳)۔

اگر یہ حکام ثابت سے متعلق نہ ہو یا ثابت کا رد ناجائز ہے، لا پرواہی کی وجہ سے ہو تو تعوذ کا عادیہ کرے (۴)۔ لہذا وہی نے کہا ہے کہ طویل سکوت اور طویل کلام بھی عادیہ کا سبب ہے (۵)۔

بیت الخلاء جاتے وقت استعاذہ:

۱۴۔ بیت الخلاء جاتے وقت استعاذہ تخب ہے اور اس کے ساتھ بسم اللہ کو بھی ملایا جائے، نیز بسم اللہ ہی سے ابتداء کی جائے، چاروں مرد مذہب کا اس پر اتفاق ہے۔

بیت الخلاء میں داخل ہو جانے کے بعد خبیث، ثانیہ اور حنابلہ کے روئے یکاں نہ پڑھے، اور اگر وہ جبکہ اسی کام کے لئے بنائی گئی ہو تو اس پر مالمیہ کا بھی اتفاق ہے، ایک قول یہ ہے کہ استعاذہ دیا جائے تو وہ

(۱) اشتر فی اقراہت اشتر ۲۵۷/۱۔

(۲) اشتر فی اقراہت اشتر ۲۵۹/۱، مطالب ولی انہی ۵۹۹/۱۔

(۳) مطالب ولی انہی ۵۹۹/۱۔

(۴) اشتر فی اقراہت اشتر ۲۵۹/۱، مطالب ولی انہی ۵۹۹/۱۔

(۵) المجموع ۳۲۵/۱۔

حصول طہارت کے لئے استعاذہ:

۱۶- خواہی نے خفیہ کا مذہب یا کیا ہے کہ استعاذہ تسمیہ سے پہلے آیا جائے۔ لیکن اسوں نے اس کے حکم کی وضاحت نہیں فرمائی۔

تسمیہ کے بعد ایک وضو میں تسمیہ سے پہلے سری طور پر استعاذہ مستحب ہے۔ ثنائی کہتے ہیں کہ اس کے بعد یہ اضافہ کیا جائے: "الحمد لله الذي جعل الماء طهورا، والإسلام يورا، رب أعوذ بك من همرات الشياطين، وأعوذ بك رب من يحصرون" (۲) (تمام تعریفیں اللہ تعالیٰ ہی کے لئے خاص ہیں جس نے پانی کو ذریعہ طہارت و پاکی اور اسلام کو نور بنایا، اے میرے رب! میں تیری پناہ چاہتا ہوں شیاطین کی چھینے خدوں سے اور تیری پناہ چاہتا ہوں اے رب اس سے کہ وہ میرے پاس آویں)۔

مالکیہ کے یہاں وضو کے آخر میں تشہدین اور شروع میں بسم اللہ کے بعد کوئی دعا نہ پڑھتے ہیں (۳)۔ اور حنابلہ کے مسلک میں استعاذہ کے تعلق کوئی صراحت ہمیں نہیں ملی۔

ہماری معلومات کے مطابق غسل اور تیمم کے وقت استعاذہ کے بارے میں فقہاء نے بحث ہی نہیں کی، البتہ اس پر فقہاء کا اتفاق ہے کہ غسل سے قبل وضو مندوب ہے، لہذا وضو کے وقت استعاذہ کے سبب احکام یہاں بھی جاری ہوں گے۔ ابن مفلح نے اپنی کتاب "المقروء" میں بہت عمدہ بات کہی ہے کہ تعوذ ہر نیکی و طاعت کے وقت مستحب ہے (۴) اس میں یہ اور اس جیسے دیگر اعمال داخل ہیں۔

ہے)۔ اس لئے کہ ابو امامہ سے روایت ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "لا يعجز أحدكم إذا دخل مرقفه أن يقول: اللهم إني أعوذ بك من الرجس النجس المحيث المحيث الشيطان الرجيم" (۱) (جب تم میں سے کوئی بیت الخلاء جائے تو تضرع کر یہ لیا کرے، "اللهم إني أعوذ بك من الرجس النجس المحيث المحيث الشيطان الرجيم")۔

جسٹ "ب" کے ضمیمہ کے ساتھ مذکور شیاطین، اور انبیاء: مومن شیاطین ہیں۔ اور بوجہ کہتے ہیں کہ جسٹ "ب" کے کون کے ساتھ شر کو کہتے ہیں، اور انبیاء سے مراد شیاطین ہیں (۲)۔

مطاب کہتے ہیں کہ اس جگہ کے لئے استعاذہ کو ۱۰۰ باروں سے خاص کیا گیا ہے:

ہیں: اس سے کہ یہ تنہائی کی جگہ ہے، رفتہ کی قدرت سے شیاطین کا جہوت میں تائب نہیں ہوتا جتنا علوت میں ہوتا ہے۔

۱۰: اس سے کہ بیت الخلاء گند کی جگہ ہے، وہاں رباں سے اللہ کا ذکر نہیں کیا جاتا، تو شیطان کو رفتہ سے خالی موقع ملتا آ جاتا ہے، کیونکہ اس کو تو صرف اللہ کا ذکر ہی دفع کرتا ہے، اسی لئے اس سے پہلے استعاذہ کا حکم دیا گیا تاکہ وہ نکلنے تک استعاذہ کو اپنے اور شیطان کے درمیان پیو کا وسیع بنالے (۳)۔

(۱) جامعہ اشروانی و ابن کاسم اعبادی ۱/ ۱۳۷ طبع دارماں، المنی مع الشرح المکبر ۱/ ۱۶۲ طبع مطبعہ النباء اور حدیث: "لا يعجز أحدكم... " کی روایت ابن ماجہ سے ابو امامہ سے کی ہے اور حدیث حنفیہ میں بھی لکھا ہے کہ اس کی سند ضعیف ہے (سنن ابن ماجہ تصحیح محمد فؤاد عبدالباقی ۱/ ۱۰۹ طبع عین النسخ ۲/ ۳۳۷)۔

(۲) غامر ابوسوی متقی چیمہ مذکور حدیث میں یہ متنی مراد ہوا بعید ہے اس لئے کہ مذکور شیاطین کو بھڑک کر صرف مؤمن شیاطین سے استعاذہ کیے درست ہو سکتا ہے اور تنہا جب ذکر کیا جائے تو بھی مذکور کا ذکر ہوتا ہے۔

۳- طاب ۱/ ۲۷۹

(۱) جامعہ الخلاوی علی مرآۃ الفلاح ص ۳۷

(۲) اشروانی علی التحدیث مع جامعہ ابن کاسم اعبادی ۱/ ۲۳۲، نہایت المحتاج ۱/ ۶۸۔

(۳) طہری علی کون ہاشم جامعہ اشروانی ۱/ ۱۵۰، شرح سراج علی منظوم ابن ماکثر ۱/ ۱۷۱۔

(۴) المقروء ۱/ ۳۰۴

مسجد میں داخل ہونے اور نکلنے کے وقت استغاثہ:

۱- مالکیہ، شافعیہ و حنابلہ نے صراحت کی ہے کہ مسجد میں داخل ہوتے وقت استغاثہ مندوب ہے، اور مسجد میں داخل ہوتے وقت استغاثہ کے الفاظ حدیث میں یہ ہیں: "اعوذ باللہ العظیم، وبوجهہ الکریم، وسلطانہ القلیم من الشیطان الرجیم" (۱) الحمد لله اللہم صل وسلم علی محمد وعلی آل محمد، اللہم اعمل لی دیوبی، والفتح لی ابواب رحمتک" (میں پناہ طلب کرتا ہوں اللہ تعالیٰ کی عظیم ہستی، اس کی کریم ذات اور اس کی قدیم بادشاہی کی شیطان مردود سے، تمام تعریفیں اللہ تعالیٰ کے لئے خاص ہیں، اے اللہ ادرہ، سلام ہو محمد ﷺ پر اور ان کی آل پر، اے اللہ امیرے گناہوں کو بخش دے اور میرے لئے اپنی رحمت کے دروازے کھول دے)۔ اس دعا کے بعد، بسم اللہ کہے، اور داخل ہوتے وقت پہلے دایاں پیچ مسجد میں رکھے، اور نکلتے وقت پہلے دیوبی پیچ نکالے، نیز نکلتے وقت مذکورہ پوری دعا پڑھے، البتہ نکلتے وقت "ابواب رحمتک" کی جگہ "ابواب فصلک" کہے (۲)۔

اس مسئلہ میں ہمیں حنفیہ کا کوئی قول نہیں ملا۔

شافعیہ اور حنابلہ کے یہاں مسجد سے نکلتے وقت بھی استغاثہ کے مندوب ہونے کی صراحت ہے، شافعیہ کہتے ہیں کہ مسجد سے نکلتے وقت بھی استغاثہ کے لئے ایسی الفاظ کہے جائیں جو داخل ہوتے وقت کہے جاتے ہیں، اور حنابلہ نے اس کے لئے حدیث میں وارد ذیل کے الفاظ کو اختیار کیا ہے: "اللہم اہی اعود بک من

(۱) حدیث: "اعوذ باللہ العظیم..." کی روایت ابو داؤد نے عبد اللہ بن عمرو بن العاص سے مروی ہے (عون المعبود ۱/۵۵۱ طبع المکتبۃ بنی الجوز)۔
(۲) ۳۰۸، ۳۰۹، ۳۱۰، ۳۱۱، ۳۱۲، ۳۱۳، ۳۱۴، ۳۱۵، ۳۱۶، ۳۱۷، ۳۱۸، ۳۱۹، ۳۲۰، ۳۲۱، ۳۲۲، ۳۲۳، ۳۲۴، ۳۲۵، ۳۲۶، ۳۲۷، ۳۲۸، ۳۲۹، ۳۳۰، ۳۳۱، ۳۳۲، ۳۳۳، ۳۳۴، ۳۳۵، ۳۳۶، ۳۳۷، ۳۳۸، ۳۳۹، ۳۴۰، ۳۴۱، ۳۴۲، ۳۴۳، ۳۴۴، ۳۴۵، ۳۴۶، ۳۴۷، ۳۴۸، ۳۴۹، ۳۵۰، ۳۵۱، ۳۵۲، ۳۵۳، ۳۵۴، ۳۵۵، ۳۵۶، ۳۵۷، ۳۵۸، ۳۵۹، ۳۶۰، ۳۶۱، ۳۶۲، ۳۶۳، ۳۶۴، ۳۶۵، ۳۶۶، ۳۶۷، ۳۶۸، ۳۶۹، ۳۷۰، ۳۷۱، ۳۷۲، ۳۷۳، ۳۷۴، ۳۷۵، ۳۷۶، ۳۷۷، ۳۷۸، ۳۷۹، ۳۸۰، ۳۸۱، ۳۸۲، ۳۸۳، ۳۸۴، ۳۸۵، ۳۸۶، ۳۸۷، ۳۸۸، ۳۸۹، ۳۹۰، ۳۹۱، ۳۹۲، ۳۹۳، ۳۹۴، ۳۹۵، ۳۹۶، ۳۹۷، ۳۹۸، ۳۹۹، ۴۰۰، ۴۰۱، ۴۰۲، ۴۰۳، ۴۰۴، ۴۰۵، ۴۰۶، ۴۰۷، ۴۰۸، ۴۰۹، ۴۱۰، ۴۱۱، ۴۱۲، ۴۱۳، ۴۱۴، ۴۱۵، ۴۱۶، ۴۱۷، ۴۱۸، ۴۱۹، ۴۲۰، ۴۲۱، ۴۲۲، ۴۲۳، ۴۲۴، ۴۲۵، ۴۲۶، ۴۲۷، ۴۲۸، ۴۲۹، ۴۳۰، ۴۳۱، ۴۳۲، ۴۳۳، ۴۳۴، ۴۳۵، ۴۳۶، ۴۳۷، ۴۳۸، ۴۳۹، ۴۴۰، ۴۴۱، ۴۴۲، ۴۴۳، ۴۴۴، ۴۴۵، ۴۴۶، ۴۴۷، ۴۴۸، ۴۴۹، ۴۵۰، ۴۵۱، ۴۵۲، ۴۵۳، ۴۵۴، ۴۵۵، ۴۵۶، ۴۵۷، ۴۵۸، ۴۵۹، ۴۶۰، ۴۶۱، ۴۶۲، ۴۶۳، ۴۶۴، ۴۶۵، ۴۶۶، ۴۶۷، ۴۶۸، ۴۶۹، ۴۷۰، ۴۷۱، ۴۷۲، ۴۷۳، ۴۷۴، ۴۷۵، ۴۷۶، ۴۷۷، ۴۷۸، ۴۷۹، ۴۸۰، ۴۸۱، ۴۸۲، ۴۸۳، ۴۸۴، ۴۸۵، ۴۸۶، ۴۸۷، ۴۸۸، ۴۸۹، ۴۹۰، ۴۹۱، ۴۹۲، ۴۹۳، ۴۹۴، ۴۹۵، ۴۹۶، ۴۹۷، ۴۹۸، ۴۹۹، ۵۰۰، ۵۰۱، ۵۰۲، ۵۰۳، ۵۰۴، ۵۰۵، ۵۰۶، ۵۰۷، ۵۰۸، ۵۰۹، ۵۱۰، ۵۱۱، ۵۱۲، ۵۱۳، ۵۱۴، ۵۱۵، ۵۱۶، ۵۱۷، ۵۱۸، ۵۱۹، ۵۲۰، ۵۲۱، ۵۲۲، ۵۲۳، ۵۲۴، ۵۲۵، ۵۲۶، ۵۲۷، ۵۲۸، ۵۲۹، ۵۳۰، ۵۳۱، ۵۳۲، ۵۳۳، ۵۳۴، ۵۳۵، ۵۳۶، ۵۳۷، ۵۳۸، ۵۳۹، ۵۴۰، ۵۴۱، ۵۴۲، ۵۴۳، ۵۴۴، ۵۴۵، ۵۴۶، ۵۴۷، ۵۴۸، ۵۴۹، ۵۵۰، ۵۵۱، ۵۵۲، ۵۵۳، ۵۵۴، ۵۵۵، ۵۵۶، ۵۵۷، ۵۵۸، ۵۵۹، ۵۶۰، ۵۶۱، ۵۶۲، ۵۶۳، ۵۶۴، ۵۶۵، ۵۶۶، ۵۶۷، ۵۶۸، ۵۶۹، ۵۷۰، ۵۷۱، ۵۷۲، ۵۷۳، ۵۷۴، ۵۷۵، ۵۷۶، ۵۷۷، ۵۷۸، ۵۷۹، ۵۸۰، ۵۸۱، ۵۸۲، ۵۸۳، ۵۸۴، ۵۸۵، ۵۸۶، ۵۸۷، ۵۸۸، ۵۸۹، ۵۹۰، ۵۹۱، ۵۹۲، ۵۹۳، ۵۹۴، ۵۹۵، ۵۹۶، ۵۹۷، ۵۹۸، ۵۹۹، ۶۰۰، ۶۰۱، ۶۰۲، ۶۰۳، ۶۰۴، ۶۰۵، ۶۰۶، ۶۰۷، ۶۰۸، ۶۰۹، ۶۱۰، ۶۱۱، ۶۱۲، ۶۱۳، ۶۱۴، ۶۱۵، ۶۱۶، ۶۱۷، ۶۱۸، ۶۱۹، ۶۲۰، ۶۲۱، ۶۲۲، ۶۲۳، ۶۲۴، ۶۲۵، ۶۲۶، ۶۲۷، ۶۲۸، ۶۲۹، ۶۳۰، ۶۳۱، ۶۳۲، ۶۳۳، ۶۳۴، ۶۳۵، ۶۳۶، ۶۳۷، ۶۳۸، ۶۳۹، ۶۴۰، ۶۴۱، ۶۴۲، ۶۴۳، ۶۴۴، ۶۴۵، ۶۴۶، ۶۴۷، ۶۴۸، ۶۴۹، ۶۵۰، ۶۵۱، ۶۵۲، ۶۵۳، ۶۵۴، ۶۵۵، ۶۵۶، ۶۵۷، ۶۵۸، ۶۵۹، ۶۶۰، ۶۶۱، ۶۶۲، ۶۶۳، ۶۶۴، ۶۶۵، ۶۶۶، ۶۶۷، ۶۶۸، ۶۶۹، ۶۷۰، ۶۷۱، ۶۷۲، ۶۷۳، ۶۷۴، ۶۷۵، ۶۷۶، ۶۷۷، ۶۷۸، ۶۷۹، ۶۸۰، ۶۸۱، ۶۸۲، ۶۸۳، ۶۸۴، ۶۸۵، ۶۸۶، ۶۸۷، ۶۸۸، ۶۸۹، ۶۹۰، ۶۹۱، ۶۹۲، ۶۹۳، ۶۹۴، ۶۹۵، ۶۹۶، ۶۹۷، ۶۹۸، ۶۹۹، ۷۰۰، ۷۰۱، ۷۰۲، ۷۰۳، ۷۰۴، ۷۰۵، ۷۰۶، ۷۰۷، ۷۰۸، ۷۰۹، ۷۱۰، ۷۱۱، ۷۱۲، ۷۱۳، ۷۱۴، ۷۱۵، ۷۱۶، ۷۱۷، ۷۱۸، ۷۱۹، ۷۲۰، ۷۲۱، ۷۲۲، ۷۲۳، ۷۲۴، ۷۲۵، ۷۲۶، ۷۲۷، ۷۲۸، ۷۲۹، ۷۳۰، ۷۳۱، ۷۳۲، ۷۳۳، ۷۳۴، ۷۳۵، ۷۳۶، ۷۳۷، ۷۳۸، ۷۳۹، ۷۴۰، ۷۴۱، ۷۴۲، ۷۴۳، ۷۴۴، ۷۴۵، ۷۴۶، ۷۴۷، ۷۴۸، ۷۴۹، ۷۵۰، ۷۵۱، ۷۵۲، ۷۵۳، ۷۵۴، ۷۵۵، ۷۵۶، ۷۵۷، ۷۵۸، ۷۵۹، ۷۶۰، ۷۶۱، ۷۶۲، ۷۶۳، ۷۶۴، ۷۶۵، ۷۶۶، ۷۶۷، ۷۶۸، ۷۶۹، ۷۷۰، ۷۷۱، ۷۷۲، ۷۷۳، ۷۷۴، ۷۷۵، ۷۷۶، ۷۷۷، ۷۷۸، ۷۷۹، ۷۸۰، ۷۸۱، ۷۸۲، ۷۸۳، ۷۸۴، ۷۸۵، ۷۸۶، ۷۸۷، ۷۸۸، ۷۸۹، ۷۹۰، ۷۹۱، ۷۹۲، ۷۹۳، ۷۹۴، ۷۹۵، ۷۹۶، ۷۹۷، ۷۹۸، ۷۹۹، ۸۰۰، ۸۰۱، ۸۰۲، ۸۰۳، ۸۰۴، ۸۰۵، ۸۰۶، ۸۰۷، ۸۰۸، ۸۰۹، ۸۱۰، ۸۱۱، ۸۱۲، ۸۱۳، ۸۱۴، ۸۱۵، ۸۱۶، ۸۱۷، ۸۱۸، ۸۱۹، ۸۲۰، ۸۲۱، ۸۲۲، ۸۲۳، ۸۲۴، ۸۲۵، ۸۲۶، ۸۲۷، ۸۲۸، ۸۲۹، ۸۳۰، ۸۳۱، ۸۳۲، ۸۳۳، ۸۳۴، ۸۳۵، ۸۳۶، ۸۳۷، ۸۳۸، ۸۳۹، ۸۴۰، ۸۴۱، ۸۴۲، ۸۴۳، ۸۴۴، ۸۴۵، ۸۴۶، ۸۴۷، ۸۴۸، ۸۴۹، ۸۵۰، ۸۵۱، ۸۵۲، ۸۵۳، ۸۵۴، ۸۵۵، ۸۵۶، ۸۵۷، ۸۵۸، ۸۵۹، ۸۶۰، ۸۶۱، ۸۶۲، ۸۶۳، ۸۶۴، ۸۶۵، ۸۶۶، ۸۶۷، ۸۶۸، ۸۶۹، ۸۷۰، ۸۷۱، ۸۷۲، ۸۷۳، ۸۷۴، ۸۷۵، ۸۷۶، ۸۷۷، ۸۷۸، ۸۷۹، ۸۸۰، ۸۸۱، ۸۸۲، ۸۸۳، ۸۸۴، ۸۸۵، ۸۸۶، ۸۸۷، ۸۸۸، ۸۸۹، ۸۹۰، ۸۹۱، ۸۹۲، ۸۹۳، ۸۹۴، ۸۹۵، ۸۹۶، ۸۹۷، ۸۹۸، ۸۹۹، ۹۰۰، ۹۰۱، ۹۰۲، ۹۰۳، ۹۰۴، ۹۰۵، ۹۰۶، ۹۰۷، ۹۰۸، ۹۰۹، ۹۱۰، ۹۱۱، ۹۱۲، ۹۱۳، ۹۱۴، ۹۱۵، ۹۱۶، ۹۱۷، ۹۱۸، ۹۱۹، ۹۲۰، ۹۲۱، ۹۲۲، ۹۲۳، ۹۲۴، ۹۲۵، ۹۲۶، ۹۲۷، ۹۲۸، ۹۲۹، ۹۳۰، ۹۳۱، ۹۳۲، ۹۳۳، ۹۳۴، ۹۳۵، ۹۳۶، ۹۳۷، ۹۳۸، ۹۳۹، ۹۴۰، ۹۴۱، ۹۴۲، ۹۴۳، ۹۴۴، ۹۴۵، ۹۴۶، ۹۴۷، ۹۴۸، ۹۴۹، ۹۵۰، ۹۵۱، ۹۵۲، ۹۵۳، ۹۵۴، ۹۵۵، ۹۵۶، ۹۵۷، ۹۵۸، ۹۵۹، ۹۶۰، ۹۶۱، ۹۶۲، ۹۶۳، ۹۶۴، ۹۶۵، ۹۶۶، ۹۶۷، ۹۶۸، ۹۶۹، ۹۷۰، ۹۷۱، ۹۷۲، ۹۷۳، ۹۷۴، ۹۷۵، ۹۷۶، ۹۷۷، ۹۷۸، ۹۷۹، ۹۸۰، ۹۸۱، ۹۸۲، ۹۸۳، ۹۸۴، ۹۸۵، ۹۸۶، ۹۸۷، ۹۸۸، ۹۸۹، ۹۹۰، ۹۹۱، ۹۹۲، ۹۹۳، ۹۹۴، ۹۹۵، ۹۹۶، ۹۹۷، ۹۹۸، ۹۹۹، ۱۰۰۰، ۱۰۰۱، ۱۰۰۲، ۱۰۰۳، ۱۰۰۴، ۱۰۰۵، ۱۰۰۶، ۱۰۰۷، ۱۰۰۸، ۱۰۰۹، ۱۰۱۰، ۱۰۱۱، ۱۰۱۲، ۱۰۱۳، ۱۰۱۴، ۱۰۱۵، ۱۰۱۶، ۱۰۱۷، ۱۰۱۸، ۱۰۱۹، ۱۰۲۰، ۱۰۲۱، ۱۰۲۲، ۱۰۲۳، ۱۰۲۴، ۱۰۲۵، ۱۰۲۶، ۱۰۲۷، ۱۰۲۸، ۱۰۲۹، ۱۰۳۰، ۱۰۳۱، ۱۰۳۲، ۱۰۳۳، ۱۰۳۴، ۱۰۳۵، ۱۰۳۶، ۱۰۳۷، ۱۰۳۸، ۱۰۳۹، ۱۰۴۰، ۱۰۴۱، ۱۰۴۲، ۱۰۴۳، ۱۰۴۴، ۱۰۴۵، ۱۰۴۶، ۱۰۴۷، ۱۰۴۸، ۱۰۴۹، ۱۰۵۰، ۱۰۵۱، ۱۰۵۲، ۱۰۵۳، ۱۰۵۴، ۱۰۵۵، ۱۰۵۶، ۱۰۵۷، ۱۰۵۸، ۱۰۵۹، ۱۰۶۰، ۱۰۶۱، ۱۰۶۲، ۱۰۶۳، ۱۰۶۴، ۱۰۶۵، ۱۰۶۶، ۱۰۶۷، ۱۰۶۸، ۱۰۶۹، ۱۰۷۰، ۱۰۷۱، ۱۰۷۲، ۱۰۷۳، ۱۰۷۴، ۱۰۷۵، ۱۰۷۶، ۱۰۷۷، ۱۰۷۸، ۱۰۷۹، ۱۰۸۰، ۱۰۸۱، ۱۰۸۲، ۱۰۸۳، ۱۰۸۴، ۱۰۸۵، ۱۰۸۶، ۱۰۸۷، ۱۰۸۸، ۱۰۸۹، ۱۰۹۰، ۱۰۹۱، ۱۰۹۲، ۱۰۹۳، ۱۰۹۴، ۱۰۹۵، ۱۰۹۶، ۱۰۹۷، ۱۰۹۸، ۱۰۹۹، ۱۱۰۰، ۱۱۰۱، ۱۱۰۲، ۱۱۰۳، ۱۱۰۴، ۱۱۰۵، ۱۱۰۶، ۱۱۰۷، ۱۱۰۸، ۱۱۰۹، ۱۱۱۰، ۱۱۱۱، ۱۱۱۲، ۱۱۱۳، ۱۱۱۴، ۱۱۱۵، ۱۱۱۶، ۱۱۱۷، ۱۱۱۸، ۱۱۱۹، ۱۱۲۰، ۱۱۲۱، ۱۱۲۲، ۱۱۲۳، ۱۱۲۴، ۱۱۲۵، ۱۱۲۶، ۱۱۲۷، ۱۱۲۸، ۱۱۲۹، ۱۱۳۰، ۱۱۳۱، ۱۱۳۲، ۱۱۳۳، ۱۱۳۴، ۱۱۳۵، ۱۱۳۶، ۱۱۳۷، ۱۱۳۸، ۱۱۳۹، ۱۱۴۰، ۱۱۴۱، ۱۱۴۲، ۱۱۴۳، ۱۱۴۴، ۱۱۴۵، ۱۱۴۶، ۱۱۴۷، ۱۱۴۸، ۱۱۴۹، ۱۱۵۰، ۱۱۵۱، ۱۱۵۲، ۱۱۵۳، ۱۱۵۴، ۱۱۵۵، ۱۱۵۶، ۱۱۵۷، ۱۱۵۸، ۱۱۵۹، ۱۱۶۰، ۱۱۶۱، ۱۱۶۲، ۱۱۶۳، ۱۱۶۴، ۱۱۶۵، ۱۱۶۶، ۱۱۶۷، ۱۱۶۸، ۱۱۶۹، ۱۱۷۰، ۱۱۷۱، ۱۱۷۲، ۱۱۷۳، ۱۱۷۴، ۱۱۷۵، ۱۱۷۶، ۱۱۷۷، ۱۱۷۸، ۱۱۷۹، ۱۱۸۰، ۱۱۸۱، ۱۱۸۲، ۱۱۸۳، ۱۱۸۴، ۱۱۸۵، ۱۱۸۶، ۱۱۸۷، ۱۱۸۸، ۱۱۸۹، ۱۱۹۰، ۱۱۹۱، ۱۱۹۲، ۱۱۹۳، ۱۱۹۴، ۱۱۹۵، ۱۱۹۶، ۱۱۹۷، ۱۱۹۸، ۱۱۹۹، ۱۲۰۰، ۱۲۰۱، ۱۲۰۲، ۱۲۰۳، ۱۲۰۴، ۱۲۰۵، ۱۲۰۶، ۱۲۰۷، ۱۲۰۸، ۱۲۰۹، ۱۲۱۰، ۱۲۱۱، ۱۲۱۲، ۱۲۱۳، ۱۲۱۴، ۱۲۱۵، ۱۲۱۶، ۱۲۱۷، ۱۲۱۸، ۱۲۱۹، ۱۲۲۰، ۱۲۲۱، ۱۲۲۲، ۱۲۲۳، ۱۲۲۴، ۱۲۲۵، ۱۲۲۶، ۱۲۲۷، ۱۲۲۸، ۱۲۲۹، ۱۲۳۰، ۱۲۳۱، ۱۲۳۲، ۱۲۳۳، ۱۲۳۴، ۱۲۳۵، ۱۲۳۶، ۱۲۳۷، ۱۲۳۸، ۱۲۳۹، ۱۲۴۰، ۱۲۴۱، ۱۲۴۲، ۱۲۴۳، ۱۲۴۴، ۱۲۴۵، ۱۲۴۶، ۱۲۴۷، ۱۲۴۸، ۱۲۴۹، ۱۲۵۰، ۱۲۵۱، ۱۲۵۲، ۱۲۵۳، ۱۲۵۴، ۱۲۵۵، ۱۲۵۶، ۱۲۵۷، ۱۲۵۸، ۱۲۵۹، ۱۲۶۰، ۱۲۶۱، ۱۲۶۲، ۱۲۶۳، ۱۲۶۴، ۱۲۶۵، ۱۲۶۶، ۱۲۶۷، ۱۲۶۸، ۱۲۶۹، ۱۲۷۰، ۱۲۷۱، ۱۲۷۲، ۱۲۷۳، ۱۲۷۴، ۱۲۷۵، ۱۲۷۶، ۱۲۷۷، ۱۲۷۸، ۱۲۷۹، ۱۲۸۰، ۱۲۸۱، ۱۲۸۲، ۱۲۸۳، ۱۲۸۴، ۱۲۸۵، ۱۲۸۶، ۱۲۸۷، ۱۲۸۸، ۱۲۸۹، ۱۲۹۰، ۱۲۹۱، ۱۲۹۲، ۱۲۹۳، ۱۲۹۴، ۱۲۹۵، ۱۲۹۶، ۱۲۹۷، ۱۲۹۸، ۱۲۹۹، ۱۳۰۰، ۱۳۰۱، ۱۳۰۲، ۱۳۰۳، ۱۳۰۴، ۱۳۰۵، ۱۳۰۶، ۱۳۰۷، ۱۳۰۸، ۱۳۰۹، ۱۳۱۰، ۱۳۱۱، ۱۳۱۲، ۱۳۱۳، ۱۳۱۴، ۱۳۱۵، ۱۳۱۶، ۱۳۱۷، ۱۳۱۸، ۱۳۱۹، ۱۳۲۰، ۱۳۲۱، ۱۳۲۲، ۱۳۲۳، ۱۳۲۴، ۱۳۲۵، ۱۳۲۶، ۱۳۲۷، ۱۳۲۸، ۱۳۲۹، ۱۳۳۰، ۱۳۳۱، ۱۳۳۲، ۱۳۳۳، ۱۳۳۴، ۱۳۳۵، ۱۳۳۶، ۱۳۳۷، ۱۳۳۸، ۱۳۳۹، ۱۳۴۰، ۱۳۴۱، ۱۳۴۲، ۱۳۴۳، ۱۳۴۴، ۱۳۴۵، ۱۳۴۶، ۱۳۴۷، ۱۳۴۸، ۱۳۴۹، ۱۳۵۰، ۱۳۵۱، ۱۳۵۲، ۱۳۵۳، ۱۳۵۴، ۱۳۵۵، ۱۳۵۶، ۱۳۵۷، ۱۳۵۸، ۱۳۵۹، ۱۳۶۰، ۱۳۶۱، ۱۳۶۲، ۱۳۶۳، ۱۳۶۴، ۱۳۶۵، ۱۳۶۶، ۱۳۶۷، ۱۳۶۸، ۱۳۶۹، ۱۳۷۰، ۱۳۷۱، ۱۳۷۲، ۱۳۷۳، ۱۳۷۴، ۱۳۷۵، ۱۳۷۶، ۱۳۷۷، ۱۳۷۸، ۱۳۷۹، ۱۳۸۰، ۱۳۸۱، ۱۳۸۲، ۱۳۸۳، ۱۳۸۴، ۱۳۸۵، ۱۳۸۶، ۱۳۸۷، ۱۳۸۸، ۱۳۸۹، ۱۳۹۰، ۱۳۹۱، ۱۳۹۲، ۱۳۹۳، ۱۳۹۴، ۱۳۹۵، ۱۳۹۶، ۱۳۹۷، ۱۳۹۸، ۱۳۹۹، ۱۴۰۰، ۱۴۰۱، ۱۴۰۲، ۱۴۰۳، ۱۴۰۴، ۱۴۰۵، ۱۴۰۶، ۱۴۰۷، ۱۴۰۸، ۱۴۰۹، ۱۴۱۰، ۱۴۱۱، ۱۴۱۲، ۱۴۱۳، ۱۴۱۴، ۱۴۱۵، ۱۴۱۶، ۱۴۱۷، ۱۴۱۸، ۱۴۱۹، ۱۴۲۰، ۱۴۲۱، ۱۴۲۲، ۱۴۲۳، ۱۴۲۴، ۱۴۲۵، ۱۴۲۶، ۱۴۲۷، ۱۴۲۸، ۱۴۲۹، ۱۴۳۰، ۱۴۳۱، ۱۴۳۲، ۱۴۳۳، ۱۴۳۴، ۱۴۳۵، ۱۴۳۶، ۱۴۳۷، ۱۴۳۸، ۱۴۳۹، ۱۴۴۰، ۱۴۴۱، ۱۴۴۲، ۱۴۴۳، ۱۴۴۴، ۱۴۴۵، ۱۴۴۶، ۱۴۴۷، ۱۴۴۸، ۱۴۴۹، ۱۴۵۰، ۱۴۵۱، ۱۴۵۲، ۱۴۵۳، ۱۴۵۴، ۱۴۵۵، ۱۴۵۶، ۱۴۵۷، ۱۴۵۸، ۱۴۵۹، ۱۴۶۰، ۱۴۶۱، ۱۴۶۲، ۱۴۶۳، ۱۴۶۴، ۱۴۶۵، ۱۴۶۶، ۱۴۶۷، ۱۴۶۸، ۱۴۶۹، ۱۴۷۰، ۱۴۷۱، ۱۴۷۲، ۱۴۷۳، ۱۴۷۴، ۱۴۷۵، ۱۴۷۶، ۱۴۷۷، ۱۴۷۸، ۱۴۷۹، ۱۴۸۰، ۱۴۸۱، ۱۴۸۲، ۱۴۸۳، ۱۴۸۴، ۱۴۸۵، ۱۴۸۶، ۱۴۸۷، ۱۴۸۸، ۱۴۸۹، ۱۴۹۰، ۱۴۹۱، ۱۴۹۲، ۱۴۹۳، ۱۴۹۴، ۱۴۹۵، ۱۴۹۶، ۱۴۹۷، ۱۴۹۸، ۱۴۹۹، ۱۵۰۰، ۱۵۰۱، ۱۵۰۲، ۱۵۰۳، ۱۵۰۴، ۱۵۰۵، ۱۵۰۶، ۱۵۰۷، ۱۵۰۸، ۱۵۰۹، ۱۵۱۰، ۱۵۱۱، ۱۵۱۲، ۱۵۱۳، ۱۵۱۴، ۱۵۱۵، ۱۵۱۶، ۱۵۱۷، ۱۵۱۸، ۱۵۱۹، ۱۵۲۰، ۱۵۲۱، ۱۵۲۲، ۱۵۲۳، ۱۵۲۴، ۱۵۲۵، ۱۵۲۶، ۱۵۲۷، ۱۵۲۸، ۱۵۲۹، ۱۵۳۰، ۱۵۳۱، ۱۵۳۲، ۱۵۳۳، ۱۵۳۴، ۱۵۳۵، ۱۵۳۶، ۱۵۳۷، ۱۵۳۸، ۱۵۳۹، ۱۵۴۰، ۱۵۴۱، ۱۵۴۲، ۱۵۴۳، ۱۵۴۴، ۱۵۴۵، ۱۵۴۶، ۱۵۴۷، ۱۵۴۸، ۱۵۴۹، ۱۵۵۰، ۱۵۵۱، ۱۵۵۲، ۱۵۵۳، ۱۵۵۴، ۱۵۵۵، ۱۵۵۶، ۱۵۵۷، ۱۵۵۸، ۱۵۵۹، ۱۵۶۰، ۱۵۶۱، ۱۵۶۲، ۱۵۶۳، ۱۵۶۴، ۱۵۶۵، ۱۵۶۶، ۱۵۶۷، ۱۵۶۸، ۱۵۶۹، ۱۵۷۰، ۱۵۷۱، ۱۵۷۲، ۱۵۷۳، ۱۵۷۴، ۱۵۷۵، ۱۵۷۶، ۱۵۷۷، ۱۵۷۸، ۱۵۷۹، ۱۵۸۰، ۱۵۸۱، ۱۵۸۲، ۱۵۸۳، ۱۵۸۴، ۱۵۸۵، ۱۵۸۶، ۱۵۸۷، ۱۵۸۸، ۱۵۸۹، ۱۵۹۰، ۱۵۹۱، ۱۵۹۲، ۱۵۹۳، ۱۵۹۴، ۱۵۹۵، ۱۵۹۶، ۱۵۹۷، ۱۵۹۸، ۱۵۹۹، ۱۶۰۰، ۱۶۰۱، ۱۶۰۲، ۱۶۰۳، ۱۶۰۴، ۱۶۰۵، ۱

وكانوا يستصحبون القراءه بالحمد لله رب العالمين (۱)
(میں نے رسول اللہ ﷺ، ابو بکرؓ، عمرؓ کے پیچھے نماز پڑھی وہ سب
قرأت کو الحمد لله رب العالمین سے شروع کرتے تھے) (۲)۔

نماز میں استعاذہ کا موقع:

۱۹- حنفیہ (۳)، شافعیہ (۴) اور حنبلیہ (۵) کے، ایک استعاذہ قرأت
سے پہلے ہے، مالکیہ کا بھی یہ قول یہی ہے۔ مگر امام شافعی سے خلا
ہے، مالکیہ کا وہ قول یہ ہے کہ استعاذہ کا مکمل ام القرآن (سورۃ
فاتحہ) کے بعد ہے جیسا کہ مجموعہ میں ہے (۶)، اس کے دلائل وہی
میں جو قرأت قرآن کے وقت مکمل استعاذہ میں گزر چکے ہیں (فقرو
نہ ۷)۔

نماز میں استعاذہ کس کے تابع ہے؟

۲۰- استعاذہ و ثناء کے تابع ہوگا قرأت کے، امام ابو حنیفہ، امام
محمد، مالکیہ، شافعیہ اور حنبلیہ اسے قرأت کے تابع قرار دیتے ہیں، ان
حضرات کی دلیل یہ ہے کہ استعاذہ و قرأت کی سنت ہے، چنانچہ
ہر قاری ثناء و تہنیت سے پہلے غود پڑھتا ہے، چونکہ استعاذہ و ثناء میں
شیطان و وساوس سے حفاظت کے لئے شروع ہے (۷)۔

(۱) حضرت انسؓ کی حدیث کی روایت مسلم و احمد نے کی ہے (نیل الاوطار
۲۰/۵، مجمع کردہ دار الفکر بیروت)۔

(۲) فتح القدیر ۲۰/۳۔

(۳) کنز الدقائق ۲۹/۱، الفتاویٰ الہندیہ ۱/۳۷۔

(۴) اختصارات الربانیہ شرح الادکار الخویہ ۱۸۵/۲، نوراس کے علاوہ شافعیہ کی
دیگر کتب۔

(۵) مطالب اہل اہل ۱/۵۰۳۔

(۶) الترمذی ۲۲/۳۷۔

(۷) الفتاویٰ الہندیہ ۱/۳۷، البحر الرائق ۲۸/۳۷، فشر فی القراءات

امام ابو یوسف کہتے ہیں کہ استعاذہ ثناء کے تابع ہے، اس لئے کہ
استعاذہ و مطلقاً نماز میں ہوسہ اندازی کرنے والے شیطان کو دور
کرنے کے لئے ہے۔

اس اختلاف کا ثمرہ صرف امام ابو حنیفہ، امام محمد و امام ابو یوسف
کے درمیان پایا جاتا ہے۔ جو چند مسائل میں خاص ہوتا ہے، ایک مسئلہ
یہ کہ امام ابو حنیفہ و امام محمد کے، ایک مقتدی استعاذہ نہیں کرے گا،
اس لئے کہ اس کے بعد قرأت ہی نہیں ہے، امام ابو یوسف کے
نہ، ایک دو احوال، اللہ پڑھے گا، چونکہ وہ ثناء پڑھتا ہے، اور استعاذہ ثناء
کے تابع ہے (۱)۔

تعوذ کا چھوٹ جانا:

۲۱- حنفیہ، شافعیہ اور حنبلیہ کے، یکہ قرأت شروع کرے سے
استعاذہ فوت ہو جائے گا (۲)، اس لئے کہ اس کا مکمل ہی فوت ہو گیا،
(اگر استعاذہ دیا جائے تو سنت کی وجہ سے فرض کا ترک لازم
آئے گا جبکہ) سنت کے لئے فرض کا چھوڑنا درست نہیں۔
مالکیہ کے قواعد کا مستثنیٰ نقل میں یہی ہے، اس لئے کہ یہ سنت قولی
ہے، چھوٹ جانے پر اس کو انجام نہیں دیا جاتا (۳)۔

نماز کے اندر استعاذہ میں جبر و سر:

۲۲- اس سلسلہ میں فقہاء کی تین راے ہیں:

پہلی رائے یہ ہے کہ استعاذہ ہر طور پر مستحب ہے، یہ حنفیہ کا قول

اشتر ۱/۲۵۸، فتح البحر شرح الادکار ۱/۲۵۸، الطحاوی علی مرآۃ الصحاح
۱/۲۵۸، فتح البحر شرح الادکار ۱/۲۵۸، الترمذی ۲۲/۳۷۔

(۱) انہی مع الشرح الکبیر ۱/۵۷۵، الاصابۃ ۲/۳۲۵، بحر الرائق ۲۸/۳۷۔

(۲) ابن ماجہ ۱/۵۶، طبع سوم، المحل ۱/۵۳، انہی مع الشرح ۱/۵۳۔

(۳) مطالب ۲۲/۳۷۔

تیسری رائے یہ ہے کہ جہرہ کے درمیان اختیار ہے، یہ شافعیہ کا ایک قول ہے، "لام" میں ہے کہ اس عمر میں ہی اس میں استعاذہ کرتے تھے، اور ابوہریرہؓ کی طور پر استعاذہ کرتے تھے۔

جہرہ رعت میں استعاذہ کی تکرار:

۲۳- پہلی رعت میں استعاذہ بالاتفاق شروع ہے، اور دوسری رعتوں میں اس کی تکرار کے تعلق فقہاء میں مختلف ہیں۔ پہلی رائے یہ ہے کہ جہرہ رعت میں تکرار مستحب ہے، مالکیہ میں سے ابن حبيب کا یہی قول ہے، "اور مالکیہ میں سے کسی کا اس کی مخالفت نہیں، شافعیہ کا بھی یہی مذہب ہے، اور امام احمد کی بھی ایک روایت یہی ہے، جسے صاحب "الانساب" نے صحیح قرار دیا ہے، بلکہ ابن ابی شیبہؒ کہتے ہیں: اس کی ایک روایت ہے (۲)۔

اس کی دلیل اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: "لَا إِذَا طَرَأَ الْقُرْآنَ فَاسْتَعِذْ بِاللّٰهِ مِنَ الشَّيْطَانِ الرَّجِيمِ" (۳) (تو جب آپ قرآن پڑھنے لگیں تو شیطان مردود (کے شر) سے اللہ کی پناہ مانگ لیا کیجئے)۔ اور یہاں قرآن آتوں کے درمیان نفل ہو رہا ہے تو ایسا ہو گیا جیسے خاریج مار میں کسی گولہ سے قرائت منقطع کر دی جائے، اور پھر قرائت شروع کی جائے تو اس وقت تعویذ مستحب ہے، نیز اس سے کہ استعاذہ قرائت سے متعلق ہے تو جب جب قرائت میں تکرار ہو تو استعاذہ بھی کر رہا ہو جیسے اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: "وَنُكْسِمُ حَبِيبًا مُّحَمَّدًا بِمَا فِي رُءُوسِهِ مِنَ الْكِتَابِ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ الَّذِي رَفَعَهُ فِي ظُفْرِ عِزِّ مُلْكِهِ لَئِيْلَ الْغَافِلِينَ" (۴) (اور اترم حالت جنابت میں ہوتو (سارے جسم) پاک

ہے، اور قہری ہند یہ میں ہے کہ یہی مذہب ہے (۱)، اور اس میں مجز بن قدامہ کے مستثنیات کے (۲) حاملہ ان کے ساتھ ہیں، مالکیہ کا بھی یہی قول یہی ہے (۳) شافعیہ کے یہاں بھی یہی رائج ہے (۴)۔ استعاذہ کو کھرا کہنے کے انتخاب کی دلیل حضرت ابن مسعودؓ کا یہ قول ہے: "اربع بحفصہیں الإمام، ودكر منها: التَّوَدُّعُ وَالتَّسْمِيَةُ وَامِينٌ" (۵) (امام چار چیزوں میں اخفاء کرے، اور انہوں نے ان میں سے تعویذ تسمیہ و آمین کا ذکر کیا، دوسری دلیل یہ ہے کہ رسول اللہ ﷺ سے جہر منقول نہیں (۶)۔

دوسری رائے یہ ہے کہ جہرہ مستحب ہے، لہذا وہ کے ظاہر الفاظ کے مطابق مالکیہ کا قول یہی ہے، اور شافعیہ کا غیر رائج قول بھی یہی ہے، اور ہذا وہ غیرہ میں جہاں اخفاء مطلوب ہے بسا اوقات سنت کی تعلیم و تالیف قلوب کے لئے جہر کیا جاتا ہے، ابن قدامہ نے اسے مستحب قرار دیا ہے، وہ فرماتے ہیں کہ اسی کو ابن تیمیہ نے اختیار کیا ہے، اور "المفرد" میں ہے کہ یہی امام احمد سے صراحت کے ساتھ منقول ہے (۷)۔ استعاذہ میں جہر کو مستحب قرار دینے والوں کی دلیل یہ ہے کہ انہوں نے استعاذہ کو بسم اللہ اور آمین پر قیاس کیا ہے۔

(۱) البدائع ۴۰۳، فتح القدیر ۴۰۴، المحرر المکی ۴۲۸، الفتاویٰ الہندیہ ۷۳۔

(۲) المفرد ۴۰۳، البیہقی ۵۱۹۔

(۳) المروئی ۲۲۳۔

(۴) المجموع ۳۶۹، المروئی ۴۳۱، المحمل ۳۵۵۔

(۵) حلقہ وراہوئے حضرت عبداللہ بن مسعودؓ سے روایت کیا ہے کہ انہوں نے فرمایا: ثلاث بحفصہیں الإمام، الاستعاذہ وبسم اللہ الرحمن الرحیم و آمین (امام تین چیزوں میں اخفاء کرے گا: استعاذہ، بسم اللہ الرحمن الرحیم و آمین) (بیل الاوطار ۳۷۴، تاریخ کردہ دار الخلیل بیروت)۔

(۶) فتح القدیر ۴۰۳، البدائع ۲۰۳۔

(۷) المروئی ۲۲۳، المروئی ۴۳۱، المفرد ۴۰۳۔

(۱) المجموع ۳۲۲۔

(۲) البدائع ۱۵۵، المروئی ۴۲۳، المجموع ۳۲۳، المحمل ۵۵۳، انساب ۳۷۳، ۳۷۴، ۳۷۵، البیہقی مع الشرح ۵۵۲۔

(۳) سورۃ نمل ۹۸۔

(۴) سورۃ مائدہ ۶۸۔

صاف رلو)۔ "اِس وجہ سے بھی کہ جب استعاذہ پہلی رکت میں شروع ہے تو اشتراک طاعت کی بنا پر قیاس کرتے ہوئے، پھر رکتوں میں بھی شروع ہوگا۔

دہریہ کہتا ہے کہ دہریہ "اِس کے بعد کی رکتوں میں استعاذہ دکرہ ہے، حنفیہ کا مذہب، ثانیہ کا یہ قول "اِس بنا پر کراہی مذہب بھی ہے (۱)۔

اس کی دلیل یہ ہے کہ اگر کوئی شخص دہریہ رات بعد ۳۱ امت کرے، دہرہ ۳۱ امت کے بعد پھر رات کرنے لگے تو عجز کا اعادہ نہیں کرے گا کیونکہ دہرہ نماز پوری نماز کی رات کو ایک رات بنا دیتا ہے، اللہ مسبوق جب اپنی نماز پوری کرنے کے لئے کھڑا ہو تو امام ابو یوسف کے نزدیک اس پر عجز ہے (۲)۔

نماز میں استعاذہ کے الفاظ:

۲۴- ثانیہ کے نزدیک نماز میں ان تمام الفاظ سے استعاذہ درست ہے جو شیطان سے بناوٹ کے لئے نہ مشتمل ہوں، جو رکن نے اس میں اتنی قید کا اضافہ کیا ہے کہ وہ الفاظ نبی ﷺ سے منقول ہوں، حنا بلکہ کا بھی یہی مسلک ہے، لہذا ایسے تمام الفاظ سے استعاذہ درست ہے جو منقول ہوں (۳) اور حنفیہ نے "اعوذ" یا "استعید" ہی کو خاص کیا ہے (۴)۔

وہ اس مسئلہ میں مالکیہ کی کوئی صراحت ہمیں نہیں ملی۔

(۱) الفہرست ۱/ ۴۳، الفہرست علی البدایہ بحاشی فتح القدیر ۱/ ۴۱۷، البحر الرائق ۱/ ۳۲۸، ابن ماجہ ۱/ ۳۵۶، طبع سوم، الاصاب ۱/ ۱۱۹، الاذی ۱/ ۳۲۹۔

(۲) فتح الباری ج ۱ ص ۳۰۶۔

(۳) فیصل ۱/ ۳۵۳، الروضہ ۱/ ۴۳۱، البحر الرائق ۱/ ۴۳، الاصاب ۱/ ۴۳۔

(۴) البحر الرائق ۱/ ۳۲۸، الفہرست علی البدایہ بحاشی فتح القدیر ۱/ ۴۱۷۔

ثانیہ کے یہ ایک مطلقاً سب سے افضل الفاظ "اعوذ باللہ من الشیطان الرجیم" (۲) ہیں، یہی حنفیہ کے یہاں مختار ہے، اور ستر مشائخ حنفیہ "حنا بلکہ" کا بھی یہی قول ہے، یہی تک یہ الفاظ رسول اللہ ﷺ کے استعاذہ سے منقول ہیں، بن مسعود کہتے ہیں: "حنا عن النبی ﷺ انہ کان یقول قبل القراءۃ "اعوذ باللہ من الشیطان الرجیم" (رسول اللہ ﷺ سے منقول ہے کہ آپ ﷺ قرأت سے قبل "اعوذ باللہ من الشیطان الرجیم" پڑھا کرتے تھے)۔

امام احمد سے منقول ہے کہ وہ (قرأت سے قبل) "اعوذ باللہ السميع العليم من الشیطان الرجیم" (۳) پڑھتے تھے، اس لئے کہ ابو سعیدؓ کی حدیث میں ان الفاظ کا اضافہ ہے۔ اور ضعیف نے امام احمد سے نقل کیا ہے کہ اس کے بعد یہ اضافہ کرے گا: "اِنَّ اللہ هو السميع العليم" (۱)۔

فتح القدیر میں ہے کہ "اِنَّ اللہ هو السميع العليم" کا اضافہ مناسب نہیں ہے (۲)۔

(۱) حدیث: "اِنَّ اللہ هو السميع العليم" کان یقول قبل القراءۃ... "کی ترجیح گذر چکی ہے (دیکھئے فقرہ ۷)۔

(۲) حدیث: "اعوذ باللہ السميع العليم..." کی روایت سنن ابی داؤد کے مؤلفین نے حضرت ابو سعیدؓ کی حدیث سے کی ہے، ترجمہ کی ہے کہ یہ اس باب کی سب سے مشہور حدیث ہے، وہ اس کی سند میں کلام کیا گیا ہے۔ (نصب الرایۃ ۱/ ۳۳۱، طبع دوم مطبوعات مجلس اعلیٰ، متحدۃ الاحادیث ۲/ ۵۰۲) تاریخ کردہ المکتبۃ التقریبیہ مدینہ منورہ، رقمی نے کہا ہے کہ اسے احمد نے روایت کیا ہے، وہ اس کے رجال ثقہ ہیں (مجمع الزوائد ۲/ ۲۵۲، تاریخ کردہ المکتبۃ التقریبیہ ۲/ ۵۳)۔

(۱) الشرح الکبیر ۱/ ۵۳۱، البحر الرائق ۱/ ۳۲۸۔

(۲) البحر الرائق ۱/ ۳۲۸۔

مقتدی کا استعاذہ:

میں کوئی بات نہیں نہیں ملی۔

۲۵- امام کے استعاذہ کا حکم وہی ہے جو منہ، کے استعاذہ کا ہے۔

ثانیہ کے نزدیک مقتدی کے لئے استعاذہ مستحب ہے خواہ دوسری

نماز ہو یا جہری (۱)، اور حنفیہ میں سے امام ابو یوسف کا بھی یہی قول ہے

(۲)، اس سے کہ اس کے نزدیک تہذیب و ثناء کے تابع ہے، اور امام احمد کی

تیس روایتوں میں سے ایک روایت یہی ہے (۳)۔

امام ابو حنیفہ اور امام محمد کے نزدیک مقتدی کے لئے استعاذہ ضرور

تحریکی ہے، اس سے کہ استعاذہ وترت کے تابع ہے، اور مقتدی پر

ترت نہیں ہے مگر اگر وہ استعاذہ کر لے تو اس قول کے مطابق

نماز نافہم نہیں ہوگی (۴)، یہی امام احمد کی دوسری روایت ہے، اور ان

کی تیسری روایت یہ ہے کہ اگر وہ امام کی آواز سن رہا ہو تو مکروہ ہے

ورنہ مکروہ نہیں، مالکیہ نے نوافل میں امام اور مقتدی کے لئے اس کے

جو زکوٰۃ اختیار کیا ہے، دوسرے سے تعلق پہلے ہی بیاں یا حاکم چاہے

کہ ان کے نزدیک امام مقتدی، دونوں کے لئے مکروہ ہے۔

نماز عید میں استعاذہ کا موقع:

۲۷- امام ابو حنیفہ اور امام محمد کے نزدیک استعاذہ دُکبیر سے زور

کے بعد ہے، ایسے ہی ثانیہ کے ر ایک بھی مجبیر کے بعد ہے، اور

امام احمد کا بھی یہی قول ہے اس لئے کہ استعاذہ وترت کے تابع

ہے (۱)۔

مالکیہ کے ر ایک اور حنفیہ میں سے امام ابو یوسف کے نزدیک

استعاذہ دُکبیر سے زور سے پہلے ہے، اس سے کہ اس کے ر ایک

استعاذہ ثناء کے تابع ہے، امام احمد کی بھی ایک روایت یہی ہے (۲)۔

نماز جنازہ میں استعاذہ کا حکم اور محل:

۲۸- نماز جنازہ میں استعاذہ کا حکم وہی ہے جو عام نمازوں میں

ہے، اور اس میں بھی وہی اختیارات ہیں جو عام میں ہیں (۳)۔

سُکس کی پناہ لی جائے:

۲۹- پناہ اللہ تعالیٰ کی، ات، صفت اور اس کے، کی طلب کی

جاتی ہے (۱)، بعض حضرات کہتے ہیں کہ تَعُوذ کے سے قرآن کی

کوئی آیت پڑھنے میں یہ بات ضروری ہے کہ اس آیت میں تَعُوذ کے

مفہوم پر اصرار کرنے، لہذا کوئی لفظ موجو ہو، کوئی کسی آیت نہ ہو جو

خطبہ جمعہ میں استعاذہ:

۳۰- حنفیہ کے نزدیک جمعہ کے پہلے خطبہ میں حمد سے قبل "استعاذہ

مسنون ہے (۱)، اور ان کی دلیل سوریہ کا قول ہے، وہ فرماتے ہیں کہ

میں نے ابو بکر صدیقؓ کو منبر پر "أعوذ بالله من الشيطان

الرجيم" کہتے ہوئے سنا ہے (۲)، بقیہ مذہب کے اندر اس سلسلہ

(۱) الخطاوی علی مرقی الاصلاح ۲۱۱، اریضہ ۲۱۷، الفروع ۵۷۹، الفتاویٰ

المنہجہ ۱۲۱۔

(۲) الخطاوی علی مرقی الاصلاح ۲۹۱، الفروع ۵۷۹، فتح الباری ۲۷۱

المجموع ۳۰۱۔

(۳) المجموع ۲۵۸، کتاب القناع ۱۰۱۔

(۴) الفروع ۵۷۹، کتاب القناع ۵۹، تفسیر القرطبی ۱۰۔

(۱) المجموع شرح المہذب ۲۵۹، طبع ۳۴۴۔

(۲) ابن ماجہ ۱۷۵، طبع سوم، الموطا ۱۳۔

(۳) الاصحاح ۳۳۳۔

(۴) ابن ماجہ ۱۷۵، طبع ۲۳۸، طبع ۳۴۴، الدیلمی ۲۵۱۔

(۵) ابن ماجہ ۱۷۵، طبع ۳۳۸۔

۱. الفروع ۵۷۹۔

اس مفہوم سے خالی ہو جیسے آیت دین (۱)۔

جو اس وقت پر اس کی قدرت میں ہوں ان میں انسان کے ذریعہ بھی ستغفرہ جاز ہے، مثلاً ان کی پناہ کھانے، لے جانے یا قتل کے راہ سے جمعہ آہ انسان سے انسان کی پناہ طلب رہا۔

وہ دن و شیا طیں کی پناہ طلب رہا مرام ہے۔ اس لئے کہ اللہ تعالیٰ نے خبر دی ہے کہ جن لوگوں نے اس کی پناہ طلب کی انہوں نے ان کی سرکشی میں ضامین اللہ تعالیٰ نے فرمایا ہے: "وَأَنذَرْتُكَ دُحُولَ هَٰؤُلَاءِ لَا تَمْسُكُهُمْ بَعُودُهُمْ بِيُحُولَ هَٰؤُلَاءِ لَئِنْ أَقْبَلُوكَ لَمَلَأْنَا وَجْهَكَ مِنْ الْإِنْسَانِ الْمُنَافِقِ وَالْغُلَامِ الْمَذْمُومِ الْفَاسِقِ" (۲) (۳)۔ ان لوگوں میں بہت سے لوگ ایسے ہوئے ہیں کہ وہ جنات میں سے بعض لوگوں کی پناہ لیا کرتے تھے سو انہوں نے ان (جنات) کی نفوت و ربہ صاوی۔

ستغفرہ کن چیزوں سے کیا جائے:

۳۰- مستغفر منہ یعنی جس سے پناہ طلب کی جائے، کا مفصل ذکر مشکل ہے، فقیر، حدیث اور اذکار کی کتابوں میں بکثرت ان کا ذکر ہے، لہذا ان کی بعض اقسام کی طرف مثال کے طور پر اشارہ دیا ہے۔ ان میں سے یک یہ ہے کہ اللہ تعالیٰ کی بعض صفات سے بعض صفات کی پناہ لی جائے۔ مرام یہ کہ مثلاً نفس، خواہ، مقامات و ربو، وغیرہ کے شر سے پناہ لی جائے۔ سم یہ کہ انتہائی بہ حیا پناہ سے نجس، مخالفت، شکی، ذاتی، بہ صلاقی، برائی اور غفل سے استغفار دیا جائے۔

۱- پناہ طلب ہے۔ "وہ بھی بھی پناہ دینا، جب سلی حین ہو، جب سلی الکفایہ ہو جاتا ہے، یہ تکہ عبد اللہ بن عمر سے روایت ہے کہ "یو اللہ کا" ۱- طے سے نرم سے پناہ طلب کرے، پناہ دے، یو اللہ کا، طے سے نرم سے سولی کرے، سے حیا کرے، یو تمہیں پکارے اس کی، و زپر یلیک ہو، اور یو تمہارے ساتھ احسان کرے تم اس کے حساب کا بدلہ دے" (۲۰۱)۔

اللہ کی ات سے استغفار کرنے والا یہ مقامات ستغفرہ کرتا ہے، اس کے حکم کی تفصیل اصطلاح (۱) ستغفرہ میں سرتی زیادہ بہتر ہے۔

تعوذات باندھنا:

۳۲- تعوذات باندھنے کے حکم کے لئے اصطلاح (تیسرے) کی طرف رجوع کیا جائے۔

(۱) ابراہیم علی النہار ۳۱۹۔

(۲) حدیث میں استغفارکم باللہ... کی روایت احمد بن حنبل، ابوداؤد، نسائی، ابن حبان ورماع نے ابن عمر سے کی ہے، نووی نے بیاض الصالحین میں کہا کہ یہ حدیث صحیح ہے (فیض القدر ۵/۵۵۸ مع کردہ انکتہ النکاح ۳۵۷)۔

پناہ طلب کرنے والے کو پناہ دینا:

۳۱- ہو کام پناہ قدرت میں ہو اس میں طلب کرے، لے کو پناہ

ابراہیم علی فیض ۱۰۵۔

۳۲- ص ۶۰۔

مستحب ہوتا ہے۔ جیسے مفید کتابوں کا استعارہ۔

اگر ایسی ضرورت کے لئے عاریت لی جائے جو ناز پر نہ ہو، اور عاریت پر لینے میں دینے والے کا احسان جتانے کا خطرہ ہو تو استعارہ مکروہ ہے، فقہاء نے مکروہ استعارہ میں اس کو بھی شامل کیا ہے کہ لایا ہوا مال باپ سے خدمت لئے، اس لئے کہ ایسی صورت میں باپ کی خدمت کی اہمیت سے اوپر رہوں گے جن سے اس کو بچنا ضروری ہے (۱)۔

سادات عاریت عاریت حرام ہو جاتا ہے، جیسے حرم کام کے سے کوئی چیز عاریت لیا، مثلاً کسی بے قصور آدمی کو قتل کرنے کے سے اختیار لیا، یا ناقصوں کو قتل کرنے کے سے۔ لہذا بلعوب عاریت لیا، وغیرہ (۲)۔

عاریت لینے کے آداب:

۳- عاریت کے چند آداب حسب ذیل ہیں:

الف۔ عاریت لینے کے آداب میں سے یہ ہے کہ کوئی شخص اپنے آپ کو دلیل، رسوا نہ کرے، بلکہ اگر کوئی چیز عاریت لئے خدمت کے ساتھ لے، استعارہ اور اقتداء، (ہمیک مانگنا) میں یہی فرق ہے کہ اقتداء، امت کے ساتھ اور استعارہ با عزت طریقہ سے ہوتا ہے (۳)۔ اسی لئے اگر کوئی احسان جتائے اور ضرورت پوری ہو سکتی ہو تو ضروری ہے کہ عاریت پر نہ لے، جیسا کہ گذرا۔

ب۔ ایک ادب یہ ہے کہ مانگنے میں اسباب (امور) نہ کرے، اور انصاف انکار کے بعد پھر سوال کرنے کو کہتے ہیں، اور اللہ تعالیٰ نے

(۱) حاشیہ النحل علی شرح المنہج ۳/۵۶ طبع دار احیاء التراث العربی۔

(۲) حاشیہ النحل ۳/۵۵ کہ نہایت المنہج ۵/۱۵۱-۲۰، ایسی ۳/۶۹۲، مکتبی

دارالعلوم ۳/۱۱۱۔

(۳) شرح النہج لمسلم ۷/۱۲۷ طبع المطبعۃ المصریہ۔

استعارہ

تعریف:

۱- استعارہ کا معنی عاریت طلب کرنا ہے۔ اور اعادہ بغیر عوض منفعت کا مالک بنادینا ہے (۱)۔

استعارہ کا شرعی حکم:

۲- ضابطہ یہ ہے کہ جس کے لئے کوئی چیز لیا جائز ہے اس کے لئے سے طلب کرنا بھی جائز ہے، اور جس کے لئے کوئی چیز لیا جائز نہیں اس کے لئے سے طلب کرنا بھی جائز نہیں۔

جس حالت میں کوئی چیز طلب کی جائے اس کے اعتبار سے استعارہ کا حکم بدلتا رہتا ہے۔

چنانچہ اگر مال کی یا آدمی کی حفاظت یا ان جیسے نہ مری ہو، استعارہ پر موقوف ہوں تو استعارہ جب ہو جائے، اس لئے کہ نہ مریات پوری کرنا واجب ہے، اس میں تسامح جائز نہیں، اور جس کے بغیر واجب کی تکمیل نہ ہو وہ خود واجب ہوتا ہے (۲)۔

اور یہاں نکات استعارہ کی چیز پر تعاون حاصل کرنے کے لئے

(۱) الدر المختار مع رد المحتار ۴/۵۰۲ طبع بیروت دار الفکر علی الشرح المصغر

۴/۵۰۲، مکتبی المنہج ۳/۲۳، علیہ المنہج ۳/۲۲۷۔

(۲) النحل ۹/۱۵۸ طبع المصیر یہ المصیر یہ المصیر یہ المصیر یہ

۳/۵۷۱ طبع دوم بیروت دار الفکر علی الشرح المصغر علی تبیین الفقہاء

۳/۵۷۱ طبع بیروت دار الفکر علی الشرح المصغر علی تبیین الفقہاء

سوال میں اصرار کرنے والوں کی مذمت اس طرح کی ہے:

”تَعْرِفُهُمْ بِسَيِّئَاتِهِمْ لَا يَنْتَلُونَ النَّاسَ بِالْحَقِّ“ (۱) (تائیس
 ب کے شرعی سے بچوں لے گا، وہ لوگوں سے لگ پٹ نہیں
 مانتے)۔ اصرار مذمت اس لئے ہے کہ یہ کبھی کبھی عاریت پر، بے
 لے کو پٹی حد سے نکال دیتا ہے۔ جس کی وجہ سے وہ خش کوئی وغیرہ
 حرم کام کا ارتکاب کر دیتا ہے۔ عاریت پر، بے لے کی اس ایہ
 رسائی کا سبب دراصل عاریت لینے والی بتا ہے (۲) رسول اللہ
 ﷺ نے فرمایا ہے: ”لَا تُلْحَمُوا فِي الْمَسْأَلَةِ“ (۳) (سوال میں
 اصرار و مضمت نہ کرو)۔

البتہ مانگنے کی ضرورت کو بیان کرنے میں ٹکرا جا رہا ہے (۴)۔
 ح۔ مجملہ آداب کے یہ بھی ہے کہ مانگنے میں دوسروں کے
 مقابہ میں نیک ”ر صالح لوگوں کو مقدم رکھا جائے۔ یہ نیک لوگ
 مال حال کا شتم کرتے ہیں، اور یہ پاپے دھوس کے مالک ہو
 تے ہیں جن سے اچھے کام انجام پاتے ہیں۔ نبی ﷺ نے ارشاد
 فرمایا: ”اِنْ كُنْتَ سَائِلًا لِابَدٍ فَاَسْأَلِ الصَّالِحِينَ“ (۵) (اُترتم
 کو سوال کرنا ہی ضروری ہو تو نیک لوگوں سے سوال کرو)۔

- (۱) سورۃ بقرہ ۲۷۳۔
- (۲) شرح النووی لمسلم ۱۲/۷۷۷ عن المعجود ۲۰، تفسیر قرطبی ۳۶/۳۶۶ عن
 ابن ماجہ ۳۶۔
- (۳) اس کی روایت مسلم و نسائی نے حضرت سجاد سے کی ہے (صحیح مسلم ۱۸/۷۷۷
 طبع عین المجلد، سنن نسائی ۵/۳۷۷ طبع اول مصنفی المجلد ۱۳۸۳)۔
- (۴) حکام ابن عمر ۲۳۰۰ طبع عین المجلد ۱۳۸۳۔
- (۵) حدیث: ”اِنْ كُنْتَ سَائِلًا...“ کی روایت ابو داؤد (معجود ۵/۷۷۷
 طبع مستقیم) و نسائی (سنن نسائی ۵/۷۷۷ طبع المعجود ۲۰) نے
 مسلم بن حنفی عن ابن ابراہیم (عن ابراہیم) سے کی ہے عبدالحق نے کہا ہے
 کہ ابن ابراہیم سے بکر بن سوید کے علاوہ کسی کا روایت کرنا مطلوب نہیں (فیض
 القدیر ۳/۵۳۳) المربانی نے اس کے ضعف کی طرف اشارہ کیا ہے (ضعیف
 الجامع ص ۲۷۲) صحیح کردہ المکتب الاسلامی)۔

د۔ مانگنا ایک ”اب یہ بھی ہے کہ اللہ تعالیٰ کی ذات اور اس کے
 حق کا حوالہ۔“ رسول اللہ نہ کیا جائے، ”نہ کوئی یہ کہے کہ میں اللہ کی
 ذات یا اس کے حق کا حوالہ دے رہا ہوں۔“ آپ سے فلاں چیز مانگتا ہوں۔
 اس صورت میں اللہ تعالیٰ کے نام مبارک کو ”سوال“ بنانا لازم آتا
 ہے (۱) رسول اللہ ﷺ کا ارشاد ہے: ”لَا تَسْأَلُ بَوَاحَہِ اللہِ وَلَا
 الْعِصَّةَ“ (۲) (اللہ تعالیٰ کی ذات کے ذریعہ صرف جنت کا سوال
 کیا جائے)۔ دوسری جگہ ارشاد ہے: ”مَنْ سَأَلَ مِنْ سَائِلِ بَوَاحَہِ
 اللہِ“ (۳) (وہ شخص ملعون ہے جو اللہ کی ذات کے ذریعہ سوال
 کرے)۔

تفصیل کے لئے، دیکھئے: اصطلاح (اعارہ)۔

- (۱) المجموع ۶/۳۳۵، الرواۃ ۱/۱۹۲، الفتاویٰ دہلویہ ۲/۳۰۸، ۵/۳۵۵، ۳
 انوار الدروانی ۲/۳۲۷، المنشی ۲/۵۸۲۔
- (۲) حدیث: ”لَا تَسْأَلُ...“ کی روایت ابو داؤد نے حاکم سے کی ہے مذہبی
 نے کہا کہ اس کی سند میں سلیمان بن سجاد ہیں اور درلقح کا کہنا ہے کہ
 سلیمان بن سجاد سلیمان بن قمر ہیں۔ صاحب عون المعجود نے اس حدیث کی
 سند پر تعلق کی اور ملا کر سلیمان بن قمر کے بارے میں متعدد لوگوں کے کلام
 کیا ہے (عون المعجود ۵/۸۸ طبع المستقیم)۔
- (۳) حدیث: ”مَنْ سَأَلَ...“ کی روایت طبرانی نے اپنی المعجم الکبیر
 میں حضرت ابو موسیٰ اشعری سے کی ہے اور اس کے حسن ہونے کی طرف اشارہ
 کیا ہے حاکم عراقی نے شرح الامود میں کہا ہے اس کی سند حسن ہے، ابی
 نے کہا ہے کہ اس میں ایسے رووی بھی ہیں جنہیں میں نہیں جانتا اور دوسری
 جگہ کہا کہ اسے طبرانی نے اپنے شیخ یحییٰ بن عثمان بن صالح سے روایت کیا ہے
 یحییٰ بن عثمان بن صالح ثقہ ہیں اور ان میں کچھ ضعف بھی ہے اور اس کے
 باقی رجال صحیح کے رجال ہیں (فیض القدیر ۱/۳۷۲) صحیح کردہ المکتب الاسلامی
 ول ۱۳۵۷)۔

استغانت ۱-۵

طرح اس کی طرف متوجہ ہو کر طاعتیں کرنے سے بھی ہوتی ہے، اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: **وَاسْتَعِينُوا بِالصَّبْرِ وَالصَّلَاةِ** (اور صبر اور نماز سے مدد چاہو)۔

۳- غیر اللہ سے استغانت انسانوں سے ہوتی جنات سے ہے۔

۱- استغانت جنات سے ہو تو مومن ہے، اور یہ استغانت بسا اوقات کفر و شرک بن جاتی ہے، اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: **وَلَا تَقْرَبُوا مَا يَتَذَكَّرُ بِهِ نَبَايَا لَهُمْ قُلُوبٌ غَاظِيَةٌ** (اور انسانوں میں بہت سے لوگ ایسے ہوئے ہیں کہ وہ جنات میں سے بعض لوگوں کی پناہ لیا کرتے تھے سو انہوں نے ان کی بات) لی، ان کی بات اور یہ حادی)۔

۲- جس شخص میں مدد کرنا انسانوں کے بس میں ہو اس میں انسانوں سے استغانت کے جوہر پختہ ہو، کائنات ہے، اس سے کہ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: **وَتَعَاوَنُوا عَلَى الْبِرِّ وَالتَّقْوَىٰ وَلَا تَعَاوَنُوا عَلَى الْإِثْمِ وَالْعُدْوَانِ** (ایک دوسرے کی مدد نیکی اور تقویٰ میں کرتے رہو، اور گناہ اور زیادتی میں ایک دوسرے کی مدد نہ کرو)۔

اور کبھی کبھی اضطراب کے وقت استغانت واجب ہو جاتی ہے، جیسے کوئی ملاکت میں پھنس جائے اور استغانت کے علاوہ چھکار کی کوئی راہ نہ ہو، اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: **وَلَا تَقْنَطُوا مِن دُفْعِ الْفِتْنَةِ** (اپنے کو اپنے فتنوں ملاکت میں نہ ڈالو)۔

قتال میں غیر مسلموں سے استغانت:

۵- غیر ہندو، نالہ نے جنگ میں مسلمان کے سے ضرورت پڑنے پر

استغانت

تعریف:

۱- الاستغاثۃ "استعان" کا مصدر ہے، اور اس کا معنی مدد طلب کرنا ہے۔ کہا جاتا ہے: **اسْتَعَاثَهُ وَاسْتَعَاثَتْ بِهِ لِمَعْنَاهُ** (میں نے اس سے مدد طلب کی تو اس نے میری مدد کی)۔
استغانت کا اصطلاحی معنی لغوی معنی کے دائرہ سے خالی نہیں۔

جمادی حکم:

۲- استغانت کی دو قسمیں ہیں: اللہ تعالیٰ سے استغانت، غیر اللہ سے استغانت۔

اللہ تعالیٰ سے استغانت: تین میں مطلوب ہے، جو امان کی تین ہو، مثلاً ضرورت پوری کرنا، جیسے رزق میں، صحت، اور جو معنوی تین ہو جیسے پریشانیوں اور غموں کو دور کرنا، اس لئے کہ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: **يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اسْتَعِينُوا بِحَبْلِ وَرَقِ الْيُسْ** (ہم بس تیری ہی مبادت کرتے ہیں اور بس تجھ ہی سے مدد چاہتے ہیں)۔ اور یہ جگہ ارشاد ہے: **قَالَ مُوسَىٰ لِقَوْمِهِ اسْعَبُوا بِاللَّهِ وَانصَبُوا** (۳) (موسیٰ نے اپنی قوم سے کہا کہ اللہ (ہی) کا سہارا رکھو اور صبر کے رہو)۔

تغانت اللہ تعالیٰ کی طرف لو لگا کر دعا کے وسیع ہوتی ہے، اسی

(۱) سورۃ بقرہ ۲۵۵

(۲) سورۃ حنزلہ ۶

(۳) سورۃ مائدہ ۶۴

(۴) سورۃ بقرہ ۱۹۵

(۱) بخاری، مسان العرب مادہ: (عون)۔

(۲) سورۃ فاتحہ ۵

(۳) سورۃ اعراف ۱۲۸

استوائی ۶-۸، استوائی ۶-۸

غیر مسلم سے روپے کو جائز قرار دیا ہے، شافعیہ کے ربیع یہ چند شرط کے ساتھ جائز ہے، اور مالکیہ نے اس کی رضامندی کی شرط کے ساتھ جائز قرار دیا ہے۔ (اس کی تفصیل اسطلاح (جما) میں ہے۔

استقامت کو بڑھانے کے لیے جاری نہیں کیا۔

اس کی تفصیل کے لئے دیکھئے: اصطلاح (ہجۃ)۔

عبادت میں دھمکے سے استغاثت :

۸۔ عبادت کی "انگلی میں اجڑے سے ستونیت جا رہے ہیں
اگر کوئی شخص اجڑے کی مدد کے بغیر کوئی عبادت "نہ کر سکتا ہو تو کیا
اس کو اس عبادت کی "انگلی پر کچا رقصوریا جائے گا؟ اور اس پر اس کی
"انگلی لازم ہوگی؟

بعض حنفیہ کہتے ہیں کہ عبادت کی "سنگی" میں غصہ ورنہ ز میں قیام پر
تعمان دینے والا اگر کوئی شخص وہ جو نہ تو اس کو اس عبادت پر قادر سمجھا
جائے گا۔ اس میں شافیہ متبادل بھی حنفیہ کی اس رائے سے اتفاق کرتے
ہیں۔ یہ بعض حنفیہ کا کتابہ کہ غیہ کے تعام کی وجہ سے سے قادر
نہیں گردلا جائے گا۔ اس لئے کہ غیر کی امداد اس کے حق میں نہ
پہنچے ہے (۲)۔ اور مالکیہ کی عبارتوں سے بھی ایسی سمجھ میں آتا ہے۔

غیر تہل میں غیہ مسلمانوں سے، ستعانت:

۶۔ عمارت کے طرہ و میں مجموعی طور پر غیر مسلموں سے استغانت
جائز ہے خواہ غیر مسلم اہل کتاب ہو یا غیر اہل کتاب۔ جیسے کتابت۔
حساب و رسمہن شہر یحنا اہل غارتیں مگر اور مساجد و عید و ملا۔
ور و غیرہ و تمام چیزیں جو شریعت میں ممنوع نہیں ہیں۔

البتہ مجاہدات میں غیر مسلموں سے استعانت حار نہیں، جیسے
ذبح، حج، تعلیم قرآن، اور ہود تہم امور جن کی انجام دہی سے
غیر مسلموں کو منع کیا گیا ہے ممنوع میں جیسے غیر مسلم کو مسلمانوں یا
ان کی ولاہ پر کوئی منصب نہ ملے۔

بعض معادلات، مثلاً ذراخ، درختوں میں، اہل کتاب سے استغانت
مباح ہے، ان کے علاوہ مشرکین، مجوس، اور ان کا طریقہ اختیار کرنے
والوں سے استغانت جائز نہیں، یہ مشرک اور مجوسی مسلمان کے
لئے شکار کرنے اور ذبح کرنے کے ذمہ دار نہیں ہوتے۔ اس کی
تفصیل کے لئے دیکھئے: صحاح (بخاری)، (صیغہ)، (ابن ماجہ)،
(طہرہ) اور (بکالت) (۲)۔

استقطاع

جئے: "خدا" "میر" "میر" -

باغیوں سے دوران کے خلاف استعانت:

کے سمیر، ہائیک، شافیہ اور حنا بدلتے ہیں کہ باغیوں سے کفار کے خلاف شجاعت چاہیے، اور باغیوں کے خلاف کفار سے

(۱) فتح القدیر ۳۱۶، کماج و وظایف ۶، ۲۷۸، معاد السالك لآرب السالك
۳۱۵، طبع الخلی، الخلی ۲۰، ۵۷، طبع السالك معنی الكماج ۳، ۲۸، طبع الخلی،
جولع السالك ۲۱، الخلی ۵، ۲۰۲، طبع الخلی.

(۲) فتح القدير ۱۸۵ طبع دومه، التاج والا کلیل علی اصحاب ۳ طبع بیبا، منشی
لکناج ۱۸۶۱ طبع الحلی، المنشی مع المشرح الکبیر ۱۸۶۳ طبع دار کتاب، انصاری۔

(ر) فتح القدیر ۳/ ۳۷۲، کتب القطع ۸/ ۴۸۸ من طبع بن ۲۳۵۸۔

(۴) بمبئی ۱۸۳۶ء، ۵۰۹، ۵۰۷، ۵۰۶، ۵۰۵، طبع اہلیاض، من مایوین ۱۸۳۸ء
 ۱۸۳۰ء، ۱۸۲۹ء، قلیوں وغیرہ ۱۸۲۶ء، ۱۸۲۵ء، ۱۸۲۴ء

یہ صفات باری تعالیٰ میں ممدوح ہے اس لئے کہ اس کی شان عظیم ہے، اور ہماری صفات میں مذموم ہے، اس لئے کہ ہماری شان کمتر ہے، اللہ رب اعزات عظمت کے اہل ہیں اور ہم اس کے اہل نہیں (۱)۔

اجہانی حکم:

۳- جمہور علماء اصول کا خیال ہے کہ امر میں استعلاء شرط ہے، تاکہ وہ دعا اور اتماس سے ممتاز ہو سکے (۲)۔

بحث کے مقامات:

۴- امر میں استعلاء کے شرط ہونے کی وجہ سے علماء اصول شرط امر پر تنگی کے وقت امر کی بحث میں استعلاء پر بحث کرتے ہیں، اور حرف جر کے مسائل میں ”علی“ حرف جر پر کلام کرتے ہوئے استعلاء پر اس کی دلائل کے بارے میں بحث کی جاتی ہے۔ اس کی تفصیل اصولی ضمیمہ میں ہے۔

متعلقہ غلط:

۲- تکبر: اس کا معنی ظہر کبر یعنی برائی ظاہر کرنا ہے۔ تکبر کی شرعی تعریف جیسا کہ حدیث میں ہے کہ اپنے کو نہ سمجھ کر حق کو نہ قبول کرنا، لوگوں کو حقیر سمجھنا ہے (۳)۔

(۱) لسان العرب، الصحاح، معجم مقاییس اللغة، لمصباح المہیر، المفردات للراغب الاصبہانی، دارہم طراک۔

(۲) حاشیہ سنائی علی المحکم، ۶۹، طبع مصطفیٰ لکھنؤ۔

(۳) حدیث: ”لکبر من مظهر الحق و غبط العاص“ کی روایت حاکم اور ابوداؤد نے حضرت ابوہریرہ سے کی ہے، ابوہریرہ نے اس کی روایت حضرت ابن مسعود سے کی ہے اور مسلم میں یہ ایک حدیث کا جز ہے احمد بن حنبل نے اس کی روایت قتیبہ بن عامر سے کی ہے ابن عساکر نے اس کی روایت ابن عمر

سے کی ہے اور ابانی نے اس سے صحیح ہوئے کی طرف اشارہ کیا ہے (فیض القدیر ۵/۱۲ طبع المکتبۃ النجاشیہ، جامع الخیر مع تحقیق الدینی، ۹۳، تاریخ کردہ المکتب الاسلامی)۔

(۱) الفروق فی اللغة للعسکری۔

(۲) المستعمی للقرطبی، ۱/۳۶۹، طبع بلاق۔

۱-۶-۶-۱ اشتغال

اشخاص کا استعمال۔

مواد کا استعمال اور اس کی صورتیں :

الف- یانی کا استعمال:

۴۔ اہل مطلق کو کسی حدت سے پاکی (وضو و غسل) کے لیے استعمال یا جائے تو بغیر کسی قید کے اس کو مطلق پانی کہنا موسوم ہو جاتا ہے۔ اور پاکی کے لحاظ سے اس کا حکم بدل جاتا ہے خفیہ مباحہدہ اور شافعیہ کے نزدیک ایسا پانی خود پاک ہے مگر دوسری چیز کو پاک نہیں کرتا۔ مالکیہ کو اس سے اختلاف ہے اس کا کہنا ہے کہ اگر دوسرا پانی جو ہو، جو وہ اس سے پاکی حاصل کرنا درست کے ساتھ چڑھے، اور نہ کوئی درست نہیں۔ اس کی تفصیل کتب فقہ میں پانی کی بحث میں ہے (۱)۔

ب۔ خوشبو، استعمال کرنا:

۵۔ مجموعی طور پر ڈشبو کا استعمال مَحْب ہے۔ عین حرم، سہگ یا عورتوں کے گھروں سے نکلتے وقت قضا اور پشہ بہ طور درست ہیں۔
اس کی تفصیل اصطلاح (احرام) و (احداد) میں دیکھ لی جائے (۲)۔

ج سردار جانوروں کی کھالوں کا استعمال:

۶- مالکیت اور حنا بلہ کے زیر ایک تمام صورتوں میں مرد اور چ نوروں کی

(۱) مراقب افلاک ۱۳ طبع اصفهانی، جامعیه قدس، ۳۱ طبع در افکس حامیه
المجلد ۳۶ طبع اصفهانی، المجلد ۳۱ طبع اصفهانی.

(۲) ابن ماجہ ۱۵۱۵، ۱۱۱ طبع بول بلاق جوہر الاطیل ۳۹۰، ۹۱ طبع من فخرن، کلیبی ۱۱۲۶، ۳۳۳، ۳۳۳ طبع سنس، انجی ۹۳، ۳۵۵، ۳۵۵

استعمال

تحریف:

۱۔ لغت میں استعمال کا معنی عمل کا طلب کرنا یا اس کا ذمہ دار بننا ہے۔ استعمالہ (عائل و حاکم بنایا)، استعمال فلاں (حکومت کے کسی کام کا ذمہ دار بنایا)، حیل مستعمل (۱) (جو کسی کام کے سرو سروسہ و سرگز ہرگز ہرگز کی گئی ہو)۔

فقہاء کے عرف میں لفظ استعمال ہوتا، استعمال اس کے لغوی معنی سے ہو رہے ہیں۔ چنانچہ فقہاء اس کی تفسیر تعریف میں نہ کو لغوی معانی ہی سے کی ہے، یہی سے فقہاء کا قول ہوتا، مستعمل ہے۔

تعمتة غوط:

١٥٦

۲۔ ہستی جبارہ سے ذب استقلال کا مصدر ہے، استاحارہ (حام کے سے اثرات پر کسی کو اجیر بنانا) (۲) کہ چنانچہ ”استمال“ استعارے حام ہے، کیونکہ وہ اتہات کے ساتھ بھی ہوتا ہے اور بغیر اتہات بھی۔

چند حکم:

۳۔ شمال کا حکم پنی نوٹ، تمام کے لحاظ سے بدلتا رہتا ہے۔
شمال کی مختلف قسمیں ہیں: جسے آلات کا، شمال، مو، کا، شمال،

() لسان المرعيت لاده (علل)۔

(۳) متفق المذاہب اربعۃ الاسلام العربیۃ مادہ (۱۲)۔

سے بھی درست ہے جو ان کی قدرت میں ہوں، اور استعانت اللہ تعالیٰ سے تو ہوتی ہی ہے (یٰٰنَاکَ عِزُّوْیٰنَاکَ سَعِیْیٰ) (۱) نام پس تیری ہی عبادت کرتے ہیں اور بس تجھی سے مدد چاہتے ہیں)۔ انہوں میں فرق یہ ہے کہ استغاثہ صرف شیعہ پریشانی میں ہوتا ہے۔

استغاثہ

۱۔ استغاثہ کا حکم:

۴-۱۔ استغاثہ کے چار احکام ہیں:

۱۔ حکم یہ ہے کہ استغاثہ مباح ہے، اور مباح اس صورت میں ہے جب رد و لوگوں سے اس ضرورت کے پورا کرنے کو طلب کیا جائے جن کے پورا کرنے پر مددکار ہوں۔ اسی کی ایک قسم دعا ہے، کیونکہ ہر مسلمان سے دعا کی درخواست کرنا مباح بلکہ مستحسن ہے، تو انسان کو اختیار ہے کہ مخلوق سے استغاثہ کرے یا نہ کرے، لیکن یہ وہ جب نہیں کہ دست ورسوائی اور تصرف کے ساتھ مخلوق سے اس طرح طلب کرے جیسے اللہ تعالیٰ سے سول کیا جاتا ہے، اس لئے کہ درحقیقت مخلوق سے سول کرنا حرام ہے، صرف حاجت و ضرورت کے وقت مباح قرار دیا گیا ہے، اور افضل اس سے احترازی ہے (۲) الا یہ کہ استغاثہ نہ کرنے سے بلاکت، حد یا ضمان لازم ہونا ہو، ایسی صورت میں استغاثہ کے درمیان سے دور کرنا واجب ہے، ایسا نہ کرنے سے گناہ ہوتا، اور اس پر خون و حقوق کا ضمان مرتب ہوگا جس کی تفصیل مقرر یہ آ رہی ہے۔

۲۔ حکم انتخاب کا ہے، یہ اس صورت میں ہے جب پریشانی اور مصیبتوں میں اللہ تعالیٰ کی، اس یا اس کی کسی صفت سے استغاثہ ہو: "اَمْسُ یٰٰحِبِّ الْمَصْطَرِّ اِذَا دَعَا وَیُکْشِفُ الشَّوْءَ" (۳) (یہ

تعریف:

۱۔ لغت میں استغاثہ کا معنی مدد، اور صرف طلب کرنا ہے (۱)۔ شریعت میں استغاثہ کا مفہوم غوی تعریف سے باہر نہیں ہے۔ اس لئے کہ استغاثہ شریعتاً بھی مدد کرنے اور پریشانیوں کو دور کرنے ہی کے لئے ہوتا ہے۔

متعلقہ الفاظ:

استخارہ:

۲۔ استخارہ کسی چیز میں خیر کے طلب کرنے کو کہتے ہیں۔ اور اصطلاح میں اللہ تعالیٰ کے نزدیک جو چیز پسندیدہ ہے اس کی طرف توجہ کے پھیر دینے کی طلب کو استخارہ کہتے ہیں۔ اور یہاں دوسرے یہ ہے کہ استخارہ نماز اور دعا کے درمیان یا جائے (۲) بلکہ استخارہ خاص ہے، اس سے کہ استخارہ صرف اللہ ہی کی امت سے ہوتا ہے۔

استعانت:

۳۔ استعانت مدد طلب کرے کو کہتے ہیں۔ اہل عرب بولتے ہیں: استعنت بفلان فاعاسی وعاوسی (۳) اس نے فلاں سے مدد طلب کی تو اس نے میری مدد کی)۔ استعانت ان امور میں بندوں

(۱) سورہ فاتحہ ۵۔

(۲) کتاب النکاح ۴/۱۳۲، استغاثہ ابن تیمیہ ۱۳۹۔

(۳) سورہ نمل ۱۲۔

(۱) بجمہری لسان العرب ۱۰/۱۰۸ (غوث)۔

(۲) لسان العرب ۱۰/۱۰۸ (خیر) البہار فی التفسیر ۱/۱۶۱۔

(۳) الصحاح ۱۰/۱۰۸ (غوث)۔

استغاثہ ۵

بت، ستر میں لپیٹ کر جو بے قراری (زیادہ) سنتا ہے جب وہ اسے پاتا ہے اور مصیبت کو دور دیتا ہے۔

تیسرے حکم و جوہر کا ہے، یہ اس صورت میں ہے جب ترک استغاثہ ملاکت یا ضامن کو مستلزم ہو۔ اگر وہ جوہر کے باوجود استغاثہ نہ کرے گا تو تنبیہ ہوگا۔

چوتھے حکم استغاثہ کی حرمت کا ہے، اور استغاثہ تمام اس صورت میں ہے جب معنوی امور میں ان سے استغاثہ یا حائل جو قوت یا تاثیر کے ذریعہ اس کی طاقت نہیں رکھتے خواہ وہ انسان ہوں یا جن یا فرشتہ یا نبی۔ استغاثہ اس کی زندگی میں ہو یا وفات کے بعد۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: "وَلَا تَدْعُ مِنْ دُونِ اللَّهِ مَا لَا يَنْفَعُكَ وَلَا يَضُرُّكَ" (۱) (اور اللہ کے علاوہ کسی سے نہ پکارنا جو تجھے نہ نفع پہنچائے نہ نقصان پہنچائے)۔

اللہ تعالیٰ سے استغاثہ:

۵- (غ) عام معاملات میں استغاثہ:

ہمارے امت کا اس پر اجماع ہے کہ اللہ تبارک و تعالیٰ سے استغاثہ مستحب ہے، خواہ دشمن کے جنگ و جدال کی وجہ سے ہو یا کسی مردود وغیرہ سے بچنے کے سے ہو، کیونکہ رسول اللہ ﷺ نے غزوہ بدر کے موقع پر اللہ تعالیٰ سے استغاثہ فرمایا (۲) قرآن کریم نے ہمیں اس کی

(۱) سورہ یونس ۱۰۶۔

(۲) غزوہ بدر کے موقع پر نبی ﷺ کے اللہ تعالیٰ سے استغاثہ کی حدیث کی روایت مسلم اور ترمذی نے حضرت عمر بن الخطابؓ سے کی ہے جس کے الفاظ یہ ہیں: "لَمَّا كَانَ يَوْمَ يَوْمِ لُحَّارٍ وَرَسُولُ اللَّهِ ﷺ إِلَى الْمُشْرِكِينَ وَهُمْ أَلْفٌ وَأَصْحَابُهُ ثَلَاثُونَ وَسَعَةً حُشِرَ وَجَلَاءُ، فَاسْتَقْبَلَ إِيَّاهُ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ لِقَابَهُ، ثُمَّ مَدَّ يَدَهُ لِجَعَلْ يَهْجُفُ بِيَدِهِ يَقُولُ اللَّهُمَّ أَنْجِرْ بِي مَا وَعَدْتَنِي، اللَّهُمَّ أَنْجِرْ مَا وَعَدْتَنِي، اللَّهُمَّ إِنْ تَهْلِكْ هَلَةٌ مَعْصِيَةٌ مِنْ أَهْلِ الْإِسْلَامِ لَا تُعِدُّ فِي الْأَرْضِ، فَمَا رَأَى يَهْجُفُ بِيَدِهِ

خبر دی ہے اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: "وَلَا تَسْتَعِثُّوا مِنْكُمْ فَمَا تَسْتَعِثُّونَ لَكُمْ إِلَهِي مُعَذِّكُمْ بِالْأَلْفِ مِنَ الْمَلَائِكَةِ مُرَدِّفِينَ" (۱) ((اے اللہ تعالیٰ اگر ہم آپ سے تیری مدد سے فرمایا، تو رہے تھے بچے اس نے تمہاری نئی (اور فرمایا) کہ میں کے بعد تم سے آنے والے ایک ہزار فرشتوں سے تمہاری مدد کروں گا)۔

نیز اس لئے کہ خود بنت خلیم بن زلم سے روایت ہے، وہ فرماتی ہیں: "سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ ﷺ يَقُولُ: مَنْ نَزَلَ مِنْزِلًا ثُمَّ قَالَ: 'اعُوذُ بِكَلِمَاتِ اللَّهِ التَّامَّاتِ مِنْ شَرِّ مَا خَلَقَ لَمْ يَصْرَفْ شَيْءٌ حَتَّى يَرْتَحِلَ مِنْ مَرَلِهِ'" (۲) (میں نے رسول اللہ ﷺ کو یہ

= مَاذَا يَدْعُو (مستقبل القبلۃ) حتی سقط ردائہ عن منكبيه، انک لم یسکروا، فأحد رداءه فألقاه على منكبيه، ثم انزله لأحده من ورائه وقال يا بني اللہ اکھاک منادیک ربک، لایہ سبحون لک ما وعدک فالول اللہ عزوجل (۱) سبحون ربکم فاستجاب لکم الہی معذکم باللف من الملائکۃ مردفین) الحمد للہ اللہ بالملائکۃ" (غزوہ بدر کے دن رسول اللہ ﷺ نے مشرکین کی طرف دیکھا جن کی تعداد ایک ہزار تھی، پھر آپ ﷺ کے صحابہ تین سو تھے (۳۱۹) تھے، نبی ﷺ نے قلم درخ ہو کر ہاتھ بھیلایا اور اپنے رب کو پکارے گئے کہ اے اللہ! مجھ سے جو آپ نے وعدہ فرمایا ہے اسے پورا فرما دیجئے، اے اللہ! تو نے مجھ سے جو وعدہ فرمایا ہے مجھے عطا فرما، اے اللہ! اگر تو نے مسلمانوں کی اس جماعت کو ہلاک کر دیا تو زمین پر تیری عبادت نہیں کی جائے گی، (قلم درخ) ہاتھ بھیلایا ہوئے ہر ایک اپنے رب کو پکار رہے یہاں تک کہ سانپوں سے آپ کی چادر گر گئی، حضرت ابو بکر آپ ﷺ کے پاس آئے، اور چادر اٹھا کر آپ ﷺ کے منانوں پر رکھی، پھر آپ ﷺ سے چٹ گئے، پھر آپ کو پیچھے سے پکڑ کر عرض کیا کہ اے اللہ کے نبی! آپ نے اپنے رب سے بہت فریاد کر لی، وہ اپنا وعدہ منفریب پورا فرمادے گا، تو اللہ تعالیٰ نے یہ آیت نازل فرمائی: "إِذْ سَبَّحُونَ رَبَّكَ فَاسْتَجَبَ لَكُمْ إِلَهِي مُعَذِّكُمْ بِالْأَلْفِ مِنَ الْمَلَائِكَةِ مُرَدِّفِينَ"، پھر اللہ تعالیٰ نے فرشتوں کے ذریعہ مدد بھیجی (جامع الأصول فی احادیث الرسول ص ۱۸۳) مع کردہ مکتبہ المجلدات و المکتبہ دیرالایمان)۔

(۱) سورہ انفال ۹۔

(۲) حدیث: "مَنْ نَزَلَ مِنْزِلًا" کی روایت مسلم، احمد بن حنبل، ابوداؤد اور

استغاثہ ۶

فرماتے ہوئے سنا کہ ”جو شخص کسی جگہ پر اپنا دل لے کر بیٹھ جائے اور کہے: ”اعوذ بکلمات اللہ التامات من شر ما خلق“ (میں اللہ کے کلماتِ تامہ کی پناہ چاہتا ہوں اس چیزوں کے شر سے جن کو اس نے پیدا کیا ہے) تو اپنی منزل سے کوئی خطر نہ لگے گا اور اس سے تکلیف نہیں پہنچائی گی۔“

(ب) اور معنویہ میں اللہ تعالیٰ سے قوت و تاثیر کے ساتھ استغاثہ مستحب ہے: ”یا اللہ میں جن پر اللہ تعالیٰ کے علاوہ کوئی قادر نہیں اللہ ہی سے استغاثہ کیا جائے جیسے بارش دینا، تکلیف دہ کرنا، مرض سے شفا دینا اور رزق طلب کرنا وغیرہ اور جن پر صرف اللہ تعالیٰ ہی قادر ہیں، اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ”وَلَا تَدْعُ مِنْ دُونِ اللَّهِ مَا لَا يَنْفَعُكَ وَلَا يَضُرُّكَ فَإِنْ فَعَلْتَ فَإِنَّكَ إِذَا مِنْ الظَّالِمِينَ“ (۱) اور اللہ کے علاوہ (کسی اور) کو نہ پکارنا جو تجھے نہ نفع پہنچا سکے اور نہ نقصان پہنچا سکے پھر اگر تو نے ایسا کیا تو یقیناً تو ٹھٹھاؤں میں سے ہو جائے گا۔“ (۲) اور اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ”وَأَنِ يَمْسِكِ اللَّهُ بِصُرِّهِ فَلَا كَاشِفَ لَهُ إِلَّا هُوَ“ (۳) اور اللہ تعالیٰ تجھے کوئی کچھ پہنچا دے تو اس کا وہ راز ہے جو (بھی کوئی) نہیں جانتا (خود ہی کے)۔

اللہ تعالیٰ کے نام اور اس کی سی بھی صفت سے استغاثہ کیا جائے۔ کیونکہ اس نام مالک سے روایت ہے، ”و فرماتے ہیں: ”اسی صفت ادا کر کہ امر قل یا حی یا قیوم برحمتک استغیت“ (۴) (یا کریم ﷺ کو جب کوئی پریشانی پیش آتی تو یہ ترمذی سے حوالہ دیتے ہیں کہ یہ صفت ہے (صحیح مسلم صحیح بخاری) عبدالحق ۳/۲۰۸، طبع عیسیٰ مجلس ۳۷۵، تاریخ المکیر ۳/۲۲۳، طبع معطف مجلس ۳۵۰)۔

(۱) سورہ یونس ۱۰۶

(۲) سورہ بقرہ ۲۵۵

(۳) حدیث ”کان النبی ﷺ ادا کر کہ امر“ کی روایت ترمذی سے

۱. عا پر جتنے تھے: ”یا حی یا قیوم برحمتک استغیت“ (۵) وہ ذات جو زندہ اور سب کو تھامنے والی ہے جس تیری رحمت سے مدد طلب کرتا ہوں)۔

رسول اللہ ﷺ سے استغاثہ:

۶۔ رسول اللہ ﷺ سے استغاثہ کی چند قسمیں ہیں:

۱۔ پہلی قسم یہ ہے کہ رسول اللہ ﷺ سے اس امور میں استغاثہ کیا جائے جو آپ کی قدرت میں ہوں۔ فقہ کا اس بات پر اتفاق ہے کہ رسول اللہ ﷺ سے ”درہ مخلوق سے اس کی مدد کی میں سب سے زیادہ میں استغاثہ جائز ہے جو ان کی قدرت میں ہوں، اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ”وَأَنِ اسْتَغِثُوا كُمْ فِي الدِّينِ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ“ (۱) اور اگر وہ تم سے مدد چاہیں دین کے کام میں تو تم پر واجب ہے مدد کرنا۔“ (۲) اور جگہ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ”فَاسْتَغَاثَهُ الْيَدِيُّ مِنْ شَيْعَتِهِ عَلِيَّ الْيَدِيُّ مِنْ عَدُوِّهِ“ (۳) (۳) وہ جو اس کی مدد کی اس نے اس سے: ”خویشی کی اس کے مقابل میں ہون کے میں نہیں میں تھا، یہ مدد اور عاقبت طلب کرنے کے قبیل سے ہے، جیسے اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ”وَتَعَاوَنُوا عَلَى الْبِرِّ وَالتَّقْوَى“ (۴) (یک دوسرے کی مدد

حضرت انس بن مالک سے کہ ہے وہ یہ کہ یہ حدیث غریب ہے اور اس حدیث کو حضرت انس سے اس طریق کے علاوہ کسی روایت کہا گیا ہے الہامی سے اس کے حسن ہوئے کا فیصلہ کر کے ملازم ترمذی (۲/۲۶۷) سے نقل ہے کہ اس میں ارقاٹی ہیں جن کا نام یزید ہے جیسا کہ ابن اسحاق (۳/۳۲۲) میں ہے اور وہ ضعیف ہیں لیکن مستدرک ۵۰۹ میں اس کے لئے شاہد ہے (فیض اہدیر ۵/۵۹، طبع المکتبۃ النجفیہ ۳۵۶، صحیح جامع المغیر قمی ۱۰/۱۳۱، تاریخ کردہ المکتب الاسلامی ۳/۳۹۹، بحکم المکتبۃ النجفیہ ۱۰/۱۳۱، تاریخ کردہ المکتب الاسلامی)۔

(۱) سورہ انفال ۷۲

(۲) سورہ قصص ۱۵

(۳) تقویٰ ابن تیمیہ ۱۰۳، ۱۰۴، ۱۰۵، ۱۰۶، ۱۰۷، ۱۰۸، ۱۰۹، ۱۱۰، ۱۱۱، ۱۱۲، ۱۱۳، ۱۱۴، ۱۱۵، ۱۱۶، ۱۱۷، ۱۱۸، ۱۱۹، ۱۲۰، ۱۲۱، ۱۲۲، ۱۲۳، ۱۲۴، ۱۲۵، ۱۲۶، ۱۲۷، ۱۲۸، ۱۲۹، ۱۳۰، ۱۳۱، ۱۳۲، ۱۳۳، ۱۳۴، ۱۳۵، ۱۳۶، ۱۳۷، ۱۳۸، ۱۳۹، ۱۴۰، ۱۴۱، ۱۴۲، ۱۴۳، ۱۴۴، ۱۴۵، ۱۴۶، ۱۴۷، ۱۴۸، ۱۴۹، ۱۵۰، ۱۵۱، ۱۵۲، ۱۵۳، ۱۵۴، ۱۵۵، ۱۵۶، ۱۵۷، ۱۵۸، ۱۵۹، ۱۶۰، ۱۶۱، ۱۶۲، ۱۶۳، ۱۶۴، ۱۶۵، ۱۶۶، ۱۶۷، ۱۶۸، ۱۶۹، ۱۷۰، ۱۷۱، ۱۷۲، ۱۷۳، ۱۷۴، ۱۷۵، ۱۷۶، ۱۷۷، ۱۷۸، ۱۷۹، ۱۸۰، ۱۸۱، ۱۸۲، ۱۸۳، ۱۸۴، ۱۸۵، ۱۸۶، ۱۸۷، ۱۸۸، ۱۸۹، ۱۹۰، ۱۹۱، ۱۹۲، ۱۹۳، ۱۹۴، ۱۹۵، ۱۹۶، ۱۹۷، ۱۹۸، ۱۹۹، ۲۰۰، ۲۰۱، ۲۰۲، ۲۰۳، ۲۰۴، ۲۰۵، ۲۰۶، ۲۰۷، ۲۰۸، ۲۰۹، ۲۱۰، ۲۱۱، ۲۱۲، ۲۱۳، ۲۱۴، ۲۱۵، ۲۱۶، ۲۱۷، ۲۱۸، ۲۱۹، ۲۲۰، ۲۲۱، ۲۲۲، ۲۲۳، ۲۲۴، ۲۲۵، ۲۲۶، ۲۲۷، ۲۲۸، ۲۲۹، ۲۳۰، ۲۳۱، ۲۳۲، ۲۳۳، ۲۳۴، ۲۳۵، ۲۳۶، ۲۳۷، ۲۳۸، ۲۳۹، ۲۴۰، ۲۴۱، ۲۴۲، ۲۴۳، ۲۴۴، ۲۴۵، ۲۴۶، ۲۴۷، ۲۴۸، ۲۴۹، ۲۵۰، ۲۵۱، ۲۵۲، ۲۵۳، ۲۵۴، ۲۵۵، ۲۵۶، ۲۵۷، ۲۵۸، ۲۵۹، ۲۶۰، ۲۶۱، ۲۶۲، ۲۶۳، ۲۶۴، ۲۶۵، ۲۶۶، ۲۶۷، ۲۶۸، ۲۶۹، ۲۷۰، ۲۷۱، ۲۷۲، ۲۷۳، ۲۷۴، ۲۷۵، ۲۷۶، ۲۷۷، ۲۷۸، ۲۷۹، ۲۸۰، ۲۸۱، ۲۸۲، ۲۸۳، ۲۸۴، ۲۸۵، ۲۸۶، ۲۸۷، ۲۸۸، ۲۸۹، ۲۹۰، ۲۹۱، ۲۹۲، ۲۹۳، ۲۹۴، ۲۹۵، ۲۹۶، ۲۹۷، ۲۹۸، ۲۹۹، ۳۰۰، ۳۰۱، ۳۰۲، ۳۰۳، ۳۰۴، ۳۰۵، ۳۰۶، ۳۰۷، ۳۰۸، ۳۰۹، ۳۱۰، ۳۱۱، ۳۱۲، ۳۱۳، ۳۱۴، ۳۱۵، ۳۱۶، ۳۱۷، ۳۱۸، ۳۱۹، ۳۲۰، ۳۲۱، ۳۲۲، ۳۲۳، ۳۲۴، ۳۲۵، ۳۲۶، ۳۲۷، ۳۲۸، ۳۲۹، ۳۳۰، ۳۳۱، ۳۳۲، ۳۳۳، ۳۳۴، ۳۳۵، ۳۳۶، ۳۳۷، ۳۳۸، ۳۳۹، ۳۴۰، ۳۴۱، ۳۴۲، ۳۴۳، ۳۴۴، ۳۴۵، ۳۴۶، ۳۴۷، ۳۴۸، ۳۴۹، ۳۵۰، ۳۵۱، ۳۵۲، ۳۵۳، ۳۵۴، ۳۵۵، ۳۵۶، ۳۵۷، ۳۵۸، ۳۵۹، ۳۶۰، ۳۶۱، ۳۶۲، ۳۶۳، ۳۶۴، ۳۶۵، ۳۶۶، ۳۶۷، ۳۶۸، ۳۶۹، ۳۷۰، ۳۷۱، ۳۷۲، ۳۷۳، ۳۷۴، ۳۷۵، ۳۷۶، ۳۷۷، ۳۷۸، ۳۷۹، ۳۸۰، ۳۸۱، ۳۸۲، ۳۸۳، ۳۸۴، ۳۸۵، ۳۸۶، ۳۸۷، ۳۸۸، ۳۸۹، ۳۹۰، ۳۹۱، ۳۹۲، ۳۹۳، ۳۹۴، ۳۹۵، ۳۹۶، ۳۹۷، ۳۹۸، ۳۹۹، ۴۰۰، ۴۰۱، ۴۰۲، ۴۰۳، ۴۰۴، ۴۰۵، ۴۰۶، ۴۰۷، ۴۰۸، ۴۰۹، ۴۱۰، ۴۱۱، ۴۱۲، ۴۱۳، ۴۱۴، ۴۱۵، ۴۱۶، ۴۱۷، ۴۱۸، ۴۱۹، ۴۲۰، ۴۲۱، ۴۲۲، ۴۲۳، ۴۲۴، ۴۲۵، ۴۲۶، ۴۲۷، ۴۲۸، ۴۲۹، ۴۳۰، ۴۳۱، ۴۳۲، ۴۳۳، ۴۳۴، ۴۳۵، ۴۳۶، ۴۳۷، ۴۳۸، ۴۳۹، ۴۴۰، ۴۴۱، ۴۴۲، ۴۴۳، ۴۴۴، ۴۴۵، ۴۴۶، ۴۴۷، ۴۴۸، ۴۴۹، ۴۵۰، ۴۵۱، ۴۵۲، ۴۵۳، ۴۵۴، ۴۵۵، ۴۵۶، ۴۵۷، ۴۵۸، ۴۵۹، ۴۶۰، ۴۶۱، ۴۶۲، ۴۶۳، ۴۶۴، ۴۶۵، ۴۶۶، ۴۶۷، ۴۶۸، ۴۶۹، ۴۷۰، ۴۷۱، ۴۷۲، ۴۷۳، ۴۷۴، ۴۷۵، ۴۷۶، ۴۷۷، ۴۷۸، ۴۷۹، ۴۸۰، ۴۸۱، ۴۸۲، ۴۸۳، ۴۸۴، ۴۸۵، ۴۸۶، ۴۸۷، ۴۸۸، ۴۸۹، ۴۹۰، ۴۹۱، ۴۹۲، ۴۹۳، ۴۹۴، ۴۹۵، ۴۹۶، ۴۹۷، ۴۹۸، ۴۹۹، ۵۰۰، ۵۰۱، ۵۰۲، ۵۰۳، ۵۰۴، ۵۰۵، ۵۰۶، ۵۰۷، ۵۰۸، ۵۰۹، ۵۱۰، ۵۱۱، ۵۱۲، ۵۱۳، ۵۱۴، ۵۱۵، ۵۱۶، ۵۱۷، ۵۱۸، ۵۱۹، ۵۲۰، ۵۲۱، ۵۲۲، ۵۲۳، ۵۲۴، ۵۲۵، ۵۲۶، ۵۲۷، ۵۲۸، ۵۲۹، ۵۳۰، ۵۳۱، ۵۳۲، ۵۳۳، ۵۳۴، ۵۳۵، ۵۳۶، ۵۳۷، ۵۳۸، ۵۳۹، ۵۴۰، ۵۴۱، ۵۴۲، ۵۴۳، ۵۴۴، ۵۴۵، ۵۴۶، ۵۴۷، ۵۴۸، ۵۴۹، ۵۵۰، ۵۵۱، ۵۵۲، ۵۵۳، ۵۵۴، ۵۵۵، ۵۵۶، ۵۵۷، ۵۵۸، ۵۵۹، ۵۶۰، ۵۶۱، ۵۶۲، ۵۶۳، ۵۶۴، ۵۶۵، ۵۶۶، ۵۶۷، ۵۶۸، ۵۶۹، ۵۷۰، ۵۷۱، ۵۷۲، ۵۷۳، ۵۷۴، ۵۷۵، ۵۷۶، ۵۷۷، ۵۷۸، ۵۷۹، ۵۸۰، ۵۸۱، ۵۸۲، ۵۸۳، ۵۸۴، ۵۸۵، ۵۸۶، ۵۸۷، ۵۸۸، ۵۸۹، ۵۹۰، ۵۹۱، ۵۹۲، ۵۹۳، ۵۹۴، ۵۹۵، ۵۹۶، ۵۹۷، ۵۹۸، ۵۹۹، ۶۰۰، ۶۰۱، ۶۰۲، ۶۰۳، ۶۰۴، ۶۰۵، ۶۰۶، ۶۰۷، ۶۰۸، ۶۰۹، ۶۱۰، ۶۱۱، ۶۱۲، ۶۱۳، ۶۱۴، ۶۱۵، ۶۱۶، ۶۱۷، ۶۱۸، ۶۱۹، ۶۲۰، ۶۲۱، ۶۲۲، ۶۲۳، ۶۲۴، ۶۲۵، ۶۲۶، ۶۲۷، ۶۲۸، ۶۲۹، ۶۳۰، ۶۳۱، ۶۳۲، ۶۳۳، ۶۳۴، ۶۳۵، ۶۳۶، ۶۳۷، ۶۳۸، ۶۳۹، ۶۴۰، ۶۴۱، ۶۴۲، ۶۴۳، ۶۴۴، ۶۴۵، ۶۴۶، ۶۴۷، ۶۴۸، ۶۴۹، ۶۵۰، ۶۵۱، ۶۵۲، ۶۵۳، ۶۵۴، ۶۵۵، ۶۵۶، ۶۵۷، ۶۵۸، ۶۵۹، ۶۶۰، ۶۶۱، ۶۶۲، ۶۶۳، ۶۶۴، ۶۶۵، ۶۶۶، ۶۶۷، ۶۶۸، ۶۶۹، ۶۷۰، ۶۷۱، ۶۷۲، ۶۷۳، ۶۷۴، ۶۷۵، ۶۷۶، ۶۷۷، ۶۷۸، ۶۷۹، ۶۸۰، ۶۸۱، ۶۸۲، ۶۸۳، ۶۸۴، ۶۸۵، ۶۸۶، ۶۸۷، ۶۸۸، ۶۸۹، ۶۹۰، ۶۹۱، ۶۹۲، ۶۹۳، ۶۹۴، ۶۹۵، ۶۹۶، ۶۹۷، ۶۹۸، ۶۹۹، ۷۰۰، ۷۰۱، ۷۰۲، ۷۰۳، ۷۰۴، ۷۰۵، ۷۰۶، ۷۰۷، ۷۰۸، ۷۰۹، ۷۱۰، ۷۱۱، ۷۱۲، ۷۱۳، ۷۱۴، ۷۱۵، ۷۱۶، ۷۱۷، ۷۱۸، ۷۱۹، ۷۲۰، ۷۲۱، ۷۲۲، ۷۲۳، ۷۲۴، ۷۲۵، ۷۲۶، ۷۲۷، ۷۲۸، ۷۲۹، ۷۳۰، ۷۳۱، ۷۳۲، ۷۳۳، ۷۳۴، ۷۳۵، ۷۳۶، ۷۳۷، ۷۳۸، ۷۳۹، ۷۴۰، ۷۴۱، ۷۴۲، ۷۴۳، ۷۴۴، ۷۴۵، ۷۴۶، ۷۴۷، ۷۴۸، ۷۴۹، ۷۵۰، ۷۵۱، ۷۵۲، ۷۵۳، ۷۵۴، ۷۵۵، ۷۵۶، ۷۵۷، ۷۵۸، ۷۵۹، ۷۶۰، ۷۶۱، ۷۶۲، ۷۶۳، ۷۶۴، ۷۶۵، ۷۶۶، ۷۶۷، ۷۶۸، ۷۶۹، ۷۷۰، ۷۷۱، ۷۷۲، ۷۷۳، ۷۷۴، ۷۷۵، ۷۷۶، ۷۷۷، ۷۷۸، ۷۷۹، ۷۸۰، ۷۸۱، ۷۸۲، ۷۸۳، ۷۸۴، ۷۸۵، ۷۸۶، ۷۸۷، ۷۸۸، ۷۸۹، ۷۹۰، ۷۹۱، ۷۹۲، ۷۹۳، ۷۹۴، ۷۹۵، ۷۹۶، ۷۹۷، ۷۹۸، ۷۹۹، ۸۰۰، ۸۰۱، ۸۰۲، ۸۰۳، ۸۰۴، ۸۰۵، ۸۰۶، ۸۰۷، ۸۰۸، ۸۰۹، ۸۱۰، ۸۱۱، ۸۱۲، ۸۱۳، ۸۱۴، ۸۱۵، ۸۱۶، ۸۱۷، ۸۱۸، ۸۱۹، ۸۲۰، ۸۲۱، ۸۲۲، ۸۲۳، ۸۲۴، ۸۲۵، ۸۲۶، ۸۲۷، ۸۲۸، ۸۲۹، ۸۳۰، ۸۳۱، ۸۳۲، ۸۳۳، ۸۳۴، ۸۳۵، ۸۳۶، ۸۳۷، ۸۳۸، ۸۳۹، ۸۴۰، ۸۴۱، ۸۴۲، ۸۴۳، ۸۴۴، ۸۴۵، ۸۴۶، ۸۴۷، ۸۴۸، ۸۴۹، ۸۵۰، ۸۵۱، ۸۵۲، ۸۵۳، ۸۵۴، ۸۵۵، ۸۵۶، ۸۵۷، ۸۵۸، ۸۵۹، ۸۶۰، ۸۶۱، ۸۶۲، ۸۶۳، ۸۶۴، ۸۶۵، ۸۶۶، ۸۶۷، ۸۶۸، ۸۶۹، ۸۷۰، ۸۷۱، ۸۷۲، ۸۷۳، ۸۷۴، ۸۷۵، ۸۷۶، ۸۷۷، ۸۷۸، ۸۷۹، ۸۸۰، ۸۸۱، ۸۸۲، ۸۸۳، ۸۸۴، ۸۸۵، ۸۸۶، ۸۸۷، ۸۸۸، ۸۸۹، ۸۹۰، ۸۹۱، ۸۹۲، ۸۹۳، ۸۹۴، ۸۹۵، ۸۹۶، ۸۹۷، ۸۹۸، ۸۹۹، ۹۰۰، ۹۰۱، ۹۰۲، ۹۰۳، ۹۰۴، ۹۰۵، ۹۰۶، ۹۰۷، ۹۰۸، ۹۰۹، ۹۱۰، ۹۱۱، ۹۱۲، ۹۱۳، ۹۱۴، ۹۱۵، ۹۱۶، ۹۱۷، ۹۱۸، ۹۱۹، ۹۲۰، ۹۲۱، ۹۲۲، ۹۲۳، ۹۲۴، ۹۲۵، ۹۲۶، ۹۲۷، ۹۲۸، ۹۲۹، ۹۳۰، ۹۳۱، ۹۳۲، ۹۳۳، ۹۳۴، ۹۳۵، ۹۳۶، ۹۳۷، ۹۳۸، ۹۳۹، ۹۴۰، ۹۴۱، ۹۴۲، ۹۴۳، ۹۴۴، ۹۴۵، ۹۴۶، ۹۴۷، ۹۴۸، ۹۴۹، ۹۵۰، ۹۵۱، ۹۵۲، ۹۵۳، ۹۵۴، ۹۵۵، ۹۵۶، ۹۵۷، ۹۵۸، ۹۵۹، ۹۶۰، ۹۶۱، ۹۶۲، ۹۶۳، ۹۶۴، ۹۶۵، ۹۶۶، ۹۶۷، ۹۶۸، ۹۶۹، ۹۷۰، ۹۷۱، ۹۷۲، ۹۷۳، ۹۷۴، ۹۷۵، ۹۷۶، ۹۷۷، ۹۷۸، ۹۷۹، ۹۸۰، ۹۸۱، ۹۸۲، ۹۸۳، ۹۸۴، ۹۸۵، ۹۸۶، ۹۸۷، ۹۸۸، ۹۸۹، ۹۹۰، ۹۹۱، ۹۹۲، ۹۹۳، ۹۹۴، ۹۹۵، ۹۹۶، ۹۹۷، ۹۹۸، ۹۹۹، ۱۰۰۰، ۱۰۰۱، ۱۰۰۲، ۱۰۰۳، ۱۰۰۴، ۱۰۰۵، ۱۰۰۶، ۱۰۰۷، ۱۰۰۸، ۱۰۰۹، ۱۰۱۰، ۱۰۱۱، ۱۰۱۲، ۱۰۱۳، ۱۰۱۴، ۱۰۱۵، ۱۰۱۶، ۱۰۱۷، ۱۰۱۸، ۱۰۱۹، ۱۰۲۰، ۱۰۲۱، ۱۰۲۲، ۱۰۲۳، ۱۰۲۴، ۱۰۲۵، ۱۰۲۶، ۱۰۲۷، ۱۰۲۸، ۱۰۲۹، ۱۰۳۰، ۱۰۳۱، ۱۰۳۲، ۱۰۳۳، ۱۰۳۴، ۱۰۳۵، ۱۰۳۶، ۱۰۳۷، ۱۰۳۸، ۱۰۳۹، ۱۰۴۰، ۱۰۴۱، ۱۰۴۲، ۱۰۴۳، ۱۰۴۴، ۱۰۴۵، ۱۰۴۶، ۱۰۴۷، ۱۰۴۸، ۱۰۴۹، ۱۰۵۰، ۱۰۵۱، ۱۰۵۲، ۱۰۵۳، ۱۰۵۴، ۱۰۵۵، ۱۰۵۶، ۱۰۵۷، ۱۰۵۸، ۱۰۵۹، ۱۰۶۰، ۱۰۶۱، ۱۰۶۲، ۱۰۶۳، ۱۰۶۴، ۱۰۶۵، ۱۰۶۶، ۱۰۶۷، ۱۰۶۸، ۱۰۶۹، ۱۰۷۰، ۱۰۷۱، ۱۰۷۲، ۱۰۷۳، ۱۰۷۴، ۱۰۷۵، ۱۰۷۶، ۱۰۷۷، ۱۰۷۸، ۱۰۷۹، ۱۰۸۰، ۱۰۸۱، ۱۰۸۲، ۱۰۸۳، ۱۰۸۴، ۱۰۸۵، ۱۰۸۶، ۱۰۸۷، ۱۰۸۸، ۱۰۸۹، ۱۰۹۰، ۱۰۹۱، ۱۰۹۲، ۱۰۹۳، ۱۰۹۴، ۱۰۹۵، ۱۰۹۶، ۱۰۹۷، ۱۰۹۸، ۱۰۹۹، ۱۱۰۰، ۱۱۰۱، ۱۱۰۲، ۱۱۰۳، ۱۱۰۴، ۱۱۰۵، ۱۱۰۶، ۱۱۰۷، ۱۱۰۸، ۱۱۰۹، ۱۱۱۰، ۱۱۱۱، ۱۱۱۲، ۱۱۱۳، ۱۱۱۴، ۱۱۱۵، ۱۱۱۶، ۱۱۱۷، ۱۱۱۸، ۱۱۱۹، ۱۱۲۰، ۱۱۲۱، ۱۱۲۲، ۱۱۲۳، ۱۱۲۴، ۱۱۲۵، ۱۱۲۶، ۱۱۲۷، ۱۱۲۸، ۱۱۲۹، ۱۱۳۰، ۱۱۳۱، ۱۱۳۲، ۱۱۳۳، ۱۱۳۴، ۱۱۳۵، ۱۱۳۶، ۱۱۳۷، ۱۱۳۸، ۱۱۳۹، ۱۱۴۰، ۱۱۴۱، ۱۱۴۲، ۱۱۴۳، ۱۱۴۴، ۱۱۴۵، ۱۱۴۶، ۱۱۴۷، ۱۱۴۸، ۱۱۴۹، ۱۱۵۰، ۱۱۵۱، ۱۱۵۲، ۱۱۵۳، ۱۱۵۴، ۱۱۵۵، ۱۱۵۶، ۱۱۵۷، ۱۱۵۸، ۱۱۵۹، ۱۱۶۰، ۱۱۶۱، ۱۱۶۲، ۱۱۶۳، ۱۱۶۴، ۱۱۶۵، ۱۱۶۶، ۱۱۶۷، ۱۱۶۸، ۱۱۶۹، ۱۱۷۰، ۱۱۷۱، ۱۱۷۲، ۱۱۷۳، ۱۱۷۴، ۱۱۷۵، ۱۱۷۶، ۱۱۷۷، ۱۱۷۸، ۱۱۷۹، ۱۱۸۰، ۱۱۸۱، ۱۱۸۲، ۱۱۸۳، ۱۱۸۴، ۱۱۸۵، ۱۱۸۶، ۱۱۸۷، ۱۱۸۸، ۱۱۸۹، ۱۱۹۰، ۱۱۹۱، ۱۱۹۲، ۱۱۹۳، ۱۱۹۴، ۱۱۹۵، ۱۱۹۶، ۱۱۹۷، ۱۱۹۸، ۱۱۹۹، ۱۲۰۰، ۱۲۰۱، ۱۲۰۲، ۱۲۰۳، ۱۲۰۴، ۱۲۰۵، ۱۲۰۶، ۱۲۰۷، ۱۲۰۸، ۱۲۰۹، ۱۲۱۰، ۱۲۱۱، ۱۲۱۲، ۱۲۱۳، ۱۲۱۴، ۱۲۱۵، ۱۲۱۶، ۱۲۱۷، ۱۲۱۸، ۱۲۱۹، ۱۲۲۰، ۱۲۲۱، ۱۲۲۲، ۱۲۲۳، ۱۲۲۴، ۱۲۲۵، ۱۲۲۶، ۱۲۲۷، ۱۲۲۸، ۱۲۲۹، ۱۲۳۰، ۱۲۳۱، ۱۲۳۲، ۱۲۳۳، ۱۲۳۴، ۱۲۳۵، ۱۲۳۶، ۱۲۳۷، ۱۲۳۸، ۱۲۳۹، ۱۲۴۰، ۱۲۴۱، ۱۲۴۲، ۱۲۴۳، ۱۲۴۴، ۱۲۴۵، ۱۲۴۶، ۱۲۴۷، ۱۲۴۸، ۱۲۴۹، ۱۲۵۰، ۱۲۵۱، ۱۲۵۲، ۱۲۵۳، ۱۲۵۴، ۱۲۵۵، ۱۲۵۶، ۱۲۵۷، ۱۲۵۸، ۱۲۵۹، ۱۲۶۰، ۱۲۶۱، ۱۲۶۲، ۱۲۶۳، ۱۲۶۴، ۱۲۶۵، ۱۲۶۶، ۱۲۶۷، ۱۲۶۸، ۱۲۶۹، ۱۲۷۰، ۱۲۷۱، ۱۲۷۲، ۱۲۷۳، ۱۲۷۴، ۱۲۷۵، ۱۲۷۶، ۱۲۷۷، ۱۲۷۸، ۱۲۷۹، ۱۲۸۰، ۱۲۸۱، ۱۲۸۲، ۱۲۸۳، ۱۲۸۴، ۱۲۸۵، ۱۲۸۶، ۱۲۸۷، ۱۲۸۸، ۱۲۸۹، ۱۲۹۰، ۱۲۹۱، ۱۲۹۲، ۱۲۹۳، ۱۲۹۴، ۱۲۹۵، ۱۲۹۶، ۱۲۹۷، ۱۲۹۸، ۱۲۹۹، ۱۳۰۰، ۱۳۰۱، ۱۳۰۲، ۱۳۰۳، ۱۳۰۴، ۱۳۰۵، ۱۳۰۶، ۱۳۰۷، ۱۳۰۸، ۱۳۰۹، ۱۳۱۰، ۱۳۱۱، ۱۳۱۲، ۱۳۱۳، ۱۳۱۴، ۱۳۱۵، ۱۳۱۶، ۱۳۱۷، ۱۳۱۸، ۱۳۱۹، ۱۳۲۰، ۱۳۲۱، ۱۳۲۲، ۱۳۲۳، ۱۳۲۴، ۱۳۲۵، ۱۳۲۶، ۱۳۲۷، ۱۳۲۸، ۱۳۲۹، ۱۳۳۰،

جبرئیل آئے۔ اور ان سے کہے گئے کہ آپ کو کوئی ضرورت ہے؟ اس پر ہر ایم نے فرمایا: آپ سے تو کوئی حاجت نہیں۔

جنات سے استغاثہ:

۱۶- جنات سے استغاثہ حرام ہے کیونکہ اس صورت میں اس مخلوق سے استغاثہ ہے جو کسی چیز کی مالک ہی نہیں۔ اور یہ گمراہی کی طرف لے جانے والا ہے اللہ تعالیٰ نے قرآن کریم میں اسے یوں بیان فرمایا ہے: ”وَإِنَّ كَثِيرًا مِّنَ الْأَنفُسِ يَْعُوذُونَ بِاللَّهِ مِمَّا كَفَرُوا بِهِمْ سَرًّا نَّوْهًا“ (۱) (اور انسانوں میں بہت سے لوگ ایسے ہوئے ہیں کہ وہ جنات میں بعض لوگوں کی پناہ یا کرتے تھے، سو انہوں نے ان (جنات) کی نخواست اور برہنہ دہی)۔ نیز اس کا شمار حرام میں کیا گیا ہے۔

استغاثہ کرنے والوں کی قسمیں:

۱۷- اگر مسلمان کسی شر کو دور کرنے کے لئے استغاثہ کرے تو اس کی فریاد یہی ہے۔ اسب ہے، یہ نکر رسول اللہ ﷺ کا رہنا ہے: ”وَتَعْبَثُوا الْمَلَهُوفَ وَتَهْلِكُوا الصَّالِحِينَ“ (۲) (فریاد کرنے والے مظلوم کی مدد

ہوے کہا ہے کہ کعب الاحبار سے روایت ہے کہ جب لوگوں نے ہر ایم کو جہنم میں ڈال کر آگ میں پھینکا تو جبرئیل نے سامنے آ کر فرمایا کہ اے ہر ایم! کہا آپ کو کوئی حاجت ہے؟ ہر ایم نے کہا کہ آپ سے کوئی حاجت نہیں، جبرئیل نے کہا کہ تو پھر اپنے رب سے سوال کر لو، تو ہر ایم نے فرمایا کہ اللہ تعالیٰ کو میرے حال کا علم ہے میرے سوال کی ضرورت نہیں (تفسیر بھری ۵/۱۲۵ طبع مصطفیٰ اعلیٰ ۳۷۳ ۳۷۴ تفسیر ابن کثیر ۵/۲۴۳ طبع دارالاندلس، سلسلۃ احادیث الصحیحۃ والمصنوعۃ ۱/۲۹، ۲۸ طبع کردہ المکتب الاسلامی، مجموعہ اخیر میں ۱۲۳)۔

(۱) سورہ جن ۶۸۔

(۲) حدیث: ”وَتَعْبَثُوا الْمَلَهُوفَ...“ کی روایت ابو داؤد نے حضرت عمر بن خطاب سے مرفوعاً کی ہے سفوری نے اسے ابن الخفاف میں ذکر کیا ہے۔

جس نے آپ نبی کو زخمی نہ کیا ہے؟“ اس پر یہاں مازل ہوئی: ”نفس لک من الامر شیء“ (۱) (آپ کو اس امر میں کوئی غفلت نہیں)۔ تو جب اللہ تعالیٰ نے اپنے نبی سے اس چیز کی نفی نہ کی جو اس کی قدرت میں نہیں ہے یعنی نفع پہنچایا یا ضرر نہ دیا، تو وہ وہاں سے ہر جہہ والی اس کی نفی ہوں۔

مالک سے استغاثہ:

۱۵- فرشتوں سے استغاثہ بھی غیر اللہ ہی سے استغاثہ ہے، اور وہ استغاثہ ممنون ہے جو غیر اللہ سے ہو، کیونکہ اللہ کے رسول ﷺ کی حدیث ہے: ”إِنَّهُ لَا يَسْتَعَاثُ بِهِي وَلَكِنْ يَسْتَعَاثُ بِاللَّهِ“ (۲) (بدشہ مجھ سے استغاثہ نہیں کیا جائے بلکہ استغاثہ اللہ سے کیا جائے)۔ نیز رسول اللہ ﷺ کی حدیث ہے: ”لَمَّا قُلِيَ إِبْرَاهِيمَ فِي الْمَذَارِ اعْتَرَصَهُ جَبْرِيلُ، فَقَالَ لَهُ: أَلَيْكَ حَاجَةٌ؟ فَقَالَ: أَلَيْكَ إِلَيْكَ فَلَا“ (۳) (جب ابراہیم علیہ السلام کو آگ میں ڈالا گیا تو

= آیت مادل ہوئی ”نفس لک من الامر شیء“ کہ بخاری نے رقم اور آیت کا ذکر تصدیق کیا ہے (صحیح مسلم، تہذیب ترمذی و معجم الدہلوی ۳/۳۱۷ طبع عین النہی ۵/۳۷۵ جامع اصول ۲۵۲/۸۸ طبع کردہ مکتبۃ المدینہ ۱۳۹۲ھ طبع البخاری ۳/۳۶۶، ۳۶۵ طبع المکتبۃ المدینہ)

(۱) سورہ آل عمران ۲۸۔

(۲) حدیث کی ترتیب حاشیہ فقرہ ۱ پر گذر چکی ہے۔

(۳) حدیث: ”لَمَّا قُلِيَ إِبْرَاهِيمَ فِي الْمَذَارِ...“ کی روایت طبری نے حضرت بن سلیمان ثقفی کی مرویات میں ان کے بعض شاگردوں سے کی ہے جبرئیل ہر ایم کے پاس اس وقت آئے جب کہ انہیں آگ میں ڈالنے کے لئے دیکھا جا رہا تھا، بیڑی پہنا کر چادری چھی تو جبرئیل نے کہا کہ ہر ایم! آپ کو کوئی حاجت ہے؟ ہر ایم نے کہا کہ آپ سے کوئی حاجت نہیں، ان کثیرے اس حدیث کو بعض اصناف سے نقل کرتے ہوئے اپنی تفسیر میں بیان کیا ہے۔ اہلانی کہتے ہیں کہ اس حدیث کی کوئی اصل نہیں، مزید کہتے ہیں کہ اسے ابو یوسف نے سورہ انبیاء کی تفسیر میں ذکر کیا ہے اور اس کے ضعف کی طرف اشارہ کرتے

کرو، اور گم کردہ راہ کو راستہ بتاؤ) نیز رسول اللہ ﷺ کا ارشاد ہے:

”مَنْ نَفَسَ عَنْ مَوْمِنٍ كَرْبَةً مِنْ كَرْبِ الدُّنْيَا نَفَسَ اللَّهُ عَنْهُ كَرْبَةً مِنْ كَرْبِ يَوْمِ الْقِيَامَةِ“ (۱) (جس نے کسی مومن سے دنیا کی مصیبتوں میں سے کوئی مصیبت دور کی اللہ تعالیٰ اس سے قیامت کے روز کی مصیبتوں میں سے کوئی مصیبت دور فرما دیں گے)۔ یہ اس صورت میں ہے جب مدد کرنے والے کو اپنی ذات پر کسی ضرر کا خوف نہ ہو کیونکہ دوسرے کے حق پر اپنے حق کو ترجیح دینے کا اسے اختیار ہے، اور یہ حکم ہی ﷺ کے مژدہ کے لئے ہے کیونکہ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ”أَنْتُمْ أَوْلَىٰ بِالْمُؤْمِنِينَ مِنْ أَنْفُسِهِمْ“ (۲) (تو تم مومنین کے ساتھ خود اس کے نفس سے بھی زیادہ مطلق رہتے ہیں)۔ البتہ امام ابوہاشمہ اور اس کے تابع حضرات پر فریاد رہی، واجب ہے، خود انہیں اپنی ذات پر مدد دینا بھی ہو، اس لئے کہ یہ ان کی دودھاریوں کا تقاضہ ہے (۳)۔

۱۸۔ اگر کافر استغاثہ کرے اور مدد چاہے تو اس کی مدد کی جائے گی،

= ”وَيُهَيِّئُوا الْمُنْهَوِّفَ وَيُهَيِّئُوا الضَّالَّ“ سورہ اس کی سند پر تعلق کرتے ہوئے فرمایا کہ ابن حجر العسقلانی نے کہا کہ یہ معلوم نہیں کہ اس حدیث کو اسحاق بن سبط سے جریر بن حازم کے علاوہ کسی نے سند کے ساتھ بیان کیا ہے اور اس کو جریر سے سند کے ساتھ صرف ابن السہوک نے روایت کیا ہے۔ اور اس حدیث کو عمار بن زید نے اسحاق بن سبط سے مرسل روایت کیا ہے (سنن ابی داؤد شریف محمد بن عبدالحقید ۳۵۵ طبع مطبعہ المدینہ ۱۳۶۹ھ جامع الاصول ۵۳۲/۲ طبع کردہ مکتبہ المجلداتی ۱۳۹۲ھ مختصر سنن ابی داؤد شریف ۱۸۱/۱ طبع دار المعرفہ)۔

(۱) حدیث: ”مَنْ نَفَسَ عَنْ مَوْمِنٍ كَرْبَةً“ کی روایت مسلم، احمد بن حنبل، ابوداؤد، ترمذی اور ابن ماجہ نے حضرت ابوہریرہؓ سے کی ہے (صحیح مسلم تہذیب محمد بن عبدالمطلب ۲۰۷۳ طبع عینی المجلد ۱۳۷۵ھ تاریخ الکبیر ۳۳۳ طبع مصطفیٰ المجلد ۱۳۵۰ھ)۔

(۲) سورہ احزاب ۶۱۔

(۳) نہایت المحتاج ۸/۲۳۔

اس لئے کہ وہ بھی آدمی ہے، نیز اس لئے کہ دوسرے شخص جب قائل ہو کہ ام وسان ہو، اور مدد دینے والے کو اپنی ذات کی ملامت کا خوف نہ ہو، اس کی طرف سے امان واسبب ہے، یہ نکتہ (پ سے خوف و ملامت کی صورت میں) اپنے حق کو دوسرے کے حق پر ترجیح دینا جائز ہے (۱) اور رسول اللہ ﷺ کی حدیث ہے: ”لَا تَنْفِرُوا مِنْ الْمَلَائِكَةِ بِعَاطَةِ الْمَلْهُوفِ“ (۲) (اللہ تعالیٰ مظلوم کی فریاد رہی کو پسند کرتا ہے)، دوسری حدیث ہے: ”لَا تَنْفِرُوا مِنَ الْوَحْمَةِ إِلَّا مِنْ شَقِيٍّ“ (۳) (رحمت تو ان شخص سے چھینی جاتی ہے جو بد نیت ہو)۔ اور اگر ہر حربی ہو اور استغاثہ کرے تو اس کی بھی فریاد رہی کی جائے گی، عجب نہیں کہ وہ اللہ کے حکام کو سن لے، یا اس کی ذات میں جو شر ہے اس سے باز آجائے اور حسن سلوک سے اس پر ہٹائے۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے:

(۱) نہایت المحتاج ۸/۲۳۔

(۲) حدیث: ”لَا تَنْفِرُوا مِنَ الْوَحْمَةِ إِلَّا مِنْ شَقِيٍّ“ کی روایت ابن عباسؓ نے تاریخ دمشق میں حضرت ابوہریرہؓ سے کی ہے جس کے الفاظ اس طرح ہیں: ”لَا تَنْفِرُوا مِنَ الْوَحْمَةِ إِلَّا مِنْ شَقِيٍّ“، اور ابویعلیٰ ووردی نے اس کی روایت ابن عباسؓ کے الفاظ کے ساتھ حضرت انسؓ سے کی ہے ابی ہانی نے سے ضعیف قرار دیا ہے اور ضعف کی وجہ یہ بیان کی ہے کہ اس حدیث کی روایت کرنے میں یہ لوگ منفرد ہیں اس سلسلہ میں ابی ہانی نے سیوطی کے مقدمہ مجمع الجوامع کا یہ قول پیش کیا ہے کہ وہ روایت جو اس طرح کے لوگوں کی طرف منسوب ہو وہ ضعیف ہے (فیض القدیر ۲۸۷/۲ طبع المکتبۃ التجاریہ ضعیف جامع المستخرجین لابن ابی شیبہ ۱۳۱/۱، ۲۰۲۱ طبع کردہ المکتبۃ الاسلامیہ)۔

(۳) حدیث: ”لَا تَنْفِرُوا مِنَ الْوَحْمَةِ إِلَّا مِنْ شَقِيٍّ“ کی روایت احمد، ابوداؤد، ترمذی، ابن حبان اور حاکم نے حضرت ابوہریرہؓ سے کی ہے۔ ترمذی نے کہا ہے کہ یہ حدیث حسن ہے حاکم نے کہا کہ صحیح ہے اور ابی ہانی نے شرح الشہاب میں کہا ہے کہ اس کی سند درست ہے بخاری نے بھی اس کی روایت کی ہے مہذب میں کہا گیا ہے کہ اس کی سند درست ہے (تہذیب لا حولی ۵۰/۱ طبع کردہ المکتبۃ الشریفہ ۱۳۸۵ھ فیض القدیر ۲۲۲/۲ طبع المکتبۃ التجاریہ ۵۳۵۷ھ)۔

”وَأَنَّ أَحَدًا مِّنَ الْمُشْرِكِينَ اسْتَجَارَكَ فَأَجَّرَهُ حَتَّىٰ يَسْمَعَ
كَلَامَ اللَّهِ ثُمَّ اتَّبَعَهُ مَائِمَةً“ (۱) ”وَأَنَّ مُشْرِكِينَ مِّنْ
سَيِّدِنَا كَانَ حَتَّىٰ يَسْمَعَ كَلَامَ اللَّهِ ثُمَّ اتَّبَعَهُ مَائِمَةً“
سے اس شخص کی جگہ پہنچا دیتے۔ ”م“ یہ ہے کہ اسے پناہ دے
اور اس کی جان و مال کی نگرانی کرے۔ تو اگر وہ ظالم، اطمینان کی بنیاد پر
بدعت پر چلے جائے اور یہاں لے آئے تو بتا دیتے ہیں۔ اور اسے ایسی
جگہ پہنچا دیتا ہے جس پر وہ اپنے آپ کو محفوظ سمجھے۔ اور اپنے
عقیدہ میں آ رہا ہے (۲)۔

کفار کے ساتھ جنگ میں کافر سے مدد لینا:

۱۹- اس پر خدا کا شاق ہے مخلوق کے ہر وقت رست میں جو چیزیں
ہیں ان میں نفع مضرت و حسب منفعت کے لئے اس سے استغاثہ
مطلقاً جائز ہے۔ البتہ مسلم، کافر، رصالح، فاسق سے استغاثہ یا حاسنا
ہے، جیسے بنی کرم علیہ السلام سے استغاثہ اور مدد طلب کی جاتی تھی۔
رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم کا ارشاد ہے: ”إِنَّ اللَّهَ يُؤَيِّدُ هَذَا الدِّينَ
بِمَنْ حِجَلِ الْفَاجِرِ“ (۳) (اللہ تعالیٰ اس دین کو قائم فرمائیگی کے۔ یہ

(۱) سورۃ توبہ ۶۰۔

(۲) ابھری ۷۹۔

(۳) حدیث: ”إِنَّ اللَّهَ يُؤَيِّدُ هَذَا الدِّينَ بِمَنْ حِجَلِ الْفَاجِرِ“ کی روایت ابن ابی
الدنیا نے الدیلمی، ابن ابی شیبہ، ابو یوسف سے کی ہے جس کے الفاظ یہ ہیں: ”بِإِ
دِ اللَّهِ يُؤَيِّدُ هَذَا الدِّينَ بِمَنْ حِجَلِ الْفَاجِرِ“۔ بخاری نے روایت کیا ہے کہ رسول
اللہ صلی اللہ علیہ وسلم نے حضرت بلال سے فرمایا کہ ”اے بلال! کفر سے بوجاؤ اور
اعلان کرو کہ جنت میں صرف مومن داخل ہوگا، اور بے شک اللہ تعالیٰ اس
دین کو قائم کرے جس سے بھی تقویت بخشیں گے“۔ سنائی اور ابن حبان نے اس کی
روایت حضرت انس بن مالک سے کی ہے اور احمد و طبرانی نے اس کی روایت
حضرت ابو بکر سے کی ہے۔ ان کے الفاظ یوں ہیں: ”إِنَّ اللَّهَ يُؤَيِّدُ
هَذَا الدِّينَ بِمَنْ حِجَلِ الْفَاجِرِ“ (اللہ تعالیٰ اس دین کو تقویت دینے والا ہے
اسے اس لوگوں سے جس کا کوئی حصہ نہ ہوگا)۔ حافظ حنفی نے کہا کہ اس کی سند

بھی تقویت بخشتا ہے)۔ حاصل یہ ہے کہ مدد کرنا مؤمنین ہی کی
خصوصیت نہیں ہے، چنانچہ انبیاء اور رسولوں کی خصوصیت ہی بلکہ
تمام آدمیوں میں یہ ایک صنف مشترک ہے (۱)۔

جانور کا استغاثہ:

۲۰- جانور کی مدد بھی واجب ہے کیونکہ اس سے تحقیق حادثہ
دارد ہوتی ہیں۔ مثلاً رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم کا ارشاد ہے: ”لَا رَحْلًا دُمَا
الْحَيُّ بِشَرِّ فَنَرٍ فَشَرِبَ مِنْهَا وَعَمِيَ الْبُخْرُ كَمَنْ يَمُوتُ،
فَرَحِمَهُ، فَنَزَعَ أَحَدُ خَمِيهِ فُسْقَاهُ، فَشَكَرَ اللَّهُ لَهُ فَادَّخَمَهُ
الْجَنَّةَ“ (۲) ”ایک شخص تیرے قریب نہ رہے، اور اس نے پانی
پیا، اور تیرے پاس ایک کتا پیاس کی وجہ سے ہانپ رہا تھا، اس
آبی کو اس پر جم آ یا، تو اس نے نہ ایک سوزہ نکال کر پانی کھینچ کر اسے
پا دیا، اللہ تعالیٰ نے اس کی قدر، اتنی کرتے ہوئے سے جنت میں
داخل فرمایا۔“

استغاثہ کرنے والے کی حالت:

۲۱- اگر استغاثہ کرنے والا حق پر ہو تو اس کی فریاد ہی واجب ہے،
جیسا کہ گذر چکا کہ مسلمان کی فریاد ہی واجب ہے، کیونکہ اللہ تعالیٰ کا
ارشاد ہے: ”وَأَن تَسْتَعِذَّ بِهِمْ فَمِنْ دُونِهِمْ لَئِنْ أَسْتَعِذَّ بِهِمْ لَئِنْ

= بھتر ہے اور غمی نے کہا کہ احمد کے رجال ثقہ ہیں (کشف اللہ و مزیل
۱۱/۲۳، ۲۴، ۲۵ طبع مؤسسۃ الرسالہ، فیض القدیر ۱۴۹۲ھ طبع
المکتبۃ الشامیہ ۱۴۵۱ھ)۔

(۱) استغاثہ ابن تیمیہ ص ۳۸ طبع استعبر۔

(۲) حدیث: ”إِنَّ رَحْلًا دُمَا إِلَىٰ بَنِي سُلَيْمٍ“ کی روایت بخاری، مسلم اور
ابن حبان نے اپنی اپنی صحیح میں حضرت ابو یوسف سے مروی ہے اور یہ الفاظ
ابن حبان کے ہیں (الترغیب والترہیب ۳/۱۰، ۱۱، ۱۲، ۱۳، ۱۴، ۱۵، ۱۶، ۱۷، ۱۸، ۱۹، ۲۰، ۲۱، ۲۲، ۲۳، ۲۴، ۲۵، ۲۶، ۲۷، ۲۸، ۲۹، ۳۰، ۳۱، ۳۲، ۳۳، ۳۴، ۳۵، ۳۶، ۳۷، ۳۸، ۳۹، ۴۰، ۴۱، ۴۲، ۴۳، ۴۴، ۴۵، ۴۶، ۴۷، ۴۸، ۴۹، ۵۰، ۵۱، ۵۲، ۵۳، ۵۴، ۵۵، ۵۶، ۵۷، ۵۸، ۵۹، ۶۰، ۶۱، ۶۲، ۶۳، ۶۴، ۶۵، ۶۶، ۶۷، ۶۸، ۶۹، ۷۰، ۷۱، ۷۲، ۷۳، ۷۴، ۷۵، ۷۶، ۷۷، ۷۸، ۷۹، ۸۰، ۸۱، ۸۲، ۸۳، ۸۴، ۸۵، ۸۶، ۸۷، ۸۸، ۸۹، ۹۰، ۹۱، ۹۲، ۹۳، ۹۴، ۹۵، ۹۶، ۹۷، ۹۸، ۹۹، ۱۰۰، ۱۰۱، ۱۰۲، ۱۰۳، ۱۰۴، ۱۰۵، ۱۰۶، ۱۰۷، ۱۰۸، ۱۰۹، ۱۱۰، ۱۱۱، ۱۱۲، ۱۱۳، ۱۱۴، ۱۱۵، ۱۱۶، ۱۱۷، ۱۱۸، ۱۱۹، ۱۲۰، ۱۲۱، ۱۲۲، ۱۲۳، ۱۲۴، ۱۲۵، ۱۲۶، ۱۲۷، ۱۲۸، ۱۲۹، ۱۳۰، ۱۳۱، ۱۳۲، ۱۳۳، ۱۳۴، ۱۳۵، ۱۳۶، ۱۳۷، ۱۳۸، ۱۳۹، ۱۴۰، ۱۴۱، ۱۴۲، ۱۴۳، ۱۴۴، ۱۴۵، ۱۴۶، ۱۴۷، ۱۴۸، ۱۴۹، ۱۵۰، ۱۵۱، ۱۵۲، ۱۵۳، ۱۵۴، ۱۵۵، ۱۵۶، ۱۵۷، ۱۵۸، ۱۵۹، ۱۶۰، ۱۶۱، ۱۶۲، ۱۶۳، ۱۶۴، ۱۶۵، ۱۶۶، ۱۶۷، ۱۶۸، ۱۶۹، ۱۷۰، ۱۷۱، ۱۷۲، ۱۷۳، ۱۷۴، ۱۷۵، ۱۷۶، ۱۷۷، ۱۷۸، ۱۷۹، ۱۸۰، ۱۸۱، ۱۸۲، ۱۸۳، ۱۸۴، ۱۸۵، ۱۸۶، ۱۸۷، ۱۸۸، ۱۸۹، ۱۹۰، ۱۹۱، ۱۹۲، ۱۹۳، ۱۹۴، ۱۹۵، ۱۹۶، ۱۹۷، ۱۹۸، ۱۹۹، ۲۰۰، ۲۰۱، ۲۰۲، ۲۰۳، ۲۰۴، ۲۰۵، ۲۰۶، ۲۰۷، ۲۰۸، ۲۰۹، ۲۱۰، ۲۱۱، ۲۱۲، ۲۱۳، ۲۱۴، ۲۱۵، ۲۱۶، ۲۱۷، ۲۱۸، ۲۱۹، ۲۲۰، ۲۲۱، ۲۲۲، ۲۲۳، ۲۲۴، ۲۲۵، ۲۲۶، ۲۲۷، ۲۲۸، ۲۲۹، ۲۳۰، ۲۳۱، ۲۳۲، ۲۳۳، ۲۳۴، ۲۳۵، ۲۳۶، ۲۳۷، ۲۳۸، ۲۳۹، ۲۴۰، ۲۴۱، ۲۴۲، ۲۴۳، ۲۴۴، ۲۴۵، ۲۴۶، ۲۴۷، ۲۴۸، ۲۴۹، ۲۵۰، ۲۵۱، ۲۵۲، ۲۵۳، ۲۵۴، ۲۵۵، ۲۵۶، ۲۵۷، ۲۵۸، ۲۵۹، ۲۶۰، ۲۶۱، ۲۶۲، ۲۶۳، ۲۶۴، ۲۶۵، ۲۶۶، ۲۶۷، ۲۶۸، ۲۶۹، ۲۷۰، ۲۷۱، ۲۷۲، ۲۷۳، ۲۷۴، ۲۷۵، ۲۷۶، ۲۷۷، ۲۷۸، ۲۷۹، ۲۸۰، ۲۸۱، ۲۸۲، ۲۸۳، ۲۸۴، ۲۸۵، ۲۸۶، ۲۸۷، ۲۸۸، ۲۸۹، ۲۹۰، ۲۹۱، ۲۹۲، ۲۹۳، ۲۹۴، ۲۹۵، ۲۹۶، ۲۹۷، ۲۹۸، ۲۹۹، ۳۰۰، ۳۰۱، ۳۰۲، ۳۰۳، ۳۰۴، ۳۰۵، ۳۰۶، ۳۰۷، ۳۰۸، ۳۰۹، ۳۱۰، ۳۱۱، ۳۱۲، ۳۱۳، ۳۱۴، ۳۱۵، ۳۱۶، ۳۱۷، ۳۱۸، ۳۱۹، ۳۲۰، ۳۲۱، ۳۲۲، ۳۲۳، ۳۲۴، ۳۲۵، ۳۲۶، ۳۲۷، ۳۲۸، ۳۲۹، ۳۳۰، ۳۳۱، ۳۳۲، ۳۳۳، ۳۳۴، ۳۳۵، ۳۳۶، ۳۳۷، ۳۳۸، ۳۳۹، ۳۴۰، ۳۴۱، ۳۴۲، ۳۴۳، ۳۴۴، ۳۴۵، ۳۴۶، ۳۴۷، ۳۴۸، ۳۴۹، ۳۵۰، ۳۵۱، ۳۵۲، ۳۵۳، ۳۵۴، ۳۵۵، ۳۵۶، ۳۵۷، ۳۵۸، ۳۵۹، ۳۶۰، ۳۶۱، ۳۶۲، ۳۶۳، ۳۶۴، ۳۶۵، ۳۶۶، ۳۶۷، ۳۶۸، ۳۶۹، ۳۷۰، ۳۷۱، ۳۷۲، ۳۷۳، ۳۷۴، ۳۷۵، ۳۷۶، ۳۷۷، ۳۷۸، ۳۷۹، ۳۸۰، ۳۸۱، ۳۸۲، ۳۸۳، ۳۸۴، ۳۸۵، ۳۸۶، ۳۸۷، ۳۸۸، ۳۸۹، ۳۹۰، ۳۹۱، ۳۹۲، ۳۹۳، ۳۹۴، ۳۹۵، ۳۹۶، ۳۹۷، ۳۹۸، ۳۹۹، ۴۰۰، ۴۰۱، ۴۰۲، ۴۰۳، ۴۰۴، ۴۰۵، ۴۰۶، ۴۰۷، ۴۰۸، ۴۰۹، ۴۱۰، ۴۱۱، ۴۱۲، ۴۱۳، ۴۱۴، ۴۱۵، ۴۱۶، ۴۱۷، ۴۱۸، ۴۱۹، ۴۲۰، ۴۲۱، ۴۲۲، ۴۲۳، ۴۲۴، ۴۲۵، ۴۲۶، ۴۲۷، ۴۲۸، ۴۲۹، ۴۳۰، ۴۳۱، ۴۳۲، ۴۳۳، ۴۳۴، ۴۳۵، ۴۳۶، ۴۳۷، ۴۳۸، ۴۳۹، ۴۴۰، ۴۴۱، ۴۴۲، ۴۴۳، ۴۴۴، ۴۴۵، ۴۴۶، ۴۴۷، ۴۴۸، ۴۴۹، ۴۵۰، ۴۵۱، ۴۵۲، ۴۵۳، ۴۵۴، ۴۵۵، ۴۵۶، ۴۵۷، ۴۵۸، ۴۵۹، ۴۶۰، ۴۶۱، ۴۶۲، ۴۶۳، ۴۶۴، ۴۶۵، ۴۶۶، ۴۶۷، ۴۶۸، ۴۶۹، ۴۷۰، ۴۷۱، ۴۷۲، ۴۷۳، ۴۷۴، ۴۷۵، ۴۷۶، ۴۷۷، ۴۷۸، ۴۷۹، ۴۸۰، ۴۸۱، ۴۸۲، ۴۸۳، ۴۸۴، ۴۸۵، ۴۸۶، ۴۸۷، ۴۸۸، ۴۸۹، ۴۹۰، ۴۹۱، ۴۹۲، ۴۹۳، ۴۹۴، ۴۹۵، ۴۹۶، ۴۹۷، ۴۹۸، ۴۹۹، ۵۰۰، ۵۰۱، ۵۰۲، ۵۰۳، ۵۰۴، ۵۰۵، ۵۰۶، ۵۰۷، ۵۰۸، ۵۰۹، ۵۱۰، ۵۱۱، ۵۱۲، ۵۱۳، ۵۱۴، ۵۱۵، ۵۱۶، ۵۱۷، ۵۱۸، ۵۱۹، ۵۲۰، ۵۲۱، ۵۲۲، ۵۲۳، ۵۲۴، ۵۲۵، ۵۲۶، ۵۲۷، ۵۲۸، ۵۲۹، ۵۳۰، ۵۳۱، ۵۳۲، ۵۳۳، ۵۳۴، ۵۳۵، ۵۳۶، ۵۳۷، ۵۳۸، ۵۳۹، ۵۴۰، ۵۴۱، ۵۴۲، ۵۴۳، ۵۴۴، ۵۴۵، ۵۴۶، ۵۴۷، ۵۴۸، ۵۴۹، ۵۵۰، ۵۵۱، ۵۵۲، ۵۵۳، ۵۵۴، ۵۵۵، ۵۵۶، ۵۵۷، ۵۵۸، ۵۵۹، ۵۶۰، ۵۶۱، ۵۶۲، ۵۶۳، ۵۶۴، ۵۶۵، ۵۶۶، ۵۶۷، ۵۶۸، ۵۶۹، ۵۷۰، ۵۷۱، ۵۷۲، ۵۷۳، ۵۷۴، ۵۷۵، ۵۷۶، ۵۷۷، ۵۷۸، ۵۷۹، ۵۸۰، ۵۸۱، ۵۸۲، ۵۸۳، ۵۸۴، ۵۸۵، ۵۸۶، ۵۸۷، ۵۸۸، ۵۸۹، ۵۹۰، ۵۹۱، ۵۹۲، ۵۹۳، ۵۹۴، ۵۹۵، ۵۹۶، ۵۹۷، ۵۹۸، ۵۹۹، ۶۰۰، ۶۰۱، ۶۰۲، ۶۰۳، ۶۰۴، ۶۰۵، ۶۰۶، ۶۰۷، ۶۰۸، ۶۰۹، ۶۱۰، ۶۱۱، ۶۱۲، ۶۱۳، ۶۱۴، ۶۱۵، ۶۱۶، ۶۱۷، ۶۱۸، ۶۱۹، ۶۲۰، ۶۲۱، ۶۲۲، ۶۲۳، ۶۲۴، ۶۲۵، ۶۲۶، ۶۲۷، ۶۲۸، ۶۲۹، ۶۳۰، ۶۳۱، ۶۳۲، ۶۳۳، ۶۳۴، ۶۳۵، ۶۳۶، ۶۳۷، ۶۳۸، ۶۳۹، ۶۴۰، ۶۴۱، ۶۴۲، ۶۴۳، ۶۴۴، ۶۴۵، ۶۴۶، ۶۴۷، ۶۴۸، ۶۴۹، ۶۵۰، ۶۵۱، ۶۵۲، ۶۵۳، ۶۵۴، ۶۵۵، ۶۵۶، ۶۵۷، ۶۵۸، ۶۵۹، ۶۶۰، ۶۶۱، ۶۶۲، ۶۶۳، ۶۶۴، ۶۶۵، ۶۶۶، ۶۶۷، ۶۶۸، ۶۶۹، ۶۷۰، ۶۷۱، ۶۷۲، ۶۷۳، ۶۷۴، ۶۷۵، ۶۷۶، ۶۷۷، ۶۷۸، ۶۷۹، ۶۸۰، ۶۸۱، ۶۸۲، ۶۸۳، ۶۸۴، ۶۸۵، ۶۸۶، ۶۸۷، ۶۸۸، ۶۸۹، ۶۹۰، ۶۹۱، ۶۹۲، ۶۹۳، ۶۹۴، ۶۹۵، ۶۹۶، ۶۹۷، ۶۹۸، ۶۹۹، ۷۰۰، ۷۰۱، ۷۰۲، ۷۰۳، ۷۰۴، ۷۰۵، ۷۰۶، ۷۰۷، ۷۰۸، ۷۰۹، ۷۱۰، ۷۱۱، ۷۱۲، ۷۱۳، ۷۱۴، ۷۱۵، ۷۱۶، ۷۱۷، ۷۱۸، ۷۱۹، ۷۲۰، ۷۲۱، ۷۲۲، ۷۲۳، ۷۲۴، ۷۲۵، ۷۲۶، ۷۲۷، ۷۲۸، ۷۲۹، ۷۳۰، ۷۳۱، ۷۳۲، ۷۳۳، ۷۳۴، ۷۳۵، ۷۳۶، ۷۳۷، ۷۳۸، ۷۳۹، ۷۴۰، ۷۴۱، ۷۴۲، ۷۴۳، ۷۴۴، ۷۴۵، ۷۴۶، ۷۴۷، ۷۴۸، ۷۴۹، ۷۵۰، ۷۵۱، ۷۵۲، ۷۵۳، ۷۵۴، ۷۵۵، ۷۵۶، ۷۵۷، ۷۵۸، ۷۵۹، ۷۶۰، ۷۶۱، ۷۶۲، ۷۶۳، ۷۶۴، ۷۶۵، ۷۶۶، ۷۶۷، ۷۶۸، ۷۶۹، ۷۷۰، ۷۷۱، ۷۷۲، ۷۷۳، ۷۷۴، ۷۷۵، ۷۷۶، ۷۷۷، ۷۷۸، ۷۷۹، ۷۸۰، ۷۸۱، ۷۸۲، ۷۸۳، ۷۸۴، ۷۸۵، ۷۸۶، ۷۸۷، ۷۸۸، ۷۸۹، ۷۹۰، ۷۹۱، ۷۹۲، ۷۹۳، ۷۹۴، ۷۹۵، ۷۹۶، ۷۹۷، ۷۹۸، ۷۹۹، ۸۰۰، ۸۰۱، ۸۰۲، ۸۰۳، ۸۰۴، ۸۰۵، ۸۰۶، ۸۰۷، ۸۰۸، ۸۰۹، ۸۱۰، ۸۱۱، ۸۱۲، ۸۱۳، ۸۱۴، ۸۱۵، ۸۱۶، ۸۱۷، ۸۱۸، ۸۱۹، ۸۲۰، ۸۲۱، ۸۲۲، ۸۲۳، ۸۲۴، ۸۲۵، ۸۲۶، ۸۲۷، ۸۲۸، ۸۲۹، ۸۳۰، ۸۳۱، ۸۳۲، ۸۳۳، ۸۳۴، ۸۳۵، ۸۳۶، ۸۳۷، ۸۳۸، ۸۳۹، ۸۴۰، ۸۴۱، ۸۴۲، ۸۴۳، ۸۴۴، ۸۴۵، ۸۴۶، ۸۴۷، ۸۴۸، ۸۴۹، ۸۵۰، ۸۵۱، ۸۵۲، ۸۵۳، ۸۵۴، ۸۵۵، ۸۵۶، ۸۵۷، ۸۵۸، ۸۵۹، ۸۶۰، ۸۶۱، ۸۶۲، ۸۶۳، ۸۶۴، ۸۶۵، ۸۶۶، ۸۶۷، ۸۶۸، ۸۶۹، ۸۷۰، ۸۷۱، ۸۷۲، ۸۷۳، ۸۷۴، ۸۷۵، ۸۷۶، ۸۷۷، ۸۷۸، ۸۷۹، ۸۸۰، ۸۸۱، ۸۸۲، ۸۸۳، ۸۸۴، ۸۸۵، ۸۸۶، ۸۸۷، ۸۸۸، ۸۸۹، ۸۹۰، ۸۹۱، ۸۹۲، ۸۹۳، ۸۹۴، ۸۹۵، ۸۹۶، ۸۹۷، ۸۹۸، ۸۹۹، ۹۰۰، ۹۰۱، ۹۰۲، ۹۰۳، ۹۰۴، ۹۰۵، ۹۰۶، ۹۰۷، ۹۰۸، ۹۰۹، ۹۱۰، ۹۱۱، ۹۱۲، ۹۱۳، ۹۱۴، ۹۱۵، ۹۱۶، ۹۱۷، ۹۱۸، ۹۱۹، ۹۲۰، ۹۲۱، ۹۲۲، ۹۲۳، ۹۲۴، ۹۲۵، ۹۲۶، ۹۲۷، ۹۲۸، ۹۲۹، ۹۳۰، ۹۳۱، ۹۳۲، ۹۳۳، ۹۳۴، ۹۳۵، ۹۳۶، ۹۳۷، ۹۳۸، ۹۳۹، ۹۴۰، ۹۴۱، ۹۴۲، ۹۴۳، ۹۴۴، ۹۴۵، ۹۴۶، ۹۴۷، ۹۴۸، ۹۴۹، ۹۵۰، ۹۵۱، ۹۵۲، ۹۵۳، ۹۵۴، ۹۵۵، ۹۵۶، ۹۵۷، ۹۵۸، ۹۵۹، ۹۶۰، ۹۶۱، ۹۶۲، ۹۶۳، ۹۶۴، ۹۶۵، ۹۶۶، ۹۶۷، ۹۶۸، ۹۶۹، ۹۷۰، ۹۷۱، ۹۷۲، ۹۷۳، ۹۷۴، ۹۷۵، ۹۷۶، ۹۷۷، ۹۷۸، ۹۷۹، ۹۸۰، ۹۸۱، ۹۸۲، ۹۸۳، ۹۸۴، ۹۸۵، ۹۸۶، ۹۸۷، ۹۸۸، ۹۸۹، ۹۹۰، ۹۹۱، ۹۹۲، ۹۹۳، ۹۹۴، ۹۹۵، ۹۹۶، ۹۹۷، ۹۹۸، ۹۹۹، ۱۰۰۰، ۱۰۰۱، ۱۰۰۲، ۱۰۰۳، ۱۰۰۴، ۱۰۰۵، ۱۰۰۶، ۱۰۰۷، ۱۰۰۸، ۱۰۰۹، ۱۰۱۰، ۱۰۱۱، ۱۰۱۲، ۱۰۱۳، ۱۰۱۴، ۱۰۱۵، ۱۰۱۶، ۱۰۱۷، ۱۰۱۸، ۱۰۱۹، ۱۰۲۰، ۱۰۲۱، ۱۰۲۲، ۱۰۲۳، ۱۰۲۴، ۱۰۲۵، ۱۰۲۶، ۱۰۲۷، ۱۰۲۸، ۱۰۲۹، ۱۰۳۰، ۱۰۳۱، ۱۰۳۲، ۱۰۳۳، ۱۰۳۴، ۱۰۳۵، ۱۰۳۶، ۱۰۳۷، ۱۰۳۸، ۱۰۳۹، ۱۰۴۰، ۱۰۴۱، ۱۰۴۲، ۱۰۴۳، ۱۰۴۴، ۱۰۴۵، ۱۰۴۶، ۱۰۴۷، ۱۰۴۸، ۱۰۴۹، ۱۰۵۰، ۱۰۵۱، ۱۰۵۲، ۱۰۵۳، ۱۰۵۴، ۱۰۵۵، ۱۰۵۶، ۱۰۵۷، ۱۰۵۸، ۱۰۵۹، ۱۰۶۰، ۱۰۶۱، ۱۰۶۲، ۱۰۶۳، ۱۰۶۴، ۱۰۶۵، ۱۰۶۶، ۱۰۶۷، ۱۰۶۸، ۱۰۶۹، ۱۰۷۰، ۱۰۷۱، ۱۰۷۲، ۱۰۷۳، ۱۰۷۴، ۱۰۷۵، ۱۰۷۶، ۱۰۷۷، ۱۰۷۸، ۱۰۷۹، ۱۰۸۰، ۱۰۸۱، ۱۰۸۲، ۱۰۸۳، ۱۰۸۴، ۱۰۸۵، ۱۰۸۶، ۱۰۸۷، ۱۰۸۸، ۱۰۸۹، ۱۰۹۰، ۱۰۹۱، ۱۰۹۲، ۱۰۹۳، ۱۰۹۴، ۱۰۹۵، ۱۰۹۶، ۱۰۹۷، ۱۰۹۸، ۱۰۹۹، ۱۱۰۰، ۱۱۰۱، ۱۱۰۲، ۱۱۰۳، ۱۱۰۴، ۱۱۰۵، ۱۱۰۶، ۱۱۰۷، ۱۱۰۸، ۱۱۰۹، ۱۱۱۰، ۱۱۱۱، ۱۱۱۲، ۱۱۱۳، ۱۱۱۴، ۱۱۱۵، ۱۱۱۶، ۱۱۱۷، ۱۱۱۸، ۱۱۱۹، ۱۱۲۰، ۱۱۲۱، ۱۱۲۲، ۱۱۲۳، ۱۱۲۴، ۱۱۲۵، ۱۱۲۶، ۱۱۲۷، ۱۱۲۸، ۱۱۲۹، ۱۱۳۰، ۱۱۳۱، ۱۱۳۲، ۱۱۳۳، ۱۱۳۴، ۱۱۳۵، ۱۱۳۶، ۱۱۳۷، ۱۱۳۸، ۱۱۳۹، ۱۱۴۰، ۱۱۴۱، ۱۱۴۲، ۱۱۴۳، ۱۱۴۴، ۱۱۴۵، ۱۱۴۶، ۱۱۴۷، ۱۱۴۸، ۱۱۴۹، ۱۱۵۰، ۱۱۵۱، ۱۱۵۲، ۱۱۵۳، ۱۱۵۴، ۱۱۵۵، ۱۱۵۶، ۱۱۵۷، ۱۱۵۸، ۱۱۵۹، ۱۱۶۰، ۱۱۶۱، ۱۱۶۲، ۱۱۶۳، ۱۱۶۴، ۱۱۶۵، ۱۱۶۶، ۱۱۶۷، ۱۱۶۸، ۱۱۶۹، ۱۱۷۰، ۱۱۷۱، ۱۱۷۲، ۱۱۷۳، ۱۱۷۴، ۱۱۷۵، ۱۱۷۶، ۱۱۷۷، ۱۱۷۸، ۱۱۷۹، ۱۱۸۰، ۱۱۸۱، ۱۱۸۲، ۱۱۸۳، ۱۱۸۴، ۱۱۸۵، ۱۱۸۶، ۱۱۸۷، ۱۱۸۸، ۱۱۸۹، ۱۱۹۰، ۱۱۹۱، ۱۱۹۲، ۱۱۹۳، ۱۱۹۴، ۱۱۹۵، ۱۱۹۶، ۱۱۹۷، ۱۱۹۸، ۱۱۹۹، ۱۲۰۰، ۱۲۰۱، ۱۲۰۲، ۱۲۰۳، ۱۲۰۴، ۱۲۰۵، ۱۲۰۶، ۱۲۰۷، ۱۲۰۸، ۱۲۰۹، ۱۲۱۰، ۱۲۱۱، ۱۲۱۲، ۱۲۱۳، ۱۲۱۴، ۱۲۱۵، ۱۲۱۶، ۱۲۱۷، ۱۲۱۸، ۱۲۱۹، ۱۲۲۰، ۱۲۲۱، ۱۲۲۲، ۱۲۲۳، ۱۲۲۴، ۱۲۲۵، ۱۲۲۶، ۱۲۲۷، ۱۲۲۸، ۱۲۲۹، ۱۲۳۰، ۱۲۳۱، ۱۲۳۲، ۱۲۳۳، ۱۲۳۴، ۱۲۳۵، ۱۲۳۶، ۱۲۳۷، ۱۲۳۸، ۱۲۳۹، ۱۲۴۰، ۱۲۴۱، ۱۲۴۲، ۱۲۴۳، ۱۲۴۴، ۱۲۴۵، ۱۲۴۶، ۱۲۴۷، ۱۲۴۸، ۱۲۴۹، ۱۲۵۰، ۱۲۵۱، ۱۲۵۲، ۱۲۵۳، ۱۲۵۴، ۱۲۵۵، ۱۲۵۶، ۱۲۵۷، ۱۲۵۸، ۱۲۵۹، ۱۲۶۰، ۱۲۶۱،

عسی قوم یسکم ویسکم فیق“ (۱) اور اگر وہ تم سے مدد چاہیں دین کے کام میں تو تم پر وہ جب ہے مدد نہ کرنا بجا اس کے کہ اس قوم کے مقصد میں ہو جس کے ہر ممبر سے مدد میان معلوم ہو۔ یعنی اگر وہ تم سے تعاون چاہیں تو ان کو یہ مال کے واریوں کا تعاون نہ، یہ تم پر فرض ہے، نہیں بے یار مددگار نہ چھوڑو، اللہ یہ کہ وہ تم سے ان کنار کے خلاف مدد طلب کریں ان کے ساتھ تمہارا معاملہ نہ ہو تو ان کے خلاف مدد نہ کرنا ملین کر وہ کمزور قیدی ہوں تو یہی صورت میں ان کے تیس ذمہ داری پڑ رہی ہے اور اس کی اعانت ضروری ہے، ٹوٹو ہم میں سے کوئی باقی نہ رہے، اگر ہماری تعداد اس لائق ہو تو ہم انہیں چھڑانے کے سے نکل پر یہ دیکھو اس کو مارا کرے میں اپنے تمام مولدین کی کرڈ لیں کسی کے پاس ایک درہم بھی باقی نہ رہے، امام مالک اور دیگر تمام صحابہ کا یہی قول ہے (۲)۔

اس لئے کہ رسول اللہ ﷺ سے مروی ہے: ”من أدل عندہ مؤمن فلم یبصرہ، وہو قادر علی ان ینصرہ، أدله اللہ عروجل علی رؤوس الخلائق یوم القیامۃ“ (۳) جس کے سامنے کسی مومن کو رسوا کیا گیا اور اس نے اس کی مدد نہ کی، حالانکہ وہ اس کی مدد کرنے پر قادر تھا، تو اللہ تعالیٰ قیامت کے روز اسے پوری مخلوق کے سامنے رسوا کریں گے۔

۲۲- اگر استغاثہ کرے، اللہ بظاہر پر ہو، پھر وہ اس سے پتہ چاہے اس کا ظہر کرے تو سے چھٹکارا لایا جائے گا، اور اگر مدد باطل پڑے

(۱) سورۃ انفار ۵۲۔

(۲) المقرئ ۵۷۸۔

(۳) حدیث: ”من أدل عندہ مؤمن فلم یبصرہ“ کی روایت امام احمد نے اس عی لفاظ کے ساتھ حضرت کل بن صیف سے مروی ہے۔ ایشی نے کہا ہے کہ اس میں ابن ابیہ ہیں جو حسن اللہ سے ہیں مگر ان میں کچھ ضعف ہے اور اس کے باقی رجال ثقہ ہیں (مسند احمد بن حنبل ۳۸۷، ۳۸۸، ۳۸۹، ۳۹۰، ۳۹۱، ۳۹۲، ۳۹۳، ۳۹۴، ۳۹۵، ۳۹۶، ۳۹۷، ۳۹۸، ۳۹۹، ۴۰۰، ۴۰۱، ۴۰۲، ۴۰۳، ۴۰۴، ۴۰۵، ۴۰۶، ۴۰۷، ۴۰۸، ۴۰۹، ۴۱۰، ۴۱۱، ۴۱۲، ۴۱۳، ۴۱۴، ۴۱۵، ۴۱۶، ۴۱۷، ۴۱۸، ۴۱۹، ۴۲۰، ۴۲۱، ۴۲۲، ۴۲۳، ۴۲۴، ۴۲۵، ۴۲۶، ۴۲۷، ۴۲۸، ۴۲۹، ۴۳۰، ۴۳۱، ۴۳۲، ۴۳۳، ۴۳۴، ۴۳۵، ۴۳۶، ۴۳۷، ۴۳۸، ۴۳۹، ۴۴۰، ۴۴۱، ۴۴۲، ۴۴۳، ۴۴۴، ۴۴۵، ۴۴۶، ۴۴۷، ۴۴۸، ۴۴۹، ۴۵۰، ۴۵۱، ۴۵۲، ۴۵۳، ۴۵۴، ۴۵۵، ۴۵۶، ۴۵۷، ۴۵۸، ۴۵۹، ۴۶۰، ۴۶۱، ۴۶۲، ۴۶۳، ۴۶۴، ۴۶۵، ۴۶۶، ۴۶۷، ۴۶۸، ۴۶۹، ۴۷۰، ۴۷۱، ۴۷۲، ۴۷۳، ۴۷۴، ۴۷۵، ۴۷۶، ۴۷۷، ۴۷۸، ۴۷۹، ۴۸۰، ۴۸۱، ۴۸۲، ۴۸۳، ۴۸۴، ۴۸۵، ۴۸۶، ۴۸۷، ۴۸۸، ۴۸۹، ۴۹۰، ۴۹۱، ۴۹۲، ۴۹۳، ۴۹۴، ۴۹۵، ۴۹۶، ۴۹۷، ۴۹۸، ۴۹۹، ۵۰۰، ۵۰۱، ۵۰۲، ۵۰۳، ۵۰۴، ۵۰۵، ۵۰۶، ۵۰۷، ۵۰۸، ۵۰۹، ۵۱۰، ۵۱۱، ۵۱۲، ۵۱۳، ۵۱۴، ۵۱۵، ۵۱۶، ۵۱۷، ۵۱۸، ۵۱۹، ۵۲۰، ۵۲۱، ۵۲۲، ۵۲۳، ۵۲۴، ۵۲۵، ۵۲۶، ۵۲۷، ۵۲۸، ۵۲۹، ۵۳۰، ۵۳۱، ۵۳۲، ۵۳۳، ۵۳۴، ۵۳۵، ۵۳۶، ۵۳۷، ۵۳۸، ۵۳۹، ۵۴۰، ۵۴۱، ۵۴۲، ۵۴۳، ۵۴۴، ۵۴۵، ۵۴۶، ۵۴۷، ۵۴۸، ۵۴۹، ۵۵۰، ۵۵۱، ۵۵۲، ۵۵۳، ۵۵۴، ۵۵۵، ۵۵۶، ۵۵۷، ۵۵۸، ۵۵۹، ۵۶۰، ۵۶۱، ۵۶۲، ۵۶۳، ۵۶۴، ۵۶۵، ۵۶۶، ۵۶۷، ۵۶۸، ۵۶۹، ۵۷۰، ۵۷۱، ۵۷۲، ۵۷۳، ۵۷۴، ۵۷۵، ۵۷۶، ۵۷۷، ۵۷۸، ۵۷۹، ۵۸۰، ۵۸۱، ۵۸۲، ۵۸۳، ۵۸۴، ۵۸۵، ۵۸۶، ۵۸۷، ۵۸۸، ۵۸۹، ۵۹۰، ۵۹۱، ۵۹۲، ۵۹۳، ۵۹۴، ۵۹۵، ۵۹۶، ۵۹۷، ۵۹۸، ۵۹۹، ۶۰۰، ۶۰۱، ۶۰۲، ۶۰۳، ۶۰۴، ۶۰۵، ۶۰۶، ۶۰۷، ۶۰۸، ۶۰۹، ۶۱۰، ۶۱۱، ۶۱۲، ۶۱۳، ۶۱۴، ۶۱۵، ۶۱۶، ۶۱۷، ۶۱۸، ۶۱۹، ۶۲۰، ۶۲۱، ۶۲۲، ۶۲۳، ۶۲۴، ۶۲۵، ۶۲۶، ۶۲۷، ۶۲۸، ۶۲۹، ۶۳۰، ۶۳۱، ۶۳۲، ۶۳۳، ۶۳۴، ۶۳۵، ۶۳۶، ۶۳۷، ۶۳۸، ۶۳۹، ۶۴۰، ۶۴۱، ۶۴۲، ۶۴۳، ۶۴۴، ۶۴۵، ۶۴۶، ۶۴۷، ۶۴۸، ۶۴۹، ۶۵۰، ۶۵۱، ۶۵۲، ۶۵۳، ۶۵۴، ۶۵۵، ۶۵۶، ۶۵۷، ۶۵۸، ۶۵۹، ۶۶۰، ۶۶۱، ۶۶۲، ۶۶۳، ۶۶۴، ۶۶۵، ۶۶۶، ۶۶۷، ۶۶۸، ۶۶۹، ۶۷۰، ۶۷۱، ۶۷۲، ۶۷۳، ۶۷۴، ۶۷۵، ۶۷۶، ۶۷۷، ۶۷۸، ۶۷۹، ۶۸۰، ۶۸۱، ۶۸۲، ۶۸۳، ۶۸۴، ۶۸۵، ۶۸۶، ۶۸۷، ۶۸۸، ۶۸۹، ۶۹۰، ۶۹۱، ۶۹۲، ۶۹۳، ۶۹۴، ۶۹۵، ۶۹۶، ۶۹۷، ۶۹۸، ۶۹۹، ۷۰۰، ۷۰۱، ۷۰۲، ۷۰۳، ۷۰۴، ۷۰۵، ۷۰۶، ۷۰۷، ۷۰۸، ۷۰۹، ۷۱۰، ۷۱۱، ۷۱۲، ۷۱۳، ۷۱۴، ۷۱۵، ۷۱۶، ۷۱۷، ۷۱۸، ۷۱۹، ۷۲۰، ۷۲۱، ۷۲۲، ۷۲۳، ۷۲۴، ۷۲۵، ۷۲۶، ۷۲۷، ۷۲۸، ۷۲۹، ۷۳۰، ۷۳۱، ۷۳۲، ۷۳۳، ۷۳۴، ۷۳۵، ۷۳۶، ۷۳۷، ۷۳۸، ۷۳۹، ۷۴۰، ۷۴۱، ۷۴۲، ۷۴۳، ۷۴۴، ۷۴۵، ۷۴۶، ۷۴۷، ۷۴۸، ۷۴۹، ۷۵۰، ۷۵۱، ۷۵۲، ۷۵۳، ۷۵۴، ۷۵۵، ۷۵۶، ۷۵۷، ۷۵۸، ۷۵۹، ۷۶۰، ۷۶۱، ۷۶۲، ۷۶۳، ۷۶۴، ۷۶۵، ۷۶۶، ۷۶۷، ۷۶۸، ۷۶۹، ۷۷۰، ۷۷۱، ۷۷۲، ۷۷۳، ۷۷۴، ۷۷۵، ۷۷۶، ۷۷۷، ۷۷۸، ۷۷۹، ۷۸۰، ۷۸۱، ۷۸۲، ۷۸۳، ۷۸۴، ۷۸۵، ۷۸۶، ۷۸۷، ۷۸۸، ۷۸۹، ۷۹۰، ۷۹۱، ۷۹۲، ۷۹۳، ۷۹۴، ۷۹۵، ۷۹۶، ۷۹۷، ۷۹۸، ۷۹۹، ۸۰۰، ۸۰۱، ۸۰۲، ۸۰۳، ۸۰۴، ۸۰۵، ۸۰۶، ۸۰۷، ۸۰۸، ۸۰۹، ۸۱۰، ۸۱۱، ۸۱۲، ۸۱۳، ۸۱۴، ۸۱۵، ۸۱۶، ۸۱۷، ۸۱۸، ۸۱۹، ۸۲۰، ۸۲۱، ۸۲۲، ۸۲۳، ۸۲۴، ۸۲۵، ۸۲۶، ۸۲۷، ۸۲۸، ۸۲۹، ۸۳۰، ۸۳۱، ۸۳۲، ۸۳۳، ۸۳۴، ۸۳۵، ۸۳۶، ۸۳۷، ۸۳۸، ۸۳۹، ۸۴۰، ۸۴۱، ۸۴۲، ۸۴۳، ۸۴۴، ۸۴۵، ۸۴۶، ۸۴۷، ۸۴۸، ۸۴۹، ۸۵۰، ۸۵۱، ۸۵۲، ۸۵۳، ۸۵۴، ۸۵۵، ۸۵۶، ۸۵۷، ۸۵۸، ۸۵۹، ۸۶۰، ۸۶۱، ۸۶۲، ۸۶۳، ۸۶۴، ۸۶۵، ۸۶۶، ۸۶۷، ۸۶۸، ۸۶۹، ۸۷۰، ۸۷۱، ۸۷۲، ۸۷۳، ۸۷۴، ۸۷۵، ۸۷۶، ۸۷۷، ۸۷۸، ۸۷۹، ۸۸۰، ۸۸۱، ۸۸۲، ۸۸۳، ۸۸۴، ۸۸۵، ۸۸۶، ۸۸۷، ۸۸۸، ۸۸۹، ۸۹۰، ۸۹۱، ۸۹۲، ۸۹۳، ۸۹۴، ۸۹۵، ۸۹۶، ۸۹۷، ۸۹۸، ۸۹۹، ۹۰۰، ۹۰۱، ۹۰۲، ۹۰۳، ۹۰۴، ۹۰۵، ۹۰۶، ۹۰۷، ۹۰۸، ۹۰۹، ۹۱۰، ۹۱۱، ۹۱۲، ۹۱۳، ۹۱۴، ۹۱۵، ۹۱۶، ۹۱۷، ۹۱۸، ۹۱۹، ۹۲۰، ۹۲۱، ۹۲۲، ۹۲۳، ۹۲۴، ۹۲۵، ۹۲۶، ۹۲۷، ۹۲۸، ۹۲۹، ۹۳۰، ۹۳۱، ۹۳۲، ۹۳۳، ۹۳۴، ۹۳۵، ۹۳۶، ۹۳۷، ۹۳۸، ۹۳۹، ۹۴۰، ۹۴۱، ۹۴۲، ۹۴۳، ۹۴۴، ۹۴۵، ۹۴۶، ۹۴۷، ۹۴۸، ۹۴۹، ۹۵۰، ۹۵۱، ۹۵۲، ۹۵۳، ۹۵۴، ۹۵۵، ۹۵۶، ۹۵۷، ۹۵۸، ۹۵۹، ۹۶۰، ۹۶۱، ۹۶۲، ۹۶۳، ۹۶۴، ۹۶۵، ۹۶۶، ۹۶۷، ۹۶۸، ۹۶۹، ۹۷۰، ۹۷۱، ۹۷۲، ۹۷۳، ۹۷۴، ۹۷۵، ۹۷۶، ۹۷۷، ۹۷۸، ۹۷۹، ۹۸۰، ۹۸۱، ۹۸۲، ۹۸۳، ۹۸۴، ۹۸۵، ۹۸۶، ۹۸۷، ۹۸۸، ۹۸۹، ۹۹۰، ۹۹۱، ۹۹۲، ۹۹۳، ۹۹۴، ۹۹۵، ۹۹۶، ۹۹۷، ۹۹۸، ۹۹۹، ۱۰۰۰، ۱۰۰۱، ۱۰۰۲، ۱۰۰۳، ۱۰۰۴، ۱۰۰۵، ۱۰۰۶، ۱۰۰۷، ۱۰۰۸، ۱۰۰۹، ۱۰۱۰، ۱۰۱۱، ۱۰۱۲، ۱۰۱۳، ۱۰۱۴، ۱۰۱۵، ۱۰۱۶، ۱۰۱۷، ۱۰۱۸، ۱۰۱۹، ۱۰۲۰، ۱۰۲۱، ۱۰۲۲، ۱۰۲۳، ۱۰۲۴، ۱۰۲۵، ۱۰۲۶، ۱۰۲۷، ۱۰۲۸، ۱۰۲۹، ۱۰۳۰، ۱۰۳۱، ۱۰۳۲، ۱۰۳۳، ۱۰۳۴، ۱۰۳۵، ۱۰۳۶، ۱۰۳۷، ۱۰۳۸، ۱۰۳۹، ۱۰۴۰، ۱۰۴۱، ۱۰۴۲، ۱۰۴۳، ۱۰۴۴، ۱۰۴۵، ۱۰۴۶، ۱۰۴۷، ۱۰۴۸، ۱۰۴۹، ۱۰۵۰، ۱۰۵۱، ۱۰۵۲، ۱۰۵۳، ۱۰۵۴، ۱۰۵۵، ۱۰۵۶، ۱۰۵۷، ۱۰۵۸، ۱۰۵۹، ۱۰۶۰، ۱۰۶۱، ۱۰۶۲، ۱۰۶۳، ۱۰۶۴، ۱۰۶۵، ۱۰۶۶، ۱۰۶۷، ۱۰۶۸، ۱۰۶۹، ۱۰۷۰، ۱۰۷۱، ۱۰۷۲، ۱۰۷۳، ۱۰۷۴، ۱۰۷۵، ۱۰۷۶، ۱۰۷۷، ۱۰۷۸، ۱۰۷۹، ۱۰۸۰، ۱۰۸۱، ۱۰۸۲، ۱۰۸۳، ۱۰۸۴، ۱۰۸۵، ۱۰۸۶، ۱۰۸۷، ۱۰۸۸، ۱۰۸۹، ۱۰۹۰، ۱۰۹۱، ۱۰۹۲، ۱۰۹۳، ۱۰۹۴، ۱۰۹۵، ۱۰۹۶، ۱۰۹۷، ۱۰۹۸، ۱۰۹۹، ۱۱۰۰، ۱۱۰۱، ۱۱۰۲، ۱۱۰۳، ۱۱۰۴، ۱۱۰۵، ۱۱۰۶، ۱۱۰۷، ۱۱۰۸، ۱۱۰۹، ۱۱۱۰، ۱۱۱۱، ۱۱۱۲، ۱۱۱۳، ۱۱۱۴، ۱۱۱۵، ۱۱۱۶، ۱۱۱۷، ۱۱۱۸، ۱۱۱۹، ۱۱۲۰، ۱۱۲۱، ۱۱۲۲، ۱۱۲۳، ۱۱۲۴، ۱۱۲۵، ۱۱۲۶، ۱۱۲۷، ۱۱۲۸، ۱۱۲۹، ۱۱۳۰، ۱۱۳۱، ۱۱۳۲، ۱۱۳۳، ۱۱۳۴، ۱۱۳۵، ۱۱۳۶، ۱۱۳۷، ۱۱۳۸، ۱۱۳۹، ۱۱۴۰، ۱۱۴۱، ۱۱۴۲، ۱۱۴۳، ۱۱۴۴، ۱۱۴۵، ۱۱۴۶، ۱۱۴۷، ۱۱۴۸، ۱۱۴۹، ۱۱۵۰، ۱۱۵۱، ۱۱۵۲، ۱۱۵۳، ۱۱۵۴، ۱۱۵۵، ۱۱۵۶، ۱۱۵۷، ۱۱۵۸، ۱۱۵۹، ۱۱۶۰، ۱۱۶۱، ۱۱۶۲، ۱۱۶۳، ۱۱۶۴، ۱۱۶۵، ۱۱۶۶، ۱۱۶۷، ۱۱۶۸، ۱۱۶۹، ۱۱۷۰، ۱۱۷۱، ۱۱۷۲، ۱۱۷۳، ۱۱۷۴، ۱۱۷۵، ۱۱۷۶، ۱۱۷۷، ۱۱۷۸، ۱۱۷۹، ۱۱۸۰، ۱۱۸۱، ۱۱۸۲، ۱۱۸۳، ۱۱۸۴، ۱۱۸۵، ۱۱۸۶، ۱۱۸۷، ۱۱۸۸، ۱۱۸۹، ۱۱۹۰، ۱۱۹۱، ۱۱۹۲، ۱۱۹۳، ۱۱۹۴، ۱۱۹۵، ۱۱۹۶، ۱۱۹۷، ۱۱۹۸، ۱۱۹۹، ۱۲۰۰، ۱۲۰۱، ۱۲۰۲، ۱۲۰۳، ۱۲۰۴، ۱۲۰۵، ۱۲۰۶، ۱۲۰۷، ۱۲۰۸، ۱۲۰۹، ۱۲۱۰، ۱۲۱۱، ۱۲۱۲، ۱۲۱۳، ۱۲۱۴، ۱۲۱۵، ۱۲۱۶، ۱۲۱۷، ۱۲۱۸، ۱۲۱۹، ۱۲۲۰، ۱۲۲۱، ۱۲۲۲، ۱۲۲۳، ۱۲۲۴، ۱۲۲۵، ۱۲۲۶، ۱۲۲۷، ۱۲۲۸، ۱۲۲۹، ۱۲۳۰، ۱۲۳۱، ۱۲۳۲، ۱۲۳۳، ۱۲۳۴، ۱۲۳۵، ۱۲۳۶، ۱۲۳۷، ۱۲۳۸، ۱۲۳۹، ۱۲۴۰، ۱۲۴۱، ۱۲۴۲، ۱۲۴۳، ۱۲۴۴، ۱۲۴۵، ۱۲۴۶، ۱۲۴۷، ۱۲۴۸، ۱۲۴۹، ۱۲۵۰، ۱۲۵۱، ۱۲۵۲، ۱۲۵۳، ۱۲۵۴، ۱۲۵۵، ۱۲۵۶، ۱۲۵۷، ۱۲۵۸، ۱۲۵۹، ۱۲۶۰، ۱۲۶۱، ۱۲۶۲، ۱۲۶۳، ۱۲۶۴، ۱۲۶۵، ۱۲۶۶، ۱۲۶۷، ۱۲۶۸، ۱۲۶۹، ۱۲۷۰، ۱۲۷۱، ۱۲۷۲، ۱۲۷۳، ۱۲۷۴، ۱۲۷۵، ۱۲۷۶، ۱۲۷۷، ۱۲۷۸، ۱۲۷۹، ۱۲۸۰، ۱۲۸۱، ۱۲۸۲، ۱۲۸۳، ۱۲۸۴، ۱۲۸۵، ۱۲۸۶، ۱۲۸۷، ۱۲۸۸، ۱۲۸۹، ۱۲۹۰، ۱۲۹۱، ۱۲۹۲، ۱۲۹۳، ۱۲۹۴، ۱۲۹۵، ۱۲۹۶، ۱۲۹۷، ۱۲۹۸، ۱۲۹۹، ۱۳۰۰، ۱۳۰۱، ۱۳۰۲، ۱۳۰۳، ۱۳۰۴، ۱۳۰۵، ۱۳۰۶، ۱۳۰۷، ۱۳۰۸، ۱۳۰۹، ۱۳۱۰، ۱۳۱۱، ۱۳۱۲، ۱۳۱۳، ۱۳۱۴، ۱۳۱۵، ۱۳۱۶، ۱۳۱۷، ۱۳۱۸، ۱۳۱۹، ۱۳۲۰، ۱۳۲۱، ۱۳۲۲، ۱۳۲۳، ۱۳۲۴، ۱۳۲۵، ۱۳۲۶، ۱۳۲۷، ۱۳۲۸، ۱۳۲۹، ۱۳۳۰، ۱۳۳۱، ۱۳۳۲، ۱۳۳۳، ۱۳۳۴، ۱۳۳۵، ۱۳۳۶، ۱۳۳۷، ۱۳۳۸، ۱۳۳۹، ۱۳۴۰، ۱۳۴۱، ۱۳۴۲، ۱۳۴۳، ۱۳۴۴، ۱۳۴۵، ۱۳۴۶، ۱۳۴۷، ۱۳۴۸، ۱۳۴۹، ۱۳۵۰، ۱۳۵۱، ۱۳۵۲، ۱۳۵۳، ۱۳۵۴، ۱۳۵۵، ۱۳۵۶، ۱۳۵۷، ۱۳۵۸، ۱۳۵۹، ۱۳۶۰، ۱۳۶۱، ۱۳۶۲، ۱۳۶۳، ۱۳۶۴، ۱۳۶۵، ۱۳۶۶، ۱۳۶۷، ۱۳۶۸، ۱۳۶۹، ۱۳۷۰، ۱۳۷۱، ۱۳۷۲، ۱۳۷۳، ۱۳۷۴، ۱۳۷۵، ۱۳۷۶، ۱۳۷۷، ۱۳۷۸، ۱۳۷۹، ۱۳۸۰، ۱۳۸۱، ۱۳۸۲، ۱۳۸۳، ۱۳۸۴، ۱۳۸۵، ۱۳۸۶، ۱۳۸۷، ۱۳۸۸، ۱۳۸۹، ۱۳۹۰، ۱۳۹۱، ۱۳۹۲، ۱۳۹۳، ۱۳۹۴، ۱۳۹۵، ۱۳۹۶، ۱۳۹۷، ۱۳۹۸، ۱۳۹۹، ۱۴۰۰، ۱۴۰۱، ۱۴۰۲، ۱۴۰۳، ۱۴۰۴، ۱۴۰۵، ۱۴۰۶، ۱۴۰۷، ۱۴۰۸، ۱۴۰۹، ۱۴۱۰، ۱۴۱۱، ۱۴۱۲، ۱۴۱۳، ۱۴۱۴، ۱۴۱۵، ۱۴۱۶، ۱۴۱۷، ۱۴۱۸، ۱۴۱۹، ۱۴۲۰، ۱۴۲۱، ۱۴۲۲، ۱۴۲۳، ۱۴۲۴، ۱۴۲۵، ۱۴۲۶، ۱۴۲۷، ۱۴۲۸، ۱۴۲۹، ۱۴۳۰، ۱۴۳۱، ۱۴۳۲، ۱۴۳۳، ۱۴۳۴، ۱۴۳۵، ۱۴۳۶، ۱۴۳۷، ۱۴۳۸، ۱۴۳۹، ۱۴۴۰، ۱۴۴۱، ۱۴۴۲، ۱۴۴۳، ۱۴۴۴، ۱۴۴۵، ۱۴۴۶، ۱۴۴۷، ۱۴۴۸، ۱۴۴۹، ۱۴۵۰، ۱۴۵۱، ۱۴۵۲، ۱۴۵۳، ۱۴۵۴، ۱۴۵۵، ۱۴۵۶، ۱۴۵۷، ۱۴۵۸، ۱۴۵۹، ۱۴۶۰، ۱۴۶۱، ۱۴۶۲، ۱۴۶۳، ۱۴۶۴، ۱۴۶۵، ۱۴۶۶، ۱۴۶۷، ۱۴۶۸، ۱۴۶۹، ۱۴۷۰، ۱۴۷۱، ۱۴۷۲، ۱۴۷۳، ۱۴۷۴، ۱۴۷۵، ۱۴۷۶، ۱۴۷۷، ۱۴۷۸، ۱۴۷۹، ۱۴۸۰، ۱۴۸۱، ۱۴۸۲، ۱۴۸۳، ۱۴۸۴، ۱۴۸۵، ۱۴۸۶، ۱۴۸۷، ۱۴۸۸، ۱۴۸۹، ۱۴۹۰، ۱۴۹۱، ۱۴۹۲، ۱۴۹۳، ۱۴۹۴، ۱۴۹۵، ۱۴۹۶، ۱۴۹۷، ۱۴۹۸، ۱۴۹۹، ۱۵۰۰، ۱۵۰۱، ۱۵۰۲، ۱۵۰۳، ۱۵۰۴، ۱۵۰۵، ۱۵۰۶، ۱۵۰۷، ۱۵۰۸، ۱۵۰۹، ۱۵۱۰، ۱۵۱۱، ۱۵۱۲، ۱۵۱۳، ۱۵۱۴، ۱۵۱۵، ۱۵۱۶، ۱۵۱۷، ۱۵۱۸، ۱۵۱۹، ۱۵۲۰، ۱۵۲۱، ۱۵۲۲، ۱۵۲۳، ۱۵۲۴، ۱۵۲۵، ۱۵۲۶، ۱۵۲۷، ۱۵۲۸، ۱۵۲۹، ۱۵۳۰، ۱۵۳۱، ۱۵۳۲، ۱۵۳۳، ۱۵۳۴، ۱۵۳۵، ۱۵۳۶، ۱۵۳۷، ۱۵۳۸، ۱۵۳۹، ۱۵۴۰، ۱۵۴۱، ۱۵۴۲، ۱۵۴۳، ۱۵۴۴، ۱۵۴۵، ۱۵۴۶، ۱۵۴۷، ۱۵۴۸، ۱۵۴۹، ۱۵۵۰، ۱۵۵۱، ۱۵۵۲، ۱۵۵۳، ۱۵۵۴، ۱۵۵۵، ۱۵۵۶، ۱۵۵۷، ۱۵۵۸، ۱۵۵۹، ۱۵۶۰، ۱۵۶۱، ۱۵۶۲، ۱۵۶۳، ۱۵۶۴، ۱۵۶۵، ۱۵۶۶، ۱۵۶۷، ۱۵۶۸، ۱۵۶۹، ۱۵۷۰، ۱۵۷۱، ۱۵۷۲، ۱۵۷۳، ۱۵۷۴، ۱۵۷۵، ۱۵۷۶، ۱۵۷۷، ۱۵۷۸، ۱۵۷۹، ۱۵۸۰، ۱۵۸۱، ۱۵۸۲، ۱۵۸۳، ۱۵۸۴، ۱۵۸۵، ۱۵۸۶، ۱۵۸۷، ۱۵۸۸، ۱۵۸۹، ۱۵۹۰، ۱۵۹۱، ۱۵۹۲، ۱۵۹۳، ۱۵۹۴، ۱۵۹۵، ۱۵۹۶، ۱۵۹۷، ۱۵۹۸، ۱۵۹۹، ۱۶۰۰، ۱۶۰۱، ۱۶۰۲، ۱۶۰۳، ۱۶۰۴، ۱۶۰۵، ۱۶۰۶، ۱۶۰۷، ۱۶۰۸، ۱۶۰۹، ۱۶۱۰، ۱۶۱۱، ۱۶۱۲، ۱۶۱۳، ۱۶۱۴، ۱۶۱۵، ۱۶۱۶، ۱۶۱۷، ۱۶۱۸، ۱۶۱۹، ۱۶۲۰، ۱۶۲۱، ۱۶۲۲، ۱۶۲۳، ۱۶۲۴، ۱۶۲۵، ۱۶۲۶، ۱۶۲۷، ۱۶۲۸، ۱۶۲۹، ۱۶۳۰، ۱۶۳۱، ۱۶۳۲، ۱۶۳۳، ۱۶۳۴، ۱۶۳۵، ۱۶۳۶، ۱۶۳۷، ۱۶۳۸، ۱۶۳۹، ۱۶۴۰، ۱۶۴۱، ۱۶۴۲، ۱۶۴۳، ۱۶۴۴، ۱۶۴۵، ۱۶۴۶، ۱۶۴۷، ۱۶۴۸، ۱۶۴۹، ۱۶۵۰، ۱۶۵۱، ۱۶۵۲، ۱۶۵۳، ۱۶۵۴، ۱۶۵۵، ۱۶۵۶، ۱۶۵۷، ۱۶۵۸، ۱۶۵۹، ۱۶۶۰، ۱۶۶۱، ۱۶۶۲، ۱۶۶۳

گھومتے، لگتے، دھم سے دے دیتے یہ بھی اس کے ظلم پر اس کی اعانت ہوں (۱)۔

استغاثہ کرنے والے کی ہلاکت کا ضمان:

۲۳- مالکیہ، ثانیہ کا مذہب یہ ہے کہ اگر کسی نے جان بچانے کے لیے استغاثہ کرنے والے کی مدد نہ کی، حالانکہ اپنے کو کوئی ضرر لاحق ہوئے بغیر فریادیں پر وہ قادر تھا، اور یہ بھی حاکم تھا کہ اس کی مدد نہ کی تو یہ مرجائے گا تو قساس، سب سے بڑا چہ اس کے با قتل اپنے ہاتھ سے قتل نہیں کیا۔

حنابلہ، امام ابو یوسف اور امام محمد کا مذہب یہ ہے کہ اس صورت میں ضمان (دہت) ہے، اور ابو الخطاب نے دونوں صورتوں کے حکم کو برابری قرار دیا ہے خواہ اس نے مدد طلب کی ہو یا مدد تو طلب نہ کی ہو مگر اس نے اسے اس حال میں دیکھا ہو کہ اسے مدد کی سخت ضرورت ہے۔

امام ابو حنیفہ کہتے ہیں کہ اس پر کوئی ضمان نہیں ہے، اس لیے کہ اس کے مذمت و ثواب قتل کرے، الا کام نہیں یا ہے (۲)۔

استغاثہ کرنے والے کی فریادیں سے باز رہنے والے کا حکم: قریب ہمدک ہونے کی حالت میں، استغاثہ:

۲۴- جو شخص بھوک پیاس کی وجہ سے طاقت کے قریب پہنچ جائے یا ہو، اور وہ استغاثہ کرے تو اس کی مدد واجب ہے، اگر مدد نہ لی یہاں تک کہ وہ طاقت کے بالکل قریب پہنچ جائے تو اس میں مقابلائی ضرور ہے:

پہلی رائے حنفیہ کی ہے کہ اگر پانی برتن میں محفوظ نہ رہ گیا ہو تو استغاثہ کرنے والا ہتھیار سے قتال کر کے پانی لے سکتا ہے، یہ نکتہ شرم سے روایت ہے کہ کچھ لوگوں نے پانی کے پاس پہنچ کر پانی والوں سے پانی مانگا اور ان سے استغاثہ کیا کہ وہ نہیں کہیں گے پس جانے دیں تو انہوں نے انکار کر دیا یا پھر انہوں نے سول یا کہ نہیں ایک آدمی دے دیں، اس پر بھی انکار کر دیا، تو انہوں نے پانی والوں سے کہا کہ ہماری اور ہماری سواروں کی گردنیں (پاس کی وجہ سے) کٹی جا رہی ہیں، انہوں نے پھر بھی پانی، پینے سے انکار کر دیا، اس لوگوں نے اس کا تہرہ حضرت عمرؓ سے یا تو حضرت عمرؓ نے اس سے کہا کہ تم نے اس سے قتال یوں نہیں کیا، اس سے پتہ چلتا ہے کہ انہیں پینے کا پانی لینے کا حق حاصل تھا، اور جن سے استغاثہ کیا جائے اگر وہ استغاثہ کرنے والوں کو ملک کرنے کے رد سے اس کا حق نہ دیں تو اپنی جان بچانے کے لیے استغاثہ کرنے والوں کا ان سے قتل کرنا درست ہے۔

اور اگر پانی محفوظ کیا ہوا ہو، تو جسے پیاس کی وجہ سے ہلاکت کا اندیشہ ہو اس کے لئے پانی کے مالک کے ساتھ ہتھیار سے قتل درست نہیں، البتہ ان سے بغیر ہتھیار کے قتال درست ہے، کھانے کا بھی یہی حکم ہے، اس لیے کہ وہ بھی مالک کی محفوظ کردہ ملکیت ہے، اسی لیے ۱۰ لے پر ضمان ہے (۱)۔

مالکیہ، ثانیہ، حنابلہ کہتے ہیں کہ ہتھیار سے قتل درست ہے، اور دینے سے انکار کرنے والے کا خون رائیگاں جائے گا (یعنی اس میں کوئی قساس، کفارہ نہیں) (۲)۔

(۱) الموطا ۳/۱۶۶۔
(۲) حاشیہ الدوسلی ۳/۲۲۲، انہی ۹/۵۸۰۔

(۱) ایضاً عظیم الدینی ۲/۳۳۳۔
(۲) مکتبۃ البکر لہذاقی ۳۵۵، ۳۵۶، ۳۵۷، ۳۵۸، ۳۵۹، ۳۶۰، ۳۶۱، ۳۶۲، ۳۶۳، ۳۶۴، ۳۶۵، ۳۶۶، ۳۶۷، ۳۶۸، ۳۶۹، ۳۷۰، ۳۷۱، ۳۷۲، ۳۷۳، ۳۷۴، ۳۷۵، ۳۷۶، ۳۷۷، ۳۷۸، ۳۷۹، ۳۸۰، ۳۸۱، ۳۸۲، ۳۸۳، ۳۸۴، ۳۸۵، ۳۸۶، ۳۸۷، ۳۸۸، ۳۸۹، ۳۹۰، ۳۹۱، ۳۹۲، ۳۹۳، ۳۹۴، ۳۹۵، ۳۹۶، ۳۹۷، ۳۹۸، ۳۹۹، ۴۰۰، ۴۰۱، ۴۰۲، ۴۰۳، ۴۰۴، ۴۰۵، ۴۰۶، ۴۰۷، ۴۰۸، ۴۰۹، ۴۱۰، ۴۱۱، ۴۱۲، ۴۱۳، ۴۱۴، ۴۱۵، ۴۱۶، ۴۱۷، ۴۱۸، ۴۱۹، ۴۲۰، ۴۲۱، ۴۲۲، ۴۲۳، ۴۲۴، ۴۲۵، ۴۲۶، ۴۲۷، ۴۲۸، ۴۲۹، ۴۳۰، ۴۳۱، ۴۳۲، ۴۳۳، ۴۳۴، ۴۳۵، ۴۳۶، ۴۳۷، ۴۳۸، ۴۳۹، ۴۴۰، ۴۴۱، ۴۴۲، ۴۴۳، ۴۴۴، ۴۴۵، ۴۴۶، ۴۴۷، ۴۴۸، ۴۴۹، ۴۵۰، ۴۵۱، ۴۵۲، ۴۵۳، ۴۵۴، ۴۵۵، ۴۵۶، ۴۵۷، ۴۵۸، ۴۵۹، ۴۶۰، ۴۶۱، ۴۶۲، ۴۶۳، ۴۶۴، ۴۶۵، ۴۶۶، ۴۶۷، ۴۶۸، ۴۶۹، ۴۷۰، ۴۷۱، ۴۷۲، ۴۷۳، ۴۷۴، ۴۷۵، ۴۷۶، ۴۷۷، ۴۷۸، ۴۷۹، ۴۸۰، ۴۸۱، ۴۸۲، ۴۸۳، ۴۸۴، ۴۸۵، ۴۸۶، ۴۸۷، ۴۸۸، ۴۸۹، ۴۹۰، ۴۹۱، ۴۹۲، ۴۹۳، ۴۹۴، ۴۹۵، ۴۹۶، ۴۹۷، ۴۹۸، ۴۹۹، ۵۰۰، ۵۰۱، ۵۰۲، ۵۰۳، ۵۰۴، ۵۰۵، ۵۰۶، ۵۰۷، ۵۰۸، ۵۰۹، ۵۱۰، ۵۱۱، ۵۱۲، ۵۱۳، ۵۱۴، ۵۱۵، ۵۱۶، ۵۱۷، ۵۱۸، ۵۱۹، ۵۲۰، ۵۲۱، ۵۲۲، ۵۲۳، ۵۲۴، ۵۲۵، ۵۲۶، ۵۲۷، ۵۲۸، ۵۲۹، ۵۳۰، ۵۳۱، ۵۳۲، ۵۳۳، ۵۳۴، ۵۳۵، ۵۳۶، ۵۳۷، ۵۳۸، ۵۳۹، ۵۴۰، ۵۴۱، ۵۴۲، ۵۴۳، ۵۴۴، ۵۴۵، ۵۴۶، ۵۴۷، ۵۴۸، ۵۴۹، ۵۵۰، ۵۵۱، ۵۵۲، ۵۵۳، ۵۵۴، ۵۵۵، ۵۵۶، ۵۵۷، ۵۵۸، ۵۵۹، ۵۶۰، ۵۶۱، ۵۶۲، ۵۶۳، ۵۶۴، ۵۶۵، ۵۶۶، ۵۶۷، ۵۶۸، ۵۶۹، ۵۷۰، ۵۷۱، ۵۷۲، ۵۷۳، ۵۷۴، ۵۷۵، ۵۷۶، ۵۷۷، ۵۷۸، ۵۷۹، ۵۸۰، ۵۸۱، ۵۸۲، ۵۸۳، ۵۸۴، ۵۸۵، ۵۸۶، ۵۸۷، ۵۸۸، ۵۸۹، ۵۹۰، ۵۹۱، ۵۹۲، ۵۹۳، ۵۹۴، ۵۹۵، ۵۹۶، ۵۹۷، ۵۹۸، ۵۹۹، ۶۰۰، ۶۰۱، ۶۰۲، ۶۰۳، ۶۰۴، ۶۰۵، ۶۰۶، ۶۰۷، ۶۰۸، ۶۰۹، ۶۱۰، ۶۱۱، ۶۱۲، ۶۱۳، ۶۱۴، ۶۱۵، ۶۱۶، ۶۱۷، ۶۱۸، ۶۱۹، ۶۲۰، ۶۲۱، ۶۲۲، ۶۲۳، ۶۲۴، ۶۲۵، ۶۲۶، ۶۲۷، ۶۲۸، ۶۲۹، ۶۳۰، ۶۳۱، ۶۳۲، ۶۳۳، ۶۳۴، ۶۳۵، ۶۳۶، ۶۳۷، ۶۳۸، ۶۳۹، ۶۴۰، ۶۴۱، ۶۴۲، ۶۴۳، ۶۴۴، ۶۴۵، ۶۴۶، ۶۴۷، ۶۴۸، ۶۴۹، ۶۵۰، ۶۵۱، ۶۵۲، ۶۵۳، ۶۵۴، ۶۵۵، ۶۵۶، ۶۵۷، ۶۵۸، ۶۵۹، ۶۶۰، ۶۶۱، ۶۶۲، ۶۶۳، ۶۶۴، ۶۶۵، ۶۶۶، ۶۶۷، ۶۶۸، ۶۶۹، ۶۷۰، ۶۷۱، ۶۷۲، ۶۷۳، ۶۷۴، ۶۷۵، ۶۷۶، ۶۷۷، ۶۷۸، ۶۷۹، ۶۸۰، ۶۸۱، ۶۸۲، ۶۸۳، ۶۸۴، ۶۸۵، ۶۸۶، ۶۸۷، ۶۸۸، ۶۸۹، ۶۹۰، ۶۹۱، ۶۹۲، ۶۹۳، ۶۹۴، ۶۹۵، ۶۹۶، ۶۹۷، ۶۹۸، ۶۹۹، ۷۰۰، ۷۰۱، ۷۰۲، ۷۰۳، ۷۰۴، ۷۰۵، ۷۰۶، ۷۰۷، ۷۰۸، ۷۰۹، ۷۱۰، ۷۱۱، ۷۱۲، ۷۱۳، ۷۱۴، ۷۱۵، ۷۱۶، ۷۱۷، ۷۱۸، ۷۱۹، ۷۲۰، ۷۲۱، ۷۲۲، ۷۲۳، ۷۲۴، ۷۲۵، ۷۲۶، ۷۲۷، ۷۲۸، ۷۲۹، ۷۳۰، ۷۳۱، ۷۳۲، ۷۳۳، ۷۳۴، ۷۳۵، ۷۳۶، ۷۳۷، ۷۳۸، ۷۳۹، ۷۴۰، ۷۴۱، ۷۴۲، ۷۴۳، ۷۴۴، ۷۴۵، ۷۴۶، ۷۴۷، ۷۴۸، ۷۴۹، ۷۵۰، ۷۵۱، ۷۵۲، ۷۵۳، ۷۵۴، ۷۵۵، ۷۵۶، ۷۵۷، ۷۵۸، ۷۵۹، ۷۶۰، ۷۶۱، ۷۶۲، ۷۶۳، ۷۶۴، ۷۶۵، ۷۶۶، ۷۶۷، ۷۶۸، ۷۶۹، ۷۷۰، ۷۷۱، ۷۷۲، ۷۷۳، ۷۷۴، ۷۷۵، ۷۷۶، ۷۷۷، ۷۷۸، ۷۷۹، ۷۸۰، ۷۸۱، ۷۸۲، ۷۸۳، ۷۸۴، ۷۸۵، ۷۸۶، ۷۸۷، ۷۸۸، ۷۸۹، ۷۹۰، ۷۹۱، ۷۹۲، ۷۹۳، ۷۹۴، ۷۹۵، ۷۹۶، ۷۹۷، ۷۹۸، ۷۹۹، ۸۰۰، ۸۰۱، ۸۰۲، ۸۰۳، ۸۰۴، ۸۰۵، ۸۰۶، ۸۰۷، ۸۰۸، ۸۰۹، ۸۱۰، ۸۱۱، ۸۱۲، ۸۱۳، ۸۱۴، ۸۱۵، ۸۱۶، ۸۱۷، ۸۱۸، ۸۱۹، ۸۲۰، ۸۲۱، ۸۲۲، ۸۲۳، ۸۲۴، ۸۲۵، ۸۲۶، ۸۲۷، ۸۲۸، ۸۲۹، ۸۳۰، ۸۳۱، ۸۳۲، ۸۳۳، ۸۳۴، ۸۳۵، ۸۳۶، ۸۳۷، ۸۳۸، ۸۳۹، ۸۴۰، ۸۴۱، ۸۴۲، ۸۴۳، ۸۴۴، ۸۴۵، ۸۴۶، ۸۴۷، ۸۴۸، ۸۴۹، ۸۵۰، ۸۵۱، ۸۵۲، ۸۵۳، ۸۵۴، ۸۵۵، ۸۵۶، ۸۵۷، ۸۵۸، ۸۵۹، ۸۶۰، ۸۶۱، ۸۶۲، ۸۶۳، ۸۶۴، ۸۶۵، ۸۶۶، ۸۶۷، ۸۶۸، ۸۶۹، ۸۷۰، ۸۷۱، ۸۷۲، ۸۷۳، ۸۷۴، ۸۷۵، ۸۷۶، ۸۷۷، ۸۷۸، ۸۷۹، ۸۸۰، ۸۸۱، ۸۸۲، ۸۸۳، ۸۸۴، ۸۸۵، ۸۸۶، ۸۸۷، ۸۸۸، ۸۸۹، ۸۹۰، ۸۹۱، ۸۹۲، ۸۹۳، ۸۹۴، ۸۹۵، ۸۹۶، ۸۹۷، ۸۹۸، ۸۹۹، ۹۰۰، ۹۰۱، ۹۰۲، ۹۰۳، ۹۰۴، ۹۰۵، ۹۰۶، ۹۰۷، ۹۰۸، ۹۰۹، ۹۱۰، ۹۱۱، ۹۱۲، ۹۱۳، ۹۱۴، ۹۱۵، ۹۱۶، ۹۱۷، ۹۱۸، ۹۱۹، ۹۲۰، ۹۲۱، ۹۲۲، ۹۲۳، ۹۲۴، ۹۲۵، ۹۲۶، ۹۲۷، ۹۲۸، ۹۲۹، ۹۳۰، ۹۳۱، ۹۳۲، ۹۳۳، ۹۳۴، ۹۳۵، ۹۳۶، ۹۳۷، ۹۳۸، ۹۳۹، ۹۴۰، ۹۴۱، ۹۴۲، ۹۴۳، ۹۴۴، ۹۴۵، ۹۴۶، ۹۴۷، ۹۴۸، ۹۴۹، ۹۵۰، ۹۵۱، ۹۵۲، ۹۵۳، ۹۵۴، ۹۵۵، ۹۵۶، ۹۵۷، ۹۵۸، ۹۵۹، ۹۶۰، ۹۶۱، ۹۶۲، ۹۶۳، ۹۶۴، ۹۶۵، ۹۶۶، ۹۶۷، ۹۶۸، ۹۶۹، ۹۷۰، ۹۷۱، ۹۷۲، ۹۷۳، ۹۷۴، ۹۷۵، ۹۷۶، ۹۷۷، ۹۷۸، ۹۷۹، ۹۸۰، ۹۸۱، ۹۸۲، ۹۸۳، ۹۸۴، ۹۸۵، ۹۸۶، ۹۸۷، ۹۸۸، ۹۸۹، ۹۹۰، ۹۹۱، ۹۹۲، ۹۹۳، ۹۹۴، ۹۹۵، ۹۹۶، ۹۹۷، ۹۹۸، ۹۹۹، ۱۰۰۰، ۱۰۰۱، ۱۰۰۲، ۱۰۰۳، ۱۰۰۴، ۱۰۰۵، ۱۰۰۶، ۱۰۰۷، ۱۰۰۸، ۱۰۰۹، ۱۰۱۰، ۱۰۱۱، ۱۰۱۲، ۱۰۱۳، ۱۰۱۴، ۱۰۱۵، ۱۰۱۶، ۱۰۱۷، ۱۰۱۸، ۱۰۱۹، ۱۰۲۰، ۱۰۲۱، ۱۰۲۲، ۱۰۲۳، ۱۰۲۴، ۱۰۲۵، ۱۰۲۶، ۱۰۲۷، ۱۰۲۸، ۱۰۲۹، ۱۰۳۰، ۱۰۳۱، ۱۰۳۲، ۱۰۳۳، ۱۰۳۴، ۱۰۳۵، ۱۰۳۶، ۱۰۳۷، ۱۰۳۸، ۱۰۳۹، ۱۰۴۰، ۱۰۴۱، ۱۰۴۲، ۱۰۴۳، ۱۰۴۴، ۱۰۴۵، ۱۰۴۶، ۱۰۴۷، ۱۰۴۸، ۱۰۴۹، ۱۰۵۰، ۱۰۵۱، ۱۰۵۲، ۱۰۵۳، ۱۰۵۴، ۱۰۵۵، ۱۰۵۶، ۱۰۵۷، ۱۰۵۸، ۱۰۵۹، ۱۰۶۰، ۱۰۶۱، ۱۰۶۲، ۱۰۶۳، ۱۰۶۴، ۱۰۶۵، ۱۰۶۶، ۱۰۶۷، ۱۰۶۸، ۱۰۶۹، ۱۰۷۰، ۱۰۷۱، ۱۰۷۲، ۱۰۷۳، ۱۰۷۴، ۱۰۷۵، ۱۰۷۶، ۱۰۷۷، ۱۰۷۸، ۱۰۷۹، ۱۰۸۰، ۱۰۸۱، ۱۰۸۲، ۱۰۸۳، ۱۰۸۴، ۱۰۸۵، ۱۰۸۶، ۱۰۸۷، ۱۰۸۸، ۱۰۸۹، ۱۰۹۰، ۱۰۹۱، ۱۰۹۲، ۱۰۹۳، ۱۰۹۴، ۱۰۹۵، ۱۰۹۶، ۱۰۹۷، ۱۰۹۸، ۱۰۹۹، ۱۱۰۰، ۱۱۰۱، ۱۱۰۲، ۱۱۰۳، ۱۱۰۴، ۱۱۰۵، ۱۱۰۶، ۱۱۰۷، ۱۱۰۸، ۱۱۰۹، ۱۱۱۰، ۱۱۱۱، ۱۱۱۲، ۱۱۱۳، ۱۱۱۴، ۱۱۱۵، ۱۱۱۶، ۱۱۱۷، ۱۱۱۸، ۱۱۱۹، ۱۱۲۰، ۱۱۲۱، ۱۱۲۲، ۱۱۲۳، ۱۱۲۴، ۱۱۲۵، ۱۱۲۶، ۱۱۲۷، ۱۱۲۸، ۱۱۲۹، ۱۱۳۰، ۱۱۳۱، ۱۱۳۲، ۱۱۳۳، ۱۱۳۴، ۱۱۳۵، ۱۱۳۶، ۱۱۳۷، ۱۱۳۸، ۱۱۳۹، ۱۱۴۰، ۱۱۴۱، ۱۱۴۲، ۱۱۴۳، ۱۱۴۴، ۱۱۴۵، ۱۱۴۶، ۱۱۴۷، ۱۱۴۸، ۱۱۴۹، ۱۱۵۰، ۱۱۵۱، ۱۱۵۲، ۱۱۵۳، ۱۱۵۴، ۱۱۵۵، ۱۱۵۶، ۱۱۵۷، ۱۱۵۸، ۱۱۵۹، ۱۱۶۰، ۱۱۶۱، ۱۱۶۲، ۱۱۶۳، ۱۱۶۴، ۱۱۶۵، ۱۱۶۶، ۱۱۶۷، ۱۱۶۸، ۱۱۶۹، ۱۱۷۰، ۱۱۷۱، ۱۱۷۲، ۱۱۷۳، ۱۱۷۴، ۱۱۷۵، ۱۱۷۶، ۱۱۷۷، ۱۱۷۸، ۱۱۷۹، ۱۱۸۰، ۱۱۸۱، ۱۱۸۲، ۱۱۸۳، ۱۱۸۴، ۱۱۸۵، ۱۱۸۶، ۱۱۸۷، ۱۱۸۸، ۱۱۸۹، ۱۱۹۰، ۱۱۹۱، ۱۱۹۲، ۱۱۹۳، ۱۱۹۴، ۱۱۹۵، ۱۱۹۶، ۱۱۹۷، ۱۱۹۸، ۱۱۹۹، ۱۲۰۰، ۱۲۰۱، ۱۲۰۲، ۱۲۰۳، ۱۲۰۴، ۱۲۰۵، ۱۲۰۶، ۱۲۰۷، ۱۲۰۸، ۱۲۰۹، ۱۲۱۰، ۱۲۱۱، ۱۲۱۲، ۱۲۱۳، ۱۲۱۴، ۱۲۱۵، ۱۲۱۶، ۱۲۱۷، ۱۲۱۸، ۱۲۱۹، ۱۲۲۰، ۱۲۲۱، ۱۲۲۲، ۱۲۲۳، ۱۲۲۴، ۱۲۲۵، ۱۲۲۶، ۱۲۲۷، ۱۲۲۸، ۱۲۲۹، ۱۲۳۰، ۱۲۳۱، ۱۲۳۲، ۱۲۳۳، ۱۲۳۴، ۱۲۳۵، ۱۲۳۶، ۱۲۳۷، ۱۲۳۸، ۱۲۳۹، ۱۲۴۰، ۱۲۴۱، ۱۲۴۲، ۱۲۴۳، ۱۲۴۴، ۱۲۴۵، ۱۲۴۶، ۱۲۴۷، ۱۲۴۸، ۱۲۴۹، ۱۲۵۰، ۱۲۵۱، ۱۲۵۲، ۱۲۵۳، ۱۲۵۴، ۱۲۵۵، ۱۲۵۶، ۱۲۵۷، ۱۲۵۸، ۱۲۵۹، ۱۲۶۰، ۱۲۶۱، ۱۲۶۲، ۱۲۶۳، ۱۲۶۴، ۱۲۶۵، ۱۲۶۶، ۱۲۶۷، ۱۲۶۸، ۱۲۶۹، ۱۲۷۰، ۱۲۷۱، ۱۲۷۲، ۱۲۷۳، ۱۲۷۴، ۱۲۷۵، ۱۲۷۶، ۱۲۷۷، ۱۲۷۸، ۱۲۷۹، ۱۲۸۰، ۱۲۸۱، ۱۲۸۲، ۱۲۸۳، ۱۲۸۴، ۱۲۸۵، ۱۲۸۶، ۱۲۸۷، ۱۲۸۸، ۱۲۸۹، ۱۲۹۰، ۱۲۹۱، ۱۲۹۲، ۱۲۹۳، ۱۲۹۴، ۱۲۹۵، ۱۲۹۶، ۱۲۹۷، ۱۲۹۸، ۱۲۹۹، ۱۳۰۰، ۱۳۰۱، ۱۳۰۲، ۱۳۰۳، ۱۳۰۴، ۱۳۰۵، ۱۳۰۶، ۱۳۰۷، ۱۳۰۸، ۱۳۰۹، ۱۳۱۰، ۱۳۱۱، ۱۳۱۲، ۱۳۱۳، ۱۳۱۴، ۱۳۱۵، ۱۳۱۶، ۱۳۱۷، ۱۳۱۸، ۱۳۱۹، ۱۳۲۰، ۱۳۲۱، ۱۳۲۲، ۱۳۲۳، ۱۳۲۴، ۱۳۲۵، ۱۳۲۶، ۱۳۲۷، ۱۳۲۸، ۱۳۲۹، ۱۳۳۰، ۱۳۳۱، ۱۳۳۲، ۱۳۳۳، ۱۳۳۴، ۱۳۳۵، ۱۳۳۶، ۱۳۳۷، ۱۳۳۸، ۱۳۳۹، ۱۳۴۰، ۱۳۴۱، ۱۳۴۲، ۱۳۴۳، ۱۳۴۴، ۱۳۴۵، ۱۳۴۶، ۱۳۴۷، ۱۳۴۸، ۱۳۴۹، ۱۳۵۰، ۱۳۵۱، ۱۳۵۲، ۱۳۵۳، ۱۳۵۴، ۱۳۵۵، ۱۳۵۶، ۱۳۵۷، ۱۳۵۸، ۱۳۵۹، ۱۳۶۰، ۱۳۶۱، ۱۳۶۲، ۱۳۶۳، ۱۳۶۴، ۱۳۶۵، ۱۳۶۶، ۱۳۶۷، ۱۳۶۸، ۱۳۶۹، ۱۳۷۰، ۱۳۷۱، ۱۳۷۲، ۱۳۷۳، ۱۳۷۴، ۱۳۷۵، ۱۳۷۶، ۱۳۷۷، ۱۳۷۸، ۱۳۷۹، ۱۳۸۰، ۱۳۸۱، ۱۳۸۲، ۱۳۸۳، ۱۳۸۴، ۱۳۸۵، ۱۳۸۶، ۱۳۸۷، ۱۳۸۸، ۱۳۸۹، ۱۳۹۰، ۱۳۹۱، ۱۳۹۲، ۱۳۹۳، ۱۳۹۴، ۱۳۹۵، ۱۳۹۶، ۱۳۹۷، ۱۳۹۸، ۱۳۹۹، ۱۴۰۰، ۱۴۰۱، ۱۴۰۲، ۱۴۰۳، ۱۴۰۴، ۱۴۰۵، ۱۴۰۶، ۱۴۰۷، ۱۴۰۸، ۱۴۰۹، ۱۴۱۰، ۱۴۱۱، ۱۴۱۲، ۱۴۱۳، ۱۴۱۴، ۱۴۱۵، ۱۴۱۶، ۱۴۱۷، ۱۴۱۸، ۱۴۱۹، ۱۴۲۰، ۱۴۲۱، ۱۴۲۲، ۱۴۲۳، ۱۴۲۴، ۱۴۲۵، ۱۴۲۶، ۱۴۲۷، ۱۴۲۸، ۱۴۲۹، ۱۴۳۰، ۱۴۳۱، ۱۴۳۲، ۱۴۳۳، ۱۴۳۴، ۱۴۳۵، ۱۴۳۶، ۱۴۳۷، ۱۴۳۸، ۱۴۳۹، ۱۴۴۰، ۱۴۴۱، ۱۴۴۲، ۱۴۴۳، ۱۴۴۴، ۱۴۴۵، ۱۴۴۶، ۱۴۴۷، ۱۴۴۸، ۱۴۴۹، ۱۴۵۰، ۱۴۵۱، ۱۴۵۲، ۱۴۵۳، ۱۴۵۴، ۱۴۵۵، ۱۴۵۶، ۱۴۵۷، ۱۴۵۸، ۱۴۵۹، ۱۴۶۰، ۱۴۶۱، ۱۴۶۲، ۱۴۶۳، ۱۴۶۴، ۱۴۶۵، ۱۴۶۶، ۱۴۶۷، ۱۴۶۸، ۱۴۶۹، ۱۴۷۰، ۱۴۷۱، ۱۴۷۲، ۱۴۷۳، ۱۴۷۴، ۱۴۷۵، ۱۴۷۶، ۱۴۷۷، ۱۴۷۸، ۱۴۷۹، ۱۴۸۰، ۱۴۸۱، ۱۴۸۲، ۱۴۸۳، ۱۴۸۴، ۱۴۸۵، ۱۴۸۶، ۱۴۸۷، ۱۴۸۸، ۱۴۸۹، ۱۴۹۰، ۱۴۹۱، ۱۴۹۲، ۱۴۹۳، ۱۴۹۴، ۱۴۹۵، ۱۴۹۶، ۱۴۹۷، ۱۴۹۸، ۱۴۹۹، ۱۵۰۰، ۱۵۰۱، ۱۵۰۲، ۱۵۰۳، ۱۵۰۴، ۱۵۰۵، ۱۵۰۶، ۱۵۰۷، ۱۵۰۸، ۱۵۰۹، ۱۵۱۰، ۱۵۱۱، ۱۵۱۲، ۱۵۱۳، ۱۵۱۴، ۱۵۱۵، ۱۵۱۶، ۱۵۱۷، ۱۵۱۸، ۱۵۱۹، ۱۵۲۰، ۱۵۲۱، ۱۵۲۲، ۱۵۲۳، ۱۵۲۴، ۱۵۲۵، ۱۵۲۶، ۱۵۲۷، ۱۵۲۸، ۱۵۲۹، ۱۵۳۰، ۱۵۳۱، ۱۵۳۲، ۱۵۳۳، ۱۵۳۴، ۱۵۳۵، ۱۵۳۶، ۱۵۳۷، ۱۵۳۸، ۱۵۳۹، ۱۵۴۰، ۱۵۴۱، ۱۵۴۲، ۱۵۴۳، ۱۵۴۴، ۱۵۴۵، ۱۵۴۶، ۱۵۴۷، ۱۵۴۸، ۱۵۴۹، ۱۵۵۰، ۱۵۵۱، ۱۵۵۲، ۱۵۵۳، ۱۵۵۴، ۱۵۵۵، ۱۵۵۶، ۱۵۵۷، ۱۵۵۸، ۱۵۵۹، ۱۵۶۰، ۱۵۶۱، ۱۵۶۲، ۱۵۶۳، ۱۵۶۴، ۱۵۶۵، ۱۵۶۶، ۱۵۶۷، ۱۵۶۸، ۱۵۶۹، ۱۵۷۰، ۱۵۷۱، ۱

حد قائم کرنے کے وقت استغاثہ:

۲۵- جس پر حد جاری کی جانے والی ہو اس کی مدد کی جائے گی۔ پہلی حالت یہ ہے کہ بھی اس کا معاملہ امام یا حاکم تک نہ پہنچا ہو اور اس کی مدد مستحب ہے، اسے معاف کر دیا جائے اور صاحب حق سے اس کی سفارش کی جائے، اور حاکم کے یہاں اس کے معاملہ کو نہ لے جایا جائے (۱)۔

صفوی بن ابراہیم سے روایت ہے کہ ایک شخص نے ان کی چار چوری کر لی، انہوں نے یہ معاملہ رسول اللہ ﷺ کے پاس پیش کیا۔ آپ ﷺ نے ہاتھ کاٹنے جانے کا فیصلہ فرما دیا، تو صفویان نے کہا کہ اے اللہ کے رسول! میں نے اسے معاف کر دیا، آپ ﷺ نے فرمایا: "فلو لا کما ہلک قبل ان تغنی بہ یا لہا وہب" (اے ابو وہب! اسے میرے پاس لانے سے پہلے ایسا کیوں نہیں کر لیا تھا) چنانچہ رسول اللہ ﷺ نے اس کا ہاتھ کٹوایا (۲)۔

دوسری حالت یہ ہے کہ اس کا معاملہ حاکم کے پاس پہنچ چکا ہو تو اس صورت میں کوئی مدد اور سفارش جاری نہیں، اس لئے کہ حضرت عائشہؓ کی روایت ہے کہ جس مخزومی عورت نے چوری کی تھی اس کے معاملہ نے قریش کو غم میں مبتلا کر رکھا تھا، چنانچہ انہوں نے کہا کہ اس عورت کے بارے میں رسول اللہ ﷺ سے بات کون کر سکتا ہے؟ اور اس کی جرأت کس کو ہو سکتی ہے؟ بجز اسامہ کے جو رسول اللہ ﷺ

(۱) فتح الباری ۴/۲۷۳ طبع مطبعۃ المبرور۔

(۲) حضرت صفویان کے واقعہ کی روایت ابو ذر غفاریؓ مالک اور نسائی نے کی ہے، الفاظ نسائی کے ہیں، عبد القادر بن داؤد نے کہا کہ اس کی سند حسن ہے (جامع الاصول فی احادیث الرسول ۳/۶۰۰-۶۰۲ طبع کردہ مکتبۃ المجلو فی ۳۹۰، مختصر سنن ابی داؤد للعلی ۱/۲۲۵ طبع دار المعرفۃ سنن نسائی ۸/۶۸ طبع کردہ مکتبۃ المجلو فی ۲۹۸، شرح مؤطا مالک ۳/۲۹۸ طبع کردہ مکتبۃ المجلو فی ۱۳۹۰)۔

کے محبوب ہیں۔ چنانچہ اسامہ نے رسول اللہ ﷺ سے گفتگو کی تو آپ ﷺ نے فرمایا: "اتضع فی حد من حدود اللہ! ثم قام فخطب، قال یا ایہا الناس! إنما ضل من کماں قبکم فہم کانوا إذا سرق فہم الشریف ترکوہ، وإذا سرق الضعیف فہم أقاموا علیہ الحد، وأنہم اللہ لو أن فاطمۃ بنت محمد سرقت لقطع محمد بدھا" (۱) (کیا تم اللہ کی حد دو میں سے ایک حد کے بارے میں سفارش کرتے ہو؟ پھر کھڑے ہو کر خطبہ دیا، اور فرمایا کہ اے لوگو! تم سے پہلے لوگ اسی لئے سر دو ہوئے کہ اس کی حالت یہ ہو چکی تھی کہ اگر ان میں سے معزز آدمی چوری کر جاتا تو اسے چھوڑ دیتے، ورنہ اس میں سے کمزور چوری کرتا تو اس پر حد جاری کرتے، حد کی قسم! اگر فاطمہ بنت محمد بھی چوری کرتیں تو محمد ان کے ہاتھ ضرور کاٹ دیتے)۔

غصب کے وقت استغاثہ:

۲۶- تمام مذہب کا اتفاق ہے کہ جس کا مال غصب یا چوری کیا جائے اس پر واجب ہے کہ وہ استغاثہ کرے، مگر قتل کے بغیر ہی حد آکر یا چور کا قاتل نہ کرے۔ اگر وہ بھاگے یا رات کا وقت ہو، یا کوئی ان کی مدد نہ کرے، یا حملہ آور یا چور استغاثہ نہ کرنے دیں، یا چوری ہر حملہ میں جلدی کریں تو اس کے لئے جان، عزت، مال، اور ماں کا قاتل جائز ہے۔ خود قتل یا کسی مال ہو۔ اگرچہ قاتل کے لئے قتل کرنا پڑے، اس لئے کہ رسول اللہ ﷺ کی حدیث ہے: "من قتل دون

(۱) حضرت عائشہؓ کی روایت: "أن قریشا لعنہم اللہ! انہم ضلوا من کماں قبکم فہم کانوا إذا سرق فہم الشریف ترکوہ، وإذا سرق الضعیف فہم أقاموا علیہ الحد، وأنہم اللہ لو أن فاطمۃ بنت محمد سرقت لقطع محمد بدھا" (فتح الباری ۴/۲۷۳ طبع المجلو فی ۱۳۹۰)۔

استغراق ۱-۵

ب۔ استغراق فردی، جیسے: لاَدْخُلُ فِي الدَّارِ۔
ج۔ استغراق عرفی جس کی عمومیت و احاطہ کا مدار حکم عرفی پر ہو،
جیسے: جمع الأمير المصاعفة (۱) (امیر نے تمام زرگروں کو جمع
کیا)۔

استغراق

اجمالی حکم اور بحث کے مقامات:

۴۔ اہل اصول نے استغراق کا، عام کی تعریف پر کلام کرتے
ہوئے کیا ہے، چنانچہ وہ کہتے ہیں کہ عام دو لفظ ہے جو ان تمام افراد کو
شامل ہو جو اس کے لائق ہوں، یعنی بغیر حصر کے خود ہی وہ ایک ساتھ
ان سب کو شامل ہو (۲) اور عام میں استغراق کی رائے شافعیہ اور
بعض حنفیہ کی ہے۔

عام اصولیین کے نزدیک عموم میں اس لفظ کے مراد کی ایک
جماعت کو شامل ہو جانا کافی ہے، جیسا کہ فخر الاسلام وغیرہ نے اس کی
صرامت کی ہے (۳)۔

اس لحاظ سے استغراق عموم سے زیادہ ہمہ گیر ہوگا، چنانچہ لفظ سدہ
کے تعلق یہ کہا درست ہے کہ یہ ان تمام افراد کو شامل ہے جو اس میں
آتے ہوں لیکن عام نہیں ہے (۴)۔

استغراق پر دلالت کرنے والے الفاظ:

۵۔ کچھ الفاظ ایسے ہیں جو استغراق پر دلالت کرتے ہیں، جیسے لفظ
کل، یہ نکتہ اگر اس کا منصف الیہ نکرہ ہو تو یہ منصف الیہ کے افراد کے

تعریف:

۱۔ استغراق لفظ احاطہ کرنے اور عام ہونے کے معنی میں ہے (۱)۔
اور مصداق میں ہی چیز کو اس کے تمام اجزاء و افراد کے ساتھ
حاصل کر لینے کو کہتے ہیں۔

۲۔ صاحب دستور المعاصی۔ استغراق لفظی کی دو قسمیں بیاں کی
ہیں: استغراق حقیقی اور استغراق عرفی۔

الف۔ استغراق حقیقی یہ ہے کہ لفظ سے اس کا وہ مفہوم ہو جس
کو وہ لفظ لغت، شریعت یا عرف خاص کے اعتبار سے شامل ہو (۲)،
جیسے اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: "عَالَمُ الْغَيْبِ وَالشَّهَادَةِ" (۳) (وہ
غیب اور ظاہر (دنوں) کا علم رکھنے والا ہے)۔

ب۔ استغراق عرفی یہ ہے کہ لفظ سے اس کا ہر وہ فرد مراد لیا جائے
جس کو وہ عرفی بول چال کے لحاظ سے شامل ہو، جیسے "جمع الأمير
المصاعفة" (امیر نے تمام زرگروں کو جمع کیا) یعنی اپنے شہر کے تمام
زرگروں کو (۴)۔

۳۔ کہوی (ہو بقاء) نے استغراق کی تین قسمیں کی ہیں:

الف۔ استغراق جنسی، جیسے: لاَدْخُلُ فِي الدَّارِ۔

(۱) اکالیات: القسم الاول ص ۵۵۔

(۲) مجمع الجوامع ۱/۳۹۹ احاطہ کا مفہوم ص ۶۲۔

(۳) شرح البدخش ۱/۵۷۔

(۴) شرح البدخش ۱/۵۸۔

(۱) لمصباح التمهيد لسان العرب، مادة (غرق)۔

(۲) دستور المعاصی، ص ۱۰۸۔

(۳) سورة الاحقاف ص ۳۵۔

(۴) دستور المعاصی، ص ۱۰۸، ۱۰۹۔

استغراق ۶-۷، استغفار ۱

استغراق کا نام دہرنا ہے، جیسے: "كُلُّ مَسِيءٍ دَاخِلُ الْمَوْبِ" (۱)
(ہر جاہد رکوع کا مزد چھٹتا ہے)، اور "مُضَافٌ إِلَيْهِ مَعْرُوفٌ بِوَقْتِهِ"
اس کے جزء کے استغراق کا نام دہرنا ہے، جیسے کل دہرہ حسن،
یعنی اس کے تمام جز (۲)۔

و جمع بھی استغراق کا نام دہرنا ہے جس پر الف لام داخل
ہو، جیسے: "عَارَآهُ الْمُسْلِمُونَ حَسَنًا" (۳) (جسے مسلمان اچھا
سمجھیں)۔

۶- اس موضوع میں بہت تفصیلات ہیں جنہیں اصالی ضمیر میں عموم
کی بحث میں دیکھا جائے۔

۷- فقہاء استغراق کو بھی استیعاب و شمول کے معنی میں استعمال
کرتے ہیں۔

ای قسیل سے کتاب الزکاۃ میں فقہاء کا یہ قول ہے: استعراى
الأصناف الثمانية فى صرف الزكاة عند البعض (بعض
کے نزدیک زکاۃ صرف کرنے میں آٹھوں اقسام کا استغراق نہ مری
ہے)، تفصیل کے لئے، دیکھئے: باب الزکاۃ۔

استغفار

تعریف:

۱- لغت میں استغفار: قول یا فعل کے، رمیہ معذرت طلب کرنے کو
کہتے ہیں (۱)۔

۲- رفقہ ماور کے نزدیک بھی اسی طرح استغفار کا معنی معذرت طلب
کرنا ہے معذرت دراصل چھپانے کو کہتے ہیں، اور اس سے مراد گناہ
کو نظر انداز کرنا اور اس پر باز پرس نہ کرنا ہے، بعض نے مزید یہ کہا ہے
کہ معذرت یا توبہ بالکل رتہ و توبہ و عتاب کو چھوڑ کر ہوتی ہے، یہ اللہ
تعالیٰ اور اس کے بندہ کے درمیان گناہ کے قرار و اعتراف کرنے
کے بعد ہوتی ہے (۲)۔

۳- استغفار اسلام کے معنی میں بھی آتا ہے، اللہ تعالیٰ کا ارشاد
ہے: "وَمَا كَانَ اللَّهُ مُعَذِّبُهُمْ وَهُمْ يَسْتَغْفِرُونَ" (۳) (اور نہ
اللہ ان پر عذاب لانے کا ہے اس حال میں کہ وہ استغفار کر رہے
ہوں)، یہاں "يسمعون" "يسمعون" کے معنی میں ہے، مگر یہ
اور مجاہد کا یہی قول ہے۔ اسی طرح استغفار کے معنی "توبہ" کے بھی
آتے ہیں، ان الفاظ کے ساتھ استغفار کے تعلق کا ذکر عندہ جب آ رہا
ہے۔

(۱) مفردات المصابی (مع)۔

(۲) البحر المحیط ۲۰۱/۵ طبع المطابع، الفتا حات الم ۲۰۶-۲۰۷ طبع
المکتبۃ الاسلامیہ۔

(۳) تفسیر القرطبی ۲/۴۹۹ سورہ انفال آیت ۳۳۔

(۱) سورۃ آل عمران ۸۵۔

(۲) مجمع البحرین ۳۹۸/۳۵۰۔

(۳) شرح مدخلی ۲/۶۲۔

متحدہ نفاذ:

نفس تو بہ:

۲- استغفار تو بہ دونوں اہل شمار سے مشترک ہیں کہ ان دونوں میں اللہ تعالیٰ کی طرف رجوع ہوتا ہے، اور اس میں بھی مشترک ہیں کہ دونوں میں مامنا سب امور کا روالہ مطلوب ہے البتہ استغفار میں اس کے ازالہ کے لئے اللہ تعالیٰ سے درخواست ہوتی ہے اور توبہ میں اس کے زوالہ کے لئے خود انسان کی طرف سے سعی ہوتی ہے (۱)۔

گزیر کسی قید کے بولا جائے تو اس میں سے ایک دوسرے کے مفہوم میں خلل ہوتا ہے۔ اور دونوں ایک ساتھ ہوں تو استغفار میں مذہب کے یوں کے اثر سے حفاظت کی درخواست ہوتی ہے۔ اور توبہ میں اللہ تعالیٰ کی طرف رجوع اور اپنے اہل سے الگ کے اثر سے حفاظت کی درخواست ہوتی ہے نہ کہ مستقل میں مدیثہ ہو چنانچہ توبہ میں وہ امور لازم ہیں: ایک ہی چیز کو ترک کرنا اور دوسرے کسی دوسری چیز کی طرف رجوع کرنا، توبہ رجوع کے ساتھ اور استغفار مغفرت کے ساتھ مخصوص ہے، اور جب ان میں سے کسی ایک کو تنہا استعمال کیا جائے تو ہر ایک دوسرے کو شامل ہوتا ہے (۲)۔

معصیت کی صورت میں توبہ کے ساتھ استغفار نہ تو استغفار کا معنی زبان سے مغفرت طلب کرنا ہے اور توبہ کا معنی قلب و اعضاء سے نادمہ کو کہہ رہنا ہے (۳)۔

(۱) الفخر الرازی، ۸۲، ۸۱، طبع بیروت، ۹۹۳، طبع اول۔
(۲) مرقاۃ المفاتیح شرح مشکاۃ المصابیح ۶۰، ۶۱، ۶۲، طبع المکتب الاسلامیہ، ۳۰۸، طبع السیاحیہ۔
(۳) شرح معانی ثبوت مسند احمد ۲/۲، طبع المکتب الاسلامیہ۔

ب- دعا:

۳- جس دعا میں مغفرت کا سوال ہو وہ استغفار ہے (۱)۔ البتہ استغفار دعا کے درمیان عموم خصوص میں وجہ کی بہت ہے، اگر مغفرت طلب کی جائے تو یہ استغفار و دعا دونوں ہیں، اور اگر استغفار قول کے جائے سرف فعل سے ہو تو یہ سرف استغفار ہے، اور اگر مغفرت کے علاوہ کوئی دوسری چیز طلب کی جائے تو یہ سرف دعا ہے۔

استغفار کا شرعی حکم:

۴- اپنی اصل کے لحاظ سے استغفار مستحب ہے (۲)، اللہ تعالیٰ کا رشاد ہے: "وَاسْتَغْفِرُوا لِلّٰهِ بِنِ الْاَلٰهِ غُفُوْرٌ رَّحِيْمٌ" (۳) (اور اللہ سے مغفرت طلب کرتے رہو، بے شک اللہ بڑا مغفرت کرنے والا ہے، بڑا رحمت والا ہے)، یہ احتیاج پر محمول ہے، اس لئے کہ استغفار جبر معصیت کے بھی ہوتا ہے، بین کبھی کبھی استغفار بچائے مندوب کے واجب ہو جاتا ہے (۴)، جیسے نبی کریم ﷺ کا استغفار، اور جیسے معصیت سے استغفار (۵)۔

اور کبھی استغفار مکروہ ہو جاتا ہے، جیسے جنازہ کے پیچھے چلتے ہوئے میت کے لئے استغفار، مالکیہ کے یہاں اس کی ہر حالت موجود ہے۔ اور کبھی استغفار حرام ہو جاتا ہے، جیسے کفار کے سے استغفار (۶)۔

(۱) الفتوحات المربانیہ ۲/۲۴۳۔
(۲) الفخر الرازی، ۳۹، طبع دار المکتب المصریہ، الشرح المفسر ۵/۵۵، طبع دار المعارف۔
(۳) الفتوحات المربانیہ ۲/۲۴۳، شرح ثلاثیات مسند احمد ۲/۲، ۹۰۲، احزاب المساقۃ للفقہین شرح احیاء علوم الدین ۵/۵۶، طبع المکتبہ۔
(۴) سورہ بقرہ ۲۰۰۔
(۵) الفخر الرازی، ۱۹۹، طبع مکتبہ دار الفکر، مدنی ۲/۲، ۹۱، طبع مجلس، اتحاد المساقۃ للفقہین ۵/۵۱۱۔
(۶) معج اللیل ۳۰۶، طبع لیبیا۔
(۷) ابن ماجہ ۳۰۱، طبع بیروق، الفروق ۳/۲۶۰، طبع دار احیاء المکتب

استغفار ۵-۶

استغفر مطلوب:

۵- استغفر مطلوب وہ ہے جو گناہ پر ہمارے بندھن کو کھول دے۔
 ہر اس کی حقیقت دل میں راسخ ہو جائے، صرف زبان سے استغفار
 مقصود مطلوب نہیں، صرف زبان سے استغفار ہوا، معصیت پر
 ہمارے تو یہ خود گناہ ہے جس کے لئے استغفار کی ضرورت
 ہے (۱) جیسا کہ حدیث شریف ہے: "الغائب من الذنب كمن
 لا ذنب له والمستغفر من الذنب وهو مقيم عليه
 كالمنتهر في بوبه" (۲) (گناہ سے ڈپڑنے والا ایسا ہے جیسے
 اس نے گناہ یا کسی نہ ہو، اور گناہ سے استغفار کرنے والا ایسا ہے کہ وہ
 گناہ کے چارہ پا ہے ایسا ہے جیسے اپنے رب سے استغفار کر رہا ہو)۔

جو زبوت سے استغفار کرے اس سے یہ مطلوب ہے کہ وہ ان
 معافی کو اپنے دل میں طوطا رکھے، تاکہ استغفار کے نتائج سے بہرہ ور
 ہو، اگر یہ نہ ہو سکتے تو زبوت سے استغفار کرے اور جو مطلوب ہے اس
 کے سے پوری سعی کرنا ہے، وہ آئی جس چیز پر آسانی کے ساتھ کار
 ہے وہ اس چیز کی وجہ سے ساتھ میں ہو کی جو اس کے لئے انتہائی مشور
 ہے (۳)۔

گر گناہ پر ہمارے بندھن ہو، لیکن زبان سے استغفار اس طرح کرے کہ
 قلب غافل ہو تو اس میں دورا میں ہیں:

= عربیہ لہجہ المحتاج مع مہیہ المہر الملی ۲/۲۸۳ طبع الجلی، انشایع
 شرح الکبیر ۲/۵۵۷

(۱) مرآۃ الحاج شرح مشکاۃ المصابیح ۳/۸۵۵-۶۰۳ حبیہ القلیبی، ۱۹۷۷
 طبع المہر الملی، الفتوحات الربانیہ شرح الاذکار الخویہ ۷/۲۶۷، شرح
 عمادات مسند احمد ۲/۹۰۳۔

(۲) حدیث: "الغائب من الذنب كمن لا ذنب له" کی روایت صحیحی اور
 ابن مسعود نے کی ہے جیسا کہ الفتوحات الربانیہ ۷/۲۶۸ تاریخ کرد
 المکتبۃ الاسلامیہ میں ہے۔

(۳) شرح لادکار ۷/۲۶۸۔

کلی رائے یہ ہے کہ اسے توبہ الذمین (جھوٹوں کی توبہ) کہہ
 جائے گا، مالکیہ کا یہ قول ہے "ورحقیہ ما نفعیہ کا بھی ایک قول یہی
 ہے، البتہ مالکیہ اسے معصیت پر رہنے میں شمار کرتے ہیں،
 اور یہ فتاویٰ کا تا ہے کہ یہ شخص بے فائدہ ہے کہ

ہماری رائے یہ ہے کہ اسے نئی روایا جائے گا، حنبلیہ کا یہی قول
 ہے، "ورحقیہ ما نفعیہ کا ایک قول ہے، اس لئے غفلت کے ساتھ
 استغفار خاموشی سے بہتر ہے اگرچہ یہ استغفار کے باوجود بچے
 استغفار کی ضرورت ہے، یہ تک سب زبوت کی ذمہ سے مانوس ہوگی تو
 عجب نہیں کہ دل بھی اس سے متاثر ہو جائے، ہر اس ذمہ میں اس
 زبان کے موافق ہو جائے، "ور صرف اس حدیث کی وجہ سے عملی کو
 ترک کرنا بیجا طائفی صورت ہے (۲)۔

استغفار کے الفاظ:

۶- استغفار متعدد الفاظ سے منقول ہے، ان میں سے پسندیدہ وہ
 الفاظ ہیں جنہیں بخاری نے حضرت شداد بن اوسؓ سے روایت کیا
 ہے۔ "وینا ارم علیہ سے روایت کرتے ہیں کہ آپ ﷺ نے
 فرمایا: سید الاستغفار یہ ہے کہ تو کہے "اللهم أنت ربی لا الہ الا
 أنت خلقتنی وانا عبدک وانا علی عہدک ووعدک ما
 استطعت، أعوذ بک من شر ما صنعت أبوء لك
 بعصمتک علی وأبوء بذمتی فاعفر لی فإنه لا یغفر الذنوب

(۱) اتحاف المسادة المتعین شرح اجیاء علوم الدین ۸/۶۰۲، ۶۰۵، فتوحات
 الربانیہ ۷/۲۶۸، الخواکر الدینی ۲/۳۹۶ طبع الجلی، مرآۃ المصابیح
 ۳/۶۰۳۔

(۲) شرح عمادات مسند احمد ۲/۹۰۳، اتحاف المسادة المتعین ۸/۶۰۷، مرآۃ
 المصابیح ۳/۸۱۰ طبع المکتبۃ الاسلامیہ، فتوحات الربانیہ ۷/۲۹۲، روایت
 والجوید شرح بیان عفاک ۲/۱۰۳ طبع دار المعرف

”إلا أنت“ (۱) (اے اللہ! تو میرا رب ہے، تیرے سوا کوئی عبادت کے لائق نہیں، تو نے مجھے پیدا کیا ہے اور میں تیرا بندہ ہوں، میں تیرے عہد اور وعدہ کو اپنی سکت کے مطابق پورا کروں گا، میں تیری پناہ چاہتا ہوں ہر اس برائی سے جو مجھ سے سرزد ہوئی ہو، میں ان نعمتوں کا تیرے لئے قمر کر رہا ہوں جو تو نے مجھ پر لپی ہیں، اور اپنے نانا کا قمر کر رہا ہوں، میری مغفرت فرما دے، اس لئے کہ تیرے سوا کوئی گناہوں کو معاف نہیں کر سکتا)۔

۷- استغفار کی افضل ترین قسم یہ ہے کہ بعد سے ”استغفر اللہ الہدی لا الہ الا هو الحي القيوم واليوب الیہ“ (۲) (میں مغفرت طلب کرتا ہوں اللہ تعالیٰ سے جس کے علاوہ کوئی عبادت کے لائق نہیں، وہ زندہ ہے سب کا قیامت والا ہے، رہتا ہوں کوچھوڑ کر اسی

(۱) تفسیر القرطبی ۳/۴۰، لاؤکار ۱۷۵، ۳۵۵ طبع اہلسنی، مدارج المہکین ۲۲۱/۱ طبع المصاحف قوی ابن تیمیہ ۲۳۹/۱۰، احادیث المادۃ الطیبی شرح احیاء علوم الدین ۱۰/۵، الکلم الطیب والصلح ابن قیم ص ۲۲ طبع اردو، شریعت ابن ابی حاتم کی روایت بخاری نے کی ہے (فتح المبارک ۱/۲۷ طبع استغفر)۔

(۲) حدیث: ”استغفر اللہ الہدی...“ کی روایت ابو داؤد و ترمذی نے نبی ﷺ کے آر ذکر و دعا میں سے مرفوعاً کی ہے جس کے الفاظ یہ ہیں: ”الہ سمیع لیسى یستجب بقول، من قال یا استغفر اللہ الہدی لا الہ الا هو الحي القيوم واليوب الیہ غفر له وان كان لم یمن الوفاء“ (حضرت رب نے نبی ﷺ کو کہتے ہوئے سنا کہ جس نے کہہ ”استغفر اللہ الہدی... الخ“ اس کے گناہ معاف کر دئے جاتے ہیں خواہ اس نے میدان چاہے یا نہ اور اختیار کی ہو کہ ترمذی نے کہا کہ یہ حدیث غریب ہے اس سند کے علاوہ اس کو ہم نہیں جانتے، حافظہ سنذری نے کہا کہ اس کی سند بہتر اور متصل ہے طبرانی نے اس کی روایت حضرت عبداللہ بن مسعود سے مرفوعاً کی ہے اور اس کے رجال کی توثیق کی ہے (الترغیب والترہیب ۲/۷۳-۷۴-۷۵-۷۶ طبع مطبعہ المعادہ ۱۳۸۰ھ جامع الاصول فی احادیث الرسول ص ۸۹-۹۰ طبع کردہ مکتبۃ المدین، الفتوحات المربیۃ شرح الاذکار الخویر ۲۸۷-۲۸۸-۲۸۹ طبع کردہ مکتبۃ الاسلامیہ، مجمع الزوائد ۱۰/۲۱۰ طبع کردہ مکتبۃ المدین)۔

کی طرف متوجہ ہوتا ہوں)۔ اور استغفار ان ہی الفاظ میں منحصر نہیں یہ تو صرف بطور مثال ہیں، جیسا کہ بعض مقامات و بعض عبادات میں مخصوص الفاظ مقول میں جو اللہ سے افضل ہوتے ہیں ان میں ان مقول الفاظ کی پابندی مناسب ہوتی ہے۔ اس کا نیشہ یہ کہ سب سے زیادہ اور آداب کی کتابوں میں ہے، استغفار و توبہ کے ابوب میں ہوتا ہے۔

جس طرح استغفار کے سابقہ ان و مطلوب میں کی طرح استغفار کے بعض الفاظ مسموع بھی ہیں (۱) چنانچہ صحیح بخاری میں حضرت ابو ہریرہ کی روایت ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے ارشاد فرمایا: ”لا یقولن أحدکم: اللہم ارحم لی ای شئت، اللہم ارحم لی ای شئت، لیعزم المسألة فإن اللہ لا مستکبر لہ“ (۲) (تم میں سے کوئی نہ کہے: اے اللہ اگر آپ چاہیں تو میری مغفرت فرما دیں، اے اللہ اگر آپ چاہیں تو میرے پرہیزگاروں میں، (بلکہ) لازم ہے کہ پچھلی کے ساتھ سوال کرے، اس لئے کہ اللہ تعالیٰ کو کوئی مجبور کرنے والا نہیں ہے)۔

نبی اکرم ﷺ کا استغفار:

۸- رسول اکرم ﷺ پر استغفار واجب ہے، کیونکہ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ”لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ وَاسْتَغْفِرُوا لَهُ“ (۱) (تو آپ اس کا یقین رکھئے کہ بجز اللہ کے کوئی معبود نہیں، اپنی ذنوب کی معافی مانگتے رہئے اور سارے

(۱) مرقاة المفاتیح ص ۱۳۲ طبع المکتبۃ الاسلامیہ، الترغیب والترہیب ص ۳۳ طبع المصاحف الخویر ص ۱۳۹ طبع مکتبۃ المدین، فتح المعبود شرح کتب الخویر ص ۵۲ طبع دارالکتب العلمیہ۔

(۲) حدیث: ”لا یقولن أحدکم...“ کی روایت بخاری نے کی ہے (فتح المبارک ۱۰/۲۱۰ طبع استغفر)۔

(۳) سورہ محمد ص ۱۹

اور وہاں بھیجتے "فرماتے: "رب اغفر لی والصح لی ابواب
فصلک" (۱) (اے میرے رب! میری مغفرت فرما، اور میرے
لئے اپنے فضل کے دروازے کھول دے)۔

خیر کی کتابوں میں ہے کہ نماز پڑھنے والا مسجد میں داخل ہوتے
ہوئے یہ دعا پڑھے "اللھم الفتح لی ابواب رحمتک" (۲) (اے
اللہ! میرے لئے اپنی رحمت کے دروازے کھول دے)۔ اور مسجد
سے نکلتے ہوئے پڑھے "اللھم بی اسئلک من فصلک" (۳)
(اے اللہ! میں تجھ سے تیرے فضل کا سوال کرتا ہوں)۔

نماز میں استغفار:

اول- آغاز نماز میں استغفار:

۱۲- آغاز مار کی دعا سے تعلق وارد ہونے والی بعض روایتوں میں
استغفار آیا ہے، ثانیہ نے اسے مطلقاً اختیار فرمایا، درمیانہ و ثانیہ
نے (صرف) تہجد کی مار میں اس کو اختیار کیا ہے (۳)، ان ہی
میں سے ایک روایت "سفر ابو بکر صدیقؓ سے مروی ہے، وہ نبی
ﷺ سے نقل کرتے ہیں: "اللھم بی ظمنت نفسی ظمناً

(۱) قاطعہ رسول اللہ ﷺ کی حدیث کی روایت ابن ماجہ اور ترمذی نے کی
ہے اور بخاری نے اس کو کثرت طرق کی وجہ سے حسن قرار دیا ہے (تحتہ
حدیثی ۲/ ۲۵۳-۲۵۵ تاریخ کردہ المکتبۃ الشریعہ سنن ابن ماجہ مطبوعہ
نواہدہدہاتی ۱۴۳۳ھ طبع عربی الجلی)۔

(۲) مراتی اصلاح ص ۲۱۶، ۲۱۵ طبع بیروت۔ مسلم نے ابو اسید سے مروی
روایت کی ہے کہ "جب تم میں سے کوئی مسجد میں داخل ہو تو چاہئے کہ کہے:
"اللھم الفتح لی ابواب رحمتک" اور جب مسجد سے باہر نکلے تو کہے:
"اللھم بی اسئلک من فصلک" (صحیح مسلم ۱/ ۲۴۳ طبع عثمانی
الجلی)۔

(۳) المجموع ص ۳۱۵ طبع المیزان، ابن قدامہ ۱/ ۲۷۳ طبع المیزان،
ذکار ص ۳۳۳، ۳۳۴، ۳۳۵، ۳۳۶، ۳۳۷، ۳۳۸، ۳۳۹، ۳۴۰، ۳۴۱، ۳۴۲، ۳۴۳، ۳۴۴، ۳۴۵، ۳۴۶، ۳۴۷، ۳۴۸، ۳۴۹، ۳۵۰، ۳۵۱، ۳۵۲، ۳۵۳، ۳۵۴، ۳۵۵، ۳۵۶، ۳۵۷، ۳۵۸، ۳۵۹، ۳۶۰، ۳۶۱، ۳۶۲، ۳۶۳، ۳۶۴، ۳۶۵، ۳۶۶، ۳۶۷، ۳۶۸، ۳۶۹، ۳۷۰، ۳۷۱، ۳۷۲، ۳۷۳، ۳۷۴، ۳۷۵، ۳۷۶، ۳۷۷، ۳۷۸، ۳۷۹، ۳۸۰، ۳۸۱، ۳۸۲، ۳۸۳، ۳۸۴، ۳۸۵، ۳۸۶، ۳۸۷، ۳۸۸، ۳۸۹، ۳۹۰، ۳۹۱، ۳۹۲، ۳۹۳، ۳۹۴، ۳۹۵، ۳۹۶، ۳۹۷، ۳۹۸، ۳۹۹، ۴۰۰، ۴۰۱، ۴۰۲، ۴۰۳، ۴۰۴، ۴۰۵، ۴۰۶، ۴۰۷، ۴۰۸، ۴۰۹، ۴۱۰، ۴۱۱، ۴۱۲، ۴۱۳، ۴۱۴، ۴۱۵، ۴۱۶، ۴۱۷، ۴۱۸، ۴۱۹، ۴۲۰، ۴۲۱، ۴۲۲، ۴۲۳، ۴۲۴، ۴۲۵، ۴۲۶، ۴۲۷، ۴۲۸، ۴۲۹، ۴۳۰، ۴۳۱، ۴۳۲، ۴۳۳، ۴۳۴، ۴۳۵، ۴۳۶، ۴۳۷، ۴۳۸، ۴۳۹، ۴۴۰، ۴۴۱، ۴۴۲، ۴۴۳، ۴۴۴، ۴۴۵، ۴۴۶، ۴۴۷، ۴۴۸، ۴۴۹، ۴۵۰، ۴۵۱، ۴۵۲، ۴۵۳، ۴۵۴، ۴۵۵، ۴۵۶، ۴۵۷، ۴۵۸، ۴۵۹، ۴۶۰، ۴۶۱، ۴۶۲، ۴۶۳، ۴۶۴، ۴۶۵، ۴۶۶، ۴۶۷، ۴۶۸، ۴۶۹، ۴۷۰، ۴۷۱، ۴۷۲، ۴۷۳، ۴۷۴، ۴۷۵، ۴۷۶، ۴۷۷، ۴۷۸، ۴۷۹، ۴۸۰، ۴۸۱، ۴۸۲، ۴۸۳، ۴۸۴، ۴۸۵، ۴۸۶، ۴۸۷، ۴۸۸، ۴۸۹، ۴۹۰، ۴۹۱، ۴۹۲، ۴۹۳، ۴۹۴، ۴۹۵، ۴۹۶، ۴۹۷، ۴۹۸، ۴۹۹، ۵۰۰، ۵۰۱، ۵۰۲، ۵۰۳، ۵۰۴، ۵۰۵، ۵۰۶، ۵۰۷، ۵۰۸، ۵۰۹، ۵۱۰، ۵۱۱، ۵۱۲، ۵۱۳، ۵۱۴، ۵۱۵، ۵۱۶، ۵۱۷، ۵۱۸، ۵۱۹، ۵۲۰، ۵۲۱، ۵۲۲، ۵۲۳، ۵۲۴، ۵۲۵، ۵۲۶، ۵۲۷، ۵۲۸، ۵۲۹، ۵۳۰، ۵۳۱، ۵۳۲، ۵۳۳، ۵۳۴، ۵۳۵، ۵۳۶، ۵۳۷، ۵۳۸، ۵۳۹، ۵۴۰، ۵۴۱، ۵۴۲، ۵۴۳، ۵۴۴، ۵۴۵، ۵۴۶، ۵۴۷، ۵۴۸، ۵۴۹، ۵۵۰، ۵۵۱، ۵۵۲، ۵۵۳، ۵۵۴، ۵۵۵، ۵۵۶، ۵۵۷، ۵۵۸، ۵۵۹، ۵۶۰، ۵۶۱، ۵۶۲، ۵۶۳، ۵۶۴، ۵۶۵، ۵۶۶، ۵۶۷، ۵۶۸، ۵۶۹، ۵۷۰، ۵۷۱، ۵۷۲، ۵۷۳، ۵۷۴، ۵۷۵، ۵۷۶، ۵۷۷، ۵۷۸، ۵۷۹، ۵۸۰، ۵۸۱، ۵۸۲، ۵۸۳، ۵۸۴، ۵۸۵، ۵۸۶، ۵۸۷، ۵۸۸، ۵۸۹، ۵۹۰، ۵۹۱، ۵۹۲، ۵۹۳، ۵۹۴، ۵۹۵، ۵۹۶، ۵۹۷، ۵۹۸، ۵۹۹، ۶۰۰، ۶۰۱، ۶۰۲، ۶۰۳، ۶۰۴، ۶۰۵، ۶۰۶، ۶۰۷، ۶۰۸، ۶۰۹، ۶۱۰، ۶۱۱، ۶۱۲، ۶۱۳، ۶۱۴، ۶۱۵، ۶۱۶، ۶۱۷، ۶۱۸، ۶۱۹، ۶۲۰، ۶۲۱، ۶۲۲، ۶۲۳، ۶۲۴، ۶۲۵، ۶۲۶، ۶۲۷، ۶۲۸، ۶۲۹، ۶۳۰، ۶۳۱، ۶۳۲، ۶۳۳، ۶۳۴، ۶۳۵، ۶۳۶، ۶۳۷، ۶۳۸، ۶۳۹، ۶۴۰، ۶۴۱، ۶۴۲، ۶۴۳، ۶۴۴، ۶۴۵، ۶۴۶، ۶۴۷، ۶۴۸، ۶۴۹، ۶۵۰، ۶۵۱، ۶۵۲، ۶۵۳، ۶۵۴، ۶۵۵، ۶۵۶، ۶۵۷، ۶۵۸، ۶۵۹، ۶۶۰، ۶۶۱، ۶۶۲، ۶۶۳، ۶۶۴، ۶۶۵، ۶۶۶، ۶۶۷، ۶۶۸، ۶۶۹، ۶۷۰، ۶۷۱، ۶۷۲، ۶۷۳، ۶۷۴، ۶۷۵، ۶۷۶، ۶۷۷، ۶۷۸، ۶۷۹، ۶۸۰، ۶۸۱، ۶۸۲، ۶۸۳، ۶۸۴، ۶۸۵، ۶۸۶، ۶۸۷، ۶۸۸، ۶۸۹، ۶۹۰، ۶۹۱، ۶۹۲، ۶۹۳، ۶۹۴، ۶۹۵، ۶۹۶، ۶۹۷، ۶۹۸، ۶۹۹، ۷۰۰، ۷۰۱، ۷۰۲، ۷۰۳، ۷۰۴، ۷۰۵، ۷۰۶، ۷۰۷، ۷۰۸، ۷۰۹، ۷۱۰، ۷۱۱، ۷۱۲، ۷۱۳، ۷۱۴، ۷۱۵، ۷۱۶، ۷۱۷، ۷۱۸، ۷۱۹، ۷۲۰، ۷۲۱، ۷۲۲، ۷۲۳، ۷۲۴، ۷۲۵، ۷۲۶، ۷۲۷، ۷۲۸، ۷۲۹، ۷۳۰، ۷۳۱، ۷۳۲، ۷۳۳، ۷۳۴، ۷۳۵، ۷۳۶، ۷۳۷، ۷۳۸، ۷۳۹، ۷۴۰، ۷۴۱، ۷۴۲، ۷۴۳، ۷۴۴، ۷۴۵، ۷۴۶، ۷۴۷، ۷۴۸، ۷۴۹، ۷۵۰، ۷۵۱، ۷۵۲، ۷۵۳، ۷۵۴، ۷۵۵، ۷۵۶، ۷۵۷، ۷۵۸، ۷۵۹، ۷۶۰، ۷۶۱، ۷۶۲، ۷۶۳، ۷۶۴، ۷۶۵، ۷۶۶، ۷۶۷، ۷۶۸، ۷۶۹، ۷۷۰، ۷۷۱، ۷۷۲، ۷۷۳، ۷۷۴، ۷۷۵، ۷۷۶، ۷۷۷، ۷۷۸، ۷۷۹، ۷۸۰، ۷۸۱، ۷۸۲، ۷۸۳، ۷۸۴، ۷۸۵، ۷۸۶، ۷۸۷، ۷۸۸، ۷۸۹، ۷۹۰، ۷۹۱، ۷۹۲، ۷۹۳، ۷۹۴، ۷۹۵، ۷۹۶، ۷۹۷، ۷۹۸، ۷۹۹، ۸۰۰، ۸۰۱، ۸۰۲، ۸۰۳، ۸۰۴، ۸۰۵، ۸۰۶، ۸۰۷، ۸۰۸، ۸۰۹، ۸۱۰، ۸۱۱، ۸۱۲، ۸۱۳، ۸۱۴، ۸۱۵، ۸۱۶، ۸۱۷، ۸۱۸، ۸۱۹، ۸۲۰، ۸۲۱، ۸۲۲، ۸۲۳، ۸۲۴، ۸۲۵، ۸۲۶، ۸۲۷، ۸۲۸، ۸۲۹، ۸۳۰، ۸۳۱، ۸۳۲، ۸۳۳، ۸۳۴، ۸۳۵، ۸۳۶، ۸۳۷، ۸۳۸، ۸۳۹، ۸۴۰، ۸۴۱، ۸۴۲، ۸۴۳، ۸۴۴، ۸۴۵، ۸۴۶، ۸۴۷، ۸۴۸، ۸۴۹، ۸۵۰، ۸۵۱، ۸۵۲، ۸۵۳، ۸۵۴، ۸۵۵، ۸۵۶، ۸۵۷، ۸۵۸، ۸۵۹، ۸۶۰، ۸۶۱، ۸۶۲، ۸۶۳، ۸۶۴، ۸۶۵، ۸۶۶، ۸۶۷، ۸۶۸، ۸۶۹، ۸۷۰، ۸۷۱، ۸۷۲، ۸۷۳، ۸۷۴، ۸۷۵، ۸۷۶، ۸۷۷، ۸۷۸، ۸۷۹، ۸۸۰، ۸۸۱، ۸۸۲، ۸۸۳، ۸۸۴، ۸۸۵، ۸۸۶، ۸۸۷، ۸۸۸، ۸۸۹، ۸۹۰، ۸۹۱، ۸۹۲، ۸۹۳، ۸۹۴، ۸۹۵، ۸۹۶، ۸۹۷، ۸۹۸، ۸۹۹، ۹۰۰، ۹۰۱، ۹۰۲، ۹۰۳، ۹۰۴، ۹۰۵، ۹۰۶، ۹۰۷، ۹۰۸، ۹۰۹، ۹۱۰، ۹۱۱، ۹۱۲، ۹۱۳، ۹۱۴، ۹۱۵، ۹۱۶، ۹۱۷، ۹۱۸، ۹۱۹، ۹۲۰، ۹۲۱، ۹۲۲، ۹۲۳، ۹۲۴، ۹۲۵، ۹۲۶، ۹۲۷، ۹۲۸، ۹۲۹، ۹۳۰، ۹۳۱، ۹۳۲، ۹۳۳، ۹۳۴، ۹۳۵، ۹۳۶، ۹۳۷، ۹۳۸، ۹۳۹، ۹۴۰، ۹۴۱، ۹۴۲، ۹۴۳، ۹۴۴، ۹۴۵، ۹۴۶، ۹۴۷، ۹۴۸، ۹۴۹، ۹۵۰، ۹۵۱، ۹۵۲، ۹۵۳، ۹۵۴، ۹۵۵، ۹۵۶، ۹۵۷، ۹۵۸، ۹۵۹، ۹۶۰، ۹۶۱، ۹۶۲، ۹۶۳، ۹۶۴، ۹۶۵، ۹۶۶، ۹۶۷، ۹۶۸، ۹۶۹، ۹۷۰، ۹۷۱، ۹۷۲، ۹۷۳، ۹۷۴، ۹۷۵، ۹۷۶، ۹۷۷، ۹۷۸، ۹۷۹، ۹۸۰، ۹۸۱، ۹۸۲، ۹۸۳، ۹۸۴، ۹۸۵، ۹۸۶، ۹۸۷، ۹۸۸، ۹۸۹، ۹۹۰، ۹۹۱، ۹۹۲، ۹۹۳، ۹۹۴، ۹۹۵، ۹۹۶، ۹۹۷، ۹۹۸، ۹۹۹، ۱۰۰۰، ۱۰۰۱، ۱۰۰۲، ۱۰۰۳، ۱۰۰۴، ۱۰۰۵، ۱۰۰۶، ۱۰۰۷، ۱۰۰۸، ۱۰۰۹، ۱۰۱۰، ۱۰۱۱، ۱۰۱۲، ۱۰۱۳، ۱۰۱۴، ۱۰۱۵، ۱۰۱۶، ۱۰۱۷، ۱۰۱۸، ۱۰۱۹، ۱۰۲۰، ۱۰۲۱، ۱۰۲۲، ۱۰۲۳، ۱۰۲۴، ۱۰۲۵، ۱۰۲۶، ۱۰۲۷، ۱۰۲۸، ۱۰۲۹، ۱۰۳۰، ۱۰۳۱، ۱۰۳۲، ۱۰۳۳، ۱۰۳۴، ۱۰۳۵، ۱۰۳۶، ۱۰۳۷، ۱۰۳۸، ۱۰۳۹، ۱۰۴۰، ۱۰۴۱، ۱۰۴۲، ۱۰۴۳، ۱۰۴۴، ۱۰۴۵، ۱۰۴۶، ۱۰۴۷، ۱۰۴۸، ۱۰۴۹، ۱۰۵۰، ۱۰۵۱، ۱۰۵۲، ۱۰۵۳، ۱۰۵۴، ۱۰۵۵، ۱۰۵۶، ۱۰۵۷، ۱۰۵۸، ۱۰۵۹، ۱۰۶۰، ۱۰۶۱، ۱۰۶۲، ۱۰۶۳، ۱۰۶۴، ۱۰۶۵، ۱۰۶۶، ۱۰۶۷، ۱۰۶۸، ۱۰۶۹، ۱۰۷۰، ۱۰۷۱، ۱۰۷۲، ۱۰۷۳، ۱۰۷۴، ۱۰۷۵، ۱۰۷۶، ۱۰۷۷، ۱۰۷۸، ۱۰۷۹، ۱۰۸۰، ۱۰۸۱، ۱۰۸۲، ۱۰۸۳، ۱۰۸۴، ۱۰۸۵، ۱۰۸۶، ۱۰۸۷، ۱۰۸۸، ۱۰۸۹، ۱۰۹۰، ۱۰۹۱، ۱۰۹۲، ۱۰۹۳، ۱۰۹۴، ۱۰۹۵، ۱۰۹۶، ۱۰۹۷، ۱۰۹۸، ۱۰۹۹، ۱۱۰۰، ۱۱۰۱، ۱۱۰۲، ۱۱۰۳، ۱۱۰۴، ۱۱۰۵، ۱۱۰۶، ۱۱۰۷، ۱۱۰۸، ۱۱۰۹، ۱۱۱۰، ۱۱۱۱، ۱۱۱۲، ۱۱۱۳، ۱۱۱۴، ۱۱۱۵، ۱۱۱۶، ۱۱۱۷، ۱۱۱۸، ۱۱۱۹، ۱۱۲۰، ۱۱۲۱، ۱۱۲۲، ۱۱۲۳، ۱۱۲۴، ۱۱۲۵، ۱۱۲۶، ۱۱۲۷، ۱۱۲۸، ۱۱۲۹، ۱۱۳۰، ۱۱۳۱، ۱۱۳۲، ۱۱۳۳، ۱۱۳۴، ۱۱۳۵، ۱۱۳۶، ۱۱۳۷، ۱۱۳۸، ۱۱۳۹، ۱۱۴۰، ۱۱۴۱، ۱۱۴۲، ۱۱۴۳، ۱۱۴۴، ۱۱۴۵، ۱۱۴۶، ۱۱۴۷، ۱۱۴۸، ۱۱۴۹، ۱۱۵۰، ۱۱۵۱، ۱۱۵۲، ۱۱۵۳، ۱۱۵۴، ۱۱۵۵، ۱۱۵۶، ۱۱۵۷، ۱۱۵۸، ۱۱۵۹، ۱۱۶۰، ۱۱۶۱، ۱۱۶۲، ۱۱۶۳، ۱۱۶۴، ۱۱۶۵، ۱۱۶۶، ۱۱۶۷، ۱۱۶۸، ۱۱۶۹، ۱۱۷۰، ۱۱۷۱، ۱۱۷۲، ۱۱۷۳، ۱۱۷۴، ۱۱۷۵، ۱۱۷۶، ۱۱۷۷، ۱۱۷۸، ۱۱۷۹، ۱۱۸۰، ۱۱۸۱، ۱۱۸۲، ۱۱۸۳، ۱۱۸۴، ۱۱۸۵، ۱۱۸۶، ۱۱۸۷، ۱۱۸۸، ۱۱۸۹، ۱۱۹۰، ۱۱۹۱، ۱۱۹۲، ۱۱۹۳، ۱۱۹۴، ۱۱۹۵، ۱۱۹۶، ۱۱۹۷، ۱۱۹۸، ۱۱۹۹، ۱۲۰۰، ۱۲۰۱، ۱۲۰۲، ۱۲۰۳، ۱۲۰۴، ۱۲۰۵، ۱۲۰۶، ۱۲۰۷، ۱۲۰۸، ۱۲۰۹، ۱۲۱۰، ۱۲۱۱، ۱۲۱۲، ۱۲۱۳، ۱۲۱۴، ۱۲۱۵، ۱۲۱۶، ۱۲۱۷، ۱۲۱۸، ۱۲۱۹، ۱۲۲۰، ۱۲۲۱، ۱۲۲۲، ۱۲۲۳، ۱۲۲۴، ۱۲۲۵، ۱۲۲۶، ۱۲۲۷، ۱۲۲۸، ۱۲۲۹، ۱۲۳۰، ۱۲۳۱، ۱۲۳۲، ۱۲۳۳، ۱۲۳۴، ۱۲۳۵، ۱۲۳۶، ۱۲۳۷، ۱۲۳۸، ۱۲۳۹، ۱۲۴۰، ۱۲۴۱، ۱۲۴۲، ۱۲۴۳، ۱۲۴۴، ۱۲۴۵، ۱۲۴۶، ۱۲۴۷، ۱۲۴۸، ۱۲۴۹، ۱۲۵۰، ۱۲۵۱، ۱۲۵۲، ۱۲۵۳، ۱۲۵۴، ۱۲۵۵، ۱۲۵۶، ۱۲۵۷، ۱۲۵۸، ۱۲۵۹، ۱۲۶۰، ۱۲۶۱، ۱۲۶۲، ۱۲۶۳، ۱۲۶۴، ۱۲۶۵، ۱۲۶۶، ۱۲۶۷، ۱۲۶۸، ۱۲۶۹، ۱۲۷۰، ۱۲۷۱، ۱۲۷۲، ۱۲۷۳، ۱۲۷۴، ۱۲۷۵، ۱۲۷۶، ۱۲۷۷، ۱۲۷۸، ۱۲۷۹، ۱۲۸۰، ۱۲۸۱، ۱۲۸۲، ۱۲۸۳، ۱۲۸۴، ۱۲۸۵، ۱۲۸۶، ۱۲۸۷، ۱۲۸۸، ۱۲۸۹، ۱۲۹۰، ۱۲۹۱، ۱۲۹۲، ۱۲۹۳، ۱۲۹۴، ۱۲۹۵، ۱۲۹۶، ۱۲۹۷، ۱۲۹۸، ۱۲۹۹، ۱۳۰۰، ۱۳۰۱، ۱۳۰۲، ۱۳۰۳، ۱۳۰۴، ۱۳۰۵، ۱۳۰۶، ۱۳۰۷، ۱۳۰۸، ۱۳۰۹، ۱۳۱۰، ۱۳۱۱، ۱۳۱۲، ۱۳۱۳، ۱۳۱۴، ۱۳۱۵، ۱۳۱۶، ۱۳۱۷، ۱۳۱۸، ۱۳۱۹، ۱۳۲۰، ۱۳۲۱، ۱۳۲۲، ۱۳۲۳، ۱۳۲۴، ۱۳۲۵، ۱۳۲۶، ۱۳۲۷، ۱۳۲۸، ۱۳۲۹، ۱۳۳۰، ۱۳۳۱، ۱۳۳۲، ۱۳۳۳، ۱۳۳۴، ۱۳۳۵، ۱۳۳۶، ۱۳۳۷، ۱۳۳۸، ۱۳۳۹، ۱۳۴۰، ۱۳۴۱، ۱۳۴۲، ۱۳۴۳، ۱۳۴۴، ۱۳۴۵، ۱۳۴۶، ۱۳۴۷، ۱۳۴۸، ۱۳۴۹، ۱۳۵۰، ۱۳۵۱، ۱۳۵۲، ۱۳۵۳، ۱۳۵۴، ۱۳۵۵، ۱۳۵۶، ۱۳۵۷، ۱۳۵۸، ۱۳۵۹، ۱۳۶۰، ۱۳۶۱، ۱۳۶۲، ۱۳۶۳، ۱۳۶۴، ۱۳۶۵، ۱۳۶۶، ۱۳۶۷، ۱۳۶۸، ۱۳۶۹، ۱۳۷۰، ۱۳۷۱، ۱۳۷۲، ۱۳۷۳، ۱۳۷۴، ۱۳۷۵، ۱۳۷۶، ۱۳۷۷، ۱۳۷۸، ۱۳۷۹، ۱۳۸۰، ۱۳۸۱، ۱۳۸۲، ۱۳۸۳، ۱۳۸۴، ۱۳۸۵، ۱۳۸۶، ۱۳۸۷، ۱۳۸۸، ۱۳۸۹، ۱۳۹۰، ۱۳۹۱، ۱۳۹۲، ۱۳۹۳، ۱۳۹۴، ۱۳۹۵، ۱۳۹۶، ۱۳۹۷، ۱۳۹۸، ۱۳۹۹، ۱۴۰۰، ۱۴۰۱، ۱۴۰۲، ۱۴۰۳، ۱۴۰۴، ۱۴۰۵، ۱۴۰۶، ۱۴۰۷، ۱۴۰۸، ۱۴۰۹، ۱۴۱۰، ۱۴۱۱، ۱۴۱۲، ۱۴۱۳، ۱۴۱۴، ۱۴۱۵، ۱۴۱۶، ۱۴۱۷، ۱۴۱۸، ۱۴۱۹، ۱۴۲۰، ۱۴۲۱، ۱۴۲۲، ۱۴۲۳، ۱۴۲۴، ۱۴۲۵، ۱۴۲۶، ۱۴۲۷، ۱۴۲۸، ۱۴۲۹، ۱۴۳۰، ۱۴۳۱، ۱۴۳۲، ۱۴۳۳، ۱۴۳۴، ۱۴۳۵، ۱۴۳۶، ۱۴۳۷، ۱۴۳۸، ۱۴۳۹، ۱۴۴۰، ۱۴۴۱، ۱۴۴۲، ۱۴۴۳، ۱۴۴۴، ۱۴۴۵، ۱۴۴۶، ۱۴۴۷، ۱۴۴۸، ۱۴۴۹، ۱۴۵۰، ۱۴۵۱، ۱۴۵۲، ۱۴۵۳، ۱۴۵۴، ۱۴۵۵، ۱۴۵۶، ۱۴۵۷، ۱۴۵۸، ۱۴۵۹، ۱۴۶۰، ۱۴۶۱، ۱۴۶۲، ۱۴۶۳، ۱۴۶۴، ۱۴۶۵، ۱۴۶۶، ۱۴۶۷، ۱۴۶۸، ۱۴۶۹، ۱۴۷۰، ۱۴۷۱، ۱۴۷۲، ۱۴۷۳، ۱۴۷۴، ۱۴۷۵، ۱۴۷۶، ۱۴۷۷، ۱۴۷۸، ۱۴۷۹، ۱۴۸۰، ۱۴۸۱، ۱۴۸۲، ۱۴۸۳، ۱۴۸۴، ۱۴۸۵، ۱۴۸۶، ۱۴۸۷، ۱۴۸۸، ۱۴۸۹، ۱۴۹۰، ۱۴۹۱، ۱۴۹۲، ۱۴۹۳، ۱۴۹۴، ۱۴۹۵، ۱۴۹۶، ۱۴۹۷، ۱۴۹۸، ۱۴۹۹، ۱۵۰۰، ۱۵۰۱، ۱۵۰۲، ۱۵۰۳، ۱۵۰۴، ۱۵۰۵، ۱۵۰۶، ۱۵۰۷، ۱۵۰۸، ۱۵۰۹، ۱۵۱۰، ۱۵۱۱، ۱۵۱۲، ۱۵۱۳، ۱۵۱۴، ۱۵۱۵، ۱۵۱۶، ۱۵۱۷، ۱۵۱۸، ۱۵۱۹، ۱۵۲۰، ۱۵۲۱، ۱۵۲۲، ۱۵۲۳، ۱۵۲۴، ۱۵۲۵، ۱۵۲۶، ۱۵۲۷، ۱۵۲۸، ۱۵۲۹، ۱۵۳۰، ۱۵۳۱، ۱۵۳۲، ۱۵۳۳، ۱۵۳۴، ۱۵۳۵، ۱۵۳۶، ۱۵۳۷، ۱۵۳۸، ۱۵۳۹، ۱۵۴۰، ۱۵۴۱، ۱۵۴۲، ۱۵۴۳، ۱۵۴۴، ۱۵۴۵، ۱۵۴۶، ۱۵۴۷، ۱۵۴۸، ۱۵۴۹، ۱۵۵۰، ۱۵۵۱، ۱۵۵۲، ۱۵۵۳، ۱۵۵۴، ۱۵۵۵، ۱۵۵۶، ۱۵۵۷، ۱۵۵۸، ۱۵۵۹، ۱۵۶۰، ۱۵۶۱، ۱۵۶۲، ۱۵۶۳، ۱۵۶۴، ۱۵۶۵، ۱۵۶۶، ۱۵۶۷، ۱۵۶۸، ۱۵۶۹، ۱۵۷۰، ۱۵۷۱، ۱۵۷۲، ۱۵۷۳، ۱۵۷۴، ۱۵۷۵، ۱۵۷۶، ۱۵۷۷، ۱۵۷۸، ۱۵۷۹، ۱۵۸۰، ۱۵۸۱، ۱۵۸۲، ۱۵۸۳، ۱۵۸۴، ۱۵۸۵، ۱۵۸۶، ۱۵۸۷، ۱۵۸۸، ۱۵۸۹، ۱۵۹۰، ۱۵۹۱، ۱۵۹۲، ۱۵۹۳، ۱۵۹۴، ۱۵۹۵، ۱۵۹۶، ۱۵۹۷، ۱۵۹۸، ۱۵۹۹، ۱۶۰۰، ۱۶۰۱، ۱۶۰۲، ۱۶۰۳، ۱۶۰۴، ۱۶۰۵، ۱

کثیراً ولا یغفر الذنوب إلا أنت فاعفُ لی عفوة من عندک وارحمی إنک أنت التواب الرحیم“ (۱) (اے اللہ! میں نے اپنے نفس پر بہت ہی ظلم کیا ہے اور تیرے سوا کوئی گناہوں کو نہیں بخشتا، پس اپنی طرف سے میری مغفرت فرما، اور مجھ پر رحم کر۔ بے شک تو ہی بہت توبہ قبول کرنے والا اور رحم کرنے والا ہے۔)

مالکہ کے نزدیک فرض نماز میں دعاء افتتاح مکروہ ہے (۲)۔
دعاء افتتاح میں محل استغفار کو فقہاء سنن نماز یا بیعت نماز کے بیان میں ذکر کرتے ہیں۔

دوم- رکوع وسجود اور دونوں سجدوں کے درمیان بیٹھنے کی حالت میں استغفار:

۱۳- ثانیہ وحبالبہ کے نزدیک رکوع میں دعاء مغفرت مسنون ہے۔ حضرت عائشہؓ سے روایت ہے، وہ فرماتی ہیں کہ رسول اللہ ﷺ اپنے رکوع وسجود میں کثرت سے یہ (دعاء) پڑھتے تھے: ”سبحانک اللہم وبحمدک اللہم اغفر لی“ (پاک بیان کرنا ہوں میں تیری اے اللہ تیری حمد کے ساتھ، خدا یا! میری بخشش فرما)، (اس ۱۰ میں) آپ ﷺ قرآن پر عمل کرتے تھے (۳) (مشق مدیہ)، یعنی اللہ تعالیٰ کے ارشاد: ”فسبح بحمد ربک واستغفرہ“ (۴) (تو آپ اپنے پروردگار کی تسبیح و تحمید کیجئے

(۱) حدیث: ”اللہم الی ظلمت نفسی ظلماً....“ کی روایت بخاری نے کی ہے رفقہ امری ۳۱۷، طبع انتقدہ۔

(۲) الکافی لابن عبد البر ۲۰۶، طبع دیاض۔

(۳) حضرت عائشہؓ کی حدیث کی روایت بخاری، مسلم، ابوداؤد و ترمذی نے کی ہے، مجمع الامام مع الاصول فی احادیث الرسول ۱۹۰، طبع دار احیاء التراث العربی ۱۳۸ھ۔

(۴) سورہ ہود ۳۔

اور اس سے استغفار کیجئے) کو یہ نئے کار لاتے۔ البتہ ثانیہ یہ کہتے ہیں کہ رکوع میں یہ دعاء مغفرت نماز پڑھنے والے کے لئے ہے اور اس امام کے لئے ہے جس کے مقتدی مدہ، متعین ہوں و نماز کی طواست پر راضی ہوں۔ خفیہ مالکہ کے نزدیک رکوع میں صرف تسبیح ہے، البتہ خفیہ رکوع سے اچھے وقت استغفار کی جازت دیتے ہیں (۱)۔

۱۴- ابن طرح حضرت عائشہؓ کی مذکور حدیث کی وجہ سے عہدہ میں مالکہ، ثانیہ اور حبالبہ کے نزدیک دعاء مغفرت مستحب ہے (۲)۔

۱۵- دونوں سجدوں کے درمیان جلسہ میں خفیہ، مالکہ اور ثانیہ کے نزدیک استغفار مسنون ہے، امام احمد کا بھی ایک قول یہی ہے، اور اس کی بیا حضرت حذیفہؓ کی روایت ہے: ”انہ صلی مع الہی ﷺ لکان یقول بین السجلتین: رب اغفر لی، رب اغفر لی“ (۳) (انہوں نے نبی ﷺ کے ساتھ نماز پڑھی تو آپ ﷺ دونوں سجدوں کے درمیان (جلسہ میں) فرما رہے تھے: ”رب اغفر لی، رب اغفر لی“ (میرے پروردگار! مجھے بخش دے، میرے پروردگار! مجھے بخش دے))۔

اور استغفار کے واجب نہ ہونے کی وجہ یہ ہے کہ نبی ﷺ نے اس شخص کو استغفار میں بتایا جس نے صحیح طرح ساریں پڑھی تھیں۔ اور حبالبہ کے یہاں مشہور یہ ہے کہ استغفار واجب ہے، یہی قول اسحاق اور ابوداؤد ہے، جس کی کم رقم مقدمہ ایک مرتبہ ہے، اور

(۱) الخزانة علی غلیل ۱۷۱، من مایہ ۳۴۰، لکھنؤ علی نسخہ ۳۶۳، طبع دار احیاء التراث العربی، الخزانة فی دولة الامام احمد ۲۰، طبع انتقدہ۔

(۲) ماہد مراجع۔

(۳) حدیث: ”ان الہی ﷺ کان یقول بین السجلتین....“ کی روایت ثانی و ابن ماجہ نے حضرت حذیفہؓ سے کی ہے، ابوداؤد و ترمذی نے اس حدیث کی روایت تحصیل سے کی ہے، اصل حدیث مسلم کی ہے (مثل الاوہ) ۲۹۳، طبع دار الخلیل، تحت الاحادیث ۱۶۲، طبع کردہ انتقدہ۔

ورچہ مال کی کم سے کم مقدار تین مرتبہ ہونا ہے، اور مفہ کے لئے مال کی مقدار تین ہے جس سے وہ سہو میں متاثر نہ ہو جائے، اور امام کے لئے ورچہ مال کا مفہ رتنی ہے کہ جو نمازیوں پر شاق نہ گذرے۔ (۱)۔

سوم قنوت میں مستغرق رہا

۱۶- بن علیؓ، و حضرت عمرؓ کے قوت کے الفاظ میں، استغفار ہے۔ جس کے الفاظ دیگر الفاظ منقولہ ہی کے مانند ہیں۔ اور ہمیں کوئی ایسی بات معلوم نہیں ہوئی جس سے اس میں کوئی تخصیص ہوتی ہو۔ لہذا مالک یہ بھی نے یہ سنا مراد ہے کہ جو شخص قوت پڑھنے پڑھنا، رتبہ ہوئے اس کے سے قوت کی جگہ یا ہفت ہفت ہے (۲)۔

نماز کے بعد استغفار:

۱۸۔ نماز کے بعد تین مرتبہ استغفار مسنون ہے (۲) اس لئے کہ حضرت عبداللہ بن مسعودؓ سے مروی ہے، وہ فرماتے ہیں کہ جو شخص تین مرتبہ یہ کہے: "أستغفر الله العظيم الذي لا اله الا هو الحي القيوم واتوب إليه" (میں بخشش طلب کرتا ہوں اللہ تعالیٰ کی عظیم ذات سے جس کے سوا کوئی عبادت کے لائق نہیں، وہ زندہ ہے اور تھا مٹنے والا ہے اور اسی کے سامنے توبہ کرنا ہوں) تو اللہ تعالیٰ اس کے سنا دے، حاف فرماتے ہیں، خواہ وہ سمندر کے جھاگ کے مانند

(۱) حدیث ۳۳ اللہم اھر لی ما قدمت کی روایت مسلم نے حضرت علی بن ابی طالب کی سند سے مرفوعاً کی ہے ۴/ ۶۰ احمد نے حضرت ابوہریرہ سے اس کی روایت کی ہے (صحیح مسلم ۱/ ۵۳۶ طبع عیسیٰ الجلیلی، سن ۱۳۸۲ھ/ ۲۰۰۸ء) متابع کردہ مکتوبہ اثرات اسلامی کے

(۲) الخطاوی علی المرتزق اراکے طبع ایشانیہ، اصول السنن فی ۳۳۳ طبع در
الکتب العربیہ لطالب ۱۲۷۴، اشرع البیہر ۶۶۴، ۱۰۱۵، ۱۰۱۶، ۱۰۱۷
۱۶۶۱ طبع لکھنؤ، جامعہ طائیفین ۱۸۴۳، ۱۸۴۴، ۱۸۴۵، ۱۸۴۶، ۱۸۴۷، ۱۸۴۸، ۱۸۴۹، ۱۸۵۰، ۱۸۵۱، ۱۸۵۲، ۱۸۵۳، ۱۸۵۴، ۱۸۵۵، ۱۸۵۶، ۱۸۵۷، ۱۸۵۸، ۱۸۵۹، ۱۸۶۰، ۱۸۶۱، ۱۸۶۲، ۱۸۶۳، ۱۸۶۴، ۱۸۶۵، ۱۸۶۶، ۱۸۶۷، ۱۸۶۸، ۱۸۶۹، ۱۸۷۰، ۱۸۷۱، ۱۸۷۲، ۱۸۷۳، ۱۸۷۴، ۱۸۷۵، ۱۸۷۶، ۱۸۷۷، ۱۸۷۸، ۱۸۷۹، ۱۸۸۰، ۱۸۸۱، ۱۸۸۲، ۱۸۸۳، ۱۸۸۴، ۱۸۸۵، ۱۸۸۶، ۱۸۸۷، ۱۸۸۸، ۱۸۸۹، ۱۸۹۰، ۱۸۹۱، ۱۸۹۲، ۱۸۹۳، ۱۸۹۴، ۱۸۹۵، ۱۸۹۶، ۱۸۹۷، ۱۸۹۸، ۱۸۹۹، ۱۹۰۰، ۱۹۰۱، ۱۹۰۲، ۱۹۰۳، ۱۹۰۴، ۱۹۰۵، ۱۹۰۶، ۱۹۰۷، ۱۹۰۸، ۱۹۰۹، ۱۹۱۰، ۱۹۱۱، ۱۹۱۲، ۱۹۱۳، ۱۹۱۴، ۱۹۱۵، ۱۹۱۶، ۱۹۱۷، ۱۹۱۸، ۱۹۱۹، ۱۹۲۰، ۱۹۲۱، ۱۹۲۲، ۱۹۲۳، ۱۹۲۴، ۱۹۲۵، ۱۹۲۶، ۱۹۲۷، ۱۹۲۸، ۱۹۲۹، ۱۹۳۰، ۱۹۳۱، ۱۹۳۲، ۱۹۳۳، ۱۹۳۴، ۱۹۳۵، ۱۹۳۶، ۱۹۳۷، ۱۹۳۸، ۱۹۳۹، ۱۹۴۰، ۱۹۴۱، ۱۹۴۲، ۱۹۴۳، ۱۹۴۴، ۱۹۴۵، ۱۹۴۶، ۱۹۴۷، ۱۹۴۸، ۱۹۴۹، ۱۹۵۰، ۱۹۵۱، ۱۹۵۲، ۱۹۵۳، ۱۹۵۴، ۱۹۵۵، ۱۹۵۶، ۱۹۵۷، ۱۹۵۸، ۱۹۵۹، ۱۹۶۰، ۱۹۶۱، ۱۹۶۲، ۱۹۶۳، ۱۹۶۴، ۱۹۶۵، ۱۹۶۶، ۱۹۶۷، ۱۹۶۸، ۱۹۶۹، ۱۹۷۰، ۱۹۷۱، ۱۹۷۲، ۱۹۷۳، ۱۹۷۴، ۱۹۷۵، ۱۹۷۶، ۱۹۷۷، ۱۹۷۸، ۱۹۷۹، ۱۹۸۰، ۱۹۸۱، ۱۹۸۲، ۱۹۸۳، ۱۹۸۴، ۱۹۸۵، ۱۹۸۶، ۱۹۸۷، ۱۹۸۸، ۱۹۸۹، ۱۹۹۰، ۱۹۹۱، ۱۹۹۲، ۱۹۹۳، ۱۹۹۴، ۱۹۹۵، ۱۹۹۶، ۱۹۹۷، ۱۹۹۸، ۱۹۹۹، ۲۰۰۰، ۲۰۰۱، ۲۰۰۲، ۲۰۰۳، ۲۰۰۴، ۲۰۰۵، ۲۰۰۶، ۲۰۰۷، ۲۰۰۸، ۲۰۰۹، ۲۰۱۰، ۲۰۱۱، ۲۰۱۲، ۲۰۱۳، ۲۰۱۴، ۲۰۱۵، ۲۰۱۶، ۲۰۱۷، ۲۰۱۸، ۲۰۱۹، ۲۰۲۰، ۲۰۲۱، ۲۰۲۲، ۲۰۲۳، ۲۰۲۴، ۲۰۲۵، ۲۰۲۶، ۲۰۲۷، ۲۰۲۸، ۲۰۲۹، ۲۰۳۰، ۲۰۳۱، ۲۰۳۲، ۲۰۳۳، ۲۰۳۴، ۲۰۳۵، ۲۰۳۶، ۲۰۳۷، ۲۰۳۸، ۲۰۳۹، ۲۰۴۰، ۲۰۴۱، ۲۰۴۲، ۲۰۴۳، ۲۰۴۴، ۲۰۴۵، ۲۰۴۶، ۲۰۴۷، ۲۰۴۸، ۲۰۴۹، ۲۰۵۰، ۲۰۵۱، ۲۰۵۲، ۲۰۵۳، ۲۰۵۴، ۲۰۵۵، ۲۰۵۶، ۲۰۵۷، ۲۰۵۸، ۲۰۵۹، ۲۰۶۰، ۲۰۶۱، ۲۰۶۲، ۲۰۶۳، ۲۰۶۴، ۲۰۶۵، ۲۰۶۶، ۲۰۶۷، ۲۰۶۸، ۲۰۶۹، ۲۰۷۰، ۲۰۷۱، ۲۰۷۲، ۲۰۷۳، ۲۰۷۴، ۲۰۷۵، ۲۰۷۶، ۲۰۷۷، ۲۰۷۸، ۲۰۷۹، ۲۰۸۰، ۲۰۸۱، ۲۰۸۲، ۲۰۸۳، ۲۰۸۴، ۲۰۸۵، ۲۰۸۶، ۲۰۸۷، ۲۰۸۸، ۲۰۸۹، ۲۰۹۰، ۲۰۹۱، ۲۰۹۲، ۲۰۹۳، ۲۰۹۴، ۲۰۹۵، ۲۰۹۶، ۲۰۹۷، ۲۰۹۸، ۲۰۹۹، ۲۱۰۰، ۲۱۰۱، ۲۱۰۲، ۲۱۰۳، ۲۱۰۴، ۲۱۰۵، ۲۱۰۶، ۲۱۰۷، ۲۱۰۸، ۲۱۰۹، ۲۱۱۰، ۲۱۱۱، ۲۱۱۲، ۲۱۱۳، ۲۱۱۴، ۲۱۱۵، ۲۱۱۶، ۲۱۱۷، ۲۱۱۸، ۲۱۱۹، ۲۱۲۰، ۲۱۲۱، ۲۱۲۲، ۲۱۲۳، ۲۱۲۴، ۲۱۲۵، ۲۱۲۶، ۲۱۲۷، ۲۱۲۸، ۲۱۲۹، ۲۱۳۰، ۲۱۳۱، ۲۱۳۲، ۲۱۳۳، ۲۱۳۴، ۲۱۳۵، ۲۱۳۶، ۲۱۳۷، ۲۱۳۸، ۲۱۳۹، ۲۱۴۰، ۲۱۴۱، ۲۱۴۲، ۲۱۴۳، ۲۱۴۴، ۲۱۴۵، ۲۱۴۶، ۲۱۴۷، ۲۱۴۸، ۲۱۴۹، ۲۱۵۰، ۲۱۵۱، ۲۱۵۲، ۲۱۵۳، ۲۱۵۴، ۲۱۵۵، ۲۱۵۶، ۲۱۵۷، ۲۱۵۸، ۲۱۵۹، ۲۱۶۰، ۲۱۶۱، ۲۱۶۲، ۲۱۶۳، ۲۱۶۴، ۲۱۶۵، ۲۱۶۶، ۲۱۶۷، ۲۱۶۸، ۲۱۶۹، ۲۱۷۰، ۲۱۷۱، ۲۱۷۲، ۲۱۷۳، ۲۱۷۴، ۲۱۷۵، ۲۱۷۶، ۲۱۷۷، ۲۱۷۸، ۲۱۷۹، ۲۱۸۰، ۲۱۸۱، ۲۱۸۲، ۲۱۸۳، ۲۱۸۴، ۲۱۸۵، ۲۱۸۶، ۲۱۸۷، ۲۱۸۸، ۲۱۸۹، ۲۱۹۰، ۲۱۹۱، ۲۱۹۲، ۲۱۹۳، ۲۱۹۴، ۲۱۹۵، ۲۱۹۶، ۲۱۹۷، ۲۱۹۸، ۲۱۹۹، ۲۲۰۰، ۲۲۰۱، ۲۲۰۲، ۲۲۰۳، ۲۲۰۴، ۲۲۰۵، ۲۲۰۶، ۲۲۰۷، ۲۲۰۸، ۲۲۰۹، ۲۲۱۰، ۲۲۱۱، ۲۲۱۲، ۲۲۱۳، ۲۲۱۴، ۲۲۱۵، ۲۲۱۶، ۲۲۱۷، ۲۲۱۸، ۲۲۱۹، ۲۲۲۰، ۲۲۲۱، ۲۲۲۲، ۲۲۲۳، ۲۲۲۴، ۲۲۲۵، ۲۲۲۶، ۲۲۲۷، ۲۲۲۸، ۲۲۲۹، ۲۲۳۰، ۲۲۳۱، ۲۲۳۲، ۲۲۳۳، ۲۲۳۴، ۲۲۳۵، ۲۲۳۶، ۲۲۳۷، ۲۲۳۸، ۲۲۳۹،

چہارم سقۃ خیرہ میں تشہد کے بعد استغفار:

۱۔ تعددِ اخیرہ میں شہد کے بعد استغفار مستحب ہے (۳)، حدیث میں ہے: "اللهم انی ظلمت نفسي ظلما كثيرا، وانه لا یغفر الذنوب إلا أنت، فاعمر لی معصرة من عندک وادعنی إلیک أنت الغفور الرحیم" (۴) (متفق علیہ) (اے اللہ! میں نے اپنے نفس پر بہت سی ظلم کیا ہے، اور ہا! شہ آپ

() ابن حبان بن ۳۳۰، الخطاب ۵۳۵، الخرقی ۲۹۰، طبع و در حادہ
 اثراتی ص ۷۷، ۴۱، ۴۲، ۴۳، ۴۴، ۴۵، ۴۶، ۴۷، ۴۸، ۴۹، ۵۰، ۵۱، ۵۲، ۵۳، ۵۴، ۵۵، ۵۶، ۵۷، ۵۸، ۵۹، ۶۰، ۶۱، ۶۲، ۶۳، ۶۴، ۶۵، ۶۶، ۶۷، ۶۸، ۶۹، ۷۰، ۷۱، ۷۲، ۷۳، ۷۴، ۷۵، ۷۶، ۷۷، ۷۸، ۷۹، ۸۰، ۸۱، ۸۲، ۸۳، ۸۴، ۸۵، ۸۶، ۸۷، ۸۸، ۸۹، ۹۰، ۹۱، ۹۲، ۹۳، ۹۴، ۹۵، ۹۶، ۹۷، ۹۸، ۹۹، ۱۰۰، ۱۰۱، ۱۰۲، ۱۰۳، ۱۰۴، ۱۰۵، ۱۰۶، ۱۰۷، ۱۰۸، ۱۰۹، ۱۱۰، ۱۱۱، ۱۱۲، ۱۱۳، ۱۱۴، ۱۱۵، ۱۱۶، ۱۱۷، ۱۱۸، ۱۱۹، ۱۲۰، ۱۲۱، ۱۲۲، ۱۲۳، ۱۲۴، ۱۲۵، ۱۲۶، ۱۲۷، ۱۲۸، ۱۲۹، ۱۳۰، ۱۳۱، ۱۳۲، ۱۳۳، ۱۳۴، ۱۳۵، ۱۳۶، ۱۳۷، ۱۳۸، ۱۳۹، ۱۴۰، ۱۴۱، ۱۴۲، ۱۴۳، ۱۴۴، ۱۴۵، ۱۴۶، ۱۴۷، ۱۴۸، ۱۴۹، ۱۵۰، ۱۵۱، ۱۵۲، ۱۵۳، ۱۵۴، ۱۵۵، ۱۵۶، ۱۵۷، ۱۵۸، ۱۵۹، ۱۶۰، ۱۶۱، ۱۶۲، ۱۶۳، ۱۶۴، ۱۶۵، ۱۶۶، ۱۶۷، ۱۶۸، ۱۶۹، ۱۷۰، ۱۷۱، ۱۷۲، ۱۷۳، ۱۷۴، ۱۷۵، ۱۷۶، ۱۷۷، ۱۷۸، ۱۷۹، ۱۸۰، ۱۸۱، ۱۸۲، ۱۸۳، ۱۸۴، ۱۸۵، ۱۸۶، ۱۸۷، ۱۸۸، ۱۸۹، ۱۹۰، ۱۹۱، ۱۹۲، ۱۹۳، ۱۹۴، ۱۹۵، ۱۹۶، ۱۹۷، ۱۹۸، ۱۹۹، ۲۰۰، ۲۰۱، ۲۰۲، ۲۰۳، ۲۰۴، ۲۰۵، ۲۰۶، ۲۰۷، ۲۰۸، ۲۰۹، ۲۱۰، ۲۱۱، ۲۱۲، ۲۱۳، ۲۱۴، ۲۱۵، ۲۱۶، ۲۱۷، ۲۱۸، ۲۱۹، ۲۲۰، ۲۲۱، ۲۲۲، ۲۲۳، ۲۲۴، ۲۲۵، ۲۲۶، ۲۲۷، ۲۲۸، ۲۲۹، ۲۳۰، ۲۳۱، ۲۳۲، ۲۳۳، ۲۳۴، ۲۳۵، ۲۳۶، ۲۳۷، ۲۳۸، ۲۳۹، ۲۴۰، ۲۴۱، ۲۴۲، ۲۴۳، ۲۴۴، ۲۴۵، ۲۴۶، ۲۴۷، ۲۴۸، ۲۴۹، ۲۵۰، ۲۵۱، ۲۵۲، ۲۵۳، ۲۵۴، ۲۵۵، ۲۵۶، ۲۵۷، ۲۵۸، ۲۵۹، ۲۶۰، ۲۶۱، ۲۶۲، ۲۶۳، ۲۶۴، ۲۶۵، ۲۶۶، ۲۶۷، ۲۶۸، ۲۶۹، ۲۷۰، ۲۷۱، ۲۷۲، ۲۷۳، ۲۷۴، ۲۷۵، ۲۷۶، ۲۷۷، ۲۷۸، ۲۷۹، ۲۸۰، ۲۸۱، ۲۸۲، ۲۸۳، ۲۸۴، ۲۸۵، ۲۸۶، ۲۸۷، ۲۸۸، ۲۸۹، ۲۹۰، ۲۹۱، ۲۹۲، ۲۹۳، ۲۹۴، ۲۹۵، ۲۹۶، ۲۹۷، ۲۹۸، ۲۹۹، ۳۰۰، ۳۰۱، ۳۰۲، ۳۰۳، ۳۰۴، ۳۰۵، ۳۰۶، ۳۰۷، ۳۰۸، ۳۰۹، ۳۱۰، ۳۱۱، ۳۱۲، ۳۱۳، ۳۱۴، ۳۱۵، ۳۱۶، ۳۱۷، ۳۱۸، ۳۱۹، ۳۲۰، ۳۲۱، ۳۲۲، ۳۲۳، ۳۲۴، ۳۲۵، ۳۲۶، ۳۲۷، ۳۲۸، ۳۲۹، ۳۳۰، ۳۳۱، ۳۳۲، ۳۳۳، ۳۳۴، ۳۳۵، ۳۳۶، ۳۳۷، ۳۳۸، ۳۳۹، ۳۴۰، ۳۴۱، ۳۴۲، ۳۴۳، ۳۴۴، ۳۴۵، ۳۴۶، ۳۴۷، ۳۴۸، ۳۴۹، ۳۵۰، ۳۵۱، ۳۵۲، ۳۵۳، ۳۵۴، ۳۵۵، ۳۵۶، ۳۵۷، ۳۵۸، ۳۵۹، ۳۶۰، ۳۶۱، ۳۶۲، ۳۶۳، ۳۶۴، ۳۶۵، ۳۶۶، ۳۶۷، ۳۶۸، ۳۶۹، ۳۷۰، ۳۷۱، ۳۷۲، ۳۷۳، ۳۷۴، ۳۷۵، ۳۷۶، ۳۷۷، ۳۷۸، ۳۷۹، ۳۸۰، ۳۸۱، ۳۸۲، ۳۸۳، ۳۸۴، ۳۸۵، ۳۸۶، ۳۸۷، ۳۸۸، ۳۸۹، ۳۹۰، ۳۹۱، ۳۹۲، ۳۹۳، ۳۹۴، ۳۹۵، ۳۹۶، ۳۹۷، ۳۹۸، ۳۹۹، ۴۰۰، ۴۰۱، ۴۰۲، ۴۰۳، ۴۰۴، ۴۰۵، ۴۰۶، ۴۰۷، ۴۰۸، ۴۰۹، ۴۱۰، ۴۱۱، ۴۱۲، ۴۱۳، ۴۱۴، ۴۱۵، ۴۱۶، ۴۱۷، ۴۱۸، ۴۱۹، ۴۲۰، ۴۲۱، ۴۲۲، ۴۲۳، ۴۲۴، ۴۲۵، ۴۲۶، ۴۲۷، ۴۲۸، ۴۲۹، ۴۳۰، ۴۳۱، ۴۳۲، ۴۳۳، ۴۳۴، ۴۳۵، ۴۳۶، ۴۳۷، ۴۳۸، ۴۳۹، ۴۴۰، ۴۴۱، ۴۴۲، ۴۴۳، ۴۴۴، ۴۴۵، ۴۴۶، ۴۴۷، ۴۴۸، ۴۴۹، ۴۵۰، ۴۵۱، ۴۵۲، ۴۵۳، ۴۵۴، ۴۵۵، ۴۵۶، ۴۵۷، ۴۵۸، ۴۵۹، ۴۶۰، ۴۶۱، ۴۶۲، ۴۶۳، ۴۶۴، ۴۶۵، ۴۶۶، ۴۶۷، ۴۶۸، ۴۶۹، ۴۷۰، ۴۷۱، ۴۷۲، ۴۷۳، ۴۷۴، ۴۷۵، ۴۷۶، ۴۷۷، ۴۷۸، ۴۷۹، ۴۸۰، ۴۸۱، ۴۸۲، ۴۸۳، ۴۸۴، ۴۸۵، ۴۸۶، ۴۸۷، ۴۸۸، ۴۸۹، ۴۹۰، ۴۹۱، ۴۹۲، ۴۹۳، ۴۹۴، ۴۹۵، ۴۹۶، ۴۹۷، ۴۹۸، ۴۹۹، ۵۰۰، ۵۰۱، ۵۰۲، ۵۰۳، ۵۰۴، ۵۰۵، ۵۰۶، ۵۰۷، ۵۰۸، ۵۰۹، ۵۱۰، ۵۱۱، ۵۱۲، ۵۱۳، ۵۱۴، ۵۱۵، ۵۱۶، ۵۱۷، ۵۱۸، ۵۱۹، ۵۲۰، ۵۲۱، ۵۲۲، ۵۲۳، ۵۲۴، ۵۲۵، ۵۲۶، ۵۲۷، ۵۲۸، ۵۲۹، ۵۳۰، ۵۳۱، ۵۳۲، ۵۳۳، ۵۳۴، ۵۳۵، ۵۳۶، ۵۳۷، ۵۳۸، ۵۳۹، ۵۴۰، ۵۴۱، ۵۴۲، ۵۴۳، ۵۴۴، ۵۴۵، ۵۴۶، ۵۴۷، ۵۴۸، ۵۴۹، ۵۵۰، ۵۵۱، ۵۵۲، ۵۵۳، ۵۵۴، ۵۵۵، ۵۵۶، ۵۵۷، ۵۵۸، ۵۵۹، ۵۶

(۲) فتح القدیر ۱/ ۳۰۶ طبع یو تاق، المشرح المصنوع ۱/ ۳۳۲ طبع در طهارت
الخرقش ۱/ ۲۸۳ طبع در مصادیق الجوع ۳/ ۳۳۵ طبع در فروع ۱/ ۲۳۳ طبع لبنان
(۳) التذکار ص ۶۵، اثر الدانی شرح رسالۃ الفیروانی ۱/ ۴۵ طبع الحلی، شرح
شمس الارواء ۱/ ۱۴۲ طبع المراسم فتاویٰ ابن تیمیہ ۱۰/ ۲۶۳۔

(۲) حدیث: ”ایہم نبی ظہمت نفسی“ کی روایت بخاری، مسلم، احمد، ترمذی، نسائی و ابن ماجہ نے حضرت ابن عمرؓ اور حضرت ابو بکرؓ کی ہے، کنز العمال ۱۹۹۲ء ص ۱۸۴ فتح کردہ مکتبۃ التراث اسلامی ۸۹ء ص ۱۸۴۔

چاہتا ہوں، تو اللہ تعالیٰ اس کے گناہ معاف فرما دیتے ہیں اگرچہ وہ میدان جہاد سے بھاگ گیا ہو۔

۱ استسقاء میں استغفار:

۱۹- فقہاء کے درمیان اس بارے میں اختلاف نہیں ہے کہ تہ استغفار سے استسقاء حاصل ہو جاتا ہے (۱) لیکن امام ابو حنیفہ رحمۃ اللہ علیہ کو استغفار پر تہ ۱۰ آتے ہیں (۲)۔ سنی دلیل اللہ تعالیٰ کا یہ ارشاد ہے: "فَلَمَّا اسْتَغْفَرُوا رَبَّهُمْ أَنَّهُ كَانَ عَاقِبَةُ الْمُتَّسِقِينَ السَّمَاءَ عَلَيْهِمْ قَدْرًا" (۳) (پتا چ میں نے کہا: اپنے پروردگار سے معذرت چاہو، بے شک وہ تہ بخشے والا ہے، وہ تم پر ثواب سے بارش بھیجے گا)۔ "وَرَسُولَ السَّمَاءَ عَلَيْهِمْ قَدْرًا" سے معلوم ہوتا ہے کہ استغفار از حد استسقاء ہے، اس آیت شریفہ میں استغفار کے ۱۰ آتے ہیں، ان کا بیان نہیں ہے، نیز حضرت عمرؓ سے مروی ہے: "اللہ خروج إلى الاستسقاء ولم يوصل بجماعة، بل صعد المنبر، واستغفر الله، وما زاد عليه، فقالوا: ما استسقيت يا امير المؤمنين، فقال: لقد استسقيت بمجاديع السماء التي بها يستنزل الغيث" (۴) (حضرت عمرؓ استسقاء کے لئے اٹھے اور انہوں نے جماعت کے ساتھ نماز نہیں پڑھائی، بلکہ صبح پر چڑھ کر

یوں نہ ہوں (۱)۔ کچھ اور بھی روایات ہیں جنہیں فقہاء نماز کے بعد کے ذکر میں ذکر کرتے ہیں، مثلاً نبی ﷺ کا ارشاد ہے: "من استغفر الله تعالى في دبر كل صلاة ثلاث مرات فقال استغفر الله الذي لا اله الا هو الحي القيوم واغوب اليه، غفر الله عرو وجل دونه وإن كان قد فر من الرحمة" (۲) جو شخص ہر نماز کے بعد تین مرتبہ استغفار کرے اور کہنے میں بخشش طلب کرنا ہوں اللہ تعالیٰ کی عظیم ذات سے جس کے سوا کوئی عبادت کے لائق نہیں، وہ زندہ ہے اور تمنا سے والا ہے اور اسی سے تم تہ

(۱) المجموع ۳/۳۸۵، شرح ثلاث مستندہ ۲/۹۰۳، نقوی ابن تیمیہ ۱۰/۱۳۶، اور حدیث: "من قال استغفر الله العظيم...." کی روایت امام ترمذی نے حضرت ابو سعید خدریؓ سے مروی ہے اور انہوں نے فرمایا کہ یہ حدیث حسن غریب ہے جسے ہم اسی سند سے جانتے ہیں بطریق اسی کی روایت حضرت عبد اللہ بن مسعودؓ سے مروی ہے جس کے الفاظ یہ ہیں: "لا يقول رجل استغفر الله الذي لا اله الا هو الحي القيوم واغوب اليه ثلاث مرات الا غفر له وإن كان قد فر من الرحمة" (کوئی آدمی تین مرتبہ "استغفر الله الخ" نہیں کہتا مگر یہ کہ اس کے گناہ معاف کر دیے جاتے ہیں اگرچہ وہ میدان جہاد سے بھاگ گیا ہو)۔ ترمذی نے کہا ہے کہ اس کے رجال کی توثیق کی گئی ہے (صحیح ترمذی ۱۰/۲۸۳ طبع مطبعة المدونی ۱۳۵۳ھ مجمع المروک ۱۰/۱۰۰) تاریخ کردہ دارالکتب المروری ۱۴۰۲ھ۔

(۲) حدیث: "من استغفر الله تعالى في دبر كل صلاة...." کی روایت ابن انسؓ نے حضرت برادر بن مازب سے مروی ہے ابن عی القاضی کے ساتھ کی ہے، اور ابو داؤد اور ترمذی نے اس کی روایت سے مروی ہے طریق سے کی ہے ان میں سے ابن مسعودؓ کی حدیث ہے اور ابن عی میں سے رسول اللہ ﷺ کے آثار کردہ علام حضرت ربیع کی حدیث ہے، منذری نے کہا کہ اس کی سند بہتر و متصل ہے، اور ابو داؤد و ترمذی کی روایت میں لفظ "في دبر كل صلاة ثلاث مرات" نہیں ہے (عمل اليوم والليلہ ۳۸ طبع دار المعارف مصر، الفتاویٰ الربانیہ علی الذکار والنویہ ۷/۲۸۷-۲۸۹ تاریخ کردہ المکتبۃ الاسلامیہ، مرقاة المفاتیح شرح مشکاة المصابیح ۶/۳۷۷-۳۷۸)۔

(۱) البدیع ۱/۲۸۳، خطاب ۲/۲۰۵، المجموع ۵/۹۱، المنی مع الشرح المکیر ۲/۲۹۱ طبع دارالکتاب۔

(۲) البدیع ۱/۲۸۳، المنی مع الشرح ۲/۲۸۸۔

(۳) سورہ نوح ۵۵۔

(۴) حضرت عمرؓ کے بارے میں مقول روایت: "اللہ خروج إلى الاستسقاء ولم يوصل بجماعة...." کی روایت عبد الرزاق اور ابن بیہق سے ملتی ہے، الفاظ کے ساتھ کیا ہے (مصنف عبد الرزاق، تصنیح حبيب الرحمن الاصلی ۳/۸۷۳ طبع مجلس المطبوع ۱۳۹۰ھ مصنف ابن ابی شیبہ ۲/۲۷۷ تاریخ کردہ دارالکتب المروری ۱۳۹۹ھ)۔

اللہ سے استغفار کیا، اور اس کے علاوہ کچھ نہیں کیا، صحابہؓ نے کہا: اے میرے لوگو! آپ نے استغفار تو کیا ہی نہیں، تو انہوں نے جواب دیا: میں نے آپ کے اس پر مالوں کے درمیان استغفار کیا ہے، ان کے درمیان بارش طلب کی جاتی ہے۔

۲۰- دیگر فقہاء، جو استغفار میں نماز اور دیا ایک خطبہ کے ثواب ہونے کے قائل ہیں، ان کے نزدیک خطبہ میں استغفار کی ثوابت سنت ہے، اور عیدین کے خطبوں میں جو افتتاح کی تکبیرات ہیں مالکیہ و شافعیہ کے نزدیک استغفار کے خطبوں میں نہیں استغفار سے بدل دیا جاتا ہے۔ وہی کی المجموع کے مطابق اس کے الفاظ اس طرح ہیں: "استغفر اللہ الذی لا إله إلا هو الحي القيوم وتوب إليه" (۱) (میں بخشش طلب کرتا ہوں اللہ تعالیٰ کی ذات سے جس کے علاوہ کوئی معبود نہیں، وہ زندہ ہے اور تھامنے والا ہے اور اسی سے میں توبہ چاہتا ہوں)۔

حنابلہ کے نزدیک عیدین کے خطبوں ہی کی طرح تکبیر کہی جائے گی (۲)، "رحمۃ" تکبیر کی نفی کی ہے، خطبہ میں استغفار کے بارے میں کوئی بحث نہیں کی ہے (۳)۔

مردوں کے لئے استغفار:

۲۱- استغفار قوی عبادت ہے جو میت کے لئے درست ہے (۴)، اور مردوں کے لئے استغفار سنت نبوی سے ثابت ہے، چنانچہ نماز جنازہ میں میت کے لئے دعاء مغفرت ۱۰۰ ہے، لہذا بچہ وغیرہ کے لئے

(۱) جوہر الاکلیل ۱/ ۱۰۳، ۱۰۶، اہلبی ۱/ ۱۶۱، ۱۶۲، ۱۶۳، ۱۶۴، المجموع ۵/ ۸۳، المغنی مع المشرح ۲/ ۲۸۸۔

(۲) المغنی مع المشرح ۲/ ۲۸۸۔

(۳) اہلبی وی علی مرآۃ القاری ۲/ ۳۰۰۔

(۴) المغنی مع المشرح ۲/ ۵۶۸، طبع المریض۔

۱ استغفار میں کیا جاتا ہے (۱)۔

اس کے احکام کی تکمیل کو فقہاء نماز جنازہ کے مکمل میں بیان کرتے ہیں۔

ان کے بعد کھڑے ہو کر کچھ لوگوں کا میت کے لئے استغفار کرنا مستحب ہے۔ اس لئے کہ تکبیر تکبیر اس وقت مردہ سے سوال کرتے ہیں۔ (۱۰۰) نے اپنی سند کے ساتھ حضرت عثمان سے روایت کیا ہے و فرماتے ہیں: "کان النبی ﷺ إذا دفن الرجل وقف عليه وقال استغفروا لأخیکم واستنزلوا له الثیاب فإنه الآن یسأل" (۲) (نبی ﷺ جب کسی کو دفن فرماتے تو اس کی (قبر پر) کھڑے ہو کر مانتے: اپنے بھائی کے لئے استغفار کرو، اور اس کے لئے ثواب قدمی کی، مانتے: یہ تکبیر اس وقت اس سے ۱۰۰ کیا جا رہا ہے)۔ جمہور فقہاء نے اس کی صراحت کی ہے (۳)۔

۲۲- حنفیہ، مالکیہ اور شافعیہ کے نزدیک زیارت قبور کے وقت اب میں سے یہ ہے کہ اہل قبور کو سلام کرنے کے بعد س کے لئے دعا و مغفرت کی جائے، اور حنابلہ اسے قسم قرآن سے جیتے ہیں (۴)۔

(۱) فتح القدیر ۱/ ۵۹، البحر الرائق ۱/ ۱۸، طبع مصر، جامعہ المعتمدی علی الکتاب ۱/ ۳۳۳، طبع المکمل، المجموع ۵/ ۸۳، المغنی مع المشرح الکبیر ۵/ ۵۲۲۔

(۲) حدیث: "کان النبی ﷺ إذا دفن الرجل....." کی روایت ابوداؤد، حاکم اور یزید نے حضرت عثمان بن عفان سے کی ہے، یزید نے کہا ہے کہ یہ حدیث اس سند کے علاوہ رسول اللہ ﷺ سے مروی نہیں۔ مذری سے اس پر شکوت فرمایا ہے، چنانچہ اس حدیث کو گنج قرار دینے پر حاکم کی موافقت کی ہے (تحقیق الخیر ۱۳۵۲، طبع شرکت المطابع العربیہ، القاۃ القاۃ ۱۰، عون المعبود ۳/ ۲۰۹، طبع مکتبۃ المدینہ، ۵/ ۵۰، ۵۱، ۵۲، ۵۳، ۵۴، ۵۵، ۵۶، ۵۷، ۵۸، ۵۹، ۶۰، ۶۱، ۶۲، ۶۳، ۶۴، ۶۵، ۶۶، ۶۷، ۶۸، ۶۹، ۷۰، ۷۱، ۷۲، ۷۳، ۷۴، ۷۵، ۷۶، ۷۷، ۷۸، ۷۹، ۸۰، ۸۱، ۸۲، ۸۳، ۸۴، ۸۵، ۸۶، ۸۷، ۸۸، ۸۹، ۹۰، ۹۱، ۹۲، ۹۳، ۹۴، ۹۵، ۹۶، ۹۷، ۹۸، ۹۹، ۱۰۰، ۱۰۱، ۱۰۲، ۱۰۳، ۱۰۴، ۱۰۵، ۱۰۶، ۱۰۷، ۱۰۸، ۱۰۹، ۱۱۰، ۱۱۱، ۱۱۲، ۱۱۳، ۱۱۴، ۱۱۵، ۱۱۶، ۱۱۷، ۱۱۸، ۱۱۹، ۱۲۰، ۱۲۱، ۱۲۲، ۱۲۳، ۱۲۴، ۱۲۵، ۱۲۶، ۱۲۷، ۱۲۸، ۱۲۹، ۱۳۰، ۱۳۱، ۱۳۲، ۱۳۳، ۱۳۴، ۱۳۵، ۱۳۶، ۱۳۷، ۱۳۸، ۱۳۹، ۱۴۰، ۱۴۱، ۱۴۲، ۱۴۳، ۱۴۴، ۱۴۵، ۱۴۶، ۱۴۷، ۱۴۸، ۱۴۹، ۱۵۰، ۱۵۱، ۱۵۲، ۱۵۳، ۱۵۴، ۱۵۵، ۱۵۶، ۱۵۷، ۱۵۸، ۱۵۹، ۱۶۰، ۱۶۱، ۱۶۲، ۱۶۳، ۱۶۴، ۱۶۵، ۱۶۶، ۱۶۷، ۱۶۸، ۱۶۹، ۱۷۰، ۱۷۱، ۱۷۲، ۱۷۳، ۱۷۴، ۱۷۵، ۱۷۶، ۱۷۷، ۱۷۸، ۱۷۹، ۱۸۰، ۱۸۱، ۱۸۲، ۱۸۳، ۱۸۴، ۱۸۵، ۱۸۶، ۱۸۷، ۱۸۸، ۱۸۹، ۱۹۰، ۱۹۱، ۱۹۲، ۱۹۳، ۱۹۴، ۱۹۵، ۱۹۶، ۱۹۷، ۱۹۸، ۱۹۹، ۲۰۰، ۲۰۱، ۲۰۲، ۲۰۳، ۲۰۴، ۲۰۵، ۲۰۶، ۲۰۷، ۲۰۸، ۲۰۹، ۲۱۰، ۲۱۱، ۲۱۲، ۲۱۳، ۲۱۴، ۲۱۵، ۲۱۶، ۲۱۷، ۲۱۸، ۲۱۹، ۲۲۰، ۲۲۱، ۲۲۲، ۲۲۳، ۲۲۴، ۲۲۵، ۲۲۶، ۲۲۷، ۲۲۸، ۲۲۹، ۲۳۰، ۲۳۱، ۲۳۲، ۲۳۳، ۲۳۴، ۲۳۵، ۲۳۶، ۲۳۷، ۲۳۸، ۲۳۹، ۲۴۰، ۲۴۱، ۲۴۲، ۲۴۳، ۲۴۴، ۲۴۵، ۲۴۶، ۲۴۷، ۲۴۸، ۲۴۹، ۲۵۰، ۲۵۱، ۲۵۲، ۲۵۳، ۲۵۴، ۲۵۵، ۲۵۶، ۲۵۷، ۲۵۸، ۲۵۹، ۲۶۰، ۲۶۱، ۲۶۲، ۲۶۳، ۲۶۴، ۲۶۵، ۲۶۶، ۲۶۷، ۲۶۸، ۲۶۹، ۲۷۰، ۲۷۱، ۲۷۲، ۲۷۳، ۲۷۴، ۲۷۵، ۲۷۶، ۲۷۷، ۲۷۸، ۲۷۹، ۲۸۰، ۲۸۱، ۲۸۲، ۲۸۳، ۲۸۴، ۲۸۵، ۲۸۶، ۲۸۷، ۲۸۸، ۲۸۹، ۲۹۰، ۲۹۱، ۲۹۲، ۲۹۳، ۲۹۴، ۲۹۵، ۲۹۶، ۲۹۷، ۲۹۸، ۲۹۹، ۳۰۰، ۳۰۱، ۳۰۲، ۳۰۳، ۳۰۴، ۳۰۵، ۳۰۶، ۳۰۷، ۳۰۸، ۳۰۹، ۳۱۰، ۳۱۱، ۳۱۲، ۳۱۳، ۳۱۴، ۳۱۵، ۳۱۶، ۳۱۷، ۳۱۸، ۳۱۹، ۳۲۰، ۳۲۱، ۳۲۲، ۳۲۳، ۳۲۴، ۳۲۵، ۳۲۶، ۳۲۷، ۳۲۸، ۳۲۹، ۳۳۰، ۳۳۱، ۳۳۲، ۳۳۳، ۳۳۴، ۳۳۵، ۳۳۶، ۳۳۷، ۳۳۸، ۳۳۹، ۳۴۰، ۳۴۱، ۳۴۲، ۳۴۳، ۳۴۴، ۳۴۵، ۳۴۶، ۳۴۷، ۳۴۸، ۳۴۹، ۳۵۰، ۳۵۱، ۳۵۲، ۳۵۳، ۳۵۴، ۳۵۵، ۳۵۶، ۳۵۷، ۳۵۸، ۳۵۹، ۳۶۰، ۳۶۱، ۳۶۲، ۳۶۳، ۳۶۴، ۳۶۵، ۳۶۶، ۳۶۷، ۳۶۸، ۳۶۹، ۳۷۰، ۳۷۱، ۳۷۲، ۳۷۳، ۳۷۴، ۳۷۵، ۳۷۶، ۳۷۷، ۳۷۸، ۳۷۹، ۳۸۰، ۳۸۱، ۳۸۲، ۳۸۳، ۳۸۴، ۳۸۵، ۳۸۶، ۳۸۷، ۳۸۸، ۳۸۹، ۳۹۰، ۳۹۱، ۳۹۲، ۳۹۳، ۳۹۴، ۳۹۵، ۳۹۶، ۳۹۷، ۳۹۸، ۳۹۹، ۴۰۰، ۴۰۱، ۴۰۲، ۴۰۳، ۴۰۴، ۴۰۵، ۴۰۶، ۴۰۷، ۴۰۸، ۴۰۹، ۴۱۰، ۴۱۱، ۴۱۲، ۴۱۳، ۴۱۴، ۴۱۵، ۴۱۶، ۴۱۷، ۴۱۸، ۴۱۹، ۴۲۰، ۴۲۱، ۴۲۲، ۴۲۳، ۴۲۴، ۴۲۵، ۴۲۶، ۴۲۷، ۴۲۸، ۴۲۹، ۴۳۰، ۴۳۱، ۴۳۲، ۴۳۳، ۴۳۴، ۴۳۵، ۴۳۶، ۴۳۷، ۴۳۸، ۴۳۹، ۴۴۰، ۴۴۱، ۴۴۲، ۴۴۳، ۴۴۴، ۴۴۵، ۴۴۶، ۴۴۷، ۴۴۸، ۴۴۹، ۴۵۰، ۴۵۱، ۴۵۲، ۴۵۳، ۴۵۴، ۴۵۵، ۴۵۶، ۴۵۷، ۴۵۸، ۴۵۹، ۴۶۰، ۴۶۱، ۴۶۲، ۴۶۳، ۴۶۴، ۴۶۵، ۴۶۶، ۴۶۷، ۴۶۸، ۴۶۹، ۴۷۰، ۴۷۱، ۴۷۲، ۴۷۳، ۴۷۴، ۴۷۵، ۴۷۶، ۴۷۷، ۴۷۸، ۴۷۹، ۴۸۰، ۴۸۱، ۴۸۲، ۴۸۳، ۴۸۴، ۴۸۵، ۴۸۶، ۴۸۷، ۴۸۸، ۴۸۹، ۴۹۰، ۴۹۱، ۴۹۲، ۴۹۳، ۴۹۴، ۴۹۵، ۴۹۶، ۴۹۷، ۴۹۸، ۴۹۹، ۵۰۰، ۵۰۱، ۵۰۲، ۵۰۳، ۵۰۴، ۵۰۵، ۵۰۶، ۵۰۷، ۵۰۸، ۵۰۹، ۵۱۰، ۵۱۱، ۵۱۲، ۵۱۳، ۵۱۴، ۵۱۵، ۵۱۶، ۵۱۷، ۵۱۸، ۵۱۹، ۵۲۰، ۵۲۱، ۵۲۲، ۵۲۳، ۵۲۴، ۵۲۵، ۵۲۶، ۵۲۷، ۵۲۸، ۵۲۹، ۵۳۰، ۵۳۱، ۵۳۲، ۵۳۳، ۵۳۴، ۵۳۵، ۵۳۶، ۵۳۷، ۵۳۸، ۵۳۹، ۵۴۰، ۵۴۱، ۵۴۲، ۵۴۳، ۵۴۴، ۵۴۵، ۵۴۶، ۵۴۷، ۵۴۸، ۵۴۹، ۵۵۰، ۵۵۱، ۵۵۲، ۵۵۳، ۵۵۴، ۵۵۵، ۵۵۶، ۵۵۷، ۵۵۸، ۵۵۹، ۵۶۰، ۵۶۱، ۵۶۲، ۵۶۳، ۵۶۴، ۵۶۵، ۵۶۶، ۵۶۷، ۵۶۸، ۵۶۹، ۵۷۰، ۵۷۱، ۵۷۲، ۵۷۳، ۵۷۴، ۵۷۵، ۵۷۶، ۵۷۷، ۵۷۸، ۵۷۹، ۵۸۰، ۵۸۱، ۵۸۲، ۵۸۳، ۵۸۴، ۵۸۵، ۵۸۶، ۵۸۷، ۵۸۸، ۵۸۹، ۵۹۰، ۵۹۱، ۵۹۲، ۵۹۳، ۵۹۴، ۵۹۵، ۵۹۶، ۵۹۷، ۵۹۸، ۵۹۹، ۶۰۰، ۶۰۱، ۶۰۲، ۶۰۳، ۶۰۴، ۶۰۵، ۶۰۶، ۶۰۷، ۶۰۸، ۶۰۹، ۶۱۰، ۶۱۱، ۶۱۲، ۶۱۳، ۶۱۴، ۶۱۵، ۶۱۶، ۶۱۷، ۶۱۸، ۶۱۹، ۶۲۰، ۶۲۱، ۶۲۲، ۶۲۳، ۶۲۴، ۶۲۵، ۶۲۶، ۶۲۷، ۶۲۸، ۶۲۹، ۶۳۰، ۶۳۱، ۶۳۲، ۶۳۳، ۶۳۴، ۶۳۵، ۶۳۶، ۶۳۷، ۶۳۸، ۶۳۹، ۶۴۰، ۶۴۱، ۶۴۲، ۶۴۳، ۶۴۴، ۶۴۵، ۶۴۶، ۶۴۷، ۶۴۸، ۶۴۹، ۶۵۰، ۶۵۱، ۶۵۲، ۶۵۳، ۶۵۴، ۶۵۵، ۶۵۶، ۶۵۷، ۶۵۸، ۶۵۹، ۶۶۰، ۶۶۱، ۶۶۲، ۶۶۳، ۶۶۴، ۶۶۵، ۶۶۶، ۶۶۷، ۶۶۸، ۶۶۹، ۶۷۰، ۶۷۱، ۶۷۲، ۶۷۳، ۶۷۴، ۶۷۵، ۶۷۶، ۶۷۷، ۶۷۸، ۶۷۹، ۶۸۰، ۶۸۱، ۶۸۲، ۶۸۳، ۶۸۴، ۶۸۵، ۶۸۶، ۶۸۷، ۶۸۸، ۶۸۹، ۶۹۰، ۶۹۱، ۶۹۲، ۶۹۳، ۶۹۴، ۶۹۵، ۶۹۶، ۶۹۷، ۶۹۸، ۶۹۹، ۷۰۰، ۷۰۱، ۷۰۲، ۷۰۳، ۷۰۴، ۷۰۵، ۷۰۶، ۷۰۷، ۷۰۸، ۷۰۹، ۷۱۰، ۷۱۱، ۷۱۲، ۷۱۳، ۷۱۴، ۷۱۵، ۷۱۶، ۷۱۷، ۷۱۸، ۷۱۹، ۷۲۰، ۷۲۱، ۷۲۲، ۷۲۳، ۷۲۴، ۷۲۵، ۷۲۶، ۷۲۷، ۷۲۸، ۷۲۹، ۷۳۰، ۷۳۱، ۷۳۲، ۷۳۳، ۷۳۴، ۷۳۵، ۷۳۶، ۷۳۷، ۷۳۸، ۷۳۹، ۷۴۰، ۷۴۱، ۷۴۲، ۷۴۳، ۷۴۴، ۷۴۵، ۷۴۶، ۷۴۷، ۷۴۸، ۷۴۹، ۷۵۰، ۷۵۱، ۷۵۲، ۷۵۳، ۷۵۴، ۷۵۵، ۷۵۶، ۷۵۷، ۷۵۸، ۷۵۹، ۷۶۰، ۷۶۱، ۷۶۲، ۷۶۳، ۷۶۴، ۷۶۵، ۷۶۶، ۷۶۷، ۷۶۸، ۷۶۹، ۷۷۰، ۷۷۱، ۷۷۲، ۷۷۳، ۷۷۴، ۷۷۵، ۷۷۶، ۷۷۷، ۷۷۸، ۷۷۹، ۷۸۰، ۷۸۱، ۷۸۲، ۷۸۳، ۷۸۴، ۷۸۵، ۷۸۶، ۷۸۷، ۷۸۸، ۷۸۹، ۷۹۰، ۷۹۱، ۷۹۲، ۷۹۳، ۷۹۴، ۷۹۵، ۷۹۶، ۷۹۷، ۷۹۸، ۷۹۹، ۸۰۰، ۸۰۱، ۸۰۲، ۸۰۳، ۸۰۴، ۸۰۵، ۸۰۶، ۸۰۷، ۸۰۸، ۸۰۹، ۸۱۰، ۸۱۱، ۸۱۲، ۸۱۳، ۸۱۴، ۸۱۵، ۸۱۶، ۸۱۷، ۸۱۸، ۸۱۹، ۸۲۰، ۸۲۱، ۸۲۲، ۸۲۳، ۸۲۴، ۸۲۵، ۸۲۶، ۸۲۷، ۸۲۸، ۸۲۹، ۸۳۰، ۸۳۱، ۸۳۲، ۸۳۳، ۸۳۴، ۸۳۵، ۸۳۶، ۸۳۷، ۸۳۸، ۸۳۹، ۸۴۰، ۸۴۱، ۸۴۲، ۸۴۳، ۸۴۴، ۸۴۵، ۸۴۶، ۸۴۷، ۸۴۸، ۸۴۹، ۸۵۰، ۸۵۱، ۸۵۲، ۸۵۳، ۸۵۴، ۸۵۵، ۸۵۶، ۸۵۷، ۸۵۸، ۸۵۹، ۸۶۰، ۸۶۱، ۸۶۲، ۸۶۳، ۸۶۴، ۸۶۵، ۸۶۶، ۸۶۷، ۸۶۸، ۸۶۹، ۸۷۰، ۸۷۱، ۸۷۲، ۸۷۳، ۸۷۴، ۸۷۵، ۸۷۶، ۸۷۷، ۸۷۸، ۸۷۹، ۸۸۰، ۸۸۱، ۸۸۲، ۸۸۳، ۸۸۴، ۸۸۵، ۸۸۶، ۸۸۷، ۸۸۸، ۸۸۹، ۸۹۰، ۸۹۱، ۸۹۲، ۸۹۳، ۸۹۴، ۸۹۵، ۸۹۶، ۸۹۷، ۸۹۸، ۸۹۹، ۹۰۰، ۹۰۱، ۹۰۲، ۹۰۳، ۹۰۴، ۹۰۵، ۹۰۶، ۹۰۷، ۹۰۸، ۹۰۹، ۹۱۰، ۹۱۱، ۹۱۲، ۹۱۳، ۹۱۴، ۹۱۵، ۹۱۶، ۹۱۷، ۹۱۸، ۹۱۹، ۹۲۰، ۹۲۱، ۹۲۲، ۹۲۳، ۹۲۴، ۹۲۵، ۹۲۶، ۹۲۷، ۹۲۸، ۹۲۹، ۹۳۰، ۹۳۱، ۹۳۲، ۹۳۳، ۹۳۴، ۹۳۵، ۹۳۶، ۹۳۷، ۹۳۸، ۹۳۹، ۹۴۰، ۹۴۱، ۹۴۲، ۹۴۳، ۹۴۴، ۹۴۵، ۹۴۶، ۹۴۷، ۹۴۸، ۹۴۹، ۹۵۰، ۹۵۱، ۹۵۲، ۹۵۳، ۹۵۴، ۹۵۵، ۹۵۶، ۹۵۷، ۹۵۸، ۹۵۹، ۹۶۰، ۹۶۱، ۹۶۲، ۹۶۳، ۹۶۴، ۹۶۵، ۹۶۶، ۹۶۷، ۹۶۸، ۹۶۹، ۹۷۰، ۹۷۱، ۹۷۲، ۹۷۳، ۹۷۴، ۹۷۵، ۹۷۶، ۹۷۷، ۹۷۸، ۹۷۹، ۹۸۰، ۹۸۱، ۹۸۲، ۹۸۳، ۹۸۴، ۹۸۵، ۹۸۶، ۹۸۷، ۹۸۸، ۹۸۹، ۹۹۰، ۹۹۱، ۹۹۲، ۹۹۳، ۹۹۴، ۹۹۵، ۹۹۶، ۹۹۷، ۹۹۸، ۹۹۹، ۱۰۰۰، ۱۰۰۱، ۱۰۰۲، ۱۰۰۳، ۱۰۰۴، ۱۰۰۵، ۱۰۰۶، ۱۰۰۷، ۱۰۰۸، ۱۰۰۹، ۱۰۱۰، ۱۰۱۱، ۱۰۱۲، ۱۰۱۳، ۱۰۱۴، ۱۰۱۵، ۱۰۱۶، ۱۰۱۷، ۱۰۱۸، ۱۰۱۹، ۱۰۲۰، ۱۰۲۱، ۱۰۲۲، ۱۰۲۳، ۱۰۲۴، ۱۰۲۵، ۱۰۲۶، ۱۰۲۷، ۱۰۲۸، ۱۰۲۹، ۱۰۳۰، ۱۰۳۱، ۱۰۳۲، ۱۰۳۳، ۱۰۳۴، ۱۰۳۵، ۱۰۳۶، ۱۰۳۷، ۱۰۳۸، ۱۰۳۹، ۱۰۴۰، ۱۰۴۱، ۱۰۴۲، ۱۰۴۳، ۱۰۴۴، ۱۰۴۵، ۱۰۴۶، ۱۰۴۷، ۱۰۴۸، ۱۰۴۹، ۱۰۵۰، ۱۰۵۱، ۱۰۵۲، ۱۰۵۳، ۱۰۵۴، ۱۰۵۵، ۱۰۵۶، ۱۰۵۷، ۱۰۵۸، ۱۰۵۹، ۱۰۶۰، ۱۰۶۱، ۱۰۶۲، ۱۰۶۳، ۱۰۶۴، ۱۰۶۵، ۱۰۶۶، ۱۰۶۷، ۱۰۶۸، ۱۰۶۹، ۱۰۷۰، ۱۰۷۱، ۱۰۷۲، ۱۰۷۳، ۱۰۷۴، ۱۰۷۵، ۱۰۷۶، ۱۰۷۷، ۱۰۷۸، ۱۰۷۹، ۱۰۸۰، ۱۰۸۱، ۱۰۸۲، ۱۰۸۳، ۱۰۸۴، ۱۰۸۵، ۱۰۸۶، ۱۰۸۷، ۱۰۸۸، ۱۰۸۹، ۱۰۹۰، ۱۰۹۱، ۱۰۹۲، ۱۰۹۳، ۱۰۹۴، ۱۰۹۵، ۱۰۹۶، ۱۰۹۷، ۱۰۹۸، ۱۰۹۹، ۱۱۰۰، ۱۱۰۱، ۱۱۰۲، ۱۱۰۳، ۱۱۰۴، ۱۱۰۵، ۱۱۰۶، ۱۱۰۷، ۱۱۰۸، ۱۱۰۹، ۱۱۱۰، ۱۱۱۱، ۱۱۱۲، ۱۱۱۳، ۱۱۱۴، ۱۱۱۵، ۱۱۱۶، ۱۱۱۷، ۱۱۱۸، ۱۱۱۹، ۱۱۲۰، ۱۱۲۱، ۱۱۲۲، ۱۱۲۳، ۱۱۲۴، ۱۱۲۵، ۱۱۲۶، ۱۱۲۷، ۱۱۲۸، ۱۱۲۹، ۱۱۳۰، ۱۱۳۱، ۱۱۳۲، ۱۱۳۳، ۱۱۳۴، ۱۱۳۵، ۱۱۳۶، ۱۱۳۷، ۱۱۳۸، ۱۱۳۹، ۱۱۴۰، ۱۱۴۱، ۱۱۴۲، ۱۱۴۳، ۱۱۴۴، ۱۱۴۵، ۱۱۴۶، ۱۱۴۷، ۱۱۴۸، ۱۱۴۹، ۱۱۵۰، ۱۱۵۱، ۱۱۵۲، ۱۱۵۳، ۱۱۵۴، ۱۱۵۵، ۱۱۵۶، ۱۱۵۷، ۱۱۵۸، ۱۱۵۹، ۱۱۶۰، ۱۱۶۱، ۱۱۶۲، ۱۱۶۳، ۱۱۶۴، ۱۱۶۵، ۱۱۶۶، ۱۱۶۷، ۱۱۶۸، ۱۱۶۹، ۱۱۷۰، ۱۱۷۱، ۱۱۷۲، ۱۱۷۳، ۱۱۷۴، ۱۱۷۵، ۱۱۷۶، ۱۱۷۷، ۱۱۷۸، ۱۱۷۹، ۱۱۸۰، ۱۱۸۱، ۱۱۸۲، ۱۱۸۳، ۱۱۸۴، ۱۱۸۵، ۱۱۸۶، ۱۱۸۷، ۱۱۸۸، ۱۱۸۹، ۱۱۹۰، ۱۱۹۱، ۱۱۹۲، ۱۱۹۳، ۱۱۹۴، ۱۱۹۵، ۱۱۹۶، ۱۱۹۷، ۱۱۹۸، ۱۱۹۹، ۱۲۰۰، ۱۲۰۱، ۱۲۰۲، ۱۲۰۳، ۱۲۰۴، ۱۲۰۵، ۱۲۰۶، ۱۲۰۷، ۱۲۰۸، ۱۲۰۹، ۱۲۱۰، ۱۲۱۱، ۱۲۱۲، ۱۲۱۳، ۱۲۱۴، ۱۲۱۵، ۱۲۱۶، ۱۲۱۷، ۱۲۱۸، ۱۲۱۹، ۱۲۲۰، ۱۲۲۱، ۱۲۲۲، ۱۲۲۳، ۱۲۲۴، ۱۲۲۵، ۱۲۲۶، ۱۲۲۷، ۱۲۲۸، ۱۲۲۹، ۱۲۳۰، ۱۲۳۱، ۱۲۳۲، ۱۲۳۳، ۱۲۳۴، ۱۲۳۵، ۱۲۳۶، ۱۲۳۷، ۱۲۳۸، ۱۲۳۹، ۱۲۴۰، ۱۲۴۱، ۱۲۴۲، ۱۲۴۳، ۱۲۴۴، ۱۲۴۵، ۱۲۴۶، ۱۲۴۷، ۱۲۴۸، ۱۲۴۹، ۱۲۵۰، ۱۲۵۱، ۱۲۵۲، ۱۲۵۳، ۱۲۵۴، ۱۲۵۵، ۱۲۵۶، ۱۲۵۷، ۱۲۵۸، ۱۲۵۹، ۱۲۶۰، ۱۲۶۱، ۱۲۶۲، ۱۲۶۳، ۱۲۶۴، ۱۲۶۵، ۱۲۶۶، ۱۲۶۷، ۱۲۶۸، ۱۲۶۹، ۱۲۷۰، ۱۲۷۱، ۱۲۷۲، ۱۲۷۳، ۱۲۷۴، ۱۲۷۵، ۱۲۷۶، ۱۲۷۷، ۱۲۷۸، ۱۲۷۹، ۱۲۸۰، ۱۲۸۱، ۱۲۸۲، ۱۲۸۳، ۱۲۸۴، ۱۲۸۵، ۱۲۸۶، ۱۲۸۷، ۱۲۸۸، ۱۲۸۹، ۱۲۹۰، ۱۲۹۱، ۱۲۹۲، ۱۲۹۳، ۱۲۹۴، ۱۲۹۵، ۱۲۹۶، ۱۲۹۷، ۱۲۹۸، ۱۲۹۹، ۱۳۰۰، ۱۳۰۱، ۱۳۰۲، ۱۳۰۳، ۱۳۰۴، ۱۳۰۵، ۱۳۰۶، ۱۳۰۷،

۲۳- یہ پوری تفصیل صرف مومن کے لئے ہے کفر میت کے لئے متغفرات کی صراحت اور اجماع کی وجہ سے حرام ہے (۱)۔

اس کے لئے استغفار کیا جائے (۱) اور ورنہ اسے معافی غلب کرنے کے بارے میں فقہاء کا اختلاف ہے جو توبہ کے ذیل میں مذکور ہے۔

غیبت سے متغفر:

۲۴- جس نے غیبت کی ہو اس شخص کے بارے میں علماء کا اختلاف ہے کہ یہ استغفار کے ساتھ اس سے معافی بھی لازم ہے جس کی غیبت کی گئی ہو یہ استغفار ہی کافی ہے؟

پہلی رائے یہ ہے کہ جس کی غیبت کی گئی اگر اسے علم نہ ہو تو استغفار کافی ہے یہ ثانویہ مناجات کا مذہب "رحیب" کا ایک قول ہے کہ تکذیب کو کتاب سے فتنہ پیدا ہوتا ہے اس کے علم میں لائے اس کو تکلیف میں مبتلا کرنا لازم آئے گا، خلال نے اپنی سند کے ساتھ حضرت انسؓ سے مرفوعاً روایت کی ہے: "كفارة من اعتب ان يستغفره" (۲) (جس کی غیبت کی گئی اس کا کفار یہ ہے کہ اس کے لئے استغفار کیا جائے)، مگر اس سے معلوم ہوا ہے تو استغفار کے ساتھ ساتھ اس سے معافی مانگنا بھی لازم ہوگا۔

دوسری رائے یہ ہے کہ جس کی غیبت کی گئی خواہ اسے معلوم ہو یا نہ ہو استغفار کافی ہے، اس سے معافی مانگنا واجب نہیں، خفیہ میں سے طحاوی کا یہی قول ہے۔

مالکیہ کہتے ہیں کہ جس کی غیبت کی گئی اگر وہ موجود ہو تو اس سے معافی مانگنا لازم ہے، البتہ اگر وہ اس کے ورنہ اس سے کوئی نہ لے تو

الکافی ۳/۱۶۶ طبع مکتب اسلامی۔

(۱) المجموع ۵/۲۳، وردیکھئے کفر کے لئے استغفار (نقحر ۲۶)۔

(۲) حدیث: "كفارة من اعتب" کی روایت خلال نے ابن ابی الحدادی سے حضرت انسؓ سے مرفوعاً کی ہے اور صحیحی نے اس کی روایت شعب میں کی ہے ورنہ ملا کہ اس کی سند ضعیف ہے اس طرح طحاوی کی تخریج میں مرثیٰ سے صراحت کی ہے (شرح ثلاثیات سند امام احمد ۲/۴۲۳ تاریخ کردہ مکتب الاسلامی ۱۳۸۰ھ فیض القدیر ۵/۷ طبع المکتبۃ التجارية الکبریٰ ۵/۳۵)۔

مومنوں کے لئے استغفار:

۲۵- فقہاء کا اتفاق ہے کہ عاصفت میں تمام مومن مردوں اور عورتوں کو شامل کرنا مسنون ہے (۲)۔ اس لئے کہ حدیث میں ہے: "ما من دعاء أحب إلى الله تعالى من أن يقول العبد: اللهم اغفر لأمة محمد مغمرة عامة" (۳) (اللہ تعالیٰ کے نزدیک اس سے زیادہ پسندیدہ دعا نہیں کہ بندہ یوں کہے: اے اللہ! امت محمدیہ کی عام مغفرت فرما) ایک دوسری روایت ہے: "قام رسول اللہ ﷺ فی صلاة، وقلنا معه، فقال اغفرابی وھو فی الصلاة: اللهم ارحمسی و محمداء ولا ترحم معنا أحدا، فلما سلم النبي ﷺ قال للأعرابی لقد صحت واسعا" (۴)

(۱) ابن ماجہ ۵/۲۳، ۲۳، شرح الروض ۳/۳۵۷ طبع المکتبۃ المطالب ولی انس ۱/۲۱۰ طبع مکتب اسلامی، مدارج السالکین ۱/۲۹۰، ۲۹۱، شرح ثلاثیات مستحد ۱/۳۷۲، شرح میاد النور ۲/۱۷۳ طبع معظی تونس۔

(۲) ابن ماجہ ۵/۳۵۰، شرح الصغیر ۱/۳۳۳، ۳۳۴ طبع دار المعارف، بحوالہ علی الحج ۱/۳۹۰، ۳۹۱۔

(۳) حدیث: "ما من دعاء أحب إلى الله....." کی روایت طیبی نے اپنی تاریخ میں حضرت ابو ہریرہؓ سے مرفوعاً کی ہے، جز انہوں نے ان الفاظ کے ساتھ بھی روایت کی ہے: "اللهم ارحم أمة محمد ورحمة عامة"۔ طحاوی نے کہا ہے کہ اس میں عبد الرحمن بن یحییٰ بن سعید لاہوری ہیں وہی نے افحطاء میں کہا ہے کہ یہ معروف نہیں، ابو یوسف بن میں ہے کہ کیا کہ یہ موضوع ہے۔ ابانی نے اس کو بہت ضعیف قرار دیا ہے (کنز الدقائق ۲/۷۷ تاریخ کردہ مکتبۃ التراث اسلامی ۹/۳۳۷ فیض القدیر ۵/۸۷، تاریخ کردہ مکتبۃ التجارہ صیغ الجامع الصغیر ج ۵، ۵ تاریخ کردہ مکتب اسلامی)۔

(۴) حدیث: "قام رسول اللہ ﷺ وقلنا معه....." کی روایت بخاری سے حضرت ابو ہریرہؓ سے کی ہے (فتح الباری ۱۰/۲۳۸ طبع استغفر)۔

(رسول اللہ ﷺ ایک نماز میں کھڑے ہوئے اور ہم بھی ان کے ساتھ کھڑے ہوئے، ایک دیہاتی نے نماز کی حالت میں کہا: اے اللہ امیر ہے، پھر محمد کے پھر چھڑا، اور نماز کے ساتھ ہی پرچہ نہ رہا، نبی ﷺ نے جب سلام پھیرا تو اس دیہاتی سے کہا: تو نے کتنا بد چیز کو تکبر کیا۔)

انسان کو خاص طور پر اپنی ذات کے لئے دعا کرنے میں کوئی حرج نہیں ہے، اس سے کہ ابو بکر، ام سلمہ، سعد بن ابی وقاص کی حدیث ہے: "اللهم انی اعوذ بک ولسالک" (الحج) (اے اللہ! میں تیری پناہ چاہتا ہوں اور تجھ ہی سے سوال کرتا ہوں)۔ اس میں اپنی ذات کی تخصیص ہے، لیکن یہ اجازت اس صورت میں نہیں ہے جب وہی قنوت پڑھے اور لوگ اس کے پیچھے آمین کہہ رہے ہوں، اس سے کہ حضرت ثوبان کی حدیث ہے: "لا یوم رجل فوما لیخص نفسه بدعوة دوہم فان لعل لقد خابہم" (۱) (اگر کوئی شخص کسی قوم کی امامت کرے تو ان کو چھوڑ کر صرف اپنے لئے دعا نہ کرے، اگر اس نے ایسا کیا تو اس نے ان سب کے ساتھ خیانت کی)۔

کافر کے سے استغفار:

۲۶- عقبہ کا تعلق ہے کہ کافر کے لئے استغفار ممنوع ہے، بلکہ بعض فقہاء نے اس میں مبالغہ سے کام لیتے ہوئے کہا ہے کہ کافر کے لئے استغفار استغفار کرنے والے کے کفر کا متقاضی ہے، یہ تکہ اس میں ان موقوفہ نصیحت کی تکذیب ہے جن سے معلوم ہوتا ہے کہ اللہ تعالیٰ

(۱) حدیث: "لا یوم رجل فوما لیخص نفسه" کفر خفی ہے اس روایت کے ضمن میں بیان کیا ہے جس کی روایت انہوں نے حضرت ثوبان سے مروی ہے وہ فرمایا کہ حضرت ثوبان کی حدیث حسن ہے اور اس کی روایت ابو داؤد اور ابن ماجہ نے بھی کی ہے اور ابو داؤد اور منذری نے اس کے بارے میں شکوت اختیار کیا ہے (نکتہ ۱۱۱۲۲۲ طبع انتقیر)۔

مشرک کی بخشش نہیں فرمائے گا، اور جو کفر کی حالت میں مر گیا وہ جہنم والوں میں سے ہے۔

۲۷- اگر کسی نے کافر کے لئے اس کی زندگی میں اس امید سے استغفار کیا کہ وہ ایمان لے آئے اور اس کی مغفرت ہو جائے تو حنفیہ نے اس کے جواز ہونے کی سرپرست کی ہے، اور حنبلیہ ہدایت کی دعا کو جواز کہتے ہیں، "وإذا غفرتا" سے بھی یہ بعید نہیں ہے، اسی طرح بعض متباد نے کفار کے بچوں کے لئے دعا و مغفرت کے جو ذکر کو ہی قرار دیا ہے، اس لئے کہ اس کا تعلق آخرت کے احکام سے ہے (۲)۔

استغفار کے ذریعہ گناہوں کی معافی:

۲۸- استغفار اگر تو بہ کے معنی میں ہو، اور اس میں تو بہ کے شرائط ملحوظ ہوں تو اس سے گناہوں کے معاف ہو جانے کی امید ہے، اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: "وَمَنْ يَعْمَلْ سُوءًا أَوْ يَظْمِمْ نَفْسَهُ ثُمَّ يَسْتَغْفِرِ اللَّهَ يَجِدِ اللَّهَ غَفُورًا رَحِيمًا" (۲) (اور جو کوئی بھی برائی کرے یا اپنی جان پر ریائی کرے پھر اللہ سے مغفرت طلب کرے تو وہ اللہ کو بڑا مغفرت والا، بڑی رحمت والا پائے گا)۔ اور نبی ﷺ نے فرمایا: "من استغفر اللہ تعالیٰ فی دبر کل صلاۃ ثلاث مرات، فقال: تستغفر اللہ الذی لا إله إلا هو الحي القيوم و اتوب الیہ، غفر لہ و ان کان قد فر من الرحف" (۳) (جو شخص ہر نماز

(۱) ابن ماجہ بن ابی ۳۵۵ فتح القدیر ۱۱۷۷۷ اصول السنن ۳۵۵۲، السنن ۳۸۴۲ طبع المکتب، قال ابن ۱۱۷۷۷، ۳۸۴۲ طبع المکتب، المیر، المروقی ۲۶۰ طبع دراجاء المکتب العربیہ نہادۃ المکتب و در اس پر حاشیہ المیر، السنن ۳۸۴۲ طبع المکتب، المجموع ۳۵۲، المصنف مع البیرونی، الکبیر ۳۵۷۳، المروقی ۱۱۷۷۷، فتاویٰ ابن تیمیہ ۳۵۷۳، فتح الباری ۳۵۷۳، طبع المکتب، اقتضاء الصراط المستقیم لابن تیمیہ ۲۲۵ طبع المکتب، زاد المعاد ۱۱۷۷۷ (۲) سورہ ناع ۱۱۰ (۳) حدیث: "من استغفر اللہ تعالیٰ فی دبر کل صلاۃ ۱۱۷۷۷" (۱) (۱) (۱)

سوتے وقت استغفار:

۳۰- سوتے وقت بعض ایسے لوگوں کے ساتھ متغفر متحب ہے، تاکہ جب اسان کی روح پر وار نہ ہو تو اس کا اثری عمل متغفر ہو (۱)۔ ترمذی میں حضرت ابو حیدر سے روایت ہے: "من قال حين يلقى إلى فراشه: استغفر الله الذي لا إله إلا هو الحي القيوم وأتوب إليه، ثلاث مرات، غفر الله له ذنوبه وإن كانت مثل دبدبه المحر" (۲) (جس نے ستر پر بیٹے ہوئے تین مرتبہ "استغفر الله الذي لا إله إلا هو الحي القيوم وأتوب إليه" پڑھا تو اللہ تعالیٰ اس کے گناہ معاف فرما دیتے ہیں خواہ وہ سمندر کے جھاگ کے برابر ہوں)۔

چھینکنے پر دما دینے والے کے لئے دعا و مغفرت:

۳۱- چھینکنے والے کے لئے یہ سنت ہے کہ جو شخص اس کو "برحمك الله" کہہ کر دما دے، وہ اس کے لئے دعا و مغفرت کرتے ہوئے یہ الفاظ کہے: "يعفو الله لنا ولكم"، یا یہ کہے: "يهديك الله ويصلح بالكم" (۳)، یا یہ کہے: "برحمنا الله ويحكم ويعفو لنا ولكم"، اس لئے کہ موطا میں مافع سے منقول ہے کہ جب حضرت ابن عمر چھینتے رہے ان سے کہا جاتا "برحمك الله" تو وہ = جامع البیروتین (البانی ۲/۲۷۷ تا ۲۷۸) (مکتب اسلامی)۔

(۱) مرآۃ المناجیح ۳/۷۷، الخواکیر الدروانی ۲/۳۳۲، الاذکار السنوی ۸۸ اور اس کے بعد کے صفحات، طبع النسخ، الشرح البیروتی ۲/۶۵، مجموعۃ التوحید لابن تیمیہ و محمد بن عبد الوہاب ۲/۶۶، ۶۶۵۔

(۲) حدیث: "من قال حين يلقى إلى فراشه: استغفر الله الذي لا إله إلا هو الحي القيوم وأتوب إليه، ثلاث مرات، غفر الله له ذنوبه وإن كانت مثل دبدبه المحر" (۲) (جس نے ستر پر بیٹے ہوئے تین مرتبہ "استغفر الله الذي لا إله إلا هو الحي القيوم وأتوب إليه" پڑھا تو اللہ تعالیٰ اس کے گناہ معاف فرما دیتے ہیں خواہ وہ سمندر کے جھاگ کے برابر ہوں)۔

(۳) ابن ماجہ ۱/۱۶۶، الخواکیر الدروانی ۲/۵۱، الاذکار السنوی ۸۸، طبع النسخ، الشرح البیروتی ۲/۶۵۔

کے بعد تیس مرتبہ استغفار کرے اور یہ کہے: استغفر الله الذي لا إله إلا هو الحي القيوم وأتوب إليه، تو اللہ تعالیٰ اس کے گناہ معاف فرما دیتے ہیں اگرچہ اس نے میدان جنا سے فرار اختیار کیا ہو (۱)۔ نیز کہا جاتا ہے کہ صغیر و صغیر نہیں رہتا اگر اس پر اسرار ہو، اور کبیر و بقی نہیں رہتا اگر استغفار ہو یہاں استغفار سے مراد یہ ہے (۲)۔

۲۹- اگر استغفار محتاجی و رنج و کساری کے طور پر ہو بین و بقاء حق نہ ہو تو اس میں نقص، کانتاف ہے ثانیہ کہتے ہیں کہ اس سے صرف صغیر و کناہ معاف ہوتے ہیں، کبیر و کناہ نہیں ہوتے، اور مالک یہ کہنا بد کہتے ہیں کہ اس سے تمام کناہ معاف ہوتے ہیں، ان کے یہاں صغیر و کبیر و کناہ فرق نہیں، اور حسب کی بھی بعض کتابوں میں اسی کی صراحت ہے (۲) اس لئے کہ رسول اللہ ﷺ کا ارشاد ہے: "الاستغفار ممحاة للذنوب" (۳) (استغفار گناہوں کو مٹانے والا ہے)۔

= گزاردگی ہے (دیکھئے فقرہ ۱۸)۔

(۱) مرآۃ المناجیح ۳/۶۶، ابن ماجہ ۱/۵۲، الخواکیر الدروانی علی مرتبی الفہر ۲/۷۷، الفتوحات المانیہ ۲/۸۸، مروج الماسکین ۱/۲۹۰، ۳۰۸، شرح مروج البیروتی ۲/۸، طبع النسخ، الخواکیر الدروانی ۲/۹۱، فتح الباری ۱/۸۱، طبع البیروتی، فتاویٰ ابن تیمیہ ۱۰/۱۵۵، ۱۵۶، المغنی مع الشرح ۲/۸۰، طبع بول المنار۔

(۲) ابن ماجہ ۱/۲۸۸، مرآۃ المناجیح ۳/۸۱، فتاویٰ ابن تیمیہ ۱۰/۱۵۵، مرآۃ المناجیح ۳/۸۰، مروج الماسکین ۱/۲۹۰، طبع البیروتی۔

(۳) حدیث: "الاستغفار ممحاة للذنوب" کی روایت دہلی نے مسند الفردوس میں حضرت حذیفہ بن الیمان سے کی ہے، جس میں ایک روایت عید بن کثیر احمد ہیں۔ وہی نے کہا ہے کہ ازوی کہتے ہیں کہ عید اللہ بن خراش سے ان کی روایت منقول ہے، دہلی نے انہیں ان کے اپنے چچا عوام بن بوشب سے روایت کرنے میں ضعیف قرار دیا ہے اور ہابانی نے اس طرف متاثر کیا کہ یہ انہوں نے ضعیف ہے (فیض القدیر ۳/۷۷، طبع مکتبۃ التجاریہ ضعیف

استغفار

دیکھئے: ”استغفار“۔

استفاضہ

تعریف:

۱- ”استفاضہ“ لغت میں: استفاض کا مصدر ہے۔ کب جاتا ہے:
”استفاض الحديث والحبر وفاض“ بمعنی پھینکا اور عام
ہوا (۱)۔

مقابلہ میں اسے لغوی معنی میں استعمال کرتے ہیں (۲)۔

اجمالی حکم:

۲- استفاضہ شہادت کے لئے جیاد ہے، ثلثہ پتی شہادت میں اس پر
اعتماد کرتا ہے، چنانچہ چند متعینہ امور میں دین کا یقین ”گے“ رہا ہے
استفاضہ دیکھنے کے تمام مقام ہوتا ہے۔ اسی سے فقہاء اس پر
”الشهادة بالاستفاضہ“ کا اتفاق کرتے ہیں، اور ”الشهادة
بالسمع“ یا ”بالسمع“ یا ”شهادة بالشہرة“ یا ”بالاشتہار“
بھی کہتے ہیں، ان تمام اصطلاحات سے فقہاء کے یہاں موثبات
مراہوتی ہے جو لوگوں میں پھیلی ہوئی اور مشہور ہوت کو سن کر دی
جائے۔

ابن عرقہ دلائی اس کے تعلق فرماتے ہیں: ”شهادة السماع“

(۱) لسان العرب المصباح المیر: مادہ (شخص)۔

(۲) جوہر الاکلیل ۲/۲۳۱، ۲۳۲ طبع دار المعرفۃ بیروت، طبع المصباح ۲۶۶/۲۶
طبع الجہان مفتی المکتاب ۳۸/۳۳۹، ۳۳۸ طبع معنی جلی، المعنی ۹/۴۰ طبع
المیاض المحدث۔

استفاضہ ۳-۸

اس شہادت کا لقب ہے جس میں شامد صراحت نہ ہو کہ وہ نفعین
تو کی سے کن رکوعی دے رہا ہے (۱)۔

اسی کو حنفی حنفیہ شہادت ثمریہ کہتے ہیں (۲)۔

۳- شہادت استفاضہ اس چیز میں ہوتی ہے جن کا عاشر شہرت پر
ہو جیسے موت، نکاح اور نسب، اس لئے کہ بغیر استفاضہ کے عموماً ان
کا علم دشوار ہوتا ہے، اور اس لئے بھی کہ ان کے اسباب کو خاص خاص
لوگ ہی دیکھ پاتے ہیں، تو ان امور میں اگر شہادت بالتسامع قبول نہ
کی جائے تو فقہاء کے قول کے مطابق حرج لازم آئے گا اور احکام
معطل ہو جائیں گے۔

۴- شہادت استفاضہ کے جو زمیں تمام فقہاء کا اتفاق ہے (۳) بلکہ
پندرہوں میں اختلاف ہے:

۵- سب- تسامع کی شرط یہ ہے کہ یہی جماعت سے کن کر شہادت
دی جائے نہ کہ دوسرے میں یہ اطمینان ہو کہ موصوفت پر متفق نہیں
ہو سکتے، یہ ثانیہ، ثالثہ، حنا بلکہ، رابعہ میں سے امام محمد کا مسلک
ہے۔

دربارہ یہ ہے کہ ۱۰۰ عادل مردوں یا یک مرد ۱۰۰ عورتوں سے سنا
کافی ہے، یہ قول حنفیہ میں سے خصاف کا حنا بلکہ میں سے قاضی کا اور
بعض ثانیہ کا ہے (۴) اس سلسلہ میں فقہاء کے یہاں کچھ مزید
تفصیل ہے جس کو (شہادت) کے ٹیل میں کیجیا جائے۔

۶- سب- جن امور میں شہادت بالتسامع کا ثبوت ہوتا ہے ان میں
فقہاء کے مختلف قول ہیں، عین موت، نکاح، نسب میں شہادت

(۱) حواہر الاکلیل ۲/۲۳۴۔

(۲) جامع المصولین ۱/۱۵۱ طبع المکتبۃ الاسلامیہ۔

(۳) سہم مرجع۔

(۴) حواہر الاکلیل ۲/۲۳۴، مفتی الکناج ۸/۳۳۸، ۳۳۹، بدائع الصنائع

۱/۲۶۶، ۲۶۷، ۲۶۸ اور اس کے بعد کے صفحات۔

بالتسامع کے جواز پر سب کا اتفاق ہے، حنفیہ میں سے اس عابدین
نے اس امور کر کے ہیں جن میں شہادت استفاضہ درست ہے، اور
ثانیہ کی مفتی المحتاج میں اس سے مدد کا یہاں ہے، اور ہی طرح
حنا بلکہ کے نزدیک بھی ہے۔

ثانیہ نے اس میں توسع سے کام لیا ہے اور بہت سی اشیاء شمار کی
ہیں جو عام سے ثابت ہوتی ہیں، جیسے ملک، وقف، قاضی کو
معزول کرنا، تہج و تعدیل، نذر اسلام، وصیت، رشہ، مہر، صدقہ،
ملکات اور حریت (۱) وغیرہ (دیکھئے: شہادت)۔

۷- سب- شامد صراحت نہ کرے کہ اس کی شہادت کا مدد راجع ہے
تو اس کی شہادت قبول کی جائے گی یا نہ کر دی جائے گی؟ اس سلسلہ
میں مذاہب ائمہ میں اختلاف ہے، سے بھی (شہادت) ہی کے دلیل
میں دیکھا جائے۔

حدیث مستفیضہ:

۸- حدیث مستفیضہ حدیث (مشہور) کے ناموں میں سے ایک نام
ہے اور یہ خبر واحد کے اقسام میں سے ہے، البتہ حنفیہ وغیرہ کے
مذہب اس کے راجح مطلق کو تنقید و مرغام کو خاص کرنا درست ہے۔

حنفیہ کے نزدیک اس کی تعریف یہ ہے کہ جسے نبی ﷺ سے
ایک یا دو صحابی روایت کرتے ہوں، یا صحابی سے ایک یا دو آدمی
روایت کرتے ہوں، پھر اس کے بعد دو عام ہو جائیں، اور سنے لوگ
اسے روایت کرنے لگیں، نہ موصوفت پر اتفاق نہ ہو سکتا ہو۔ اس سے
یقین کا نام دینا ہے، لیکن اس سے حاصل ہونے والے یقین کا درجہ
خبر متواتر سے حاصل شدہ یقین سے کمتر ہوتا ہے۔

غیر حنفیہ کے نزدیک مستفیضہ وہ حدیث ہے جس کے راویوں

(۱) ساجدہ مراجعہ ابن ماجہ ۵/۲۷۵، فتح الباق۔

کی خداوند طبق سند میں سے کسی بھی طبقہ میں تین سے کم نہ ہو، ورنہ
تواتر کے درجہ کو نہ پہنچے ہو ۱۔

۹- گر کوئی، تہہ مشہور ہو جائے جیسے راہبیت سال کی شہرت ہو جائے؛
رمضان کا روزہ رکھنا، پہلی شول کو اغیار کرنا، نویں وی اتار کو قنوت
عزائم کرنا، جب ہو جائے گا۔

اس میں تفصیلات ہیں جنہیں کتب فقہ میں اس کے مقام پر دیکھا
جاسکتا ہے۔

استفتاح

تعریف:

لفظی معنی:

۱- استفتاح: کتبہ لے کر مطالبہ کرنا ہے، اور فتح افلاق (بند کرنے) کی
صد ہے۔ اسی سے ہے: فتح الباب (اس نے دروازہ کھولا)، اور
”استفتحہ“ اس وقت کہا جاتا ہے جب کوئی دروازہ کھولنے کے
لئے اسے کھٹکھٹائے۔

فتح کے معنی فیصلہ کے بھی آتے ہیں، اسی سے اللہ تعالیٰ کا ارشاد
ہے جس میں شعیب علیہ السلام کے بارے میں خبر دی گئی ہے: ”رَبَّنَا
الْفَتْحُ بَيْنَنَا وَبَيْنَ قَوْمِنَا بِالْحَقِّ وَأَنْتَ خَيْرُ الْفَاتِحِينَ“ (۱)
(اے ہمارے پروردگار! ہمارے اور ہماری قوم کے درمیان حق کے
ساتھ فیصلہ کر دے اور تو ہی سب سے بہتر فیصلہ کرنے والا ہے)۔

اور ابن عباس کی حدیث میں ہے کہ ”میں اللہ تعالیٰ کے
قول: ”رَبَّنَا افْتَحْ بَيْنَنَا وَبَيْنَ قَوْمِنَا بِالْحَقِّ“ کے معنی نہیں جانتا
تھا یہاں تک کہ میں نے، یزید بن ابی بنی کو اپنے شوہر سے کہتے ہوئے
سنا: ”تعالیٰ افتحک“ (۲) (آ، میں تیرے فیصلہ کرنے والے)۔

(۱) سورہ اعراف ۸۹۔

(۲) حضرت ابن عباسؓ کے مرنے کی روایت طبری نے بطریق راستہ کی ہے
پہلا طریقہ ثناء عن ابن عباسؓ ہے، حالانکہ تادم نے ابن عباسؓ سے نہیں
سنا ہے۔

دوسرا طریقہ طبری ہی نے اس کی روایت اپنی سند کے ساتھ علی بن ابی حمزہ

بحث کے مقامات:

۱۰- استفتاء کی بحث کے مقامات کے لئے فقہاء کے یہاں باب
شہادت میں ”شہادت بالاستفتاء“ کا بیان، اور کتاب الصوم میں
راہبیت بلال پر کلام کو دیکھا جائے، نیز حدیث مستفیض سے متعلق
اصولی ضمیمہ کی طرف رجوع کیا جائے۔

استفتاء

دیکھئے: ”فتویٰ“۔

استفتاح ۲-۴

۱۔ ہم: استفتاح نگاری سب دوتا وقت کرتے ہوئے رک جائے،
یعنی قرأت مند ہو جائے اور دو آگے قرأت نہ کر سکے، بلکہ آیت کو لوٹا
اور بار بار پڑھتا رہتا کہ سننے والا اس کو قلمدے دے دے۔
۲۔ ہم: طلب نصرت۔

استفتاح نماز:

۳۔ بعض فقہاء، اے اے، استفتاح یا افتتاح یا دعا افتتاح سے بھی
تعبیر کرتے ہیں۔ لیکن اشفاقاء، استفتاح کہتے ہیں۔ افتتاح سے
کی مراد ہوتی ہے کہ تکبیر کے بعد اس مقام پر جو ذکر و دعا ہے اس نے
اس کو پڑھا (۱)۔

متعلقہ الفاظ:

ثناء:

۴۔ ثناء کا لغوی معنی: مدح ہے، اور اصطلاح میں ثناء یہ ہے کہ
اللہ تعالیٰ کا ایسا ذکر ہو جس میں اس کے اوصاف حمیدہ کا بیان ہو، اور
اس کی عظیم نعمتوں کا شکر ہو، خواہ اس کے لئے منقولہ الفاظ
”سبحانک اللہم وبحمدک الخ“ استعمال کئے جائیں،
یا میرا یہ الفاظ جو مذکورہ معنی پر دلالت کریں، ہی دعا تو دشا نہیں
ہے، ثناء کا یہ اصطلاحی مفہوم لغوی مفہوم سے متمایز ہے۔

ایک اصطلاح یہ ہے کہ ثناء اس کو کہنا جاتا ہے جس
کے رعبہ سے مارا افتتاح ہو خواہ وہ دعا ہی ہو، امام رافعی نے کہا ہے
کہ ان دونوں اذکار یعنی ”وجہت وحبی الخ“ اور
”سبحانک اللہم“ میں سے ہر ایک کو دعا افتتاح و ثناء
کہا جاتا ہے (۲)۔

(۱) حاشیہ اشراق علی الفقہ ۵۵۰، فتح الخیر ۳۰۲۔

(۲) فتح الخیر ۳۰۲۔

استفتاح کے معنی فیصل طلب کرنے کے ہیں۔

لفظ فتح نصرت کے معنی میں بھی بولا جاتا ہے، ”استفتح“ کا معنی:
نصرت طلب کرنا ہے، اسی مفہوم میں آیت دلیل میں اس کا استعمال
ہے: ”إِنْ تَسْتَفِخُوا لَفَقَدْ جَاءَكُمْ الْمَصْحُ“ (۱) (اگر تم فیصلہ
چاہتے تھے تو فیصلہ تمہارے سامنے آ جاتا ہو)۔

ثانی اصرار میں فیروز آبادی کے قول پر استدراک کرتے
ہوئے لکھا ہے کہ ”فتح علیہ“ عرفہ و علمہ (تعارف کرنا اور
سکھنا) کے معنی میں آتا ہے، وہ فرماتے ہیں کہ اللہ تعالیٰ کے اس
رٹا کی تفسیر اسی معنی کے متبر سے ہے: ”قَالُوا اتَّخَذُوا بَعْضُكُمْ بَعْضًا
فَتْحَ اللَّهُ عَلَيْكُمْ لِيُخَاطَبُوا بِهِ عَصَى رَبِّكُمْ“ (۲) (و کہتے
ہیں کہ ارے کیا تم انہیں دوتا دیتے ہو جو خدا اب تم پر مناسبت یا ہے
جس سے وہ تمہیں تہوارے پر درکار کے حضور میں قائل رہیں گے)۔

صعد حی معنی:

۲۔ استفتاح فقہاء کے یہاں چند معانی میں مستعمل ہے:

۱۔ استفتاح نماز، اس سے مراد وہ ذکر ہے جس کے ذریعہ تکبیر
کے بعد نماز شروع کی جاتی ہے۔ اسے دعا افتتاح بھی کہا جاتا ہے۔
جس کی وجہ تسمیہ یہ ہے کہ نماز پر پہنچنے والا تکبیر کے بعد سب سے پہلے
اس کو پڑھتا ہے، تو کو یہ نماز کا افتتاح ہی کے رعبہ ہوتا ہے، یعنی اسی
کے ذریعہ نماز شروع کرتا ہے۔

۱۔ ابن عباس کے واسطے سے کی ہے، و علی بن ابی طلحہ نے ابن عباس سے روایت
کی ہے لیکن ابن حجر کے قول کے مطابق ابن عباس کا ابن عباس سے سماع
نہیں ہے، تفسیر الطبری ۱۳/۵۷۳، تاریخ کردہ دار طعارف مصر، تہذیب
الحدیث ۶/۸۵۳، ۳۵۶، طبع دار احیاء

۲۔ لسان العرب۔ کچھ تعریف کے ساتھ سورۃ انفال آیت ۱۹۔

۳۔ سورۃ بقرہ ۶۹۔

استفتاح ۵

اس وصاحت کے مطابق استفتاح ثناء کے مقابلہ میں خاص ہے۔

استفتاح کا حکم:

۵۔ جمہور فقہاء کا قول ہے کہ استفتاح سنت ہے، اس لئے کہ اس کا تذکرہ اب حدیث میں ہے جن کا ذکر استفتاح کے لئے منقول اتفاق کے ذیل میں عنقریب آ رہا ہے۔

امام احمد کے اصحاب میں سے ایک جماعت کا خیال یہ ہے کہ وہ ذکر جس کو ثناء کہا جاتا ہے واجب ہے، جیسے ”سبحانک اللہم و بحمدک“ یا اس جیسے دیگر اذکار سے استفتاح۔ ابن بطونہ د کے نزدیک بھی یہی مختار ہے، اور امام احمد کی بھی ایک روایت یہی دیکھی گئی ہے (۱)۔

اس سلسلہ میں امام مالک کا اختلاف ہے، چنانچہ اندونہ میں بن القاسم کا قول ہے کہ لوگ ”سبحانک اللہم و بحمدک، و تبارک اسمک، و تعالیٰ جدک، و لا الہ غیرک“ کے قائل ہیں لیکن امام مالک اس کے قائل نہیں تھے، اور اسے جانتے بھی نہ تھے، اس کے بعد انہوں نے اس سب کی اس روایت کو غلط یا ہے جس کی سند حضرت انس بن مالک تک پہنچتی ہے کہ نبی ﷺ ابو بکر عمر و عثمان نہ زکو الحمد للہ رب العالمین سے شروع فرماتے تھے (۲)۔ بن القاسم نے کہا ہے کہ امام مالک کا قول ہے کہ جو امام کی اقتداء

(۱) مجموع ترویج سنہ ۲۲۸۸ھ

(۲) اس کی روایت مسلم و احمد نے حضرت انس بن مالک سے کی ہے وہ فرماتے ہیں کہ ”میں نے نبی ﷺ، ابو بکر و عمر و عثمان کے پیچھے نماز پڑھی تو وہ نماز کا افتتاح الحمد للہ رب العالمین سے کرتے تھے قرأت کے شروع یا آخر میں ہم اللہ الرحمن الرحیم نہیں پڑھتے تھے“ (صحیح مسلم ۲۹۹۱ طبع عینی اہل سنن، ثلث الاوطار ۱۹۹۳ طبع المکتبۃ العلمیۃ المصریہ ۵۷۳ھ)۔

کر رہا ہو، یا تنہا نماز پڑھ رہا ہو، اور خود امام ہو تو وہ ”سبحانک اللہم و بحمدک، و تبارک اسمک الخ“ نہ کہے، بلکہ یہ لوگ عجبے نہیں پڑھتے قرأت شروع کریں رک۔

فتاویٰ مالکیہ نے سرایت کی ہے کہ عجبے قرأت کے درمیان دعا کے بارے میں فصل شروع ہے، خود دعا سے استفتاح ہو یا دیگر کوئی دعا۔ لہذا کفایۃ الطالب میں ہے کہ امام مالک کا قول مشہور یہی ہے، اس کے بعد بیان کیا ہے کہ بعض مالکیہ عجبے قرأت کے درمیان لفظ ”سبحانک اللہم و بحمدک الخ“ سے فصل کو مستحب قرار دیتے ہیں۔ بعد وی نے اس پر تعلق کرتے ہوئے کہا ہے کہ ان کے قول ”اشہور عن مالک“ میں اس طرف اشارہ ہے کہ یہ فصل اہل قول بھی امام مالک کا ہے، بین ۱ سے مشہور ہیں ہے (۳)۔

جوہر الاکلیل میں کراہت سے تعلق غلیل کے قول پر تعلق کرتے ہوئے لکھا ہے کہ مشہور قول کے مطابق فصل کراہت مدینہ کا عمل نہ ہونے کی وجہ سے مکروہ ہے، اگرچہ اس کے تحقق صحیح حدیث ہے۔ اس سے مراد اس وقت کا یہ قول ہے کہ اس کراہت کی وجہ یہ ہے کہ اس پر عمل نہیں ہے۔ پھر فرمایا کہ مالک سے ان کا یہ قول منقول ہے کہ عجبے تحریر سے پہلے ان دعاؤں کو پڑھنا مندوب ہے؛ سبحانک اللہم و بحمدک الخ، و جہت و جہی الخ، اللہم باعد الخ، ان حبیب کہتے ہیں کہ یہ دعائیں اقامت کے بعد عجبے تحریر سے پہلے پڑھی جائیں۔ الدیلمی میں ہے کہ یہ ہتھ ہے (۳)، ایسے ہی شافعیہ میں سے رافعی نے مالک سے ان کا قول نقل کیا ہے کہ عجبے تحریر کے بعد سورہ فاتحہ ہی سے استفتاح کیا جائے، و دعا بقعود

(۱) طہذوۃ ۱۲۱۲

(۲) کفایۃ الطالب للرازی مع حاشیہ الحدادی ۲۰۵

(۳) جوہر الاکلیل ۵۳۱، نزدیکیۃ المریوئی ۲۲۵، الدیلمی ۲۵۳

استفتاح ۶

یہ نیکہ اس پر سوت کا حملہ ہو چکا ہے یہ عورت کو حیض کا خون نے کا
امید پیشہ ہو تو بھی دعاء استفتاح میں مشغول نہ ہو کر۔

استفتاح کے منقول الفاظ:

۶۔ نبی ﷺ سے استفتاح نماز کے مختلف الفاظ وارد ہوئے ہیں
جن میں سے مشہور زیریں تھیں:

اول۔ حضرت عائشہؓ سے روایت ہے: ”کان رسول اللہ
ﷺ إذا افتتح الصلاة قال: سبحانك اللهم و
بحمدك وتبارك اسمك وتعالى جدك ولا إله
غيرك“ (۱) (رسول اللہ ﷺ جب نماز شروع کرتے تو فرماتے:
”سبحانك اللهم وبحمدك، وتبارك اسمك، وتعالى جدك ولا إله غيرك“ (پاک کی بیان کرتا ہوں میں تیری
اے اللہ! تیری حمد کے ساتھ، اور مبارک ہے تیرا نام، اور بلند ہے
تیری نہ رکی۔ ہرانی، اور تیرے سوا کوئی معبود نہیں))۔ اور حضرت عمرؓ
سے صحت کے ساتھ منقول ہے کہ انہوں نے ان ہی الفاظ سے
استفتاح فرمایا (۲)۔

جمہور علماء نے مذکورہ دعا میں لفظ ”وجل ثناوك“ کا ذکر

(۱) جامعہ امیر اہلسنی علی نہایت الجناح، ۵۶۷۔

(۲) (تبارك اسمك) یعنی تیرے ذکر سے برکت حاصل کی جاتی ہے
(وتعالى جدك) یعنی بلند ہے تیرا جل اور اونچا ہے تیرا درجہ۔

(۳) المجموع الطرودی ۳۲۰، شرح الاوقات للشیوینی ۳۰۹، اور حضرت عائشہؓ کی
حدیث کی روایت ابو ذر و دھاکم نے عرفہ ماکی ہے حافظ ابن حجرؒ نے کہا ہے
کہ اس کی سند کے رد میں تھ ہیں، لیکن اس میں الفاظ ہے۔ اس کا دوسر
طریق بھی ہے ترغی و رابن ماجہ نے سے عائشہؓ کی اس حدیث سے طریق
سے روایت کیا، اور وہ ضعیف ہیں۔ مورعہ حدیث حضرت عمرؓ پر سوتوں کا کھینچ
ہے اس باب میں ابن مسعودؓ اور دیگر متعدد صحابہ سے روایات ہیں (مجموع
الجہر ۲۲۹، مشکوٰۃ المصابیہ ۳۸۳، المستدرک ۵۸، ۵۹، ۶۲، ۶۳، ۶۴، ۶۵، ۶۶، ۶۷، ۶۸، ۶۹، ۷۰، ۷۱، ۷۲، ۷۳، ۷۴، ۷۵، ۷۶، ۷۷، ۷۸، ۷۹، ۸۰، ۸۱، ۸۲، ۸۳، ۸۴، ۸۵، ۸۶، ۸۷، ۸۸، ۸۹، ۹۰، ۹۱، ۹۲، ۹۳، ۹۴، ۹۵، ۹۶، ۹۷، ۹۸، ۹۹، ۱۰۰، ۱۰۱، ۱۰۲، ۱۰۳، ۱۰۴، ۱۰۵، ۱۰۶، ۱۰۷، ۱۰۸، ۱۰۹، ۱۱۰، ۱۱۱، ۱۱۲، ۱۱۳، ۱۱۴، ۱۱۵، ۱۱۶، ۱۱۷، ۱۱۸، ۱۱۹، ۱۲۰، ۱۲۱، ۱۲۲، ۱۲۳، ۱۲۴، ۱۲۵، ۱۲۶، ۱۲۷، ۱۲۸، ۱۲۹، ۱۳۰، ۱۳۱، ۱۳۲، ۱۳۳، ۱۳۴، ۱۳۵، ۱۳۶، ۱۳۷، ۱۳۸، ۱۳۹، ۱۴۰، ۱۴۱، ۱۴۲، ۱۴۳، ۱۴۴، ۱۴۵، ۱۴۶، ۱۴۷، ۱۴۸، ۱۴۹، ۱۵۰، ۱۵۱، ۱۵۲، ۱۵۳، ۱۵۴، ۱۵۵، ۱۵۶، ۱۵۷، ۱۵۸، ۱۵۹، ۱۶۰، ۱۶۱، ۱۶۲، ۱۶۳، ۱۶۴، ۱۶۵، ۱۶۶، ۱۶۷، ۱۶۸، ۱۶۹، ۱۷۰، ۱۷۱، ۱۷۲، ۱۷۳، ۱۷۴، ۱۷۵، ۱۷۶، ۱۷۷، ۱۷۸، ۱۷۹، ۱۸۰، ۱۸۱، ۱۸۲، ۱۸۳، ۱۸۴، ۱۸۵، ۱۸۶، ۱۸۷، ۱۸۸، ۱۸۹، ۱۹۰، ۱۹۱، ۱۹۲، ۱۹۳، ۱۹۴، ۱۹۵، ۱۹۶، ۱۹۷، ۱۹۸، ۱۹۹، ۲۰۰، ۲۰۱، ۲۰۲، ۲۰۳، ۲۰۴، ۲۰۵، ۲۰۶، ۲۰۷، ۲۰۸، ۲۰۹، ۲۱۰، ۲۱۱، ۲۱۲، ۲۱۳، ۲۱۴، ۲۱۵، ۲۱۶، ۲۱۷، ۲۱۸، ۲۱۹، ۲۲۰، ۲۲۱، ۲۲۲، ۲۲۳، ۲۲۴، ۲۲۵، ۲۲۶، ۲۲۷، ۲۲۸، ۲۲۹، ۲۳۰، ۲۳۱، ۲۳۲، ۲۳۳، ۲۳۴، ۲۳۵، ۲۳۶، ۲۳۷، ۲۳۸، ۲۳۹، ۲۴۰، ۲۴۱، ۲۴۲، ۲۴۳، ۲۴۴، ۲۴۵، ۲۴۶، ۲۴۷، ۲۴۸، ۲۴۹، ۲۵۰، ۲۵۱، ۲۵۲، ۲۵۳، ۲۵۴، ۲۵۵، ۲۵۶، ۲۵۷، ۲۵۸، ۲۵۹، ۲۶۰، ۲۶۱، ۲۶۲، ۲۶۳، ۲۶۴، ۲۶۵، ۲۶۶، ۲۶۷، ۲۶۸، ۲۶۹، ۲۷۰، ۲۷۱، ۲۷۲، ۲۷۳، ۲۷۴، ۲۷۵، ۲۷۶، ۲۷۷، ۲۷۸، ۲۷۹، ۲۸۰، ۲۸۱، ۲۸۲، ۲۸۳، ۲۸۴، ۲۸۵، ۲۸۶، ۲۸۷، ۲۸۸، ۲۸۹، ۲۹۰، ۲۹۱، ۲۹۲، ۲۹۳، ۲۹۴، ۲۹۵، ۲۹۶، ۲۹۷، ۲۹۸، ۲۹۹، ۳۰۰، ۳۰۱، ۳۰۲، ۳۰۳، ۳۰۴، ۳۰۵، ۳۰۶، ۳۰۷، ۳۰۸، ۳۰۹، ۳۱۰، ۳۱۱، ۳۱۲، ۳۱۳، ۳۱۴، ۳۱۵، ۳۱۶، ۳۱۷، ۳۱۸، ۳۱۹، ۳۲۰، ۳۲۱، ۳۲۲، ۳۲۳، ۳۲۴، ۳۲۵، ۳۲۶، ۳۲۷، ۳۲۸، ۳۲۹، ۳۳۰، ۳۳۱، ۳۳۲، ۳۳۳، ۳۳۴، ۳۳۵، ۳۳۶، ۳۳۷، ۳۳۸، ۳۳۹، ۳۴۰، ۳۴۱، ۳۴۲، ۳۴۳، ۳۴۴، ۳۴۵، ۳۴۶، ۳۴۷، ۳۴۸، ۳۴۹، ۳۵۰، ۳۵۱، ۳۵۲، ۳۵۳، ۳۵۴، ۳۵۵، ۳۵۶، ۳۵۷، ۳۵۸، ۳۵۹، ۳۶۰، ۳۶۱، ۳۶۲، ۳۶۳، ۳۶۴، ۳۶۵، ۳۶۶، ۳۶۷، ۳۶۸، ۳۶۹، ۳۷۰، ۳۷۱، ۳۷۲، ۳۷۳، ۳۷۴، ۳۷۵، ۳۷۶، ۳۷۷، ۳۷۸، ۳۷۹، ۳۸۰، ۳۸۱، ۳۸۲، ۳۸۳، ۳۸۴، ۳۸۵، ۳۸۶، ۳۸۷، ۳۸۸، ۳۸۹، ۳۹۰، ۳۹۱، ۳۹۲، ۳۹۳، ۳۹۴، ۳۹۵، ۳۹۶، ۳۹۷، ۳۹۸، ۳۹۹، ۴۰۰، ۴۰۱، ۴۰۲، ۴۰۳، ۴۰۴، ۴۰۵، ۴۰۶، ۴۰۷، ۴۰۸، ۴۰۹، ۴۱۰، ۴۱۱، ۴۱۲، ۴۱۳، ۴۱۴، ۴۱۵، ۴۱۶، ۴۱۷، ۴۱۸، ۴۱۹، ۴۲۰، ۴۲۱، ۴۲۲، ۴۲۳، ۴۲۴، ۴۲۵، ۴۲۶، ۴۲۷، ۴۲۸، ۴۲۹، ۴۳۰، ۴۳۱، ۴۳۲، ۴۳۳، ۴۳۴، ۴۳۵، ۴۳۶، ۴۳۷، ۴۳۸، ۴۳۹، ۴۴۰، ۴۴۱، ۴۴۲، ۴۴۳، ۴۴۴، ۴۴۵، ۴۴۶، ۴۴۷، ۴۴۸، ۴۴۹، ۴۵۰، ۴۵۱، ۴۵۲، ۴۵۳، ۴۵۴، ۴۵۵، ۴۵۶، ۴۵۷، ۴۵۸، ۴۵۹، ۴۶۰، ۴۶۱، ۴۶۲، ۴۶۳، ۴۶۴، ۴۶۵، ۴۶۶، ۴۶۷، ۴۶۸، ۴۶۹، ۴۷۰، ۴۷۱، ۴۷۲، ۴۷۳، ۴۷۴، ۴۷۵، ۴۷۶، ۴۷۷، ۴۷۸، ۴۷۹، ۴۸۰، ۴۸۱، ۴۸۲، ۴۸۳، ۴۸۴، ۴۸۵، ۴۸۶، ۴۸۷، ۴۸۸، ۴۸۹، ۴۹۰، ۴۹۱، ۴۹۲، ۴۹۳، ۴۹۴، ۴۹۵، ۴۹۶، ۴۹۷، ۴۹۸، ۴۹۹، ۵۰۰، ۵۰۱، ۵۰۲، ۵۰۳، ۵۰۴، ۵۰۵، ۵۰۶، ۵۰۷، ۵۰۸، ۵۰۹، ۵۱۰، ۵۱۱، ۵۱۲، ۵۱۳، ۵۱۴، ۵۱۵، ۵۱۶، ۵۱۷، ۵۱۸، ۵۱۹، ۵۲۰، ۵۲۱، ۵۲۲، ۵۲۳، ۵۲۴، ۵۲۵، ۵۲۶، ۵۲۷، ۵۲۸، ۵۲۹، ۵۳۰، ۵۳۱، ۵۳۲، ۵۳۳، ۵۳۴، ۵۳۵، ۵۳۶، ۵۳۷، ۵۳۸، ۵۳۹، ۵۴۰، ۵۴۱، ۵۴۲، ۵۴۳، ۵۴۴، ۵۴۵، ۵۴۶، ۵۴۷، ۵۴۸، ۵۴۹، ۵۵۰، ۵۵۱، ۵۵۲، ۵۵۳، ۵۵۴، ۵۵۵، ۵۵۶، ۵۵۷، ۵۵۸، ۵۵۹، ۵۶۰، ۵۶۱، ۵۶۲، ۵۶۳، ۵۶۴، ۵۶۵، ۵۶۶، ۵۶۷، ۵۶۸، ۵۶۹، ۵۷۰، ۵۷۱، ۵۷۲، ۵۷۳، ۵۷۴، ۵۷۵، ۵۷۶، ۵۷۷، ۵۷۸، ۵۷۹، ۵۸۰، ۵۸۱، ۵۸۲، ۵۸۳، ۵۸۴، ۵۸۵، ۵۸۶، ۵۸۷، ۵۸۸، ۵۸۹، ۵۹۰، ۵۹۱، ۵۹۲، ۵۹۳، ۵۹۴، ۵۹۵، ۵۹۶، ۵۹۷، ۵۹۸، ۵۹۹، ۶۰۰، ۶۰۱، ۶۰۲، ۶۰۳، ۶۰۴، ۶۰۵، ۶۰۶، ۶۰۷، ۶۰۸، ۶۰۹، ۶۱۰، ۶۱۱، ۶۱۲، ۶۱۳، ۶۱۴، ۶۱۵، ۶۱۶، ۶۱۷، ۶۱۸، ۶۱۹، ۶۲۰، ۶۲۱، ۶۲۲، ۶۲۳، ۶۲۴، ۶۲۵، ۶۲۶، ۶۲۷، ۶۲۸، ۶۲۹، ۶۳۰، ۶۳۱، ۶۳۲، ۶۳۳، ۶۳۴، ۶۳۵، ۶۳۶، ۶۳۷، ۶۳۸، ۶۳۹، ۶۴۰، ۶۴۱، ۶۴۲، ۶۴۳، ۶۴۴، ۶۴۵، ۶۴۶، ۶۴۷، ۶۴۸، ۶۴۹، ۶۵۰، ۶۵۱، ۶۵۲، ۶۵۳، ۶۵۴، ۶۵۵، ۶۵۶، ۶۵۷، ۶۵۸، ۶۵۹، ۶۶۰، ۶۶۱، ۶۶۲، ۶۶۳، ۶۶۴، ۶۶۵، ۶۶۶، ۶۶۷، ۶۶۸، ۶۶۹، ۶۷۰، ۶۷۱، ۶۷۲، ۶۷۳، ۶۷۴، ۶۷۵، ۶۷۶، ۶۷۷، ۶۷۸، ۶۷۹، ۶۸۰، ۶۸۱، ۶۸۲، ۶۸۳، ۶۸۴، ۶۸۵، ۶۸۶، ۶۸۷، ۶۸۸، ۶۸۹، ۶۹۰، ۶۹۱، ۶۹۲، ۶۹۳، ۶۹۴، ۶۹۵، ۶۹۶، ۶۹۷، ۶۹۸، ۶۹۹، ۷۰۰، ۷۰۱، ۷۰۲، ۷۰۳، ۷۰۴، ۷۰۵، ۷۰۶، ۷۰۷، ۷۰۸، ۷۰۹، ۷۱۰، ۷۱۱، ۷۱۲، ۷۱۳، ۷۱۴، ۷۱۵، ۷۱۶، ۷۱۷، ۷۱۸، ۷۱۹، ۷۲۰، ۷۲۱، ۷۲۲، ۷۲۳، ۷۲۴، ۷۲۵، ۷۲۶، ۷۲۷، ۷۲۸، ۷۲۹، ۷۳۰، ۷۳۱، ۷۳۲، ۷۳۳، ۷۳۴، ۷۳۵، ۷۳۶، ۷۳۷، ۷۳۸، ۷۳۹، ۷۴۰، ۷۴۱، ۷۴۲، ۷۴۳، ۷۴۴، ۷۴۵، ۷۴۶، ۷۴۷، ۷۴۸، ۷۴۹، ۷۵۰، ۷۵۱، ۷۵۲، ۷۵۳، ۷۵۴، ۷۵۵، ۷۵۶، ۷۵۷، ۷۵۸، ۷۵۹، ۷۶۰، ۷۶۱، ۷۶۲، ۷۶۳، ۷۶۴، ۷۶۵، ۷۶۶، ۷۶۷، ۷۶۸، ۷۶۹، ۷۷۰، ۷۷۱، ۷۷۲، ۷۷۳، ۷۷۴، ۷۷۵، ۷۷۶، ۷۷۷، ۷۷۸، ۷۷۹، ۷۸۰، ۷۸۱، ۷۸۲، ۷۸۳، ۷۸۴، ۷۸۵، ۷۸۶، ۷۸۷، ۷۸۸، ۷۸۹، ۷۹۰، ۷۹۱، ۷۹۲، ۷۹۳، ۷۹۴، ۷۹۵، ۷۹۶، ۷۹۷، ۷۹۸، ۷۹۹، ۸۰۰، ۸۰۱، ۸۰۲، ۸۰۳، ۸۰۴، ۸۰۵، ۸۰۶، ۸۰۷، ۸۰۸، ۸۰۹، ۸۱۰، ۸۱۱، ۸۱۲، ۸۱۳، ۸۱۴، ۸۱۵، ۸۱۶، ۸۱۷، ۸۱۸، ۸۱۹، ۸۲۰، ۸۲۱، ۸۲۲، ۸۲۳، ۸۲۴، ۸۲۵، ۸۲۶، ۸۲۷، ۸۲۸، ۸۲۹، ۸۳۰، ۸۳۱، ۸۳۲، ۸۳۳، ۸۳۴، ۸۳۵، ۸۳۶، ۸۳۷، ۸۳۸، ۸۳۹، ۸۴۰، ۸۴۱، ۸۴۲، ۸۴۳، ۸۴۴، ۸۴۵، ۸۴۶، ۸۴۷، ۸۴۸، ۸۴۹، ۸۵۰، ۸۵۱، ۸۵۲، ۸۵۳، ۸۵۴، ۸۵۵، ۸۵۶، ۸۵۷، ۸۵۸، ۸۵۹، ۸۶۰، ۸۶۱، ۸۶۲، ۸۶۳، ۸۶۴، ۸۶۵، ۸۶۶، ۸۶۷، ۸۶۸، ۸۶۹، ۸۷۰، ۸۷۱، ۸۷۲، ۸۷۳، ۸۷۴، ۸۷۵، ۸۷۶، ۸۷۷، ۸۷۸، ۸۷۹، ۸۸۰، ۸۸۱، ۸۸۲، ۸۸۳، ۸۸۴، ۸۸۵، ۸۸۶، ۸۸۷، ۸۸۸، ۸۸۹، ۸۹۰، ۸۹۱، ۸۹۲، ۸۹۳، ۸۹۴، ۸۹۵، ۸۹۶، ۸۹۷، ۸۹۸، ۸۹۹، ۹۰۰، ۹۰۱، ۹۰۲، ۹۰۳، ۹۰۴، ۹۰۵، ۹۰۶، ۹۰۷، ۹۰۸، ۹۰۹، ۹۱۰، ۹۱۱، ۹۱۲، ۹۱۳، ۹۱۴، ۹۱۵، ۹۱۶، ۹۱۷، ۹۱۸، ۹۱۹، ۹۲۰، ۹۲۱، ۹۲۲، ۹۲۳، ۹۲۴، ۹۲۵، ۹۲۶، ۹۲۷، ۹۲۸، ۹۲۹، ۹۳۰، ۹۳۱، ۹۳۲، ۹۳۳، ۹۳۴، ۹۳۵، ۹۳۶، ۹۳۷، ۹۳۸، ۹۳۹، ۹۴۰، ۹۴۱، ۹۴۲، ۹۴۳، ۹۴۴، ۹۴۵، ۹۴۶، ۹۴۷، ۹۴۸، ۹۴۹، ۹۵۰، ۹۵۱، ۹۵۲، ۹۵۳، ۹۵۴، ۹۵۵، ۹۵۶، ۹۵۷، ۹۵۸، ۹۵۹، ۹۶۰، ۹۶۱، ۹۶۲، ۹۶۳، ۹۶۴، ۹۶۵، ۹۶۶، ۹۶۷، ۹۶۸، ۹۶۹، ۹۷۰، ۹۷۱، ۹۷۲، ۹۷۳، ۹۷۴، ۹۷۵، ۹۷۶، ۹۷۷، ۹۷۸، ۹۷۹، ۹۸۰، ۹۸۱، ۹۸۲، ۹۸۳، ۹۸۴، ۹۸۵، ۹۸۶، ۹۸۷، ۹۸۸، ۹۸۹، ۹۹۰، ۹۹۱، ۹۹۲، ۹۹۳، ۹۹۴، ۹۹۵، ۹۹۶، ۹۹۷، ۹۹۸، ۹۹۹، ۱۰۰۰، ۱۰۰۱، ۱۰۰۲، ۱۰۰۳، ۱۰۰۴، ۱۰۰۵، ۱۰۰۶، ۱۰۰۷، ۱۰۰۸، ۱۰۰۹، ۱۰۱۰، ۱۰۱۱، ۱۰۱۲، ۱۰۱۳، ۱۰۱۴، ۱۰۱۵، ۱۰۱۶، ۱۰۱۷، ۱۰۱۸، ۱۰۱۹، ۱۰۲۰، ۱۰۲۱، ۱۰۲۲، ۱۰۲۳، ۱۰۲۴، ۱۰۲۵، ۱۰۲۶، ۱۰۲۷، ۱۰۲۸، ۱۰۲۹، ۱۰۳۰، ۱۰۳۱، ۱۰۳۲، ۱۰۳۳، ۱۰۳۴، ۱۰۳۵، ۱۰۳۶، ۱۰۳۷، ۱۰۳۸، ۱۰۳۹، ۱۰۴۰، ۱۰۴۱، ۱۰۴۲، ۱۰۴۳، ۱۰۴۴، ۱۰۴۵، ۱۰۴۶، ۱۰۴۷، ۱۰۴۸، ۱۰۴۹، ۱۰۵۰، ۱۰۵۱، ۱۰۵۲، ۱۰۵۳، ۱۰۵۴، ۱۰۵۵، ۱۰۵۶، ۱۰۵۷، ۱۰۵۸، ۱۰۵۹، ۱۰۶۰، ۱۰۶۱، ۱۰۶۲، ۱۰۶۳، ۱۰۶۴، ۱۰۶۵، ۱۰۶۶، ۱۰۶۷، ۱۰۶۸، ۱۰۶۹، ۱۰۷۰، ۱۰۷۱، ۱۰۷۲، ۱۰۷۳، ۱۰۷۴، ۱۰۷۵، ۱۰۷۶، ۱۰۷۷، ۱۰۷۸، ۱۰۷۹، ۱۰۸۰، ۱۰۸۱، ۱۰۸۲، ۱۰۸۳، ۱۰۸۴، ۱۰۸۵، ۱۰۸۶، ۱۰۸۷، ۱۰۸۸، ۱۰۸۹، ۱۰۹۰، ۱۰۹۱، ۱۰۹۲، ۱۰۹۳، ۱۰۹۴، ۱۰۹۵، ۱۰۹۶، ۱۰۹۷، ۱۰۹۸، ۱۰۹۹، ۱۱۰۰، ۱۱۰۱، ۱۱۰۲، ۱۱۰۳، ۱۱۰۴، ۱۱۰۵، ۱۱۰۶، ۱۱۰۷، ۱۱۰۸، ۱۱۰۹، ۱۱۱۰، ۱۱۱۱، ۱۱۱۲، ۱۱۱۳، ۱۱۱۴، ۱۱۱۵، ۱۱۱۶، ۱۱۱۷، ۱۱۱۸، ۱۱۱۹، ۱۱۲۰، ۱۱۲۱، ۱۱۲۲، ۱۱۲۳، ۱۱۲۴، ۱۱۲۵، ۱۱۲۶، ۱۱۲۷، ۱۱۲۸، ۱۱۲۹، ۱۱۳۰، ۱۱۳۱، ۱۱۳۲، ۱۱۳۳، ۱۱۳۴، ۱۱۳۵، ۱۱۳۶، ۱۱۳۷، ۱۱۳۸، ۱۱۳۹، ۱۱۴۰، ۱۱۴۱، ۱۱۴۲، ۱۱۴۳، ۱۱۴۴، ۱۱۴۵، ۱۱۴۶، ۱۱۴۷، ۱۱۴۸، ۱۱۴۹، ۱۱۵۰، ۱۱۵۱، ۱۱۵۲، ۱۱۵۳، ۱۱۵۴، ۱۱۵۵، ۱۱۵۶، ۱۱۵۷، ۱۱۵۸، ۱۱۵۹، ۱۱۶۰، ۱۱۶۱، ۱۱۶۲، ۱۱۶۳، ۱۱۶۴، ۱۱۶۵، ۱۱۶۶، ۱۱۶۷، ۱۱۶۸، ۱۱۶۹، ۱۱۷۰، ۱۱۷۱، ۱۱۷۲، ۱۱۷۳، ۱۱۷۴، ۱۱۷۵، ۱۱۷۶، ۱۱۷۷، ۱۱۷۸، ۱۱۷۹، ۱۱۸۰، ۱۱۸۱، ۱۱۸۲، ۱۱۸۳، ۱۱۸۴، ۱۱۸۵، ۱۱۸۶، ۱۱۸۷، ۱۱۸۸، ۱۱۸۹، ۱۱۹۰، ۱۱۹۱، ۱۱۹۲، ۱۱۹۳، ۱۱۹۴، ۱۱۹۵، ۱۱۹۶، ۱۱۹۷، ۱۱۹۸، ۱۱۹۹، ۱۲۰۰، ۱۲۰۱، ۱۲۰۲، ۱۲۰۳، ۱۲۰۴، ۱۲۰۵، ۱۲۰۶، ۱۲۰۷، ۱۲۰۸، ۱۲۰۹، ۱۲۱۰، ۱۲۱۱، ۱۲۱۲، ۱۲۱۳، ۱۲۱۴، ۱۲۱۵، ۱۲۱۶، ۱۲۱۷، ۱۲۱۸، ۱۲۱۹، ۱۲۲۰، ۱۲۲۱، ۱۲۲۲، ۱۲۲۳، ۱۲۲۴، ۱۲۲۵، ۱۲۲۶، ۱۲۲۷، ۱۲۲۸، ۱۲۲۹، ۱۲۳۰، ۱۲۳۱، ۱۲۳۲، ۱۲۳۳، ۱۲۳۴، ۱۲۳۵، ۱۲۳۶، ۱۲۳۷، ۱۲۳۸، ۱۲۳۹، ۱۲۴۰، ۱۲۴۱، ۱۲۴۲، ۱۲۴۳، ۱۲۴۴، ۱۲۴۵، ۱۲۴۶، ۱۲۴۷، ۱۲۴۸، ۱۲۴۹، ۱۲۵۰، ۱۲۵۱، ۱۲۵۲، ۱۲۵۳، ۱۲۵۴، ۱۲۵۵، ۱۲۵۶، ۱۲۵۷، ۱۲۵۸، ۱۲۵۹، ۱۲۶۰، ۱۲۶۱، ۱۲۶۲، ۱۲۶۳، ۱۲۶۴، ۱۲۶۵، ۱۲۶۶، ۱۲۶۷، ۱۲۶۸، ۱۲۶۹، ۱۲۷۰، ۱۲۷۱، ۱۲۷۲، ۱۲۷۳، ۱۲۷۴، ۱۲۷۵، ۱۲۷۶، ۱۲۷۷، ۱۲۷۸، ۱۲۷۹، ۱۲۸۰، ۱۲۸۱، ۱۲۸۲، ۱۲۸۳، ۱۲۸۴، ۱۲۸۵، ۱۲۸۶، ۱۲۸۷، ۱۲۸۸، ۱۲۸۹، ۱۲۹۰، ۱۲۹۱، ۱۲۹۲، ۱۲۹۳، ۱۲۹۴، ۱۲۹۵، ۱۲۹۶، ۱۲۹۷، ۱۲۹۸، ۱۲۹۹، ۱۳۰۰، ۱۳۰۱، ۱۳۰۲، ۱۳۰۳، ۱۳۰۴، ۱۳۰۵، ۱۳۰۶، ۱۳۰۷، ۱۳۰۸، ۱۳۰۹، ۱۳۱۰، ۱۳۱۱، ۱۳۱۲، ۱۳۱۳، ۱۳۱۴، ۱۳۱۵، ۱۳۱۶، ۱۳۱۷، ۱۳۱۸، ۱۳۱۹، ۱۳۲۰، ۱۳۲۱، ۱۳۲۲، ۱۳۲۳، ۱۳۲۴، ۱۳۲۵، ۱۳۲۶، ۱۳۲۷، ۱۳۲۸، ۱۳۲۹، ۱۳۳۰، ۱۳۳۱، ۱۳۳۲، ۱۳۳۳، ۱۳۳۴، ۱۳۳۵، ۱۳۳۶، ۱۳۳۷، ۱۳۳۸، ۱۳۳۹، ۱۳۴۰، ۱۳۴۱، ۱۳۴۲، ۱۳۴۳، ۱۳۴۴، ۱۳۴۵، ۱۳۴۶، ۱۳۴۷، ۱۳۴۸، ۱۳۴۹، ۱۳۵۰، ۱۳۵۱، ۱۳۵۲، ۱۳۵۳، ۱۳۵۴، ۱۳۵۵، ۱۳۵۶، ۱۳۵۷، ۱۳۵۸، ۱۳۵۹، ۱۳۶۰، ۱۳۶۱، ۱۳۶۲، ۱۳۶۳، ۱۳۶۴، ۱۳۶۵، ۱۳۶۶، ۱۳۶۷، ۱۳۶۸، ۱۳۶۹، ۱۳۷۰، ۱۳۷۱، ۱۳۷۲، ۱۳۷۳، ۱۳۷۴، ۱۳۷۵، ۱۳۷۶، ۱۳۷۷، ۱۳۷۸، ۱۳۷۹، ۱۳۸۰، ۱۳۸۱، ۱۳۸۲، ۱۳۸۳، ۱۳۸۴، ۱۳۸۵، ۱۳۸۶، ۱۳۸۷، ۱۳۸۸، ۱۳۸۹، ۱۳۹۰، ۱۳۹۱، ۱۳۹۲، ۱۳۹۳، ۱۳۹۴، ۱۳۹۵، ۱۳۹۶، ۱۳۹۷، ۱۳۹۸، ۱

استفتاح ۷

نہیں یہ، اللہ تعالیٰ اس لفظ کو زبردستی نہیں چنانچہ ”مدیۃ المصلیٰ“ کی شرح میں ہے کہ دعا، استفتاح میں ”وہم علیٰ جدک“ نئے کے بعد گر ”وجل ثداوک“ کا صاف نہ رہے تو اس اضافہ سے رد کا نہ چاہے، ورنہ صاف نہ رہے تو اضافہ کرنے کا حکم نہ دیا جائے۔ اس لئے کہ مشہور حدیث میں اس کا ذکر نہیں ہے، بلکہ بعض صحابہؓ سے اس کا کہنا منقول ہے (۱)۔

دوم۔ حضرت علیؓ سے روایت ہے کہ رسول اللہ ﷺ جب نماز کے سے کھڑے ہوتے تو یہ دعا پڑھتے: وجہت وجہی للہی فطر السموات والأرض حیہا وما آنا من المشرکین۔ لی صلاتی و نسکی و محیای و مماتی للہ رب العالمین، لا شریک لہ و ہذاک امرت و آنا من المسلمین (وفی روایۃ: و آنا اول المسلمین) اللہم انت الملک لا الہ الا انت، انت وہی، و آنا عبدک، ظلمت نفسی، واعترفت بدیبی، فاعمر لی ذنوبی جمیعاً، اہ لا یغفر الذنوب الا انت، و اھدنی لأحسن الأخلاق لا یھدنی لأحسنها الا انت، و اصرف عنی سبھا لا یصرف عنی سبھا الا انت، لیبک و سعیدک، و الخیر کلہ فی یدک، و الشر لیس بک، انا بک و الیک، تبارکت و تعالیت، استعصرک و اتوب الیک (۲) (میں نے متوجہ نہ کیا اپنے سر کو اس بات کی

طرف جس نے بنائے آماں اور زمین سب سے یکسو ہو کر اور میں نہیں ہوں شک کرنے والا میری نماز و میری قربانی و میرا جینا و میرا مرنا اللہ ہی کے لئے ہے جو پالنے والا ہے سارے جہانوں کا، اس کا کوئی شریک نہیں اور یہی مجھ کو حکم دے رہا ہے اور میں فرمانبرداری میں سے ہوں) ایک روایت میں ہے: میں سب سے پہلا فرمانبردور ہوں) اب اللہ اتوی بائاد و مالک ہے تیرے سو کوئی معذور نہیں تو ہی میرا رب ہے۔ اور میں تیرا بند ہوں، میں نے اپنے پر علم یا ہے، میں اپنے گناہ کا اعتراف کرتا ہوں، میرے تمام گناہ معاف فرما دے، تیرے علاوہ کوئی معاف کرنے والا نہیں، اور مجھے تجھے خدق کی روکھا، اچھے اخلاق کی راہ تیرے علاوہ کوئی نہیں رکھتا، میرے خدق کو مجھ سے دور فرما، میرے اخلاق کو تیرے علاوہ کوئی نہیں دیکھتا، تیری رضا و برکت کے حصول کے لئے میں بار بار حاضر ہوں، ہر خیر و برائی تیرے قبضہ میں ہے، اور تیرا ہر بات تیری طرف سے ہے، میں تجھ سے راضی ہوں اور تیری ہی طرف لوٹ کر چاہتا ہے، تو برکت والا اور بلند مہال ہے، میں تجھ سے بخشش طلب کرتا ہوں اور تیری ہی طرف متوجہ ہوتا ہوں)۔

”و آنا من المسلمین“ کہا جائے یا ”اول المسلمین“؟
۷۔ حضرت علیؓ کی حدیث میں جو دعا، درسی وجہت الحج کے

یہ واضح ہے کہ اس دعا کا ابتدائی حصہ قرآن ہی پر عمل ہے اور دعا کا جملہ (وجہت وجہی..... وما آنا من المشرکین) تک یہ اللہ تعالیٰ کے اس کفر مان کے مطابق ہے جو سورہ ہام آیت ۱۷ میں آکر ہے کہ اہل ایمان نے اپنی قوم سے مباحثہ اور ان پر حجت قائم کرنے کے لئے مدینہ منورہ (الہی وجہت الحج) اور (ان صلاتی و نسکی..... و آنا اول المسلمین) سورہ ہام آیت ۱۶، ۱۷ میں ہے اور حضرت علیؓ کی حدیث کی روایت مسلم نے مرفوعاً کی ہے (صحیح مسلم ۱/ ۵۳۳، ۵۳۶ طبع عینی المجلد ۲ ص ۱۳۷)۔

(۱) شرح مدیۃ المصلیٰ ص ۴۰۳
(۲) (لیک) میں تیری فرمانبرداری پر مسلسل قائم ہوں۔ (سعیدک) یعنی تیرے حکم کو بجا لانا، اور تیرے اس دین کی بجا بارگاہ کرنے کے لئے حاضر ہوں جسے تو نے پسند فرمایا ہے، و الشر لیس بک) یعنی برائی کے اور خیر تیرے قریب نہیں ہو جاتا یا تیری طرف سے برائی منسوب نہیں، یا شر کو تیرے پیدا کرنے کی وجہ سے تیری امت سے وہ نہیں ہوتا، اس لئے کہ تو نے اسے کسی حکمت سے پیدا کیا ہے۔ (انا بک و الیک) میری اچھا اور میری سست تیری طرف سے مجموعہ سورہ ۱۵، ۱۶، ۱۷، ۱۸، ۱۹، ۲۰، ۲۱، ۲۲، ۲۳، ۲۴، ۲۵، ۲۶، ۲۷، ۲۸، ۲۹، ۳۰، ۳۱، ۳۲، ۳۳، ۳۴، ۳۵، ۳۶، ۳۷، ۳۸، ۳۹، ۴۰، ۴۱، ۴۲، ۴۳، ۴۴، ۴۵، ۴۶، ۴۷، ۴۸، ۴۹، ۵۰، ۵۱، ۵۲، ۵۳، ۵۴، ۵۵، ۵۶، ۵۷، ۵۸، ۵۹، ۶۰، ۶۱، ۶۲، ۶۳، ۶۴، ۶۵، ۶۶، ۶۷، ۶۸، ۶۹، ۷۰، ۷۱، ۷۲، ۷۳، ۷۴، ۷۵، ۷۶، ۷۷، ۷۸، ۷۹، ۸۰، ۸۱، ۸۲، ۸۳، ۸۴، ۸۵، ۸۶، ۸۷، ۸۸، ۸۹، ۹۰، ۹۱، ۹۲، ۹۳، ۹۴، ۹۵، ۹۶، ۹۷، ۹۸، ۹۹، ۱۰۰، ۱۰۱، ۱۰۲، ۱۰۳، ۱۰۴، ۱۰۵، ۱۰۶، ۱۰۷، ۱۰۸، ۱۰۹، ۱۱۰، ۱۱۱، ۱۱۲، ۱۱۳، ۱۱۴، ۱۱۵، ۱۱۶، ۱۱۷، ۱۱۸، ۱۱۹، ۱۲۰، ۱۲۱، ۱۲۲، ۱۲۳، ۱۲۴، ۱۲۵، ۱۲۶، ۱۲۷، ۱۲۸، ۱۲۹، ۱۳۰، ۱۳۱، ۱۳۲، ۱۳۳، ۱۳۴، ۱۳۵، ۱۳۶، ۱۳۷، ۱۳۸، ۱۳۹، ۱۴۰، ۱۴۱، ۱۴۲، ۱۴۳، ۱۴۴، ۱۴۵، ۱۴۶، ۱۴۷، ۱۴۸، ۱۴۹، ۱۵۰، ۱۵۱، ۱۵۲، ۱۵۳، ۱۵۴، ۱۵۵، ۱۵۶، ۱۵۷، ۱۵۸، ۱۵۹، ۱۶۰، ۱۶۱، ۱۶۲، ۱۶۳، ۱۶۴، ۱۶۵، ۱۶۶، ۱۶۷، ۱۶۸، ۱۶۹، ۱۷۰، ۱۷۱، ۱۷۲، ۱۷۳، ۱۷۴، ۱۷۵، ۱۷۶، ۱۷۷، ۱۷۸، ۱۷۹، ۱۸۰، ۱۸۱، ۱۸۲، ۱۸۳، ۱۸۴، ۱۸۵، ۱۸۶، ۱۸۷، ۱۸۸، ۱۸۹، ۱۹۰، ۱۹۱، ۱۹۲، ۱۹۳، ۱۹۴، ۱۹۵، ۱۹۶، ۱۹۷، ۱۹۸، ۱۹۹، ۲۰۰، ۲۰۱، ۲۰۲، ۲۰۳، ۲۰۴، ۲۰۵، ۲۰۶، ۲۰۷، ۲۰۸، ۲۰۹، ۲۱۰، ۲۱۱، ۲۱۲، ۲۱۳، ۲۱۴، ۲۱۵، ۲۱۶، ۲۱۷، ۲۱۸، ۲۱۹، ۲۲۰، ۲۲۱، ۲۲۲، ۲۲۳، ۲۲۴، ۲۲۵، ۲۲۶، ۲۲۷، ۲۲۸، ۲۲۹، ۲۳۰، ۲۳۱، ۲۳۲، ۲۳۳، ۲۳۴، ۲۳۵، ۲۳۶، ۲۳۷، ۲۳۸، ۲۳۹، ۲۴۰، ۲۴۱، ۲۴۲، ۲۴۳، ۲۴۴، ۲۴۵، ۲۴۶، ۲۴۷، ۲۴۸، ۲۴۹، ۲۵۰، ۲۵۱، ۲۵۲، ۲۵۳، ۲۵۴، ۲۵۵، ۲۵۶، ۲۵۷، ۲۵۸، ۲۵۹، ۲۶۰، ۲۶۱، ۲۶۲، ۲۶۳، ۲۶۴، ۲۶۵، ۲۶۶، ۲۶۷، ۲۶۸، ۲۶۹، ۲۷۰، ۲۷۱، ۲۷۲، ۲۷۳، ۲۷۴، ۲۷۵، ۲۷۶، ۲۷۷، ۲۷۸، ۲۷۹، ۲۸۰، ۲۸۱، ۲۸۲، ۲۸۳، ۲۸۴، ۲۸۵، ۲۸۶، ۲۸۷، ۲۸۸، ۲۸۹، ۲۹۰، ۲۹۱، ۲۹۲، ۲۹۳، ۲۹۴، ۲۹۵، ۲۹۶، ۲۹۷، ۲۹۸، ۲۹۹، ۳۰۰، ۳۰۱، ۳۰۲، ۳۰۳، ۳۰۴، ۳۰۵، ۳۰۶، ۳۰۷، ۳۰۸، ۳۰۹، ۳۱۰، ۳۱۱، ۳۱۲، ۳۱۳، ۳۱۴، ۳۱۵، ۳۱۶، ۳۱۷، ۳۱۸، ۳۱۹، ۳۲۰، ۳۲۱، ۳۲۲، ۳۲۳، ۳۲۴، ۳۲۵، ۳۲۶، ۳۲۷، ۳۲۸، ۳۲۹، ۳۳۰، ۳۳۱، ۳۳۲، ۳۳۳، ۳۳۴، ۳۳۵، ۳۳۶، ۳۳۷، ۳۳۸، ۳۳۹، ۳۴۰، ۳۴۱، ۳۴۲، ۳۴۳، ۳۴۴، ۳۴۵، ۳۴۶، ۳۴۷، ۳۴۸، ۳۴۹، ۳۵۰، ۳۵۱، ۳۵۲، ۳۵۳، ۳۵۴، ۳۵۵، ۳۵۶، ۳۵۷، ۳۵۸، ۳۵۹، ۳۶۰، ۳۶۱، ۳۶۲، ۳۶۳، ۳۶۴، ۳۶۵، ۳۶۶، ۳۶۷، ۳۶۸، ۳۶۹، ۳۷۰، ۳۷۱، ۳۷۲، ۳۷۳، ۳۷۴، ۳۷۵، ۳۷۶، ۳۷۷، ۳۷۸، ۳۷۹، ۳۸۰، ۳۸۱، ۳۸۲، ۳۸۳، ۳۸۴، ۳۸۵، ۳۸۶، ۳۸۷، ۳۸۸، ۳۸۹، ۳۹۰، ۳۹۱، ۳۹۲، ۳۹۳، ۳۹۴، ۳۹۵، ۳۹۶، ۳۹۷، ۳۹۸، ۳۹۹، ۴۰۰، ۴۰۱، ۴۰۲، ۴۰۳، ۴۰۴، ۴۰۵، ۴۰۶، ۴۰۷، ۴۰۸، ۴۰۹، ۴۱۰، ۴۱۱، ۴۱۲، ۴۱۳، ۴۱۴، ۴۱۵، ۴۱۶، ۴۱۷، ۴۱۸، ۴۱۹، ۴۲۰، ۴۲۱، ۴۲۲، ۴۲۳، ۴۲۴، ۴۲۵، ۴۲۶، ۴۲۷، ۴۲۸، ۴۲۹، ۴۳۰، ۴۳۱، ۴۳۲، ۴۳۳، ۴۳۴، ۴۳۵، ۴۳۶، ۴۳۷، ۴۳۸، ۴۳۹، ۴۴۰، ۴۴۱، ۴۴۲، ۴۴۳، ۴۴۴، ۴۴۵، ۴۴۶، ۴۴۷، ۴۴۸، ۴۴۹، ۴۵۰، ۴۵۱، ۴۵۲، ۴۵۳، ۴۵۴، ۴۵۵، ۴۵۶، ۴۵۷، ۴۵۸، ۴۵۹، ۴۶۰، ۴۶۱، ۴۶۲، ۴۶۳، ۴۶۴، ۴۶۵، ۴۶۶، ۴۶۷، ۴۶۸، ۴۶۹، ۴۷۰، ۴۷۱، ۴۷۲، ۴۷۳، ۴۷۴، ۴۷۵، ۴۷۶، ۴۷۷، ۴۷۸، ۴۷۹، ۴۸۰، ۴۸۱، ۴۸۲، ۴۸۳، ۴۸۴، ۴۸۵، ۴۸۶، ۴۸۷، ۴۸۸، ۴۸۹، ۴۹۰، ۴۹۱، ۴۹۲، ۴۹۳، ۴۹۴، ۴۹۵، ۴۹۶، ۴۹۷، ۴۹۸، ۴۹۹، ۵۰۰، ۵۰۱، ۵۰۲، ۵۰۳، ۵۰۴، ۵۰۵، ۵۰۶، ۵۰۷، ۵۰۸، ۵۰۹، ۵۱۰، ۵۱۱، ۵۱۲، ۵۱۳، ۵۱۴، ۵۱۵، ۵۱۶، ۵۱۷، ۵۱۸، ۵۱۹، ۵۲۰، ۵۲۱، ۵۲۲، ۵۲۳، ۵۲۴، ۵۲۵، ۵۲۶، ۵۲۷، ۵۲۸، ۵۲۹، ۵۳۰، ۵۳۱، ۵۳۲، ۵۳۳، ۵۳۴، ۵۳۵، ۵۳۶، ۵۳۷، ۵۳۸، ۵۳۹، ۵۴۰، ۵۴۱، ۵۴۲، ۵۴۳، ۵۴۴، ۵۴۵، ۵۴۶، ۵۴۷، ۵۴۸، ۵۴۹، ۵۵۰، ۵۵۱، ۵۵۲، ۵۵۳، ۵۵۴، ۵۵۵، ۵۵۶، ۵۵۷، ۵۵۸، ۵۵۹، ۵۶۰، ۵۶۱، ۵۶۲، ۵۶۳، ۵۶۴، ۵۶۵، ۵۶۶، ۵۶۷، ۵۶۸، ۵۶۹، ۵۷۰، ۵۷۱، ۵۷۲، ۵۷۳، ۵۷۴، ۵۷۵، ۵۷۶، ۵۷۷، ۵۷۸، ۵۷۹، ۵۸۰، ۵۸۱، ۵۸۲، ۵۸۳، ۵۸۴، ۵۸۵، ۵۸۶، ۵۸۷، ۵۸۸، ۵۸۹، ۵۹۰، ۵۹۱، ۵۹۲، ۵۹۳، ۵۹۴، ۵۹۵، ۵۹۶، ۵۹۷، ۵۹۸، ۵۹۹، ۶۰۰، ۶۰۱، ۶۰۲، ۶۰۳، ۶۰۴، ۶۰۵، ۶۰۶، ۶۰۷، ۶۰۸، ۶۰۹، ۶۱۰، ۶۱۱، ۶۱۲، ۶۱۳، ۶۱۴، ۶۱۵، ۶۱۶، ۶۱۷، ۶۱۸، ۶۱۹، ۶۲۰، ۶۲۱، ۶۲۲، ۶۲۳، ۶۲۴، ۶۲۵، ۶۲۶، ۶۲۷، ۶۲۸، ۶۲۹، ۶۳۰، ۶۳۱، ۶۳۲، ۶۳۳، ۶۳۴، ۶۳۵، ۶۳۶، ۶۳۷، ۶۳۸، ۶۳۹، ۶۴۰، ۶۴۱، ۶۴۲، ۶۴۳، ۶۴۴، ۶۴۵، ۶۴۶، ۶۴۷، ۶۴۸، ۶۴۹، ۶۵۰، ۶۵۱، ۶۵۲، ۶۵۳، ۶۵۴، ۶۵۵، ۶۵۶، ۶۵۷، ۶۵۸، ۶۵۹، ۶۶۰، ۶۶۱، ۶۶۲، ۶۶۳، ۶۶۴، ۶۶۵، ۶۶۶، ۶۶۷، ۶۶۸، ۶۶۹، ۶۷۰، ۶۷۱، ۶۷۲، ۶۷۳، ۶۷۴، ۶۷۵، ۶۷۶، ۶۷۷، ۶۷۸، ۶۷۹، ۶۸۰، ۶۸۱، ۶۸۲، ۶۸۳، ۶۸۴، ۶۸۵، ۶۸۶، ۶۸۷، ۶۸۸، ۶۸۹، ۶۹۰، ۶۹۱، ۶۹۲، ۶۹۳، ۶۹۴، ۶۹۵، ۶۹۶، ۶۹۷، ۶۹۸، ۶۹۹، ۷۰۰، ۷۰۱، ۷۰۲، ۷۰۳، ۷۰۴، ۷۰۵، ۷۰۶، ۷۰۷، ۷۰۸، ۷۰۹، ۷۱۰، ۷۱۱، ۷۱۲، ۷۱۳، ۷۱۴، ۷۱۵، ۷۱۶، ۷۱۷، ۷۱۸، ۷۱۹، ۷۲۰، ۷۲۱، ۷۲۲، ۷۲۳، ۷۲۴، ۷۲۵، ۷۲۶، ۷۲۷، ۷۲۸، ۷۲۹، ۷۳۰، ۷۳۱، ۷۳۲، ۷۳۳، ۷۳۴، ۷۳۵، ۷۳۶، ۷۳۷، ۷۳۸، ۷۳۹، ۷۴۰، ۷۴۱، ۷۴۲، ۷۴۳، ۷۴۴، ۷۴۵، ۷۴۶، ۷۴۷، ۷۴۸، ۷۴۹، ۷۵۰، ۷۵۱، ۷۵۲، ۷۵۳، ۷۵۴، ۷۵۵، ۷۵۶، ۷۵۷، ۷۵۸، ۷۵۹، ۷۶۰، ۷۶۱، ۷۶۲، ۷۶۳، ۷۶۴، ۷۶۵، ۷۶۶، ۷۶۷، ۷۶۸، ۷۶۹، ۷۷۰، ۷۷۱، ۷۷۲، ۷۷۳، ۷۷۴، ۷۷۵، ۷۷۶، ۷۷۷، ۷۷۸، ۷۷۹، ۷۸۰، ۷۸۱، ۷۸۲، ۷۸۳، ۷۸۴، ۷۸۵، ۷۸۶، ۷۸۷، ۷۸۸، ۷۸۹، ۷۹۰، ۷۹۱، ۷۹۲، ۷۹۳، ۷۹۴، ۷۹۵، ۷۹۶، ۷۹۷، ۷۹۸، ۷۹۹، ۸۰۰، ۸۰۱، ۸۰۲، ۸۰۳، ۸۰۴، ۸۰۵، ۸۰۶، ۸۰۷، ۸۰۸، ۸۰۹، ۸۱۰، ۸۱۱، ۸۱۲، ۸۱۳، ۸۱۴، ۸۱۵، ۸۱۶، ۸۱۷، ۸۱۸، ۸۱۹، ۸۲۰، ۸۲۱، ۸۲۲، ۸۲۳، ۸۲۴، ۸۲۵، ۸۲۶، ۸۲۷، ۸۲۸، ۸۲۹، ۸۳۰، ۸۳۱، ۸۳۲، ۸۳۳، ۸۳۴، ۸۳۵، ۸۳۶، ۸۳۷، ۸۳۸، ۸۳۹، ۸۴۰، ۸۴۱، ۸۴۲، ۸۴۳، ۸۴۴، ۸۴۵، ۸۴۶، ۸۴۷، ۸۴۸، ۸۴۹، ۸۵۰، ۸۵۱، ۸۵۲، ۸۵۳، ۸۵۴، ۸۵۵، ۸۵۶، ۸۵۷، ۸۵۸، ۸۵۹، ۸۶۰، ۸۶۱، ۸۶۲، ۸۶۳، ۸۶۴، ۸۶۵، ۸۶۶، ۸۶۷، ۸۶۸، ۸۶۹، ۸۷۰، ۸۷۱، ۸۷۲، ۸۷۳، ۸۷۴، ۸۷۵، ۸۷۶، ۸۷۷، ۸۷۸، ۸۷۹، ۸۸۰، ۸۸۱، ۸۸۲، ۸۸۳، ۸۸۴، ۸۸۵، ۸۸۶، ۸۸۷، ۸۸۸، ۸۸۹، ۸۹۰، ۸۹۱، ۸۹۲، ۸۹۳، ۸۹۴، ۸۹۵، ۸۹۶، ۸۹۷، ۸۹۸، ۸۹۹، ۹۰۰، ۹۰۱، ۹۰۲، ۹۰۳، ۹۰۴، ۹۰۵، ۹۰۶، ۹۰۷، ۹۰۸، ۹۰۹، ۹۱۰، ۹۱۱، ۹۱۲، ۹۱۳، ۹۱۴، ۹۱۵، ۹۱۶، ۹۱۷، ۹۱۸، ۹۱۹، ۹۲۰، ۹۲۱، ۹۲۲، ۹۲۳، ۹۲۴، ۹۲۵، ۹۲۶، ۹۲۷، ۹۲۸، ۹۲۹، ۹۳۰، ۹۳۱، ۹۳۲، ۹۳۳، ۹۳۴، ۹۳۵، ۹۳۶، ۹۳۷، ۹۳۸، ۹۳۹، ۹۴۰، ۹۴۱، ۹۴۲، ۹۴۳، ۹۴۴، ۹۴۵، ۹۴۶، ۹۴۷، ۹۴۸، ۹۴۹، ۹۵۰، ۹۵۱، ۹۵۲، ۹۵۳، ۹۵۴، ۹۵۵، ۹۵۶، ۹۵۷، ۹۵۸، ۹۵۹، ۹۶۰، ۹۶۱، ۹۶۲، ۹۶۳، ۹۶۴، ۹۶۵، ۹۶۶، ۹۶۷، ۹۶۸، ۹۶۹، ۹۷۰، ۹۷۱، ۹۷۲، ۹۷۳، ۹۷۴، ۹۷۵، ۹۷۶، ۹۷۷، ۹۷۸، ۹۷۹، ۹۸۰، ۹۸۱، ۹۸۲، ۹۸۳، ۹۸۴، ۹۸۵، ۹۸۶، ۹۸۷، ۹۸۸، ۹۸۹، ۹۹۰، ۹۹۱، ۹۹۲، ۹۹۳، ۹۹۴، ۹۹۵، ۹۹۶، ۹۹۷، ۹۹۸، ۹۹۹، ۱۰۰۰، ۱۰۰۱، ۱۰۰۲، ۱۰۰۳، ۱۰۰۴، ۱۰۰۵، ۱۰۰۶، ۱۰۰۷، ۱۰۰۸، ۱۰۰۹، ۱۰۱۰، ۱۰۱۱، ۱۰۱۲، ۱۰۱۳، ۱۰۱۴، ۱۰۱۵، ۱۰۱۶، ۱۰۱۷، ۱۰۱۸، ۱۰۱۹، ۱۰۲۰، ۱۰۲۱، ۱۰۲۲، ۱۰۲۳، ۱۰۲۴، ۱۰۲۵، ۱۰۲۶، ۱۰۲۷، ۱۰۲۸، ۱۰۲۹، ۱۰۳۰، ۱۰۳۱، ۱۰۳۲، ۱۰۳۳، ۱۰۳۴، ۱۰۳۵، ۱۰۳۶، ۱۰۳۷، ۱۰۳۸، ۱۰۳۹، ۱۰۴۰، ۱۰۴۱، ۱۰۴۲، ۱۰۴۳، ۱۰۴۴، ۱۰۴۵، ۱۰۴۶، ۱۰۴۷، ۱۰۴۸، ۱۰۴۹، ۱۰۵۰، ۱۰۵۱، ۱۰۵۲، ۱۰۵۳، ۱۰۵۴، ۱۰۵۵، ۱۰۵۶، ۱۰۵۷، ۱۰۵۸، ۱۰۵۹، ۱۰۶۰، ۱۰۶۱، ۱۰۶۲، ۱۰۶۳، ۱۰۶۴، ۱۰۶۵، ۱۰۶۶، ۱۰۶۷، ۱۰۶۸، ۱۰۶۹، ۱۰۷۰، ۱۰۷۱، ۱۰۷۲، ۱۰۷۳، ۱۰۷۴، ۱۰۷۵، ۱۰۷۶، ۱۰۷۷، ۱۰۷۸، ۱۰۷۹، ۱۰۸۰، ۱۰۸۱، ۱۰۸۲، ۱۰۸۳، ۱۰۸۴، ۱۰۸۵، ۱۰۸۶، ۱۰۸۷، ۱۰۸۸، ۱۰۸۹، ۱۰۹۰، ۱۰۹۱، ۱۰۹۲، ۱۰۹۳، ۱۰۹۴، ۱۰۹۵، ۱۰۹۶، ۱۰۹۷، ۱۰۹۸، ۱۰۹۹، ۱۱۰۰، ۱۱۰۱، ۱۱۰۲، ۱۱۰۳، ۱۱۰۴، ۱۱۰۵، ۱۱۰۶، ۱۱۰۷، ۱۱۰۸، ۱۱۰۹، ۱۱۱۰، ۱۱۱۱، ۱۱۱۲، ۱۱۱۳، ۱۱۱۴، ۱۱۱۵، ۱۱۱۶، ۱۱۱۷، ۱۱۱۸، ۱۱۱۹، ۱۱۲۰، ۱۱۲۱، ۱۱۲۲، ۱۱۲۳، ۱۱۲۴، ۱۱۲۵، ۱۱۲۶، ۱۱۲۷، ۱۱۲۸، ۱۱۲۹، ۱۱۳۰، ۱۱۳۱، ۱۱۳۲، ۱۱۳۳، ۱۱۳۴، ۱۱۳۵، ۱۱۳۶، ۱۱۳۷، ۱۱۳۸، ۱۱۳۹، ۱۱۴۰، ۱۱۴۱، ۱۱۴۲، ۱۱۴۳، ۱۱۴۴، ۱۱۴۵، ۱۱۴۶، ۱۱۴۷، ۱۱۴۸، ۱۱۴۹، ۱۱۵۰، ۱۱۵۱، ۱۱۵۲، ۱۱۵۳، ۱۱۵۴، ۱۱۵۵، ۱۱۵۶، ۱۱۵۷، ۱۱۵۸، ۱۱۵۹، ۱۱۶۰، ۱۱۶۱، ۱۱۶۲، ۱۱۶۳، ۱۱۶۴، ۱۱۶۵، ۱۱۶۶، ۱۱۶۷، ۱۱۶۸، ۱۱۶۹، ۱۱۷۰، ۱۱۷۱، ۱۱۷۲، ۱۱۷۳، ۱۱۷۴، ۱۱۷۵، ۱۱۷۶، ۱۱۷۷، ۱۱۷۸، ۱۱۷۹، ۱۱۸۰، ۱۱۸۱، ۱۱۸۲، ۱۱۸۳، ۱۱۸۴، ۱۱۸۵، ۱۱۸۶، ۱۱۸۷، ۱۱۸۸، ۱۱۸۹، ۱۱۹۰، ۱۱۹۱، ۱۱۹۲، ۱۱۹۳، ۱۱۹۴، ۱۱۹۵، ۱۱۹۶، ۱۱۹۷، ۱۱۹۸، ۱۱۹۹، ۱۲۰۰، ۱۲۰۱، ۱۲۰۲، ۱۲۰۳، ۱۲۰۴، ۱۲۰۵، ۱۲۰۶، ۱۲۰۷، ۱۲۰۸، ۱۲۰۹، ۱۲۱۰، ۱۲۱۱، ۱۲۱۲، ۱۲۱۳، ۱۲۱۴، ۱۲۱۵، ۱۲۱۶، ۱۲۱۷، ۱۲۱۸، ۱۲۱۹، ۱۲۲۰، ۱۲۲۱، ۱۲۲۲، ۱۲۲۳، ۱۲۲۴، ۱۲۲۵، ۱۲۲۶، ۱۲۲۷، ۱۲۲۸، ۱۲۲۹، ۱۲۳۰، ۱۲۳۱، ۱۲۳۲، ۱۲۳۳، ۱۲۳۴، ۱۲۳۵، ۱۲۳۶، ۱۲۳۷، ۱۲۳۸، ۱۲۳۹، ۱۲۴۰، ۱۲۴۱، ۱۲۴۲، ۱۲۴۳، ۱۲۴۴، ۱۲۴۵، ۱۲۴۶، ۱۲۴۷، ۱۲۴۸، ۱۲۴۹، ۱۲۵۰، ۱۲۵۱، ۱۲۵۲، ۱۲۵۳، ۱۲۵۴، ۱۲۵۵، ۱۲۵۶، ۱۲۵۷، ۱۲۵۸، ۱۲۵۹، ۱۲۶۰، ۱۲۶۱، ۱۲۶۲، ۱۲۶۳، ۱۲۶۴، ۱۲۶۵، ۱۲۶۶، ۱۲۶۷، ۱۲۶۸، ۱۲۶۹، ۱۲۷۰، ۱۲۷۱، ۱۲۷۲، ۱۲۷۳، ۱۲۷۴، ۱۲۷۵، ۱۲۷۶، ۱۲۷۷، ۱۲۷۸، ۱۲۷۹، ۱۲۸۰، ۱۲۸۱، ۱۲۸۲، ۱۲۸۳، ۱۲۸۴، ۱۲۸۵، ۱۲۸۶، ۱۲۸۷، ۱۲۸۸، ۱۲۸۹، ۱۲۹۰، ۱۲۹۱، ۱۲۹۲، ۱۲۹۳، ۱۲۹۴، ۱۲۹۵، ۱۲۹۶، ۱۲۹۷، ۱۲۹۸، ۱۲۹۹، ۱۳۰۰، ۱۳۰۱، ۱۳۰۲، ۱۳۰۳، ۱۳۰۴، ۱۳۰۵، ۱۳۰۶، ۱۳۰۷، ۱۳۰۸، ۱۳۰۹، ۱۳۱۰، ۱۳۱۱، ۱۳۱۲، ۱۳۱۳، ۱۳۱۴، ۱۳۱۵، ۱۳۱۶، ۱۳

استنتاج ۷

نماز کے ساتھ "ہی" ہے اس میں یہ ظاہر رہتا ہے کہ ساتھ آیا ہے: پہلی روایت "و انا من المسلمین" کی "اور ہماری روایت" و انا اور المسلمین" کی ہے، "و ہوں رہا میں" میں ہے۔

لہذا نماز شروع کرنے والا دعاء افتتاح میں "و انا من المسلمین" کہے ہوئے نہ ہو سکتا ہے تو یہ سنت کے موافق ہے۔ اور اس میں کوئی اختلاف نہیں، "و انا اور المسلمین" کہتے ہیں کہ یہ قول یہ ہے کہ اس کی نماز قائم ہو جائے لی۔ اس لئے کہ اس کا یہ قول جھوٹ ہے۔ یہ کہہ رہا ہے کہ اس امت میں سب سے پہلے مسلمان نہیں بلکہ سب سے پہلے مسلمان محمد ﷺ ہیں۔ میں مصیبت کا یہ قول یہ ہے کہ اس کی نماز قائم نہیں ہوگی، اس لئے کہ ہماری صرف روایت کی "و انا" ہے "و انا" بیان کر رہا ہے، خبر: یہ "و انا" ہے۔

یہی وجہ ہے کہ اگرچہ، یہ کی میت کرے تو یہ سب ہوتا، اور اس کی نماز یقیناً قائم ہو جائے گی (۱)۔

اسی طرح "لا اُمّ" میں امام شافعی کا قول ہے کہ (و انا اول المسلمین) کی جگہ (و انا من المسلمین) کہا جائے۔ "اور ہماری" نے کہا ہے کہ یا آیت قرآنی کے پیش نظر و انا اول المسلمین کہے، اور اس سے یہ نیت نہ ہو کہ وہ حقیقت میں پہلا مسلمان ہے، ورنہ یہ کفر ہوگا۔ یعنی اس وجہ سے کہ وہ اپنے سے پہلے مسلمانوں کے اسلام کا منکر ہو گیا (۲)۔

اس بات کہتے ہیں کہ ہمارے اندر کے ظاہر کلام سے معلوم ہوتا ہے کہ عورت (و ما انا من المشرکین) اور (و انا من المسلمین) کہے گی، اس لئے کہ یہ لفظ عام اور استعمالی شائع ہے۔

شرح منیہ المصنفی ص ۳۰۳

(۲) حامیہ التجویدی علی ابن قاسم ص ۳۱ طبع معصفتی الخلیفہ ص ۳۳۳

اور قرآن کریم میں ہے: "و کانت من الفاتحین" (۱) (و وہ احاطت کرنے والوں میں سے تھیں)۔ اور حدیث ہے: "وقد لقن النبی ﷺ (و انا من المسلمین) (و ما انا من المشرکین) فاطمة رضی اللہ عنہا فی ذبح الاضحية" (۲) (بی ﷺ نے حضرت فاطمہ رضی اللہ عنہا کو قربانی کے جانور ذبح کرنے میں "و انا من المسلمین" اور "ما انا من المشرکین" کے الفاظ کی تلقین فرمائی تھی)۔

ابن علان نے مزید کہا ہے کہ اس کی وجہ سے قیاس یہ ہے کہ عورت بھی "جميعاً مسلماً" مذکور میضی کہے، ورنہ انھیں ہونا کہ حتی لا مکان منقول الفاظ کی رعایت ہو سکے، چنانچہ یہ دونوں قائل سے حال ہوں گے یا مفعول سے (۳)۔

سوم۔ حضرت ابو ہریرہؓ کی حدیث ہے: "کان رسول اللہ ﷺ اذا کبر فی الصلاة سکت هیبة قبل القراءة، فقلت یا رسول اللہ: یاہی أنت و اُمی یا رسول اللہ، فی اسکتک بین التکبیر والقراءة ما تقول؟ قال: اقول: اللہم باعد بیتی و بین خطابی کما باعدت بین المشرق (۱) سورہ بقرہ ص ۱۲

(۲) حدیث: "وقد لقن النبی ﷺ (و انا من المسلمین) .." کی روایت طبرانی نے ائمہ الکبیر اور واسطہ میں حضرت عمر بن حنبل سے مروی ہے جس کے الفاظ یہ ہیں: "ما فاطمة قومی لاشہدی اصبحتک، لایہ یصبر لک بکل لطف من دہا کل ذنب عیبہ، و لوی یصلی و لکی و معی و معنی للرب و معنی لا شریک لہ و بملک امرت و انا اول المسلمین....." (اسے عمر کفری ہو اور اپنی قربانی کا جانور دیکھ، اس لئے کہ اس کے خون کے قطرے کے بدترین کیا ہو اگر گناہ سب کر دیا جائے گا، ورنہ دعا پڑھے "اے اللہ! تیری صلاہی و تسکینی الخ") یعنی نے کہا ہے کہ اس میں ابو ہریرہؓ نے یہ روایت ضعیف ہیں

(مجمع الزوائد ص ۱۷۳ طبع مکتبۃ المدینہ ص ۳۵۳)

(۳) الفتوحات الربانیہ علی ہذا کارنامہ ص ۱۶۷

استفتاح ۸

جائے، لہذا قرآن میں (وجہت و جہی الخ) (۱) یا اس کے
”او کوئی اعانتہ پر بھی جائے (۲)۔

۱۔ ثانیہ کا معنی مذہب اور متبادلہ میں سے لٹری کا توں یہ
ہے کہ استفتاح کے لئے حضرت علیؓ کی حدیث کے الفاظ ”وجہت
و جہی“ مختار ہیں۔

ثانیہ میں سے نووی کا کہنا ہے کہ حضرت علیؓ سے مروی مذکورہ
استفتاح سے میل میں قریب قریب حضرت ابو ہریرہؓ کی حدیث
ہے یعنی ”اللہم باعد الخ“ (۳)۔

سوم۔ ابو حنیفہ کے ثناء اور ابو یوسف کا مذہب، ثانیہ کی ایک
جماعت کا مذہب، جن میں ابو اسحاق مرہزی و رافضی ابو حامد بھی
ہیں، اور امام احمد کے ثناءروں میں سے وزیر بن ہبیرہ کے نزدیک
مختار یہ ہے کہ ”مقولہ و قول الناطق“ ”سبحانک اللہم و بحمدک“
اور ”وجہت و جہی“ کو جمع کیا جائے، صاحب الانصاف
نے اسے دن تیبہ کی طرف منسوب کیا ہے، نیز نووی کے یہاں یہ
مستحب ہے کہ ثناء اور دوام حس کو مقتدیوں نے جاری کی ہو
افتتاح میں دوام الناطق اختیار کریں جو منقولہ اور رائے ہیں (۴)۔ یہ
بیان کر دوام آرا افراد میں کے تعلق ہیں۔

ابن زبائیل اور خاص طور پر تہجد کی نماز میں تنفیہ، ثانیہ و رکن بد کا
اتفاق ہے کہ ثناء اور دعاء توجہ دہی وجہت و جہی کو جمع کیا

والمغرب، اللہم نفسی من خطایہی کما یقی التوب
الابیض من الدنس، اللہم اغسلنی من خطایہی بالثلج
وبالماء والبرد“ (۱) (رسول اللہ ﷺ جب نماز کی تکبیر کہتے تھے
قرأت سے پہلے تھوڑی دیر کھوت اختیار فرماتے تھے، میں نے کہا:
اے اللہ کے رسول ﷺ! میرے ماں باپ آپ پر قربان ہوں،
اے اللہ کے رسول! تکبیر قرات کے درمیان کھوت کی حالت میں
آپ کیا کہتے ہیں؟ آپ ﷺ نے فرمایا کہ میں یہ کہتا ہوں: اللہم
باعد بینی و بین خطایہی کما باعدت بین المشرق
والمغرب۔ اللہم نفسی من خطایہی کما یقی التوب
الابیض من الدنس۔ اللہم اغسلنی من خطایہی بالثلج
وبالماء والبرد“ (۲) اے اللہ! میرے اور میری خطاؤں کے درمیان
ایک جہد پیدا فرما جیسا جہد تو نے مشرق و مغرب کے درمیان فرمایا ہے۔
اے اللہ! میری خطاؤں سے مجھے اس طرح صاف ستھرا کر دے جیسے
سفید کپڑے کو کریمیل سے صاف کر دیا جاتا ہے۔ اے اللہ! میری
خطیوں کو برف، پانی اور بولوں سے دھو دے۔

پسندیدہ الفاظ سے متعلق فقہاء کے مذاہب:

۸۔ منقولہ صیغوں میں سے پسندیدہ صیغہ کے متعلق فقہاء کے مختلف
اقوال ہیں:

اول۔ جمہور حنفیہ اور متبادلہ کہتے ہیں کہ نماز کا افتتاح (سبحانک
اللہم و بحمدک الخ) سے کیا جائے (۲) اور ای پر اکتفا کیا

(۱) المجموع فتاویٰ ۱۹/۳۳ اور حضرت ابو ہریرہؓ کی حدیث کی روایت بخاری
مسلم، احمد، ابی داؤد و ابن ماجہ نے کی ہے (مثل الاوطار ۱۹/۲ طبع
المطبع العلمیہ مصر ۱۳۵۷ھ)۔
(۲) اس کی ترجیح گزر بھی (دیکھئے فقرہ نمبر ۶)۔

(۱) اس کی ترجیح گزر بھی (دیکھئے فقرہ نمبر ۶)۔
(۲) شرح صیغہ لسانی ص ۵۲ البحر الرائق ۲۸/۱ مجموع الفتاویٰ
۳۹/۲۲
(۳) المجموع ۳۰/۳۲ حضرت ابو ہریرہؓ کی حدیث کی ترجیح گزر بھی
(دیکھئے فقرہ نمبر ۶)۔
(۴) المجموع ۲۰/۱ شرح صیغہ لسانی ص ۵۲ الاذکار و احادیث ص ۶
۱۵۸/۱ البحر الرائق ۲۸/۱

استفتاح ۱۱

عبدہ سے ترک کرنے کی حلت یہ ہے کہ نماز میں سجدہ سجدہ ایک
زیا، اتنی ہے، اس لئے جب تک ثار کی طرف سے منقول نہ ہو جائے
نہیں ہوگا (۱)۔

مقتدی کے لئے دعاء، استفتاح:

۱۱- اس میں کوئی اشغال نہیں کہ امام و مناد میں سے ہر ایک کے سے
دعاء، استفتاح شروع ہے بین امام و دعا، استفتاح کے طویل و مختصر
کرنے میں اپنے مقتدیوں کی رعایت کرے، اور مقتدی کے سے دعا
استفتاح سے تعلق و ربط میں:

پہلا مسئلہ: مقتدی، دعاء، استفتاح پڑھے خواہ امام نے دعا، استفتاح
پڑھی ہو یا نہ پڑھی ہو، حنفیہ کی کتابوں میں سے ”شرح مدیۃ المصلیٰ“
میں ہے کہ نو چیزیں ایسی ہیں کہ اگر امام نے ان کو ادا نہ کیا تو بھی
مقتدی انہیں ترک نہیں کریں گے، اور ان ہی میں سے دعا، استفتاح کو
ترک کیا ہے (۲)۔

اور ثانیہ: حنابلہ کے کلام سے بھی یہی بات سمجھ میں آتی ہے۔
دوسرا مسئلہ: اگر امام کے قرأت شروع کرنے تک مقتدی نے دعا
استفتاح نہ پڑھی ہو تو اس میں فقہاء کی مختلف رائیں ہیں:

مبلی رائے: حنفیہ کہتے ہیں کہ جب امام قرأت شروع کر دے تو
مقتدی دعا، استفتاح نہ پڑھے، خواہ امام جہری قرأت کر رہا ہو یا سری۔
حنفیہ کا ایک قول یہ ہے کہ اگر امام سر قرأت کر رہا ہو تو مقتدی، دعا
استفتاح پڑھ لے (۳)۔ ابن عابدین نے کہا ہے کہ یہی صحیح ہے، اور
اسی پر فتویٰ ہے۔ اور ثانیہ میں اس کی حلت یوں ہے، جس کا

کے مطابق ثانیہ نے عجمیہ امت عید کا استثناء کیا ہے، ان کی وجہ سے
دعا، استفتاح فوت نہیں ہوں، یہ کہ عجمیہ امت عید کا موقع قضا و نماز
ہی نہیں آتا ہے (۱)۔

ترجمیہ تحریرہ کہہ رکھتے اختیار کیا ہے اس کے بعد دعاء، استفتاح
پڑھی تو کوئی حرج نہیں (۲)۔ اور ترجمیہ تحریرہ کہی، پھر ہوا یا عدا، اعوذ
باللہ پڑھ لی تو دعا، استفتاح نہ پڑھے، یہ کہ اس کا نقل فوت ہو چکا
ہے، اور باقی رکعتوں میں بھی اس کی تلافی نہ کرے۔

ثانیہ میں سے نووی نے کہا ہے کہ یہی مذہب ہے، اور امام
شافعی نے ”لام“ میں اس کی تصریح کی ہے، اور شیخ ابو حامد نے اپنی
تعلیل میں کہا ہے کہ اگر دعاء، استفتاح چھوڑ کر عود شروع کرے تو
دعا، استفتاح کی طرف لوٹے۔

نووی کہتے ہیں کہ اس کے خلاف کرنا، ”رعود“ کے بعد دعاء،
استفتاح پڑھنا مکروہ ہے، لیکن اس سے نماز باطل نہیں ہوگی، یہ کہ یہ
بھی ذکر ہے، جیسے کوئی غیر محل میں دعا کرے یا تسبیح پڑھ لے (۳) اس
مفہوم کی تکمیل، اور استفتاح مسبوق کے مسئلہ میں حنابلہ کے استثناء کا
یہ نقطہ یقین آ رہا ہے۔

دوسرا مسئلہ: عدا، استفتاح کے ترک، یا، استفتاح میں امام
کے جہر وغیرہ کی وجہ سے سجدہ سجدہ شروع نہیں ہے۔ یہ من تمام فقہاء کا
مسئلہ ہے جو دعا، استفتاح کو تحبیر اور پڑھتے ہیں، اور جمہور حنابلہ کا
بھی یہی قول ہے۔ اور جو فقہاء، دعاء، استفتاح کے وجوب کے قائل
ہیں، جیسے حنفیہ حنابلہ کا قول پہلے گھر چٹا ہے، تو ان کے قول کے
مطابق بھول کر دعاء، استفتاح ترک ہونے کی صورت میں سجدہ سجدہ ہونا
چاہئے۔

(۱) شرح الفتاویٰ، ۱/۳۶۲، ۲/۱۸۵، ۳/۲۸۲۔

(۲) شرح مدیۃ المصلیٰ، ص ۵۲۸۔

(۳) الدر المختار، ۱/۲۲۸۔

(۱) حاشیہ المصوب علی شرح المنہاج، ص ۳۰۵۔

(۲) نہایت المنہاج و حاشیہ الرشیدی، ص ۵۳۔

(۳) المجموع، ص ۱۸۳، ۱۸۴، ۱۸۵، ۱۸۶، ۱۸۷، ۱۸۸، ۱۸۹، ۱۹۰، ۱۹۱، ۱۹۲، ۱۹۳۔

استفتاح ۱۲

حاصل یہ ہے کہ حالت جہر کے علاوہ میں قرأت کو سننا مسنون ہے۔
فرض نہیں ہے (۱)۔

دوسری رائے: شافعیہ کہتے ہیں کہ مقتدی کے لئے دعاء استفتاح سنت ہے، خواہ امام جہری قرأت کر رہا ہو اور مقتدی اس کی قرأت سن رہا ہو۔ مقتدی کے دعاء استفتاح پڑھنے جس کا پڑھنا سنت ہے، اور فاتحہ کے بعد سورت پڑھے جس کو خاموش رہ کر غور سے سننا سنت ہے۔ کے درمیان یہ فرق کرتے ہیں کہ امام کی قرأت مقتدی کی قرأت شمار کی جاتی ہے، اس لئے مقتدی کی قرأت کی ضرورت نہیں رہتی ہے۔ اور اس کے سے سورت کو غور سے سننا سنت ہے اور دعاء استفتاح کا یہ حکم نہیں ہے، اس لئے کہ اس سے مقصود امام کا اپنے لئے دعا پڑھنا ہے، اور ایک شخص کا اپنے لئے دعا کرنا دوسرے کے لئے دعا شمار نہیں ہوتا۔ اس کے باوجود فقہاء شافعیہ کہتے ہیں کہ اگر مقتدی امام کی قرأت سن رہا ہو تو اس کے لئے دعاء استفتاح میں جلدی رسا سنت ہے (۲)۔

تیسری رائے: حنابلہ کہتے ہیں کہ جن نمازوں میں امام آہستہ قرأت کرتا ہے یا جن میں اس طرح کے سکتے ہوں کہ ان میں پڑھنا ممکن ہو ان نمازوں میں مقتدی کے لئے دعاء استفتاح مستحب ہے۔ ورکشاف القناع میں ہے کہ مقتدی دعاء استفتاح پڑھے گا جب امام

(۱) یہ سننا قرأت کی تعلیم کے لئے ہے لہذا یہ سنت مقصود بالذات نہیں ہے۔ اور امام کی دعا مقتدی کی دعا نہیں ہے اس لئے اگر مقتدی دعا چھوڑ دیں تو اس سنت کا ترک اور ہٹانے کا جو مقصود بالذات ہے وہ یہ خاصاً شی سے سننے کی وجہ سے ہوگا جو سب سنت ہے، برخلاف اس کے کہ مقتدی جہر کی حالت میں دعا کو ترک کر دے۔ ایک قول یہ ہے کہ امام کے سکتوں کے وقت دعا پڑھ لے۔ ایک دوسرا قول یہ ہے کہ اگر امام فاتحہ میں ہو تو دعا پڑھ لے ورنہ اگر سورت پڑھ رہا ہو تو دعا نہ پڑھے۔ سادہ مزید نے کہا کہ اس پر ہے کہ دعا مطلقاً نہ پڑھے (شرح منیۃ المصلیٰ ص ۵۲، مجمع المرقیٰ ص ۳۲۷)۔

(۲) نہیۃ المکذاب ص ۵۳

جہری قرأت کر رہا ہو، شرطیکہ مقتدی اس کی قرأت نہ سن رہا ہو۔

اور کہتے ہیں کہ اگر امام نے بالکل سکوت نہ کیا تو مقتدی دعاء استفتاح نہ پڑھے، اور اگر امام اتنی دیر سکوت کرے جتنی دیر میں دعاء استفتاح پڑھی جاسکے تو صحیح قول کے مطابق مقتدی دعاء استفتاح پڑھے، اور اگر مقتدی ان لوگوں میں سے ہو جو امام کے پیچھے قرأت کے کامل ہیں، دعاء استفتاح پڑھ لے کر

مصبوق کے لئے دعاء استفتاح:

۱۲- ضعیف کا مذہب یہ ہے کہ اگر مصبوق امام کی قرأت کی حالت میں پائے تو دعاء استفتاح نہ پڑھے، ورنہ ایک قول یہ ہے کہ اگر امام سری قرأت کر رہا ہو تو دعاء استفتاح پڑھے۔ پھر جب چھوٹی ہوئی رکعت پوری کرنے کے لئے کھڑا ہو تو دوبارہ دعاء استفتاح پڑھے، اس کی وجہ یہ ہے کہ چھوٹی ہوئی رکعت پوری کرنے کے لئے کھڑا ہونا تحریمہ کے مانند سمجھا جاتا ہے، اس لئے کہ اس قیوم کے ذریعہ مقتدی کے حکم سے نکل کر منہ کے حکم میں جاتا ہے (۳)۔

اور اگر مقتدی امام کو رکوع یا پہلے بعد میں پائے تو ثناء پڑھنے کے سلسلے میں غور و فکر کر لے، اگر اس کا غالب گمان یہ ہو کہ وہ ثناء پڑھ کر بھی امام کے رکوع کا کچھ حصہ پالے گا تو کھڑے ہو کر ثناء پڑھے پھر رکوع کرے، اس لئے کہ دینوں فضیلتوں کو ایک ساتھ حاصل کر لینا ممکن ہے، تو کسی ایک کو نہ چھوڑے، اور دعاء استفتاح کا محل قیوم ہی ہے تو اسے حالت قیام ہی میں پڑھے۔

اور اگر اس کا غالب گمان یہ ہو کہ اگر وہ دعاء استفتاح پڑھنے کا تو امام کے ساتھ رکوع یا پہلے بعد کا کوئی بھی حصہ نہیں پائے گا تو امام کے

(۱) انہی ص ۱۰۷ طبع اولہ کتاب الفتاویٰ ص ۲۹۹

(۲) شرح منیۃ المصلیٰ ص ۵۳

استفتاح ۱۳

نافع ہے (۱)۔

حاجہ کے نزدیک اگر مسبوق امام کو پہلی رکعت کے بعد پائے تو دعاء استفتاح نہ پڑھے، اس لئے کہ اس کی معتدرویت یہ ہے کہ مسبوق کو امام کے ساتھ جو رقتیں ملتی ہیں وہ اس کی شروعات کی رقتیں نہیں ہوتیں بلکہ اس کی آخری رقتیں ہوتی ہیں، لہذا جب وہ چھوٹی ہوئی رقتیں پوری کرنے کے لئے کھڑے ہو اس وقت دعاء استفتاح پڑھے۔ امام احمد نے اس کی سرایت کی ہے (۲)۔

امام احمد کی روایت یہ ہے کہ مسبوق کو امام کے ساتھ جو رقتیں ملتی ہیں وہ اس کی نماز کے شروع کا حصہ ہوتا ہے، اس لئے وہ عجیبہ تجربہ کے بعد دعاء استفتاح پڑھے (۳)۔

اگر امام کو پہلی رکعت کے قیام میں پائے تو اسی تفصیل کے مطابق عمل کرے جو مقتدی کے استفتاح کے سلسلہ میں گزر چکی ہے (فقہہ ۹)۔

۱۰ نمازیں جن میں دعاء استفتاح ہے:

اور وہ نمازیں جن میں دعاء استفتاح نہیں ہے:

۱۳- مالکیہ کے علاوہ دیگر فقہاء کے نزدیک استفتاح تمام نمازوں اور تمام احوال میں سنت ہے۔ نووی نے کہا ہے کہ امام مقتدی ہند، عورت، بچہ، مسافر، فرض پڑھنے والا، نفل پڑھنے والا، بیٹھ کر نماز پڑھنے والا، یا لیٹ کر نماز پڑھنے والا، وغیرہ ہر نمازی کے سے دعاء استفتاح مستحب ہے، اور فرمایا کہ اس انتخاب میں سنت مؤکدہ، تو اہل مطلقہ، عید، نماز کسوف کا قیام، اور نماز استسقاء سب داخل

ساتھ رکوع یا جہدہ کرے تاکہ رکعت یا دونوں جہدوں کو جماعت سے دُورے کی اخصیت اس سے فوت نہ ہو، اور یہ ثناء کی تفصیل حاصل کرنے سے زیادہ بہتر ہے، چونکہ جماعت کا سنت ہونا ثناء کے سنت ہونے سے زیادہ مؤکد جہدہ ہے۔

ثانیہ کے نزدیک مقتدی امام کو پہلی یا سی و ہری رکعت کے قیام کی حالت میں پائے اور اس کا غالب گمان ہو کہ وہ دعاء استفتاح پڑھ کر بھی امام کے رکوع سے پہلے فاتحہ پڑھ لے گا تو وہ دعاء استفتاح پڑھے۔

اور اگر یہ اندیشہ ہو کہ وہ فاتحہ کو نہیں پائے گا تو فاتحہ پڑھے اور دعاء استفتاح چھوڑ دے، اس لئے کہ فاتحہ کا پڑھنا واجب ہے اور دعاء استفتاح سنت ہے (۱)۔

۱۴- مسبوق امام کو قیام کے ملاوہ کسی حالت رکوع، سجود یا تشہد میں پائے تو عجیبہ تجربہ کہہ کر اس کے ساتھ شامل ہو جائے، اور امام جس ذکر میں مشغول ہو اسی میں مشغول ہو جائے، اور دعاء استفتاح نہ اس وقت پڑھے، نہ بعد میں (۲)۔

ثانیہ نے اس سے دو حالتوں کو مستثنیٰ کیا ہے۔ نووی کہتے ہیں کہ اگر مسبوق نے امام کو قعدہ، اخیرہ میں پایا اور اس کے عجیبہ تجربہ کہتے ہی بیٹھنے سے پہلے امام نے سلام پھیر دیا تو مسبوق نہ بیٹھے اور دعاء استفتاح پڑھے۔ اور اگر دعاء استفتاح پڑھنے سے پہلے بیٹھ گیا اور بیٹھتے ہی امام نے سلام پھیر دیا پھر وہ کھڑا ہوا تو دعاء استفتاح نہ پڑھے۔

ثانیہ یہ بھی کہتے ہیں کہ اگر امام آمین کہے تو مسبوق بھی آمین کہے پھر دعاء استفتاح پڑھے، اس لئے کہ آمین کہنے میں معمولی

(۱) المجموع ۳۸۳۔

(۲) انہی ۵۵۷، کتاب استفتاح ۲۶۱۔

(۳) انہی ۲۶۵۔

(۱) ادکار السنوی ص ۳۳۔

(۲) الادکار ص ۳۳۔

استفتاح ۱۳-۱۶

میں (۱)۔

دعاء استفتاح مستحب ہے (۱)۔

اللہ تعالیٰ فضل فقہاء سے نماز جنازہ کا تشناء فرمایا ہے۔ «نماز جنازہ»

نماز عیدین و نماز تہجد کے استفتاح میں کچھ تفصیل ہے جس کا بیان درج ذیل طور میں آ رہا ہے:

ول: نماز جنازہ میں استفتاح:

۱۳- نماز جنازہ کے اندر استفتاح کے سلسلہ میں فقہاء کے چند مختلف اقوال ہیں: ۱۔ اقول مسیہ کا ہے کہ نماز جنازہ میں پہلی تکبیر کے بعد دعاء استفتاح سنت ہے، صرف ثناء پڑھی جائے، سورہ فاتحہ نہ پڑھی جائے، اس لئے کہ ان کے نزدیک نماز جنازہ میں قرأت شروع نہیں ہے۔ وہ کہتے ہیں کہ اگر فاتحہ کو ثناء کی نیت سے پڑھ لے اور قرأت کی نیت نہ ہو تو اس میں کوئی کرہت نہیں۔

حنفیہ کہتے ہیں کہ اللہ تعالیٰ کی ثناء کو مقدم کرے (ثناء پہلی تکبیر کے بعد پڑھے) اور رسول اللہ ﷺ پر درود کو دعا پر مقدم کرے (درود دوسری تکبیر کے بعد پڑھے)، اس لئے کہ دعا سے پہلے اللہ تعالیٰ کی حمد و اس کے رسول ﷺ پر درود کا ہونا دعا کی سنت ہے (۲)۔

۱۴- ہر قول: یہی ثناء فقہ کا صبح قول ہے، اور حنابلہ کے نزدیک معتد روایت ہے کہ نماز جنازہ مستحکم ہے، اس میں دعاء استفتاح بالکل مشروعت نہیں، ثناء فقہ کہتے ہیں کہ ثناء نماز جنازہ غائب ہے، یا قہر ہے، اس کا رد تخفیف و اختصار پر ہے، اسی لئے اس میں فاتحہ کے بعد ۳۰ مرتبہ کا پڑھنا مشروعت نہیں ہے۔ ثناء فقہ کا دوسرا قول، اور امام احمد کی دوسری روایت یہ ہے کہ دوسری نمازوں کی طرح نماز جنازہ میں بھی

دوم: نماز عید میں استفتاح:

۱۵- حنفیہ و ثناء فقہ کا مذہب اور حنابلہ کے نزدیک رائج قول یہ ہے کہ عید کی نماز میں دعاء استفتاح پہلی رکعت کے اندر تکبیر تحریمہ کے بعد دوسری رکعت زوائد سے پہلے ہے، چنانچہ تکبیر تحریمہ کہے پھر ثناء پڑھے، پھر تکبیرات زوائد کہے، پھر فاتحہ پڑھے۔

امام احمد کی دوسری روایت یہ ہے کہ دعاء استفتاح تکبیرات زوائد کے بعد اور قرأت سے پہلے ہے (۲)۔ اسی کو کاسانی نے ابن ابی لیلیٰ سے نقل کیا ہے (۳)۔

سوم: نوافل میں استفتاح:

۱۶- حنابلہ کی رائے یہ ہے کہ نفل نماز اگر ایک سلام سے زائد سلاموں کے ساتھ ہو جیسے تراویح، چاشت، اور سنن رات، جب وہ چار رکعت ہوں اور دو سلاموں سے پڑھی جائے تو اصل یہ ہے کہ ہر دو رکعتوں پر دعاء استفتاح پڑھے، اس لئے کہ ہر دو رکعتیں مستقل نماز ہیں، اور ان کا دوسرا قول یہ ہے کہ نماز کے شروع میں یک مرتبہ دعاء استفتاح پڑھ لیا کافی ہے (۳)۔ اگر چار رکعت، اہل نفل نماز کو ایک سلام سے پڑھے تو حنفیہ کہتے ہیں کہ ان کی قسمیں ہیں:

پہلی قسم: جس کو انہوں نے مؤکدہ ہونے کی وجہ سے فرض کے ساتھ تشبیہ کی ہے وہ یہ ہیں: ظہر سے پہلے چار رکعت، جمعہ کی نماز سے

(۱) المجموع ۳۱۹، کتاب الفتن ۱۱۱، ۱۱۲، ۱۱۳، ۱۱۴، ۱۱۵، ۱۱۶، ۱۱۷، ۱۱۸، ۱۱۹، ۱۲۰، ۱۲۱، ۱۲۲، ۱۲۳، ۱۲۴، ۱۲۵، ۱۲۶، ۱۲۷، ۱۲۸، ۱۲۹، ۱۳۰، ۱۳۱، ۱۳۲، ۱۳۳، ۱۳۴، ۱۳۵، ۱۳۶، ۱۳۷، ۱۳۸، ۱۳۹، ۱۴۰، ۱۴۱، ۱۴۲، ۱۴۳، ۱۴۴، ۱۴۵، ۱۴۶، ۱۴۷، ۱۴۸، ۱۴۹، ۱۵۰، ۱۵۱، ۱۵۲، ۱۵۳، ۱۵۴، ۱۵۵، ۱۵۶، ۱۵۷، ۱۵۸، ۱۵۹، ۱۶۰، ۱۶۱، ۱۶۲، ۱۶۳، ۱۶۴، ۱۶۵، ۱۶۶، ۱۶۷، ۱۶۸، ۱۶۹، ۱۷۰، ۱۷۱، ۱۷۲، ۱۷۳، ۱۷۴، ۱۷۵، ۱۷۶، ۱۷۷، ۱۷۸، ۱۷۹، ۱۸۰، ۱۸۱، ۱۸۲، ۱۸۳، ۱۸۴، ۱۸۵، ۱۸۶، ۱۸۷، ۱۸۸، ۱۸۹، ۱۹۰، ۱۹۱، ۱۹۲، ۱۹۳، ۱۹۴، ۱۹۵، ۱۹۶، ۱۹۷، ۱۹۸، ۱۹۹، ۲۰۰، ۲۰۱، ۲۰۲، ۲۰۳، ۲۰۴، ۲۰۵، ۲۰۶، ۲۰۷، ۲۰۸، ۲۰۹، ۲۱۰، ۲۱۱، ۲۱۲، ۲۱۳، ۲۱۴، ۲۱۵، ۲۱۶، ۲۱۷، ۲۱۸، ۲۱۹، ۲۲۰، ۲۲۱، ۲۲۲، ۲۲۳، ۲۲۴، ۲۲۵، ۲۲۶، ۲۲۷، ۲۲۸، ۲۲۹، ۲۳۰، ۲۳۱، ۲۳۲، ۲۳۳، ۲۳۴، ۲۳۵، ۲۳۶، ۲۳۷، ۲۳۸، ۲۳۹، ۲۴۰، ۲۴۱، ۲۴۲، ۲۴۳، ۲۴۴، ۲۴۵، ۲۴۶، ۲۴۷، ۲۴۸، ۲۴۹، ۲۵۰، ۲۵۱، ۲۵۲، ۲۵۳، ۲۵۴، ۲۵۵، ۲۵۶، ۲۵۷، ۲۵۸، ۲۵۹، ۲۶۰، ۲۶۱، ۲۶۲، ۲۶۳، ۲۶۴، ۲۶۵، ۲۶۶، ۲۶۷، ۲۶۸، ۲۶۹، ۲۷۰، ۲۷۱، ۲۷۲، ۲۷۳، ۲۷۴، ۲۷۵، ۲۷۶، ۲۷۷، ۲۷۸، ۲۷۹، ۲۸۰، ۲۸۱، ۲۸۲، ۲۸۳، ۲۸۴، ۲۸۵، ۲۸۶، ۲۸۷، ۲۸۸، ۲۸۹، ۲۹۰، ۲۹۱، ۲۹۲، ۲۹۳، ۲۹۴، ۲۹۵، ۲۹۶، ۲۹۷، ۲۹۸، ۲۹۹، ۳۰۰، ۳۰۱، ۳۰۲، ۳۰۳، ۳۰۴، ۳۰۵، ۳۰۶، ۳۰۷، ۳۰۸، ۳۰۹، ۳۱۰، ۳۱۱، ۳۱۲، ۳۱۳، ۳۱۴، ۳۱۵، ۳۱۶، ۳۱۷، ۳۱۸، ۳۱۹، ۳۲۰، ۳۲۱، ۳۲۲، ۳۲۳، ۳۲۴، ۳۲۵، ۳۲۶، ۳۲۷، ۳۲۸، ۳۲۹، ۳۳۰، ۳۳۱، ۳۳۲، ۳۳۳، ۳۳۴، ۳۳۵، ۳۳۶، ۳۳۷، ۳۳۸، ۳۳۹، ۳۴۰، ۳۴۱، ۳۴۲، ۳۴۳، ۳۴۴، ۳۴۵، ۳۴۶، ۳۴۷، ۳۴۸، ۳۴۹، ۳۵۰، ۳۵۱، ۳۵۲، ۳۵۳، ۳۵۴، ۳۵۵، ۳۵۶، ۳۵۷، ۳۵۸، ۳۵۹، ۳۶۰، ۳۶۱، ۳۶۲، ۳۶۳، ۳۶۴، ۳۶۵، ۳۶۶، ۳۶۷، ۳۶۸، ۳۶۹، ۳۷۰، ۳۷۱، ۳۷۲، ۳۷۳، ۳۷۴، ۳۷۵، ۳۷۶، ۳۷۷، ۳۷۸، ۳۷۹، ۳۸۰، ۳۸۱، ۳۸۲، ۳۸۳، ۳۸۴، ۳۸۵، ۳۸۶، ۳۸۷، ۳۸۸، ۳۸۹، ۳۹۰، ۳۹۱، ۳۹۲، ۳۹۳، ۳۹۴، ۳۹۵، ۳۹۶، ۳۹۷، ۳۹۸، ۳۹۹، ۴۰۰، ۴۰۱، ۴۰۲، ۴۰۳، ۴۰۴، ۴۰۵، ۴۰۶، ۴۰۷، ۴۰۸، ۴۰۹، ۴۱۰، ۴۱۱، ۴۱۲، ۴۱۳، ۴۱۴، ۴۱۵، ۴۱۶، ۴۱۷، ۴۱۸، ۴۱۹، ۴۲۰، ۴۲۱، ۴۲۲، ۴۲۳، ۴۲۴، ۴۲۵، ۴۲۶، ۴۲۷، ۴۲۸، ۴۲۹، ۴۳۰، ۴۳۱، ۴۳۲، ۴۳۳، ۴۳۴، ۴۳۵، ۴۳۶، ۴۳۷، ۴۳۸، ۴۳۹، ۴۴۰، ۴۴۱، ۴۴۲، ۴۴۳، ۴۴۴، ۴۴۵، ۴۴۶، ۴۴۷، ۴۴۸، ۴۴۹، ۴۵۰، ۴۵۱، ۴۵۲، ۴۵۳، ۴۵۴، ۴۵۵، ۴۵۶، ۴۵۷، ۴۵۸، ۴۵۹، ۴۶۰، ۴۶۱، ۴۶۲، ۴۶۳، ۴۶۴، ۴۶۵، ۴۶۶، ۴۶۷، ۴۶۸، ۴۶۹، ۴۷۰، ۴۷۱، ۴۷۲، ۴۷۳، ۴۷۴، ۴۷۵، ۴۷۶، ۴۷۷، ۴۷۸، ۴۷۹، ۴۸۰، ۴۸۱، ۴۸۲، ۴۸۳، ۴۸۴، ۴۸۵، ۴۸۶، ۴۸۷، ۴۸۸، ۴۸۹، ۴۹۰، ۴۹۱، ۴۹۲، ۴۹۳، ۴۹۴، ۴۹۵، ۴۹۶، ۴۹۷، ۴۹۸، ۴۹۹، ۵۰۰، ۵۰۱، ۵۰۲، ۵۰۳، ۵۰۴، ۵۰۵، ۵۰۶، ۵۰۷، ۵۰۸، ۵۰۹، ۵۱۰، ۵۱۱، ۵۱۲، ۵۱۳، ۵۱۴، ۵۱۵، ۵۱۶، ۵۱۷، ۵۱۸، ۵۱۹، ۵۲۰، ۵۲۱، ۵۲۲، ۵۲۳، ۵۲۴، ۵۲۵، ۵۲۶، ۵۲۷، ۵۲۸، ۵۲۹، ۵۳۰، ۵۳۱، ۵۳۲، ۵۳۳، ۵۳۴، ۵۳۵، ۵۳۶، ۵۳۷، ۵۳۸، ۵۳۹، ۵۴۰، ۵۴۱، ۵۴۲، ۵۴۳، ۵۴۴، ۵۴۵، ۵۴۶، ۵۴۷، ۵۴۸، ۵۴۹، ۵۵۰، ۵۵۱، ۵۵۲، ۵۵۳، ۵۵۴، ۵۵۵، ۵۵۶، ۵۵۷، ۵۵۸، ۵۵۹، ۵۶۰، ۵۶۱، ۵۶۲، ۵۶۳، ۵۶۴، ۵۶۵، ۵۶۶، ۵۶۷، ۵۶۸، ۵۶۹، ۵۷۰، ۵۷۱، ۵۷۲، ۵۷۳، ۵۷۴، ۵۷۵، ۵۷۶، ۵۷۷، ۵۷۸، ۵۷۹، ۵۸۰، ۵۸۱، ۵۸۲، ۵۸۳، ۵۸۴، ۵۸۵، ۵۸۶، ۵۸۷، ۵۸۸، ۵۸۹، ۵۹۰، ۵۹۱، ۵۹۲، ۵۹۳، ۵۹۴، ۵۹۵، ۵۹۶، ۵۹۷، ۵۹۸، ۵۹۹، ۶۰۰، ۶۰۱، ۶۰۲، ۶۰۳، ۶۰۴، ۶۰۵، ۶۰۶، ۶۰۷، ۶۰۸، ۶۰۹، ۶۱۰، ۶۱۱، ۶۱۲، ۶۱۳، ۶۱۴، ۶۱۵، ۶۱۶، ۶۱۷، ۶۱۸، ۶۱۹، ۶۲۰، ۶۲۱، ۶۲۲، ۶۲۳، ۶۲۴، ۶۲۵، ۶۲۶، ۶۲۷، ۶۲۸، ۶۲۹، ۶۳۰، ۶۳۱، ۶۳۲، ۶۳۳، ۶۳۴، ۶۳۵، ۶۳۶، ۶۳۷، ۶۳۸، ۶۳۹، ۶۴۰، ۶۴۱، ۶۴۲، ۶۴۳، ۶۴۴، ۶۴۵، ۶۴۶، ۶۴۷، ۶۴۸، ۶۴۹، ۶۵۰، ۶۵۱، ۶۵۲، ۶۵۳، ۶۵۴، ۶۵۵، ۶۵۶، ۶۵۷، ۶۵۸، ۶۵۹، ۶۶۰، ۶۶۱، ۶۶۲، ۶۶۳، ۶۶۴، ۶۶۵، ۶۶۶، ۶۶۷، ۶۶۸، ۶۶۹، ۶۷۰، ۶۷۱، ۶۷۲، ۶۷۳، ۶۷۴، ۶۷۵، ۶۷۶، ۶۷۷، ۶۷۸، ۶۷۹، ۶۸۰، ۶۸۱، ۶۸۲، ۶۸۳، ۶۸۴، ۶۸۵، ۶۸۶، ۶۸۷، ۶۸۸، ۶۸۹، ۶۹۰، ۶۹۱، ۶۹۲، ۶۹۳، ۶۹۴، ۶۹۵، ۶۹۶، ۶۹۷، ۶۹۸، ۶۹۹، ۷۰۰، ۷۰۱، ۷۰۲، ۷۰۳، ۷۰۴، ۷۰۵، ۷۰۶، ۷۰۷، ۷۰۸، ۷۰۹، ۷۱۰، ۷۱۱، ۷۱۲، ۷۱۳، ۷۱۴، ۷۱۵، ۷۱۶، ۷۱۷، ۷۱۸، ۷۱۹، ۷۲۰، ۷۲۱، ۷۲۲، ۷۲۳، ۷۲۴، ۷۲۵، ۷۲۶، ۷۲۷، ۷۲۸، ۷۲۹، ۷۳۰، ۷۳۱، ۷۳۲، ۷۳۳، ۷۳۴، ۷۳۵، ۷۳۶، ۷۳۷، ۷۳۸، ۷۳۹، ۷۴۰، ۷۴۱، ۷۴۲، ۷۴۳، ۷۴۴، ۷۴۵، ۷۴۶، ۷۴۷، ۷۴۸، ۷۴۹، ۷۵۰، ۷۵۱، ۷۵۲، ۷۵۳، ۷۵۴، ۷۵۵، ۷۵۶، ۷۵۷، ۷۵۸، ۷۵۹، ۷۶۰، ۷۶۱، ۷۶۲، ۷۶۳، ۷۶۴، ۷۶۵، ۷۶۶، ۷۶۷، ۷۶۸، ۷۶۹، ۷۷۰، ۷۷۱، ۷۷۲، ۷۷۳، ۷۷۴، ۷۷۵، ۷۷۶، ۷۷۷، ۷۷۸، ۷۷۹، ۷۸۰، ۷۸۱، ۷۸۲، ۷۸۳، ۷۸۴، ۷۸۵، ۷۸۶، ۷۸۷، ۷۸۸، ۷۸۹، ۷۹۰، ۷۹۱، ۷۹۲، ۷۹۳، ۷۹۴، ۷۹۵، ۷۹۶، ۷۹۷، ۷۹۸، ۷۹۹، ۸۰۰، ۸۰۱، ۸۰۲، ۸۰۳، ۸۰۴، ۸۰۵، ۸۰۶، ۸۰۷، ۸۰۸، ۸۰۹، ۸۱۰، ۸۱۱، ۸۱۲، ۸۱۳، ۸۱۴، ۸۱۵، ۸۱۶، ۸۱۷، ۸۱۸، ۸۱۹، ۸۲۰، ۸۲۱، ۸۲۲، ۸۲۳، ۸۲۴، ۸۲۵، ۸۲۶، ۸۲۷، ۸۲۸، ۸۲۹، ۸۳۰، ۸۳۱، ۸۳۲، ۸۳۳، ۸۳۴، ۸۳۵، ۸۳۶، ۸۳۷، ۸۳۸، ۸۳۹، ۸۴۰، ۸۴۱، ۸۴۲، ۸۴۳، ۸۴۴، ۸۴۵، ۸۴۶، ۸۴۷، ۸۴۸، ۸۴۹، ۸۵۰، ۸۵۱، ۸۵۲، ۸۵۳، ۸۵۴، ۸۵۵، ۸۵۶، ۸۵۷، ۸۵۸، ۸۵۹، ۸۶۰، ۸۶۱، ۸۶۲، ۸۶۳، ۸۶۴، ۸۶۵، ۸۶۶، ۸۶۷، ۸۶۸، ۸۶۹، ۸۷۰، ۸۷۱، ۸۷۲، ۸۷۳، ۸۷۴، ۸۷۵، ۸۷۶، ۸۷۷، ۸۷۸، ۸۷۹، ۸۸۰، ۸۸۱، ۸۸۲، ۸۸۳، ۸۸۴، ۸۸۵، ۸۸۶، ۸۸۷، ۸۸۸، ۸۸۹، ۸۹۰، ۸۹۱، ۸۹۲، ۸۹۳، ۸۹۴، ۸۹۵، ۸۹۶، ۸۹۷، ۸۹۸، ۸۹۹، ۹۰۰، ۹۰۱، ۹۰۲، ۹۰۳، ۹۰۴، ۹۰۵، ۹۰۶، ۹۰۷، ۹۰۸، ۹۰۹، ۹۱۰، ۹۱۱، ۹۱۲، ۹۱۳، ۹۱۴، ۹۱۵، ۹۱۶، ۹۱۷، ۹۱۸، ۹۱۹، ۹۲۰، ۹۲۱، ۹۲۲، ۹۲۳، ۹۲۴، ۹۲۵، ۹۲۶، ۹۲۷، ۹۲۸، ۹۲۹، ۹۳۰، ۹۳۱، ۹۳۲، ۹۳۳، ۹۳۴، ۹۳۵، ۹۳۶، ۹۳۷، ۹۳۸، ۹۳۹، ۹۴۰، ۹۴۱، ۹۴۲، ۹۴۳، ۹۴۴، ۹۴۵، ۹۴۶، ۹۴۷، ۹۴۸، ۹۴۹، ۹۵۰، ۹۵۱، ۹۵۲، ۹۵۳، ۹۵۴، ۹۵۵، ۹۵۶، ۹۵۷، ۹۵۸، ۹۵۹، ۹۶۰، ۹۶۱، ۹۶۲، ۹۶۳، ۹۶۴، ۹۶۵، ۹۶۶، ۹۶۷، ۹۶۸، ۹۶۹، ۹۷۰، ۹۷۱، ۹۷۲، ۹۷۳، ۹۷۴، ۹۷۵، ۹۷۶، ۹۷۷، ۹۷۸، ۹۷۹، ۹۸۰، ۹۸۱، ۹۸۲، ۹۸۳، ۹۸۴، ۹۸۵، ۹۸۶، ۹۸۷، ۹۸۸، ۹۸۹، ۹۹۰، ۹۹۱، ۹۹۲، ۹۹۳، ۹۹۴، ۹۹۵، ۹۹۶، ۹۹۷، ۹۹۸، ۹۹۹، ۱۰۰۰، ۱۰۰۱، ۱۰۰۲، ۱۰۰۳، ۱۰۰۴، ۱۰۰۵، ۱۰۰۶، ۱۰۰۷، ۱۰۰۸، ۱۰۰۹، ۱۰۱۰، ۱۰۱۱، ۱۰۱۲، ۱۰۱۳، ۱۰۱۴، ۱۰۱۵، ۱۰۱۶، ۱۰۱۷، ۱۰۱۸، ۱۰۱۹، ۱۰۲۰، ۱۰۲۱، ۱۰۲۲، ۱۰۲۳، ۱۰۲۴، ۱۰۲۵، ۱۰۲۶، ۱۰۲۷، ۱۰۲۸، ۱۰۲۹، ۱۰۳۰، ۱۰۳۱، ۱۰۳۲، ۱۰۳۳، ۱۰۳۴، ۱۰۳۵، ۱۰۳۶، ۱۰۳۷، ۱۰۳۸، ۱۰۳۹، ۱۰۴۰، ۱۰۴۱، ۱۰۴۲، ۱۰۴۳، ۱۰۴۴، ۱۰۴۵، ۱۰۴۶، ۱۰۴۷، ۱۰۴۸، ۱۰۴۹، ۱۰۵۰، ۱۰۵۱، ۱۰۵۲، ۱۰۵۳، ۱۰۵۴، ۱۰۵۵، ۱۰۵۶، ۱۰۵۷، ۱۰۵۸، ۱۰۵۹، ۱۰۶۰، ۱۰۶۱، ۱۰۶۲، ۱۰۶۳، ۱۰۶۴، ۱۰۶۵، ۱۰۶۶، ۱۰۶۷، ۱۰۶۸، ۱۰۶۹، ۱۰۷۰، ۱۰۷۱، ۱۰۷۲، ۱۰۷۳، ۱۰۷۴، ۱۰۷۵، ۱۰۷۶، ۱۰۷۷، ۱۰۷۸، ۱۰۷۹، ۱۰۸۰، ۱۰۸۱، ۱۰۸۲، ۱۰۸۳، ۱۰۸۴، ۱۰۸۵، ۱۰۸۶، ۱۰۸۷، ۱۰۸۸، ۱۰۸۹، ۱۰۹۰، ۱۰۹۱، ۱۰۹۲، ۱۰۹۳، ۱۰۹۴، ۱۰۹۵، ۱۰۹۶، ۱۰۹۷، ۱۰۹۸، ۱۰۹۹، ۱۱۰۰، ۱۱۰۱، ۱۱۰۲، ۱۱۰۳، ۱۱۰۴، ۱۱۰۵، ۱۱۰۶، ۱۱۰۷، ۱۱۰۸، ۱۱۰۹، ۱۱۱۰، ۱۱۱۱، ۱۱۱۲، ۱۱۱۳، ۱۱۱۴، ۱۱۱۵، ۱۱۱۶، ۱۱۱۷، ۱۱۱۸، ۱۱۱۹، ۱۱۲۰، ۱۱۲۱، ۱۱۲۲، ۱۱۲۳، ۱۱۲۴، ۱۱۲۵، ۱۱۲۶، ۱۱۲۷، ۱۱۲۸، ۱۱۲۹، ۱۱۳۰، ۱۱۳۱، ۱۱۳۲، ۱۱۳۳، ۱۱۳۴، ۱۱۳۵، ۱۱۳۶، ۱۱۳۷، ۱۱۳۸، ۱۱۳۹، ۱۱۴۰، ۱۱۴۱، ۱۱۴۲، ۱۱۴۳، ۱۱۴۴، ۱۱۴۵، ۱۱۴۶، ۱۱۴۷، ۱۱۴۸، ۱۱۴۹، ۱۱۵۰، ۱۱۵۱، ۱۱۵۲، ۱۱۵۳، ۱۱۵۴، ۱۱۵۵، ۱۱۵۶، ۱۱۵۷، ۱۱۵۸، ۱۱۵۹، ۱۱۶۰، ۱۱۶۱، ۱۱۶۲، ۱۱۶۳، ۱۱۶۴، ۱۱۶۵، ۱۱۶۶، ۱۱۶۷، ۱۱۶۸، ۱۱۶۹، ۱۱۷۰، ۱۱۷۱، ۱۱۷۲، ۱۱۷۳، ۱۱۷۴، ۱۱۷۵، ۱۱۷۶، ۱۱۷۷، ۱۱۷۸، ۱۱۷۹، ۱۱۸۰، ۱۱۸۱، ۱۱۸۲، ۱۱۸۳، ۱۱۸۴، ۱۱۸۵، ۱۱۸۶، ۱۱۸۷، ۱۱۸۸، ۱۱۸۹، ۱۱۹۰، ۱۱۹۱، ۱۱۹۲، ۱۱۹۳، ۱۱۹۴، ۱۱۹۵، ۱۱۹۶، ۱۱۹۷، ۱۱۹۸، ۱۱۹۹، ۱۲۰۰، ۱۲۰۱، ۱۲۰۲، ۱۲۰۳، ۱۲۰۴، ۱۲۰۵، ۱۲۰۶، ۱۲۰۷، ۱۲۰۸، ۱۲۰۹، ۱۲۱۰، ۱۲۱۱، ۱۲۱۲، ۱۲۱۳، ۱۲۱۴، ۱۲۱۵، ۱۲۱۶، ۱۲۱۷، ۱۲۱۸، ۱۲۱۹، ۱۲۲۰، ۱۲۲۱، ۱۲۲۲، ۱۲۲۳، ۱۲۲۴، ۱۲۲۵، ۱۲۲۶، ۱۲۲۷، ۱۲۲۸، ۱۲۲۹، ۱۲۳۰، ۱۲۳۱، ۱۲۳۲، ۱۲۳۳، ۱۲۳۴، ۱۲۳۵، ۱۲۳۶، ۱۲۳۷، ۱۲۳۸، ۱۲۳۹، ۱۲۴۰، ۱۲۴۱، ۱۲۴۲، ۱۲۴۳، ۱۲۴۴، ۱۲۴۵، ۱۲۴۶، ۱۲۴۷، ۱۲۴۸، ۱۲۴۹، ۱۲۵۰، ۱۲۵۱، ۱۲۵۲، ۱۲۵۳، ۱۲۵۴، ۱۲۵۵، ۱۲۵۶، ۱۲۵۷، ۱۲۵۸، ۱۲۵۹، ۱۲۶۰، ۱۲۶۱، ۱۲۶۲، ۱۲۶۳، ۱۲۶۴، ۱۲۶۵، ۱۲۶۶، ۱۲۶۷، ۱۲۶۸، ۱۲۶۹، ۱۲۷۰، ۱۲۷۱، ۱۲۷۲، ۱۲۷۳، ۱۲۷۴، ۱۲۷۵، ۱۲۷۶، ۱۲۷۷، ۱۲۷۸، ۱۲۷۹، ۱۲۸۰، ۱۲۸۱، ۱۲۸۲، ۱۲۸۳، ۱۲۸۴، ۱۲۸۵، ۱۲۸۶، ۱۲۸۷، ۱۲۸۸، ۱۲۸۹، ۱۲۹۰، ۱۲۹۱، ۱۲۹۲، ۱۲۹۳، ۱۲۹۴، ۱۲۹۵، ۱۲۹۶، ۱۲۹۷، ۱۲۹۸، ۱۲۹۹، ۱۳۰۰، ۱۳۰۱، ۱۳۰۲، ۱۳۰۳، ۱۳۰۴، ۱۳۰۵، ۱۳۰۶، ۱۳۰۷، ۱۳۰۸، ۱۳۰۹، ۱۳۱۰، ۱۳۱۱، ۱۳۱۲، ۱۳۱۳، ۱۳۱۴، ۱۳۱۵، ۱۳۱۶، ۱۳۱۷، ۱۳۱۸، ۱۳۱۹، ۱۳۲۰، ۱۳۲۱، ۱۳۲۲، ۱۳۲۳، ۱۳۲۴، ۱۳۲۵، ۱۳۲۶، ۱۳۲۷، ۱۳۲۸، ۱۳۲۹، ۱۳۳۰، ۱۳۳۱، ۱۳۳۲، ۱۳۳۳، ۱۳۳۴، ۱۳۳۵، ۱۳۳۶، ۱۳۳۷، ۱۳۳۸، ۱۳۳۹، ۱۳۴۰، ۱۳۴۱، ۱۳۴۲، ۱۳۴۳، ۱۳۴۴، ۱۳۴۵، ۱۳۴۶، ۱۳۴۷، ۱۳۴۸، ۱۳۴۹، ۱۳۵۰، ۱۳۵۱، ۱۳۵۲، ۱۳۵۳، ۱۳۵۴، ۱۳۵۵، ۱۳۵۶، ۱۳۵۷، ۱۳۵۸، ۱۳۵۹، ۱۳۶۰، ۱۳۶۱، ۱۳۶۲، ۱۳۶۳، ۱۳۶۴، ۱۳۶۵، ۱۳۶۶، ۱۳۶۷، ۱۳۶۸، ۱۳۶۹، ۱۳۷۰، ۱۳۷۱، ۱۳۷۲، ۱۳۷۳، ۱۳۷

کی مقدار کے برابر قرات کر چکا ہو تو رکوع کروے، اور اگر فرض کی مقدار کے برابر قرات نہ کی ہو تو کسی کو قائم مقام بناوے۔ اس کی تفصیل اصطلاح (امامت) اور (فتح علی امام یعنی امام کو قہر دینے) میں دیکھ لی جائے۔

استفتاح بمعنی نصرت طلب کرنا:

۱۸- قال کے وقت مستحب ہے کہ مسلمان اللہ تعالیٰ سے اپنی فتح کی عاریتوں اور یہ عاریتوں کہ اللہ تعالیٰ کے انعمان پر اس کی نصرت فرمائے، اور اس کے لئے نبی ﷺ سے مختلف عزائمات میں متعین و کارروائی میں۔ کیسے اصطلاح (۱) اور (جہا)۔

استفتاح بمعنی غیب کا علم طلب کرنا:

۱۹- اس بحث کے شروع میں گذر چکا ہے کہ اس معنی میں اس کلمہ کا استعمال صرف عوام کے کلام میں ہے، فقہاء کے کلام میں اس کا استعمال بہت کم ہے۔

قرآن کریم سے قال نکالنے کے حکم کے بارے میں فقہاء کے دو قول ہیں:

۱- قول یہ ہے کہ یہ حرام ہے۔ بنی المعربین مالکی سے یہی منقول ہے، اور سہوتی نے شیخ (ابن تیمیہ) سے جو نقل کیا ہے اس کا ظاہر بھی یہی ہے (۱) اور مالکیہ میں سے قرآنی، طریطی نے بھی اسی کی صراحت کی ہے، طریطی اس کی طریطی بیان کرتے ہیں کہ "یہ استسقام بالارلام" کے قبیل سے ہے، اس لئے کہ تیر تقسیم کرنے والا ہر حصہ غیب سے حاصل کرتا ہے، اور یہی صورت اس شخص کی ہے جو قرآن کریم وغیرہ سے نال نکالتا ہے، اس کا مقصد بھی یہی ہوتا ہے کہ اگر (۱) میں لکھا ہوں کہ یہ یاد دہی ہے اس لئے کہ اس میں غیب کی معرفت کا عقائد

پکٹے چار رعت، اور اس کے بعد چار رعت، اس وقت میں صرف ایک مرتبہ دعا، استفتاح ہے، جو پہلی رعت کے شروع میں پڑھی جاتی ہے۔ دوسری قسم: اس کے علاوہ دوسرے تمام ذائقہ میں، اس قسم میں تیسری رعت کے قیام کے شروع میں دوسری مرتبہ دعا، استفتاح ہے۔ فقہاء حنفیہ کہتے ہیں کہ چار رعت نماز کی نہ رہانی جائے اور اس کا بھی یہی حکم ہے، جس کی وجہ سے یہ بیان کرتے ہیں کہ اگرچہ پندرہویں نماز فرض ہے، لیکن اپنی اصل کے اعتبار سے نقل ہے، اس میں فرضیت عارضی ہے۔ چنانچہ فقہاء کہتے ہیں کہ دوسری مرتبہ بھی دعا، استفتاح پڑھے، کیونکہ بعض وجود کی بنا پر چار میں سے ۱۰۰ رعت ملے ہوئے نماز ہے۔

ابن عابدین کہتے ہیں کہ یہ مسئلہ متقدمین سے مروی نہیں، بلکہ بعض متاخرین نے اسے اختیار کیا ہے۔ اور کہتے ہیں کہ اس مسئلہ میں یک دوسرے قول یہ ہے کہ قسم اول کی طرح اس میں بھی صرف ایک ہی مرتبہ دعا، استفتاح پڑھے (۱)۔

تلاوت کرنے والے کا استفتاح:

۱- قاری کا استفتاح یہ ہے کہ جب قرات کرتے ہوئے رک جائے، اور سے پڑھنے میں نہ رہے کہ یا پڑھے، تو وہ اپنے قول یا اپنی حالت سے قہر طلب کرے، خواہ قرات سر رہا ہو، اور بھول جائے کہ جو تہمت وہ پڑھ رہا ہے اس کے بعد کیا ہے، یا قرات شروع کرتی چاہے اور پڑھنے میں نہ رہے کہ یا پڑھے۔ اور اسے قہر دینا یہ ہے کہ جو وہ بھول رہا ہے وہ سے بتا دیا جائے۔

ابن عابدین سے ذکر کیا ہے کہ مقتدی کو القہر دینے پر مجبور کرنا امام کے لئے مکروہ ہے، بلکہ اس کے بجائے امام کو یہ چاہیے کہ اگر فرض

استغفر اش ۱-۲

قال عہدنگی تو وہ کام کرے گا اور رُخ اب نگلی تو اس سے بہت تاب
 کرے گا، تو یہ بعینہ ”استغفار بالام“ ہے جسے قرآن کریم میں
 حرام قرار دیا گیا ہے، لہذا یہ بھی حرام ہے۔
 دوسرا قول یہ ہے کہ یہ مکروہ ہے، اور ثانیہ کے حکام سے سنی ظاہر
 ہوتا ہے۔

تیسرا قول یہ ہے کہ یہ جائز ہے، ”مناہلہ میں سے ابن ابی شیبہ سے
 اس طرح قال کا نقل کیا گیا ہے (۱)۔

استغفر اش

تعریف:

۱- جب کوئی مرد، عورت کو تسکین لذت کے سے بنائیتا ہے تو اس
 معہم کی ”اسگی کے لئے اہل لغت ”استغفر اش“ پڑھتے ہیں، اور
 ”استغفر اش“ کا استعمال (اہل لغت میں سے) کس نے کیا یہ مجھے
 نہیں مل سکا (۱)۔

لیکن متناہلہ میں کو ”استغفر اش“ ہی سے تعبیر کرتے ہیں۔ اور عورت
 کے لئے ”مستغفر شہ“ (فرش، مانی ہوئی) کا لفظ پڑھتے ہیں، اور یہ
 صرف حامل عورتوں میں ہوگا (۲)۔

ہماری معلومات کے مطابق ”استغفر اش“ کا استعمال فقہاء کے
 حکام میں صرف دو جگہ ہوا ہے:
 اول۔ تاب الکاح میں کفارہ کی بحث میں۔
 دوم۔ قرہی (کسی بادی کو ہم خوابی کے سے متعین کرنے) کی
 تعبیر کے لئے۔

متعلقہ الفاظ:

استغفار (الطف اندوزی):

۲- استغفار بہ نسبت استغفر اش کے مطلقاً عام ہے، چونکہ استغفار

(۱) لسان العرب، طبع المکتبۃ المدینہ (دہلی)۔

(۲) بدائع الصنائع، ۱۵۲۲ھ طبع مطبعہ الامام الہدیٰ مع تلخیص القدر، ۱۸۷۲ھ، ۳۰ شیع

یولائی ۱۳۱۵ھ۔

(۳) کتب الفرائض، طبع المکتبۃ المدینہ، ۱۳۶۱ھ، ۳۰ شیع۔

استفراش ۳، استفسار ۱-۲

میں حال و حرام ہر قسم کی لطف اندوزی داخل ہے، ہر جہت سے بغیر بھی شامل ہے۔

جماد حکم و رہنمائی کے مقامات:

۳- استفراش دراصل مباح ہے، اس کی تفصیل (کتاب) اور (تسری) کی بحث میں ملاحظہ ہو۔

استفسار

تعریف:

۱- لغت میں استفسار ”استفسرۃ کذا“ کا مصدر ہے۔ یہ جملہ اس وقت بولتے ہیں جب آپ کسی شخص سے سوال کریں کہ وہ آپ سے ملاں چیز کی وضاحت کرے (۱)۔

اور فقہی معنی اس کے لغوی معنی سے مختلف ہیں۔
اور اصولیین کے نزدیک کسی لفظ کے ماوراء استعمال یا مجمل ہونے کی صورت میں اس کے معنی بیان کرنے کا مطالبہ کیا ہے (۲)۔
اہل اصول کا استفسار اہل لغت ”در فقہاء“ کے استفسار سے خاص ہے۔

متعلقہ الفاظ:

الف- سوال:

۲- سوال: مانگنا اور طلب کرنا ہے۔ اور یہ عام ہے اس سے کہ وضاحت کی طلب ہو یا کسی اور چیز کی۔ جیسے ”پتہ کیا ہے؟“ ”سائلہ عن کذا“ (میں نے اس سے اس کے متعلق دریافت کیا) اور ”سأل الله العافية“ میں نے اللہ تعالیٰ سے عافیت مانگی، اور استفسار تو صرف طلب وضاحت کے لئے خاص ہے (۳)۔

(۱) تاج المعرفۃ لسان العربیۃ مادہ (س)۔
(۲) شرح معجم الجوامع للعلی ۳۳۱/۲ طبع مصطفیٰ پبلیش، مسلم الثبوت ۳۳۰/۲۔
(۳) المعیار مادہ (سول)۔

ب۔ استفسار:

۳- استفسار تفصیل طلب کرنے کا نام ہے (یعنی اصطلاح استفسار)۔ تو یہ استفسار سے خاص ہے، کیونکہ کبھی قرآن بغیر تفصیل کے بھی ہو جاتی ہے۔ جیسے کی لفظ کی تفسیر اس کے ہم معنی لفظ سے کرنا۔

جملہ حکم:

۴۔ اہل اصول کے یہاں اس کا حکم:

استفسار آداب مناظرہ میں سے ہے، استدلال پیش کرنے والے کے کلام کا مفہوم اجمال کی وجہ سے یا غریب لفظ کے استعمال کرنے کی وجہ سے گر مخفی ہو جائے تو مناظر اس کی تفسیر دریافت کر سکتا ہے۔ اور استفسار کرنے پر استدلال پیش کرنے والے کے ذمہ لازم ہو جاتا ہے کہ اپنی مراد بیان کرے تاکہ وہاں کوئی امتباس اور وہم باقی نہ رہے، ورنہ مناظرہ بطریقہ حسن جاری رہ سکے۔

جمال کی مثال یہ ہے کہ استدلال کرنے والا کہے کہ مخاطب پر کتراء کے ذریعہ عدت گزارنا لازم ہے تو مناظر اس سے لفظ ”کتراء“ کی تفسیر دریافت کرے، کیونکہ یہ لفظ ”طہر“ اور ”تیس“ دونوں کے لئے بولا جاتا ہے۔ اور لفظ غیر مانوس کی مثال اس کا یہ کہنا ہے کہ ”سید“ (سین کے کسرہ اور یاء کے سکون کے ساتھ) حامل نہیں ہے، تو مناظر اس سے لفظ ”سید“ کا معنی دریافت کرے تو وہ جواب دے کہ سید کے معنی بھیہ یا ہے۔

اسی کے ساتھ ساتھ اصحابین استفسار کو اعتراضات کے زمرے میں شمار کرتے ہیں، اور اعتراضات کے معنی قوادح (دلیل کو مخدوش کرنے والے امور) ہیں، اور اس کو قوادح کے بیان میں پہلے نمبر پر

لا تے ہیں (۱)، اس کی تفصیل کا مقام اصولی ضمیمہ ہے۔

فقہاء کے یہاں اس کا حکم:

۵- قاضی کے لئے لازم ہے کہ وہ مقدمہ سے مربوط افراد سے مخفی امور کی تحقیق و تحقیق کرے تاکہ اس کا فیصلہ بصیرت کے ساتھ ہو۔ جیسے کوئی شخص شی بہیم کا اقرار کرے تو قاضی اس کی وضاحت طلب کرے، اور گواہ سے سبب کے بارے میں استفسار کرے، مثلاً اس صورت میں جب دو شخص یہ کہہ رہے ہوں کہ مرد و عورت کے درمیان رضاعت کا رشتہ ہے تو جمہور کی رائے یہ ہے کہ تفصیل ضروری ہے۔

۶- اور کبھی خاص اسباب کی بنا پر استفسار لازم نہیں ہوتا، جیسے نشہ آور اشیاء کے پینے پر مجبور کئے جانے والے شخص سے استفسار اس صورت میں اس کا قول شخص قسم کے ساتھ معتبر ہوگا، اور حتی الامکان حد کو دفع کرنے کے لئے حصول اکراہ کی کیفیت دریافت نہ کی جائے گی۔ اس میں شافعیہ میں سے ”اذرعی“ کا اختلاف ہے جو وجوب استفسار کے قائل ہیں (۲)۔

بحث کے مقامات:

۷۔ بعض اصحابوں نے علم اصول کے مقدمہ کے طور پر منطق کے مبادی کو ذکر کیا ہے اور اس کے ضمن میں استفسار کو کرنا ہے۔ اور بعض لوگوں نے اس کو ”قوادح فی الدلیل“ کے مباحث میں ذکر کیا ہے۔

اسی طرح فقہاء استفسار کا ذکر کتاب الاقرار میں قرار بہیم پر منسلک

(۱) شرح جمع الجوامع للعلانی ۳۳۰/۲ قوادح برصوت مع اسئل المستملی ۳۳۰/۲

(۲) اہلبیوی ۳۳۳/۲ طبع عینی النجفی، الاثر والاعراض مسیعی ص ۳۳۵ طبع مکتبۃ التجاریب

استفصال ۱-۳

رتے ہوئے رتے ہیں۔ «ر کتاب الخلاق میں کمرہ کی طلاق کی بحث میں ذکر کرتے ہیں، اس مسئلہ پر نگہ کرتے ہوئے کہ شہ آوری کے پینے پر مجبورے گئے شخص سے استفسار کیا جائے گا یا نہیں؟ «ر کتاب اللہیات میں اس بحث کے موقع پر کہ اس شہادت میں جب شہادت کا فرض وری ہے، ورنہ طرح کتاب التختاء میں بھی اس کا ذکر کرتے ہیں۔

استفصال

تعریف:

۱- اہل اصول «رفقہاء کے کلام کے سباق سے یہ پتہ چلتا ہے کہ استفصال، حقیقت تفصیل طلب کرنا ہے، ورنہ کی جوتائیں ہمارے پاس موجود ہیں ان میں یہ لفظ نہیں پایا جاتا۔ تاہم یہ لفظ درست ہے، اس لئے کہ امام شافعی کے کلام میں یہ لفظ استعمال ہو ہے، اور امام شافعی عربی زبان کے بارے میں حجت ہیں (۱)۔

متعلقہ الفاظ:

الف- استفسار:

۲- اصولیین کی رائے کے مطابق کسی لفظ کے ماوراء استعمال ہونے پر اس کے معنی کے مخفی ہونے کی صورت میں اس لفظ کے معنی کی وضاحت طلب کرنے کا نام استفسار ہے۔ اور فقہاء کی رائے کے مطابق «مطلقاً نہیں، ریافت کرنا ہے (۲)۔

ب- سوال:

۳- سوال کے معنی طلب کرنا ہے، اور یہ عام ہے اس بات سے کہ تفصیل طلب کرنا ہو یا اور کوئی چیز (۳)۔

- (۱) الفروق لفظی ۸۷۲ طبع دار احیاء المکتبہ ادباء و محققین ص ۳۲ طبع مصر
الکلی، اشروانی ۲۷۵/۱۰ طبع مصر۔
(۲) فوائذ الرحمن ص ۳۳۰۔
(۳) المصباح الحیر۔

جہاں حکم:

صوبین کے نزدیک اس کا حکم:

۴- ثانیہ کی رائے یہ ہے کہ احتمال پائے جانے کے باوجود، حاکمیت
حاکم میں تفصیل طلب نہ رہنا منگو میں عموم کے تمام مقام ہے، اس کی
مثال یہ ہے کہ نیا شقی نے سب دس بیویوں کی موجودگی میں، امام
قبول یہ تو آپ ﷺ نے فرمایا: "امسک مبہا اربعہ و فادق
سائرہن" (۱) (ب میں سے چار کو اپنی زہدیت میں رکھ، اسی کو
جد کر وہ) اور یہ ریافت نہ فرمادے کہ اس سب سے "قد نکاح" کی طرح
ہو ہے، بالترتیب ہو ہے یہ ایک ہی "نہ ہو ہے" لہذا آنحضور
ﷺ کے قول کا مطلق ہونا دلیل ہے کہ دونوں حالتوں میں کوئی فرق
نہیں ہے (۲) اور اس کے عموم اور عدم عموم پر ملامت کرنے میں جو
خلاف ہے وہ اصولی ضمیمہ میں ملاحظہ کیا جاسکتا ہے۔

فقہاء کے نزدیک اس کا حکم:

۵- قاضی کے لئے ان بنیادی جملہ امور کی تفصیل طلب کرنا ضروری

(۱) غیث ثقفی والی حدیث کی روایت امام مالک نے ابن شہاب سے ان ہی
الفاظ میں کی ہے اور ثانیہ اسی ابن ماجہ اور ترمذی نے اس سے ملے جلتے
الفاظ سے روایت کی ہے ابن حبان اور حاکم نے بھی اس کی روایت کی ہے
اور انہوں نے امام احمد سے نقل کیا ہے کہ عمل اسی پر ہے اس سے پہلے امام احمد
نے دو وجوہ سے اسے معطل قرار دیا ہے پہلی وجہ یہ ہے کہ اس روایت کو
موصوف کرے میں ستر منفرد ہیں دوسری یہ کہ اپنے شہر کے علاوہ میں انہوں
نے یہ حدیث بیان کی۔ اور ابن عبد البر نے فرمایا کہ اس کے تمام طرق مطول
ہیں (توہم الخ) لکھ شرح موطا امام مالک ۱۰۲/۲ طبع مکتبۃ المدینہ المکملہ، بیروت
الاوطار ۳۰۲/۱ طبع دار الفکر ۱۹۷۳ء تحت الاحوذی ۸۳/۷۸۷ تاریخ کردہ
(در استنباط)۔

(۲) فتح الرحمن ۲۸۹/۱ طبع بیروت الفروق للقرطبی ۸۷۲/۲ انقیر و انقیر
۲۲۳/۱ طبع بیروت بیروت ۳۶۶/۱ طبع مکتبۃ المدینہ المکملہ ۱۳۲۔

ہے، جس کے علم پر صحیح فیصلہ متوقف ہو تاکہ فیصلہ ایسے واضح امور پر
مبنی ہو جس میں کوئی امتیاز اور پیچیدگی نہ ہو (۱)، جیسا کہ ماخوذ کے
واقعہ میں آیا ہے کہ جب انہوں نے زنا کا اقرار کیا تو نبی ﷺ نے
اس کی تفصیل، ریافت کرنے کے بعد ہی ان کے رجم کے جانے کا حکم
دیا۔ چنانچہ آپ ﷺ نے فرمایا: "لعدک قتلت أو غمرت أو
نظرت" قال لا یا رسول اللہ، قال: انکھیا (لا یکنی) قال
لعدک ذلک أمر ہرجمہ (۲) (شاید تم نے بوسہ لے لیا ہوگا، و
فرمایا ہوگا، یا، کیوں ہوگا، تو انہوں نے کہا اے اللہ کے رسول! یہ کچھ
نہیں، تو آپ ﷺ نے فرمایا کہ یا تو نے اس سے مجامعت کی ہے
(آپ ﷺ نے کنا یہ کا قضا استعمال نہیں کیا) راوی کہتے ہیں کہ
اب آپ ﷺ نے رجم کا حکم دیا۔

تو آپ ﷺ نے مجاز کے احتمال کی کوئی گنجائش نہ چھوڑی۔

۶- یہاں چند ایسے امور ہیں جو ایسی ہیئت تو نہیں رکھتے مگر ان امور
میں حاکم کے لئے تفصیل طلب کرنا مستحب ہے، واجب نہیں۔ مثلاً
جب شہادت علی التہادوت (کو اسی پر کو اسی) میں شہادت پینے کی
صورت نہ بیان کی جائے اور قاضی کو اس بات پر بھروسہ ہو کہ شاہد
علی الشاہد (کو اوپر کو او) جس شہادت کی شرطوں سے واقف ہے اور وہ
اس مسئلہ میں قاضی کا ہم خیال ہے تو بھی قاضی کے لئے مستحب ہے کہ
اس کی تفصیل اس طرح طلب کرے کہ یہ مال کیسے ثابت ہوا؟ کیا
اصل داد نے جس میں اس کے بارے میں بتایا ہے یا نہیں؟ اور اسی طرح
جب کوئی متعلق شخص جو عام طور سے یا شہ پوری بات یا نہیں رکھ
پاتا ہو وہی، اسے اور سبب شہادت و رررتے ہوئے پوچھا جائے کہ میں
کوئی دیتا ہوں کہ فلاں کا فلاں کے دوسرے ایک ہر رررتے پوچھا جائے،

(۱) اہلبیوی ۳۸۳/۱ طبع المکملہ۔

(۲) حدیث صحیحہ کی روایت بخاری نے حضرت ابن عباس سے کی ہے (فتح
المباری ۱۳۱/۱ طبع المکتبۃ المدینہ المکملہ)۔

تو حکم کے لئے اس کی تفصیل دریافت کرنا مستحب ہے (۱)۔

۷- علاوہ ان میں کبھی کبھی خاص اسباب کی وجہ سے تفصیل، ریافت کرنا ممنون ہو جاتا ہے۔ مثلاً چور یہ دعویٰ کرے کہ چپا ہوا مال اس کی ملک ہے، یا اس نے غیر محفوظ جگہ سے مال یا ہے، یا وہ نصاب سرقہ سے کم ہے یا مالک نے اس کو لینے کی اجازت دی تھی، تو اس کا اتھو نہیں کاٹا جائے گا اور اس دعویٰ میں سے کسی کی بھی تفصیل، ریافت نہ کی جائے گی اگرچہ اس کا کذب معلوم ہو۔ یہ ممانعت اس بنیاء پر ہے کہ حدود و ضمانت سے دفع کئے جاتے ہیں (۲)۔

استققاء

تعریف:

۱- استققاء، مختلف تے سرا ہے یعنی متعدد میں موجود اشیاء کو جان بوجہ مختلف بنانا (۱)۔

اور فقہاء کے یہاں یہ لفظ اسی لغوی معنی میں استعمال ہوتا ہے (۲)، اور کسی کو ارجو ہو سکی آئے اور تے ہو جائے تو اس کا حکم مختلف تے کرنے سے مختلف ہے (۳)۔

اجمالی حکم:

۲- فقہاء کے یہاں استققاء کا استعمال نہایت زیادہ روزہ کی بحث میں آیا ہے، کیونکہ یہ روزہ پر اثر انداز ہوتا ہے، جمہور فقہاء کی رائے یہ ہے کہ روزہ اگر جب جان بوجہ مختلف تے کرے تو اس کا روزہ ٹوٹ جائے گا (۴)، کیونکہ نبی ﷺ کا ارشاد ہے: ”من درعه القی، وهو صائم فلیس علیہ قضاء ومن استققاء فلیقص“ (۵) (روزہ کی حالت میں جس کو رخو تے جائے اس پر

- (۱) لسان العرب، المخط، التہذیب فی غریب اللہ، ص ۵۷۷، (۲) (۳) (۴) (۵)
- (۱) لسان العرب، المخط، التہذیب فی غریب اللہ، ص ۵۷۷، (۲) (۳) (۴) (۵)
- (۲) لسان العرب، المخط، التہذیب فی غریب اللہ، ص ۵۷۷، (۳) (۴) (۵)
- (۳) لسان العرب، المخط، التہذیب فی غریب اللہ، ص ۵۷۷، (۴) (۵)
- (۴) لسان العرب، المخط، التہذیب فی غریب اللہ، ص ۵۷۷، (۵)
- (۵) لسان العرب، المخط، التہذیب فی غریب اللہ، ص ۵۷۷، (۶)

۱- مہیۃ الکناج ۲۸/۳۰ طبع تونس، المشرق ۲۵/۱۰، شرح الحج مع حلیۃ
بجمل ۵/۳۰ طبع لکھنؤ، المشرق ۲۵/۱۰، طبع ۳۳۱، ۳۳۲، ۳۳۳۔
۲- التعلیق ۲۸/۱۸۔

استقاة ۳۳، استقبال ۱

قصہ لازم نہیں » جس نے تے کی تو دور دور کی تسارے۔
 و رخصیہ کی رائے یہ ہے کہ اگر کوئی شخص منہ بھر کر عہدائے کرستہ
 اس کا روزہ ٹوٹ جائے گا یہ ملک جو منہ بھر سے کم ہو وہ توک کے تابع
 ہے (۱)۔

استقبال

بحث کے مقامات:

۳- مقایہ کی بحث زیر: در باب الصوم میں مقدمات صوم پر کلام
 کرتے ہوئے آتی ہے اور ہی طرح نو افسانہ کی بحث میں بھی اس
 کا ذکر آتا ہے۔

تعریف:

۱- استقبال لغت میں ”استقبل الشئ“ کا مصدر ہے، یہاں وقت
 بولا جاتا ہے جب کوئی شخص کسی عی کی طرف چہرہ کر لے، اس میں
 ”سین“ اور ”تا“ طلب کے لئے نہیں ہے، لہذا ”استقبل“ یہاں
 ”فعل“ کے معنی میں ہے، جیسے کہ استمر اور استقر ہے، ”مقابلہ“
 بھی استقبال کے مثل ہے، اور یہ اس معنی میں استدبار کے بالمتقابل
 ہے (۱)۔

اور استقبال کا استعمال لغت میں کسی شئی کو از سر نو کرنے کے لئے
 بھی ہوا ہے، چنانچہ کہا جاتا ہے: ”اقبل الامر واستقبله“ جب
 کسی کام کو از سر نو شروع کیا جائے (۲)۔

تقریباً اسی معنی میں استعمال کیا ہے، چنانچہ وہ کہتے
 ہیں: ”استقبال القبلة“ یعنی قبلہ کی طرف منہ کرنا، اور کہتے ہیں:
 ”استقبل حول الرسکاة“ یعنی اس نے زکاۃ کا یہاں شروع
 کیا (۳)۔

اور شافعیہ نے یوں اضافہ کیا ہے کہ عقود میں ایجاب کے بعد
 طلب قبولیت کے لئے بھی اس کا استعمال ہوگا، چنانچہ انہوں نے کہا:

- (۱) المصباح المنان: ۱۰۷ (قل)، البحر الرائق ۲۹۹ طبع مطبعہ المدینہ،
 رد المحتار ۲۸۶/۱ طبع ول۔
- (۲) سلسلہ الحشری (قل)۔
- (۳) مع الجلیل ۳۳۸/۱ طبع بروق۔

امیر ہمدانی کی ہے امام احمد نے اسے مطول قرار دیا ہے و رد قطنی نے
 اسے قوی ثابت کیا ہے امام ترمذی نے اسے حدیث حسن و خوب کہا ہے اور
 محمد بن یحییٰ بخاری نے فرمایا کہ میں اسے محفوظ نہیں سمجھتا (مصوب الماریہ ۲/۳۳۸
 طبع مجلس علمی، متحدہ الاحودی سہ ۹۰۹ تاریخ کردہ المکتبۃ الشریعہ)۔
 الاضیاء مطبوعہ صلی ۳۲۲ طبع دار المعرفہ

استقبال ۲-۷

ج- محاذ اوق (با متقابل ہونا):

۴- محاذ اوقہ سوا اوقہ کا نام معنی ہے یعنی "منے سامنے ہونا" اور جو تفصیل مسامتہ میں یاں کی گئی ہے وہ یہاں بھی ملحوظ رہے گی۔

د- اتحات (متوجہ ہونا):

۵- اتحات چہرہ کو دائیں یا بائیں پھیرنا ہے اور کبھی کبھی اس سے چہرہ اور سینہ دونوں کا پھیرنا مراد ہوتا ہے جیسا کہ مسند امام احمد میں آیا ہے: "فجعلت تلثت حلقہا" (تو وہ اپنے پیچھے کی طرف متوجہ ہونے لگی)۔ اور یہ تو یہی بات ہے کہ پیچھے کی طرف رخ کرنا چہرہ اور سینہ کے ساتھ ہی ہوتا ہے (۲)۔

۶- قدام کے ایک استقبال کبھی قدام کی طرف ہوتا ہے اور کبھی غیر قدام کی طرف۔ اور استقبال قدام کبھی نماز میں ہوتا ہے اور کبھی غیر نماز میں، ان اقسام کا بیان یکے بعد دیگرے عنقریب آئے گا۔

نماز میں استقبال قبلہ:

۷- قبلہ سے کعبہ کی جگہ مراد ہے، کیونکہ اگر اس کی عمارت دوسری جگہ منتقل کر دی جائے اور اس عمارت کی طرف رخ کر کے نماز پڑھی جائے تو جائز نہ ہوگا (۳)، اور اس کا نام قبلہ اس لئے رکھا گیا کہ لوگ اپنی مار میں اسی کی طرف چڑھ کر تے ہیں۔

۸- کعبہ کے "پرانا سدا زمانہ قبلہ ہے، اسی طرح اس کے نیچے خود کتنا ہی نیچے ہو۔ لہذا "کوئی شخص بلند پہاڑ پر یا گہرے کنویں میں نماز پڑھے تو جب تک اس کی طرف متوجہ نہ ہوگا نماز درست ہوگی، کیونکہ

کہ استقبال جیسا غلب قبولیت کے رویہ بھی صحیح و درست ہوئی۔ اور اس کی مثال یوں دی کہ بات ہے کہ مجھ سے شریعہ کو۔ یہ وہ استقبال ہے جو یحیٰی کے قائم مقام ہے، اور بیعت کی طرح رجحان کا حکم ہے۔ اگر کسی نے کہا: "اور انھوں نے داری بکھا" تو مقدس رہن صحیح ہو جائے گا (۱)۔

متعلقہ غلط:

غ- استناف (زیر نوبت مع کرنا):

۲- استناف کا معنی کسی شئی کا آغاز کرنا ہے (۴)، تو اس صورت میں یہ ایک معنی کے اعتبار سے استقبال کا نام معنی ہوگا۔

ب- مسامتہ (مقابل ہونا):

۳- مسامتہ کا معنی مقابل ہونا اور آگے سامنے ہونا ہے۔ اور یہ بھی ان حضرات کے خیال کے مطابق استقبال کے مرادف ہوتا ہے۔ یوں ہے اس کی تفسیر یہ کہ کسی شئی متعین کی طرف اس طرح متوجہ ہونا کہ دائیں بائیں ذرا بڑھ کر بھی انحراف نہ ہو۔ اور جن لوگوں نے استقبال کے لئے پیشرو نہیں لگائے ہیں جیسے کہ مالکیہ، تو انہوں نے ان دونوں کے درمیان اس طرح فرق کیا ہے کہ کسی شئی متعین کی طرف پورے بدن کے ساتھ مکمل متوجہ ہونے کے لئے مساویہ خاص ہے اور استقبال اس سے عام ہے، کیونکہ اگر بدن کا کچھ حصہ ٹکاؤ کے بالقابل نہ ہو تو بھی اس کو استقبال کہا جاتا ہے (۳)۔

(۱) المعجم المبرہ (حدود)، المرقاۃ فی ۱۵۵۲۔

(۲) المعجم المبرہ (حدود)، مسند احمد ۱۱/۱ طبع المکرمیہ، طبع ۱۴۱۲ھ طبع ۱۴۱۲ھ

انتقہ

(۳) نہایت المعجم ۲۰۶/۱ طبع المکرمیہ، المرقاۃ فی ۲۹۰۔

(۱) المعجم المبرہ ۱۶۷ طبع المکرمیہ، المرقاۃ فی ۵/۱ طبع المکرمیہ۔

(۲) المعجم المبرہ ۱۶۷ طبع المکرمیہ۔

(۳) المعجم المبرہ (حدود)، المرقاۃ فی ۱۴۱ طبع المکرمیہ۔

استقبال ۸-۹

۱۰۔ (کعبہ) اپنی جگہ سے ہٹا دیا جائے تب بھی اس جگہ کی طرف رخ کر کے نماز پڑھنا صحیح ہوگا۔ اور اس وجہ سے کہ پیرائے نماز پڑھنے والا اس کی طرف (رخ کر کے) نماز پڑھنے والا سمجھا جاتا ہے (۱)۔

حجر (حطیم) کا استقبال:

۸۔ حطیم اور مالکیہ کی رائے ہے کہ اگر کوئی نمازی کعبہ کی طرف متوجہ ہونے کے بجائے حطیم کی طرف رخ کرے تو یہ جائز نہیں، یہ نکتہ اس کا بیت اللہ میں شمار یقینی نہیں ظنی ہے۔ اور قبلہ کے مسئلہ میں احتیاط کی بنا پر اس پر کتنا نہیں دیا جاتا تا مگر حطیم کا مذہب یہی ہے۔

حناہدہ اور مالکیہ میں سے ”غنی“ کی رائے یہ ہے کہ حطیم کا استقبال کر کے نماز پڑھنے سے بھی نماز ہو جائے گی، یہ نکتہ مدعی بیت اللہ کا ایک جز ہے۔ کیونکہ حدیث صحیح میں آیا ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: ”الحججرو من البيت“ (۲) (خبر بھی بیت

(۱) بحر الرائق ۱/ ۲۹۹، ۳۰۰ نہایت لکھا ۱/ ۳۰۷، ۳۰۸، ۳۰۹، ۳۱۰، ۳۱۱، ۳۱۲، ۳۱۳، ۳۱۴، ۳۱۵، ۳۱۶، ۳۱۷، ۳۱۸، ۳۱۹، ۳۲۰، ۳۲۱، ۳۲۲، ۳۲۳، ۳۲۴، ۳۲۵، ۳۲۶، ۳۲۷، ۳۲۸، ۳۲۹، ۳۳۰، ۳۳۱، ۳۳۲، ۳۳۳، ۳۳۴، ۳۳۵، ۳۳۶، ۳۳۷، ۳۳۸، ۳۳۹، ۳۴۰، ۳۴۱، ۳۴۲، ۳۴۳، ۳۴۴، ۳۴۵، ۳۴۶، ۳۴۷، ۳۴۸، ۳۴۹، ۳۵۰، ۳۵۱، ۳۵۲، ۳۵۳، ۳۵۴، ۳۵۵، ۳۵۶، ۳۵۷، ۳۵۸، ۳۵۹، ۳۶۰، ۳۶۱، ۳۶۲، ۳۶۳، ۳۶۴، ۳۶۵، ۳۶۶، ۳۶۷، ۳۶۸، ۳۶۹، ۳۷۰، ۳۷۱، ۳۷۲، ۳۷۳، ۳۷۴، ۳۷۵، ۳۷۶، ۳۷۷، ۳۷۸، ۳۷۹، ۳۸۰، ۳۸۱، ۳۸۲، ۳۸۳، ۳۸۴، ۳۸۵، ۳۸۶، ۳۸۷، ۳۸۸، ۳۸۹، ۳۹۰، ۳۹۱، ۳۹۲، ۳۹۳، ۳۹۴، ۳۹۵، ۳۹۶، ۳۹۷، ۳۹۸، ۳۹۹، ۴۰۰، ۴۰۱، ۴۰۲، ۴۰۳، ۴۰۴، ۴۰۵، ۴۰۶، ۴۰۷، ۴۰۸، ۴۰۹، ۴۱۰، ۴۱۱، ۴۱۲، ۴۱۳، ۴۱۴، ۴۱۵، ۴۱۶، ۴۱۷، ۴۱۸، ۴۱۹، ۴۲۰، ۴۲۱، ۴۲۲، ۴۲۳، ۴۲۴، ۴۲۵، ۴۲۶، ۴۲۷، ۴۲۸، ۴۲۹، ۴۳۰، ۴۳۱، ۴۳۲، ۴۳۳، ۴۳۴، ۴۳۵، ۴۳۶، ۴۳۷، ۴۳۸، ۴۳۹، ۴۴۰، ۴۴۱، ۴۴۲، ۴۴۳، ۴۴۴، ۴۴۵، ۴۴۶، ۴۴۷، ۴۴۸، ۴۴۹، ۴۵۰، ۴۵۱، ۴۵۲، ۴۵۳، ۴۵۴، ۴۵۵، ۴۵۶، ۴۵۷، ۴۵۸، ۴۵۹، ۴۶۰، ۴۶۱، ۴۶۲، ۴۶۳، ۴۶۴، ۴۶۵، ۴۶۶، ۴۶۷، ۴۶۸، ۴۶۹، ۴۷۰، ۴۷۱، ۴۷۲، ۴۷۳، ۴۷۴، ۴۷۵، ۴۷۶، ۴۷۷، ۴۷۸، ۴۷۹، ۴۸۰، ۴۸۱، ۴۸۲، ۴۸۳، ۴۸۴، ۴۸۵، ۴۸۶، ۴۸۷، ۴۸۸، ۴۸۹، ۴۹۰، ۴۹۱، ۴۹۲، ۴۹۳، ۴۹۴، ۴۹۵، ۴۹۶، ۴۹۷، ۴۹۸، ۴۹۹، ۵۰۰، ۵۰۱، ۵۰۲، ۵۰۳، ۵۰۴، ۵۰۵، ۵۰۶، ۵۰۷، ۵۰۸، ۵۰۹، ۵۱۰، ۵۱۱، ۵۱۲، ۵۱۳، ۵۱۴، ۵۱۵، ۵۱۶، ۵۱۷، ۵۱۸، ۵۱۹، ۵۲۰، ۵۲۱، ۵۲۲، ۵۲۳، ۵۲۴، ۵۲۵، ۵۲۶، ۵۲۷، ۵۲۸، ۵۲۹، ۵۳۰، ۵۳۱، ۵۳۲، ۵۳۳، ۵۳۴، ۵۳۵، ۵۳۶، ۵۳۷، ۵۳۸، ۵۳۹، ۵۴۰، ۵۴۱، ۵۴۲، ۵۴۳، ۵۴۴، ۵۴۵، ۵۴۶، ۵۴۷، ۵۴۸، ۵۴۹، ۵۵۰، ۵۵۱، ۵۵۲، ۵۵۳، ۵۵۴، ۵۵۵، ۵۵۶، ۵۵۷، ۵۵۸، ۵۵۹، ۵۶۰، ۵۶۱، ۵۶۲، ۵۶۳، ۵۶۴، ۵۶۵، ۵۶۶، ۵۶۷، ۵۶۸، ۵۶۹، ۵۷۰، ۵۷۱، ۵۷۲، ۵۷۳، ۵۷۴، ۵۷۵، ۵۷۶، ۵۷۷، ۵۷۸، ۵۷۹، ۵۸۰، ۵۸۱، ۵۸۲، ۵۸۳، ۵۸۴، ۵۸۵، ۵۸۶، ۵۸۷، ۵۸۸، ۵۸۹، ۵۹۰، ۵۹۱، ۵۹۲، ۵۹۳، ۵۹۴، ۵۹۵، ۵۹۶، ۵۹۷، ۵۹۸، ۵۹۹، ۶۰۰، ۶۰۱، ۶۰۲، ۶۰۳، ۶۰۴، ۶۰۵، ۶۰۶، ۶۰۷، ۶۰۸، ۶۰۹، ۶۱۰، ۶۱۱، ۶۱۲، ۶۱۳، ۶۱۴، ۶۱۵، ۶۱۶، ۶۱۷، ۶۱۸، ۶۱۹، ۶۲۰، ۶۲۱، ۶۲۲، ۶۲۳، ۶۲۴، ۶۲۵، ۶۲۶، ۶۲۷، ۶۲۸، ۶۲۹، ۶۳۰، ۶۳۱، ۶۳۲، ۶۳۳، ۶۳۴، ۶۳۵، ۶۳۶، ۶۳۷، ۶۳۸، ۶۳۹، ۶۴۰، ۶۴۱، ۶۴۲، ۶۴۳، ۶۴۴، ۶۴۵، ۶۴۶، ۶۴۷، ۶۴۸، ۶۴۹، ۶۵۰، ۶۵۱، ۶۵۲، ۶۵۳، ۶۵۴، ۶۵۵، ۶۵۶، ۶۵۷، ۶۵۸، ۶۵۹، ۶۶۰، ۶۶۱، ۶۶۲، ۶۶۳، ۶۶۴، ۶۶۵، ۶۶۶، ۶۶۷، ۶۶۸، ۶۶۹، ۶۷۰، ۶۷۱، ۶۷۲، ۶۷۳، ۶۷۴، ۶۷۵، ۶۷۶، ۶۷۷، ۶۷۸، ۶۷۹، ۶۸۰، ۶۸۱، ۶۸۲، ۶۸۳، ۶۸۴، ۶۸۵، ۶۸۶، ۶۸۷، ۶۸۸، ۶۸۹، ۶۹۰، ۶۹۱، ۶۹۲، ۶۹۳، ۶۹۴، ۶۹۵، ۶۹۶، ۶۹۷، ۶۹۸، ۶۹۹، ۷۰۰، ۷۰۱، ۷۰۲، ۷۰۳، ۷۰۴، ۷۰۵، ۷۰۶، ۷۰۷، ۷۰۸، ۷۰۹، ۷۱۰، ۷۱۱، ۷۱۲، ۷۱۳، ۷۱۴، ۷۱۵، ۷۱۶، ۷۱۷، ۷۱۸، ۷۱۹، ۷۲۰، ۷۲۱، ۷۲۲، ۷۲۳، ۷۲۴، ۷۲۵، ۷۲۶، ۷۲۷، ۷۲۸، ۷۲۹، ۷۳۰، ۷۳۱، ۷۳۲، ۷۳۳، ۷۳۴، ۷۳۵، ۷۳۶، ۷۳۷، ۷۳۸، ۷۳۹، ۷۴۰، ۷۴۱، ۷۴۲، ۷۴۳، ۷۴۴، ۷۴۵، ۷۴۶، ۷۴۷، ۷۴۸، ۷۴۹، ۷۵۰، ۷۵۱، ۷۵۲، ۷۵۳، ۷۵۴، ۷۵۵، ۷۵۶، ۷۵۷، ۷۵۸، ۷۵۹، ۷۶۰، ۷۶۱، ۷۶۲، ۷۶۳، ۷۶۴، ۷۶۵، ۷۶۶، ۷۶۷، ۷۶۸، ۷۶۹، ۷۷۰، ۷۷۱، ۷۷۲، ۷۷۳، ۷۷۴، ۷۷۵، ۷۷۶، ۷۷۷، ۷۷۸، ۷۷۹، ۷۸۰، ۷۸۱، ۷۸۲، ۷۸۳، ۷۸۴، ۷۸۵، ۷۸۶، ۷۸۷، ۷۸۸، ۷۸۹، ۷۹۰، ۷۹۱، ۷۹۲، ۷۹۳، ۷۹۴، ۷۹۵، ۷۹۶، ۷۹۷، ۷۹۸، ۷۹۹، ۸۰۰، ۸۰۱، ۸۰۲، ۸۰۳، ۸۰۴، ۸۰۵، ۸۰۶، ۸۰۷، ۸۰۸، ۸۰۹، ۸۱۰، ۸۱۱، ۸۱۲، ۸۱۳، ۸۱۴، ۸۱۵، ۸۱۶، ۸۱۷، ۸۱۸، ۸۱۹، ۸۲۰، ۸۲۱، ۸۲۲، ۸۲۳، ۸۲۴، ۸۲۵، ۸۲۶، ۸۲۷، ۸۲۸، ۸۲۹، ۸۳۰، ۸۳۱، ۸۳۲، ۸۳۳، ۸۳۴، ۸۳۵، ۸۳۶، ۸۳۷، ۸۳۸، ۸۳۹، ۸۴۰، ۸۴۱، ۸۴۲، ۸۴۳، ۸۴۴، ۸۴۵، ۸۴۶، ۸۴۷، ۸۴۸، ۸۴۹، ۸۵۰، ۸۵۱، ۸۵۲، ۸۵۳، ۸۵۴، ۸۵۵، ۸۵۶، ۸۵۷، ۸۵۸، ۸۵۹، ۸۶۰، ۸۶۱، ۸۶۲، ۸۶۳، ۸۶۴، ۸۶۵، ۸۶۶، ۸۶۷، ۸۶۸، ۸۶۹، ۸۷۰، ۸۷۱، ۸۷۲، ۸۷۳، ۸۷۴، ۸۷۵، ۸۷۶، ۸۷۷، ۸۷۸، ۸۷۹، ۸۸۰، ۸۸۱، ۸۸۲، ۸۸۳، ۸۸۴، ۸۸۵، ۸۸۶، ۸۸۷، ۸۸۸، ۸۸۹، ۸۹۰، ۸۹۱، ۸۹۲، ۸۹۳، ۸۹۴، ۸۹۵، ۸۹۶، ۸۹۷، ۸۹۸، ۸۹۹، ۹۰۰، ۹۰۱، ۹۰۲، ۹۰۳، ۹۰۴، ۹۰۵، ۹۰۶، ۹۰۷، ۹۰۸، ۹۰۹، ۹۱۰، ۹۱۱، ۹۱۲، ۹۱۳، ۹۱۴، ۹۱۵، ۹۱۶، ۹۱۷، ۹۱۸، ۹۱۹، ۹۲۰، ۹۲۱، ۹۲۲، ۹۲۳، ۹۲۴، ۹۲۵، ۹۲۶، ۹۲۷، ۹۲۸، ۹۲۹، ۹۳۰، ۹۳۱، ۹۳۲، ۹۳۳، ۹۳۴، ۹۳۵، ۹۳۶، ۹۳۷، ۹۳۸، ۹۳۹، ۹۴۰، ۹۴۱، ۹۴۲، ۹۴۳، ۹۴۴، ۹۴۵، ۹۴۶، ۹۴۷، ۹۴۸، ۹۴۹، ۹۵۰، ۹۵۱، ۹۵۲، ۹۵۳، ۹۵۴، ۹۵۵، ۹۵۶، ۹۵۷، ۹۵۸، ۹۵۹، ۹۶۰، ۹۶۱، ۹۶۲، ۹۶۳، ۹۶۴، ۹۶۵، ۹۶۶، ۹۶۷، ۹۶۸، ۹۶۹، ۹۷۰، ۹۷۱، ۹۷۲، ۹۷۳، ۹۷۴، ۹۷۵، ۹۷۶، ۹۷۷، ۹۷۸، ۹۷۹، ۹۸۰، ۹۸۱، ۹۸۲، ۹۸۳، ۹۸۴، ۹۸۵، ۹۸۶، ۹۸۷، ۹۸۸، ۹۸۹، ۹۹۰، ۹۹۱، ۹۹۲، ۹۹۳، ۹۹۴، ۹۹۵، ۹۹۶، ۹۹۷، ۹۹۸، ۹۹۹، ۱۰۰۰، ۱۰۰۱، ۱۰۰۲، ۱۰۰۳، ۱۰۰۴، ۱۰۰۵، ۱۰۰۶، ۱۰۰۷، ۱۰۰۸، ۱۰۰۹، ۱۰۱۰، ۱۰۱۱، ۱۰۱۲، ۱۰۱۳، ۱۰۱۴، ۱۰۱۵، ۱۰۱۶، ۱۰۱۷، ۱۰۱۸، ۱۰۱۹، ۱۰۲۰، ۱۰۲۱، ۱۰۲۲، ۱۰۲۳، ۱۰۲۴، ۱۰۲۵، ۱۰۲۶، ۱۰۲۷، ۱۰۲۸، ۱۰۲۹، ۱۰۳۰، ۱۰۳۱، ۱۰۳۲، ۱۰۳۳، ۱۰۳۴، ۱۰۳۵، ۱۰۳۶، ۱۰۳۷، ۱۰۳۸، ۱۰۳۹، ۱۰۴۰، ۱۰۴۱، ۱۰۴۲، ۱۰۴۳، ۱۰۴۴، ۱۰۴۵، ۱۰۴۶، ۱۰۴۷، ۱۰۴۸، ۱۰۴۹، ۱۰۵۰، ۱۰۵۱، ۱۰۵۲، ۱۰۵۳، ۱۰۵۴، ۱۰۵۵، ۱۰۵۶، ۱۰۵۷، ۱۰۵۸، ۱۰۵۹، ۱۰۶۰، ۱۰۶۱، ۱۰۶۲، ۱۰۶۳، ۱۰۶۴، ۱۰۶۵، ۱۰۶۶، ۱۰۶۷، ۱۰۶۸، ۱۰۶۹، ۱۰۷۰، ۱۰۷۱، ۱۰۷۲، ۱۰۷۳، ۱۰۷۴، ۱۰۷۵، ۱۰۷۶، ۱۰۷۷، ۱۰۷۸، ۱۰۷۹، ۱۰۸۰، ۱۰۸۱، ۱۰۸۲، ۱۰۸۳، ۱۰۸۴، ۱۰۸۵، ۱۰۸۶، ۱۰۸۷، ۱۰۸۸، ۱۰۸۹، ۱۰۹۰، ۱۰۹۱، ۱۰۹۲، ۱۰۹۳، ۱۰۹۴، ۱۰۹۵، ۱۰۹۶، ۱۰۹۷، ۱۰۹۸، ۱۰۹۹، ۱۱۰۰، ۱۱۰۱، ۱۱۰۲، ۱۱۰۳، ۱۱۰۴، ۱۱۰۵، ۱۱۰۶، ۱۱۰۷، ۱۱۰۸، ۱۱۰۹، ۱۱۱۰، ۱۱۱۱، ۱۱۱۲، ۱۱۱۳، ۱۱۱۴، ۱۱۱۵، ۱۱۱۶، ۱۱۱۷، ۱۱۱۸، ۱۱۱۹، ۱۱۲۰، ۱۱۲۱، ۱۱۲۲، ۱۱۲۳، ۱۱۲۴، ۱۱۲۵، ۱۱۲۶، ۱۱۲۷، ۱۱۲۸، ۱۱۲۹، ۱۱۳۰، ۱۱۳۱، ۱۱۳۲، ۱۱۳۳، ۱۱۳۴، ۱۱۳۵، ۱۱۳۶، ۱۱۳۷، ۱۱۳۸، ۱۱۳۹، ۱۱۴۰، ۱۱۴۱، ۱۱۴۲، ۱۱۴۳، ۱۱۴۴، ۱۱۴۵، ۱۱۴۶، ۱۱۴۷، ۱۱۴۸، ۱۱۴۹، ۱۱۵۰، ۱۱۵۱، ۱۱۵۲، ۱۱۵۳، ۱۱۵۴، ۱۱۵۵، ۱۱۵۶، ۱۱۵۷، ۱۱۵۸، ۱۱۵۹، ۱۱۶۰، ۱۱۶۱، ۱۱۶۲، ۱۱۶۳، ۱۱۶۴، ۱۱۶۵، ۱۱۶۶، ۱۱۶۷، ۱۱۶۸، ۱۱۶۹، ۱۱۷۰، ۱۱۷۱، ۱۱۷۲، ۱۱۷۳، ۱۱۷۴، ۱۱۷۵، ۱۱۷۶، ۱۱۷۷، ۱۱۷۸، ۱۱۷۹، ۱۱۸۰، ۱۱۸۱، ۱۱۸۲، ۱۱۸۳، ۱۱۸۴، ۱۱۸۵، ۱۱۸۶، ۱۱۸۷، ۱۱۸۸، ۱۱۸۹، ۱۱۹۰، ۱۱۹۱، ۱۱۹۲، ۱۱۹۳، ۱۱۹۴، ۱۱۹۵، ۱۱۹۶، ۱۱۹۷، ۱۱۹۸، ۱۱۹۹، ۱۲۰۰، ۱۲۰۱، ۱۲۰۲، ۱۲۰۳، ۱۲۰۴، ۱۲۰۵، ۱۲۰۶، ۱۲۰۷، ۱۲۰۸، ۱۲۰۹، ۱۲۱۰، ۱۲۱۱، ۱۲۱۲، ۱۲۱۳، ۱۲۱۴، ۱۲۱۵، ۱۲۱۶، ۱۲۱۷، ۱۲۱۸، ۱۲۱۹، ۱۲۲۰، ۱۲۲۱، ۱۲۲۲، ۱۲۲۳، ۱۲۲۴، ۱۲۲۵، ۱۲۲۶، ۱۲۲۷، ۱۲۲۸، ۱۲۲۹، ۱۲۳۰، ۱۲۳۱، ۱۲۳۲، ۱۲۳۳، ۱۲۳۴، ۱۲۳۵، ۱۲۳۶، ۱۲۳۷، ۱۲۳۸، ۱۲۳۹، ۱۲۴۰، ۱۲۴۱، ۱۲۴۲، ۱۲۴۳، ۱۲۴۴، ۱۲۴۵، ۱۲۴۶، ۱۲۴۷، ۱۲۴۸، ۱۲۴۹، ۱۲۵۰، ۱۲۵۱، ۱۲۵۲، ۱۲۵۳، ۱۲۵۴، ۱۲۵۵، ۱۲۵۶، ۱۲۵۷، ۱۲۵۸، ۱۲۵۹، ۱۲۶۰، ۱۲۶۱، ۱۲۶۲، ۱۲۶۳، ۱۲۶۴، ۱۲۶۵، ۱۲۶۶، ۱۲۶۷، ۱۲۶۸، ۱۲۶۹، ۱۲۷۰، ۱۲۷۱، ۱۲۷۲، ۱۲۷۳، ۱۲۷۴، ۱۲۷۵، ۱۲۷۶، ۱۲۷۷، ۱۲۷۸، ۱۲۷۹، ۱۲۸۰، ۱۲۸۱، ۱۲۸۲، ۱۲۸۳، ۱۲۸۴، ۱۲۸۵، ۱۲۸۶، ۱۲۸۷، ۱۲۸۸، ۱۲۸۹، ۱۲۹۰، ۱۲۹۱، ۱۲۹۲، ۱۲۹۳، ۱۲۹۴، ۱۲۹۵، ۱۲۹۶، ۱۲۹۷، ۱۲۹۸، ۱۲۹۹، ۱۳۰۰، ۱۳۰۱، ۱۳۰۲، ۱۳۰۳، ۱۳۰۴، ۱۳۰۵، ۱۳۰۶، ۱۳۰۷، ۱۳۰۸، ۱۳۰۹، ۱۳۱۰، ۱۳۱۱، ۱۳۱۲، ۱۳۱۳، ۱۳۱۴، ۱۳۱۵، ۱۳۱۶، ۱۳۱۷، ۱۳۱۸، ۱۳۱۹، ۱۳۲۰، ۱۳۲۱، ۱۳۲۲، ۱۳۲۳، ۱۳۲۴، ۱۳۲۵، ۱۳۲۶، ۱۳۲۷، ۱۳۲۸، ۱۳۲۹، ۱۳۳۰، ۱۳۳۱، ۱۳۳۲، ۱۳۳۳، ۱۳۳۴، ۱۳۳۵، ۱۳۳۶، ۱۳۳۷، ۱۳۳۸، ۱۳۳۹، ۱۳۴۰، ۱۳۴۱، ۱۳۴۲، ۱۳۴۳، ۱۳۴۴، ۱۳۴۵، ۱۳۴۶، ۱۳۴۷، ۱۳۴۸، ۱۳۴۹، ۱۳۵۰، ۱۳۵۱، ۱۳۵۲، ۱۳۵۳، ۱۳۵۴، ۱۳۵۵، ۱۳۵۶، ۱۳۵۷، ۱۳۵۸، ۱۳۵۹، ۱۳۶۰، ۱۳۶۱، ۱۳۶۲، ۱۳۶۳، ۱۳۶۴، ۱۳۶۵، ۱۳۶۶، ۱۳۶۷، ۱۳۶۸، ۱۳۶۹، ۱۳۷۰، ۱۳۷۱، ۱۳۷۲، ۱۳۷۳، ۱۳۷۴، ۱۳۷۵، ۱۳۷۶، ۱۳۷۷، ۱۳۷۸، ۱۳۷۹، ۱۳۸۰، ۱۳۸۱، ۱۳۸۲، ۱۳۸۳، ۱۳۸۴، ۱۳۸۵، ۱۳۸۶، ۱۳۸۷، ۱۳۸۸، ۱۳۸۹، ۱۳۹۰، ۱۳۹۱، ۱۳۹۲، ۱۳۹۳، ۱۳۹۴، ۱۳۹۵، ۱۳۹۶، ۱۳۹۷، ۱۳۹۸، ۱۳۹۹، ۱۴۰۰، ۱۴۰۱، ۱۴۰۲، ۱۴۰۳، ۱۴۰۴، ۱۴۰۵، ۱۴۰۶، ۱۴۰۷، ۱۴۰۸، ۱۴۰۹، ۱۴۱۰، ۱۴۱۱، ۱۴۱۲، ۱۴۱۳، ۱۴۱۴، ۱۴۱۵، ۱۴۱۶، ۱۴۱۷، ۱۴۱۸، ۱۴۱۹، ۱۴۲۰، ۱۴۲۱، ۱۴۲۲، ۱۴۲۳، ۱۴۲۴، ۱۴۲۵، ۱۴۲۶، ۱۴۲۷، ۱۴۲۸، ۱۴۲۹، ۱۴۳۰، ۱۴۳۱، ۱۴۳۲، ۱۴۳۳، ۱۴۳۴، ۱۴۳۵، ۱۴۳۶، ۱۴۳۷، ۱۴۳۸، ۱۴۳۹، ۱۴۴۰، ۱۴۴۱، ۱۴۴۲، ۱۴۴۳، ۱۴۴۴، ۱۴۴۵، ۱۴۴۶، ۱۴۴۷، ۱۴۴۸، ۱۴۴۹، ۱۴۵۰، ۱۴۵۱، ۱۴۵۲، ۱۴۵۳، ۱۴۵۴، ۱۴۵۵، ۱۴۵۶، ۱۴۵۷، ۱۴۵۸، ۱۴۵۹، ۱۴۶۰، ۱۴۶۱، ۱۴۶۲، ۱۴۶۳، ۱۴۶۴، ۱۴۶۵، ۱۴۶۶، ۱۴۶۷، ۱۴۶۸، ۱۴۶۹، ۱۴۷۰، ۱۴۷۱، ۱۴۷۲، ۱۴۷۳، ۱۴۷۴، ۱۴۷۵، ۱۴۷۶، ۱۴۷۷، ۱۴۷۸، ۱۴۷۹، ۱۴۸۰، ۱۴۸۱، ۱۴۸۲، ۱۴۸۳، ۱۴۸۴، ۱۴۸۵، ۱۴۸۶، ۱۴۸۷، ۱۴۸۸، ۱۴۸۹، ۱۴۹۰، ۱۴۹۱، ۱۴۹۲، ۱۴۹۳، ۱۴۹۴، ۱۴۹۵، ۱۴۹۶، ۱۴۹۷، ۱۴۹۸، ۱۴۹۹، ۱۵۰۰، ۱۵۰۱، ۱۵۰۲، ۱۵۰۳، ۱۵۰۴، ۱۵۰۵، ۱۵۰۶، ۱۵۰۷، ۱۵۰۸، ۱۵۰۹، ۱۵۱۰، ۱۵۱۱، ۱۵۱۲، ۱۵۱۳، ۱۵۱۴، ۱۵۱۵، ۱۵۱۶، ۱۵۱۷، ۱۵۱۸، ۱۵۱۹، ۱۵۲۰، ۱۵۲۱، ۱۵۲۲، ۱۵۲۳، ۱۵۲۴، ۱۵۲۵، ۱۵۲۶، ۱۵۲۷، ۱۵۲۸، ۱۵۲۹، ۱۵۳۰، ۱۵۳۱، ۱۵۳۲، ۱۵۳۳، ۱۵۳۴، ۱۵۳۵، ۱۵۳۶، ۱۵۳۷، ۱۵۳۸، ۱۵۳۹، ۱۵۴۰، ۱۵۴۱، ۱۵۴۲، ۱۵۴۳، ۱۵۴۴، ۱۵۴۵، ۱۵۴۶، ۱۵۴۷، ۱۵۴۸، ۱۵۴۹، ۱۵۵۰، ۱۵۵۱، ۱۵۵۲، ۱۵۵۳، ۱۵۵۴، ۱۵۵۵، ۱۵۵۶، ۱۵۵۷، ۱۵۵۸، ۱۵۵۹، ۱۵۶۰، ۱۵۶۱، ۱۵۶۲، ۱۵۶۳، ۱۵۶۴، ۱۵۶۵، ۱۵۶۶، ۱۵۶۷، ۱۵۶۸، ۱۵۶۹، ۱۵۷۰، ۱۵۷۱، ۱۵۷۲، ۱۵۷۳، ۱۵۷۴، ۱۵۷۵، ۱۵۷۶، ۱۵۷۷، ۱۵۷۸، ۱۵۷۹، ۱۵۸۰، ۱۵۸۱، ۱۵۸۲، ۱۵۸۳، ۱۵۸۴، ۱۵۸۵، ۱۵۸۶، ۱۵۸۷، ۱۵۸۸، ۱۵۸۹، ۱۵۹۰، ۱۵۹۱، ۱۵۹۲، ۱۵۹۳، ۱۵۹۴، ۱۵۹۵، ۱۵۹۶، ۱۵۹۷، ۱۵۹۸، ۱۵۹۹، ۱۶۰۰، ۱۶۰۱، ۱۶۰۲، ۱۶۰۳، ۱۶۰۴، ۱۶۰۵، ۱۶۰۶، ۱۶۰۷، ۱۶۰۸، ۱۶۰۹، ۱۶۱۰، ۱۶۱۱، ۱۶۱۲، ۱۶۱۳، ۱۶۱۴، ۱۶۱۵، ۱۶۱۶، ۱۶۱۷، ۱۶۱۸، ۱۶۱۹، ۱۶۲۰، ۱۶۲۱، ۱۶۲۲، ۱۶۲۳، ۱۶۲۴، ۱۶۲۵، ۱۶۲۶، ۱۶۲

استقبال ۱۰

الْمَسْجِدَ الْحَرَامَ وَحَيْثُ مَا كُنْتُمْ فَوَلُّوا وُجُوهَكُمْ
شَطْرَهُ^(۱) (اچھا اب کر لیجئے اپنا چہرہ مسجد حرام کی طرف اور تم لوگ
جہاں ہیں بھی ہو اپنے چہرے ریا رہا ہی کی طرف)۔

اور اس حکم سے چند حوالہ مستثنیٰ ہیں کہ ان میں استقبال قبلہ شرط
نہیں، جیسے صدقہ الخوف، سولی پر چڑھاے ہوئے شخص کی نماز،
وہ بے لے شخص کی نماز، اور سفر مہاجر کی فصل نمازیں وغیرہ^(۲)۔ اور
فقہاء نے صرحت کی ہے کہ استقبال قبلہ کی نیت شرط نہیں ہے۔ یہی
رہنما ہے^(۳)، حظہ ہو نماز میں نیت کرنے کی بحث (۳)۔

استقبال قبلہ ترک کرنا:

۱۰- حنفیہ نے یہ ذکر کیا ہے کہ نمازی کا بغیر کسی عذر کے سینہ کو قبلہ کی
طرف سے پھیر لیا، بالاتفاق مفسد نماز ہے، اگر کوئی شخص بطور استہزا
جانت ہو جھک کر سمت قبلہ کے علاوہ کی طرف رخ کر کے نماز پڑھے تو وہ
کافر ہو جائے گا۔ یہ شریعت کے عمومی قواعد کے بالکل موافق ہے۔
مفسر سے یہ تفصیل بیان کی ہے کہ جب بغیر تحریر نماز پڑھے، اور
اور ان نماز یہ بات وضع ہو جائے کہ اس نے رش صحیح اختیار کیا ہے تو
نماز باطل ہو جائے گی، قوی کے ضعیف پر بھی ہوئے کی وجہ سے۔ اور
گرنہ مکمل ہوئے کے بعد علم ہو تو نماز درست ہوگی۔ اس لئے کہ جو
چیز فرض لغیر وہی جیسے استقبال قبلہ جو صحت نماز کے لئے شرط ہے، اس
کا حاصل ہو جانا شرط ہے، حاصل کرنا شرط نہیں، اور یہ صورت مذکورہ
میں یقیناً حاصل ہو چکا ہے اور اس میں قوی کا ضعیف پر بھی ہونا بھی
لازم نہیں۔ (۴)۔

(۱) سورۃ بقرہ ۱۴۴۔

(۲) شرح اروضۃ ۱/۳۳، البحر الرائق ۲/۹۹، المنیٰ ۱/۲۳۱ طبع المریض
سہرہ جلیں ۵۰۷۔

(۳) ابن عابدین ۲/۳۸۵۔

(۴) ابن عابدین ۱/۵۵۵، ۲/۹۴۔

مالکیہ کا بتانا یہ ہے کہ اگر اس کی تحریر ایک سمت میں، نفع ہوئی
لیکن اس نے اس کے خلاف یا ورجاں ہو جھڑکی، اور سمت میں نماز
پڑھ لی تو اس کی نماز باطل ہو جائے گی اگرچہ سمت قبلہ ہی ہو، اور ایسا
کرنے والا شخص ہمیشہ اپنی نماز کوٹا لے گا۔ اور اگر اس سمت کے علاوہ
کی طرف بھول کر رخ کر لیا اور ٹھیک سمت قبلہ کی طرف رخ ہو گیا تو یہ
اس میں کمی ہی اختلاف ہوگا جو اس صورت میں ہوتا ہے جب کہ اس
نے بھول کر سمت تحریر کے علاوہ کی طرف رخ کیا ہو، اور وہ سمت قبلہ نہ
ہو یا یقین کے ساتھ اس کو درست کر جائے گا تاکہ اس نے ٹھیک قبلہ
کی طرف رخ کر لیا ہے، ظاہر امر کی ہی بات صحیح ہے۔

ثانیہ نے ذکر کیا ہے کہ استقبال قبلہ نہ عدم واقفیت اور غفلت
سے ساقط ہوگا اور نہ مجبور سے جانے اور نہ چاہنے سے، تو اگر بھول
کر قبلہ کی طرف پشت کر کے نماز شروع کی تو کوئی حرج نہیں ہے (۱)۔
اگرچہ استقبال قبلہ ریا (۲) اس وقت سنت یہ ہے کہ سجدہ سوا کر
لے، اس لئے کہ عہد قبلہ کی طرف پشت کرنا نماز کو باطل کر دیتا ہے۔
اس کے برخلاف اگر کسی شخص کا باجہ تھوڑی دیر کے سے اس کی طرف
سے رش پھیر دیا گیا تو یقیناً نماز باطل ہو جائے گی۔ خود رش پھیر سے
کارمانہ کم ہی ہوں۔ ہوں اس لئے کہ اس طرح کا واقعہ بہت ہی نادر
ہوتا ہے (۳)۔ اور اگر تحریر کے بعد مارتہ من کی پھر غلطی، وضع ہوئی تو
ماز باطل ہو جائے گی۔

(۱) حاشیہ الجمل المملوۃ کی عبارت یہ ہے: "مطبوع حاشیہ مجمع
علم مصحح کوہو لعمریف حشا الیت (طبع شہد حامیہ الجمل میں) لم
صح" ہے اور یہ اس لفظ سے گزرا ہوا ہے جو نکلا گیا ہے، دیکھئے القندی
۳۲۱ طبع الجملی۔

(۲) الجمل ۱/۳۱۳۔

(۳) نہایۃ المحتاج ۱/۵۱۸، ۵۲۸ اور دیکھئے نگین کی جماعت کی طرف موقوف
کے درج کرنے کا حکم (شرح اروضۃ ۱/۷۷) اور شروط الصلاۃ ۱/۱۰۰۔

استقبال ۱۱

پر مبنی ہے (۱)، "مناذیہ نے صراحت کی ہے کہ دونوں پاؤں کا قبضہ کرنا شرط نہیں ہے۔

چوہ کے ذریعہ قبضہ کا استقبال سنت ہے، اس کا ترک مکرہ کے برابر ہے۔

یہ حکم کھڑے ہو کر اور بیٹھ کر نماز پڑھنے والے کا ہے، اور جو شخص اپنی مجبوری کی وجہ سے پستین کر یا پہو کے عمل ہو کر نماز پڑھے تو ان دونوں کے لئے چوہ کے ذریعہ استقبال قبضہ ضروری ہے اس تفصیل کے مطابق جیسا کہ مریض کی مار کے بارے میں کی جاتی ہے (۲)۔

حنابلہ اور مالکیہ کی رائے یہ ہے کہ استقبال کے سے سینہ کا سمت کعبہ کی طرف متوجہ ہونا شرط نہیں ہے، مریض صرف دونوں پاؤں کا قبضہ کی طرف متوجہ ہوا ہے۔

علامہ دارین فتاویٰ نے بعض امور سے عذر کا ذکر من کے ذریعہ ہماری قلمہ استقبال کرے گا کتاب الصلاۃ میں بہت سے مقامات پر آیا ہے۔ ہم تفصیل کے بغیر اس میں سے بعض کی طرف صرف اشارہ کریں گے، کیوں کہ ایک طرف ان مقامات میں ان کا ذکر زیادہ مورد میں ہے اور دوسری طرف تکرار سے بچنے کے لئے بھی ایسا کرنا ضروری ہے۔ ان میں سے بعض یہ ہیں:

تعمیر تحریر کی حالت میں، دونوں ہاتھوں کی انگلیوں کے باطن کو قبلہ کی طرف رکھنا، حالت سجدہ میں، دونوں ہاتھوں اور دونوں پاؤں کی انگلیوں کو قبلہ کی طرف رکھنا، اور حالت تشہد میں بائیں پاؤں کی انگلیوں کو بعد کی سمت میں رکھنا، تحجب ہے، اور یہ بحث صفۃ الصلاۃ کے باب

حنابلہ نے چونکہ استقبال قبلہ کو مطلقاً شرط کر دیا ہے، اس لئے انہوں نے مطلقاً استدبار کو نماز کو باطل کرنے والے اعمال میں شمار کیا ہے۔ جیسا کہ شریعت ہمارے کے بیان میں انہوں نے صراحت کی ہے کہ یہ شرطیں نہ عمدہ ساتھ ہوتی ہیں، نہ ہونا، اور نہ عدم، اقلیت کی بنا پر (۳)۔

اس کے ساتھ یہ ناظروری ہے کہ حنابلہ اور مالکیہ نے صراحت کی ہے کہ جب کوئی نماز پنا سینہ اور چہرہ قبلہ کی طرف سے پھیر لے تو نماز فاسد نہ ہوگی، بشرطیکہ اس کے دونوں پاؤں قبلہ کی طرف باقی رہیں۔

مالکیہ نے صراحت کی ہے کہ اس کے لئے مابضہ مدت ایسا کرنا مکروہ ہے۔

دوسریوں نے کہا ہے کہ یہ کرنا مکروہ ہے، لیکن اس کے لئے ہے تاکہ اس کے بدن کا کوئی حصہ اس سے طبعاً نہ ہو، اگر ایک انگلی بھی سمت قبضہ سے خارج ہو جائے تو اس کی نماز فاسد ہو جائے گی (۴)۔

نماز میں استقبال قبضہ کا حقیق کس طرح ہوگا:

۱۱- منافیہ، مناذیہ کی رائے یہ ہے کہ نماز میں استقبال قبلہ صرف سیدہ کے ساتھ ضروری ہے، چوہ کے ساتھ ضروری نہیں، بلکہ یہ اللہ تعالیٰ کے قول "فَوَن وَحَيْهَكَ شَطْرَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ" (اچھا اب پاؤں کو مسجد حرام کی طرف کر بیٹھے) کے خلاف ہے، "در حقیقت ایسا نہیں ہے، کیونکہ اس میں "وجہ" سے مراد "امت" ہے، اور امت سے مراد امت کا بعض حصہ یعنی سیدہ ہے، تو یہ ایسا نماز ہے جو مکرہ نماز

(۱) ابن ماجہ ص ۲۳۲، نہایہ لکھنؤ ۱۳۰۶ء، مجلس علی المصنف ص ۱۳۳۔

(۲) نہایہ لکھنؤ ۱۳۰۶ء، مجلس علی المصنف ص ۱۳۴، شرح لروض ص ۱۳۷، اور

دیکھئے چھٹے وولے اور چوتھے وولے کے متن، یعنی ص ۷۳، ۷۴،

کتاب الفہام ص ۷۰۔

(۳) مطالبہ انیسویں ص ۵۳۶۔

(۴) اربعانی ص ۱۰۹، سوانح، المجلد ۵، کتاب الفہام ص ۳۶۹، طبع

میریض۔

استقبال ۱۲-۱۳

میں موجود ہے (۱)۔ لہذا جو تفصیل چاہے وہ ان مقامات کی طرف رجوع کرے۔

مکہ و نوں کا استقبال قبلہ:

کعبہ کو دیکھنے والے کی استقبال قبلہ:

۱۲- جو شخص کعبہ کو دیکھ رہا ہے اس کے لئے حالت نماز میں بالکل عین کعبہ کا استقبال ضروری ہے، اس میں غائب اربعہ کے درمیان کوئی اختلاف نہیں ہے۔ یعنی خاص عمارت کعبہ کی طرف بالقیس مقابل ہونا ضروری ہے، اس سلسلہ میں نہ تحری کافی ہوگی، نہ جہت کعبہ کی طرف رخ کرنا، اس سے نہ یقینی طور پر استقبال قلمہ پڑھنا، نہ تحری سے مانع ہے، اور عین کعبہ کے استقبال پڑھنا، نہ جہت کعبہ کے استقبال سے مانع ہے، کیونکہ تحری "جہت کعبہ کے استقبال میں خطا کا مکان ہے۔" اور اس وجہ سے بھی کہ جو شخص کسی شی کے باقابل ہوئے سے متوجہ محراب ہوگا، وہ اس کی طرف متوجہ ہوئے والا نہ ہوگا (۲)۔

مالکیہ، شافعیہ اور حنابلہ میں سے ابن عقیل نے یہ بات ثابت کی ہے اور اس کو ثابت کیا ہے کہ مکہ اور مکہ کے حکم میں داخل جگہ کا نمازی جو ٹھیک سمت کعبہ کی طرف رخ کرنے پر قائم ہو، اگر اپنے بدن کے بعض حصہ کو کعبہ کے بعض حصہ کی طرف متوجہ کرے، "ربانی اعضا کو اس کی طرف متوجہ کرنے سے علیحدہ رکھے، خواہ ایک عضو ہی کیوں نہ ہو تو اس کی نماز درست نہ ہوگی۔" شافعیہ "حنابلہ کا ایک قول یہ ہے کہ بدن کے بعض حصہ کا متوجہ ہونا کافی ہے (۳)۔

(۱) کشف القناع ۱/ ۳۰۷، ۳۱۳، ۳۱۶، ۳۶۰ طبع المیاض العربی ۳۳، شرح الموص ۱/ ۶۳۔

(۲) رد المحتار ۲/ ۳۸۷، رد المحتار ۲/ ۳۸۳، نہایۃ المحتاج ۱/ ۵۰۸، شرح الکبیر مع بسی ۱/ ۵۸۹، احوال علی مرتضیٰ القلا ۱/ ۱۱۵۔

(۳) نہایۃ المحتاج ۱/ ۵۸۵، رد المحتار ۲/ ۳۲۳، شرح الکبیر مع بسی ۱/ ۵۸۹، فروع ۱/ ۴۷۸، المجموع ۱/ ۱۹۲ طبع بول۔

کعبہ کے قریب نماز باجماعت:

۱۳- حنیف، مالکیہ اور شافعیہ نے فرمایا ہے، اور حنابلہ کے حکام سے بھی یہی سمجھ میں آتا ہے کہ اگر کعبہ کے قریب کی طویل صف اس طرح دراز ہو جائے کہ بعض لوگ مقابل کعبہ ہونے سے خارج ہو جائیں تو ان کے کعبہ کی طرف متوجہ نہ ہونے کی وجہ سے اس کی نماز قاسم ہو جائے گی، خلاف اس کے جو کعبہ سے دور ہیں، تو یہ لوگ قریب ہونے کی حالت میں، اور دیکھنا سیکھنا اور دیکھنا سے قاصر ہو جائیں تو اس کی طرح جو نماز پڑھیں گے، کیونکہ مکہ میں رسول اللہ ﷺ کے زمانہ سے آج تک اسی طرح نماز ہو رہی ہے (۱)۔

کعبہ کو نہ دیکھنے والے کی استقبال قبلہ:

۱۴- حنیف کا مسلک یہ ہے کہ وہ شخص جس کے اور کعبہ کے درمیان کوئی شیء حامل ہو صحیح قول کے مطابق شخص غائب کی طرح ہے، لہذا اس کے لئے سمت کعبہ کی طرف رخ کرنا کافی ہوگا۔

حنفیہ کے مذہب کی تفصیل سمت کعبہ کی طرف متوجہ ہونے میں مکہ سے دور رہنے والے شخص کے استقبال قبلہ کے بیان میں عنقریب آجائے گی۔ اور مالکیہ اور حنابلہ کی رائے یہ ہے کہ مکہ والے اور جو شخص مکہ والوں کے حکم میں ہیں ان میں سے جو کوئی مسجد (حرام) میں نماز نہ پڑھے تو اس کے لئے بھی عین کعبہ کی طرف متوجہ ہونا ضروری ہے۔ حنیف کا ایک قول ضعیف بھی یہی ہے (۲)۔

(۱) رد المحتار ۱/ ۴۸۸، ۴۸۳، رد المحتار ۲/ ۳۲۳، نہایۃ المحتاج ۱/ ۵۰۸۔

(۲) رافعی نے تقریرات الرافعی علی من جلد ۱/ ۵۲ میں لکھا ہے: "مع القدیہ" کی عبارت میں اس پر کوئی دلالت نہیں کہ مکان نہیں ہے، نہ جہت کی طرف نہیں جایا جائے گا، اور استقبال جہت میں کعبہ سے کی جروہی طرف متوجہ ہونا ہے جیسا کہ "معراج المدنیہ" کے حوالہ سے آئے گا، اور صریح صحیح زیادہ قوی ہے۔

استقبال ۱۵

ہو یا تو اگر کسی کی طرف پشت کا ہو جانا مفید نماز نہ ہوگا، یہی وجہ ہے کہ اگر کوئی رکعت (کعبہ کے اندر ایک رکعت ایک سمت میں پڑھنے کے بعد) اور اسے سمت کی جانب رخ کر کے پڑھے تو نماز نہ ہوگی۔ یہ تکبر و جست اس کے لئے یقین کے ساتھ قبلہ ہو چکی تھی وہ بدست اس کی طرف پشت کرنے والا ہو گیا۔

مالکیہ اور حنبلیہ کا مذہب یہ ہے کہ کعبہ کے اندر نماز میں نہیں پڑھنی جائیگی۔ یہ تکبر یہ اس بات مقامات میں سے ایک ہے جہاں نماز پڑھنے سے نبی ﷺ منع فرمایا ہے، جیسا کہ فقہ حنبلیہ آجائے گا۔ اور اس وجہ سے بھی کہ اس طرح تعظیم کعبہ میں خلل اندازی ہوگی، اور اس وجہ سے کہ اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ”وَحُشُّ مَا كُنْتُمْ قَوْلُوا وَخَوْهُكُمْ شَطْرَهُ“ (۱) ”تم لوگ جہاں کہیں بھی ہو اپنے چہرے اس کی طرف نہ کرنا“، مفسرین نے کہا ہے کہ ”شطر“ سے مراد جست ہے جو شمس اس کے دریا اس کی چہمت پر نماز پڑھے اور جست کعبہ کا استقبال میں کرنا ہے۔ اور اس وجہ سے بھی کہ بسا اوقات وہ کعبہ کی طرف پشت کرنے دھکا ہوگا جس وقت کہ وہ اس کے ایک سر کا استقبال کر رہا ہے، اور وہ کعبہ سے خارج ہو تو اس کی ممانعت ہوگی، اور اس وجہ سے بھی کہ کعبہ کی چہمت پر نماز پڑھنے سے ممانعت کی صراحت حضرت عبداللہ ابن عمرؓ کی حدیث میں وارد ہوئی ہے: ”سبع مواضع لا تحوز فيها الصلاة ظهور بيت الله والمقبرة الخ“ (۲) نبی ﷺ نے ارشاد فرمایا کہ سات جگہوں میں نماز جائز نہیں۔ بیت اللہ کی چہمت پر، قبرستان میں الخ) اور اسی میں کعبہ کے اندر نماز پڑھنے کی ممانعت پر بھی تنبیہ ہے، یہ تکبر معنوی

جانبہ کے مذہب کی تفصیل یہ ہے کہ وہ شخص جو مکہ کا ہو یا مکہ میں اس کی نشوونما ہوئی ہو، کسی نے حامل مثلاً، یومار کے پیچھے ہوتا اس پر یقین کے ساتھ عین کعبہ کی طرف توجہ کرنا واجب ہے۔

اور جو لوگ مکہ والے نہیں، اور کعبہ سے دور ہیں تو ان کے لئے صرف خبر فرض ہے (خبر پر اعتماد کرنا کہ سمت کعبہ یہی ہے کافی ہوگا)، کوئی خبر دینے والا یقین کے ساتھ اس کی خبر دے یا کوئی مسافر مکہ آئے اور مکہ والے اس کو سمت کعبہ کی خبر دیں (۱)۔

شافعیہ کے نزدیک ان لوگوں کے لئے بھی عین کعبہ کی طرف توجہ ہونا ضروری ہے جن کی مکہ میں پورش ہوئی ہو، اور کعبہ ان کی نگاہوں سے قیصل ہو، بشرطیکہ وہ یقین کے ساتھ عین کعبہ کی طرف رخ کر سکتے ہوں، ورنہ ان کے لئے تحرکی رہا حار ہے، یہ مکہ ایسے شمس کو عین کعبہ کے استقبال کا حکم، یا مشقت سے خالی نہیں جب ہی قابل متماثل شمس کو نہ پڑے جو اس کو ٹٹائی جو دے سے ہے (۲)۔

کعبہ کے اندر نماز فرض پڑھتے وقت استقبال:

۱۵۔ جمہور علماء کا مسلک ہے کہ کعبہ کے اندر نماز پڑھنا درست ہے، ان ہی میں سے حنفیہ، شافعیہ، مالکیہ، حنبلیہ ہیں، اس لئے کہ حضرت بلالؓ کی حدیث ہے: ”ان النبي ﷺ صلى في الكعبة“ (۳) (نبی کریم ﷺ نے کعبہ کے اندر نماز ادا فرمائی)۔

حنفیہ جو رکی یک وجہ یہ بتاتے ہیں کہ کعبہ کے دروازے میں کا استقبال واجب ہے، اور کعبہ کا کوئی بھی دروازہ نہ ہو کرے اور اس کی طرف توجہ کرے کے بعد ہی متعین ہوتا ہے، تو جب ایک در قبلہ

(۱) رد المحتار ۴۸۷، الدرر النوری ۲۲۳، المغنی ۵۶۱۔

(۲) نہایۃ المحتاج ۴۰۔

(۳) حضرت بلالؓ سے مروی حدیث ”ان النبي ﷺ صلى في الكعبة“ (نبی کریم ﷺ نے کعبہ کے اندر نماز ادا فرمائی) کی روایت امام بخاری (الخ) ۵۰۰ طبع مسند ابی داؤد، مسند مسلم ۹۱۷، طبع الخلیفہ نے کی ہے۔

(۱) سورۃ بقرہ ۱۴۴۔

(۲) حدیث ”سبع مواضع لا تحوز فيها الصلاة“ کی روایت ابن ماجہ کے ہے (۳۶۷ طبع الخلیفہ)، اور متاوی نے ”المعجم“ میں بھی اس کی تصدیق نقل کی ہے (۸۸۴ طبع المکتبۃ الخیر)۔

استقبال ۱۶-۱۸

ہوتا ہے اور یہی رائج ہے۔

مالکیہ میں سے اصح "محمد بن محمد بن کاسمک" و حضرت بن عمر سے منقول ہے کہ کعبہ کے اندر نفل نماز صحیح نہیں ہے۔ کعبہ کی چھت پر نفل نمازیں حنفیہ، شافعیہ، حنبلیہ کے نزدیک اور مالکیہ کے ایک قول کے مطابق جائز ہے اس لئے کہ نفل کعبہ کا استقبال یا اس کی عمارت کے ایک حصہ کا استقبال کافی ہے خود چھت کی دیوار سے ہی یہ قبول ہو۔

اور شافعیہ نے کراہت کے ساتھ اس کے جواز کی صراحت کی ہے، اس لئے کہ یہ ادب کے خلاف ہے جیسا کہ فرض کے بیان میں گذر چکا، "ابو حکم کعبہ کے اندر نماز پڑھنے کا ہے وہی حکم "تجر" یعنی حطیم کا ہے، یہ تکہ مکہ کی ایک چیز ہے۔"

۱۸- حنفیہ اور مالکیہ کا مسلک یہ ہے کہ جو نمازیں کعبہ کے اندر چاروں طرف میں مومن مسرت بھی پڑھیں جائیں جائز ہوں گی خواہ کعبہ کے دروازہ (جب کہ مداخلہ ہو) کی طرف رخ کر کے پڑھیں یا میں، خواہ اس حالت میں کعبہ کی عمارت کا کوئی حصہ اس کے سامنے نہ پڑے، کیونکہ قلمہ تو موزمین اور سطح آسمان تک کی نفاذ ہے، کعبہ کی عمارت نہیں، اسی لئے اگر عمارت دوسری جگہ منتقل کر دی جائے اور اس کی طرف رخ کر کے مار پڑھیں جائے تو جائز نہ ہوں، اور اس وجہ سے بھی کہ اگر جبل ابو قتیس پر مار پڑھیں جائے تو بلا تعلق جائز ہوں، جو یہ عمارت کعبہ کی طرف مار نہ پڑھیں (۱۶)، اور کعبہ کی چھت پر اور اس کے

- (۱) رد المحتار ۱/۲۹۰، ۲۹۱، ۲۹۲، ۲۹۳، ۲۹۴، ۲۹۵، ۲۹۶، ۲۹۷، ۲۹۸، ۲۹۹، ۳۰۰، ۳۰۱، ۳۰۲، ۳۰۳، ۳۰۴، ۳۰۵، ۳۰۶، ۳۰۷، ۳۰۸، ۳۰۹، ۳۱۰، ۳۱۱، ۳۱۲، ۳۱۳، ۳۱۴، ۳۱۵، ۳۱۶، ۳۱۷، ۳۱۸، ۳۱۹، ۳۲۰، ۳۲۱، ۳۲۲، ۳۲۳، ۳۲۴، ۳۲۵، ۳۲۶، ۳۲۷، ۳۲۸، ۳۲۹، ۳۳۰، ۳۳۱، ۳۳۲، ۳۳۳، ۳۳۴، ۳۳۵، ۳۳۶، ۳۳۷، ۳۳۸، ۳۳۹، ۳۴۰، ۳۴۱، ۳۴۲، ۳۴۳، ۳۴۴، ۳۴۵، ۳۴۶، ۳۴۷، ۳۴۸، ۳۴۹، ۳۵۰، ۳۵۱، ۳۵۲، ۳۵۳، ۳۵۴، ۳۵۵، ۳۵۶، ۳۵۷، ۳۵۸، ۳۵۹، ۳۶۰، ۳۶۱، ۳۶۲، ۳۶۳، ۳۶۴، ۳۶۵، ۳۶۶، ۳۶۷، ۳۶۸، ۳۶۹، ۳۷۰، ۳۷۱، ۳۷۲، ۳۷۳، ۳۷۴، ۳۷۵، ۳۷۶، ۳۷۷، ۳۷۸، ۳۷۹، ۳۸۰، ۳۸۱، ۳۸۲، ۳۸۳، ۳۸۴، ۳۸۵، ۳۸۶، ۳۸۷، ۳۸۸، ۳۸۹، ۳۹۰، ۳۹۱، ۳۹۲، ۳۹۳، ۳۹۴، ۳۹۵، ۳۹۶، ۳۹۷، ۳۹۸، ۳۹۹، ۴۰۰، ۴۰۱، ۴۰۲، ۴۰۳، ۴۰۴، ۴۰۵، ۴۰۶، ۴۰۷، ۴۰۸، ۴۰۹، ۴۱۰، ۴۱۱، ۴۱۲، ۴۱۳، ۴۱۴، ۴۱۵، ۴۱۶، ۴۱۷، ۴۱۸، ۴۱۹، ۴۲۰، ۴۲۱، ۴۲۲، ۴۲۳، ۴۲۴، ۴۲۵، ۴۲۶، ۴۲۷، ۴۲۸، ۴۲۹، ۴۳۰، ۴۳۱، ۴۳۲، ۴۳۳، ۴۳۴، ۴۳۵، ۴۳۶، ۴۳۷، ۴۳۸، ۴۳۹، ۴۴۰، ۴۴۱، ۴۴۲، ۴۴۳، ۴۴۴، ۴۴۵، ۴۴۶، ۴۴۷، ۴۴۸، ۴۴۹، ۴۵۰، ۴۵۱، ۴۵۲، ۴۵۳، ۴۵۴، ۴۵۵، ۴۵۶، ۴۵۷، ۴۵۸، ۴۵۹، ۴۶۰، ۴۶۱، ۴۶۲، ۴۶۳، ۴۶۴، ۴۶۵، ۴۶۶، ۴۶۷، ۴۶۸، ۴۶۹، ۴۷۰، ۴۷۱، ۴۷۲، ۴۷۳، ۴۷۴، ۴۷۵، ۴۷۶، ۴۷۷، ۴۷۸، ۴۷۹، ۴۸۰، ۴۸۱، ۴۸۲، ۴۸۳، ۴۸۴، ۴۸۵، ۴۸۶، ۴۸۷، ۴۸۸، ۴۸۹، ۴۹۰، ۴۹۱، ۴۹۲، ۴۹۳، ۴۹۴، ۴۹۵، ۴۹۶، ۴۹۷، ۴۹۸، ۴۹۹، ۵۰۰، ۵۰۱، ۵۰۲، ۵۰۳، ۵۰۴، ۵۰۵، ۵۰۶، ۵۰۷، ۵۰۸، ۵۰۹، ۵۱۰، ۵۱۱، ۵۱۲، ۵۱۳، ۵۱۴، ۵۱۵، ۵۱۶، ۵۱۷، ۵۱۸، ۵۱۹، ۵۲۰، ۵۲۱، ۵۲۲، ۵۲۳، ۵۲۴، ۵۲۵، ۵۲۶، ۵۲۷، ۵۲۸، ۵۲۹، ۵۳۰، ۵۳۱، ۵۳۲، ۵۳۳، ۵۳۴، ۵۳۵، ۵۳۶، ۵۳۷، ۵۳۸، ۵۳۹، ۵۴۰، ۵۴۱، ۵۴۲، ۵۴۳، ۵۴۴، ۵۴۵، ۵۴۶، ۵۴۷، ۵۴۸، ۵۴۹، ۵۵۰، ۵۵۱، ۵۵۲، ۵۵۳، ۵۵۴، ۵۵۵، ۵۵۶، ۵۵۷، ۵۵۸، ۵۵۹، ۵۶۰، ۵۶۱، ۵۶۲، ۵۶۳، ۵۶۴، ۵۶۵، ۵۶۶، ۵۶۷، ۵۶۸، ۵۶۹، ۵۷۰، ۵۷۱، ۵۷۲، ۵۷۳، ۵۷۴، ۵۷۵، ۵۷۶، ۵۷۷، ۵۷۸، ۵۷۹، ۵۸۰، ۵۸۱، ۵۸۲، ۵۸۳، ۵۸۴، ۵۸۵، ۵۸۶، ۵۸۷، ۵۸۸، ۵۸۹، ۵۹۰، ۵۹۱، ۵۹۲، ۵۹۳، ۵۹۴، ۵۹۵، ۵۹۶، ۵۹۷، ۵۹۸، ۵۹۹، ۶۰۰، ۶۰۱، ۶۰۲، ۶۰۳، ۶۰۴، ۶۰۵، ۶۰۶، ۶۰۷، ۶۰۸، ۶۰۹، ۶۱۰، ۶۱۱، ۶۱۲، ۶۱۳، ۶۱۴، ۶۱۵، ۶۱۶، ۶۱۷، ۶۱۸، ۶۱۹، ۶۲۰، ۶۲۱، ۶۲۲، ۶۲۳، ۶۲۴، ۶۲۵، ۶۲۶، ۶۲۷، ۶۲۸، ۶۲۹، ۶۳۰، ۶۳۱، ۶۳۲، ۶۳۳، ۶۳۴، ۶۳۵، ۶۳۶، ۶۳۷، ۶۳۸، ۶۳۹، ۶۴۰، ۶۴۱، ۶۴۲، ۶۴۳، ۶۴۴، ۶۴۵، ۶۴۶، ۶۴۷، ۶۴۸، ۶۴۹، ۶۵۰، ۶۵۱، ۶۵۲، ۶۵۳، ۶۵۴، ۶۵۵، ۶۵۶، ۶۵۷، ۶۵۸، ۶۵۹، ۶۶۰، ۶۶۱، ۶۶۲، ۶۶۳، ۶۶۴، ۶۶۵، ۶۶۶، ۶۶۷، ۶۶۸، ۶۶۹، ۶۷۰، ۶۷۱، ۶۷۲، ۶۷۳، ۶۷۴، ۶۷۵، ۶۷۶، ۶۷۷، ۶۷۸، ۶۷۹، ۶۸۰، ۶۸۱، ۶۸۲، ۶۸۳، ۶۸۴، ۶۸۵، ۶۸۶، ۶۸۷، ۶۸۸، ۶۸۹، ۶۹۰، ۶۹۱، ۶۹۲، ۶۹۳، ۶۹۴، ۶۹۵، ۶۹۶، ۶۹۷، ۶۹۸، ۶۹۹، ۷۰۰، ۷۰۱، ۷۰۲، ۷۰۳، ۷۰۴، ۷۰۵، ۷۰۶، ۷۰۷، ۷۰۸، ۷۰۹، ۷۱۰، ۷۱۱، ۷۱۲، ۷۱۳، ۷۱۴، ۷۱۵، ۷۱۶، ۷۱۷، ۷۱۸، ۷۱۹، ۷۲۰، ۷۲۱، ۷۲۲، ۷۲۳، ۷۲۴، ۷۲۵، ۷۲۶، ۷۲۷، ۷۲۸، ۷۲۹، ۷۳۰، ۷۳۱، ۷۳۲، ۷۳۳، ۷۳۴، ۷۳۵، ۷۳۶، ۷۳۷، ۷۳۸، ۷۳۹، ۷۴۰، ۷۴۱، ۷۴۲، ۷۴۳، ۷۴۴، ۷۴۵، ۷۴۶، ۷۴۷، ۷۴۸، ۷۴۹، ۷۵۰، ۷۵۱، ۷۵۲، ۷۵۳، ۷۵۴، ۷۵۵، ۷۵۶، ۷۵۷، ۷۵۸، ۷۵۹، ۷۶۰، ۷۶۱، ۷۶۲، ۷۶۳، ۷۶۴، ۷۶۵، ۷۶۶، ۷۶۷، ۷۶۸، ۷۶۹، ۷۷۰، ۷۷۱، ۷۷۲، ۷۷۳، ۷۷۴، ۷۷۵، ۷۷۶، ۷۷۷، ۷۷۸، ۷۷۹، ۷۸۰، ۷۸۱، ۷۸۲، ۷۸۳، ۷۸۴، ۷۸۵، ۷۸۶، ۷۸۷، ۷۸۸، ۷۸۹، ۷۹۰، ۷۹۱، ۷۹۲، ۷۹۳، ۷۹۴، ۷۹۵، ۷۹۶، ۷۹۷، ۷۹۸، ۷۹۹، ۸۰۰، ۸۰۱، ۸۰۲، ۸۰۳، ۸۰۴، ۸۰۵، ۸۰۶، ۸۰۷، ۸۰۸، ۸۰۹، ۸۱۰، ۸۱۱، ۸۱۲، ۸۱۳، ۸۱۴، ۸۱۵، ۸۱۶، ۸۱۷، ۸۱۸، ۸۱۹، ۸۲۰، ۸۲۱، ۸۲۲، ۸۲۳، ۸۲۴، ۸۲۵، ۸۲۶، ۸۲۷، ۸۲۸، ۸۲۹، ۸۳۰، ۸۳۱، ۸۳۲، ۸۳۳، ۸۳۴، ۸۳۵، ۸۳۶، ۸۳۷، ۸۳۸، ۸۳۹، ۸۴۰، ۸۴۱، ۸۴۲، ۸۴۳، ۸۴۴، ۸۴۵، ۸۴۶، ۸۴۷، ۸۴۸، ۸۴۹، ۸۵۰، ۸۵۱، ۸۵۲، ۸۵۳، ۸۵۴، ۸۵۵، ۸۵۶، ۸۵۷، ۸۵۸، ۸۵۹، ۸۶۰، ۸۶۱، ۸۶۲، ۸۶۳، ۸۶۴، ۸۶۵، ۸۶۶، ۸۶۷، ۸۶۸، ۸۶۹، ۸۷۰، ۸۷۱، ۸۷۲، ۸۷۳، ۸۷۴، ۸۷۵، ۸۷۶، ۸۷۷، ۸۷۸، ۸۷۹، ۸۸۰، ۸۸۱، ۸۸۲، ۸۸۳، ۸۸۴، ۸۸۵، ۸۸۶، ۸۸۷، ۸۸۸، ۸۸۹، ۸۹۰، ۸۹۱، ۸۹۲، ۸۹۳، ۸۹۴، ۸۹۵، ۸۹۶، ۸۹۷، ۸۹۸، ۸۹۹، ۹۰۰، ۹۰۱، ۹۰۲، ۹۰۳، ۹۰۴، ۹۰۵، ۹۰۶، ۹۰۷، ۹۰۸، ۹۰۹، ۹۱۰، ۹۱۱، ۹۱۲، ۹۱۳، ۹۱۴، ۹۱۵، ۹۱۶، ۹۱۷، ۹۱۸، ۹۱۹، ۹۲۰، ۹۲۱، ۹۲۲، ۹۲۳، ۹۲۴، ۹۲۵، ۹۲۶، ۹۲۷، ۹۲۸، ۹۲۹، ۹۳۰، ۹۳۱، ۹۳۲، ۹۳۳، ۹۳۴، ۹۳۵، ۹۳۶، ۹۳۷، ۹۳۸، ۹۳۹، ۹۴۰، ۹۴۱، ۹۴۲، ۹۴۳، ۹۴۴، ۹۴۵، ۹۴۶، ۹۴۷، ۹۴۸، ۹۴۹، ۹۵۰، ۹۵۱، ۹۵۲، ۹۵۳، ۹۵۴، ۹۵۵، ۹۵۶، ۹۵۷، ۹۵۸، ۹۵۹، ۹۶۰، ۹۶۱، ۹۶۲، ۹۶۳، ۹۶۴، ۹۶۵، ۹۶۶، ۹۶۷، ۹۶۸، ۹۶۹، ۹۷۰، ۹۷۱، ۹۷۲، ۹۷۳، ۹۷۴، ۹۷۵، ۹۷۶، ۹۷۷، ۹۷۸، ۹۷۹، ۹۸۰، ۹۸۱، ۹۸۲، ۹۸۳، ۹۸۴، ۹۸۵، ۹۸۶، ۹۸۷، ۹۸۸، ۹۸۹، ۹۹۰، ۹۹۱، ۹۹۲، ۹۹۳، ۹۹۴، ۹۹۵، ۹۹۶، ۹۹۷، ۹۹۸، ۹۹۹، ۱۰۰۰، ۱۰۰۱، ۱۰۰۲، ۱۰۰۳، ۱۰۰۴، ۱۰۰۵، ۱۰۰۶، ۱۰۰۷، ۱۰۰۸، ۱۰۰۹، ۱۰۱۰، ۱۰۱۱، ۱۰۱۲، ۱۰۱۳، ۱۰۱۴، ۱۰۱۵، ۱۰۱۶، ۱۰۱۷، ۱۰۱۸، ۱۰۱۹، ۱۰۲۰، ۱۰۲۱، ۱۰۲۲، ۱۰۲۳، ۱۰۲۴، ۱۰۲۵، ۱۰۲۶، ۱۰۲۷، ۱۰۲۸، ۱۰۲۹، ۱۰۳۰، ۱۰۳۱، ۱۰۳۲، ۱۰۳۳، ۱۰۳۴، ۱۰۳۵، ۱۰۳۶، ۱۰۳۷، ۱۰۳۸، ۱۰۳۹، ۱۰۴۰، ۱۰۴۱، ۱۰۴۲، ۱۰۴۳، ۱۰۴۴، ۱۰۴۵، ۱۰۴۶، ۱۰۴۷، ۱۰۴۸، ۱۰۴۹، ۱۰۵۰، ۱۰۵۱، ۱۰۵۲، ۱۰۵۳، ۱۰۵۴، ۱۰۵۵، ۱۰۵۶، ۱۰۵۷، ۱۰۵۸، ۱۰۵۹، ۱۰۶۰، ۱۰۶۱، ۱۰۶۲، ۱۰۶۳، ۱۰۶۴، ۱۰۶۵، ۱۰۶۶، ۱۰۶۷، ۱۰۶۸، ۱۰۶۹، ۱۰۷۰، ۱۰۷۱، ۱۰۷۲، ۱۰۷۳، ۱۰۷۴، ۱۰۷۵، ۱۰۷۶، ۱۰۷۷، ۱۰۷۸، ۱۰۷۹، ۱۰۸۰، ۱۰۸۱، ۱۰۸۲، ۱۰۸۳، ۱۰۸۴، ۱۰۸۵، ۱۰۸۶، ۱۰۸۷، ۱۰۸۸، ۱۰۸۹، ۱۰۹۰، ۱۰۹۱، ۱۰۹۲، ۱۰۹۳، ۱۰۹۴، ۱۰۹۵، ۱۰۹۶، ۱۰۹۷، ۱۰۹۸، ۱۰۹۹، ۱۱۰۰، ۱۱۰۱، ۱۱۰۲، ۱۱۰۳، ۱۱۰۴، ۱۱۰۵، ۱۱۰۶، ۱۱۰۷، ۱۱۰۸، ۱۱۰۹، ۱۱۱۰، ۱۱۱۱، ۱۱۱۲، ۱۱۱۳، ۱۱۱۴، ۱۱۱۵، ۱۱۱۶، ۱۱۱۷، ۱۱۱۸، ۱۱۱۹، ۱۱۲۰، ۱۱۲۱، ۱۱۲۲، ۱۱۲۳، ۱۱۲۴، ۱۱۲۵، ۱۱۲۶، ۱۱۲۷، ۱۱۲۸، ۱۱۲۹، ۱۱۳۰، ۱۱۳۱، ۱۱۳۲، ۱۱۳۳، ۱۱۳۴، ۱۱۳۵، ۱۱۳۶، ۱۱۳۷، ۱۱۳۸، ۱۱۳۹، ۱۱۴۰، ۱۱۴۱، ۱۱۴۲، ۱۱۴۳، ۱۱۴۴، ۱۱۴۵، ۱۱۴۶، ۱۱۴۷، ۱۱۴۸، ۱۱۴۹، ۱۱۵۰، ۱۱۵۱، ۱۱۵۲، ۱۱۵۳، ۱۱۵۴، ۱۱۵۵، ۱۱۵۶، ۱۱۵۷، ۱۱۵۸، ۱۱۵۹، ۱۱۶۰، ۱۱۶۱، ۱۱۶۲، ۱۱۶۳، ۱۱۶۴، ۱۱۶۵، ۱۱۶۶، ۱۱۶۷، ۱۱۶۸، ۱۱۶۹، ۱۱۷۰، ۱۱۷۱، ۱۱۷۲، ۱۱۷۳، ۱۱۷۴، ۱۱۷۵، ۱۱۷۶، ۱۱۷۷، ۱۱۷۸، ۱۱۷۹، ۱۱۸۰، ۱۱۸۱، ۱۱۸۲، ۱۱۸۳، ۱۱۸۴، ۱۱۸۵، ۱۱۸۶، ۱۱۸۷، ۱۱۸۸، ۱۱۸۹، ۱۱۹۰، ۱۱۹۱، ۱۱۹۲، ۱۱۹۳، ۱۱۹۴، ۱۱۹۵، ۱۱۹۶، ۱۱۹۷، ۱۱۹۸، ۱۱۹۹، ۱۲۰۰، ۱۲۰۱، ۱۲۰۲، ۱۲۰۳، ۱۲۰۴، ۱۲۰۵، ۱۲۰۶، ۱۲۰۷، ۱۲۰۸، ۱۲۰۹، ۱۲۱۰، ۱۲۱۱، ۱۲۱۲، ۱۲۱۳، ۱۲۱۴، ۱۲۱۵، ۱۲۱۶، ۱۲۱۷، ۱۲۱۸، ۱۲۱۹، ۱۲۲۰، ۱۲۲۱، ۱۲۲۲، ۱۲۲۳، ۱۲۲۴، ۱۲۲۵، ۱۲۲۶، ۱۲۲۷، ۱۲۲۸، ۱۲۲۹، ۱۲۳۰، ۱۲۳۱، ۱۲۳۲، ۱۲۳۳، ۱۲۳۴، ۱۲۳۵، ۱۲۳۶، ۱۲۳۷، ۱۲۳۸، ۱۲۳۹، ۱۲۴۰، ۱۲۴۱، ۱۲۴۲، ۱۲۴۳، ۱۲۴۴، ۱۲۴۵، ۱۲۴۶، ۱۲۴۷، ۱۲۴۸، ۱۲۴۹، ۱۲۵۰، ۱۲۵۱، ۱۲۵۲، ۱۲۵۳، ۱۲۵۴، ۱۲۵۵، ۱۲۵۶، ۱۲۵۷، ۱۲۵۸، ۱۲۵۹، ۱۲۶۰، ۱۲۶۱، ۱۲۶۲، ۱۲۶۳، ۱۲۶۴، ۱۲۶۵، ۱۲۶۶، ۱۲۶۷، ۱۲۶۸، ۱۲۶۹، ۱۲۷۰، ۱۲۷۱، ۱۲۷۲، ۱۲۷۳، ۱۲۷۴، ۱۲۷۵، ۱۲۷۶، ۱۲۷۷، ۱۲۷۸، ۱۲۷۹، ۱۲۸۰، ۱۲۸۱، ۱۲۸۲، ۱۲۸۳، ۱۲۸۴، ۱۲۸۵، ۱۲۸۶، ۱۲۸۷، ۱۲۸۸، ۱۲۸۹، ۱۲۹۰، ۱۲۹۱، ۱۲۹۲، ۱۲۹۳، ۱۲۹۴، ۱۲۹۵، ۱۲۹۶، ۱۲۹۷، ۱۲۹۸، ۱۲۹۹، ۱۳۰۰، ۱۳۰۱، ۱۳۰۲، ۱۳۰۳، ۱۳۰۴، ۱۳۰۵، ۱۳۰۶، ۱۳۰۷، ۱۳۰۸، ۱۳۰۹، ۱۳۱۰، ۱۳۱۱، ۱۳۱۲، ۱۳۱۳، ۱۳۱۴، ۱۳۱۵، ۱۳۱۶، ۱۳۱۷، ۱۳۱۸، ۱۳۱۹، ۱۳۲۰، ۱۳۲۱، ۱۳۲۲، ۱۳۲۳، ۱۳۲۴، ۱۳۲۵، ۱۳۲۶، ۱۳۲۷، ۱۳۲۸، ۱۳۲۹، ۱۳۳۰، ۱۳۳۱، ۱۳۳۲، ۱۳۳۳، ۱۳۳۴، ۱۳۳۵، ۱۳۳۶، ۱۳۳۷، ۱۳۳۸، ۱۳۳۹، ۱۳۴۰، ۱۳۴۱، ۱۳۴۲، ۱۳۴۳، ۱۳۴۴، ۱۳۴۵، ۱۳۴۶، ۱۳۴۷، ۱۳۴۸، ۱۳۴۹، ۱۳۵۰، ۱۳۵۱، ۱۳۵۲، ۱۳۵۳، ۱۳۵۴، ۱۳۵۵، ۱۳۵۶، ۱۳۵۷، ۱۳۵۸، ۱۳۵۹، ۱۳۶۰، ۱۳۶۱، ۱۳۶۲، ۱۳۶۳، ۱۳۶۴، ۱۳۶۵، ۱۳۶۶، ۱۳۶۷، ۱۳۶۸، ۱۳۶۹، ۱۳۷۰، ۱۳۷۱، ۱۳۷۲، ۱۳۷۳، ۱۳۷۴، ۱۳۷۵، ۱۳۷۶، ۱۳۷۷، ۱۳۷۸، ۱۳۷۹، ۱۳۸۰، ۱۳۸۱، ۱۳۸۲، ۱۳۸۳، ۱۳۸۴، ۱۳۸۵، ۱۳۸۶، ۱۳۸۷، ۱۳۸۸، ۱۳۸۹، ۱۳۹۰، ۱۳۹۱، ۱۳۹۲، ۱۳۹۳، ۱۳۹۴، ۱۳۹۵، ۱۳۹۶، ۱۳۹۷، ۱۳۹۸، ۱۳۹۹، ۱۴۰۰، ۱۴۰۱، ۱۴۰۲، ۱۴۰۳، ۱۴۰۴، ۱۴۰۵، ۱۴۰۶، ۱۴۰۷، ۱۴۰۸، ۱۴۰۹، ۱۴۱۰، ۱۴۱۱، ۱۴۱۲، ۱۴۱۳، ۱۴۱۴، ۱۴۱۵، ۱۴۱۶، ۱۴۱۷، ۱۴۱۸، ۱۴۱۹، ۱۴۲۰، ۱۴۲۱، ۱۴۲۲، ۱۴۲۳، ۱۴۲۴، ۱۴۲۵، ۱۴۲۶، ۱۴۲۷، ۱۴۲۸، ۱۴۲۹، ۱۴۳۰، ۱۴۳۱، ۱۴۳۲، ۱۴۳۳، ۱۴۳۴، ۱۴۳۵، ۱۴۳۶، ۱۴۳۷، ۱۴۳۸، ۱۴۳۹، ۱۴۴۰، ۱۴۴۱، ۱۴۴۲، ۱۴۴۳، ۱۴۴۴، ۱۴۴۵، ۱۴۴۶، ۱۴۴۷، ۱۴۴۸، ۱۴۴۹، ۱۴۵۰، ۱۴۵۱، ۱۴۵۲، ۱۴۵۳، ۱۴۵۴، ۱۴۵۵، ۱۴۵۶، ۱۴۵۷، ۱۴۵۸، ۱۴۵۹، ۱۴۶۰، ۱۴۶۱، ۱۴۶۲، ۱۴۶۳، ۱۴۶۴، ۱۴۶۵، ۱۴۶۶، ۱۴۶۷، ۱۴۶۸، ۱۴۶۹، ۱۴۷۰، ۱۴۷۱، ۱۴۷۲، ۱۴۷۳، ۱۴۷۴، ۱۴۷۵، ۱۴۷۶، ۱۴۷۷، ۱۴۷۸، ۱۴۷۹، ۱۴۸۰، ۱۴۸۱، ۱۴۸۲، ۱۴۸۳، ۱۴۸۴، ۱۴۸۵، ۱۴۸۶، ۱۴۸۷، ۱۴۸۸، ۱۴۸۹، ۱۴۹۰، ۱۴۹۱، ۱۴۹۲، ۱۴۹۳، ۱۴۹۴، ۱۴۹۵، ۱۴۹۶، ۱۴۹۷، ۱۴۹۸، ۱۴۹۹، ۱۵۰۰، ۱۵۰۱، ۱۵۰۲، ۱۵۰۳، ۱۵۰۴، ۱۵۰۵، ۱۵۰۶، ۱۵۰۷، ۱۵۰۸، ۱۵۰۹، ۱۵۱۰، ۱۵۱۱، ۱۵۱۲، ۱۵۱۳، ۱۵۱۴، ۱۵۱۵، ۱۵۱۶، ۱۵۱۷، ۱۵۱۸، ۱۵۱۹، ۱۵۲۰، ۱۵۲۱، ۱۵۲۲، ۱۵۲۳، ۱۵۲۴، ۱۵۲۵، ۱۵۲۶، ۱۵۲۷، ۱۵۲۸، ۱۵۲۹، ۱۵۳۰، ۱۵۳۱، ۱۵۳۲، ۱۵۳۳، ۱۵۳۴، ۱۵۳۵، ۱۵۳۶، ۱۵۳۷، ۱۵۳۸، ۱۵۳۹، ۱۵۴۰، ۱۵۴۱، ۱۵۴۲، ۱۵۴۳، ۱۵۴۴، ۱۵۴۵، ۱۵۴۶، ۱۵۴۷، ۱۵۴۸، ۱۵۴۹، ۱۵۵۰، ۱۵۵۱، ۱۵۵۲، ۱۵۵۳، ۱۵۵۴، ۱۵۵۵، ۱۵۵۶، ۱۵۵۷، ۱۵۵۸، ۱۵۵۹، ۱۵۶۰، ۱۵۶۱، ۱۵۶۲، ۱۵۶۳، ۱۵۶۴، ۱۵۶۵، ۱۵۶۶، ۱۵۶۷، ۱۵۶۸، ۱۵۶۹، ۱۵۷۰، ۱۵۷۱، ۱۵۷۲، ۱۵۷۳، ۱۵۷۴، ۱۵۷۵، ۱۵۷۶، ۱۵۷۷، ۱۵۷۸، ۱۵۷۹، ۱۵۸۰، ۱۵۸۱، ۱۵۸۲، ۱۵۸۳، ۱۵۸۴، ۱۵۸۵، ۱۵۸۶، ۱۵۸۷، ۱۵۸۸، ۱۵۸۹، ۱۵۹۰، ۱۵۹۱، ۱۵۹۲، ۱۵۹۳، ۱۵۹۴، ۱۵۹۵، ۱۵۹۶، ۱۵۹۷، ۱۵۹۸، ۱۵

استقبال ۱۹

حنیف نے سمت کعبہ کی تشریح یوں کی ہے کہ سمت کعبہ دو جانب ہے کہ جب کوئی انسان اس کی طرف متوجہ ہو تو وہ تحقیقی یا تقابلی طور پر کعبہ یا اس کی فضا کے بالمقابل ہو۔

ان حضرات کا استدلال اس آیت کریمہ سے ہے: ”وحيث ما كنتم فولتوا وجوهكم شطره“ (اور جہاں تم بھی تم رہو تو اپنے چہروں کی جست کی طرف متوجہ رہو) مفسرین لکھتے ہیں کہ ”شطر البیت“ سے مراد اس کی طرف اور اس کی جانب ہے، جیسے کہ ان حضرات نے اس حدیث سے بھی استدلال کیا ہے: ”ما بین المشرق والمغرب قبلۃ“ (۲) (مشرق و مغرب کے درمیان سب قبلہ ہے)۔

یہ تفصیل مدینہ منورہ اور ان مقامات کے علاوہ کے لئے ہے جن کا قبلہ یقینی طور پر معلوم ہے، جیسا کہ ”استقبال الخاریب“ کے بیان میں عنقریب آئے گا۔

ثانیہ کے لئے ایک زیادہ واضح قول جو مالکہ میں سے ابن القضا کا بھی قول ہے، اور امام احمد کی ایک روایت بھی ہے جسے حنابلہ میں سے ابو الخطاب نے اختیار کیا ہے، یہ ہے کہ عین کعبہ کی طرف رخ کرنا ضروری ہے۔

اور ان حضرات کا استدلال اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد سے ہے: ”وحيث ما كنتم فولتوا وجوهكم شطره“ (۱) (تم لوگ جہاں بھی ہو اپنے چہرے سر یا رخ کی طرف)۔ اور یہاں ”جست“ سے عین کعبہ مراد ہے۔ اور اسی طرح اس جگہ قبلہ سے بھی

اند رنماز درست ہوئے کے لئے ثانیہ نے یہ شرط لگائی ہے کہ کعبہ کی کسی چیز یا اس کے درہ رو کا متقابل نہ ہو کرے، اور اگر درہ رو اردھا ہو ہو تو ضروری ہے کہ آدمی کے ماتھ سے تقابلیا، وہتانی ماتھ کے بقدر اس کی چوکھٹ ہو، یہ سب صحیح اور مشہور قول ہے، یہ نکتہ بھی مقدار نماز کے مترادف ہے لہذا اسی مقدار کا متبارک یا گیا ہے (۱)۔

۱۸ حناجہ کی چند یہ درے یہ ہے کہ زمین کعبہ سے جبری ہوئی کی ابھری ہوئی چیز کا نماری کے سامنے ہوا ضروری ہے، جیسے کہ درست درہ رو در چہرہ ہو ہو۔ لہذا غارت میں نہ کی ہوئی بیٹ کا کوئی متبارک ہوگا اسی طرح شیخ سے پوست نہ کی ہوئی ماری کا بھی کوئی متبارک ہوگا، کیونکہ وہ متصل نہیں ہے۔ مگر اسوں نے جبری ہوئی چیز کی و نہائی کی کوئی مقدار، ریاض نہیں کی ہے، اور امام احمد سے ایک روایت یہ ہے کہ اتنی دلت کافی ہے کہ تجد کرتے وقت کعبہ کا کوئی حصہ اس کے سامنے ہو کر چہرہ ابھر ہو نہ ہو، اس کو وہ حق ہے معنی دنیہ و میں اختیار کیا ہے، اور یہی مذہب ہے (۲)۔

مکہ سے دور رہنے والے شخص کا استقبال قبلہ:

۱۹ - حنفیہ کا مذہب، مالکیہ، حنابلہ کا ظہر قول، اور امام شافعی کا بھی ایک قول یہ ہے کہ مکہ سے دور رہنے والے نماری کے لئے اتنا کافی ہے کہ وہ سمت کعبہ کی طرف رخ کرے، اس کے لئے عین کعبہ کی طرف متوجہ ہونا ضروری نہیں، لہذا اس کا یہ غائب مان کافی ہے کہ کعبہ اسی سمت میں ہے جو اس کے سامنے ہے، اگرچہ اس سے یقین کے ساتھ یہ نہ جانا ہو کہ وہ ٹھیک اسی کے سامنے اور مقابل ہے۔

= طرف پشت کرنے والا اور اس کے مقابل کا استقبال کرے والا جود دیکھتے
الہدوی ۲۲۸
(۱) لہذا یہ لکھا جاتا ہے ۶۶ مجموعہ ۱۹۳
۲ کشف القناع ۲۷۳

(۱) سورہ بقرہ ۱۴۴
(۲) رد المحتار ۲۸۷، الہدوی ۲۲۳، المشرع الکبیر مع البی ۲۸۹
حدیث ”ما بین المشرق والمغرب قبلۃ“ کی روایت ترمذی (۲/۱۵۳، ۱۵۴، طبع المکتب) نے کی ہے، اور شیخ احمد نے ترمذی پر اپنے حاشیہ میں اس کو نقل قرار دیا ہے۔

استقبال ۲۰-۲۲

صحابہ تابعین کے محرابوں کا رخ کرنا:

۲۱- جمہور کی رائے یہ ہے کہ صحابہ کرام کے محرابوں کے ہوتے ہوئے سمت کعبہ کے اثبات کے لئے غور و فکر کرنا جائز نہیں۔ جیسے دمشق کی جامع مسجد، فسطاط میں جامع عمرو، کوفہ، قیروان، ہمدان کی مسجدیں، بایں ہمدان میں بائیں معمولی محراب ممنوع نہیں ہے۔ اور کوئی صحابی کے محرابوں کے حکم میں داخل نہیں کیا جائے گا جب وہ ردِ مذہب کا رکن نہیں ہے۔

اسی طرح مسلمانوں کے محراب اور ان کے بننے والے محرابوں پر انیستیں کے محراب جن کو مسلمانوں نے آباد کیا ہے یعنی اسی محراب کی طرف رخ کر کے اسوں نے نماز پڑھی ہے اور ان میں سے کسی سے اس پر کوئی اعتراض نقل میں یا کیا ہے، ان کے ہوتے ہوئے سمت قبلہ ثابت کرنے میں غور و فکر کرنا جائز نہیں، کیونکہ یہ سب (محرابیں) ایسے لوگوں کی موجودگی میں قائم کی گئیں جو لال سے پوری طرح واقف تھے، لہذا یہ خبر کے قائم مقام ہے، مگر حنا بدہ کی رائے یہ ہے کہ وہاں والوں کے لئے اپنے قبلہ کی طرف متوجہ ہو کر اپنے جسم کے رخ میں کعبہ کا استقبال ضروری ہے، اس لئے کہ اس پر صحابہ کا اتفاق ہے (۱)۔

قبلہ کے متعلق خبر دینا:

۲۲- علماء کی رائے یہ ہے کہ جب کسی آبادی میں محرابیں ہی ہوں تو قبلہ کی اہمیت رکھنے والے لوگوں کے موجودہ اشیاء میں سے ایسے شخص سے دریافت کرے جس کی کوئی قابل قبول ہو۔ مرنے کی کوئی قابل قبول نہ ہو جیسے کافر، فاسق اور بچہ، تو دینی امور میں ان کی

(۱) رد المحتار ۱/ ۴۸۸، الدرر السنی ۱/ ۴۲۳، کتاب الفتاویٰ ۱/ ۴۸۰، نہایت المحتاج ۲۲۰

میں کعبہ مروی ہے، اس لئے کہ صحیحین کی حدیث ہے: "انہ یستقبلون" رکع رکعتیں قبل الکعبۃ، وقال: هذه القبلة" (آنحضور ﷺ نے کعبہ کی طرف رخ کر کے دو رکعت نماز کی اور فرمایا کہ قبلہ یہی ہے)، اس حدیث میں قبلہ کو عین کعبہ میں منحصر کرنا آیت میں جست کے قتال کو قائم کر دیتا ہے، نیز جست کا عین کعبہ پر اطلاق کرنا حقیقت نفوی ہے، اور یہی اس جگہ مروی ہے (۱)۔

مدینہ اور جو مدینہ کے حکم میں ہے وہاں کے لوگوں کا استقبال قبلہ:

۲۰- صحیح کا صحیح قول اور حنا بدہ کا ایک قول یہ ہے کہ دوسری جگہ کے رہنے والوں کی طرح اہل مدینہ پر بھی غور و فکر کر کے سمت کعبہ کی طرف رخ کرنا واجب ہے، قبلہ کے معاملہ میں شریعت کے اصل حکم کے ساتھ یہی حکم مقرر کیا ہے۔

حنفی کا رخ قول مالکیہ، شافعیہ کا مسلک اور حنا بدہ کا ایک قول یہ ہے کہ (مدنی سے مراد وہ لوگ ہیں جو آپ ﷺ کی مسجد میں ہوں یا اس کے قریب ہوں) مدینہ میں نماز پڑھنے والوں پر عین کعبہ کی طرف رخ کرنا واجب ہے، اس لئے کہ مسجد نبوی ﷺ کا محراب پر یہ وجہ ثابت ہے تو یہ کعبہ کہنے والے کی طرح ہے۔ بلکہ قاضی عیاض سے "الشفاء" میں یہ نقل کیا ہے کہ جب مسجد نبوی کی قیہ ہو رہی تھی تو کعبہ آپ کے سے ہمدرد ہو گیا تھا (۲)۔

(۱) الدرر السنی ۱/ ۴۲۳، نہایت المحتاج ۲۲۰، رد المحتار ۱/ ۴۸۰، شرح الکبیر مع ہمیں ۲۸۹

حدیث: "رکع رکعتیں قبل الکعبۃ، الحج" کی روایت بخاری (الفتح ۱/ ۵۰۱، طبع المکتبۃ الاسلامیہ) اور مسلم (۳/ ۹۶۸، طبع المکتبۃ الاسلامیہ) کے ہے۔

(۲) رد المحتار ۱/ ۴۸۸، الدرر السنی ۱/ ۴۲۳، انصاف مع شرح الکبیر ۱/ ۴۵۷، طبع اول نہایت المحتاج ۲۲۱، شرح الکبیر ۱/ ۴۸۵

۲۳-۲۴ استقبال

قواعد کے خلاف نہیں ہے۔

قبلہ کے دائل:

۲۴- مریوں کے ذریعہ قبلہ پر استدلال سے تحقیق نہیں ہو سکتی بلکہ یہاں پر مذکور ہے کہ اگر مریوں نے پانی یا مٹی تو کچھ اور مٹی میں نہ پانی کے ماریں نہ سکتے ہیں اس میں سے بعض یہ ہیں:

الف- ستارے:

ستاروں میں قطب نادر سب سے اہم ہے، کیونکہ یہ ایسا ستارہ ہے جو ایک ہی جگہ قائم رہتا ہے، اس کے ذریعہ چاروں سمتوں کی معرفت ممکن ہوتی ہے، اور اس کے ذریعہ قبلہ کا جاننا ممکن ہے گرچہ تقریبی طور پر ہو، اور قطب نادر کے اعتبار سے مختلف شہروں کے قدامت میں یہ فرق پڑتا ہے (۱)۔

ب- سورج اور چاند:

سورج اور چاند کے منازل کے ذریعہ چاروں سمتوں کا جاننا ممکن ہے، سورج کے ذریعہ یہ اقلیت معتدل موسموں (ربیع ثانی) کے ایام میں ہوتی ہے، اور چاند کے ذریعہ یہ اقلیت چاروں سمتوں کے چاند سے ہوگی۔ دونوں معتدل موسموں کے علاوہ میں سورج اور چاند کے منازل کا رخ دیکھا جائے گا، اس کے مہرین اس سے بخوبی واقف ہیں، لہذا اس کے تعلق انہی لوگوں سے رجوع کیا جائے۔ اور اس کی تفصیل فقہ کی کتابوں میں موجود ہے (۲)، اسی ضمن میں سورج اور چاند کے ظنون غریب ہونے کی جہتوں سے استدلال بھی آتا ہے۔

خبریں قابل اعتبار نہ ہوں، وہاں ان کے صحیح ہونے کا ثبوت غالب ہو جائے (توضیح ہے) اس مقام کا کوئی شخص موجود نہ ہوگا چونکہ اسے جہتہ و بنیہ پر خبر دی جائے گی لہذا اپنے اذیتا کو دہرے کے جہتہ و بنیہ سے نہیں چھوڑے گا اور مسجد والوں میں سے کوئی وہاں موجود نہ ہو تو خبری رہے، رہا اسے سخت ماس کے سے ضروری نہیں۔

مصر اور ہمدان میں ستاروں سے رہنمائی حاصل کرے جیسے قطب نادر و نہ اس جگہ کے باخبر لوگوں سے دریافت کرے جو چھ کر پکارنے سے اس کی دسترس ہیں، اور میدانوں میں ستاروں سے رہنمائی حاصل کرنا سول سے مقدم ہے، اور سول کرنا تحرری کرنے پر مقدم ہوگا (۱)۔

خبر دینے والوں کا اختلاف:

۲۳- قبلہ کے بارے میں خبر دینے والے، مفسدوں کے درمیان اختلاف ہو جائے تو ثانیہ یہ ہے یہ صراحت کی ہے کہ نماز پڑھنے والے کو اختیار ہے کہ ان دونوں میں جس کے قول کو چاہے اختیار کر لے۔ یہ بھی کہا گیا ہے کہ ان کی خبر کا اہم مائی جائے گی اور شخص خود غور و فکر کر لے، اسی ایک کے قول پر عمل نہ کرے، بلکہ اگر خود غور و فکر سے معذور ہو تو کسی حالت میں کسی ایک کا قول اختیار کرے یہ مجبور ہے، اسی صراحت کے بارے میں ہی عارضی وجہ سے مذکور دینے والوں کا اختلاف دونوں کی خبر کے ساتھ ہو جانے کا موجب ہے (۲)، فقہاء ثانیہ کی مذکورہ بالا صراحت دہرے مذہب کے

(۱) رد المحتار ۲/۲۸۸، البحر الرائق ۲/۲۵۴، مہذب الخلیل ۱/۵۱۰، التواہین ۱/۲۸۶، شرح المسماح مع حاشیہ اہل بی ۱/۱۳۶، شرح المکیر علی المصنوع ۲/۲۸۶

(۲) مہذب المسماح ۲/۲۵۴

(۱) مہذب المسماح ۲/۲۲۲، رد المحتار ۲/۲۸۸، المغنی ۵/۵۹، الدرر البیضاء ۱/۲۵۳
(۲) المغنی ۱/۶۵، شرح المکیر مع المغنی ۱/۲۵۳

استقبال ۲۵-۲۷

ج- قطب نما:

یقین کا نام دہینے والے، متقراء سے یہ بات واضح ہو چکی ہے کہ قطب نما تقیو مست مال کی تحدید ضرورتاً ہے، لہذا اس کے درمیان چاروں سمتیں جانی جاتی ہیں، و رقبہ کی تعیین کی جاتی ہے (۱)۔

دائل قبلہ کی ترتیب:

۲۵- خطیہ نے یہ ذکر کیا ہے کہ جنگوں اور سمندروں میں ستارے مثلاً قطب نامہ رہنمائے قبلہ ہیں۔ لہذا دائل کی وجہ سے یا ستاروں کو نہ پہچاننے کی وجہ سے رقبہ معلوم نہ ممکن نہ ہو تو نماز پڑھنے والے کی یہ ذمہ داری ہے کہ ستاروں کے کسی ماہر سے دریافت کرے، مگر کوئی ایسا شخص نہ ہو جن سے دریافت کر سکے یا اس نے کسی سے دریافت نہ کیا یکن اس نے کچھ نہ بتایا تو تحریر کرے۔

ثانیہ سے یہ کرنا ہے کہ قبلہ کے لائل اور جہاں میں وہ جاتا ہے بہتہ یہ ہے کہ اس جہاں کی جہ کو مقدم یا حائے جن کی قعدہ نہ تو ہر کو پہنچتی ہوئی ہو، اس سے کہ اس سے یقین حاصل ہو جاتا ہے، پھر کعبہ کو دیکھ کر علم کی بنیاد پر جو خبر دی جائے، اسے مقدم یا حائے، پھر کامل اعتناء، خبر اس کو دیکھا جائے گا، پھر قطب نامہ کو دیکھا جائے گا۔

جہاں تک قطب نما کا تعلق ہے تو ثانیہ نے قطب نما کی یہ صرحت کی ہے کہ مجتہد کو اختیار ہے کہ قطب نما پر اعتناء کرے یا نہ، مجتہد کرے۔ اور ثانیہ کی رائے یہ ہے کہ یقین کے ساتھ خبر دینے والے کی خبر اجتہاد پر مقدم ہے (۲)۔

دائل قبلہ کا سیکھنا:

۲۶- جن علاقوں کے ذریعہ قبلہ کی شناخت ہوتی ہے شرعاً اس کا سیکھنا مطلوب ہے۔ اور ثانیہ نے اپنے حجتوں میں یہ صرحت کی ہے کہ یہ سیکھنا واجب کفائی ہے، اور ان علاقوں کا سیکھنا کبھی کبھی واجب تنفی ہو جاتا ہے، مثلاً سفر پر جانے والا ایسا شخص جو حالت سفر میں مست قبلہ سے ناواقف ہو اور وہاں قبلہ کا علم رکھنے والے شافعی و مالکی ہوں اور وہ شخص ان علاقوں کو سیکھنے پر قادر ہو۔ یہ سب باتیں اس سے ہیں تاکہ مسافر صحیح قبلہ کی طرف رخ کرے۔

یا سنی کا رخ سے اس خدمات کا سیکھنا جائز ہے؟ تو اعدا شریعہ اس سے مانع نہیں، چونکہ جست قبلہ کے تعلق اس کا رخ پر اعتناء میں یا جا رہا ہے بلکہ ان خدمات کی معرفت میں اعتناء یا جا رہا ہے جس میں مسموم و مہر کا کوئی فرق نہیں ہے، اور یہ مہر تمام عدم کے سیکھنے کی طرح ہے (۱)۔

قبلہ کے بارے میں اجتہاد کرنا:

۲۷- چاروں مذاہب کافی اجمالہ اس بات پر اتفاق ہے کہ قبلہ کے بارے میں اجتہاد واجب ہے (۲)۔

ثانیہ اور ثانیہ نے کہا ہے کہ اگر ماری کو مذکورہ بالا چیزیں یعنی کعبہ کو دیکھنا، خبر اس میں، پھر، الا شخص میں نہ ہو، اور اس کے سے قبلہ کے بارے میں دستاویز ممکن ہو، اس طور سے کہ وہ قبلہ کے لائل کو جانتا ہو، اس میں ہمسے رہتا ہو، تو اس پر اجتہاد واجب ہے اگرچہ وہ احکام شریعہ سے ناواقف ہو، یہ نکتہ، وہ شخص جو کسی چیز کے لائل جانتا

(۱) نہایۃ المحتاج، ۲۲۲/۲۲۷۔

(۲) نہایۃ المحتاج، ۲۲۲/۲۲۷، شرح الکلیہ مع انہی، ۲۸۸/۲۸۸، رد المحتار، ۲۸۸/۲۸۸، المدلول، ۲۲۲۔

(۱) نہایۃ المحتاج، ۲۲۳/۲۲۷۔

(۲) رد المحتار، ۲۸۸/۲۸۸، المدلول، ۲۲۷/۲۲۷، نہایۃ المحتاج، ۲۲۲/۲۲۷، انہی، ۲۸۸/۲۸۸، شرح الکلیہ مع انہی، ۲۸۸/۲۸۸۔

استقبال ۲۸

ہے وہ اس چیز میں مجتہد ہے۔ اور اس وجہ سے بھی کہ جس چیز کی موجودگی میں اس کا ابتداء ضروری ہو اور وہ غفلت ہو جائے تو اس پر دلیل قائم رخصت ضروری ہے۔ اور لوگوں نے یہ بھی دیکھا ہے کہ جس شخص پر ابتداء لازم ہو اس کے لئے تھلید حرام ہے۔ چونکہ وہ دلیل کے وسیعہ مستثنیٰ قبضہ پر قائم ہے۔

حضرت نے یہ بھی کہا ہے کہ جب ابتداء کرنے سے وقت شک ہو رہا ہو تو اپنے حال پر نماز پڑھ لے اور یہی فی تھلید نہ کرے۔ مثلاً حاکم کے لئے غیہ کی تھلید جائز نہیں مگر وہ اپنی نماز مکمل کرے گا۔ اور ابن قدامہ نے یہ صریحاً ہی ہے کہ اگر ابتداء ممکن ہو تو تنگی وقت کی وجہ سے ابتداء کی شرط ساتھ نہ ہوگی (۱)۔

جہتہ و میں شک اور اجتہاد کی تبدیلی:

۲۸- ثانیہ اور حنا بلکہ رائے یہ ہے کہ کسی مجتہد کا اجتہاد اگر تبدیل ہو جائے تو وہ لازماً دوسرے اجتہاد پر عمل کرے۔ مثلاً طیکہ اور اجتہاد پٹنہ اجتہاد سے رنج ہو، اور اگر پٹنہ اجتہاد ہی دوسرے اجتہاد پر رنج ہے تو پہلے پر عمل کرے گا، اور حنا بلکہ نے کہا ہے کہ اگر اس کو اپنے اجتہاد میں شک ہو جائے تب بھی اسی جہت پر قائم رہے، اس لئے کہ اجتہاد ایک ظاہر ہے، لہذا شک کی وجہ سے اس کو نہیں چھوڑے گا اور جو نماز پہلے اجتہاد کے مطابق پڑھ چکا ہے اس کا اعادہ نہیں کرے گا، مثلاً کسی قاضی کا اجتہاد دوسرے مقدمہ پیش آئے پر بدل جائے تو وہ اس میں دوسرے اجتہاد پر عمل کرے گا اور وہ اپنا پہلا فیصلہ نہیں توڑے گا، اس میں کسی کا اختلاف نہیں ہے۔ اس لئے کہ کوئی اجتہاد دوسرے اجتہاد سے کفریہ نہیں توڑا جاتا۔

خیر، ثانیہ اور حنا بلکہ کا مسلک یہ ہے کہ اس سے فرق نہیں پڑتا کہ اس کا اجتہاد نماز کے دوران بدلا ہو یا نماز کے بعد۔ قبلہ کے تحقق اجتہاد کر کے نماز پڑھنے والے کی رائے اگر بدل جائے تو وہ گھوم جائے گا، اور جو نماز پڑھ چکا ہے وہی پڑھ کرے گا۔

اس میں نماز اور نماز کے بعد خیال بدل جانے میں کوئی فرق نہیں ہے۔ اگر اس میں نماز میں اس کا اجتہاد بدلا تو گھوم جائے گا اور اگر وہ نماز پڑھ کر رہا ہے گا، حتیٰ کہ اگر اس نے اجتہاد کے وسیعہ پر رخصت نماز چار سمتوں کی طرف رخ کر کے پڑھی ہو تب بھی جائز ہے، چونکہ یہ مجتہد ہے اور اس کے اجتہاد نے ایک خاص سمت کی طرف رہنمائی کی ہے، لہذا اس کے لئے دوسرے سمت کی طرف رخ کر کے نماز پڑھنا جائز نہیں جیسا کہ اگر وہ دوسری نماز پڑھنا چاہے (تو نئے اجتہاد کے مطابق مارا جائے گا)، اگر گزشتہ مسئلہ میں اس کے سابق اجتہاد کو توڑنا نہیں ہے، اس لئے کہ ہم گزشتہ نماز کا اعادہ اس پر لازم نہیں کرتے، ہم صرف مستقبل میں اس پر نئے اجتہاد پر عمل کرنا لازم کرتے ہیں (۲)۔

مالکیہ کی رائے یہ ہے کہ جس شخص نے اجتہاد کرنے کے بعد نماز شروع کی اور وہ ان میں اس کے اجتہاد کا غلط ہونا یقینی یا نسبی طور پر واضح ہو گیا تو اس کے لئے نماز کو توڑ دینا واجب ہے، اور اگر نماز کے مکمل ہونے کے بعد معلوم ہو تو نماز کا اعادہ واجب نہیں، مستحب ہے، جیسا کہ اگر فیصلہ کرنے سے پہلے قاضی پر دلیل کی غلطی واضح ہوئی ہو تو اس کے لئے اپنے پہلے اجتہاد سے فیصلہ کرنا جائز نہیں، اور اگر فیصلہ کر دیا تو اس کو توڑ دینا جائز ہے، اور اگر وہ ان نماز اس کو صرف شک ہو تو وہ اپنے پہلے اجتہاد کے مطابق اپنی نماز مکمل کر لے گا (۳)۔

(۱) نہایت المحتاج ۲۲۲ ص ۲۷۷، شرح الکیر مع معنی ۲۷۷۔

(۲) المدون ۲۲۷۔

(۳) نہایت المحتاج ۲۲۳ ص ۲۷۸، شرح الکیر مع معنی ۲۷۸ ص ۲۷۹۔

قبلہ کے بارے میں جہتہ و میں، اختلاف:

۲۹- حنفیہ، مالکیہ، شافعیہ و حنبلیہ کا مسلک یہ ہے کہ اگر، مجتہدین کا جہتہ مختلف ہو جائے تو اس میں سے کوئی وجہ سے کا اقبال ہو قنہ نہیں کرے گا، یونکہ اس میں سے ایک وجہ سے کے مط ہونے کا عقائد رکھتا ہے، لہذا قنہ و جہاز نہ ہونی۔

اور ابن قدامہ کے نزدیک مذہب حنبلی کا قیاس اس کے جوہر کا ہے اور ابو ثور کا مذہب یہی ہے، یہ اس لئے کہ ان میں سے ایک وجہ سے کی نماز کو صحیح سمجھتا ہے اور ایک کا مریض یہ ہے کہ وہ اس سمت متوجہ ہو کر نماز پڑھے جس طرف وجہ ہے تو جہت کعبہ میں اختلاف کا قیام ہوا قنہ کرے سے مانع نہیں ہے، جیسے کعبہ کے رد کر نماز پڑھے والے۔

اور اگر جہت میں وہ دو متفق ہوں، تو میں با میں مائل ہوئے میں مختلف ہو جائے تو مذہب یہ ہے کہ سمت (کعبہ) میں دونوں کے متفق ہونے کی وجہ سے بلا اختلاف افتہ اشیاء ہوگی، اور استقبال کے سے یہی کافی ہے۔

شافعیہ کہتے ہیں کہ اگر وہ آئینوں نے قبلہ کے بارے میں اجتہاد کیا اور دونوں کا جہتہ متفق ہو گیا، جس اس میں سے ایک وجہ سے کی قنہ ہوگی، پھر درمیان نماز میں ان میں سے ایک کا اجتہاد بدل گیا تو اس کے لئے دوسری سمت کی طرف گھوم جانا لازم ہے، اور مقتدی اپنی قنہ کو قائم کرے کی نیت کرے گا اگرچہ یہ اختلاف دائیں با میں مائل ہوئے میں ہو، اور یہ عذر قنہ کو قائم کرے کے لئے قائل قبل ہے لہذا جہت کی فضیلت بھی اس سے نوت نہ ہوگی۔ یہ اس وقت ہے جب مقتدی کو اپنے امام کے مڑ جائے کا علم ہو گیا ہو، اگر سلام کے بعد علم ہو ہو تو اسے یہ ہے کہ عاودہ واجب ہوگا۔

و راجع کہتے ہیں کہ امام سے اگر سلام بھیج دیا پھر مسبوق یا لاحق

کی رائے بدل گئی (۱) تو مسبوق مڑ جائے گا، یونکہ وہ نوت شدہ رعاتوں کی تشاؤ نے میں منفرد ہے، اور لاحق پھر سے نماز پڑھے، یونکہ جو (رعتیں) وہ پڑھے گا اس میں بھی وہ مقتدی ہے، اور مقتدی کو امام کے پیچھے اگر معلوم ہو جائے کہ قبلہ اس سمت کے علاوہ کی طرف ہے بعد امام نماز پڑھا ہے تو اس کے لئے اپنی نماز کی اصلاح ممکن نہیں ہے، یونکہ اگر وہ مڑ جائے تو بقیہ سمت بعد میں امام کی مخالفت کرنے والا ہوگا جو مقصد سلو ہے اور اگر نہ مڑے تو وہ اپنی نماز اس سمت کی طرف رخ کر کے مکمل کرنے والا ہوگا جو اس کے نزدیک قبلہ کی سمت نہیں، اور یہ بھی مقصد نماز ہے (۲)۔

مجتہد پر قبلہ کا مخفی ہونا:

۳۰- اجتہاد کر کے نماز پڑھنے والے پر قنہ کا مشتبہ ہونا یا تو نماز سے قبل پیش آیا ہو گا یا دوران نماز میں، اور یہ تو تحری سے قبل پیش آیا ہو گا یا تحری کے بعد، ایک کی بحث علیحدہ علیحدہ وقتاً علیہا ہے۔

تحری اور نماز سے قبل قبلہ کا مخفی ہونا:

۳۱- حنفیہ، مالکیہ اور حنبلیہ نے یہ کرنا ہے کہ جو شخص دلال کے رعبہ قنہ کو معلوم کرنے سے عاجز ہو، دلال قبلہ اس پر مخفی ہوں یا تو اس لئے کہ قبلہ کے دلال مفقود ہیں یا باؤں کی وجہ سے یا انسان کے محبوب ہونے کی وجہ سے یا دلال قبلہ ظاہر ہونے کے باوجود کسی اشتہاد

(۱) مسبوق وہ ہے جس کی امام کے ساتھ ایک ایک سے دلائل رعاتیں چھوٹ گئی ہوں، اور لاحق وہ شخص ہے جس نے اپنی امام کے ساتھ شروع کی، پھر اس کو کوئی عارضہ پیش آ گیا جس نے امام کی عروہ سے روک دیا، یہاں تک کہ اس کی ایک سے دلائل رعاتیں نوت ہو گئیں۔

(۲) رد المحتار ۲/۲۵۰، الدرر ۲/۲۶۱، الفتا ۲/۲۹۹، المعنی ۲/۳۷۵، شرح الکلیع مع المعنی ۲/۳۷۵، المعنی شرح ص ۲۵۵۔

۳۶-۳۸

ماہینا شخص ورنہ اپنی تاریکی میں رفتار شخص کا، استقبال قبلہ:
۳۶- حنفیہ، شافعیہ و حنابلہ کا مسلک یہ ہے کہ ماہینا کے لئے قبلہ
دریافت کرنا ضروری ہے کیونکہ ۱۰ ملاقات کا حلقہ مشاہدہ ہے،
وہ حنفیہ کا کہنا یہ ہے کہ اگر ایسا شخص موجود نہ ہو جس سے دریافت
کرے تو وہ تحری کرے گا۔ اور اسی طرح جب اس نے کسی سے
دریافت کیا ہیں اس نے کوئی جواب نہ دیا تو بھی تحری کرے گا تا کہ
اگر اس شخص نے ماہینا کے نماز پڑھ لینے کے بعد اس کو قلم بتایا تو اعادہ
نہیں کرے گا۔ اور اگر اس نے دریافت نہیں کیا، تحری کر لی تو اگر اس
نے صحیح رخ پر نماز پڑھی تو جائز ہے ورنہ نہیں۔

اور اگر کوئی مایینہ غیر قبلہ کی طرف رخ کر کے نماز میں پڑھے
کوئی شخص اس کو صحیح سمت کی طرف پھیر دے تو نماز میں کرتے
وقت مایینہ کو ایسا شخص دستیاب تھا جس سے دو قبلہ کے بارے میں
دریافت کرنا پھر بھی اس سے دریافت نہیں کیا تو اس کی نماز نہیں ہوئی۔
اور اگر نماز میں کرتے وقت یہ شخص دستیاب نہیں تھا جس سے دو
پوچھتا تو گندہ نماز پڑھنا کرے گا۔ اور اس رخ پھیرنے والے شخص
کے سے اس مایینہ نمازی کی قید ہمارے نہیں۔

مالکیہ سے فرمایا ہے کہ یہ شخص سے لے قبیلہ کے بارے میں
 کسی حقیقت پر رے و لے کی تھلیہ جار نہیں ہے بلکہ اس پر واجب ہے
 کہ کسی حامل سے عداوت پوچھے تاکہ ان کے رمیہ قبیلہ کی طرف اس
 کی رہنمائی ہو جائے کہ

قبیلہ کے بارے میں غلطی کا واضح ہونا:

۷۳- حنفیہ نے مطلق یہ بات کہی ہے کہ وہ نمازی جسے قبلہ کے
= رد المحتار، ۱/۳۹۰۔

() در الحار، ۴۸۹، ۴۹۰، المرقی، ۲۲۶، غلیظہ الحجج، ۳۲۵، ۳۲۴
بسی، ۱۶۷، ۳۷۴، شرح الکبریٰ مع بسی، ۹۰، ۹۱

استقبال ۳۸

دعا بلے نے اس کا کر یا ہے۔ ”یہ مش دُشمن و دُند کا خوف ہے، ایسی صورت میں اس کو اختیار ہے کہ اس کو جس طرف قدرت ہو ہی طرف متوجہ ہو جائے، ”وہی حکم اس شخص کا بھی ہے جو دشمن کے ہار سے ہار ہو کر بھاگ رہا ہو تو وہ اپنی سواری پر نہ زپڑھ لے۔

حنفیہ نے عذر کی صورتوں میں سے ساتھیوں سے یہ عذر ہو جانے کے خوف کو بھی ذکر کیا ہے، چونکہ اس میں بھی ضرر ہے۔ ثنائیہ نے اس میں دشت محسوس کرنے کو بھی ذکر کیا ہے اگرچہ ساتھیوں سے علیحدہ ہو جانے سے کوئی نقصان نہ ہو۔

حنفیہ اور مالکیہ نے عذر میں سے اس کو بھی ذکر کیا ہے کہ سواری سے اترنے میں اس کے پانے ہوں گے مٹی وغیرہ سے موٹ ہونے کا خوف ہو۔

حنفیہ نے یہ شرط لگائی ہے کہ وہ سواری سے اترنے سے عاجز ہو، تو اگر سواری سے نیچے آنے کی قدرت ہو تو اتر جائے اور کھڑے ہو کر اٹارو سے نماز پڑھے، اور اگر بیٹھنے کی قدرت ہو تو سجدہ کر سکتا ہو تو بیٹھ کر اٹارو سے نماز ادا کرے۔

حنفیہ اور ثنائیہ نے عذر میں اس کو بھی ذکر کیا ہے کہ سواری سے اترنے کی صورت میں اس کے مال کے مالک ہونے کا خوف ہو، خود مال ملوک ہو یا امانت، ”حنفیہ“ ثنائیہ نے ذکر کیا ہے کہ جو شخص نماز کے لئے سواری سے اترنے کے بعد سو رہے ہوں کسی معصوم کا محتاط ہو، ”کوئی معصوم ہو جو نہ ہو تو وہ بھی معذور ہے، ہاں طور کہ سواری پر نشہ ہو یا موٹو، کمر ہو تو اس کے سے سواری سے نیچے نہ مٹا جائز ہے (۱)۔

انہیں عذر میں سے شدید جنگ کے وقت خوف ہوا بھی ہے، چنانچہ مذاہب اربعہ اس پر متفق ہیں کہ گھسان کی لڑائی کے وقت

(۱) رد المحتار ۱/۹۹، الدر المنثور ۱/۲۳۹، ۲۳۹، ۲۴۰، ۲۴۱، ۲۴۲، ۲۴۳، ۲۴۴، ۲۴۵، ۲۴۶، ۲۴۷، ۲۴۸، ۲۴۹، ۲۵۰، ۲۵۱، ۲۵۲، ۲۵۳، ۲۵۴، ۲۵۵، ۲۵۶، ۲۵۷، ۲۵۸، ۲۵۹، ۲۶۰، ۲۶۱، ۲۶۲، ۲۶۳، ۲۶۴، ۲۶۵، ۲۶۶، ۲۶۷، ۲۶۸، ۲۶۹، ۲۷۰، ۲۷۱، ۲۷۲، ۲۷۳، ۲۷۴، ۲۷۵، ۲۷۶، ۲۷۷، ۲۷۸، ۲۷۹، ۲۸۰، ۲۸۱، ۲۸۲، ۲۸۳، ۲۸۴، ۲۸۵، ۲۸۶، ۲۸۷، ۲۸۸، ۲۸۹، ۲۹۰، ۲۹۱، ۲۹۲، ۲۹۳، ۲۹۴، ۲۹۵، ۲۹۶، ۲۹۷، ۲۹۸، ۲۹۹، ۳۰۰، ۳۰۱، ۳۰۲، ۳۰۳، ۳۰۴، ۳۰۵، ۳۰۶، ۳۰۷، ۳۰۸، ۳۰۹، ۳۱۰، ۳۱۱، ۳۱۲، ۳۱۳، ۳۱۴، ۳۱۵، ۳۱۶، ۳۱۷، ۳۱۸، ۳۱۹، ۳۲۰، ۳۲۱، ۳۲۲، ۳۲۳، ۳۲۴، ۳۲۵، ۳۲۶، ۳۲۷، ۳۲۸، ۳۲۹، ۳۳۰، ۳۳۱، ۳۳۲، ۳۳۳، ۳۳۴، ۳۳۵، ۳۳۶، ۳۳۷، ۳۳۸، ۳۳۹، ۳۴۰، ۳۴۱، ۳۴۲، ۳۴۳، ۳۴۴، ۳۴۵، ۳۴۶، ۳۴۷، ۳۴۸، ۳۴۹، ۳۵۰، ۳۵۱، ۳۵۲، ۳۵۳، ۳۵۴، ۳۵۵، ۳۵۶، ۳۵۷، ۳۵۸، ۳۵۹، ۳۶۰، ۳۶۱، ۳۶۲، ۳۶۳، ۳۶۴، ۳۶۵، ۳۶۶، ۳۶۷، ۳۶۸، ۳۶۹، ۳۷۰، ۳۷۱، ۳۷۲، ۳۷۳، ۳۷۴، ۳۷۵، ۳۷۶، ۳۷۷، ۳۷۸، ۳۷۹، ۳۸۰، ۳۸۱، ۳۸۲، ۳۸۳، ۳۸۴، ۳۸۵، ۳۸۶، ۳۸۷، ۳۸۸، ۳۸۹، ۳۹۰، ۳۹۱، ۳۹۲، ۳۹۳، ۳۹۴، ۳۹۵، ۳۹۶، ۳۹۷، ۳۹۸، ۳۹۹، ۴۰۰، ۴۰۱، ۴۰۲، ۴۰۳، ۴۰۴، ۴۰۵، ۴۰۶، ۴۰۷، ۴۰۸، ۴۰۹، ۴۱۰، ۴۱۱، ۴۱۲، ۴۱۳، ۴۱۴، ۴۱۵، ۴۱۶، ۴۱۷، ۴۱۸، ۴۱۹، ۴۲۰، ۴۲۱، ۴۲۲، ۴۲۳، ۴۲۴، ۴۲۵، ۴۲۶، ۴۲۷، ۴۲۸، ۴۲۹، ۴۳۰، ۴۳۱، ۴۳۲، ۴۳۳، ۴۳۴، ۴۳۵، ۴۳۶، ۴۳۷، ۴۳۸، ۴۳۹، ۴۴۰، ۴۴۱، ۴۴۲، ۴۴۳، ۴۴۴، ۴۴۵، ۴۴۶، ۴۴۷، ۴۴۸، ۴۴۹، ۴۵۰، ۴۵۱، ۴۵۲، ۴۵۳، ۴۵۴، ۴۵۵، ۴۵۶، ۴۵۷، ۴۵۸، ۴۵۹، ۴۶۰، ۴۶۱، ۴۶۲، ۴۶۳، ۴۶۴، ۴۶۵، ۴۶۶، ۴۶۷، ۴۶۸، ۴۶۹، ۴۷۰، ۴۷۱، ۴۷۲، ۴۷۳، ۴۷۴، ۴۷۵، ۴۷۶، ۴۷۷، ۴۷۸، ۴۷۹، ۴۸۰، ۴۸۱، ۴۸۲، ۴۸۳، ۴۸۴، ۴۸۵، ۴۸۶، ۴۸۷، ۴۸۸، ۴۸۹، ۴۹۰، ۴۹۱، ۴۹۲، ۴۹۳، ۴۹۴، ۴۹۵، ۴۹۶، ۴۹۷، ۴۹۸، ۴۹۹، ۵۰۰، ۵۰۱، ۵۰۲، ۵۰۳، ۵۰۴، ۵۰۵، ۵۰۶، ۵۰۷، ۵۰۸، ۵۰۹، ۵۱۰، ۵۱۱، ۵۱۲، ۵۱۳، ۵۱۴، ۵۱۵، ۵۱۶، ۵۱۷، ۵۱۸، ۵۱۹، ۵۲۰، ۵۲۱، ۵۲۲، ۵۲۳، ۵۲۴، ۵۲۵، ۵۲۶، ۵۲۷، ۵۲۸، ۵۲۹، ۵۳۰، ۵۳۱، ۵۳۲، ۵۳۳، ۵۳۴، ۵۳۵، ۵۳۶، ۵۳۷، ۵۳۸، ۵۳۹، ۵۴۰، ۵۴۱، ۵۴۲، ۵۴۳، ۵۴۴، ۵۴۵، ۵۴۶، ۵۴۷، ۵۴۸، ۵۴۹، ۵۵۰، ۵۵۱، ۵۵۲، ۵۵۳، ۵۵۴، ۵۵۵، ۵۵۶، ۵۵۷، ۵۵۸، ۵۵۹، ۵۶۰، ۵۶۱، ۵۶۲، ۵۶۳، ۵۶۴، ۵۶۵، ۵۶۶، ۵۶۷، ۵۶۸، ۵۶۹، ۵۷۰، ۵۷۱، ۵۷۲، ۵۷۳، ۵۷۴، ۵۷۵، ۵۷۶، ۵۷۷، ۵۷۸، ۵۷۹، ۵۸۰، ۵۸۱، ۵۸۲، ۵۸۳، ۵۸۴، ۵۸۵، ۵۸۶، ۵۸۷، ۵۸۸، ۵۸۹، ۵۹۰، ۵۹۱، ۵۹۲، ۵۹۳، ۵۹۴، ۵۹۵، ۵۹۶، ۵۹۷، ۵۹۸، ۵۹۹، ۶۰۰، ۶۰۱، ۶۰۲، ۶۰۳، ۶۰۴، ۶۰۵، ۶۰۶، ۶۰۷، ۶۰۸، ۶۰۹، ۶۱۰، ۶۱۱، ۶۱۲، ۶۱۳، ۶۱۴، ۶۱۵، ۶۱۶، ۶۱۷، ۶۱۸، ۶۱۹، ۶۲۰، ۶۲۱، ۶۲۲، ۶۲۳، ۶۲۴، ۶۲۵، ۶۲۶، ۶۲۷، ۶۲۸، ۶۲۹، ۶۳۰، ۶۳۱، ۶۳۲، ۶۳۳، ۶۳۴، ۶۳۵، ۶۳۶، ۶۳۷، ۶۳۸، ۶۳۹، ۶۴۰، ۶۴۱، ۶۴۲، ۶۴۳، ۶۴۴، ۶۴۵، ۶۴۶، ۶۴۷، ۶۴۸، ۶۴۹، ۶۵۰، ۶۵۱، ۶۵۲، ۶۵۳، ۶۵۴، ۶۵۵، ۶۵۶، ۶۵۷، ۶۵۸، ۶۵۹، ۶۶۰، ۶۶۱، ۶۶۲، ۶۶۳، ۶۶۴، ۶۶۵، ۶۶۶، ۶۶۷، ۶۶۸، ۶۶۹، ۶۷۰، ۶۷۱، ۶۷۲، ۶۷۳، ۶۷۴، ۶۷۵، ۶۷۶، ۶۷۷، ۶۷۸، ۶۷۹، ۶۸۰، ۶۸۱، ۶۸۲، ۶۸۳، ۶۸۴، ۶۸۵، ۶۸۶، ۶۸۷، ۶۸۸، ۶۸۹، ۶۹۰، ۶۹۱، ۶۹۲، ۶۹۳، ۶۹۴، ۶۹۵، ۶۹۶، ۶۹۷، ۶۹۸، ۶۹۹، ۷۰۰، ۷۰۱، ۷۰۲، ۷۰۳، ۷۰۴، ۷۰۵، ۷۰۶، ۷۰۷، ۷۰۸، ۷۰۹، ۷۱۰، ۷۱۱، ۷۱۲، ۷۱۳، ۷۱۴، ۷۱۵، ۷۱۶، ۷۱۷، ۷۱۸، ۷۱۹، ۷۲۰، ۷۲۱، ۷۲۲، ۷۲۳، ۷۲۴، ۷۲۵، ۷۲۶، ۷۲۷، ۷۲۸، ۷۲۹، ۷۳۰، ۷۳۱، ۷۳۲، ۷۳۳، ۷۳۴، ۷۳۵، ۷۳۶، ۷۳۷، ۷۳۸، ۷۳۹، ۷۴۰، ۷۴۱، ۷۴۲، ۷۴۳، ۷۴۴، ۷۴۵، ۷۴۶، ۷۴۷، ۷۴۸، ۷۴۹، ۷۵۰، ۷۵۱، ۷۵۲، ۷۵۳، ۷۵۴، ۷۵۵، ۷۵۶، ۷۵۷، ۷۵۸، ۷۵۹، ۷۶۰، ۷۶۱، ۷۶۲، ۷۶۳، ۷۶۴، ۷۶۵، ۷۶۶، ۷۶۷، ۷۶۸، ۷۶۹، ۷۷۰، ۷۷۱، ۷۷۲، ۷۷۳، ۷۷۴، ۷۷۵، ۷۷۶، ۷۷۷، ۷۷۸، ۷۷۹، ۷۸۰، ۷۸۱، ۷۸۲، ۷۸۳، ۷۸۴، ۷۸۵، ۷۸۶، ۷۸۷، ۷۸۸، ۷۸۹، ۷۹۰، ۷۹۱، ۷۹۲، ۷۹۳، ۷۹۴، ۷۹۵، ۷۹۶، ۷۹۷، ۷۹۸، ۷۹۹، ۸۰۰، ۸۰۱، ۸۰۲، ۸۰۳، ۸۰۴، ۸۰۵، ۸۰۶، ۸۰۷، ۸۰۸، ۸۰۹، ۸۱۰، ۸۱۱، ۸۱۲، ۸۱۳، ۸۱۴، ۸۱۵، ۸۱۶، ۸۱۷، ۸۱۸، ۸۱۹، ۸۲۰، ۸۲۱، ۸۲۲، ۸۲۳، ۸۲۴، ۸۲۵، ۸۲۶، ۸۲۷، ۸۲۸، ۸۲۹، ۸۳۰، ۸۳۱، ۸۳۲، ۸۳۳، ۸۳۴، ۸۳۵، ۸۳۶، ۸۳۷، ۸۳۸، ۸۳۹، ۸۴۰، ۸۴۱، ۸۴۲، ۸۴۳، ۸۴۴، ۸۴۵، ۸۴۶، ۸۴۷، ۸۴۸، ۸۴۹، ۸۵۰، ۸۵۱، ۸۵۲، ۸۵۳، ۸۵۴، ۸۵۵، ۸۵۶، ۸۵۷، ۸۵۸، ۸۵۹، ۸۶۰، ۸۶۱، ۸۶۲، ۸۶۳، ۸۶۴، ۸۶۵، ۸۶۶، ۸۶۷، ۸۶۸، ۸۶۹، ۸۷۰، ۸۷۱، ۸۷۲، ۸۷۳، ۸۷۴، ۸۷۵، ۸۷۶، ۸۷۷، ۸۷۸، ۸۷۹، ۸۸۰، ۸۸۱، ۸۸۲، ۸۸۳، ۸۸۴، ۸۸۵، ۸۸۶، ۸۸۷، ۸۸۸، ۸۸۹، ۸۹۰، ۸۹۱، ۸۹۲، ۸۹۳، ۸۹۴، ۸۹۵، ۸۹۶، ۸۹۷، ۸۹۸، ۸۹۹، ۹۰۰، ۹۰۱، ۹۰۲، ۹۰۳، ۹۰۴، ۹۰۵، ۹۰۶، ۹۰۷، ۹۰۸، ۹۰۹، ۹۱۰، ۹۱۱، ۹۱۲، ۹۱۳، ۹۱۴، ۹۱۵، ۹۱۶، ۹۱۷، ۹۱۸، ۹۱۹، ۹۲۰، ۹۲۱، ۹۲۲، ۹۲۳، ۹۲۴، ۹۲۵، ۹۲۶، ۹۲۷، ۹۲۸، ۹۲۹، ۹۳۰، ۹۳۱، ۹۳۲، ۹۳۳، ۹۳۴، ۹۳۵، ۹۳۶، ۹۳۷، ۹۳۸، ۹۳۹، ۹۴۰، ۹۴۱، ۹۴۲، ۹۴۳، ۹۴۴، ۹۴۵، ۹۴۶، ۹۴۷، ۹۴۸، ۹۴۹، ۹۵۰، ۹۵۱، ۹۵۲، ۹۵۳، ۹۵۴، ۹۵۵، ۹۵۶، ۹۵۷، ۹۵۸، ۹۵۹، ۹۶۰، ۹۶۱، ۹۶۲، ۹۶۳، ۹۶۴، ۹۶۵، ۹۶۶، ۹۶۷، ۹۶۸، ۹۶۹، ۹۷۰، ۹۷۱، ۹۷۲، ۹۷۳، ۹۷۴، ۹۷۵، ۹۷۶، ۹۷۷، ۹۷۸، ۹۷۹، ۹۸۰، ۹۸۱، ۹۸۲، ۹۸۳، ۹۸۴، ۹۸۵، ۹۸۶، ۹۸۷، ۹۸۸، ۹۸۹، ۹۹۰، ۹۹۱، ۹۹۲، ۹۹۳، ۹۹۴، ۹۹۵، ۹۹۶، ۹۹۷، ۹۹۸، ۹۹۹، ۱۰۰۰، ۱۰۰۱، ۱۰۰۲، ۱۰۰۳، ۱۰۰۴، ۱۰۰۵، ۱۰۰۶، ۱۰۰۷، ۱۰۰۸، ۱۰۰۹، ۱۰۱۰، ۱۰۱۱، ۱۰۱۲، ۱۰۱۳، ۱۰۱۴، ۱۰۱۵، ۱۰۱۶، ۱۰۱۷، ۱۰۱۸، ۱۰۱۹، ۱۰۲۰، ۱۰۲۱، ۱۰۲۲، ۱۰۲۳، ۱۰۲۴، ۱۰۲۵، ۱۰۲۶، ۱۰۲۷، ۱۰۲۸، ۱۰۲۹، ۱۰۳۰، ۱۰۳۱، ۱۰۳۲، ۱۰۳۳، ۱۰۳۴، ۱۰۳۵، ۱۰۳۶، ۱۰۳۷، ۱۰۳۸، ۱۰۳۹، ۱۰۴۰، ۱۰۴۱، ۱۰۴۲، ۱۰۴۳، ۱۰۴۴، ۱۰۴۵، ۱۰۴۶، ۱۰۴۷، ۱۰۴۸، ۱۰۴۹، ۱۰۵۰، ۱۰۵۱، ۱۰۵۲، ۱۰۵۳، ۱۰۵۴، ۱۰۵۵، ۱۰۵۶، ۱۰۵۷، ۱۰۵۸، ۱۰۵۹، ۱۰۶۰، ۱۰۶۱، ۱۰۶۲، ۱۰۶۳، ۱۰۶۴، ۱۰۶۵، ۱۰۶۶، ۱۰۶۷، ۱۰۶۸، ۱۰۶۹، ۱۰۷۰، ۱۰۷۱، ۱۰۷۲، ۱۰۷۳، ۱۰۷۴، ۱۰۷۵، ۱۰۷۶، ۱۰۷۷، ۱۰۷۸، ۱۰۷۹، ۱۰۸۰، ۱۰۸۱، ۱۰۸۲، ۱۰۸۳، ۱۰۸۴، ۱۰۸۵، ۱۰۸۶، ۱۰۸۷، ۱۰۸۸، ۱۰۸۹، ۱۰۹۰، ۱۰۹۱، ۱۰۹۲، ۱۰۹۳، ۱۰۹۴، ۱۰۹۵، ۱۰۹۶، ۱۰۹۷، ۱۰۹۸، ۱۰۹۹، ۱۱۰۰، ۱۱۰۱، ۱۱۰۲، ۱۱۰۳، ۱۱۰۴، ۱۱۰۵، ۱۱۰۶، ۱۱۰۷، ۱۱۰۸، ۱۱۰۹، ۱۱۱۰، ۱۱۱۱، ۱۱۱۲، ۱۱۱۳، ۱۱۱۴، ۱۱۱۵، ۱۱۱۶، ۱۱۱۷، ۱۱۱۸، ۱۱۱۹، ۱۱۲۰، ۱۱۲۱، ۱۱۲۲، ۱۱۲۳، ۱۱۲۴، ۱۱۲۵، ۱۱۲۶، ۱۱۲۷، ۱۱۲۸، ۱۱۲۹، ۱۱۳۰، ۱۱۳۱، ۱۱۳۲، ۱۱۳۳، ۱۱۳۴، ۱۱۳۵، ۱۱۳۶، ۱۱۳۷، ۱۱۳۸، ۱۱۳۹، ۱۱۴۰، ۱۱۴۱، ۱۱۴۲، ۱۱۴۳، ۱۱۴۴، ۱۱۴۵، ۱۱۴۶، ۱۱۴۷، ۱۱۴۸، ۱۱۴۹، ۱۱۵۰، ۱۱۵۱، ۱۱۵۲، ۱۱۵۳، ۱۱۵۴، ۱۱۵۵، ۱۱۵۶، ۱۱۵۷، ۱۱۵۸، ۱۱۵۹، ۱۱۶۰، ۱۱۶۱، ۱۱۶۲، ۱۱۶۳، ۱۱۶۴، ۱۱۶۵، ۱۱۶۶، ۱۱۶۷، ۱۱۶۸، ۱۱۶۹، ۱۱۷۰، ۱۱۷۱، ۱۱۷۲، ۱۱۷۳، ۱۱۷۴، ۱۱۷۵، ۱۱۷۶، ۱۱۷۷، ۱۱۷۸، ۱۱۷۹، ۱۱۸۰، ۱۱۸۱، ۱۱۸۲، ۱۱۸۳، ۱۱۸۴، ۱۱۸۵، ۱۱۸۶، ۱۱۸۷، ۱۱۸۸، ۱۱۸۹، ۱۱۹۰، ۱۱۹۱، ۱۱۹۲، ۱۱۹۳، ۱۱۹۴، ۱۱۹۵، ۱۱۹۶، ۱۱۹۷، ۱۱۹۸، ۱۱۹۹، ۱۲۰۰، ۱۲۰۱، ۱۲۰۲، ۱۲۰۳، ۱۲۰۴، ۱۲۰۵، ۱۲۰۶، ۱۲۰۷، ۱۲۰۸، ۱۲۰۹، ۱۲۱۰، ۱۲۱۱، ۱۲۱۲، ۱۲۱۳، ۱۲۱۴، ۱۲۱۵، ۱۲۱۶، ۱۲۱۷، ۱۲۱۸، ۱۲۱۹، ۱۲۲۰، ۱۲۲۱، ۱۲۲۲، ۱۲۲۳، ۱۲۲۴، ۱۲۲۵، ۱۲۲۶، ۱۲۲۷، ۱۲۲۸، ۱۲۲۹، ۱۲۳۰، ۱۲۳۱، ۱۲۳۲، ۱۲۳۳، ۱۲۳۴، ۱۲۳۵، ۱۲۳۶، ۱۲۳۷، ۱۲۳۸، ۱۲۳۹، ۱۲۴۰، ۱۲۴۱، ۱۲۴۲، ۱۲۴۳، ۱۲۴۴، ۱۲۴۵، ۱۲۴۶، ۱۲۴۷، ۱۲۴۸، ۱۲۴۹، ۱۲۵۰، ۱۲۵۱، ۱۲۵۲، ۱۲۵۳، ۱۲۵۴، ۱۲۵۵، ۱۲۵۶، ۱۲۵۷، ۱۲۵۸، ۱۲۵۹، ۱۲۶۰، ۱۲۶۱، ۱۲۶۲، ۱۲۶۳، ۱۲۶۴، ۱۲۶۵، ۱۲۶۶، ۱۲۶۷، ۱۲۶۸، ۱۲۶۹، ۱۲۷۰، ۱۲۷۱، ۱۲۷۲، ۱۲۷۳، ۱۲۷۴، ۱۲۷۵، ۱۲۷۶، ۱۲۷۷، ۱۲۷۸، ۱۲۷۹، ۱۲۸۰، ۱۲۸۱، ۱۲۸۲، ۱۲۸۳، ۱۲۸۴، ۱۲۸۵، ۱۲۸۶، ۱۲۸۷، ۱۲۸۸، ۱۲۸۹، ۱۲۹۰، ۱۲۹۱، ۱۲۹۲، ۱۲۹۳، ۱۲۹۴، ۱۲۹۵، ۱۲۹۶، ۱۲۹۷، ۱۲۹۸، ۱۲۹۹، ۱۳۰۰، ۱۳۰۱، ۱۳۰۲، ۱۳۰۳، ۱۳۰۴، ۱۳۰۵، ۱۳۰۶، ۱۳۰۷، ۱۳۰۸، ۱۳۰۹، ۱۳۱۰، ۱۳۱۱، ۱۳۱۲، ۱۳۱۳، ۱۳۱۴، ۱۳۱۵، ۱۳۱۶، ۱۳۱۷، ۱۳۱۸، ۱۳۱۹، ۱۳۲۰، ۱۳۲۱، ۱۳۲۲، ۱۳۲۳، ۱۳۲۴، ۱۳۲۵، ۱۳۲۶، ۱۳۲۷، ۱۳۲۸، ۱۳۲۹، ۱۳۳۰، ۱۳۳۱، ۱۳۳۲، ۱۳۳۳، ۱۳۳۴، ۱۳۳۵، ۱۳۳۶، ۱۳۳۷، ۱۳۳۸، ۱۳۳۹، ۱۳۴۰، ۱۳۴۱، ۱۳۴۲، ۱۳۴۳، ۱۳۴۴، ۱۳۴۵، ۱۳۴۶، ۱۳۴۷، ۱۳۴۸، ۱۳۴۹، ۱۳۵۰، ۱۳۵۱، ۱۳۵۲، ۱۳۵۳، ۱۳۵۴، ۱۳۵۵، ۱۳۵۶، ۱۳۵۷، ۱۳۵۸، ۱۳۵۹، ۱۳۶۰، ۱۳۶۱، ۱۳۶۲، ۱۳۶۳، ۱۳۶۴، ۱۳۶۵، ۱۳۶۶، ۱۳۶۷، ۱۳۶۸، ۱۳۶۹، ۱۳۷۰، ۱۳۷۱، ۱۳۷۲، ۱۳۷۳، ۱۳۷۴، ۱۳۷۵، ۱۳۷۶، ۱۳۷۷، ۱۳۷۸، ۱۳۷۹، ۱۳۸۰، ۱۳۸۱، ۱۳۸۲، ۱۳۸۳، ۱۳۸۴، ۱۳۸۵، ۱۳۸۶، ۱۳۸۷، ۱۳۸۸، ۱۳۸۹، ۱۳۹۰، ۱۳۹۱، ۱۳۹۲، ۱۳۹۳، ۱۳۹۴، ۱۳۹۵، ۱۳۹۶، ۱۳۹۷، ۱۳۹۸، ۱۳۹۹، ۱۴۰۰، ۱۴۰۱، ۱۴۰۲، ۱۴۰۳، ۱۴۰۴، ۱۴۰۵، ۱۴۰۶، ۱۴۰۷، ۱۴۰۸، ۱۴۰۹، ۱۴۱۰، ۱۴۱۱، ۱۴۱۲، ۱۴۱۳، ۱۴۱۴، ۱۴۱۵، ۱۴۱۶، ۱۴۱۷، ۱۴۱۸، ۱۴۱۹، ۱۴۲۰، ۱۴۲۱، ۱۴۲۲، ۱۴۲۳، ۱۴۲۴، ۱۴۲۵، ۱۴۲۶، ۱۴۲۷، ۱۴۲۸، ۱۴۲۹، ۱۴۳۰، ۱۴۳۱، ۱۴۳۲، ۱۴۳۳، ۱۴۳۴، ۱۴۳۵، ۱۴۳۶، ۱۴۳۷، ۱۴۳۸، ۱۴۳۹، ۱۴۴۰، ۱۴۴۱، ۱۴۴۲، ۱۴۴۳، ۱۴۴۴، ۱۴۴۵، ۱۴۴۶، ۱۴۴۷، ۱۴۴۸، ۱۴۴۹، ۱۴۵۰، ۱۴۵۱، ۱۴۵۲، ۱۴۵۳، ۱۴۵۴، ۱۴۵۵، ۱۴۵۶، ۱۴۵۷، ۱۴۵۸، ۱۴۵۹، ۱۴۶۰، ۱۴۶۱، ۱۴۶۲، ۱۴۶۳، ۱۴۶۴، ۱۴۶۵، ۱۴۶۶، ۱۴۶۷، ۱۴۶۸، ۱۴۶۹، ۱۴۷۰، ۱۴۷۱، ۱۴۷۲، ۱۴۷۳، ۱۴۷۴، ۱۴۷۵، ۱۴۷۶، ۱۴۷۷، ۱۴۷۸، ۱۴۷۹، ۱۴۸۰، ۱۴۸۱، ۱۴۸۲، ۱۴۸۳، ۱۴۸۴، ۱۴۸۵، ۱۴۸۶، ۱۴۸۷، ۱۴۸۸، ۱۴۸۹، ۱۴۹۰، ۱۴۹۱، ۱۴۹۲، ۱۴۹۳، ۱۴۹۴، ۱۴۹۵، ۱۴۹۶، ۱۴۹۷، ۱۴۹۸، ۱۴۹۹، ۱۵۰۰، ۱۵۰۱، ۱۵۰۲، ۱۵۰۳، ۱۵۰۴، ۱۵۰۵، ۱۵۰۶، ۱۵۰۷، ۱۵۰۸، ۱۵۰۹، ۱۵۱۰، ۱۵۱۱، ۱۵۱۲، ۱۵۱۳، ۱۵۱۴، ۱۵۱۵، ۱۵۱۶، ۱۵۱۷، ۱۵۱۸، ۱۵۱۹، ۱۵۲۰، ۱۵۲۱، ۱۵۲۲، ۱۵۲۳، ۱۵۲۴، ۱۵۲۵، ۱۵۲۶، ۱۵۲۷، ۱۵۲۸، ۱۵۲۹، ۱۵۳۰، ۱۵۳۱، ۱۵۳۲، ۱۵۳۳، ۱۵۳۴، ۱۵۳۵، ۱۵۳۶، ۱۵۳۷، ۱۵۳۸، ۱۵۳۹، ۱۵۴۰، ۱۵۴۱، ۱۵۴۲، ۱۵۴۳، ۱۵۴۴، ۱۵۴۵

استقبال ۳۹-۴۰

ارشاد: "فَأَبْعَا نَوْلُوا هُنْمَ وَحَدَّ اللَّهُ" (جس طرف بھی تم پہ رخ رکھو وہی قدر کی جہت ہے) کی تفسیر غریب نفل نماز میں رخ کرنے سے کی گئی ہے (۱)۔

اور اس کو جابر مقرر کیا ہے: "الی ثلثوں کے درمیان مختلف ہے۔ جس کی تسبیح فقہاء نے صدقۃ المسافر (مسافر کی نماز) اور الصلوة علی المراحط (سواری پر نماز) کے مباحث میں کی ہے۔

شمشیر زنی کی حالت میں جب کہ صغیر آیتیں میں رہی ہوں اور زیر دست خطرہ ہو اور نمازی استقبال قبلہ سے عاجز ہو تو استقبال قبلہ کی شرط ساقط ہو جائے گی (۱)۔ اور اس جنگ کی حقیقت اور اس کے متعلقات کو دریافت کرنے اور اس کی نماز کا وقت اور وقت امن اس کے عائدہ کا حکم اور اس سے متعلق دیگر احکام کے لئے، کیجئے: (صدقۃ الخوف)۔

سفر میں پیدل چلتے ہوئے نفل نماز پڑھنے والے کا استقبال قبلہ:

۴۰- امام ابو حنیفہ اور امام مالک کا مذہب اور امام احمد کی ایک روایت جو متبادل میں سے "خرقی" کا کلام ہے، یہ ہے کہ پیدل چلنے والے مسافر کے لئے پیدل چلتے ہوئے نماز پڑھنا جائز نہیں، کیونکہ نفس تو سوار کے متعلق وارد ہوئی ہے۔ لہذا پیدل چلنے والے کو اس پر قیاس کرنا صحیح نہیں ہے، اس لئے کہ پیدل چلنے والے کو عمل کی شہادت ضرورت ہوگی، اور مسلسل چلنا مار کے منافی ہے، اس سے اس کو سوار پر قیاس کرنا صحیح نہیں ہوگا۔

حضرت عطاء اور امام شافعی کا مذہب اور امام احمد کی ایک دوسری روایت جس کو متبادل میں سے قاضی نے اختیار کیا ہے، یہ ہے کہ سوار پر قیاس کرتے ہوئے اس کے لئے پیدل چلتے ہوئے نماز پڑھنا جائز ہے، یہ تکہ پیدل چلنا بھی مسافر کے چلنے کی ایک حالت ہے، اور اس وجہ سے بھی کہ یہ دونوں مار خوف میں برابر ہیں، تو نفل میں بھی برابر ہوں گے۔ اس کی حکمت یہ ہے کہ لوگوں کو سفر کرنے کی ضرورت ہوتی ہے لہذا اگر نفل نماز میں استقبال قبلہ کی شرط لگائی جائے گی تو یہ تو موافقہ اور خلاف ترک کریں گے یا اپنی زندگی کے مصالحت ترک

سفر میں سواری پر نفل پڑھنے والے کا استقبال قبلہ:

۳۹- فقہاء کا اتفاق ہے کہ حالت سفر میں سوار ہو کر مست سفل جانب رخ کر کے خواہ غیر قبلہ کی جانب یوں نہ ہو نفل نماز پڑھنا جائز ہے، خواہ بلا عذر بھی کیوں نہ ہو، اس لئے کہ حدیث شریف میں ہے: "کان یصلی علی و احلہ فی السفر حیث ما توجہت بہ" (۲) (رسول اللہ ﷺ حالت سفر میں اپنی سواری پر نماز پڑھتے تھے چاہے اس سواری کا رخ جس طرف بھی ہو) اور اللہ تعالیٰ کے

(۱) رد المحتار ۵/۵۶۹، الدرر السنی ۲/۲۲۳، ۲۲۴، ۲۲۹، نہیۃ المحتاج ۴/۵۰۹، شرح الکبیر مع البیہ ۵/۵۰۸، البیہ ۲/۲۱۶، طبع بیاض۔
(۲) حدیث ہے: "کان ﷺ یصلی علی و احلہ..." کی روایت بخاری و مسلم سے حضرت ابن عمر سے ان الفاظ میں کی ہے: "کان النبی ﷺ یصلی فی السفر علی و احلہ حیث توجہت بہ یومی و لیلۃ و یصلی بہل إلا فی الغزائین و یؤتی علی و احلہ" (بیہ) صحیح بخاری و مسلم میں اپنی سواری پر سوار ہو کر نماز سے اس طرف رخ کر کے رات کی نماز پڑھتے تھے جس طرف آپ کی سواری کا رخ ہوتا سوائے غزائیں کے، ورنہ اپنی سواری پر ہی پڑھتے کہ جو مسلمان کی ایک روایت حضرت ابن عمر سے اس طرح ہے: "کان رسول اللہ ﷺ یصلی و ہو مقبل من مکة الی مدینة آتے ہوئے جو ہر آپ کا رخ ہوتا تھا اسی طرف رخ کر کے اپنی سواری پر نماز پڑھتے) (الموطا و المرحان ۲/۱۳۸، طبع و راجع الاوقاف و الموقوف الاسلامیہ کویت، فتح الباری ۲/۲۸۹، طبع انتقادی صحیح مسلم متعین محمد توفیق عبد الرزاق، ۲/۵۸۶، ۲/۵۸۷، طبع عینی النسخ)۔

(۱) رد المحتار ۵/۵۶۹، الدرر السنی ۲/۲۲۵، نہیۃ المحتاج ۴/۵۰۹، شرح اربع (۲) ۱۳۳۲، طبع البیہ، البیہ ۲/۲۱۵، شرح الکبیر مع البیہ ۵/۵۰۸۔

استقبال ۴۴

قضاء حاجت کرنے والے کا ہوا کے رخ کی طرف متوجہ ہونا، اور مکان میں داخل ہونے کی اجازت لینے والے کا گھر کے دروازے کی طرف متوجہ ہونا (۱)۔

کبھی کبھی آپ «وہ کارم اخلاق کی نگہداشت اور چورے طور پر متوجہ ہونے کے لئے کسی خاص جانب میں چہرہ کرنا مطلوب ہوتا ہے۔ جیسے خطیب کا قوم کی طرف، اور قوم کا خطیب کی طرف متوجہ ہونا، اور امام کا فرض نماز کے بعد مقتدیوں کی طرف متوجہ ہونا (۲)۔
ایسی طرح مسافروں اور مسافروں کی طرف متوجہ ہونے سے خفاقی روابط مستحکم ہوتے ہیں (۳)۔

ان ہی حالتوں میں سے غصہ، غم، اور «ال» و قناعت ہے، اور ان ہی میں سے غصہ کے بعد «عاف»، «استغفار» میں «عی»، «در»، «تلاوت قرآن»، مسجد میں مار کا اظہار، درج کے بہت سے مقامات ہیں۔ جس کی تفصیل کتاب اللہ کے مطابق سے معلوم ہوگی، جیسے تہیہ پڑھنا، آپ بزم جہا، مدی کے جانور کو ذبح کرتے وقت قبلہ رخ کرنا، اور فریقین کے درمیان کاغذی کا فیصلہ کرنا، جیسا کہ اپنے مقامات پر اس سب کو بیان کیا گیا ہے۔

ایسی طرح حصول برکت کے لئے اور شنبہ قبلہ کے وسیع عمل کو کامل کرنے کے لئے چند خاص جگہوں میں شنبہ قبلہ تہب ہے، جیسے قریب امرگ شمس کو قبلہ رخ کرنا، اور ہی طرح میت کو قبر میں ڈال کرتے وقت قبلہ رخ کرنا (۱)۔ (کھیسے: «کتاب جنازہ»)۔ اور ہی طرح

خیالات کو منتشر کر دے جیسے رات کی طرف نماز پڑھنا۔ فقہاء نے ان مسائل پر «مکروہات صدقہ» (نماز کی مکروہات) پر ہنگامہ کرتے ہوئے بحث کی ہے (۱)۔

کبھی کبھی نمازی کے سامنے ہونے والی چیز پسندیدہ ہوتی ہے۔ چونکہ وہ اس کے سجدہ کی جگہ کی ملامت ہوتی ہے تاکہ گزرنے والے نمازی اور اس چیز کے درمیان سے نہ گزریں، جیسے ستر کی طرف رخ کر کے نماز پڑھنا، فقہاء نے نماز کی سنتوں کے بیان میں اس پر بحث کی ہے (۲)۔

نماز کے علاوہ حالتوں میں غیر قبلہ کی طرف متوجہ ہونا:
۴۴۔ نماز کی حالت کے علاوہ انسان کا کسی شئی کی طرف متوجہ ہونا بھی دراصل مباح ہے، لیکن کبھی کبھی اچھے حالات میں نصیحت والے مقامات کی طرف متوجہ ہونا ان کے خیر نصیحت کو حاصل کرے کے سے مطلوب ہوتا ہے، جیسے دعا کی حالت میں نگاہ اور اہل میں تہلی کا «ان کی طرف متوجہ کرنا» (۳)۔

ایسی طرح برے حالات میں مقدس مقامات کی طرف رخ نہ کرنا مطلوب ہوتا ہے، جیسے قضاء حاجت کرے والے کا بیت المقدس یا قرآن شریف کی طرف متوجہ ہونا (۱)۔ (کھیسے: «تہذیب المناجیح»)۔

کبھی کچھ چیزوں کی طرف رخ کرے سے بچنا مطلوب ہوتا ہے تاکہ اپنے کواں سے بچا جائے، کیونکہ وہ چیزیں پاک ہوتی ہیں، یا اپنی نگاہ کو ان کی طرف دیکھنے سے محفوظ رہنا مقصود ہوتا ہے، جیسے

(۱) انہی ۵۵۵ صہ: «المرآۃ علی النہایۃ» کتاب ۹، شرح تفسیر الاحوت

۳۰۱، «آداب ابن مسعود» ۳۳۵۔

(۲) کتاب الفتاویٰ ۳۱۲، طبع الدار الفکر، بیروت، ۱۴۰۵ھ، شرح مع

انہی ۸۰، «الامام صاحب رحمہ» ۳۰۲۔

(۳) شرح لاؤکار ۵/۵۵۔

(۱) تہذیب الاحوت ۳۲۶، انہی ۸۰، «المرآۃ» ۲۹۳، طبع بیروت، شرح

امروض ۱۲، «نہایۃ الحکایۃ» ۵۳/۲، «الکتاب» ۵۳۳، ۵۳۸۔

تفسیر المرآۃ ۸۵، کتاب الفتاویٰ ۳۲۲، طبع الدار الفکر، بیروت۔

(۲) نہایۃ الحکایۃ ۵۳، انہی ۲/۶۶، ۱۔

(۳) شرح لاؤکار ۴/۴۷۔

جو شخص سونے جا رہا ہے (یہ جو روح کُترنے جا رہا ہے اس کے لئے
قبورہ ہوتا مسنون ہے) (دیکھیے: ”کتاب اللہ بائچ“)

استقراء

تحریر:

۱- استقر او کا لغوی معنی ”ستح“ (تجاش سنا) ہے، چنانچہ کہ جاتا ہے ”قرا الامر و القراء“ یعنی اس کو تجاش یا۔ اور کہ جاتا ہے: ”استقرات الأشياء“ میں نے اشیاء کے منز کو ال کے حوالہ اور حواس کو جانے کے لئے تجاش یا (۱)۔

مقام اور اہل اصول نے مستحقہ کی تعریف اس طرح کی ہے:

اس کلمی کے مزیات کی تحقیق نہ ہو سکتا کہ اس مزیات کا حکم اس کلمی

نہ لکایا جائے (۲)۔

متعلمة الفاظ:

قَابُ

۲۔ قیاس کا معنی سی فرع کو اصل کے ساتھ حکم میں اشتراک ملت کی وجہ سے شامل کرنا ہے (۳)۔

اجمائی حکم:

۳۔ اُستقراء عام یہ اس طور سے کُریبی صورت (یعنی حس صورت کے علم کی معرفت مقصود یہ) کے مدد و تمام جزئیات کی تحقیق

(۱) تاج المروس طبع لیبیا، المصباح المبرور طبع: المطبعة المملوکیة (قرون)۔
 (۲) حاشیہ الحدادی علی جمع الجوامع ۶/۲ طبع تونس، التقریبات بحر جانی ص ۱۳ طبع مصطفیٰ الخلیف۔
 (۳) فوئع المرحوم ۶/۲-۲۳۷-۲۳۷۔

() بیسیر بشرح الجامع الصغير ۱/ ۲۶۱ طبع بلاقہ بذیل الجود ۱۹/ ۴۸۱، عین المصنوع ۳/ ۷۰۳۔

چوتھو کر لی گئی ہو تو وہ دلیل قطعی مانا جاتا ہے، حتیٰ کہ علماء کے ایک
برخی صورت میں بھی، اور بعض علماء کی رائے یہ ہے کہ استقراء عام
دلیل قطعی نہیں ہے بلکہ دلیل نسبی ہے، کیونکہ اس بات کا احتمال بعید ہے
کہ وہ صورت دوسری صورتوں کے مخالف ہو۔

حیض، استحاضہ اور عدت کے بارے میں استقراء کے اختیار
کرنے کو علماء نے چار مترادف دیا ہے۔ اس میں کچھ تفصیل، اختلاف
ہے جن کا بیان پنی جگہ پر ان اصطلاحات میں مذکور ہے۔

۴- مگر استقراء ناقص ہو اس طور پر کہ زنا ہی صورت کے علاوہ
زیارات کا حاطہ کر لیا گیا ہو تو یہ اس صورت میں ظنی ہوگا، قطعی نہیں
ہوگا، اس لئے کہ احتمال ہے کہ زنا ہی صورت کا حکم تاثر ردیہ زیارت
کے حذف ہو، اور اس قسم کا نام "الحاق الفرد بالاعلیٰ" (فرد کو
کثر کے ساتھ ملحق کرنا) ہے (۱)۔

ان چیزوں پر استقراء کے درمیان استدلال یا یا ہے اس کی ایک
مثال عدت گزارنے والی آسمہ عورت ہے کہ وہ اپنی عدت مہینوں کے
درمیان رکرے گی۔ ثانیہ کارائج قول یہ ہے کہ آسمہ عورت کی عدت
کے بارے میں ماہِ بپ کی جانب سے اس کی رشتہ دار عورتوں کے
استقراء کا اعتبار "لقریب نزدیک قریب" کے حساب سے ہوگا کیونکہ یہ
عورتیں مزاج اور جسمانی بناؤ کے اعتبار سے طبعی اور خلقی طور پر
ایک دوسرے کے مشابہ ہوتی ہیں۔

حنفیہ مالکیہ اور شافعیہ کا قول جو ثانیہ کا بھی ایک قول ہے یہ ہے
کہ یہی حالت میں عورتوں کے حالات کا استقراء یا جائے گا، اور اس
کی حالت کو اس کی ام عمر عورتوں پر قیاس یا جائے گا، اس سلسلے میں
مذہب میں کچھ اختلاف ہے جس کے لئے (عدت) اور (ایاس) کی
بحثوں کی طرف رجوع کیا جائے (۲)۔

(۱) شرح منہج الجمع ۳۴۶ ص ۳۴۶

(۲) ابن عابد بن ۶۱۴ طبع بولہ حواشی الجہ ۲۳۸/۸ طبع دہرمانہ انشی
۲۱۷ طبع اسودب الخطاب ۳۶۳، ۳۷۷ طبع لیبیا۔

استقراض

تعریف:

۱- لغت میں قرض لینے کو استقراض کہا جاتا ہے (۱)۔

فقہاء اس کا استعمال طلب قرض یا حصول قرض کے لئے خواہ بغیر
طلب کے ہو کرتے ہیں (۲)۔
قرض وہ مثلی چیز ہے جسے آپ کسی کو اس مقصد سے دیں کہ اس کا
مثل اس سے لیں (۳)۔

متعلقہ الفاظ:

استدانہ (دین لینا):

۲- استقراض استدانہ سے خاص ہے، اس سے کہ دین عام ہے، ہر
اس چیز کو شامل ہے جو کسی کے لئے ثابت ہو خواہ قرض ہو یا غیر قرض،
جیسے کہ سلم۔ دین کے لئے کبھی مدت مقرر کی جاتی ہے، دین میں
مقرر کردہ مدت لازم ہوتی ہے، لیکن جسہ کی رائے کے مطابق قرض
میں مقرر کردہ مدت لازم نہیں ہوتی، اور مالکیہ کی رائے ہے کہ اگر اس
میں مدت کی شرط لگا دی جائے تو مقررہ مدت لازم ہے۔ دوسرے

(۱) تاج المعروس لسان العرب (قرض)۔

(۲) البیوط ۱۸/۱۸ طبع دہرمانہ اوب ۳۴۶ اور اس کے بعد کے
صفحات۔

(۳) کتاب اصطلاحات الفنون (قرض) لکھنؤی المبدیہ ۳۶۶ ص ۳۶۶، راجی
۱۷۱ ص ۱۷۱۔

استغفر الله

دیون کی طرح وقت مقررہ کے آنے سے قبل قرض دے دے والے کا قرض لینے والے سے مطالبہ کرنے کا اختیار نہیں ہوگا (۱)۔ اس لئے کہ نبی ﷺ کا ارشاد ہے: "المؤمنون عند شروطهم" (۲) (مومن اپنی شرطوں کے پابند ہیں)۔

جموں و کشمیر:

۳- قرض لینے والے کے لئے قرض لینا ان شرطوں کے ساتھ جائز ہے کہ وہ قرض لینے والے کو قرض میں کیا کرتے ہیں۔ بعض فقہاء نے جو یہ کہ جس کا عقل یا ہے (۳) اور فحش کی روایت ہے: "ان المہی

() ابن ماجہ ۱۷۴۳، مسند ابی داؤد ۵۳۵۳، شرح الموطا ۳۰۲، المغنی مع
 الشرح الکبیر ۳۵۳، طبع دوم لبنان

(۲) حدیث: ”المؤمنون عند شروطهم“ کی روایت بخاری نے بلا سند کے تصنیف ان الفاظ میں کی ہے ”المسلمون عند شروطهم“ بخاری نے اس روایت کو کسی دوسری جگہ صوفی ذکر نہیں کیا ہے اور احادیث نے کثیر بن عبد اللہ کی سند سے اپنی سند میں یہ حدیث اس اضافہ کے ساتھ بیان کی ہے ”إلا شرطاً حراماً أو حلالاً أو أحلاً حراماً“ (مگر وہ شرط جو کسی حلال کو حرام یا کسی حرام کو حلال کر دے) اور اس کثیر بن عبد اللہ کو اکثر لوگوں نے ضعیف قرار دیا ہے تاہم بخاری اور ابن کثیر ابن کثیر کے ساتھ کوئی قرآن دیتے ہیں، اور ترمذی نے اسی سند سے اس کی روایت کی ہے اور فرمایا کہ یہ حدیث حسن صحیح ہے اس حدیث کو صحیح قرار دیتے کے باوجود ترمذی نے ترمذی سے منقول کیا گیا ہے بخاری نے اس حدیث کی روایت حضرت ابو یوسف سے ان الفاظ میں کی ہے ”المسلمون علی شروطهم“ (مسلمان اپنی شرطوں پر ہیں) بخاری کی روایت کے ایک روایت کثیر بن زید اسلمی ہیں جن کی توثیق مختلف فیہ ہے ۳۳۳ھ کے متسنن میں حدیث کے جو الفاظ وارد ہیں ان کی روایت ابن شیبہ نے عطاء کی سند سے کی ہے دائقی اور حاکم نے حضرت مالک سے اسی طرح کی حدیث روایت کی ہے اس میں یہ اضافہ ہے ”ما وافق الحق“ (جو مطابق حق ہو) (فتح الباری ۳/۵۱۳ تا ۵۱۴) بخاری نے تصنیف تحت الاحادیث ۳۳۴ھ تا ۵۱۴ھ میں تصنیف عون المسجودہ ۵۱۶ھ تا ۵۱۷ھ میں تصنیف۔

(۳) المسودۃ ۳۴۰ھ، کتاب ۳۵۵ھ، شرح المروض ۴۰۲ھ، المغنی لابن قدامہ ۳۶۶ھ طبع المریض۔

ﷺ استخلف من رجل بکراً (۱) فقلمت علی السیوف
 ابل الصلقة، فامر بها رافع بن بفسی الرجل بکوه، فخرج
 الیه أبو رافع، فقال: یا رسول اللہ! لم أجد فیها إلا خیاراً
 وباعیاً (۲) فقال: أعطه، فإن خیر الناس أحسنهم
 فصاء (۳) (آپ ﷺ نے ایک شخص سے ایک جواں طاقتور
 اور قرض یا اس کے بعد آپ ﷺ کی خدمت میں صدقہ کے
 اسم لائے گئے تو آپ ﷺ نے ابو رافع کو حکم دیا کہ اس آدمی کو
 اس کا جواں بہت دانا رو، ابو رافع آپ ﷺ کی خدمت میں
 پیش آکر پہنچے گئے کہ اللہ کے رسول اس میں تو سب چار چار دانت
 کے عمدہ عمدہ جواں اوت ہیں، تو آپ ﷺ نے فرمایا: اے ابو
 اس لئے کہ سب سے بہتر شخص وہ ہے جو بہتر سے بہتر طریقہ پر قرض کی
 (۱) اسی بکرے۔

اور کبھی کبھی بعض عوارض کی بنا پر قرض لیا دائرہ جواز سے نکل جاتا ہے، جیسے قرض : بیٹے والے کے نفع کی شرط کے ساتھ قرض بیہا حرام ہے، اور مجبور قرض لیا، واجب ہے (۴)، اور اس کے علاوہ وہ حکام جو قرض کے باب میں نہ لکے جاتے ہیں۔

ثانویہ اور تہذیبی کے، ایک قرض لیے میں، کیل مانا جائز ہے۔
تو رخصتی کے، ایک جائز میں، یہ نکل قرض مہیا گوید ہے، لے سے

(۱) ایکریڈٹیشن بورڈ جو ان ایجنسیوں کے زیرِ نگرانی ہو۔

(۲) باعید وہ ہونٹ جس کا باعید آگ رہا ہو اور باعید مائٹھے کے دانٹوں میں سے چوتھا دانٹ ہے۔

(۳) ابھی ابن قدامہ ۳۳۷ھ طبع ہوا۔ حدیث: "ان النبی ﷺ استعمل من دجل بکوا....." کی روایت مسلم نے حضرت ابو رافع سے کی ہے (صحیح مسلم ۳/۱۲۲۲ طبعیں ابھی)۔

(۳) ارمغانی علی قلی ۵/۲۲۶، انصاری لابن قدامہ ۳/۵۱۵، طبرہ ۲/۴۳۲،
نہایت البحار ۳/۲۱۶۔

استقراض ۴

بحث کے مقامات:

۴- استقراض کے مشتہ احکام: ۱۔ فقہ عہد عرب القرض میں کرتے ہیں۔ ۲۔ حادود ازیں اس کے بعض احکام "کتاب اشربة" میں ایک شریک کے امرے شریک کو اجازت دینے کے مسئلہ پر گفتگو کرتے ہوئے (۱)۔ "کتاب الوکالة" میں ان امور کی وضاحت کے ذیل میں جن میں حکمت صحیح ہے (۲)۔ کتاب الوکالة میں وقف کے نئے قرض لینے کے بیان میں (۳) اور کتاب الوکالة میں غائب اور تنگ دست کے اوپر قرض لینے کے بیان میں "تے ہیں (۴)۔

ایک احسان مانگتا ہے جو ایک قسم کی گداگری ہے اور اس میں توکیل صحیح نہیں (۱)۔

کبھی کبھی قرض لینے میں قاضی کی اجازت ضروری ہوتی ہے۔ مثلاً اس شخص کا قرض لینا جو تنگ دست ہو اور اس کے اوپر اس کے رشتہ دار کے اثر و جات لازم ہوئے یا فیصلہ کیا گیا ہو حسیا کہ بعض مذہب میں ہے (۲)۔ فقہاء اس کو تنگدستی میں دیکھتے ہیں۔

گروپ نے جینے سے قرض یا تو حنا بلہ کے حادود دہرے مذہب میں جینے کے سے روپ سے قرض کی، ایسی کامطالبہ کرنا جائز ہے۔ کیونکہ یہ ثابت شدہ دین ہے، لہذا "دہرے" دینوں کی طرح اس کا مطالبہ کرنا جائز ہوگا۔ حنا بلہ کہتے ہیں کہ یہاں مطالبہ نہیں کر سکتا، کیونکہ حدیث مذہبی میں ہے: "انت و مالک لا یبیک" (۳) (تم و تمہارا مال تمہارے روپ کا ہے)۔

(۱) شرح المروسی ۴/۵۸، افضی لابن قدامہ ۵/۸۹، ابن ماجہ ۳/۵۵۔

(۲) الرضا فی علی ظیل ۳/۵۸، شرح المروسی ۳/۲۲۲۔

(۳) حدیث: "انت و مالک" کی روایت بخاری نے حضرت جابر بن عبد اللہ سے مروی ہے کہ یہ حدیث کی تخریج میں ابن حجر نے لفظ "مالک" کے رجا ل لفظ ہیں، لیکن بزرگوار ملتے ہیں کہ یہ حدیث بطریقہ شام ابن ابی شیبہ سے مروی ہے، اور بخاری نے کہا کہ جس نے اسے حضرت جابر سے موصوفہ روایت کیا ہے اس سے غلطی ہو گئی ہے اور بطریقہ ابن ابی شیبہ نے اس حدیث کی روایت حضرت سمرہ بن جندب سے کی ہے، لہذا میں نے اس حدیث کی سند پر تعلق کرتے ہوئے فرمایا کہ اس میں عبد اللہ بن اسماعیل الحودانی ہیں جن کے بارے میں ابو حاتم نے کہا کہ وہ ضعیف ہیں، اور بزرگوار کے بقول رجا ل لفظ ہیں، اور اس کا حاصل یہ ہے کہ بطریقہ ابن ابی شیبہ کے رجا ل لفظ نہیں ہیں، اسی طرح اس کی روایت طبرانی نے حضرت عبد اللہ ابن مسعود سے کی ہے، اور بخاری نے ذکر کیا ہے کہ اس میں ابو انیم بن عبد الحمید ہیں، ہمیں ان کے احوال کسی کے یہاں نہیں ملے، اور بقول رجا ل لفظ ہیں، اور ابن حجر نے کہا کہ حضرت ابن مسعود کے واسطے سے مقول اس حدیث میں حادود ابن ابی شیبہ ہیں جو ضعیف ہیں (فیض القدیر ۳/۹۳، ۵۰، طبع المکتبۃ النجدیہ)۔

(۱) ابن ماجہ ۳/۵۵۔

(۲) افضی لابن قدامہ ۵/۸۹۔

(۳) ابن ماجہ ۳/۱۹۔

(۴) الرضا فی علی ظیل ۳/۵۸، شرح المروسی ۳/۲۲۲۔

استقسام ۱-۲

یعنی عمل کرتے۔ وہ لوگ تیروں سے یہ چاہتے تھے کہ تیر نہیں اس کی قسمت بتائے۔

اور امور حج، عزیری اور اہل لغت کی ایک جماعت کا خیال ہے کہ استقسام سے اس جگہ وہ جواب مراد ہے جو ممنوع ہے، اور ازلام سے جوے کے تیر مراد ہیں، اور جب وہ لوگ جو اکھینا چاہتے تو ایک دست مقررہ قیمت پر اس طرح خریدتے کہ اس کی قیمت ادا ہوتی پھر تیر چاہتے یہ دریافت کرتے کہ اس کی قیمت اس پر جب ہوئی لہذا اس کے ذریعہ قیمت کی ادائیگی کی جاتی (۱)۔

استقسام بلا ازلام کے بارے میں فقہاء کی وہی رائے ہے جو جمہور اہل لغت اور مفسرین کی ہے (۲) کہ استقسام ان کی زندگی کے معاملات میں تیروں سے جواب دیا نہیں گئے اسی کو ماننے کا نام ہے، اور تیر، دوم، تیس کے تیر ہیں۔

متعلقہ الفاظ:

الف- طریق (کنگری مارنا):

۲- طریق کا ایک معنی کنگری مارنا ہے، جو کہانت کی ایک قسم ہے اور ریت پر چڑھ کر کرنے کے مشابہ ہے (۳)۔ اور حدیث میں فرمایا گیا ہے:

(۱) لسان العرب (عرب کے ساتھ کلامہ) (قسم)، تفسیر الرازی ۱۱/۳۵ طبع المطبعۃ المصطفیٰ المصریہ المطبعی ۵۸/۶۱، اور اس کے بعد کے صفحات، طبع دارالکتب المصریہ المطبری ۵۸/۶۱، اور اس کے بعد کے صفحات، طبع دارالطعارف طبع المبارکی ۲۷/۸، طبع المکتبۃ المطبوعۃ السعودیہ، البیروت، وافتتاح لابن خلدون ص ۳۳ طبع المطبعۃ المستقیمہ مصر، احکام القرآن لابن العربی ۲۳/۲ طبع مکتبۃ المدینہ۔

(۲) البیروت ۲/۲۳ طبع دارالعرف فی بیروت، الدبیوتی ۱۲/۶۲، طبع دارالافتاء البغدادی ۸/۷ طبع المیاض، العظیم المستطوب مع المہذب ۲۸/۷۲ طبع دارالعرف فی بیروت، الخروق ۲۳/۷۳ طبع دارالعرف فی بیروت۔

(۳) لسان العرب، الخواجہ ۱۱/۱۰۹۲ طبع دارالعرف فی بیروت، ابن ماجہ ص ۳۰۶ طبع بیروت، ختمی دارالعرف ۳۹/۳ طبع دارالعرف۔

استقسام

تعریف:

۱- لغت میں استقسام کا استعمال تیر وغیرہ کے ذریعہ حصہ طلب کرنے کے معنی میں ہوتا ہے۔ حصہ سے مراد اس جگہ وہ خیر یا شر ہے جو انسان کے لئے مقرر کیا گیا ہے، اور اس حصہ مقررہ کے لئے بھی استعمال یا جانا ہے جو مقرر ہے۔ "قسم" سے مراد یہاں حصہ ہے۔

واللہ تعالیٰ کے رضاء "وان تستقسموا بالاذلال" (۱) اور نیز یہ کہ تیروں کے تیروں سے تقسیم یا حاکمے میں استقسام سے یا مراد ہے؟ اس کے بارے میں علامت "مفسرین کے درمیان اختلاف ہے، جمہور ان میں سے رب کی وہی "یوسف" حید بن یوسف بن، قتال، ضحک اور سعدی بھی ہیں، نے کہا ہے کہ استقسام بلا ازلام کا معنی مراد تیروں کو چار کرنے، شر کی معرفت حاصل کرنا ہے۔ چنانچہ رمانہ جاہلیت میں جب کوئی شخص سے یا لڑائی یا تجارت یا نکاح وغیرہ کا راز دیکھتا تو وہ ان تیروں کو چینیلا، اور ان تیروں میں سے بعض پر ان لوگوں سے، "امرونی دبی" (مجھ کو میرے رب نے حکم دیا ہے) اور بعض پر "بہانی دبی" (میرے رب نے مجھ کو روک دیا ہے) لکھ رکھا تھا، اور بعضوں کو سادہ دبی رہنے دیا تھا، تو اگر "امرونی دبی" ملا تیر نکلتا تو کام شروع کر دیتے، اور اگر "بہانی دبی" ملا تیر نکلتا تو کام شروع کر کے سے رک جاتے، اور اگر سادہ دبی نکلتا تو پھر تیر نکال کر

”العیافۃ والطیرۃ والطرف من العجبت“ (۱) پر مدار اشکون
 بیاض، بد شکوئی بیاض اور منتر کے طور پر کتا کی چٹائی سب شیطان فعل
 ہے۔ اس سے واضح ہوتا ہے کہ ”طرق باھشی اور استقسام یعنی منتر
 کے طور پر کتا کی مادہ اور قال کا تاہوں کے وہوں نصیب جانتے
 کے سے ہیں۔

ب۔ طیرۃ (بد شکوئی لینا):

۳۔ طیرۃ بد شکوئی لینا ہے۔ اس کی اصل یہ ہے کہ اہل عرب جب کسی
 مہم پر جانا چاہتے تو پہلے وہوں کے ہنڈ کے پاس آ کر انہیں اڑاتے
 تھے۔ مگر یہ پرندے دائیں طرف جاتے تو یہ لوگ اپنی مہم پر روانہ
 ہو جاتے، اور بائیں طرف جاتے تو بد شکوئی تصور کرتے اور واپس
 آ جاتے۔ ڈیٹارٹ سے اس سے منع فرمایا (۲) چنانچہ حدیث یہی میں
 ہے: ”لیس منا من تطیر او تطیر لہ“ (۳) جو شخص بد قال لے
 یا جس کے لئے بد قال لی گئی وہ ہم میں سے نہیں، اسی وجہ سے طیرۃ
 اس بات میں استقسام کے مشابہ ہے کہ اس کے ذریعہ بھی غیب سے
 پتا مقدر جاننے کی کوشش کی جاتی ہے۔

(۱) حدیث: ”العیافۃ والطیرۃ.....“ کی روایت ابو داؤد اور ترمذی نے
 ترمذی بن برہمہ اسدی سے کی ہے۔ اور نووی نے حدیث کو ابو داؤد کی طرف
 منسوب کرنے کے بعد فرمایا کہ اس کی سند حسن ہے (فیض الہدیہ ۳۵۵ ص ۳۵۶
 طبع المکتبۃ التجاریہ ۱۳۵۶ھ)۔

(۲) ابن ماجہ ۱۷۱ ص ۵۷۱ طبع سوم بلاق، اعلام المتقین ۳۷۷ ص ۳۷۷ طبع دار الفکر
 بیروت، لادب الشریعۃ لابن مطہر ۳۷۶ ص ۳۷۶ طبع لبنان ۱۴۰۹ھ، ۱۱۰۹ھ۔

(۳) حدیث: ”لیس منا من تطیر.....“ کی روایت طبرانی وریز اور ابن
 من جمہور سے کی ہے۔ منذری نے کہا ہے کہ طبرانی کی سند حسن وریز اور ابن من
 جید ہے۔ شیخی نے کہا کہ اس میں ایک روایت ابن ابی شیبہ سے ہے جس کو
 ابو حاتم نے تصدیق کی ہے۔ علاوہ ازیں ضعیف قرار دیا ہے۔ اس کے بغیر رجال
 تصدیق ہیں (فیض الہدیہ ۳۸۵ ص ۳۸۵ طبع المکتبۃ التجاریہ ۱۳۵۶ھ)۔

ج۔ قال (نیک شکوئی لینا):

۴۔ قال یہ ہے کہ آپ کوئی بات سن رہا ہوں سے نیک قال ہیں۔ اور
 ”قال“ ”طیرۃ“ کی ضد ہے، چنانچہ حدیث میں فرمایا ہے: ”کان
 النبی ﷺ یحب القول ویکرہ الطیرۃ“ (۱) (ابن ماجہ ۱۷۱ ص ۵۷۱
 قال کو پسند فرماتے اور بد شکوئی کو نا پسند فرماتے تھے)۔

نیک قال محبوب ہے بشرطیکہ بلا ارادہ اچھی بات سن کر نیک قال لی
 گئی ہو، مثلاً یا فلاح اور یا مسعود کو سن کر اس سے خوشخبری ملے۔

اور قال اس معنی کے لحاظ سے استقسام (منوع) کے قبیل سے
 نہیں ہے۔ اور ”قال“ سے کسی کا مقصد خیر اور شر کی شناخت حاصل کرنا
 ہو، جو وہ یہ قال کر آں سے لی جائے یا ریت چمک کر یا قرعہ اندازی
 وغیرہ کے ذریعہ ہو، اور وہ شخص عقیدہ رکھتا ہو کہ اگر اچھی قال نکلے تو اس
 کی پوری برائی رے گا اور اگر شراب نکلے تو اس سے اجتناب کرے گا، تو یہ
 قال حرام ہے، یہ نیک یہی منوع استقسام کے قبیل سے ہے (۲)۔

د۔ قرعہ (قرعہ اندازی):

۵۔ قرعہ اسم مصدر ہے اقتراع کے معنی میں، یعنی قرعہ اندازی کے تیر
 وغیرہ ڈال کر انتخاب کرنا۔ یہ جو اکی قسم نہیں ہے جیسا کہ بعض لوگوں کا

(۱) حدیث: ”کان النبی ﷺ یحب القول.....“ کی روایت احمد بن حنبل
 نے حضرت ابو ہریرہؓ سے ان ہی الفاظ میں کی ہے اور ابن ماجہ نے یہ روایت
 ان الفاظ میں کی ہے: ”کان النبی ﷺ یحبہ فقال الحسن ویکرہ
 الطیرۃ“ (ابن ماجہ ۱۷۱ ص ۵۷۱ طبع دار الفکر بیروت، لادب الشریعۃ
 لابن مطہر ۳۷۶ ص ۳۷۶ طبع لبنان ۱۴۰۹ھ، ۱۱۰۹ھ۔
 ضعیف ۳۲۲ ص ۳۲۲ طبع کتب اسلامیہ ۱۳۹۸ھ، سنن ابن ماجہ تصحیح محمد
 نواز عبدالمہدی ۲۰۱۲ء طبع عیسیٰ الخلیف)۔

(۲) لسان العرب، المصباح المہیر، الفروق ۳۷۰ ص ۳۷۰، اعلام المتقین ۳۷۷ ص ۳۷۷
 لادب الشریعۃ ۳۷۶ ص ۳۷۶ طبع مصر ۱۳۹۶ھ، نظام القرآن لاس العربی
 ۵۳۳ ص ۵۳۳، ابن ماجہ ۱۷۱ ص ۵۷۱۔

استقسام ۶-۷

خیں ہے۔ اس کے لیے تو تمار یعنی جو ہے، اور حقوق کو ایک دوسرے سے ممتاز کرنا جو نہیں۔

اور یہ استقسام منوں کی قسم بھی نہیں، یہ کہ استقسام تو ایک طرح کا غیب دانی کا دعویٰ ہے، اور غیب دانی صرف اللہ تعالیٰ کے ساتھ مخصوص ہے، جبکہ قرعہ اندازی موجود حصہ کو ممتاز کرنے کے لیے ہے۔ لہذا قرعہ اندازی جملگز کو ختم کرنے یا ایہام کو دور کرنے کے لیے حکم ثابت کرنے کی ایک علامت ہے۔

اور اسی بنا پر قرعہ اندازی جو حقوق کو ممتاز کرنے کے لیے کی جائے مشروٹ ہے۔

اور قرعہ اندازی قابل لینے کے لیے ہو یا جس کے درمیان غیب کی درستگی کی باتیں معلوم کرنا مقصود ہو تو وہ اس استقسام کے معنی میں ہے جس کو اللہ ہی نہ تعالیٰ حرام قرار دیا ہے (۱)۔

۷۔ کہانت (نبی خبر بتانا):

۶۔ کہانت یا تنہس: عیب دانی کا دعویٰ کرنا ہے۔ اور کاہن جو شخص ہے جو بعض چمپی ہوئی باتوں کی خبر دے تو اس کی باتیں سچ ہوں اور نادر خط ہوں، اور جو یہ دعویٰ کرے کہ جنات اسے ان باتوں کی خبر دیتے ہیں۔ کاہن ہی کے حکم میں عزاف (قیافہ شناس) درنال (یعنی ریت پر لکھیں کھینچ کر آئندہ وہی بات بتائے گا) اور بونی میں، اور جو یہ دعویٰ کرے کہ بتوں کے طلوع و غروب سے مستقبل کی خبر دیتا ہے (۲)۔

حدیث میں ہے: "لیس منا من تطیر او نظیر له او تکھیں"

(۱) لسان العرب، لفرق ۱۱۱، ۱۱۲، ۱۱۳، ۱۱۴، القری ۵۹۶، خبی الاروات ۵۵۳۔

(۲) لسان العرب، ۲۲۵، لفرق ۱۰۹۲، القری ۵۹۶، ابن ماجہ ۳۰۶، خبی الاروات ۳۵۳۔

تو تکھیں له نو سحر او سحر له" (۱) و شخص ہم میں سے نہیں جو بد حالی لے یا جس کے لیے بد حالی لی گئی ہو یا غیب کی خبر دے یا جس کو غیب کی خبر دی گئی ہو، یا جاؤ کرے یا جس کے لیے جاؤ یا گیا ہو (۱) اور حدیث میں ہے: "من اتی کاہنا فصدقه بما یقول فقد کفر بما أنزل علی محمد" (۲) (جو شخص کسی کاہن کے پاس یا جے جو کچھ اس نے بتایا اس کی تصدیق کی تو اس نے اس چیز کا انکار یا جو محمد ﷺ پر نازل ہوئی ہے) لہذا کہانت بھی اسی استقسام کے قبیل سے ہے جس کو اللہ تعالیٰ نے حرام قرار دیا ہے۔

استقسام کا شرعی حکم:

۷۔ استقسام بالآزار اور جو اس کے نام معنی ہے غزوہ وہ آئندہ درندگی کے بعد رات کی دریافت کے لیے ہو یا جو بازی کے لیے حرام ہے اور چھ مقصود خیر ہی ہوں نہ ہو، جیسا کہ قرآن شریف میں آیا ہے: "انما الحمر والمیسر والالصاب والآلام رحمہم من عمل الشیطان فاحنبوہ" (۳) (شراب، مریجو، مرہٹ، مرہٹے تو بس بری گندی باتیں، شیطان کام ہیں سو اس سے بچے رہو)، اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: "حرمت علیکم المیتہ والذم الی قولہ تعالیٰ وان تعسفموا بالآلام دلکم لفسق" (۴) (تم پر حرام کئے گئے ہیں مرہٹ، مرہٹ، خون، مرہٹ، کاکوشت، مرہٹ، چانور غیر اللہ کے لیے ماز، اور یا کیا ہو اور جو گلا گھٹنے سے مر جائے اور جو کسی

(۱) حدیث: "لیس منا من تطیر او نظیر له...." کی تخریج فقرہ (۳) میں گذری ہے۔

(۲) "من اتی کاہنا فصدقه بما یقول فقد کفر بما أنزل علی محمد" کے الفاظ مرہٹہ اس کے ہیں۔

(۳) سورۃ مائدہ ۹۰۔

(۴) سورۃ مائدہ ۳۔

اسلام

تعریف:

۱۔ لغت میں اسلام کے معنی ہاتھ یا منہ سے چھونا ہے، اور اسلام یا تو عدم سے ماخوذ ہے جس کا معنی سلام کرنا ہے (۱)، یا اس کا ماخذ سلام بکسر لیس ہے یعنی چتر، کیونکہ اسلام میں چتر چھونا ہوتا ہے۔ ان ہی معانی میں فقہاء طواف کی بحث کرتے وقت اس کو استعمال کرتے ہیں (۲)۔

اور سلام کا استعمال ”تسلم“ (اسی چیز کو تال سنا، بجا) کے معنی میں بہت مشہور ہے۔ لہذا اس معنی کو جاننے کے لئے ”تسلم“ کی اصطلاح دیکھی جائے۔

جماد حکم:

۲۔ فقہاء کا اس بات پر اتفاق ہے کہ غار طواف میں حجر اسود اور رکن یمانی کو ہاتھ سے اسلام کرنا مستنون ہے (۳)۔ حضرت ابن عمرؓ سے مروی ہے: ”ان رسول اللہ ﷺ کان لا یستلم الا الحجر

والرکن الیمانی“ (۱) (یہ ﷺ حجر اسود اور رکن یمانی ہی کا اسلام کرتے تھے)۔ اور حضرت ابن عمرؓ نے فرمایا کہ میں نے جب سے یہ دیکھا کہ رسول اللہ ﷺ شدت وسہولت ہر حال میں رکن یمانی اور حجر اسود کا اسلام کرتے تھے اس وقت سے میں نے اس دونوں رکنوں یعنی حجر اسود اور رکن یمانی کا اسلام کبھی نہیں چھوڑا (۲)، اور اس لئے ہی کہ رکن یمانی اور اسیم مدیہ اسلام کی جیسا کہ قائم ہے، لہذا اس کا اسلام انی طرح مستنون ہے جس طرح حجر اسود والے اس گوشہ کا اسلام مستنون ہے (۳)۔ حنفیہ، شافعیہ و حنابلہ کے نزدیک پہلے چکر کی طرح طواف کے ہر چکر میں اسلام مستنون ہے، اور مالکیہ بعد کے چکروں میں اسلام کو مستحب قرار دیتے ہیں (۴)۔

حجر اسود کا منہ سے بوسہ ہونا ہاتھ سے چھونے کی طرح ہے، مالکیہ کہتے ہیں کہ ہاتھ سے چھونا اس وقت ہوگا جب اس منہ سے بوسہ لینے پر قادر نہ ہو (۵)۔ اور رکن یمانی کا بوسہ لینے کے سلسلہ میں فقہاء کے درمیان اختلاف ہے جو احکام طواف میں ذکر کیا جائے گا۔ اور جب انسان ہاتھ سے چھونے پر قادر نہ ہو تو اپنے ہاتھ میں مویہ کی بھی پیچ سے چھو لے گا۔

(۱) حدیث: ”ان رسول اللہ ﷺ کان لا یستلم الا الحجر ..“ کی روایت مسلم نے حضرت عبداللہ ابن عمرؓ سے کی ہے (صحیح مسلم ۲/۹۳۳ طبع عینی النسخ ۱۳۷۳ھ)۔

(۲) حدیث ابن عمرؓ: ”ما روکت اسلام ہلین الرکنین ..“ کی روایت مسلم نے کی ہے (صحیح مسلم ۲/۹۳۳ طبع عینی النسخ ۱۳۷۳ھ)۔

(۳) ابنی لابن قدامہ ۳۸۰ ص ۳۰۲۔
(۴) ابن ماجہ ۱/۱۶۹۲، شرح المروسی ۱/۳۸۰، المہذب ۱/۲۲۹، ابنی لابن قدامہ ۳۸۰ ص ۳۰۲، شرح المروسی ۱/۳۸۰، المعنی علی الکتابہ ۱/۳۰۲۔

(۵) ابن ماجہ ۱/۱۶۹۲، معنی النسخ ۱/۳۷۸، طبع مصنفی ابنی، ابنی لابن قدامہ ۳۸۰ ص ۳۰۲۔

(۱) لسان العرب ۵/۱۶۷ (۲) طبع المکتبۃ النبی، المظہب ۲/۲۲۹ طبع مصنفی کنسی، ابنی لابن قدامہ ۳۸۰ ص ۳۰۲ طبع المریض۔
(۳) ابن ماجہ ۱/۱۶۹۲، طبع یواقہ، المعنی علی الکتابہ ۱/۳۰۲ طبع مصنفی کنسی، شرح المروسی ۱/۳۸۰، ۳۸۱ طبع المکتبۃ، ابنی لابن قدامہ ۳۸۰ ص ۳۰۲ طبع المریض۔

استلحاق ۱-۲

اور اگر کسی طرح چھوٹا ممکن نہ ہو تو اس کی طرف اشارہ کر کے کہیں کہہ گا، اس لئے کہ حضرت ابن عباسؓ سے مروی ہے وہ فرماتے ہیں: "طاف النبي ﷺ على بعير كلما أتى الركن أشار إليه وكتبوا" (۱) (نبی اکرم ﷺ نے ایک اونٹ پر سوار ہوا اور طواف کیا، جب جب رکن کے پاس آتے تو اس کی طرف اشارہ کرتے اور لکھتے)۔

استلحاق

تعریف:

۱- استلحاق لغت میں "استلحق" کا مصدر ہے (۱)، جب کوئی شخص کسی کو اپنے خاندان میں شامل کر لے تو کہا جاتا ہے: "استلحقه" اس نے اس کا بھائی یا۔
اصطلاح میں اس کا معنی نسب کا قرار کرنا ہے۔ لفظ "استلحق" کی تعبیر مالیہ، شافعیہ اور حنبلیہ کے یہاں مستعمل ہے، ورنہ یہ نسب کا قرار کرنے کے لئے بہت کم لفظ استلحق کا استعمال یا ہے (۲)۔

استلحاق کا شرعی حکم:

۲- عمر بن شعیب کی حدیث میں آیا ہے: "أن النبي ﷺ قضی لی کل مستلحق استلحق بعد أبيه الذي يدعی له فقد لحق بمن استلحقه" (۳) (نبی ﷺ نے یہ فیصلہ فرمایا کہ ہر وہ

(۱) ابن ماجہ ج ۱، ۱۶۹/۲، الکتاب فی الطبائع ۲۰۵/۱ طبع مصنفی مجلس، شرح لروض
(۲) ۸۰/۱ شرح شمس الارسلان ۵۰/۲ طبع بیاضہ، انقی لابن قدس
۳۸۱/۳ حدیث "طاف النبي ﷺ على بعير كلما أتى الركن أشار إليه وكتبوا" کی روایت بخاری نے
حضرت ابن عباسؓ سے کی ہے حدیث کے الفاظ اس طرح ہیں: "طاف
نبي ﷺ على بعير كلما أتى الركن أشار إليه وكتبوا" (فتح الباری ۲۷۶/۳ طبع انتہی)
(۳) ابن ماجہ ج ۱، ۱۶۹/۲، الحدیث علی الکتاب ۲۰۵/۱ طبع مصنفی مجلس، شرح لروض

(۱) لسان العرب ج ۱، ۱۶۹/۲، الکتاب فی الطبائع ۲۰۵/۱ طبع مصنفی مجلس، شرح لروض
(۲) ۸۰/۱ شرح شمس الارسلان ۵۰/۲ طبع بیاضہ، انقی لابن قدس
۳۸۱/۳ حدیث "طاف النبي ﷺ على بعير كلما أتى الركن أشار إليه وكتبوا" کی روایت بخاری نے
حضرت ابن عباسؓ سے کی ہے حدیث کے الفاظ اس طرح ہیں: "طاف
نبي ﷺ على بعير كلما أتى الركن أشار إليه وكتبوا" (فتح الباری ۲۷۶/۳ طبع انتہی)
(۳) ابن ماجہ ج ۱، ۱۶۹/۲، الحدیث علی الکتاب ۲۰۵/۱ طبع مصنفی مجلس، شرح لروض

استلحاق ۲

لاحق کیا ہو بچہ جس کے نسب کا اقرار اس کے اس باپ کے بعد کیا گیا ہے جس کے لئے اس کا دعویٰ کیا جاتا ہے تو وہ اس شخص کے ساتھ لاحق ہوگا جس نے اس کے نسب کا اقرار کیا ہے۔ (خطابی کا کہنا ہے کہ یہ دو حکام ہیں جو مدعی شریعت کے ثبوت زمانہ میں تھے، اور اس کی صورت یہ تھی کہ اہل جاہلیت کی چند شو، غلبہ یا دیاں ہوتی تھیں جس کے ساتھ ب کے سرور بھی مطلق تمام کیا کرتے تھے۔ سب ان میں سے کسی کے بچہ پیدا ہوتا تو ب و قات اس کا آقا اور زمانہ کرنے والا شخص وہ ب و اس بچہ کا دعویٰ کرتے۔ بنی علی نے اس بچہ کو اس کے آقا کے ساتھ لاحق کر دیا کیونکہ آزا کی بیوی کی طرح باہمی بھی فرما ہے، اور اگر قات اس بچہ کا اقرار کرتے بغیر مہارے پھر اس کے ارشید اس کو اپنے حامد ب میں شامل کریں تو وہ اپنے باپ کے حامد ب میں شامل ہو جائے گا۔

فقہاء کا اتفاق ہے کہ صحت واقعہ کے وقت استلحاق کا حکم واجب ہے اور اس کے ثبوت میں غلط بیانی کے ساتھ اور نسب کی نفی کے ساتھ حتمی ق حرام ہے اور اس کا شمار کفار میں ہے، کیونکہ یہ غرض صحت ہے، اس لئے کہ صحیح حدیث میں رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: ایما امرأة ادخلت علی قوم من لیس منهم، فلیست من اللہ فی شئ، ولکن بدخلها اللہ جنتہ، وایما رجل جحد ولده

= ہندکھا یوم اصباہا لہد لہی بمی اسطہفہ (مروہ بچہ جو نال کیا گیا ہو اپنے اس باپ کے بعد جس کی طرف وہ منسوب ہے اور اس کے صفا و نے اس کا دعویٰ کیا ہو تو آپ ﷺ نے فیصلہ فرمایا کہ اس باہمی کا بچہ کرا کا و فل کے دن اس کا مالک تھا اسی کے ساتھ نال ہو جائے گا جس نے اس کو اپنے ساتھ نال کر لیا ہو کہ ابن ماجہ کی روایت پر مطلق کرتے ہوئے حافظ بیہری نے کہا کہ اس کی سند حسن ہے۔ صاحب عون المعجوز ملتے ہیں کہ اس حدیث کو محمد بن راشد بن کحول نے حضرت عروہ سے نقل کیا ہے اور اس میں کلام ہے: عن المعجوز ۲۳۷ طبع البند سنن ابن ماجہ متعین محمد بن عبدالمہانی ۲۳۷۱-۲۳۷۸ طبع عینی الجلی ۱۳۷۳ھ۔

وہو یظر الیہ احتجب اللہ تعالیٰ مہ و فصحہ عسی رؤوس الاولیٰ والآخریٰ یوم القیامۃ (۱) (جس عورت نے کسی ایسے شخص کو کسی خاندان میں شامل کیا جو اس میں سے نہیں ہے تو اللہ تعالیٰ سے اس کا کوئی رشتہ نہیں اور اللہ تعالیٰ اس کو پٹی جنت میں نہ لے گا، اہل میں کریں گے۔) جس مرد نے اپنے بچہ کا نکاح کیا حالانکہ وہ اس کی طرف نکاح رہا ہے تو اللہ تعالیٰ اس سے پرہیز فرمائیں گے اور قیامت کے دن تمام "لین" و "آثرین" کے سامنے اس کو رسوا کریں گے۔

اس کے ساتھ ہی فقہاء مذہب نے صحت استلحاق کے سے چند متعلقات میں لکائی ہیں، اس میں سے بعض یہ ہیں: اس جیسے شخص کے یہاں اس جیسی اولاد ہوتی ہو (یعنی، دونوں کی عمروں میں تافرق ہو کہ اس بیٹے شخص کے بچہ کی عمر اس بچہ کے برابر ہو سکتی ہو)، اور وہ تبدیل انساب ہو، اور مقرر اس کو نہ جتنا لے اگر وہ اقرار کا اہل ہو، اس میں کچھ تفصیل ہے جو (نسب) کی اصطلاح میں اور کتب فقہ کے باب انساب میں مذکور ہے (۲)۔

(۱) حدیث: "ایما امرأة ادخلت علی قوم....." کی روایت ابوداؤد، نسائی، ابن ماجہ، ابن حبان و دیگران نے حضرت ابوہریرہؓ سے کی ہے اور ابن حبان و دیگران نے اس کی تصحیح فرمائی ہے۔ عروہ حاکم کی تصحیح سے وہابی نے اتفاق کیا ہے۔ دارقطنی نے اہل میں اس کی تصحیح کی ہے۔ (وجود کچھ انہوں نے اعتراض کیا ہے کہ عبد اللہ ابن یوسف سعید الطبری سے روایت کرے میں منفرد ہیں اور یہ کہ وہ صرف اسی حدیث کے درجہ پہلے جاتے ہیں اور تصحیح میں ابوداؤد، نسائی، ابن حبان و دیگران نے روایت محمد بن یوسف حاکم کی طرف منسوب کر کے بعد کہا ہے کہ اس سے + سے یہ حدیث الہی دس کے کسی نے روایت نہیں کیا (فیض القدیر ۳/۱۳ طبع المکتبۃ البیروتیہ ۱۳۵۶ھ) المستدرک ۲/۲۰۳ تصحیح کردہ در اکتب العربی)۔

(۲) بدائع الصنائع ۷/۲۲۸، نہایہ ۱۰۶/۵ طبع المکتب الاسلامی، المغنی ۲۰۰/۵ طبع المسعودی، مہذب الجلیل ۲۳۸/۵ طبع لیبیا، النہیۃ لاس لا فحہ (الحق)۔

ج۔ تجسس (تفتیش کرنا):

استماع تو سننا ہی ہوتا ہے، اور تجسس سننے سے بھی ہوتا ہے اور اس کے علاوہ سے بھی، علاوہ ازیں تجسس پوشیدہ طور پر ہی ہوتا ہے () جبکہ استماع پوشیدہ طور پر بھی ہوتا ہے اور اعلانیہ طور پر بھی، (دیکھئے: تجسس)۔

استماع

تعریف:

۱۔ لغت اور اصطلاح میں استماع سنی جانے والی بات کو سمجھنے یا اس سے استفادہ کی غرض سے سننے کا ارادہ کرنا ہے (۱)۔

متحدہ غلط:

نف۔ سماع:

۲۔ استماع کے تحقق کے لئے قصد کا ہونا ضروری ہے، اور سماع بھی قصد کے ساتھ ہوتا ہے اور کبھی بغیر قصد کے (۲)۔ ثناء کے یہاں سماع کا کثر استعمال ہو بلعب کے آلات کو بالقصد سننے کے لئے ہوتا ہے۔

ب۔ ستر ق لسمع (چھپ کر سننا):

استماع کبھی پوشیدہ طور پر ہوتا ہے، اور کبھی اعلانیہ ہوتا ہے۔ میں ”ستر ق لسمع“ ہمیشہ پوشیدہ طور پر ہی ہوتا ہے۔ اسی لئے اہل لغت سے کہا ہے کہ یہ چھپ کر سننے کا نام ہے (۳)، (۰) دیکھئے: ”ستر ق لسمع“۔

(۱) المصباح المہیر: مادہ سمع، الفروق فی اللغة ص ۸، طبع دارالافتاء حاشیہ قلیو بر ۳۷۷۔

(۲) المصباح المہیر: مادہ سمع۔

(۳) المصباح المہیر: مادہ سرق۔

د۔ انصات (خاموش ہونا):

کسی بات کو بغور سننے کے لئے خاموش ہونا ”انصات“ کہنا ہے (۴)۔ اور استماع (سننا) یا تو انصات کی تہر کا ہوگا یا حیوانات یا نباتات کی آواز کا۔

استماع کی قسمیں

پہلی قسم: انسان کی آواز کو بغور سننا

اول۔ قرآن کریم کا سننا:

الف۔ نماز کے باہر قرآن کریم کو بغور سننے کا حکم:

۳۔ قرآن کریم کی جب آوازیں کی جائے تو اس کی طرف پوری توجہ کر کے سننا واجب ہے بشرطیکہ وہاں ترک سماع کا کوئی عذر شرعی نہ ہو (۳)۔ اس کے وجوب کے بارے میں حنفیہ میں اختلاف ہے کہ کیا یہ واجب مطلق ہے یا واجب کفائی؟ ابن عابدین نے کہا ہے کہ اصل یہ ہے کہ قرآن کا سننا فرض کفایہ ہے، اس لئے کہ یہ اس کے حق کو اد

(۱) المصباح المہیر: مادہ (جس)۔

(۲) المصباح المہیر: مادہ (صت)۔

(۳) فتح القدیر للہوکانی ۲/۲۶۷ طبع مکتبۃ المطابع العربیہ ۱۳۵۰ھ، نظام القرآن للجماع ص ۳۹۷ طبع المطبعۃ العربیہ المہریہ حاشیہ ص ۳۶۶ طبع اول۔

استماع ۴-۵

کرنے کے لئے ہے، اس طور سے کہ اس کی طرف توجہ ہو، اس کو ضائع نہ کیا جائے، بعض لوگوں کے خاموشی کے ساتھ سننے سے یہ^(۱) ہو جاتا ہے جیسا کہ سلام کا جواب دینے میں ہے۔ جموی نے اپنے استاد قاضی اتھناہ یحییٰ سے جو منقاری زادہ کلام سے مشہور ہیں نقل کیا ہے کہ انہوں نے اپنے ایک رسالہ میں یہ تحقیق کی ہے کہ قرآن شریف کا سننا فرض عین ہے (۱)۔

ہاں سورۃ اعراف میں اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: "وَإِذَا قُرِئَ الْقُرْآنُ فَاسْتَمِعُوا لَهُ وَأَنْصِتُوا" (۲) (ہر سب قرآن پڑھا جائے تو اس کی طرف کان لگایا کرو اور خاموش رہا کرو)، اگرچہ یہ زمین نما رنگلو کی ممانعت کے لئے نازل ہوا ہے (۳) مگر اعتبار فقہ کے عمم کا ہے، نہ کہ سبب کے خاص ہونے کا، اور اس کا فقہ اس قرآن قرآن کو بھی شامل ہے جو نماز میں کی جائے "اور اس قرآن کو بھی جو خارج نماز کی جائے" (۴)۔

مناجید کے ایک قرآن کریم کی قرأت کا سننا مستحب ہے (۵)۔
۴۔ جس شخص کے کان تک تلاوت قرآن کی آواز پہنچ رہی ہو وہ ترک استماع میں معذور ہوگا اور اس کی وجہ سے بار نہیں ہوگا بلکہ تلاوت کرے والا بار ہوگا، جیسا کہ ابن عابدین نے فرمایا ہے "مگر مقام مشغولیت میں ہاواز بلند تلاوت کی جارہی ہو اور سامعین مشغولی کی حالت میں ہوں، جیسے بازار جو اسی لئے بنائے گئے ہیں کہ ان میں لوگ اسباب معاش کا لین دین کریں، اور جیسے گھر

(۱) حاشیہ ابن عابدین ۱/ ۳۶۷

(۲) سورۃ اعراف ۲۰۴

(۳) اس آیت کی تفسیر کے لئے دیکھئے تفسیر القرطبی ۷/ ۳۵۳ طبع دارالکتب

المصریہ ۱۹۶۹ء

(۴) حاشیہ ابن عابدین ۱/ ۳۶۶

(۵) شرح مشکوٰۃ المصابی ۱/ ۲۳۲

اہل خانہ کے گھر یا کام میں مشغول ہونے کی حالت میں، مثلاً جہیز، دینا، کھانا پکانا وغیرہ، اور ایسے لوگوں کے سامنے قرأت کرنا جو فقہ پڑھ رہے ہوں، اور مسجدوں میں، یہ تک مسجدیں تو نماز کے لئے بنائی گئی ہیں، "قرآن قرآن نماز کے تابع ہے، لہذا قرآن سننے کے لئے نماز نہ چھوڑی جائے گی، اور مشغولیت کی حالتوں میں قرآن قرآن کا سننا ترک کر دینے کے باوجود نادانہ ہوگا تاکہ لوگوں سے تنگی اور مشقت نفع ہو جائے۔ اللہ تعالیٰ نے فرمایا ہے: "وَمَا جَعَلْ عَلَیْكُمْ فِی الدِّیْنِ مِنْ حَرْجٍ" (۱) (ہر اس نے تم پر دین کے بارے میں کوئی تنگی نہیں کی)، اور اس کی وجہ سے قرآن پڑھنے والا ہی بار ہوگا، اس لئے کہ قرآن کے احترام کو وہی ضائع کر رہا ہے (۲)۔

ب۔ قرآن کو بغور سننے کے لئے اس کی تلاوت کا مطالبہ کرنا:
۵۔ اگر کوئی مسلمان کسی کے بارے میں جانتا ہو کہ وہ قرآن کریم کی تلاوت ابھی آوار سے عمدہ طریقہ پڑھتا ہے تو اس کے سے مستحب ہے کہ اس سے قرآن کریم کی تلاوت کی فرمائش کرے تاکہ اس کو بغور سن سکے۔ عام ذوقی فرماتے ہیں کہ سلفِ صالحین کی بیشتہ جماعتیں (اللہ تعالیٰ ان سے راضی ہو) ابھی آوار کے ساتھ تلاوت کرنے والوں سے مطالبہ کرتی تھیں کہ موقوفات کریں اور یہ لوگ غور سے سنیں، یہ بالاتفاق مستحب ہے۔ یہ فقہ کے نیک بندوں اور عبادت گذار لوگوں کا طریقہ ہے اور رسول اللہ ﷺ سے ثابت شدہ سنت ہے، چنانچہ حضرت عبداللہ بن مسعودؓ سے صحیح حدیث میں یہ ثابت ہے، وہ فرماتے ہیں: "قَالَ لِي رَسُولُ اللَّهِ ﷺ: اقْرَأْ عَلَيَّ، فَقُلْتُ: يَا رَسُولَ اللَّهِ"

(۱) سورۃ حج ۷۸

(۲) مواہب الجلیل ۲/ ۶۲ طبع مکتبۃ الخواج طرابلس لیبیا، جویم لائیل اور طبع

عباس مقرون، حاشیہ ابن عابدین ۱/ ۳۶۶ ۳۶۷ ۳۶۸ ۳۶۹ ۳۷۰

استماع ۶-۷

اُقرأ علیک، وعلیک اُقول؟ قال: نعم“ (رسول اللہ ﷺ)
 ے مجھ سے نہ مایہ کہ میرے سامنے قرأتِ قرآن میں نے کیا اللہ
 کے رسول! کیا میں آپ کے سامنے قرأتِ قرآن میں حالانکہ اس نے آپ
 پر ہی مارل ہوا ہے؟ تو آپ ﷺ نے فرمایا: ہاں)۔ ہر ایک روایت
 میں یوں آیا ہے: ”ابنِ اُحِب لی اُسمعه من عیري فقرأت
 سورة النساء حتی اُتیت علی هذه الآية ”فَکَیْفَ إِذَا جِئْنَا مِنْ
 كُلِّ أُمَّةٍ بِشَهِیدٍ وَجِئْنَا بِكَ عَلٰی هَؤُلَاءِ شَهِیدًا“ (۱) قال:
 حَسْبُکَ الْآنَ، لَاقِیْتُمْ إِلَیْهِ لِإِذَا عِیَاہ تَذَرُوْنَ“ (۲)
 (آپ ﷺ نے فرمایا کہ مجھے یہ معلوم ہوتا ہے کہ دوسرے سے
 اس کو سنوں، تو میں نے سورہٴ نساء کی قرأت کی یہاں تک کہ جب
 میں اس آیت پر پہنچا: ”فَکَیْفَ إِذَا جِئْنَا مِنْ كُلِّ أُمَّةٍ بِشَهِیدٍ وَجِئْنَا
 بِكَ عَلٰی هَؤُلَاءِ شَهِیدًا“ (سورہٴ بقرہٴ ۱۸۱) یہاں ہو گا جب ہم
 امت سے ایک ایک کو ادھار کریں گے، ہر اس کو توں پہ آپ کو بطور
 کو پیش کریں گے) تو آپ ﷺ نے فرمایا: ہاں اب رہے ہو تو
 حسب میں آپ ﷺ کی طرف متوجہ ہو تو دیکھا کہ آپ ﷺ کی
 ہاتھوں تکھوں سے آنسو جاری ہیں۔

۶۔ نو، یٰٰزکراتے ہیں کہ جہاں سے تم حب قرآن پالو گے کہ نبی ﷺ

۱۴۴۰/۱۰/۱۰

(۴) حدیث: ”اقرأ علی القرآن۔“ کی روایت بخاری نے حضرت عبداللہ بن مسعودؓ سے مروی کی ہے۔

(۳) حضرت عمر بن خطابؓ کے اثر کی روایت دہلوی نے کی ہے (مختار الدہلوی) ۳/۲۷۲ طبع المطبعہ المہر شرمش ۱۳۳۹ھ۔

کی حدیث کی مجلس کا آغاز، اختتام چھٹی، ۷، ۸، ۹، ۱۰، ۱۱، ۱۲، ۱۳، ۱۴، ۱۵، ۱۶، ۱۷، ۱۸، ۱۹، ۲۰، ۲۱، ۲۲، ۲۳، ۲۴، ۲۵، ۲۶، ۲۷، ۲۸، ۲۹، ۳۰، ۳۱، ۳۲، ۳۳، ۳۴، ۳۵، ۳۶، ۳۷، ۳۸، ۳۹، ۴۰، ۴۱، ۴۲، ۴۳، ۴۴، ۴۵، ۴۶، ۴۷، ۴۸، ۴۹، ۵۰، ۵۱، ۵۲، ۵۳، ۵۴، ۵۵، ۵۶، ۵۷، ۵۸، ۵۹، ۶۰، ۶۱، ۶۲، ۶۳، ۶۴، ۶۵، ۶۶، ۶۷، ۶۸، ۶۹، ۷۰، ۷۱، ۷۲، ۷۳، ۷۴، ۷۵، ۷۶، ۷۷، ۷۸، ۷۹، ۸۰، ۸۱، ۸۲، ۸۳، ۸۴، ۸۵، ۸۶، ۸۷، ۸۸، ۸۹، ۹۰، ۹۱، ۹۲، ۹۳، ۹۴، ۹۵، ۹۶، ۹۷، ۹۸، ۹۹، ۱۰۰، ۱۰۱، ۱۰۲، ۱۰۳، ۱۰۴، ۱۰۵، ۱۰۶، ۱۰۷، ۱۰۸، ۱۰۹، ۱۱۰، ۱۱۱، ۱۱۲، ۱۱۳، ۱۱۴، ۱۱۵، ۱۱۶، ۱۱۷، ۱۱۸، ۱۱۹، ۱۲۰، ۱۲۱، ۱۲۲، ۱۲۳، ۱۲۴، ۱۲۵، ۱۲۶، ۱۲۷، ۱۲۸، ۱۲۹، ۱۳۰، ۱۳۱، ۱۳۲، ۱۳۳، ۱۳۴، ۱۳۵، ۱۳۶، ۱۳۷، ۱۳۸، ۱۳۹، ۱۴۰، ۱۴۱، ۱۴۲، ۱۴۳، ۱۴۴، ۱۴۵، ۱۴۶، ۱۴۷، ۱۴۸، ۱۴۹، ۱۵۰، ۱۵۱، ۱۵۲، ۱۵۳، ۱۵۴، ۱۵۵، ۱۵۶، ۱۵۷، ۱۵۸، ۱۵۹، ۱۶۰، ۱۶۱، ۱۶۲، ۱۶۳، ۱۶۴، ۱۶۵، ۱۶۶، ۱۶۷، ۱۶۸، ۱۶۹، ۱۷۰، ۱۷۱، ۱۷۲، ۱۷۳، ۱۷۴، ۱۷۵، ۱۷۶، ۱۷۷، ۱۷۸، ۱۷۹، ۱۸۰، ۱۸۱، ۱۸۲، ۱۸۳، ۱۸۴، ۱۸۵، ۱۸۶، ۱۸۷، ۱۸۸، ۱۸۹، ۱۹۰، ۱۹۱، ۱۹۲، ۱۹۳، ۱۹۴، ۱۹۵، ۱۹۶، ۱۹۷، ۱۹۸، ۱۹۹، ۲۰۰، ۲۰۱، ۲۰۲، ۲۰۳، ۲۰۴، ۲۰۵، ۲۰۶، ۲۰۷، ۲۰۸، ۲۰۹، ۲۱۰، ۲۱۱، ۲۱۲، ۲۱۳، ۲۱۴، ۲۱۵، ۲۱۶، ۲۱۷، ۲۱۸، ۲۱۹، ۲۲۰، ۲۲۱، ۲۲۲، ۲۲۳، ۲۲۴، ۲۲۵، ۲۲۶، ۲۲۷، ۲۲۸، ۲۲۹، ۲۳۰، ۲۳۱، ۲۳۲، ۲۳۳، ۲۳۴، ۲۳۵، ۲۳۶، ۲۳۷، ۲۳۸، ۲۳۹، ۲۴۰، ۲۴۱، ۲۴۲، ۲۴۳، ۲۴۴، ۲۴۵، ۲۴۶، ۲۴۷، ۲۴۸، ۲۴۹، ۲۵۰، ۲۵۱، ۲۵۲، ۲۵۳، ۲۵۴، ۲۵۵، ۲۵۶، ۲۵۷، ۲۵۸، ۲۵۹، ۲۶۰، ۲۶۱، ۲۶۲، ۲۶۳، ۲۶۴، ۲۶۵، ۲۶۶، ۲۶۷، ۲۶۸، ۲۶۹، ۲۷۰، ۲۷۱، ۲۷۲، ۲۷۳، ۲۷۴، ۲۷۵، ۲۷۶، ۲۷۷، ۲۷۸، ۲۷۹، ۲۸۰، ۲۸۱، ۲۸۲، ۲۸۳، ۲۸۴، ۲۸۵، ۲۸۶، ۲۸۷، ۲۸۸، ۲۸۹، ۲۹۰، ۲۹۱، ۲۹۲، ۲۹۳، ۲۹۴، ۲۹۵، ۲۹۶، ۲۹۷، ۲۹۸، ۲۹۹، ۳۰۰، ۳۰۱، ۳۰۲، ۳۰۳، ۳۰۴، ۳۰۵، ۳۰۶، ۳۰۷، ۳۰۸، ۳۰۹، ۳۱۰، ۳۱۱، ۳۱۲، ۳۱۳، ۳۱۴، ۳۱۵، ۳۱۶، ۳۱۷، ۳۱۸، ۳۱۹، ۳۲۰، ۳۲۱، ۳۲۲، ۳۲۳، ۳۲۴، ۳۲۵، ۳۲۶، ۳۲۷، ۳۲۸، ۳۲۹، ۳۳۰، ۳۳۱، ۳۳۲، ۳۳۳، ۳۳۴، ۳۳۵، ۳۳۶، ۳۳۷، ۳۳۸، ۳۳۹، ۳۴۰، ۳۴۱، ۳۴۲، ۳۴۳، ۳۴۴، ۳۴۵، ۳۴۶، ۳۴۷، ۳۴۸، ۳۴۹، ۳۵۰، ۳۵۱، ۳۵۲، ۳۵۳، ۳۵۴، ۳۵۵، ۳۵۶، ۳۵۷، ۳۵۸، ۳۵۹، ۳۶۰، ۳۶۱، ۳۶۲، ۳۶۳، ۳۶۴، ۳۶۵، ۳۶۶، ۳۶۷، ۳۶۸، ۳۶۹، ۳۷۰، ۳۷۱، ۳۷۲، ۳۷۳، ۳۷۴، ۳۷۵، ۳۷۶، ۳۷۷، ۳۷۸، ۳۷۹، ۳۸۰، ۳۸۱، ۳۸۲، ۳۸۳، ۳۸۴، ۳۸۵، ۳۸۶، ۳۸۷، ۳۸۸، ۳۸۹، ۳۹۰، ۳۹۱، ۳۹۲، ۳۹۳، ۳۹۴، ۳۹۵، ۳۹۶، ۳۹۷، ۳۹۸، ۳۹۹، ۴۰۰، ۴۰۱، ۴۰۲، ۴۰۳، ۴۰۴، ۴۰۵، ۴۰۶، ۴۰۷، ۴۰۸، ۴۰۹، ۴۱۰، ۴۱۱، ۴۱۲، ۴۱۳، ۴۱۴، ۴۱۵، ۴۱۶، ۴۱۷، ۴۱۸، ۴۱۹، ۴۲۰، ۴۲۱، ۴۲۲، ۴۲۳، ۴۲۴، ۴۲۵، ۴۲۶، ۴۲۷، ۴۲۸، ۴۲۹، ۴۳۰، ۴۳۱، ۴۳۲، ۴۳۳، ۴۳۴، ۴۳۵، ۴۳۶، ۴۳۷، ۴۳۸، ۴۳۹، ۴۴۰، ۴۴۱، ۴۴۲، ۴۴۳، ۴۴۴، ۴۴۵، ۴۴۶، ۴۴۷، ۴۴۸، ۴۴۹، ۴۵۰، ۴۵۱، ۴۵۲، ۴۵۳، ۴۵۴، ۴۵۵، ۴۵۶، ۴۵۷، ۴۵۸، ۴۵۹، ۴۶۰، ۴۶۱، ۴۶۲، ۴۶۳، ۴۶۴، ۴۶۵، ۴۶۶، ۴۶۷، ۴۶۸، ۴۶۹، ۴۷۰، ۴۷۱، ۴۷۲، ۴۷۳، ۴۷۴، ۴۷۵، ۴۷۶، ۴۷۷، ۴۷۸، ۴۷۹، ۴۸۰، ۴۸۱، ۴۸۲، ۴۸۳، ۴۸۴، ۴۸۵، ۴۸۶، ۴۸۷، ۴۸۸، ۴۸۹، ۴۹۰، ۴۹۱، ۴۹۲، ۴۹۳، ۴۹۴، ۴۹۵، ۴۹۶، ۴۹۷، ۴۹۸، ۴۹۹، ۵۰۰، ۵۰۱، ۵۰۲، ۵۰۳، ۵۰۴، ۵۰۵، ۵۰۶، ۵۰۷، ۵۰۸، ۵۰۹، ۵۱۰، ۵۱۱، ۵۱۲، ۵۱۳، ۵۱۴، ۵۱۵، ۵۱۶، ۵۱۷، ۵۱۸، ۵۱۹، ۵۲۰، ۵۲۱، ۵۲۲، ۵۲۳، ۵۲۴، ۵۲۵، ۵۲۶، ۵۲۷، ۵۲۸، ۵۲۹، ۵۳۰، ۵۳۱، ۵۳۲، ۵۳۳، ۵۳۴، ۵۳۵، ۵۳۶، ۵۳۷، ۵۳۸، ۵۳۹، ۵۴۰

خفیہ نے سراسر اس کی ہے مگر آں شریف کا بغور سنن خود اس کی
قرات کرنے سے افضل ہے، یہ تک سننے والا سنا کر کے فرض کو
نہتا ہے جبکہ قرآن کریم کی تلاوت فرض میں ہے، اور ابو جود نے
مسلمین کے حاشیہ میں لکھا ہے کہ قرآن کریم کا بغور سننا قرات کرنے
سے زیادہ اب کا باعث ہے، یہ تک قرآن سننا فرض ہے، پر ہذا فرض
نہیں (۲)۔

ج- غیر مشروع تلاوت کا سنا:

۷۔ - جمہور کا مذہب ہے کہ اگر اس طرح قرآن کریم کی تلاوت کی جائے جس میں ترجیع اور ^{مطل}حسین یعنی بلا وہ کچھ کچھج نام ہو، اور حرکت و رار کی جائے تو ایسی تلاوت کا سننا جائز نہیں ہے، اور ”ترجیع“ حرف کو گھمانا اور غیر مخارج سے ادا کرنا ہے۔

اور انہوں نے کہا ہے کہ تلاوت کرنے والا اور سننے والا دونوں شاد میں تہانہ ہیں، یعنی جب سننے والا تلاوت کرتے، اے پر نگہبان کرے گا اے آگاہ کرے۔ پس قرأت کے قواعد کی مخالفت کے بغیر اچھی آواز سے تلاوت کی جائے تو یہ تہانہ ہے، اس کا سننا بھی بہتر ہے، اس لئے کہ رسول اللہ ﷺ کا ارشاد ہے: "زیسوا القرآن بأصواتکم" (۳) تم اپنی آوازوں سے قرآن کو پڑھو۔

(۱) الخیران فی آداب حلقۃ القرآن ص ۳ طبع دار الفکر

(۲) حاشیہ پر مسکین ۳۹۰۔

(۳) حدیث ”ذینو القرآن یاھو انکم“ کی روایت ابو داؤد سنائی اور ابن ماجہ نے حضرت ابو بن ماریہ سے مروی ہے۔ مندرجہ نے اس کے متعلق سکوت کیا ہے اور ”الہابی“ نے اس کو صحیح قرار دیا ہے (مختصر بیرونی و بیہقی) ۳۷۷، ۳۷۸، ۳۷۹، ۳۸۰، ۳۸۱، ۳۸۲، ۳۸۳، ۳۸۴، ۳۸۵، ۳۸۶، ۳۸۷، ۳۸۸، ۳۸۹، ۳۹۰، ۳۹۱، ۳۹۲، ۳۹۳، ۳۹۴، ۳۹۵، ۳۹۶، ۳۹۷، ۳۹۸، ۳۹۹، ۴۰۰، ۴۰۱، ۴۰۲، ۴۰۳، ۴۰۴، ۴۰۵، ۴۰۶، ۴۰۷، ۴۰۸، ۴۰۹، ۴۱۰، ۴۱۱، ۴۱۲، ۴۱۳، ۴۱۴، ۴۱۵، ۴۱۶، ۴۱۷، ۴۱۸، ۴۱۹، ۴۲۰، ۴۲۱، ۴۲۲، ۴۲۳، ۴۲۴، ۴۲۵، ۴۲۶، ۴۲۷، ۴۲۸، ۴۲۹، ۴۳۰، ۴۳۱، ۴۳۲، ۴۳۳، ۴۳۴، ۴۳۵، ۴۳۶، ۴۳۷، ۴۳۸، ۴۳۹، ۴۴۰، ۴۴۱، ۴۴۲، ۴۴۳، ۴۴۴، ۴۴۵، ۴۴۶، ۴۴۷، ۴۴۸، ۴۴۹، ۴۵۰، ۴۵۱، ۴۵۲، ۴۵۳، ۴۵۴، ۴۵۵، ۴۵۶، ۴۵۷، ۴۵۸، ۴۵۹، ۴۶۰، ۴۶۱، ۴۶۲، ۴۶۳، ۴۶۴، ۴۶۵، ۴۶۶، ۴۶۷، ۴۶۸، ۴۶۹، ۴۷۰، ۴۷۱، ۴۷۲، ۴۷۳، ۴۷۴، ۴۷۵، ۴۷۶، ۴۷۷، ۴۷۸، ۴۷۹، ۴۸۰، ۴۸۱، ۴۸۲، ۴۸۳، ۴۸۴، ۴۸۵، ۴۸۶، ۴۸۷، ۴۸۸، ۴۸۹، ۴۹۰، ۴۹۱، ۴۹۲، ۴۹۳، ۴۹۴، ۴۹۵، ۴۹۶، ۴۹۷، ۴۹۸، ۴۹۹، ۵۰۰، ۵۰۱، ۵۰۲، ۵۰۳، ۵۰۴، ۵۰۵، ۵۰۶، ۵۰۷، ۵۰۸، ۵۰۹، ۵۱۰، ۵۱۱، ۵۱۲، ۵۱۳، ۵۱۴، ۵۱۵، ۵۱۶، ۵۱۷، ۵۱۸، ۵۱۹، ۵۲۰، ۵۲۱، ۵۲۲، ۵۲۳، ۵۲۴، ۵۲۵، ۵۲۶، ۵۲۷، ۵۲۸، ۵۲۹، ۵۳۰، ۵۳۱، ۵۳۲، ۵۳۳، ۵۳۴، ۵۳۵، ۵۳۶، ۵۳۷، ۵۳۸، ۵۳۹، ۵۴۰، ۵۴۱، ۵۴۲، ۵۴۳، ۵۴۴، ۵۴۵، ۵۴۶، ۵۴۷، ۵۴۸، ۵۴۹، ۵۵۰، ۵۵۱، ۵۵۲، ۵۵۳، ۵۵۴، ۵۵۵، ۵۵۶، ۵۵۷، ۵۵۸، ۵۵۹، ۵۶۰، ۵۶۱، ۵۶۲، ۵۶۳، ۵۶۴، ۵۶۵، ۵۶۶، ۵۶۷، ۵۶۸، ۵۶۹، ۵۷۰، ۵۷۱، ۵۷۲، ۵۷۳، ۵۷۴، ۵۷۵، ۵۷۶، ۵۷۷، ۵۷۸، ۵۷۹، ۵۸۰، ۵۸۱، ۵۸۲، ۵۸۳، ۵۸۴، ۵۸۵، ۵۸۶، ۵۸۷، ۵۸۸، ۵۸۹، ۵۹۰، ۵۹۱، ۵۹۲، ۵۹۳، ۵۹۴، ۵۹۵، ۵۹۶، ۵۹۷، ۵۹۸، ۵۹۹، ۶۰۰، ۶۰۱، ۶۰۲، ۶۰۳، ۶۰۴، ۶۰۵، ۶۰۶، ۶۰۷، ۶۰۸، ۶۰۹، ۶۱۰، ۶۱۱، ۶۱۲، ۶۱۳، ۶۱۴، ۶۱۵، ۶۱۶، ۶۱۷، ۶۱۸، ۶۱۹، ۶۲۰، ۶۲۱، ۶۲۲، ۶۲۳، ۶۲۴، ۶۲۵، ۶۲۶، ۶۲۷، ۶۲۸، ۶۲۹، ۶۳۰، ۶۳۱، ۶۳۲، ۶۳۳، ۶۳۴، ۶۳۵، ۶۳۶، ۶۳۷، ۶۳۸، ۶۳۹، ۶۴۰، ۶۴۱، ۶۴۲، ۶۴۳، ۶۴۴، ۶۴۵، ۶۴۶، ۶۴۷، ۶۴۸، ۶۴۹، ۶۵۰، ۶۵۱، ۶۵۲، ۶۵۳، ۶۵۴، ۶۵۵، ۶۵۶، ۶۵۷، ۶۵۸، ۶۵۹، ۶۶۰، ۶۶۱، ۶۶۲، ۶۶۳، ۶۶۴، ۶۶۵، ۶۶۶، ۶۶۷، ۶۶۸، ۶۶۹، ۶۷۰، ۶۷۱، ۶۷۲، ۶۷۳، ۶۷۴، ۶۷۵، ۶۷۶، ۶۷۷، ۶۷۸، ۶۷۹، ۶۸۰، ۶۸۱، ۶۸۲، ۶۸۳، ۶۸۴، ۶۸۵، ۶۸۶، ۶۸۷، ۶۸۸، ۶۸۹، ۶۹۰، ۶۹۱، ۶۹۲، ۶۹۳، ۶۹۴، ۶۹۵، ۶۹۶، ۶۹۷، ۶۹۸، ۶۹۹، ۷۰۰، ۷۰۱، ۷۰۲، ۷۰۳، ۷۰۴، ۷۰۵، ۷۰۶، ۷۰۷، ۷۰۸، ۷۰۹، ۷۱۰، ۷۱۱، ۷۱۲، ۷۱۳، ۷۱۴، ۷۱۵، ۷۱۶، ۷۱۷، ۷۱۸، ۷۱۹، ۷۲۰، ۷۲۱، ۷۲۲، ۷۲۳، ۷۲۴، ۷۲۵، ۷۲۶، ۷۲۷، ۷۲۸، ۷۲۹، ۷۳۰، ۷۳۱، ۷۳۲، ۷۳۳، ۷۳۴، ۷۳۵، ۷۳۶، ۷۳۷، ۷۳۸، ۷۳۹، ۷۴۰، ۷۴۱، ۷۴۲، ۷۴۳، ۷۴۴، ۷۴۵، ۷۴۶، ۷۴۷، ۷۴۸، ۷۴۹، ۷۵۰، ۷۵۱، ۷۵۲، ۷۵۳، ۷۵۴، ۷۵۵، ۷۵۶، ۷۵۷، ۷۵۸، ۷۵۹، ۷۶۰، ۷۶۱، ۷۶۲، ۷۶۳، ۷۶۴، ۷۶۵، ۷۶۶، ۷۶۷، ۷۶۸، ۷۶۹، ۷۷۰، ۷۷۱، ۷۷۲، ۷۷۳، ۷۷۴، ۷۷۵، ۷۷۶، ۷۷۷، ۷۷۸، ۷۷۹، ۷۸۰، ۷۸۱، ۷۸۲، ۷۸۳، ۷۸۴، ۷۸۵، ۷۸۶، ۷۸۷، ۷۸۸، ۷۸۹، ۷۹۰، ۷۹۱، ۷۹۲، ۷۹۳، ۷۹۴، ۷۹۵، ۷۹۶، ۷۹۷، ۷۹۸، ۷۹۹، ۸۰۰، ۸۰۱، ۸۰۲، ۸۰۳، ۸۰۴، ۸۰۵، ۸۰۶، ۸۰۷، ۸۰۸، ۸۰۹، ۸۱۰، ۸۱۱، ۸۱۲، ۸۱۳، ۸۱۴، ۸۱۵، ۸۱۶، ۸۱۷، ۸۱۸، ۸۱۹، ۸۲۰، ۸۲۱، ۸۲۲، ۸۲۳، ۸۲۴، ۸۲۵، ۸۲۶، ۸۲۷، ۸۲۸، ۸۲۹، ۸۳۰، ۸۳۱، ۸۳۲، ۸۳۳، ۸۳۴، ۸۳۵، ۸۳۶، ۸۳۷، ۸۳۸، ۸۳۹، ۸۴۰، ۸۴۱، ۸۴۲، ۸۴۳، ۸۴۴، ۸۴۵، ۸۴۶، ۸۴۷، ۸۴۸، ۸۴۹، ۸۵۰، ۸۵۱، ۸۵۲، ۸۵۳، ۸۵۴، ۸۵۵، ۸۵۶، ۸۵۷، ۸۵۸، ۸۵۹، ۸۶۰، ۸۶۱، ۸۶۲، ۸۶۳، ۸۶۴، ۸۶۵، ۸۶۶، ۸۶۷، ۸۶۸، ۸۶۹، ۸۷۰، ۸۷۱، ۸۷۲، ۸۷۳، ۸۷۴، ۸۷۵، ۸۷۶، ۸۷۷، ۸

استماع ۸

کہہ۔ حضرت ابو موسیٰ اشعری کے بارے میں رسول اللہ ﷺ کا ارشاد ہے: "لقد أوتي مرعرا من مرعير آل داؤد" (۱) (ان کو ۱۱: ص ۱۰۰) عدیہ السلام کی بانسریوں میں سے ایک بانسری دے دی گئی۔

کتاب لآم میں مذکور امام شافعی کا مندرجہ ذیل قول ان مضموم پر محمول کیا جائے گا:

حن کے ساتھ قرأت کرنے اور آواز کو اچھا بنانے میں خود وہ کسی طرح ہو کوئی حرج نہیں ہے، اور میں اس قرأت کو پسند کرتا ہوں جو میرے پاس حذر اور غفلت کرنے والی آواز میں کی جائے (۲)۔

بعض شافعیہ جیسے ماوردی کی رائے یہ ہے کہ قرآن کریم کو گاکر پڑھنا مطلقاً حرام ہے، اس لئے کہ ایسا کرنے سے قرآن کریم کو اس کے درست نچ سے نکال دیتا ہے۔ ان کے علاوہ لوگوں نے اس میں یہ قید رکائی ہے کہ وہ اس کے ذریعہ ایسی حد کو پہنچ جائے جس کا کوئی قاری قائل نہ ہو، اور بعض حنابلہ جیسے تاشی ابو یعلیٰ کی رائے یہ ہے کہ حن کے ساتھ قرآن کریم کا پڑھنا ہر حال میں مکروہ ہے، اس لئے کہ ایسا قرآن کریم کو اس کے صحیح نچ سے نکل دیتا ہے، اور رسول اللہ ﷺ

= مکتبہ البحر الملیٰ ۱۳۸۹ھ، مجمع المصنفین، ابوابی سر ۱۴۳، طبع المکتب الاسلامی، بیروت، ۱۴۳۲ھ، طبع کردہ المکتب الاسلامی ۱۴۳۹ھ۔

(۱) جامعہ ملی سونگ، مسکن سر ۳۹۰، حاشیہ ابن ماجہ بن علی الدردہ ۵۰/۵، مجمع المصنفین شرح منشی، المکر ۵۲۸/۲، التتویٰ المندیہ ۵۱۷/۵، جامع الکلیل ۱۷۱، طبع عباس شقرون، مکتبہ المطالب ۳۲۵، انشی ۱۹۸، اور اس کے بعد کے صفحات، حاشیہ قلیو بی ۳۲۰، حدیث: "مقد لونی من مازا من مزامیر آل داؤد" کی روایت مسلم نے حضرت بریدہ سے مروی، ان الفاظ میں کی ہے: "من عبد الله بن قيس أو 'الاشعري' أعطيت من مازا من مزامير آل داؤد" (عبد اللہ بن قیس یا "اشعری" کو آل داؤد کی بانسریوں میں سے ایک بانسری عطا کی گئی ہے) (صحیح مسلم تحقیق محمود احمد رقی، ۵۳۶، طبع عیسیٰ الخلیفی ۱۳۷۲ھ)۔

(۲) ۱۴۱/۱۵، طبع یوسف ۳۲۶ھ۔

کے ارشاد: "ليس ما من لم ينع بالقرآن" کی تشریح اسی طرح کی گئی ہے کہ اس کا معنی "بسنفی بہ" ہے (یعنی جو شخص قرآن کے ذریعہ مستغنی نہ ہو جائے وہ ہم میں سے نہیں ہے)۔

۸۔ ایک شخص کے پاس ایک جماعت کا قرأت کرنا جیسے کہ علماء ستہ کے پاس کرتے ہیں اور استاد اس سب کی قرأت سنتا ہے اس کے مکروہ ہونے کے بارے میں مالکیہ کی روایتیں ہیں۔

ایک یہ کہ دوست ہے۔

اور، امری یہ کہ وہ مکروہ ہے، یہی رائے حنفیہ کی بھی ہے۔ ابن رشد فرماتے ہیں کہ امام مالک اس کو مکروہ سمجھتے تھے، مگر پسند نہ فرماتے تھے، پھر انہوں نے اس سے رجوع فرمایا اور یہ کہ تخفیف فرمادی۔

قرابت کی وجہ یہ ہے کہ جب ایک جماعت یک ہی دفعہ اس کے سامنے قرأت کرے گی تو یقیناً بعضوں کی قرأت کا سننا اس سے نوت ہو جائے گا جب تک وہ دوسرے کی طرف متوجہ رہے گا اور جس کی طرف متوجہ ہوگا اس کو بتانے میں مشغول ہوگا، تو ایسے وقت میں وہ کبھی ملٹی کرے گا اور یہ سمجھے گا کہ استاد نے من کر اجازت دی ہے اور وہ اپنے سے غلطی غل کرے گا اور سمجھے گا کہ یہ اس کا مذہب ہے۔

تخفیف کی وجہ یہ ہے کہ جب قلمذہ کی تعداد زیادہ ہو تو جب کے متعدد ملحد و قاری کے سامنے پڑھنے میں بری مشقت لاحق ہوں اور بسا اوقات سب کو پڑھنے کا موقع بھی نکل سکے گا، اس لئے ایک ساتھ سب کا پڑھنا اس سے بہتر ہے کہ بعض لوگ پڑھنے سے محروم رہ

(۱) انشی ۱۹۸، ۱۸۰، طبع قلیو بی ۳۲۰، حدیث: "ليس ما من لم ينع بالقرآن" کی روایت بخاری نے حضرت ابو ہریرہ سے، اور احمد بن حنبل، ابو داؤد و ابو یوسف نے حضرت سعد بن ابی وقاص سے، اور ابو داؤد نے حضرت ابولباب بن عبد اللہ سے، اور حاکم نے عن ابن عباس رضی اللہ عنہما کی سند سے کی ہے (فیض القدیر ۵/۸۷، ۳۸۸، طبع المکتبۃ النجاشیہ ۵۶۲، ۵۲۰)۔

استماع ۹-۱۲

جائیں (۱)۔

کئے (۱)، اور حنابلہ کا مسلک یہ ہے کہ جہری نماز میں جب مقتدی تک امام کی قرات کی آواز پہنچ رہی ہو تو اس کے لئے سننا مستحب ہے (۲) اور اس کی تعمیل (قرأت) کی اصطلاح میں موجود ہے۔

د- کافر کا قرآن سننا:

۹- کافر کو قرآن شریف سننے سے نہیں روکا جائے گا، اس لئے کہ اللہ تعالیٰ کافروں پر ہے: "وَأَنْ أَحَدًا مِنَ الْمُشْرِكِينَ اسْتَجَارَكَ فَأَجْرُكَ حَتَّى يَسْمَعَ كَلَامَ اللَّهِ" (۱) اور مشرکین میں سے کوئی آپ سے پناہ کا طالب ہو تو سے پناہ دیجئے تاکہ وہ کلام الہی سن سکے۔ اور اس نے بھی کہ امید ہے کہ اللہ تعالیٰ اس کا سینہ اسلام کے لئے کھول دے تو وہ ہم امت یافتہ ہو جائے (۲)۔

۱۰- آیت مجددہ کا سننا:

۱۱- آیات مجددہ میں سے کسی آیت کے بالقصد یا بد قصد سننے پر مجددہ آیات واجب ہو جاتا ہے۔ مجددہ آیات کے حکم کے بارے میں فقہاء کے درمیان اختلاف ہے، سے آپ الاول کے ساتھ (مجددہ آیات) کی اصطلاح میں پائیں گے۔

۱۲- نماز میں قرآن سننا:

۱۰- حنفیہ کا مسلک یہ ہے کہ نماز میں مقتدی کا امام کی قرات سننا اور اس کی طرف پوری طرح متوجہ ہونا واجب ہے، اور اس وقت مقتدی کا قرات کرنا مکروہ تحریمی ہے، خود نماز جہری ہو یا سری (۱)۔
مالکیہ کا مسلک یہ ہے کہ جہری نماز میں مقتدی کے لئے امام کی قرات کا سننا مستحب ہے اور سری نماز میں معتد قول کے مطابق مقتدی کا قرات کرنا مستحب ہے، اس میں اس الحدیث کا اختلاف ہے، ان کے نزدیک سری نماز میں مقتدی قرات کرنا واجب ہے (۵)۔

۱۱- خیمہ قرآن کریم کا سننا:

الف- خطبہ جمعہ سننے کا حکم:

خطبہ کے سننے اور خاموش رہنے کے تحقیق فقہاء کے درمیان اختلاف ہے۔

۱۲- حنفیہ، مالکیہ، حنابلہ اور اوزاعی کا مسلک یہ ہے کہ بغور سننا اور خاموش رہنا واجب ہے، یہ عثمان بن عفان، عبد اللہ بن عمر اور ابن مسعود کی بھی رائے ہے (۲)۔ چنانچہ حنفیہ سے کہا ہے کہ ہم دو چیز جو ہمارے حرام ہے وہ خطبہ کے دوران بھی حرام ہے۔ اہل کھانا، چیا، دونا اور چہرے کی بیوی نہ ہو، یا سلام کا جواب ہو، یا کسی چھگی بات کا حکم، یا بیانیہ بات سے روٹنا ہو، سب حرام ہوگا۔ ان حضرات کا استدلال اس آیت کریمہ سے ہے: "وَإِذَا قُرِئَ الْقُرْآنُ فَاسْتَمِعُوا لَهُ وَأَنْصِتُوا" (۳) (اور جب قرآن پڑھا جائے تو اس کی طرف کان

(۱) مسابیح الجلیل ۴۴ طبع مکتبہ البیاض، القاوی البندیہ ۱۳۷۵ھ۔

(۲) سورہ قمر ۱۶۔

(۳) ابن عباس رضی اللہ عنہما ۱۰۳، حاشیہ طبعی ۲۸۸۔

(۴) ابن ماجہ ۳۶۶۸، حاشیہ الطحاوی علی سنن ابی حنبلہ ۱۲۳ طبع سوم

المطبع الامیریہ

۵ حاشیہ مدلول ۳۶۶۔

(۱) نہایۃ المحتاج ۵۷۷۔

(۲) ابنی ۵۳۔

(۳) ابنی ۳۲۰، المجموع ۵۲۵، حاشیہ ابن ماجہ ۳۶۶۔

(۴) سورہ اعراف ۲۰۲۔

استماع ۳۳

گایا روہ و خاموش رہا روہ۔

ور اس بات سے ہے کہ خطبہ نماز کی طرح ہے اور یہ فرض کی رعت کے قائم مقام ہے۔ حنفیہ و حنابلہ نے اس وجہ سے صرف ایک صورت کا تشاءنہ بیان کیا ہے یعنی کسی شخص کو مائت سے بچانے کے لیے متنبہ کرنا۔ یوں کہ یہ آدمی حاضر ہے اور آئینی اس کا محتاج ہے۔ اور خاموش رہنا اللہ تعالیٰ کا حق ہے اور حقوق اللہ (۱) شتم پوشی پر بھی ہیں۔ مالکیہ نے ذر خیف کا بھی تشاءنہ بیان کیا ہے کہ وہ اس کے لیے کوئی سبب پیدا کرے مثلاً لا الہ الا اللہ کہنا الحمد للہ کہنا۔ استغفار کرنا، اُعوذ باللہ پر ہٹنا اور بھی صلی اللہ علیہ وسلم پر روہ بھیجنا۔ بین اس کا آئیں میں اختلاف ہے کہ ان اذکار خفیہ کو مستحب پر ہٹنا واجب ہے یا نہیں؟ (۲)

جن لوگوں نے خطبہ سننے کو واجب کہا ہے انہوں نے حضرت ابو ہریرہؓ سے مروی اس حدیث سے استدلال کیا ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: ”اذا قلت لصاحبک یوم الجمعة انصت، وایامام یخطب، فقد نفوت“ (۳) (جمعہ کے دن امام کے خطبہ جیتے وقت جب تم نے اپنے ساتھی سے کہا کہ خاموش رہو تو تم نے لاشعنی کام کیا)۔

۱۳۔ ثنائیہ کا مسک یہ ہے کہ خطبہ کے دوران سنا اور خاموش رہنا سنت ہے۔ بات سنا حرام نہیں بلکہ مکروہ ہے۔ نووی نے یہ رائے عمرو بن زبیر، سعید بن مسیب، سعید بن مسیب اور ثوری سے نقل کی ہے، اور امام احمد کی بھی ایک روایت یہی ہے (۴)۔

(۱) حاشیہ ابن ماجہ ص ۶۶۱، معنی ص ۳۳۳

(۲) سوہرہ ج ۱ ص ۶۲ طبع دار الفکر

(۳) حدیث ”اذا قلت لصاحبک...“ کی روایت بخاری مسلم احمد بن حنبل، ابوداؤد و ترمذی اور ابن ماجہ نے حضرت ابو ہریرہؓ سے مرفوعاً کی ہے، اور الفاظ بخاری کے ہیں (فتح الباری ص ۱۳ طبع المنقذ فیض القدیر ص ۱۸ طبع المکتبۃ النجاریہ ص ۳۵۶)۔

(۴) المجموع ص ۵۴۵ طبع مولیٰ الطالب ص ۵۸۸ معنی ابن قدامہ ص ۲۰۲

ان حضرات نے مندرجہ ذیل دو حدیثوں کے درمیان تطبیق دے کر روایت پر استدلال کیا ہے: ایک ”اذا قلت لصاحبک انصت فقد اُعوب“ (۱)، اور دوسری جو صحیحین میں حضرت انسؓ سے نقل کی گئی ہے: ”فینا رسول اللہ ﷺ یخطب علی المنبر یوم الجمعة فام اعرابی فقال یا رسول اللہ! ھدک الحال وجاع الحال فادع لنا ان یسقینا، قال فرفع رسول اللہ ﷺ یدیه وما فی السماء فرعة“ (۲) (جمعہ کے دن آپ ﷺ خطبہ دے رہے تھے کہ انی درمیں یک دیکھتی نے کھڑے ہو کر کہا: یا رسول اللہ! مال ملاک ہو گیا، بچے بھوک سے جلد اٹھے تو آپ دعا کیجئے کہ اللہ تعالیٰ ہمیں یہ سب نہ دے، تو حضرت انسؓ کہتے ہیں کہ رسول اللہ ﷺ نے ہاتھ اٹھا کر آسمانی بہرہ آسمان میں بادل کا کوئی ٹکڑا بھی نہ تھا)۔

اور اگر اسے کوئی فوری ضرورت پیش آ جائے مثلاً بھائی سکھانا، برائی سے روکنا، بچھو سے کسی انسان کو ڈرانا، یا اندھے کو کنویں سے باختم کرنا تو بات سنا مکروہ نہ ہوگا۔ اس کرنا روکائی ہو تو اٹھا رو پر ہی اکتفا کرنا مستحب ہے، اور بات سنا جائز بہت جائز ہوگا۔

ثنائییہ کے نزدیک خطبہ کے دوران آنے والا شخص جب تک نہ جیسے اس کے لیے بات سنا جائز ہے، جیسا کہ ان حضرات نے صراحت کی ہے کہ جب امام خطبہ دے رہا ہو اور داخل ہونے والے شخص نے خطبہ سننے کے لیے کو سلام یا یہود خطبہ ہو رہا تھا تو خطبہ

(۱) حدیث ”اذا قلت لصاحبک...“ کی شرح فقرہ (۲) میں مذکور ہے۔

(۲) حدیث ”فینا رسول اللہ ﷺ یخطب علی المنبر یوم الجمعة فام اعرابی فقال یا رسول اللہ! ھدک الحال وجاع الحال فادع لنا ان یسقینا، قال فرفع رسول اللہ ﷺ یدیه وما فی السماء فرعة“ کی روایت بخاری اور مسلم سے حضرت انسؓ بن مالکؓ سے کی ہے اور الفاظ بخاری کے ہیں (فتح الباری ص ۱۹۲ طبع المنقذ فیض القدیر ص ۵۸۸ معنی ابن قدامہ ص ۲۰۲ طبع المنقذ فیض القدیر ص ۵۸۸ معنی ابن قدامہ ص ۲۰۲)۔

سننے، لے پر رام کا جو ب دینا موجب ہے، چونکہ خطبہ کے لئے خاموش رخصت ہے، ورنہ لڑائی کے عہد کی وجہ سے اگر چہ چاہئے والا "اعملہ" ہے تو اس کا جو ب دینا مستحب ہے، اور عام ہنگو کی طرح یہ اس سے کمرہ نہیں ہے کہ اس کا سبب اس کے اختیار میں نہیں ہے۔ (۱)

۱۴- حنا بد وراثت کا مسلک یہ ہے کہ وہ شخص جو اتنی ورنہ ہو کہ خطیب کی وراثت ہو اس کے لئے قرآن شریف کی آیات سے، اللہ کا ذکر کرنا اور نبی ﷺ پر درود بھیجنا پست آواز میں حار ہے، چونکہ گروہ و زہند کرے گا تو اس سے قریب والے شخص کے خطبہ سننے میں رکاوٹ ہوگی۔ حنا بد وراثت کا مسلک یہ ہے کہ عید منہ، عاتق بن قیس وراثہ نیم بخشی سے بھی یہی قیل یا گیا ہے (۲) حتیٰ کہ ابیم بخشی نے فرمایا کہ جمعہ کے دن جب میں خطبہ نہیں س پا تا ہوں تو میں اپنا پارہ پڑھتا ہوں (۳)، اور ابیم بخشی سے عاتق سے دریافت کیا کہ کیا میں خطبہ کے دوران اپنے دل میں دل میں پڑھ سکتا ہوں تو عاتق نے فرمایا کہ شاید اس میں کوئی حرج نہ ہو (۴)۔

اور اگر عورت کی آواز ہے تو سننے، لے کو اس سے لذت محسوس ہو یا اپنے آپ کو فتنہ میں پڑنے کا خطہ محسوس کرنا ہو تو اس کے سے اس کا سننا حرام ہے، ورنہ حرام نہیں (۱) عورتوں سے گفتگو کرتے وقت صحابہ نرہم کا عورتوں کی آواز میں کا سننا ہی پر محمول کیا جائے گا۔ ورنہ عورت کے لئے اپنی آواز کو لوٹ کر، پر شش اور نفس میں بنانا جائز نہیں ہے۔ چونکہ اس سے فتنہ بھرتا ہے، ورنہ اس کی دلیل اللہ تعالیٰ کا یہ قول ہے: "فلا تحصر بالقرآن ليطمع الٰہی فی قلبہ مَرَحٌ" (۲) (تو تم بولی میں نزاکت مت اختیار کرو کہ (اس سے) ایسے شخص کو خیال (قاسم) پیدا ہونے لگتا ہے جس کے قلب میں شرابی ہے)۔

اور اگر آواز مرد و عورت ہو تو اس کا سننا کو یہ نفع کا سننا ہے، ورنہ اس سے عاتق تفسیلی گفتگو کرتا ہے:

ج- گانا سننا:

۱۶- جمہور کی رائے یہ ہے کہ مندرجہ ذیل حالات میں غم سننا حرام ہے:

الف- جب اس کے ساتھ کوئی ناجائز کام شامل ہو۔
ب- جب فتنہ میں پڑنے کا خوف ہو، مثلاً کسی عورت یا کسی بے ریش (۱) سے دوستی پیدا ہو، یا کسی شہوت کا پرہیز نہ ہو جائے کہ رما کا باعث ہو جائے۔

ج- اگر اس کی وجہ سے کوئی دینی فریضہ ترک ہو جائے، جیسے نماز، یا کوئی دنیوی فریضہ ترک ہو جائے، جیسے اپنے پر لازم و مدد داری کی نیکی، بلکہ اگر ترک مستحبات کا سبب ہو تو مکرہ ہوگا، مثلاً تہجد اور

(۱) حاشیہ اہلبی ۲۰۸ طبع معصیٰ الحسن، حاشیہ ۲۰۵، ۹۵، حیاء ص ۱۱۱
الدر ۲۸۱/۳، حاشیہ ابن طاہرین ۲۰۵، ۲۰۶
(۲) سورۃ احزاب ۳۲

ب- عورت کی آواز سننا:

۱۵- حسب قول، اس کا سر نہ شہ انسان ہو تو یہ آواز یا تو مامور میں ہوگی اور اس کے سے سرور بخش نہ ہوگی یا سرور بخش ہوگی، تو اگر آواز سرور بخش نہ ہو تو یہ تو مکرہ کی، رہوگی یا عورت کی، اگر مرد کی آواز ہے تو کسی کے روپیک اس کا سننا حرام نہیں ہے۔

(۱) اُسک الطام ۲۵۸ و اس کے بعد کے صفحات۔
(۲) اہلبی ۲۲۲، معصیٰ عبدالرزاق ۲۳۳، طرح اقرب ۲۳۳، ۱۸۳، نزل الاوطار ۲۴۳، طبع معصیٰ لہبانی الجلی ۳۷۲، المجموع ۲۲۹، طبع مطبعۃ الامام
۳- معصیٰ ۲۲۲
(۴) معصیٰ عبدالرزاق ۲۳۳

لائے تو انہوں نے مجھے: انت فرمایا کہ رسول اللہ ﷺ کے پاس شیطان کی سارنگی؟ تو رسول اللہ ﷺ نے اس کی طرف متوجہ ہو کر فرمایا کہ اُمّیں جھوڑا ہے، پھر جب آپ ﷺ کو نیند نے لگی تو میں نے آنکھوں سے اُٹار دیا تو وہ دونوں نکل گئیں۔

اور حضرت عمر بن خطاب فرماتے ہیں کہ غزوہ بدر میں مسافر کا تو شد

ہے (۱)۔

نبی نے اپنی سنن میں یہ روایت نقل کی ہے کہ حضرت عمر بن خطابؓ خوات کا غزوہ پوری توجہ سے سنتے تھے، پھر جب صبح ہو جاتی تو آپ ان سے کہتے: ”اے خوات! اپنی زبان بند کر لو کہ صبح ہوتی“ (۲)۔

(۱) ”البناء زاد الواکب“ حضرت عمر ابن خطابؓ کے اس بڑی روایت کا نقل نے کی ہے (اسنن الکبریٰ ۵/۶۸ طبع مجلس دائرة المعارف العلمیہ دہند ۱۳۵۲ھ)۔

(۲) حضرت عمر بن خطابؓ سے ”یسمع اہل عداہ خوات“ کی روایت کا نقل نے خوات ابن حیر کے بڑے طور پر ان الفاظ میں کیا ہے ”عرجہ مع عمر بن الخطاب رضی اللہ عنہ قال فسرنا لہی دکت لہم لہو عینہ بن الجراح وعبد الرحمن بن عوف رضی اللہ عنہما، قال، فقال القوم، عداہا خوات فہم، قیو، عداہ من شعر حوراء، فقال عمر رضی اللہ عنہ، دعوا لہا عبد اللہ بن نفیس من ببات فزادہ یعی من شعر، قال، فبارت اہبہم حتی اذ کان السحر، فقال عمر، ارفع لسانک یا خوات لقد افسدوا“ (ہم عمر بن خطاب کے ساتھ سفر پر غلے تو ہم ایک ایسے قافلے میں جس میں ابو عبیدہ بن الجراح، عبد الرحمن بن عوف تھے، راہی کہتے ہیں کہ لوگوں نے کہا کہ عداہ خوات ہمیں غرانا ہے، تو انہوں نے اس سب کو ٹھٹھے سے، پھر لوگوں نے کہا کہ خوات کے اشارے سے، تو حضرت عمرؓ نے فرمایا کہ ابو عبد اللہ کو چھوڑ دو کہ وہ اپنے سواریوں کے ہوئے اشارے میں، تو میں انہیں جسے اٹھا وہاں تک کہ جب صبح ہو گئی تو حضرت عمرؓ نے فرمایا کہ اے خوات! اپنی زبان بند کرو، کیونکہ صبح ہو گئی کہ دن فجر سے اس بڑی کو ان سراج کی رات کی طرف منسوب کر دے ہوئے بلا کسی تنقید کے ذکر کیا ہے (سنن بیہقی ۵/۶۸ طبع مجلس دائرة المعارف العلمیہ دہند ۱۳۵۲ھ) (۳) (۵۷۷)۔

ہے، اگر اسے انجمنی عورت سے سنا جائے تو شدید مکروہ ہے اور مالکیہ نے یہ مسئلہ بیان کیا ہے کہ اس کا سننا مروت کے منافی ہے، اور شافعیہ نے مکروہ کہے ہیں مسئلہ بیان کیا ہے کہ اس میں مانع ہو جاتا ہے، اور امام احمد نے راستہ میں مسئلہ اس طرح بیان کیا ہے کہ مجھے غزوہ پسند نہیں، یہ نکتہ بیہل میں حقائق پیدا کرتا ہے (۱)۔

۱۹۔ عبد اللہ بن جعفر عبد اللہ بن زید مغیرہ بن محبوب، اسامہ بن زید، عمر بن حصین، معاویہ بن ابی سفیان، زید بن اسامہ بن جراح، ابی رہاح اور بعض جنابہ مثلاً ابو بکر عدل اور ان کے شاگرد، ابو بکر عبد اللہ بن زید اور شافعیہ میں سے امام غزالی کا مسلک یہ ہے کہ غزوہ حار ہے (۲)۔ اور ان لوگوں نے اس پر نص اور قیاس کے ذریعہ استدلال کیا ہے۔

نفس تو وہ حدیث ہے جو بخاری و مسلم میں حضرت عائشہ سے مروی ہے، وہ فرماتی ہیں: ”دخل علی رسول اللہ ﷺ وعندي جاريتان ثعبان بهما، فاصطجع علی الفراش وحول وجهہ، ودخل ابو بکر فانتهرني، وقال مرمارة الشيطان عند النبی ﷺ، فاقبل علیہ رسول اللہ ﷺ فقال: دعهما، فلما غفل عمرتهما فخرحتا“ (۳) (رسول اللہ ﷺ میرے پاس تشریف لائے جب کہ میرے پاس ۱۰ بچیوں تک بھاٹ کے متعلق غزوہ ثوبی ثور بنی تھیں، تو رسول اللہ ﷺ بستر پر لیٹ گئے، اور ان بچیوں نے، اور حضرت ابو بکر تشریف

(۱) حامیہ بروقی ۶۶۳، اہل ۵۸۵، اہل المطالب ۳۳۳۔

(۲) اہل ۵۸۵، مصنف عبد الرزاق ۵/۱، احیاء علوم الدین ۲/۲۶۹۔

(۳) حدیث: ”دخل علی رسول اللہ ﷺ وعندي جاريتان“ کی روایت بخاری و مسلم نے حضرت عائشہ سے کی ہے اور لفاظ بخاری کے ہیں (فتح الباری ۲/۳۴ طبع استیعاب صحیح مسلم تحقیق محمد قواد عبد الرزاق ۶۰۷ طبع مجلس اہل بیت)۔

قیس سے استدلال اس طرح ہے کہ جس نغمہ کے ساتھ کوئی حرام چیز شامل نہ ہو اس کا سننا بھی "موزوں" اور "کامیاب" ہے، اور اچھی "مذکوہ" ہوے گی وجہ سے سننا حرام نہیں ہونا چاہئے، یونکہ اس کا حاصل قوت سامعہ کا اس چیز سے لذت حاصل رہا ہے جو اس کے لئے مخصوص ہے، تو یہ ان طرح ہے جیسے دھڑکے والے ہاتھوں میں سے لذت دھڑکے والے لئے دیکھنے والے کے لئے ہے۔

۲۰- سورہ نیت: "وَرَكُوعًا" نہیں کرتی کیا آپ یہ نہیں دیکھتے کہ بلبل کے گلے سے نگلی ہوئی موزوں آواز کا سننا حرام نہیں ہے، لہذا انسان کی موزوں آواز کا سننا بھی حرام نہ ہوگا۔ یونکہ ایک گلے سے "موزوں" گلے کے درمیان کوئی فرق نہیں ہے۔ اگر اچھی موزوں آواز کے ساتھ سمجھ بھی شامل ہو جائے تو اس سے راحت مزید پختہ ہوگی۔

۲۱- ربی یہ بات "نغمہ" اور "جذبات کو حرکت میں لاتا ہے" تو اگر یہ جذبات شریفانہ ہوں تو ان کو حرکت میں لانا مطلوب ہے، اور حضرت عمرؓ سے سراج کے رستہ میں پوری توجہ سے غرضت ہے، جیسا کہ ما قبل میں گذر چکا ہے، اور صحابہ کرام بوقت جنگ لشکر کو ہمراہی کے لئے رجز یہ شعر پر حاضر تھے: "اے اسی کی وجہ سے" ان پر کوئی نکتہ چینی نہیں کی۔ عبد اللہ بن رواحہ وغیرہ کے رجز یہ اشعار معروف و مشہور ہیں۔

مر مباح کے سے نغمہ خوانی:

۲۲- اگر نغمہ کی مباح امر کے لئے بوجہ جارحانہ کو یہ جاننے کے لئے، ثادی، عید، ختمہ اور غامب محس کی آمد پر نغمہ خوانی، اسی طرح مرہ میں ضافہ کے سے تم تر تن کی تہیب کے موقع پر نغمہ خوانی، مجاہدین کو جنگ کے سے را نہ کرتے وقت ان کے دلوں میں جوش

(۱) احیاء علوم الدین ۲/۲۷۶، ۲۷۷، حاشیہ الجمل ۵/۳۸۰، ۳۸۱، اسی

بازش پیدا کرنے کے لئے یا حاجیوں کو را نہ کرتے وقت ان کے دلوں میں کعبہ کا شوق ابھارنے کے لئے نغمہ خوانی، اہمیت کی رقی رتیز کرنے کے لئے نغمہ خوانی، جس کو حدیث خوانی کہتے ہیں، یا کام میں چستی پیدا کرنے کے لئے، جیسا کہ مزدور کسی کام کے کرتے وقت یا بوجہ اسی تہ وقت گاتے ہیں، مثلاً یا پڑھ کوئی موش کرنے اور اس کو ملانے کے لئے جیسا کہ ماں اپنے بچے کے سے لوریوں گاتی ہے یہ سب جمہور کے لئے ایک بلا امت مباح ہیں۔

اس کے مباح ہونے پر گذشتہ بابوں کے واقعہ سے استدلال کیا گیا ہے جس کو امام متین حضرت علامہ شمس الدین نے روایت کیا ہے (۲)، اور یہ حدیث عید کے موقع پر نغمہ خوانی کے مباح ہونے کی صریح دلیل ہے۔ "حضرت بریدہ کی حدیث سے بھی استدلال کیا گیا ہے، وہ

فرماتے ہیں: "خرج رسول الله ﷺ في بعض مغاربه، فلما انصرف جاءه ت جارية سوداء فقالت يا رسول الله! ربی كنت نذرت - إن رذك الله سالما - أن أنصرب بين يديك بالدف و النقي، فقال لها رسول الله ﷺ: إن كنت نذرت فأصربي وإلا فلا" (۳) (رسول اللہ ﷺ ایک

(۱) احیاء علوم الدین ۲/۲۷۶، ۲۷۷، حاشیہ الجمل ۵/۳۸۰، ۳۸۱، اسی
مطالب ۲/۳۲۲، کیوی ۲/۳۲۰، اسی ۹/۶۶، حاشیہ الدنوی ۳/۶۶،
الماجد والکلیل المختصر ۳/۳۳۳، حاشیہ الجمل ۳/۳۳۳، طبع روم ۳۹۹، حاشیہ
ابن ماجہ ۵/۲۲۲، حاشیہ الاسودری ۳/۳۸۹، طبع مطبعہ مرقی
۱۲۸۷ھ۔

(۲) حدیث ۳۳۳۳۳۳ کی تریخ فقہ (۱۸) میں گذر چکی ہے۔
(۳) حدیث ۳۳۳۳۳۳ خرج رسول الله ﷺ في بعض مغاربه، فلما انصرف جاءه ت جارية سوداء فقالت يا رسول الله! ربی كنت نذرت - إن رذك الله سالما - أن أنصرب بين يديك بالدف و النقي، فقال لها رسول الله ﷺ: إن كنت نذرت فأصربي وإلا فلا" (۳) (رسول اللہ ﷺ ایک

غزوہ میں تشریف لے گئے، جب آپ ﷺ واپس تشریف لائے تو ایک سپاہی نام لڑی نے آزمائش کے لئے اللہ کے رسول امیں نے زمانہ رکھی ہے کہ جب اللہ تعالیٰ آپ کو صحیح سام واپس لے گا تو میں آپ کے سامنے وف بجا رنفر خواتی زریوں لی تو رسول اللہ ﷺ نے فرمایا کہ ”تو نذر ماں چکی ہے تو بجا لے مر نہ مت بجا۔“

یہ حدیث غائب شخص کی آمد پر مسرت کو مود کرنے کے لئے نفر خواتی کے مہاج ہونے کی صریح دلیل ہے۔ رنفر خواتی حرام ہوتی تو اس کی نذر جائز نہ ہوتی اور رسول اللہ ﷺ اس کو اس کے پورا کرنے کی جائز نہ دیتے۔

اور حضرت عائشہؓ کی حدیث سے استدلال کیا گیا ہے: ”انہا انکحوا ذات قرابة لها من الأنصار، فجاء رسول اللہ ﷺ فقال: اھمیتم الفتاة؟ قالوا: نعم، قال: أرسلتم معها من یمنی؟ قالت لا فقال رسول اللہ ﷺ: بن الأنصار قوم فیہم غرل، فلو بعثتم معها من یقول: انیساکم انیساکم، فحیا ما و حیا کم“ (۱) (انہوں نے اپنی ایک انصاری رشتہ دار بچی کی

= ہے (تحفۃ الاحوذی ۱/۱۰۷، تاریخ کردہ مکتبہ استقہ، جامع اصول ۱/۱۷۸، تاریخ کردہ مکتبہ المجلد ملی ۳۹۳ ص ۷۷)

(۱) حضرت عائشہؓ کی حدیث: ”انکحوا ذات قرابة لها.....“ کی روایت ابن ماجہ نے حضرت ابن عباسؓ سے ابن عباسؓ کی الفاظ میں کی ہے حافظ بیہری نے الرواۃ میں کہا ہے کہ اس کی سند صحیح اور ابو الیریر کی وجہ سے مختلف ہے کیونکہ محدثین کہتے ہیں کہ ابو الیریر نے ابن عباسؓ سے نہیں سنا ہے اور ابو حاتم نے ثابت کیا ہے کہ انہوں نے ابن عباسؓ کو دیکھا ہے ورنہ امام بخاری نے اس حدیث کو حضرت عائشہؓ سے اپنی الفاظ روایت کیا ہے ”انہا رقت مواء لی رسول من الأنصار، فقال لہی اللہ یا عائشہ ما کان معکم یہو، فان الأنصار یعجبهم اللہ“ (حضرت عائشہؓ نے ایک عورت کی شادی ایک انصاری شخص سے کر کے اس کو اس کے پاس بھیج دیا، تو اللہ کے نبی ﷺ نے فرمایا کہ تمہارے پاس کوئی تفریح کا سامان نہ تھا، کیونکہ انصار کو تفریح پسند ہے) (سنن ابن ماجہ شریفی محمد بن عبد

مائی زریٰ تو جب رسول اللہ ﷺ تشریف لائے تو پوچھ کر تم نے لڑکی کو بھیج دیا؟ لوگوں نے کہا کہ ہاں بھیج دیا تو آپ ﷺ نے پوچھا کہ کیا اس کے ساتھ کسی نفر خواتی کو بھیج دیا؟ تو انہوں نے کہا کہ نہیں، تو آپ ﷺ نے ارشاد فرمایا کہ انصار کے یہاں نذر خواتی کا رواج ہے تو اگر تم اس کے ساتھ کسی کو بھیج دیتے ہو یہ شعر گنگنا تا تو اچھا ہوتا: انیساکم انیساکم فحیا ما و حیا کم، یہ روایت شادی کے موقع پر نفر خواتی کی مباحث کو ثابت کرنے میں صریح ہے۔

اور حضرت عائشہؓ سے مروی حدیث سے استدلال کیا گیا ہے، وہ فرماتی ہیں: ”کننت مع رسول اللہ ﷺ فی سفر وکان عبد اللہ بن رواحہ جید الحداء، وکان مع الرجال، وکان فحشۃ مع النساء، فقال النبی ﷺ لہن رواحۃ: حرک القوم، فاندفع یرتجر، فبعہ أنحشۃ، فاعفت الإبل، فقال النبی ﷺ لأنحشۃ: رویدک، رفقاً بالقواریر، بھی النساء“ (۱) (میں رسول اللہ ﷺ کے ساتھ ایک سفر میں تھی، اور عبد اللہ بن رواحہ عمدہ حدی خوان تھے، اور وہ مردوں کے ساتھ تھے، اور انکھ عورتوں کے ساتھ تھے، تو رسول اللہ ﷺ نے عبد اللہ بن رواحہ سے فرمایا کہ لوگوں کو حرکت دے، تو وہ رتے یہ اشعار پڑھنے لگے، اور مجھ

= المباحی ۱/۱۲ طبع عیسیٰ الخلیفی ۲/۱۳۷، تاریخ ابوری ۲۲۵ طبع استقہ)۔
(۱) حدیث عائشہؓ ”کننت مع رسول اللہ ﷺ فی سفر وکان عبد اللہ بن رواحہ جید الحداء.....“ کی روایت بخاری و مسلم نے حضرت ابن عباسؓ کی روایت سے کی ہے مسلم کے الفاظ اس طرح ہیں ”کان رسول اللہ ﷺ فی بعض أسفارہ و غلام أسود یقال لہ أنحشۃ یحدو فقال لہ رسول اللہ ﷺ: یا أنحشۃ رویدک مواء یقول ریر“ (رسول اللہ ﷺ اپنے ایک سفر میں تھے اور انکھ نامی ایک غلام حدی لڑی کر رہے تھے تو رسول اللہ ﷺ نے فرمایا اے انکھ! گانا بہہ کر دو اور انکھوں کی رعایت کرتے ہوئے لوگوں کو چلاؤ) (فتح الباری ۱۰/۵۳۸، طبع استقہ، مجمع مسلم شریف محمد بن عبد الباقی ۳/۱۸۱، طبع عیسیٰ الخلیفی ۵/۱۳۷، جامع اصول ۵/۱۷۸، تاریخ کردہ مکتبہ المجلد ملی ۳۹۰ ص ۷۷)۔

نے بھی س کے ابتداء میں پڑھنا شروع کیا تو اسے تیز چلنے لگے، چنانچہ نبی ﷺ نے جلد سے فرمایا کہ تم آگے نہ بڑھو، آگے نہ بڑھو یعنی عورتوں پر رحم کرو۔

دوسرا سب سے پہلے سے مرہی ہے وہ فرماتے ہیں کہ عبدالرحمن بن عوف کے ساتھ ہم سفر حج میں تھے، ہرمکہ کی طرف جا رہے تھے تو عبدالرحمن نے راستہ سے لگ بھگ ہر رماح بن مضر سے کہا کہ اے ابو حسان! ہمیں نغدنا پ پونکہ وہ ”نصب“ کی اچھی نغدہ بنی کرتے تھے، اور ”نصب“ نغدہ کی ایک قسم ہے، تو رماح ان کو نغدنا رہے تھے کہ حضرت عمرؓ نے اپنے دور خلافت میں انہیں پکڑ کر فرمایا کہ یہ کیا ہو رہا ہے؟ تو حضرت عبدالرحمنؓ نے فرمایا کہ اس میں کیا حرج ہے؟ ہم سے پسند کرتے ہیں، اپنے سفر کو کم کرتے ہیں، تو حضرت عمرؓ نے فرمایا کہ ”نغدہ ثونی کرمانی ہے تو قریش کے مشہور قبیلہ اور بن خطاب بن مرہ اس کے شعار پر ہو (۱)۔

دوسرا حضرت عمرؓ فرمایا کرتے تھے کہ نغدہ سوار کے گوشہ میں سے ہے (۲)۔ اس سے معلوم ہوتا ہے کہ نفس کو راحت پہنچانے کے لئے نغدہ ثونی جا رہے۔

دوسرا بن شیبہ سے روایت کیا ہے کہ حضرت عمرؓ بن خطاب حدی ثونی کا حکم دیتے کرتے تھے (۳)۔

دوسرے عورتوں سے متعلق کلام کا سننا:

۲۳۔ کوئی بھی کلام خواہ مورس ہو جیسے شعر، یا غیہ مورس، رائگ کے

(۱) سائب بن یزید کے اثر کی روایت ہے کہ بنی نضیر نے اسے لایا۔ اس میں بلا تفرقہ ذکر کیا ہے (سنن بیہقی ۱۰/۲۲۳، مجلس دائرة المعارف، مصر، بہار ۱۳۵۵ھ ص ۱۱۳ ص ۱۱۴) صحیح بخاری ۵۰۲۸۔

(۲) سنن بیہقی ۱۸/۵، اسی ۱۷۵۸۔

(۳) مصنف ابن ابی شیبہ ۱/۷۷، مخطوط استانبول۔

ساتھ پڑھا جانے والا ہو جیسے گانا یا بغیر جن پر رگ کے، اس کا سننا ہی ہفت جائز ہوگا جبکہ اس میں بے حیائی کی بات نہ ہو، کسی کی جھوٹ نہ ہو، اللہ۔ اس کے رسول اور صحابہ کے بارے میں غلط بیانی نہ ہو، ورنہ خاص عورت کی صفات پر مشتمل نہ ہو۔ مذکورہ بالا شیاء میں سے کوئی چیز اگر کسی کلام میں ہوئی تو اس کو سننے والا سننا میں کہے و لے گا (۱)۔

سب سے پہلے کنارہ رائل بدعت کی جو رماح جا رہے۔ شاعر رسوں حسب بن ثابتؓ رسول اللہ ﷺ کے حکم سے یہ آپ ﷺ کے حکم میں لا کر ان کی جو بیان کیا کرتے تھے، رسول اللہ ﷺ نے ان سے فرمایا: ”الحجیم کو حاجیم وجبریل معک“ (۲) (ن کی جو بیاں رماح کی جو ثونی کا جواب دے، جبریل تمہارے ساتھ ہیں)۔

سب سے پہلے میں کوئی حرج نہیں ہے، یونکہ رسول اللہ ﷺ کے ساتھ اسے ایسے اشعار پڑھے جاتے تھے کہ آپ ﷺ اس کو سنتے بھی تھے، چنانچہ آپ ﷺ نے جب بن ربیعہ کا قصیدہ ”نابت سعاد فقلبی اليوم متبول“ (سعاد مجھ کو تھوڑی سی بے قرار ہے) بغور سماعت فرمایا ہے جب کہ اس میں نوبہ موجود ہے (۳)۔

(۱) احیاء علوم الدین ۲/۲۸۲، اور حلیۃ القلوب الفوائد ۵/۵۲۳۔
”نصب“ ان اشعار کو کہتے ہیں جن میں عورتوں کے بارے میں غزلیات کی گئی ہو اور وہ اشعار دلت انگیز ہوں، چنانچہ کہا جاتا ہے ”نصب اسے ہو بالمرأۃ“ جب کہ وہ اس عورت کے ساتھ فریاد کی اور محبت کا اظہار کرے (المصباح المسمی، انجم الوسیط، مللہ ”نصب“۔)

(۲) حدیث صحیحہ وجبریل معک، ان روایات بخاری و مسلم سے حضرت برادر بن ثابتؓ سے مروی ہے (الموطا و المعجمان ۵/۳۷۳، مجمع کردہ روایات و احادیث، اسلام آباد، جامع الاصول ۵/۳۷۳، مجمع کردہ مکتبہ المجلدات ۱/۳۹۰)۔

(۳) حدیث ۴ مجمع صلوات اللہ وسلامہ علیہ (الی قصیدہ کعب بن زہیر) (اللہ کی رحمتیں اور سلامتی آپ ﷺ پر ہیں کعب بن زہیر کا قصیدہ آپ نے خوب سنا، کہ ابن شاعر فرماتے ہیں کہ محمد ابن سختی نے اس قصیدہ کو

دوسری قسم

حیوانات کی آواز سننا:

۲۴- حیوانات کی آواز سننا جائز ہے، اس پر علماء کا اتفاق ہے۔ خوہو یہ آوازیں بھدی ہوں جیسے گدھے، سور، وغیرہ کی آواز۔ یا شیریں اور موزوں ہوں جیسے بھوں، قمریوں وغیرہ کی آوازیں۔ امام غزالی فرماتے ہیں کہ اس آوازوں کے سننے کو ان کے اچھے یا موزوں ہونے کی وجہ سے حرام کہنا بہت مشکل ہے تو ہلہل اور غیر تمام پرہیزوں کی آواز سننا حرام ہو یہی کا قول نہیں ہے (۱)۔

تیسری قسم

جسدات کی آوازوں کا سننا:

۲۵- جسدات کی آوازوں جو خوش، پیہلے ہوں یا ہوا کے زور سے پیدا ہوں تو ان کے سننے کی حرمت کا کوئی بھی قائل نہیں ہے۔ اور اگر انسانی فعل سے پیدا ہوں تو وہ دیا و مومنوں اور مردہ مرثیوں کی آواز کی جیسے لوہار کے لوہے پر ہنوز مارنے کی آواز اور نہ کسی کے آواز کی آواز وغیرہ، کسی کے زور یا آوازوں میں سے کسی آواز کا سننا حرام نہیں ہے۔

= ذکر کیا ہے مگر کون سند نہیں دکر کی ہے اور دلائل الہیہ میں حافظہ بخاری نے سند متصل کے ساتھ اس کی روایت کی ہے ابو عمر نے الاستیعاب میں ذکر کیا ہے کہ کعب بن زید رسول اللہ ﷺ کی خدمت میں مسلمان ہو کر حاضر ہوئے تھے اور آپ ﷺ کی مسجد میں آپ کے پاس آکر انہوں نے یہ اشعار پڑھنے "لہات سعد قصی الیوم مبول...." اور ابن حجر نے الاماریہ میں اس کا اس قصیدہ کو پڑھنا کر جس کا آغاز "لہات سعد" سے ہوتا ہے یہ تنقید ذکر کیا ہے (المبداء والتمایہ ۳۶۹-۳۷۲ طبع مطبعہ المدینہ ۱۳۵۵ھ) استیعاب ۳۱۳-۳۱۴ تاریخ کردہ مکتبہ بہار مصر، الاماریہ (مجموعہ المصاحف ۳۶۵ طبع مکتبہ البیروتی بغداد)۔

(۱) راجعہ علوم الدینی صفحہ ۲۷۱ طبع مطبعہ دارالافتاء مصر۔

یا یہ آواز انسانی فعل کے وسیع آلات سے پیدا ہوئی اور وہ موزوں اور خوش ہوئی جس کو موسیقی کہا جاتا ہے، تو اس کی تفصیلی مکتوبات میں ملے گی۔

۱- موسیقی کا سننا:

۲۶- جو موسیقی اور نغمہ حلال ہے اس کا سننا بھی حلال ہے، اور جو موسیقی اور نغمہ حرام ہے اس کا سننا بھی حرام ہے کیونکہ موسیقی اور نغمہ حرمت دہنی نہیں ہے بلکہ اس لئے ہے کہ وہ مومنوں کو سننے کا ایک آلہ ہے، بے حیائی اور جھوٹ پر مشتمل اشعار پر تشنگی کرتے ہوئے امام غزالی کا مندرجہ ذیل قول بھی اس کی حرمت کی دلیل ہے، وہ فرماتے ہیں کہ اس قسم کے اشعار کا سننا حرام ہوگا خواہ نرم کے ساتھ ہو یا جوارم کے، اور سننے والا نادان سننے والے کا اثر یک ہوگا (۲)۔

ابن عابدین کا قول ہے کہ غصت میں آئے والی ہر بات مکروہ ہے اور اس کا سننا بھی مکروہ ہے (۲)۔

الف- دف اور اس جیسے بجائے جانے والے آلات کا سننا: ۲۷- دف بھانا اور اس کا سننا جائز ہے، اس پر فقہاء کا اتفاق ہے، البتہ اس میں قدرے تفصیل یہ ہے کہ یہ ٹاوی وغیرہ جگہ جگہ ہے یا صرف ٹاوی کے موقع پر؟ اور اس میں یہ شرط ہے کہ دف گھونٹھ وغیرہ سے خالی ہو یا یہ شرط نہیں ہے؟ اس کی تفصیل (معارف) اور (۱۰) کی بحث میں آپ کو ملے گی۔

اور اس پر اس حدیث سے استدلال کیا گیا ہے جسے محمد بن حاطب نے نقل کیا ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے رثاء فرمایا: "فصل ما بین

(۱) راجعہ علوم الدینی ۲۸۲/۲ طبع مطبعہ دارالافتاء مصر۔

(۲) حاشیہ ابن عابدین ۲۵۳/۵ طبع مول برواق۔

الحلال والحرام الدف والصوت في الكاح (۱) (نکاح میں دف اور اصوات کے ذریعہ سے حلال و حرام میں فرق ہوتا ہے)۔

اور اس حدیث سے جس کو حضرت عائشہؓ نے روایت کیا ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے ارشاد فرمایا: "اعلموا هذا الكاح، واصرخوا عليه يا مہربان" (۲) (اس نکاح کا اس رو بہ دف بجاؤ)۔

اور اس روایت سے جس کو ربیع بنت معوذ نے روایت کیا ہے جو فرماتی ہیں: "دخل علي النبي ﷺ غداة بني علي، فجلس عني فواشي، وجوهرات يصرون بالدف يملين من قتل من آهاني يوم بدر، حتى قالت إحداهن: ولينا بي يعلم ما في غد، فقال النبي ﷺ لا تقولن هكدا وقولي كما كنت تقولن" (۳) (میری شب زفاف کی صبح رسول اللہ ﷺ میرے

(۱) حدیث: "فصل ما یس الحلال....." کی روایت ترمذی، ابن سنی، ابن ماجہ اور حاکم نے مروفا کی ہے حدیث کے الفاظ ابن ماجہ کے ہیں۔ ترمذی نے فرمایا کہ محمد بن حاطب کی حدیث سن ہے اور حاکم نے فرمایا کہ یہ حدیث صحیح ہے اور بخاری و مسلم نے اس کی روایت نہیں کی ہے اور وہی ہے حاکم کی تصحیح کو برقرار رکھا ہے (تحفۃ الاخوان ۳/۲۰۸-۲۱۰) صحیح کردہ التلخیص المستقیم سنن ابن ماجہ، تحقیق محمد فواد عبدالمہدی ۱/۱۱۱ طبع عیسیٰ الخلی ۱۳۷۷ھ جامع الاصول ۱۱/۲۳۰ صحیح کردہ مشکوٰۃ المصابی ۴/۳۷۳ مستدرک ۲/۸۳ صحیح کردہ درالکتب العربیہ۔

(۲) حدیث: "اعلموا هذا الكاح....." کی روایت ابن ماجہ نے حضرت عائشہؓ سے مروفا کی ہے اور حافظ بخاری نے زوائد میں ذکر کیا ہے کہ اس کی سند میں خالد بن الیاس ابو ایثم اللہوی ہیں جن کے ضعیف ہوئے پر سبکا ثاقبی ہے بلکہ بن حبان، حاکم اور ابوسعید الخدابی نے ان کو وضع کی طرف مسموم کیا ہے اس میں ابن ماجہ تحقیق محمد فواد عبدالمہدی ۱/۱۱۱ طبع عیسیٰ الخلی ۱۳۷۷ھ۔

(۳) حدیث: ربیع بنت معوذ جس میں انہوں نے کہا ہے "دخل علي النبي ﷺ غداة بني علي....." کی روایت بخاری نے ربیع بنت معوذ بن عمر اور ابن القاطم میں کی ہے "جاء النبي ﷺ يدخل حبس بني علي فجلس علي فواشي كمنجسك مبي، فجعلت جوهرات

یہاں تشریف لائے۔ میرے ستر پر تشریف فرما ہونے، اس وقت چند بچیاں دف بجاری تھیں" رجبک بدر میں جو میرے باپ جہاد الشہید ہو گئے تھے ان پر اطباء غم کر رہی تھیں یہاں تک کہ ان میں سے ایک نے کہا: کہ ہمارے ارمیں ایسے بنی موجود ہیں جو مستقل کی باتیں جانتے ہیں تو نبی ﷺ نے فرمایا: یہ نہ ہو جس طرح تم پہلے کہہ رہی تھیں ان طرح نہ ہو)۔

۲۸- مائلیہ، حبیبہؓ ارشاد فرماتے ہیں: "مام عزلی نے انہوں کی تمام قسموں کو دف کے ساتھ ملحق کر دیا ہے جب تک ان کا استماع کسی مام لہو طہب کے لئے نہ ہو (۱)۔

بعض فقہاء، مثلاً امام غزالی نے طہلچہ کا استثناء کیا ہے، یہ تک وہ قاسق وقائدہ لوگوں کے آلات میں سے ہے (۲)۔

حنبل نے اس سے نکڑی کو ایک دوسرے پر مار کر بجانے کا استثناء کیا ہے۔ ابن ماجہ بن فرماتے ہیں کہ اطباء غم کے لئے "شادیانہ" بجا جائز نہیں، اور خبردار کرنے کے لئے اس کو بجانے میں کوئی حرج نہیں، اور مناسب ہے کہ غسل خانے کا بگل اور عمری کے لئے جگانے والے کے حصول جانے کا بھی بنی حکم ہو، پھر فرمایا کہ اسی سے یہ سمجھ میں آتا ہے کہ

لما يصرون بالدف ويملين من قتل من آهاني يوم بدر، إذ قالت إحداهن: ولينا بي يعلم ما في غد، فقال النبي ﷺ لا تقولن هكدا وقولي كما كنت تقولن" (جب میں اپنے خاوند کے یہاں بھیج گئی تو نبی ﷺ تشریف لائے اور میرے ستر پر اس طرح تشریف فرما ہوئے جیسے تم میرے پاس بیٹھے ہوئے ہو تو تمہارے یہاں کی چند بچیاں دف بجا کر میرے آدہ وعبود میں خوشہ ابور ہیں ان پر ہلکا غم کر سہ گئیں، یہاں تک کہ ان میں سے ایک نے کہا کہ ہمارے درمیان ایسے بنی ہیں جو مستقل جانتے ہیں تو آپ ﷺ نے فرمایا کہ اس کو پھوڑو اور وہی بات کہو جو کہہ رہی تھی) (صحیح البخاری ۲/۲۰۲ طبع المستقیم)۔

- (۱) حاشیہ الدسوقی ۲/۳۳۹ طبع درالکتب حاشیہ س ۵/۳۳۳، ۳۳۴۔
(۲) إحياء علوم الدین ۲/۲۸۲، تبیین الحقائق شرح ر ۶/۱۳ طبع دارالمعرفۃ بیروت طبع ۱۴۲۲ھ طبع مطبعہ الامام۔

استماع ۲۹-۳۱

اجازت دی ہے، اجازت دینے والوں میں سے عبداللہ بن جعفر،
عبداللہ بن زید، شریح، عید بن مسیب، عت بن ابی ربیع، محمد بن
شباب زہری اور عامر بن شامیل شعی وغیرہ ہیں۔

دوم- اصل آواز اور اس کی بازگشت کا سننا:

۳۱- فتا، کے قبل کاتب کرنے والے پر یہ بات واضح ہو جاتی
ہے کہ وہ لوگ سے کا حکم آواز سننے پر مرتب کرتے ہیں۔ آواز بازگشت
کے سسے پر خفیہ کے علاوہ کسی نے نقل نہیں کی ہے۔

اور یہ بھی اس پر ظاہر ہوگا کہ خفیہ بازگشت کے سننے پر سننے کے
انجام مرتب نہیں کرتے، چنانچہ انہوں نے صراحت کی ہے کہ
صدائے بازگشت سے آیت مجددہ سننے پر مجددہ راوت واجب نہیں
ہوتا ہے (۲)۔

آلات لبو بذات خود حرم نہیں ہیں، بلکہ ان میں لبو کا ارادہ کرنے کی وجہ
سے وہ حرم ہوتے ہیں، خواہ یہ راویوں کے سننے والے کا ہویا ان کے
ساتھ مشغول ہونے والے کا ہو، اور یہی بات اصافت (یعنی سو کی طرف
مکہ کی اصافت) سے بھی سمجھ میں آتی ہے۔ کیا آپ نہیں سمجھتے کہ نیت
کے اختلاف کی وجہ سے اس آواز کا کبھی حال ہوتا ہے اور کبھی حرام۔
"رضاء بھی ہے: الامور بمقاصد، یعنی چیزوں کا حکم ان کے
مقاصد کی بنیاد پر ہوتا ہے (۱)۔

ب- ہانسری اور اس جیسے پھونک کر بجائے جانے والے
آلات کا سننا:

۲۹- پھونک کر بجائے جانے والے آلات مثلاً ہانسری، غیہ، دکننا
مالکیہ نے جائز قرار دیا ہے، اور دوسرے لوگوں نے ممنوع کہا
ہے (۲)۔ ابن ابی شیبہ نے اپنے مصنف میں حضرت ابن مسعودؓ سے
اس کے سننے کی مباحث نقل کی ہے۔ چنانچہ وہ اپنی سند سے حضرت ابن
مسعودؓ سے روایت کرتے ہیں کہ وہ ایک ثامی میں تشریف لائے تو اس
میں ہانسریاں اور دوسرے آلات لبو دیکھے تو ان سے منع نہیں فرمایا (۳)۔
مالکیہ کے علاوہ دوسرے حضرات نے اس کو ممنوع قرار دیا ہے (۴)۔

۳۰- تانت سے جے آلات جو جیسے سارنگی، غیہ، دکانسا، جوبور، علماء
کے ایک ہر حال میں ممنوع ہے، خواہ ثامی کا موقع ہو یا کوئی اور،
موقع (۵)۔ اہل مدینہ اور ان کے موافقین علماء سلف نے ان کی

(۱) حاشیہ ابن ماجہ ج ۵/۲۳۳۔

(۲) حوالہ سابق، الفتاویٰ الجندیہ ۵/۲۵۲ طبع بولاق۔

(۳) مصنف ابن ابی شیبہ ۱/۲۱۳ مخطوطہ استانبول۔

(۴) کشف الفتاویٰ ۵/۷۷، اسی المطالب ۳/۳۲۳-۳۲۵، الفتاویٰ

الجندیہ ۵/۳۵۳۔

(۵) حامیہ المدنی ۲/۳۹۲ حاشیہ ابن ماجہ ج ۵/۲۵۳، اسی المطالب

۳/۳۲۵ حاشیہ ج ۲/۲۸۲۔

(۱) مثل الاوطار ۸/۱۰۳ اور اس کے بعد کے صفحات، طبع سوم مصطفیٰ مجلس۔

(۲) مرآۃ المفاتیح حاشیہ خطاوی ج ۲/۲۱۲ طبع المکتبۃ المصطفویہ۔

استمتاع ۱-۳

مقدمات (۱)۔

بیوی سے لطف اندوز ہونے پر فقہاء کچھ حکام مرتب کرتے ہیں، مثلاً اور کا نسل ہونا اور اس کا موکد ہونا اور نفقہ۔ اس موضوع کی تفصیلات کے لئے (نکاح)، (مہر)، (نقہ) کی صفحات دیکھی جائیں۔

استمتاع

تعریف:

۱- استمتاع کا معنی تمتع کا مطلب رہا ہے "تمتع نفع الخ" ہے۔ کہا جاتا ہے: "استمتعت بکذا" و تمتعت به یعنی میں نے اس سے نفع حاصل کیا (۱)۔ فقہاء کا استعمال اس کے لغوی معنی سے ملحدہ نہیں ہے۔ فقہاء اس کا استعمال مرد کے اپنی بیوی سے لطف اندوز ہونے کے معنی میں کرتے ہیں (۲)۔

جمال حکم:

۲- مشرعت حالات میں اللہ تعالیٰ کی حلال کردہ شیاؤں سے لطف اندوز ہونا جائز ہے، جیسے کہ بلی، مرغ، مٹی، مٹی کے برتن، بیوی سے لطف اندوز ہونا، جبکہ اس جگہ کوئی مانع شرعی مثلاً ایس، ناس، ہر اہرام، ہر فرض، روزہ نہ ہو، کوئی مانع شرعی نہ ہو تو بلی حرام ہوگی (۳)۔

جنسی عورت سے لطف اندوز ہونا تو ہر لطف اندوزی کی جو بھی صورت ہو مثلاً: چھونا، جو رہنا، اور بلی کرنا تو یہ سب ممنوع ہیں۔ اس کا کرے والا خدا کا مستحق ہے اگر اس نے راضی یا ہو، تعزیر کا مستحق ہے اگر اس نے راضی نہ ہو، کوئی اور صورت اختیار کی ہو، مثلاً: بلی کے

(۱) المصباح المنیر، بلدان العرب، المعردات فی غریب القرآن۔

(۲) البدیع ۳۳۱، طبع الجمالیہ۔

(۳) البدیع ۳۳۱، المدنی ۲۱۵، ۲۱۶، طبع عینی، المہذب ۳۵۲،

طبع عینی، المجلد، المجلد ۵۵۷، طبع مکتبہ المریض۔

(۱) البدیع ۵۱۹، المدنی ۲۱۵، المہذب ۳۳۲، المجلد ۵۵۸۔

مالک نے یہ صراحت کی ہے کہ دیکھنے سے بھی استمنا حاصل ہو جاتا ہے (۱)۔

چونکہ استمنا کے ذریعہ انزال کا حکم کبھی کبھی استمنا کے بغیر انزال جیسے جراثیم اور انتہائی سے مختلف ہوتا ہے اس لیے مستفیض طور پر اس کی بحث کی گئی ہے۔

استمنا

تعریف:

۱۔ "استمنا" استمنی کا مصدر ہے یعنی شرمینہ منی کو طلب کرنا۔
اور اصطلاح کے اعتبار سے بغیر جماع کے منی کو خارج کرنا استمنا کہلاتا ہے، خواہ حرام ہو جیسے شہوت کی وجہ سے اپنے ہاتھ کے ذریعہ اس کو نکالنا، یا حرام نہ ہو مثلاً اپنی بیوی کے ہاتھ سے اثرات منی کرنا (۲)۔

۲۔ "استمنا" انمنا اور انزال سے خاص ہے، کیونکہ یہ دونوں چیزیں بیداری کے بغیر اور طلب کے بغیر بھی حاصل ہوتی ہیں۔ مگر استمنا کے سے ضروری ہے کہ اثرات منی طلب کرنے والا بیداری کی حالت میں کسی بھی ذریعہ سے منی نکالنے کی کوشش کرے، اور استمنا مرد و عورت دونوں سے ہوتا ہے۔

استمنا کا تحقق ہو جاتا ہے اگرچہ کوئی حامل پایا جائے، چنانچہ ابن عابدین سے منقول ہے کہ اگر کوئی شخص اس طرح مشت رفتی کرے کہ ہاتھ درگاہ تاسل کے درمیان کوئی ایسی چیز حامل ہو جو مانع حرارت ہو تو بھی گہہ گار ہوگا۔ "اشر وائی علی الختہ" میں ہے کہ اگر کسی عورت کو انزال کے ارادہ سے چھلایا خود کسی حامل کے ساتھ کیوں نہ ہو تو وہ مشت رفتی کے حکم میں داخل ہوگا اور مقصد صوم ہوگا، بلکہ ثانویہ اور

استمنا کے وسائل:

۳۔ استمنا ہاتھ سے، یا مباشرت کے دوسرے طریقوں سے، یا دیکھنے سے یا سونے سے بھی ہوتا ہے۔

مشت رفتی کرنا:

۴۔ اے۔ مشت رفتی (بذریعہ ہاتھ منی خارج کرنا) رخصت شہوت پیدا کرنے کے لئے ہو تو وہ فی الجملہ حرام ہے، اس لئے کہ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: "وَالَّذِينَ هُمْ لِفُرُوجِهِمْ حَافِظُونَ اِذَا عَلٰى اَرْوَاحِهِمْ قُوًا فَمَلِكْتْ قُبَاهُمْ فَلَانَهُمْ غَيْرُ مَلُومٍ فَمَنْ ابْتَغٰى وَرَاءَ ذٰلِكَ فَاُولٰٓئِكَ هُمُ الْعَادُونَ" (۲) (اور جو اپنی شرمگاہوں کی نگہداشت رکھنے والے ہیں، ہاں البتہ اپنی بیویوں اور باندیوں سے نہیں کہ (اس صورت میں) ان پر کوئی الزام نہیں، ہاں جو کوئی اس کے علاوہ کا طلب گار ہوگا، سو ایسے ہی لوگ توحہ سے نکل جانے والے ہیں)۔

اس میں "عادون" سے وہ گنہگار ہیں جو حد سے تجاوز کرنے

(۱) الحدائق، ۱۸/۲، شرح الروض، ۱۳، کشف المحجرات، ۵۹، اشر وائی علی الختہ، ۵۹، من عابدین نے اس شخص کو بھی استمنا کے گناہ میں شامل قرار دیا ہے جس نے بچہ اکبر کا اسل کو دیوار میں داخل کر کے کسی کو صدمہ پہنچایا (ابن عابدین، ۱۰۰/۳)۔

(۲) سورۃ المؤمنین، ۵۷۔

(۲) ترتیب القاموس (۳)، ابن عابدین، ۱۰۰/۳، ۵۹، نہایت لکھناج ۱۹۸۳، اشر وائی علی الختہ، ۱۰۳۔

۱۔ لے ہیں۔ اللہ سبحانہ و تعالیٰ نے بیوی اور باندی کے علاوہ سے لطف مدد فرماتا ہے کہ جانتے نہیں دی بلکہ اس کو امتزاج دیا ہے۔
حنفیہ، شافعیہ اور امام احمد کا ایک قول یہ ہے کہ وہ مکروہ تنزیہی ہے۔

ب۔ ستم، برباد (مشت زنی) اگر اس ثبوت کو مستند کرنے کے سے ہو جو حد سے بڑھتی ہو ورنہ اس پر اس طرح غائب ہو کہ اس کے ہوتے ہوئے زنا کا حکم نہ ہوتا، جملہ جابر ہے بلکہ اس کو اسب بھی کہہ سکتا ہے کیونکہ اس کا یہ فعل اس ممنوعات میں سے ہوگا جو ضرورت کی وجہ سے مہربان ہو جاتی ہیں۔ اور یہ "احف الصدور ہیں" (وہ قصص وہ چیزیں ہیں جن سے ملنے نقصان پہنچتا ہے) کے ارتباب کے قبیل سے ہوگا۔

امام احمد کا ایک دوسرا قول یہ ہے کہ اگرچہ زنا کا خوف ہو پھر بھی حرم ہے۔ کیونکہ اس کا بدل بصورت روزہ واجب ہے، اور اسی طرح اسلام کا ہو جانا غلبہ شہوت کو ختم کرنے والا ہے۔

مالکیہ کی عبارتوں سے دونوں رتبان معلوم ہوتے ہیں: ضرورت کی وجہ سے جواز، اور بدل یعنی روزہ کے پائے جانے کی وجہ سے حرمت (۱)۔

حنفیہ میں سے ابن عابدین نے یہ صراحت کی ہے کہ زنا سے خدشہ حاصل کرنے کی اگر اس کے علاوہ کوئی صورت نہ ہو تو یہ واجب ہے (۲)۔

(۱) ابن عابدین ۱۰۰۴، الحنفی ۲۳۳، طحاوی ۲۰۱، شرح البیہق ۳۱۴، المہذب ۴۰۴، ۴۰۵، ۴۰۶، ۴۰۷، ۴۰۸، ۴۰۹، ۴۱۰، ۴۱۱، ۴۱۲، ۴۱۳، ۴۱۴، ۴۱۵، ۴۱۶، ۴۱۷، ۴۱۸، ۴۱۹، ۴۲۰، ۴۲۱، ۴۲۲، ۴۲۳، ۴۲۴، ۴۲۵، ۴۲۶، ۴۲۷، ۴۲۸، ۴۲۹، ۴۳۰، ۴۳۱، ۴۳۲، ۴۳۳، ۴۳۴، ۴۳۵، ۴۳۶، ۴۳۷، ۴۳۸، ۴۳۹، ۴۴۰، ۴۴۱، ۴۴۲، ۴۴۳، ۴۴۴، ۴۴۵، ۴۴۶، ۴۴۷، ۴۴۸، ۴۴۹، ۴۵۰، ۴۵۱، ۴۵۲، ۴۵۳، ۴۵۴، ۴۵۵، ۴۵۶، ۴۵۷، ۴۵۸، ۴۵۹، ۴۶۰، ۴۶۱، ۴۶۲، ۴۶۳، ۴۶۴، ۴۶۵، ۴۶۶، ۴۶۷، ۴۶۸، ۴۶۹، ۴۷۰، ۴۷۱، ۴۷۲، ۴۷۳، ۴۷۴، ۴۷۵، ۴۷۶، ۴۷۷، ۴۷۸، ۴۷۹، ۴۸۰، ۴۸۱، ۴۸۲، ۴۸۳، ۴۸۴، ۴۸۵، ۴۸۶، ۴۸۷، ۴۸۸، ۴۸۹، ۴۹۰، ۴۹۱، ۴۹۲، ۴۹۳، ۴۹۴، ۴۹۵، ۴۹۶، ۴۹۷، ۴۹۸، ۴۹۹، ۵۰۰، ۵۰۱، ۵۰۲، ۵۰۳، ۵۰۴، ۵۰۵، ۵۰۶، ۵۰۷، ۵۰۸، ۵۰۹، ۵۱۰، ۵۱۱، ۵۱۲، ۵۱۳، ۵۱۴، ۵۱۵، ۵۱۶، ۵۱۷، ۵۱۸، ۵۱۹، ۵۲۰، ۵۲۱، ۵۲۲، ۵۲۳، ۵۲۴، ۵۲۵، ۵۲۶، ۵۲۷، ۵۲۸، ۵۲۹، ۵۳۰، ۵۳۱، ۵۳۲، ۵۳۳، ۵۳۴، ۵۳۵، ۵۳۶، ۵۳۷، ۵۳۸، ۵۳۹، ۵۴۰، ۵۴۱، ۵۴۲، ۵۴۳، ۵۴۴، ۵۴۵، ۵۴۶، ۵۴۷، ۵۴۸، ۵۴۹، ۵۵۰، ۵۵۱، ۵۵۲، ۵۵۳، ۵۵۴، ۵۵۵، ۵۵۶، ۵۵۷، ۵۵۸، ۵۵۹، ۵۶۰، ۵۶۱، ۵۶۲، ۵۶۳، ۵۶۴، ۵۶۵، ۵۶۶، ۵۶۷، ۵۶۸، ۵۶۹، ۵۷۰، ۵۷۱، ۵۷۲، ۵۷۳، ۵۷۴، ۵۷۵، ۵۷۶، ۵۷۷، ۵۷۸، ۵۷۹، ۵۸۰، ۵۸۱، ۵۸۲، ۵۸۳، ۵۸۴، ۵۸۵، ۵۸۶، ۵۸۷، ۵۸۸، ۵۸۹، ۵۹۰، ۵۹۱، ۵۹۲، ۵۹۳، ۵۹۴، ۵۹۵، ۵۹۶، ۵۹۷، ۵۹۸، ۵۹۹، ۶۰۰، ۶۰۱، ۶۰۲، ۶۰۳، ۶۰۴، ۶۰۵، ۶۰۶، ۶۰۷، ۶۰۸، ۶۰۹، ۶۱۰، ۶۱۱، ۶۱۲، ۶۱۳، ۶۱۴، ۶۱۵، ۶۱۶، ۶۱۷، ۶۱۸، ۶۱۹، ۶۲۰، ۶۲۱، ۶۲۲، ۶۲۳، ۶۲۴، ۶۲۵، ۶۲۶، ۶۲۷، ۶۲۸، ۶۲۹، ۶۳۰، ۶۳۱، ۶۳۲، ۶۳۳، ۶۳۴، ۶۳۵، ۶۳۶، ۶۳۷، ۶۳۸، ۶۳۹، ۶۴۰، ۶۴۱، ۶۴۲، ۶۴۳، ۶۴۴، ۶۴۵، ۶۴۶، ۶۴۷، ۶۴۸، ۶۴۹، ۶۵۰، ۶۵۱، ۶۵۲، ۶۵۳، ۶۵۴، ۶۵۵، ۶۵۶، ۶۵۷، ۶۵۸، ۶۵۹، ۶۶۰، ۶۶۱، ۶۶۲، ۶۶۳، ۶۶۴، ۶۶۵، ۶۶۶، ۶۶۷، ۶۶۸، ۶۶۹، ۶۷۰، ۶۷۱، ۶۷۲، ۶۷۳، ۶۷۴، ۶۷۵، ۶۷۶، ۶۷۷، ۶۷۸، ۶۷۹، ۶۸۰، ۶۸۱، ۶۸۲، ۶۸۳، ۶۸۴، ۶۸۵، ۶۸۶، ۶۸۷، ۶۸۸، ۶۸۹، ۶۹۰، ۶۹۱، ۶۹۲، ۶۹۳، ۶۹۴، ۶۹۵، ۶۹۶، ۶۹۷، ۶۹۸، ۶۹۹، ۷۰۰، ۷۰۱، ۷۰۲، ۷۰۳، ۷۰۴، ۷۰۵، ۷۰۶، ۷۰۷، ۷۰۸، ۷۰۹، ۷۱۰، ۷۱۱، ۷۱۲، ۷۱۳، ۷۱۴، ۷۱۵، ۷۱۶، ۷۱۷، ۷۱۸، ۷۱۹، ۷۲۰، ۷۲۱، ۷۲۲، ۷۲۳، ۷۲۴، ۷۲۵، ۷۲۶، ۷۲۷، ۷۲۸، ۷۲۹، ۷۳۰، ۷۳۱، ۷۳۲، ۷۳۳، ۷۳۴، ۷۳۵، ۷۳۶، ۷۳۷، ۷۳۸، ۷۳۹، ۷۴۰، ۷۴۱، ۷۴۲، ۷۴۳، ۷۴۴، ۷۴۵، ۷۴۶، ۷۴۷، ۷۴۸، ۷۴۹، ۷۵۰، ۷۵۱، ۷۵۲، ۷۵۳، ۷۵۴، ۷۵۵، ۷۵۶، ۷۵۷، ۷۵۸، ۷۵۹، ۷۶۰، ۷۶۱، ۷۶۲، ۷۶۳، ۷۶۴، ۷۶۵، ۷۶۶، ۷۶۷، ۷۶۸، ۷۶۹، ۷۷۰، ۷۷۱، ۷۷۲، ۷۷۳، ۷۷۴، ۷۷۵، ۷۷۶، ۷۷۷، ۷۷۸، ۷۷۹، ۷۸۰، ۷۸۱، ۷۸۲، ۷۸۳، ۷۸۴، ۷۸۵، ۷۸۶، ۷۸۷، ۷۸۸، ۷۸۹، ۷۹۰، ۷۹۱، ۷۹۲، ۷۹۳، ۷۹۴، ۷۹۵، ۷۹۶، ۷۹۷، ۷۹۸، ۷۹۹، ۸۰۰، ۸۰۱، ۸۰۲، ۸۰۳، ۸۰۴، ۸۰۵، ۸۰۶، ۸۰۷، ۸۰۸، ۸۰۹، ۸۱۰، ۸۱۱، ۸۱۲، ۸۱۳، ۸۱۴، ۸۱۵، ۸۱۶، ۸۱۷، ۸۱۸، ۸۱۹، ۸۲۰، ۸۲۱، ۸۲۲، ۸۲۳، ۸۲۴، ۸۲۵، ۸۲۶، ۸۲۷، ۸۲۸، ۸۲۹، ۸۳۰، ۸۳۱، ۸۳۲، ۸۳۳، ۸۳۴، ۸۳۵، ۸۳۶، ۸۳۷، ۸۳۸، ۸۳۹، ۸۴۰، ۸۴۱، ۸۴۲، ۸۴۳، ۸۴۴، ۸۴۵، ۸۴۶، ۸۴۷، ۸۴۸، ۸۴۹، ۸۵۰، ۸۵۱، ۸۵۲، ۸۵۳، ۸۵۴، ۸۵۵، ۸۵۶، ۸۵۷، ۸۵۸، ۸۵۹، ۸۶۰، ۸۶۱، ۸۶۲، ۸۶۳، ۸۶۴، ۸۶۵، ۸۶۶، ۸۶۷، ۸۶۸، ۸۶۹، ۸۷۰، ۸۷۱، ۸۷۲، ۸۷۳، ۸۷۴، ۸۷۵، ۸۷۶، ۸۷۷، ۸۷۸، ۸۷۹، ۸۸۰، ۸۸۱، ۸۸۲، ۸۸۳، ۸۸۴، ۸۸۵، ۸۸۶، ۸۸۷، ۸۸۸، ۸۸۹، ۸۹۰، ۸۹۱، ۸۹۲، ۸۹۳، ۸۹۴، ۸۹۵، ۸۹۶، ۸۹۷، ۸۹۸، ۸۹۹، ۹۰۰، ۹۰۱، ۹۰۲، ۹۰۳، ۹۰۴، ۹۰۵، ۹۰۶، ۹۰۷، ۹۰۸، ۹۰۹، ۹۱۰، ۹۱۱، ۹۱۲، ۹۱۳، ۹۱۴، ۹۱۵، ۹۱۶، ۹۱۷، ۹۱۸، ۹۱۹، ۹۲۰، ۹۲۱، ۹۲۲، ۹۲۳، ۹۲۴، ۹۲۵، ۹۲۶، ۹۲۷، ۹۲۸، ۹۲۹، ۹۳۰، ۹۳۱، ۹۳۲، ۹۳۳، ۹۳۴، ۹۳۵، ۹۳۶، ۹۳۷، ۹۳۸، ۹۳۹، ۹۴۰، ۹۴۱، ۹۴۲، ۹۴۳، ۹۴۴، ۹۴۵، ۹۴۶، ۹۴۷، ۹۴۸، ۹۴۹، ۹۵۰، ۹۵۱، ۹۵۲، ۹۵۳، ۹۵۴، ۹۵۵، ۹۵۶، ۹۵۷، ۹۵۸، ۹۵۹، ۹۶۰، ۹۶۱، ۹۶۲، ۹۶۳، ۹۶۴، ۹۶۵، ۹۶۶، ۹۶۷، ۹۶۸، ۹۶۹، ۹۷۰، ۹۷۱، ۹۷۲، ۹۷۳، ۹۷۴، ۹۷۵، ۹۷۶، ۹۷۷، ۹۷۸، ۹۷۹، ۹۸۰، ۹۸۱، ۹۸۲، ۹۸۳، ۹۸۴، ۹۸۵، ۹۸۶، ۹۸۷، ۹۸۸، ۹۸۹، ۹۹۰، ۹۹۱، ۹۹۲، ۹۹۳، ۹۹۴، ۹۹۵، ۹۹۶، ۹۹۷، ۹۹۸، ۹۹۹، ۱۰۰۰، ۱۰۰۱، ۱۰۰۲، ۱۰۰۳، ۱۰۰۴، ۱۰۰۵، ۱۰۰۶، ۱۰۰۷، ۱۰۰۸، ۱۰۰۹، ۱۰۱۰، ۱۰۱۱، ۱۰۱۲، ۱۰۱۳، ۱۰۱۴، ۱۰۱۵، ۱۰۱۶، ۱۰۱۷، ۱۰۱۸، ۱۰۱۹، ۱۰۲۰، ۱۰۲۱، ۱۰۲۲، ۱۰۲۳، ۱۰۲۴، ۱۰۲۵، ۱۰۲۶، ۱۰۲۷، ۱۰۲۸، ۱۰۲۹، ۱۰۳۰، ۱۰۳۱، ۱۰۳۲، ۱۰۳۳، ۱۰۳۴، ۱۰۳۵، ۱۰۳۶، ۱۰۳۷، ۱۰۳۸، ۱۰۳۹، ۱۰۴۰، ۱۰۴۱، ۱۰۴۲، ۱۰۴۳، ۱۰۴۴، ۱۰۴۵، ۱۰۴۶، ۱۰۴۷، ۱۰۴۸، ۱۰۴۹، ۱۰۵۰، ۱۰۵۱، ۱۰۵۲، ۱۰۵۳، ۱۰۵۴، ۱۰۵۵، ۱۰۵۶، ۱۰۵۷، ۱۰۵۸، ۱۰۵۹، ۱۰۶۰، ۱۰۶۱، ۱۰۶۲، ۱۰۶۳، ۱۰۶۴، ۱۰۶۵، ۱۰۶۶، ۱۰۶۷، ۱۰۶۸، ۱۰۶۹، ۱۰۷۰، ۱۰۷۱، ۱۰۷۲، ۱۰۷۳، ۱۰۷۴، ۱۰۷۵، ۱۰۷۶، ۱۰۷۷، ۱۰۷۸، ۱۰۷۹، ۱۰۸۰، ۱۰۸۱، ۱۰۸۲، ۱۰۸۳، ۱۰۸۴، ۱۰۸۵، ۱۰۸۶، ۱۰۸۷، ۱۰۸۸، ۱۰۸۹، ۱۰۹۰، ۱۰۹۱، ۱۰۹۲، ۱۰۹۳، ۱۰۹۴، ۱۰۹۵، ۱۰۹۶، ۱۰۹۷، ۱۰۹۸، ۱۰۹۹، ۱۱۰۰، ۱۱۰۱، ۱۱۰۲، ۱۱۰۳، ۱۱۰۴، ۱۱۰۵، ۱۱۰۶، ۱۱۰۷، ۱۱۰۸، ۱۱۰۹، ۱۱۱۰، ۱۱۱۱، ۱۱۱۲، ۱۱۱۳، ۱۱۱۴، ۱۱۱۵، ۱۱۱۶، ۱۱۱۷، ۱۱۱۸، ۱۱۱۹، ۱۱۲۰، ۱۱۲۱، ۱۱۲۲، ۱۱۲۳، ۱۱۲۴، ۱۱۲۵، ۱۱۲۶، ۱۱۲۷، ۱۱۲۸، ۱۱۲۹، ۱۱۳۰، ۱۱۳۱، ۱۱۳۲، ۱۱۳۳، ۱۱۳۴، ۱۱۳۵، ۱۱۳۶، ۱۱۳۷، ۱۱۳۸، ۱۱۳۹، ۱۱۴۰، ۱۱۴۱، ۱۱۴۲، ۱۱۴۳، ۱۱۴۴، ۱۱۴۵، ۱۱۴۶، ۱۱۴۷، ۱۱۴۸، ۱۱۴۹، ۱۱۵۰، ۱۱۵۱، ۱۱۵۲، ۱۱۵۳، ۱۱۵۴، ۱۱۵۵، ۱۱۵۶، ۱۱۵۷، ۱۱۵۸، ۱۱۵۹، ۱۱۶۰، ۱۱۶۱، ۱۱۶۲، ۱۱۶۳، ۱۱۶۴، ۱۱۶۵، ۱۱۶۶، ۱۱۶۷، ۱۱۶۸، ۱۱۶۹، ۱۱۷۰، ۱۱۷۱، ۱۱۷۲، ۱۱۷۳، ۱۱۷۴، ۱۱۷۵، ۱۱۷۶، ۱۱۷۷، ۱۱۷۸، ۱۱۷۹، ۱۱۸۰، ۱۱۸۱، ۱۱۸۲، ۱۱۸۳، ۱۱۸۴، ۱۱۸۵، ۱۱۸۶، ۱۱۸۷، ۱۱۸۸، ۱۱۸۹، ۱۱۹۰، ۱۱۹۱، ۱۱۹۲، ۱۱۹۳، ۱۱۹۴، ۱۱۹۵، ۱۱۹۶، ۱۱۹۷، ۱۱۹۸، ۱۱۹۹، ۱۲۰۰، ۱۲۰۱، ۱۲۰۲، ۱۲۰۳، ۱۲۰۴، ۱۲۰۵، ۱۲۰۶، ۱۲۰۷، ۱۲۰۸، ۱۲۰۹، ۱۲۱۰، ۱۲۱۱، ۱۲۱۲، ۱۲۱۳، ۱۲۱۴، ۱۲۱۵، ۱۲۱۶، ۱۲۱۷، ۱۲۱۸، ۱۲۱۹، ۱۲۲۰، ۱۲۲۱، ۱۲۲۲، ۱۲۲۳، ۱۲۲۴، ۱۲۲۵، ۱۲۲۶، ۱۲۲۷، ۱۲۲۸، ۱۲۲۹، ۱۲۳۰، ۱۲۳۱، ۱۲۳۲، ۱۲۳۳، ۱۲۳۴، ۱۲۳۵، ۱۲۳۶، ۱۲۳۷، ۱۲۳۸، ۱۲۳۹، ۱۲۴۰، ۱۲۴۱، ۱۲۴۲، ۱۲۴۳، ۱۲۴۴، ۱۲۴۵، ۱۲۴۶، ۱۲۴۷، ۱۲۴۸، ۱۲۴۹، ۱۲۵۰، ۱۲۵۱، ۱۲۵۲، ۱۲۵۳، ۱۲۵۴، ۱۲۵۵، ۱۲۵۶، ۱۲۵۷، ۱۲۵۸، ۱۲۵۹، ۱۲۶۰، ۱۲۶۱، ۱۲۶۲، ۱۲۶۳، ۱۲۶۴، ۱۲۶۵، ۱۲۶۶، ۱۲۶۷، ۱۲۶۸، ۱۲۶۹، ۱۲۷۰، ۱۲۷۱، ۱۲۷۲، ۱۲۷۳، ۱۲۷۴، ۱۲۷۵، ۱۲۷۶، ۱۲۷۷، ۱۲۷۸، ۱۲۷۹، ۱۲۸۰، ۱۲۸۱، ۱۲۸۲، ۱۲۸۳، ۱۲۸۴، ۱۲۸۵، ۱۲۸۶، ۱۲۸۷، ۱۲۸۸، ۱۲۸۹، ۱۲۹۰، ۱۲۹۱، ۱۲۹۲، ۱۲۹۳، ۱۲۹۴، ۱۲۹۵، ۱۲۹۶، ۱۲۹۷، ۱۲۹۸، ۱۲۹۹، ۱۳۰۰، ۱۳۰۱، ۱۳۰۲، ۱۳۰۳، ۱۳۰۴، ۱۳۰۵، ۱۳۰۶، ۱۳۰۷، ۱۳۰۸، ۱۳۰۹، ۱۳۱۰، ۱۳۱۱، ۱۳۱۲، ۱۳۱۳، ۱۳۱۴، ۱۳۱۵، ۱۳۱۶، ۱۳۱۷، ۱۳۱۸، ۱۳۱۹، ۱۳۲۰، ۱۳۲۱، ۱۳۲۲، ۱۳۲۳، ۱۳۲۴، ۱۳۲۵، ۱۳۲۶، ۱۳۲۷، ۱۳۲۸، ۱۳۲۹، ۱۳۳۰، ۱۳۳۱، ۱۳۳۲، ۱۳۳۳، ۱۳۳۴، ۱۳۳۵، ۱۳۳۶، ۱۳۳۷، ۱۳۳۸، ۱۳۳۹، ۱۳۴۰، ۱۳۴۱، ۱۳۴۲، ۱۳۴۳، ۱۳۴۴، ۱۳۴۵، ۱۳۴۶، ۱۳۴۷، ۱۳۴۸، ۱۳۴۹، ۱۳۵۰، ۱۳۵۱، ۱۳۵۲، ۱۳۵۳، ۱۳۵۴، ۱۳۵۵، ۱۳۵۶، ۱۳۵۷، ۱۳۵۸، ۱۳۵۹، ۱۳۶۰، ۱۳۶۱، ۱۳۶۲، ۱۳۶۳، ۱۳۶۴، ۱۳۶۵، ۱۳۶۶، ۱۳۶۷، ۱۳۶۸، ۱۳۶۹، ۱۳۷۰، ۱۳۷۱، ۱۳۷۲، ۱۳۷۳، ۱۳۷۴، ۱۳۷۵، ۱۳۷۶، ۱۳۷۷، ۱۳۷۸، ۱۳۷۹، ۱۳۸۰، ۱۳۸۱، ۱۳۸۲، ۱۳۸۳، ۱۳۸۴، ۱۳۸۵، ۱۳۸۶، ۱۳۸۷، ۱۳۸۸، ۱۳۸۹، ۱۳۹۰، ۱۳۹۱، ۱۳۹۲، ۱۳۹۳، ۱۳۹۴، ۱۳۹۵، ۱۳۹۶، ۱۳۹۷، ۱۳۹۸، ۱۳۹۹، ۱۴۰۰، ۱۴۰۱، ۱۴۰۲، ۱۴۰۳، ۱۴۰۴، ۱۴۰۵، ۱۴۰۶، ۱۴۰۷، ۱۴۰۸، ۱۴۰۹، ۱۴۱۰، ۱۴۱۱، ۱۴۱۲، ۱۴۱۳، ۱۴۱۴، ۱۴۱۵، ۱۴۱۶، ۱۴۱۷، ۱۴۱۸، ۱۴۱۹، ۱۴۲۰، ۱۴۲۱، ۱۴۲۲، ۱۴۲۳، ۱۴۲۴، ۱۴۲۵، ۱۴۲۶، ۱۴۲۷، ۱۴۲۸، ۱۴۲۹، ۱۴۳۰، ۱۴۳۱، ۱۴۳۲، ۱۴۳۳، ۱۴۳۴، ۱۴۳۵، ۱۴۳۶، ۱۴۳۷، ۱۴۳۸، ۱۴۳۹، ۱۴۴۰، ۱۴۴۱، ۱۴۴۲، ۱۴۴۳، ۱۴۴۴، ۱۴۴۵، ۱۴۴۶، ۱۴۴۷، ۱۴۴۸، ۱۴۴۹، ۱۴۵۰، ۱۴۵۱، ۱۴۵۲، ۱۴۵۳، ۱۴۵۴، ۱۴۵۵، ۱۴۵۶، ۱۴۵۷، ۱۴۵۸، ۱۴۵۹، ۱۴۶۰، ۱۴۶۱، ۱۴۶۲، ۱۴۶۳، ۱۴۶۴، ۱۴۶۵، ۱۴۶۶، ۱۴۶۷، ۱۴۶۸، ۱۴۶۹، ۱۴۷۰، ۱۴۷۱، ۱۴۷۲، ۱۴۷۳، ۱۴۷۴، ۱۴۷۵، ۱۴۷۶، ۱۴۷۷، ۱۴۷۸، ۱۴۷۹، ۱۴۸۰، ۱۴۸۱، ۱۴۸۲، ۱۴۸۳، ۱۴۸۴، ۱۴۸۵، ۱۴۸۶، ۱۴۸۷، ۱۴۸۸، ۱۴۸۹، ۱۴۹۰، ۱۴۹۱، ۱۴۹۲، ۱۴۹۳، ۱۴۹۴، ۱۴۹۵، ۱۴۹۶، ۱۴۹۷، ۱۴۹۸، ۱۴۹۹، ۱۵۰۰، ۱۵۰۱، ۱۵۰۲، ۱۵۰۳، ۱۵۰۴، ۱۵۰۵، ۱۵۰۶، ۱۵۰۷، ۱۵۰۸، ۱۵۰۹، ۱۵۱۰، ۱۵۱۱، ۱۵۱۲، ۱۵۱۳، ۱۵۱۴، ۱۵۱۵، ۱۵۱۶، ۱۵۱۷، ۱۵۱۸، ۱۵۱۹، ۱۵۲۰، ۱۵۲۱، ۱۵۲۲، ۱۵۲۳، ۱۵۲۴، ۱۵۲۵، ۱۵۲۶، ۱۵۲۷، ۱۵۲۸، ۱۵۲۹، ۱۵۳۰، ۱۵۳۱، ۱۵۳۲، ۱۵۳۳، ۱۵۳۴، ۱۵۳۵، ۱۵۳۶، ۱۵۳۷، ۱۵۳۸، ۱۵۳۹، ۱۵۴۰، ۱۵۴۱، ۱۵۴۲، ۱۵۴۳، ۱۵۴۴، ۱۵۴۵، ۱۵۴۶، ۱۵۴۷، ۱۵۴۸، ۱۵۴۹، ۱۵۵۰، ۱۵۵۱، ۱۵۵۲، ۱۵۵۳، ۱۵۵۴، ۱۵۵۵، ۱۵۵۶، ۱۵۵۷، ۱۵۵۸، ۱۵۵۹، ۱۵۶۰، ۱۵۶۱، ۱۵۶۲، ۱۵۶۳، ۱۵۶۴، ۱۵۶۵، ۱۵۶۶، ۱۵۶۷، ۱۵۶۸، ۱۵۶۹، ۱۵۷۰، ۱۵۷۱، ۱۵۷۲، ۱۵۷۳، ۱۵۷۴، ۱۵۷۵، ۱۵۷۶، ۱۵۷۷، ۱۵۷۸، ۱۵۷۹، ۱۵۸۰، ۱۵۸۱، ۱۵۸۲، ۱۵۸۳، ۱۵۸۴، ۱۵۸۵، ۱۵۸۶، ۱۵۸۷، ۱۵۸۸، ۱۵۸۹، ۱۵۹۰، ۱۵۹۱، ۱۵۹۲، ۱۵۹۳، ۱۵۹۴، ۱۵۹۵، ۱۵۹۶، ۱۵۹۷، ۱۵۹۸، ۱۵۹۹، ۱۶۰۰، ۱۶۰۱، ۱۶۰۲، ۱۶۰۳، ۱۶۰۴، ۱۶۰۵، ۱۶۰۶، ۱۶۰۷، ۱۶۰۸، ۱۶۰۹، ۱۶۱۰، ۱۶۱۱، ۱۶۱۲، ۱۶۱۳، ۱۶۱۴، ۱۶۱۵، ۱۶۱۶، ۱۶۱۷، ۱۶۱۸، ۱۶۱۹، ۱۶۲۰، ۱۶۲۱، ۱۶۲۲، ۱۶۲۳، ۱۶۲۴، ۱۶۲۵، ۱۶۲۶، ۱۶۲۷، ۱۶۲۸، ۱۶۲۹، ۱۶۳۰، ۱۶۳۱، ۱۶۳۲، ۱۶۳۳، ۱۶۳۴، ۱۶۳۵، ۱۶۳۶، ۱۶۳۷، ۱۶۳۸، ۱۶۳۹، ۱۶۴۰، ۱۶۴۱، ۱۶۴۲، ۱۶۴۳، ۱۶۴۴، ۱۶۴۵، ۱۶۴۶، ۱۶۴۷، ۱۶۴۸، ۱۶۴۹، ۱۶۵۰، ۱۶۵۱، ۱۶۵۲، ۱۶۵۳، ۱۶۵۴، ۱۶۵۵، ۱۶۵۶، ۱۶۵۷، ۱۶۵۸، ۱۶۵۹، ۱۶۶۰، ۱۶۶۱، ۱۶۶۲، ۱۶۶۳، ۱۶۶۴، ۱۶۶۵، ۱۶۶۶، ۱۶۶۷، ۱۶۶۸، ۱۶۶۹، ۱۶۷۰، ۱۶۷۱، ۱۶۷۲، ۱۶۷۳، ۱۶۷۴، ۱۶۷۵، ۱۶۷۶، ۱۶۷۷، ۱۶۷۸، ۱۶۷۹، ۱۶۸۰، ۱۶۸۱، ۱۶۸۲، ۱۶۸۳، ۱۶۸۴، ۱۶۸۵، ۱۶۸۶، ۱۶۸۷، ۱۶۸۸، ۱۶۸۹، ۱۶

کثر تادمہ کی یہی رائے ہے، ان میں سے بیشتر لوگوں نے اس کو قطعیت سے بیان کیا ہے (۱)۔

”ر کسی شخص کو اپنے صلب (ریڑھ کی ہڈی) سے منی منتقل ہونے کا حس ہو تو اس نے اپنی شرمگاہ کو مضبوطی سے پکڑ لیا، اس وقت کچھ بھی خارج نہ ہو“۔ اس کے بعد منی کے خروج کا ہی طرح علم ہوا تو تمام ماء کے نزدیک اس پر غسل واجب نہیں، یونکہ نبی ﷺ نے وجوب غسل کو منی دکھائی پر نہ ہی منی پر علق فرمایا ہے (۲)۔

امام احمد کی مشہور روایت یہ ہے کہ اس صورت میں بھی غسل واجب ہوگا، کیونکہ منی کا وہاں سے ہونا متصور نہیں، اور اس وجہ سے بھی کہ جنابت و حقیقت یہی ہے، یعنی منی کا اپنی جگہ سے منتقل ہونا، اور وہ پختہ ہو، اور اس وجہ سے بھی کہ وجوب غسل میں شہوت کا لحاظ ہوتا ہے، ورنہ منی کے اپنی جگہ سے منتقل ہونے میں شہوت پائی نہ لے، لہذا یہ ایسا ہی

(۱) الہندیہ ج ۳، الرہوتی ج ۱، المجموع ج ۳، الإصناف ج ۲، ۲۲۸ ورنہ کے مائل کے صفحات۔

(۲) بخاری، مسلم اور ابوداؤد نے حضرت ابو سعید خدریؓ کے واسطے سے ایک واقعہ ذکر کیا ہے، وہ فرماتے ہیں: ”مخرجت مع رسول اللہ ﷺ إلى قباء حتى إذا كنا في بني سالم، وقف رسول اللہ ﷺ على باب عیان (بني مالك) فصرخ به فخرج به فإزاره فقال رسول اللہ ﷺ: كعجلنا الرجل، فقال عیان: يا رسول اللہ! أوجلت بوجع يعجل عی امرأته ولم یمن، ماذا علیہ؟ قال رسول اللہ ﷺ: إنما الماء من الماء“ (بني رسول اللہ ﷺ کے ساتھ قبا کی طرف گیا یہاں تک کہ جب ہم قبیلہ بنو سالم میں تھے تو رسول اللہ ﷺ نے قہقہہ (ہن ماکن) کے دروازہ پر پتھر کر انہیں آواز دی کہ وہ اپنی لگی کوزن سے کھینچتے ہوئے لگے تو رسول اللہ ﷺ نے ایسا فرمایا کہ ہم نے اس شخص کو عجلت میں ڈال دیا، تو عیان نے عرض کیا کہ اے اللہ کے رسول! آپ کا کیا خیال ہے اس شخص کے بارے میں جس نے اپنی بیوی سے طاعت کرنے میں جلدی کی اور منزل سے ہوا تو اس پر کیا ہے؟ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: پانی تو پانی سے ہوتا ہے، یہی غسل امزال ہوئے سے واجب ہوتا ہے (جامع الاصول فی احادیث الرسول ص ۲۷۱-۲۷۲، مجمع کردہ مکتبہ المجلد فی ص ۸۱، طبع مطبعہ دارالماہون ۱۳۵۷ھ)۔

ہے جیسے منی خارج ہوتی ہو۔

اور اگر شہوت بخندی ہوتی پھر ارال ہو تو تمام ابو حنیفہ، امام محمد، ثانیہ، حنابلہ اور مالکیہ میں سے صلیغ اور بن موز کے نزدیک غسل واجب ہوگا۔

امام ابو یوسف فرماتے ہیں کہ غسل واجب نہ ہوگا، اس کا مضبوط جائے گا۔ مالکیہ میں سے ابن القاسم کا یہی قول ہے کہ اس سے تعلق منی کے لئے دیکھئے: ”منی“ کی اصطلاح۔

اخراج منی سے عورت کا غسل کرنا:

۷- استمنا کی وجہ سے عورت کو اگر ارال ہو جائے تو اس پر بھی غسل واجب ہو جائے گا، خود استمنا، کسی بھی طریقہ سے ہو، اور ارال سے مراد یہ ہے کہ منی اس کی شرمگاہ میں اس جگہ تک پہنچ جائے جسے وہ بوقت استمنا، جانتی ہے، اور یہ واضح ہے جو تشنہ حاجت کے وقت اس کے بیٹھ پر کھل جاتا ہے۔ حنفی کی ظاہر روایت بھی یہی ہے۔ ثانیہ، حنابلہ اور مالکیہ کے علاوہ ہرے مالکیہ کا بھی یہی مذہب ہے۔ سند نے کہا کہ عورت سے منی کا ظہور ہونا شرط نہیں بلکہ مکمل منی سے اس کا بعد ایسا ہی غسل کو واجب کر دیتا ہے، اس لئے کہ عورت کی منی عموماً رحم کی طرف لوٹ جاتی ہے (۳)۔

روزہ پر اخراج منی کا اثر:

۸- مالکیہ، ثانیہ، حنابلہ (۳) اور عام حنفی کی رائے کے مطابق

(۱) الہندیہ ج ۳، الرہوتی ج ۱، المجموع ج ۳، الإصناف ج ۲، ۲۲۸ ورنہ کے مائل کے صفحات۔

(۲) ابن ماجہ ج ۱، السنن ج ۳، الترمذی ج ۱، المعجم ج ۱، ۲۲۸ ورنہ کے مائل کے صفحات۔

(۳) الشرح المفید ج ۱، ص ۵۰۷، الدرر ج ۱، ص ۵۰۷، مجمع ج ۱، ص ۵۰۷۔

مشت زنی سے روزہ باطل ہو جاتا ہے (۱) کیونکہ مرد کا اپنی شرمگاہ کو عورت کی شرمگاہ میں صرف داخل کرنا جو بغیر نزل کے ہو مفسد صوم ہے تو شہوت کے ساتھ نزل کا ہونا تو ہر جہاں مفسد صوم ہوگا۔ حنفی میں سے ابو بکر بن عوف اور ابو القاسم کا مسلک ہے کہ اس سے روزہ باطل نہیں ہوتا، یہ نکتہ جماعت نہ صورت پایا گیا اور نہ معنی (۲)۔

حنفی و شافعیہ کے نزدیک روزہ باطل ہونے کے ماہ جو کفارہ واجب نہ ہوگا۔ مالکیہ کے نزدیک بھی معتد قول کے برخلاف، ہر اقوال میں یہی ہے اور حنا بد کا ایک قول بھی یہی ہے، اس لئے کہ یہ جماعت کے بغیر روزہ توڑنا ہے اور اس لئے بھی کہ اس صورت میں جو بکفارہ کے سے نہ کوئی نص ہے ورنہ جماعت ہے۔

مالکیہ کا معتد قول یہ ہے کہ تضاء کے ساتھ کفارہ بھی واجب ہے۔ امام احمد کی ایک روایت یہی ہے۔ شافعیہ میں سے راہی کی روایت کا عموم بھی یہی بتاتا ہے، اور طبری نے ہر طرف سے جو بات نقل کی ہے اس سے بھی یہی سمجھ میں آتا ہے۔ اس کا تقاضا یہ ہے کہ ہر اس چیز سے کفارہ واجب ہو جس کے ذریعہ روزہ توڑنے سے انسان دوبارہ ہوتا ہے۔ جو بکفارہ کی دلیل یہ ہے کہ اس سے نزل کے لئے سب اختیار کیا، لہذا یہ جماعت کے ذریعہ نزل کے شاپ ہو (۳)۔

۹- اگر دیکھنے کی وجہ سے نفل کا شرمٹ ہو جائے تو مالکیہ کے نزدیک روزہ ٹوٹ جاتا ہے، خواہ بار بار دیکھا ہو یا ایک ہی بار، اور جیسے سے نزل کا ہو جائے اس کی عادت ہو یا نہ ہو۔ حنابلہ بھی دیکھنے کے ذریعہ

اذن نفل کو روزہ کے لئے مفسد مانتے ہیں بشرطیکہ بار بار دیکھا ہو اور بار بار دیکھنے سے اذن نفل شافعیہ کے یکتوں کے مطابق بھی مفسد صوم ہے۔ یہ بھی کہا گیا ہے کہ اگر دیکھنے سے اس کا ہو جائے اس کی عادت ہو تو روزہ ٹوٹ جائے گا۔ "القول" میں ہے کہ اگر اس کو انتقال نفل کا احساس ہو پھر بھی نظر جمائے رہا تو روزہ جا رہا ہے گا۔

حنفی کا قول یہ ہے کہ اس سے روزہ مطلقاً نہیں ٹوٹتا۔ شافعیہ کا معتد قول یہی ہے۔ اس میں مالکیہ کے مدد کی کے ایک کفارہ واجب نہ ہوگا۔ لیکن مالکیہ کے درمیان اس حالات کے بارے میں قدر اختلاف ہے جن میں کفارہ واجب ہوتا ہے۔

اگر کسی نے بار بار دیکھا اور دیکھنے کی وجہ سے اس کا ہونا اس کی عادت ہو یا اس کی دونوں حالتیں برابر ہوں تو اس پر ہالقیں کفارہ واجب ہو یا۔

۱۰- اگر نفل کا نہ ہونا اس کی عادت ہو تو رد قول ہیں:

نظر جمائے بغیر جنس، کچھ جیسا ہو تو "مدونہ" میں دن قاسم کے کلام کا غائب یہ ہے کہ کفارہ واجب نہ ہوگا، اور "کاسبی" نے کہا ہے کہ صرف ایک دفعہ دیکھنے سے ہی اگر نفل ہو جائے تو بھی کفارہ دے گا (۱)۔

۱۰- حنفی، مالکیہ اور شافعیہ کے ایک غور و فکر کے ذریعہ استمنا کا حکم روزہ کے باطل ہونے یا نہ ہونے اور کفارہ کے لازم ہونے یا نہ ہونے کے بارے میں، جیسے کے ذریعہ استمنا کے حکم سے مختلف نہیں ہے۔

ابو حفص برکی کے علاوہ تمام حنابلہ نے کہا کہ غور و فکر کے ذریعہ نزل کا ہو جانا مفسد صوم نہیں ہے، اس لئے کہ رسول اللہ ﷺ کا ارشاد ہے: "عفی لامتی ما حلت بہ ففعلها ما لم تعمل او

= ۱/۲۲۲ مثنیٰ المحتاج ۱/۳۰۳ مثنیٰ ۵ روایت ۱/۲۲۱، مثنیٰ والمشرح الکبیر ۳۸۳ ۵۵۵ ۱/۷۷۷

(۱) المصنف ۱/۲۳۳ ۵۵۵ ۱/۲۰۵، المصنف ۱/۲۰۸۔

(۲) شرح الصغیر ۱/۲۲۲ ۵۵۵ ۱/۲۰۵، المصنف ۱/۲۰۵۔

(۳) المجموع ۱/۲۲۲ مثنیٰ المحتاج ۱/۳۰۳ ۵۵۵ ۱/۲۲۹، المصنف ۱/۲۲۹۔

(۱) المصنف ۱/۲۳۳ ۵۵۵ ۱/۲۰۵، المصنف ۱/۲۰۵، شرح ص ۵۵۵ ۱/۲۶۹، المصنف علی الدرر ۱/۲۳۳ ۵۵۵ ۱/۲۰۵، مثنیٰ المحتاج ۱/۲۳۰، شرح اروض ۱/۳۳۳ مثنیٰ والمشرح الکبیر ۳۸۳ ۵۵۵ ۱/۷۷۷

تسکلم بہ“ (۱) (میری امت سے وہ گناہ معاف کر دینے گئے جو اس کے دل میں پیر ہوں جب تک کہ اس پر عمل نہ کر لیا رہا نہ ہے)۔ ابو حفص مدنی نے کہا کہ رزق باطل ہو جائے گا، اس کو ابن عباس نے بھی اختیار کیا ہے اس لئے کہ سوچ و فہم میں لاپرواہی ہے اور وہ اختیار میں داخل ہے۔ اللہ سبحانہ و تعالیٰ نے اس لوگوں کی تعریف کی ہے جو ”وہ درمیں کی تخلیق میں غور و فکر کرتے ہیں، اور نبی ﷺ نے اللہ تعالیٰ کی ذات میں غور و فکر کرنے سے منع فرمایا ہے اور فہم میں غور و فکر کرنے کا حکم دیا ہے (۲) ، اور غور و فکر اختیاری نہ ہوتا تو یہ حکام اس سے متعلق نہ ہوتے (۳)۔

عتکاف پر استمنا، کا، ث:

۱۱ - حنفیہ، مالکیہ، شافعیہ اور حنبلیہ کے نزدیک مشیت ربانی سے

() حدیث: ”عَلَمِي لَا مَعِيَ مَا حُكِمْتُ بِهِ.....“ کی روایت بخاری مسلم ترمذی نسائی و ابن ماجہ حضرت ابی ہریرہؓ سے من القاطع میں کی ہے۔ ابن ماجہ نے اسے ”مَا حُكِمْتُ بِهِ“ لکھا ہے لیکن عالم لم يعملوا به تو یہ کہو“ (اللہ تعالیٰ نے درگزر فرمایا ہے میری امت سے اس چیز کو جو ان کے دل میں پیدا ہو جب تک کہ اس پر عمل نہ کریں یا اس کو زبان سے نہ کہیں) اور ابو داؤد نے اس حدیث کی روایت اس سے قریبتر صحیح القاطع میں کی ہے (جامع الاصول فی احادیث الرسول ۶۲/۴ تاریخ کردہ مکتبہ اہل بیت علیہ السلام ص ۸۹) ۱۳ھ ک

(۴) حدیث: ”یہی الہی“ صیغہ صیغہ المصکوکہ فی ذات اللہ..... تاک
روایت ابو یوسف، طبرانی، ابن عدی اور بیہقی نے حضرت ابن عمرؓ کی ہے یعنی
نے فرمایا کہ اس سند میں کچھ کلام ہے حافظ عراقی نے فرمایا کہ اس کے ایک
راوی وریع بن مافع متروک ہیں، ثانی نے فرمایا کہ اس کی سندیں ضعیف
ہیں، لیکن ان سب کے اجماع سے ایک قوت حاصل ہو جاتی ہے اور اہلانی
نے اس کے ضمن ہونے کی طرف اشارہ کیا ہے (فیض القدیر ص ۲۳ طبع
المکتبۃ الاسلامیہ ۱۳۵۶ھ، الحا صمد لکھنؤ ص ۵۹) تاریخ کردہ مکتبۃ المدینہ مصر،
صحیح جامع البحر فی شرح الترمذی (۱۰۱ ص ۲۹)۔

(۳) فتح القدیر ج ۱۰ ص ۵۲۳، ۵۲۴، شرح اروض
 ج ۱ ص ۵۳۰، ۵۳۱، شرح الکبیر ج ۱ ص ۵۳۰

اعتکاف باطل ہو جاتا ہے۔ بعض شافعیہ نے اسے یکسوئوں کے طور پر دیکھا ہے۔ بعض نے باطل ہونے کو کوئی اثر دیا ہے کہ اس کی تحصیل کے لئے (اعتکاف) کی بحث، حلقہ ہو۔

یعنی غور و فکر کرنے سے اس میں جو جانے میں حنفیہ اور شافعیہ کے ایک اعتکاف باطل نہیں ہوتا، اور مالکیہ کے ایک اس سے بھی اعتکاف باطل ہو جاتا ہے۔ یہی حکم تاجد کے یہاں ہے۔ چونکہ ان کے کلام سے اعتکاف کا باطل ہونا سمجھا جاتا ہے اس سے کہ موجب غسل ہر کے پیش آنے کی وجہ سے طہارت کی شرط نوت ہوتی (۲)۔

حج اور عمرہ میں استسماء کا اثر:

۱۴- حنیہ، ثمانیہ اور حنابلہ کے نزدیک مشیت زنی سے حج ناسد تو نہ ہوگا مگر اس صورت میں دم واجب ہو جائے گا، کیونکہ یہ حرم ہونے اور تعزیر کے واجب ہونے میں عورت کے آگے کی شرمگاہ کے علاوہ میں مباشرت کرنے کی طرح ہے، لہذا اجزاء میں بھی اسی کی طرح ہوگا (۳) مالکیہ کے نزدیک اس سے حج ناسد ہو جائے گا، اور اس صورت میں انہوں نے قضاء اور بدی (جانور ذبح کرنا) کو واجب قرار پایا ہے، خود بھول کر پاپا ہو، کیونکہ اس نے فعل ممنوع کے

(۱) التجدید اور اصلاح، المصنوعہ سر ۱۳، الخطبہ ۵۶، ص ۷۵، ج ۲۔
سر ۴۴، ص ۸۰، امانت علیائین، سر ۲۳، شرح المروض، ص ۳۳۳، نہایت کتاب
سر ۲۴، مفتی لکھناج، ص ۵۲، مکتبی، ص ۵۰۳۔

(۲) بحر الرائق ۲۸/۲، طوط ۵۱/۲، نہایت الجناح ۱۲/۳، ۱۳/۳، ۱۴/۳، کشف اللہ رت ۱۶۶۔

(۳) المصباح، ۲۱۶، فتح القدیر، ۴۳۹، المیزان، ۲۳۴، اللامع، ۶۸، مفتی الکماج، ۵۲۲، نہایۃ الکماج، ۳۴۹، ۳۵۰، شرح البروق، ۶۳، الجمل، ۲۱۴، غنی الارواح، ۶۲، المشرع، ۷۲، انشی مع المشرع، ۳۱۴۔

ذریعہ انزال کیا ہے۔

کوئی مادم لازم ہوگا اور اس کا وقت یا ہوگا، سے جاننے کے لئے (حرم) کی اصطلاح دیکھئے۔

حنفیہ، شافعیہ و حنبلیہ کے نزدیک اس حکم میں عمرہ حج کی طرح ہے۔ اور مالکیہ میں سے ”بوجی“ کے حکام کے عموم سے بھی یہی بات سمجھ میں آتی ہے۔ مگر امام وغیرہ کا خاص حکام یہ ہے کہ بعض حالتوں یعنی بلی و انزال میں عمرہ میں اس سے مدی و سبب ہوئی، کیونکہ عمرہ کا معاملہ اس اعتبار سے حج سے ملتا ہے، عمرہ فرض نہیں ہے (۱)۔

۱۳- نظر و فکر کے ذریعہ استمنا مالکیہ کے نزدیک حج کو فاسد کر دیتا ہے بشرطیکہ مسلسل دیکھ کر یا سوچ کر کسی کو فحاش یا ہو تو اگر محض سوچنے و دیکھنے سے فحاشی تو حج فاسد نہ ہوگا۔ مگر اس پر مدی و سبب ہوئی، خواہ یہ سوچنا، دیکھنا، استمنا ہو یا جہول زریعہ۔

حنفیہ، شافعیہ و حنبلیہ کے نزدیک اس سے حج فاسد نہ ہوگا۔ حنبلیہ و شافعیہ کے نزدیک اس پر فہم یہ بھی ہے کہ جب نہ ہوگا حنبلیہ کے نزدیک دیکھنے کی صورت میں فہم یہ واجب ہوگا۔ غور و فکر کرے کی صورت میں حنبلیہ میں سے صرف جو محض برکی کے نزدیک نہ یہ واجب ہوگا (۲)۔

بیوی کے توسط سے اخراج منی کرنا:

۱۴- کثرت فقہاء کے نزدیک بیوی کے ذریعہ سے اخراج منی جائز ہے بشرطیکہ کوئی مانع نہ ہو (۳)، کیونکہ وہ اس کی طرف مدد دہی فاعل ہے۔

(۱) خطاب ۲/۲۳۳، نہایت کتاب ۳/۳۳۰۔

(۲) الدرر علی الدرر ۲/۶۸، الجندیہ ۱/۲۳۲، المصنوع ۳/۵۲۰، الدرر ۱/۵۲۱، بیوی ۲/۵۹۲، نہایت کتاب ۳/۲۱۲، منی کتاب ۱/۵۲۲، الشرونی علی اھ ۳/۵۲۲، فصل ۲/۵۱۷، الشرح للکبیر مع انبی ۳/۳۲۱، کتاب الفتن ۲/۵۸۷، ۳/۹۹۔

(۳) ابن ماجہ ۲/۱۰۰، ۱/۵۶، الخرش ۱/۲۰۸، الدرر ۱/۵۷۳، نہایت کتاب ۳/۱۶۹، کتاب الفتن ۵/۵۲۸، طحاوی ۳/۵۲۔

جیسے نسیہ یا سطیں کے ذریعہ انزال ہو۔ مانع کی تفصیل کے سے (نسیہ، ناس، صوم، احتکاف اور حج) کی اصطلاحات، حاکم، حاکم، حاکم۔ بعض حنفیہ اور شافعیہ نے اس کو مرد و کبہ ہے۔ صاحب درمختار نے جوہر و سے نقل کیا ہے کہ اگر کسی شخص نے اپنی بیوی کو پہلے کہ تھامنے سے نچلنے پر قہر دے دی پھر اس کو انزال ہو گیا تو یہ مردہ ہے۔ اس پر کوئی چیز واجب نہ ہوئی بلکہ اس کو بن عادیں نے کراہت ترجیحی پر محمول کیا ہے۔ نہایت اذریں میں لکھا ہے ورفقہ القاضی میں ہے کہ کوئی عورت اپنے شوہر کے آگے تھامنے کو پہلے ہاتھ سے دبا لے پھر انزال ہو جائے تو یہ مردہ ہے، خواہ شوہر کی اجازت ہی سے ہو، کیونکہ یہ انزال کے مشابہ ہے، اور مردہ ہے (۱)۔

اخراج منی کی سزا:

۱۵- حرام استمنا کے مرتکب کو بالاتفاق تعزیر کی جائے گی، اس نے کہ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے ”وَالَّذِينَ هُمْ لِقَائِهِمْ هَٰذَا ظُنُّنَ الْآلِیٰ عَلٰی اٰرَاحِهِمْ اَوْ مَا مَلَكَتْ اَیْمَانُهُمْ لِیَٰۤاٰتِهِمْ عِیْرَ مَلُومٌ“ (۲) اور جو اپنی شرمگاہوں کی نگہداشت رکھنے والے ہیں، اس بات پر اپنی بیویوں اور باندیوں سے نہیں کہ (اس صورت میں) ان پر کوئی الزام نہیں۔

(۱) ابن ماجہ ۱/۵۶، نہایت اذریں ۱/۵۷۳، ص ۲۲۹۔

(۲) ابن ماجہ ۱/۵۶، ۳/۵۱۷، ۳/۵۲۰، الخ ۳/۵۲۲، ۳/۵۲۲۔

استمہال ۱-۳

لئے مہلت، یہ کی شرط لگانا، جیسا کہ خیار شرط میں ہوتا ہے، اور
شریہ اگر کا یہ شرط لگانا کفر و کفر و کفر کرنے والا اس کو قیمت کی ادائیگی کے
لئے متعین مدت کی مہلت دے۔ فقہاء نے اس کا کتاب لایع
میں یا ہے۔

تیسری قسم: دو احتمال جو احسان کے قبیل سے ہے، جیسے دیوں
کا، یہ کی ادائیگی میں صاحب دین سے مہلت طلب کرنا، اور
جیسے عاریت پر لینے والے کا عاریت پر لی ہوئی چیز کی واپسی میں
عاریت پر لینے والے سے مہلت طلب کرنا۔ فقہاء نے اس سب
مسائل کا ترکیب فقہ میں اس کے تحت باب میں کیا ہے۔

ب- ناجائز استمہال:

ذہن حقوق میں شارٹ نے یہ شرط لگانی ہے کہ کہیں فوری طور پر
ادایا جائے یا اپنی مجلس میں "ایا جائے، ان میں مہلت طلب کرنا
ماجور استمہال میں آتا ہے، مثلاً بیع صرف میں عائدین میں سے کسی
ایک کا دے سے بدل کی ادائیگی میں مہلت طلب کرنا (۲)، اور
شریہ اگر کفر و کفر کرنے والے سے بیع سلم کے اس لہال کی ادائیگی
میں مہلت دینا (۳)، جیسا کہ بیع سلم کے بیان میں مذکور ہے۔

۳- استمہال کی ایک صورت وہ ہے جو حق کو ساقط کر دیتی ہے، مثلاً
شیعہ کا مطالبہ شفعہ کے لئے طریقہ اور سے مہلت طلب کرنا (۴)، جیسا
کہ کتب فقہ کے باب شفعہ میں مذکور ہے، ورنہ بطلان کی کا بطلان ہونے
پر اس بات کے اظہار میں مہلت طلب کرنا کہ وہ اپنے شوہر کے ساتھ

(۱) اللہ تعالیٰ کے قول: "لَا تَكُنْ مِمَّنْ دُوْنَ غَمْسَةٍ لِّنَظَرٍ اِلٰی مِيسِرٍ" کی تفسیر
کے سلسلہ میں دیکھئے فقیر الحق طبعی، مورخہ ۲۰۰۵ء۔

(۲) انصاری ۳/۵۱۔

(۳) انصاری ۳/۲۹۵۔

(۴) ابن ماجہ ۲/۳۱۰۔

استمہال

تعریف:

۱- مہلت طلب کرنے کو لغت میں استمہال کہا جاتا ہے، اور مہلت
بہشتی ورنہ خیر کرنے کے معنی میں ہے (۱)۔
فقہاء استمہال کا استعمال اسی لغوی معنی میں کرتے ہیں (۲)۔

استمہال کا حکم:

۲- مہلت طلب کرنا کبھی جائز ہوتا ہے، کبھی ناجائز۔

سبب- جائز استمہال:

اس کی چند قسمیں ہیں:

پہلی قسم: ثبات حق کے لئے مہلت دینا، جیسے مدنی کا قاضی سے
کو واپس کرے کے سے حساب پر نظر ثانی کرے کے لئے مہلت
دینا وغیرہ۔ فقہاء نے اس کی تفصیل کتاب المدعی میں بیان کی
ہے (۳)۔

دوسری قسم: حقوق میں شرط کے طور پر آئے والا استمہال، جیسے
شریہ مہلت کرے و لوں میں سے کسی ایک کا غور و فکر کرنے کے

(۱) کتب العربیہ ۱/۴۰ (مجل)۔

(۲) حاشیہ تلبی ۲/۴۲ طبعی لہالی لکھی۔

(۳) انصاری ۳/۲۰۶ طبع المکتبۃ الاسلامیہ، حاشیہ تلبی ۳/۲۳۷ طبع

عین العربی لکھی، اختیار تلبیل الخ ۲/۲۲ طبع دار المعرفہ۔

استعمال ۳-۵، استنباط

کا، اگر ان جواب میں آیا ہے جن کی طرف حالات کے راز کرتے
وقت ہم نے اشارہ کر دیا ہے۔

۱۔ ان جیسے حالات میں حق باطل ہو جاتا ہے جن کی طرف ہم نے
فقرہ نمبر (۳) میں اشارہ کر دیا ہے۔

رہنا چاہتی ہے یا اس سے علیحدہ ہونا چاہتی ہے (۱)، جیسا کہ حنفیہ کے
یہاں خیابانوں کی بحث میں مذکور ہے۔

استعمال میں دی گئی مہمت کی مدت:

۴۔ مہمت کی مدت یہ تو شریعت کی جانب سے متعین ہوئی ہے اس کی
پابندی کی جائے گی جیسے ہمارے کو ایک سال کی مہلت دینا، جیسا کہ
حضرت عمرؓ حضرت علیؓ اور حضرت ابن مسعودؓ سے مروی ہے۔ یا
شریعت کی جانب سے متعین نہ ہوئی بلکہ قاضی کے فیصلے پر چھوڑ دی
گئی ہوگی جیسے مدعی کو وہ واپس کرے کے لئے مہلت دینا، اور بیوی کو
مہر پر قبضہ کر لینے کے بعد اپنے آپ کو شوہر کے حوالہ کرے کے لئے
تنی دیر مہمت دینا، وہ اپنی صفائی کر سکتے ہو شوہر کی خدمت میں حاضر
ہونے کے سے تیار ہو سکتے، یا وہ مہلت فریقین کے درمیان طے پائی
ہوگی، جیسے صاحب دین کا دیوں کو دین کی ۱۰۰ لگی میں مہلت دینا۔
دیکھئے: اصطلاح (۱: جمل)۔

استنباط

دیکھئے: "امامت"۔

مہمت طلب کرنے والے کی درخواست قبول کرنے کا حکم:
۵۔ لف۔ اثبات حق کے لئے مہمت طلب کرنے پر مہلت دینا، ہر
سی حق کا مطالبہ کرتے وقت مہمت طلب کرے پر مہلت دینا، ہر
عقود میں بطور شرط لگے ہوئے استعمال پر مہلت دینا، واجب ہے۔
ب۔ جب کبھی مہمت دینا تصورات کے قبیل سے ہو تو اس وقت
مہمت دینا مستحب ہوگا (۲)۔

ج۔ جن حقوق میں شریعت سے نور یا مجلس ہی میں ۱۰ سال لازم
قراردیا ہے اس میں مہمت دینا حرام ہے، کیونکہ ان حقوق میں مہمت
دینے سے ان کو باطل کرنا لازم آئے گا، جیسا کہ فقہاء نے اس حرمت

(۱) ابن ماجہ ج ۲ ص ۹۰۹

(۲) الاقویہ ص ۵، مکتبہ ۱۶۸، ۱۶۹۔

اس کی طرف جھکتا ہے، اور استناد کے متعلقہ الفاظ میں سے ایک لفظ ”انکاء“ (ٹیک لگانا) ہے۔ ابو البقاء نے ”رہا ہے کہ“ استناد علی الشیء کا معنی کی چیز پر خاص طور سے پیچھے سے ٹیک لگانا ہے۔ اسوں نے کہا کہ ”انکاء، استناد“ سے عام ہے، اس لیے کہ ”انکاء“ کے معنی مطلقاً ٹیک لگانا ہے، خود وہ کی بھی چیز سے ہو اور کی جانب سے ہو، اور ”استناد“ پشت سے ٹیک لگانا ہے (دیکھ لعت کی کتاب میں ہم کو یہ قیہ میں ملی۔

استناد

تعریف:

۱- لعت کے اعتبار سے ”استناد“ استناد کا مصدر ہے، اس کی صل ”سند“ ہے۔ جب آپ کی شئی کی طرف مائل ہوں اور اس پر متاثر کریں تو میں سوچ پر کہ جاتا ہے: ”سندت الی الشیء“، ”اسندت الیہ“ اور ”استندت الیہ“۔

اور اسی سے ”مسند“ اس سامان کو کہتے ہیں جس پر آپ ٹیک لگائیں، ”استند الی فلان“ کا معنی ہے: ”مطلب کرے میں فلاں کا سپہ راہی (۱)۔

اصطلاح میں استناد کے تین معانی ہیں:

۱- استناد جسکی وہ یہ ہے کہ اسامی کی شئی پر ٹیک لگاتے ہوئے اس پر جھک جائے، اس معنی کے اعتبار سے استناد نفوی معنی کے مطابق ہے۔
دوم: کسی چیز سے استدلال کرنا۔

سوم: زمانہ حال میں کسی حکم کا اس طرح ثابت ہونا کہ زمانہ ماضی تک اس کا اثر پہنچے۔ دوسرے وقت سے استناد کو استناد معنوی ماما جاتا ہے۔

پہلی بحث

استناد وحشی:

۲- استناد الی الشیء اس معنی کے اعتبار سے کسی شئی پر ٹیک لگانا

اول: نماز میں ٹیک لگانے کے احکام:

الف فرض نماز میں ٹیک لگانا:

۳- جو شخص بذات خود بغیر کسی سہارے کے کھڑے ہونے پر قادر ہو اس کے لئے کسی یواریا ستون پر فرض نماز میں ٹیک لگانے کے بارے میں متما کی قیاس میں ہیں:

پہلی رائے: حنفیہ، مالکیہ اور حنبلیہ نے اس کو منسوخ کہا ہے۔ ثانیہ: کبھی ایک قول یہی ہے۔ س لوگوں نے کہا ہے کہ جو شخص کسی لاٹھی یا یواریہ غیر وہ پر اس طرح ٹیک لگائے کہ سر سہارہ قائم کر دیا جائے تو وہ ٹیک جائے تو اس کی ممانعت ہوگی۔

بطور استدلال ان لوگوں کا کہنا یہ ہے کہ فرض نماز کا ایک رکن قیام ہے، اور جب کوئی شخص کسی شئی پر اس طرح ٹیک لگائے کہ سر وہ اس کے پیچھے سے ہٹ جائے تو وہ ٹیک جائے، تو ایسا شخص کھڑے ہونے والا نہیں ماما جاتا۔

اور اگر اس کے سہارے والی چیز کے بنائے کے بعد وہ شخص نہ ٹیکے تو ان فقہاء کے نزدیک یہ فعل مکروہ ہے۔ حنفیہ، مالکیہ اور حنبلیہ نے اس کی صراحت کی ہے۔ چنانچہ حلی نے شرح منیہ میں کہا کہ ایسا

رہا بالافاق (مرحفیہ کا تعلق مراد ہے) مکر وہ ہے، یونکہ اس میں بے دہی اور ظہرِ ظلم ہے۔ حنبلیہ میں سے ابنِ بنیِ تغلب نے مکر وہ ہوئے کی وجہ یہ بیان کی ہے کہ کسی شئی کی طرف ایک لگانے سے قیام کی مشقت قائم ہو جاتی ہے۔

دوسری رائے: ثانیہ کا قول جو اس کے نزدیک مقدم ہے یہ ہے کہ ٹیک لگا کر کھڑے ہونے والے کی نماز کراہت کے ساتھ صحیح ہو جاتی ہے۔ یونکہ اس شخص کو کھڑا ہونے والا کہا جاتا ہے، اگرچہ وہ اس طرح ہو کر اس کے سہارے والی چیز بتالی حائے خود ہو جائے۔

تیسری رائے: یہ ہے کہ فرض نماز میں کھڑے ہونے والے کا یہ فیہی پر ٹیک لگانا جائز ہے۔ حضرت ابو سعید خدری، حضرت ابو ریحان اور صحابہ و مفسرین کی ایک جماعت سے یہی بات مروی ہے۔

پھر وہ فرض نماز جس میں ٹیک لگانے کا یہ حکم ہے فرض عین اور فرض کذا یہ دونوں کو شامل ہے، مثلاً نماز جنازہ اور نماز عید، ان کے نزدیک جنہوں نے اس کو واجب کہا ہے، اور اس نماز کو بھی شامل ہے جو نذر رمانے کی وجہ سے اس شخص پر واجب ہوئی ہو جس نے اس میں قیام کی نذر رہائی ہو، جیسا کہ ”دسوقی“ نے اس کی صراحت کی ہے۔ حنفیہ نے ایک قول کے مطابق سنت فجر کو بھی اس کے زیادہ مؤکد ہونے کی وجہ سے اسی کے ساتھ لاحق کر دیا ہے (۱)۔

ب۔ بوقت ضرورت فرض نماز میں ٹیک لگانا:

۴۔ حسب کوئی ایسی ضرورت پیش آجائے کہ نماز بخیر ٹیک لگائے ہوئے کھڑے ہو کر نماز پڑھنے پر قادر رہے نہ ہو باقی اوقات میں اس کے

لئے ٹیک لگانا جائز ہے (۱)۔ عینِ نیا یہ شخص سے قیام کی فرضیت ساتھ ہو جائے لی اور اس کے لئے بیٹھ کر نماز ادا کرنا جائز ہو جائے گا، حالانکہ وہ ٹیک لگا کر کھڑے ہونے پر قادر ہے؟

اس سلسلہ میں فقہاء و مرام کی اور میں ہیں:

ایک رائے یہ ہے کہ اس حالت میں بھی قیام واجب ہوگا اور بیٹھ کر اس کی نماز درست نہ ہوگی۔ حنفیہ کا صحیح قول کے مطابق یہی مذہب ہے، اور حنبلیہ کا بھی مذہب یہی ہے، اور مالکیہ کا قول مرجوح بھی یہی ہے جس کو ابنِ شاس اور ابنِ حاجب نے اختیار کیا ہے۔

حنفیہ میں سے شارحِ منہ نے کہا کہ کوئی نماز لاٹھی یا خادم سے ٹیک لگا کر قیام پر قادر ہو تو حلوائی نے فرمایا کہ صحیح یہ ہے کہ اس کے لئے ٹیک لگا کر قیام کرنا ضروری ہے۔

دوسری رائے جو مالکیہ کے نزدیک مقدم، حنفیہ کے قول صحیح کے بالمقابل ”رندہ ب ثانیہ کا متفقہ ہے (جیسا کہ گذر) یہ ہے کہ یہی حالت میں قیام کی فرضیت اس سے ساتھ ہو جائے گی اور بیٹھ کر اس کی نماز جائز ہوگی۔ ابنِ رشد سے نقل کرتے ہوئے خطاب نے کہا کہ جب قیام اس سے ساتھ ہو گیا اور بیٹھ کر نماز پڑھنا جائز ہو گیا تو اس کے لئے اب قیام کرنا نفل ہو گیا، لہذا تفسی نمازوں کی طرح اس نماز میں بھی ٹیک لگانا جائز ہوگا، اور ٹیک لگا کر قیام کرنا افضل ہے۔

مالکیہ نے ٹیک لگا کر جو نماز کے لئے یہ شرط لگائی ہے کہ اس کا سہارا کوئی حائضہ عورت یا جنسی شخص نہ ہو، لہذا اگر ان دونوں میں سے کسی ایک کا سہارا لے کر اس نے نماز پڑھی تو وقت کے اندر اندر نماز باطل ہو جائے گی (۲)، بوقت سے مراد پورا وقت ہے، صرف مستحب وقت نہیں۔

(۱) المجموع ۲۵۹ ص ۲ طبع المیزان

(۲) الشرح المکبیر مع حاشیہ المدسوق ۲/۲۵۷، المروق مع حاشیہ سہیل

۲/۳۴۳ شرح حاشیہ المدسوق ۲/۲۶۲، کتاب التمتع ۲/۳۹۸

(۱) شرح منیہ المصلیٰ ص ۲ طبع دار المساجد ۱۳۲۵ھ ابنِ ماجہ ۲/۲۹۹

طبع بولاق، حاشیہ المدسوق ۲/۲۵۵-۲۵۸ طبع عینی الحلی، نہایت المساج

۲/۳۴۳ طبع معصیٰ الحسنی، تہذیب المآرب ۲/۳۰۵ طبع بولاق

جہور نے فرض نماز میں ٹیک لگانے کو ممنوع قرار دیا ہے، اور نفل نماز میں ٹیک لگانے کو جائز کہا ہے، اس لئے کہ نفل نماز بغیر قیام کے بیٹھ کر پڑھنا جائز ہے، اسی طرح اس میں قیام کے ساتھ ٹیک لگانا بھی جائز ہوگا۔

دوم - نماز کے سداۓ میں ٹیک لگانے کے احکام:

الف - بادھو شخص کا نیند کی حالت میں ٹیک لگانا:

۱۔ حنفیہ کی خلاہ روایت، ثنائیہ کا مسلک اور حنبلیہ کی ایک روایت یہ ہے کہ اگر کوئی شخص ایسی چیز کی جانب ٹیک لگا کر سو جائے کہ اگر اس کو ہٹا دیا جائے تو دوبارہ جگے تو اس صحیح یہ ہے کہ ٹیک لگانے والے کا ہونٹ ٹوٹے گا، عام مشائخ کی یہی رائے ہے۔ یہ اس صورت میں ہے کہ اس کا سرین زمین سے ہٹا ہوا نہ ہو، ورنہ بالاتفاق اس کا ہونٹ ٹوٹ جائے گا۔

مالکیہ کا مسلک جو حنفیہ کی غیر ظاہر روایت ہے، یہ ہے کہ اس کا ہونٹ ٹوٹ جائے گا، اس لئے کہ وہ گہری نیند کے حکم میں ہے۔ اگر وہ اس طرح ٹیک لگا کر سو رہا ہے کہ سہارے کے ہٹانے سے گرے گا نہیں تو وہ بالکل نیند ہے جو انقض وضمومیں ہے۔

حنابلہ کا مذہب یہ ہے کہ ٹیک لگا کر سوا خود کم ہو یا زیادہ ناقض ہوتا ہے (۱)۔

ب - قبر سے ٹیک لگانا:

۸۔ جہور فقہاء کے نزدیک قبر سے ٹیک لگانا مکروہ ہے۔ حنفیہ، ثنائیہ اور حنبلیہ نے اس کی صراحت کی ہے، اور انہوں نے ٹیک لگانے کو قبر پر بیٹھنے پر قیاس کیا ہے جس کے ممنوع ہونے کے متعلق احادیث وارد

ج - نماز میں بیٹھنے کے درمیان ٹیک لگانا:

۵۔ بیٹھنے کی حالت میں ٹیک لگانے کا بالکل ہی حکم ہے جو حالت قیام میں ٹیک لگانے کا ہے، جیسا کہ حنفیہ نے صراحت کی ہے، تاہم کوئی شخص بیٹھنے کی حالت نہ رکھتا ہو، ٹیک لگا کر بیٹھ سکتا ہو تو یہ ٹیک کرنا سہارے کے لئے بیٹھ کر نماز پڑھنا واجب ہے (۱)۔

جہاں تک مالکیہ کے مسلک کا تعلق ہے، وہ اس کے بیان کا حاصل یہ ہے کہ قول معتد یہ ہے کہ ٹیک لگا کر قیام رہا ہے سارا بیٹھ کر نماز پڑھے سے افضل ہے (۲)۔ ہر بے سارا بیٹھنا واجب ہے، سارے کے ساتھ بیٹھ کر نماز پڑھنا ہی وقت جائز ہوگا جب کہ بے سارا بیٹھنے سے عاجز ہو، اور اسی طرح ٹیک لگا کر بیٹھنے کی اجازت اس شخص کو نہیں دی جائے گی جو ٹیک لگا کر قیام کرنے پر قادر ہو، اسی طرح ٹیک لگا کر بیٹھنے کو لیت کر نماز پڑھنے پر مقدم رکھنا واجب ہوگا، ثنائیہ اور حنبلیہ کے یہاں ہمیں اس مسئلہ کا ذکر نہیں ملا۔

د - نفل نماز میں ٹیک لگانا:

۶۔ نووی فرماتے ہیں کہ نفل نماز میں لاٹھی وغیرہ پر ٹیک لگانا باتفاق علماء جائز ہے، لہذا ابن سیرین سے اس کا کفر وہ ہونا غلط یا بیا ہے، اور مجاہد سے فرمایا کہ اس کے قدرۃ اب کم ہو جائے گا (۳)۔

حنفیہ سے تفصیل یہ کہتے ہوئے کہا ہے کہ ٹیک لگانا جس طرح فرض نماز میں مکروہ ہے، اسی طرح نفل نماز میں بھی مکروہ ہے، عین امر قیام کی حالت میں نماز شروع کرنے کی پھر وہ جھک یا بیٹھنے میں پڑا تو لاٹھی یا وغیرہ سے ٹیک لگانے میں کوئی حرج نہیں ہے (۴)۔

(۱) الفتاویٰ الجہدیہ ۳۴/۱، مشکوٰۃ مفیدہ ۳۴/۱۔

(۲) شرح الکبیر مع حاشیۃ الدسوقی ۲/۲۵۷۔

(۳) المجموع ۳۵۹، کتاب ۲/۱۷۔

(۴) شرح منیۃ المصلیٰ ۲/۲۷۱۔

(۱) ابن ماجہ ۱/۹۶، ۹۵، جامعہ الطحاوی علی مرتبہ، اصلاح ص ۵۲، شرح

الترغیب ۱/۱۶۱، کتاب ۱۱، المجموع ۶/۳، نہجۃ الکناج

۱/۱۰۱، ۱۰۲، المنہج ۱/۱۲۹، الإصناف ۲/۲۰۱۔

دوسری بحث

استناد بمعنی استدلال:

۹- استناد کا استعمال ایسی چیزوں کے ذریعہ دلیل پیش کرنے کے معنی پر بھی ہوتا ہے جو دعویٰ کو مستند بنا دے۔ اس کا استعمال یا تو منظرہ، استدلال اور اجتہاد کے مقام میں ہوگا، اس کے احکام معلوم کرنے کے لئے دلائل کے ابواب اور علم اصول کے ابواب اجتہاد کی طرف رجوع کیا جائے، یا قاضی کے پاس دعویٰ پیش کرنے میں ہوگا، اس کے احکام معلوم کرنے کے لئے (اثبات) کی اصطلاح، یکھی جائے۔

تیسری بحث

استناد بمعنی دلیل کو لوٹا کر ماضی میں حکم ثابت کرنا:

۱۰- اس معنی کے اعتبار سے استناد یہ ہے کہ فی الحال ملک کے پائے جانے کی وجہ سے حکم ثابت کیا جائے، پھر اس حکم کو پیچھے کی طرف لوٹا دیا جائے تاکہ موجودہ زمانہ میں حکم ثابت ہونے کی وجہ سے گزشتہ زمانہ میں بھی حکم ثابت ہو۔

اس فی ایک مثال یہ ہے کہ غصب کر دینا جب غصب کے قبضہ میں ملاک ہو جائے، خو لو غاصب کے فعل سے ہوا اس کے فعل کے بغیر ہو تو وہ اس کے مثل کا یا اس کی قیمت کا ضامن ہوگا، پھر جب اس شخص نے ضمان دیا تو وہ غصب کر دینے کا مالک ہو گیا، اور یہ طبیعت جب ضمان کے پائے جانے کے وقت سے ہوئی (غصب کے دن سے مالک ہوگا)، اس کا اثر یہ ہوگا کہ یہ شخص ان زمرہ متصد کا مالک ہو جائے گا جو وقت غصب سے لے کر دیکھی ضمان کے وقت تک موجود ہیں آئیں، یہ نکتہ یہ زمرہ اس کی مملوک چیز کی بڑھوتری میں۔

ہوتی ہیں، لیکن قدس فرماتے ہیں کہ قبر پر بیٹھنا اور اس پر ایک ٹکا مارا اس کا سہارا لینا مکروہ ہے، اس لئے کہ حضرت ابو ہریرہؓ کی مروی حدیث ہے: "لا یجلس احدکم علی جمرة فحرق ثیابه" (تم شخص ایلی جلدہ حیر نہ من ان یجلس علی قبر) (۱) تم میں سے کسی کا آگ کی چنگاری پر اس طرح بیٹھنا کہ کپڑے جل سکیں کھال جتنے لگے اس کے کسی قبر پر بیٹھنے سے بہتر ہے۔
درختانی نے نہ کہ بنی علیؑ سے مروی ہے کہ آپ ﷺ نے ایک شخص کو قبر پر ٹیک رکھے ہوئے دیکھا تو فرمایا: "لا تؤد صاحب القبر" (۲) (قبر والے کو تکلیف مت دو)۔

شافعیہ نے کہا ہے کہ کرہت اس وقت ہے جب ٹیک لگانے کی ضرورت نہ ہو، مگر کسی مسند کی قبر پر ٹیک لگائے۔ دوسرے اب کے اصول وضو اب اس قید کے خلاف نہیں ہیں۔

مالکیہ کی رائے ہے کہ قبر پر بیٹھنا مکروہ نہیں وقت ہے ایک ٹکا مار دینا ولی مکروہ نہیں ہوگا۔ دسوقی نے کہا کہ قبر پر بیٹھنا مطلقاً جائز ہے، اور جو روایت قبر پر بیٹھنے کے ممنوع ہوئے کی آئی ہے وہ تشاء حاجت کے سے بیٹھنے پر محمول ہے (۳)۔

(۱) حدیث: "لا یجلس احدکم علی جمرة" کی روایت مسلم احمد بن حنبل، ابوداؤد و ابن ماجہ نے حضرت ابو ہریرہؓ سے مروی ہے (مثل الاوطار ۳۵۳، طبع دار الفکر ۱۹۷۳ء)۔

(۲) حدیث: "روى عن النبي ﷺ انه قال: لا یجلس احدکم علی قبر" کی روایت احمد بن حنبل، ابوداؤد و ابن ماجہ نے حضرت ابو ہریرہؓ سے مروی ہے (مثل الاوطار ۳۵۳، طبع دار الفکر ۱۹۷۳ء)۔

(۳) ابن ماجہ میں ۱۰۶۱، حاشیہ: الدسوقی علی شرح الکبیر ۲۸۸، شرح المنہاج مع حاشیہ فقہی ۲۲۲، اسی ۵۰۸، طبع سوہ

ہو تے ہیں سب دو تصرفات وجود میں آتے ہیں، اس سے فصولی کا عقد اجازت، یہ اولے پر تاریخ عقد کی طرف منسوب ہو رہی مانند ہوگا (۱)۔

چونکہ یہ خاص خفیہ کی اصطلاح ہے اس سے اس بحث میں ہماری گفتگو خاص طور سے مذہب خفیہ کی ترجمان ہوئی، ہاں کچھ مواقع پر دوسرے مذہب کی بھی سرحدت کر دی جائے گی۔

۱۱- دن نیم نے ذکر کیا ہے کہ احکام چار طرح سے ثابت ہوتے ہیں۔ چنانچہ انہوں نے استناد کے ساتھ جس کا وہ ذکر ہو چکا ہے درج ذیل چیزوں کو ذکر کیا ہے:

الف- اقتصار (مختصر ہونا): اور یہی اصل ہے، مثلاً کسی نے علق نہیں بلکہ نوری طلاق دی تو طلاق کا لفظ بولتے ہی فوراً طلاق پڑ جائے گی، اور یہ ہی مختصر رہے گا اور زمانہ ماضی میں اس کا کوئی اثر نہ ہوگا۔

ب- انتداب (چرنا): اس کا حاصل یہ ہے کہ زمانہ گفتگو کے بعد مستقبل میں حکم ثابت ہو، مثلاً کسی نے اپنی بیوی سے کہا کہ اگر تو گھر میں داخل ہوئی تو تجھے طلاق، تو اس سے فی الحال کوئی طلاق نفع نہ ہوگی، ہاں اگر وہ گھر میں داخل ہوگی تو داخل ہوتے ہی طلاق پڑ جائے گی۔ اور اس کا امام انتداب رکھنے کی وجہ یہ ہے کہ جو لفظ طلاق نہ تھا وہ دخول دار کے بعد طلاق ہو گیا، چونکہ اس کا توں انت طلاق عورت کے گھر میں داخل ہونے سے قبل وقوع طلاق کی صحت نہ تھا، مگر جب وہ گھر میں داخل ہوئی تو وہی توں بد کر صحت ہو گیا، اس لئے کہ کمال نے اس کے طلاق بننے کے سے ایک شرط مقرر کی تھی جو پائی گئی۔

ج- تمییز یا نمودار (۲): اس کا خلاصہ یہ ہے کہ فی الوقت یہ ظاہر ہو

اس و یک مثال و دلیق ہے جس کا اندازہ اس شخص کی اجازت پر موقوف ہو جس کو اجازت دینے کا حق ہو (جیسے مالک یا شعور پنے کی بیع کا اندازہ اس کے ولی کی اجازت پر موقوف ہے) سب اجازت کا حق رکھنے والے نے اس کی اجازت دے دی تو اس کا اندازہ ہی وقت سے مانا جائے گا جب بیع وجود میں آئی تھی، یہاں تک کہ یہ ارادہ اس کے زوال سے منقطع نہ ہوگا (۱)۔

اس معنی میں لفظ استناد کا استعمال خفیہ کی خاص اصطلاح ہے، مالک، شافعیہ اور حنابلہ اس کے عوض میں ”التیس“ کی اصطلاح استعمال کرتے ہیں (۲)، اور مالک اس معنی کی تعبیر لفظ ”انقطاع“ سے بھی کرتے ہیں (۳)۔

مثلاً اجازت میں استناد کا مطلب یہ ہے کہ عقد موقوف کی جب اجازت دی جائے گی تو اس اجازت کے لئے استناد و انقطاع ہوگا یعنی اس کی تاخیر زمانہ ماضی کی طرف لوٹے گی، لہذا اجازت کے بعد عقد کرنے والا وقت انقطاع سے ہی ثمرات عقد سے مستفید ہوگا، اس سے کہ اجازت دے کسی نے عقد کو جو نہیں بنایا، بلکہ سابق عقد کو مانند کیا ہے یعنی عقد کے ممنوع اور موقوف اثرات کے لئے راجع بحال، یا ہے تاکہ وہ جاری اور مانند ہو سکیں، لہذا یہ اثرات اپنے پیدا کرے والے عقد کے ساتھ اس کی تاریخ انعقاد ہی سے متعلق ہائیں جائیں گے، نہ کہ صرف تاریخ اجازت سے، تو اجازت کے بعد فصولی کی حیثیت ایسی ہو جائے گی کہ گویا وہ عقد سے پہلے ہی صاحب عقد کا کیل تھا اور چونکہ وکیل کے تصرفات موکل پر ہی وقت سے مانند

(۱) الاشارة و نظائر لابن نجيم، حاشیہ الموی رص ۱۵۶، ۱۵۷ طبع المجلد کشاف

اصطلاحات العون ۳۷۳-۱۲۷

(۲) حاشیہ لدرستی ۳۹۶/۲، ۳۹۷/۲، ۳۹۸/۲، ۳۹۹/۲، ۴۰۰/۲

(۳) المدخل، لکھنؤ، العام للشيخ مصطفى الزرقاء، ۱۳۳۲ (حاشیہ) طبع نجف مطبوعہ

الامعة السوریہ

(۱) الاشارة و نظائر قدوس صاحت، ۵۶، ۵۷، ۵۸

(۲) اسی طرح بعض جگہوں پر ”تیس“ استعمال ہو رہی ہے مگر یہ کوکر اثر

و مشرفہاء کے کلام میں ”تمییز“ ہی آیا ہے

کہ حکم پہلے سے ثابت تھا، مثلاً کسی نے جمعہ کے دن اپنی بیوی سے کہا کہ گریڈ گھر میں ہے تو تجھے طلاق ہے، پھر شنبہ کے دن یہ پتہ چلا کہ جمعہ کے دن گریڈ گھر میں تھا تو اس عورت کو جمعہ کے دن طلاق کے اہتمام کہتے وقت ہی طلاق پر لائی، اگرچہ جمعہ کے دن اس پر طلاق کا واقع ہونا معصوم نہ ہو بلکہ شنبہ کو معصوم ہو، عدالت کا آغاز جمعہ سے ہی ہوگا۔

استناد و تہمین کے درمیان فرق:

۱۲- شنبہ کی حالت میں حقیقت گزشتہ زمانہ میں حکم ثابت نہیں تھا، اگر جب موجود زمانہ میں حکم ثابت ہو گیا تو اس کا ثبوت پیچھے کی طرف لوٹا، ورنہ حکم سابقہ زمانہ پر بھی پھیل گیا، ہر تہمین کی صورت میں حقیقت حکم ثابت تھا لیکن اس کا علم بعد میں ہوا، یہیں سے ان دونوں مضمون کے درمیان فرق و امتیاز قیام فرماتا ہے:

ہاں: تہمین کی حالت میں بعد میں حکم پر مطلع ہوا ممکن ہے، ورنہ شنبہ کی حالت میں ممکن نہیں۔ تہمین کی گزشتہ مثال میں کہ یہ اگر گھر میں ہے تو تجھے طلاق، پھر یک مدت کے بعد یہ گھر میں ہوا معلوم ہو تو اس صورت میں یہ کہ گھر میں ہوئے کا علم ان تہمین میں سے ہے جو بندوں کی قدرت میں داخل ہے۔ اس کے برخلاف پہلے کی نجات کے سے ولی کی جہارت کا علم ولی کے جہارت پہنچنے سے پہلے معصوم ہوا ممکن نہیں۔

۱۳- تہمین کی حالت میں نہ یہ شرط ہے کہ حکم کا مکمل تہمین حکم پاس ہو جائے کہ وقت موجود ہو ورنہ یہ شرط ہے کہ حکم کا مکمل تہمین حکم کے وقت تک موجود رہے، چنانچہ اگر کسی نے اپنی بیوی سے کہا کہ اگر یہ گھر میں ہے تو تجھے طلاق، ورنہ اس کے بعد عورت کو تہمین نہیں آگئے، پھر اس نے اپنی بیوی کو تہمین طلاق میں سے، اب ظاہر ہوا کہ یہ اس وقت گھر میں تھا تو یہ تہمین طلاق میں واقع نہ ہوں گی، بلکہ پہلی طلاق کا

واقع ہونا واضح ہو گیا اور بعد کی تہمین طلاق کا واقع کرنا عدالت کے گذر جانے کے بعد ہوا ہے۔

استناد کی صورت میں ثبوت حکم کے وقت مکمل حکم کا برقرار رہنا ضروری ہے، ورنہ یہ بھی ضروری ہے کہ حکم ثابت ہونے کے وقت سے مکمل حکم کا وجود منقطع نہ ہوا ہو، کہ حکم اس وقت کی طرف لوٹا جائے جس کی طرف اس کا استناد ہے، مثلاً ازکاۃ سال کے مکمل ہونے پر واجب ہوتی ہے ورنہ یہ وجوب و بوجوب کے وقت کی طرف منسوب ہوتا ہے تو اگر سال مکمل ہونے کے وقت منسوب منقطع ہو جائے تو درمیان سال میں منسوب منقطع ہو جائے تو تہمین میں وجوب ثابت نہیں ہوگا (۱)۔

ایک اعتبار سے ماضی کی طرف منسوب ہونا ورنہ دوسرے اعتبار سے نہ ہونا:

۱۳- جب ملیت ماضی کی طرف منسوب ہوئی تو تصرف اور جہارت اور اس کے تمام مقام (مثلاً مضمونات کا زمانہ) کے درمیان زمانہ میں ملیت ماضی ہوئی، اور دوسری ملکیت کی طرح مکمل ملیت نہیں ہوئی۔

اس مسئلہ سے دوسری مسائل متفرع ہوتے ہیں:

۱۴- مسئلہ: اگر کسی نے کسی شئی کو غصب کیا اور غاصب کے پاس اس میں کوئی ایسا اضافہ ہو گیا جو غصب کردہ شئی کے ساتھ متصل ہو جیسے فریج، یا وہ اضافہ اس سے جدا ہو، جیسے بچہ پیدا ہوا، پھر غاصب بعد میں جب غصب کردہ چیز کا خانہ اور روئے کا تو وہ اس کا ملک ہو جائے گا، ورنہ یہ ملیت غصب کے وقت کی طرف منسوب ہوئی۔ جو اضافہ متصل ہو، مثلاً جانور کا زہر پہ ہونا تو غاصب اس کا ضامن نہ ہوگا، یہونکہ یہ اضافہ

(۱) حاشیہ الشاہد اعظم العظمیٰ ص ۵۷، ۵۸۔

اس ملک میں پیدا ہو ہے، لیکن جو اضافہ مستقل ہو اور غصب کے بعد و بیگنی ظہار سے قبل حاصل ہو، تو غاصب نے اس کو فروخت کر دیا یا عداک کر دیا تو وہ اس کا حاکم ہوگا، کیونکہ حاصل اس کا ظہار و جب نہ تھا، اس لئے کہ وہ بطور امانت اس کے پاس پیدا ہو ہے لہذا وہ عدوی یا کوٹاہی کے بغیر اس کا حاکم نہیں ہوگا، و اس کو فروخت کرنے یا عداک کرنے کی وجہ سے وہ عدوی کرنے والا ہوگا تو وہ اس کا غاصب قرار پائے گا، لہذا اس کا ضمان بھی اس پر واجب ہوگا۔ اس میں کچھ تفصیل ہے جس کا مقام ”غصب“ کی بحث ہے۔

تو روئے متصلہ کے اعتبار سے تو استناد ظاہر ہوا (وقت غصب سے ہی اس کی ملکیت ثابت ہوتی)، مگر زوائد منفصلہ کے اعتبار سے اس کی ملکیت زمانہ حال پر منحصر رہی (وقت غصب سے اس کا مالک زوائد منفصلہ کا مالک نہیں ہوا)۔ علامہ کا ساقی فرماتے ہیں کہ ہم نے ملکیت استناد کے طریقہ پر ثابت کی ہے، اور استناد ایک اعتبار سے ظاہر اور ایک اعتبار سے حکم حال تک محدود ہے، تو زوائد متصلہ کے بارے میں شبہ ظہور پر عمل کیا گیا، اور منفصلہ میں شبہ اقتدار پر تاک نہیں نہ تک، مانوس مشہور پر عمل ہو جائے گا۔

دوسری فرم: اگر غاصب نے شیء منسوب سے نفع حاصل کیا مثلاً باغ کو کراہیہ پر لگایا، تو امام ابوحنیفہ اور امام محمد کے قول کے مطابق یہ نہی کو صدقہ کرے، و امام ابو یوسف نے فرمایا کہ صدقہ اس پر لازم نہیں، کیونکہ جب اس نے ضمانت کر لیا تو اس کی ملکیت غصب کے وقت ہی سے ثابت ہوئی، ”راہہ فی اس کی ملکیت میں“ نے کے بعد حاصل ہوئی۔ باہر فی نے امام ابوحنیفہ کے قول کی وجہ بیان کرتے ہوئے کہا کہ امام ابوحنیفہ نے ایسے نفع کو صدقہ کرنے کا حکم

اس لئے دیا ہے کہ یہ نفع سبب خبیث یعنی ملک غیر میں تصرف کرنے کی وجہ سے حاصل ہوا ہے، اور وجہ ترچہ وقت غصب ہی سے اس کی ملک میں داخل ہوئی، استناد علی ملکیت ناقص ہے، کیونکہ وہ ایک اعتبار سے ثابت ہے، اور دوسرے اعتبار سے غیر ثابت، یہی وجہ ہے کہ یہ ملکیت صرف اس غصب سے مال کے حق میں ظاہر ہوتی ہے جو برقرار ہو، و اس میں ظاہر نہیں ہوتی جو معدوم ہو لہذا اس میں خبیث باقی رہے گا (۱)۔

نتیجہ موقوف میں اجازت کو مانسی کی طرف منسوب قرار دینے کا نتیجہ:

۱۳۔ موقوف تصرفات کی اجازت کو انتہا و عقد کی طرف منسوب کرنے کے نظریہ سے یہ بات ہو، جس میں آئی کہ فقہاء نے اجازت کی درنگی کے لئے عقد کے وقت اجازت دینے والے شخص و محل اجازت کے برقرار ہونے کی شرط لگائی ہے اور ساتھ ساتھ عائدین کا موجود ہونا بھی ضروری ہے۔ اسی وجہ سے ”ہسکی“ نے کہا ہے کہ ہر دو تصرف جو کسی مخصوصی سے صادر ہوں اور کوئی اس کو جارحانہ قرار دینے والا موجود ہو (وقت عقد اس کو مانڈ کرنے پر کوئی شخص قادر ہو) تو وہ تصرف منعقد ہوگا، و اجازت پر مقتداف رہے گا، اور جس کو کوئی جارحانہ قرار دینے والا نہ ہو وہ معتدی نہ ہوگا، مثلاً کسی بچے نے کوئی چیز فروخت کر دی، اور بچے کی اجازت سے قبل وہ بائع ہو گیا، پھر اس نے بذات خود اس کی اجازت دے دی تو بیع درست ہوئی، اس لئے کہ بوقت عقد اس کا ایک ولی موجود تھا جو عقد کی اجازت دے سکے، بخلاف اس صورت کے کہ کسی نے اپنی بیوی کو طلاق دی، پھر وہ بائع ہو، و بیوی دی ہوئی طلاق کی اجازت دی تو طلاق واقع نہیں ہوگی، کیونکہ طلاق کا اتمام کرتے وقت

اقتصار۔ اگر یہ پورے طور پر ظہور ہوتا تو مسح قطعاً جائز نہ ہوتا، اگر پورے طور پر اقتصار ہوتا تو مسح یقیناً جائز ہوتا تو ہم نے حقیقتاً کہا کہ مسح ناجائز ہے (۱)۔

۱۶۔ جس بیوت کاغہ، اجازت پر موقوف ہو وہاں بھی استناد ہوتا ہے جیسا کہ گذر چکا۔ موقوف بیوت میں سے مکرہ اور مردہ کی بیعت ہے، مردہ کی بیعت مالک سے صادر ہو جو بیابانوں کا مال نہیں ہے جیسے ماشعور، مانع بچہ، درسیہ جس کو تصرفات سے روک دیا گیا ہو، اور اس شخص کی بیعت جس پر اصحاب دیوبند کے حق کی وجہ سے تصرفات پر پابندی لگائی گئی ہو، اور وہ تصرف جو یہ شخص سے صادر ہو جس کو شرعی ولایت حاصل نہ ہو جیسے منضولی، اسی طرح سرمایہ نے یہی چیز فروخت کی جس سے دوسرے کا حق تعلق تھا، مثلاً راہن رکھے ہوئے مال بیکر، بنگلہ۔

استناد اس تمام عقود، استقامات اور تصرفات میں بھی ہوتا ہے جو اجازت پر موقوف ہوتے ہیں، مثلاً ہر وہ تصرف جو منضولی سے تمسک کے طور پر صادر ہو جیسے ثانی سرمایہ، قحط کے طور پر ہو جیسے طاق، اور اوراق، نوایا حق تصرف اجازت پر موقوف ہو کر منعقد ہوتا ہے، اور اس میں استناد پایا جاتا ہے۔ اس کے تعلق ضابطہ یہ ہے کہ "بعد میں لاحق ہونے والی اجازت تصرف سے پہلے مکمل بنا دیے کی طرح ہے" (۲) (دیکھئے اجازت)۔

اسی طرح وہ عقود جن میں عائدین کو یا ایک کو اختیار ہو، تو جب وہ شخص جسے اختیار ہے باوجود اس کے تو وہ عقود لازم ہو جائیں گے اور یہ لازم وقت انعقاد کی طرف منسوب ہوگا، یہونکہ وہ عقود اجازت پر موقوف ہیں (۳)۔ ضمانت اگر کے کوئی "دی شئی مضمون کا مالک ہونا

کوئی اس کو اجازت دینے والا نہیں تھا، اس لئے کہ اس کے والی کو طاق کی اجازت دینے کا اختیار نہیں، مانع ہونے کے بعد اگر وہ یہ کہے کہ میں نے اس طاق کو قلعہ یا قلعہ قحط ہو جائے لی (۱)۔

استناد کہاں کہاں ہو سکتا ہے:

۱۵۔ بہت سے تصرفات شریعہ میں استناد ہوتا ہے:

سعی میں سے ایک عبادت ہے جیسا کہ منہجیم نے الاشیاء میں ذکر کیا ہے کہ زکاۃ تو سال مکمل ہونے پر واجب ہوتی ہے مگر وجوب منسوب کے دل و جود کی طرف منسوب ہوتا ہے۔

اسی طرح جیسے مستحاضہ کی طہارت، زمانہ وقت سے ختم ہو جاتی ہے، مگر ختم ہونا حدیث کے وقت کی طرف منسوب ہوتا ہے، وقت کے نکلنے کی طرف نہیں، اسی طرح تیمم کرے، والے کی طہارت پانی، نیت سے وقت ختم ہو جاتی ہے، اور یہ ختم ہونا وقت حدیث کی طرف منسوب ہوتا ہے نہ کہ پانی دیکھنے کی طرف۔ تو اگر کوئی مستحاضہ جریان خون کے وقت یا اس کے بعد موزہ پہن لے تو اس کے لئے موزہ پر مسح کرنا جائز نہیں، اور اگر کوئی تیمم کرنے والا تیمم کے بعد موزہ پہن لے تو اس کے لئے بھی موزہ پر مسح کرنا جائز نہیں (۲)۔

مستحاضہ کے تعلق حنفیہ میں سے کر لائی نے یہ وضاحت کی ہے کہ استناد سے ثابت شدہ شئی "منہجیم" سے ثابت ہوتی ہے اور منہجیم ثابت نہیں ہوتی ہے، کیونکہ وہ ظہور، اقتصار کے درمیان ہوتی ہے، اس لئے کہ وضو کا ٹوٹنا حدیث کا حکم ہے اور حدیث اسی حالت میں پایا گیا تو اس کا تقاضا ہے کہ عورت کا حدیث ہونا شروع وقت کے ساتھ تعلق ہو، اور شروع وقت اب پایا گیا تو اس کا تقاضا ہے کہ وہ اب محدثہ ہو تو ہم نے اس کو ایک اعتبار سے ظہور قرار دیا ہے اور دوسرے اعتبار سے

(۱) الکفایہ فی الفقہ ۱/۱۲۹۔

(۲) ابن ماجہ ص ۳۸، ۳۹۔

(۳) ابن ماجہ ص ۳۵، ۳۶۔

(۱) الدر المختار مع حاشیہ ابن ماجہ ص ۳۲۷، ۳۲۸۔

(۲) الاشیاء و نظائر لایعنی ص ۱۵۸۔

استنباط

تعریف:

۱- لغت میں استنباط: "قبط الماء إبطاً" سے باب استعبار کا مصدر ہے، جس کا معنی ہے: اس نے پانی نکالا۔

۲- "استنبط" کا لفظ استعمال کیا جاتا ہے۔

۳- "استنبط الفقيه الحكم" اس وقت بولا جاتا ہے جب فقیہ اپنے غور و فکر سے کوئی حکم نکالے۔ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: "وَلَوْ رَدُّوهُ إِلَى الرَّسُولِ وَإِلَى أُولَى الْأَمْرِ مِنْهُمْ لَعَسَى أَلْتَمِذَ أَنْ يَسْتَنْبِطُوهُ مِنْهُمْ" (۱) (اور اگر یہ لوگ اسے رسول اللہ ﷺ کے یا اپنے میں سے صاحبان امر کے حوالہ کر دیتے تو ان میں سے جو لوگ استنباط کی صلاحیت رکھتے ہیں اس کی حقیقت بھی جان لیتے)، اور صلہ کے ساتھ امر بغير صدد کے کہا جاتا ہے: "استنبطه" اور "استنبط منه" علما و غیرا و مالا" یعنی اس نے اس سے علم، خیر، مال نکالا، اور یہ اس کا باری معنی ہے (۲)۔

فقہاء اور اصحابین کے استعمال کو دیکھتے ہوئے استنباط کی تعریف کا خلاصہ یہ ہے کہ استنباط ایسے علم یا حجت کا دریافت کرنا ہے جو نہ مخصوص ہو اور نہ اجتہاد کی کسی قسم کے اعتبار سے اس پر اجماع ہو ہو تو قیاس یا

ہے اور یہ طہیت سبب ضماں کے وقت کی طرف منسوب ہوتی ہے (۱)۔
اور استنباط و بصیرت میں بھی ہوتا ہے جبکہ معین موصی (۲) (جس کے لئے بصیرت دی گئی ہے) اس چیز کو قبول کر لے۔ یہ ان حضرات کے نزدیک ہوگا جن کے یہاں بصیرت رہنے والے کی وفات ہی کے وقت سے طہیت ثابت ہو جاتی ہے۔ یہ ثامعہ کا اصح قول ہے اور حنابلہ کے نزدیک مرجوح صورت ہے۔ انی وچہ سے موصی کو حق حاصل ہے کہ موصی بہ (۳) (وچیز جس کی بصیرت دی ہو) کی میراث کا مطالبہ کرے اور بصیرت کرنے والے کی وفات ہی کے وقت سے بصیرت کو چیز کے اثر اجازت اور اس کا اثر موصی پر لازم ہو جائے گا (۴)۔

۴- جن چیزوں میں استنباط ہوتا ہے ان میں وہ بصیرت بھی ہے جو میراث کے سے ہو یا کسی چھٹی کے لئے جہائی سے زائد کی ہو اور میراث الموت میں مریض کے تصرعات بھی انی زمرے میں آتے ہیں، کیونکہ یہ سب مریض کی اجازت پر موقوف ہیں، اور بعض فقہاء کے نزدیک اس کا استنباط بصیرت کرنے والے کے وقت وفات کی طرف ہوگا۔

عقد کے فسخ کرنے اور از خود فسخ ہو جانے میں استنباط:
۱- حنفیہ کا مذہب جو ثامعہ کا بھی اصح مذہب ہے یہ ہے کہ فسخ عقد کو اس کی اصل سے ختم نہیں کرنا بلکہ وہ آئندہ زمانہ میں عقد کو ختم کرنا ہے۔ زمانہ ماضی میں نہیں، جیسا کہ شیعہ الاسلام خواہر زادہ نے نقل کیا ہے (۳)۔
در ثامعہ کا قول مرجوح جو حنابلہ کی ایک روایت ہے یہ ہے کہ فسخ عقد کے وقت کی طرف منسوب ہوتا ہے (۴)۔

(۱) فتح القدیر اور بدیع السیر میں ۲۵۶/۸۔

(۲) مہامیۃ المکاشح ۲۵۶/۱۲، البیہقی ۵/۱۔

(۳) حامیۃ فہم علی تبیین الخلاف ۴۸۷/۳۸ شرح الشاہد ص ۵۲۷ طبع المینہ

الاشاہہ مسیوٹی ص ۲۳۶، ۲۳۷۔

(۴) الاشاہہ مسیوٹی ص ۲۳۶، البیہقی ۲۵۶/۱۔

(۱) سورۃ نساء ۸۳۔

(۲) القاموس معاج المروسیۃ مادہ (بط)، تصرعات للخرجانی ص ۷۔

استنباط ۲-۵

شدلال یا امتحان وغیرہ کے ذریعہ اس کا حکم معلوم کیا جائے، اور ملت تقسیم و سہر سے یا مناسبت سے یا ملت جاننے کے دوسرے طریقوں سے نکالی جاتی ہے۔

متحدہ غلط:

غ- اجتہاد:

۲- فقیہ کسی حکم شرعی نئی کو دریافت کرنے کے لئے اپنی پوری طاقت صرف کرے۔ اس کے اور استنباط کے درمیان فرق یہ ہے (۱) کہ لا یتا، استنباط سے عام ہے، اس لئے کہ اجتہاد جس طرح کسی حکم یا ملت دریافت کرنے کے سے ہوتا ہے، اسی طرح نصیص کی ولادت اور بوقت تعارض یک کو دہرے پر ترجیح دینے کے لئے بھی ہوتا ہے۔

ب- تخریج:

۳- تمام فقہاء اور اصولیین اس تعبیر کو استعمال کرتے ہیں، اور یہ استنباط کی ایک قسم ہے۔ ان کے نزدیک اس کا مطلب یہ ہے کہ امام کی تصریحات پر تفریق کرتے ہوئے ایسی صورت کا حکم دریافت کیا جائے جو اس کے مشابہ ہو یا کسی امام مذہب کے مقررہ اصول پر تفریق کر کے حکم دریافت کیا جائے، مثلاً وہ قواعد کلیہ جن کو اس امام نے اختیار کیا ہے، یہ یہ کہ شرعی عقل کے اصول پر تفریق کر کے حکم دریافت یا جائے بشرطیکہ امام کی طرف سے اس حکم کی صراحت نہ کی ہو، اور اس کی ایک مثال "عدم التکلیف بما لا یطاق" (اس چیز کا تکلیف نہ بننا جو انسان کے بس سے باہر ہو) کے قاعدہ پر تفریق کرنا ہے۔ یہ مثالہ میں سے دس بدراہن کی بحث کا خلاصہ ہے (۲)۔

اور ثانیہ میں سے ستاف نے جو کہا ہے اس کا خلاصہ یہ ہے کہ تخریج کا حاصل یہ ہے کہ کسی مذہب کے امام نے کسی صورت میں حکم کی جو صراحت کی ہے، اس حکم کو مذہب کے فقہاء اس سے مشابہ صورت کی طرف منتقل کریں۔ کبھی ایسا ہوتا ہے کہ اس دوسری صورت کے بارے میں کسی امام کی طرف سے حکم کی صراحت ہوتی ہے جو اس منتقل حکم کے خلاف ہوتا ہے، تو یہی صورت میں اس امام کے اہل ہو جاتے ہیں: ایک قول منصوص (صریحاً منقول) اور دوسرے قول تخریج (امام کے قول پر تخریج یا ہو)۔

اصولیین کے یہ ایک تخریج مناط کا مطلب یہ ہے کہ اس چیز کو ظاہر کیا جائے جس پر حکم مطلق ہو (۲) یعنی ملت ظاہر کرے۔

ج- بحث:

۴- دن حجر قلمی فرماتے ہیں کہ صاحب مذہب سے نقل عام کے ذریعہ منقول چیز کا مفہوم اس کے اصحاب کے عمومی کلام سے واضح طور پر سمجھ میں آئے اسے بحث کہتے ہیں۔

ستاف کا کہنا کہ بحث کرنے والے نے اپنے امام کی تصریحات اور اس کے قواعد کلیہ سے جو چیز معتبر کی ہے، اسی بحث ہے۔

بحث کے مقامات:

۵- استنباط کے مسائل دریافت کرنے کے لئے (اجتہاد، قیاس، طرق ملت) اور "اصولی ضمیمہ" کی طرف رجوع کیا جائے۔

(۱) افکار المکیۃ شیخ طری ستاف، مجموعہ، ج ۱، ص ۱۴۵
میں ص ۲۲، ۲۳ طبع مصطفیٰ علی
(۲) شرح کلمی علی جمع الجوامع ص ۲۷۳، ۲۷۴

(۱) مسلم الشیوخ ص ۶۲
(۲) المدخل (الی مذہب) امام محمد بن حنبل ص ۵۳، ۵۴، ۵۵

استنثار

دیکھئے: ”استنثار“

استنثار

تحریر:

۱- ماک میں پھنسی ہوئی رینٹ وغیرہ کو سانس کے زور سے جھڑکا
استنثار ہے، اور جب کوئی انسان ماک میں پانی ڈال کر ماک کی سانس
کے زور سے اس کو جھڑکے تو کہا جاتا ہے: ”استنثار الإنسان“ (۱)
یعنی ماک استعمال اس کے لغوی معنی سے سلجھ نہیں ہے (۲)۔

اجمالی حکم:

۲- غسل طہارت کے وقت ماک میں پانی ڈال کر جھڑکا سنت
ہے، جیسا کہ رسول اللہ ﷺ کے وضو کی کیفیت کے بیان میں یہ
ہے: ”أَنَّهُ تَمَضَضٌ وَاسْتِنْشَقُّ وَاسْتَنْثَارٌ“ (۳) (آپ ﷺ

(۱) لسان العرب، المصباح، (۲) (۳)

(۲) ابنی ۱۲۰/۱، طبع المصباح، المجموع، ۳۵۳ طبع المصباح

(۳) حدیث: ”أَنَّهُ تَمَضَضٌ وَاسْتِنْشَقُّ وَاسْتَنْثَارٌ“ نے ”ماک میں پانی ڈال کر جھڑکا سنت“ کی سند کے ساتھ روایت کیا ہے، انہوں نے فرمایا: ”شہادت عمرو بن ابی حسن مکی عبد اللہ بن رباح عن رسول اللہ ﷺ قَدْ دَخَلَ بَعْدَ مِنْ مَاءٍ، فَوَضَّأَ بِهِمْ وَضُوءَ رَسُولِ اللَّهِ ﷺ فَأَكْفَأَ عَلَيَّ يَدَهُ مِنَ الْمَوَدِّ، فَغَسَلَ بِمِيهِ لَاسَاتِ غُرَفَاتٍ - -“ (میں نے عمرو بن حسن کو روایت کیا کہ انہوں نے عبد اللہ بن رباح سے رسول اللہ ﷺ کے وضو کے متعلق دریافت کیا تو انہوں نے پانی کا رخ رکھا اور ان کے سامنے آپ ﷺ کے وضو کی طرح وضو کیا، انہوں نے پانی ہاتھ پر برتن کا پانی لٹا دیا اور دونوں ہاتھوں کو تین مرتبہ دھویا، پھر دونوں

نے کلمہ راقی اور ناک میں پانی ڈال کر جھار دیا۔

اس کی کیفیت کے بیان میں استنجا کے بیان قدرے تفصیل

ہے (۱)۔

استنجا

بحث کے مقدمات:

۳- استنجا کے احکام اور اس کی کیفیت (فہم) اور (غسل) کی

صلاحت میں دیکھی جائیں۔

تعریف:

۱- استنجا کے چند معانی ہیں، اس میں سے ایک معنی ہے: کسی شے سے

چھڑکار پانا، چنانچہ جب کوئی شخص پانی ضرورت سے چھڑکار پالیتا ہے تو

کہا جاتا ہے: "استنجی حاحندہ"۔ اور "نجوة" زمین کا وہ حصہ

ہے جس پر سیلاب بہتا ہو، "درخت تم پہ پانی کی جگہ سمجھتے ہو۔

اور جب کسی درخت کو اس کے جز سے کاٹ دیا جائے تو کہا جاتا

ہے: "أصبحت الشجرة واستنجتها" (۱)۔

باب طہارت میں استنجا کے ماخذ کے بارے میں فرماتے ہیں:

یہ خیال میں استنجا قطع کرنے کے معنی میں ہے، کیونکہ استنجا، میں

پانی کے ریحہ گندی ختم کر دی جاتی ہے۔ بن قیوہ فرماتے ہیں کہ یہ

"نجوة" سے ماخوذ ہے اور "نجوة" بلند زمین کو کہتے ہیں، کیونکہ جب

کوئی شخص رفع حاجت سراپا پاتا ہے تو نیک کی "ز" میں بیٹھتا ہے (۲)۔

استنجا کی اصطلاحی تعریف کے متعلق فقہ کی عبارتیں قدرے

مختلف ہیں، ان سب کا حاصل یہ ہے کہ استنجا پیٹاب اور پاخانہ کے

مقام سے نکلنے والی گندی کو پیٹاب اور پاخانہ کے مقام سے دھو کر

پانی میں صیوں سے دھو کر نہ کا نام ہے، خود دھو کر ہو یا پتھر وغیرہ

سے پونچھ کر۔

نجاست کو بدن کے تن و ہرے سے پیکڑے سے دھونے

(۱) لسان العرب۔

(۲) لسان العرب، الحنفی، ۱۱۱، طبع مکتبہ القاہہ۔

ہاتھ کو برتن میں داخل کیا، پھر کئی کی، اور تن و ہرے پلوں سے تن و ہرے میں

پانی ڈال کر ناک صاف کی (نصب الراية، ۱۰۱، طبع مطبعہ دار اکمل

۳۵۷ھ)۔

(۱) حاشیہ المصنف علی مرقی المظاہر، ص ۳۹، طبع اشراق، المجموع، ۱۵۷۷ھ

مشرع المصنف، ص ۳۷، طبع مصنف، الجلی، الحنفی، ۱۳۱، ۱۳۰ھ۔

کا نام استنجا نہیں ہے (۱)۔

۵- استنقاء (صفائی طلب کرنا):

۵- استنقاء کا معنی صفائی طلب کرنا ہے، اس کی صورت یہ ہے کہ استنجا کرتے وقت متعدد کوپتھروں سے رگڑا جائے یا پانی سے استنجا کرتے وقت انہیوں سے اس طرح رگڑا جائے کہ وہ بالکل صاف ہو جائے۔ تو یہ استنجا سے خاص ہو گا ان کے مثل ”الإنقاء“ ہے۔ ابن قدامہ فرماتے ہیں کہ انقاء یہ ہے کہ اس طرح صاف کیا جائے کہ نجاست کی چٹناہٹ اور اس کے اثرات ختم ہو جائیں (۱)۔

استنجا کا حکم:

۶- استنجا کے حکم میں اجزائی طور پر نفاذ کی اور میں ہیں:

پہلی رائے: یہ ہے کہ اس کا سبب پایا جائے تو استنجا واجب ہے، اور اس کا سبب نکلنے والی شے ہے، یہی قول مالکیہ، شافعیہ اور حنابلہ کا ہے۔ ان حضرات کا استدلال نبی کریم ﷺ کے اس ارشاد سے ہے: ”إذا ذهب أحدكم إلى الغائط فليذهب معه بثلاثة أحجار، يستطيب يهن، فليأكل تحري عه“ (۲) (جب تم میں سے کوئی شخص رفع حاجت کے لئے جائے تو اپنے ساتھ تین پتھر لے جائے اور ان کے ذریعہ صفائی حاصل کرے، بیشب یہ اس کے سے کافی ہوں گے) اور آپ ﷺ کے اس ارشاد سے بھی: ”لا يستنجي أحدكم بلون ثلاثة أحجار“ (تم میں سے کوئی شخص تین پتھروں سے کم سے استنجا نہ کرے)۔ مسلم نے اس کی روایت کی ہے (۳)، اور

(۱) ایسی ۱۱۹۔

(۲) حدیث ”إذا ذهب أحدكم إلى الغائط...“ کی روایت ابو داؤد اور نسائی نے حضرت مالک سے کی ہے (سنن ابی داؤد ۴۱۱، ترمذی ۴۱۱، حاکم ۴۱۱، عبد الحمید، طبع مطبعہ المطارد ہمر ۱۳۶۹ھ سنن نسائی ۸، مؤرخ اسیر علی، طبع اول المابلی الخ ۱۳۸۳ھ)۔

(۳) حدیث ”لا يستنجي أحدكم بلون...“ کی روایت مسلم نے حضرت مسد

متعلقہ غلط:

نہ - استنجا (پاکیزگی طلب کرنا):

۲- ”استنجا“ استنجا کے معنی میں ہے، یہ پانی اور پتھر کے استعمال کرنے کو شامل ہے۔ شافعیہ کا یہ قول یہ ہے کہ یہ پانی کے استعمال کے ساتھ خاص ہے تو اس وقت یہ استنجا سے خاص ہو گا۔ اور اس کا ماخذ ”طیب“ ہے۔ چونکہ وہی جگہ میں موجود گند کی کو دور کر کے اسے پاکیزہ بنا دیتا ہے۔ یہی وجہ ہے کہ اس کے لئے لفظ ”الطهارة“ بھی استعمال کیا جاتا ہے (۲)۔

ب- استنجا (پتھر استعمال کرنا):

۳- جرہ سے تیارہ (پتھر) مراد ہے، یہ جرہ کی جمع ہے، اور جرہ کے معنی کنکری کے ہوتے ہیں، درستمار کا معنی: پتھر، نیرہ سے ۱۰۰ ہوں، شرمگاہوں پر موجود نجاست کو دور کرنا ہے (۳)۔

ج- استبراء (برائت طلب کرنا):

۴- استبراء کا لغوی معنی برائت طلب کرنا ہے، اور اصطلاح میں استبراء نکلنے والی شے سے اس طریقے کے مطابق برائت طلب کرنا ہے جس کا انسان عادی ہو، تو وہ چل کر یا ہٹا کر برائت اس کے علاوہ سے، یہاں تک کہ وہ مادی ختم ہو جائے۔ لہذا استبراء، استنجا کی حقیقت سے خارج ہے، کیونکہ یہ استنجا کی تمہید ہے (۴)۔

(۱) حاشیہ ۱۱۹/۴۴

(۲) ایسی ۱۱۱، المجموع ۳/۳۳

(۳) در المنکاح ۴۳۰، حاشیہ المدسوی ۱۱۰

(۴) ابن عابدین ۲۲۸

استنجا، ۷

ن کی ایک روایت کے الفاظ اس طرح ہیں: "لقد لہانا من مسجی بملوں ثلاثہ احجار" (۱) (تین پتھر ہوں سے کم سے استنجا کرنے سے ہمیں منع فرمایا ہے)۔ اس حضرات نے فرمایا کہ پہلی حدیث اس ہے، اور مردہ جو باقتضا کرتا ہے اور آپ ﷺ نے "لایہا تجری عنہ" ارشاد فرمایا، اور اجتہاد استعمال صرف اسباب میں ہوتا ہے، اور آپ ﷺ نے تین سے کم پر اکتفاء کرنے سے منع فرمایا ہے، اور "منع کرنا" حرمت کا تقاضا کرتا ہے، اور جب بعض نجاست کا چھوڑنا حرام ہے تو سب کا چھوڑنا بدرجہ اولیٰ حرام ہوگا (۲)۔

۷۔ دوسری روایت یہ ہے کہ استنجا، مسوں ہے، اسباب نہیں۔ یہ حنفیہ کا قول ہے، اور امام مالک کی ایک روایت ہے۔ چنانچہ مدیہ المصلیٰ میں ہے کہ: "مطلقاً استنجا، سنت ہے، متعین طور پر نہیں کہ وہ پانی سے ہو یا پتھر سے۔" شافعیہ میں سے مزنی کا یہی قول ہے (۳)۔ اور صاحب مفتی نے اس شخص کے بارے میں جس نے بغیر استنجا، کئے لوگوں کو تہذیب پر حاوی بن دیا، یہ قول نقل کیا ہے کہ میں اس میں کوئی حرج نہیں سمجھتا۔ موفقی نے فرمایا کہ غالباً ان کے نزدیک استنجا، واجب نہیں ہے۔

حنفیہ نے نبی کریم ﷺ کے اس ارشاد سے استدلال کیا ہے جو سنن ابی داؤد میں ہے کہ آپ ﷺ نے فرمایا: "من استحضر

= فانی سے کی ہے (صحیح مسلم ۲۲۳ تحقیق محمد زکریا عابدی، طبع دہلی، ۱۹۵۵ء)۔

(۱) حدیث: "لقد لہانا من مسجی بملوں ثلاثہ احجار" کی روایت مسلم نے طویل صورت میں حضرت سلمان فارسی سے کی ہے اور اس میں یہ ہے: "لو ان مسجی مائل من ثلاثہ احجار" (یا یہ کہ ہم تین پتھروں سے کم سے وضو حاصل کریں) (صحیح مسلم ۲۲۳ تحقیق محمد زکریا عابدی، طبع دہلی، ۱۹۵۵ء)۔

(۲) اہل سنت ۱۱۲، حاشیہ المدنی ۱۱۱، نمبر ۱۲۸-۱۲۹۔

۳ حاشیہ اقصیٰ ج ۱ ص ۲۲، الذہبی ج ۱ ص ۵۵۔

فلینر، من فعل فقد احسن، ومن لا ھلاحوج" (۱) (جو شخص پتھر ہوں سے استنجا کرے اس کو چاہیے کہ طاق عدد استعمال کرے، تو جس شخص نے یا تو یقیناً اس نے اچھا یہ اور جس نے نہ کیا تو کوئی حرج نہیں)۔ اور مجمع طہرہ میں ہے: "یونکہ اگر استنجا، وہ جب ہوتا تو اس کے چھوڑنے والے سے حرج کی نفی نہ کی جاتی" (۲)۔

اور حنفیہ نے اس طرح بھی استدلال کیا ہے کہ: "دھوڑ کی نجاست ہے، اور تہذیبی نجاست معاف ہے" (۳)۔

حنفیہ کی کتاب اسرار الوضو میں ہے کہ استنجا، وہی پانچ قسمیں ہیں: چار فرض ہیں: پیش سے استنجا، بائیں سے استنجا، وینا بہت سے استنجا، اور جب نجاست اپنے خرج سے تیز تر جائے تو اس سے استنجا۔ اور ایک قسم سنت ہے، یہ اس وقت ہے جب نجاست اپنے خرج سے تیار نہ رہے۔

(۱) حدیث: "من استحضر فلینر، من فعل فقد احسن" کی روایت احمد اور ابوداؤد، ابن ماجہ، ابن حبان ورناتقی نے حضرت ابوہریرہ سے مروی ہے کہ فانی نے کہا کہ اس کا مدار ابو سعید بھریٰ کی گھسی پر ہے اور ان کے بارے میں اختلاف ہے کہا گیا ہے کہ وہ صحابی ہیں۔ حافظ کہتے ہیں کہ ان کا صحابی ہونا صحیح نہیں۔ ان سے روایت کرنے والے حسین بھریٰ ہیں جو مجاہد ہیں۔ اور ردی نے ملا کر وہ صحیح ہیں۔ ابن حبان نے ان کو ثقہ لوگوں میں شمار کیا ہے اور دارقطنی نے ان کے حلق میں اختلاف ذکر کیا ہے اور حاکم نے اس حدیث کو حضرت ابوہریرہ سے مروی ان الفاظ میں روایت کیا ہے: "ان استحضر احدکم فلینر، فان الله ودر يحب الوضوء" (۲) (جب تم میں سے کوئی شخص استنجا کرے تو چاہیے کہ طاق عدد استعمال کرے، کیونکہ اللہ تعالیٰ طاق ہے اور طاق کو پسند کرتا ہے) اور حاکم نے کہا کہ یہ حدیث شیخین کی شرط پر صحیح ہے اور شیخین نے ان الفاظ میں اس کی روایت نہیں کی ہے۔ ہفتہ صرف میں اس حدیث "فلینر" پر شیخین متفق ہیں۔ ابی حاکم کی تصحیح کا تعاقب یہ کہہ کر کیا ہے کہ یہ حدیث منکر ہے اور حادث کامل انتہا نہیں ہیں (مثل ۱۱۶، طبع دار الفکر، ۱۹۵۸ء)۔

دارالکتب لبرلی)۔

(۲) مجمع طہرہ ۱۵، طبع عثمانیہ۔

(۳) البحر الرائق ۲۵۳، فتح القدیر ۲۸۔

استنجا ۸-۹

ہنہیم نے اس تقسیم کو رد فرمایا ہے، اور کہا ہے کہ پہلی تین قسموں کا تحقق حدیث کے دور سے ہے، اور چوتھی قسم کا تحقق ہنہیم سے نجات یعنی کور اہل کرنے سے ہے، ان چاروں کا تحقق استنجا کے باب سے نہیں ہے۔ تو بصرف ایک قسم جو مسنون ہے موافق روئی، اور بن عابدین نے ہنہیم کی تقسیم کو تسلیم کیا ہے (۱)۔

قرائی نے یہ ذکر کرنے کے بعد کہ جس شخص نے استنجا تک روایا و نجات کے ساتھ نماز پڑھ لی تو وہ اپنی نماز کو اہل لے فرمایا: الاحیاء میں امام مالک کا قول یہ ہے کہ اس پر عباد نماز لازم نہیں۔ پھر مذکورہ حدیث یعنی "من استجمر للیوتر، من فعل فقد أحسن، ومن لا فلا حرج" ذکر کی ہے، اور فرمایا کہ حلق عدد ایک مرتبہ استعمال کرنے کو بھی شامل ہے، اور جب حدیث میں اس کی نفی کر دی گئی تو کچھ باقی نہ رہا، اور اس وجہ سے بھی کہ یہ ایسا محل ہے جس میں عدم ہوئی ہے، لہذا وہ معاف ہوگا، اس کا تقاضا ہے کہ امام مالک کا ایک قول عدم واجب کا بھی ہو (۲)۔

پھر استنجا و حنفیہ کے نزدیک سنت مؤکدہ ہے، اس لئے کہ بن عابدین نے اس کی پابندی فرمائی ہے، اور ابن عابدین نے اسی بنیاد پر کہا کہ اس کا ترک مکروہ ہے، اور بدعت سے بھی یہی نقل کیا ہے، "وہ حدیث" و "حدیث" سے راست کی نفی نقل کی ہے، اس بنیاد پر کہ وہ "تجب ہے سنت میں، بخلاف اس نجاست کے جو موضع حدیث کے علاوہ جگہوں میں بقدر غلو ہو تو اس کا ترک مکروہ ہے (۳)۔

و جب استنجا کے قائلین کے نزدیک اس کے وجوب کا وقت: ۸- استنجا کا وجوب صرف نماز کی برنگی کے لئے ہے، اسی وجہ سے

ثناغیر میں سے ہر اہل نے کہا۔ فوراً استنجا کرنا، جب نہیں بلکہ نماز کے لئے کھڑے ہونے کے وقت، واجب ہوگا خود یہ کھڑے ہونا حقیقتاً ہو یا نہ ہو۔ اس طور پر کہ نماز کا وقت آجائے اگرچہ وہ اس وقت میں نماز کرنے کا ارادہ نہ رکھتا ہو تو جب نماز کا وقت آجائے تو استنجا کرنا واجب ہوگا۔ اور وقت کی بدعت ونگی کے اعتبار سے اس میں بھی بدعت ونگی ہوئی۔

پھر اسوں نے کہا: اس وقت کے مدد رافع حاجت کرے، اور اس کو معلوم ہو کہ وقت کے اندر پانی نہیں ملے گا تو فوری طور پر پتھر کا استعمال واجب ہے (۱)۔

مضو سے استنجا کا تعلق "وران و ونوں کے درمیان ترتیب: ۹- حنفیہ ثناغیر کے، ایک مضو سے قبل استنجا کرنا مضو کی سنت ہے، اور حنابلہ کی معتد بہ روایت یہی ہے، اگر وہ اس کو مؤثر قرار دے تو بھی چار ہے۔ سنت فوت ہو جائے گی، اس لئے کہ استنجا نجات اور کرنے کا نام ہے، لہذا صحت طہارت کے لئے استنجا شرط نہ ہوگی، جیسے اگر شرمگاہ کے علاوہ جگہ پر نجاست ہو (تو اس سے طہارت حاصل کرنے کے لئے استنجا شرط نہیں ہے)۔

مالکیہ نے صراحت کی ہے کہ سنن مضو میں اس کا شمار نہیں ہے، اگرچہ مالکیہ نے مضو سے پہلے استنجا کرنا "تجب تر" دیا ہے۔ اور حنابلہ کی روایت یہ ہے کہ اگر استنجا کا جب پیا جائے تو مضو سے قبل استنجا مازکی درنگی کے لئے شرط ہے، لہذا اگر استنجا سے قبل مضو کر لے تو درست نہ ہوگا۔ صاحب کشاف القناع نے اسی روایت پر اکتفا کیا ہے۔

ثناغیر نے کہا ہے یہ (تفصیل) تدرست لوگوں کے لئے ہے، اور

(۱) بحر الرائق مع حاشیہ من مابہ فیہ ۱/۲۵۲۔

(۲) الفہرہ ۱/۲۰۵۔

(۳) در المنار ۱/۲۲۲، بحر الرائق ۱/۲۵۳۔

(۱) حاشیہ اشیر علی نہایۃ المحتاج ۱/۱۲۸-۱۲۹۔

جو شخص معذور ہو یعنی اس کو سلس بول (مسلل پیشاب کے قطرات "تے رن") وغیرہ کا مرض ہو تو اس پر وضو سے قبل استنجا واجب ہے۔
اگر بنا پر اگر تندرست شخص نے استنجا سے پہلے وضو کیا تو استنجا کے بعد پتھر ہوں کے ذریعہ استنجا کرے یا پانی سے اپنے طریقے سے وضو کرے موضع استنجا و راتھ کے درمیان کوئی چیز حامل ہو اور ٹمکاد کو ہاتھ نہ لگائے (۱)۔ دوسرے مذہب کے قواعد اس تفصیل کے خلاف نہیں ہیں۔

تیمم سے استنجا کا تحقق اور ان دونوں کے درمیان ترتیب:
۱۰۔ اس کے متعلق فقہاء کے دو رجحان ہیں:

۱۔ رجحان یہ ہے کہ تیمم سے قبل پتھر کے ذریعہ استنجا، رمانہ مری ہے، پیرے شافعیہ کی ہے، اور مالکیہ کے محمل قول میں سے ایک یہی ہے، اور حنابلہ کا ایک قول بھی یہی ہے۔

ترانی نے اس کی وجہ یوں بیان کی ہے کہ تیمم کا نماز سے متصل ہونا ضروری ہے، اگر وہ تیمم کر کے پھر استنجا کرے تو اس سے یقیناً زوال نہجاست کے ذریعہ تیمم درنہر کے درمیان فصل کر دیا۔

قاضی ابویعلیٰ سے اس کی وجہ یوں بیان کی ہے کہ تیمم حدیث کو تیمم میں کرنا صرف اس کے ذریعہ نہر مباح ہو جاتی ہے، اور جس شخص پر ایسی نجاست ہو جس کا دور کرنا ممکن ہو اس کے لئے نماز مباح نہیں ہوگی، لہذا مباح کرنے کی نیت صحیح نہیں ہوئی جیسا کہ اگر وقت سے قبل تیمم کر لے۔

دوسرے رجحان یہ ہے کہ یہاں ترتیب واجب نہیں ہے۔ مالکیہ کا دوسرے محمل و رمانہ کا دوسرے قول یہی ہے۔ قرنی نے کہا کہ مثلاً سی

شخص نے تیمم کیا پھر اس نے اپنے جوتے سے کوبہ کورہند دیا تو وہ اس کو پونچھ کر نماز پڑھ لے گا، اور قاضی ابویعلیٰ نے کہا کہ اس سے کہ وہ طہارت ہے، لہذا وضو کے و شاپہ ہوگا، کی دوسرے مانع کی وجہ سے ناست کا وضو ہو یا صحت تیمم کے سے مضطرب نہیں، جیسے کوئی شخص یہی جلد تیمم کرے۔ جہاں ماز پڑھنے سے روکا گیا ہو یا اس جاب میں تیمم کرے کہ اس کے پیرے پر کوئی نجاست ہو۔

اور کہا گیا ہے کہ حنابلہ کے یہاں ایک ہی قول ہے، وہ یہ کہ تیمم سے اس کو وضو کرنا صحیح نہیں (۱)۔

جس شخص کو دائمی حدث ہو اس کے استنجا کا حکم:

۱۱۔ جس شخص کو دائمی حدث ہو ۱۴۰، وہ شخص جس کو مسلسل بول کا مرض ہو، تو اس کے لئے استنجا کے حکم میں قدرے تخفیف کی جائے گی جس طرح وضو کے حکم میں تخفیف کی جاتی ہے۔

حنفی، شافعیہ و رمانہ کا قول یہ ہے کہ وہ استنجا کرے گا اور نہ پئے گا، پھر ہمارے لئے وقت شروع ہونے پر وضو کرے گا۔ جب اس نے ایسا کر لیا اور اس کے بعد اس سے کوئی چیز نکل تو اس پر مسلسل بول وغیرہ کی وجہ سے وضو کا اعادہ لازم نہیں جب تک کہ حنفی و شافعیہ کے مذہب کے مطابق وقت نہ نکل جائے۔ حنابلہ کا بھی ایک قول یہی ہے، یہ جب تک کہ دوسری نماز کا وقت نہ شروع ہو جائے، جیسا کہ حنابلہ کا مستند قول ہے (۲)۔

مالکیہ کا قول یہ ہے کہ جس شخص کو مسلسل بول کا مرض ہو تو اس پر ہر نماز کے لئے وضو کرنا لازم نہیں، بلکہ جب تک دشوار نہ ہو وضو کرنا مستحب ہوگا، لہذا ان کے نزدیک نوافل وضو میں سے جو حدیث بھی

(۱) انہی ۸۲، ذخیرہ ۲۰۵۔

(۲) اختصار ۲۹، نہایہ ۱۵۳، حاشیہ ۱۵۳، ۳۰، ۳۱، ۳۲، ۳۳، ۳۴، ۳۵، ۳۶، ۳۷، ۳۸، ۳۹، ۴۰، ۴۱، ۴۲، ۴۳، ۴۴، ۴۵، ۴۶، ۴۷، ۴۸، ۴۹، ۵۰، ۵۱، ۵۲، ۵۳، ۵۴، ۵۵، ۵۶، ۵۷، ۵۸، ۵۹، ۶۰، ۶۱، ۶۲، ۶۳، ۶۴، ۶۵، ۶۶، ۶۷، ۶۸، ۶۹، ۷۰، ۷۱، ۷۲، ۷۳، ۷۴، ۷۵، ۷۶، ۷۷، ۷۸، ۷۹، ۸۰، ۸۱، ۸۲، ۸۳، ۸۴، ۸۵، ۸۶، ۸۷، ۸۸، ۸۹، ۹۰، ۹۱، ۹۲، ۹۳، ۹۴، ۹۵، ۹۶، ۹۷، ۹۸، ۹۹، ۱۰۰، ۱۰۱، ۱۰۲، ۱۰۳، ۱۰۴، ۱۰۵، ۱۰۶، ۱۰۷، ۱۰۸، ۱۰۹، ۱۱۰، ۱۱۱، ۱۱۲، ۱۱۳، ۱۱۴، ۱۱۵، ۱۱۶، ۱۱۷، ۱۱۸، ۱۱۹، ۱۲۰، ۱۲۱، ۱۲۲، ۱۲۳، ۱۲۴، ۱۲۵، ۱۲۶، ۱۲۷، ۱۲۸، ۱۲۹، ۱۳۰، ۱۳۱، ۱۳۲، ۱۳۳، ۱۳۴، ۱۳۵، ۱۳۶، ۱۳۷، ۱۳۸، ۱۳۹، ۱۴۰، ۱۴۱، ۱۴۲، ۱۴۳، ۱۴۴، ۱۴۵، ۱۴۶، ۱۴۷، ۱۴۸، ۱۴۹، ۱۵۰، ۱۵۱، ۱۵۲، ۱۵۳، ۱۵۴، ۱۵۵، ۱۵۶، ۱۵۷، ۱۵۸، ۱۵۹، ۱۶۰، ۱۶۱، ۱۶۲، ۱۶۳، ۱۶۴، ۱۶۵، ۱۶۶، ۱۶۷، ۱۶۸، ۱۶۹، ۱۷۰، ۱۷۱، ۱۷۲، ۱۷۳، ۱۷۴، ۱۷۵، ۱۷۶، ۱۷۷، ۱۷۸، ۱۷۹، ۱۸۰، ۱۸۱، ۱۸۲، ۱۸۳، ۱۸۴، ۱۸۵، ۱۸۶، ۱۸۷، ۱۸۸، ۱۸۹، ۱۹۰، ۱۹۱، ۱۹۲، ۱۹۳، ۱۹۴، ۱۹۵، ۱۹۶، ۱۹۷، ۱۹۸، ۱۹۹، ۲۰۰، ۲۰۱، ۲۰۲، ۲۰۳، ۲۰۴، ۲۰۵، ۲۰۶، ۲۰۷، ۲۰۸، ۲۰۹، ۲۱۰، ۲۱۱، ۲۱۲، ۲۱۳، ۲۱۴، ۲۱۵، ۲۱۶، ۲۱۷، ۲۱۸، ۲۱۹، ۲۲۰، ۲۲۱، ۲۲۲، ۲۲۳، ۲۲۴، ۲۲۵، ۲۲۶، ۲۲۷، ۲۲۸، ۲۲۹، ۲۳۰، ۲۳۱، ۲۳۲، ۲۳۳، ۲۳۴، ۲۳۵، ۲۳۶، ۲۳۷، ۲۳۸، ۲۳۹، ۲۴۰، ۲۴۱، ۲۴۲، ۲۴۳، ۲۴۴، ۲۴۵، ۲۴۶، ۲۴۷، ۲۴۸، ۲۴۹، ۲۵۰، ۲۵۱، ۲۵۲، ۲۵۳، ۲۵۴، ۲۵۵، ۲۵۶، ۲۵۷، ۲۵۸، ۲۵۹، ۲۶۰، ۲۶۱، ۲۶۲، ۲۶۳، ۲۶۴، ۲۶۵، ۲۶۶، ۲۶۷، ۲۶۸، ۲۶۹، ۲۷۰، ۲۷۱، ۲۷۲، ۲۷۳، ۲۷۴، ۲۷۵، ۲۷۶، ۲۷۷، ۲۷۸، ۲۷۹، ۲۸۰، ۲۸۱، ۲۸۲، ۲۸۳، ۲۸۴، ۲۸۵، ۲۸۶، ۲۸۷، ۲۸۸، ۲۸۹، ۲۹۰، ۲۹۱، ۲۹۲، ۲۹۳، ۲۹۴، ۲۹۵، ۲۹۶، ۲۹۷، ۲۹۸، ۲۹۹، ۳۰۰، ۳۰۱، ۳۰۲، ۳۰۳، ۳۰۴، ۳۰۵، ۳۰۶، ۳۰۷، ۳۰۸، ۳۰۹، ۳۱۰، ۳۱۱، ۳۱۲، ۳۱۳، ۳۱۴، ۳۱۵، ۳۱۶، ۳۱۷، ۳۱۸، ۳۱۹، ۳۲۰، ۳۲۱، ۳۲۲، ۳۲۳، ۳۲۴، ۳۲۵، ۳۲۶، ۳۲۷، ۳۲۸، ۳۲۹، ۳۳۰، ۳۳۱، ۳۳۲، ۳۳۳، ۳۳۴، ۳۳۵، ۳۳۶، ۳۳۷، ۳۳۸، ۳۳۹، ۳۴۰، ۳۴۱، ۳۴۲، ۳۴۳، ۳۴۴، ۳۴۵، ۳۴۶، ۳۴۷، ۳۴۸، ۳۴۹، ۳۵۰، ۳۵۱، ۳۵۲، ۳۵۳، ۳۵۴، ۳۵۵، ۳۵۶، ۳۵۷، ۳۵۸، ۳۵۹، ۳۶۰، ۳۶۱، ۳۶۲، ۳۶۳، ۳۶۴، ۳۶۵، ۳۶۶، ۳۶۷، ۳۶۸، ۳۶۹، ۳۷۰، ۳۷۱، ۳۷۲، ۳۷۳، ۳۷۴، ۳۷۵، ۳۷۶، ۳۷۷، ۳۷۸، ۳۷۹، ۳۸۰، ۳۸۱، ۳۸۲، ۳۸۳، ۳۸۴، ۳۸۵، ۳۸۶، ۳۸۷، ۳۸۸، ۳۸۹، ۳۹۰، ۳۹۱، ۳۹۲، ۳۹۳، ۳۹۴، ۳۹۵، ۳۹۶، ۳۹۷، ۳۹۸، ۳۹۹، ۴۰۰، ۴۰۱، ۴۰۲، ۴۰۳، ۴۰۴، ۴۰۵، ۴۰۶، ۴۰۷، ۴۰۸، ۴۰۹، ۴۱۰، ۴۱۱، ۴۱۲، ۴۱۳، ۴۱۴، ۴۱۵، ۴۱۶، ۴۱۷، ۴۱۸، ۴۱۹، ۴۲۰، ۴۲۱، ۴۲۲، ۴۲۳، ۴۲۴، ۴۲۵، ۴۲۶، ۴۲۷، ۴۲۸، ۴۲۹، ۴۳۰، ۴۳۱، ۴۳۲، ۴۳۳، ۴۳۴، ۴۳۵، ۴۳۶، ۴۳۷، ۴۳۸، ۴۳۹، ۴۴۰، ۴۴۱، ۴۴۲، ۴۴۳، ۴۴۴، ۴۴۵، ۴۴۶، ۴۴۷، ۴۴۸، ۴۴۹، ۴۵۰، ۴۵۱، ۴۵۲، ۴۵۳، ۴۵۴، ۴۵۵، ۴۵۶، ۴۵۷، ۴۵۸، ۴۵۹، ۴۶۰، ۴۶۱، ۴۶۲، ۴۶۳، ۴۶۴، ۴۶۵، ۴۶۶، ۴۶۷، ۴۶۸، ۴۶۹، ۴۷۰، ۴۷۱، ۴۷۲، ۴۷۳، ۴۷۴، ۴۷۵، ۴۷۶، ۴۷۷، ۴۷۸، ۴۷۹، ۴۸۰، ۴۸۱، ۴۸۲، ۴۸۳، ۴۸۴، ۴۸۵، ۴۸۶، ۴۸۷، ۴۸۸، ۴۸۹، ۴۹۰، ۴۹۱، ۴۹۲، ۴۹۳، ۴۹۴، ۴۹۵، ۴۹۶، ۴۹۷، ۴۹۸، ۴۹۹، ۵۰۰، ۵۰۱، ۵۰۲، ۵۰۳، ۵۰۴، ۵۰۵، ۵۰۶، ۵۰۷، ۵۰۸، ۵۰۹، ۵۱۰، ۵۱۱، ۵۱۲، ۵۱۳، ۵۱۴، ۵۱۵، ۵۱۶، ۵۱۷، ۵۱۸، ۵۱۹، ۵۲۰، ۵۲۱، ۵۲۲، ۵۲۳، ۵۲۴، ۵۲۵، ۵۲۶، ۵۲۷، ۵۲۸، ۵۲۹، ۵۳۰، ۵۳۱، ۵۳۲، ۵۳۳، ۵۳۴، ۵۳۵، ۵۳۶، ۵۳۷، ۵۳۸، ۵۳۹، ۵۴۰، ۵۴۱، ۵۴۲، ۵۴۳، ۵۴۴، ۵۴۵، ۵۴۶، ۵۴۷، ۵۴۸، ۵۴۹، ۵۵۰، ۵۵۱، ۵۵۲، ۵۵۳، ۵۵۴، ۵۵۵، ۵۵۶، ۵۵۷، ۵۵۸، ۵۵۹، ۵۶۰، ۵۶۱، ۵۶۲، ۵۶۳، ۵۶۴، ۵۶۵، ۵۶۶، ۵۶۷، ۵۶۸، ۵۶۹، ۵۷۰، ۵۷۱، ۵۷۲، ۵۷۳، ۵۷۴، ۵۷۵، ۵۷۶، ۵۷۷، ۵۷۸، ۵۷۹، ۵۸۰، ۵۸۱، ۵۸۲، ۵۸۳، ۵۸۴، ۵۸۵، ۵۸۶، ۵۸۷، ۵۸۸، ۵۸۹، ۵۹۰، ۵۹۱، ۵۹۲، ۵۹۳، ۵۹۴، ۵۹۵، ۵۹۶، ۵۹۷، ۵۹۸، ۵۹۹، ۶۰۰، ۶۰۱، ۶۰۲، ۶۰۳، ۶۰۴، ۶۰۵، ۶۰۶، ۶۰۷، ۶۰۸، ۶۰۹، ۶۱۰، ۶۱۱، ۶۱۲، ۶۱۳، ۶۱۴، ۶۱۵، ۶۱۶، ۶۱۷، ۶۱۸، ۶۱۹، ۶۲۰، ۶۲۱، ۶۲۲، ۶۲۳، ۶۲۴، ۶۲۵، ۶۲۶، ۶۲۷، ۶۲۸، ۶۲۹، ۶۳۰، ۶۳۱، ۶۳۲، ۶۳۳، ۶۳۴، ۶۳۵، ۶۳۶، ۶۳۷، ۶۳۸، ۶۳۹، ۶۴۰، ۶۴۱، ۶۴۲، ۶۴۳، ۶۴۴، ۶۴۵، ۶۴۶، ۶۴۷، ۶۴۸، ۶۴۹، ۶۵۰، ۶۵۱، ۶۵۲، ۶۵۳، ۶۵۴، ۶۵۵، ۶۵۶، ۶۵۷، ۶۵۸، ۶۵۹، ۶۶۰، ۶۶۱، ۶۶۲، ۶۶۳، ۶۶۴، ۶۶۵، ۶۶۶، ۶۶۷، ۶۶۸، ۶۶۹، ۶۷۰، ۶۷۱، ۶۷۲، ۶۷۳، ۶۷۴، ۶۷۵، ۶۷۶، ۶۷۷، ۶۷۸، ۶۷۹، ۶۸۰، ۶۸۱، ۶۸۲، ۶۸۳، ۶۸۴، ۶۸۵، ۶۸۶، ۶۸۷، ۶۸۸، ۶۸۹، ۶۹۰، ۶۹۱، ۶۹۲، ۶۹۳، ۶۹۴، ۶۹۵، ۶۹۶، ۶۹۷، ۶۹۸، ۶۹۹، ۷۰۰، ۷۰۱، ۷۰۲، ۷۰۳، ۷۰۴، ۷۰۵، ۷۰۶، ۷۰۷، ۷۰۸، ۷۰۹، ۷۱۰، ۷۱۱، ۷۱۲، ۷۱۳، ۷۱۴، ۷۱۵، ۷۱۶، ۷۱۷، ۷۱۸، ۷۱۹، ۷۲۰، ۷۲۱، ۷۲۲، ۷۲۳، ۷۲۴، ۷۲۵، ۷۲۶، ۷۲۷، ۷۲۸، ۷۲۹، ۷۳۰، ۷۳۱، ۷۳۲، ۷۳۳، ۷۳۴، ۷۳۵، ۷۳۶، ۷۳۷، ۷۳۸، ۷۳۹، ۷۴۰، ۷۴۱، ۷۴۲، ۷۴۳، ۷۴۴، ۷۴۵، ۷۴۶، ۷۴۷، ۷۴۸، ۷۴۹، ۷۵۰، ۷۵۱، ۷۵۲، ۷۵۳، ۷۵۴، ۷۵۵، ۷۵۶، ۷۵۷، ۷۵۸، ۷۵۹، ۷۶۰، ۷۶۱، ۷۶۲، ۷۶۳، ۷۶۴، ۷۶۵، ۷۶۶، ۷۶۷، ۷۶۸، ۷۶۹، ۷۷۰، ۷۷۱، ۷۷۲، ۷۷۳، ۷۷۴، ۷۷۵، ۷۷۶، ۷۷۷، ۷۷۸، ۷۷۹، ۷۸۰، ۷۸۱، ۷۸۲، ۷۸۳، ۷۸۴، ۷۸۵، ۷۸۶، ۷۸۷، ۷۸۸، ۷۸۹، ۷۹۰، ۷۹۱، ۷۹۲، ۷۹۳، ۷۹۴، ۷۹۵، ۷۹۶، ۷۹۷، ۷۹۸، ۷۹۹، ۸۰۰، ۸۰۱، ۸۰۲، ۸۰۳، ۸۰۴، ۸۰۵، ۸۰۶، ۸۰۷، ۸۰۸، ۸۰۹، ۸۱۰، ۸۱۱، ۸۱۲، ۸۱۳، ۸۱۴، ۸۱۵، ۸۱۶، ۸۱۷، ۸۱۸، ۸۱۹، ۸۲۰، ۸۲۱، ۸۲۲، ۸۲۳، ۸۲۴، ۸۲۵، ۸۲۶، ۸۲۷، ۸۲۸، ۸۲۹، ۸۳۰، ۸۳۱، ۸۳۲، ۸۳۳، ۸۳۴، ۸۳۵، ۸۳۶، ۸۳۷، ۸۳۸، ۸۳۹، ۸۴۰، ۸۴۱، ۸۴۲، ۸۴۳، ۸۴۴، ۸۴۵، ۸۴۶، ۸۴۷، ۸۴۸، ۸۴۹، ۸۵۰، ۸۵۱، ۸۵۲، ۸۵۳، ۸۵۴، ۸۵۵، ۸۵۶، ۸۵۷، ۸۵۸، ۸۵۹، ۸۶۰، ۸۶۱، ۸۶۲، ۸۶۳، ۸۶۴، ۸۶۵، ۸۶۶، ۸۶۷، ۸۶۸، ۸۶۹، ۸۷۰، ۸۷۱، ۸۷۲، ۸۷۳، ۸۷۴، ۸۷۵، ۸۷۶، ۸۷۷، ۸۷۸، ۸۷۹، ۸۸۰، ۸۸۱، ۸۸۲، ۸۸۳، ۸۸۴، ۸۸۵، ۸۸۶، ۸۸۷، ۸۸۸، ۸۸۹، ۸۹۰، ۸۹۱، ۸۹۲، ۸۹۳، ۸۹۴، ۸۹۵، ۸۹۶، ۸۹۷، ۸۹۸، ۸۹۹، ۹۰۰، ۹۰۱، ۹۰۲، ۹۰۳، ۹۰۴، ۹۰۵، ۹۰۶، ۹۰۷، ۹۰۸، ۹۰۹، ۹۱۰، ۹۱۱، ۹۱۲، ۹۱۳، ۹۱۴، ۹۱۵، ۹۱۶، ۹۱۷، ۹۱۸، ۹۱۹، ۹۲۰، ۹۲۱، ۹۲۲، ۹۲۳، ۹۲۴، ۹۲۵، ۹۲۶، ۹۲۷، ۹۲۸، ۹۲۹، ۹۳۰، ۹۳۱، ۹۳۲، ۹۳۳، ۹۳۴، ۹۳۵، ۹۳۶، ۹۳۷، ۹۳۸، ۹۳۹، ۹۴۰، ۹۴۱، ۹۴۲، ۹۴۳، ۹۴۴، ۹۴۵، ۹۴۶، ۹۴۷، ۹۴۸، ۹۴۹، ۹۵۰، ۹۵۱، ۹۵۲، ۹۵۳، ۹۵۴، ۹۵۵، ۹۵۶، ۹۵۷، ۹۵۸، ۹۵۹، ۹۶۰، ۹۶۱، ۹۶۲، ۹۶۳، ۹۶۴، ۹۶۵، ۹۶۶، ۹۶۷، ۹۶۸، ۹۶۹، ۹۷۰، ۹۷۱، ۹۷۲، ۹۷۳، ۹۷۴، ۹۷۵، ۹۷۶، ۹۷۷، ۹۷۸، ۹۷۹، ۹۸۰، ۹۸۱، ۹۸۲، ۹۸۳، ۹۸۴، ۹۸۵، ۹۸۶، ۹۸۷، ۹۸۸، ۹۸۹، ۹۹۰، ۹۹۱، ۹۹۲، ۹۹۳، ۹۹۴، ۹۹۵، ۹۹۶، ۹۹۷، ۹۹۸، ۹۹۹، ۱۰۰۰، ۱۰۰۱، ۱۰۰۲، ۱۰۰۳، ۱۰۰۴، ۱۰۰۵، ۱۰۰۶، ۱۰۰۷، ۱۰۰۸، ۱۰۰۹، ۱۰۱۰، ۱۰۱۱، ۱۰۱۲، ۱۰۱۳، ۱۰۱۴، ۱۰۱۵، ۱۰۱۶، ۱۰۱۷، ۱۰۱۸، ۱۰۱۹، ۱۰۲۰، ۱۰۲۱، ۱۰۲۲، ۱۰۲۳، ۱۰۲۴، ۱۰۲۵، ۱۰۲۶، ۱۰۲۷، ۱۰۲۸، ۱۰۲۹، ۱۰۳۰، ۱۰۳۱، ۱۰۳۲، ۱۰۳۳، ۱۰۳۴، ۱۰۳۵، ۱۰۳۶، ۱۰۳۷، ۱۰۳۸، ۱۰۳۹، ۱۰۴۰، ۱۰۴۱، ۱۰۴۲، ۱۰۴۳، ۱۰۴۴، ۱۰۴۵، ۱۰۴۶، ۱۰۴۷، ۱۰۴۸، ۱۰۴۹، ۱۰۵۰، ۱۰۵۱، ۱۰۵۲، ۱۰۵۳، ۱۰۵۴، ۱۰۵۵، ۱۰۵۶، ۱۰۵۷، ۱۰۵۸، ۱۰۵۹، ۱۰۶۰، ۱۰۶۱، ۱۰۶۲، ۱۰۶۳، ۱۰۶۴، ۱۰۶۵، ۱۰۶۶، ۱۰۶۷، ۱۰۶۸، ۱۰۶۹، ۱۰۷۰، ۱۰۷۱، ۱۰۷۲، ۱۰۷۳، ۱۰۷۴، ۱۰۷۵، ۱۰۷۶، ۱۰۷۷، ۱۰۷۸، ۱۰۷۹، ۱۰۸۰، ۱۰۸۱، ۱۰۸۲، ۱۰۸۳، ۱۰۸۴، ۱۰۸۵، ۱۰۸۶، ۱۰۸۷، ۱۰۸۸، ۱۰۸۹، ۱۰۹۰، ۱۰۹۱، ۱۰۹۲، ۱۰۹۳، ۱۰۹۴، ۱۰۹۵، ۱۰۹۶، ۱۰۹۷، ۱۰۹۸، ۱۰۹۹، ۱۱۰۰، ۱۱۰۱، ۱۱۰۲، ۱۱۰۳، ۱۱۰۴، ۱۱۰۵، ۱۱۰۶، ۱۱۰۷، ۱۱۰۸، ۱۱۰۹، ۱۱۱۰، ۱۱۱۱، ۱۱۱۲، ۱۱۱۳، ۱۱۱۴، ۱۱۱۵، ۱۱۱۶، ۱۱۱۷، ۱۱۱۸، ۱۱۱۹، ۱۱۲۰، ۱۱۲۱، ۱۱۲۲، ۱۱۲۳، ۱۱۲۴، ۱۱۲۵، ۱۱۲۶، ۱۱۲۷، ۱۱۲۸، ۱۱۲۹، ۱۱۳۰، ۱۱۳۱، ۱۱۳۲، ۱۱۳۳، ۱۱۳۴، ۱۱۳۵، ۱۱۳۶، ۱۱۳۷، ۱۱۳۸، ۱۱۳۹، ۱۱۴۰، ۱۱۴۱، ۱۱۴۲، ۱۱۴۳، ۱۱۴۴، ۱۱۴۵، ۱۱۴۶، ۱۱۴۷، ۱۱۴۸، ۱۱۴۹، ۱۱۵۰، ۱۱۵۱، ۱۱۵۲، ۱۱۵۳، ۱۱۵۴، ۱۱۵۵، ۱۱۵۶، ۱۱۵۷، ۱۱۵۸، ۱۱۵۹، ۱۱۶۰، ۱۱۶۱، ۱۱۶۲، ۱۱۶۳، ۱۱۶۴، ۱۱۶۵، ۱۱۶۶، ۱۱۶۷، ۱۱۶۸، ۱۱۶۹، ۱۱۷۰، ۱۱۷۱، ۱۱۷۲، ۱۱۷۳، ۱۱۷۴، ۱۱۷۵، ۱۱۷۶، ۱۱۷۷، ۱۱۷۸، ۱۱۷۹، ۱۱۸۰، ۱۱۸۱، ۱۱۸۲، ۱۱۸۳، ۱۱۸۴، ۱۱۸۵، ۱۱۸۶، ۱۱۸۷، ۱۱۸۸، ۱۱۸۹، ۱۱۹۰، ۱۱۹۱، ۱۱۹۲، ۱۱۹۳، ۱۱۹۴، ۱۱۹۵، ۱۱۹۶، ۱۱۹۷، ۱۱۹۸، ۱۱۹۹، ۱۲۰۰، ۱۲۰۱، ۱۲۰۲، ۱۲۰۳، ۱۲۰۴، ۱۲۰۵، ۱۲۰۶، ۱۲۰۷، ۱۲۰۸، ۱۲۰۹، ۱۲۱۰، ۱۲۱۱، ۱۲۱۲، ۱۲۱۳، ۱۲۱۴، ۱۲۱۵، ۱۲۱۶، ۱۲۱۷، ۱۲۱۸، ۱۲۱۹، ۱۲۲۰، ۱۲۲۱، ۱۲۲۲، ۱۲۲۳، ۱۲۲۴، ۱۲۲۵، ۱۲۲۶، ۱۲۲۷، ۱۲۲۸، ۱۲۲۹، ۱۲۳۰، ۱۲۳۱، ۱۲۳۲، ۱۲۳۳، ۱۲۳۴، ۱۲۳۵، ۱۲۳۶، ۱۲۳۷، ۱۲۳۸، ۱۲۳۹، ۱۲۴۰، ۱۲۴۱، ۱۲۴۲، ۱۲۴۳، ۱۲۴۴، ۱۲۴۵، ۱۲۴۶، ۱۲۴۷، ۱۲۴۸، ۱۲۴۹، ۱۲۵۰، ۱۲۵۱، ۱۲۵۲، ۱۲۵۳، ۱۲۵۴، ۱۲۵۵، ۱۲۵۶، ۱۲۵۷، ۱۲۵۸، ۱۲۵۹، ۱۲۶۰، ۱۲۶۱، ۱۲۶۲، ۱۲۶۳، ۱۲۶۴، ۱۲۶۵، ۱۲۶۶، ۱۲۶۷، ۱۲۶۸، ۱۲۶۹، ۱۲۷۰، ۱۲۷۱، ۱۲۷۲، ۱۲۷۳، ۱۲۷۴، ۱۲۷۵، ۱۲۷۶، ۱۲۷۷، ۱۲۷۸، ۱۲۷۹، ۱۲۸۰، ۱۲۸۱، ۱۲۸۲، ۱۲۸۳، ۱۲۸۴، ۱۲۸۵، ۱۲۸۶، ۱۲۸۷، ۱۲۸۸، ۱۲۸۹، ۱۲۹۰، ۱۲۹۱، ۱۲۹۲، ۱۲۹۳، ۱۲۹۴، ۱۲۹۵، ۱۲۹۶، ۱۲۹۷، ۱۲۹۸، ۱۲۹۹، ۱۳۰۰، ۱۳۰۱، ۱۳۰۲، ۱۳۰۳، ۱۳۰۴، ۱۳۰۵، ۱۳۰۶، ۱۳۰۷، ۱۳۰۸، ۱۳۰۹، ۱۳۱۰، ۱۳۱۱، ۱۳۱۲، ۱۳۱۳، ۱۳۱۴،

نیا جائے گا (۱)۔

غیر معقولات میں سے خون، پیپ اور اس جیسی چیزیں:
۱۲- اگر سبیل میں سے کسی ایک سے خوب پیپ نکلے تو اس کے متعلق فتاویٰ کے اقوال میں:

پہلا قول یہ ہے کہ دیگر تمام نجاستوں کی طرح اس کا دھونا بھی ضروری ہے اور اس میں پتھر سے استنجا کرنا کافی نہیں، یہ مالکیہ اور شافعیہ دونوں کا ایک قول ہے، کیونکہ نجاست سے پاکی حاصل کرنے میں دھونا اصل ہے، اور چھٹا پانچا خانہ میں اس کو نہ دھرت کی وجہ سے مکہ کرنا یا گیا ہے، اور یہاں کوئی ضرورت نہیں کیونکہ اس قسم کی چیزیں سبیل میں سے نکلنا لازم ہے۔

اس قول کے قائلین نے اس حدیث سے بھی استدلال کیا ہے: "ان النبی ﷺ فمرو بغسل الذکر من المذی" (۲) (نبی ﷺ نے مذی کی وجہ سے مضمون غسل کو دھونے کا حکم دیا) اور مرد و عورت کے لئے ہوتا ہے۔ ابن عبد البر نے کہا کہ ان حضرات نے اس طرح استدلال کیا ہے کہ تمام آثار میں اتنا ظاہر اسانید کے اثبات کے باوجود، ستم کا ذکر نہیں ہے بلکہ ان میں صحت ہی کا ذکر ہے، جیسا کہ حضرت علی کی روایت میں مذی کی وجہ سے دھونے کا حکم آیا ہے۔

اور دوسرا قول یہ ہے کہ اس میں بھی پتھر سے استنجا کرنا (تتمہ) کافی ہوتا ہے، یہ غالباً اہل حنفیہ کی رائے ہے، مالکیہ اور شافعیہ دونوں کا ایک قول یہی ہے، یہ تو اس صورت میں ہے جب وہ چھٹا پانچا خانہ

پیش کرتے ہوئے ترنید ہو رہی ہو، یا اس طرح پر پورے وقت یا اس وقت کو مہینہ ہو کہ ہر دوں ایک مرتبہ یا اس سے زائد حدت پیش آ جاتا ہو، معاف ہے، اگر جس جگہ دنگ جائے اس کا دھونا ضروری نہیں، اور نہ سنت ہے، اگرچہ غسل حوال میں منوٹ جائے گا، اور نماز اٹل ہو جائے گی، خود وہ حدت پانچا خانہ ہو یا پیٹاب اور مذی ہو یا اس کے علاوہ (۱)۔

استنجا کرنے کا سبب:

۱۲- فقہاء کا اتفاق ہے کہ سبیل میں سے معقولات پر جو نجاست خارج ہو کر ملوث کرنے والی ہو تو گذشتہ طریقہ کے مطابق اس سے پاکی حاصل کی جائے گی۔ اور جو اس کے علاوہ صورتیں ہیں ان میں اختلاف اور تفصیل ہے (۲) جس کا بیان مندرجہ ذیل ہے:

غیر معقولات نکلنے والی شے:

۱۳- پیٹاب اور پانچا خانہ کے مقام سے جو بیج عام طور سے نہیں نکلتی مثلاً، کناری، کینر، مرہا، تر، دھنگ، حات میں سبیل سے نکلی ہو، خواہ پاک ہو یا نجس تو اس کے نکلنے سے استنجا نہیں کیا جائے گا۔
اور جب تر ہو اور مخرج کو ملوث کر دے تو اس سے استنجا کیا جائے گا۔ اگر وہ مخرج کو ملوث نہ کرے تو نہ دھو اور مالکیہ کی رائے یہ ہے کہ اس کی وجہ سے استنجا نہیں کیا جائے گا۔ شافعیہ اور حنابلہ دونوں کا مقدم قول بھی یہی ہے۔ شافعیہ اور حنابلہ کا دوسرا قول یہ ہے کہ ریح کے علاوہ سبیل میں سے نکلنے والی شے کی وجہ سے استنجا

(۱) رد المحتار، ۲۲۳، حاشیہ المذوق، ۱۱۳، پہلی لکچر، ۳۸، بغلی، ۱۰، کتاب الطہارۃ، ۶۰۔

(۲) حاشیہ ۳، ان النبی ﷺ فمرو بغسل الذکر، "کی روایت بخاری و مسلم نے حضرت علی سے کی ہے (فتح الباری، ۱۹۷، طبع استنباط صحیح مسلم تحقیق محمد قزوینی، ۲۳، طبع بیروت، ۱۰)۔

(۱) حاشیہ مرسول، ۱۱، انوار المذوق، ۳۳۔
(۲) مرقی المفاتیح، حاشیہ المصطلح، ۲۳-۲۵، قد خیر، ۴۰۰، بغلی، ۱۱، کتاب الطہارۃ، ۶۰۔

سے مخلوط ہو کر نہ رہے۔

اس قول کی دلیل یہ ہے کہ اس کسبہ مکرر کی وجہ سے اگرچہ اس کے دھونے میں مشقت نہیں ہوتی مین یہ مشقت کا مکمل ضد ہے، اور مذی تو معتاد اور کثیر القویٰ ہے اور اس کی وجہ سے عضو تناسل کا دھونا ہر قسمی (خوف قیاس) ہے، اور کہا گیا ہے کہ وہ سب نہیں (۱)۔

سہیلین کے متبادل مخرج سے نکلنے والی چیز:

۱۵- حدیث کے لئے جب کوئی اور راستہ کھل جائے اور اس سے حدیث کا مخرج معتاد ہو جائے تو اس کو بھی مالکیہ کے بقول پھر وہی د سے صاف کیا جائے گا، وہ جسم کے دوسرے حصے کے حکم میں نہیں ہے، کیونکہ یہ اس متعین شخص کے اعتبار سے معتاد ہو گیا ہے۔

حنا بد کا مسلک یہ ہے کہ جب مخرج معتاد ہو جائے اور اگر راستہ کھل جائے تو اس کی صفائی کے لئے پھر کا استعمال کافی نہیں ہے بلکہ اس کا دھونا ضروری ہے کیونکہ یہ مخرج معتاد کے ملا وہ ہے، اور ان ہی کا یک قول یہ ہے کہ کافی ہو جائے گا۔

نہیں اس مسئلہ میں حنفیہ اور ثانیہ کا قول نہیں ملا (۲)۔

مذی:

۱۶- حنفیہ کے نزدیک مذی ناپاک ہے، لہذا دوسری نجاستوں کی طرح اس کی وجہ سے پانی اور پتھر کے ذریعہ استنجا یا جائے گا، اور پتھر یا پانی کے ذریعہ اس سے استنجا کرنا کافی ہوگا۔ مالکیہ کا ایک قول بھی یہی ہے جو ان کے قول مشہور کے خلاف ہے، اور ثانیہ کا قول ظہر اور حنا بد کی یک روایت بھی یہی ہے۔

(۱) فتح القدیر ۱/ ۵۰۰، البحر الرائق ۱/ ۲۵۳، قد خیرہ ۱/ ۲۰۰، اہلوی بی ۱/ ۴۳ شرح منظومہ المسحوبات لغیر مولا فی ص ۲۵ طبع دمشق، انشی ۱/ ۱۱۳۔
(۲) قد خیرہ ۱/ ۲۰۳، انشی ۱/ ۱۱۸۔

اور مالکیہ کا قول مشہور جو حنا بد کی ایک روایت ہے یہ ہے کہ یہی صورت میں پانی کا استعمال ضروری ہے، پتھر کا استعمال کافی نہیں، اس لئے کہ مروی ہے کہ حضرت علیؓ نے فرمایا: ”کنت رجلاً ملأء فاستحیت أن أسأل رسول الله ﷺ لمكان ابنته، فأمرت المقداد بن الأسود فسأله، فقال يغسل ذكره وأنثیه ويتوضأ“ (۱) (میں کثیر المذی شخص تھا تو رسول اللہ ﷺ سے مسئلہ دریافت کرنے میں میں نے شرم محسوس کیا، کیونکہ آپ ﷺ کی صاحبہؓ کی یہ یہی روایت میں تھیں اس لئے میں نے مقدادؓ سے کہا کہ آپ دریافت کریں، چنانچہ انہوں نے دریافت کیا تو رسول اللہ ﷺ نے فرمایا کہ عضو تناسل اور خصیتین کو دھوئیں اور وضو کر لیں، اور ایک روایت کے الفاظ ہیں: ”یغسل ذکره ويتوضأ“ (عضو تناسل کو دھو کر وضو کرے)۔

مالکیہ کے نزدیک دھونا اس وقت ضروری ہے جب مذی معروف لذت کے ساتھ خارج ہو، اور اگر بالکل بلا لذت کے خارج ہو جائے تو دھونا ضروری نہ ہوگا بلکہ پتھر کا استعمال کرنا کافی ہوگا، بشرطیکہ ہر دن مسلسل پل کی طرح خارج نہ ہو، اس صورت میں پانی اور پتھر سے اس کا ازالہ مطلوب نہیں ہے بلکہ وہ معاف ہے (۲)۔

۱۷- مذی:

۱- وہی نکلنے والی ایک ناپاک شے ہے۔ چاروں مذاہب کے فقہاء

(۱) حدیث علیؓ: ”کنت رجلاً ملأء“ کی روایت بخاری، مسلم، ابوداؤد اور ترمذی نے کی ہے اور لفظ ”وأنثیه“ کو ذکر کرنے میں ابوداؤد منفرد ہیں (فتح الباری ۱/ ۲۹۹ طبع المنقہ، صحیح مسلم ۱/ ۲۳ تحقیق محمد زود عبدالماتی، سنن ابی داؤد ۱/ ۱۳۲ طبع مطبعة سنن لمیش ۱/ ۱۵ طبع دار المعرفہ)۔

(۲) المحلاوی علی الدرر ۱/ ۷۳، قد خیرہ ۱/ ۲۰۰۔

کے نزدیک اس میں پانی پینے سے استنجا کافی ہے (۱)۔

رتج:

۱۸- رتج نکلنے کی وجہ سے رتج نہیں ہے۔ چاروں مذاہب کے متنباء نے اس کی صراحت کی ہے۔ حنفیہ نے کہا کہ رتج کی وجہ سے استنجا کرنا بدعت ہے اور اس کا تقاضا یہ ہے کہ ان کے نزدیک یہ حرام ہو۔ وراقی کے مثل ثنائیہ میں سے قلیونی کا قول ہے: بلکہ وہ حرام ہے، کیونکہ وہ ناسد عبادت ہے۔

مالکیہ اور ثنائیہ کے نزدیک مکروہ ہے۔ دسوقی نے بکراۃ میں رتج کی وجہ نبی کریم ﷺ کا یہ ارشاد ہے: "لیس منا من استنجی من ریح" (۲) (وہ شخص ہم میں سے نہیں جو رتج خارج ہونے سے استنجا کرے) ورنہ نبی کریم کے لئے ہے۔ ثنائیہ میں سے صاحب نہیۃ المحتج نے کہا کہ ثروت رتج کی وجہ سے استنجا کرنا واجب ہے، نہ مستحب، اگرچہ محل تر ہو جائے۔ اور ابن حجر عسقلانی نے کہا کہ رتج رتج کی وجہ سے استنجا کرنا مکروہ ہے، سوائے یہ کہ (رتج کا) ثروت محل تر ہونے کی حالت میں ہو۔

حنابلہ کی تعبیر یہ ہے کہ اس سے (استنجا) واجب نہ ہوگا، ان کے ورج ذیل استدلال کا تقاضا یہ ہے کہ کم از کم وہ مکروہ ہو، صاحب المغنی

(۱) جامعہ الطحاوی علی الدرر ۱/۱۶۳، جامعہ الترمذی ۱/۳۳۳۔

(۲) حدیث: "لیس منا من استنجی من ریح" کی روایت ابن مسعود نے اپنی تاریخ میں حضرت جابر بن عبد اللہ سے ان الفاظ میں کی ہے: میں استنجی من الریح فلیس منا" (جس نے رتج نکلنے سے استنجا کیا وہ ہم میں سے نہیں)۔ اس حدیث کے ایک روایت ثروتی من ظاہر میں ہے۔ مزین میں کہا گیا ہے کہ اس کی دس کتب حدیث میں ہیں جن میں مکر باتیں ہیں۔ یہ حدیث اس حدیث کو اس میں شمار کیا ہے۔ ساجی نے کہا کہ ثروتی ضعیف ہیں۔ یہ حدیث اس میں عام سے مروی ہے کہ وہ کذاب تھے (فیض القدیر ۱/۱۶ طبع المکتبۃ الشریعہ ۳۵۷)۔

نے کہا ہے کہ نبی اکرم ﷺ سے مروی ہے: "من استنجی من ریح فلیس منا" (جس شخص نے ثروت رتج کی وجہ سے استنجا کیا وہ ہم میں سے نہیں)۔ اس حدیث کی روایت طحاوی نے اپنی مجموعہ میں کی ہے، اور زبید بن سلم سے اللہ تعالیٰ کے ارشاد: "إذا قصم البی الصلاۃ فاعسلوا وحوھکم" (۳) (جب تم نماز کو اٹھو تو پانی پین اور اپنے ماتھوں کو سبوسیت صابیا کرو) کی تفسیر میں مروی ہے کہ جب تم نیند سے کھڑے ہو، اس آیت میں اللہ تعالیٰ نے وضو کے حادوس کی اور چیز کا حکم نہیں دیا، یعنی اگر استنجا وہ جب ہوتا تو اللہ تعالیٰ اس کا حکم دیتے، کیونکہ اس نے کی حالت میں ثروت رتج کا طن مایب ہے۔ اس سے معلوم ہو کہ استنجا واجب نہیں ہے، اور اس وجہ سے بھی کہ جب ریح کی طرف سے ہوتا ہے، اور اس موقع پر استنجا کے لئے کوئی نص در نہیں ہوئی ہے، اور نہ یہ مخصوص حدیث کے حکم میں ہے، کیونکہ استنجا کی مشروعیت ازلیہ نجاست کے لئے ہے، اور یہاں کوئی نجاست نہیں (۴)۔

پانی کے ذریعہ استنجا:

۱۹- چاروں مذاہب کا اس بات پر اتفاق ہے کہ پانی کے ذریعہ استنجا کرنا مستحب ہے۔ بعض صحابہ و تابعین سے پانی کے ذریعہ استنجا کرنے پر تعمید در ہوئی ہے، ماباہل کی وجہ یہ ہے کہ یہ مذہبی چیز ہے۔

پانی کا استعمال کافی ہونے کی دلیل وہ روایت ہے جو حضرت انس بن مالک سے مروی ہے، وہ فرماتے ہیں: "کان السبی ﷺ یدخل الحلاء فاحمل افا و علام یحوی اداۃ من ماء وعرة، فاستنجی بالماء" (نبی اکرم ﷺ قضاء حاجت کے

(۱) سورۃ مائدہ ۶۸۔

(۲) البحر الرائق ۱/۲۵۲، جامعہ الترمذی ۱/۳۳۳، جامعہ الطحاوی ۱/۳۳۳، مجمع الزوائد ۱۱/۱۱۱۔

یا ہے اس سے نہیں کیا جائے گا۔ غرض یہ اس کی تفصیل "ری" ہے۔ یہ جمہور علماء کا قول ہے، ان میں سے امام احمد کی معتد روایت بھی یہی ہے، اور مذہب حنابلہ کی صحیح روایت بھی یہی ہے۔

امام احمد کی ایک روایت جس کو ابو بکر نے اختیار کیا ہے یہ ہے کہ اتھار کے لئے پتھر کے حادہ اور مری کوئی ٹھوس چیز مثلاً کڑی یا پتھر وغیرہ کا استعمال کرنا کافی نہ ہوگا یہ تکذیبی کرم ﷺ نے پتھر کا حکم فرمایا ہے۔ "وَأَرْأَيْتُمْ كَيْفَ كَانُوا يَتَوَضَّأُونَ بِهَا" اور اس وجہ سے بھی کہ یہ ایک رخصت ہے جس کے متعلق ایک مخصوص کلمہ کے رموز کرنے کا شریعت کا حکم وارد ہو ہے، لہذا اسی پر کتب و کرنا ضروری ہے جیسے تقیم کے لئے مٹی۔

جمہور کے قول کی دلیل وہ حدیث ہے جس کو ابو داؤد شریف سے روایت کیا ہے، وہ فرماتے ہیں: "سئل رسول اللہ ﷺ عن الاستنابة فقال: بثلاثة أحجار ليس فيها رحيق" (۱) (رسول اللہ ﷺ سے پانی حاصل کرنے کے بارے میں دریافت کیا تو آپ ﷺ نے فرمایا: تین پتھروں سے ہو، اس میں کوئی کوبہ اور پانامہ نہ ہو) تو اگر آپ ﷺ پتھر اور جو چیزیں پتھر کے مثل ہیں ان کا "ادنیٰ" مانتے تو رجم کا استشہاد کرتے، اس سے کہ اس کو ذکر کرنے کی کوئی ضرورت نہ ہوتی، اور پھر رجم کو بلا خاص ذکر کرنے کا کوئی فائدہ نہیں تھا۔

(۱) الرجم: کوبہ اور پانامہ کو کہتے ہیں جیسا کہ لمبارح میں ماہ (رمح) کے تحت آیا ہے۔ اور حدیث: "مثل رسول اللہ ﷺ" عن الاستنابة فقال بثلاثة أحجار.... کی روایت ابو داؤد ابن ماجہ اور بیہقی سے خزیمہ بن ثابت عن رسول اللہ ﷺ نے وہ حدیث ہے اور شواہد اس کو صحیح قرار دیا ہے اور اسی طرح شعبہ ﷺ نے بھی صحیح قرار دیا ہے (۱۴۸۱ طبع الکلیات الاذہم یہ سنن ابن ماجہ ۱۴۸۱، تحقیق ۱۰۰ عبدالمہدی، شرح السنن للشیخ شعبہ ﷺ ۱۵۰ طبع المکتب الاسلامیہ ۱۳۹۰ھ تہذیب دار الفکر، ج ۱، ص ۵۵۰ طبع دار الفکر)۔

مستحب ہے، اور اگر پانی پئے، اور پتھر بعد میں استعمال کرے تو یہ مکروہ ہے۔ اس سے کہ حضرت "ع" ش کا قول ہے: "مروا ارجوا حکن و یسبحوا الحجارۃ الماء لانی استحبہم و ان رسول اللہ ﷺ کان یفعلہ" (۱) (تم اپنے اپنے شہرہ میں سے کوبہ دو پتھر کے بعد پانی استعمال کیا کریں، چونکہ میں (انہیں سننے سے) شرماتی ہوں، اور رسول اللہ ﷺ ایسا کرتے تھے)۔

شعبہ کے یہاں ایک قول یہ ہے کہ پانی سے وضو سنت ہے۔ اور ایک قول یہ ہے کہ وہوں کو جمع کرنا ہمارے زمانے میں سنت ہے، اور ایک قول یہ ہے کہ جمع کرنا قطعاً سنت ہے، اور یہی قول صحیح ہے۔ اور کسی پر فتویٰ ہے جیسا کہ غرض حق میں ہے۔

شرٹ وغیرہ کے پانی اور پتھر، وہوں کے جمع کرنے کی اہلیت پر اس سے بھی استدلال کیا ہے کہ قبائلی لوگوں کو جمع کرتے تھے تو اللہ تعالیٰ نے ان لوگوں کی اس طرح تعریف فرمائی ہے: "بنی اللہ یحبب التواہب و یحبب المتطہرون" (۲) (اے شک اللہ محبت رکھتا ہے وہ پر کرنے والوں سے اور محبت رکھتا ہے پاک صاف رہنے والوں سے)۔ ذہبی کی تحقیق یہ ہے کہ اس سلسلہ میں کوئی صحیح روایت یہی نہیں ہے جس میں یہ ہو کہ "لوگ" دونوں کو استعمال کرتے تھے بلکہ اس میں صرف یہ ہے کہ "لوگ" پانی سے استنجا کیا کرتے تھے (۳)۔

استنجا کس چیز کے ذریعہ کیا جائے:

۲۲- استنجا کے لئے جو چیز کے ذریعہ کیا جائے گا البتہ جس سے منع کیا

(۱) حدیث: "مروا ارجوا حکن و یسبحوا الحجارۃ الماء" کی تخریج فقہ نمبر ۱۹ کے تحت گذر چکی۔

(۲) سورہ بقرہ ۱۷۷۔

(۳) معجم ابن ابی شیبہ، مجموعہ ۱۰۰۳، حاشیہ الرسولی ۱۰۱۱، التخریج ۱۰۱۸، کتاب الفتن، ۵۵۷، الفروع ۱۰۵۱۔

و حضرت سہیلؑ سے روایت ہے وہ فرماتے ہیں کہ ان سے کہا گیا کہ تمہارے نبی نے تمہیں تم کو صحتی ہے یہاں تک کہ قضاء حاجت کا طریقہ بھی؟ تو انہوں نے فرمایا: "اجل، لقد بھانا ان مستقبل القیمة لغاط او ہوں، لو ان مستنجی بالیمین، لو ان مستنجی باقل من ثلاثة احجار، لو ان مستنجی بوجع او عظم" (۱) (ہاں، ہم کو منع فرمایا کہ ہم پینٹا بیا پاخانہ کے وقت قبہ کی طرف رخ کریں، یا پیکہ میں ماتھ سے استنجا کریں، یا پیکہ ہم تین پتھروں سے کم سے استنجا کریں، یا پیکہ ہم دو یا چوبی سے استنجا کریں)۔

و نیم سے یہ جدا ہے، اس لئے کہ یہاں ازلہ نجاست مقبہ ہے، و یہ پتھر کے مادہ سے بھی حاصل ہو جاتا ہے، و ماتیم و یہ قیاسی و عقلی نہیں ہے۔

کیا استنجا محل کو پاک کرنے والا ہے؟

۲۳- اس سب سے میں فقہاء کے وقول ہیں:

ہا اقول یہ ہے کہ استنجا سے محل پاک ہو جائے گا۔ یہ حنفیہ مالکیہ و حنابلہ کا یک قول ہے، اس تمام سے کہا کہ شریعت سے اس کی طہارت کا اعتبار کیا ہے، کیونکہ: "امستنجی بھی ان مستنجی بروث او عظم و قال ابھما لا بطھران" (۲) (بی علیہ السلام) کو برہم دہی سے استنجا کرے سے منع کیا ہے، و فرمایا: کہ یہ دونوں پاک میں کرتے) تو معلوم ہو کہ جس چیز کے وسیعہ استنجا کرنے کی

(۱) حضرت سہیلؑ و ابی حذیفہؑ رحمہما علیہما علیکم السلام کی روایت سے کہ ہے (صحیح مسلم ۲۲۳ طبع عتی لکھنؤ)۔

(۲) حدیث: "ان البی علیہ السلام لھی ان مستنجی بروث" کی روایت دیکھیں حضرت ابو ہریرہؓ سے کہ ہے و فرمایا کہ اس کی سند صحیح ہے (سنن الدارقطنی ۵۶۸، طبع مرکز المطابع النوریہ لکھنؤ، مکتبہ الماریہ ۲۲۰)۔

اجازت کی تھی ہے وہ پاک کر دیتی ہے۔ کیونکہ اگر وہ بھی پاک نہ کرے تو ان ملک کی وجہ سے اس سے بھی استنجا کرنے کی اجازت نہ دی جاتی۔ ان طرح اس وقت مالکی نے کہا ہے کہ حکم و عین کے تم ہو جانے کی وجہ سے محل پاک ہو جائے گا۔

و امر اول یوحنفیہ و مالکیہ، انہوں کا دوسرا قول ہے و متاثرین حنابلہ کا قول ہے۔ یہ ہے کہ محل تو پاک ہی رہے گا، مشقت کی وجہ سے معاف ہوگا۔ ابن تیم نے کہا کہ رطلی میں جو ہے اس کا ظہر یہ ہے کہ پتھر کے وسیعہ محل پاک ہوگا۔ حنابلہ کی کتاب کشاف القناع میں ہے کہ اگر استنجا کا اثر مالپا کی ہے جس کی تھوڑی مقدار محل استنجا میں مشقت کی وجہ سے معاف ہے، اور مغنی میں ہے: اور اسی وجہ سے اگر اس جگہ پسینہ آجائے تو اس کا پسینہ پاک ہوگا (۱)۔

۲۴- جمہور فقہاء کی رائے یہ ہے کہ اگر استنجا کے بعد محل استنجا پر تری لگ جائے تو وہ معاف ہوگی۔

حنفیہ میں سے ابن تیم نے کہا ہے کہ اگر استنجا کے بعد بھی محل پاک ہی رہتا ہے، و معاف ہے، اس قول پر یہ مسئلہ متفق ہوتا ہے کہ پانی پہنچنے کی وجہ سے غرضت پاک ہو جائے گا، و اس سلسلہ میں زمین کے مسئلہ میں مشہور اختلاف ہے کہ جب زمین پاک ہونے کے بعد حائل ہو جائے، پھر اس پر پانی پہنچ جائے تو سب کی پسندیدہ رائے یہ ہے کہ اس کی نجاست نہیں لوٹے گی، اسی طرح یہاں بھی ہونا چاہیے۔ پھر ابن تیم سے ان کا یہ قول نقل کیا ہے کہ متاثرین حنفیہ کا اجماع ہے کہ پسینہ سے محل پاک نہ ہوگا، یہاں تک کہ اگر پسینہ اس سے تیار کر کے کپڑا اور بدن کے دوسرے حصہ پر درہم کی مقدار سے زیادہ لگ جائے تو مانع نہ ہوگا (یعنی وہ صحت نماز کے لئے مانع نہ ہوگا)۔

(۱) البحر الرائق ۲۵۳، فتح القدیر ۱۳۹، ماریہ لکھنؤ، عتی لکھنؤ۔

استنجا، ۲۹

۵۔ قائل استرام ہو (۱) اور یہ ان کے نزدیک تین طرح کی ہیں:

الف: کھانے کی چیز ہونے کی وجہ سے قائل استرام ہو۔

ب: دھارے کے حق کی وجہ سے قائل استرام ہو۔

ج: پانی ٹپکتی وجہ سے قائل استرام ہو۔

یہ سب چیزیں کتب مالکیہ کے علاوہ دوسری کتابوں میں بھی مذکور ہیں۔ وہ لوگ شرطوں کے بیان میں ایذا رساں نہ ہونے کا در نہیں کرتے ہیں، اگرچہ شریعت کے قواعد عامہ سے اس کا منوع ہونا سمجھ میں آتا ہے (۲)۔

مجموعی طور پر وہ سب اچھے اہل شرطوں پر متفق ہیں۔ تفصیلات میں کہیں اختلاف اور نہیں اتفاق ہے اس کی تفصیل کے لئے کتب فقہ سے رجوع کیا جائے۔

جن چیزوں سے استنجا حرام ہے ان سے استنجا کرنا کافی ہے یا نہیں؟

۲۹۔ کسی شخص نے منوع کا ارتکاب کرتے ہوئے اس چیز سے استنجا کر لیا جس سے استنجا کرنا حرام ہے اور محل استنجا صاف نہ کیا تو حلیہ مالکیہ اور حنابلہ میں سے ان تیسہ کے نزدیک جیسا کہ افروغ میں ہے، حرمت کے باوجود استنجا درست ہوگا، ابن عابدین نے یہ وجہ بیان کی ہے کہ منوع چیز کے استعمال سے بھی بدن پر نگی تری خشک ہو جائے گی۔

۳۰۔ فی نے کہا ہے کہ اس کا اعادہ بھی لازم نہیں، نہ وقت کے اندر ورنہ ہفت کے بعد۔

ثانفیعہ کے نزدیک اگر اس شئی کی حرمت تراست کی وجہ سے ہے

(۱) حلیہ التمتن ص ۳۹، فتح القدیر ۱/ ۵۰، جامعۃ المدسوق ۱/ ۱۳، نہایۃ الحاج ۱/ ۳۳، ۳۳، کشف القناع ۵۸۔

(۲) جامعۃ المدسوق ۱/ ۱۳، نہایۃ الحاج ۱/ ۱۳، التمتن ۱/ ۷۱، ۷۲، کشف القناع ۲۲۹۔

مثلاً خدائی چیز یا سہی تائیں، تو اس سے استنجا کرنا کافی نہ ہوگا، اس طرح پاکیزہ چیز سے استنجا کرنا بھی کافی نہیں۔

حنابلہ کے نزدیک حرام چیز سے استنجا مطلقاً کافی نہیں، اس سے کہ اتنا رخصت ہے کہ حرام چیز کے ریو بہاج نہیں ہوگا، اور حنابلہ نے حرام چیز سے استنجا اور دواہنے ہاتھ سے استنجا کے درمیان فرق کیا ہے کہ دائیں ہاتھ سے استنجا اس سے ممانعت کے باوجود کافی ہو جاتا ہے، اور حرام چیز سے استنجا کافی نہیں ہونا فرق کرنے کی وجہ یہ ہے کہ ہڈی وغیرہ کے بارے میں جو ممانعت ہے وہ یہی معنی کی وجہ سے ہے جس کا تعلق فعل کی شرط سے ہے، لہذا یہ ممانعت استنجا کی درجہ میں مانع ہوگی، جیسے پاک پانی سے وضو کرنا، اس کے برخلاف دائیں ہاتھ سے استنجا کرنے کی ممانعت ایسے معنی کی وجہ سے ہے جس کا تعلق آنہ شرط سے ہے، لہذا یہ مانع نہیں ہوگی، مثلاً حرام برتن سے وضو کرنا۔ اس سلسلہ میں انہوں نے جن چیزوں سے استنجا کرنے جن سے استنجا کرنے کے بارے میں ممانعت آتی ہے، مثلاً ہڈی، اور ان چیزوں سے استنجا کرنے جن کا استعمال عام طور پر حرام ہے، مثلاً نصیب کی ہوئی چیز، کے درمیان کوئی فرق نہیں کیا ہے۔

حنابلہ نے کہا ہے کہ اگر حرام چیز سے استنجا کرنے کے بعد مباح چیز سے استنجا کرے تو وہ کافی نہیں بلکہ پانی کا استعمال ضروری ہے، اسی طرح اگر پانی کے علاوہ کسی پاک سیال چیز سے استنجا کرے (تو یہی حکم ہے)، اور اگر ایسی چیز سے استنجا کرے جو صاف کرنے والی نہیں ہے مثلاً بانس، تو اس کے بعد کسی صاف کرنے والی چیز سے استنجا کرنا کافی ہوگا۔ معنی میں ہے کہ پاک چیز سے استنجا کرنے کے بعد امکان ہے کہ پاک چیز سے استنجا کرنا کافی ہو، کیونکہ یہ نجاست محل کی نجاست کے تابع ہے لہذا اس کے زائل ہونے کے ساتھ ہی وہ

استنجاء ۳۰-۳۲

بھی زائل ہو جائے گی (۱)۔

یہ اس بات سے استنجاء نہ ہوگا بلکہ اس سے صرف بائیں ہاتھ کی مدد سہاٹی مقبوضہ ہے اور یہی استعمال کا مقصود ہے (۱)۔

استنجاء کا طریقہ اور اس کے آداب:
ولہذا میں ہاتھ سے استنجاء کرنا:

۱۔ مہم: بوقت استنجاء پر وہ کرنا:

۳۱۔ استنجاء میں شرمگاہ کھولنی پڑتی ہے، اور عام لوگوں کے سامنے استنجاء وغیرہ کے لئے شرمگاہ کھولنا حرام ہے، لہذا اس وقت استنجاء کو اونٹ کرنے کے لئے حرام کا ارتکاب نہیں کیا جاسکتا۔ اور ہر شخص کی سہولت میں جو اس کو دیکھ رہا ہے شرمگاہ کھولنے بغیر پاؤں کی دھو کر کرنے کی تدبیر کرے گا (۲)۔

حنبل کے نزدیک جب کوئی شخص سامنے نہ ہو تو استنجاء کے آداب میں سے یہ ہے کہ استنجاء کرنے اور پانی خشک کرنے کے نور بعد پردہ کرے۔ یہ نیک شرمگاہ کا کھولنا ایک ضرورت کی وجہ سے تھا اور اب وہ ختم ہوئی (۳)۔

بلا ضرورت شرمگاہ کھولنے کے متعلق حنابلہ کی دو روایتیں ہیں:
مرد ہو، حرام ہو (۴)۔

اس بنا پر مناسب یہ ہے کہ استنجاء سے فارغ ہونے کے بعد پردہ کرنا کم از کم مستحب ہو۔

سوم: قضاء حاجت کی جگہ سے منتقل ہونا:

۳۲۔ جب قضاء حاجت پر چلے تو کسی جگہ استنجاء نہ کرے۔ شافعیہ اور حنابلہ کی یہی رائے ہے۔ شافعیہ سے کہا کہ یہ حکم اس وقت ہے جب

(۱) البحر الرائق مع حاشیہ ابن مبارک ۲/۵۵، نہایت محتاج ۳/۷۷، کشف القناع ۱/۵۸۔

(۲) الدرر علی المقررات ۳/۳۳، حاشیہ الطحاوی ص ۷۷، رد المحتار ۲/۲۵۸۔

(۳) عیۃ المتکلی ۱/۳۳۔

(۴) مصاب ۱/۷۷۔

۳۰۔ صحیح ستہ میں حضرت ابو قتادہؓ کی یہ حدیث آئی ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا ”اذا مال أحدکم فلا یمس ذکروہ بيمينہ و اذا انسی الحلاء فلا یتمسح بيمينہ“ (۲) (جب تم میں سے کوئی بیٹاب کرے تو اپنا عضو تاسلہ دائیں ہاتھ سے نہ چھوے، اور جب قضاء حاجت کے سے جائے تو دائیں ہاتھ سے نہ پونچھے)۔

نبی کریم ﷺ نے دائیں ہاتھ سے استنجاء کرنے سے منع فرمایا ہے۔ ورفیقہ نے اس ممانعت کو کراہت پر محمول کیا ہے، حنبل کے نزدیک یہ کراہت تحریمی ہے، جیسا کہ ابن تیمیہ نے اس کو قوی قرار دیا ہے۔

یہ سب احکام حاجت و ضرورت کے مواقع کے علاوہ کے لئے ہیں۔ اس سے کہ مشہور قاعدہ ہے: ”ان ضرورات تبیح المحظورات“ (۳) (ضرورت میں ممنوع شیا کو حلال کرتی ہیں)۔

لہذا اگر اس کا بیاب ہاتھ نہ ہو یا منکول ہو یا اس میں کوئی زخم ہو تو جب کراہت میں ہاتھ سے استنجاء کرنا جائز ہے۔ علامہ دارقطنی (رحمہ اللہ) میں اس بات سے پانی بہانے میں مدد لینا جائز ہے۔

(۱) البحر الرائق ۲/۵۵، حاشیہ الدرر ۱/۱۳، نہایت محتاج ۳/۷۷، المغنی ۱/۱۶۱، کشف القناع ۱/۵۸۔

(۲) حدیث: ”اذا مال أحدکم فلا یمس ذکروہ بيمينہ...“ کی روایت بخاری و مسلم اور ابو داؤد نے کی ہے، الفاظ ابو داؤد کے ہیں (فتح الباری ۲/۵۳، طبع المکتبہ صلیح مسلم ۲/۵۳، تحقیق محمد فواد عبدالمبارکی، سنن ابو داؤد ۳/۷۷، طبع مکتبہ دارالحدیث مصر ۱۳۶۹ھ)۔

(۳) مجمع المصنف ۱/۶۶، البحر الرائق ۲/۵۵، حاشیہ الدرر ۱/۱۰۵، المجموع ۱/۱۶۸، نہایت محتاج ۳/۷۷، کشف القناع ۱/۵۸۔

استنجا، ۳۳-۳۵

کرنے کی ممانعت حدیث میں وارد ہوئی ہے استنجا کی نہیں، اور اس نے ایسا نہیں کیا (۱)۔

پنجم: استنجا (۱) (صفائی چاہنا):

۳۴- استنجا کہہ سکتے ہیں، الی ما پاک سے معافی چاہنا ہے یہاں تک کہ اثر زائل ہونے کا یقین ہو جائے۔ یہ لوگوں کی طبیعتوں کے اختلاف سے مختلف ہوئی (۲) اس کی تفصیل (استنجا) کی اصطلاح میں ہے۔

ششم: چھینچھیں مارنا اور دوسوسہ کو ختم کرنا:

۳۵- حنفیہ، ثنائیہ اور مالکیہ نے ذکر کیا ہے کہ پانی سے استنجا کر کے فارغ ہونے کے بعد مستحب یہ ہے کہ وہ اپنی شرمگاہ پر چڑھ کر پانی سے چھینچھیں مارے تاکہ دوسوسہ ختم ہو جائے، اور جب اسے شک ہو تو تری کو اسی چھینٹ مارنے پر محمول کرے جب تک کہ اس کے خلاف کا یقین نہ ہو جائے۔

حنفیہ نے یہ ذکر کیا ہے کہ اگر شیطان کثرت سے شک میں آتا ہے تو وہ اس طرح کرے گا (۳)۔ اور جس شخص کو استنجا کے بعد کسی شئی کے بچھے کا مان ہو تو امام احمد بن حنبل فرماتے ہیں کہ جب تک اس کو یقین نہ ہو جائے اس کی طرف توجہ نہ کرے، اور اس کی طرف سے غفلت برتے، کیونکہ یہ شیطان کا ٹر ہے، تو انشاء اللہ یہ (شک) ختم ہو جائے گا (۴)۔

۱۔ پانی کے ذریعہ استنجا کرنا ہو، لہذا وہ اس جگہ سے ملے ہوئے ہو جائے تاکہ اس پر چھینچھیں نہ پریں جن سے وہ ناپاک ہو جائے، اور وہ جگہیں جو خاص قضاء حاجت کے لئے بنی ہوئی ہوں اس سے مستثنیٰ ہیں، ب میں وہ قضاء حاجت کی جگہ سے منتقل نہ ہو، اور اگر صرف پتھر سے استنجا کرنا ہو تو منتقل ہونے کی ضرورت نہیں تاکہ پاخانہ پٹی جگہ سے پھیل نہ جائے کیونکہ پاخانہ اپنی جگہ یعنی خرج سے پھیل جائے گا تو پتھر کا استعمال درست نہیں ہوگا۔

حنابلہ کی رائے یہ ہے کہ پتھر کے ذریعہ استنجا کرنے کے لئے بھی قضاء حاجت کی جگہ سے الگ ہو جانا مناسب ہے جس طرح پانی سے استنجا کرنے کے لئے منتقل ہونا جاتا ہے۔ یہ تفصیل اس صورت میں ہے جب ٹوٹ ہونے کا خوف ہو (۱)۔

چہارم: حالت استنجا میں، مستقبل قبلہ نہ کرنا:

۳۳- حنفیہ کے نزدیک ادب یہ ہے کہ استنجا کے لئے قبلہ کے رخ میں دو میں جب رخ کر کے بیٹھے تاکہ شرمگاہ معلیٰ ہوئی ہوئے کی حالت میں قبلہ کی طرف رخ یا پشت نہ ہو، اس لئے کہ بوقت استنجا قبلہ کی طرف رخ کرنا یا پشت کرنا بے ادبی ہے، اور یہ مکروہ تفریحی ہے، جس طرح قبلہ کی طرف پاؤں پھیلا کر بے ادبی ہے، اسی طرح بے ادبی ہے کہ قبلہ کی طرف پھر پھیلائے کے بارے میں حنفیہ میں اختلاف ہے، مگر تاثری سے مکروہ نہ ہونے کو اختیار کیا ہے، اس کے برخلاف قبلہ کی طرف پیٹا بپا خانہ نہ کرنا حق کے نزدیک حرام ہے (۲)۔

ثانیہ کے نزدیک قبلہ کی طرف رخ کر کے استنجا کرنا یا پشت کرنا جائز ہے، کیونکہ قبلہ کی طرف رخ کر کے یا پشت کر کے قضاء حاجت

(۱) نہایۃ الکناج ۱/ ۱۲۷، شرح فقہ ۱/ ۱۲۲، کتاب القضاء ۱/ ۵۵۵۔

(۲) شرح منیۃ المصلیٰ ص ۲۸، المحیط فی علی مرتبہ اخلاص ص ۴۹، بحر المراتب

۲۵۶

(۱) المجموع ۱/ ۸۰۔

(۲) ابن ماجہ ص ۲۳۰۔

(۳) بحر المراتب ۱/ ۲۵۳، رد المحتار ۱/ ۲۳۱، نہایۃ الکناج ۱/ ۱۲۷، کتاب القضاء

۱/ ۵۷۷۔

(۴) کتاب القضاء ۱/ ۵۷۷۔

ب- استنجا:

۴- سہیلین میں سے کسی ایک سے نکل ہوئی نجاست کو پانی یا پتھر وغیرہ کے وسیعہ زائل کرنے کو استنجا کہتے ہیں، اور ستھ پڑنا بھی یہی حکم ہے (۱)۔ یہ بھی استنزاہ سے خاص ہے۔

استنزاہ

اجمائی حکم:

۴- پیٹاب یا پاخانہ سے پینا، جب ہے اہلہ جو شخص چوب اور کپڑے کو پیٹاب سے نہ چائے تو بن جری رئے کے مطابق وہ مرتبہ بیروہ ہے (۲) اور اس کے اہتمام کی تفصیل (استنزاہ) (تفہم حاجت) اور (نجاست) کے بیان میں موجود ہے۔

بحث کے مقامات:

۵- طہارت کے بیان میں پیٹاب و پاخانہ سے نہتے اور استنجا کرنے کی گفتگو کے وقت فقہاء کے نزدیک اس مسئلہ سے بحث کی جاتی ہے۔

تعریف:

۱- استنزاہ تنزہ سے ماخوذ ہے، باب استعمال سے ہے، اس کا اصل مفہوم: دور رہنے کا ہے "رہوہۃ" سم ہے۔ جب کہا جائے: "فلان یتنزه من الأفلار" اور "یسره بفسه عبداً" تو مطلب یہ ہے کہ وہ شخص اپنے آپ کو گند کی سے ماحدہ دور رہتا ہے۔

دور وہ شخص جس کو مذہب قبر ہو رہا تھا اس کے تعلق حدیث میں یہ لفظ موجود ہے: "کان لا یستنزه من الہول" یعنی وہ پیٹاب سے نہیں پینا تھا، نہ پاکی حاصل کرتا تھا اور نہ اس سے دور رہتا تھا (۱)۔ فقہاء، پیٹاب و پاخانہ سے نہتے سے تعلق گفتگو کے وقت استنزاہ و تنزہ کی تعبیر لاتے ہیں (۲)۔

متعلقہ الفاظ:

نہ- ستبہ:

۲- سہیلین سے نکلنے والی نجاست سے ایسی صفائی چاہنا کہ نجاست کے اثر کا ختم ہو جائے تو یہ ستبہ ہے (۳)۔ اس طرح یہ استنزاہ سے خاص ہے۔

(۱) لسان العرب، لمصباح الحیر، ج ۱، ص ۱۱۳، (۲) الکلیات (تنزہ) کے بیان میں۔

(۲) نہایت النکاح ۱۲۷ طبع المکتبۃ الاسلامیہ، الاختیار ۳۲ طبع دارالمعرف

(۳) دستور العلماء ۸۱۔

(۱) ابن ماجہ ۲۳۳، السنن ۱۱۳

(۲) التوحید ۱۲۵ طبع دارالمعرف، اکبر ۱۳۶ طبع ۱۱ عقائد

استنشاق ۱-۲

جو بالکل سامنے ہو، اور اندرونِ ماک «رمز» سے مو جہت نہیں ہوتی۔
اس کی ہیئت میں فقہاء کے یہاں قدرے تمہیں ہے، اس کے
لے (غزو) اور (غسل) کی بحث ملاحظہ ہو۔

استنشاق

بحث کے مقامات:

۳- استنشاق کے اقسام کے لے (غزو) (غسل) اور (غسل
میت) کی اصطلاحات دیکھی جائیں۔

تعریف:

۱- استنشاق کہتے ہیں: استنشاق الهواء لو غیرہ، یعنی ماک
میں ہو، غیرہ کا داخل کرنا (۱)، اور فقہاء بطور خاص صرف پانی کو ماک
میں داخل کرنا مراد لیتے ہیں (۲)۔

جہاں حکم:

۲- صحیح فقہاء کے نزدیک غزو کے اندر ماک میں پانی، ناسنت
ہے، اور حنا پھ کے ریکہ فرض ہے۔
حدیث کبر سے چکی حاصل کرنے کے لے غسل کرتے وقت
مالکیہ و شافعیہ کے ریکہ ماک میں پانی، ناسنت ہے، اور حنیفہ
حنا پھ کے ریکہ فرض ہے (۳) حنیفہ لے غسل جنابت اور وضو کے
درمیان فرق یہ ہے، چنانچہ انہوں نے کہا کہ استنشاق غسل جنابت
میں فرض ہے اور غزو میں سنت، اس لئے کہ جنابت تمام بدن میں
پھیل جاتی ہے، اور غزو بہت میں ماک «رمز» کا بھی شمار ہوتا
ہے، بخلاف غزو کے کہ اس میں چھوٹا فرض ہے، اور پچھو وہی ہے

(۱) لسان العرب، دایع المعرفۃ، مادہ (فح)۔

(۲) ایضاً ۱۴۰۱ طبع المباحث، المجموع، ۳۵۵ طبع المبعیہ۔

(۳) ایضاً ۱۸، ہدایۃ المحتاج، ۲۸۰ طبع المکتبۃ الاسلامیۃ، الدہلی، ۱۳۷۰ھ۔

۱۳۶ طبع دار الفکر، البہار، ۱۶، ۱۳۱ طبع مصطفیٰ لکچس، ابن ماجہ، ۱۰۲/۱۔

۱۳۱/۱۔

اجمان حکم:

۴- ہجرت کے بعد آغاز جہاد کے دن سے ہی جہاد کے سے نکلنے کی فرضیت میں مسلمانوں کے درمیان کوئی اختلاف نہیں ہے۔ البتہ حضور ﷺ کے زمانہ میں فرضیت کی کیا نوعیت تھی اس میں اختلاف ہے، ثانویہ کا صحیح قول یہ ہے۔ حضور ﷺ کے زمانہ میں جہاد کے لئے جان فرائض کفایہ تھا۔ اس کی فرضیت تو جہاد سے ثابت ہے، اور کفایہ ہونے کا ثبوت اللہ تعالیٰ کے اس قول سے ہوتا ہے: "لَا يَسْتَوِي الْقَاعِلُونَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ غَيْرُ أُولَى الصُّورِ وَالْمُجَاهِدُونَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ" اِلٰی قَوْلِهِ تَعَالَى: وَكَذَلِكَ وَعَدَ اللَّهُ الْخَاسِئِينَ (۱) (مسلمانوں میں سے بدعذر (گھر) بیٹھے رہنے والے اور اللہ کی راہ میں اپنے مال اور اپنی جان سے جہاد کرنے والے برابر نہیں ہو سکتے، اللہ نے جان و مال سے جہاد کرنے والوں کو پیٹھ رہنے والوں پر درجہ میں فضیلت دے رکھی ہے، اور بھائی کا وعدہ تو اللہ نے سب (ی) سے کر رکھا ہے)۔

استدلال کی وجہ یہ ہے کہ اللہ تعالیٰ نے مجاہدین کی سبیل اللہ کو کامدین پر فضیلت عنایت فرمائی اور پھر انہوں نے فریق سے بھائی کا وعدہ فرمایا، جب کہ گنہگاروں کے لئے کوئی وعدہ نہیں، اور مستحق اجر اور گنہگار کے درمیان ایک کو دوسرے پر فضیلت دینا بے معنی ہوتا ہے، لہذا وہ لوگ گھر بیٹھے رہنے کے باوجود بہا نہیں ہوئے۔

اور ایک قول یہ ہے کہ نبی ﷺ کے زمانہ میں جہاد کے سے نکالنا فرض میں تھا، تو معذور کے علاوہ کسی کے سے بھی جہاد سے خلف جائز نہیں تھا، اس لئے کہ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: "الَّذِينَ تَلَوْنَ آيَاتِ اللَّهِ يُحِبُّونَ" (۲) (اَرَقَمَ تَلَوْنَ آيَاتِ اللَّهِ تَحْمِيْلًا يَكُونُ مَذْهَبًا

استغفار

تعریف:

۱- استغفارت میں "استغفر" کا مصدر ہے جو "معر الغفور معفراً" سے ماخوذ ہے، یعنی لوگوں نے کسی شے کے لئے جانے میں جہد کی، ورنہ دراصل یک جگہ سے دوسری جگہ کسی ایسے امر کی وجہ سے جانا ہے جو اس کا محرک ہو، اور جنگ و فیہ د کے لئے جائے، اہل جہاد پر "غیر" کا اطلاق کیا جاتا ہے جو مصدر کے ذریعہ نام رکھنے کے قبیل سے ہے (۱)۔

۲- اصطلاح ثناء میں دشمن سے جنگ کرے یا اس سے نیک عمل کے سے نام دیا اس کے علاوہ کسی کی محبت پر یا ایسی خدمت کے تحت نکالنا استغفار ہے (۲)۔ میں فقہاء کے نزدیک دشمنوں سے لڑائی کے لئے اس کا استعمال بکثرت ہوتا ہے۔

متعلقہ غلط:

ستغیو:

۳- استغیو کے معنی غیر سے مدد طلب کرنا، چنانچہ بولا جاتا ہے: "استغیو فانجده" یعنی اس نے اس سے مدد طلب کی تو اس نے اس کی مدد کی (۳)۔

(۱) لمصباح لمیر، الکتابۃ لابن الفخر (نفر) فتح الباری ۳/۷۷ طبع استغفر۔

(۲) فتح الباری ۳/۷۷۔

(۳) مختار الصحاح، مجتمعتن لحد (نفر)۔

(۱) سورۃ نساء ۹۵۔

(۲) سورۃ توبہ ۳۹-۳۸۔

دے گا) سے اللہ تعالیٰ کے قول "انصروا حلفاء و ثقلاء" (نکل پڑو تم بلکے و رہو جھل ہو رہے) تک۔

(شافعیہ کے استدلال کا جواب دیتے ہوئے) انہوں نے کہا: وہ بیٹھ رہے۔ لے کہ جن کی طرف سورہ نساء کی آیت میں اشارہ کیا گیا ہے مدینہ کے محافظین تھے، وہ یہ بھی یک قسم کا جہاد ہے (۱)۔

اس سلسلے میں دوسرے کئی قول ہیں جن کے لئے (جہاد) کی بحث کی طرف رجوع کیا جائے۔

دوسری جگہ کے بعد دشمن کی دو حالتیں ہوتیں:

۵- یک یہ کہ وہ لوگ اپنے ملک میں جیسے رہیں اور مسلمانوں کے کسی شہر کا رخ نہ کریں تو جمہور کا اتفاق ہے کہ اس حالت میں جہاد کے لئے نکلنا فرض کفایہ ہے، اگر لوگوں کی ایک جماعت سال میں ایک بار اس کام کو کر لے تو باقی سے گناہ ساقط ہو جائے گا فرض ہونے کی دلیل تو وہ آیت ہے جس میں فرمایا: "فانصروا المشركين حتى و جلتلوا لهم" (۲) ان مشرکوں کو قتل کرو جہاں تم آئیں پاؤ۔ اور رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "الجهاد ماض الى يوم القيامة" (۳)

(۱) مفتی الکناج ۳/۲۰۸-۲۰۹، فتح الباری ۱/۳۱۶-۳۱۷۔

(۲) سورہ توبہ ۵۔

(۳) حدیث: "الجهاد ماض الى يوم القيامة" مکتوبہ دوزخ نے حضرت انس بن مالک سے مروی نقل کیا ہے الفاظ حدیث اس طرح ہیں: "الجهاد ماض منذ بعثني الله الى ان يقاتل آخر اممي الدجال، لا يطله جور جائز ولا عدل عادل، والایمان مالا قتلوا" (جب سے اللہ نے مجھ کو نبی بنا دیا ہے اس وقت سے جہاد جاری رہے گا، یہاں تک کہ میری امت کا آخری شخص دجال سے جہاد کرے گا اور اس کو نہ کسی ظالم کا ظلم مانع ہوگا و نہ اس کا عدل اور کامیابی اور یہاں تو تشریف پر ہوا چاہئے کہ مذکور نے کہا کہ حضرت انس بن مالک سے روایت کرتے وقت یہ یہی الفاظ تھے جو مجھ سے روایت کیے گئے ہیں۔ عبدالحق نے کہا کہ یہ یہی بن ابی حبیہ سیئم کا ایک آدمی ہے جو ان سے صرف جعفر بن یحییٰ نے روایت کی ہے (عن المجتہد ۳/۳۲۳، ۳۲۵ طبع المبدع مختصر سنن ابی دؤد و الترمذی ۳/۳۸۰ تا فتح کردہ ۱/۲۵۷ ص ۸ یہ ۳۷۷ طبع دارالمناہن)۔

(جہاد) قیامت تک جاری رہے گا) اس کا فرض کہ یہ ہوتا تو اس سے ہے کہ جہاد فرض لذاتہ میں ہے بلکہ یہ دین کی سر بندگی، حکمت اللہ اور بندوں سے نفع و شکر کے لئے فرض ہے تو مقصود جب بعض لوگوں کے درمیان حاصل ہو جانے تو باقی لوگوں سے ساقط ہو جائے گا، بلکہ اگر یہ مقصود جہاد کے بغیر صرف دلیل قائم کرنے اور دعوت دینے سے حاصل ہو جائے تو یہ جہاد سے زیادہ بہتر ہوگا، لہذا اگر کوئی شخص اس کو انجام نہ دے تو اس کے جھوڑنے کی وجہ سے سب گنہگار ہوں گے (۲)۔

۶- جب دشمن کسی ایسا شہر پر تاملہ و رہو جائے تو اس شہر کے تمام لوگوں پر اس لوگوں پر یہ اس کے قریب ہیں جہاد کے ساقط فرض میں ہے لہذا اسی بھی مراد کے لئے اس سے خلف سنا چاہئے ہوگا حتیٰ کہ باہم بقیہ اور شادی شدہ عورت پر والدین کا فرض خواہ وہ شوہر کی اجازت کے بغیر نکلنا ضروری ہوگا، پس اگر شہر اور اس کے قریب والے دفاع سے عاجز آجائیں تو ان لوگوں کے لئے بھی نکلنا فرض ہو جائے گا جو ان کے قریب ہیں حتیٰ کہ شدہ شدہ تمام مسلمانوں پر نہار کی طرح فرض عین ہو جائے گا (۳)۔

۷- اسی طرح امام اور ان کے ماتین جن کو جہاد کا حکم دینے کا حق ہے، وہ جن سے جہاد کے لئے نکلنے کو کہیں ان کے لئے نکلنا فرض عین ہوگا، اور جہاد کے لئے نکلنے کی جب کوئی دعوت دے رہا ہو تو کسی کا پیچھے رہنا ناجائز نہ ہوگا، سوائے ان لوگوں کے جن کو امام رک دے، یا اہل و عیال اور مال کی حفاظت کے لئے ان کا پیچھے رہنا ضروری

(۱) مفتی الکناج ۳/۲۱۰، فتح القدیر ۶/۹۰، مہذب طیل ۳/۳۶۳، ۱۱۶ ص ۱۱۶۔

(۲) ساہنہ مراجع۔

(۳) فتح القدیر ۵/۱۴۲، مفتی الکناج ۳/۲۱۹-۲۲۰۔

بحث کے مقامات:

۹- اس کا تذکرہ فقہاء نے جہاد میں اور حج کے باب میں مزدغہ میں رات گزرنے کی بحث میں کیا ہے۔

ہو (۱) اس لئے کہ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا مَا كُنْتُمْ إِذًا قِيلَ لَكُمْ أَنْفِرُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ أَنْتُمْ قُلُوبُ الْأَرْضِ (۲) (اے ایمان والو! تمہیں کیا ہو گیا ہے کہ جب تم سے کہا جاتا ہے کہ نکلو اللہ کی راہ میں تو تم زمین سے گئے جاتے ہو)۔

منی سے نکلتا:

۸- شافعیہ و حنابلہ کے نزدیک یام تشریق کے دوسرے دن منی کے بعد غروب سے قبل حجت اکریم کے لئے منی سے نکلتا جا رہا ہے (۳) و حنفیہ کے نزدیک یام تشریق کے تیسرے دن منی سے نکلتا جا رہا ہے پس اگر تیسرے دن غروب شمس تک نہ نکلا تو پھر تیسرے دن کی رات بغیر نکلتا مکرہ ہے۔ و اگر بغیر منی کے نکل جائے تو اس پر کچھ واجب نہیں الیہ اس سے یہ نیا۔ یک قول یہ ہے کہ اس پر دم واجب ہوگا۔ میں گھر چلوں تھے، من طلوع فجر کے بعد بغیر منی کے نکل آیا تو اس پر دم واجب ہوگا (۴) یہ تفصیل حنفیہ کے نزدیک ہے۔ و اگر تیسرے دن کے نزدیک اگر یام تشریق کے دوسرے دن غروب شمس کے بعد اٹھے گا تو دم واجب ہوگا (۵) جیسا کہ شافعیہ نے صراحت کی ہے کہ اگر رات گزرا کر منی سے قبل منی سے نکل جائے تو اس پر دم واجب ہوگا، و اگر غروب شمس سے قبل نکل جائے پھر چلتے ہوئے یا رات کرتے ہوئے منی لوے خود غروب شمس کے بعد ہی یوں نہ لوٹا ہو، تو اس پر نہ اس رات کا گناہ واجب ہوگا اور نہ اگلے دن کی رات کا گناہ واجب ہوگا (۶) اور تفصیل (حج) کی بحث میں ہے۔

استنقاء

یعنی: "استنقاء"

(۱) الاصاب ۳۷۷، ۱۱۸۔

(۲) سورہ تہ ۳۸۔

(۳) الاصاب ۳۷۹، منی الکتاب ۵۰۶۔

(۴) حاشیہ ابن عابدی ۱۸۵، ۳۔

(۵) منی الکتاب ۵۰۶، الاصاب ۳۷۹، صواب الجلیل ۱۳۱۔

(۶) منی الکتاب ۵۰۶۔

استنکاح ۱-۳، استہزاء

میں تنگی اور دشواری ہے، لیکن اگر ایک دوسرے سے شک ہوتا ہو تو ہنسو
ٹوٹ جائے گا، یہ تک یہ شک کثرت نہ ہو، اور ہنسو کرنے میں کوئی
دشواری نہیں، یہ مشیہ مذہب ہے (۱)، دیکھئے: "شک"۔
جس شخص کو مذی یا وہی وغیرہ کے نکلنے میں نشت سے شک ہو تو
حکم میں کچھ سموت ہے جسے "سلس" کی بحث میں دیکھ جائے۔

استنکاح

تعریف:

بحث کے مقامات:

۳- کثرت ہونے والے شک کا تذکرہ فقہ کے بہت سے مسائل
میں آیا ہے، مثلاً: ہنسو، غسل، تیمم، ازالہ لہاس، نمر، طلاق، وراثت
وغیرہ۔
ایک کو اپنی اپنی جگہ پر دیکھا جاسکتا ہے اور "شک" کی اصطلاح
میں بھی۔

۱- مصباح میں ہے: "استنکح بمعنی مکح" (استنکاح کا معنی
نکاح کرنا ہے)۔ تاج المعرفہ میں اس بارے میں ہے: "استنکح
المرء عیہ" کا معنی ہے: "یہ نکاح نامہ ہے" (۱)۔ ہر فقہاء مالکیہ
نفوی معنی کے "ثبوت" میں معنی طلبہ کی تفسیر اس فقہ سے کرتے ہیں،
چنانچہ وہ کہتے ہیں: "استنکحه الشک" یعنی اس کو شک نشت
سے لائق ہوتا ہے۔

فقہ فقہاء اس کی تفسیر طلبہ شک یا نشت شک سے اس وقت
کرتے ہیں جب شک اس کی عادت ہو جائے (۲)۔

استہزاء

جماد حکم:

۲- مالکیہ نے اس شک کی تفسیر جس کو استنکح سے تعبیر کرتے ہیں اس
بات سے کی ہے کہ وہ یہاں شک ہے جو آدمی کو نشت سے لائق ہوتا
ہے، یہ طریقہ ہے کہ کم رکم یک دفعہ در لائق ہوتا ہو تو جس شخص
کو قیوت حدت کا شک کثرت ہو اس طرح کہ وہ ہنسو کے بعد شک
کرتے۔ سے حدت لائق ہو یا نہیں؟ اس کا ہنسو تم نہ ہوگا، یہ تک اس

دیکھئے: "استہزاء"۔

(۱) مصباح المیزان، ج ۱، ص ۱۲۲، اس میں ملاحظہ فرمائیے (نکاح)۔

(۲) شرح الکبیر مع حاشیہ المدنی، ج ۱، ص ۱۲۲ اور اس کے بعد کے صفحات، طبع عینی
انجمن، حاشیہ ابن ماجہ، ج ۱، ص ۱۰۱، طبع اول بلاق، تحت المحتاج بحاشیہ
مشروقی، ص ۱۵۹، طبع دار احیاء التراث العربی، ص ۳۳، طبع مکتبۃ دار احیاء التراث العربی۔

(۱) المدنی علی الشرح الکبیر، ج ۱، ص ۱۲۲۔

استہلاک - ۴

کن چیزوں سے استہلاک ہوتا ہے:
۳- تن چیزوں سے استہلاک ہوتا ہے ان میں سے بعض صورتیں:

الف- تن صورتوں میں استہلاک ہوتا ہے ان میں سے ایک یہ ہے کہ اس منفعت کو ختم کر دیا جائے جس کے سے بقصد کی سہاں کو بنایا گیا ہے۔ اس طور پر کہ بقائے عین کے باوجود مالک ہونے کی طرح ہو جائے۔ جیسے کپڑے کو پھاڑ دینا، اور تیل کو اس طرح مایہ پاک کر دینا کہ اس کو پاک کرنا ممکن نہ ہو (۲)۔

ب- دوم یہ کہ مالک کے لئے اپنے سامان سے متعلق حق کی مصدقہ یا ممکن ہو جائے، اس لئے کہ ہوسکی دھری شئی کے ساتھ اس طرح مل یا ہو کہ اس کو غیر سے ممتاز کرنا ممکن نہ ہو، جیسے دھکے کے ساتھ پانی، اور تیل کے تیل کے ساتھ فل کا تیل، یا پوچے (۳)۔

استہلاک کا اثر:

۴- غیر کی طرف سے واقع شدہ استہلاک کا اثر یہ مرتب ہو گا کہ مالک شدہ شئی سے مالک کی ملکیت ختم ہو جائے گی، البتہ وہی تو ممنوع ہو لی البتہ مالک کے لئے قیمت کے ذریعہ یا مثل کے ذریعہ ضمان واجب ہوگا، اور ضمان ادا کرنے پر غاصب کی ملکیت ثابت ہو جائے گی، یہ فقہ کی رائے اور ثانویہ فائدہ ہے (۴)۔

(۱) الفتاویٰ الہندیہ ۳/۸۳ طبع دوم بلاق، شرح ۵/۱۶۹، ۱۲۶۹ھ
الدرر ۵/۲۰۵، ۳۲۷/۵، ۳۳۷/۵

(۲) اسی المطالب ۲/۲۵۱

(۳) تبیین الحقائق ۵/۸۷، البدائع ۷/۱۶۵، ۱۶۶، ۱۶۷، ۱۶۸، ۱۶۹، ۱۷۰، ۱۷۱، ۱۷۲، ۱۷۳، ۱۷۴، ۱۷۵، ۱۷۶، ۱۷۷، ۱۷۸، ۱۷۹، ۱۸۰، ۱۸۱، ۱۸۲، ۱۸۳، ۱۸۴، ۱۸۵، ۱۸۶، ۱۸۷، ۱۸۸، ۱۸۹، ۱۹۰، ۱۹۱، ۱۹۲، ۱۹۳، ۱۹۴، ۱۹۵، ۱۹۶، ۱۹۷، ۱۹۸، ۱۹۹، ۲۰۰، ۲۰۱، ۲۰۲، ۲۰۳، ۲۰۴، ۲۰۵، ۲۰۶، ۲۰۷، ۲۰۸، ۲۰۹، ۲۱۰، ۲۱۱، ۲۱۲، ۲۱۳، ۲۱۴، ۲۱۵، ۲۱۶، ۲۱۷، ۲۱۸، ۲۱۹، ۲۲۰، ۲۲۱، ۲۲۲، ۲۲۳، ۲۲۴، ۲۲۵، ۲۲۶، ۲۲۷، ۲۲۸، ۲۲۹، ۲۳۰، ۲۳۱، ۲۳۲، ۲۳۳، ۲۳۴، ۲۳۵، ۲۳۶، ۲۳۷، ۲۳۸، ۲۳۹، ۲۴۰، ۲۴۱، ۲۴۲، ۲۴۳، ۲۴۴، ۲۴۵، ۲۴۶، ۲۴۷، ۲۴۸، ۲۴۹، ۲۵۰، ۲۵۱، ۲۵۲، ۲۵۳، ۲۵۴، ۲۵۵، ۲۵۶، ۲۵۷، ۲۵۸، ۲۵۹، ۲۶۰، ۲۶۱، ۲۶۲، ۲۶۳، ۲۶۴، ۲۶۵، ۲۶۶، ۲۶۷، ۲۶۸، ۲۶۹، ۲۷۰، ۲۷۱، ۲۷۲، ۲۷۳، ۲۷۴، ۲۷۵، ۲۷۶، ۲۷۷، ۲۷۸، ۲۷۹، ۲۸۰، ۲۸۱، ۲۸۲، ۲۸۳، ۲۸۴، ۲۸۵، ۲۸۶، ۲۸۷، ۲۸۸، ۲۸۹، ۲۹۰، ۲۹۱، ۲۹۲، ۲۹۳، ۲۹۴، ۲۹۵، ۲۹۶، ۲۹۷، ۲۹۸، ۲۹۹، ۳۰۰، ۳۰۱، ۳۰۲، ۳۰۳، ۳۰۴، ۳۰۵، ۳۰۶، ۳۰۷، ۳۰۸، ۳۰۹، ۳۱۰، ۳۱۱، ۳۱۲، ۳۱۳، ۳۱۴، ۳۱۵، ۳۱۶، ۳۱۷، ۳۱۸، ۳۱۹، ۳۲۰، ۳۲۱، ۳۲۲، ۳۲۳، ۳۲۴، ۳۲۵، ۳۲۶، ۳۲۷، ۳۲۸، ۳۲۹، ۳۳۰، ۳۳۱، ۳۳۲، ۳۳۳، ۳۳۴، ۳۳۵، ۳۳۶، ۳۳۷، ۳۳۸، ۳۳۹، ۳۴۰، ۳۴۱، ۳۴۲، ۳۴۳، ۳۴۴، ۳۴۵، ۳۴۶، ۳۴۷، ۳۴۸، ۳۴۹، ۳۵۰، ۳۵۱، ۳۵۲، ۳۵۳، ۳۵۴، ۳۵۵، ۳۵۶، ۳۵۷، ۳۵۸، ۳۵۹، ۳۶۰، ۳۶۱، ۳۶۲، ۳۶۳، ۳۶۴، ۳۶۵، ۳۶۶، ۳۶۷، ۳۶۸، ۳۶۹، ۳۷۰، ۳۷۱، ۳۷۲، ۳۷۳، ۳۷۴، ۳۷۵، ۳۷۶، ۳۷۷، ۳۷۸، ۳۷۹، ۳۸۰، ۳۸۱، ۳۸۲، ۳۸۳، ۳۸۴، ۳۸۵، ۳۸۶، ۳۸۷، ۳۸۸، ۳۸۹، ۳۹۰، ۳۹۱، ۳۹۲، ۳۹۳، ۳۹۴، ۳۹۵، ۳۹۶، ۳۹۷، ۳۹۸، ۳۹۹، ۴۰۰، ۴۰۱، ۴۰۲، ۴۰۳، ۴۰۴، ۴۰۵، ۴۰۶، ۴۰۷، ۴۰۸، ۴۰۹، ۴۱۰، ۴۱۱، ۴۱۲، ۴۱۳، ۴۱۴، ۴۱۵، ۴۱۶، ۴۱۷، ۴۱۸، ۴۱۹، ۴۲۰، ۴۲۱، ۴۲۲، ۴۲۳، ۴۲۴، ۴۲۵، ۴۲۶، ۴۲۷، ۴۲۸، ۴۲۹، ۴۳۰، ۴۳۱، ۴۳۲، ۴۳۳، ۴۳۴، ۴۳۵، ۴۳۶، ۴۳۷، ۴۳۸، ۴۳۹، ۴۴۰، ۴۴۱، ۴۴۲، ۴۴۳، ۴۴۴، ۴۴۵، ۴۴۶، ۴۴۷، ۴۴۸، ۴۴۹، ۴۵۰، ۴۵۱، ۴۵۲، ۴۵۳، ۴۵۴، ۴۵۵، ۴۵۶، ۴۵۷، ۴۵۸، ۴۵۹، ۴۶۰، ۴۶۱، ۴۶۲، ۴۶۳، ۴۶۴، ۴۶۵، ۴۶۶، ۴۶۷، ۴۶۸، ۴۶۹، ۴۷۰، ۴۷۱، ۴۷۲، ۴۷۳، ۴۷۴، ۴۷۵، ۴۷۶، ۴۷۷، ۴۷۸، ۴۷۹، ۴۸۰، ۴۸۱، ۴۸۲، ۴۸۳، ۴۸۴، ۴۸۵، ۴۸۶، ۴۸۷، ۴۸۸، ۴۸۹، ۴۹۰، ۴۹۱، ۴۹۲، ۴۹۳، ۴۹۴، ۴۹۵، ۴۹۶، ۴۹۷، ۴۹۸، ۴۹۹، ۵۰۰، ۵۰۱، ۵۰۲، ۵۰۳، ۵۰۴، ۵۰۵، ۵۰۶، ۵۰۷، ۵۰۸، ۵۰۹، ۵۱۰، ۵۱۱، ۵۱۲، ۵۱۳، ۵۱۴، ۵۱۵، ۵۱۶، ۵۱۷، ۵۱۸، ۵۱۹، ۵۲۰، ۵۲۱، ۵۲۲، ۵۲۳، ۵۲۴، ۵۲۵، ۵۲۶، ۵۲۷، ۵۲۸، ۵۲۹، ۵۳۰، ۵۳۱، ۵۳۲، ۵۳۳، ۵۳۴، ۵۳۵، ۵۳۶، ۵۳۷، ۵۳۸، ۵۳۹، ۵۴۰، ۵۴۱، ۵۴۲، ۵۴۳، ۵۴۴، ۵۴۵، ۵۴۶، ۵۴۷، ۵۴۸، ۵۴۹، ۵۵۰، ۵۵۱، ۵۵۲، ۵۵۳، ۵۵۴، ۵۵۵، ۵۵۶، ۵۵۷، ۵۵۸، ۵۵۹، ۵۶۰، ۵۶۱، ۵۶۲، ۵۶۳، ۵۶۴، ۵۶۵، ۵۶۶، ۵۶۷، ۵۶۸، ۵۶۹، ۵۷۰، ۵۷۱، ۵۷۲، ۵۷۳، ۵۷۴، ۵۷۵، ۵۷۶، ۵۷۷، ۵۷۸، ۵۷۹، ۵۸۰، ۵۸۱، ۵۸۲، ۵۸۳، ۵۸۴، ۵۸۵، ۵۸۶، ۵۸۷، ۵۸۸، ۵۸۹، ۵۹۰، ۵۹۱، ۵۹۲، ۵۹۳، ۵۹۴، ۵۹۵، ۵۹۶، ۵۹۷، ۵۹۸، ۵۹۹، ۶۰۰، ۶۰۱، ۶۰۲، ۶۰۳، ۶۰۴، ۶۰۵، ۶۰۶، ۶۰۷، ۶۰۸، ۶۰۹، ۶۱۰، ۶۱۱، ۶۱۲، ۶۱۳، ۶۱۴، ۶۱۵، ۶۱۶، ۶۱۷، ۶۱۸، ۶۱۹، ۶۲۰، ۶۲۱، ۶۲۲، ۶۲۳، ۶۲۴، ۶۲۵، ۶۲۶، ۶۲۷، ۶۲۸، ۶۲۹، ۶۳۰، ۶۳۱، ۶۳۲، ۶۳۳، ۶۳۴، ۶۳۵، ۶۳۶، ۶۳۷، ۶۳۸، ۶۳۹، ۶۴۰، ۶۴۱، ۶۴۲، ۶۴۳، ۶۴۴، ۶۴۵، ۶۴۶، ۶۴۷، ۶۴۸، ۶۴۹، ۶۵۰، ۶۵۱، ۶۵۲، ۶۵۳، ۶۵۴، ۶۵۵، ۶۵۶، ۶۵۷، ۶۵۸، ۶۵۹، ۶۶۰، ۶۶۱، ۶۶۲، ۶۶۳، ۶۶۴، ۶۶۵، ۶۶۶، ۶۶۷، ۶۶۸، ۶۶۹، ۶۷۰، ۶۷۱، ۶۷۲، ۶۷۳، ۶۷۴، ۶۷۵، ۶۷۶، ۶۷۷، ۶۷۸، ۶۷۹، ۶۸۰، ۶۸۱، ۶۸۲، ۶۸۳، ۶۸۴، ۶۸۵، ۶۸۶، ۶۸۷، ۶۸۸، ۶۸۹، ۶۹۰، ۶۹۱، ۶۹۲، ۶۹۳، ۶۹۴، ۶۹۵، ۶۹۶، ۶۹۷، ۶۹۸، ۶۹۹، ۷۰۰، ۷۰۱، ۷۰۲، ۷۰۳، ۷۰۴، ۷۰۵، ۷۰۶، ۷۰۷، ۷۰۸، ۷۰۹، ۷۱۰، ۷۱۱، ۷۱۲، ۷۱۳، ۷۱۴، ۷۱۵، ۷۱۶، ۷۱۷، ۷۱۸، ۷۱۹، ۷۲۰، ۷۲۱، ۷۲۲، ۷۲۳، ۷۲۴، ۷۲۵، ۷۲۶، ۷۲۷، ۷۲۸، ۷۲۹، ۷۳۰، ۷۳۱، ۷۳۲، ۷۳۳، ۷۳۴، ۷۳۵، ۷۳۶، ۷۳۷، ۷۳۸، ۷۳۹، ۷۴۰، ۷۴۱، ۷۴۲، ۷۴۳، ۷۴۴، ۷۴۵، ۷۴۶، ۷۴۷، ۷۴۸، ۷۴۹، ۷۵۰، ۷۵۱، ۷۵۲، ۷۵۳، ۷۵۴، ۷۵۵، ۷۵۶، ۷۵۷، ۷۵۸، ۷۵۹، ۷۶۰، ۷۶۱، ۷۶۲، ۷۶۳، ۷۶۴، ۷۶۵، ۷۶۶، ۷۶۷، ۷۶۸، ۷۶۹، ۷۷۰، ۷۷۱، ۷۷۲، ۷۷۳، ۷۷۴، ۷۷۵، ۷۷۶، ۷۷۷، ۷۷۸، ۷۷۹، ۷۸۰، ۷۸۱، ۷۸۲، ۷۸۳، ۷۸۴، ۷۸۵، ۷۸۶، ۷۸۷، ۷۸۸، ۷۸۹، ۷۹۰، ۷۹۱، ۷۹۲، ۷۹۳، ۷۹۴، ۷۹۵، ۷۹۶، ۷۹۷، ۷۹۸، ۷۹۹، ۸۰۰، ۸۰۱، ۸۰۲، ۸۰۳، ۸۰۴، ۸۰۵، ۸۰۶، ۸۰۷، ۸۰۸، ۸۰۹، ۸۱۰، ۸۱۱، ۸۱۲، ۸۱۳، ۸۱۴، ۸۱۵، ۸۱۶، ۸۱۷، ۸۱۸، ۸۱۹، ۸۲۰، ۸۲۱، ۸۲۲، ۸۲۳، ۸۲۴، ۸۲۵، ۸۲۶، ۸۲۷، ۸۲۸، ۸۲۹، ۸۳۰، ۸۳۱، ۸۳۲، ۸۳۳، ۸۳۴، ۸۳۵، ۸۳۶، ۸۳۷، ۸۳۸، ۸۳۹، ۸۴۰، ۸۴۱، ۸۴۲، ۸۴۳، ۸۴۴، ۸۴۵، ۸۴۶، ۸۴۷، ۸۴۸، ۸۴۹، ۸۵۰، ۸۵۱، ۸۵۲، ۸۵۳، ۸۵۴، ۸۵۵، ۸۵۶، ۸۵۷، ۸۵۸، ۸۵۹، ۸۶۰، ۸۶۱، ۸۶۲، ۸۶۳، ۸۶۴، ۸۶۵، ۸۶۶، ۸۶۷، ۸۶۸، ۸۶۹، ۸۷۰، ۸۷۱، ۸۷۲، ۸۷۳، ۸۷۴، ۸۷۵، ۸۷۶، ۸۷۷، ۸۷۸، ۸۷۹، ۸۸۰، ۸۸۱، ۸۸۲، ۸۸۳، ۸۸۴، ۸۸۵، ۸۸۶، ۸۸۷، ۸۸۸، ۸۸۹، ۸۹۰، ۸۹۱، ۸۹۲، ۸۹۳، ۸۹۴، ۸۹۵، ۸۹۶، ۸۹۷، ۸۹۸، ۸۹۹، ۹۰۰، ۹۰۱، ۹۰۲، ۹۰۳، ۹۰۴، ۹۰۵، ۹۰۶، ۹۰۷، ۹۰۸، ۹۰۹، ۹۱۰، ۹۱۱، ۹۱۲، ۹۱۳، ۹۱۴، ۹۱۵، ۹۱۶، ۹۱۷، ۹۱۸، ۹۱۹، ۹۲۰، ۹۲۱، ۹۲۲، ۹۲۳، ۹۲۴، ۹۲۵، ۹۲۶، ۹۲۷، ۹۲۸، ۹۲۹، ۹۳۰، ۹۳۱، ۹۳۲، ۹۳۳، ۹۳۴، ۹۳۵، ۹۳۶، ۹۳۷، ۹۳۸، ۹۳۹، ۹۴۰، ۹۴۱، ۹۴۲، ۹۴۳، ۹۴۴، ۹۴۵، ۹۴۶، ۹۴۷، ۹۴۸، ۹۴۹، ۹۵۰، ۹۵۱، ۹۵۲، ۹۵۳، ۹۵۴، ۹۵۵، ۹۵۶، ۹۵۷، ۹۵۸، ۹۵۹، ۹۶۰، ۹۶۱، ۹۶۲، ۹۶۳، ۹۶۴، ۹۶۵، ۹۶۶، ۹۶۷، ۹۶۸، ۹۶۹، ۹۷۰، ۹۷۱، ۹۷۲، ۹۷۳، ۹۷۴، ۹۷۵، ۹۷۶، ۹۷۷، ۹۷۸، ۹۷۹، ۹۸۰، ۹۸۱، ۹۸۲، ۹۸۳، ۹۸۴، ۹۸۵، ۹۸۶، ۹۸۷، ۹۸۸، ۹۸۹، ۹۹۰، ۹۹۱، ۹۹۲، ۹۹۳، ۹۹۴، ۹۹۵، ۹۹۶، ۹۹۷، ۹۹۸، ۹۹۹، ۱۰۰۰، ۱۰۰۱، ۱۰۰۲، ۱۰۰۳، ۱۰۰۴، ۱۰۰۵، ۱۰۰۶، ۱۰۰۷، ۱۰۰۸، ۱۰۰۹، ۱۰۱۰، ۱۰۱۱، ۱۰۱۲، ۱۰۱۳، ۱۰۱۴، ۱۰۱۵، ۱۰۱۶، ۱۰۱۷، ۱۰۱۸، ۱۰۱۹، ۱۰۲۰، ۱۰۲۱، ۱۰۲۲، ۱۰۲۳، ۱۰۲۴، ۱۰۲۵، ۱۰۲۶، ۱۰۲۷، ۱۰۲۸، ۱۰۲۹، ۱۰۳۰، ۱۰۳۱، ۱۰۳۲، ۱۰۳۳، ۱۰۳۴، ۱۰۳۵، ۱۰۳۶، ۱۰۳۷، ۱۰۳۸، ۱۰۳۹، ۱۰۴۰، ۱۰۴۱، ۱۰۴۲، ۱۰۴۳، ۱۰۴۴، ۱۰۴۵، ۱۰۴۶، ۱۰۴۷، ۱۰۴۸، ۱۰۴۹، ۱۰۵۰، ۱۰۵۱، ۱۰۵۲، ۱۰۵۳، ۱۰۵۴، ۱۰۵۵، ۱۰۵۶، ۱۰۵۷، ۱۰۵۸، ۱۰۵۹، ۱۰۶۰، ۱۰۶۱، ۱۰۶۲، ۱۰۶۳، ۱۰۶۴، ۱۰۶۵، ۱۰۶۶، ۱۰۶۷، ۱۰۶۸، ۱۰۶۹، ۱۰۷۰، ۱۰۷۱، ۱۰۷۲، ۱۰۷۳، ۱۰۷۴، ۱۰۷۵، ۱۰۷۶، ۱۰۷۷، ۱۰۷۸، ۱۰۷۹، ۱۰۸۰، ۱۰۸۱، ۱۰۸۲، ۱۰۸۳، ۱۰۸۴، ۱۰۸۵، ۱۰۸۶، ۱۰۸۷، ۱۰۸۸، ۱۰۸۹، ۱۰۹۰، ۱۰۹۱، ۱۰۹۲، ۱۰۹۳، ۱۰۹۴، ۱۰۹۵، ۱۰۹۶، ۱۰۹۷، ۱۰۹۸، ۱۰۹۹، ۱۱۰۰، ۱۱۰۱، ۱۱۰۲، ۱۱۰۳، ۱۱۰۴، ۱۱۰۵، ۱۱۰۶، ۱۱۰۷، ۱۱۰۸، ۱۱۰۹، ۱۱۱۰، ۱۱۱۱، ۱۱۱۲، ۱۱۱۳، ۱۱۱۴، ۱۱۱۵، ۱۱۱۶، ۱۱۱۷، ۱۱۱۸، ۱۱۱۹، ۱۱۲۰، ۱۱۲۱، ۱۱۲۲، ۱۱۲۳، ۱۱۲۴، ۱۱۲۵، ۱۱۲۶، ۱۱۲۷، ۱۱۲۸، ۱۱۲۹، ۱۱۳۰، ۱۱۳۱، ۱۱۳۲، ۱۱۳۳، ۱۱۳۴، ۱۱۳۵، ۱۱۳۶، ۱۱۳۷، ۱۱۳۸، ۱۱۳۹، ۱۱۴۰، ۱۱۴۱، ۱۱۴۲، ۱۱۴۳، ۱۱۴۴، ۱۱۴۵، ۱۱۴۶، ۱۱۴۷، ۱۱۴۸، ۱۱۴۹، ۱۱۵۰، ۱۱۵۱، ۱۱۵۲، ۱۱۵۳، ۱۱۵۴، ۱۱۵۵، ۱۱۵۶، ۱۱۵۷، ۱۱۵۸، ۱۱۵۹، ۱۱۶۰، ۱۱۶۱، ۱۱۶۲، ۱۱۶۳، ۱۱۶۴، ۱۱۶۵، ۱۱۶۶، ۱۱۶۷، ۱۱۶۸، ۱۱۶۹، ۱۱۷۰، ۱۱۷۱، ۱۱۷۲، ۱۱۷۳، ۱۱۷۴، ۱۱۷۵، ۱۱۷۶، ۱۱۷۷، ۱۱۷۸، ۱۱۷۹، ۱۱۸۰، ۱۱۸۱، ۱۱۸۲، ۱۱۸۳، ۱۱۸۴، ۱۱۸۵، ۱۱۸۶، ۱۱۸۷، ۱۱۸۸، ۱۱۸۹، ۱۱۹۰، ۱۱۹۱، ۱۱۹۲، ۱۱۹۳، ۱۱۹۴، ۱۱۹۵، ۱۱۹۶، ۱۱۹۷، ۱۱۹۸، ۱۱۹۹، ۱۲۰۰، ۱۲۰۱، ۱۲۰۲، ۱۲۰۳، ۱۲۰۴، ۱۲۰۵، ۱۲۰۶، ۱۲۰۷، ۱۲۰۸، ۱۲۰۹، ۱۲۱۰، ۱۲۱۱، ۱۲۱۲، ۱۲۱۳، ۱۲۱۴، ۱۲۱۵، ۱۲۱۶، ۱۲۱۷، ۱۲۱۸، ۱۲۱۹، ۱۲۲۰، ۱۲۲۱، ۱۲۲۲، ۱۲۲۳، ۱۲۲۴، ۱۲۲۵، ۱۲۲۶، ۱۲۲۷، ۱۲۲۸، ۱۲۲۹، ۱۲۳۰، ۱۲۳۱، ۱۲۳۲، ۱۲۳۳، ۱۲۳۴، ۱۲۳۵، ۱۲۳۶، ۱۲۳۷، ۱۲۳۸، ۱۲۳۹، ۱۲۴۰، ۱۲۴۱، ۱۲۴۲، ۱۲۴۳، ۱۲۴۴، ۱۲۴۵، ۱۲۴۶، ۱۲۴۷، ۱۲۴۸، ۱۲۴۹، ۱۲۵۰، ۱۲۵۱، ۱۲۵۲، ۱۲۵۳، ۱۲۵۴، ۱۲۵۵، ۱۲۵۶، ۱۲۵۷، ۱۲۵۸، ۱۲۵۹، ۱۲۶۰، ۱۲۶۱، ۱۲۶۲، ۱۲۶۳، ۱۲۶۴، ۱۲۶۵، ۱۲۶۶، ۱۲۶۷، ۱۲۶۸، ۱۲۶۹، ۱۲۷۰، ۱۲۷۱، ۱۲۷۲، ۱۲۷۳، ۱۲۷۴، ۱۲۷۵، ۱۲۷۶، ۱۲۷۷، ۱۲۷۸، ۱۲۷۹، ۱۲۸۰، ۱۲۸۱، ۱۲۸۲، ۱۲۸۳، ۱۲۸۴، ۱۲۸۵، ۱۲۸۶، ۱۲۸۷، ۱۲۸۸، ۱۲۸۹، ۱۲۹۰، ۱۲۹۱، ۱۲۹۲، ۱۲۹۳، ۱۲۹۴، ۱۲۹۵، ۱۲۹۶، ۱۲۹۷، ۱۲۹۸، ۱۲۹۹، ۱۳۰۰، ۱۳۰۱، ۱۳۰۲، ۱۳۰۳، ۱۳۰۴، ۱۳۰۵، ۱۳۰۶، ۱۳۰۷، ۱۳۰۸، ۱۳۰۹، ۱۳۱۰، ۱۳۱۱، ۱۳۱۲، ۱۳۱۳، ۱۳۱۴، ۱۳۱۵، ۱۳۱۶، ۱۳۱۷، ۱۳۱۸، ۱۳۱۹، ۱۳۲۰، ۱۳۲۱، ۱۳۲۲، ۱۳۲۳، ۱۳۲۴، ۱۳۲۵، ۱۳۲۶، ۱۳۲۷، ۱۳۲۸، ۱۳۲۹، ۱۳۳۰، ۱۳۳۱، ۱۳۳۲، ۱۳۳۳، ۱۳۳۴، ۱۳۳۵، ۱۳۳۶، ۱۳۳۷، ۱۳۳۸، ۱۳۳۹، ۱۳۴۰، ۱۳۴۱، ۱۳۴۲، ۱۳۴۳، ۱۳۴۴، ۱۳۴۵، ۱۳۴۶، ۱۳۴۷، ۱۳۴۸، ۱۳۴۹، ۱۳۵۰، ۱۳۵۱، ۱۳۵۲، ۱۳۵۳، ۱۳۵۴، ۱۳۵۵، ۱۳۵۶، ۱۳۵۷، ۱۳۵۸، ۱۳۵۹، ۱۳۶۰، ۱۳۶۱، ۱۳۶۲، ۱۳۶۳، ۱۳۶۴، ۱۳۶۵، ۱۳۶۶، ۱۳۶۷، ۱۳۶۸، ۱۳۶۹، ۱۳۷۰، ۱۳۷۱، ۱۳۷۲، ۱۳۷۳، ۱۳۷۴، ۱۳۷۵، ۱۳۷۶، ۱۳۷۷، ۱۳۷۸، ۱۳۷۹، ۱۳۸۰، ۱۳۸۱، ۱۳۸۲، ۱۳۸۳، ۱۳۸۴، ۱۳۸۵، ۱۳۸۶، ۱۳۸۷، ۱۳۸۸، ۱۳۸۹، ۱۳۹۰، ۱۳۹۱، ۱۳۹۲، ۱۳۹۳، ۱۳۹۴، ۱۳۹۵، ۱۳۹۶، ۱۳۹۷، ۱۳۹۸، ۱۳۹۹، ۱۴۰۰، ۱۴۰۱، ۱۴۰۲، ۱۴۰۳، ۱۴۰۴، ۱۴۰۵، ۱۴۰۶، ۱۴۰۷، ۱۴۰۸، ۱۴۰۹، ۱۴۱۰، ۱۴۱۱، ۱۴۱۲، ۱۴۱۳، ۱۴۱۴، ۱۴۱۵، ۱۴۱۶، ۱۴۱۷، ۱۴۱۸، ۱۴۱۹، ۱۴۲۰، ۱۴۲۱، ۱۴۲۲، ۱۴۲۳، ۱۴۲۴، ۱۴۲۵، ۱۴۲۶، ۱۴۲۷، ۱۴۲۸، ۱۴۲۹، ۱۴۳۰، ۱۴۳۱، ۱۴۳۲، ۱۴۳۳، ۱۴۳۴، ۱۴۳۵، ۱۴۳۶، ۱۴۳۷، ۱۴۳۸، ۱۴۳۹، ۱۴۴۰، ۱۴۴۱، ۱۴۴۲، ۱۴۴۳، ۱۴۴۴، ۱۴۴۵، ۱۴۴۶، ۱۴۴۷، ۱۴۴۸، ۱۴۴۹، ۱۴۵۰، ۱۴۵۱، ۱۴۵۲، ۱۴۵۳، ۱۴۵۴، ۱۴۵۵، ۱۴۵۶، ۱۴۵۷، ۱۴۵۸، ۱۴۵۹، ۱۴۶۰، ۱۴۶۱، ۱۴۶۲، ۱۴۶۳، ۱۴۶۴، ۱۴۶۵، ۱۴۶۶، ۱۴۶۷، ۱۴۶۸، ۱۴۶۹، ۱۴۷۰، ۱۴۷۱، ۱۴۷۲، ۱۴۷۳، ۱۴۷۴، ۱۴۷۵، ۱۴۷۶، ۱۴۷۷، ۱۴۷۸، ۱۴۷۹، ۱۴۸۰، ۱۴۸۱، ۱۴۸۲، ۱۴۸۳، ۱۴۸۴، ۱۴۸۵، ۱۴۸۶، ۱۴۸۷

استہلال ۱-۳

جن لوگوں نے استہلال کو چننے میں مصوریا ہے وہ اس سے انکار نہیں کرتے کہ جو بچہ چنے بغیر مر جائے اس میں بھی زندگی ہوتی ہے، بلکہ وہ لوگ اس خدمات کی بنیاد پر اس کی زندگی کا حکم گاتے ہیں جو تہیہ و ہرے کے ساتھ مل کر زندگی پر دلائل سرتی ہیں۔

یہ بحث استہلال کے احکام کو اس کے معنی عام کے اعتبار سے شامل ہوئی، اور یہ حنفی کی خاص اصطلاح ہے جو زندگی کی خدمات میں تعد کے قائل ہیں۔

خدمات حیات:

الف- چننا:

۲- فتلاء کا اس پر اتفاق ہے کہ چننا زندگی کی یقینی خدمت ہے، مین اس حال میں چننے کے موثر ہونے کا اعتبار یہ چاہے گا اس میں اختلاف ہے، یہ نکتہ بھی کبھی موقع محل کے بدلنے سے یکسری مذہب کے تحت اس میں فرق ہو جاتا ہے۔

ب- چھینکنا اور دودھ پینا:

۳- چھینکنا اور دودھ پینا بھی حنفی کے نزدیک استہلال کی علامتوں میں سے ہے۔ مثافعیہ، مالکیہ میں سے مازری اور ابن وہب کے نزدیک یہ دونوں استہلال کے معنی میں ہیں، امام احمد کا مذہب بھی اسی طرح ہے، لہذا ان کے نزدیک ان دونوں کے ذریعہ استہلال ثابت ہو جائے گا۔

لیکن امام مالک کے نزدیک چھینکنے کا کوئی اعتبار نہیں، کیونکہ بسا اوقات دودھ دلی ہے سے بھی ہوتا ہے، اور کسی طرح دودھ چیا بھی، اگر دودھ مقدس میں دودھ چیا معتبر ہے، زیور دودھ پینے سے مرد اہل علم کے قول کے مطابق یہ ہے کہ اتنی مقدس میں دودھ چیا اسی سے

استہلال

تعریف:

۱- لغوی طور پر "استہلال" استہلال کا مصدر ہے۔ استہلال الاستہلال کا معنی ہے؛ چاند نظر آیا اور بچہ کا استہلال یہ ہے کہ وقت پیداؤں بچہ بلند آواز سے روئے، اور استہلال کا معنی بلند آواز سے لالہ اللہ کہتا ہے، اور اهل المعمر بالمعج کا معنی یہ ہے کہ غم نے بلند آواز سے تہیہ بہا (۱)۔

اس جگہ صرف بوسولہ بچہ کے استہلال سے بحث ہوئی۔

استہلال کی مراد میں مقباء کا اختلاف ہے بعض نے اس کو صرف چننے میں مختص کیا ہے، دودھ مالکیہ، مثافعیہ ہیں، امام احمد کی بھی ایک روایت یہی ہے (۲)، بعض مقباء نے اس میں قدرے وسعت دی ہے، چنانچہ کہا کہ اس سے مراد وہ شئی ہے جو فوراً بعد بچہ کی حیات پر دلالت کرے، خود آواز بلند کرنا ہو یا دلالت کے بعد کسی مضمون کا حرکت کرنا، یہ حنفی کا قول ہے (۳)، بعض مقباء نے اس کی تشریح یہ کی کہ استہلال ہر وہ آواز ہے جو حیات پر دلالت کرے، تو چھینکنا ہو یا چھینکنا ہو یا رونا، اور یہ ناجہ کی ایک روایت ہے (۴)۔

(۱) تاج العروس: مادہ (استہلال) ک
(۲) شرح الکبیر: ردیر ۲۷۲، المجموع ۲۵۵، شرح المروض ۱۹۳، انشی ۱۹۷۔
(۳) المجموع ۲۷۲، انشی ۲۷۲، شرح المروض ۲۰۲۔
(۴) انشی ۱۹۷۔

استہلال ۳-۹

ہو سکتا ہے جس میں یقینی زہر من موجود ہو (۱)۔

حرکت لمبی ہو یا معمولی، کیونکہ نومو لوہ کی یہ حرکت ہیٹ میں اس کے حرکت کرنے کی طرح ہے، اور باوقات مقتول بھی حرکت کرتا ہے، اور ایک قول یہ ہے کہ متاثرہ کے نزدیک بھی حکم ہے کہ

ج - سانس لینا:

۴ - حنفیہ، ثانیہ اور متاثرہ کے نزدیک سانس لینا بھی چھیننے کے حکم میں ہے (۲)۔

و - معمولی حرکت:

۷ - حسب کے نزدیک لمبی حرکت بھی استہلال کے حکم میں ہے، اور مالکیہ کے نزدیک بالاتفاق اس کا کوئی غبار نہیں، اور اسی طرح متاثرہ کے نزدیک ہے (۲)، بعض ثانیہ نے حنفیہ کی موافقت کی ہے، اور بعض نے مالکیہ کی موافقت کی ہے، اور بعض نے زہر کا ظہور یا ہے، کیونکہ بہت سے فقہاء ثانیہ نے بھی حرکت و معمولی حرکت کے درمیان کوئی فرق نہیں یا ہے (۳)، اور بعض نے حرکت کے قوی ہونے کی شرط لگائی ہے، اور مذہب کی طرح حرکت کا کوئی غبار نہیں یا ہے، کیونکہ مذہب کی پرالاست میں رقی (۴)۔

د - حرکت کرنا:

۵ - نو ازئیدہ بچہ کی حرکت یا تو تھوڑی ہوگی یا زیادہ، یہ اختلاف سے عام ہے، اس لئے کہ اختلاف کا معنی سی عضو کا از خود حرکت کرنا ہے جبکہ حرکت عام ہے یعنی ایک عضو حرکت کرے یا تمام اعضاء حرکت کریں۔

حرکت کے متعلق علماء کے تین خیالات ہیں:

۱ - مطلقاً معتبر ہے۔

۲ - مطلقاً معتبر نہیں ہے۔

۳ - بھی حرکت معتبر، و معمولی حرکت غیر معتبر ہے۔

ز - اختلاج:

۸ - تمام فقہاء کے نزدیک اختلاج معمولی حرکت کے حکم میں ہے، کیونکہ ثانیہ کا قول مشہور یہ ہے کہ اختلاج کو استہلال کا حکم نہیں دیا جائے گا (۵)۔

ھ - لمبی حرکت:

۶ - بن عابدین کے علاوہ حنفیہ کے نزدیک لمبی حرکت استہلال میں شمار ہوتی ہے، اور ثانیہ کے نزدیک اور مالکیہ کی ایک رائے کے مطابق یہ استہلال کے معنی میں ہے، اسی طرح امام احمد کا مذہب ہے کہ حرکت استہلال کے حکم میں ہے، لیکن مالکیہ کا دوسرا قول اور بن عابدین کی رائے یہ ہے کہ وہ استہلال کے حکم میں نہیں ہے، کیونکہ

استہلال کا اثبات:

۹ - تین چیزوں سے استہلال کا اثبات ہوتا ہے ان میں سے ایک

(۱) البدیع ۱/ ۴۰۲ ابن ماجہ ۵/ ۵۷۵، شرح الکبیر للذہبی ۱/ ۴۲۷، الخرش ۳/ ۶۴، دحل ۲/ ۱۹۵، الشروانی علی الفقہ ۳/ ۱۶۲، الروضۃ ۳/ ۶۷۹، الاصاب ۷/ ۳۳۱۔

(۲) ماہد مراجع۔

(۳) دحل ۲/ ۱۹۵، الشروانی علی الفقہ ۳/ ۱۶۲۔

(۴) الروضۃ ۳/ ۶۷۹، المہذب ۲/ ۳۲۴۔

(۵) الروضۃ ۳/ ۶۷۹، شرح لروض مع صلیہ الملی ۳/ ۱۹۳۔

(۱) البدیع ۱/ ۴۰۲، دحل ۲/ ۱۹۵، شرح لروض ۳/ ۱۹۵، الشروانی علی الفقہ ۳/ ۱۶۲، الروضۃ ۳/ ۶۷۹، شرح الکبیر للذہبی ۱/ ۴۲۷، الخرش ۳/ ۶۴، الاصاب ۷/ ۳۳۱۔

(۲) ماہد مراجع۔

استہلال ۱۰-۱۱

شہادت ہے، ورنہ یہ تو مردوں یا ایک مرد اور دو عورتوں کی کوئی سے ثابت ہوگا، یہ متفق علیہ ہے، یا صرف عورتوں کی کوئی سے ثابت ہوگا، اللہ تعالیٰ کا اختلاف ہے کہ ان کی کتنی تعداد کافی ہوگی اور کہیں کہاں اس کی کوئی قاطع قبول ہوگی۔

۱۰- استہلال اس امور میں سے ہے جن سے عموماً عورتیں عیافت ہوتی ہیں، اسی وجہ سے شامعہ میں سے رفق کے علاوہ دیگر فقہاء، اہل مرام مردوں کے بغیر تنہا عورتوں کی کوئی قبول کرتے ہیں۔ البتہ ان عورتوں کی تعداد ایسا ہو اور کس سبب کی شہادت قبول کی جائے گی اس میں فقہاء کے درمیان اختلاف ہے۔

عورتوں کے حساب شہادت کے متعلق فقہاء، اہل مرام کے آراء کی تفصیل مندرجہ ذیل ہے:

۱۱- امام ابو حنیفہ کا خیال ہے کہ تنہا عورتوں کی کوئی صرف اس پر نماز جنازہ پڑھنے کے بارے میں قبول کی جائے گی، اس لئے کہ وہ ایک دینی معاملہ ہے، اور ایک عورت کی خبر مجتہد فقیہ ہے۔ لیکن نماز جنازہ کے علاوہ میراث وغیرہ کے سلسلہ میں تنہا عورتوں کی شہادت سے استہلال ثابت نہ ہوگا، بلکہ اس میں دو مرد یا ایک مرد اور دو عورتوں کی کوئی ضروری ہے (۱)۔

حنابلہ اور امام یوسف و امام محمد کی رائے یہ ہے کہ ایک آراء مسندت اور عادل عورت کی شہادت اثبات استہلال کے لئے کافی ہے (۲)، اس لئے کہ حضرت علیؓ سے مروی ہے کہ انہوں نے استہلال کے متعلق: یہ کی کوئی کو جائز قرار دیا ہے (۳)۔

(۱) رد المحتار ج ۱ ص ۳۰۲، مسودہ ج ۱ ص ۳۳، ۳۴، مجمع الزوائد ج ۲ ص ۸۷۔

(۲) المغنی لابن قدامہ ج ۱ ص ۳۷، الاضافہ ج ۱ ص ۶۱۲، المسودہ ج ۱ ص ۳۳۔

(۳) حضرت علیؓ کے مرنے کو عبدالرزاق نے اپنی مصنف میں نقل کیا ہے زبانی ہے کہ یہ سند ضعیف ہے اس لئے کہ جمعی و درہن یحییٰ دونوں کے بارے میں کلام کیا گیا ہے (نصب اہل بیت ج ۱ ص ۸۰۳ طبع مطبعہ دارالماسون، طبع اول ۱۳۶۷ھ)۔

اس کی وجہ جیسا کہ مبسوط میں ہے یہ ہے کہ بچہ کا استہلال بوقت ولادت ہوتا ہے اور اس حالت سے مرد و تفت نہیں ہوتے، اور اس بقت اس کی آواز ضرور ہوتی ہے جس کو وہی شخص سن سکتا ہے جو اس حالت میں موجود ہو، اور جن حالات سے مرد و تفت نہیں ہوتے ان کے متعلق عورتوں کی کوئی اس امور سے متعلق مردوں کی کوئی کی طرح ہے جن سے وہ تفت ہوتے ہیں، یہی وجہ ہے کہ صرف عورت کی کوئی کی وجہ سے اس پر نماز جنازہ پڑھی جائے گی تو اسی طرح وہ وارث بھی ہوگا۔

جیسا کہ اس میں نے حضرت حذیفہ کی روایت سے استہلال کیا ہے: "ان رسول اللہ ﷺ حار شہادۃ القابضۃ عسی الولادۃ" (۱) (رسول اللہ ﷺ نے ولادت کے متعلق: یہ کی کوئی کو جائز قرار دیا ہے)، نیز آپ ﷺ نے فرمایا: "شہادۃ النساء جائزۃ لہما لا یطلع علیہ الرجال" (۲) (جن امور سے مرد

(۱) حضرت حذیفہ کی حدیث کی روایت دارقطنی نے مرفوعاً ان الفاظ میں کی ہے: "ان النبی ﷺ اجاز شہادۃ القابضۃ"، اور اس حدیث کی سند پر تنقید کی کہ محمد بن عبد اللہ نے احمش سے نہیں سنا ہے، و درہن دونوں کے درمیان ایک مجہول راوی ہے، وہ ابو عبد الرحمن طبرانی ہیں، پھر اس کی روایت اس طرح فرمائی: عن محمد بن عبد اللہ عن ابی عبد الرحمن طبرانی عن احمش، تنقیح میں ہے کہ یہ حدیث باطل ہے اس کی کوئی اصل نہیں (نصب اہل بیت ج ۱ ص ۸۰۳، ۸۰۴ طبع دارالماسون ۱۳۵۷ھ)۔

(۲) حدیث: "شہادۃ النساء جائزۃ...." کو عبد الرزاق اور ابن ابی شیبہ نے زہری کے مرنے کے طور پر ان الفاظ میں نقل کیا ہے: "مضت النساء ان یجوز شہادۃ النساء لہما لا یطلع علیہ غیرہن من ولادۃ النساء و غیرہن" (وہ معاملات جن سے عورتوں کے علاوہ کوئی تفت نہیں ہوتا، مثلاً عورتوں کا بچہ جنتا، لہذا ان کے خالص موجب، تو ان سب میں عورتوں کی کوئی کے جائز ہونے کی حالت جاری ہے)۔ عبد الرزاق سے حضرت ابن عمر کا ایک مرنے ہی میں نقل کیا ہے: لہذا ان سبب اور مردہ ان دھیر سے بھی اسی طرح نقل کیا ہے (نصب اہل بیت ج ۱ ص ۸۰۳، ۸۰۴ طبع مطبعہ دارالماسون ۱۳۵۷ھ، تنقیح الجیر ج ۱ ص ۲۰۷، ۲۰۸ طبع شریک

اجہلال ۱۲-۱۶

و تقب نہیں ہوتے۔ کے متعلق عورت کی گواہی جائز ہے، اور فقہاء
نساء و جود ہیٹ میں آیا ہے وہ سم جنس ہے، لہذا اس میں وہ "فی فر"،
بھی داخل ہوگا جس کو یہ لفظ شامل ہے (لہذا "ایک عورت کی بھی گواہی
قابل قبول ہوں)۔

امام ابو حنیفہ نے نمبر جنازہ "مریٹ میں اس لئے فرق کیا ہے
کہ مریٹ حقوق لاء میں سے ہے لہذا اجتماع عورتوں کی گواہی سے
ثابت نہ ہوگی (۱)۔

۱۲- مالکیہ امام احمد کی دہری روایت "روین بن لیلیٰ، ابن شہرہ
اور ابو ثور کی رائے ہے کہ اجہلال کے متعلق وہ عورتوں سے کم کی گواہی
قابل قبول نہ ہوگی۔ اس حضرت نے وجہ بیان کرتے ہوئے کہا کہ
شہادت میں وہ چیزیں بطور خاص معتبر ہوتی ہیں: ایک عدد ۱۰۰۰ مرے
مرہ ہونا، اور ان میں سے ایک یعنی دو کورت کا، اعتبار کرنا اس جگہ مشکل
ہو گیا۔ بعد کا اعتبار کرنا مشکل میں، لہذا تمام شہادتوں کی طرف یہاں
بھی عدد معتبر رہے گا (۲)۔

تین کی گواہی:

۱۳- عثمان لہتی کی رائے ہے کہ اجہلال میں تین عورتوں سے کم کی
گواہی مقبول نہ ہوگی، اور ان کے نزدیک وجہ یہ ہے کہ جہاں عورتوں
کی گواہی قابل قبول ہوتی ہے اس جگہ تین کا عدد ۱۰۰۰ ہے یعنی ایک مرہ
مرہ عورتوں کی گواہی، جیسا کہ گریان کے ساتھ کوئی مرہ ہونا (دو تین
فر "ہوتے" (۳)۔

۱۴- شافعیہ چار عورتوں سے کم کی گواہی اجہلال کے متعلق قابل نہیں

کرتے، حضرت عطاء، شعبی قنابہ اور ابو ثور کی بھی رائے ہے، یہ لکھ
مرہ عورت ایک مرہ کے قائم مقام ہے (۱) اس سے کہ نبی کریم ﷺ
نے فرمایا: "شہادۃ امرائیں شہادۃ رجل واحد" (۲) (۱)۔
عورتوں کی گواہی ایک مرہ کی گواہی ہے)۔

۱۵- مرہوں کی گواہی کے متعلق فقہاء کا اتفاق ہے کہ اجہلال وغیرہ
کے لئے "مرہوں کی گواہی جائز ہے، اور ایک مرہ کی گواہی کے جائز
ہونے میں اختلاف ہے، حنفیہ میں سے امام ابو یوسف اور امام محمد نے
جائز قرار دیا ہے، "و حنابلہ کا یہی مذہب ہے، اس کی دلیل کا خدا سے یہ
ہے کہ مرہ بے فست عورت کے زیادہ مکمل ہے، اور جب ایک عورت کی
گواہی کافی ہوتی ہے تو ایک مرہ کی گواہی بدرجہ اولیٰ کافی ہوگی، "اور اس
وجہ سے بھی کہ جن امور میں ایک عورت کی گواہی قابل قبول ہے ان
میں ایک مرہ کی گواہی بھی قابل قبول ہوتی ہے جیسے روایت میں (۳)۔
بجانب متنبہاء نے منع فرمایا ہے، ان کے دلائل عورتوں کی گواہی کے
بیان میں گزر چکے۔

نوزائیدہ بچے کا نام رکھنا:

۱۶- نوزائیدہ بچہ آراء از نکالے تو اس کا نام رکھا جائے گا، اگرچہ اس
کے بعد مر جائے۔ شافعیہ، حنابلہ اور مالکیہ میں سے ابن حبیب
کا یہی مذہب ہے، بخاری حنفیہ کے رد: ایک نام رکھنا لازم ہے، "و دوسروں
کے نزدیک مستحب، اس لئے کہ حضور ﷺ سے مروی ہے: "اسموا

(۱) شرح بلوغی ۱۲/۳، الفی ۱۵۶/۹۔

(۲) حدیث "شہادۃ امرائیں" "توسلم" حضرت عبداللہ بن عمر سے مروی
من القلہ میں نقل کیا ہے "شہادۃ امرائیں تعدل شہادۃ رجل واحد" اس
طرح حضرت ابن عمر کی روایت کے مثل حضرت ابو ہریرہؓ بھی سے نقل کیا
ہے (صحیح مسلم ۸۶۱/۸، طبع عینی الجلی ۱۳۵۳ھ)۔

(۳) ابوسوطہ ۱۶/۱۱، الفی ۱۳۸/۱۰، شرح بخاری ۵۸۸/۳۔

اصباح الفیہ متحدہ ۱۳۸۳ھ)۔

(۱) ابوسوطہ ۱۳۳/۳، البدیع ۱۳۰۲، مجمع الزوائد ۱۸۷/۳۔

(۲) الفی ۱۳۲۲/۷۔

(۳) الفی ۱۳۷/۳، طبع مکتبۃ المدینہ۔

استعمال ۱۷

مرنے والے نوزائیدہ بچے کو غسل دینا، اس پر نماز جنازہ پڑھنا اور اس کو دفن کرنا:

۱۔ نوزائیدہ بچہ کی موت یا تو ماں کے جسم سے جدا ہونے سے قبل ہوگی یا اس کے بعد، اگر جدا ہونے کے بعد موت ہوتی ہے تو اس کے لئے وہ سب چیزیں لازم ہیں جو بزرگوں کے لئے لازم ہیں، لیکن مندرکتے ہیں کہ: جب بچہ کی زندگی معلوم ہو جائے اور وہ زندہ نکالے تو اس پر نماز جنازہ پڑھنے پر تمام اہل علم کا اتفاق ہے۔

اور جدا ہونے سے قبل موت کی صورت میں اگر بڑا حصہ نکل چکا ہے تو حنفیہ کے نزدیک اس پر نماز جنازہ پڑھی جائے گی، اور شرح الدر میں یہ قید مذکور ہے کہ وہ جدا ہوا ہو اس حال میں کہ وہ پورے اعضاء والا ہو۔

اس پر شافعیہ کے نزدیک بھی نماز جنازہ پڑھی جائیگی، اگر ظاہر ہونے کے بعد اس نے آواز نکالی ہو، رتوں نظر کے مطابق یہی حکم ہے جب کہ آواز کے علاوہ زندگی کی کوئی دوسری علامت ظاہر ہوتی ہو، اور حنابلہ کے نزدیک غسل، یہی ہے اور نماز پڑھنے پر اجنبال و عدم اجنبال کا کوئی اثر نہیں ہوتا، کیونکہ وہ ماقام بچے کے غسل اور اس پر نماز کو واجب قرار دیتے ہیں بشرطیکہ وہ چار ماہ کے بعد ساقل ہو ہو فوہ آواز نکالے یا نہ نکالے۔

بچہ پیدا ہونے کے بعد جب تک چائ کر نہ روئے مالکیہ کے نزدیک اس کو غسل دینا اور اس کی ماری جنازہ پڑھنا مکروہ ہے (۱)۔
دین کے تعلق مسئلہ یہ ہے کہ جب بچہ چار ماہ کا رحم مادر میں ہونے کے بعد ساقل ہو جائے تو اس کو دفن کرنا واجب ہے، جیسا کہ شافعیہ نے صراحت کی ہے، اور اگر چار ماہ کا نہ ہوا ہو تو اسے ایک کپڑے میں

اسقاطکم لابہم اسلافکم“ (۱) (تم اپنے ساتھ شد بچہ کا نام رکھا کرو، کیونکہ وہ تم سے پہلے آخرت کی طرف پہنچنے والے ہیں، ابن مالک سے اس کو پٹی سند سے ذکر کیا ہے، کہا جاتا ہے کہ نام اس لئے رکھا جائے گا کہ وہ قیامت کے دن اپنے ناموں سے پکارے جائیں گے۔ تو نوزائیدہ بچہ کا ذکر یا ذکر ہونا معلوم نہ ہو سکے یا نام رکھا جائے گا جو وہ بچے کے مناسب ہو، اور حنفیہ نے کہا کہ نوزائیدہ اور ملند کرنے والے بچے کا نام اس لئے رکھا جائے گا کہ اس کا نام رکھنے میں اس کا کرام ہے، کیونکہ یہ آدم کی اولاد ہے، اور بہت ممکن ہے کہ اس کا کوئی مال ہو اور اس کے باپ کو اس مال کا دعویٰ کرنے میں اس بچہ کا نام بتانے کی ضرورت پڑے (۲)۔

مالکیہ کا، اور قول جو نام مالک کی طرف منسوب ہے یہ ہے کہ جس شخص کا نوزائیدہ بچہ سات دن سے پہلے مر جائے تو اس کا نام نہیں رکھا جائے گا (۳)۔

(۱) حدیث: ”سموا اسقاطکم...“ یحییٰ بن عمار نے تاریخ میں حضرت ابوہریرہ سے ان الفاظ میں نقل کیا ہے ”سموا اسقاطکم لابہم من الاولادکم“ (تم اپنے ماقام بچے کا نام رکھو، کیونکہ وہ تمہارے آگے جانے والے اجر میں سے ہیں)۔ مالکی نے اس کو موضوع قرار دیا ہے۔ ابن نمیر نے التفریح البغیہ لا حدیث الشرح الکبیر میں کہا ہے ”سموا اسقاطکم“ والی حدیث غریب ہے اور اسی طرح سنی نے حضرت ابوہریرہ سے ضعیف سند کے ساتھ نقل کیا ہے ”بأنہ یسمی ابن لسهل صارحاً وایلاً فلا“ (اس کا نام رکھا جائے گا اگر بیچ کر دے دو شخص کہ ابن سبی کی ”عمل الیم والیسر“ میں ہے کہ آپ ﷺ نے ساتھ شد بچہ کا نام رکھا ہے مگر اس کی سند ضعیف ہے (فیض القدیر ۲/۱۱۲ طبع المکتبۃ التجاریہ الفتوحات الربانیہ ۱/۱۳۷ طبع کردہ المکتبۃ الاسلامیہ)۔

(۲) البحر الرائق ۲/۲۰۲، البحر فی ۱۰۰ منہایہ المحتاج ۲/۳۹۷، انہی ۲/۳۷۷۔

(۳) البحر الرائق ۲/۲۰۲، البحر فی ۱۰۰ منہایہ المحتاج ۲/۳۹۷، انہی ۲/۳۷۷۔

(۱) الدر المختار ۱/۱۰۸، البحر الرائق ۲/۲۰۳، الفتح ۲/۳۷۷، حاشیہ المدنی علی الدر المختار ۱/۱۰۸، البحر الرائق ۲/۳۹۷، انہی ۲/۳۷۷۔

پیٹ روٹن روینا مسنون ہے۔

متاثرہ کی رائے ہے کہ وہ نہ وارث ہوگا اور نہ اس کا کوئی وارث ہوگا۔

خفیہ کی رائے یہ ہے کہ اگر انٹر حصہ نکلنے تک زندگی کے آثار پاے گئے تو وہ خود بھی وارث ہوگا اور اسے بھی اس کے وارث ہوں گے۔ اس لئے کہ ان کے لئے کل کا حکم ہوتا ہے تو کوئی دوسرا زمرہ ہونے کی حالت میں پیدا ہو۔

ثانیہ میں سے قتال کی رائے ہے کہ بعض حصہ زمرہ ہونے کی حالت میں نکلے تو وہ وارث ہوگا (۱)۔

پیٹ کے بچے کو نقصان پہنچانا جبکہ وہ استہلال کے بعد مر جائے:

۱۹- نوزائیدہ بچے کو کوئی نقصان پہنچایا تو ماں سے جدا ہونے سے پہلے ہوگیا اس کے بعد ۱۰۰ رپے ہونے کی صورت میں یہ تو یہی حرکت کیجئے نہ ظاہر ہونے سے پہلے ہوگی یا اس کے بعد ہوگی۔

ظہور سے پہلے کا حکم:

۲۰- اگر ریاقتی کرنے والے نے جانتے بوجھتے ماں کو مار جس سے بچہ مر دیا۔ آئیہاں پر زیادتی کی وجہ سے وہ مر گیا تو مارنے والے پر کامل دیت واجب ہوگی، خواہ اس کی ماں زندہ ہو یا مر گئی ہو، یہ حکم بالاتفاق مذاہب ہے مگر مالکیہ نے اس کے اہلیاء کی "قسمت" کی شرط لگائی ہے تاکہ وہ دیت لے سکیں، ابن منذر نے کہا کہ وہ تمام اہل علم جن کے قول ہم کو معلوم ہیں ان کا اتفاق ہے کہ جو بچہ مارنے کی وجہ سے مر دیا ہو اگر مر جائے تو کامل دیت واجب ہوگی، اور یہی حکم اس صورت کا ہے جب مارنے والے نے بچہ کی ماں کو اس کی

(۱) الطب القاضی ۲/۹۱، ۹۲، شرح الکبیر للدرہ ۲/۶۹۳، التاج واللیل ۲/۵۸۶، الموضہ ۱/۳۵۷، شرح الموضہ ۳/۱۹۳، الاصابۃ ۷/۳۳۱، الفتاویٰ الہندیہ ۱/۵۶۶، البحر الرائق ۲/۲۰۳۔

نوزائیدہ بچہ کی وراثت میں استہلال کا اثر:

۱۸- استہلال کی مراد میں جو مختلف ذریعہ بتایا ہے اس کے مطابق بچہ کے پورے طور پر پیدائش کے بعد اگر اس میں زندگی کے آثار پاے جائیں تو بالاتفاق مقتدا وہ خود بھی وارث ہوگا اور اسے بھی اس کے وارث ہوں گے۔ اس لئے کہ نبی، رحمہ اللہ کا ارشاد ہے: "اذا استہل المولود وراثۃ" (۱) (مولود بچہ میں اگر زندگی کے آثار پاے جائیں تو وہ وارث ہوگا) "آپ ﷺ کا ارشاد ہے: "الطفل لا یصلی عیہ ولا یورث، ولا یورث حتی یتہل" (۲) (بچہ پر نماز جنازہ نہیں پڑھی جائے گی اور نہ وہ وارث ہوگا اور نہ اس کا کوئی وارث ہوگا یہاں تک کہ اس میں زندگی کے آثار پائے جائیں)۔ اسی طرح اگر وہ مردہ پیدا ہوا اور زندگی کے آثار نہ پائے گئے تو بالاتفاق نہ وہ وارث ہوگا اور نہ کوئی دوسرا اس کا وارث ہوگا۔

مگر بعض حصے کے بدن سے نکلے کے بعد زندگی کے آثار پائے گئے اور پورے طور پر نکلنے سے پہلے مر گیا تو مالکیہ اور اکثر ثانیہ اور

(۱) حدیث: "اذا استہل المولود...." کو ابو یوسف نے ابو یوسف سے مرفوعاً نقل کیا ہے اور اس کی سند میں محمد بن اسحاق ہیں، ورنہ ان کے متعلق کلام مشہور ہے، ورنہ ابن حبان سے اس حدیث کی تصحیح منقول ہے (مثل الموطا ۱/۶۷۷ طبع المکتبۃ العلمیۃ المصریہ ۱۳۵۷ھ)۔

(۲) حدیث: "الطفل لا یصلی عیہ ولا یورث...." کو ترمذی اور ابن ماجہ سے حضرت جابر سے روایت کیا ہے، حافظ ترمذی کے ہیں، ورنہ ان کے مرفوع اور منقول ہونے میں اختلاف ہے، ورنہ آئی ہر دار قطنی نے اس کے منقول ہوئے کو قطعی بتایا ہے، حافظ ابن حجر نے اس حدیث کو ذکر کرنے کے بعد فرمایا کہ اس کی سند میں سائل کی ہیں جو صحیفہ ہیں۔ ابن ماجہ نے بطریق روایت عن ابی یوسف اس کو مرفوعاً نقل کیا ہے، ورنہ ضعیف ہیں (تحت الموضہ ۱/۳۵۷) ۱۳۸۵ھ تخریج کردہ المکتبۃ العلمیۃ ۱۳۸۵ھ تخریج المجلد ۱۳۸۳ھ طبع مرکز اصباح النجفیہ متحدہ ۱۳۸۳ھ۔

اجتہال ۲۱-۲۳

طرح ہے، اس میں قصاص یا دیت واجب ہوگی اسی طرح زنیادتی کی وجہ سے کوئی بچہ باپ آیا اور اس میں چوری زمدی پائی جاتی ہو، پھر کسی دھرمے نے اس کو قتل کر دیا ہو تو یہی حکم ہوگا۔

اگر ایسی حالت میں باپ آیا کہ اس حالت میں اس کے زمدور نے کسی اسید میں تھی پھر اسے کسی دھرمے شخص نے قتل کر دیا تو پھر اس شخص ہی ضامن ہوگا اور دھرمے شخص کی عزیر کی جائے کی راک۔

جس بچہ پر زیادتی کی جائے اس کے استہلال کے بارے میں اختلاف:

۲۳- بچہ کے زمدو پیدا ہونے میں اختلاف ہو جائے تو خفیہ اور مالکیہ کے نزدیک مارنے والے کا قتل معتبر ہوگا، وراثت فقیہ کی یہی رائے ہے، اور حنابلہ کا ایک قول یہی ہے، اور یہی یحییٰ کی شرط کے ساتھ ان کا مذہب ہے، چونکہ ایسی صورت میں بچہ کا بغیر اجتہال کے پیدا ہونا اصل ہے، لہذا عدم اجتہال کا مدعی اس کو ثابت کرنے کا محتاج نہیں، اور اجتہال کے مدعی کو ثابت کرنا ضروری ہے۔ حنابلہ کا دھرمے قول یہ ہے کہ ولی کا قتل معتبر ہوگا (۲)۔

پہنچے، حیثیت یا سر پر مار کر بچہ کو قتل کرنے کا ارادہ کیا ہو جیسا کہ ابن عباس کی رائے ہے، یمن اس جرم میں واجب ہونے والی شئی کے بارے میں مالکیہ میں اختلاف ہے، اہلب نے کہا کہ اس میں قصاص نہیں ہے بلکہ جرم کرنے والے کے مال میں قسامت کے ساتھ دیت واجب ہوگی۔ یمن واجب کا کہنا ہے کہ یہی مذہب کا قول مشہور ہے، اور ابن القاسم نے کہا کہ قسامت کے ساتھ قصاص واجب ہوگا، تاہم ضحیٰ میں آیا ہے: حد و نہ میں یہی مذہب مذکور ہے (۱)۔

مظہور کے بعد کا حکم:

۲۱- اگر بچہ باپ آیا اور اس نے آؤ زنگالی پھر سی بے خان و حیرت اس پر زیادتی کی تو ثانیہ ورنابلہ کے نزدیک صبح یہ ہے کہ اس میں قصاص واجب ہوگا (۲)، وراثت فقیہ کے نزدیک بھی اگر اشد بدن حال ہو تو قصاص واجب ہوگا، عتادہی اہلند یہ میں ہے کہ اگر کسی آدمی نے اس کو دھمک کر دیا اس حال میں کہ اس کا سر ہی نکالا تھا تو اس پر "غزوہ" یعنی غلام یا دھمکی کی قیمت واجب ہوگی، چونکہ مدینین (پیٹ کا بچہ) ہے، اور اگر اس حال میں اس کا کان کاٹ لیا اور وہ زمدو پیدا ہو کر مر گیا تو اس پر دیت واجب ہوگی (۳)۔

حنابلہ، وراثت فقیہ کے نزدیک صبح روایت کے بالتقابل دھرمی روایت یہ ہے کہ اعتبار مکمل نکلنے کا ہے (۴)۔

مکمل نکلنے کے بعد زیادتی کرنا:

۲۲- مکمل نکلنے کے بعد زمدو بچے کو قتل کرنا سی بے کو قتل کرے لی (۱) الہدیہ ۵/۱۵۵، الدسوقی علی المشرع الکبیر ۲/۲۶۹، نہایۃ المحتاج ۷/۳۶۱

۲۶۲، الاضواء ۱۰/۷۷

(۲) نہایۃ المحتاج ۷/۳۶۱، الاضواء ۱۰/۷۷

(۳) الہدیہ ۵/۱۵۵، شرح السراجیہ ۲/۲۲۵، البحر الرائق ۳/۲۰۳

(۴) المروضہ ۴/۳۶۷، مکمل ۵/۹۹، الاضواء ۱۰/۷۷

(۱) البحر الرائق ۸/۹۰، البدائع ۷/۲۳۹، شرح الکبیر مع معنی ۹/۵۳۶

شرح المروضہ ۸/۹۹

(۲) البحر الرائق ۸/۹۱، شرح المروضہ ۳/۹۳، الاضواء ۱۰/۷۷

استیاک ۱-۳

میں ہے: ”رحم اللہ المتخلین من امتی فی الوضوء والطعام“ (۱) (میری امت میں بنو اور کھانے میں خلل کرنے والوں پر اللہ مہربانی فرمائے)۔ تو خلل اور مسواک کے درمیان فرق یہ ہے کہ تخلیل دانت کے درمیان پھسی اشیاء کو بذریعہ خلل نکالنے کے ساتھ خاص ہے، اور ”سواک“ منہ و دانت کو یک خاص قسم کی رو سے دیرینہ صاف کرنے کے لئے مستقل ہے۔

استیاک

تعریف:

۱- لغت میں استیاک ”استاک“ کا مصدر ہے، جس کا معنی اپنا منہ اور اپنے دانت مسواک سے صاف کرنا ہے، اور ”مسووک“ اسی کے نام معنی ہے۔

کہا جاتا ہے: ”ساک لعمہ بالعود یسوکہ سوکا“ جب کوئی آدمی مسواک سے اپنے دانت کو رگڑے۔ لفظ سواک بول کر مسوک استعمال کرنا مراد لیا جاتا ہے، اور اس سے وہ لکڑی بھی مراد لی جاتی ہے جس سے مسواک کی جائے، اور اس کا نام مسواک بھی ہے (۲)۔

اصطلاحی معنی لغوی معنی سے ملحدہ نہیں ہے (۲)۔

متحدہ غلط:

تخلیل لائن (دانت میں خلل کرنا):

۲- نگوں کے درمیان جو ذرے پھنسے ہوں ان کو خلل کے ذریعہ نکالنا، اور خلل کوئی لکڑی یا اس جیسی کوئی چیز ہوتی ہے (۳) کہ حدیث

(۱) مسان العرب، المجمع الوسيط، القاسمی، مادہ (سوک) الشرح المبرر مع حاشیہ ۲۶۱۔

(۲) غلط اب ۲۶۳، ۲۶۴، ۲۶۵، ۲۶۶، ۱۱۷، ۱۱۸، الشرح المبرر اب ۲۲۳، المجموع اب ۲۶۹، مہامیۃ المصباح اب ۱۶۲۔

۳- اب ۲۶۷، مسان العرب، مادہ (خلل)۔

(۱) المہامیۃ لابن الاثیر، مسان العرب، مادہ (خلل)۔

(۲) مثل الاوطار للحمکاتی ۱۲۳، طبع ابی الحسن۔ حدیث: ”مسووک

مطہورۃ“ کو بخاری نے حلیقا اور احمد بن حنبل نے عبد الرحمن بن حنفیہ

کے واسطے موصوفہ روایت کیا ہے۔ مہامیۃ، مسان، اب ۲۶۵، اب ۲۶۶،

۱۱۷، ۱۱۸، ۱۱۹، ۱۲۰، ۱۲۱، ۱۲۲، ۱۲۳، ۱۲۴، ۱۲۵، ۱۲۶، ۱۲۷، ۱۲۸، ۱۲۹، ۱۳۰، ۱۳۱، ۱۳۲، ۱۳۳، ۱۳۴، ۱۳۵، ۱۳۶، ۱۳۷، ۱۳۸، ۱۳۹، ۱۴۰، ۱۴۱، ۱۴۲، ۱۴۳، ۱۴۴، ۱۴۵، ۱۴۶، ۱۴۷، ۱۴۸، ۱۴۹، ۱۵۰، ۱۵۱، ۱۵۲، ۱۵۳، ۱۵۴، ۱۵۵، ۱۵۶، ۱۵۷، ۱۵۸، ۱۵۹، ۱۶۰، ۱۶۱، ۱۶۲، ۱۶۳، ۱۶۴، ۱۶۵، ۱۶۶، ۱۶۷، ۱۶۸، ۱۶۹، ۱۷۰، ۱۷۱، ۱۷۲، ۱۷۳، ۱۷۴، ۱۷۵، ۱۷۶، ۱۷۷، ۱۷۸، ۱۷۹، ۱۸۰، ۱۸۱، ۱۸۲، ۱۸۳، ۱۸۴، ۱۸۵، ۱۸۶، ۱۸۷، ۱۸۸، ۱۸۹، ۱۹۰، ۱۹۱، ۱۹۲، ۱۹۳، ۱۹۴، ۱۹۵، ۱۹۶، ۱۹۷، ۱۹۸، ۱۹۹، ۲۰۰، ۲۰۱، ۲۰۲، ۲۰۳، ۲۰۴، ۲۰۵، ۲۰۶، ۲۰۷، ۲۰۸، ۲۰۹، ۲۱۰، ۲۱۱، ۲۱۲، ۲۱۳، ۲۱۴، ۲۱۵، ۲۱۶، ۲۱۷، ۲۱۸، ۲۱۹، ۲۲۰، ۲۲۱، ۲۲۲، ۲۲۳، ۲۲۴، ۲۲۵، ۲۲۶، ۲۲۷، ۲۲۸، ۲۲۹، ۲۳۰، ۲۳۱، ۲۳۲، ۲۳۳، ۲۳۴، ۲۳۵، ۲۳۶، ۲۳۷، ۲۳۸، ۲۳۹، ۲۴۰، ۲۴۱، ۲۴۲، ۲۴۳، ۲۴۴، ۲۴۵، ۲۴۶، ۲۴۷، ۲۴۸، ۲۴۹، ۲۵۰، ۲۵۱، ۲۵۲، ۲۵۳، ۲۵۴، ۲۵۵، ۲۵۶، ۲۵۷، ۲۵۸، ۲۵۹، ۲۶۰، ۲۶۱، ۲۶۲، ۲۶۳، ۲۶۴، ۲۶۵، ۲۶۶، ۲۶۷، ۲۶۸، ۲۶۹، ۲۷۰، ۲۷۱، ۲۷۲، ۲۷۳، ۲۷۴، ۲۷۵، ۲۷۶، ۲۷۷، ۲۷۸، ۲۷۹، ۲۸۰، ۲۸۱، ۲۸۲، ۲۸۳، ۲۸۴، ۲۸۵، ۲۸۶، ۲۸۷، ۲۸۸، ۲۸۹، ۲۹۰، ۲۹۱، ۲۹۲، ۲۹۳، ۲۹۴، ۲۹۵، ۲۹۶، ۲۹۷، ۲۹۸، ۲۹۹، ۳۰۰، ۳۰۱، ۳۰۲، ۳۰۳، ۳۰۴، ۳۰۵، ۳۰۶، ۳۰۷، ۳۰۸، ۳۰۹، ۳۱۰، ۳۱۱، ۳۱۲، ۳۱۳، ۳۱۴، ۳۱۵، ۳۱۶، ۳۱۷، ۳۱۸، ۳۱۹، ۳۲۰، ۳۲۱، ۳۲۲، ۳۲۳، ۳۲۴، ۳۲۵، ۳۲۶، ۳۲۷، ۳۲۸، ۳۲۹، ۳۳۰، ۳۳۱، ۳۳۲، ۳۳۳، ۳۳۴، ۳۳۵، ۳۳۶، ۳۳۷، ۳۳۸، ۳۳۹، ۳۴۰، ۳۴۱، ۳۴۲، ۳۴۳، ۳۴۴، ۳۴۵، ۳۴۶، ۳۴۷، ۳۴۸، ۳۴۹، ۳۵۰، ۳۵۱، ۳۵۲، ۳۵۳، ۳۵۴، ۳۵۵، ۳۵۶، ۳۵۷، ۳۵۸، ۳۵۹، ۳۶۰، ۳۶۱، ۳۶۲، ۳۶۳، ۳۶۴، ۳۶۵، ۳۶۶، ۳۶۷، ۳۶۸، ۳۶۹، ۳۷۰، ۳۷۱، ۳۷۲، ۳۷۳، ۳۷۴، ۳۷۵، ۳۷۶، ۳۷۷، ۳۷۸، ۳۷۹، ۳۸۰، ۳۸۱، ۳۸۲، ۳۸۳، ۳۸۴، ۳۸۵، ۳۸۶، ۳۸۷، ۳۸۸، ۳۸۹، ۳۹۰، ۳۹۱، ۳۹۲، ۳۹۳، ۳۹۴، ۳۹۵، ۳۹۶، ۳۹۷، ۳۹۸، ۳۹۹، ۴۰۰، ۴۰۱، ۴۰۲، ۴۰۳، ۴۰۴، ۴۰۵، ۴۰۶، ۴۰۷، ۴۰۸، ۴۰۹، ۴۱۰، ۴۱۱، ۴۱۲، ۴۱۳، ۴۱۴، ۴۱۵، ۴۱۶، ۴۱۷، ۴۱۸، ۴۱۹، ۴۲۰، ۴۲۱، ۴۲۲، ۴۲۳، ۴۲۴، ۴۲۵، ۴۲۶، ۴۲۷، ۴۲۸، ۴۲۹، ۴۳۰، ۴۳۱، ۴۳۲، ۴۳۳، ۴۳۴، ۴۳۵، ۴۳۶، ۴۳۷، ۴۳۸، ۴۳۹، ۴۴۰، ۴۴۱، ۴۴۲، ۴۴۳، ۴۴۴، ۴۴۵، ۴۴۶، ۴۴۷، ۴۴۸، ۴۴۹، ۴۵۰، ۴۵۱، ۴۵۲، ۴۵۳، ۴۵۴، ۴۵۵، ۴۵۶، ۴۵۷، ۴۵۸، ۴۵۹، ۴۶۰، ۴۶۱، ۴۶۲، ۴۶۳، ۴۶۴، ۴۶۵، ۴۶۶، ۴۶۷، ۴۶۸، ۴۶۹، ۴۷۰، ۴۷۱، ۴۷۲، ۴۷۳، ۴۷۴، ۴۷۵، ۴۷۶، ۴۷۷، ۴۷۸، ۴۷۹، ۴۸۰، ۴۸۱، ۴۸۲، ۴۸۳، ۴۸۴، ۴۸۵، ۴۸۶، ۴۸۷، ۴۸۸، ۴۸۹، ۴۹۰، ۴۹۱، ۴۹۲، ۴۹۳، ۴۹۴، ۴۹۵، ۴۹۶، ۴۹۷، ۴۹۸، ۴۹۹، ۵۰۰، ۵۰۱، ۵۰۲، ۵۰۳، ۵۰۴، ۵۰۵، ۵۰۶، ۵۰۷، ۵۰۸، ۵۰۹، ۵۱۰، ۵۱۱، ۵۱۲، ۵۱۳، ۵۱۴، ۵۱۵، ۵۱۶، ۵۱۷، ۵۱۸، ۵۱۹، ۵۲۰، ۵۲۱، ۵۲۲، ۵۲۳، ۵۲۴، ۵۲۵، ۵۲۶، ۵۲۷، ۵۲۸، ۵۲۹، ۵۳۰، ۵۳۱، ۵۳۲، ۵۳۳، ۵۳۴، ۵۳۵، ۵۳۶، ۵۳۷، ۵۳۸، ۵۳۹، ۵۴۰، ۵۴۱، ۵۴۲، ۵۴۳، ۵۴۴، ۵۴۵، ۵۴۶، ۵۴۷، ۵۴۸، ۵۴۹، ۵۵۰، ۵۵۱، ۵۵۲، ۵۵۳، ۵۵۴، ۵۵۵، ۵۵۶، ۵۵۷، ۵۵۸، ۵۵۹، ۵۶۰، ۵۶۱، ۵۶۲، ۵۶۳، ۵۶۴، ۵۶۵، ۵۶۶، ۵۶۷، ۵۶۸، ۵۶۹، ۵۷۰، ۵۷۱، ۵۷۲، ۵۷۳، ۵۷۴، ۵۷۵، ۵۷۶، ۵۷۷، ۵۷۸، ۵۷۹، ۵۸۰، ۵۸۱، ۵۸۲، ۵۸۳، ۵۸۴، ۵۸۵، ۵۸۶، ۵۸۷، ۵۸۸، ۵۸۹، ۵۹۰، ۵۹۱، ۵۹۲، ۵۹۳، ۵۹۴، ۵۹۵، ۵۹۶، ۵۹۷، ۵۹۸، ۵۹۹، ۶۰۰، ۶۰۱، ۶۰۲، ۶۰۳، ۶۰۴، ۶۰۵، ۶۰۶، ۶۰۷، ۶۰۸، ۶۰۹، ۶۱۰، ۶۱۱، ۶۱۲، ۶۱۳، ۶۱۴، ۶۱۵، ۶۱۶، ۶۱۷، ۶۱۸، ۶۱۹، ۶۲۰، ۶۲۱، ۶۲۲، ۶۲۳، ۶۲۴، ۶۲۵، ۶۲۶، ۶۲۷، ۶۲۸، ۶۲۹، ۶۳۰، ۶۳۱، ۶۳۲، ۶۳۳، ۶۳۴، ۶۳۵، ۶۳۶، ۶۳۷، ۶۳۸، ۶۳۹، ۶۴۰، ۶۴۱، ۶۴۲، ۶۴۳، ۶۴۴، ۶۴۵، ۶۴۶، ۶۴۷، ۶۴۸، ۶۴۹، ۶۵۰، ۶۵۱، ۶۵۲، ۶۵۳، ۶۵۴، ۶۵۵، ۶۵۶، ۶۵۷، ۶۵۸، ۶۵۹، ۶۶۰، ۶۶۱، ۶۶۲، ۶۶۳، ۶۶۴، ۶۶۵، ۶۶۶، ۶۶۷، ۶۶۸، ۶۶۹، ۶۷۰، ۶۷۱، ۶۷۲، ۶۷۳، ۶۷۴، ۶۷۵، ۶۷۶، ۶۷۷، ۶۷۸، ۶۷۹، ۶۸۰، ۶۸۱، ۶۸۲، ۶۸۳، ۶۸۴، ۶۸۵، ۶۸۶، ۶۸۷، ۶۸۸، ۶۸۹، ۶۹۰، ۶۹۱، ۶۹۲، ۶۹۳، ۶۹۴، ۶۹۵، ۶۹۶، ۶۹۷، ۶۹۸، ۶۹۹، ۷۰۰، ۷۰۱، ۷۰۲، ۷۰۳، ۷۰۴، ۷۰۵، ۷۰۶، ۷۰۷، ۷۰۸، ۷۰۹، ۷۱۰، ۷۱۱، ۷۱۲، ۷۱۳، ۷۱۴، ۷۱۵، ۷۱۶، ۷۱۷، ۷۱۸، ۷۱۹، ۷۲۰، ۷۲۱، ۷۲۲، ۷۲۳، ۷۲۴، ۷۲۵، ۷۲۶، ۷۲۷، ۷۲۸، ۷۲۹، ۷۳۰، ۷۳۱، ۷۳۲، ۷۳۳، ۷۳۴، ۷۳۵، ۷۳۶، ۷۳۷، ۷۳۸، ۷۳۹، ۷۴۰، ۷۴۱، ۷۴۲، ۷۴۳، ۷۴۴، ۷۴۵، ۷۴۶، ۷۴۷، ۷۴۸، ۷۴۹، ۷۵۰، ۷۵۱، ۷۵۲، ۷۵۳، ۷۵۴، ۷۵۵، ۷۵۶، ۷۵۷، ۷۵۸، ۷۵۹، ۷۶۰، ۷۶۱، ۷۶۲، ۷۶۳، ۷۶۴، ۷۶۵، ۷۶۶، ۷۶۷، ۷۶۸، ۷۶۹، ۷۷۰، ۷۷۱، ۷۷۲، ۷۷۳، ۷۷۴، ۷۷۵، ۷۷۶، ۷۷۷، ۷۷۸، ۷۷۹، ۷۸۰، ۷۸۱، ۷۸۲، ۷۸۳، ۷۸۴، ۷۸۵، ۷۸۶، ۷۸۷، ۷۸۸، ۷۸۹، ۷۹۰، ۷۹۱، ۷۹۲، ۷۹۳، ۷۹۴، ۷۹۵، ۷۹۶، ۷۹۷، ۷۹۸، ۷۹۹، ۸۰۰، ۸۰۱، ۸۰۲، ۸۰۳، ۸۰۴، ۸۰۵، ۸۰۶، ۸۰۷، ۸۰۸، ۸۰۹، ۸۱۰، ۸۱۱، ۸۱۲، ۸۱۳، ۸۱۴، ۸۱۵، ۸۱۶، ۸۱۷، ۸۱۸، ۸۱۹، ۸۲۰، ۸۲۱، ۸۲۲، ۸۲۳، ۸۲۴، ۸۲۵، ۸۲۶، ۸۲۷، ۸۲۸، ۸۲۹، ۸۳۰، ۸۳۱، ۸۳۲، ۸۳۳، ۸۳۴، ۸۳۵، ۸۳۶، ۸۳۷، ۸۳۸، ۸۳۹، ۸۴۰، ۸۴۱، ۸۴۲، ۸۴۳، ۸۴۴، ۸۴۵، ۸۴۶، ۸۴۷، ۸۴۸، ۸۴۹، ۸۵۰، ۸۵۱، ۸۵۲، ۸۵۳، ۸۵۴، ۸۵۵، ۸۵۶، ۸۵۷، ۸۵۸، ۸۵۹، ۸۶۰، ۸۶۱، ۸۶۲، ۸۶۳، ۸۶۴، ۸۶۵، ۸۶۶، ۸۶۷، ۸۶۸، ۸۶۹، ۸۷۰، ۸۷۱، ۸۷۲، ۸۷۳، ۸۷۴، ۸۷۵، ۸۷۶، ۸۷۷، ۸۷۸، ۸۷۹، ۸۸۰، ۸۸۱، ۸۸۲، ۸۸۳، ۸۸۴، ۸۸۵، ۸۸۶، ۸۸۷، ۸۸۸، ۸۸۹، ۸۹۰، ۸۹۱، ۸۹۲، ۸۹۳، ۸۹۴، ۸۹۵، ۸۹۶، ۸۹۷، ۸۹۸، ۸۹۹، ۹۰۰، ۹۰۱، ۹۰۲، ۹۰۳، ۹۰۴، ۹۰۵، ۹۰۶، ۹۰۷، ۹۰۸، ۹۰۹، ۹۱۰، ۹۱۱، ۹۱۲، ۹۱۳، ۹۱۴، ۹۱۵، ۹۱۶، ۹۱۷، ۹۱۸، ۹۱۹، ۹۲۰، ۹۲۱، ۹۲۲، ۹۲۳، ۹۲۴، ۹۲۵، ۹۲۶، ۹۲۷، ۹۲۸، ۹۲۹، ۹۳۰، ۹۳۱، ۹۳۲، ۹۳۳، ۹۳۴، ۹۳۵، ۹۳۶، ۹۳۷، ۹۳۸، ۹۳۹، ۹۴۰، ۹۴۱، ۹۴۲، ۹۴۳، ۹۴۴، ۹۴۵، ۹۴۶، ۹۴۷، ۹۴۸، ۹۴۹، ۹۵۰، ۹۵۱، ۹۵۲، ۹۵۳، ۹۵۴، ۹۵۵، ۹۵۶، ۹۵۷، ۹۵۸، ۹۵۹، ۹۶۰، ۹۶۱، ۹۶۲، ۹۶۳، ۹۶۴، ۹۶۵، ۹۶۶، ۹۶۷، ۹۶۸، ۹۶۹، ۹۷۰، ۹۷۱، ۹۷۲، ۹۷۳، ۹۷۴، ۹۷۵، ۹۷۶، ۹۷۷، ۹۷۸، ۹۷۹، ۹۸۰، ۹۸۱، ۹۸۲، ۹۸۳، ۹۸۴، ۹۸۵، ۹۸۶، ۹۸۷، ۹۸۸، ۹۸۹، ۹۹۰، ۹۹۱، ۹۹۲، ۹۹۳، ۹۹۴، ۹۹۵، ۹۹۶، ۹۹۷، ۹۹۸، ۹۹۹، ۱۰۰۰، ۱۰۰۱، ۱۰۰۲، ۱۰۰۳، ۱۰۰۴، ۱۰۰۵، ۱۰۰۶، ۱۰۰۷، ۱۰۰۸، ۱۰۰۹، ۱۰۱۰، ۱۰۱۱، ۱۰۱۲، ۱۰۱۳، ۱۰۱۴، ۱۰۱۵، ۱۰۱۶، ۱۰۱۷، ۱۰۱۸، ۱۰۱۹، ۱۰۲۰، ۱۰۲۱، ۱۰۲۲، ۱۰۲۳، ۱۰۲۴، ۱۰۲۵، ۱۰۲۶، ۱۰۲۷، ۱۰۲۸، ۱۰۲۹، ۱۰۳۰، ۱۰۳۱، ۱۰۳۲، ۱۰۳۳، ۱۰۳۴، ۱۰۳۵، ۱۰۳۶، ۱۰۳۷، ۱۰۳۸، ۱۰۳۹، ۱۰۴۰، ۱۰۴۱، ۱۰۴۲، ۱۰۴۳، ۱۰۴۴، ۱۰۴۵، ۱۰۴۶، ۱۰۴۷، ۱۰۴۸، ۱۰۴۹، ۱۰۵۰، ۱۰۵۱، ۱۰۵۲، ۱۰۵۳، ۱۰۵۴، ۱۰۵۵، ۱۰۵۶، ۱۰۵۷، ۱۰۵۸، ۱۰۵۹، ۱۰۶۰، ۱۰۶۱، ۱۰۶۲، ۱۰۶۳، ۱۰۶۴، ۱۰۶۵، ۱۰۶۶، ۱۰۶۷، ۱۰۶۸، ۱۰۶۹، ۱۰۷۰، ۱۰۷۱، ۱۰۷۲، ۱۰۷۳، ۱۰۷۴، ۱۰۷۵، ۱۰۷۶، ۱۰۷۷، ۱۰۷۸، ۱۰۷۹، ۱۰۸۰، ۱۰۸۱، ۱۰۸۲، ۱۰۸۳، ۱۰۸۴، ۱۰۸۵، ۱۰۸۶، ۱۰۸۷، ۱۰۸۸، ۱۰۸۹، ۱۰۹۰، ۱۰۹۱، ۱۰۹۲، ۱۰۹۳، ۱۰۹۴، ۱۰۹۵، ۱۰۹۶، ۱۰۹۷، ۱۰۹۸، ۱۰۹۹، ۱۱۰۰، ۱۱۰۱، ۱۱۰۲، ۱۱۰۳، ۱۱۰۴، ۱۱۰۵، ۱۱۰۶، ۱۱۰۷، ۱۱۰۸، ۱۱۰۹، ۱۱۱۰، ۱۱۱۱، ۱۱۱۲، ۱۱۱۳، ۱۱۱۴، ۱۱۱۵، ۱۱۱۶، ۱۱۱۷، ۱۱۱۸، ۱۱۱۹، ۱۱۲۰، ۱۱۲۱، ۱۱۲۲، ۱۱۲۳، ۱۱۲۴، ۱۱۲۵، ۱۱۲۶، ۱۱۲۷، ۱۱۲۸، ۱۱۲۹، ۱۱۳۰، ۱۱۳۱، ۱۱۳۲، ۱۱۳۳، ۱۱۳۴، ۱۱۳۵، ۱۱۳۶، ۱۱۳۷، ۱۱۳۸، ۱۱۳۹، ۱۱۴۰، ۱۱۴۱، ۱۱۴۲، ۱۱۴۳، ۱۱۴۴، ۱۱۴۵، ۱۱۴۶، ۱۱۴۷، ۱۱۴۸، ۱۱۴۹، ۱۱۵۰، ۱۱۵۱، ۱۱۵۲، ۱۱۵۳، ۱۱۵۴، ۱۱۵۵، ۱۱۵۶، ۱۱۵۷، ۱۱۵۸، ۱۱۵۹، ۱۱۶۰، ۱۱۶۱، ۱۱۶۲، ۱۱۶۳، ۱۱۶۴، ۱۱۶۵، ۱۱۶۶، ۱۱۶۷، ۱۱۶۸، ۱۱۶۹، ۱۱۷۰، ۱۱۷۱، ۱۱۷۲، ۱۱۷۳، ۱۱۷۴، ۱۱۷۵، ۱۱۷۶، ۱۱۷۷، ۱۱۷۸، ۱۱۷۹، ۱۱۸۰، ۱۱۸۱، ۱۱۸۲، ۱۱۸۳، ۱۱۸۴، ۱۱۸۵، ۱۱۸۶، ۱۱۸۷، ۱۱۸۸، ۱۱۸۹، ۱۱۹۰، ۱۱۹۱، ۱۱۹۲، ۱۱۹۳، ۱۱۹۴، ۱۱۹۵، ۱۱۹۶، ۱۱۹۷، ۱۱۹۸، ۱۱۹۹، ۱۲۰۰، ۱۲۰۱، ۱۲۰۲، ۱۲۰۳، ۱۲۰۴، ۱۲۰۵، ۱۲۰۶، ۱۲۰۷، ۱۲۰۸، ۱۲۰۹، ۱۲۱۰، ۱۲۱۱، ۱۲۱۲، ۱۲۱۳، ۱۲۱۴، ۱۲۱۵، ۱۲۱۶، ۱۲۱۷، ۱۲۱۸، ۱۲۱۹، ۱۲۲۰، ۱۲۲۱، ۱۲۲۲، ۱۲۲۳، ۱۲۲۴، ۱۲۲۵، ۱۲۲۶، ۱۲۲۷، ۱۲۲۸، ۱۲۲۹، ۱۲۳۰، ۱۲۳۱، ۱۲۳۲، ۱۲۳۳، ۱۲۳۴، ۱۲۳۵، ۱۲۳۶، ۱۲۳۷، ۱۲۳۸، ۱۲۳۹، ۱۲۴۰، ۱۲۴۱، ۱۲۴۲، ۱۲۴۳، ۱۲۴۴، ۱۲۴۵، ۱۲۴۶، ۱۲۴۷، ۱۲۴۸، ۱۲۴۹، ۱۲۵۰، ۱۲۵۱، ۱۲۵۲، ۱۲۵۳، ۱۲۵۴، ۱۲۵۵، ۱۲۵۶، ۱۲۵۷، ۱۲۵۸، ۱۲۵۹، ۱۲۶۰، ۱۲۶۱، ۱۲۶۲، ۱۲۶۳، ۱۲۶۴، ۱۲۶۵، ۱۲۶۶، ۱۲۶۷، ۱۲۶۸، ۱۲۶۹، ۱۲۷۰، ۱۲۷۱، ۱۲۷۲، ۱۲۷۳، ۱۲۷۴، ۱۲۷۵، ۱۲۷۶، ۱۲۷۷، ۱۲۷۸، ۱۲۷۹، ۱۲۸۰، ۱۲۸۱، ۱۲۸۲، ۱۲۸۳، ۱۲۸۴، ۱۲۸۵، ۱۲۸۶، ۱۲۸۷، ۱۲۸۸، ۱۲۸۹، ۱۲۹۰، ۱۲۹۱، ۱۲۹۲، ۱۲۹۳، ۱۲۹۴، ۱۲۹۵، ۱۲۹۶، ۱۲۹۷، ۱۲۹۸، ۱۲۹۹، ۱۳۰۰، ۱۳۰۱، ۱۳۰۲، ۱۳۰۳، ۱۳۰۴، ۱۳۰۵، ۱۳۰۶، ۱۳۰۷، ۱۳۰۸، ۱۳۰۹، ۱۳۱۰، ۱۳۱۱، ۱۳۱۲، ۱۳۱۳، ۱۳۱۴، ۱۳۱۵، ۱۳۱۶، ۱۳۱۷، ۱۳۱۸، ۱۳۱۹، ۱۳۲۰، ۱۳۲۱، ۱۳۲۲، ۱۳۲۳، ۱۳۲۴، ۱۳۲۵، ۱۳۲۶، ۱۳۲۷، ۱۳۲۸، ۱۳۲۹، ۱۳۳۰، ۱۳۳۱، ۱۳۳۲، ۱۳۳۳، ۱۳۳۴، ۱۳۳۵، ۱۳۳۶، ۱۳۳۷، ۱۳۳۸، ۱۳۳۹، ۱۳۴۰، ۱۳۴۱، ۱۳۴۲، ۱۳۴۳، ۱۳۴۴، ۱۳۴۵، ۱۳۴۶، ۱۳۴۷، ۱۳۴۸، ۱۳۴۹، ۱۳۵۰، ۱۳۵۱، ۱۳۵۲، ۱۳۵۳، ۱۳۵۴، ۱۳۵۵، ۱۳۵۶، ۱۳۵۷، ۱۳۵۸، ۱۳۵۹، ۱۳۶۰، ۱۳۶۱، ۱۳۶۲، ۱۳۶۳، ۱۳۶۴، ۱۳۶۵، ۱۳۶۶، ۱۳۶۷، ۱۳۶۸، ۱۳۶۹، ۱۳۷۰، ۱۳۷۱، ۱۳۷۲، ۱۳۷۳، ۱۳۷۴، ۱۳۷۵، ۱۳۷۶، ۱۳۷۷، ۱۳۷۸، ۱۳۷۹، ۱۳۸۰، ۱۳۸۱، ۱۳۸۲، ۱۳۸۳، ۱۳۸۴، ۱۳۸۵، ۱۳۸۶، ۱۳۸۷، ۱۳۸۸، ۱۳۸۹، ۱۳۹۰، ۱۳۹۱، ۱۳۹۲، ۱۳۹۳، ۱۳۹۴، ۱۳۹۵، ۱۳

استیاءک ۵-۷

ہے، مسواک اس کو زل نہیں رتی، وہ تو صرف دانتوں کے پیل چیل
کو صاف رتی ہے، اذی رتی نے یہی کہا ہے (۱)۔

طہارت میں مسواک رتا:
وضو:

۵- مذہب ربہذا اتفاق ہے کہ وقت وضو مسواک رتا سنت ہے۔
میں سنن وضو میں غسل ہے یا نہیں؟ اس مسئلہ میں، امامین میں:
پہلی رائے: حسب ہر مالدیہ نے کہا کہ مسواک رتا سنن وضو میں
سے ایک سنت ہے، ثانیہ کی بھی ایک رائے یہی ہے (۲) اس لئے
کہ حضرت ابو ہریرہؓ نے نبی اکرم ﷺ سے روایت کیا ہے کہ
”آپ ﷺ نے فرمایا: ”لولا لی اشی علی امتی لأموتہم
بالسواک مع کل وضوء“ اگر میری امت پر شہادت ہوتا تو میں
انہیں ہر وضو کے وقت مسواک کا حکم دیتا، ایک روایت میں
اس طرح ہے: ”تقرحت علیہم السواک مع کل وضوء“ (۳)
(تو میں ہر وضو کے ساتھ ان پر مسواک کو فرض کر دیتا)۔

دوسری رائے: حنابلہ نے کہا کہ مسواک رتا مسو سے الگ ایک
مستقل سنت ہے جو وضو سے قبل ہوگا، یہ مسو میں سے نہیں ہے،

(۱) جامعہ المجموع ۲/۷۷۹۔ اس حدیث کو بخاری، مسلم، مالک، ابو داؤد، ترمذی
ورساقی نے حضرت ابو ہریرہؓ سے مرفوعاً نقل کیا ہے اور مسلم کے الفاظ اس
طرح ہیں: ”لو اادی نفس محمد بیدہ لحقہ فہ العائم اطیب
عندہ من دبح المسک“ (قسم ہے اس ذات کی جس کے ہاتھ میں محمد
کی جان ہے، جو وہ دار کے مشرک کو اللہ تعالیٰ کے نزدیک سکے سے زیادہ
پسندیدہ ہے، اگر جامع الاصول ۲/۵۰۹ طبع مکتبہ المجلوئی ۱۳۹۲ھ صحیح مسلم
تقریب محمد بن ابی داؤد لمباتی ۸۰۶/۲ طبع مکتبہ المجلوئی ۱۳۷۳ھ)۔

(۲) ابن ماجہ ۱/۱۰۵، المشرح البیہر ۱/۱۲۳، نہایۃ الحاج ۱/۱۶۲، المجموع
۲/۷۷۹۔

(۳) اس حدیث کو بخاری، مسلم اور ابن خزیمہ نے اپنی اپنی صحیح میں روایت کیا ہے
اور اس کی سندیں صحیح ہیں (المجموع ۱/۲۷۳)۔

ثانیہ کی دوسری رائے رائج یہی ہے۔

اور حکم کا ہر اس کے ہر ایک اس کے محل پر ہے، تو ان لوگوں نے
کہا کہ مسواک تیسرے وضو سے قبل کی جائے تو انہوں نے کہا کہ یہ وضو کی
سنت میں، غسل نہیں، اور ان لوگوں نے کہا کہ مسواک کا محل تیسرے وضو
کے بعد ہے تو انہوں نے کہا کہ یہ سنن وضو میں، غسل ہے یا کہ

تیمم اور غسل:

۶- تیمم اور غسل کے وقت مسواک کرنا مستحب ہے، اور تیمم میں اس
کا محل ماتھ کوٹنی پر مارنے کے وقت ہے، اور غسل میں نماز غسل کے
وقت ہے (۲)۔

نماز کے لئے مسواک رتا:

۷- نماز کے لئے مسواک کرنے کے متعلق تین روایات ہیں:
اہل: یہ ثانیہ کا قول ہے کہ ہر فرض اور نفل نماز کے وقت مسواک
کرنا سنت مؤکدہ ہے، اگرچہ صرف دو رکعت پر سلام پھیرے اور
دوسری نماز کا قاصد کم ہو، اور اگر اس کو بھول جائے تو فعل لکلیل کے
روئے اس کا تدارک کر لینا قیاس کی رو سے اس کے لئے مسنون
ہے (۳)، کیونکہ حدیث صحیح میں آپ ﷺ کا قول ہے: ”لولا ان
اشق علی امتی لأموتہم بالسواک عند کل صلاة أو مع
کل صلاة“ (۴) اگر میری امت پر شہادت ہوتا تو ہر نماز کے وقت یہ
نماز کے ساتھ مسواک کرنے کا حکم دیتا)۔

(۱) نہایۃ الحاج ۱/۱۶۲، ۱۳۷۳، کشاف الصراح ۲/۱۶۲، الاصاب ۱/۷۷۔

(۲) اخیر الملی علی نہایۃ الحاج ۱/۱۳۷، الاصاب ۲/۲۳۳، الاصاب ۱/۹، نیل
الوطار ۱/۱۲۳۔

(۳) تحت الحاج مع جامعہ المشرعین ۱/۲۲۶۔

(۴) المجموع ۱/۲۷۳، اور حدیث کی تحریر فقہ و فہم کے تحت کہ جلی۔

استیساک ۸-۹

تلاوت قرآن اور ذکر کے وقت مسواک کرنا:
۹- ستر آن شریف کی روایت کا جب کوئی شخص ارادہ کرے تو اس کے لئے مستحب ہے کہ اپنے منہ کو مسواک سے صاف کر لے (۱)۔
اسی طرح حدیث "وربما علم پڑھتے وقت مسواک کرنا مستحب ہے۔"

اسی طرح مجدد تلامذہ کے وقت مسواک کرنا مستحب ہے اور مجدد تلامذہ نے والے کے لئے مسواک کا وقت آیت مجدد سے فارغ ہونے کے بعد اور مجدد میں جانے سے قبل ہے (۲)۔ یہ اس صورت میں ہے جب وہ نماز سے خارج ہو، اور جب حالت نماز میں ہو تو مسواک کرنا مستحب نہیں، اس لئے کہ نماز کے سے نہ نئی مسواک اس کو شامل ہے، اور یہی حکم قرأت کا ہے۔

دراصل وقت میں "وربما علم پڑھتے وقت مسواک کرنا مستحب ہے، کیونکہ اگر کسی مجلس میں فرشتے موجود ہوتے ہیں، اور ان چیزوں سے انسان کو تکلیف ہوتی ہے ان سے فرشتوں کو بھی تکلیف ہوتی ہے، اسی وجہ سے مقباہ نے قریب ہرگز لوگوں کے لئے مسواک کرنا مستحب قرار دیا ہے، اور انہوں نے کہا ہے کہ اس کی وجہ سے روح نکلے میں آسانی ہوتی ہے۔"

اسی طرح قیام لیل (تہجد) کے لئے مسواک کرنا مستحب ہے، اس لئے کہ حضرت حذیفہؓ نے روایت کیا ہے: "کان الیسی سئل بذا قام من اللیل یسوس فاه بالسواک" (۳) (نبی ﷺ جب

۸- نماز کے سے مسواک کرنا سنت نہیں ہے بلکہ ہنوع کے لئے سنت ہے، یہ حذیفہؓ نے ہے۔ مجدد، اگر ہنوع کے وقت مسواک کر لے تو نماز کے وقت مسواک کرنا اس کے لئے سنت نہیں (۱) اس لئے کہ نبی ﷺ کا ارشاد ہے: "لا مروتھم بالسواک مع کل و صوء" (۲) (تو میں ان کو ہنوع کے ساتھ مسواک کرنے کا حکم دیتا)۔

سوم: کسی فرض یا نفل نماز کے لئے مسواک کرنا اس وقت مستحب ہے جب کہ نماز اور مسواک کے درمیان اتنا فاصلہ ہو چکا ہو جتنا عرف میں فاصلہ سمجھا گیا ہو۔ مجدد ہر نماز کے لئے مسواک کرنا مستحب نہیں جب تک کہ وہ نمازوں کے درمیان مسواک کئے ہوئے نہ ہوئی ہو۔ یہ بالکلہ کا قول اور حذیفہؓ کی ایک روایت ہے (۳)۔

روزہ ور کے لئے مسواک کرنا:

۸- دن کے شروع میں روزہ ور کے لئے مسواک کرے میں بالاتفاق کوئی حرج نہیں ہے۔ البتہ روزہ ور کے بعد مسواک کرے میں اختلاف ہے جو گذر چکا (۴)۔

(۱) ابن ماجہ میں ۱۰۵۱، جامعہ الترمذی میں ۱۰۵۱، الدرر ۱۶۹۔

(۲) اس حدیث کو ابن ماجہ اور حاکم نے اپنی اپنی تصانیف میں نقل کیا ہے اور انہوں نے اس کو صحیح قرار دیا ہے اور اس کی سندیں صحیح ہیں۔ بخاری نے اسے اپنی تصانیف میں کتاب المسام میں صیف جزم کے ساتھ حلیفاً ذکر کیا ہے اور ابن حبان نے اپنی تصانیف میں "حد کل صلاۃ کی نیابتی کے ساتھ نقل کیا ہے اور ابن ابی عمیر نے اسے اپنی تاریخ میں سند حسن کے ساتھ حضرت ام حبیہ سے روایت کیا ہے وہ نبی ﷺ سے روایت کرتی ہیں کہ آپ ﷺ نے فرمایا: "لا مروتھم بالسواک حد کل صلاۃ کما یوضون" (میں ان کو مسواک کا حکم دیتا ہر نماز کے وقت جب وضو کرے) (تحقیق الجیر ۱/۳۳، المجموع ۱/۳۳، مجمع الزوائد ۱/۲۲۱)۔

(۳) شرح الصغیر ۲/۲۶، ابن ماجہ میں ۱۰۶۱۔

(۴) نیل الاوطار ۱/۲۸، المعنی ۱/۸۰، ابن ماجہ میں ۱۰۵۲، شرح البخیر ۱/۶۶، مجمع ۲/۷۷۔

(۱) الفتوحات الربانیۃ والادکار ۲/۵۶۳، نیل الاوطار ۱/۲۱۱، الدرر ۱۶۹، جامعہ الترمذی میں ۱۰۵۱، شرح البخیر ۱/۳۳، المعنی ۱/۸۰، ابن ماجہ میں ۱۰۵۲۔

(۲) ابن ماجہ میں ۱۰۵۱، شرح البخیر ۱/۳۳، المعنی ۱/۸۰، ابن ماجہ میں ۱۰۵۲۔

(۳) ابن ماجہ میں ۱۰۵۱، شرح البخیر ۱/۳۳، المعنی ۱/۸۰، ابن ماجہ میں ۱۰۵۲۔

(۴) ابن ماجہ میں ۱۰۵۱، شرح البخیر ۱/۳۳، المعنی ۱/۸۰، ابن ماجہ میں ۱۰۵۲۔

(۵) ابن ماجہ میں ۱۰۵۱، شرح البخیر ۱/۳۳، المعنی ۱/۸۰، ابن ماجہ میں ۱۰۵۲۔

(۶) ابن ماجہ میں ۱۰۵۱، شرح البخیر ۱/۳۳، المعنی ۱/۸۰، ابن ماجہ میں ۱۰۵۲۔

استیلاک ۱۰-۱۱

رات میں بیدار ہوتے تو اپنے منہ کو مسواک سے صاف فرمایا کرتے تھے۔

دراں و دلیل دو حدیث بھی ہیں جن کو امام مسلم نے اس باب میں صریحاً ابن عباسؓ اور حضرت عائشہؓ سے نقل کیا ہے (۱)۔

مسواک کے مستحب ہونے کے دوسرے مواقع:

۱۰- مسواک کرنا مستحب ہے تاکہ منہ کی بدبو دور کی جائے، اس کو تر و تازہ رکھا جائے، دلوں کو تکلیف سے بچانے کے لئے ان سے ملنے سے پہلے دنتوں کی زبردی کو دور کیا جائے اور یہ مسلمان کے میل و صفات میں سے ہے، اسی طرح مسواک کرنا دوسری جگہوں میں بھی مستحب ہے، مثلاً مسجد میں داخل ہوتے وقت، تاکہ یہ اس رحمت کا ایک حصہ ہے جس کا حکم مسجد میں جاتے وقت اللہ تعالیٰ نے دیا ہے، اور اس وجہ سے بھی کہ وہاں نرٹے موجود ہوتے ہیں، دلوں کا اہتمام ہوتا ہے، اسی طرح مل و میل سے ملنے، دین کے ساتھ بیٹنے کے لئے گھر میں داخل ہوتے وقت مسواک کرنا مستحب ہے، تاکہ نام مسم سے حضرت عائشہؓ سے نقل کیا ہے کہ جب من سے پوچھا گیا کہ نبی ﷺ گھر تشریف لاتے تھے تو سب سے پہلے آپ ﷺ یا نام کرتے تھے، تو انہوں نے کہا: ”کان اذا دخل بیتہ بنا بالنسواک“ (۲) آپ جب گھر تشریف لاتے تو سب سے پہلے مسواک کرتے، اسی طرح سوتے وقت، اور جماع کرتے وقت، اور بدبو، رتیہ کھانے کے بعد، اور بھوک، پیاس وغیرہ دلی وجہ سے منہ لڑو بدل جانے کے وقت، اور سو کر نچنے کے وقت، اور انت کے روزہ کے وقت، اور اسی طرح کھانے سے پہلے اور کھانے کے بعد

مسواک کرنا مستحب ہے۔

غلاوہ ازین رات اور دن کے تمام اوقات میں مسواک کرنا مستحب ہے، تاکہ یہ منہ کو صاف کرنے والی ہے، اور اللہ تعالیٰ کی خوشنودی کا سبب ہے، جیسا کہ حدیث میں آیا ہے کہ

مسواک کس چیز کی ہو:

۱۱- غیر مضر نگاری سے مسواک کی جاسکتی ہے۔ فقہاء نے انصاف کے اعتبار سے اس کی چار قسمیں بیان فرمائی ہیں:

۱- پہلی: پہلو کی مسواک کے افضل ہونے پر تمام فقہاء کا اتفاق ہے، تاکہ اس میں خوشبو ہے، صابن ہے، اور ایسا ریشہ ہے جو دنتوں کے درمیان کی چیزوں کو نکالتا اور صاف کرتا ہے، نیز ابو خیرہ العصبیؓ سے مروی ہے، انہوں نے کہا میں ایک دند میں تھا یعنی دند عبد القیس میں، جو رسول اللہ ﷺ کی خدمت میں حاضر ہوا تھا: ”فامر لنا ہماراک فقال: استاکوا بہذا“ (تو رسول اللہ ﷺ نے ہمارے لئے پہلو کے بارے میں حکم دیا اور فرمایا کہ پہلو کی مسواک کرو)، اور اس وجہ سے بھی کہ رسول اللہ ﷺ نے جو آخری مسواک استعمال فرمائی تھی وہ اسی کی مسواک تھی، اور اجازت کرنے کی وجہ سے بھی خوشبو، رہو یا نہ ہو، جیسا کہ شیخین یعنی نووی، اور رمعی کے کلام کا تقاضا ہے (۳)۔

(۱) ابن عابدین ۱۰۶۱، المجموع ۱۶۷، ۲۷۲، جامعہ ترمذی ۹۱، ۱۲۲، الخطاب ۱۶۳، میل الطار ۱۶۱، الاختصاص ۱۶۳، ۱۵۶، اللہ مع الشروانی ۱۶۲، المعنی ۱۵۵، طبع مباحث۔ حدیث کی تخریج فقرہ سر ۳ میں گذریگی۔

(۲) المجموع للحدود ۲۸۲، اشرح البیہر ۱۲۳، ابن عابدین ۱۰۷۱، المعنی ۱۶۱۔ حدیث کو جوہریم ووطرانی نے الاوسط میں حضرت سہلؓ سے مروی مانتا نقل کیا ہے ورواس کی سندیں احمد بن محمد بن شعیب ہیں، جسوں سے کہ حدیث کو ابو ایوب بن ابی حبلہ سے شمار کیا گیا ہے (تفہیم الجیر ۲۰۰ طبع شرک المطابع فقیر ۳۸۳)، ورواس علقان ۷۷، ۷۸، بعد مخرجون بصیرت پر بطور استدلال روایت کیا ہے چنانچہ انہوں نے کہا کہ یہ نبی ﷺ کی آخری

(۲) معنی ۱۶۲، المجموع للحدود ۲۸۳

۲۔ اس حدیث کی روایت مسلم، صحیح مسلم ۲۲۰ طبع عینی الجلیلی نے کی ہے

استیاء ۱۳

۱۔ رخت کے نام میں (۱)۔

حنابلہ نے کہا کہ ”جیسی خوشبو، ایسی لکڑی کی مسواک مکروہ ہے، اور انہوں نے ضہر کی قید میں لگانا ہے، اور اس کی مثال میں مسواک اور انا کو پیش کیا ہے (۲)۔

وہ لکڑیاں جن کی مسواک کرنا ممنوع یا مکروہ ہے:

۱۲۔ وہ لکڑی جو خون نکال دے اس کی مسواک مکروہ ہے، مثلاً جھوڑ کی لکڑی اور ریحان کی لکڑی، یا وہ نقصان دہ ہو یا مرض پیدا کرنے والی ہو، مثلاً ریحان اور انار، اس لئے کہ حادثہ نے اپنی مسند میں ضمیمہ بن حبیب سے روایت کیا ہے: ”یہی رسول اللہ ﷺ عن السواک بعود الریحان وقال: إنه یحرق عرق الجذام“ (۳) (نبی ﷺ نے ریحان کی لکڑی کی مسواک کرنے سے منع فرمایا ہے، اور فرمایا کہ اس سے جذام کے جراثیم پیدا ہوتے ہیں)۔

اطباء اس کو بخوبی جانتے ہیں، چنانچہ اسوں نے اس کو بصرحت بیان کیا ہے، اسی لئے فقہاء کہتے ہیں کہ یہ ”وہ لکڑی جس کے تحقیق اطباء کا خیال یہ ہو کہ اس میں شہابی ہے اس کی مسواک کرنا مکروہ“

وہ: مالکیہ، شافعیہ و حنابلہ نے کہا کہ چیلہ کے بعد افضل مسواک کی شئی ہے، یونکر ویت کی جاتی ہے کہ حضور ﷺ کی آشی مسواک جو آپ ﷺ نے استعمال فرمائی تھوڑی تھی، اور کہا گیا کہ نبی ﷺ کی ”شہری مسواک“ وہوں قسم کی تھی تو جس صحابی نے جو، یکساں دیا ان سے، وہ کچھو کچھو متعلق حقیقہ کوئی شکوہ نہیں کی ہے (۱)۔

سوم: زیتون کی لکڑی ہے، عذابیہ اربعہ کے فقہاء نے اس کو مستحب قرار دیا ہے، اس لئے کہ حدیث میں ہے: ”نعم السواک الریتون من شجرة مبارکة تطیب الفم وتذهب الحمير (۲) وہو سواکی وسواک الابیاء قبلہ“ (۳) (زیتون مسواک ریتون کی ہے جو بڑے نکتہ درست ہے، مہر کو خوشبو دلا دیتی ہے، ویتون کے عیب کو دور کرتی ہے، اور پیمبری اور مجھ سے قبل کے انبیاء کی مسواک ہے)۔

چہارم: وہ مسواک ہے جس میں اچھی خوشبو ہو، اور مصر نہ ہو (۴)۔
 مصلیہ، مالکیہ اور شافعیہ نے کہا کہ مسواک بن ریتون کی نرم شہیوں سے کی جائے کی جو مصر نہ ہوں، اور بن کی اچھی خوشبو ہو، اور ویتون کی ریزہ، اور سرے والی ہوں جیسے قناد، اور سعد، (یہ دونوں

(۱) بحل ۱/۱۱۸، شرح الاحیاء ۲/۵۰۲، شرح البیہار ۱/۱۲۳، ابن عابدین ۱/۱۰۷۔

(۲) اسی طرح دھڑے فقہاء کے یہاں بھی یہ دونوں مکروہ ہیں، اور یہ کہ بہت نص و ضرر کی بنا پر ہے اور انہوں نے غیر خوشبودار لکڑی پر بن ریتون لکڑیوں کا حکم نہیں لگایا ہے جیسا کہ حاکم نے کہا ہے (اصناف ۱/۱۱۹، بعض ۲/۷۷)۔

(۳) اصناف ۱/۱۱۹، ابن ماجہ ۱/۱۰۶، بحل ۱/۱۱۸، شرح الاحیاء ۲/۵۰۲، الفروع ۱/۵۸۵، حادثہ نے اپنی مسند میں ضمیر بن حبیب سے روایت کی ہے وہ فرماتے ہیں ”نبی ﷺ رسول اللہ ﷺ عن السواک بعود الریحان وقال: إنه یحرق عرق الجذام“ (رسول اللہ ﷺ نے ریحان کی لکڑی کی مسواک کرنے سے منع فرمایا ہے، ورنہ ہو کہ وہ جذام کی رنگ کو مٹا کر کٹتی ہے، یہ روایت مرسل ہے اور ضعیف بھی) (تخصیص الخیر ۱/۷۲)۔

= مسواک ہے جس کو آپ ﷺ نے استعمال فرمایا، اور اس کی کوئی مسند نہیں کی ہے (فتاویٰ حاکم ۳/۲۵۷، فتح کتبہ المکتبہ الاسلامیہ)۔

(۱) فتاویٰ حاکم ۳/۲۵۷، شرح البیہار ۱/۱۲۳، بعض ۲/۷۷۔

(۲) پھر یہ ایک قسم کا مرض ہے جس سے دانت کی جڑیں خراب ہو جاتی ہیں یا زردی ہے جو دانت پر چھا جاتی ہے اور مرنے کہا کہ لکڑی وہ زردی ہے جو دانت کی جڑوں و رسوں کو مٹا دے اس طرح کھود دیتی ہے کہ جڑیاں ظاہر ہو جاتی ہیں، پھر دانت خیر سوڑھے کے نہ جاتے ہیں (لسان العرب)۔

(۳) فتاویٰ حاکم ۳/۲۵۷، بحل ۱/۱۱۸، ابن ماجہ ۱/۱۰۷، شرح البیہار ۱/۲۳۔

(۴) بحل ۱/۱۱۸، ابن ماجہ ۱/۱۰۷، شرح البیہار ۱/۲۳۔

ہے (۱)۔

زہریلی نیزیوں سے مسوک نہ حرام ہے، اس لئے کہ وہ بظاہر
نیزیوں پر شدید ضرر پہنچا میں کی، "اس بابت علماء کا کوئی اختلاف
معلوم نہیں ہے۔

ممنون نیزیوں کی مسوک لی جاے تو اس سے سنت (۱) ہو
جاے کی یا نہیں، اس میں حضرت ثامیہ کے قول ہیں:

ایک قول یہ ہے کہ اس سے سنت لی "انگی ہو جاے لی، اس لئے
کہ حرمت و حرکت ایک امر خارج کی بنا پر ہے، اور اسوں نے
طہارت کو اس کے لغوی معنی یعنی نظافت پر محمول کیا ہے۔

دوسرے قول جو اس کا "متذوق" ہے یہ ہے کہ اس سے سنت لی
"انگی نہ ہوگی، اس سے کہ بنا علیہ کا ارشاد ہے: "المسواک
مضہرة بفسم" (مسوک مسہ کو صاف کرے وہلی ہے)، "اور اس قسم
کی مسوک پٹی تختی کی وجہ سے مسوڑھے کو زخمی کر کے خون نکال کر منہ
کو ناپاک کرنے وہلی ہوگی (۲)۔

مسوک کی صفت:

۱۳- مستحب یہ ہے کہ مسوک نہر (چھٹلی) کے بقدر موٹی اور متوسط
قسم کی ہو، اس میں کوئی گروہ نہ ہو، اور نہ ایسی نرم ہو کہ مز جاے، یہ نکتہ
ایسی مسوک دانتوں کے میل کو دور نہیں کرے گی، اور نہ ایسی خشک ہو
کہ مسوڑھے کو زخمی کر دے، اور نہ ایسی ہو کہ منہ میں ریزہ و ریزہ
ہو جائے، مطلب یہ ہے کہ نرم ہو، نہ اتنی نرم ہو اور نہ اتنی سخت
تخت (۳)۔

(۱) مواہب الجلیل ۱/۲۶۵۔

(۲) اختصارات العربیہ ۳/۲۵۷، الجمل ۱/۱۱۷، حدیث کی تاریخ بخاری (۳) کے
تحت گذر چکی ہے۔

(۳) ابن ماجہ ۱/۱۰۶، ۱۰۷، مواہب الجلیل ۱/۲۶۵، ۲۶۶، شرح ۱/۲۶۵
در ۵۰۳، لسان العرب ۱۱/۱۹۸، المجموع ۱/۲۸۱، الفی ۱/۹۶، طبع ریاض۔

نکڑی کے علاوہ سے مسواک کرنا:

۱۴- نکڑی کے بجائے "عری جین" سے مسوک کرنے کو بعض
مفتاء نے جائز قرار دیا ہے، مثلاً اشناں ورائی، و سنت کی "انگی
میں اس کا اعتبار کیا ہے، "اور دوسرے لوگوں نے اس کی نفی کی ہے، و
سنت کی "انگی میں معتبر نہیں ملا ہے۔

"غاسل" (یعنی اشناں) کے بارے میں فقہاء کی دو میں ہیں:
حسیہ و ثامیہ نے مسواک کے طور پر شٹ کو استعمال کرنے کی
اجازت دی ہے، اور کہا ہے کہ یہ حصول مقصد کا وسیع و وسیع کو دور
کرنے والا ہے، اور اس سے اصل سنت ادا ہو جائے گی اور حنفیہ نے
عورتوں کے لئے بجائے مسواک کے کوند استعمال کرنے کو جائز قرار
دیا ہے۔

مالکیہ و حنابلہ نے کہا کہ اگر نکڑی کے بجائے اشناں کو استعمال
کرے تو سنت "انہ ہوگی (۱)۔

انگل کے ذریعہ مسواک کرنے کے تعلق تین قول ہیں:

ایک قول یہ ہے کہ انگل کا استعمال مسواک کی جگہ مطلقاً کافی ہے،
جیسا کہ مالکیہ، ثامیہ اور حنابلہ سب کی ایک رائے ہے، اس لئے کہ
حضرت علی ابن ابی طالبؓ سے مروی ہے کہ انہوں نے وضو کیا تو پٹی
انگل کو منہ میں داخل کیا، "اور فرمایا: "ہکما کان وضوء نبی
اللہ ﷺ" (۲) (رسول اللہ ﷺ کا وضو اسی طرح ہوتا تھا)۔

(۱) شرح المسیح علی ماہیہ الجمل لفرکین الانصاری ۱/۱۱۸، ابن ماجہ ۱/۷۰، طبع
سومانیہ لکھنؤ ۱۳۳، الخطاب ۱/۲۶۶، فتنی الارادات ۱/۵۔

(۲) حضرت علیؓ کی روایت کو احمد نے تحصیل کے ساتھ نقل کیا ہے۔ ابن السہالی کا
کہنا ہے کہ میں نے حدیث مذکور کو مستند کے علاوہ کہیں نہ دیکھا، اس کی سند صحیح
ہے، اس کو ابو داؤد و ترمذی نے حضرت علیؓ سے نبی ﷺ کے وضو کی
صفت کے بیان میں روایت کیا ہے، اور اس میں اختلاف و لایات کے وہ حوزہ
عبادت نہیں ہے، "الکحل بعض اصابعہ فی فہ" (فتح العربی
۱/۱۰۴، طبع بول مطبعہ الاخوان المسلمین، نیل الاولیٰ ۱/۱۰۴، طبع اب

استیساک ۱۵

مسواک کرنے کا طریقہ:

۱۵- مسواک کو ۱۱ میں ماتھ سے پڑنا مستحب ہے۔ یونکہ نبی کریم ﷺ سے منقول علیہ روایت میں جو حضرت عائشہ سے مروی ہے، یہی منقول ہے، ”فرماتی ہیں: ”کان النبی ﷺ یعجبه الثیامن فی فعله وتوجله وطهوره، ولطی شانه کما“ (نبی ﷺ کو اپنے جوتا پہننے، کنگھا کرنے اور پاکی حاصل کرنے اور تمام امور میں دائیں طرف سے آغاز کرنا پسند تھا)، اور یک روایت میں ہے: ”وسواکھ“ (آپ ﷺ کو مسواک کرنے میں بھی یہی پسند تھا)، پھر ختم یعنی کنارے کی انگلی کو مسواک کے نیچے درہتی انگلیوں کو مسواک کے اوپر رکھے، جیسا کہ حضرت ابن مسعود نے رسول اللہ ﷺ سے روایت کی ہے، اور دائیں جانب سے شروع کرے اور دانت کی چوڑائی میں مسواک کو گزارے، کیونکہ دانت کی لمبائی میں مسواک کو گرنا بجا اوقات مسوڑھے کو زخمی کر دیتا ہے، اس لئے کہ آپ ﷺ نے ارشاد فرمایا: ”استساکوا عرضا وادھوا غبا واکتھلوا وغیرہ“ (۱) (چوڑائی میں مسواک کرو اور یک دن مانڈ کر کے تیل استعمال کرو، اور طاقی عدد میں سرمد لگاؤ)۔

پھر اس کو نہ پرچے کے دانت کے کنارے پر اندر اور باہر سے ملے، پھر اڑھائی جرم پر پھر مسوڑھے اور زبان اور نالو پر زری سے ملے۔

جس کے دانت نہ ہوں وہ مسوڑھے، روتانہ اور مسواک ملے، اس لئے کہ مسواک کے استعمال کا مقصد رچہ، صبح ہے، اس میں عبادت کا مفہوم بھی شامل ہے، ”اور اس سے بھی ایک شخص مسواک

(۱) لفظ ۱/۲۶۶-۲۶۷، ۲۶۸، ۲۶۹، ۲۷۰، ۲۷۱، ۲۷۲، ۲۷۳، ۲۷۴، ۲۷۵، ۲۷۶، ۲۷۷، ۲۷۸، ۲۷۹، ۲۸۰، ۲۸۱، ۲۸۲، ۲۸۳، ۲۸۴، ۲۸۵، ۲۸۶، ۲۸۷، ۲۸۸، ۲۸۹، ۲۹۰، ۲۹۱، ۲۹۲، ۲۹۳، ۲۹۴، ۲۹۵، ۲۹۶، ۲۹۷، ۲۹۸، ۲۹۹، ۳۰۰، ۳۰۱، ۳۰۲، ۳۰۳، ۳۰۴، ۳۰۵، ۳۰۶، ۳۰۷، ۳۰۸، ۳۰۹، ۳۱۰، ۳۱۱، ۳۱۲، ۳۱۳، ۳۱۴، ۳۱۵، ۳۱۶، ۳۱۷، ۳۱۸، ۳۱۹، ۳۲۰، ۳۲۱، ۳۲۲، ۳۲۳، ۳۲۴، ۳۲۵، ۳۲۶، ۳۲۷، ۳۲۸، ۳۲۹، ۳۳۰، ۳۳۱، ۳۳۲، ۳۳۳، ۳۳۴، ۳۳۵، ۳۳۶، ۳۳۷، ۳۳۸، ۳۳۹، ۳۴۰، ۳۴۱، ۳۴۲، ۳۴۳، ۳۴۴، ۳۴۵، ۳۴۶، ۳۴۷، ۳۴۸، ۳۴۹، ۳۵۰، ۳۵۱، ۳۵۲، ۳۵۳، ۳۵۴، ۳۵۵، ۳۵۶، ۳۵۷، ۳۵۸، ۳۵۹، ۳۶۰، ۳۶۱، ۳۶۲، ۳۶۳، ۳۶۴، ۳۶۵، ۳۶۶، ۳۶۷، ۳۶۸، ۳۶۹، ۳۷۰، ۳۷۱، ۳۷۲، ۳۷۳، ۳۷۴، ۳۷۵، ۳۷۶، ۳۷۷، ۳۷۸، ۳۷۹، ۳۸۰، ۳۸۱، ۳۸۲، ۳۸۳، ۳۸۴، ۳۸۵، ۳۸۶، ۳۸۷، ۳۸۸، ۳۸۹، ۳۹۰، ۳۹۱، ۳۹۲، ۳۹۳، ۳۹۴، ۳۹۵، ۳۹۶، ۳۹۷، ۳۹۸، ۳۹۹، ۴۰۰، ۴۰۱، ۴۰۲، ۴۰۳، ۴۰۴، ۴۰۵، ۴۰۶، ۴۰۷، ۴۰۸، ۴۰۹، ۴۱۰، ۴۱۱، ۴۱۲، ۴۱۳، ۴۱۴، ۴۱۵، ۴۱۶، ۴۱۷، ۴۱۸، ۴۱۹، ۴۲۰، ۴۲۱، ۴۲۲، ۴۲۳، ۴۲۴، ۴۲۵، ۴۲۶، ۴۲۷، ۴۲۸، ۴۲۹، ۴۳۰، ۴۳۱، ۴۳۲، ۴۳۳، ۴۳۴، ۴۳۵، ۴۳۶، ۴۳۷، ۴۳۸، ۴۳۹، ۴۴۰، ۴۴۱، ۴۴۲، ۴۴۳، ۴۴۴، ۴۴۵، ۴۴۶، ۴۴۷، ۴۴۸، ۴۴۹، ۴۵۰، ۴۵۱، ۴۵۲، ۴۵۳، ۴۵۴، ۴۵۵، ۴۵۶، ۴۵۷، ۴۵۸، ۴۵۹، ۴۶۰، ۴۶۱، ۴۶۲، ۴۶۳، ۴۶۴، ۴۶۵، ۴۶۶، ۴۶۷، ۴۶۸، ۴۶۹، ۴۷۰، ۴۷۱، ۴۷۲، ۴۷۳، ۴۷۴، ۴۷۵، ۴۷۶، ۴۷۷، ۴۷۸، ۴۷۹، ۴۸۰، ۴۸۱، ۴۸۲، ۴۸۳، ۴۸۴، ۴۸۵، ۴۸۶، ۴۸۷، ۴۸۸، ۴۸۹، ۴۹۰، ۴۹۱، ۴۹۲، ۴۹۳، ۴۹۴، ۴۹۵، ۴۹۶، ۴۹۷، ۴۹۸، ۴۹۹، ۵۰۰، ۵۰۱، ۵۰۲، ۵۰۳، ۵۰۴، ۵۰۵، ۵۰۶، ۵۰۷، ۵۰۸، ۵۰۹، ۵۱۰، ۵۱۱، ۵۱۲، ۵۱۳، ۵۱۴، ۵۱۵، ۵۱۶، ۵۱۷، ۵۱۸، ۵۱۹، ۵۲۰، ۵۲۱، ۵۲۲، ۵۲۳، ۵۲۴، ۵۲۵، ۵۲۶، ۵۲۷، ۵۲۸، ۵۲۹، ۵۳۰، ۵۳۱، ۵۳۲، ۵۳۳، ۵۳۴، ۵۳۵، ۵۳۶، ۵۳۷، ۵۳۸، ۵۳۹، ۵۴۰، ۵۴۱، ۵۴۲، ۵۴۳، ۵۴۴، ۵۴۵، ۵۴۶، ۵۴۷، ۵۴۸، ۵۴۹، ۵۵۰، ۵۵۱، ۵۵۲، ۵۵۳، ۵۵۴، ۵۵۵، ۵۵۶، ۵۵۷، ۵۵۸، ۵۵۹، ۵۶۰، ۵۶۱، ۵۶۲، ۵۶۳، ۵۶۴، ۵۶۵، ۵۶۶، ۵۶۷، ۵۶۸، ۵۶۹، ۵۷۰، ۵۷۱، ۵۷۲، ۵۷۳، ۵۷۴، ۵۷۵، ۵۷۶، ۵۷۷، ۵۷۸، ۵۷۹، ۵۸۰، ۵۸۱، ۵۸۲، ۵۸۳، ۵۸۴، ۵۸۵، ۵۸۶، ۵۸۷، ۵۸۸، ۵۸۹، ۵۹۰، ۵۹۱، ۵۹۲، ۵۹۳، ۵۹۴، ۵۹۵، ۵۹۶، ۵۹۷، ۵۹۸، ۵۹۹، ۶۰۰، ۶۰۱، ۶۰۲، ۶۰۳، ۶۰۴، ۶۰۵، ۶۰۶، ۶۰۷، ۶۰۸، ۶۰۹، ۶۱۰، ۶۱۱، ۶۱۲، ۶۱۳، ۶۱۴، ۶۱۵، ۶۱۶، ۶۱۷، ۶۱۸، ۶۱۹، ۶۲۰، ۶۲۱، ۶۲۲، ۶۲۳، ۶۲۴، ۶۲۵، ۶۲۶، ۶۲۷، ۶۲۸، ۶۲۹، ۶۳۰، ۶۳۱، ۶۳۲، ۶۳۳، ۶۳۴، ۶۳۵، ۶۳۶، ۶۳۷، ۶۳۸، ۶۳۹، ۶۴۰، ۶۴۱، ۶۴۲، ۶۴۳، ۶۴۴، ۶۴۵، ۶۴۶، ۶۴۷، ۶۴۸، ۶۴۹، ۶۵۰، ۶۵۱، ۶۵۲، ۶۵۳، ۶۵۴، ۶۵۵، ۶۵۶، ۶۵۷، ۶۵۸، ۶۵۹، ۶۶۰، ۶۶۱، ۶۶۲، ۶۶۳، ۶۶۴، ۶۶۵، ۶۶۶، ۶۶۷، ۶۶۸، ۶۶۹، ۶۷۰، ۶۷۱، ۶۷۲، ۶۷۳، ۶۷۴، ۶۷۵، ۶۷۶، ۶۷۷، ۶۷۸، ۶۷۹، ۶۸۰، ۶۸۱، ۶۸۲، ۶۸۳، ۶۸۴، ۶۸۵، ۶۸۶، ۶۸۷، ۶۸۸، ۶۸۹، ۶۹۰، ۶۹۱، ۶۹۲، ۶۹۳، ۶۹۴، ۶۹۵، ۶۹۶، ۶۹۷، ۶۹۸، ۶۹۹، ۷۰۰، ۷۰۱، ۷۰۲، ۷۰۳، ۷۰۴، ۷۰۵، ۷۰۶، ۷۰۷، ۷۰۸، ۷۰۹، ۷۱۰، ۷۱۱، ۷۱۲، ۷۱۳، ۷۱۴، ۷۱۵، ۷۱۶، ۷۱۷، ۷۱۸، ۷۱۹، ۷۲۰، ۷۲۱، ۷۲۲، ۷۲۳، ۷۲۴، ۷۲۵، ۷۲۶، ۷۲۷، ۷۲۸، ۷۲۹، ۷۳۰، ۷۳۱، ۷۳۲، ۷۳۳، ۷۳۴، ۷۳۵، ۷۳۶، ۷۳۷، ۷۳۸، ۷۳۹، ۷۴۰، ۷۴۱، ۷۴۲، ۷۴۳، ۷۴۴، ۷۴۵، ۷۴۶، ۷۴۷، ۷۴۸، ۷۴۹، ۷۵۰، ۷۵۱، ۷۵۲، ۷۵۳، ۷۵۴، ۷۵۵، ۷۵۶، ۷۵۷، ۷۵۸، ۷۵۹، ۷۶۰، ۷۶۱، ۷۶۲، ۷۶۳، ۷۶۴، ۷۶۵، ۷۶۶، ۷۶۷، ۷۶۸، ۷۶۹، ۷۷۰، ۷۷۱، ۷۷۲، ۷۷۳، ۷۷۴، ۷۷۵، ۷۷۶، ۷۷۷، ۷۷۸، ۷۷۹، ۷۸۰، ۷۸۱، ۷۸۲، ۷۸۳، ۷۸۴، ۷۸۵، ۷۸۶، ۷۸۷، ۷۸۸، ۷۸۹، ۷۹۰، ۷۹۱، ۷۹۲، ۷۹۳، ۷۹۴، ۷۹۵، ۷۹۶، ۷۹۷، ۷۹۸، ۷۹۹، ۸۰۰، ۸۰۱، ۸۰۲، ۸۰۳، ۸۰۴، ۸۰۵، ۸۰۶، ۸۰۷، ۸۰۸، ۸۰۹، ۸۱۰، ۸۱۱، ۸۱۲، ۸۱۳، ۸۱۴، ۸۱۵، ۸۱۶، ۸۱۷، ۸۱۸، ۸۱۹، ۸۲۰، ۸۲۱، ۸۲۲، ۸۲۳، ۸۲۴، ۸۲۵، ۸۲۶، ۸۲۷، ۸۲۸، ۸۲۹، ۸۳۰، ۸۳۱، ۸۳۲، ۸۳۳، ۸۳۴، ۸۳۵، ۸۳۶، ۸۳۷، ۸۳۸، ۸۳۹، ۸۴۰، ۸۴۱، ۸۴۲، ۸۴۳، ۸۴۴، ۸۴۵، ۸۴۶، ۸۴۷، ۸۴۸، ۸۴۹، ۸۵۰، ۸۵۱، ۸۵۲، ۸۵۳، ۸۵۴، ۸۵۵، ۸۵۶، ۸۵۷، ۸۵۸، ۸۵۹، ۸۶۰، ۸۶۱، ۸۶۲، ۸۶۳، ۸۶۴، ۸۶۵، ۸۶۶، ۸۶۷، ۸۶۸، ۸۶۹، ۸۷۰، ۸۷۱، ۸۷۲، ۸۷۳، ۸۷۴، ۸۷۵، ۸۷۶، ۸۷۷، ۸۷۸، ۸۷۹، ۸۸۰، ۸۸۱، ۸۸۲، ۸۸۳، ۸۸۴، ۸۸۵، ۸۸۶، ۸۸۷، ۸۸۸، ۸۸۹، ۸۹۰، ۸۹۱، ۸۹۲، ۸۹۳، ۸۹۴، ۸۹۵، ۸۹۶، ۸۹۷، ۸۹۸، ۸۹۹، ۹۰۰، ۹۰۱، ۹۰۲، ۹۰۳، ۹۰۴، ۹۰۵، ۹۰۶، ۹۰۷، ۹۰۸، ۹۰۹، ۹۱۰، ۹۱۱، ۹۱۲، ۹۱۳، ۹۱۴، ۹۱۵، ۹۱۶، ۹۱۷، ۹۱۸، ۹۱۹، ۹۲۰، ۹۲۱، ۹۲۲، ۹۲۳، ۹۲۴، ۹۲۵، ۹۲۶، ۹۲۷، ۹۲۸، ۹۲۹، ۹۳۰، ۹۳۱، ۹۳۲، ۹۳۳، ۹۳۴، ۹۳۵، ۹۳۶، ۹۳۷، ۹۳۸، ۹۳۹، ۹۴۰، ۹۴۱، ۹۴۲، ۹۴۳، ۹۴۴، ۹۴۵، ۹۴۶، ۹۴۷، ۹۴۸، ۹۴۹، ۹۵۰، ۹۵۱، ۹۵۲، ۹۵۳، ۹۵۴، ۹۵۵، ۹۵۶، ۹۵۷، ۹۵۸، ۹۵۹، ۹۶۰، ۹۶۱، ۹۶۲، ۹۶۳، ۹۶۴، ۹۶۵، ۹۶۶، ۹۶۷، ۹۶۸، ۹۶۹، ۹۷۰، ۹۷۱، ۹۷۲، ۹۷۳، ۹۷۴، ۹۷۵، ۹۷۶، ۹۷۷، ۹۷۸، ۹۷۹، ۹۸۰، ۹۸۱، ۹۸۲، ۹۸۳، ۹۸۴، ۹۸۵، ۹۸۶، ۹۸۷، ۹۸۸، ۹۸۹، ۹۹۰، ۹۹۱، ۹۹۲، ۹۹۳، ۹۹۴، ۹۹۵، ۹۹۶، ۹۹۷، ۹۹۸، ۹۹۹، ۱۰۰۰، ۱۰۰۱، ۱۰۰۲، ۱۰۰۳، ۱۰۰۴، ۱۰۰۵، ۱۰۰۶، ۱۰۰۷، ۱۰۰۸، ۱۰۰۹، ۱۰۱۰، ۱۰۱۱، ۱۰۱۲، ۱۰۱۳، ۱۰۱۴، ۱۰۱۵، ۱۰۱۶، ۱۰۱۷، ۱۰۱۸، ۱۰۱۹، ۱۰۲۰، ۱۰۲۱، ۱۰۲۲، ۱۰۲۳، ۱۰۲۴، ۱۰۲۵، ۱۰۲۶، ۱۰۲۷، ۱۰۲۸، ۱۰۲۹، ۱۰۳۰، ۱۰۳۱، ۱۰۳۲، ۱۰۳۳، ۱۰۳۴، ۱۰۳۵، ۱۰۳۶، ۱۰۳۷، ۱۰۳۸، ۱۰۳۹، ۱۰۴۰، ۱۰۴۱، ۱۰۴۲، ۱۰۴۳، ۱۰۴۴، ۱۰۴۵، ۱۰۴۶، ۱۰۴۷، ۱۰۴۸، ۱۰۴۹، ۱۰۵۰، ۱۰۵۱، ۱۰۵۲، ۱۰۵۳، ۱۰۵۴، ۱۰۵۵، ۱۰۵۶، ۱۰۵۷، ۱۰۵۸، ۱۰۵۹، ۱۰۶۰، ۱۰۶۱، ۱۰۶۲، ۱۰۶۳، ۱۰۶۴، ۱۰۶۵، ۱۰۶۶، ۱۰۶۷، ۱۰۶۸، ۱۰۶۹، ۱۰۷۰، ۱۰۷۱، ۱۰۷۲، ۱۰۷۳، ۱۰۷۴، ۱۰۷۵، ۱۰۷۶، ۱۰۷۷، ۱۰۷۸، ۱۰۷۹، ۱۰۸۰، ۱۰۸۱، ۱۰۸۲، ۱۰۸۳، ۱۰۸۴، ۱۰۸۵، ۱۰۸۶، ۱۰۸۷، ۱۰۸۸، ۱۰۸۹، ۱۰۹۰، ۱۰۹۱، ۱۰۹۲، ۱۰۹۳، ۱۰۹۴، ۱۰۹۵، ۱۰۹۶، ۱۰۹۷، ۱۰۹۸، ۱۰۹۹، ۱۱۰۰، ۱۱۰۱، ۱۱۰۲، ۱۱۰۳، ۱۱۰۴، ۱۱۰۵، ۱۱۰۶، ۱۱۰۷، ۱۱۰۸، ۱۱۰۹، ۱۱۱۰، ۱۱۱۱، ۱۱۱۲، ۱۱۱۳، ۱۱۱۴، ۱۱۱۵، ۱۱۱۶، ۱۱۱۷، ۱۱۱۸، ۱۱۱۹، ۱۱۲۰، ۱۱۲۱، ۱۱۲۲، ۱۱۲۳، ۱۱۲۴، ۱۱۲۵، ۱۱۲۶، ۱۱۲۷، ۱۱۲۸، ۱۱۲۹، ۱۱۳۰، ۱۱۳۱، ۱۱۳۲، ۱۱۳۳، ۱۱۳۴، ۱۱۳۵، ۱۱۳۶، ۱۱۳۷، ۱۱۳۸، ۱۱۳۹، ۱۱۴۰، ۱۱۴۱، ۱۱۴۲، ۱۱۴۳، ۱۱۴۴، ۱۱۴۵، ۱۱۴۶، ۱۱۴۷، ۱۱۴۸، ۱۱۴۹، ۱۱۵۰، ۱۱۵۱، ۱۱۵۲، ۱۱۵۳، ۱۱۵۴، ۱۱۵۵، ۱۱۵۶، ۱۱۵۷، ۱۱۵۸، ۱۱۵۹، ۱۱۶۰، ۱۱۶۱، ۱۱۶۲، ۱۱۶۳، ۱۱۶۴، ۱۱۶۵، ۱۱۶۶، ۱۱۶۷، ۱۱۶۸، ۱۱۶۹، ۱۱۷۰، ۱۱۷۱، ۱۱۷۲، ۱۱۷۳، ۱۱۷۴، ۱۱۷۵، ۱۱۷۶، ۱۱۷۷، ۱۱۷۸، ۱۱۷۹، ۱۱۸۰، ۱۱۸۱، ۱۱۸۲، ۱۱۸۳، ۱۱۸۴، ۱۱۸۵، ۱۱۸۶، ۱۱۸۷، ۱۱۸۸، ۱۱۸۹، ۱۱۹۰، ۱۱۹۱، ۱۱۹۲، ۱۱۹۳، ۱۱۹۴، ۱۱۹۵، ۱۱۹۶، ۱۱۹۷، ۱۱۹۸، ۱۱۹۹، ۱۲۰۰، ۱۲۰۱، ۱۲۰۲، ۱۲۰۳، ۱۲۰۴، ۱۲۰۵، ۱۲۰۶، ۱۲۰۷، ۱۲۰۸، ۱۲۰۹، ۱۲۱۰، ۱۲۱۱، ۱۲۱۲، ۱۲۱۳، ۱۲۱۴، ۱۲۱۵، ۱۲۱۶، ۱۲۱۷، ۱۲۱۸، ۱۲۱۹، ۱۲۲۰، ۱۲۲۱، ۱۲۲۲، ۱۲۲۳، ۱۲۲۴، ۱۲۲۵، ۱۲۲۶، ۱۲۲۷، ۱۲۲۸، ۱۲۲۹، ۱۲۳۰، ۱۲۳۱، ۱۲۳۲، ۱۲۳۳، ۱۲۳۴، ۱۲۳۵، ۱۲۳۶، ۱۲۳۷، ۱۲۳۸، ۱۲۳۹، ۱۲۴۰، ۱۲۴۱، ۱۲۴۲، ۱۲۴۳، ۱۲۴۴، ۱۲۴۵، ۱۲۴۶، ۱۲۴۷، ۱۲۴۸، ۱۲۴۹، ۱۲۵۰، ۱۲۵۱، ۱۲۵۲، ۱۲۵۳، ۱۲۵۴، ۱۲۵۵، ۱۲۵۶، ۱۲۵۷، ۱۲۵۸، ۱۲۵۹، ۱۲۶۰، ۱۲۶۱، ۱۲۶۲، ۱۲۶۳، ۱۲۶۴، ۱۲۶۵، ۱۲۶۶، ۱۲۶۷، ۱۲۶۸، ۱۲۶۹، ۱۲۷۰، ۱۲۷۱، ۱۲۷۲، ۱۲۷۳، ۱۲۷۴، ۱۲۷۵، ۱۲۷۶، ۱۲۷۷، ۱۲۷۸، ۱۲۷۹، ۱۲۸۰، ۱۲۸۱، ۱۲۸۲، ۱۲۸۳، ۱۲۸۴، ۱۲۸۵، ۱۲۸۶، ۱۲۸۷، ۱۲۸۸، ۱۲۸۹، ۱۲۹۰، ۱۲۹۱، ۱۲۹۲، ۱۲۹۳، ۱۲۹۴، ۱۲۹۵، ۱۲۹۶، ۱۲۹۷، ۱۲۹۸، ۱۲۹۹، ۱۳۰۰، ۱۳۰۱، ۱۳۰۲، ۱۳۰۳، ۱۳۰۴، ۱۳۰۵، ۱۳۰۶، ۱۳۰۷، ۱۳۰۸، ۱۳۰۹، ۱۳۱۰، ۱۳۱۱، ۱۳۱۲، ۱۳۱۳، ۱۳۱۴، ۱۳۱۵، ۱۳۱۶، ۱۳۱۷، ۱۳۱۸، ۱۳۱۹، ۱۳۲۰، ۱۳۲۱، ۱۳۲۲، ۱۳۲۳، ۱۳۲۴، ۱۳۲۵، ۱۳۲۶، ۱۳۲۷، ۱۳۲۸، ۱۳۲۹، ۱۳۳۰، ۱۳۳۱، ۱۳۳۲، ۱۳۳۳، ۱۳۳۴، ۱۳۳۵، ۱۳۳۶، ۱۳۳۷، ۱۳۳۸، ۱۳۳۹، ۱۳۴۰، ۱۳۴۱، ۱۳۴۲، ۱۳۴۳، ۱۳۴۴، ۱۳۴۵، ۱۳۴۶، ۱۳۴۷، ۱۳۴۸، ۱۳۴۹، ۱۳۵۰، ۱۳۵۱، ۱۳۵۲، ۱۳۵۳، ۱۳۵۴، ۱۳۵۵، ۱۳۵۶، ۱۳۵۷، ۱۳۵۸، ۱۳۵۹، ۱۳۶۰، ۱۳۶۱، ۱۳۶۲، ۱۳۶۳، ۱۳۶۴، ۱۳۶۵، ۱۳۶۶، ۱۳۶۷، ۱۳۶۸، ۱۳۶۹، ۱۳۷۰، ۱۳۷۱، ۱۳۷۲، ۱۳۷۳، ۱۳۷۴، ۱۳۷۵، ۱۳۷۶، ۱۳۷۷، ۱۳۷۸، ۱۳۷۹، ۱۳۸۰، ۱۳۸۱، ۱۳۸۲، ۱۳۸۳، ۱۳۸۴، ۱۳۸۵، ۱۳۸۶، ۱۳۸۷، ۱۳۸۸، ۱۳۸۹، ۱۳۹۰، ۱۳۹۱، ۱۳۹۲، ۱۳۹۳، ۱۳۹۴، ۱۳۹۵، ۱۳۹۶، ۱۳۹۷، ۱۳۹۸، ۱۳۹۹، ۱۴۰۰، ۱۴۰۱، ۱۴۰۲، ۱۴۰۳، ۱۴۰۴، ۱۴۰۵، ۱۴۰۶، ۱۴۰۷، ۱۴۰۸، ۱۴۰۹، ۱۴۱۰، ۱۴۱۱، ۱۴۱۲، ۱۴۱۳، ۱۴۱۴، ۱۴۱۵، ۱۴۱۶، ۱۴۱۷، ۱۴۱۸، ۱۴۱۹، ۱۴۲۰، ۱۴۲۱، ۱۴۲۲، ۱۴۲۳، ۱۴۲۴، ۱۴۲۵، ۱۴۲۶، ۱۴۲۷، ۱۴۲۸، ۱۴۲۹، ۱۴۳۰، ۱۴۳۱، ۱۴۳۲، ۱۴۳۳، ۱۴۳۴، ۱۴۳۵، ۱۴۳۶، ۱۴۳۷، ۱۴۳۸، ۱۴۳۹، ۱۴۴۰، ۱۴۴۱، ۱۴۴۲، ۱۴۴۳، ۱۴۴۴، ۱۴۴۵، ۱۴۴۶، ۱۴۴۷، ۱۴۴۸، ۱۴۴۹، ۱۴۵۰، ۱۴۵۱، ۱۴۵۲، ۱۴۵۳، ۱۴۵۴، ۱۴۵۵، ۱۴۵۶، ۱۴۵۷، ۱۴۵۸، ۱۴۵۹، ۱۴۶۰، ۱۴۶۱، ۱۴۶۲، ۱۴۶۳، ۱۴۶۴، ۱۴۶۵، ۱۴۶۶، ۱۴۶۷، ۱۴۶۸، ۱۴۶۹، ۱۴۷۰، ۱۴۷۱، ۱۴۷۲، ۱۴۷۳، ۱۴۷۴، ۱۴۷۵، ۱۴۷۶، ۱۴۷۷، ۱۴۷۸، ۱۴۷۹، ۱۴۸۰، ۱۴۸۱، ۱۴۸۲، ۱۴۸۳، ۱۴۸۴، ۱۴۸۵، ۱۴۸۶، ۱۴۸۷، ۱۴۸۸، ۱۴۸۹، ۱۴۹۰، ۱۴۹۱، ۱۴۹۲، ۱۴۹۳، ۱۴۹۴، ۱۴۹۵، ۱۴۹۶، ۱۴۹۷، ۱۴۹۸، ۱۴۹۹، ۱۵۰۰، ۱۵۰۱، ۱۵۰۲، ۱۵۰۳، ۱۵۰۴، ۱۵۰۵، ۱۵۰۶، ۱۵۰۷، ۱۵۰۸، ۱۵۰۹، ۱۵۱۰، ۱۵۱۱، ۱۵۱۲، ۱۵۱۳، ۱۵۱۴، ۱۵۱۵، ۱۵۱۶، ۱۵۱۷، ۱۵۱۸، ۱۵۱۹، ۱۵۲۰، ۱۵۲۱، ۱۵۲۲، ۱۵۲۳، ۱۵۲۴، ۱۵۲۵، ۱۵۲۶، ۱۵۲۷، ۱۵۲۸، ۱۵۲۹، ۱۵۳۰، ۱۵۳۱، ۱۵۳۲، ۱۵۳۳، ۱۵۳۴، ۱۵۳۵، ۱۵۳۶، ۱۵۳۷، ۱۵۳۸، ۱۵۳۹، ۱۵۴۰، ۱۵۴۱، ۱۵۴۲، ۱۵۴۳، ۱۵۴۴، ۱۵۴۵، ۱۵۴۶، ۱۵۴۷، ۱۵۴۸، ۱۵۴۹، ۱۵۵۰، ۱۵۵۱، ۱۵۵۲، ۱۵۵۳، ۱۵۵۴، ۱۵۵۵، ۱۵۵۶، ۱۵۵۷، ۱۵۵۸، ۱۵۵۹، ۱۵۶۰، ۱۵۶۱، ۱۵۶۲، ۱۵۶۳، ۱۵۶۴، ۱۵۶۵، ۱۵۶۶، ۱۵۶۷، ۱۵۶۸، ۱۵۶۹، ۱۵۷۰، ۱۵۷۱، ۱۵۷۲، ۱۵۷۳، ۱۵۷۴، ۱۵۷۵، ۱۵۷۶، ۱۵۷۷، ۱۵۷۸، ۱

استیاءک ۱۶-۱۷

تقریبی پھر اس کو صحت اور رسول اللہ ﷺ کو وے ویتی تھی، اسی طرح دوبارہ مسواک کرنے کے لئے اس کو دھونا مستحب ہے۔
ج۔ مسواک کو گندہ کر دینے والی چیزوں سے بخود نہ رکھنا حفاظت
سنا مستحب ہے (۱)۔

بار بار مسواک کرنا، اور اس کی زیادہ سے زیادہ و رکم سے کم مقدار:

۱۷- فقہاء کا اتفاق ہے کہ بار بار مسواک کرنا تاکہ گندہ دور ہو جائے اور بدبو کے زائل ہو جائے۔ کاتین ہو جائے چار ہے (۲) جب کہ تکرار کے بغیر گندگی دور نہ ہو، اس لئے کہ رسول اللہ ﷺ سے مروی ہے کہ آپ ﷺ نے فرمایا: ”بسی لاسناک حتی لقد عشت آن أحیى مقام لمی“ (۳) (میں اتنا مسواک کرنا ہوں کہ مجھے اپنے منہ کے اگلے حصے کے گھسنے کا اندیشہ ہونے لگتا ہے)، اور اس کی کم سے کم مقدار میں تین راتیں ہیں:

۱۔ پہلی رائے یہ ہے کہ مسواک کو اپنے دائیں پر تین مرتبہ ملے، تھپ کے ایک یہ مستحب ہے، دس تھپ کے نزدیک اکمل ہے، یہ نیکہ ثابت مسنون ہے، اور اس لئے بھی تاکہ قلب ہو اور دانتوں کے پلے پن کے دور ہونے پر مضمون ہو جائے۔

۲۔ دوسری رائے یہ ہے کہ اگر ایک مرتبہ مسواک ملنے سے صفائی ہو جائے تو وہی کافی ہے، یہ ثنائیہ کی ایک رائے ہے، اور سنت کا مدہ نیت سے لیا ہو جائے لی۔

- (۱) ابن ماجہ ج ۱، ۱۰۷، ۱۱۸۔
(۲) ابن ماجہ ج ۱، ۱۰۶، ۱۱۸، ۱۱۹، ۱۲۰، ۱۲۱، ۱۲۲، ۱۲۳، ۱۲۴، ۱۲۵، ۱۲۶، ۱۲۷، ۱۲۸، ۱۲۹، ۱۳۰، ۱۳۱، ۱۳۲، ۱۳۳، ۱۳۴، ۱۳۵، ۱۳۶، ۱۳۷، ۱۳۸، ۱۳۹، ۱۴۰، ۱۴۱، ۱۴۲، ۱۴۳، ۱۴۴، ۱۴۵، ۱۴۶، ۱۴۷، ۱۴۸، ۱۴۹، ۱۵۰، ۱۵۱، ۱۵۲، ۱۵۳، ۱۵۴، ۱۵۵، ۱۵۶، ۱۵۷، ۱۵۸، ۱۵۹، ۱۶۰، ۱۶۱، ۱۶۲، ۱۶۳، ۱۶۴، ۱۶۵، ۱۶۶، ۱۶۷، ۱۶۸، ۱۶۹، ۱۷۰، ۱۷۱، ۱۷۲، ۱۷۳، ۱۷۴، ۱۷۵، ۱۷۶، ۱۷۷، ۱۷۸، ۱۷۹، ۱۸۰، ۱۸۱، ۱۸۲، ۱۸۳، ۱۸۴، ۱۸۵، ۱۸۶، ۱۸۷، ۱۸۸، ۱۸۹، ۱۹۰، ۱۹۱، ۱۹۲، ۱۹۳، ۱۹۴، ۱۹۵، ۱۹۶، ۱۹۷، ۱۹۸، ۱۹۹، ۲۰۰، ۲۰۱، ۲۰۲، ۲۰۳، ۲۰۴، ۲۰۵، ۲۰۶، ۲۰۷، ۲۰۸، ۲۰۹، ۲۱۰، ۲۱۱، ۲۱۲، ۲۱۳، ۲۱۴، ۲۱۵، ۲۱۶، ۲۱۷، ۲۱۸، ۲۱۹، ۲۲۰، ۲۲۱، ۲۲۲، ۲۲۳، ۲۲۴، ۲۲۵، ۲۲۶، ۲۲۷، ۲۲۸، ۲۲۹، ۲۳۰، ۲۳۱، ۲۳۲، ۲۳۳، ۲۳۴، ۲۳۵، ۲۳۶، ۲۳۷، ۲۳۸، ۲۳۹، ۲۴۰، ۲۴۱، ۲۴۲، ۲۴۳، ۲۴۴، ۲۴۵، ۲۴۶، ۲۴۷، ۲۴۸، ۲۴۹، ۲۵۰، ۲۵۱، ۲۵۲، ۲۵۳، ۲۵۴، ۲۵۵، ۲۵۶، ۲۵۷، ۲۵۸، ۲۵۹، ۲۶۰، ۲۶۱، ۲۶۲، ۲۶۳، ۲۶۴، ۲۶۵، ۲۶۶، ۲۶۷، ۲۶۸، ۲۶۹، ۲۷۰، ۲۷۱، ۲۷۲، ۲۷۳، ۲۷۴، ۲۷۵، ۲۷۶، ۲۷۷، ۲۷۸، ۲۷۹، ۲۸۰، ۲۸۱، ۲۸۲، ۲۸۳، ۲۸۴، ۲۸۵، ۲۸۶، ۲۸۷، ۲۸۸، ۲۸۹، ۲۹۰، ۲۹۱، ۲۹۲، ۲۹۳، ۲۹۴، ۲۹۵، ۲۹۶، ۲۹۷، ۲۹۸، ۲۹۹، ۳۰۰، ۳۰۱، ۳۰۲، ۳۰۳، ۳۰۴، ۳۰۵، ۳۰۶، ۳۰۷، ۳۰۸، ۳۰۹، ۳۱۰، ۳۱۱، ۳۱۲، ۳۱۳، ۳۱۴، ۳۱۵، ۳۱۶، ۳۱۷، ۳۱۸، ۳۱۹، ۳۲۰، ۳۲۱، ۳۲۲، ۳۲۳، ۳۲۴، ۳۲۵، ۳۲۶، ۳۲۷، ۳۲۸، ۳۲۹، ۳۳۰، ۳۳۱، ۳۳۲، ۳۳۳، ۳۳۴، ۳۳۵، ۳۳۶، ۳۳۷، ۳۳۸، ۳۳۹، ۳۴۰، ۳۴۱، ۳۴۲، ۳۴۳، ۳۴۴، ۳۴۵، ۳۴۶، ۳۴۷، ۳۴۸، ۳۴۹، ۳۵۰، ۳۵۱، ۳۵۲، ۳۵۳، ۳۵۴، ۳۵۵، ۳۵۶، ۳۵۷، ۳۵۸، ۳۵۹، ۳۶۰، ۳۶۱، ۳۶۲، ۳۶۳، ۳۶۴، ۳۶۵، ۳۶۶، ۳۶۷، ۳۶۸، ۳۶۹، ۳۷۰، ۳۷۱، ۳۷۲، ۳۷۳، ۳۷۴، ۳۷۵، ۳۷۶، ۳۷۷، ۳۷۸، ۳۷۹، ۳۸۰، ۳۸۱، ۳۸۲، ۳۸۳، ۳۸۴، ۳۸۵، ۳۸۶، ۳۸۷، ۳۸۸، ۳۸۹، ۳۹۰، ۳۹۱، ۳۹۲، ۳۹۳، ۳۹۴، ۳۹۵، ۳۹۶، ۳۹۷، ۳۹۸، ۳۹۹، ۴۰۰، ۴۰۱، ۴۰۲، ۴۰۳، ۴۰۴، ۴۰۵، ۴۰۶، ۴۰۷، ۴۰۸، ۴۰۹، ۴۱۰، ۴۱۱، ۴۱۲، ۴۱۳، ۴۱۴، ۴۱۵، ۴۱۶، ۴۱۷، ۴۱۸، ۴۱۹، ۴۲۰، ۴۲۱، ۴۲۲، ۴۲۳، ۴۲۴، ۴۲۵، ۴۲۶، ۴۲۷، ۴۲۸، ۴۲۹، ۴۳۰، ۴۳۱، ۴۳۲، ۴۳۳، ۴۳۴، ۴۳۵، ۴۳۶، ۴۳۷، ۴۳۸، ۴۳۹، ۴۴۰، ۴۴۱، ۴۴۲، ۴۴۳، ۴۴۴، ۴۴۵، ۴۴۶، ۴۴۷، ۴۴۸، ۴۴۹، ۴۵۰، ۴۵۱، ۴۵۲، ۴۵۳، ۴۵۴، ۴۵۵، ۴۵۶، ۴۵۷، ۴۵۸، ۴۵۹، ۴۶۰، ۴۶۱، ۴۶۲، ۴۶۳، ۴۶۴، ۴۶۵، ۴۶۶، ۴۶۷، ۴۶۸، ۴۶۹، ۴۷۰، ۴۷۱، ۴۷۲، ۴۷۳، ۴۷۴، ۴۷۵، ۴۷۶، ۴۷۷، ۴۷۸، ۴۷۹، ۴۸۰، ۴۸۱، ۴۸۲، ۴۸۳، ۴۸۴، ۴۸۵، ۴۸۶، ۴۸۷، ۴۸۸، ۴۸۹، ۴۹۰، ۴۹۱، ۴۹۲، ۴۹۳، ۴۹۴، ۴۹۵، ۴۹۶، ۴۹۷، ۴۹۸، ۴۹۹، ۵۰۰، ۵۰۱، ۵۰۲، ۵۰۳، ۵۰۴، ۵۰۵، ۵۰۶، ۵۰۷، ۵۰۸، ۵۰۹، ۵۱۰، ۵۱۱، ۵۱۲، ۵۱۳، ۵۱۴، ۵۱۵، ۵۱۶، ۵۱۷، ۵۱۸، ۵۱۹، ۵۲۰، ۵۲۱، ۵۲۲، ۵۲۳، ۵۲۴، ۵۲۵، ۵۲۶، ۵۲۷، ۵۲۸، ۵۲۹، ۵۳۰، ۵۳۱، ۵۳۲، ۵۳۳، ۵۳۴، ۵۳۵، ۵۳۶، ۵۳۷، ۵۳۸، ۵۳۹، ۵۴۰، ۵۴۱، ۵۴۲، ۵۴۳، ۵۴۴، ۵۴۵، ۵۴۶، ۵۴۷، ۵۴۸، ۵۴۹، ۵۵۰، ۵۵۱، ۵۵۲، ۵۵۳، ۵۵۴، ۵۵۵، ۵۵۶، ۵۵۷، ۵۵۸، ۵۵۹، ۵۶۰، ۵۶۱، ۵۶۲، ۵۶۳، ۵۶۴، ۵۶۵، ۵۶۶، ۵۶۷، ۵۶۸، ۵۶۹، ۵۷۰، ۵۷۱، ۵۷۲، ۵۷۳، ۵۷۴، ۵۷۵، ۵۷۶، ۵۷۷، ۵۷۸، ۵۷۹، ۵۸۰، ۵۸۱، ۵۸۲، ۵۸۳، ۵۸۴، ۵۸۵، ۵۸۶، ۵۸۷، ۵۸۸، ۵۸۹، ۵۹۰، ۵۹۱، ۵۹۲، ۵۹۳، ۵۹۴، ۵۹۵، ۵۹۶، ۵۹۷، ۵۹۸، ۵۹۹، ۶۰۰، ۶۰۱، ۶۰۲، ۶۰۳، ۶۰۴، ۶۰۵، ۶۰۶، ۶۰۷، ۶۰۸، ۶۰۹، ۶۱۰، ۶۱۱، ۶۱۲، ۶۱۳، ۶۱۴، ۶۱۵، ۶۱۶، ۶۱۷، ۶۱۸، ۶۱۹، ۶۲۰، ۶۲۱، ۶۲۲، ۶۲۳، ۶۲۴، ۶۲۵، ۶۲۶، ۶۲۷، ۶۲۸، ۶۲۹، ۶۳۰، ۶۳۱، ۶۳۲، ۶۳۳، ۶۳۴، ۶۳۵، ۶۳۶، ۶۳۷، ۶۳۸، ۶۳۹، ۶۴۰، ۶۴۱، ۶۴۲، ۶۴۳، ۶۴۴، ۶۴۵، ۶۴۶، ۶۴۷، ۶۴۸، ۶۴۹، ۶۵۰، ۶۵۱، ۶۵۲، ۶۵۳، ۶۵۴، ۶۵۵، ۶۵۶، ۶۵۷، ۶۵۸، ۶۵۹، ۶۶۰، ۶۶۱، ۶۶۲، ۶۶۳، ۶۶۴، ۶۶۵، ۶۶۶، ۶۶۷، ۶۶۸، ۶۶۹، ۶۷۰، ۶۷۱، ۶۷۲، ۶۷۳، ۶۷۴، ۶۷۵، ۶۷۶، ۶۷۷، ۶۷۸، ۶۷۹، ۶۸۰، ۶۸۱، ۶۸۲، ۶۸۳، ۶۸۴، ۶۸۵، ۶۸۶، ۶۸۷، ۶۸۸، ۶۸۹، ۶۹۰، ۶۹۱، ۶۹۲، ۶۹۳، ۶۹۴، ۶۹۵، ۶۹۶، ۶۹۷، ۶۹۸، ۶۹۹، ۷۰۰، ۷۰۱، ۷۰۲، ۷۰۳، ۷۰۴، ۷۰۵، ۷۰۶، ۷۰۷، ۷۰۸، ۷۰۹، ۷۱۰، ۷۱۱، ۷۱۲، ۷۱۳، ۷۱۴، ۷۱۵، ۷۱۶، ۷۱۷، ۷۱۸، ۷۱۹، ۷۲۰، ۷۲۱، ۷۲۲، ۷۲۳، ۷۲۴، ۷۲۵، ۷۲۶، ۷۲۷، ۷۲۸، ۷۲۹، ۷۳۰، ۷۳۱، ۷۳۲، ۷۳۳، ۷۳۴، ۷۳۵، ۷۳۶، ۷۳۷، ۷۳۸، ۷۳۹، ۷۴۰، ۷۴۱، ۷۴۲، ۷۴۳، ۷۴۴، ۷۴۵، ۷۴۶، ۷۴۷، ۷۴۸، ۷۴۹، ۷۵۰، ۷۵۱، ۷۵۲، ۷۵۳، ۷۵۴، ۷۵۵، ۷۵۶، ۷۵۷، ۷۵۸، ۷۵۹، ۷۶۰، ۷۶۱، ۷۶۲، ۷۶۳، ۷۶۴، ۷۶۵، ۷۶۶، ۷۶۷، ۷۶۸، ۷۶۹، ۷۷۰، ۷۷۱، ۷۷۲، ۷۷۳، ۷۷۴، ۷۷۵، ۷۷۶، ۷۷۷، ۷۷۸، ۷۷۹، ۷۸۰، ۷۸۱، ۷۸۲، ۷۸۳، ۷۸۴، ۷۸۵، ۷۸۶، ۷۸۷، ۷۸۸، ۷۸۹، ۷۹۰، ۷۹۱، ۷۹۲، ۷۹۳، ۷۹۴، ۷۹۵، ۷۹۶، ۷۹۷، ۷۹۸، ۷۹۹، ۸۰۰، ۸۰۱، ۸۰۲، ۸۰۳، ۸۰۴، ۸۰۵، ۸۰۶، ۸۰۷، ۸۰۸، ۸۰۹، ۸۱۰، ۸۱۱، ۸۱۲، ۸۱۳، ۸۱۴، ۸۱۵، ۸۱۶، ۸۱۷، ۸۱۸، ۸۱۹، ۸۲۰، ۸۲۱، ۸۲۲، ۸۲۳، ۸۲۴، ۸۲۵، ۸۲۶، ۸۲۷، ۸۲۸، ۸۲۹، ۸۳۰، ۸۳۱، ۸۳۲، ۸۳۳، ۸۳۴، ۸۳۵، ۸۳۶، ۸۳۷، ۸۳۸، ۸۳۹، ۸۴۰، ۸۴۱، ۸۴۲، ۸۴۳، ۸۴۴، ۸۴۵، ۸۴۶، ۸۴۷، ۸۴۸، ۸۴۹، ۸۵۰، ۸۵۱، ۸۵۲، ۸۵۳، ۸۵۴، ۸۵۵، ۸۵۶، ۸۵۷، ۸۵۸، ۸۵۹، ۸۶۰، ۸۶۱، ۸۶۲، ۸۶۳، ۸۶۴، ۸۶۵، ۸۶۶، ۸۶۷، ۸۶۸، ۸۶۹، ۸۷۰، ۸۷۱، ۸۷۲، ۸۷۳، ۸۷۴، ۸۷۵، ۸۷۶، ۸۷۷، ۸۷۸، ۸۷۹، ۸۸۰، ۸۸۱، ۸۸۲، ۸۸۳، ۸۸۴، ۸۸۵، ۸۸۶، ۸۸۷، ۸۸۸، ۸۸۹، ۸۹۰، ۸۹۱، ۸۹۲، ۸۹۳، ۸۹۴، ۸۹۵، ۸۹۶، ۸۹۷، ۸۹۸، ۸۹۹، ۹۰۰، ۹۰۱، ۹۰۲، ۹۰۳، ۹۰۴، ۹۰۵، ۹۰۶، ۹۰۷، ۹۰۸، ۹۰۹، ۹۱۰، ۹۱۱، ۹۱۲، ۹۱۳، ۹۱۴، ۹۱۵، ۹۱۶، ۹۱۷، ۹۱۸، ۹۱۹، ۹۲۰، ۹۲۱، ۹۲۲، ۹۲۳، ۹۲۴، ۹۲۵، ۹۲۶، ۹۲۷، ۹۲۸، ۹۲۹، ۹۳۰، ۹۳۱، ۹۳۲، ۹۳۳، ۹۳۴، ۹۳۵، ۹۳۶، ۹۳۷، ۹۳۸، ۹۳۹، ۹۴۰، ۹۴۱، ۹۴۲، ۹۴۳، ۹۴۴، ۹۴۵، ۹۴۶، ۹۴۷، ۹۴۸، ۹۴۹، ۹۵۰، ۹۵۱، ۹۵۲، ۹۵۳، ۹۵۴، ۹۵۵، ۹۵۶، ۹۵۷، ۹۵۸، ۹۵۹، ۹۶۰، ۹۶۱، ۹۶۲، ۹۶۳، ۹۶۴، ۹۶۵، ۹۶۶، ۹۶۷، ۹۶۸، ۹۶۹، ۹۷۰، ۹۷۱، ۹۷۲، ۹۷۳، ۹۷۴، ۹۷۵، ۹۷۶، ۹۷۷، ۹۷۸، ۹۷۹، ۹۸۰، ۹۸۱، ۹۸۲، ۹۸۳، ۹۸۴، ۹۸۵، ۹۸۶، ۹۸۷، ۹۸۸، ۹۸۹، ۹۹۰، ۹۹۱، ۹۹۲، ۹۹۳، ۹۹۴، ۹۹۵، ۹۹۶، ۹۹۷، ۹۹۸، ۹۹۹، ۱۰۰۰، ۱۰۰۱، ۱۰۰۲، ۱۰۰۳، ۱۰۰۴، ۱۰۰۵، ۱۰۰۶، ۱۰۰۷، ۱۰۰۸، ۱۰۰۹، ۱۰۱۰، ۱۰۱۱، ۱۰۱۲، ۱۰۱۳، ۱۰۱۴، ۱۰۱۵، ۱۰۱۶، ۱۰۱۷، ۱۰۱۸، ۱۰۱۹، ۱۰۲۰، ۱۰۲۱، ۱۰۲۲، ۱۰۲۳، ۱۰۲۴، ۱۰۲۵، ۱۰۲۶، ۱۰۲۷، ۱۰۲۸، ۱۰۲۹، ۱۰۳۰، ۱۰۳۱، ۱۰۳۲، ۱۰۳۳، ۱۰۳۴، ۱۰۳۵، ۱۰۳۶، ۱۰۳۷، ۱۰۳۸، ۱۰۳۹، ۱۰۴۰، ۱۰۴۱، ۱۰۴۲، ۱۰۴۳، ۱۰۴۴، ۱۰۴۵، ۱۰۴۶، ۱۰۴۷، ۱۰۴۸، ۱۰۴۹، ۱۰۵۰، ۱۰۵۱، ۱۰۵۲، ۱۰۵۳، ۱۰۵۴، ۱۰۵۵، ۱۰۵۶، ۱۰۵۷، ۱۰۵۸، ۱۰۵۹، ۱۰۶۰، ۱۰۶۱، ۱۰۶۲، ۱۰۶۳، ۱۰۶۴، ۱۰۶۵، ۱۰۶۶، ۱۰۶۷، ۱۰۶۸، ۱۰۶۹، ۱۰۷۰، ۱۰۷۱، ۱۰۷۲، ۱۰۷۳، ۱۰۷۴، ۱۰۷۵، ۱۰۷۶، ۱۰۷۷، ۱۰۷۸، ۱۰۷۹، ۱۰۸۰، ۱۰۸۱، ۱۰۸۲، ۱۰۸۳، ۱۰۸۴، ۱۰۸۵، ۱۰۸۶، ۱۰۸۷، ۱۰۸۸، ۱۰۸۹، ۱۰۹۰، ۱۰۹۱، ۱۰۹۲، ۱۰۹۳، ۱۰۹۴، ۱۰۹۵، ۱۰۹۶، ۱۰۹۷، ۱۰۹۸، ۱۰۹۹، ۱۱۰۰، ۱۱۰۱، ۱۱۰۲، ۱۱۰۳، ۱۱۰۴، ۱۱۰۵، ۱۱۰۶، ۱۱۰۷، ۱۱۰۸، ۱۱۰۹، ۱۱۱۰، ۱۱۱۱، ۱۱۱۲، ۱۱۱۳، ۱۱۱۴، ۱۱۱۵، ۱۱۱۶، ۱۱۱۷، ۱۱۱۸، ۱۱۱۹، ۱۱۲۰، ۱۱۲۱، ۱۱۲۲، ۱۱۲۳، ۱۱۲۴، ۱۱۲۵، ۱۱۲۶، ۱۱۲۷، ۱۱۲۸، ۱۱۲۹، ۱۱۳۰، ۱۱۳۱، ۱۱۳۲، ۱۱۳۳، ۱۱۳۴، ۱۱۳۵، ۱۱۳۶، ۱۱۳۷، ۱۱۳۸، ۱۱۳۹، ۱۱۴۰، ۱۱۴۱، ۱۱۴۲، ۱۱۴۳، ۱۱۴۴، ۱۱۴۵، ۱۱۴۶، ۱۱۴۷، ۱۱۴۸، ۱۱۴۹، ۱۱۵۰، ۱۱۵۱، ۱۱۵۲، ۱۱۵۳، ۱۱۵۴، ۱۱۵۵، ۱۱۵۶، ۱۱۵۷، ۱۱۵۸، ۱۱۵۹، ۱۱۶۰، ۱۱۶۱، ۱۱۶۲، ۱۱۶۳، ۱۱۶۴، ۱۱۶۵، ۱۱۶۶، ۱۱۶۷، ۱۱۶۸، ۱۱۶۹، ۱۱۷۰، ۱۱۷۱، ۱۱۷۲، ۱۱۷۳، ۱۱۷۴، ۱۱۷۵، ۱۱۷۶، ۱۱۷۷، ۱۱۷۸، ۱۱۷۹، ۱۱۸۰، ۱۱۸۱، ۱۱۸۲، ۱۱۸۳، ۱۱۸۴، ۱۱۸۵، ۱۱۸۶، ۱۱۸۷، ۱۱۸۸، ۱۱۸۹، ۱۱۹۰، ۱۱۹۱، ۱۱۹۲، ۱۱۹۳، ۱۱۹۴، ۱۱۹۵، ۱۱۹۶، ۱۱۹۷، ۱۱۹۸، ۱۱۹۹، ۱۲۰۰، ۱۲۰۱، ۱۲۰۲، ۱۲۰۳، ۱۲۰۴، ۱۲۰۵، ۱۲۰۶، ۱۲۰۷، ۱۲۰۸، ۱۲۰۹، ۱۲۱۰، ۱۲۱۱، ۱۲۱۲، ۱۲۱۳، ۱۲۱۴، ۱۲۱۵، ۱۲۱۶، ۱۲۱۷، ۱۲۱۸، ۱۲۱۹، ۱۲۲۰، ۱۲۲۱، ۱۲۲۲، ۱۲۲۳، ۱۲۲۴، ۱۲۲۵، ۱۲۲۶، ۱۲۲۷، ۱۲۲۸، ۱۲۲۹، ۱۲۳۰، ۱۲۳۱، ۱۲۳۲، ۱۲۳۳، ۱۲۳۴، ۱۲۳۵، ۱۲۳۶، ۱۲۳۷، ۱۲۳۸، ۱۲۳۹، ۱۲۴۰، ۱۲۴۱، ۱۲۴۲، ۱۲۴۳، ۱۲۴۴، ۱۲۴۵، ۱۲۴۶، ۱۲۴۷، ۱۲۴۸، ۱۲۴۹، ۱۲۵۰، ۱۲۵۱، ۱۲۵۲، ۱۲۵۳، ۱۲۵۴، ۱۲۵۵، ۱۲۵۶، ۱۲۵۷، ۱۲۵۸، ۱۲۵۹، ۱۲۶۰، ۱۲۶۱، ۱۲۶۲، ۱۲۶۳، ۱۲۶۴، ۱۲۶۵، ۱۲۶۶، ۱۲۶۷، ۱۲۶۸، ۱۲۶۹، ۱۲۷۰، ۱۲۷۱، ۱۲۷۲، ۱۲۷۳، ۱۲۷۴، ۱۲۷۵، ۱۲۷۶، ۱۲۷۷، ۱۲۷۸، ۱۲۷۹، ۱۲۸۰، ۱۲۸۱، ۱۲۸۲، ۱۲۸۳، ۱۲۸۴، ۱۲۸۵، ۱۲۸۶، ۱۲۸۷، ۱۲۸۸، ۱۲۸۹، ۱۲۹۰، ۱۲۹۱، ۱۲۹۲، ۱۲۹۳، ۱۲۹۴، ۱۲۹۵، ۱۲۹۶، ۱۲۹۷، ۱۲۹۸، ۱۲۹۹، ۱۳۰۰، ۱۳۰۱، ۱۳۰۲، ۱۳۰۳، ۱۳۰۴، ۱۳۰۵، ۱۳۰۶، ۱۳۰۷، ۱۳۰۸، ۱۳۰۹، ۱۳۱۰، ۱۳۱۱، ۱۳۱۲، ۱۳۱۳، ۱۳۱۴، ۱۳۱۵، ۱۳۱۶، ۱۳۱۷، ۱۳۱۸، ۱۳۱۹، ۱۳۲۰، ۱۳۲۱، ۱۳۲۲، ۱۳۲۳، ۱۳۲۴، ۱۳۲۵، ۱۳۲۶، ۱۳۲۷، ۱۳۲۸، ۱۳۲۹، ۱۳۳۰، ۱۳۳۱، ۱۳۳۲، ۱۳۳۳، ۱۳۳۴، ۱۳۳۵، ۱۳۳۶، ۱۳۳۷، ۱۳۳۸، ۱۳۳۹، ۱۳۴۰، ۱۳۴۱، ۱۳۴۲، ۱۳۴۳، ۱۳۴۴، ۱۳۴۵، ۱۳۴۶، ۱۳۴۷، ۱۳۴۸، ۱۳۴۹، ۱۳۵۰، ۱۳۵۱، ۱۳۵۲، ۱۳۵۳، ۱۳۵۴، ۱۳۵۵، ۱۳۵۶، ۱۳۵۷، ۱۳۵۸، ۱۳۵۹، ۱۳۶۰، ۱۳۶۱، ۱۳۶۲، ۱۳۶۳، ۱۳۶۴، ۱۳۶۵، ۱۳۶۶، ۱۳۶۷، ۱۳۶۸، ۱۳۶۹، ۱۳۷۰، ۱۳۷۱، ۱۳۷۲، ۱۳۷۳، ۱۳۷۴، ۱۳۷۵، ۱۳۷۶، ۱۳۷۷، ۱۳۷۸، ۱۳۷۹، ۱۳۸۰، ۱۳۸۱، ۱۳۸۲، ۱۳۸۳، ۱۳۸۴، ۱۳۸۵، ۱۳۸۶، ۱۳۸۷، ۱۳۸۸، ۱۳۸۹، ۱۳۹۰، ۱۳۹۱، ۱۳۹۲، ۱۳۹۳، ۱۳۹۴، ۱۳۹۵، ۱۳۹۶، ۱۳۹۷، ۱۳۹۸، ۱۳۹۹، ۱۴۰۰، ۱۴۰۱، ۱۴۰۲، ۱۴۰۳، ۱۴۰۴، ۱۴۰۵، ۱۴۰۶، ۱۴۰۷، ۱۴۰۸، ۱۴۰۹، ۱۴۱۰، ۱۴۱۱، ۱۴۱۲، ۱۴۱۳، ۱۴۱۴، ۱۴۱۵، ۱۴۱۶، ۱۴۱۷، ۱۴۱۸، ۱۴۱۹، ۱۴۲۰، ۱۴۲۱، ۱۴۲۲، ۱۴۲۳، ۱۴۲۴، ۱۴۲۵، ۱۴۲۶، ۱۴۲۷، ۱۴۲۸، ۱۴۲۹، ۱۴۳۰، ۱۴۳۱، ۱۴۳۲، ۱۴۳۳، ۱۴۳۴، ۱۴۳۵، ۱۴۳۶، ۱۴۳۷، ۱۴۳۸، ۱۴۳۹، ۱۴۴۰، ۱۴۴۱، ۱۴۴۲، ۱۴۴۳، ۱۴۴۴، ۱۴۴۵، ۱۴۴۶، ۱۴۴۷، ۱۴۴۸، ۱۴۴۹، ۱۴۵۰، ۱۴۵۱، ۱۴۵۲، ۱۴۵۳، ۱۴۵۴، ۱۴۵۵، ۱۴۵۶، ۱۴۵۷، ۱۴

استیاک ۱۸، استیام، استیداع، استیطان

۳۔ تیسری راے یہ ہے کہ اس کے کم کی کوئی حد مقرر نہیں، مقصد بدبو زائل کرنا ہے، تو جس مقدار سے بدبو زائل ہو جائے اس سے سنت او ہو جائے، حیثیت یکے راے یہی ہے، اور مالکیہ حنا بلہ کا قول بھی یہی ہے (۱)۔

استیداع

مسوک کا منہ کو خون آلود کرنا:

، یکھئے: "، بیعت"

۱۸۔ اگر اس کی یہ عادت معلوم ہو کہ مسوک سے منہ خون آلود ہو جاتا ہے تو مستیہ مستیہ مسوک ملے اگر اس کے باوجود خون نکل آئے تو مسلم کی وہ صورتیں ہوں گی:

یک یہ ہے کہ اگر پانی موجود نہ ہو، نماز کا وقت تک ہو رہا ہو تو منہ کے مایہ پاک ہونے کے حدیث کی بنا پر مسوک کرنا حرام ہوگا۔
دوسری یہ ہے کہ اگر پانی موجود ہو، نماز سے قبل وقت میں بیعت ہو تو بھی مسوک کرنا صحیح نہ ہوگا، کیونکہ اس میں مشقت و حرج ہے، البتہ جاری ہوگا (۲)۔

استیطان

، یکھئے: "بلن"

استیام

، یکھئے: "سوم"

(۱) حامیہ مدنی علی المرتضیٰ ۱/۳۸، ابن ماجہ ۱/۱۰۶، ابی داؤد ۱/۷۹، ترمذی

(۲) حامیہ الشروانی علی الجہد ۱/۳۲۸

ب- استغراق:

۳- استغراق کا معنی ایک ہی دفعہ میں تمام اعضاء کو شامل ہونا ہے (۱)، تو اس کے اور استیعاب کے درمیان فرق یہ ہے کہ استغراق کا استعمال ان ہی جگہوں میں ہو گا جہاں بہت سارے اعضاء ہوں بخلاف استیعاب کے۔

استیعاب

تعریف:

۱- لغت میں استیعاب کا معنی مکمل ہونا، احاطہ کرنا اور کسی چیز کو جڑ سے ختم کر دینا ہے، چنانچہ ناک کے متعلق کہا جاتا ہے: "اوعب جددہ" یعنی اس نے اس کی ناک کو جڑ سے اس طرح کاٹ دیا کہ کچھ بھی باقی نہ چھوڑا (۲)۔

فقہاء استیعاب کو اسی معنی میں استعمال کرتے ہیں، چنانچہ وہ کہتے ہیں: "استیعاب المصوب بالمسح أو الغسل" اور اس سے کسی عضو کے پورے جزء کا احاطہ کر لیا مبرا لیتے ہیں۔

متفقہ غلط:

سب- سہاغ:

۲- سہاغ کا معنی پورا اور مکمل کرنا ہے (۳)، چنانچہ جب وضو میں پانی پورے عشاء کا اس طرح احاطہ کر لے کہ اس پر بہہ جائے تو کہتے ہیں: "اسبع الوضوء" (۴)، تو سہاغ اور استیعاب قریب معنی ہیں۔

اجمالی حکم اور بحث کے مقامات:

عبادت وغیرہ میں مختلف جگہوں کے اعتبار سے استیعاب کا شرعی حکم الگ الگ ہے۔

الف- استیعاب واجب:

۴- طہارت میں دونوں ہاتھ یا دیگر اعضاء کا دھونا واجب ہو تو اس میں استیعاب بھی واجب ہوگا (۵) بخلاف ان اعضاء کے جن کا مسح واجب ہو، جیسے سر، تو اس کا استیعاب واجب نہ ہوگا، تاہم اس میں قدرے اختلاف ہے۔ اسی طرح ان اوقات کا استیعاب واجب ہوگا جن میں متعینہ عبادت کے علاوہ دوسری عبادت کی گنجائش نہ ہو، جیسے روزه، یونکہ وہ پورے صیوم کو محیط ہوتا ہے، جیسے کسی شخص نے قرآن کے ساتھ مشغول رہنے کی نہ رہائی، مغرب و عشاء کے رمیان کے پورے وقت کو متعین کر لیا ہو تو اس پورے وقت کا احاطہ اس پر واجب ہے۔

اور عبادتوں کی نیتوں کا استیعاب بھی واجب ہے کہ نیت کے وسیع پوری عبادت کا استیعاب ہو کہ عبادت کے کسی جز کو بغیر نیت

(۱) تقریبات البحر جانی ص ۱۸، طبع مصطفیٰ لکھنؤ۔

(۲) مرآۃ المفاتیح ص ۲۳ طبع احمدیہ، انجمنی ص ۲۲۳ طبع دار الفکر، شرح توضیح المفاتیح ص ۳۰ طبع المکتب الاسلامی، الدینی علی بشرح الکبیر ص ۹۹ طبع دار الفکر، بیروت و بیروت ص ۱۱۳۔

(۳) تاج العروس: مادة سہاغ۔

(۴) انصباح بحیر: مادة (سبح)۔

(۵) معنی ص ۲۲۳ طبع سوم المار۔

استیعاب ۵-۷

بیہوشی اور جنون ایک نکل دس تک مہیا رہے تو نماز اس سے ساتھ ہو جائے گی، اس میں قدرے حشاش ہے کہ اس کی تفصیل "صلاۃ"، "انماء" اور "جنون" میں ہے۔

ج- استیعاب مکرمہ:

۷- اپنے پورے مال کا تحریک اور صدقہ کے ساتھ حاد کریم (یعنی اپنے پورے مال کا صدقہ کر دینا) انسان کے لئے مکروہ ہے۔ اس کو فقہاء نے کتاب الصدقات میں تفصیل کے ساتھ ذکر کیا ہے (۱)۔

کے "و" صحیح نہیں، اسی وجہ سے ضروری ہے کہ آغاز عبارت نیت کے ساتھ ہو، پھر عمل قائم ہونے تک نیت برقرار رہے۔ اگر نیت پہلے قائم ہوئی تو عبادت فاسد ہو جائے گی۔ اس میں فقہاء کے درمیان کچھ اختلاف "تفصیل" ہے، اس کے لئے نیت کی بحث کی طرف رجوع کیا جائے حج و عمرہ اس سے مستثنیٰ ہیں، کیونکہ وہ دونوں انتظام نیت سے فاسد نہیں ہوتے (۲)۔

نصاب کا پورے سال پر مہیا ہونا مختلف فیہ ہے، بعض لوگوں کی رائے یہ ہے کہ رکوع و سبب ہونے کے لئے نصاب کا پورے سال پر مہیا ہونا شرط ہے، در بعض لوگوں کی رائے یہ ہے کہ سال کے دونوں کناروں پر نصاب کا مہیا ہونا کافی ہے (۳)۔
(رکوع) کی بحث، حذو۔

ب- استیعاب مستحب:

۵- اس میں سے ایک پورے سر کا مسح کرنا ہے۔ یہ منجانب ثنائیہ کے نزدیک مستحب ہے، امام احمد کی ایک روایت بھی یہی ہے، مہمالیہ کے نزدیک واجب ہے، اور یہ امام احمد کی دوسری روایت ہے (۴)۔ اس کی تفصیل فقہ کی بحث میں موجود ہے۔

اور اس میں سے زکوٰۃ: ہندو کا مصارف زکوٰۃ کی آٹھوں قسموں کا حاد کرنا ہے، جن لوگوں نے اس کو مستحب کہا ہے اس کی وجہ یہ ہے کہ حضرت امام ثنائی اور اس کے وجوب کے قائلین کے اختلاف سے بچا جاسکے۔

۶- اگر حکم جہن کے ساتھ کی یک مثال یہ ہے کہ جب کسی شخص پر

(۱) قواعد الاحکام مع شرح منہاج المسلمین ۱/۱۸۲، طبع الاستقامہ (بہر دیکھئے) ۱/۱۲۸۔

(۲) المدخل ۴/۵۱، الخرش ۴/۱۵۶، النہایۃ ۴/۱۳۳۔

(۳) مرقی المفلاح ۵/۶۵، النہایۃ ۴/۵۵، الخرش ۴/۱۵۶، جوہر الکلیل ۴/۱۲۳۔

(۱) ابن ماجہ ۱/۵۶۶، المصنف ۲/۶۰، النہایۃ ۴/۵۵، طبع مسعودیہ۔

(۲) المہرب ۱/۱۸۳۔

اس کی پوری وضاحت اصطلاح (۱) میں ہے۔

حوالہ کی حقیقت یہ ہے یا استیفاء اس بارے میں فقہاء کے درمیان ترجیح کا اختلاف ہے؟ نووی نے کہا ہے: دلیل کی قوت و ضعف کی بنا پر مسائل کے لحاظ سے نزایات میں ترجیح مختلف ہو جاتی ہے، جس کی ایک مثال یہ ہے کہ وہ شخص جس کے وعدہ قرض کی سنگینی سوچنی ہے، اگر مفلس ثابت ہو، حالانکہ اس کی مالہ کی مشرطی تھی تو اسے یہ ہے کہ بحال (قرض خود) کے سے رجوع درست نہیں، اس لئے کہ حوالہ استیفاء ہے، اور اس کے بالتامیل قول یہ ہے کہ اس کو رجوع کا حق ہے، اس لئے کہ حوالہ حق ہے (۱)۔

استیفاء کا حق کس کو ہے؟

۴۔ جس حق کا استیفاء مقصود ہو اس کے مختلف ہونے کی بنا پر استیفاء کا مستحق بھی بدل جاتا ہے، اس لئے کہ حق یا تو صرف اللہ تعالیٰ کا ہوگا یا صرف بندہ ہوگا، جیسے دیون، یا انوں کے، رمیوں، شتہ کے ہوگا۔ بعض قضاہ کے، ایک اس حق شتہ کی، قسمیں ہیں؛ ایک وہ جس میں حق اللہ غالب ہو، جیسے حد مرتہ، اور دوسرے جس میں حق العبد غالب ہو، جیسے قسائم۔

صرف حق العبد سے مراد وہ حق ہے جس کو ساقط کرنے کا سے اختیار ہو، یعنی اگر وہ ساقط کرے تو ساقط ہو جائے، ورنہ تو بندہ کے حق میں اللہ تعالیٰ کا حق ہے، اور اللہ تعالیٰ نے بندہ کو حکم دیا ہے کہ وہ حق کو مستحق تک پہنچائے، پس اللہ کا یہ حق پدید آتا ہے جس میں بندہ کا کوئی حق نہ ہو، اور بندہ کے حق میں اللہ تعالیٰ کا حق پدید آتا ہے (۲)۔

استیفاء

تعریف:

۱۔ استیفاء، استوفی کا مصدر ہے یعنی صاحب حق کا اپنے حق کو کچھ چھوڑے بغیر پورے طور پر وصول کرنا (۱)۔
فقہاء اس لفظ کو اسی معنی میں استعمال کرتے ہیں۔

متعلقہ الفاظ:

قبض:

۲۔ "قبض الدین" کا معنی ہے: دین کو حاصل کرنا، اور قبضہ جس طرح دیون میں ہوتا ہے اسی طرح ایمان میں بھی ہوتا ہے، پس قبض استیفاء سے عام ہے۔

استیفاء کا امراء اور حوالہ سے رابطہ:

۳۔ حنفیہ کے نزدیک امراء کی ایک تقسیم یہ ہے کہ امراء یا تو امراء قاطع ہوگا یا امراء استیفاء، چنانچہ کفایت میں اگر قرض خود ضمانت اور سے کہے "بومت الہی من المصا" (تو میرے نزدیک مال سے بری ہے) تو یہ ضمانت، اور قرض خود دیون کے حق میں امراء استیفاء ہے، اور اگر کہے ابو ائک (میں نے تجھے بری کر دیا) تو یہ امراء قاطع ہے، جس سے صرف ضمانت دار بری الذمہ ہوتا ہے، اور

(۱) الاشارة لطریق السیوطی ص ۵۱-۵۲ طبع مکتبہ دار

(۲) الفروق ص ۳۱ طبع دار احیاء الکتب مصر ۱۳۳۲ھ

(۳) القاموس، معجم العرب: مادہ (دول)۔

طریقہ استعمال کے جائیں۔ اس لئے کہ حدیث ہے: ”الطعوه ثم احسموه“ (۱) (اس کو کانٹو، پھر اس سے دغ دے)۔

۷- اجراءِ حد و کی جگہ:

۹- حد و رقتاس کا حد و مسجد میں نہ یا جائے خود تہم مسجد میں ہو یا ہو تاکہ یہ حج مسجد کو گندائے نہ کا ریمو نہ بنے البتہ اگر مسجد کو چھوڑ کر حرم کے بی حد میں تہم ہو تو اس پر جہاٹ ہے۔ حرم سے حرم کے اندر رقتاس یا جائے گا۔

۱۰- رقتاس کا مرتب حل میں تہم کر کے حرم میں جا کر نہ گزریں ہو جائے تو اس میں اختلاف ہے، چنانچہ متاבלہ و امام محمد کا مذہب یہ ہے کہ نکالا نہ جائے، بلکہ کھانا چھینا بند کر کے اس کو نکلنے پر مجبور کیا جائے، یہ

حد و و زین جس آگ کے درمیان کوڑے وغیرہ لگائے جائیں اس کے متعلق بھی فقہاء کے یہاں تفصیلات ہیں جن کا حاصل یہ ہے کہ جس شخص کو حد لگانی جاری ہے وہ تہی یا کلمی طور پر ممانعت سے وہ چار ہو، ورنہ اس کی تفصیلات حد و میں مذکور ہیں، نیز اصطلاح (حد و) (رحم) کو بھی دیکھ لیا جائے۔

مزید یہ کہ فقہاء نے صراحت کی ہے کہ حد و کے اندر حد و اس پر ہے کہ حد و یہ ہو اس لئے کہ اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ”ولیشہد عداہما طائفة من المؤمنین“ (۱) (اور چاہئے کہ وہوں کی رہا کے وقت مسلمانوں کی ایک جماعت حاضر رہے)۔ اور اس لئے بھی کہ تنبیہ ہو ورنہ لوگ بازار میں، گلیوں میں امام حد جاری کرنے والوں کے حد و دہرے لوگوں کو بھی حاصہ ہونے کا حکم دے گا (۲)۔

۷- حد و رقتہ جاری کرنے کا طریقہ:

۸- حد و رقتہ حد و رقتہ کی طرح حقوق شہرہ کے ہیں۔ حد و رقتہ کا اس بات پر اتفاق ہے کہ حد و رقتہ حد و رقتہ امام ہی ماندا کرتا ہے (۳)۔

ثبات حد و کی شرط کی تفصیل اور ان کے ساتھ ہونے کے حوالہ کا ذکر حد و کے ابواب میں ہے، ”حد و رقتہ کے اندر ان کی کیفیت کے بارے میں فقہاء نے یہ صراحت کی ہے کہ حد و رقتہ میں حسب ہاتھ کا کاٹنا جائز نہیں کی بنا پر لازم ہو جائے کہ حد و رقتہ رد متعلقہ دہرے میں یا گیا تو اس کا دیاں ہاتھ یا بھی قبلی کے جوڑ سے کاٹا جائے، اور اس کے لئے ایسا طریقہ اختیار کیا جائے جس سے وہ زخم آگے سر بہت نہ کر سکے، مثلاً تیل سے لگا دیا جائے یا دوسرے

(۱) ۳۲ نور ۲۔

(۲) ابن ماجہ ۱۳۵۳۔

۳ حد و رقتہ مجاہد ۳۳۳۳ طبع المعابد۔

(۱) اسنی ۱۳۰۹-۱۳۳۰ اور اس کے بعد کے صفحات، طبع مکتبہ القہرہ، اشرف الکبیر ۳۰۸، تقسیم کاردار اعلیٰ نہایت لکنا ۱۳۵۵، طبع ۸۵۵ طبع البہار۔

حد و رقتہ ”الطعوه ثم احسموه“ کی روایت دارقطنی نے حضرت ابو ہریرہ سے کی ہے اس کے الفاظ یہ ہیں: ”ان رسول اللہ ﷺ انی ہدایتی سرق خملہ فقالوا یا رسول اللہ ان ہذا سرق، فقال رسول اللہ ﷺ: اذهبوا بہ لا تطعوه ثم احسموه، ثم انزلوا بہ، لقطع فکلی بہ۔۔۔“ (رسول اللہ ﷺ کے پاس ایک چور کو لایا گیا جس نے ایک چادر چھائی تھی، صحابہ نے کہا کہ اللہ کے رسول! اسے چوری کی ہے، رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: اسے لے کر جاؤ اور اس کا ہاتھ کاٹ دو، پھر اسے دغ دو، اس کے بعد اسے میرے پاس لے کر آؤ، تو اس کا ہاتھ کاٹا گیا اور پھر سے لایا گیا۔)

حاکم و بیہقی نے بھی اس کی روایت موصولا کی ہے ابن ابی شیبہ سے صحیح قرطبہ ہے ورنہ ابو داؤد نے مراسل میں اس کی روایت محمد بن عبد الرحمن بن ثوبان سے کی ہے ورنہ انہوں نے حضرت ابو ہریرہ کا ذکر نہیں کیا، ابن ماجہ ابن ابی شیبہ ابن ابی حاتم ورنہ حد و رقتہ نے اس کے مراسل ہونے کو راجح قرار دیا ہے (سنن دارقطنی ۱۰۲ طبع دارالکتاب للنشر ۱۳۸۶ میل لاؤ) ۳۲۷ طبع مصطفیٰ لکھنؤ ۳۸۰ھ۔

حضرت قرآن کی اس آیت کے عموم سے استدلال کرتے ہیں: ”وَمِنْ دَحْنِ كَانِ آهًا“ (۱) (اور جو کوئی اس میں داخل ہو جاتا ہے وہ اس سے ہو جاتا ہے)۔

امام ابو یوسف کہتے ہیں کہ اس کو نکالنا مباح ہے، اور مالکیہ کہتے ہیں کہ تاخیر نہ کی جائے بلکہ مسجد سے باہر اس پر حد یا تقاضا کا اجراء کر دیا جائے نہایت اکتناج میں ہے کہ اس کی دلیل صحیحین کی حدیث ہے: ”إِنَّ الْحَرَمَ لَا يَحِلُّ لَأَرْثَاءِ بَدَمٍ“ (۲) (حرم خون کے بدلہ سے بھاگے، لے کو نہ نہیں دیتا)۔

دوم: تقریرات کا ترجمہ:

۱۰۔ ابن قریرت کا متفق حقوق اللہ سے ہے ان میں حق مال کا ختلاف ہے، امام مالک فرماتے ہیں کہ حقوق اللہ میں حدود کی طرح تقریر بھی واجب ہے، البتہ اگر امام کو غالب گمان ہو کہ پٹائی کے بجائے، مدت کرے، وراثت پیت کرے ہی میں مصلحت ہے (تقریر میں کرے گا)۔

حنبلہ ورنہ ناہد کا مذہب یہ ہے کہ شراعت کی طرف سے تقریری صرحت ہو تب تو واجب ہے، ورنہ تقریر کے اتداء و معاف کرے میں حسب مصلحت امام کو اختیار ہے، یعنی اگر تقریر کے بغیر اس کو تنبیہ ہو جائے تو معاف کر سکتا ہے، اگر تقریر ہی سے اس کو تنبیہ ہوئی تو تقریر کر سکتا ہے۔

(۱) سورۃ آل عمران ۷۵۔

(۲) ابن ماجہ ۲۳۳۵، طبع سوم ۱۳۱۸، مسند ابی داؤد ۵۰/۵، نہایت اکتناج ۲۸۸، مفتی ۲۳۶۸۔

حدیث: ”إِنَّ الْحَرَمَ لَا يَحِلُّ لَأَرْثَاءِ بَدَمٍ“ کی روایت بخاری و مسلم نے حضرت عمرو بن سعید کے قول کے طور پر کی ہے (فتح الباری ۳۱/۳، طبع استیعاب، صحیح مسلم مع شرح النووی ۱۲۸، ۱۲۷، طبع المطبعۃ المصریہ ۱۳۳۷ھ)۔

اور ثانیہ کا مذہب یہ ہے کہ امام پر تقریر واجب نہیں، اگرچہ ہے تو جاری کرے اور اگر چاہے تو تجوز ہے۔ اس کی تفصیل و رد لال اصطلاح (تقریر) میں، کیجے جا میں (۱)۔

سوم: اللہ تعالیٰ کے مالی حقوق کی وصولیابی:

الف۔ زکاة کی وصولی:

۱۱۔ مال زکاة کی دو قسمیں ہیں: ظاہری، یعنی مویشی، زمین کی پیداوار اور مال جس کو طے کرنا تہ مشربینے، لے کے پاس سے نذر ہے، اور باطنی، یعنی سونا چاندی و مردہ اموال تجارت جو پٹی جیبوں پر ہوں۔

حنبلہ و مالکیہ کا مذہب اور ثانیہ کا ایک قول یہ ہے کہ اموال ظاہرہ میں زکاة وصول کرنے کا اختیار امام کو ہے۔

اس کی دلیل اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ”تُخَلَّدُ مِنْ أَمْوَالِهِمْ ضَلْفَةً“ (۲) (آپ ان کے مالوں میں سے صدقہ لے بیٹھے)۔ عام مفسرین کے نزدیک یہاں صدقہ سے مراد زکاة ہی ہے، مگر جبکہ ارشاد ہے: ”إِنَّمَا الضَّلْفَةُ لِلْفُقَرَاءِ وَالْمَسْكِينِ وَالْعَمَلِينَ عَلَيْهَا“ (۳) (صدقات (واجبہ) تو صرف غریبوں اور محتاجوں اور کارکنوں کا حق ہیں جو ان پر مقرر ہیں)۔

اللہ تعالیٰ نے مال زکاة کا حق یا نذر مایہ ہے، اگر امام کو چاہے نہ ہو کہ وہ مالداروں سے مویشی، پیداوار کی زکاة کا ان کی جگہوں پر مطالبہ کرے بلکہ اس کی ادائیگی کا اختیار مالداروں ہی کو ہو، تو عس

(۱) ابن ماجہ ۳۵۳، ۱۸۷، مفتی ۳۲۶۸، الفروقی مقرر فی ۹/۳، ۱۰، تہذیب نظام ۲۶۰/۲، طبع النظمی، البیہقی علی ابن قاسم ۲۳۷/۲، طبع النظمی ۳۳۳، احکام السلطانیہ لابی علی رحمہ ۲۳۲، طبع النظمی ۹۳۸، مفتی اکتناج ۱۱/۲، طبع النظمی ۱۹۵۸۔

(۲) سورۃ توبہ ۱۰۳۔

(۳) سورۃ توبہ ۶۰۔

کے ذریعے فاکوٹ و چیمبر۔

رسول اللہ ﷺ و آپ ﷺ کے بعد امر زکاۃ وصول کرنے
 و لوں کو عرب کے قبیلوں، شہروں و روستوں میں بھیجتے تھے کہ وہ
 موسیقی، رچو پڑیوں کی رفاۃ الی جیبوں پر ہی وصول کریں۔

حنفیہ کہتے ہیں کہ اموال بائیسہ کو ہر تاجہ عشر لینے والوں کے پاس سے لے کر زریعے تو وہ بھی اموال خاصہ وہی کے حکم میں ہیں، اور عشر لینے والا لی جمعہ ال کی زکوٰۃ حاصل کر لینے کا مجاز ہے، اس لئے کہ تاجہ نے سب اس کو لے کر سنا یا وہ اس کو باہمی سے نکال، یا قواب و دھام ہو گیا، اور چنے و لے مویشی کی طرح ہو گیا، اور یہ اس لئے کہ مویشی کی بیبیوں میں اس کی زکوٰۃ کا مطالبہ کرے حاقق امام کو اس لئے ہوتا ہے کہ امام کی طرف سے ان کو حفاظت حاصل ہوتی ہے، کیونکہ مویشی جنگل میں بادشاہ کی حفاظت و نگرانی کے بغیر محفوظ نہیں ہوتے، اور یہ معنی اس بل میں بھی پایا جاتا ہے جس کو لے کر تاجہ عشر لینے والے کے پاس سے گزرتا ہے، لہذا اود بھی سائزہ جانوروں کی طرح ہو گیا، اور اس پر صحابہؓ کا اجماع ہے (۱)۔

یہ حکم (اللہ کو مومنوں کی زکوٰۃ دینا) اس وقت ہے جب اللہ زکوٰۃ وصول کرنے اور اس کو صرف کرنے میں عادل ہوں، اگرچہ غیر امور میں وہ عادل نہ ہوں، ہاں لکھنے کا بھی مذہب ہے، لہذا اگر عادل عام زکوٰۃ کا مطابہ کرے اور زکوٰۃ ہے۔ بلا عی کی کرے کہ میں زکوٰۃ دے چکا تو اس کی تصدیق نہیں کی جائے گی (۲)، مرنے کی کتابوں میں یہ ہے کہ جو مال زکوٰۃ کو اس کی صحیح جگہوں پر شرف نہ کرتے ہوں، اگر وہ زکوٰۃ وصول کرے تو بھی رکوع، صدقہ کی زکوٰۃ دے دیا جائے گی، اس سے کہ ان کو رکوع کی وصولی کا حق حاصل ہے، زکوٰۃ دے دیا اور لازم

(۳) مشرح الكبير ۱/ ۳۶۳

نہیں۔ بعض متابع یہ کہتے ہیں کہ خراج تو ساتھ ہو جائے گا مین زکاۃ
دوسرے ساتھ نہ ہوئی، «اس کا تقاضا یہ ہے کہ اگر امام عادل نہ ہو تو
زکاۃ بند کو چاہیے کہ وہ خود اپنی زکاۃ ادا کرے (۱)۔

تلافی کے سلسلے میں سزا دیا ہے۔ اگر ماموں کو تو دہشتوں
میں ایک یہ کہ وہ واجب ہونے پر محمول ہے، اور زکاۃ و صدقات کو خود
زکاۃ دینا لئے کا حق نہیں ہے، اور اگر وہ (تم) کتاب دین تو زکاۃ دے
نہیں ہوئی (۲)۔

اموالِ خایرہ میں حجابہ کا مسلک جمہور کے موافق ہے، رہا ہموالِ باطنیہ کا مسئلہ تو ابو یعلیٰ نے صراحت کی ہے کہ صدقات کے ذمہ دار کو ان کی زکوٰۃ وصول کرنے کا حق نہیں ہے، اور مالِ والے زکوٰۃ نکالنے کے ریاہ و حقدار میں ۱۰ ملا یہ کہ مال کا مالک خود ہی خوشی کے ساتھ اپنی زکوٰۃ ختم کو دے دے، اور مذہب (مختار) یہ ہے کہ امام کو ہموالِ باطنیہ کی زکوٰۃ کے مطالبہ کا بھی حق حاصل ہے (۳)۔

جب امام کے نزدیک ثابت ہو جائے کہ مالکان اپنے مالوں کی راقۃ "ان میں سر رہے ہیں تو راقۃ کی " نیکی پر ان میں مجبور کرے گا خود قتل بھی کرنا پڑے۔ جیسے حضرت ابو بکرؓ نے راقۃ "یہ سے نکار کرنے " مالوں کے ساتھ یا تھا۔ "ریہ اس صورت میں ہے جب امام راقۃ کو اس کے "صرف میں صرف کرنا ہو، ورنہ ان سے قتل کا حق نہیں (۳)۔

ب۔ شمارہ روزنامہ کی مصوری:

۱۲- کفار اور نیک بھلائی کا حق امام کو نہیں ہے، بلکہ جس پر

(١) المبلغ ٢٠٠٠٠٠٠

(۲) الاحکام السلطانیہ میں ۳۱۱ طبع الحاشیہ۔

(۳) الاحکام السلطانیة الی یقلی من ۹۹، الاضاف ۸۴۳۔

(۴) کتاب التعلیق ۲۵۷/۲ طبع المباحث

اس صورت میں ہے سب قتل بینہ یا قتل ار کے، رعیہ ثابت ہو ہوں، ار
اَر قتل قسامت کے، رعیہ ثابت ہو تو تلو ر سے قتل یا جانے گا الا یہ
کہ رعیہ حرم سے قتل ہو (۱)۔

ب۔ قصاص لینے میں تاخیر:

۱۵۔ اَر مقتول کے ولی ایک یا ایک سے زائد ہوں، سب عاقل و بالغ
اور موجود ہوں، اور وہ قصاص کا مطالبہ کریں تو ان کا مطالبہ پورا کیا
جائے گا، اور اَر ولی قسامت یک یا بالغ یا مجنون ہو، تو ثانیہ و ثانیہ
کا مسلک "رحمۃ کا ایک قول یہ ہے کہ اس کے بالغ ہونے یا جنون
سے افاقہ کا انتظار یا جائے گا، ہوتا ہے کہ وہ اس وقت معذرت
دے، اور مالکیہ کا مسلک یہ ہے کہ انتظار نہ کیا جائے گا بلکہ قصاص
لینے کا حق صغیر کے ولی اور مجنون کے گھراں کو ہے۔

حنبل کا "ار" قول یہ ہے کہ اس صورت میں قاضی ہی قصاص
لے گا۔

حنبل کا ایک تیسرا قول یہ ہے کہ "ر" ولی باپ یا "ار" تو وہ بالغ کی
طرف سے قسامت لے گا، یمن بھی کو اس کی جازت نہیں۔

اَر مقتول کے اولیاء متعدد ہوں، اور ان میں کچھ بالغ ہوں اور
کچھ نابالغ، تو ثانیہ و امام ابو یوسف کا مسلک اور امام احمد کی ایک
روایت یہ ہے کہ نابالغ کے بالغ ہونے کا انتظار کیا جائے گا۔

مالکیہ امام ابو حنیفہ کا مسلک "ار" امام احمد کی "ار" روایت یہ ہے
کہ بالغ "یا" قسامت لیں گے (۲)۔

اَر "یا" میں سے بعض موجود نہ ہوں تو امام ابو حنیفہ، امام شافعی،

(۱) المشرح الكبير و معينه الحديث ۳۳۵/۳ طبع المکتبۃ الشریعۃ کربلا، ۱۳۵۷ھ
۲۴۰/۲، المثنیٰ ۳۹۰/۲ طبع المنار۔

(۲) البدیع ۲۲۳/۲، المثنیٰ ۳۳۳/۲، مفتی الکھاج ۳۹۷/۲، المثنیٰ ۳۹۷/۲، ۳۹۷/۲
۳۹۷/۲، المثنیٰ ۳۹۷/۲، مفتی الکھاج ۳۹۷/۲، المثنیٰ ۳۹۷/۲، ۳۹۷/۲۔

حدیث میں لفظ قود ہے جس کے معنی قسامت ہی کے ہیں، لہذا اس
سے تلو ر کے ملوہ کی چیز کے، رعیہ قسامت لے جانے کی نفی ہو جاتی
ہے (۱)۔

"ر" ولی تلو ر کے ملوہ کی چیز سے قتل رہا چاہے تو حد ہیٹ مذکور کی
وجہ سے اس کو اس کی جازت نہیں، اَر اس نے ایسا نہ کیا تو تعزیر کی
جائے گی، یمن اس پر کوئی تاہ اس نہیں ہوگا، اس لئے کہ قتل رہا اس
کا حق ہے اس نے کسی بھی طریقہ سے قتل یا تو اپنا حق وصول نہ کیا،
البتہ غیر مشروط طریقہ سے قصاص لینے کی بنا پر وہ تلو ر ہوگا، اس لئے
کہ اس نے شریعت کی حد سے تجاوز کیا (۲)۔

مالکیہ و ثانیہ کا مسلک "رحمۃ کا ایک روایت یہ ہے کہ قاتل کو
کسی طرح قتل کیا جائے گا جس طرح اس نے قتل کیا ہے، اس کی دلیل:
اس یہودی کا واقعہ ہے جس نے ایک مسلمان عورت کا سر دو پتھروں
کے درمیان کچل ڈالا تھا، تو نبی اکرم ﷺ نے حکم فرمایا: "قی ہر حق
واسہ کالملک" (۳) (اسی طرح اس کا سر بھی کچل ڈالا جائے)، یہ

= المطبوعۃ المکرمۃ ۳۸۳ھ، الدرر فی تخریج احادیث الہدیہ ۲۶۵/۲ طبع
مکتبۃ المنار ۱۳۸۳ھ۔

(۱) المثنیٰ ۳۹۷/۲، اور اس کے بعد کے صفحات طبع المنار ۱۳۲۸ھ، البدیع
۲۴۰/۲۔

(۲) البدیع ۲۴۰/۲، المثنیٰ ۳۹۷/۲، طبع المنار۔

(۳) جس یہودی نے مسلمان عورت کا سر کچل دیا تھا اس کے اعدا کی روایت بخاری
سے حضرت انس سے ان الفاظ میں کی ہے: "ان یهودیا دحش دلس
جاریاں ہیں حجروں، قبل، من فعل ہلما بکھ اللان؟ اللان؟ حتی
سمی الیہودی فاموات برأ سجا، فاعل الیہودی فاعترف، فکفر
به، نسبی ﷺ فرحش واسہ ہیں حجروں" (ایک یہودی نے دو چھروں
کے درمیان ایک عورت کا سر کچل دیا، کہا گیا کہ تیرے ساتھ یہ کس نے کیا،
وہ نے "یا" میں سے "یا" کہاں تک کہ اس یہودی کا نام لیا گیا تو اس عورت نے
پے سر سے اٹا رکھا، یہودی کو پکڑا گیا تو اس نے اعتراف کر لیا، اس پر
رسول اللہ ﷺ نے حکم فرمایا تو اس کا سر بھی دو چھروں کے درمیان کچل دیا
گیا (فتح المادی ۵/۲ طبع المنار)۔

ورہام احمد کے نزدیک س کا تظار واجب ہے، اور مالکیہ کے یہاں تفصیل ہے، وہ کہتے ہیں کہ قریبی عیوبت میں انتظار کیا جائے گا عیوبت عیدہ میں نہیں، اسی طرح جس کا جنون دائمی نہ ہو اس کے فاتح کا تظار کیا جائے گا۔

ج- جان کے علاوہ میں قصاص لینے کا وقت:

۱۶- حنفیہ، مالکیہ اور حنبلیہ کا مسلک یہ ہے کہ جان کے علاوہ کا قصاص زخمی کے صحت یاب ہونے سے پہلے نہ لیا جائے گا، کیونکہ حدیث شریف میں ہے: "لا یستفاد من الجرح حتی یموت" (۱) (زخم کا قصاص ٹھیک ہونے سے پہلے نہ لیا جائے)۔ ثانیہ کہتے ہیں کہ مجرم سے فوری طور پر قصاص لیا جائے گا (۲)۔ اس کی تفصیل، اصطلاح (قصاص) میں ہے۔

(۱) حدیث: "لا یستفاد من الجرح حتی یموت" کی روایت طحاوی نے محمد کے طریق سے حضرت جابر سے مروی ہے صاحب التبیح نے کہا کہ اس کی سند صحیح ہے اور احمد وغیرہ نے محمد کی توثیق کی ہے ابن ابی حاتم کہتے ہیں ابو ہریرہ سے اس حدیث کے متعلق معلوم کیا گیا تو انہوں نے جواب دیا کہ یہ مرسل مقلوب ہے۔

احمد و حنفیہ اسی معنی میں اس کی روایت کی ہے جس کی سند عمرو بن شعیب بن محمد بن عبد اللہ بن عمرو بن ابیہ عن جابر ہے حافظ نے بیوہ المرام کی شرح سنن الاسلام میں کہا ہے کہ اس میں مرسل ہونے کی قطعاً نکتہ تھی ہے اور عمرو بن شعیب کے سماع اور ابن کے سند کے قتال میں اختلاف مشہور ہے۔ فرمایا کہ ہذا فیہ اس سے ہوتا ہے کہ شعیب کا اپنے دوا سے لقائے ثابت ہے اور اسی مفہوم کی دیگر احادیث ہیں جن سے اس کو قوت ملتی ہے (مسند ابن صہیل ۴۷۷ طبع المکتب الاسلامی ۳۹۸، سنن دارقطنی ۸۸ طبع دارالاسان، نصب المرایہ ۴۷۸ طبع المکتب الاسلامی ۳۹۳، سنن ابن ماجہ ۲۳۸، ۲۳۹ طبع مصطفیٰ لکچری ۳۷۹، ۳۸۰)۔

(۲) المدخل ۷/۱۵۱، ۱۵۲، ۱۵۳، ۱۵۴، ۱۵۵، ۱۵۶، ۱۵۷، ۱۵۸، ۱۵۹، ۱۶۰، ۱۶۱، ۱۶۲، ۱۶۳، ۱۶۴، ۱۶۵، ۱۶۶، ۱۶۷، ۱۶۸، ۱۶۹، ۱۷۰، ۱۷۱، ۱۷۲، ۱۷۳، ۱۷۴، ۱۷۵، ۱۷۶، ۱۷۷، ۱۷۸، ۱۷۹، ۱۸۰، ۱۸۱، ۱۸۲، ۱۸۳، ۱۸۴، ۱۸۵، ۱۸۶، ۱۸۷، ۱۸۸، ۱۸۹، ۱۹۰، ۱۹۱، ۱۹۲، ۱۹۳، ۱۹۴، ۱۹۵، ۱۹۶، ۱۹۷، ۱۹۸، ۱۹۹، ۲۰۰، ۲۰۱، ۲۰۲، ۲۰۳، ۲۰۴، ۲۰۵، ۲۰۶، ۲۰۷، ۲۰۸، ۲۰۹، ۲۱۰، ۲۱۱، ۲۱۲، ۲۱۳، ۲۱۴، ۲۱۵، ۲۱۶، ۲۱۷، ۲۱۸، ۲۱۹، ۲۲۰، ۲۲۱، ۲۲۲، ۲۲۳، ۲۲۴، ۲۲۵، ۲۲۶، ۲۲۷، ۲۲۸، ۲۲۹، ۲۳۰، ۲۳۱، ۲۳۲، ۲۳۳، ۲۳۴، ۲۳۵، ۲۳۶، ۲۳۷، ۲۳۸، ۲۳۹، ۲۴۰، ۲۴۱، ۲۴۲، ۲۴۳، ۲۴۴، ۲۴۵، ۲۴۶، ۲۴۷، ۲۴۸، ۲۴۹، ۲۵۰، ۲۵۱، ۲۵۲، ۲۵۳، ۲۵۴، ۲۵۵، ۲۵۶، ۲۵۷، ۲۵۸، ۲۵۹، ۲۶۰، ۲۶۱، ۲۶۲، ۲۶۳، ۲۶۴، ۲۶۵، ۲۶۶، ۲۶۷، ۲۶۸، ۲۶۹، ۲۷۰، ۲۷۱، ۲۷۲، ۲۷۳، ۲۷۴، ۲۷۵، ۲۷۶، ۲۷۷، ۲۷۸، ۲۷۹، ۲۸۰، ۲۸۱، ۲۸۲، ۲۸۳، ۲۸۴، ۲۸۵، ۲۸۶، ۲۸۷، ۲۸۸، ۲۸۹، ۲۹۰، ۲۹۱، ۲۹۲، ۲۹۳، ۲۹۴، ۲۹۵، ۲۹۶، ۲۹۷، ۲۹۸، ۲۹۹، ۳۰۰، ۳۰۱، ۳۰۲، ۳۰۳، ۳۰۴، ۳۰۵، ۳۰۶، ۳۰۷، ۳۰۸، ۳۰۹، ۳۱۰، ۳۱۱، ۳۱۲، ۳۱۳، ۳۱۴، ۳۱۵، ۳۱۶، ۳۱۷، ۳۱۸، ۳۱۹، ۳۲۰، ۳۲۱، ۳۲۲، ۳۲۳، ۳۲۴، ۳۲۵، ۳۲۶، ۳۲۷، ۳۲۸، ۳۲۹، ۳۳۰، ۳۳۱، ۳۳۲، ۳۳۳، ۳۳۴، ۳۳۵، ۳۳۶، ۳۳۷، ۳۳۸، ۳۳۹، ۳۴۰، ۳۴۱، ۳۴۲، ۳۴۳، ۳۴۴، ۳۴۵، ۳۴۶، ۳۴۷، ۳۴۸، ۳۴۹، ۳۵۰، ۳۵۱، ۳۵۲، ۳۵۳، ۳۵۴، ۳۵۵، ۳۵۶، ۳۵۷، ۳۵۸، ۳۵۹، ۳۶۰، ۳۶۱، ۳۶۲، ۳۶۳، ۳۶۴، ۳۶۵، ۳۶۶، ۳۶۷، ۳۶۸، ۳۶۹، ۳۷۰، ۳۷۱، ۳۷۲، ۳۷۳، ۳۷۴، ۳۷۵، ۳۷۶، ۳۷۷، ۳۷۸، ۳۷۹، ۳۸۰، ۳۸۱، ۳۸۲، ۳۸۳، ۳۸۴، ۳۸۵، ۳۸۶، ۳۸۷، ۳۸۸، ۳۸۹، ۳۹۰، ۳۹۱، ۳۹۲، ۳۹۳، ۳۹۴، ۳۹۵، ۳۹۶، ۳۹۷، ۳۹۸، ۳۹۹، ۴۰۰، ۴۰۱، ۴۰۲، ۴۰۳، ۴۰۴، ۴۰۵، ۴۰۶، ۴۰۷، ۴۰۸، ۴۰۹، ۴۱۰، ۴۱۱، ۴۱۲، ۴۱۳، ۴۱۴، ۴۱۵، ۴۱۶، ۴۱۷، ۴۱۸، ۴۱۹، ۴۲۰، ۴۲۱، ۴۲۲، ۴۲۳، ۴۲۴، ۴۲۵، ۴۲۶، ۴۲۷، ۴۲۸، ۴۲۹، ۴۳۰، ۴۳۱، ۴۳۲، ۴۳۳، ۴۳۴، ۴۳۵، ۴۳۶، ۴۳۷، ۴۳۸، ۴۳۹، ۴۴۰، ۴۴۱، ۴۴۲، ۴۴۳، ۴۴۴، ۴۴۵، ۴۴۶، ۴۴۷، ۴۴۸، ۴۴۹، ۴۵۰، ۴۵۱، ۴۵۲، ۴۵۳، ۴۵۴، ۴۵۵، ۴۵۶، ۴۵۷، ۴۵۸، ۴۵۹، ۴۶۰، ۴۶۱، ۴۶۲، ۴۶۳، ۴۶۴، ۴۶۵، ۴۶۶، ۴۶۷، ۴۶۸، ۴۶۹، ۴۷۰، ۴۷۱، ۴۷۲، ۴۷۳، ۴۷۴، ۴۷۵، ۴۷۶، ۴۷۷، ۴۷۸، ۴۷۹، ۴۸۰، ۴۸۱، ۴۸۲، ۴۸۳، ۴۸۴، ۴۸۵، ۴۸۶، ۴۸۷، ۴۸۸، ۴۸۹، ۴۹۰، ۴۹۱، ۴۹۲، ۴۹۳، ۴۹۴، ۴۹۵، ۴۹۶، ۴۹۷، ۴۹۸، ۴۹۹، ۵۰۰، ۵۰۱، ۵۰۲، ۵۰۳، ۵۰۴، ۵۰۵، ۵۰۶، ۵۰۷، ۵۰۸، ۵۰۹، ۵۱۰، ۵۱۱، ۵۱۲، ۵۱۳، ۵۱۴، ۵۱۵، ۵۱۶، ۵۱۷، ۵۱۸، ۵۱۹، ۵۲۰، ۵۲۱، ۵۲۲، ۵۲۳، ۵۲۴، ۵۲۵، ۵۲۶، ۵۲۷، ۵۲۸، ۵۲۹، ۵۳۰، ۵۳۱، ۵۳۲، ۵۳۳، ۵۳۴، ۵۳۵، ۵۳۶، ۵۳۷، ۵۳۸، ۵۳۹، ۵۴۰، ۵۴۱، ۵۴۲، ۵۴۳، ۵۴۴، ۵۴۵، ۵۴۶، ۵۴۷، ۵۴۸، ۵۴۹، ۵۵۰، ۵۵۱، ۵۵۲، ۵۵۳، ۵۵۴، ۵۵۵، ۵۵۶، ۵۵۷، ۵۵۸، ۵۵۹، ۵۶۰، ۵۶۱، ۵۶۲، ۵۶۳، ۵۶۴، ۵۶۵، ۵۶۶، ۵۶۷، ۵۶۸، ۵۶۹، ۵۷۰، ۵۷۱، ۵۷۲، ۵۷۳، ۵۷۴، ۵۷۵، ۵۷۶، ۵۷۷، ۵۷۸، ۵۷۹، ۵۸۰، ۵۸۱، ۵۸۲، ۵۸۳، ۵۸۴، ۵۸۵، ۵۸۶، ۵۸۷، ۵۸۸، ۵۸۹، ۵۹۰، ۵۹۱، ۵۹۲، ۵۹۳، ۵۹۴، ۵۹۵، ۵۹۶، ۵۹۷، ۵۹۸، ۵۹۹، ۶۰۰، ۶۰۱، ۶۰۲، ۶۰۳، ۶۰۴، ۶۰۵، ۶۰۶، ۶۰۷، ۶۰۸، ۶۰۹، ۶۱۰، ۶۱۱، ۶۱۲، ۶۱۳، ۶۱۴، ۶۱۵، ۶۱۶، ۶۱۷، ۶۱۸، ۶۱۹، ۶۲۰، ۶۲۱، ۶۲۲، ۶۲۳، ۶۲۴، ۶۲۵، ۶۲۶، ۶۲۷، ۶۲۸، ۶۲۹، ۶۳۰، ۶۳۱، ۶۳۲، ۶۳۳، ۶۳۴، ۶۳۵، ۶۳۶، ۶۳۷، ۶۳۸، ۶۳۹، ۶۴۰، ۶۴۱، ۶۴۲، ۶۴۳، ۶۴۴، ۶۴۵، ۶۴۶، ۶۴۷، ۶۴۸، ۶۴۹، ۶۵۰، ۶۵۱، ۶۵۲، ۶۵۳، ۶۵۴، ۶۵۵، ۶۵۶، ۶۵۷، ۶۵۸، ۶۵۹، ۶۶۰، ۶۶۱، ۶۶۲، ۶۶۳، ۶۶۴، ۶۶۵، ۶۶۶، ۶۶۷، ۶۶۸، ۶۶۹، ۶۷۰، ۶۷۱، ۶۷۲، ۶۷۳، ۶۷۴، ۶۷۵، ۶۷۶، ۶۷۷، ۶۷۸، ۶۷۹، ۶۸۰، ۶۸۱، ۶۸۲، ۶۸۳، ۶۸۴، ۶۸۵، ۶۸۶، ۶۸۷، ۶۸۸، ۶۸۹، ۶۹۰، ۶۹۱، ۶۹۲، ۶۹۳، ۶۹۴، ۶۹۵، ۶۹۶، ۶۹۷، ۶۹۸، ۶۹۹، ۷۰۰، ۷۰۱، ۷۰۲، ۷۰۳، ۷۰۴، ۷۰۵، ۷۰۶، ۷۰۷، ۷۰۸، ۷۰۹، ۷۱۰، ۷۱۱، ۷۱۲، ۷۱۳، ۷۱۴، ۷۱۵، ۷۱۶، ۷۱۷، ۷۱۸، ۷۱۹، ۷۲۰، ۷۲۱، ۷۲۲، ۷۲۳، ۷۲۴، ۷۲۵، ۷۲۶، ۷۲۷، ۷۲۸، ۷۲۹، ۷۳۰، ۷۳۱، ۷۳۲، ۷۳۳، ۷۳۴، ۷۳۵، ۷۳۶، ۷۳۷، ۷۳۸، ۷۳۹، ۷۴۰، ۷۴۱، ۷۴۲، ۷۴۳، ۷۴۴، ۷۴۵، ۷۴۶، ۷۴۷، ۷۴۸، ۷۴۹، ۷۵۰، ۷۵۱، ۷۵۲، ۷۵۳، ۷۵۴، ۷۵۵، ۷۵۶، ۷۵۷، ۷۵۸، ۷۵۹، ۷۶۰، ۷۶۱، ۷۶۲، ۷۶۳، ۷۶۴، ۷۶۵، ۷۶۶، ۷۶۷، ۷۶۸، ۷۶۹، ۷۷۰، ۷۷۱، ۷۷۲، ۷۷۳، ۷۷۴، ۷۷۵، ۷۷۶، ۷۷۷، ۷۷۸، ۷۷۹، ۷۸۰، ۷۸۱، ۷۸۲، ۷۸۳، ۷۸۴، ۷۸۵، ۷۸۶، ۷۸۷، ۷۸۸، ۷۸۹، ۷۹۰، ۷۹۱، ۷۹۲، ۷۹۳، ۷۹۴، ۷۹۵، ۷۹۶، ۷۹۷، ۷۹۸، ۷۹۹، ۸۰۰، ۸۰۱، ۸۰۲، ۸۰۳، ۸۰۴، ۸۰۵، ۸۰۶، ۸۰۷، ۸۰۸، ۸۰۹، ۸۱۰، ۸۱۱، ۸۱۲، ۸۱۳، ۸۱۴، ۸۱۵، ۸۱۶، ۸۱۷، ۸۱۸، ۸۱۹، ۸۲۰، ۸۲۱، ۸۲۲، ۸۲۳، ۸۲۴، ۸۲۵، ۸۲۶، ۸۲۷، ۸۲۸، ۸۲۹، ۸۳۰، ۸۳۱، ۸۳۲، ۸۳۳، ۸۳۴، ۸۳۵، ۸۳۶، ۸۳۷، ۸۳۸، ۸۳۹، ۸۴۰، ۸۴۱، ۸۴۲، ۸۴۳، ۸۴۴، ۸۴۵، ۸۴۶، ۸۴۷، ۸۴۸، ۸۴۹، ۸۵۰، ۸۵۱، ۸۵۲، ۸۵۳، ۸۵۴، ۸۵۵، ۸۵۶، ۸۵۷، ۸۵۸، ۸۵۹، ۸۶۰، ۸۶۱، ۸۶۲، ۸۶۳، ۸۶۴، ۸۶۵، ۸۶۶، ۸۶۷، ۸۶۸، ۸۶۹، ۸۷۰، ۸۷۱، ۸۷۲، ۸۷۳، ۸۷۴، ۸۷۵، ۸۷۶، ۸۷۷، ۸۷۸، ۸۷۹، ۸۸۰، ۸۸۱، ۸۸۲، ۸۸۳، ۸۸۴، ۸۸۵، ۸۸۶، ۸۸۷، ۸۸۸، ۸۸۹، ۸۹۰، ۸۹۱، ۸۹۲، ۸۹۳، ۸۹۴، ۸۹۵، ۸۹۶، ۸۹۷، ۸۹۸، ۸۹۹، ۹۰۰، ۹۰۱، ۹۰۲، ۹۰۳، ۹۰۴، ۹۰۵، ۹۰۶، ۹۰۷، ۹۰۸، ۹۰۹، ۹۱۰، ۹۱۱، ۹۱۲، ۹۱۳، ۹۱۴، ۹۱۵، ۹۱۶، ۹۱۷، ۹۱۸، ۹۱۹، ۹۲۰، ۹۲۱، ۹۲۲، ۹۲۳، ۹۲۴، ۹۲۵، ۹۲۶، ۹۲۷، ۹۲۸، ۹۲۹، ۹۳۰، ۹۳۱، ۹۳۲، ۹۳۳، ۹۳۴، ۹۳۵، ۹۳۶، ۹۳۷، ۹۳۸، ۹۳۹، ۹۴۰، ۹۴۱، ۹۴۲، ۹۴۳، ۹۴۴، ۹۴۵، ۹۴۶، ۹۴۷، ۹۴۸، ۹۴۹، ۹۵۰، ۹۵۱، ۹۵۲، ۹۵۳، ۹۵۴، ۹۵۵، ۹۵۶، ۹۵۷، ۹۵۸، ۹۵۹، ۹۶۰، ۹۶۱، ۹۶۲، ۹۶۳، ۹۶۴، ۹۶۵، ۹۶۶، ۹۶۷، ۹۶۸، ۹۶۹، ۹۷۰، ۹۷۱، ۹۷۲، ۹۷۳، ۹۷۴، ۹۷۵، ۹۷۶، ۹۷۷، ۹۷۸، ۹۷۹، ۹۸۰، ۹۸۱، ۹۸۲، ۹۸۳، ۹۸۴، ۹۸۵، ۹۸۶، ۹۸۷، ۹۸۸، ۹۸۹، ۹۹۰، ۹۹۱، ۹۹۲، ۹۹۳، ۹۹۴، ۹۹۵، ۹۹۶، ۹۹۷، ۹۹۸، ۹۹۹، ۱۰۰۰، ۱۰۰۱، ۱۰۰۲، ۱۰۰۳، ۱۰۰۴، ۱۰۰۵، ۱۰۰۶، ۱۰۰۷، ۱۰۰۸، ۱۰۰۹، ۱۰۱۰، ۱۰۱۱، ۱۰۱۲، ۱۰۱۳، ۱۰۱۴، ۱۰۱۵، ۱۰۱۶، ۱۰۱۷، ۱۰۱۸، ۱۰۱۹، ۱۰۲۰، ۱۰۲۱، ۱۰۲۲، ۱۰۲۳، ۱۰۲۴، ۱۰۲۵، ۱۰۲۶، ۱۰۲۷، ۱۰۲۸، ۱۰۲۹، ۱۰۳۰، ۱۰۳۱، ۱۰۳۲، ۱۰۳۳، ۱۰۳۴، ۱۰۳۵، ۱۰۳۶، ۱۰۳۷، ۱۰۳۸، ۱۰۳۹، ۱۰۴۰، ۱۰۴۱، ۱۰۴۲، ۱۰۴۳، ۱۰۴۴، ۱۰۴۵، ۱۰۴۶، ۱۰۴۷، ۱۰۴۸، ۱۰۴۹، ۱۰۵۰، ۱۰۵۱، ۱۰۵۲، ۱۰۵۳، ۱۰۵۴، ۱۰۵۵، ۱۰۵۶، ۱۰۵۷، ۱۰۵۸، ۱۰۵۹، ۱۰۶۰، ۱۰۶۱، ۱۰۶۲، ۱۰۶۳، ۱۰۶۴، ۱۰۶۵، ۱۰۶۶، ۱۰۶۷، ۱۰۶۸، ۱۰۶۹، ۱۰۷۰، ۱۰۷۱، ۱۰۷۲، ۱۰۷۳، ۱۰۷۴، ۱۰۷۵، ۱۰۷۶، ۱۰۷۷، ۱۰۷۸، ۱۰۷۹، ۱۰۸۰، ۱۰۸۱، ۱۰۸۲، ۱۰۸۳، ۱۰۸۴، ۱۰۸۵، ۱۰۸۶، ۱۰۸۷، ۱۰۸۸، ۱۰۸۹، ۱۰۹۰، ۱۰۹۱، ۱۰۹۲، ۱۰۹۳، ۱۰۹۴، ۱۰۹۵، ۱۰۹۶، ۱۰۹۷، ۱۰۹۸، ۱۰۹۹، ۱۱۰۰، ۱۱۰۱، ۱۱۰۲، ۱۱۰۳، ۱۱۰۴، ۱۱۰۵، ۱۱۰۶، ۱۱۰۷، ۱۱۰۸، ۱۱۰۹، ۱۱۱۰، ۱۱۱۱، ۱۱۱۲، ۱۱۱۳، ۱۱۱۴، ۱۱۱۵، ۱۱۱۶، ۱۱۱۷، ۱۱۱۸، ۱۱۱۹، ۱۱۲۰، ۱۱۲۱، ۱۱۲۲، ۱۱۲۳، ۱۱۲۴، ۱۱۲۵، ۱۱۲۶، ۱۱۲۷، ۱۱۲۸، ۱۱۲۹، ۱۱۳۰، ۱۱۳۱، ۱۱۳۲، ۱۱۳۳، ۱۱۳۴، ۱۱۳۵، ۱۱۳۶، ۱۱۳۷، ۱۱۳۸، ۱۱۳۹، ۱۱۴۰، ۱۱۴۱، ۱۱۴۲، ۱۱۴۳، ۱۱۴۴، ۱۱۴۵، ۱۱۴۶، ۱۱۴۷، ۱۱۴۸، ۱۱۴۹، ۱۱۵۰، ۱۱۵۱، ۱۱۵۲، ۱۱۵۳، ۱۱۵۴، ۱۱۵۵، ۱۱۵۶، ۱۱۵۷، ۱۱۵۸، ۱۱۵۹، ۱۱۶۰، ۱۱۶۱، ۱۱۶۲، ۱۱۶۳، ۱۱۶۴، ۱۱۶۵، ۱۱۶۶، ۱۱۶۷، ۱۱۶۸، ۱۱۶۹، ۱۱۷۰، ۱۱۷۱، ۱۱۷۲، ۱۱۷۳، ۱۱۷۴، ۱۱۷۵، ۱۱۷۶، ۱۱۷۷، ۱۱۷۸، ۱۱۷۹، ۱۱۸۰، ۱۱۸۱، ۱۱۸۲، ۱۱۸۳، ۱۱۸۴، ۱۱۸۵، ۱۱۸۶، ۱۱۸۷، ۱۱۸۸، ۱۱۸۹، ۱۱۹۰، ۱۱۹۱، ۱۱۹۲، ۱۱۹۳، ۱۱۹۴، ۱۱۹۵، ۱۱۹۶، ۱۱۹۷، ۱۱۹۸، ۱۱۹۹، ۱۲۰۰، ۱۲۰۱، ۱۲۰۲، ۱۲۰۳، ۱۲۰۴، ۱۲۰۵، ۱۲۰۶، ۱۲۰۷، ۱۲۰۸، ۱۲۰۹، ۱۲۱۰، ۱۲۱۱، ۱۲۱۲، ۱۲۱۳، ۱۲۱۴، ۱۲۱۵، ۱۲۱۶، ۱۲۱۷، ۱۲۱۸، ۱۲۱۹، ۱۲۲۰، ۱۲۲۱، ۱۲۲۲، ۱۲۲۳، ۱۲۲۴، ۱۲۲۵، ۱۲۲۶، ۱۲۲۷، ۱۲۲۸، ۱۲۲۹، ۱۲۳۰، ۱۲۳۱، ۱۲۳۲، ۱۲۳۳، ۱۲۳۴، ۱۲۳۵، ۱۲۳۶، ۱۲۳۷، ۱۲۳۸، ۱۲۳۹، ۱۲۴۰، ۱۲۴۱، ۱۲۴۲، ۱۲۴۳، ۱۲۴۴، ۱۲۴۵، ۱۲۴۶، ۱۲۴۷، ۱۲۴۸، ۱۲۴۹، ۱۲۵۰، ۱۲۵۱، ۱۲۵۲، ۱۲۵۳، ۱۲۵۴، ۱۲۵۵، ۱۲۵۶، ۱۲۵۷، ۱۲۵۸، ۱۲۵۹، ۱۲۶۰، ۱۲۶۱، ۱۲۶۲، ۱۲۶۳، ۱۲۶۴، ۱۲۶۵، ۱۲۶۶، ۱۲۶۷، ۱۲۶۸، ۱۲۶۹، ۱۲۷۰، ۱۲۷۱، ۱۲۷۲، ۱۲۷۳، ۱۲۷۴، ۱۲۷۵، ۱۲۷۶، ۱۲۷۷، ۱۲۷۸، ۱۲۷۹، ۱۲۸۰، ۱۲۸۱، ۱۲۸۲، ۱۲۸۳، ۱۲۸۴، ۱۲۸۵، ۱۲۸۶، ۱۲۸۷، ۱۲۸۸، ۱۲۸۹، ۱۲۹۰، ۱۲۹۱، ۱۲۹۲، ۱۲۹۳، ۱۲۹۴، ۱۲۹۵، ۱۲۹۶، ۱۲۹۷، ۱۲۹۸، ۱۲۹۹، ۱۳۰۰، ۱۳۰۱، ۱۳۰۲، ۱۳۰۳، ۱۳۰۴، ۱۳۰۵، ۱۳۰۶، ۱۳۰۷، ۱۳۰۸، ۱۳۰۹، ۱۳۱۰، ۱۳۱۱، ۱۳۱۲، ۱۳۱۳، ۱۳۱۴، ۱۳۱۵، ۱۳۱۶، ۱۳۱۷، ۱۳۱۸، ۱۳۱۹، ۱۳۲۰، ۱۳۲۱، ۱۳۲۲، ۱۳۲۳، ۱۳۲۴، ۱۳۲۵، ۱۳۲۶، ۱۳۲۷، ۱۳۲۸، ۱۳۲۹، ۱۳۳۰، ۱۳۳۱، ۱۳۳۲، ۱۳۳۳، ۱۳۳۴، ۱۳۳۵، ۱۳۳۶، ۱۳۳۷، ۱۳۳۸، ۱۳۳۹، ۱۳۴۰، ۱۳۴۱، ۱۳۴۲، ۱۳۴۳، ۱۳۴۴، ۱۳۴۵، ۱۳۴۶، ۱۳۴۷، ۱۳۴۸، ۱۳۴۹، ۱۳۵۰، ۱۳۵۱، ۱۳۵۲، ۱۳۵۳، ۱۳۵۴، ۱۳۵۵، ۱۳۵۶، ۱۳۵۷، ۱۳۵۸، ۱۳۵۹، ۱۳۶۰، ۱۳۶۱، ۱۳۶۲، ۱۳۶۳، ۱۳۶۴، ۱۳۶۵، ۱۳۶۶، ۱۳۶۷، ۱۳۶۸، ۱۳۶۹، ۱۳۷۰، ۱۳۷۱، ۱۳۷۲، ۱۳۷۳، ۱۳۷۴، ۱۳۷۵، ۱۳۷۶، ۱۳۷۷، ۱۳۷۸، ۱۳۷۹، ۱۳۸۰، ۱۳۸۱، ۱۳۸۲، ۱۳۸۳، ۱۳۸۴، ۱۳۸۵، ۱۳۸۶، ۱۳۸۷، ۱۳۸۸، ۱۳۸۹، ۱۳۹۰، ۱۳۹۱، ۱۳۹۲، ۱۳۹۳، ۱۳۹۴، ۱۳۹۵، ۱۳۹۶، ۱۳۹۷، ۱۳۹۸، ۱۳۹۹، ۱۴۰۰، ۱۴۰۱، ۱۴۰۲، ۱۴۰۳، ۱۴۰۴، ۱۴۰۵، ۱۴۰۶، ۱۴۰۷، ۱۴۰۸، ۱۴۰۹، ۱۴۱۰، ۱۴۱۱، ۱۴۱۲، ۱۴۱۳، ۱۴۱۴، ۱۴۱۵، ۱۴۱۶، ۱۴۱۷، ۱۴۱۸، ۱۴۱۹، ۱۴۲۰، ۱۴۲۱، ۱۴۲۲، ۱۴۲۳، ۱۴۲۴، ۱۴۲۵، ۱۴۲۶، ۱۴۲۷، ۱۴۲۸، ۱۴۲۹، ۱۴۳۰، ۱۴۳۱، ۱۴۳۲، ۱۴۳۳، ۱۴۳۴، ۱۴۳۵، ۱۴۳۶، ۱۴۳۷، ۱۴۳۸، ۱۴۳۹، ۱۴۴۰، ۱۴۴۱، ۱۴۴۲، ۱۴۴۳، ۱۴۴۴، ۱۴۴۵، ۱۴۴۶، ۱۴۴۷، ۱۴۴۸، ۱۴۴۹، ۱۴۵۰، ۱۴۵۱، ۱۴۵۲، ۱۴۵۳، ۱۴۵۴، ۱۴۵۵، ۱۴۵۶، ۱۴۵۷، ۱۴۵۸، ۱۴۵۹، ۱۴۶۰، ۱۴۶۱، ۱۴۶۲، ۱۴۶۳، ۱۴۶۴، ۱۴۶۵، ۱۴۶۶، ۱۴۶۷، ۱۴۶۸، ۱۴۶۹، ۱

نہیں، اس لئے کہ وہ اس شخص کے ذریعہ اپنا حق وصول کرنے پر تیار ہے جو اس کے قائم مقام ہے، یہ ایسا ہی ہے جیسے قرض خود اس پر تیار ہو کہ قرض خواہ کے وکیل سے بے قرض کو حاصل کر لے۔

اور اگر حاکم یا سبط کے ذریعہ وصول کرنے پر تیار نہ ہو اس لئے کہ قرض و بے قرض کا انکار کر رہا ہے اور اس کے پاس کوئی ثبوت نہیں ہے، اور اس وجہ سے کہ وہ اس کے ساتھ عدالت میں نہیں جا رہا ہے، اور یہ اس کو روکتی ہے کہ اس پر تیار نہیں ہے یا اس طرح کی کوئی اور صورت ہو تو مشہور مذہب یہ ہے کہ اپنے حق کے بقدر بھی اس کے سے بھا جا رہے ہیں، یہی امام مالک کی روایت ہے۔

بن عقیل نے کہا ہے کہ ہمارے اصحاب محدثین نے مذہب کی رو سے لے لینے کے جواز کی ایک صورت ذکر کی ہے جو حضرت سعد کی حدیث سے ماخوذ ہے کہ ان سے رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: ”حملي ما يكميك وولدك بالمعروف“ (۱) (جو تیرے

ورثہ کے لئے کافی ہو معروف طریقہ پر اتالے لے)۔ ابو الخطاب نے کہا کہ ہمارے لئے لینے کا جواز بھٹا ہے، اگر دین جس پر قرض ہو تو کو قدرت ہے اس کے حق کی حس سے بے قرض کے بقدر لے لے، اور اگر مہری حس سے ہو تو اس کی قیمت نکالے جس تحریر و حقیقہ سے کام لے، یہ بات ہے حضرت سعد کی حدیث سے اور امام احمد کے قول سے جو مرتبہ کے سلسلہ میں ہے کہ وہ رہن کے جانور پر اپنے خرچ کے برآمد سواری کر سکتا ہے اور اس کے دو بھوکو استعمال کر سکتا ہے، اور عورت اپنا خرچہ لے لے، اسی طرح مسلمان فروخت کرنے والا مفلس کے مال سے اس کی رضا کے بغیر اپنا مسلمان

(۱) حضرت سعد کی حدیث کی روایت امام بخاری نے کی ہے اور الطحاوی کے ہیں اور امام مسلم نے اس کی روایت حضرت مالک سے کی ہے (فتح الباری ۵۰۷ ص ۵۰۷ طبع استنباط مجمع مسلم تحقیق محمد قزوینی ج ۱ ص ۱۳۳۸ طبع عینی ۱۳۷۵ھ)۔

لے لے۔

جنہوں نے لے لینے کو جابر قرار دیا ہے وہ حضرت سعد کی حدیث سے استدلال کرتے ہیں۔

امام ثانی فرماتے ہیں کہ جو شخص عین اپنے حق کو وصول کرنے پر تیار نہ ہو اس کے لئے اپنے حق کے بقدر بھا جا رہا ہے، چاہے حق کی جنس سے ہو یا غیر جنس سے بشرط یہ ہے کہ جنگر ملک کا مدیثہ نہ ہو۔

اور اس کے پاس ثبوت ہو اور وہ اپنے حق کو حاصل کرنے کی حالت رخصتا ہو تو ثانیہ کا مذہب یہ ہے کہ اپنے حق کی جنس سے اس کے مال کو لے لیا اس کے لئے درست ہے، اور ضرورت کی بنا پر غیر جس سے لینے کی بھی اجازت ہے، ثانیہ کا دوسرا قول عدم اجازت کا ہے، اس لئے کہ وہ اس کا مالک نہیں بن سکتا، اور ایسی صورت میں باہمی رضامندی ضروری ہے۔

۱۸- مزید یہ کہ آں سب کے موافق ثانیہ اس میں منفرد ہیں کہ صاحب حق کو خود ہی اپنا حق حاصل کر لینے کی اجازت ہے، خود یہ آئی پر جو تیار کرنے کے باوجود ان کی نہ کرے، یہ اپنے شخص کے لئے ہو جو نگر ہو لیکن صاحب حق کے پاس اس پر ثبوت موجود ہو، چونکہ دارالتخلفاء میں مقدمہ لے جانے میں خرچ اور مشقت بھی ہے اور انصاف وقت بھی۔ ان کا دوسرا قول یہ ہے کہ قاضی کے یہاں مقدمہ لے جانا واجب ہے، تاکہ قریبین کی موجودگی میں اپنے حق کو حاصل کر سکیں ہو جائے (۱)۔

امام مالک کے مذہب کی روایت یہ ہے کہ اگر اس کے

(۱) انہی لابن قدامہ ۴۸۸، ۴۸۹، ۴۹۰، ۴۹۱، ۴۹۲، ۴۹۳، ۴۹۴، ۴۹۵، ۴۹۶، ۴۹۷، ۴۹۸، ۴۹۹، ۵۰۰، ۵۰۱، ۵۰۲، ۵۰۳، ۵۰۴، ۵۰۵، ۵۰۶، ۵۰۷، ۵۰۸، ۵۰۹، ۵۱۰، ۵۱۱، ۵۱۲، ۵۱۳، ۵۱۴، ۵۱۵، ۵۱۶، ۵۱۷، ۵۱۸، ۵۱۹، ۵۲۰، ۵۲۱، ۵۲۲، ۵۲۳، ۵۲۴، ۵۲۵، ۵۲۶، ۵۲۷، ۵۲۸، ۵۲۹، ۵۳۰، ۵۳۱، ۵۳۲، ۵۳۳، ۵۳۴، ۵۳۵، ۵۳۶، ۵۳۷، ۵۳۸، ۵۳۹، ۵۴۰، ۵۴۱، ۵۴۲، ۵۴۳، ۵۴۴، ۵۴۵، ۵۴۶، ۵۴۷، ۵۴۸، ۵۴۹، ۵۵۰، ۵۵۱، ۵۵۲، ۵۵۳، ۵۵۴، ۵۵۵، ۵۵۶، ۵۵۷، ۵۵۸، ۵۵۹، ۵۶۰، ۵۶۱، ۵۶۲، ۵۶۳، ۵۶۴، ۵۶۵، ۵۶۶، ۵۶۷، ۵۶۸، ۵۶۹، ۵۷۰، ۵۷۱، ۵۷۲، ۵۷۳، ۵۷۴، ۵۷۵، ۵۷۶، ۵۷۷، ۵۷۸، ۵۷۹، ۵۸۰، ۵۸۱، ۵۸۲، ۵۸۳، ۵۸۴، ۵۸۵، ۵۸۶، ۵۸۷، ۵۸۸، ۵۸۹، ۵۹۰، ۵۹۱، ۵۹۲، ۵۹۳، ۵۹۴، ۵۹۵، ۵۹۶، ۵۹۷، ۵۹۸، ۵۹۹، ۶۰۰، ۶۰۱، ۶۰۲، ۶۰۳، ۶۰۴، ۶۰۵، ۶۰۶، ۶۰۷، ۶۰۸، ۶۰۹، ۶۱۰، ۶۱۱، ۶۱۲، ۶۱۳، ۶۱۴، ۶۱۵، ۶۱۶، ۶۱۷، ۶۱۸، ۶۱۹، ۶۲۰، ۶۲۱، ۶۲۲، ۶۲۳، ۶۲۴، ۶۲۵، ۶۲۶، ۶۲۷، ۶۲۸، ۶۲۹، ۶۳۰، ۶۳۱، ۶۳۲، ۶۳۳، ۶۳۴، ۶۳۵، ۶۳۶، ۶۳۷، ۶۳۸، ۶۳۹، ۶۴۰، ۶۴۱، ۶۴۲، ۶۴۳، ۶۴۴، ۶۴۵، ۶۴۶، ۶۴۷، ۶۴۸، ۶۴۹، ۶۵۰، ۶۵۱، ۶۵۲، ۶۵۳، ۶۵۴، ۶۵۵، ۶۵۶، ۶۵۷، ۶۵۸، ۶۵۹، ۶۶۰، ۶۶۱، ۶۶۲، ۶۶۳، ۶۶۴، ۶۶۵، ۶۶۶، ۶۶۷، ۶۶۸، ۶۶۹، ۶۷۰، ۶۷۱، ۶۷۲، ۶۷۳، ۶۷۴، ۶۷۵، ۶۷۶، ۶۷۷، ۶۷۸، ۶۷۹، ۶۸۰، ۶۸۱، ۶۸۲، ۶۸۳، ۶۸۴، ۶۸۵، ۶۸۶، ۶۸۷، ۶۸۸، ۶۸۹، ۶۹۰، ۶۹۱، ۶۹۲، ۶۹۳، ۶۹۴، ۶۹۵، ۶۹۶، ۶۹۷، ۶۹۸، ۶۹۹، ۷۰۰، ۷۰۱، ۷۰۲، ۷۰۳، ۷۰۴، ۷۰۵، ۷۰۶، ۷۰۷، ۷۰۸، ۷۰۹، ۷۱۰، ۷۱۱، ۷۱۲، ۷۱۳، ۷۱۴، ۷۱۵، ۷۱۶، ۷۱۷، ۷۱۸، ۷۱۹، ۷۲۰، ۷۲۱، ۷۲۲، ۷۲۳، ۷۲۴، ۷۲۵، ۷۲۶، ۷۲۷، ۷۲۸، ۷۲۹، ۷۳۰، ۷۳۱، ۷۳۲، ۷۳۳، ۷۳۴، ۷۳۵، ۷۳۶، ۷۳۷، ۷۳۸، ۷۳۹، ۷۴۰، ۷۴۱، ۷۴۲، ۷۴۳، ۷۴۴، ۷۴۵، ۷۴۶، ۷۴۷، ۷۴۸، ۷۴۹، ۷۵۰، ۷۵۱، ۷۵۲، ۷۵۳، ۷۵۴، ۷۵۵، ۷۵۶، ۷۵۷، ۷۵۸، ۷۵۹، ۷۶۰، ۷۶۱، ۷۶۲، ۷۶۳، ۷۶۴، ۷۶۵، ۷۶۶، ۷۶۷، ۷۶۸، ۷۶۹، ۷۷۰، ۷۷۱، ۷۷۲، ۷۷۳، ۷۷۴، ۷۷۵، ۷۷۶، ۷۷۷، ۷۷۸، ۷۷۹، ۷۸۰، ۷۸۱، ۷۸۲، ۷۸۳، ۷۸۴، ۷۸۵، ۷۸۶، ۷۸۷، ۷۸۸، ۷۸۹، ۷۹۰، ۷۹۱، ۷۹۲، ۷۹۳، ۷۹۴، ۷۹۵، ۷۹۶، ۷۹۷، ۷۹۸، ۷۹۹، ۸۰۰، ۸۰۱، ۸۰۲، ۸۰۳، ۸۰۴، ۸۰۵، ۸۰۶، ۸۰۷، ۸۰۸، ۸۰۹، ۸۱۰، ۸۱۱، ۸۱۲، ۸۱۳، ۸۱۴، ۸۱۵، ۸۱۶، ۸۱۷، ۸۱۸، ۸۱۹، ۸۲۰، ۸۲۱، ۸۲۲، ۸۲۳، ۸۲۴، ۸۲۵، ۸۲۶، ۸۲۷، ۸۲۸، ۸۲۹، ۸۳۰، ۸۳۱، ۸۳۲، ۸۳۳، ۸۳۴، ۸۳۵، ۸۳۶، ۸۳۷، ۸۳۸، ۸۳۹، ۸۴۰، ۸۴۱، ۸۴۲، ۸۴۳، ۸۴۴، ۸۴۵، ۸۴۶، ۸۴۷، ۸۴۸، ۸۴۹، ۸۵۰، ۸۵۱، ۸۵۲، ۸۵۳، ۸۵۴، ۸۵۵، ۸۵۶، ۸۵۷، ۸۵۸، ۸۵۹، ۸۶۰، ۸۶۱، ۸۶۲، ۸۶۳، ۸۶۴، ۸۶۵، ۸۶۶، ۸۶۷، ۸۶۸، ۸۶۹، ۸۷۰، ۸۷۱، ۸۷۲، ۸۷۳، ۸۷۴، ۸۷۵، ۸۷۶، ۸۷۷، ۸۷۸، ۸۷۹، ۸۸۰، ۸۸۱، ۸۸۲، ۸۸۳، ۸۸۴، ۸۸۵، ۸۸۶، ۸۸۷، ۸۸۸، ۸۸۹، ۸۹۰، ۸۹۱، ۸۹۲، ۸۹۳، ۸۹۴، ۸۹۵، ۸۹۶، ۸۹۷، ۸۹۸، ۸۹۹، ۹۰۰، ۹۰۱، ۹۰۲، ۹۰۳، ۹۰۴، ۹۰۵، ۹۰۶، ۹۰۷، ۹۰۸، ۹۰۹، ۹۱۰، ۹۱۱، ۹۱۲، ۹۱۳، ۹۱۴، ۹۱۵، ۹۱۶، ۹۱۷، ۹۱۸، ۹۱۹، ۹۲۰، ۹۲۱، ۹۲۲، ۹۲۳، ۹۲۴، ۹۲۵، ۹۲۶، ۹۲۷، ۹۲۸، ۹۲۹، ۹۳۰، ۹۳۱، ۹۳۲، ۹۳۳، ۹۳۴، ۹۳۵، ۹۳۶، ۹۳۷، ۹۳۸، ۹۳۹، ۹۴۰، ۹۴۱، ۹۴۲، ۹۴۳، ۹۴۴، ۹۴۵، ۹۴۶، ۹۴۷، ۹۴۸، ۹۴۹، ۹۵۰، ۹۵۱، ۹۵۲، ۹۵۳، ۹۵۴، ۹۵۵، ۹۵۶، ۹۵۷، ۹۵۸، ۹۵۹، ۹۶۰، ۹۶۱، ۹۶۲، ۹۶۳، ۹۶۴، ۹۶۵، ۹۶۶، ۹۶۷، ۹۶۸، ۹۶۹، ۹۷۰، ۹۷۱، ۹۷۲، ۹۷۳، ۹۷۴، ۹۷۵، ۹۷۶، ۹۷۷، ۹۷۸، ۹۷۹، ۹۸۰، ۹۸۱، ۹۸۲، ۹۸۳، ۹۸۴، ۹۸۵، ۹۸۶، ۹۸۷، ۹۸۸، ۹۸۹، ۹۹۰، ۹۹۱، ۹۹۲، ۹۹۳، ۹۹۴، ۹۹۵، ۹۹۶، ۹۹۷، ۹۹۸، ۹۹۹، ۱۰۰۰، ۱۰۰۱، ۱۰۰۲، ۱۰۰۳، ۱۰۰۴، ۱۰۰۵، ۱۰۰۶، ۱۰۰۷، ۱۰۰۸، ۱۰۰۹، ۱۰۱۰، ۱۰۱۱، ۱۰۱۲، ۱۰۱۳، ۱۰۱۴، ۱۰۱۵، ۱۰۱۶، ۱۰۱۷، ۱۰۱۸، ۱۰۱۹، ۱۰۲۰، ۱۰۲۱، ۱۰۲۲، ۱۰۲۳، ۱۰۲۴، ۱۰۲۵، ۱۰۲۶، ۱۰۲۷، ۱۰۲۸، ۱۰۲۹، ۱۰۳۰، ۱۰۳۱، ۱۰۳۲، ۱۰۳۳، ۱۰۳۴، ۱۰۳۵، ۱۰۳۶، ۱۰۳۷، ۱۰۳۸، ۱۰۳۹، ۱۰۴۰، ۱۰۴۱، ۱۰۴۲، ۱۰۴۳، ۱۰۴۴، ۱۰۴۵، ۱۰۴۶، ۱۰۴۷، ۱۰۴۸، ۱۰۴۹، ۱۰۵۰، ۱۰۵۱، ۱۰۵۲، ۱۰۵۳، ۱۰۵۴، ۱۰۵۵، ۱۰۵۶، ۱۰۵۷، ۱۰۵۸، ۱۰۵۹، ۱۰۶۰، ۱۰۶۱، ۱۰۶۲، ۱۰۶۳، ۱۰۶۴، ۱۰۶۵، ۱۰۶۶، ۱۰۶۷، ۱۰۶۸، ۱۰۶۹، ۱۰۷۰، ۱۰۷۱، ۱۰۷۲، ۱۰۷۳، ۱۰۷۴، ۱۰۷۵، ۱۰۷۶، ۱۰۷۷، ۱۰۷۸، ۱۰۷۹، ۱۰۸۰، ۱۰۸۱، ۱۰۸۲، ۱۰۸۳، ۱۰۸۴، ۱۰۸۵، ۱۰۸۶، ۱۰۸۷، ۱۰۸۸، ۱۰۸۹، ۱۰۹۰، ۱۰۹۱، ۱۰۹۲، ۱۰۹۳، ۱۰۹۴، ۱۰۹۵، ۱۰۹۶، ۱۰۹۷، ۱۰۹۸، ۱۰۹۹، ۱۱۰۰، ۱۱۰۱، ۱۱۰۲، ۱۱۰۳، ۱۱۰۴، ۱۱۰۵، ۱۱۰۶، ۱۱۰۷، ۱۱۰۸، ۱۱۰۹، ۱۱۱۰، ۱۱۱۱، ۱۱۱۲، ۱۱۱۳، ۱۱۱۴، ۱۱۱۵، ۱۱۱۶، ۱۱۱۷، ۱۱۱۸، ۱۱۱۹، ۱۱۲۰، ۱۱۲۱، ۱۱۲۲، ۱۱۲۳، ۱۱۲۴، ۱۱۲۵، ۱۱۲۶، ۱۱۲۷، ۱۱۲۸، ۱۱۲۹، ۱۱۳۰، ۱۱۳۱، ۱۱۳۲، ۱۱۳۳، ۱۱۳۴، ۱۱۳۵، ۱۱۳۶، ۱۱۳۷، ۱۱۳۸، ۱۱۳۹، ۱۱۴۰، ۱۱۴۱، ۱۱۴۲، ۱۱۴۳، ۱۱۴۴، ۱۱۴۵، ۱۱۴۶، ۱۱۴۷، ۱۱۴۸، ۱۱۴۹، ۱۱۵۰، ۱۱۵۱، ۱۱۵۲، ۱۱۵۳، ۱۱۵۴، ۱۱۵۵، ۱۱۵۶، ۱۱۵۷، ۱۱۵۸، ۱۱۵۹، ۱۱۶۰، ۱۱۶۱، ۱۱۶۲، ۱۱۶۳، ۱۱۶۴، ۱۱۶۵، ۱۱۶۶، ۱۱۶۷، ۱۱۶۸، ۱۱۶۹، ۱۱۷۰، ۱۱۷۱، ۱۱۷۲، ۱۱۷۳، ۱۱۷۴، ۱۱۷۵، ۱۱۷۶، ۱۱۷۷، ۱۱۷۸، ۱۱۷۹، ۱۱۸۰، ۱۱۸۱، ۱۱۸۲، ۱۱۸۳، ۱۱۸۴، ۱۱۸۵، ۱۱۸۶، ۱۱۸۷، ۱۱۸۸، ۱۱۸۹، ۱۱۹۰، ۱۱۹۱، ۱۱۹۲، ۱۱۹۳، ۱۱۹۴، ۱۱۹۵، ۱۱۹۶، ۱۱۹۷، ۱۱۹۸، ۱۱۹۹، ۱۲۰۰، ۱۲۰۱، ۱۲۰۲، ۱۲۰۳، ۱۲۰۴، ۱۲۰۵، ۱۲۰۶، ۱۲۰۷، ۱۲۰۸، ۱۲۰۹، ۱۲۱۰، ۱۲۱۱، ۱۲۱۲، ۱۲۱۳، ۱۲۱۴، ۱۲۱۵، ۱۲۱۶، ۱۲۱۷، ۱۲۱۸، ۱۲۱۹، ۱۲۲۰، ۱۲۲۱، ۱۲۲۲، ۱۲۲۳، ۱۲۲۴، ۱۲۲۵، ۱۲۲۶، ۱۲۲۷، ۱۲۲۸، ۱۲۲۹، ۱۲۳۰، ۱۲۳۱، ۱۲۳۲، ۱۲۳۳، ۱۲۳۴، ۱۲۳۵، ۱۲۳۶، ۱۲۳۷، ۱۲۳۸، ۱۲۳۹، ۱۲۴۰، ۱۲۴۱، ۱۲۴۲، ۱۲۴۳، ۱۲۴۴، ۱۲۴۵، ۱۲۴۶، ۱۲۴۷، ۱۲۴۸، ۱۲۴۹، ۱۲۵۰، ۱۲۵۱، ۱۲۵۲، ۱۲۵۳، ۱۲۵۴، ۱۲۵۵، ۱۲۵۶، ۱۲۵۷، ۱۲۵۸، ۱۲۵۹، ۱۲۶۰، ۱۲۶۱، ۱۲۶۲، ۱۲۶۳، ۱۲۶۴، ۱۲۶۵، ۱۲۶۶، ۱۲۶۷، ۱۲۶۸، ۱۲۶۹، ۱۲۷۰، ۱۲۷۱، ۱۲۷۲، ۱۲۷۳، ۱۲۷۴، ۱۲۷۵، ۱۲۷۶، ۱۲۷۷، ۱۲۷۸، ۱۲۷۹، ۱۲۸۰، ۱۲۸۱، ۱۲۸۲، ۱۲۸۳، ۱۲۸۴، ۱۲۸۵، ۱۲۸۶، ۱۲۸۷، ۱۲۸۸، ۱۲۸۹، ۱۲۹۰، ۱۲۹۱، ۱۲۹۲، ۱۲۹۳، ۱۲۹۴، ۱۲۹۵، ۱۲۹۶، ۱۲۹۷، ۱۲۹۸، ۱۲۹۹، ۱۳۰۰، ۱۳۰۱، ۱۳۰۲، ۱۳۰۳، ۱۳۰۴، ۱۳۰۵، ۱۳۰۶، ۱۳۰۷، ۱۳۰۸، ۱۳۰۹، ۱۳۱۰، ۱۳۱۱، ۱۳۱۲، ۱۳۱۳، ۱۳۱۴، ۱۳۱۵، ۱۳۱۶، ۱۳۱۷، ۱۳۱۸، ۱۳۱۹، ۱۳۲۰، ۱۳۲۱، ۱۳۲۲، ۱۳۲۳، ۱۳۲۴، ۱۳۲۵، ۱۳۲۶، ۱۳۲۷، ۱۳۲۸، ۱۳۲۹، ۱۳۳۰، ۱۳۳۱، ۱۳۳۲، ۱۳۳۳، ۱۳۳۴، ۱۳۳۵، ۱۳۳۶، ۱۳۳۷، ۱۳۳۸، ۱۳۳۹، ۱۳۴۰، ۱۳۴۱، ۱۳۴۲، ۱۳۴۳، ۱۳۴۴، ۱۳۴۵، ۱۳۴۶، ۱۳۴۷، ۱۳۴۸، ۱۳۴۹، ۱۳۵۰، ۱۳۵۱، ۱۳۵۲، ۱۳۵۳، ۱۳۵۴، ۱۳۵۵، ۱۳۵۶، ۱۳۵۷، ۱۳۵۸، ۱۳۵۹، ۱۳۶۰، ۱۳۶۱، ۱۳۶۲، ۱۳۶۳، ۱۳۶۴، ۱۳۶۵، ۱۳۶۶، ۱۳۶۷، ۱۳۶۸، ۱۳۶۹، ۱۳۷۰، ۱۳۷۱، ۱۳۷۲، ۱۳۷۳، ۱۳۷۴، ۱۳۷۵، ۱۳۷۶، ۱۳۷۷، ۱۳۷۸، ۱۳۷۹، ۱۳۸۰، ۱۳۸۱، ۱۳۸۲، ۱۳۸۳، ۱۳۸۴، ۱۳۸۵، ۱۳۸۶، ۱۳۸۷، ۱۳۸۸، ۱۳۸۹، ۱۳۹۰، ۱۳۹۱، ۱۳۹۲، ۱۳۹۳، ۱۳۹۴، ۱۳۹۵، ۱۳۹۶، ۱۳۹۷، ۱۳۹۸، ۱۳۹۹، ۱۴۰۰، ۱۴۰۱، ۱۴۰۲، ۱۴۰۳، ۱۴۰۴، ۱۴۰۵، ۱۴۰۶، ۱۴۰۷، ۱۴۰۸، ۱۴۰۹، ۱۴۱۰، ۱۴۱۱، ۱۴۱۲، ۱۴۱۳، ۱۴۱۴، ۱۴۱۵، ۱۴۱۶، ۱۴۱۷، ۱۴۱۸، ۱۴۱۹، ۱۴۲۰، ۱۴۲۱، ۱۴۲۲، ۱۴۲۳، ۱۴۲۴، ۱۴۲۵، ۱۴۲۶، ۱۴۲۷، ۱۴۲۸، ۱۴۲۹، ۱۴۳۰، ۱۴۳۱، ۱۴۳۲، ۱۴۳۳، ۱۴۳۴، ۱۴۳۵، ۱۴۳۶، ۱۴۳۷، ۱۴۳۸، ۱۴۳۹، ۱۴۴۰، ۱۴۴۱، ۱۴۴۲، ۱۴۴۳، ۱۴۴۴، ۱۴۴۵، ۱۴۴۶، ۱۴۴۷، ۱۴۴۸، ۱۴۴۹، ۱۴۵۰، ۱۴۵۱، ۱۴۵۲، ۱۴۵۳، ۱۴۵۴، ۱۴۵۵، ۱۴۵۶، ۱۴۵۷، ۱۴۵۸، ۱۴۵۹، ۱۴۶۰، ۱۴۶۱، ۱۴۶۲، ۱۴۶۳، ۱۴۶۴، ۱۴۶۵، ۱۴۶۶، ۱۴۶۷، ۱۴۶۸، ۱۴۶۹، ۱۴۷۰، ۱۴۷۱، ۱۴۷۲، ۱۴۷۳، ۱۴۷۴، ۱۴۷۵، ۱۴۷۶، ۱۴۷۷، ۱۴۷۸، ۱۴۷۹، ۱۴۸۰، ۱۴۸۱، ۱۴۸۲، ۱۴۸۳، ۱۴۸۴، ۱۴۸۵، ۱۴۸۶، ۱۴۸۷، ۱۴۸۸، ۱۴۸۹، ۱۴۹۰، ۱۴۹۱، ۱۴۹۲، ۱۴۹۳، ۱۴۹۴، ۱۴۹۵، ۱۴۹۶، ۱۴۹۷، ۱۴۹۸، ۱۴۹۹، ۱۵۰۰، ۱۵۰۱، ۱۵۰۲، ۱۵۰۳، ۱۵۰۴، ۱۵۰۵، ۱۵۰۶، ۱۵۰۷، ۱۵۰۸، ۱۵۰۹، ۱۵۱۰، ۱۵۱۱، ۱۵۱۲، ۱۵۱۳، ۱۵۱۴، ۱۵۱۵، ۱۵۱۶، ۱۵۱۷، ۱۵۱۸، ۱۵۱۹، ۱۵۲۰، ۱۵۲۱، ۱۵۲۲، ۱۵۲۳، ۱۵۲۴، ۱۵۲۵، ۱۵۲۶، ۱۵۲۷، ۱۵۲۸، ۱۵۲۹، ۱۵۳۰، ۱۵۳۱، ۱۵۳۲، ۱۵۳۳، ۱۵۳۴، ۱۵۳۵، ۱۵۳۶، ۱۵۳۷، ۱۵۳۸، ۱۵۳۹، ۱۵۴۰، ۱۵۴۱، ۱۵۴۲، ۱۵۴۳، ۱۵۴۴، ۱۵۴۵، ۱۵۴۶، ۱۵۴۷، ۱۵۴۸، ۱۵۴۹، ۱۵۵۰، ۱۵۵۱، ۱۵۵۲، ۱۵۵۳، ۱۵۵۴، ۱۵۵۵، ۱۵۵۶، ۱۵۵۷، ۱۵۵۸، ۱۵۵۹، ۱۵۶۰، ۱۵۶۱، ۱۵۶۲، ۱۵۶۳، ۱۵۶۴، ۱۵۶۵، ۱۵۶۶، ۱۵۶۷، ۱۵۶۸، ۱۵۶۹، ۱۵۷۰، ۱۵۷۱، ۱۵۷۲، ۱۵۷۳، ۱۵۷۴، ۱۵۷۵، ۱۵۷۶، ۱۵۷۷، ۱۵۷۸، ۱۵۷۹، ۱۵۸۰، ۱۵۸۱، ۱۵۸۲، ۱۵۸۳، ۱۵۸۴، ۱۵۸۵، ۱۵۸۶، ۱۵۸۷، ۱۵۸۸، ۱۵۸۹، ۱۵۹۰، ۱۵۹۱، ۱۵۹۲، ۱۵۹۳، ۱۵۹۴، ۱۵۹۵، ۱۵۹۶، ۱۵۹۷، ۱۵۹۸، ۱۵۹۹، ۱۶۰۰، ۱۶۰۱، ۱۶۰۲، ۱۶۰۳، ۱۶۰۴، ۱۶۰۵، ۱۶۰۶، ۱۶۰۷، ۱۶۰۸، ۱۶۰۹، ۱۶۱۰، ۱۶۱۱، ۱۶۱۲، ۱۶۱۳، ۱۶۱۴، ۱۶۱۵، ۱۶۱۶، ۱۶۱۷، ۱۶۱۸، ۱۶۱۹، ۱۶۲۰، ۱۶۲۱، ۱۶۲۲، ۱۶۲۳، ۱۶۲۴، ۱۶۲۵، ۱۶۲۶، ۱۶۲۷، ۱۶۲۸، ۱۶۲۹، ۱۶۳۰، ۱۶۳۱، ۱۶۳۲، ۱۶۳۳، ۱۶۳۴، ۱۶۳۵، ۱۶۳۶، ۱۶۳۷، ۱۶۳۸، ۱۶۳۹، ۱۶۴۰، ۱۶۴۱، ۱۶۴۲، ۱۶۴۳، ۱۶۴۴، ۱۶۴۵، ۱۶۴۶، ۱۶۴۷، ۱۶۴۸، ۱۶۴۹، ۱۶۵۰، ۱۶۵۱، ۱۶۵۲، ۱۶۵۳، ۱۶۵۴، ۱۶۵۵، ۱۶۵۶، ۱۶۵۷، ۱۶۵۸، ۱۶۵۹، ۱۶۶۰، ۱۶۶۱، ۱۶۶۲، ۱۶۶۳، ۱۶۶۴، ۱۶۶۵، ۱۶۶۶، ۱۶۶۷، ۱۶۶۸، ۱۶۶۹، ۱۶۷۰، ۱۶۷۱، ۱۶۷۲، ۱۶۷۳، ۱۶۷۴، ۱۶۷۵، ۱۶۷۶، ۱۶۷۷، ۱۶۷۸، ۱۶۷۹، ۱۶۸۰، ۱

ذمہ کسی دوسرے کا قرض نہ ہو تو صاحب حق کے لئے اپنے حق کے قدر لیا جائز ہے، ورنہ اس کے ذمہ کسی دوسرے کا بھی قرض ہوتا تھا جائز نہیں، اس سے کہ دوسرے کا قرض ہونے کی صورت میں اگر وہ معسر ہو گیا تو اس کے مال میں وہیوں حصہ داریوں گے۔

عام ابو حنیفہ کا کہنا ہے کہ اگر نقد یا اس کے حق کی جنس سے ہو تو وہ اپنے حق کے قدر لے سکتا ہے، ورنہ مال کوئی دوسرا مال ہوتا جائز نہیں، اس سے کہ اپنے حق کا عوض لیا جائز ہے، اور جائز مانہی رضا مندی کے بغیر جائز نہیں بین مسی کے نزدیک مفتی یہ ہے کہ غیر جنس سے عین بھی جائز ہے (۱)۔

حنابلہ میں سے جو حضرات لینے کو منع کرتے ہیں اس کا استدلال رسول اللہ ﷺ کے ارشاد سے ہے: "اذا الامانة الي من اتصمك، ولا تحس من حاكك" (۲) جس نے تجھے امین بنایا اس کی ہانت دے دے، اور جس نے تیرے ساتھ خیانت کی اس کے ساتھ خیانت نہ کرے اور جو اس کے ظلم میں لائے بغیر اس کے مال میں سے پنا حق لے لے وہ اس کے ساتھ خیانت کرنے والا ہوگا، لہذا وہ حدیث کے عموم میں داخل ہوگا، رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "لا يحل مال امرئ مسلم الا عن طيب نفس منه" (۳)

(۱) افش ۲۸۷/۱۰ طبع القاهرة، رد المحتار ۲۰۰، ۲۳۴ طبع بیروت ۱۴۷۲ھ، التنبیہ ۳۳۵/۳، الفروق ۲۰۸۔

(۲) حدیث: "اذا الامانة الي من اتصمك ولا تحس من حاكك" کی روایت امام ترمذی نے حضرت ابو ہریرہؓ سے کی ہے ورنہ ملا ہے کہ یہ حدیث صن فریب ہے منذری نے ترمذی کے صن قرار دینے کو نقل فرما کر اسے ثابت بنا ہے ابو داؤد نے اس کو دوسرے طریق سے روایت کیا ہے ورنہ کتب کی ہے منذری نے کہا کہ اس میں ایک مجہول رووی کی روایت ہے (تحت الا حودی ۳۹۳/۳-۲۸۱ طبع کردہ المکتبۃ الشریعہ، جون السیور ۳۳۳-۳۳۴ طبع جامع لاصول ۳۳۳ طبع کردہ مکتبۃ البکلوئی)۔

(۳) حدیث: "لا يحل .." کی روایت ابو حاتم الرازی کے چچا سے احمد بن داؤد نے مرفوعاً کی ہے اس میں علی بن ربیع بن جعدان ہیں جو عظیم فریب ہیں

(کسی مسلمان شخص کا مال اس کی رضا مندی کے بغیر حلال نہیں ہے)، نیز اس لئے کہ اگر وہ اپنے حق کی جنس کے علاوہ سے وصول کرے تو بغیر رضا کے معاوضہ ہوگا، اور اگر اپنے حق کی جنس سے حاصل کرے گا تو مالک کی اجازت کے بغیر اس کے لئے حق متعین سزا جائز نہیں، اس لئے کہ تعین کا حق مالک کو ہے، اور یہ معلوم ہی ہے کہ اس کے لئے یوں لینا جائز نہیں کہ میرا حق اس تھیلے کے بجائے اس میں سے دے، ورنہ اس لئے بھی کہ عدم قرض کی صورت میں جس چیز کا مالک ہونا جائز نہیں قرض کی صورت میں اس کا لینا جائز نہیں، جبکہ اگر وہ اس کی ادائیگی کے لئے کوشاں ہوتا تو جائز نہ ہوتا۔

لیکن لینے سے منع کرنے والوں نے نفع کا استثناء کیا ہے، اس لئے کہ وہ زندگی اور جان بچانے کے لئے ہوتا ہے، اور اس کے بغیر چارو بی نہیں، نہ اس کے چھوڑنے کی کوئی صورت ہے، اس لئے تنہا لینا جائز ہے جس سے ضرورت پوری ہو جائے، جبکہ قرض کی صورت اس کے برخلاف ہے، اسی لئے اگر گزشتہ زمانہ کا نفع ہو تو بیوی کے

= اور دارقطنی کے یہاں حضرت انس سے اس کا دوسرا طریق بھی ہے جس کی سند میں داؤد بن ابی ہریرہؓ ہیں جو متروک ہیں۔ احمد اور یزید سے ابو حنیفہ اسنادی سے اسے مرفوعاً روایت کیا ہے جس کے الفاظ یہ ہیں: "لا يحل للمسلم ان ياكل مال اخيه بغير حق، وذنك لما حرم الله من المسلم على المسلم ان ياكل عسا اخيه بغير طيب نفس" (کسی مسلمان کے لئے یہ جائز نہیں کہ وہ اپنے بھائی کا مال بغیر کسی حق کے لئے لے، اور یہ اس لئے کہ اللہ تعالیٰ نے ایک مسلمان کا مال دوسرے مسلمان پر اس حیثیت میں حرام قرار دیا ہے کہ وہ بغیر رضا مندی کے اپنے بھائی کی لاش بھی لے لے)، ایک روایت میں ہے: "لا يحل للمسلم ان ياكل عسا" بیہقی نے کہا کہ احمد اور یزید اس سے ہر ایک کے رجال صحیح کے رجال ہیں، بیہقی نے کہا کہ ابو حنیفہ اسنادی کی حدیث اس باب میں اسے (مسند احمد بن حنبل ۲/۵ طبع المکتبۃ الشریعہ، سنن دارقطنی ۲۶۳ طبع دارالامنی من مطبعہ مجمع الرواۃ ۱۷۱/۳ طبع کردہ مکتبۃ التہذیب، بیروت ۱۴۰۶ھ طبع دارالکتب ۱۹۷۳)۔

اس صورت میں ہے جب کہ ثمن کی ادائیگی کے لئے کوئی مدت متعین نہ ہو (۱)۔

۲۰- اجارہ میں حق کی وصولیابی:
(۱) منفعت وصول کرنا:

۲۱- معقولہ ماہ کے اعتبار سے ہر عقد میں منفعت مختلف ہوتی ہے۔ اور اس کی وصولیابی اس طرح ہوتی ہے کہ اگر یہ پائے والا کر یہ پائے والے کو معاملہ کی چیز پر قدرت دے دے۔ اور اگر خاص (واقعی) لازم میں استیفاء اس وقت ہوتا ہے جب کہ اجیر چاہے آپ کو پیرا کر دے اور اس میں کام کی اہلیت بھی پائی جاتی ہو، اور عیوب مثلاً کپڑے کی سلائی وغیرہ میں کسی کام پر اجارہ کا استیفاء ہو بھی اتفاق کے مطابق عین کو تیار کر کے سپرد کرے یہ سے ہوتا ہے۔

(۲) اجرت وصول کرنا:

۲۲- اجرت کی وصولیابی چند طریقوں سے ہوتی ہے:
بجائے کسی شرط کے نقدی ادا کر دے، یا یہ بوجہ منفعت حاصل کر لے یا منفعت حاصل کرنے پر قادر ہو جائے، یا ادا کر دے کی پیشگی ادائیگی کی شرط لگانا جائے، یا مالک کی صراحت کے موافق پیشگی اجرت کی ادائیگی کا رواج ہو (۲)۔

اس مسئلہ میں اختلاف و تفصیل ہے جس کے لئے اصطلاح (اجارہ) کی طرف رجوع کیا جائے۔

(۱) الاصاب ۵۸۸، شرح المیر علی مجمع ۳۳، طبع دوم اس، حاشیہ ص ۳۷۵
ملک بن ۳۳۳، معنی المحتاج ۳۲۲، طبع ۱۳۷۳
(۲) حاشیہ ابن ملک بن ۱۶۵، طبع ۱۳۵۵، طبع المجلد ۱، حاشیہ ص ۱۳۳
المجلد ۱، طبع ۱۳۷۳، شرح المیر علی مجمع ۳۳، طبع دار الفکر، معنی ۳۳۰، طبع مکتبہ القادریہ۔

ج- قیمت وصول کرنے کے لئے جمع کورہ کرنا:

۲۰- مالک کی دھن کے نزدیک منسوس ہے، اور یہی حنابلہ کا قول ہے جس کو ابن قدامہ نے اختیار کیا ہے کہ اگر ثمن بجائے عین کے دین ہو تو بائع کا حق ہے کہ قیمت وصول ہونے تک مشتری کو بیع نہ کرے، و مشتری کو مجبور کرے کہ وہ بیع کی وصولیابی سے قبل ثمن دے، جیسے مرثیہ کا حکم ہے۔ فقہاء میں جماعت کا استدلال یہ ہے کہ چونکہ قیمت متعین نہیں ہے اس لئے اس کے تعین کے لئے بائع کا دینا واجب ہے۔ شافعیہ و حنابلہ کی رائے یہ ہے کہ اگر بائع یہ کہے کہ میں قیمت وصول ہونے سے قبل بیع پر نہیں رہوں گا، و مشتری کہے کہ میں بیع پر قبضہ سے قبل قیمت دے، نہیں رہوں گا، اور اگر ثمن کوئی معین ثمن یا سامان ہو تو بائع کے درمیان ایک عامل آدمی کو متعین کیا جائے جو بائع کے وصول کرے گا، و بائع کو پیرا کر دے گا۔ اس سلسلہ میں ابن قدامہ کا استدلال یہ ہے کہ بائع کا حق عین ثمن سے متعلق ہے جس طرح مشتری کا حق عین بیع سے متعلق ہے اس لئے دونوں برابر ہو گئے، اور ہر ایک کا دوسرے پر حق ہے جس کو وصول کرنے کا وہ مستحق ہے، تو ان دونوں کو مجبور کیا جائے گا کہ ہر ایک دوسرے کو اس کا حق ادا کر دے، اور یہ قول ثوری کا ہے۔

۱- امام احمد کا ایک قول اور یہی امام شافعی کا دوسرا قول ہے کہ بائع کا پیرا کرنا واجب ہے، اس پر بائع کو مجبور کیا جائے گا، کیونکہ بیع کے استحکام و اس کے نفل ہونے کا تعلق بیع کے پیرا کرے سے ہے، اس لئے اس کو مقدم کرنا اولیٰ ہے، و اگر قیمت دین ہو تو بائع کو بیع کے پیرا کرے پر مجبور کیا جائے گا، اس کے بعد مشتری کو قیمت کی ادائیگی پر مجبور کیا جائے گا، اس لئے کہ مشتری کا حق عین بیع سے متعلق ہے و بائع کا حق مشتری کے ذمہ سے متعلق ہے، اور جو عین سے متعلق ہو اس کے قوی ہونے کی وجہ سے اس کو مقدم کرنا اولیٰ ہے، یہ سب

۲۲- عاریت پر لینے والے کا عاریت کے سامان کی منفعت کو حاصل کرنا:

۲۳- صاحب المقتی اعادہ میں منفعت کی بصوریاتی کے مقام کو بیان کرتے ہوئے کہتے ہیں کہ اگر کسی نے کوئی چیز مستعار لی تو اس کو حق ہے کہ وہ بذات خود واپس کیل کے درمیان سے فائدہ حاصل کرے۔ چونکہ اس کا وکیل اس کا نائب ہے اور ان دونوں کا تعارف یکساں ہے۔ لیکن اس کو اگر یہ پتہ چلے کہ حق نہیں ہے۔ اس لئے کہ وہ منافع کا مستفید نہیں تو وہ کسی کو اس کا مالک بھی نہیں بناسکتا ہے۔ ہمیں اس میں کسی اختلاف کا علم نہیں ہے۔ اور اس پر بھی اتفاق ہے کہ عاریت پر لینے والا عین کا مالک نہیں ہوتا۔ یہ بھی متعلق علیہ ہے کہ عاریت پر لینے والا عاریت کے سامان کو حسب امارت ہی استعمال کر سکتا ہے، ورنہ اس کا دوسرے کو عاریت پر دینا تو اس میں اختلاف و تفصیل ہے جس کا بیان اصطلاح (اعادہ) میں ہے۔

بصوریاتی میں نیابت:

(۱) حد و قائم کرنے میں امام کا کسی کو خلیفہ مقرر کرنا:

۲۴- فقہاء و مذہب کا اس پر اتفاق ہے کہ حد و قائم کرے میں امام کے لئے کسی کو خلیفہ مقرر کرنا جائز ہے۔ چونکہ وہ بذات خود تمام حد و کے اہل و عیال پر قابض نہیں ہو سکتا۔ اس لئے کہ وہ اسلام کے ہر مذہب و علاقہ میں سب کے سب کے سہاب پاے جانتے ہیں جہاں اس کے سے جہاد نہیں۔ نیز اگر تمام کو امام کی قیام گاہ پر لایا جائے تو اس میں حرج عظیم ہے۔ لہذا اگر خلیفہ مقرر کرنا جائز نہ ہو تو حد و جاری نہ ہوگی۔ اور یہ امر جائز نہیں، اسی لئے رسول اللہ ﷺ ہر امر کو مفید حکام و اقامت حد و کے اختیارات پر مقرر فرماتے تھے۔

اختلاف (خلیفہ مقرر کرنا) کی دو قسمیں ہیں: مخصیص اور تولیت۔

مخصیص یہ ہے کہ اقامت حد و کی صراحت کر دی جائے، اس صورت میں امام کے لئے بلاشبہ حد و قائم کرنا جائز ہے۔

تولیت کی دو قسمیں ہیں: خاص و عام۔

تولیت عام یہ ہے کہ امام کسی شخص کو ولایت عامہ (عمومی و مدداری) پر مقرر کرے۔ مثلاً اسی صورت میں یا نہ شہر کا امیر بنادے تو اس امیر کو حد و قائم کرنے کا اختیار ہوگا خود اس کی سرحد نہ کی گئی ہو اس لئے کہ جب اس نے اسے اس جگہ کا امیر بنادیا تو مصالح المسمیٰ کو احکام لینے کی ذمہ داری اس کے پر آکر پڑی، اور اقامت حد و اس کی ذمہ داری ہے۔ لہذا اس کا اختیار ہوگا۔ (۲)

تولیت خاص یہ ہے کہ امام کسی کو ولایت خاصہ (مخصوص ذمہ داری) پر مقرر کرے۔ جیسے راجہ مصل سنا دینے و تو اس شخص کو حد و قائم کرنے کا اختیار نہیں ہوگا۔ اس لئے کہ یہ تولیت اقامت حد و کو شامل نہیں ہے۔ اور اگر کسی کو یہ اختیار مقرر کر دیا، تو اگر وہ کسی شہر کا امیر ہو اور اس نے اپنی فوج کے درمیان جہاد کیا، تو وہ اپنی جہاد میں اقامت حد و کا اختیار رکھتا ہے، اس لئے کہ وہ اپنے شہر میں اقامت حد و کا مالک تھا، لہذا جب وہ اپنے تمام یا بعض اہل شہر کو لے کر نکلتے سے قبل ان کے بارے میں اس کو جو اختیارات حاصل تھے انکے کے بعد بھی رہیں گے، اور جس آدمی کو امیر شہر نے جہاد کے لئے روانہ کیا اور وہ نکلتے سے پہلے لوگوں پر حد قائم کرنے کا مالک نہیں تھا، وہ نکلتے کے بعد اس کے سپرد یکا نام نہیں کیا گیا تو وہ حد کے قائم کرنے کا مالک نہیں ہوگا۔ (۲)

(۱) اس جیسے مسائل میں اختلاف نہیں ہوتا، اور تولیت کے مطلق ہونے کی صورت میں امام کا اختیار اس کی ولایت کے موافق ہوگا۔

(۲) البدائع ۵۸۷ طبع اول الجواب، المصنف ۳۷۸ طبع مکتبۃ القادریہ، الاحکام السلطانیہ لا مدی ۲۲۱ طبع المجلد، بیروت ۱۳۹۷ طبع ۱۴۰۸ ۹۵۸ ۹۵۸ ۹۵۸

(۲) وصولی بی میں وکالت:

۲۵- مالکیت، شافعیہ کا مذہب، وراثت کے ذریعہ ایک رائج ہے کہ انسان کو ذات تصرفات کا اختیار ہے، ان میں وکیل بنانے کا بھی اس کو اختیار ہے، مگر اس کے قصاص و حدود ہیں۔

حنفیہ کا کہنا ہے کہ جن حقوق کو انسان بذات خود حاصل کرنے کا اختیار رکھتا ہے ان میں وکیل بنانا بھی جائز ہے، البتہ حدود و قصاص کا تشدد ہے، البتہ وکیل کے لئے سب چیزیں کا استیلاء اس صورت میں جائز نہیں جبکہ موکل مجس استیلاء میں موجود نہ ہو اس لئے کہ حدود و قصاص سے مستثنیٰ ہوتے ہیں (۱)۔

قصاص و حدود میں وکالت کے جواز پر، مابین سے استدلال یا ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "اغد یا انیس الی امرأۃ هذا، فان اعترفت لارجمها، لاعترفت لرجمت" (۲) (۱) میں اس شخص کی بیوی کے پاس جا، اگر وہ اعتراف کرے تو اسے سنگسار کر دے، چنانچہ اس نے اعتراف کر دیا تو اس کو سنگسار کیا گیا، نیز اس سے کہہ دیا کہ اس کا تقاضا کرتی ہے، یونکہ امام اس کو بدست خود نجات میں دے سکتا۔

حدود کے ثابت میں وکیل بنانا جائز ہے، اور بعض حنابلہ نے حنفیہ کے اس قول سے اتفاق کیا ہے کہ موکل کی عدم موجودگی میں قصاص و حدود کا اثر، جائز نہیں (۳)۔

(۱) ابن ماجہ ص ۸۳

(۲) حدیث: "اغد یا انیس۔۔" کی روایت امام بخاری نے کی ہے اور الفاظ ان کے ہیں اور مسلم نے ایک قصہ کے ضمن میں حضرت ابو ہریرہ اور حضرت زید بن خالد لغنی سے مروی کیا ہے (فتح الباری ۱۲/۱۸۵، ۱۸۶ طبع مکتبہ المدینہ، بیروت ۱۳۲۳ھ، طبع مکتبہ المدینہ ۱۳۲۵ھ)۔

۳۷۵ھ

(۳) بدیع المجملہ ص ۲۹۷، البحر علی الخلیف ص ۱۱۲، انہی ۶۶/۵ اور اس کے بعد کے صفحات۔

استیلاء

تعریف:

۱- لغت میں استیلاء کا معنی کسی چیز پر ماتحت رکھنا، اس پر قبضہ پانا اور اس پر قابض ہونا ہے (۱)۔

اصطلاح فقہاء میں: کسی مقام پر قبضہ ثابت کرنے (۲)، یا کسی مقام پر فی الحال یا فی المال اقتدار حاصل کر لینے (۳)، یا قبضہ و غلبہ کے ہیں خود و حکمرانی ہو (۴)۔

جس مادی عمل کے ذریعہ استیلاء حاصل ہوتا ہے، وہ اشیاء و اشخاص کے لحاظ سے مختلف ہوتا ہے، یعنی صورت استیلاء و کاہد اعراف پر ہے (۵)۔

متعلقہ الفاظ:

الف- دیارہ:

۲- لغت میں دیارہ اور الحوز جمع کرنے اور لانے کو کہتے ہیں (۶)۔
ث- عارضہ کے قول کے مطابق اس کے معنی کسی چیز پر قبضہ کرنے

(۱) المصباح القاموس: ۱۰۵ (اولی)۔

(۲) البدیع ص ۱۲۱ طبع دوم ۱۳۹۳ھ۔

(۳) البحر الرائق ص ۵۳۔

(۴) حاشیہ الفیہ ص ۲۶۳ طبع مکتبہ المدینہ، بیروت ۱۳۲۳ھ، طبع مکتبہ المدینہ ۱۳۲۵ھ، دار احیاء التراث۔

(۵) حاشیہ الفیہ ص ۲۶۳۔

(۶) المصباح القاموس: ۱۰۶، البحر علی الخلیف ص ۱۱۲۔

۱۔ اس پر غلبہ حاصل رہنے کے ہیں (۱)۔

ج- احراز:

۶- احراز لغت میں کسی چیز کو حرز میں رہنے کو کہتے ہیں، اور حرز اس مضبوط جگہ کو کہا جاتا ہے جس میں کسی چیز کی حفاظت کی جاتی ہے۔

۷- احراز عامال کے ایسی جگہ محفوظ رہنے کو کہتے ہیں جہاں عامال کی حفاظت کی جاتی ہو، مثلاً گھر یا خیمہ یا پٹی و ستارہ۔
۸- احراز استیلاء میں عموم و خصوص کی نسبت ہے۔

۹- اس لئے استیلاء کی بعض صورتوں میں ملکیت ثابت ہونے کے لئے احراز کا ہونا شرط ہے، چنانچہ دارالاسلام میں مسلمانوں کے مال پر کفار کا غلبہ صرف استیلاء ہے، احراز نہیں ہے۔

۱۰- استیلاء کا شرعی حکم:

جس چیز پر استیلاء ہو اس کے اعتبار سے اور کیفیت استیلاء کے لحاظ سے اس کا حکم بدلتا رہتا ہے، کیونکہ قاعدہ یہ ہے کہ جو مال موصوم غیر کی ملکیت میں ہو اس پر استیلاء حرام ہے، لہذا یہ کہ استیلاء کسی مشروع طریقہ پر حاصل کیا جائے، اور ایسا مال جو موصوم نہ ہو اس پر استیلاء حرام ہے خود دوسری ملکیت ہی ہو، اسی طرح وہ مال جو مباح ہو بذریعہ استیلاء ملکیت میں آ جاتا ہے، اس کا بیان مختصر یہ آ رہا ہے۔

ملکیت میں استیلاء کا اثر:

۸- اگر ایسے مال مباح پر استیلاء ہو جو کسی کی ملکیت نہ ہو، تو وہ استیلاء ملکیت کا قاعدہ دیتا ہے اس تفصیل کے مطابق جس کا تذکرہ آ رہا ہے، یا پھر وہ مال موصوم نہ ہونے کی وجہ سے مال مباح کے حکم

فتح القدیر ۲/۲۰۳

(۱) القاسم، لمبارج، ۵ (حد)، طلبہ الطہرہ ص ۷۷، اختتام المصباح ۲/۳۶۶ طبع مصطفیٰ لکھنؤ، حاشیہ اعلیٰ علی تبیین الفتاویٰ ۲/۳۶۰ طبع دار طعارف، حاشیہ ابن ماجہ ص ۲۸۲ طبع مولیٰ بلاق۔

ب- غصب:

۳- غصب لغت میں کسی چیز کو ظلم و برہوق سے لےنا ہے (۲)۔

۴- شرعی لحاظ کی کے حق پر غلبہ حاصل رہنے کو کہتے ہیں (۳)۔

۵- لہذا غصب استیلاء سے خاص ہے، اس لئے کہ استیلاء حق کے ساتھ ہوتا ہے، مباح بھی۔

ج- وضع:

۴- فقہاء کے کلام سے معلوم ہوتا ہے کہ وضع یہی چیز ہے قبضہ کرنے کے اس پر غلبہ پانے کو کہتے ہیں۔

۵- ابن عابدین کہتے ہیں کہ قبضہ، تصرف ان قوی ترین چیزوں میں سے ہے جن کے ذریعہ ملکیت پر استدلال یا حاکم ہے، لہذا یہی وجہ سے یہ شہادت درست ہے کہ یہ نال کی ملکیت ہے، مگر کسی کے قبضہ سے کوئی چیز کا انعام کے لئے جاری نہیں رہی، یہ حق کی بنا پر جو ثابت و معروف ہو (۴)، اس میں اختلاف تفصیل ہے۔

د- غنیمت:

۵- الامنیہ م: غنیمت حاصل کرنے کو کہتے ہیں، غنیمت دو چیز کے قوں کے مطابق وہ ہے جو دشمنوں سے قہر و غلبہ کے ذریعہ حاصل ہو، اسی لئے انعام استیلاء کے مقابلہ میں خاص ہے (۵)۔

(۱) اشرح المفہر ۱۹ ص ۱۱۰ الفواکیر الدواقی ۲/۱۶۸۔

(۲) المصباح المفہر: دار مصباح۔

(۳) شرح منہج مع حاشیہ و تفسیر ۱۹ ص ۱۱۰ کشاف القناع ۱/۶۳، حاشیہ الدرر النوری ۲/۳۴ ص ۱۱۰ الدرر المختار ۵/۱۳ طبع بلاق ۱۳۷۲ الفواکیر الدواقی ۲/۱۶۸۔

(۴) لمبارج، القاسم، حاشیہ ابن ماجہ ص ۲۸۵، الفتاویٰ القاریہ للرحمنی ۲/۳۷۰۔

(۵) لمبارج، حاشیہ اعلیٰ علی تبیین الفتاویٰ ۲/۳۸۸ طبع دار طعارف بیروت۔

مالکیت کا مشہور قول یہ ہے کہ سے تقسیم نہ کر کے اس کے شران کو مصالح مسلمانوں میں بٹا دیا جائے، مگر یہ کہ اس وقت امام کی رائے یہ ہو کہ مصدق تقسیم کی متقاضی ہے، اور یہ قول کہ وہ استیلاء سے بکف ہو جاتا ہے، اور اس کے شران کو مسلمانوں کے نامہ کے لئے صرف یا جائے یہ ناجائز کی ایک روایت ہے۔

ثانیہ فرماتے ہیں کہ منقول کی طرح وہ بھی فائزین کی ملکیت ہو جاتی ہے، یہی ایک روایت حنا بلہ کی ہے، اسی کو ابن رشد مالکی نے اختیار کیا ہے، اور یہی ایک قول مالک کا ہے جو مشہور قول کے مقابل ہے، اور وہ فرماتے ہیں کہ استیلاء سے ملکیت ثابت ہونے کے سلسلے میں استیلاء، حکمی بھی استیلاء حقیقی کی طرح ہے (۱)۔

۱۲- جس زمین سے کفار ڈر کر بھاگ گئے اور مسلمانوں نے اس پر قبضہ پا لیا وہ استیلاء کی وجہ سے مصالح مسلمانوں کے لئے وقف ہو جاتی ہے۔

اور جس زمین پر مسلمانوں نے صبح کے ذریعہ غلبہ حاصل کیا ہو، اور صبح اس پر ہوئی ہو کہ وہ زمین انہیں کی ملکیت میں رہے گی، تو اس پر مالکان زمین کی قبضہ رہے گا، البتہ اس پر شران متر یا جائے گا، اگر صبح اس شرط پر ہوئی کہ وہ زمین مسلمانوں کی ملکیت ہو جائے گی تو وہ مصالح مسلمانوں کے لئے وقف ہوگی (۲)۔

۱۳- اگر حصول ملکیت کے کسی طریقہ سے کسی کے مملوک و مسموم مال پر استیلاء ہو جائے تو صرف استیلاء ملکیت کا نام نہیں، گنا (۳)۔

(۱) البدائع ۱/۱۸۸، حاشیہ الدرر ۱/۱۸۹، نہایۃ الحاج ۳/۸۳، ۱۱۹، الاحکام المستطابۃ للماوردی ۳/۳۷۷-۳۸۸، انہی ۲/۷۱۷، کتاب الحاج ۳/۳۸۸، ۱۳۳، مجمع، الجلیل ۵/۵۸۵-۵۸۶۔

(۲) الاحکام المستطابۃ للماوردی ۳/۳۷۷-۳۸۸، انہی ۱/۱۹۲۔

(۳) البدائع ۱/۱۲۱، ۱۲۷، انہی ۳/۳۰۸، شرح المکیر مع حاشیہ الدرر ۳/۳۰۸، نہایۃ الحاج ۳/۳۸۸، المہذب ۲/۲۲۳۔

ملکیت تو صرف اس سبب شروع سے ہوتی ہے جو ملکیت کے لئے متعین ہے، جیسے شرعی اور مہد وغیرہ، اور اس صورت میں حق استیلاء ملکیت کا سبب نہیں ہوتا بلکہ ملکیت کا نتیجہ اثر ہوتا ہے۔ اور اگر استیلاء بظاہر ہو تو اس سے ملکیت نہیں بنتی ہے۔

اس کی وضاحت (غصب) اور (سرقہ) کی اصطلاحات میں ہے۔ ۱۴- اگر اس قیمت پر فروخت کرنے کے سے نامہ میں نے جو نقد روک رکھا ہو (جس کو احکار کہتے ہیں) اس پر حاکم کے استیلاء سے اس کی ملکیت کو ختم کرنے پر اثر پڑتا ہے، کیونکہ حاکم کو یہ حق ہے کہ جو نقد انہوں نے گرائی کے لئے روک رکھا ہے اس کو ان کے قبضہ سے نکال کر جبرالوکوں سے فروخت کر دے، اور قیمت مالکوں کو دے دے، اس میں اختلاف و تفصیل ہے جس کی وضاحت اصطلاح (احکار) میں ہے۔

اسی سے فقہاء کا قول ہے کہ حاکم بذریعہ قیمت غذا اور خوراک سے فاضل مقدار پر قبضہ کر سکتا ہے اس غرض سے کہ اس علاقہ کی مدد کرے جہاں غذا میسر نہ ہو، اس لئے کہ امام کو یہ حق ہے کہ کسی معروف اور ثابت حق کی بنا پر ایسی چیزوں کو قبضہ سے نکال لے، حاشیہ ابن عابدین سے یہی معلوم ہوتا ہے (۱)، اور اگر لوگوں کو کسی جماعت کے پیشانی ضرورت ہو تو کسی پیشہ ور کے کام پر حاکم کا استیلاء بھی ایسی وجہ میں ہے، جیسے یحییٰ اور بنانی (۲)، اور انہوں صورتوں میں استیلاء کا مدار عرف پر ہے۔

مسلمانوں کے مال پر حربی سار کا استیلاء:

۱۵- اس سلسلہ میں فقہاء کا اختلاف ہے، اور ان کے مشہور اقوال تین ہیں:

- (۱) حاشیہ ابن عابدین ۳/۲۵۷۔
- (۲) البدائع ۵/۲۹۵، شرح المکیر ۲/۲۹۵، حاشیہ المجلد ۲/۲۹۵۔

(۱) حریوں کے قبضہ سے مسلمان جو مال چھڑائیں وہ مالکوں کا ہوگا، اس لئے کہ کفار صرف استیلاء کی بنا پر مسلمانوں کے مال کے بالکل مالک نہیں ہوتے، اس کے قائل ثانیہ درمابہ میں سے ابو ثار و ابو اکھب ہیں (۱)۔ اس مقبلاً بنی وکیل عمران بن حصین کی روایت ہے کہ انساری کی ایک عورت رقیہ زریٰ بنی، وہ حضور ﷺ کی انٹی مصب، بھی پکڑ لی گئی، وہ عورت قید میں تھی، لوگ رات میں اپنے بتوں کو اپنے گھر میں کے سامنے رکھتے تھے، ایک رات وہ اپنے بتوں کے ساتھ قید سے نکل بھاگ، وہ وہاں سے بتوں کے پاس آئی، جب وہ وہاں کے قریب جاتی تو وہ چائے لگتا، وہ اس کو چھوڑ دیتی، یہاں تک کہ وہ مصب، انٹی تک پہنچ گئی، وہ خاموش رہی، وہی کہتے ہیں: وہ سدھائی ہوئی فرمانبردار انٹی تھی، اس عورت نے اس کی پیچ پر سو رہی، اس سے مالک کاٹنی تو وہ چل پڑی، لوگوں کو اس کا علم ہو گیا، انہوں نے اس کا پیچ کیا، میں وہاں کے ماتھے نہ کی۔ راوی کہتے ہیں: اس عورت سے اللہ کے لئے مہربانی کہ اس انٹی پر اللہ تعالیٰ سے اس کو نجات دے دی تو وہ اس کی قربانی کر کے، جب وہ زندہ آئی اور لوگوں نے اسے دیکھا تو کہنے لگے: یہ تو مصباء ہے، رسول اللہ ﷺ کی انٹی ہے! اس عورت نے کہا: میں نے یہ زمان رکھی ہے کہ اللہ تعالیٰ نے اس پر مجھے نجات دے دی تو میں اس کی قربانی کر کے، لوگ رسول اللہ ﷺ کے پاس آئے، مہربان کہ معاملہ اس طرح ہے، تو آپ ﷺ نے فرمایا: ”سبحان اللہ! ہنسما حوتھا موت للہ ان سحاھا اللہ علیھا لتحریھا، لا ولاء لمدبر فی معصیۃ ولا فیما لا یملک العبد“ (سبحان اللہ! بہت مہربانہ اس عورت نے انٹی کے لئے جویر کیا، اس نے مہربانی کر کے اللہ تعالیٰ نے مصباء کے ذریعہ اسے بچالیا تو وہ اس انٹی کی

(۱) ابنی ۸/۲۳۳، ۲۳۴، ۲۳۵، ۲۳۶، ۲۳۷، ۲۳۸، ۲۳۹، ۲۴۰، ۲۴۱، ۲۴۲، ۲۴۳، ۲۴۴، ۲۴۵، ۲۴۶، ۲۴۷، ۲۴۸، ۲۴۹، ۲۵۰، ۲۵۱، ۲۵۲، ۲۵۳، ۲۵۴، ۲۵۵، ۲۵۶، ۲۵۷، ۲۵۸، ۲۵۹، ۲۶۰، ۲۶۱، ۲۶۲، ۲۶۳، ۲۶۴، ۲۶۵، ۲۶۶، ۲۶۷، ۲۶۸، ۲۶۹، ۲۷۰، ۲۷۱، ۲۷۲، ۲۷۳، ۲۷۴، ۲۷۵، ۲۷۶، ۲۷۷، ۲۷۸، ۲۷۹، ۲۸۰، ۲۸۱، ۲۸۲، ۲۸۳، ۲۸۴، ۲۸۵، ۲۸۶، ۲۸۷، ۲۸۸، ۲۸۹، ۲۹۰، ۲۹۱، ۲۹۲، ۲۹۳، ۲۹۴، ۲۹۵، ۲۹۶، ۲۹۷، ۲۹۸، ۲۹۹، ۳۰۰، ۳۰۱، ۳۰۲، ۳۰۳، ۳۰۴، ۳۰۵، ۳۰۶، ۳۰۷، ۳۰۸، ۳۰۹، ۳۱۰، ۳۱۱، ۳۱۲، ۳۱۳، ۳۱۴، ۳۱۵، ۳۱۶، ۳۱۷، ۳۱۸، ۳۱۹، ۳۲۰، ۳۲۱، ۳۲۲، ۳۲۳، ۳۲۴، ۳۲۵، ۳۲۶، ۳۲۷، ۳۲۸، ۳۲۹، ۳۳۰، ۳۳۱، ۳۳۲، ۳۳۳، ۳۳۴، ۳۳۵، ۳۳۶، ۳۳۷، ۳۳۸، ۳۳۹، ۳۴۰، ۳۴۱، ۳۴۲، ۳۴۳، ۳۴۴، ۳۴۵، ۳۴۶، ۳۴۷، ۳۴۸، ۳۴۹، ۳۵۰، ۳۵۱، ۳۵۲، ۳۵۳، ۳۵۴، ۳۵۵، ۳۵۶، ۳۵۷، ۳۵۸، ۳۵۹، ۳۶۰، ۳۶۱، ۳۶۲، ۳۶۳، ۳۶۴، ۳۶۵، ۳۶۶، ۳۶۷، ۳۶۸، ۳۶۹، ۳۷۰، ۳۷۱، ۳۷۲، ۳۷۳، ۳۷۴، ۳۷۵، ۳۷۶، ۳۷۷، ۳۷۸، ۳۷۹، ۳۸۰، ۳۸۱، ۳۸۲، ۳۸۳، ۳۸۴، ۳۸۵، ۳۸۶، ۳۸۷، ۳۸۸، ۳۸۹، ۳۹۰، ۳۹۱، ۳۹۲، ۳۹۳، ۳۹۴، ۳۹۵، ۳۹۶، ۳۹۷، ۳۹۸، ۳۹۹، ۴۰۰، ۴۰۱، ۴۰۲، ۴۰۳، ۴۰۴، ۴۰۵، ۴۰۶، ۴۰۷، ۴۰۸، ۴۰۹، ۴۱۰، ۴۱۱، ۴۱۲، ۴۱۳، ۴۱۴، ۴۱۵، ۴۱۶، ۴۱۷، ۴۱۸، ۴۱۹، ۴۲۰، ۴۲۱، ۴۲۲، ۴۲۳، ۴۲۴، ۴۲۵، ۴۲۶، ۴۲۷، ۴۲۸، ۴۲۹، ۴۳۰، ۴۳۱، ۴۳۲، ۴۳۳، ۴۳۴، ۴۳۵، ۴۳۶، ۴۳۷، ۴۳۸، ۴۳۹، ۴۴۰، ۴۴۱، ۴۴۲، ۴۴۳، ۴۴۴، ۴۴۵، ۴۴۶، ۴۴۷، ۴۴۸، ۴۴۹، ۴۵۰، ۴۵۱، ۴۵۲، ۴۵۳، ۴۵۴، ۴۵۵، ۴۵۶، ۴۵۷، ۴۵۸، ۴۵۹، ۴۶۰، ۴۶۱، ۴۶۲، ۴۶۳، ۴۶۴، ۴۶۵، ۴۶۶، ۴۶۷، ۴۶۸، ۴۶۹، ۴۷۰، ۴۷۱، ۴۷۲، ۴۷۳، ۴۷۴، ۴۷۵، ۴۷۶، ۴۷۷، ۴۷۸، ۴۷۹، ۴۸۰، ۴۸۱، ۴۸۲، ۴۸۳، ۴۸۴، ۴۸۵، ۴۸۶، ۴۸۷، ۴۸۸، ۴۸۹، ۴۹۰، ۴۹۱، ۴۹۲، ۴۹۳، ۴۹۴، ۴۹۵، ۴۹۶، ۴۹۷، ۴۹۸، ۴۹۹، ۵۰۰، ۵۰۱، ۵۰۲، ۵۰۳، ۵۰۴، ۵۰۵، ۵۰۶، ۵۰۷، ۵۰۸، ۵۰۹، ۵۱۰، ۵۱۱، ۵۱۲، ۵۱۳، ۵۱۴، ۵۱۵، ۵۱۶، ۵۱۷، ۵۱۸، ۵۱۹، ۵۲۰، ۵۲۱، ۵۲۲، ۵۲۳، ۵۲۴، ۵۲۵، ۵۲۶، ۵۲۷، ۵۲۸، ۵۲۹، ۵۳۰، ۵۳۱، ۵۳۲، ۵۳۳، ۵۳۴، ۵۳۵، ۵۳۶، ۵۳۷، ۵۳۸، ۵۳۹، ۵۴۰، ۵۴۱، ۵۴۲، ۵۴۳، ۵۴۴، ۵۴۵، ۵۴۶، ۵۴۷، ۵۴۸، ۵۴۹، ۵۵۰، ۵۵۱، ۵۵۲، ۵۵۳، ۵۵۴، ۵۵۵، ۵۵۶، ۵۵۷، ۵۵۸، ۵۵۹، ۵۶۰، ۵۶۱، ۵۶۲، ۵۶۳، ۵۶۴، ۵۶۵، ۵۶۶، ۵۶۷، ۵۶۸، ۵۶۹، ۵۷۰، ۵۷۱، ۵۷۲، ۵۷۳، ۵۷۴، ۵۷۵، ۵۷۶، ۵۷۷، ۵۷۸، ۵۷۹، ۵۸۰، ۵۸۱، ۵۸۲، ۵۸۳، ۵۸۴، ۵۸۵، ۵۸۶، ۵۸۷، ۵۸۸، ۵۸۹، ۵۹۰، ۵۹۱، ۵۹۲، ۵۹۳، ۵۹۴، ۵۹۵، ۵۹۶، ۵۹۷، ۵۹۸، ۵۹۹، ۶۰۰، ۶۰۱، ۶۰۲، ۶۰۳، ۶۰۴، ۶۰۵، ۶۰۶، ۶۰۷، ۶۰۸، ۶۰۹، ۶۱۰، ۶۱۱، ۶۱۲، ۶۱۳، ۶۱۴، ۶۱۵، ۶۱۶، ۶۱۷، ۶۱۸، ۶۱۹، ۶۲۰، ۶۲۱، ۶۲۲، ۶۲۳، ۶۲۴، ۶۲۵، ۶۲۶، ۶۲۷، ۶۲۸، ۶۲۹، ۶۳۰، ۶۳۱، ۶۳۲، ۶۳۳، ۶۳۴، ۶۳۵، ۶۳۶، ۶۳۷، ۶۳۸، ۶۳۹، ۶۴۰، ۶۴۱، ۶۴۲، ۶۴۳، ۶۴۴، ۶۴۵، ۶۴۶، ۶۴۷، ۶۴۸، ۶۴۹، ۶۵۰، ۶۵۱، ۶۵۲، ۶۵۳، ۶۵۴، ۶۵۵، ۶۵۶، ۶۵۷، ۶۵۸، ۶۵۹، ۶۶۰، ۶۶۱، ۶۶۲، ۶۶۳، ۶۶۴، ۶۶۵، ۶۶۶، ۶۶۷، ۶۶۸، ۶۶۹، ۶۷۰، ۶۷۱، ۶۷۲، ۶۷۳، ۶۷۴، ۶۷۵، ۶۷۶، ۶۷۷، ۶۷۸، ۶۷۹، ۶۸۰، ۶۸۱، ۶۸۲، ۶۸۳، ۶۸۴، ۶۸۵، ۶۸۶، ۶۸۷، ۶۸۸، ۶۸۹، ۶۹۰، ۶۹۱، ۶۹۲، ۶۹۳، ۶۹۴، ۶۹۵، ۶۹۶، ۶۹۷، ۶۹۸، ۶۹۹، ۷۰۰، ۷۰۱، ۷۰۲، ۷۰۳، ۷۰۴، ۷۰۵، ۷۰۶، ۷۰۷، ۷۰۸، ۷۰۹، ۷۱۰، ۷۱۱، ۷۱۲، ۷۱۳، ۷۱۴، ۷۱۵، ۷۱۶، ۷۱۷، ۷۱۸، ۷۱۹، ۷۲۰، ۷۲۱، ۷۲۲، ۷۲۳، ۷۲۴، ۷۲۵، ۷۲۶، ۷۲۷، ۷۲۸، ۷۲۹، ۷۳۰، ۷۳۱، ۷۳۲، ۷۳۳، ۷۳۴، ۷۳۵، ۷۳۶، ۷۳۷، ۷۳۸، ۷۳۹، ۷۴۰، ۷۴۱، ۷۴۲، ۷۴۳، ۷۴۴، ۷۴۵، ۷۴۶، ۷۴۷، ۷۴۸، ۷۴۹، ۷۵۰، ۷۵۱، ۷۵۲، ۷۵۳، ۷۵۴، ۷۵۵، ۷۵۶، ۷۵۷، ۷۵۸، ۷۵۹، ۷۶۰، ۷۶۱، ۷۶۲، ۷۶۳، ۷۶۴، ۷۶۵، ۷۶۶، ۷۶۷، ۷۶۸، ۷۶۹، ۷۷۰، ۷۷۱، ۷۷۲، ۷۷۳، ۷۷۴، ۷۷۵، ۷۷۶، ۷۷۷، ۷۷۸، ۷۷۹، ۷۸۰، ۷۸۱، ۷۸۲، ۷۸۳، ۷۸۴، ۷۸۵، ۷۸۶، ۷۸۷، ۷۸۸، ۷۸۹، ۷۹۰، ۷۹۱، ۷۹۲، ۷۹۳، ۷۹۴، ۷۹۵، ۷۹۶، ۷۹۷، ۷۹۸، ۷۹۹، ۸۰۰، ۸۰۱، ۸۰۲، ۸۰۳، ۸۰۴، ۸۰۵، ۸۰۶، ۸۰۷، ۸۰۸، ۸۰۹، ۸۱۰، ۸۱۱، ۸۱۲، ۸۱۳، ۸۱۴، ۸۱۵، ۸۱۶، ۸۱۷، ۸۱۸، ۸۱۹، ۸۲۰، ۸۲۱، ۸۲۲، ۸۲۳، ۸۲۴، ۸۲۵، ۸۲۶، ۸۲۷، ۸۲۸، ۸۲۹، ۸۳۰، ۸۳۱، ۸۳۲، ۸۳۳، ۸۳۴، ۸۳۵، ۸۳۶، ۸۳۷، ۸۳۸، ۸۳۹، ۸۴۰، ۸۴۱، ۸۴۲، ۸۴۳، ۸۴۴، ۸۴۵، ۸۴۶، ۸۴۷، ۸۴۸، ۸۴۹، ۸۵۰، ۸۵۱، ۸۵۲، ۸۵۳، ۸۵۴، ۸۵۵، ۸۵۶، ۸۵۷، ۸۵۸، ۸۵۹، ۸۶۰، ۸۶۱، ۸۶۲، ۸۶۳، ۸۶۴، ۸۶۵، ۸۶۶، ۸۶۷، ۸۶۸، ۸۶۹، ۸۷۰، ۸۷۱، ۸۷۲، ۸۷۳، ۸۷۴، ۸۷۵، ۸۷۶، ۸۷۷، ۸۷۸، ۸۷۹، ۸۸۰، ۸۸۱، ۸۸۲، ۸۸۳، ۸۸۴، ۸۸۵، ۸۸۶، ۸۸۷، ۸۸۸، ۸۸۹، ۸۹۰، ۸۹۱، ۸۹۲، ۸۹۳، ۸۹۴، ۸۹۵، ۸۹۶، ۸۹۷، ۸۹۸، ۸۹۹، ۹۰۰، ۹۰۱، ۹۰۲، ۹۰۳، ۹۰۴، ۹۰۵، ۹۰۶، ۹۰۷، ۹۰۸، ۹۰۹، ۹۱۰، ۹۱۱، ۹۱۲، ۹۱۳، ۹۱۴، ۹۱۵، ۹۱۶، ۹۱۷، ۹۱۸، ۹۱۹، ۹۲۰، ۹۲۱، ۹۲۲، ۹۲۳، ۹۲۴، ۹۲۵، ۹۲۶، ۹۲۷، ۹۲۸، ۹۲۹، ۹۳۰، ۹۳۱، ۹۳۲، ۹۳۳، ۹۳۴، ۹۳۵، ۹۳۶، ۹۳۷، ۹۳۸، ۹۳۹، ۹۴۰، ۹۴۱، ۹۴۲، ۹۴۳، ۹۴۴، ۹۴۵، ۹۴۶، ۹۴۷، ۹۴۸، ۹۴۹، ۹۵۰، ۹۵۱، ۹۵۲، ۹۵۳، ۹۵۴، ۹۵۵، ۹۵۶، ۹۵۷، ۹۵۸، ۹۵۹، ۹۶۰، ۹۶۱، ۹۶۲، ۹۶۳، ۹۶۴، ۹۶۵، ۹۶۶، ۹۶۷، ۹۶۸، ۹۶۹، ۹۷۰، ۹۷۱، ۹۷۲، ۹۷۳، ۹۷۴، ۹۷۵، ۹۷۶، ۹۷۷، ۹۷۸، ۹۷۹، ۹۸۰، ۹۸۱، ۹۸۲، ۹۸۳، ۹۸۴، ۹۸۵، ۹۸۶، ۹۸۷، ۹۸۸، ۹۸۹، ۹۹۰، ۹۹۱، ۹۹۲، ۹۹۳، ۹۹۴، ۹۹۵، ۹۹۶، ۹۹۷، ۹۹۸، ۹۹۹، ۱۰۰۰، ۱۰۰۱، ۱۰۰۲، ۱۰۰۳، ۱۰۰۴، ۱۰۰۵، ۱۰۰۶، ۱۰۰۷، ۱۰۰۸، ۱۰۰۹، ۱۰۱۰، ۱۰۱۱، ۱۰۱۲، ۱۰۱۳، ۱۰۱۴، ۱۰۱۵، ۱۰۱۶، ۱۰۱۷، ۱۰۱۸، ۱۰۱۹، ۱۰۲۰، ۱۰۲۱، ۱۰۲۲، ۱۰۲۳، ۱۰۲۴، ۱۰۲۵، ۱۰۲۶، ۱۰۲۷، ۱۰۲۸، ۱۰۲۹، ۱۰۳۰، ۱۰۳۱، ۱۰۳۲، ۱۰۳۳، ۱۰۳۴، ۱۰۳۵، ۱۰۳۶، ۱۰۳۷، ۱۰۳۸، ۱۰۳۹، ۱۰۴۰، ۱۰۴۱، ۱۰۴۲، ۱۰۴۳، ۱۰۴۴، ۱۰۴۵، ۱۰۴۶، ۱۰۴۷، ۱۰۴۸، ۱۰۴۹، ۱۰۵۰، ۱۰۵۱، ۱۰۵۲، ۱۰۵۳، ۱۰۵۴، ۱۰۵۵، ۱۰۵۶، ۱۰۵۷، ۱۰۵۸، ۱۰۵۹، ۱۰۶۰، ۱۰۶۱، ۱۰۶۲، ۱۰۶۳، ۱۰۶۴، ۱۰۶۵، ۱۰۶۶، ۱۰۶۷، ۱۰۶۸، ۱۰۶۹، ۱۰۷۰، ۱۰۷۱، ۱۰۷۲، ۱۰۷۳، ۱۰۷۴، ۱۰۷۵، ۱۰۷۶، ۱۰۷۷، ۱۰۷۸، ۱۰۷۹، ۱۰۸۰، ۱۰۸۱، ۱۰۸۲، ۱۰۸۳، ۱۰۸۴، ۱۰۸۵، ۱۰۸۶، ۱۰۸۷، ۱۰۸۸، ۱۰۸۹، ۱۰۹۰، ۱۰۹۱، ۱۰۹۲، ۱۰۹۳، ۱۰۹۴، ۱۰۹۵، ۱۰۹۶، ۱۰۹۷، ۱۰۹۸، ۱۰۹۹، ۱۱۰۰، ۱۱۰۱، ۱۱۰۲، ۱۱۰۳، ۱۱۰۴، ۱۱۰۵، ۱۱۰۶، ۱۱۰۷، ۱۱۰۸، ۱۱۰۹، ۱۱۱۰، ۱۱۱۱، ۱۱۱۲، ۱۱۱۳، ۱۱۱۴، ۱۱۱۵، ۱۱۱۶، ۱۱۱۷، ۱۱۱۸، ۱۱۱۹، ۱۱۲۰، ۱۱۲۱، ۱۱۲۲، ۱۱۲۳، ۱۱۲۴، ۱۱۲۵، ۱۱۲۶، ۱۱۲۷، ۱۱۲۸، ۱۱۲۹، ۱۱۳۰، ۱۱۳۱، ۱۱۳۲، ۱۱۳۳، ۱۱۳۴، ۱۱۳۵، ۱۱۳۶، ۱۱۳۷، ۱۱۳۸، ۱۱۳۹، ۱۱۴۰، ۱۱۴۱، ۱۱۴۲، ۱۱۴۳، ۱۱۴۴، ۱۱۴۵، ۱۱۴۶، ۱۱۴۷، ۱۱۴۸، ۱۱۴۹، ۱۱۵۰، ۱۱۵۱، ۱۱۵۲، ۱۱۵۳، ۱۱۵۴، ۱۱۵۵، ۱۱۵۶، ۱۱۵۷، ۱۱۵۸، ۱۱۵۹، ۱۱۶۰، ۱۱۶۱، ۱۱۶۲، ۱۱۶۳، ۱۱۶۴، ۱۱۶۵، ۱۱۶۶، ۱۱۶۷، ۱۱۶۸، ۱۱۶۹، ۱۱۷۰، ۱۱۷۱، ۱۱۷۲، ۱۱۷۳، ۱۱۷۴، ۱۱۷۵، ۱۱۷۶، ۱۱۷۷، ۱۱۷۸، ۱۱۷۹، ۱۱۸۰، ۱۱۸۱، ۱۱۸۲، ۱۱۸۳، ۱۱۸۴، ۱۱۸۵، ۱۱۸۶، ۱۱۸۷، ۱۱۸۸، ۱۱۸۹، ۱۱۹۰، ۱۱۹۱، ۱۱۹۲، ۱۱۹۳، ۱۱۹۴، ۱۱۹۵، ۱۱۹۶، ۱۱۹۷، ۱۱۹۸، ۱۱۹۹، ۱۲۰۰، ۱۲۰۱، ۱۲۰۲، ۱۲۰۳، ۱۲۰۴، ۱۲۰۵، ۱۲۰۶، ۱۲۰۷، ۱۲۰۸، ۱۲۰۹، ۱۲۱۰، ۱۲۱۱، ۱۲۱۲، ۱۲۱۳، ۱۲۱۴، ۱۲۱۵، ۱۲۱۶، ۱۲۱۷، ۱۲۱۸، ۱۲۱۹، ۱۲۲۰، ۱۲۲۱، ۱۲۲۲، ۱۲۲۳، ۱۲۲۴، ۱۲۲۵، ۱۲۲۶، ۱۲۲۷، ۱۲۲۸، ۱۲۲۹، ۱۲۳۰، ۱۲۳۱، ۱۲۳۲، ۱۲۳۳، ۱۲۳۴، ۱۲۳۵، ۱۲۳۶، ۱۲۳۷، ۱۲۳۸، ۱۲۳۹، ۱۲۴۰، ۱۲۴۱، ۱۲۴۲، ۱۲۴۳، ۱۲۴۴، ۱۲۴۵، ۱۲۴۶، ۱۲۴۷، ۱۲۴۸، ۱۲۴۹، ۱۲۵۰، ۱۲۵۱، ۱۲۵۲، ۱۲۵۳، ۱۲۵۴، ۱۲۵۵، ۱۲۵۶، ۱۲۵۷، ۱۲۵۸، ۱۲۵۹، ۱۲۶۰، ۱۲۶۱، ۱۲۶۲، ۱۲۶۳، ۱۲۶۴، ۱۲۶۵، ۱۲۶۶، ۱۲۶۷، ۱۲۶۸، ۱۲۶۹، ۱۲۷۰، ۱۲۷۱، ۱۲۷۲، ۱۲۷۳، ۱۲۷۴، ۱۲۷۵، ۱۲۷۶، ۱۲۷۷، ۱۲۷۸، ۱۲۷۹، ۱۲۸۰، ۱۲۸۱، ۱۲۸۲، ۱۲۸۳، ۱۲۸۴، ۱۲۸۵، ۱۲۸۶، ۱۲۸۷، ۱۲۸۸، ۱۲۸۹، ۱۲۹۰، ۱۲۹۱، ۱۲۹۲، ۱۲۹۳، ۱۲۹۴، ۱۲۹۵، ۱۲۹۶، ۱۲۹۷، ۱۲۹۸، ۱۲۹۹، ۱۳۰۰، ۱۳۰۱، ۱۳۰۲، ۱۳۰۳، ۱۳۰۴، ۱۳۰۵، ۱۳۰۶، ۱۳۰۷، ۱۳۰۸، ۱۳۰۹، ۱۳۱۰، ۱۳۱۱، ۱۳۱۲، ۱۳۱۳، ۱۳۱۴، ۱۳۱۵، ۱۳۱۶، ۱۳۱۷، ۱۳۱۸، ۱۳۱۹، ۱۳۲۰، ۱۳۲۱، ۱۳۲۲، ۱۳۲۳، ۱۳۲۴، ۱۳۲۵، ۱۳۲۶، ۱۳۲۷، ۱۳۲۸، ۱۳۲۹، ۱۳۳۰، ۱۳۳۱، ۱۳۳۲، ۱۳۳۳، ۱۳۳۴، ۱۳۳۵، ۱۳۳۶، ۱۳۳۷، ۱۳۳۸، ۱۳۳۹، ۱۳۴۰، ۱۳۴۱، ۱۳۴۲، ۱۳۴۳، ۱۳۴۴، ۱۳۴۵، ۱۳۴۶، ۱۳۴۷، ۱۳۴۸، ۱۳۴۹، ۱۳۵۰، ۱۳۵۱، ۱۳۵۲، ۱۳۵۳، ۱۳۵۴، ۱۳۵۵، ۱۳۵۶، ۱۳۵۷، ۱۳۵۸، ۱۳۵۹، ۱۳۶۰، ۱۳۶۱، ۱۳۶۲، ۱۳۶۳، ۱۳۶۴، ۱۳۶۵، ۱۳۶۶، ۱۳۶۷، ۱۳۶۸، ۱۳۶۹، ۱۳۷۰، ۱۳۷۱، ۱۳۷۲، ۱۳۷۳، ۱۳۷۴، ۱۳۷۵، ۱۳۷۶، ۱۳۷۷، ۱۳۷۸، ۱۳۷۹، ۱۳۸۰، ۱۳۸۱، ۱۳۸۲، ۱۳۸۳، ۱۳۸۴، ۱۳۸۵، ۱۳۸۶، ۱۳۸۷، ۱۳۸۸، ۱۳۸۹، ۱۳۹۰، ۱۳۹۱، ۱۳۹۲، ۱۳۹۳، ۱۳۹۴، ۱۳۹۵، ۱۳۹۶، ۱۳۹۷، ۱۳۹۸، ۱۳۹۹، ۱۴۰۰، ۱۴۰۱، ۱۴۰۲، ۱۴۰۳، ۱۴۰۴، ۱۴۰۵، ۱۴۰۶، ۱۴۰۷، ۱۴۰۸، ۱۴۰۹، ۱۴۱۰، ۱۴۱۱، ۱۴۱۲، ۱۴۱۳، ۱۴۱۴، ۱۴۱۵، ۱۴۱۶، ۱۴۱۷، ۱۴۱۸، ۱۴۱۹، ۱۴۲۰، ۱۴۲۱، ۱۴۲۲، ۱۴۲۳، ۱۴۲۴، ۱۴۲۵، ۱۴۲۶، ۱۴۲۷، ۱۴۲۸، ۱۴۲۹، ۱۴۳۰، ۱۴۳۱، ۱۴۳۲، ۱۴۳۳، ۱۴۳۴، ۱۴۳۵، ۱۴۳۶، ۱۴۳۷، ۱۴۳۸، ۱۴۳۹، ۱۴۴۰، ۱۴۴۱، ۱۴۴۲، ۱۴۴۳، ۱۴۴۴، ۱۴۴۵، ۱۴۴۶، ۱۴۴۷، ۱۴۴۸، ۱۴۴۹، ۱۴۵۰، ۱۴۵۱، ۱۴۵۲، ۱۴۵۳، ۱۴۵۴، ۱۴۵۵، ۱۴۵۶، ۱۴۵۷، ۱۴۵۸، ۱۴۵۹، ۱۴۶۰، ۱۴۶۱، ۱۴۶۲، ۱۴۶۳، ۱۴۶۴، ۱۴۶۵، ۱۴۶۶، ۱۴۶۷، ۱۴۶۸، ۱۴۶۹، ۱۴۷۰، ۱۴۷۱، ۱۴۷۲، ۱۴۷۳، ۱۴۷۴، ۱۴۷۵، ۱۴۷۶، ۱۴۷۷، ۱۴۷۸، ۱۴۷۹، ۱۴۸۰، ۱۴۸۱، ۱۴۸۲، ۱۴۸۳، ۱۴۸۴، ۱۴۸۵، ۱۴۸۶، ۱۴۸۷، ۱۴۸۸، ۱۴۸۹، ۱۴۹۰، ۱۴۹۱، ۱۴۹۲، ۱۴۹۳، ۱۴۹۴، ۱۴۹۵، ۱۴۹۶، ۱۴۹۷، ۱۴۹۸، ۱۴۹۹، ۱۵۰۰، ۱۵۰۱، ۱۵۰۲، ۱۵۰۳، ۱۵۰۴، ۱۵۰۵، ۱۵۰۶، ۱۵۰۷، ۱۵۰۸، ۱۵۰۹، ۱۵۱۰، ۱۵۱۱، ۱۵۱۲، ۱۵۱۳، ۱۵۱۴، ۱۵۱۵، ۱۵۱۶، ۱۵۱۷، ۱۵۱۸، ۱۵۱۹، ۱۵۲۰، ۱۵۲۱، ۱۵۲۲، ۱۵۲۳، ۱۵۲۴، ۱۵۲۵، ۱۵۲۶، ۱۵۲۷، ۱۵۲۸، ۱۵۲۹، ۱۵۳۰، ۱۵۳۱، ۱۵۳۲، ۱۵۳۳، ۱۵۳۴، ۱۵۳۵، ۱۵۳۶، ۱۵۳۷، ۱۵۳۸، ۱۵۳۹، ۱۵۴۰، ۱۵۴۱، ۱۵۴۲، ۱۵۴۳، ۱۵۴۴، ۱۵۴۵، ۱۵۴۶، ۱۵۴۷، ۱۵۴۸، ۱۵۴۹، ۱۵۵۰، ۱۵۵۱، ۱۵۵۲، ۱۵۵۳، ۱۵۵۴، ۱۵۵۵،

ممن ہے، کیونکہ ملک کافروں کا ہے، بعد ازیں ملکیت کے معنی ہی ختم ہو گئے یہ جس فائدہ کے سے ملکیت مشروٹ ہے وہ فائدہ ہی نہ رہا تو ملکیت کا تم ہونا تو ضروری ہے، اب اگر مسلمان اس مال کو چیرے اس تو وہ مال مالِ غنیمت شمار ہوگا (۱)۔

سہمی ملک پر غارت گری کا نتیجہ:

۱۶- اگر سہمی ملک پر غارت گری کا نتیجہ ہو جائے تو کیا وہ اس ملک پر ہو جاتا ہے یا حسب سابق دارالاسلام رہتا ہے؟

اس مسئلہ میں اختلاف و تفصیل ہے، امام ابو یوسف، امام احمد کا مذہب یہ ہے کہ دارالاسلام دارالکفر ایک شرط کی بنا پر ہوتا ہے اور وہ یہ ہے کہ وہاں احکام کفر کا اظہار کیا جائے (۲)۔ اس کی تفصیل اصطلاح (دارالاسلام، اور دارالکفر) میں ہے۔

مسلمان کے مال پر استیلاء کے بعد حربی کا اسلام لانا:

۱۷- اگر حربی کو بدریہ قہر، غلبہ مسلمان کے مال پر استیلاء حاصل ہو گیا، اور شرعاً اس پر اس کی ملکیت کا حکم نکال دیا گیا، پھر وہ مسلمان ہو کر اس مال کے ساتھ دارالاسلام میں داخل ہو، تو وہ مال اس کا ہوگا، کیونکہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا ہے: ”مَنْ اسلم علی شئ فہو لہ“ (۳) (جو کسی چیز پر اسلام لے آیا وہ اس کی ہے) اور اس لئے بھی

کہ اس کا اسلام لے آنا اس کی جان و مال کو محفوظ کر دیتا ہے، صحیحین و روایت ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: ”أَمْرٌ أَنْ الْقَاتِلِ الْبَاسِ حَتَّى يَقُولُوا لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ، فَمَنْ قَاتَلَهَا فَقَدْ عَصَمَ مَنَى مَالِهِ وَنَفْسِهِ إِلَّا بِحَقِّهِ، وَحَسَابُهُ عَلَى اللَّهِ“ (۱) (مجھے حکم آیا کہ لوگوں سے جہاد کرنا رہوں تاکہ وہ یہ کہہ دیں: لا إله إلا الله، جس نے یہ کہہ دیا تو اس کی جان اور اس کا مال مجھ سے محفوظ ہو گیا، مگر یہ کہ کوئی حق اس کے جان و مال سے وابستہ ہو، اور اس کا حساب اللہ پر ہے)۔

جمہور نے اس سے آزاد مسلمان پر اس حربی کے استیلاء کا استثناء کیا ہے کہ اس آزاد مسلمان پر اس کی ملکیت ثابت نہیں ہوگی۔ امام ابو یوسف کہتے ہیں کہ ہر ایسی ملکیت جس میں خرید و فروخت جائز نہیں اگر وہ حربیوں کے قبضہ میں آجائے اور اس کو قبضہ میں لئے ہوئے وہ اسلام لے آئے تو بھی وہ اس کے مالک نہیں ہوں گے، اور مالک نے مناسبت کی ہے کہ اس حکم میں ارتداد کی صورتیں بھی ہیں:

۱- ثابت شدہ و متفقہ حربی کا معاہدہ کے زمانہ میں تہہ تیہ ہونا، قتل، حربی کے مرنے میں کسی مال کا، یا مال، یا بیت، اور وہاں جو اس سے غریبی حالت میں مسلمانوں سے کر یہ پڑا ہو، ان میں سے کسی پر بھی اس کی ملکیت ثابت نہیں رہے گی۔ دیگر مذاہب کے قواعد اس کا

مردی ہے اور اس حدیث کے دوسرے طرف بھی ہیں، اور ہمارے علم کے مطابق کوئی ایسا نہیں جس نے اس کے مجموعہ طرف سے حکم لگا دیا ہو (اسنن الکبریٰ للبخاری ۱۳۹ طبع البند، سلب اسنن سعید بن منصور جلد سوم کی قسم جول ۵۵، ۵۴ طبع مطبعہ ملی پریس (پاکستان) فیض القدیر ۶۲ طبع المکتبۃ النجاشیہ ۵۶۱ طبع ۵۶۱ مکتبۃ المدینہ)۔

(۱) حدیث: ”أَمْرٌ أَنْ الْقَاتِلِ الْبَاسِ...“ کی روایت بخاری و مسلم سے حضرت عمرؓ سے مروی ہے (فتح الباری ۳۶۲ طبع المکتبۃ المدینہ) صحیح مسلم میں محفوظ و عبدالمطلبی ۵۱-۵۲ طبع مکتبۃ المدینہ ۷۳-۷۴)۔

(۱) تبیین الحقائق ۳۶۰-۳۶۱، البدائع ۱۲۳-۱۲۷، ۱۲۸، حاشیہ الدسوقی ۱۸۸، المہذب ۴۴۲، المغنی ۸/۳۳۰ اور اس کے بعد کے صفحات، البدیع الجہد ۱۶۱، الدر المنثور ۳۳۲، حاشیہ الصدی ۲۹۱/۲۔

(۲) الفتاویٰ بہدیہ ۴۴۲، حاشیہ ابن ماجہ ۳۳۳-۳۵۳۔

(۳) حدیث: ”مَنْ اسلم علی شئ فہو لہ“ کی روایت بخاری و ابن عمرؓ سے حضرت ابو ہریرہؓ سے مروی ہے کہ اس کی سند میں یسین بن ابی ہریرہ ہیں جو متروک ہیں۔ بخاری نے کہا ہے کہ یہ حدیث عن ابن مسعود عن ابی ہریرہ کے واسطے سے اور عن عروہ عن ابی ہریرہ سے۔

نکاح نہیں کرتے (۱)۔

۱۸- کانز حربی تر چوری کے ذریعہ مسلمان کے مال پر استیلاء حاصل کر لے، یہ کسی دوسرے حربی کے پاس سے کسی مسلمان کا مال نصب کر لے، پھر اس کے بعد اسلام لائے اور اس مال کو لے کر دہ راسدہ میں آجائے، تو جمہور فقہاء کے نزدیک وہ مال اسی کا ہے، اس لئے کہ اس پر اس نے حالت کفر میں استیلاء کیا ہے، تو یہ اس مال کی طرح ہو گیا جس پر کانز نے مسلمانوں کو غلبہ کر کے قبضہ کر لیا ہو۔ ورنہ ام احمد سے منقول ہے کہ صاحب مال قیمت سے لینے میں اس کا زیادہ حق ہے (۲)۔

مال مباح پر استیلاء:

۱۹- مال مباح ہر وہ مال ہے جسے اللہ تعالیٰ نے اس لئے پیدا کیا ہے تاکہ انسان اس سے عادت کے مطابق فائدہ اٹھائے، اور اس پر قبضہ ممکن ہو سکے، جو کسی کے قبضہ میں نہ ہو، یہ حیوانات کے قبیل سے ہوتا ہے، خواہ بری ہو یا بخیر، یا نباتات کے قبیل سے ہوتا ہے، جیسے گھاس پھوس، پودے اور لکڑیاں، اور جمادات کے قبیل سے ہوتا ہے، جیسے پتھر، لہر، معدنیات، اسی طرح پانی، اور ہوا بھی ہوتے ہیں، اور انسان کو اسے اپنی طبیعت میں لینے کا حق ہے، اس پر طبیعت استیلاء سے ثابت ہوگی، اور استیلاء کا تحقق ارستہ اور طبیعت اس وقت ہوگا جب استیلاء یہ طریقہ پر ہو جس سے اس پر قبضہ ممکن ہو سکے، ابو داؤد میں حضرت ام جندب کی روایت ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "من سبق الی مالہم یشیق الیہ مسلم"

(۱) اللہ رسولی ۱۸۸۳ء۔

(۲) اسی ۲۳۲/۸، مخرج لابی یوسف ص ۲۰۰ طبع دوم ۱۳۵۳ھ، اسیر الکبیر ۶۸۸/۲، المشرح المکیر ۲۵۱/۲ طبع دار المعادین، المخرج مع حاشیہ، المکیر ۲۵۷/۲ طبع ۱۳۶۹ھ۔

فہو لہ" (۱) (جس چیز کی طرف کسی مسلمان نے سبقت نہ کی ہو مگر اسے کوئی حاصل کر لے تو وہ اسی کی ملکیت ہے)، اور حضرت جابر بن عبد اللہ سے روایت ہے وہ فرماتے ہیں کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "من احاط حائطاً علی ارض فہی لہ" (۲) (جس نے کسی زمین پر چار دیواری بنالی وہ زمین اسی کی ہے)، اور ایک روایت میں ہے: "من احیا ارضاً میتة فہی لہ" (۳) (جس نے کسی بخر زمین کو زندہ کر دیا وہ اسی کی ہے)۔ اور سب مباح زمین میں یہ امر ثابت ہے تو منقول مباح اشیاء میں تو بدرجہ اولیٰ ثابت ہوگا، اس لئے کہ زمین کے مقابلہ میں اسے اپنے لئے خاص کرنا زیادہ معروف ہے۔

(۱) حدیث: "من سبق الی مالہم یشیق الیہ مسلم فہو لہ" کی روایت ابو داؤد نے حضرت امیر بن سعید سے مروی ہے۔ صاحب عون المعبود نے ابن حجر سے نقل کیا ہے کہ وہ اس کے بعض رویوں کو مجہول قرار دیتے ہیں۔ منذری نے کہا کہ یہ حدیث غریب ہے۔ ابو القاسم ابوی کہتے ہیں کہ اس سند سے میرے علم میں کوئی حدیث نہیں ہے (عون المعبود ۱۳۲/۳ طبع المند جامع الاصول ۱۰/۵۸۳، مع کردہ مکتوبہ لعلو ملی)۔

(۲) حدیث: "من احاط حائطاً علی ارض فہی لہ" کی روایت ابو داؤد، احمد وریض المحدثین نے الحسن بن سمرہ بن جندب سے مروی ہے ابن حجر کہتے ہیں کہ حسن کے سمرہ سے سماع کی صحت میں اختلاف ہے، ابو منذری نے بھی اس اختلاف کی طرف اشارہ فرمایا ہے، خود محقق جامع الاصول عبد القادر الاندلسی نے کہا ہے کہ اس میں ضعف ہے اس کی روایت احمد نے حضرت جابر بن عبد اللہ سے ابن القاطع کے ساتھ ہی ہے، البنا ماسا حاتی نے اس کی تخریج میں کہا ہے کہ اس کی روایت ترمذی، مذاقی اور بیہقی نے کی ہے اور ترمذی نے کہا ہے کہ حدیث صحیح ہے (مختصر سنن ابی داؤد، المندری ۲۶۱/۳ طبع کردہ دار المعرف مشرق احمد بن حنبل ۱۲/۵ طبع المکیر، المندری ۳۰۵/۳، ۱۳ طبع بول ۵۰/۳ فیض القدر ۶/۲۹)۔

(۳) حدیث: "من احیا ارضاً میتة فہی لہ" کی روایت بخاری نے حضرت جابر سے تخلیقاً بیان کی ہے اور ابن حجر نے اپنی بخاری کی شرح میں اس حدیث کے شواہد ذکر کئے ہیں، ابو داؤد نے ابن کی سندوں میں کلام ہے لیکن بعض کو بعض سے توہم مل جاتی ہے (فتح الباری ۵/۱۸ طبع المکیر)۔

مال مباح پر استیلاء کی صورت میں لوگوں کی ملکیت ثابت ہونے سے صرف وہ قوالہ عامہ رکاوٹ ہی سنتے ہیں جو اتفاق کے نظم ضبط کے لئے وضع کئے گئے ہیں۔

۲۰- موال مباح کی ہر قسم پر استیلاء کا طریقہ ملحدہ ہے چنانچہ مباح پانی اور معدنیات پر استیلاء قبضہ اور آمدنی کے ذریعہ سے گھاس و پودوں پر استیلاء کاٹ لینے سے یا بری جانوروں پر استیلاء شکار کر لینے سے اور بیکار زمین پر استیلاء اس کو آباد کرنے اور مالکانہ حیثیت سے جائیداد میں دے دینے سے ہوتا ہے (۱)۔

قسم ۲- استیلاء

۲۱- استیلاء حقیقی کسی مباح چیز پر بالفعل قبضہ کر لینے سے ہوتا ہے اس میں سمیت و رد و تصرف کی نہیں بلکہ غنیمت کے یہاں اس کی صراحت ہے نہایت احتیاج میں رہی ہے کہ ہاتھ سے پکڑ لینے سے شکار کی ملکیت ثابت ہو جاتی ہے اس لئے کہ وہ مباح ہے تو تمام مباحات کی طرح قبضہ سے اس پر بھی ملکیت ثابت ہو جائے گی، خواہ اس سے ملکیت کا رد یا نہ یا نہ ہو، حقیقی کو اگر کسی سے لے سے پکڑ ہو تب بھی وہ اس کا مالک ہو جائے گا، تمام مذاہب کے کلام سے یہی معلوم ہوتا ہے، البتہ استیلاء حقیقی سے ان کی ملکیت ثابت ہوتی ہے، اور ایسی صورت میں بھی استیلاء حقیقی ہی کہلاتا ہے جب ایسے آلہ کے ذریعہ ہو جس کو اسی کام کے لئے تیار یا بنایا ہو، اور اس آلہ کو رکھنے والا اس کے قریب اس طرح موجود ہو کہ اگر ہاتھ نہ حائل

شکار کو پکڑنا چاہے تو پکڑ لے، کیونکہ اس صورت میں شکار اس سے بچ سکتے ہیں، اور ان وجہ سے اگر شکار کے لئے جال لگایا اور اس میں کوئی پردہ اس طرح پھنس گیا کہ اس سے یہ شکاری کتے کو چھوڑ اور اس نے ہی جانور کو شکار کیا تو جس شخص نے جال لگایا ہے، اس کے لئے کو چھوڑا ہے، وہ شکار کا مالک ہو جائے گا، خود جانور کتے کا مالک ہی ہوا کوئی، اور شخص ہو۔

۲۲- بھی استیلاء حکمی ہوتا ہے، اور یہ اس صورت میں ہوتا ہے جبکہ صرف اس آلہ کے ذریعہ ہو جو مباح کو قبضہ کے لائق بناتا ہے، اور اس کا رکھنے والا اس کے قریب نہ ہو جیسے وہ گڑھا جو زمین سے لاندہ اٹھانے والا ہے یا اس کے مالک کے صحن میں ہو جس میں بارش کا پانی جمع ہوتا ہو، تو اس گندھے میں جمع شدہ پانی کا مالک ہونے کے لئے اس کا پالنا جائزہ دے رہی ہے، پھر اس کے جو ملکیت ہوگی وہ ان کی نہیں ہوگی، ان کی ملکیت استیلاء حقیقی ہی کے ذریعہ ہوتی ہے، اور اس پر تمام مذاہب اتفاق ہے (۱)۔

۲۳- حلوانی حنفی سے معلوم یا یا یا کہ اگر کوئی بہترین نکالے، یا اسے اپنی چھت پر رکھ دے، اور بارش سے بہرتی ہو جائے، کچھ کوئی آکر اسے پانی سمیت اٹھالے جائے، تو بہتر ہے، لے کو پانی کے ساتھ اس کو اس لیے قانع ہو گیا نہیں؟ انہوں نے جواب دیا کہ بہتر کو اس لیے اس میں تو کوئی اشغال ہی نہیں، رہا پانی کا مسئلہ تو اس نے بہتر ہی کے لئے رکھا تھا تو اس کو پانی بھی، اس پینے کا حق ہے، اور اس کے لئے نہیں رکھا تھا تو اس میں نہیں لے سکتا۔

اگر کوئی شکار کسی آدمی کی زمین یا اس کے گھر میں آ جائے تو زمین مالکان کے مالک کی طرف سے یہ استیلاء نہیں سمجھا جائے گا، اس سے کہ زمین مالکان شکار کے لئے تیار نہیں کئے گئے، اور اس کی طرف

(۱) البدیع ۱/ ۱۴۳- ۱۴۳، الفتاویٰ الہندیہ ۵/ ۹۰، ۳۴۳، ۳۴۴، الدر المختار مع حاشیہ ابن مفلح ۵/ ۲۹۸، الموسط ۱۱/ ۲۵۱، المشرح المبرر مع حاشیہ الصدی ۱/ ۱۶۱، المشرح الکبیر مع حاشیہ الدرر ۲/ ۱۱۰، مع الجلیل ۱/ ۵۸۵، ۵۸۶، نہایت المحتاج ۸/ ۱۱۱، الفی ۸/ ۵۶۲- ۵۶۳، کتاب المحتاج

سے استیلاء کا عمل نہیں پایا گیا، البتہ اگر مالک مکان نے اسے پکڑے تو نیت سے درود بند نہ کرے گا۔ اس کا مالک ہو جائے گا، اس لئے کہ اب اس پر بالفعل استیلاء کا حق ہو گیا ہے اور وہ اس کو پکڑ بھی سکتا ہے۔

اگر کسی نے خیمہ گایا اور اس میں کوئی شکار آ پھنسا تو وہ اس کا مالک نہ ہوگا، اس لئے کہ خیمہ آلود نہیں ہے، اور اس نے اس کو شکار پر استیلاء کے درود سے محجب نہیں کیا تھا۔ اسی طرح اگر سمجھانے کے سے جاں چھوڑے اس میں کوئی شکار پھنس گیا اور حال چھلانے سے اس کے پاس نہیں ہے تو بھی وہ اس کا مالک نہ ہوگا، اس لئے کہ ملیت حاصل کرنے میں قصد کا لحاظ کیا جاتا ہے، البتہ اگر شکار پھنسا ہوا ہو اور وہ آجائے تو دوسروں کے مقابلہ میں وہی اس کا حقدار ہوگا۔ اس کی پوری تفصیل اصطلاح (اصطلاح) میں ہے (۱)۔

استیلاء

تعریف:

۱- لغت میں استیلاء: "استولد الرجل المرأة" کا مصدر ہے، یہ اس وقت بولا جاتا ہے جب وہ عورت کو حاملہ کر دے، خواہ وہ عورت آزاد ہو یا باندی (۱)۔ اصطلاحاً حنفیہ اس کی تعریف یہ کرتے ہیں کہ استیلاء: باندی کو ام ولد بنانا ہے (۲)۔ مگر فقہاء نے ام ولد کی مختلف تعریفیں کی ہیں، ابن قدامہ کا قول ہے کہ ام ولد وہ باندی ہے جس کو آقا سے اس کی ملیت میں رہتے ہوئے بچہ پیدا ہوا ہو (۳)، ام ولد اس غلام کی ایک قسم ہے جس کی نشو و نما وغیرہ کی حیثیت سے فقہ میں خاص احکام ہیں، اور تفصیل کے لئے (استرقاق اور رق) دیکھئے، یہاں صرف ان خاص احکام سے متعلق حکام ہیں جو دوسرے تمام غلاموں کے مقابلہ میں صرف ام ولد کے لئے ہیں، اور ام ولد کی اولاد کے متعلق بھی حکام رہا ہے۔

متعلقہ الفاظ:

حق (آزاد کرنا):

۲- لغت میں "حق" کے معانی میں سے چھوٹا مرتبہ ہونا بھی ہے۔

(۱) الصحاح ماہ (ولد) اس منوں (استیلاء) کو اختیار کرے میں صحیح معرہ ہیں،

دیگر فقہاء غلاموں کو (اموات و اولاد) کے منوں سے تعبیر کرتے ہیں۔

(۲) البدائع ص ۱۲۳۔

(۳) الخی ص ۵۲ طبع المیزان۔

وشرعاً تعاقب ابی اللہ کے لئے آدمی سے لوگوں کی طلبت کو مطلقاً
متمم نہ رہے گا نام حلق ہے، چنانچہ حلق، استیاء، اس کیفیت سے ایک
میں کہ اس میں سے ہر ایک آدمی کا سبب ہے البتہ حق سادات
محر (غیر حلق) بھی ہوتا ہے، ورام بلد، اپنے آقا کے مرنے کے
بعد آزاد ہوتی ہے، ورام بلد ہوئے فی حاکم میں آقا کی زندگی میں
بھی اس کی سزا دی جا رہی ہے۔

تذہیر (مذہب بنانا):

۳- تذہیر: آدمی کو موت پر مطلق کرنا ہے مثلاً آقا اپنے غلام یا
باندی سے کہے کہ تو میرے مرنے کے بعد آزاد ہے، یا اس جیسے۔
انکار دہ لے، تو تذہیر، استیاء، اس مقام سے ایک ہیں کہ ان میں سے
ہر ایک موت کے بعد آزادی کا سبب ہے لیکن تذہیر قول سے ہوتی
ہے وراستہ و نقل سے۔

کتبہ (مکاتب بنانا):

۴- کتابہ، مکاتبہ: آقا کا اپنے غلام کی وصیت کو اس کے مذہب کو بدل
لازم کر کے اسی کے ہاتھ فروخت کر دینا ہے اسی لئے غلام یا باندی
لازم کر دہ مال کی ادائیگی کے بعد آزاد ہو جاتے ہیں، تو استیاء،
مکاتبت میں سے ہر ایک آزادی کا سبب ہے، لیکن مکاتبت عقد
مع وضع ہے۔

تسزی (وٹڈی بنانا):

۵- تسزی: ہمہ کا اپنی باندی کو بھیجی کے لئے خاص سزا ہے، چنانچہ
تسزی، استیاء، میں فرق صرف حصول ولادت کا ہے (۱)۔

استیاء کا شرعی حکم اور اس کے شروع ہونے کی حکمت:

۶- صاحب المغنی کہتے ہیں کہ لوہڑی بنانے اور باندیوں سے وٹڈی
کرنے کے جواز میں کوئی اختلاف نہیں ہے، اس لئے کہ اللہ تعالیٰ کا
ارثا، ہے ”وَالَّذِينَ هُمْ لِأُزْوَاجِهِمْ حَقُّونَ إِلَّا عَلَىٰ أَرْوَاحِهِمْ
أَوْ عَمَلِكُمْ أَيْمَانُهُمْ فَإِنَّهُمْ غَيْرُ مَلُومِينَ“ (۱) (اور جو پٹی
ٹھکانوں کی نگہداشت رکھتے، اے میں ماں اللہ پٹی باندیوں اور
باندیوں سے نہیں کہ (اس صورت میں) ان پر کوئی الزام نہیں)، اور
مار یہ قبطیہ رسول اللہ ﷺ کی ام ولد تھیں۔ س کے بطن سے امیر نیم
پیدا ہوئے، ماتہ و حضرت امایم کی والدہ سیدہ حضرت ام ایمن کی
باندی تھیں، حضرت عمر بن الخطاب کی متعدد ام ولد تھیں، اور اسی طرح
حضرت علی و دیگر بہت سے صحابہ کے پاس متعدد ام ولد تھیں، ورحی
رین العبادین بن حسین، قاسم بن محمد بن ابو بکر اور سالم بن عبد اللہ بن
عمر بن ابی اسامہ ام ولد تھیں، اور یہ امت ہے کہ لوگ ام ولد میں چھپی نہیں
لیتے تھے یہاں تک کہ جب بیعتوں حضرات ام ولد سے پیدا ہوئے تو
پھر لوگ ام ولد کی طرف رغبت کرنے لگے (۲)۔

استیاء کا مقصد حصول ولد ہے، چنانچہ بعض مرتبہ کسی کو اللہ کی قسم
ہوتی ہے جو آزاد ہو تو اس سے پوری نہیں ہو پاتی، تو اللہ تعالیٰ نے اس
کے لئے یہ جواز سزا دیا کہ وہی باندی رکھے جو اس کے بچہ کی ماں بن
سکے۔

جو باندی اپنے آقا سے حاملہ ہو جائے وہ اس کے مرنے کے بعد
اپنے بچے کے تابع ہو اس کے مال سے آزاد ہو جاتی ہے (۳)۔
اس سلسلہ میں اصل رسول اللہ ﷺ کا ارشاد ہے: ”ایضا أمة

(۱) سورہ مؤمنون ۶۵۔

(۲) المغنی ۵۲۷، ۵۲۸۔

(۳) شرح الحج ۴۲۲، ۴۲۳۔

(۴) حاشیہ تجریدی علی الحج ۴۱۲، ۴۱۳، ۴۲۷، ابن ماجہ ۱۳۳۸۔

ولدت من سیدھا لہی حرقہ عن دبر مہ (۱) (جس باندی کے یہاں اس کے آقا سے بچہ پیدا ہو جائے وہ اس کے مرنے کے بعد آزاد ہو جاتی ہے)۔

استیلا وحق کا ذریعہ ہے، اور حق اہم عبادات میں سے ہے (۲)۔

مرد کی اس والد کا حکم جو اس کے آقا کے طہاء سے ہو: مہ - مرد کی آقا سے بچہ پیدا ہو جانے کی بنا پر ام ولد ہو جائے۔ بچہ آقا کے طہاء کی طرف سے بچہ پیدا کرے، تو آقا کے انتقال کے بعد آزاد ہوئے اور دیگر احکام میں وہ بچہ بھی اپنی ماں کے حکم میں ہوگا۔ البتہ ام ولد بننے سے پہلے اس کے پیٹ سے جو اولاد پیدا ہوئی ہو وہ اس کے تابع نہ ہوگی، ورنہ اس کا حکم اس کی ماں کے حکم کی طرح ہوگا (۳)۔

استیلا کا تحقق کس چیز سے ہوتا ہے اور اس کے شرائط:

۸ - استیلا: (یعنی باندی کا ام ولد ہونا) بچہ پیدا ہونے سے ثابت

(۱) حدیث: ”لہما لحد ولدت من سیدھا لہی حرقہ عن دبر مہ“ کی روایت حاکم نے حضرت ابن عباس سے مروی ہے جس کے الفاظ یہ ہیں: ”لہما لحد ولدت من سیدھا لہی حرقہ بعد مولد مہ حاکم نے کہا ہے کہ یہ حدیث صحیح لا منار ہے لیکن صحیحین میں اس کی روایت نہیں کی گئی ہے وہابی نے حاکم کا تعاقب کیا اور کہا کہ اس میں ضعیف ہیں جو متروک ہیں اور ابن ماجہ نے اس کی روایت اس کے قریب قریب الفاظ کے ساتھ کی ہے حافظ بیہقی نے مروی میں کہا کہ اس کی سند میں ضعیف بن عبد اللہ بن عباس ہیں جس کو ابن المذنبی جو میر نے متروک قرار دیا ہے اور ابو حاتم ویرہ نے ان کو ضعیف کہا ہے بخاری نے کہا ہے کہ ان پر حد کا اثر ہے (المستدرک ۲/۲۸۲، تاریخ کردہ دار الکتاب العربیہ سنن ابن ماجہ تحقیق محمد توفیق عبد الباقی ۲/۲۸۱ طبع عینی، مجلس ۳۷۳ ۱۳۷۱ھ)۔

(۲) السنن ۴/۵۸۹

(۳) تاریخ ۳/۳۱۸، السنن ۴/۵۸۲

ہو جاتا ہے۔ خواہ بچہ زندہ ہو یا مردہ اس سے کہ مرد بچہ بھی اولاد ہے، ولادت کے احکام اس پر بھی جاری ہوتے ہیں چنانچہ اس سے مدت پوری ہو جاتی ہے۔ اور عورت خاص واپی ہو جاتی ہے، اور اگر ایسا مکمل بچہ نہ جائے جس کے تمام یا کچھ اعضاء ظاہر ہوں اور آقا اس سے صحبت کا اثر نہ رہے تو وہ زندہ مکمل بچہ کے حکم میں ہے، جمہور کے نزدیک اس کو ثابت النسب کہا جائے گا اگر آقا واپی کا اثر نہ کر لے، البتہ نسب کا اس میں اختلاف ہے اس لئے کہ وشرط لگانے میں کہ آقا اثر نہ رہے کہ یہ بچہ اسی کا ہے۔

۱۰ - مہ سے باندی سے شادی کی اور اس سے بچہ پیدا ہوا یا وہ حاملہ ہوئی بچہ: یہ مہ یا کسی دیگر طریقہ سے وہ اس کا مالک ہو گیا تو اس بنا پر وہ اس کی ام ولد نہیں ہوگی، خواہ وہ حاملہ ہونے کی حالت میں اس کا مالک ہو، ورنہ اس کی طہیت میں بچہ پیدا ہو ہو، و بچہ پیدا ہونے کے بعد اس کا مالک ہوا ہو یا نہ ہو، احتیاطاً اسی کے قائل ہیں، اس لئے کہ وہ شوہر سے ایک مملوک بچہ کے ساتھ حاملہ ہوئی ہے، لہذا اس کے لئے ام ولد ہونے کا حکم ثابت نہیں ہوگا۔

۱۱ - امام احمد سے منقول ہے کہ مردوں صورتوں میں ام ولد ہو جائے گی، اور یہی قول امام ابو حنیفہ کا ہے، اس لئے کہ یہ اس کے بچہ کی ماں ورنہ شمس اس کا مالک ہے، تو اس کے لئے اسی طرح ام ولد ہونے کا حکم ثابت ہو جائیگا کہ وہ خود اس کی طہیت میں حاملہ ہوئی۔

۱۲ - مالک سے روایت ہے کہ اگر شریعت سے مقت وہ حاملہ تھی تو اس حمل کی وجہ سے ام ولد ہو جائے گی (۱)۔

ام ولد میں آقا کن چیزوں کا مالک ہے:

۹ - اگر ام ولد اپنے آقا سے حاملہ ہو جائے اور اس کے یہاں بچہ پیدا

(۱) السنن ۴/۵۸۸، المستدرک ۲/۳۶۳ طبع بیروت، المکتبۃ الاسلامیہ، ۱۴۰۲ھ

ہو جائے تو اس سے صحبت کرنے میں خدمت لینے میں اس کی کمائی کا لک ہونے میں اس کی شادی کرنے میں، اجارہ پ، یہ اور اس کو آزاد کرنے میں اس کا حکم دیگر باندیوں کی طرح ہے، اس میں علم کا یہی قیاس ہے، ورنہ لک یہ کہتے ہیں کہ آقا کے لئے اس کی مرضی کے بغیر اس کی شادی کرنا جائز نہیں، ”وہ اگر وہ راضی ہو جائے تو راستہ کے ساتھ جائز ہے“ وہ کہتے ہیں کہ یہ اہل اخلاق کے خلاف ہے۔ یہ کہتے ہیں کہ اسی طرح اس کی رضا کے بغیر اس کو اجارہ پ، یا بھی جائز نہیں، ورنہ جادہ فتح کر دیا جائے گا مگر آقا کے لئے اس سے ملنے پہلکی خدمت بھادریست ہے (۱)

آقا کن چیزوں کا لک نہیں ہے:

۱۰- محبوب فقہاء کا خیال ہے اور یہی اکثر تابعین کا مذہب ہے (۲) کہ آقا کے لئے ام ولد میں کوئی ایسا تصرف راجح نہیں جس سے ملکیت بدل جائے، لہذا اس کو فروخت کرنا، وقف کرنا، رہن رکھنا جائز نہیں، نہ اس میں وراثت جاری ہوگی بلکہ آقا کی وفات پر وہ اس کے کل مال سے آزاد ہوگی، اور اس سے ملکیت ختم ہو جائیگی۔ عبیدہ سے روایت ہے، وہ فرماتے ہیں کہ حضرت علیؑ نے لوگوں کے سامنے خطبہ دیتے ہوئے فرمایا کہ ”حضرت عمرؓ نے ام ولد کے بارے میں مجھ سے مشورہ کیا تو میری اور حضرت عمرؓ کی رائے یہ ہوئی کہ ان کو آزاد کیا جائے، پھر حضرت عمرؓ سے رد کی بھر پوری فیصلہ کیا،“ حضرت عثمانؓ نے بھی یہی فیصلہ کیا، ورنہ حب میں خلیفہ ہوا تو میری رائے ان کو غلامی پر باقی رہنے کی ہوئی۔“ عبیدہ سے فرمایا کہ حضرت عمرؓ اور حضرت علیؑ نے متفقہ رائے میرے اور ایک تہا حضرت علیؑ کی رائے سے ریا دیں نہ یہ وہ

ہے (۱) اور حضرت عثمانؓ اور حضرت عائشہؓ سے بھی یہی قیاس مروی ہے، اور اس سلسلہ میں حضرت علیؑ، حضرت ابن عباسؓ اور حضرت ابن زبیرؓ کا اختلاف نقل کیا گیا ہے کہ وہ ام ولد کی بیع کے جواز کے قائل تھے، اور اصل اس باب میں حدیث ہے کہ ”ابن ابی امیہ ولدت من سیدھا فہی حرۃ عن دہر منہ“ (۲) (جس باندی کے یہاں اس کے آقا سے بچہ پیدا ہو وہ اس کے مرنے کے بعد آزاد ہے)، اور منقول ہے کہ ”ان النبیؐ بھی عن بیع امہات الاولاد، لا یوہبن، ولا یورثن، یستمتع بها سیدھا مادام حیاء، فإذا مات فہی حرۃ“ (۳) (آپ ﷺ نے ام ولد کی بیع سے منع فرمایا، نہ ان کو بیہ یا جائے، نہ میراث میں ملے، نہ بچہ پڑے، اور آقا ان سے قادمہ انھائے، جب وہ مر جائے تو وہ آزاد ہوگی)۔

ام ولد بنانے میں اختلاف دین کا اثر:

۱۱- متاخر مائے ہیں کہ جس طرح کافر کا غلام کو آزاد کرنا درست

(۱) حضرت علیؑ کے مرنے کے بعد مدبرانہ وراثت کے کی ہے مدبرانہ کے الفاظ اس طرح ہیں ”جمع دہی و دہی و دہی و دہی امہات الاولاد الا یمن، قال، ثم دہیت بعد ان یمن، قال عبیدہ لقتلہ غلامک و دہی غلامک فی الجماعۃ احب الی من دہیک و حدک فی بقرۃ او قال فی الفصد۔ قال، لضعف علی“ (میری اور حضرت عمرؓ کی رائے ام ولد کے بارے میں یہ ہوئی کہ ان کو نکال دینا جائے، وہ کہتے ہیں کہ پھر میری رائے یہ ہوئی کہ ان کو بیع کر دینا جائے، حضرت عبیدہ نے کہا میں نے ان سے کہا کہ آپ کی اور حضرت عمرؓ کی متفقہ رائے آپ کی تہا رائے سے مجھے بدوہ پسندیدہ ہے تو کہتے ہیں کہ علیؑ اس بات پر پس پڑے۔) شوکانی نے کہا ہے کہ اس اسناد کا شمار اس میں ہے (مختلف مدبرانہ کے بارے میں ۲۹۱-۲۹۲ تاریخ کردہ مجلس اعلیٰ ۳۹۲، سنن بیہقی ۳۲۸/۱۰، مع الہند، میل الاولاد ۲۲۳-۲۲۴ طبع دارالکتاب)۔

(۲) حدیث کی تخریج کو درج کی ہے (فقہ ۲۰۶)۔

(۳) امہات الاولاد لا یوہبن، ولا یورثن، یستمتع بها سیدھا مادام حیاء، فإذا مات فہی حرۃ“ کی روایت دو قطعہ کی ہے مرنے کا بھی د ہے

(۱) طبرانی معجم ۱۰ ص ۱۱۱، المعجم ۱۹، ۵۲۷، ۵۲۸، البدیع ۳۰ ص ۳۰۔

(۲) بہار ص ۱۰۔

ہے، اسی طرح اس کا باندی کو ام ولد بنانا بھی درست ہے، وہ کافر خلو ذمی ہو یا ہستیا من یا مرتد۔

گر ذمی نے اپنی ذمیہ باندی کو ام ولد بنایا یا بچہ دیا، امام نے آئیۃ شافعیہ کے نزدیک مردانہ ذمی معتقد روایت کے مطابق وہ ذمی الحابل سزا نہیں ہوگی، اور مالکیہ کے نزدیک آزاد ہو جائے گی چونکہ اس کو نذر وخت کرنے کی کوئی صورت ہے اور نہ اس پر اس کی ملکیت کو باقی رکھنا ممکن ہے۔ اس لئے کہ اس صورت میں مسلمہ کے اوپر کافر کی ملکیت کو ثابت کرنا لازم آئے گا جو جائز نہیں جیسے باندی کی صورت میں ہے۔

ام احمد کی دوسری روایت یہ ہے کہ وہ مائراہنی قیمت آقا کو دے گی، تو اگر وہ آزاد ہو چاہے تو اس طرح آزاد ہو جائے گی، اور اگر اس کا مالک اسلام نہ لائے تو امام ابوحنیفہ کا بھی یہی قول ہے، اس لئے کہ اس کی قیمت کے ادا کرنے میں دونوں کے حقوق کی رعایت ہے، ام ولد کا حق تو یہ ہے کہ وہ کافر کی ملکیت میں نہ رہے، اور اس کے آقا کا حق یہ ہے کہ اپنی ملکیت کا عوض حاصل کرے، تو یہ ایسا نہ پایا جیسے ام ولد نہ ہونے کی صورت میں اس کو نذر وخت کرنا، اور اگر کسی کافر کی ام ولد اسلام لے آئے تو اس کو اس کے ساتھ صحبت کرے ورنہ نہ حاصل کرنے سے روک دیا جائے گا، اور ان دونوں کے درمیان میٹھائی رکھی جائے گی، اور اس کو اس کا فقہاء اگر بے پیمواریا جائے گا، پھر اگر آقا بھی اسلام لے آئے تو وہ اس کے لئے حامل ہو جائے گی رک

= اور سقونا بھی۔ ابن القفان نے کہا ہے کہ میرے نزدیک اس کو مرفوعاً روایت کرے والے سقونا روایت کرنے والوں سے بھر ہیں (سنن دہلوی ۳۸۳-۳۸۴، طبع دار الفکر للنشر ۱۳۵۵ھ، ۳۸۶-۳۸۷، نصب الراية ۳۸۸، طبع دار الفکر)۔

(۱) ابن ماجہ ج ۱/۵، ۳۹۸، المشرح الکبیر ۳/۱۲۳، ۵۴۳، ۵۴۴۔

ام ولد کے مخصوص احکام:
اصل یہ ہے کہ تمام امور میں ام ولد کے احکام دیگر باندیوں کی طرح ہیں، لیکن درج ذیل امور میں ام ولد کے احکام خاص ہیں:

الف- عدت:

۱۲- اگر آقا ام ولد کو چھوڑ کر مر جائے تو مالکیہ، شافعیہ، و حنبلیہ کے نزدیک اسے ارجم ایک نیش سے ہوگا، و حنبلیہ کے مذہب میں اس پر عدت لازم ہے، اور اس کی عدت ہی نیش سے ہوگی، امد ایک نیش کافی نہ ہوگا، اور موت وغیرہ میں اس کی عدت تغریق قاضی کی طرح نیش سے اس لئے ہوتی ہے کہ اس کی عدت رحم کی صفائی سے وقفیت کے لئے ہے، اور یہ حکم اس صورت میں ہے جب کہ وہ نہ آسمہ ہو و نہ حاملہ اس لئے کہ آسمہ کی عدت دو ماہ اور حاملہ کی عدت وضع حمل ہے، اور تمام فقہاء کے نزدیک عدت میں اس کے لئے نفقہ نہیں، اس لئے کہ بیعت وطی کی ہے، عقد کی نہیں (۱)۔

ب- ستر:

۱۳- ام ولد کی ستر ناف و گھٹنے کے درمیان ہے اور پیٹ و پٹ ہے، یہ حنبلیہ کا مذہب، مالکیہ کی ایک روایت ہے، اور دوسری روایت یہ ہے کہ وہ بھیر ۷۰ پلہ کے مابین پڑھے، اور شافعیہ کے نزدیک اس کا ستر ناف و گھٹنے کے درمیان ہے، حنابلہ کے نزدیک بھی صحیح یہی ہے (۲)۔

ام ولد کی جنابت:

۱۴- فقہاء کا اتفاق ہے کہ اگر ام ولد کسی جنابت سے جس سے مال لازم ہوتا ہو، یا کسی کی کوئی چیز تک رسوخ ہو تو وہ حرام نہیں ہے

(۱) ابن ماجہ ج ۱/۵، ۳۹۸، المشرح الکبیر ۳/۱۲۳، ۵۴۳، ۵۴۴۔

(۲) امدیہ ج ۱/۲۳۹، دہلوی ج ۱/۲۱۳، المجموع ج ۱/۶۷۷، کشاف القناع ج ۱/۲۶۶۔

استیلا ۱۸-۱۹، اُسر

حضرت بن مسعودؓ کے اثر کی وجہ سے ہے (۱)، اور اگر اسے یعنی ام ولد کو کوئی غلام قتل کر دے تو اس کے بدلہ اسے قتل کیا جائے گا، اس سے کہ ام ولد غلام سے بڑتر ہے (۲)۔

آقا کی زندگی میں ام ولد کی موت کا خود اس پر اور آقا کے علاوہ سے ہونے والے اس کے بچے پر اثر:

۱۸- اگر ام ولد اپنے آقا سے پہلے انتقال کر جائے تو ام ولد ہونے کا حکم اس کی اس اولاد کے حق میں باطل نہیں ہوگا جو اس کے ام ولد ہونے کے ثبوت کے بعد پیدا ہوئی، بلکہ آقا کے مرنے پر سب آزاد ہو جائیں گے (۳)۔

ام ولد کے حق میں یا ام ولد کے لئے وصیت:

۱۹- ام ولد کے لئے وصیت کرنا درست ہے، صاحب المعنی کہتے ہیں کہ اس سلسلہ میں ابن اہل علم کے مابین کوئی اختلاف معلوم نہیں ہوتا جو حکم استیلا کے ثبوت کے قائل ہیں، چونکہ وصیت ہے کہ "حضرت عمر بن الخطابؓ نے اپنی تمام ام ولد کے لئے چار ہزار کی وصیت کی، ان میں سے ہر ایک عورت کے لئے چار ہزار" (۴)، نیز اس لئے کہ ام

(۱) حضرت ابن مسعود کے اثر: "مفہم عشر اذواہم من ذیۃ العبد والامۃ" (غلام اور باندی کی ذیعت میں سے دس درہم کم کرنا) کو صاحب الدر الخا نے نقل کیا ہے اور ہمارے پاس سنن وآثار کے جو مراجع ہیں ان میں ہمیں نہیں ملا، البتہ حدیث میں سے من جرت کے نقل کیا ہے قال ابی عبد الکرم عن عیسیٰ واسم مسعود و شریح، "ذیۃ المملوک ثمنہ و ان علف ذیۃ لحر" (مصنف عبد الرزاق ۱۰/۱۰۱ تاریخ کردہ مجلس الطہی)۔

(۲) جدیدہ مجتہد ۲/۲۵، الدر ۵/۵۹۶۔

(۳) اسی مع الشرح الکبیر ۱۱/۵۰۶، ۵۰۷۔

(۴) عمر بن الخطابؓ کے اثر کی روایت دانی اور سعید بن منصور نے کی ہے غلوہ لفاظ دانی کے ہیں (سنن الدانی ۳/۲۲۳ طبع المطبعۃ المدنیہ دمشق

بلکہ وصیت کے مانند ہونے کے وقت آزاد ہے، چونکہ اس کی آزادی آقا کے مرنے کے ساتھ ساتھ مکمل ہو رہی ہے، تو اس کے لئے وصیت اس کی آزادی ہی کی حالت میں ہوئی، اور یہ اس صورت میں ہے جب کہ وصیت قبائی مال میں ہو اور جو اس سے زائد ہو وہ وراثت کی اجازت پر مستوفی رہے گا، اگر وہ اجازت دیں تو جائز ہوگا ورنہ وہ وراثت کو دے دیا جائے گا۔

انہی طرح آقا کے مرنے کے بعد ام ولد کے لئے وصیت کرنا جائز ہے، اور اس کی صلاحیت رخصتی ہے، اس سے کہ وہ آقا کی وفات پر اپنے آزاد ہو جانے کے بعد اپنے آزاد عورتوں کی مانند ہے، لہذا اس کے لئے وصیت کرنا جائز ہے (۱)۔

اُسر

دیکھئے "اُسری"۔

۱۳۲۹ھ کتاب السنن سعید بن منصور قسم دوم جلد دوم ص ۵، اُسر ۲۲۸

طبع طہی پریس (ملیکاؤں) ۱۳۸۷ھ۔

(۱) اسی مع الشرح الکبیر ۱۱/۵۱۰، ۵۱۳۔

متعلقہ الفاظ:

الف- مخافتہ (آہ از پست کرنا):

۲- لغت میں مخافتہ کے معنی: آہ زکوہ پست کرنے کے ہیں۔ بین اصطلاحی معنی کے اعتبار سے جو ترکت کی حد میں فقہاء کے تین مختلف قول ہیں:

خفیہ میں سے بندہ اپنی اور منہلی نے جو ترکت کے سے تھی، ز نکتہ کو شرط قرار دیا ہے جو خود اس کے کاب تک پہنچ جائے اور عام شافعی بھی اسی کے قائل ہیں۔

لام احمد اور شراہی کے نزدیک: زکا منہ سے نکالنا شرط ہے، خواہ وہ کان تک نہ پہنچے، لیکن یہ بھی شرط ہے کہ کسی نہ کسی درجہ میں آہار سنی جائے، کہ اگر کوئی شخص اپنا کان اس کے منہ سے لگائے تو وہ من سے، اور ریشی اور ہر پلنی کے نزدیک مننا شرط نہیں، ان کے نزدیک صحیح حروف کافی ہے۔

معراج احمد راہی میں ہے کہ شیخ الاسلام قاضی خاں، صاحب المیط، اور حلائی نے بندہ اپنی کے قول کو اختیار کیا ہے۔

اس سے معلوم ہوا کہ مخافتہ کا اپنی درجہ پنی و ت کو یکساں ہی جو قریب ہوں کو سنا ہے، اور اس کا اہلی درجہ صرف صحیح حروف ہے، جیسا کہ رتبی کا مذہب ہے، اور جب کا اپنی درجہ ان لوگوں میں سے کسی کو سنا ہے جو اس کے قریب نہ ہوں جیسے صف میں کے لوگ، اس کے اہلی درجہ کی کوئی حد مقرر نہیں (۱)۔

ب- جبر (آہ از بلند کرنا):

۳- لفظ جبر کا معنی آہ از بلند کرنا ہے، کہا جاتا ہے: "جبر بالقول" یعنی دو آہ از بلند دلا (۲)۔

(۱) ابن طہرین ۳۵۹ طبع اول بلاق۔

(۲) الصحاح لسان العربیہ مادہ (جبر)۔

اسرار

تعریف:

۱- لغت میں اسرار کے معنی اخفاء کے ہیں۔ اسی سے اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: "وَاذْكُرْ اسْمَ رَبِّكَ الَّذِي بَعْضُ اَرْواحِهِ حُلُمٌ" (۱) (اور وہ ہفت یاد کرے کے قائل ہے) جب پیغمبر نے ایک بات پنی کسی بیوی سے چپکے سے فرمائی کہ: "اور اگر آپ کوئی چیز چھپائیں تو اسراروت اشئی" بولا جاتا ہے (۲)۔

اصطلاحی سرور، رت، میل معانی کے لئے بولا جاتا ہے:

الف- صرف پنی ذات کو سنائے، کوئی دوسرا نہ سن سکے، جس کا اپنی درجہ زبہن کو حرکت دینا ہے، فقہا نماز و افکار کے قول میں اس معنی کا استعمال کرتے ہیں۔

ب- کسی کو مناجات و سرگوشی کے طور پر سنائے اور دوسروں سے پوشیدہ رکھے، اور یہ معنی راز اور اس کے انشاء میں آتے ہیں، اس کو اصطلاح (انشاء السرا) میں دیکھا جائے۔

ج- اپنے فعل کو دوسرے سے پوشیدہ رکھے، اور یہ معنی نماز و زکاۃ وغیرہ عبادت کی ادائیگی میں مستعمل ہے (۳)۔

(۱) سورہ غفرہ ص ۳

(۲) الصحاح لسان العربیہ مادہ (سرور) المعربہ ص ۲۲۳۔

(۳) مرقی المفہوم ص ۱۳۸ طبع دارالمدینہ شرح روض الطالب ۱۵۶۱، المکتبۃ الاسلامیہ، المشرق الکبیر ۲۲۳، الفواکد الدویلی ۲۳۱، کتاب التتبع ۳۳۲ ص

و اصطلاحاً اپنے برہم والے آدمی کو سنانا ہے، اس کے اہل صبح کی کوئی حد نہیں (۱)۔ لہذا جہر و اسرار میں بتا دینا ہے۔

ج - کتمان (چھپانا):

۴ - کتمان کا معنی طے کے خدب ہوا ہے (۲)۔

و اصطلاحاً اس کا معنی یہ ہے کہ کتمان اختیار کرنا ہے۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے ”إِنَّ الدِّينَ يَكْتُمُونَ مَا آتَوْنَا مِنَ الْبَيِّنَاتِ وَالْهُدَىٰ مِنْ بَعْدِ مَا بَيَّنَّاهُ لِلنَّاسِ فِي الْكِتَابِ أُولَٰئِكَ يَلْعَنُهُمُ اللَّهُ وَيَعْلَنُهُمُ الشَّيْطَانُ ۚ وَمَا يَكْتُمُونَ إِلَّا الدِّينَ نَبَؤُا وَاصْلَحُوا وَبَيَّنَّاهُ“ (۳) بے شک جو لوگ چھپاتے ہیں اس چیز کو جو ہم کھلی ہوئی نشانیاں اور ہدایت میں سے ماز کر چکے ہیں بعد اس کے کہ ہم اسے لوگوں کے لئے کتاب (ہی) میں بول چکے ہیں، یہی وہ لوگ ہیں کہ اللہ ان پر لعنت کرتا ہے ورنہ ان پر رحمت کرنے والے رحمت کرتے ہیں، البتہ جو لوگ تو پھر کھلیں ورنہ درست ہو جائیں اور غم کریں، یہ وہ لوگ ہیں کہ میں ان پر متوجہ ہو جائوں رحمت سے، ورنہ میں بر تو پھر بول کرے و ملا ہوں ورنہ رحمت والا ہوں۔

د - اخفاء (پوشیدہ رکھنا):

۵ - خفاء لغت و اصطلاح کے اعتبار سے اسرار کے معنی میں ہے البتہ اخفاء کا غالب استعمال افعال میں اور اسرار کا اکثر استعمال اقوال میں ہوتا ہے، دیکھئے اصطلاح (اخفاء)۔

(۱) فتح القدیر ۱/ ۲۸۸، ۲۸۳، شرحروض الطالب من اسکی الطالب ۱/ ۱۵۶ طبع مکتبۃ الاسلامیہ، لاہور، اردو بی ۱/ ۳۳، ۳۳، کتاب القناع ۱/ ۳۳ طبع العصر المدنی۔

(۲) لسان العرب، اصطلاح مادہ (کتم) اخرجت للجر جانی ۱/ ۲۸۱۔

۳ - سورۃ بقرہ ۵۹۔

اسرار کا شرعی حکم:

۱ - اسرار صرف اپنی ذات کو سنانے کے لحاظ سے:

عبادات میں اسرار:

۶ - سری نمازیں: اس سے مراد وہ نمازیں ہیں جن میں جہر نہیں ہوتا، یعنی ظہر و عصر، فرائض ہوں یا نوافل، اوروں کی غفلت نمازیں۔ ثانیہ: حجابہ اور مالکیہ کے ایک قول کے مطابق اس میں ہر اس مستحب ہے، اور دوسرے قول کے مطابق مندوب ہے، اور حنفیہ کے نزدیک واجب ہے، اور ان نمازوں کو سری اس لئے کہا جاتا ہے کہ یہ دن کی نمازیں ہیں، اور حدیث میں ہے: ”صلاة النهار عجماء“ (دن کی نمازیں کوگی ہیں)، یعنی ان میں ایسی قرأت نہیں جو سنی جاسکے، اس حکم میں امام و منفرد یکساں ہیں، اور غیر حنفیہ کے نزدیک مقتدی کا بھی یہی حکم ہے، یہ تک حنفیہ کے، ایک مقتدی پر قرأت میں ہے (۲)۔

اقوال نماز میں اسرار:

الف - تکبیر تحریر:

۷ - امام کے لئے ائمہ رب سے تکبیر نہایت مستحب ہے کہ مقتدی سن

(۱) حدیث ”صلاة النهار عجماء“ کی روایت عبد اللہ بن مسعود سے ہے کہ وہ ابو سعید سے کہتے ہیں کہ میں نے اسے غریب قرار دیا ہے، مجموع میں نووی نے کہا کہ یہ حدیث باطل ہے جس کی کوئی اصل نہیں۔ طاہری نے در تفسیر سے ان کا یہ قول نقل کیا ہے کہ یہی حدیث سے مروی نہیں، بلکہ اقوال فقہاء میں سے ہے (نصب الراية ۲/ ۲۱۲، طبع مطبعہ دارالماہون، المجموع مسمووی ۲/ ۳۸۹، طبع البحر یہ المقاصد للحدود ۲/ ۲۶۵، طبع کردہ مکتبۃ المدینہ مصر)۔

(۲) فتح القدیر ۱/ ۲۸۳، ۲۸۵، ۳۳۰، طبع دار احیاء التراث العربی، دار الفکر، الدار الخار ۱/ ۵۵، ۵۸، طبع دار احیاء التراث العربی، لاہور، تفسیر الفقہ ۱/ ۵۰، طبع دار المعرفۃ العربیہ ۱/ ۸۱، شرح الطحطاوی ۱/ ۳۱۳، لاہور، دار الفکر، طبع ۱/ ۳۳، اثنی عشری قدیمہ ۱/ ۵۶، طبع مکتبۃ المصالح المدنیہ، کتب القناع عن مشن القناع ۱/ ۳۳، طبع العصر المدنی۔

جو اس کی شروعات کے قائل ہیں کہ نزدیک سے سر پڑھنا مسنون ہے، جہ مکر وہ ہے، لیکن جہ سے بھی نماز باطل نہیں ہوگی۔
نہیں (استفتاح)۔

ج- تعوذ (اعوذ باللہ پڑھنا):

۹- خود ماتہ کوٹا، کی طرح آہستہ پڑھا جائے (دونوں میں) (مفتی عکا)
ایک ہی قول ہے (۱)۔

د- ہر رکعت کے شروع میں غیر مقتدی کا بسم اللہ پڑھنا:

۱۰- نماز میں بسم اللہ کہنا خفیہ و خائبہ کے نزدیک سنت ہے، اور ثانیہ کے نزدیک واجب ہے، مالکیہ مشہور قول کے مطابق نوافل میں بسم اللہ کو مکروہ کہتے ہیں، اور نوافل میں بغیر کسی کراہت کے جوڑ کے قائل ہیں (۲)، خفیہ و خائبہ کے نزدیک اسے آہستہ پڑھنا مسنون ہے، اور ثانیہ کے نزدیک بسم اللہ میں جہر یا سر کیفیت قرأت کے تابع ہے، اور اس کی تفصیل اصطلاح (سلسلہ) میں ہے۔

ہ- قرأت فاتحہ:

۱۱- امام ائمہ جہری نمازوں میں سورہ فاتحہ آہستہ پڑھیں گے، اسی طرح جہری مابقی کی تیسری اور چوتھی رکعتوں کا حکم ہے، اور جو مقتدی کے لئے قرأت فاتحہ کے قائل ہیں ان کے نزدیک اس کے

لیس تاکہ وہ بھی عجبیہ کہہ لیں، اس لئے کہ ان کے لئے امام کی عجبیہ کے بعد ہی عجبیہ کہنی جائز ہے، مگر وہ سب سے زیادہ کوئی مقتدی زور سے عجبیہ کہے تاکہ وہ دوسروں کو سہارے دیا جس نے امام کی عجبیہ نہیں مانی وہ سن لے، اس سے کہ حضرت جابرؓ کی روایت ہے: "صلی بنا رسول اللہ ﷺ و ابو بکر خلعہ فادا کبر رسول اللہ ﷺ کبر ابو بکر یسمعون" (میں رسول اللہ ﷺ نے نماز پڑھانی اور آپ ﷺ کے پیچھے ہو کر تھے سب رسول اللہ ﷺ نے عجبیہ کہی تو ہمیں سنانے کے لئے ہو کر نے بھی عجبیہ کہی) متفق علیہ (۱)۔

ب- دعا و فتاح:

۸- دعا و فتاح وہاں اور دعا میں ہیں جن سے نماز شروع کی جائے مثلاً: "سبحانک اللہم و بحمدک" (۲) یا "و جہت و جہی" (۳)۔

مفسر ثانیہ اور خائبہ کے نزدیک یہ سنت ہے، مالکیہ کا اس میں اختلاف ہے، اس لئے کہ وہ اس کے قائل نہیں (۴)۔

(۱) ابھی ۱۳۶۱ھ حدیث مصلی بنا رسول اللہ ﷺ و ابو بکر خلعہ کی روایت بخاری نے حضرت عائشہؓ سے کی ہے جس کے الفاظ یہ ہیں: "فما کبر ابو بکر و لقد الی اللہ ﷺ الی جہہ و ابو بکر یسمعون" اور مسلم نے اسی حدیث کی روایت ابن مسمر سے کی ہے (فتح الباری ۴/۲۰۳ طبع المنقہ، صحیح مسلم تحقیق محمد فواد عبدالمبارک ۱۳۶۳ھ طبع عیسیٰ الخسی ۱۳۷۳ھ)۔

(۲) دعا و فتاح "سبحانک اللہم و بحمدک" ... کی تخریج (استفتاح فقرہ ۶ پر کردہ تہجی)۔

(۳) دعا و فتاح "و جہت و جہی" ... کی تخریج (استفتاح فقرہ ۶ پر کردہ تہجی)۔

(۴) رد المحتار علی الدر المختار ۱/۲۰۳ ۳۲۸ھ مرقی الفلاح ۱/۵۳ طبع دار لایان، المہذب فی فقہ الامام الشافعی ۱/۸۷ ۷۸ھ ابھی لابن قدامہ ۱/۲۰۳ ۲۵۷ھ طبع المریض المہذب، الخواکیر الدیوانی ۱/۲۰۵۔

(۱) رد المحتار علی الدر المختار ۱/۲۰۳ ۳۲۸ھ مرقی الفلاح ۱/۵۳ طبع دار لایان، المہذب فی فقہ الامام الشافعی ۱/۸۷ ۷۸ھ ابھی لابن قدامہ ۱/۲۰۳ ۲۵۷ھ طبع المریض المہذب، الخواکیر الدیوانی ۱/۲۰۵۔

(۲) رد المحتار علی الدر المختار ۱/۲۰۳ ۳۲۸ھ مرقی الفلاح ۱/۵۳ طبع دار لایان، کشاف الفتاویٰ عن مشن الفتاویٰ ۱/۳۰۰ ۳۱۰ھ طبع المصاحف المہذب ابھی لابن قدامہ ۱/۲۰۳ ۲۵۷ھ طبع المریض المہذب، المہذب فی فقہ الامام الشافعی ۱/۸۷ ۷۸ھ ابھی الخواکیر الدیوانی ۱/۲۰۵۔

پر آمین نئے کا حکم آیا ہے۔ تو اگر امام اس میں جہ نہ کرتا تو اس کے آمین نئے پر آپ مقتدی کے آمین سے کو مطلق نہ کرتے جیسا کہ افتاء کی حاست کا حکم ہے (۱)۔

ز۔ رکوع کی تسبیح:

۱۳۔ تسبیح بالاتفاق ہر مسنون ہے (۲)۔

ح۔ رکوع سے سر اٹھاتے ہوئے "سمع اللہ لمن حمدہ" اور "ربنا لک الحمد" کہنا:
۱۴۔ امام "سمع اللہ لمن حمدہ" جہرا کہے اور تمام لوگ سر "ربنا لک الحمد" کہیں۔

ط۔ سجدوں کی تسبیح:

۱۵۔ نمازی امام ہو یا مقتدی یا منفرد تسبیح سر ا کہے، اور اسی طرح دونوں سجدوں کے درمیان "کا۔ پلا۔ اور۔ اور۔" تشہید رسول اللہ ﷺ پر درود اور آئینہ مار میں، عاؤں کا بھی یہی حکم ہے۔
۱۶۔ سلام امام رور سے کہے گا۔ "و مقتدی منفرد آہستہ نہیں گے۔

خارج نماز میں آٹھ سو و سولہ سر ا کہنا:

۱۶۔ آٹھ سو کو جہرا سر ا کہنے میں فقہاء و فرائض کی مختلف آراء ہیں:
الف۔ ثنائیہ کا قول، امام احمد کی ایک روایت اور امام قسطلانی کے

لئے تمام رکعتوں میں فاتحہ سر ا ہے۔

حنفیہ و حنابلہ کے نزدیک جہری نمازوں میں منفرد کو فاتحہ کے سر ا جہر پڑھنے کا اختیار ہے، و ثنائیہ کے نزدیک جہر مستحب ہے۔
حنفیہ کے نزدیک وہ کے و نقل میں آہستہ پڑھنا واجب ہے، و مالکیہ، ثنائیہ و حنابلہ کے نزدیک مستحب ہے، اور سری نمازوں کی قضاء و سر رات میں کی جائے تو آہستہ تر رات کی جائے لی، بن قدس نے صریحت کی ہے کہ اس میں کسی کا اختلاف معلوم نہیں ہوتا، اور اگر جہری نمازوں کی قضاؤں میں پڑھے و رد امام ہو تو حنفیہ و مالکیہ کے نزدیک جہر واجب ہے، و ثنائیہ کے نزدیک آہستہ پڑھے، حنابلہ کے و قول ہیں، اور جمعہ و عیدین اور استسقاء میں قرأت جہرا کی جائے (۱)۔

و۔ امام مقتدی، و منفرد کا آمین کہنا:

۱۲۔ حنفیہ و مالکیہ کے نزدیک آمین سر ا اور ثنائیہ و حنابلہ کے نزدیک جہرا کہی جائے۔ سر آمین کے قائل فقہاء استدلال کرتے ہیں کہ یہ عام ہے، و عاؤں میں صل سر ہے، جیسے تشہید۔

جو فقہاء جہر کے قائل ہیں کا استدلال ہے کہ "ان النبی ﷺ قال: آمین و رفع بها صوته" (۲) (نبی ﷺ نے آمین بلند آواز میں کہی)، نیز اس لئے کہ رسول اللہ ﷺ نے امام کی آمین

(۱) ابھی ۱۱ طبع المباحث مرقی اصلاح ص ۱۵۳ طبع دار المیزان
المہذب ۱۱، ۱۲، ۱۳، ۱۴، ۱۵، ۱۶، ۱۷، ۱۸، ۱۹، ۲۰، ۲۱، ۲۲، ۲۳، ۲۴، ۲۵، ۲۶، ۲۷، ۲۸، ۲۹، ۳۰، ۳۱، ۳۲، ۳۳، ۳۴، ۳۵، ۳۶، ۳۷، ۳۸، ۳۹، ۴۰، ۴۱، ۴۲، ۴۳، ۴۴، ۴۵، ۴۶، ۴۷، ۴۸، ۴۹، ۵۰، ۵۱، ۵۲، ۵۳، ۵۴، ۵۵، ۵۶، ۵۷، ۵۸، ۵۹، ۶۰، ۶۱، ۶۲، ۶۳، ۶۴، ۶۵، ۶۶، ۶۷، ۶۸، ۶۹، ۷۰، ۷۱، ۷۲، ۷۳، ۷۴، ۷۵، ۷۶، ۷۷، ۷۸، ۷۹، ۸۰، ۸۱، ۸۲، ۸۳، ۸۴، ۸۵، ۸۶، ۸۷، ۸۸، ۸۹، ۹۰، ۹۱، ۹۲، ۹۳، ۹۴، ۹۵، ۹۶، ۹۷، ۹۸، ۹۹، ۱۰۰، ۱۰۱، ۱۰۲، ۱۰۳، ۱۰۴، ۱۰۵، ۱۰۶، ۱۰۷، ۱۰۸، ۱۰۹، ۱۱۰، ۱۱۱، ۱۱۲، ۱۱۳، ۱۱۴، ۱۱۵، ۱۱۶، ۱۱۷، ۱۱۸، ۱۱۹، ۱۲۰، ۱۲۱، ۱۲۲، ۱۲۳، ۱۲۴، ۱۲۵، ۱۲۶، ۱۲۷، ۱۲۸، ۱۲۹، ۱۳۰، ۱۳۱، ۱۳۲، ۱۳۳، ۱۳۴، ۱۳۵، ۱۳۶، ۱۳۷، ۱۳۸، ۱۳۹، ۱۴۰، ۱۴۱، ۱۴۲، ۱۴۳، ۱۴۴، ۱۴۵، ۱۴۶، ۱۴۷، ۱۴۸، ۱۴۹، ۱۵۰، ۱۵۱، ۱۵۲، ۱۵۳، ۱۵۴، ۱۵۵، ۱۵۶، ۱۵۷، ۱۵۸، ۱۵۹، ۱۶۰، ۱۶۱، ۱۶۲، ۱۶۳، ۱۶۴، ۱۶۵، ۱۶۶، ۱۶۷، ۱۶۸، ۱۶۹، ۱۷۰، ۱۷۱، ۱۷۲، ۱۷۳، ۱۷۴، ۱۷۵، ۱۷۶، ۱۷۷، ۱۷۸، ۱۷۹، ۱۸۰، ۱۸۱، ۱۸۲، ۱۸۳، ۱۸۴، ۱۸۵، ۱۸۶، ۱۸۷، ۱۸۸، ۱۸۹، ۱۹۰، ۱۹۱، ۱۹۲، ۱۹۳، ۱۹۴، ۱۹۵، ۱۹۶، ۱۹۷، ۱۹۸، ۱۹۹، ۲۰۰، ۲۰۱، ۲۰۲، ۲۰۳، ۲۰۴، ۲۰۵، ۲۰۶، ۲۰۷، ۲۰۸، ۲۰۹، ۲۱۰، ۲۱۱، ۲۱۲، ۲۱۳، ۲۱۴، ۲۱۵، ۲۱۶، ۲۱۷، ۲۱۸، ۲۱۹، ۲۲۰، ۲۲۱، ۲۲۲، ۲۲۳، ۲۲۴، ۲۲۵، ۲۲۶، ۲۲۷، ۲۲۸، ۲۲۹، ۲۳۰، ۲۳۱، ۲۳۲، ۲۳۳، ۲۳۴، ۲۳۵، ۲۳۶، ۲۳۷، ۲۳۸، ۲۳۹، ۲۴۰، ۲۴۱، ۲۴۲، ۲۴۳، ۲۴۴، ۲۴۵، ۲۴۶، ۲۴۷، ۲۴۸، ۲۴۹، ۲۵۰، ۲۵۱، ۲۵۲، ۲۵۳، ۲۵۴، ۲۵۵، ۲۵۶، ۲۵۷، ۲۵۸، ۲۵۹، ۲۶۰، ۲۶۱، ۲۶۲، ۲۶۳، ۲۶۴، ۲۶۵، ۲۶۶، ۲۶۷، ۲۶۸، ۲۶۹، ۲۷۰، ۲۷۱، ۲۷۲، ۲۷۳، ۲۷۴، ۲۷۵، ۲۷۶، ۲۷۷، ۲۷۸، ۲۷۹، ۲۸۰، ۲۸۱، ۲۸۲، ۲۸۳، ۲۸۴، ۲۸۵، ۲۸۶، ۲۸۷، ۲۸۸، ۲۸۹، ۲۹۰، ۲۹۱، ۲۹۲، ۲۹۳، ۲۹۴، ۲۹۵، ۲۹۶، ۲۹۷، ۲۹۸، ۲۹۹، ۳۰۰، ۳۰۱، ۳۰۲، ۳۰۳، ۳۰۴، ۳۰۵، ۳۰۶، ۳۰۷، ۳۰۸، ۳۰۹، ۳۱۰، ۳۱۱، ۳۱۲، ۳۱۳، ۳۱۴، ۳۱۵، ۳۱۶، ۳۱۷، ۳۱۸، ۳۱۹، ۳۲۰، ۳۲۱، ۳۲۲، ۳۲۳، ۳۲۴، ۳۲۵، ۳۲۶، ۳۲۷، ۳۲۸، ۳۲۹، ۳۳۰، ۳۳۱، ۳۳۲، ۳۳۳، ۳۳۴، ۳۳۵، ۳۳۶، ۳۳۷، ۳۳۸، ۳۳۹، ۳۴۰، ۳۴۱، ۳۴۲، ۳۴۳، ۳۴۴، ۳۴۵، ۳۴۶، ۳۴۷، ۳۴۸، ۳۴۹، ۳۵۰، ۳۵۱، ۳۵۲، ۳۵۳، ۳۵۴، ۳۵۵، ۳۵۶، ۳۵۷، ۳۵۸، ۳۵۹، ۳۶۰، ۳۶۱، ۳۶۲، ۳۶۳، ۳۶۴، ۳۶۵، ۳۶۶، ۳۶۷، ۳۶۸، ۳۶۹، ۳۷۰، ۳۷۱، ۳۷۲، ۳۷۳، ۳۷۴، ۳۷۵، ۳۷۶، ۳۷۷، ۳۷۸، ۳۷۹، ۳۸۰، ۳۸۱، ۳۸۲، ۳۸۳، ۳۸۴، ۳۸۵، ۳۸۶، ۳۸۷، ۳۸۸، ۳۸۹، ۳۹۰، ۳۹۱، ۳۹۲، ۳۹۳، ۳۹۴، ۳۹۵، ۳۹۶، ۳۹۷، ۳۹۸، ۳۹۹، ۴۰۰، ۴۰۱، ۴۰۲، ۴۰۳، ۴۰۴، ۴۰۵، ۴۰۶، ۴۰۷، ۴۰۸، ۴۰۹، ۴۱۰، ۴۱۱، ۴۱۲، ۴۱۳، ۴۱۴، ۴۱۵، ۴۱۶، ۴۱۷، ۴۱۸، ۴۱۹، ۴۲۰، ۴۲۱، ۴۲۲، ۴۲۳، ۴۲۴، ۴۲۵، ۴۲۶، ۴۲۷، ۴۲۸، ۴۲۹، ۴۳۰، ۴۳۱، ۴۳۲، ۴۳۳، ۴۳۴، ۴۳۵، ۴۳۶، ۴۳۷، ۴۳۸، ۴۳۹، ۴۴۰، ۴۴۱، ۴۴۲، ۴۴۳، ۴۴۴، ۴۴۵، ۴۴۶، ۴۴۷، ۴۴۸، ۴۴۹، ۴۵۰، ۴۵۱، ۴۵۲، ۴۵۳، ۴۵۴، ۴۵۵، ۴۵۶، ۴۵۷، ۴۵۸، ۴۵۹، ۴۶۰، ۴۶۱، ۴۶۲، ۴۶۳، ۴۶۴، ۴۶۵، ۴۶۶، ۴۶۷، ۴۶۸، ۴۶۹، ۴۷۰، ۴۷۱، ۴۷۲، ۴۷۳، ۴۷۴، ۴۷۵، ۴۷۶، ۴۷۷، ۴۷۸، ۴۷۹، ۴۸۰، ۴۸۱، ۴۸۲، ۴۸۳، ۴۸۴، ۴۸۵، ۴۸۶، ۴۸۷، ۴۸۸، ۴۸۹، ۴۹۰، ۴۹۱، ۴۹۲، ۴۹۳، ۴۹۴، ۴۹۵، ۴۹۶، ۴۹۷، ۴۹۸، ۴۹۹، ۵۰۰، ۵۰۱، ۵۰۲، ۵۰۳، ۵۰۴، ۵۰۵، ۵۰۶، ۵۰۷، ۵۰۸، ۵۰۹، ۵۱۰، ۵۱۱، ۵۱۲، ۵۱۳، ۵۱۴، ۵۱۵، ۵۱۶، ۵۱۷، ۵۱۸، ۵۱۹، ۵۲۰، ۵۲۱، ۵۲۲، ۵۲۳، ۵۲۴، ۵۲۵، ۵۲۶، ۵۲۷، ۵۲۸، ۵۲۹، ۵۳۰، ۵۳۱، ۵۳۲، ۵۳۳، ۵۳۴، ۵۳۵، ۵۳۶، ۵۳۷، ۵۳۸، ۵۳۹، ۵۴۰، ۵۴۱، ۵۴۲، ۵۴۳، ۵۴۴، ۵۴۵، ۵۴۶، ۵۴۷، ۵۴۸، ۵۴۹، ۵۵۰، ۵۵۱، ۵۵۲، ۵۵۳، ۵۵۴، ۵۵۵، ۵۵۶، ۵۵۷، ۵۵۸، ۵۵۹، ۵۶۰، ۵۶۱، ۵۶۲، ۵۶۳، ۵۶۴، ۵۶۵، ۵۶۶، ۵۶۷، ۵۶۸، ۵۶۹، ۵۷۰، ۵۷۱، ۵۷۲، ۵۷۳، ۵۷۴، ۵۷۵، ۵۷۶، ۵۷۷، ۵۷۸، ۵۷۹، ۵۸۰، ۵۸۱، ۵۸۲، ۵۸۳، ۵۸۴، ۵۸۵، ۵۸۶، ۵۸۷، ۵۸۸، ۵۸۹، ۵۹۰، ۵۹۱، ۵۹۲، ۵۹۳، ۵۹۴، ۵۹۵، ۵۹۶، ۵۹۷، ۵۹۸، ۵۹۹، ۶۰۰، ۶۰۱، ۶۰۲، ۶۰۳، ۶۰۴، ۶۰۵، ۶۰۶، ۶۰۷، ۶۰۸، ۶۰۹، ۶۱۰، ۶۱۱، ۶۱۲، ۶۱۳، ۶۱۴، ۶۱۵، ۶۱۶، ۶۱۷، ۶۱۸، ۶۱۹، ۶۲۰، ۶۲۱، ۶۲۲، ۶۲۳، ۶۲۴، ۶۲۵، ۶۲۶، ۶۲۷، ۶۲۸، ۶۲۹، ۶۳۰، ۶۳۱، ۶۳۲، ۶۳۳، ۶۳۴، ۶۳۵، ۶۳۶، ۶۳۷، ۶۳۸، ۶۳۹، ۶۴۰، ۶۴۱، ۶۴۲، ۶۴۳، ۶۴۴، ۶۴۵، ۶۴۶، ۶۴۷، ۶۴۸، ۶۴۹، ۶۵۰، ۶۵۱، ۶۵۲، ۶۵۳، ۶۵۴، ۶۵۵، ۶۵۶، ۶۵۷، ۶۵۸، ۶۵۹، ۶۶۰، ۶۶۱، ۶۶۲، ۶۶۳، ۶۶۴، ۶۶۵، ۶۶۶، ۶۶۷، ۶۶۸، ۶۶۹، ۶۷۰، ۶۷۱، ۶۷۲، ۶۷۳، ۶۷۴، ۶۷۵، ۶۷۶، ۶۷۷، ۶۷۸، ۶۷۹، ۶۸۰، ۶۸۱، ۶۸۲، ۶۸۳، ۶۸۴، ۶۸۵، ۶۸۶، ۶۸۷، ۶۸۸، ۶۸۹، ۶۹۰، ۶۹۱، ۶۹۲، ۶۹۳، ۶۹۴، ۶۹۵، ۶۹۶، ۶۹۷، ۶۹۸، ۶۹۹، ۷۰۰، ۷۰۱، ۷۰۲، ۷۰۳، ۷۰۴، ۷۰۵، ۷۰۶، ۷۰۷، ۷۰۸، ۷۰۹، ۷۱۰، ۷۱۱، ۷۱۲، ۷۱۳، ۷۱۴، ۷۱۵، ۷۱۶، ۷۱۷، ۷۱۸، ۷۱۹، ۷۲۰، ۷۲۱، ۷۲۲، ۷۲۳، ۷۲۴، ۷۲۵، ۷۲۶، ۷۲۷، ۷۲۸، ۷۲۹، ۷۳۰، ۷۳۱، ۷۳۲، ۷۳۳، ۷۳۴، ۷۳۵، ۷۳۶، ۷۳۷، ۷۳۸، ۷۳۹، ۷۴۰، ۷۴۱، ۷۴۲، ۷۴۳، ۷۴۴، ۷۴۵، ۷۴۶، ۷۴۷، ۷۴۸، ۷۴۹، ۷۵۰، ۷۵۱، ۷۵۲، ۷۵۳، ۷۵۴، ۷۵۵، ۷۵۶، ۷۵۷، ۷۵۸، ۷۵۹، ۷۶۰، ۷۶۱، ۷۶۲، ۷۶۳، ۷۶۴، ۷۶۵، ۷۶۶، ۷۶۷، ۷۶۸، ۷۶۹، ۷۷۰، ۷۷۱، ۷۷۲، ۷۷۳، ۷۷۴، ۷۷۵، ۷۷۶، ۷۷۷، ۷۷۸، ۷۷۹، ۷۸۰، ۷۸۱، ۷۸۲، ۷۸۳، ۷۸۴، ۷۸۵، ۷۸۶، ۷۸۷، ۷۸۸، ۷۸۹، ۷۹۰، ۷۹۱، ۷۹۲، ۷۹۳، ۷۹۴، ۷۹۵، ۷۹۶، ۷۹۷، ۷۹۸، ۷۹۹، ۸۰۰، ۸۰۱، ۸۰۲، ۸۰۳، ۸۰۴، ۸۰۵، ۸۰۶، ۸۰۷، ۸۰۸، ۸۰۹، ۸۱۰، ۸۱۱، ۸۱۲، ۸۱۳، ۸۱۴، ۸۱۵، ۸۱۶، ۸۱۷، ۸۱۸، ۸۱۹، ۸۲۰، ۸۲۱، ۸۲۲، ۸۲۳، ۸۲۴، ۸۲۵، ۸۲۶، ۸۲۷، ۸۲۸، ۸۲۹، ۸۳۰، ۸۳۱، ۸۳۲، ۸۳۳، ۸۳۴، ۸۳۵، ۸۳۶، ۸۳۷، ۸۳۸، ۸۳۹، ۸۴۰، ۸۴۱، ۸۴۲، ۸۴۳، ۸۴۴، ۸۴۵، ۸۴۶، ۸۴۷، ۸۴۸، ۸۴۹، ۸۵۰، ۸۵۱، ۸۵۲، ۸۵۳، ۸۵۴، ۸۵۵، ۸۵۶، ۸۵۷، ۸۵۸، ۸۵۹، ۸۶۰، ۸۶۱، ۸۶۲، ۸۶۳، ۸۶۴، ۸۶۵، ۸۶۶، ۸۶۷، ۸۶۸، ۸۶۹، ۸۷۰، ۸۷۱، ۸۷۲، ۸۷۳، ۸۷۴، ۸۷۵، ۸۷۶، ۸۷۷، ۸۷۸، ۸۷۹، ۸۸۰، ۸۸۱، ۸۸۲، ۸۸۳، ۸۸۴، ۸۸۵، ۸۸۶، ۸۸۷، ۸۸۸، ۸۸۹، ۸۹۰، ۸۹۱، ۸۹۲، ۸۹۳، ۸۹۴، ۸۹۵، ۸۹۶، ۸۹۷، ۸۹۸، ۸۹۹، ۹۰۰، ۹۰۱، ۹۰۲، ۹۰۳، ۹۰۴، ۹۰۵، ۹۰۶، ۹۰۷، ۹۰۸، ۹۰۹، ۹۱۰، ۹۱۱، ۹۱۲، ۹۱۳، ۹۱۴، ۹۱۵، ۹۱۶، ۹۱۷، ۹۱۸، ۹۱۹، ۹۲۰، ۹۲۱، ۹۲۲، ۹۲۳، ۹۲۴، ۹۲۵، ۹۲۶، ۹۲۷، ۹۲۸، ۹۲۹، ۹۳۰، ۹۳۱، ۹۳۲، ۹۳۳، ۹۳۴، ۹۳۵، ۹۳۶، ۹۳۷، ۹۳۸، ۹۳۹، ۹۴۰، ۹۴۱، ۹۴۲، ۹۴۳، ۹۴۴، ۹۴۵، ۹۴۶، ۹۴۷، ۹۴۸، ۹۴۹، ۹۵۰، ۹۵۱، ۹۵۲، ۹۵۳، ۹۵۴، ۹۵۵، ۹۵۶، ۹۵۷، ۹۵۸، ۹۵۹، ۹۶۰، ۹۶۱، ۹۶۲، ۹۶۳، ۹۶۴، ۹۶۵، ۹۶۶، ۹۶۷، ۹۶۸، ۹۶۹، ۹۷۰، ۹۷۱، ۹۷۲، ۹۷۳، ۹۷۴، ۹۷۵، ۹۷۶، ۹۷۷، ۹۷۸، ۹۷۹، ۹۸۰، ۹۸۱، ۹۸۲، ۹۸۳، ۹۸۴، ۹۸۵، ۹۸۶، ۹۸۷، ۹۸۸، ۹۸۹، ۹۹۰، ۹۹۱، ۹۹۲، ۹۹۳، ۹۹۴، ۹۹۵، ۹۹۶، ۹۹۷، ۹۹۸، ۹۹۹، ۱۰۰۰، ۱۰۰۱، ۱۰۰۲، ۱۰۰۳، ۱۰۰۴، ۱۰۰۵، ۱۰۰۶، ۱۰۰۷، ۱۰۰۸، ۱۰۰۹، ۱۰۱۰، ۱۰۱۱، ۱۰۱۲، ۱۰۱۳، ۱۰۱۴، ۱۰۱۵، ۱۰۱۶، ۱۰۱۷، ۱۰۱۸، ۱۰۱۹، ۱۰۲۰، ۱۰۲۱، ۱۰۲۲، ۱۰۲۳، ۱۰۲۴، ۱۰۲۵، ۱۰۲۶، ۱۰۲۷، ۱۰۲۸، ۱۰۲۹، ۱۰۳۰، ۱۰۳۱، ۱۰۳۲، ۱۰۳۳، ۱۰۳۴، ۱۰۳۵، ۱۰۳۶، ۱۰۳۷، ۱۰۳۸، ۱۰۳۹، ۱۰۴۰، ۱۰۴۱، ۱۰۴۲، ۱۰۴۳، ۱۰۴۴، ۱۰۴۵، ۱۰۴۶، ۱۰۴۷، ۱۰۴۸، ۱۰۴۹، ۱۰۵۰، ۱۰۵۱، ۱۰۵۲، ۱۰۵۳، ۱۰۵۴، ۱۰۵۵، ۱۰۵۶، ۱۰۵۷، ۱۰۵۸، ۱۰۵۹، ۱۰۶۰، ۱۰۶۱، ۱۰۶۲، ۱۰۶۳، ۱۰۶۴، ۱۰۶۵، ۱۰۶۶، ۱۰۶۷، ۱۰۶۸، ۱۰۶۹، ۱۰۷۰، ۱۰۷۱، ۱۰۷۲، ۱۰۷۳، ۱۰۷۴، ۱۰۷۵، ۱۰۷۶، ۱۰۷۷، ۱۰۷۸، ۱۰۷۹، ۱۰۸۰، ۱۰۸۱، ۱۰۸۲، ۱۰۸۳، ۱۰۸۴، ۱۰۸۵، ۱۰۸۶، ۱۰۸۷، ۱۰۸۸، ۱۰۸۹، ۱۰۹۰، ۱۰۹۱، ۱۰۹۲، ۱۰۹۳، ۱۰۹۴، ۱۰۹۵، ۱۰۹۶، ۱۰۹۷، ۱۰۹۸، ۱۰۹۹، ۱۱۰۰، ۱۱۰۱، ۱۱۰۲، ۱۱۰۳، ۱۱۰۴، ۱۱۰۵، ۱۱۰۶، ۱۱۰۷، ۱۱۰۸، ۱۱۰۹، ۱۱۱۰، ۱۱۱۱، ۱۱۱۲، ۱۱۱۳، ۱۱۱۴، ۱۱۱۵، ۱۱۱۶، ۱۱۱۷، ۱۱۱۸، ۱۱۱۹، ۱۱۲۰، ۱۱۲۱، ۱۱۲۲، ۱۱۲۳، ۱۱۲۴، ۱۱۲۵، ۱۱۲۶، ۱۱۲۷، ۱۱۲۸، ۱۱۲۹، ۱۱۳۰، ۱۱۳۱، ۱۱۳۲، ۱۱۳۳، ۱۱۳۴، ۱۱۳۵، ۱۱۳۶، ۱۱۳۷، ۱۱۳۸، ۱۱۳۹، ۱۱۴۰، ۱۱۴۱، ۱۱۴۲، ۱۱۴۳، ۱۱۴۴، ۱۱۴۵، ۱۱۴۶، ۱۱۴۷، ۱۱۴۸، ۱۱۴۹، ۱۱۵۰، ۱۱۵۱، ۱۱۵۲، ۱۱۵۳، ۱۱۵۴، ۱۱۵۵، ۱۱۵۶، ۱۱۵۷، ۱۱۵۸، ۱۱۵۹، ۱۱۶۰، ۱۱۶۱، ۱۱۶۲، ۱۱۶۳، ۱۱۶۴، ۱۱۶۵، ۱۱۶۶، ۱۱۶۷، ۱۱۶۸، ۱۱۶۹، ۱۱۷۰، ۱۱۷۱، ۱۱۷۲، ۱۱۷۳، ۱۱۷۴، ۱۱۷۵، ۱۱۷۶، ۱۱۷۷، ۱۱۷۸، ۱۱۷۹، ۱۱۸۰، ۱۱۸۱، ۱۱۸۲، ۱۱۸۳، ۱۱۸۴، ۱۱۸۵، ۱۱۸۶، ۱۱۸۷، ۱۱۸۸، ۱۱۸۹، ۱۱۹۰، ۱۱۹۱، ۱۱۹۲، ۱۱۹۳، ۱۱۹۴، ۱۱۹۵، ۱۱۹۶، ۱۱۹۷، ۱۱۹۸، ۱۱۹۹، ۱۲۰۰، ۱۲۰۱، ۱۲۰۲، ۱۲۰۳، ۱۲۰۴، ۱۲۰۵، ۱۲۰۶، ۱۲۰۷، ۱۲۰۸، ۱۲۰۹، ۱۲۱۰، ۱۲۱۱، ۱۲۱۲، ۱۲۱۳، ۱۲۱۴، ۱۲۱۵، ۱۲۱۶، ۱۲۱۷، ۱۲۱۸، ۱۲۱۹، ۱۲۲۰، ۱۲۲۱، ۱۲۲۲، ۱۲۲۳، ۱۲۲۴، ۱۲۲۵، ۱۲۲۶، ۱۲۲۷، ۱۲۲۸، ۱۲۲۹، ۱۲۳۰، ۱۲۳۱، ۱۲۳۲، ۱۲۳۳، ۱۲۳۴، ۱۲۳۵، ۱۲۳۶، ۱۲۳۷، ۱۲۳۸، ۱۲۳۹، ۱۲۴۰، ۱۲۴۱، ۱۲۴۲، ۱۲۴۳، ۱۲۴۴، ۱۲۴۵، ۱۲۴۶، ۱۲۴۷، ۱۲۴۸، ۱۲۴۹، ۱۲۵۰، ۱۲۵۱، ۱۲۵۲، ۱۲۵۳، ۱۲۵۴، ۱۲۵۵، ۱۲۵۶، ۱۲۵۷، ۱۲۵۸، ۱۲۵۹، ۱۲۶۰، ۱۲۶۱، ۱۲۶۲، ۱۲۶۳، ۱۲۶۴، ۱۲۶۵، ۱۲۶۶، ۱۲۶۷، ۱۲۶۸، ۱۲۶۹، ۱۲۷۰، ۱۲۷۱، ۱۲۷۲، ۱۲۷۳، ۱۲۷۴، ۱۲۷۵، ۱۲۷۶، ۱۲۷۷، ۱۲۷۸، ۱۲۷۹، ۱۲۸۰، ۱۲۸۱، ۱۲۸۲، ۱۲۸۳، ۱۲۸۴، ۱۲۸۵، ۱۲۸۶، ۱۲۸۷، ۱۲۸۸، ۱۲۸۹، ۱۲۹۰، ۱۲۹۱، ۱۲۹۲، ۱۲۹۳، ۱۲۹۴، ۱۲۹۵، ۱۲۹۶، ۱۲۹۷، ۱۲۹۸، ۱۲۹۹، ۱۳۰۰، ۱۳۰۱، ۱۳۰۲، ۱۳۰۳، ۱۳۰۴، ۱۳۰۵، ۱۳۰۶، ۱۳۰۷، ۱۳۰۸، ۱۳۰۹، ۱۳۱۰، ۱۳۱۱، ۱۳۱۲، ۱۳۱۳، ۱۳۱۴، ۱۳۱۵، ۱۳۱۶، ۱۳۱۷، ۱۳۱۸، ۱۳۱۹، ۱۳۲۰، ۱۳۲۱، ۱۳۲۲، ۱۳۲۳، ۱۳۲۴، ۱۳۲۵، ۱۳۲۶، ۱۳۲۷، ۱۳۲۸، ۱۳۲۹،

نزدیک مختار یہ ہے کہ تعویذ میں جم مستحب ہے۔

ب۔ اس میں صرف حمزہ و راں کے موشین کا اختلاف ہے۔

ج۔ جبر الیہ سر اپڑا ہونے میں اختیار ہے، حنفیہ کے نزدیک بھی صحیح ہے، ورنہ یہ حناجہ کا ایک قول ہے۔

د۔ مطلقاً اخفاء کیا جائے، یہ حمیہ کا ایک قول، حنابلہ کی ایک روایت و حمزہ کی ایک روایت ہے۔

ه۔ صرف فاتح کے شروع میں تعویذ جبراً اور باقی پورے فقرہ میں خفاء، یہ حمزہ کی دوسری روایت ہے۔

اس سلسلہ میں سہلہ کا قلم تعویذ کے تابع ہے بلکہ مانع سے روایت ہے کہ وہ پورے فقرہ میں سورتوں اور آیات کے افتتاح کے وقت تعویذ میں خفاء اور سہلہ میں جبر فرماتے تھے۔

مذکورہ تفصیل مرد کے لئے ہے، اور عورت کا جبر صرف اپنی ذات کو سنا ہے، اس کے حق میں جبر سری کے مانند ہے، اور اس کے جبر کا اہل و اولیٰ ورحہ یک ہی ہے، حاصل یہ ہے کہ اس کے حق میں جبر ہر برآمد ہیں، کیونکہ اس کی آواز ستر کی مانند ہے، اور بسا اوقات اس کی آواز کا شہابہ عث نشہ ہوتا ہے، بلکہ اس کے جبر کا ایک ہی وجہ ہے کہ وہ صرف اپنی ذات کو سنائے، اور یہ اسے ستر اپڑا ہوا نہیں ہے، بلکہ اس کے اسرار کا دوسرا وجہ ہے، اور وہ یہ کہ صرف زبان کو حرکت دے اور اپنی ذات کو بھی نہ سنائے، لہذا اس کے جبر کی طرح سر کا بھی اہل و اولیٰ ورحہ نہیں ہے۔

تفصیل کے لئے دیکھئے حناج (استعاذہ) (سہلہ)۔

دہم۔ افعال میں اسرار:

زکاة:

۱۔ ابو جبر بن احمد بن کتبہ میں کہ فرض صدقات میں بالاتفاق اظہار افضل ہے جیسا کہ فرض مازوں اور تمیز انص شریعت کا حکم ہے، اس لئے کہ ہاں اس کے ریمو پنے اسلام اور اپنے مال کی حفاظت کرنا ہے (۱)۔

حنفیہ مالکیہ کا یہ ہے کہ صحیح قول کے مطابق فقہ کو یہ معلوم ہونا ضروری نہیں کہ اس کو جو مال دیا گیا ہے وہ زکاة ہے، یہ کہ اس سے اس کا مال نوتا ہے، اس لئے اس کو زکاة دیتے ہوئے حدیث کے بجائے اخفاء ہی افضل ہے (۲)۔

ثانیہ کہتے ہیں کہ زکاة نکالنے میں اظہار افضل ہے تاکہ دوسرے بھی بخیر رہی طرح عمل کریں، نیز اس کی طرف سے بدعتی پیدا نہ ہو (۳)۔

حنابلہ کے نزدیک زکاة نکالنے میں اظہار مستحب ہے، خواہ کسی بھی جگہ نہ ہو، ہاں کے لوگ زکاة نکالتے ہو یا نہ نکالتے ہوں، ورنہ وہ زکاة نکال کر وہ بدعتی ہو کر کرے یا نہ کرے، اس لئے کہ اظہار میں اس شخص سے شبہ کی غی ہوتی ہے، اور یہ بھی ممکن ہے کہ اس کی پیروی کی جائے، اور جسے یہ معلوم ہو کہ فلاں آدمی زکاة لینے کا مستحق ہے، خود ظن غائب ہی سے معلوم ہو تو اس کے سے اس کو یہ بتانا مکروہ ہے کہ یہ زکاة ہے، اور اگر لینے والا زکاة لینے کا عادی نہ ہو تو اس کے علم میں لائے بغیر اس کو زکاة دینا کافی نہیں، اس سے کہ ظاہر یہ ہے کہ وہ

(۱) نظام القرآن ۱/ ۳۶۱ شرح المنہج ۱/ ۳۱۸۔

(۲) مرقاۃ المفاتیح ۳۸۹، ۳۹۰ طبع دارالایمان، الشرح الکبیر مع جامعہ مدرستی ۱/ ۵۰۰، المیزان فی تہ الامام علی ۱/ ۸۹، الفوائد الدینی ۱/ ۲۰۶، ۲۳۸، المنہج لابن قدامہ ۱/ ۵۶۹ طبع المیزان الحدیث۔

(۳) روحۃ الطالبین للحوئی ۲/ ۳۳۰۔

() المجموع ۳/ ۲۲۳، ۲۲۵، الفروع ۱/ ۳۰۲، طبع المیزان بشر ۱/ ۲۵۲، ۲۵۳، ابن ماجہ ۱/ ۲۹۱، تحفۃ فضلاء البحر ۲/ ۲۰، جامعہ المدینتی علی الشرح الکبیر ۱/ ۲۳۳، فتح القدر ۱/ ۲۸۸، ۲۸۹، کشاف الفتاویٰ ۱/ ۳۳۲، طبع العصر حدیث۔

زکاۃ کو قبول نہیں کرے گا (۱)۔

صدقات مافلہ:

۱۸- حنفیہ مالکیہ، شافعیہ و حنبلیہ فرماتے ہیں کہ صدقات مافلہ میں فقراء، غبار سے افضل ہے، ان کے لئے نفل صدقہ، پینے والے کے لئے فقراء، مسکین ہے۔ چونکہ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: "ان تبدوا الصدقات فنعنا ہي، وان یخفوها ویؤثروا الفقراء فیہو حیر لکم، ویکفر عنکم من سبتکم واللہ بما تعملون حبیرو" (۲) "تم صدقات کو ظاہر کرو جب بھی چھپی بات ہے، اگر نہیں چھپاؤ، رقیبوں کو وہ سب تو یہ تمہارے حق میں اور بستہ ہے، ورنہ تم سے تمہارے کچھ سنا بھی ہو، مگر، گناہ تم جو کچھ بھی کرتے ہو اللہ اس سے خبردار ہے۔"

اور حضرت ابوہریرہؓ سے مروی روایت ہے: "سبعة یظلمہم اللہ فی ظلمہ یوم لا ظل الا ظلمہ" (سات آدمی ایسے ہیں جن کو اللہ تعالیٰ اس روز پناہ سے عطا فرمائیں گے جس روز اللہ کے سایہ کے مایہ کو کوئی سایہ نہ ہوگا)، اور ان میں سے ایک اس آدمی کو شمار فرمایا جو تنصیف بصدقۃ فاحصاھا حتی لا تعلم یحیہ ما تنفق شحالہ" (۳) (صدقہ کرے، اس سے اس طرح مخفی رکھے کہ اس کے دامن ہاتھ کو بھی یہ محسوس نہ ہو کہ میں ہاتھ سے کیا شرت یا ہے۔)

یہ روایت ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "اصابع

(۱) شرح مشکوٰۃ روایات ۱/۲۰۲

(۲) سورہ بقرہ ۲۷۷

(۳) حدیث: "سبعة یظلمہم اللہ فی ظلمہ یوم لا ظل الا ظلمہ" کی روایت م. بخاری و امام مسلم نے حضرت ابوہریرہؓ سے مروی ہے اور غلوہ الفاظ مسلم کے ہیں (فتح الباری ۲/۳۳ طبع استنباط صحیح مسلم تحقیق محقق ابو عبد اللہ البانی ۵/۲۵۲ طبع عینی النجفی ۱۳۷۳ھ)۔

المعروف نفی مصارع سوء و صدقۃ السر تطفی عصب الرب، و صلیۃ الرحم تربد فی العمر" (۱) (بھدلی کے کام ہے۔ انجام سے بچاتے ہیں، اور خفیہ طور پر صدقہ اللہ تعالیٰ کے غضب کو بخند کرتا ہے اور صدر حمی ربانی عمر کا رعبہ ہے)، اور اس لئے بھی کہ اس طرح پر صدقہ کرنے سے صرف اللہ تعالیٰ کی رضا منسو ہوئی ہے۔ دین عباس فرماتے ہیں کہ "اللہ تعالیٰ نے خفیہ طور پر نفل صدقہ کرنے کو عباد پر صدقہ پرست مافضل بنایا ہے" (۲)۔

قیام نفل:

۱۹- حنفیہ، حنبلیہ کا مذہب یہ ہے کہ رات کے نفل کی قرأت میں حد و حدوں کا اختیار ہے، البتہ اگر ہم سے قرأت میں نشاط ہوتا ہو، یا اس کے پاس کوئی شخص قرأت سن رہا ہو، یا اس سے استفادہ کر رہا ہو تو جب افضل ہے، اور اگر اس کے پاس کوئی تجھ پر چڑھا ہو، یا اس کی سوز

(۱) حدیث: "صنائع المعروف نفی مصارع سوء" کی روایت طبرانی نے المعجم الکبیر میں حضرت ابو امامہ سے مروی ہے۔ فقہی کے کہا کہ اس کی سند حسن ہے، البانی نے تقریباً ان ہی الفاظ کے ساتھ بیان کر کے اس کو صحیح قرار دیا ہے اور اس کو مسکری طبرانی، فقہی اور مقدسی کی طرف منسوب کیا ہے (مجمع الزوائد ۱۵/۱۵۱ طبع کردہ مکتبۃ القدسی، ممبئی، جامع البیہر تحقیق البانی ۳/۲۳۰ طبع کردہ المکتب الاسلامی)۔

(۲) طبری نے اللہ تعالیٰ کے ارشاد: "مَنْ قَبِلُوا الصَّلَاتِ لَبِثًا هِيَ قُرْبٌ نَعَفَوْهَا وَتَوَثَّوْهَا فَتَقَرَّبَ إِلَيْهِمْ خَيْرٌ لَّكُمْ" کی تفسیر کرتے ہوئے ابن عباس کے نزدیک روایت ہے علی بن ابی طلحہ عن ابن عباس کے طریق سے کہ ہے حافظ ابن حجر نے کہا ہے کہ علی بن ابی طلحہ نے حضرت ابن عباس سے مرسل بیان کیا ہے۔ انہوں نے حضرت ابن عباس کو دیکھا نہیں ہے (تفسیر طبری ۵/۵۸۳ طبع دار طعارف مصر، تفسیر ابن کثیر ۱/۵۷۳ طبع دار لاندس، تقریب ابو حنیفہ ۲/۳۹۲) اور دیکھئے عراقی الاخراج ۱/۸۹ ص ۳۹۰، المہذب فی فقہ امام الشافعی ۱/۱۸۳ طبع دار المعرفہ تلیوی و میرہ ۳/۲۰۲، ۲/۵۰۵، طابع احکام القرآن القرطبی ۳/۳۳۲، کشف القناع عن مشن طابع ۲/۲۶۶ طبع مصادراتیہ لکھنؤ ۱۲۷۵ھ۔

بند ہونے سے کسی کو پریشانی ہو تو نہ پہلی ہے، اور اگر وہاں باتوں میں سے کوئی نہ ہو تو جس صورت کو چاہے اختیار کرے (۱)۔ عبد اللہ بن ابوقیس فرماتے ہیں کہ میں نے حضرت عائشہ سے دریافت کیا کہ رسول اللہ ﷺ قرأت کس طرح فرماتے تھے؟ انہوں نے جواب دیا: ”کل ذلك كان يفعل، وبما نسو، وبما جهر“ (۲) (آپ ﷺ ہر صورت کو اختیار فرماتے تھے کبھی قرأت نہ فرماتے اور کبھی جہراً)۔

حضرت ابو ہریرہ فرماتے ہیں: ”كانت قراءاة النبي ﷺ بالليل يرفع طورا، ويخفض طورا“ (۳) (رات کثرت میں آپ ﷺ کبھی آواز بلند فرماتے اور کبھی پست)۔

مالک کہتے ہیں کہ رات کے نوافل میں جہر مستحب ہے اور وہ سر سے افضل ہے، کیونکہ رات کی نماز تاریک اوقات میں ہوتی ہے تو قرأت کرنے والا زور سے پڑھ کر گزرنے والوں کو متنبہ کرتا ہے، اور قرأت کو سن کر گناہ جو بھڑکتی ہیں اس کا اللہ بیشہ نہیں ہے۔ کیونکہ رات کو کثرت بیشہ سے غیہ و میں مشغول رہتے ہیں، جب کہ رات میں یہ نہیں ہوتا (۴)۔

(۱) المغنی ۳/۱۳۹ طبع المکتاب، کتاب التلاوة ۳/۳۲ طبع المصنوع، ابن ماجہ ۳/۳۵۸۔

(۲) حضرت عبد اللہ بن ابی قیس کی حدیث کی روایت ترمذی نے کی ہے اور کہا کہ یہ حدیث صحیح غریب ہے صاحب مصنفی نے کہا ہے کہ اس کو پانچ حدیثوں سے روایت کیا ہے احمد بن حنبل، ترمذی، ابو داؤد، نسائی اور ابن ماجہ شکانی نے کہا ہے کہ اس کے رجال صحیح کے رجال ہیں (تحتہ ۱۱۲/۵۲۸ تاریخ کردہ المکتبۃ الشریعہ، بیروت طبع ۱۳۷۳ھ)۔

(۳) حدیث ”كانت قراءاة رسول الله ﷺ بالليل يرفع طورا، ويخفض طورا“ کی روایت ابو داؤد نے حضرت ابو ہریرہؓ سے کی ہے اور حدیث پر منذری نے شکوت فرمایا ہے اور عبد القادر داؤد نے کہا کہ اس کی سند حسن ہے (معجم المبرور ۵۰۹/۱ طبع المکتبۃ جامعہ اصول تحقیق عبد القادر داؤد ۵۷۱/۵ تاریخ کردہ المکتبۃ الشریعہ)۔

(۴) ابو داؤد ۳/۲۳۳ طبع دار المعرفہ۔

ثانفیع کہتے ہیں کہ اگر سونے، طے یا کسی نمازی وغیرہ کو تکلیف نہ ہو تو رات کے نوافل میں مطلقاً جہر کی درمیانی صورت اختیار کرنا مستحسن ہے، لیکن تراویح میں جہر یا جائے، اور درمیانی صورت سے مراد یہ ہے کہ اپنی بات کو رات کے نوافل میں جہر سے زیادہ آواز ہو لیکن اس زیادتی کی آواز قرآن میں لوگوں تک نہ جائے اور اس میں مناسب بعض حضرات کا یہ قول ہے کہ کبھی جہر کرے اور کبھی سر نہ کرے (۱)۔

نماز سے باہر کی دعائیں اور ذکر:

۲۰۔ حنفیہ، ثانفیع اور حنبلیہ فرماتے ہیں کہ دعائیں اور اذکار میں عموماً جہر کے عمارے سر افضل ہے، چنانچہ حنفیہ و حنبلیہ کے ایک ال میں سنت ہے، اور ثانفیع کے ایک مستحب ہے، یہ کہ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ”ادعوا ربکم تضرعاً وحمیماً“ (۲) (اپنے پروردگار سے دعا کرو، مائتہ کی کے ساتھ)۔ (پچھلے پچھلے)۔ اس سے مراد پکارنا ہے تاکہ ریا سے حفاظت رہے، اسی پر اللہ تعالیٰ نے اپنے نبی حضرت زکریا کی تعریف فرمائی، ان کے متعلق ارشاد فرمایا: ”ادعوا ربکم تضرعاً وحمیماً“ (۳) (کامل ذکر ہے) وہ وقت جب انہوں نے اپنے پروردگار کو ثقیہ طور پر پکارا)۔ نیز اس لئے کہ سر اغلاص کے زیادہ قریب ہے اور حدیث میں ہے: ”خیر الذکر الخفی“ (۴) (سریں ذکر وہ ہے جو مخفی ہو)۔

(۱) حاشیہ النحل علی شرح المنہج ۱/۲۹۶ طبع دار احیاء التراث العربیہ۔

(۲) سورۃ اعراسہ ۵۵۔

(۳) سورۃ نوح ۳۔

(۴) حدیث ”خیر الذکر الخفی“... کی روایت احمد و ابو یعلیٰ نے حضرت سعد بن مالک سے مرفوعاً کی ہے اور ابن حبان نے سعد بن ابی وقاص سے مرفوعاً اس کی روایت کی ہے اور دونوں سندوں میں محمد بن عبد الرحمن بن یسیر ہیں جنہی نے کہا ہے کہ ابن حبان سے اس کی توثیق کی ہے اور اس میں

عرفہ کے مدار و کار و تہذیب میں آواز کا بلند کرنا سر سے افضل ہے۔
اس سے کہ حقیقہ و حساب کے نزدیک عرفات میں تہذیب و عام میں
آواز بلند سنت ہیں، ورنہ ثانیہ کے نزدیک مندوب میں، آواز اتنی
بلند کی جائے کہ مشقت نہ ہو، ورنہ عام میں بہت زیادہ جہر نہ ہو۔ چونکہ
رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "جاءني جبريل عليه السلام فقال
يا محمد، من اصحابك فليرفعوا اصواتهم بالتلبية، فادبها
من شعار الحج" (۱) (جبریل علیہ السلام نے میرے پاس تشریف
لا کر کہا کہ اے محمد! اپنے اصحاب کو حکم کیجئے کہ وہ تہذیب آواز بلند پر نہیں۔
اس لئے کہ یہ شعار حج میں سے ہے)، اور رسول اللہ ﷺ نے فرمایا:
"الفصل الحج المعج والنج" (۲) (افضل حج وہ ہے جس میں حج

اور حج ہو)۔ حج تہذیب آواز بلند پڑھنا اور حج تہذیب کا خوب بہنا
ہے (۱)۔

مداد و ازیں بعض کار جہر و سر کے خاص اوصاف کے ساتھ
متصف ہیں۔ جیسے تہذیب، اکامت، نماز کے بعد کے ۵۰ بار، و حج پر تہذیب
اور عورت کے مدار و کار۔ اس کو اس کے خاص مقامات پر دیکھ جائے۔

قسم میں اسرار:

۲۱- قسم میں اخفاء، اگر اس درجہ ہو کہ اپنی ذات کو نہ دے تو وہ اخفاء
حقیقی کے مثل ہے۔

اور استثناء میں اخفاء قسم میں اخفاء ہی کے مانند ہے اگر اس کے
تمام عناصر جوہر، اور استثناء مستثنیٰ منہ سے متصل ہوں الایہ کہ کوئی
عارض پیش آ جائے، جیسے کمانی یا چھینک یا سانس کا ٹوٹ جانا (۲)۔
اس کی تفصیل کے لئے اصطلاح (استثناء)، (تہذیب)، (تہذیب) دیکھئے۔

طاق میں اسرار:

۲۲- طاق میں اگر اپنی ذات کو نہ دے کی حد تک ہو تو وجہ کے

متحدک ار ۵۰، ۵۱، ۵۲، ۵۳، ۵۴، ۵۵، ۵۶، ۵۷، ۵۸، ۵۹، ۶۰، ۶۱، ۶۲، ۶۳، ۶۴، ۶۵، ۶۶، ۶۷، ۶۸، ۶۹، ۷۰، ۷۱، ۷۲، ۷۳، ۷۴، ۷۵، ۷۶، ۷۷، ۷۸، ۷۹، ۸۰، ۸۱، ۸۲، ۸۳، ۸۴، ۸۵، ۸۶، ۸۷، ۸۸، ۸۹، ۹۰، ۹۱، ۹۲، ۹۳، ۹۴، ۹۵، ۹۶، ۹۷، ۹۸، ۹۹، ۱۰۰، ۱۰۱، ۱۰۲، ۱۰۳، ۱۰۴، ۱۰۵، ۱۰۶، ۱۰۷، ۱۰۸، ۱۰۹، ۱۱۰، ۱۱۱، ۱۱۲، ۱۱۳، ۱۱۴، ۱۱۵، ۱۱۶، ۱۱۷، ۱۱۸، ۱۱۹، ۱۲۰، ۱۲۱، ۱۲۲، ۱۲۳، ۱۲۴، ۱۲۵، ۱۲۶، ۱۲۷، ۱۲۸، ۱۲۹، ۱۳۰، ۱۳۱، ۱۳۲، ۱۳۳، ۱۳۴، ۱۳۵، ۱۳۶، ۱۳۷، ۱۳۸، ۱۳۹، ۱۴۰، ۱۴۱، ۱۴۲، ۱۴۳، ۱۴۴، ۱۴۵، ۱۴۶، ۱۴۷، ۱۴۸، ۱۴۹، ۱۵۰، ۱۵۱، ۱۵۲، ۱۵۳، ۱۵۴، ۱۵۵، ۱۵۶، ۱۵۷، ۱۵۸، ۱۵۹، ۱۶۰، ۱۶۱، ۱۶۲، ۱۶۳، ۱۶۴، ۱۶۵، ۱۶۶، ۱۶۷، ۱۶۸، ۱۶۹، ۱۷۰، ۱۷۱، ۱۷۲، ۱۷۳، ۱۷۴، ۱۷۵، ۱۷۶، ۱۷۷، ۱۷۸، ۱۷۹، ۱۸۰، ۱۸۱، ۱۸۲، ۱۸۳، ۱۸۴، ۱۸۵، ۱۸۶، ۱۸۷، ۱۸۸، ۱۸۹، ۱۹۰، ۱۹۱، ۱۹۲، ۱۹۳، ۱۹۴، ۱۹۵، ۱۹۶، ۱۹۷، ۱۹۸، ۱۹۹، ۲۰۰، ۲۰۱، ۲۰۲، ۲۰۳، ۲۰۴، ۲۰۵، ۲۰۶، ۲۰۷، ۲۰۸، ۲۰۹، ۲۱۰، ۲۱۱، ۲۱۲، ۲۱۳، ۲۱۴، ۲۱۵، ۲۱۶، ۲۱۷، ۲۱۸، ۲۱۹، ۲۲۰، ۲۲۱، ۲۲۲، ۲۲۳، ۲۲۴، ۲۲۵، ۲۲۶، ۲۲۷، ۲۲۸، ۲۲۹، ۲۳۰، ۲۳۱، ۲۳۲، ۲۳۳، ۲۳۴، ۲۳۵، ۲۳۶، ۲۳۷، ۲۳۸، ۲۳۹، ۲۴۰، ۲۴۱، ۲۴۲، ۲۴۳، ۲۴۴، ۲۴۵، ۲۴۶، ۲۴۷، ۲۴۸، ۲۴۹، ۲۵۰، ۲۵۱، ۲۵۲، ۲۵۳، ۲۵۴، ۲۵۵، ۲۵۶، ۲۵۷، ۲۵۸، ۲۵۹، ۲۶۰، ۲۶۱، ۲۶۲، ۲۶۳، ۲۶۴، ۲۶۵، ۲۶۶، ۲۶۷، ۲۶۸، ۲۶۹، ۲۷۰، ۲۷۱، ۲۷۲، ۲۷۳، ۲۷۴، ۲۷۵، ۲۷۶، ۲۷۷، ۲۷۸، ۲۷۹، ۲۸۰، ۲۸۱، ۲۸۲، ۲۸۳، ۲۸۴، ۲۸۵، ۲۸۶، ۲۸۷، ۲۸۸، ۲۸۹، ۲۹۰، ۲۹۱، ۲۹۲، ۲۹۳، ۲۹۴، ۲۹۵، ۲۹۶، ۲۹۷، ۲۹۸، ۲۹۹، ۳۰۰، ۳۰۱، ۳۰۲، ۳۰۳، ۳۰۴، ۳۰۵، ۳۰۶، ۳۰۷، ۳۰۸، ۳۰۹، ۳۱۰، ۳۱۱، ۳۱۲، ۳۱۳، ۳۱۴، ۳۱۵، ۳۱۶، ۳۱۷، ۳۱۸، ۳۱۹، ۳۲۰، ۳۲۱، ۳۲۲، ۳۲۳، ۳۲۴، ۳۲۵، ۳۲۶، ۳۲۷، ۳۲۸، ۳۲۹، ۳۳۰، ۳۳۱، ۳۳۲، ۳۳۳، ۳۳۴، ۳۳۵، ۳۳۶، ۳۳۷، ۳۳۸، ۳۳۹، ۳۴۰، ۳۴۱، ۳۴۲، ۳۴۳، ۳۴۴، ۳۴۵، ۳۴۶، ۳۴۷، ۳۴۸، ۳۴۹، ۳۵۰، ۳۵۱، ۳۵۲، ۳۵۳، ۳۵۴، ۳۵۵، ۳۵۶، ۳۵۷، ۳۵۸، ۳۵۹، ۳۶۰، ۳۶۱، ۳۶۲، ۳۶۳، ۳۶۴، ۳۶۵، ۳۶۶، ۳۶۷، ۳۶۸، ۳۶۹، ۳۷۰، ۳۷۱، ۳۷۲، ۳۷۳، ۳۷۴، ۳۷۵، ۳۷۶، ۳۷۷، ۳۷۸، ۳۷۹، ۳۸۰، ۳۸۱، ۳۸۲، ۳۸۳، ۳۸۴، ۳۸۵، ۳۸۶، ۳۸۷، ۳۸۸، ۳۸۹، ۳۹۰، ۳۹۱، ۳۹۲، ۳۹۳، ۳۹۴، ۳۹۵، ۳۹۶، ۳۹۷، ۳۹۸، ۳۹۹، ۴۰۰، ۴۰۱، ۴۰۲، ۴۰۳، ۴۰۴، ۴۰۵، ۴۰۶، ۴۰۷، ۴۰۸، ۴۰۹، ۴۱۰، ۴۱۱، ۴۱۲، ۴۱۳، ۴۱۴، ۴۱۵، ۴۱۶، ۴۱۷، ۴۱۸، ۴۱۹، ۴۲۰، ۴۲۱، ۴۲۲، ۴۲۳، ۴۲۴، ۴۲۵، ۴۲۶، ۴۲۷، ۴۲۸، ۴۲۹، ۴۳۰، ۴۳۱، ۴۳۲، ۴۳۳، ۴۳۴، ۴۳۵، ۴۳۶، ۴۳۷، ۴۳۸، ۴۳۹، ۴۴۰، ۴۴۱، ۴۴۲، ۴۴۳، ۴۴۴، ۴۴۵، ۴۴۶، ۴۴۷، ۴۴۸، ۴۴۹، ۴۵۰، ۴۵۱، ۴۵۲، ۴۵۳، ۴۵۴، ۴۵۵، ۴۵۶، ۴۵۷، ۴۵۸، ۴۵۹، ۴۶۰، ۴۶۱، ۴۶۲، ۴۶۳، ۴۶۴، ۴۶۵، ۴۶۶، ۴۶۷، ۴۶۸، ۴۶۹، ۴۷۰، ۴۷۱، ۴۷۲، ۴۷۳، ۴۷۴، ۴۷۵، ۴۷۶، ۴۷۷، ۴۷۸، ۴۷۹، ۴۸۰، ۴۸۱، ۴۸۲، ۴۸۳، ۴۸۴، ۴۸۵، ۴۸۶، ۴۸۷، ۴۸۸، ۴۸۹، ۴۹۰، ۴۹۱، ۴۹۲، ۴۹۳، ۴۹۴، ۴۹۵، ۴۹۶، ۴۹۷، ۴۹۸، ۴۹۹، ۵۰۰، ۵۰۱، ۵۰۲، ۵۰۳، ۵۰۴، ۵۰۵، ۵۰۶، ۵۰۷، ۵۰۸، ۵۰۹، ۵۱۰، ۵۱۱، ۵۱۲، ۵۱۳، ۵۱۴، ۵۱۵، ۵۱۶، ۵۱۷، ۵۱۸، ۵۱۹، ۵۲۰، ۵۲۱، ۵۲۲، ۵۲۳، ۵۲۴، ۵۲۵، ۵۲۶، ۵۲۷، ۵۲۸، ۵۲۹، ۵۳۰، ۵۳۱، ۵۳۲، ۵۳۳، ۵۳۴، ۵۳۵، ۵۳۶، ۵۳۷، ۵۳۸، ۵۳۹، ۵۴۰، ۵۴۱، ۵۴۲، ۵۴۳، ۵۴۴، ۵۴۵، ۵۴۶، ۵۴۷، ۵۴۸، ۵۴۹، ۵۵۰، ۵۵۱، ۵۵۲، ۵۵۳، ۵۵۴، ۵۵۵، ۵۵۶، ۵۵۷، ۵۵۸، ۵۵۹، ۵۶۰، ۵۶۱، ۵۶۲، ۵۶۳، ۵۶۴، ۵۶۵، ۵۶۶، ۵۶۷، ۵۶۸، ۵۶۹، ۵۷۰، ۵۷۱، ۵۷۲، ۵۷۳، ۵۷۴، ۵۷۵، ۵۷۶، ۵۷۷، ۵۷۸، ۵۷۹، ۵۸۰، ۵۸۱، ۵۸۲، ۵۸۳، ۵۸۴، ۵۸۵، ۵۸۶، ۵۸۷، ۵۸۸، ۵۸۹، ۵۹۰، ۵۹۱، ۵۹۲، ۵۹۳، ۵۹۴، ۵۹۵، ۵۹۶، ۵۹۷، ۵۹۸، ۵۹۹، ۶۰۰، ۶۰۱، ۶۰۲، ۶۰۳، ۶۰۴، ۶۰۵، ۶۰۶، ۶۰۷، ۶۰۸، ۶۰۹، ۶۱۰، ۶۱۱، ۶۱۲، ۶۱۳، ۶۱۴، ۶۱۵، ۶۱۶، ۶۱۷، ۶۱۸، ۶۱۹، ۶۲۰، ۶۲۱، ۶۲۲، ۶۲۳، ۶۲۴، ۶۲۵، ۶۲۶، ۶۲۷، ۶۲۸، ۶۲۹، ۶۳۰، ۶۳۱، ۶۳۲، ۶۳۳، ۶۳۴، ۶۳۵، ۶۳۶، ۶۳۷، ۶۳۸، ۶۳۹، ۶۴۰، ۶۴۱، ۶۴۲، ۶۴۳، ۶۴۴، ۶۴۵، ۶۴۶، ۶۴۷، ۶۴۸، ۶۴۹، ۶۵۰، ۶۵۱، ۶۵۲، ۶۵۳، ۶۵۴، ۶۵۵، ۶۵۶، ۶۵۷، ۶۵۸، ۶۵۹، ۶۶۰، ۶۶۱، ۶۶۲، ۶۶۳، ۶۶۴، ۶۶۵، ۶۶۶، ۶۶۷، ۶۶۸، ۶۶۹، ۶۷۰، ۶۷۱، ۶۷۲، ۶۷۳، ۶۷۴، ۶۷۵، ۶۷۶، ۶۷۷، ۶۷۸، ۶۷۹، ۶۸۰، ۶۸۱، ۶۸۲، ۶۸۳، ۶۸۴، ۶۸۵، ۶۸۶، ۶۸۷، ۶۸۸، ۶۸۹، ۶۹۰، ۶۹۱، ۶۹۲، ۶۹۳، ۶۹۴، ۶۹۵، ۶۹۶، ۶۹۷، ۶۹۸، ۶۹۹، ۷۰۰، ۷۰۱، ۷۰۲، ۷۰۳، ۷۰۴، ۷۰۵، ۷۰۶، ۷۰۷، ۷۰۸، ۷۰۹، ۷۱۰، ۷۱۱، ۷۱۲، ۷۱۳، ۷۱۴، ۷۱۵، ۷۱۶، ۷۱۷، ۷۱۸، ۷۱۹، ۷۲۰، ۷۲۱، ۷۲۲، ۷۲۳، ۷۲۴، ۷۲۵، ۷۲۶، ۷۲۷، ۷۲۸، ۷۲۹، ۷۳۰، ۷۳۱، ۷۳۲، ۷۳۳، ۷۳۴، ۷۳۵، ۷۳۶، ۷۳۷، ۷۳۸، ۷۳۹، ۷۴۰، ۷۴۱، ۷۴۲، ۷۴۳، ۷۴۴، ۷۴۵، ۷۴۶، ۷۴۷، ۷۴۸، ۷۴۹، ۷۵۰، ۷۵۱، ۷۵۲، ۷۵۳، ۷۵۴، ۷۵۵، ۷۵۶، ۷۵۷، ۷۵۸، ۷۵۹، ۷۶۰، ۷۶۱، ۷۶۲، ۷۶۳، ۷۶۴، ۷۶۵، ۷۶۶، ۷۶۷، ۷۶۸، ۷۶۹، ۷۷۰، ۷۷۱، ۷۷۲، ۷۷۳، ۷۷۴، ۷۷۵، ۷۷۶، ۷۷۷، ۷۷۸، ۷۷۹، ۷۸۰، ۷۸۱، ۷۸۲، ۷۸۳، ۷۸۴، ۷۸۵، ۷۸۶، ۷۸۷، ۷۸۸، ۷۸۹، ۷۹۰، ۷۹۱، ۷۹۲، ۷۹۳، ۷۹۴، ۷۹۵، ۷۹۶، ۷۹۷، ۷۹۸، ۷۹۹، ۸۰۰، ۸۰۱، ۸۰۲، ۸۰۳، ۸۰۴، ۸۰۵، ۸۰۶، ۸۰۷، ۸۰۸، ۸۰۹، ۸۱۰، ۸۱۱، ۸۱۲، ۸۱۳، ۸۱۴، ۸۱۵، ۸۱۶، ۸۱۷، ۸۱۸، ۸۱۹، ۸۲۰، ۸۲۱، ۸۲۲، ۸۲۳، ۸۲۴، ۸۲۵، ۸۲۶، ۸۲۷، ۸۲۸، ۸۲۹، ۸۳۰، ۸۳۱، ۸۳۲، ۸۳۳، ۸۳۴، ۸۳۵، ۸۳۶، ۸۳۷، ۸۳۸، ۸۳۹، ۸۴۰، ۸۴۱، ۸۴۲، ۸۴۳، ۸۴۴، ۸۴۵، ۸۴۶، ۸۴۷، ۸۴۸، ۸۴۹، ۸۵۰، ۸۵۱، ۸۵۲، ۸۵۳، ۸۵۴، ۸۵۵، ۸۵۶، ۸۵۷، ۸۵۸، ۸۵۹، ۸۶۰، ۸۶۱، ۸۶۲، ۸۶۳، ۸۶۴، ۸۶۵، ۸۶۶، ۸۶۷، ۸۶۸، ۸۶۹، ۸۷۰، ۸۷۱، ۸۷۲، ۸۷۳، ۸۷۴، ۸۷۵، ۸۷۶، ۸۷۷، ۸۷۸، ۸۷۹، ۸۸۰، ۸۸۱، ۸۸۲، ۸۸۳، ۸۸۴، ۸۸۵، ۸۸۶، ۸۸۷، ۸۸۸، ۸۸۹، ۸۹۰، ۸۹۱، ۸۹۲، ۸۹۳، ۸۹۴، ۸۹۵، ۸۹۶، ۸۹۷، ۸۹۸، ۸۹۹، ۹۰۰، ۹۰۱، ۹۰۲، ۹۰۳، ۹۰۴، ۹۰۵، ۹۰۶، ۹۰۷، ۹۰۸، ۹۰۹، ۹۱۰، ۹۱۱، ۹۱۲، ۹۱۳، ۹۱۴، ۹۱۵، ۹۱۶، ۹۱۷، ۹۱۸، ۹۱۹، ۹۲۰، ۹۲۱، ۹۲۲، ۹۲۳، ۹۲۴، ۹۲۵، ۹۲۶، ۹۲۷، ۹۲۸، ۹۲۹، ۹۳۰، ۹۳۱، ۹۳۲، ۹۳۳، ۹۳۴، ۹۳۵، ۹۳۶، ۹۳۷، ۹۳۸، ۹۳۹، ۹۴۰، ۹۴۱، ۹۴۲، ۹۴۳، ۹۴۴، ۹۴۵، ۹۴۶، ۹۴۷، ۹۴۸، ۹۴۹، ۹۵۰، ۹۵۱، ۹۵۲، ۹۵۳، ۹۵۴، ۹۵۵، ۹۵۶، ۹۵۷، ۹۵۸، ۹۵۹، ۹۶۰، ۹۶۱، ۹۶۲، ۹۶۳، ۹۶۴، ۹۶۵، ۹۶۶، ۹۶۷، ۹۶۸، ۹۶۹، ۹۷۰، ۹۷۱، ۹۷۲، ۹۷۳، ۹۷۴، ۹۷۵، ۹۷۶، ۹۷۷، ۹۷۸، ۹۷۹، ۹۸۰، ۹۸۱، ۹۸۲، ۹۸۳، ۹۸۴، ۹۸۵، ۹۸۶، ۹۸۷، ۹۸۸، ۹۸۹، ۹۹۰، ۹۹۱، ۹۹۲، ۹۹۳، ۹۹۴، ۹۹۵، ۹۹۶، ۹۹۷، ۹۹۸، ۹۹۹، ۱۰۰۰، ۱۰۰۱، ۱۰۰۲، ۱۰۰۳، ۱۰۰۴، ۱۰۰۵، ۱۰۰۶، ۱۰۰۷، ۱۰۰۸، ۱۰۰۹، ۱۰۱۰، ۱۰۱۱، ۱۰۱۲، ۱۰۱۳، ۱۰۱۴، ۱۰۱۵، ۱۰۱۶، ۱۰۱۷، ۱۰۱۸، ۱۰۱۹، ۱۰۲۰، ۱۰۲۱، ۱۰۲۲، ۱۰۲۳، ۱۰۲۴، ۱۰۲۵، ۱۰۲۶، ۱۰۲۷، ۱۰۲۸، ۱۰۲۹، ۱۰۳۰، ۱۰۳۱، ۱۰۳۲، ۱۰۳۳، ۱۰۳۴، ۱۰۳۵، ۱۰۳۶، ۱۰۳۷، ۱۰۳۸، ۱۰۳۹، ۱۰۴۰، ۱۰۴۱، ۱۰۴۲، ۱۰۴۳، ۱۰۴۴، ۱۰۴۵، ۱۰۴۶، ۱۰۴۷، ۱۰۴۸، ۱۰۴۹، ۱۰۵۰، ۱۰۵۱، ۱۰۵۲، ۱۰۵۳، ۱۰۵۴، ۱۰۵۵، ۱۰۵۶، ۱۰۵۷، ۱۰۵۸، ۱۰۵۹، ۱۰۶۰، ۱۰۶۱، ۱۰۶۲، ۱۰۶۳، ۱۰۶۴، ۱۰۶۵، ۱۰۶۶، ۱۰۶۷، ۱۰۶۸، ۱۰۶۹، ۱۰۷۰، ۱۰۷۱، ۱۰۷۲، ۱۰۷۳، ۱۰۷۴، ۱۰۷۵، ۱۰۷۶، ۱۰۷۷، ۱۰۷۸، ۱۰۷۹، ۱۰۸۰، ۱۰۸۱، ۱۰۸۲، ۱۰۸۳، ۱۰۸۴، ۱۰۸۵، ۱۰۸۶، ۱۰۸۷، ۱۰۸۸، ۱۰۸۹، ۱۰۹۰، ۱۰۹۱، ۱۰۹۲، ۱۰۹۳، ۱۰۹۴، ۱۰۹۵، ۱۰۹۶، ۱۰۹۷، ۱۰۹۸، ۱۰۹۹، ۱۱۰۰، ۱۱۰۱، ۱۱۰۲، ۱۱۰۳، ۱۱۰۴، ۱۱۰۵، ۱۱۰۶، ۱۱۰۷، ۱۱۰۸، ۱۱۰۹، ۱۱۱۰، ۱۱۱۱، ۱۱۱۲، ۱۱۱۳، ۱۱۱۴، ۱۱۱۵، ۱۱۱۶، ۱۱۱۷، ۱۱۱۸، ۱۱۱۹، ۱۱۲۰، ۱۱۲۱، ۱۱۲۲، ۱۱۲۳، ۱۱۲۴، ۱۱۲۵، ۱۱۲۶، ۱۱۲۷، ۱۱۲۸، ۱۱۲۹، ۱۱۳۰، ۱۱۳۱، ۱۱۳۲، ۱۱۳۳، ۱۱۳۴، ۱۱۳۵، ۱۱۳۶، ۱۱۳۷، ۱۱۳۸، ۱۱۳۹، ۱۱۴۰، ۱۱۴۱، ۱۱۴۲، ۱۱۴۳، ۱۱۴۴، ۱۱۴۵، ۱۱۴۶، ۱۱۴۷، ۱۱۴۸، ۱۱۴۹، ۱۱۵۰، ۱۱۵۱، ۱۱۵۲، ۱۱۵۳، ۱۱۵۴، ۱۱۵۵، ۱۱۵۶، ۱۱۵۷، ۱۱۵۸، ۱۱۵۹، ۱۱۶۰، ۱۱۶۱، ۱۱۶۲، ۱۱۶۳، ۱۱۶۴، ۱۱۶۵، ۱۱۶۶، ۱۱۶۷، ۱۱۶۸، ۱۱۶۹، ۱۱۷۰، ۱۱۷۱، ۱۱۷۲، ۱۱۷۳، ۱۱۷۴، ۱۱۷۵، ۱۱۷۶، ۱۱۷۷، ۱۱۷۸، ۱۱۷۹، ۱۱۸۰، ۱۱۸۱، ۱۱۸۲، ۱۱۸۳، ۱۱۸۴، ۱۱۸۵، ۱۱۸۶، ۱۱۸۷، ۱۱۸۸، ۱۱۸۹، ۱۱۹۰، ۱۱۹۱، ۱۱۹۲، ۱۱۹۳، ۱۱۹۴، ۱۱۹۵، ۱۱۹۶، ۱۱۹۷، ۱۱۹۸، ۱۱۹۹، ۱۲۰۰، ۱۲۰۱، ۱۲۰۲، ۱۲۰۳، ۱۲۰۴، ۱۲۰۵، ۱۲۰۶، ۱۲۰۷، ۱۲۰۸، ۱۲۰۹، ۱۲۱۰، ۱۲۱۱، ۱۲۱۲، ۱۲۱۳، ۱۲۱۴، ۱۲۱۵، ۱۲۱۶، ۱۲۱۷، ۱۲۱۸، ۱۲۱۹، ۱۲۲۰، ۱۲۲۱، ۱۲۲۲، ۱۲۲۳، ۱۲۲۴، ۱۲۲۵، ۱۲۲۶، ۱۲۲۷، ۱۲۲۸، ۱۲۲۹، ۱۲۳۰، ۱۲۳۱، ۱۲۳۲، ۱۲۳۳، ۱۲۳۴، ۱۲۳۵، ۱۲۳۶، ۱۲۳۷، ۱۲۳۸، ۱۲۳۹، ۱۲۴۰، ۱۲۴۱، ۱۲۴۲، ۱۲۴۳، ۱۲۴۴، ۱۲۴۵، ۱۲۴۶، ۱۲۴۷، ۱۲۴۸، ۱۲۴۹، ۱۲۵۰، ۱۲۵۱، ۱۲۵۲، ۱۲۵۳، ۱۲۵۴، ۱۲۵۵، ۱۲۵۶، ۱۲۵۷، ۱۲۵۸، ۱۲۵۹، ۱۲۶۰، ۱۲۶۱، ۱۲۶۲، ۱۲۶۳، ۱۲۶۴، ۱۲۶۵، ۱۲۶۶، ۱۲۶۷، ۱۲۶۸، ۱۲۶۹، ۱۲۷۰، ۱۲۷۱، ۱۲۷۲، ۱۲۷۳، ۱۲۷۴، ۱۲۷۵، ۱۲۷۶، ۱۲۷۷، ۱۲۷۸، ۱۲۷۹، ۱۲۸۰، ۱۲۸۱، ۱۲۸۲، ۱۲۸۳، ۱۲۸۴، ۱۲۸۵، ۱۲۸۶، ۱۲۸۷، ۱۲۸۸، ۱۲۸۹، ۱۲۹۰، ۱۲۹۱، ۱۲۹۲، ۱۲۹۳، ۱۲۹۴، ۱۲۹۵، ۱۲۹۶، ۱۲۹۷، ۱۲۹۸، ۱۲۹۹، ۱۳۰۰، ۱۳۰۱، ۱۳۰۲، ۱۳۰۳، ۱۳۰۴، ۱۳۰۵، ۱۳۰۶، ۱۳۰۷، ۱۳۰۸، ۱۳۰۹، ۱۳۱۰، ۱۳۱۱، ۱۳۱۲، ۱۳۱۳، ۱۳۱۴، ۱۳۱۵، ۱۳۱۶، ۱۳۱۷، ۱۳۱۸، ۱۳۱۹، ۱۳۲۰، ۱۳۲۱، ۱۳۲۲، ۱۳۲۳، ۱۳۲۴، ۱۳۲۵، ۱۳۲۶، ۱۳۲۷، ۱۳۲۸، ۱۳۲۹، ۱۳۳۰، ۱۳۳۱، ۱۳۳۲، ۱۳۳۳، ۱۳۳۴، ۱۳۳۵، ۱۳۳۶، ۱۳۳۷، ۱۳۳۸، ۱۳۳۹، ۱۳۴۰، ۱۳۴۱، ۱۳۴۲، ۱۳۴۳، ۱۳۴۴، ۱۳۴۵، ۱۳۴۶، ۱۳۴۷، ۱۳۴۸، ۱۳۴۹، ۱۳۵۰، ۱۳۵۱، ۱۳۵۲، ۱۳۵۳، ۱۳۵۴، ۱۳۵۵، ۱۳۵۶، ۱۳۵۷، ۱۳۵۸، ۱۳۵۹، ۱۳۶۰، ۱۳۶۱، ۱۳۶۲، ۱۳۶۳، ۱۳۶۴، ۱۳۶۵، ۱۳۶۶، ۱۳۶۷، ۱۳۶۸، ۱۳۶۹، ۱۳۷۰، ۱۳۷۱، ۱۳۷۲، ۱۳۷۳، ۱۳۷۴، ۱۳۷۵، ۱۳۷۶، ۱۳۷۷، ۱۳۷۸، ۱۳۷۹، ۱۳۸۰، ۱۳۸۱، ۱۳۸۲، ۱۳۸۳، ۱۳۸۴، ۱۳۸۵، ۱۳۸۶، ۱۳۸۷، ۱۳۸۸، ۱۳۸۹، ۱۳۹۰، ۱۳۹۱، ۱۳۹۲، ۱۳۹۳، ۱۳۹۴

اسراف

مانند ہے، اگر کسی نے سرفاظ طاق بول کر اپنی بیوی کو طاق دی، تو اس طرح صریح ہو یا کٹائی، لیکن مذکورہ طریقہ پر اس کے تمام شایعہ وجود ہوں تو اس کی طاق و قع ہو جائے گی، اور اس پر اس کے ثبات مرتب ہوں گے، ورنہ اگر اس کے تمام شرائط پورے نہ ہوں تو طاق و قع نہ ہوگی، مثلاً صرف دل میں سوچ لے اور اپنی ذات کو سنانے کی حد تک بھی تلفظ نہ کرے یا اپنی زبان کو حرکت نہ دے۔

مذکورہ انہی لکچہ کا کہنا ہے کہ دل میں کلام سے طاق کے لڑم کے بارے میں اختلاف ہے، مثلاً کوئی اپنے دل میں کہے کہ تجھے طاق ہے، ورنہ اس کے نزدیک مستند قول طاق کا لازم نہ ہوتا ہے (۱)۔ ورنہ طاق میں جو تعمیل ہے وہی طاق کے استثناء میں ہے۔

اسراف

تعریف:

۱- لغت میں اسراف کا ایک معنی اعتدال سے تجاوز کرنا ہے، کہا جاتا ہے: "اسرف فی مالہ" یعنی اس نے اعتدال سے زیادہ خرچ کیا اور مال کو غیر محل میں خرچ کیا، اور کہا جاتا ہے "اسرف فی الکلام، و فی القتل" یعنی کلام، قتل میں فراہ و زیادت کی۔ جس اسراف سے اللہ تعالیٰ نے منع فرمایا ہے وہ اللہ تعالیٰ کی ممانعت میں خرچ کرنا ہے، خواہ کم ہو یا زیادہ (۱)۔

اصطلاح شرع میں قلیوبی کے بیان کے مطابق اسراف کے اصطلاحی معنی وہی ہیں جو اس کے لغوی معنی ہیں، یعنی حد سے تجاوز کرنا۔ اور بعض علماء نے اسراف کے استعمال کو نفقہ اور کھانے کے لئے خاص کیا ہے۔ اعریفات میں جرجانی لکھتے ہیں کہ اسراف نفقہ میں حد سے تجاوز کرنا ہے۔

اور کہا گیا ہے کہ اسراف یہ ہے کہ انسان وہ چیز کھائے جو اس کے لئے حلال نہ ہو، یا حلال چیز کو اعتدال، مقدمہ، رت سے زیادہ کھائے۔

اور کہا گیا ہے کہ اسراف مقررہ مقدار سے تجاوز کرنا ہے، لہذا اسراف حقوق کے معیار سے ماہ اقییت قائم ہے (۲)۔

(۱) مع القیمہ ۱/ ۲۸۹-۲۸۸، مرقی الملاح ۱/ ۱۹، شرح روضی الطالب من اسی الطالب ۱/ ۱۵۶، طبع المکتبۃ الاسلامیہ، الخواکیر الدولی ۱/ ۲۳۱، طبع دار اسراف، المشرع المکیر ۲/ ۸۵، تہذیب الفروق والفتاویٰ المسیعی ۱/ ۱۸۷، بحیث بر حاشیہ الفروق لقرنی ۱/ ۳۹۰-۵۰، المسالک المسمیہ، طبع دار اسراف، شرح درقانی علی مختصر غلیل ۱/ ۹۹، کتاب الفتناء عن شمس ۱/ ۲۳۲، طبع العصر المجدد۔

(۱) لسان العرب، المصباح المکیر: ۱۰۸ (۱)۔

(۲) اقلیو ۱/ ۲۳۸، ابن ماجہ ۵/ ۸۴، اعریفات لجر جانی۔

۱. صرف ۲-۴

دوسرے: کاپر کا کتاب رکھنے کے حقد سے تجاوز کرنا ہے اور ان سے اللہ تعالیٰ کا ثواب ہے: ”وَبِالْأَعْقَابِ دُوبُوا وَاسْتَأْذِنُوا فِی الْأُخْرَىٰ“ (اے ہمارے پروردگار! ہمارے مٹا ہونے کو اور اپنے معاملہ میں ہماری ریونی کو بخش دے)۔

مختصره غرض:

غیر

۲۔ تقیہ اسراف کے مقابلہ میں آتا ہے اور اس کا معنی تقیہ (پہچان کرنا) ہے۔ اللہ تعالیٰ کا فرمایا ہے: "وَالَّذِينَ آمَنُوا وَلَمْ يَلْبِسُوا إِيمَانَهُمْ بِظُلْمٍ أُولَٰئِكَ لَهُمُ الْحَقُّ وَأُولَٰئِكَ هُمُ الْمُتَّقُونَ" (سورہ بقرہ: ۱۷۷) اور وہ جو ایمان لائے اور ظلم کے ساتھ ایمان نہیں لپکتے، ان کے حق ہے اور ان ہی کو تقویٰ ہے۔

۳- تہذیر بے اعتدالی سے مال کو فروغ نہ کھاتا ہے۔ اسی سے شیعی ہونے کے لئے لفظ ”ہذر“ بولا جاتا ہے۔

وہ کہا "یہ ہے۔ تہذیر مال کو تباہ کرنا"۔ مضمحل خرچ کرنا ہے، اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: "وَلَا تَبْذُرُوا مَالَكُمْ" (۳) (۱) مال کو فضولیت میں نہ ز۔ بعض لوگوں نے کہا کہ تہذیر صرف مباحی میں ماحق خرچ کرے کو کہتے ہیں۔

بعض مقدمات تہذیب کی تحریف یہ کرتے ہیں کہ تہذیب ہمال کے حق میں اچھا معیار نہ کرنا، اور نامناسب جگہوں میں صرف کرنا ہے، لہذا نیکی کے کاموں میں ہمال شرع کرنا تہذیب نہیں ہے، اور ایسے تفسیر

(سورۃ آل عمران ۷۷ -

۴ سورۃ التکوین - ۶۷

۳۶۱۵۴۳ (۳۱)

گناہوں میں شریعتی گناہوں کے حساب سے نہ ہوں تہذیب ہے۔
اس وضاحت کے مطابق تہذیب اور اف سے خاص ہے، اس سے
کہ تہذیب مال کو نہ ورت سے رہا بلکہ معاشی میں، یہ ماحول شریعت کرنے کو
کہتے ہیں۔ اور اور اف اس سے عام ہے، اس سے کہ اور اف حد سے
تجاوز کرنے کو کہتے ہیں۔ خود مال میں جو غیر مال میں، اور حکام اور قتل
وغیرہ میں فراط کے لئے بھی فقط اور اف کا استعمال کیا جاتا ہے۔

ان عاملین نے امر اف ہتذیر کے درمیان ایک دوسری حیثیت سے فرق کیا ہے، وہ کہتے ہیں: مشہور ہے کہ تہذیر امر اف ہی کے معنی ہے، لیکن تحقیق یہ ہے کہ ان دونوں میں فرق ہے، وہ یہ کہ امر اف: مناسب جگہ پر نہ ہوتے سے زبردستی کرنے کو کہتے ہیں، اور تہذیر: غیر مناسب جگہ میں صرف کرنے کو کہتے ہیں (۲)، اور نہایت الجھات میں بھی ماموری سے نقل کرتے ہوئے ہی کے مشایخ یہاں یہ کہ تہذیر: واقع حقوق سے ماؤ آف ہوا ہے، و صرف حقوق کے معیار پر مبنی ہے (۳)۔

ج-سفر:

۴۔ سہ عقل کی خست، ہم تنگی، درخشف کو کہتے ہیں۔
 ۵۔ عالم کو شریعت عقل کے مقتضی کے خلاف تلف کرنے میں
 ضائع کرنے کو کہتے ہیں، درغض غباء نے اس کی تعریف شروع میں
 تہذیر و اصراف سے کام لینے سے کی ہے چنانچہ ہندو اسلام میں ہے
 کو سہ تہذیر ہے، اور اسلامی اصطلاح میں ہے کہ: سہیہ مبذر کو کہا جاتا

(۱) الوجیز لغزلی اردو، المشرع امیر سہاسی ابن جاد، ۵/۱۳۸۳، المشرع
المستطاب علی المہرب اردو، تفسیر کشاف، ۶/۱۳۸۳، تفسیر خازن، ۱۳/۱۳۸۳،
۱۳۸۰۔

(۲) این مایه پخته / ۵۳ تا ۸۴ حرارتات لیکر جانی.

(۳) نہایت دلچسپ ۴۵۰-۳۵۰

اسراف ۵

انسانی کے لئے ایک درم یا ایک مد بھی شرفِ کرے تو اسراف کرنے والا ہوگا (۱)۔

بعض فقہاء کی رائے یہ ہے کہ اسراف جس طرح شریعت میں ہوتا ہے اسی طرح خیر میں بھی ہوتا ہے، مثلاً کوئی شخص اپنا پورا مال صدقہ کر دے، اور انہوں نے اس سے استدلال کیا ہے کہ اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ”وَأَنفُوا حَقَّهُ يَوْمَ حَصَادِهِ وَلَا تُسْرِفُوا“ (۲) (اور اس کا حق (شرعی) اس کے کاتے کے اب «سرفہ کر» اور اسراف مت کر)۔ مطلب یہ ہے کہ اپنا پورا مال اسے سرفہ کر نہ مینے چاہو، اور روایت ہے کہ ثابت بن قیس بن شماس نے کجور کے پانچ سو درختوں کے توڑے ہوئے ٹہل کو شرفِ کر دیا، اور اپنے اہل و عیال کے لئے ذرہ بھر نہیں چھوڑا تو مذکور بالا آیت مازل ہوئی (۳)۔

اور کہا گیا ہے کہ یہ آیت حضرت معاذ بن جبل کے اسی طرح کے واقعہ میں مازل ہوئی۔

اسی طرح اگر اسراف عبادات میں ہو تو اس کا حکم اور ہوتا ہے، اور اگر منومات یا مباحات، یا حق، یا حقوق کے استعمال میں ہو تو حکم طبعاً دہوتا ہے، ان اقسام کی تفصیل فقہاء میں یہی ہے۔

۱۔ اصل یہ ہے کہ سرفہ تہذیب و اسراف کا سبب ہے، اور وہ دونوں سرفہ کا نتیجہ ہوتے ہیں، چہ جائے کہ عبادات میں جو بیان کیا ہے اس سے بھی یہی معلوم ہوتا ہے، ورنہ مانتے ہیں: سرفہ و سرفہ کی جس سے غضب یا خوشی کی حالت میں انسان وہ چار ہوتا ہے اور یہ سے عقل و شریعت کے تقاضہ کے خلاف کام پر آمادہ کرتی ہے۔

دستورِ اسلامی وضاحت سے بھی اس کی تائید ہوتی ہے۔ وہ کہتے ہیں: مسیوق عادت شرف میں تہذیب و اسراف سے کام لیتا ہے، اور اس فرق کی تائید نہامت کے غوی معنی سے بھی ہوتی ہے کہ نہامت نہامت عقل کا نام ہے۔

اس وضاحت کے مطابق نہامت و اسراف کے مابین سبب و مسبب کا تعلق ہے (۴)۔

اسراف کا حکم:

۵۔ اسراف کی تعریف سے واضح ہو گیا کہ اسراف کا حکم اپنے تعلق کے اعتبار سے بدل جاتا ہے، بعض فقہاء کا مذہب یہ ہے کہ نیکی، خیر و برہنہ کی کاموں میں مال کے زیادہ شرفِ کرے کو اسراف نہیں کہا جاتا، اسی لئے اس کی ممانعت نہیں ہے۔ اور معاصی، برکتی و نامناسب امور میں مال کو صرف کرنا اسراف و ممنوع ہے، خود مال قلیل ہی صرف کیا جائے۔

مجدد سے نقل کیا گیا ہے کہ انہوں نے کہا کہ سرفہ کے پاس اصل اوقیتیں کے برسرِ سامان ہو وہ سے اللہ تعالیٰ کی معاصت میں شرفِ کر دے تو اسے اسراف کرنے والا نہیں کہا جائے گا، اور اللہ تعالیٰ کی

(۱) المصباح الحسیر، ابن ماجہ ص ۹۲/۵، دستورِ احکام ص ۱۱، العظم المسند علی المذہب ص ۳۸/۱، شرح المغیر ص ۹۳/۵، فتاویٰ البندیہ ص ۶۶/۵، ص ۳۳/۱، ص ۳۰۵/۲، فتاویٰ ص ۳۰۰/۲۔
(۲) سورۃ الاحقاف ص ۱۴۱۔
(۳) تفسیر القرطبی ص ۱۱۰، التفسیر مع الشرح الکبیر ص ۶۲/۲۔
(۴) ص ۳۳/۱، ص ۳۰۵/۲، فتاویٰ ص ۳۰۰/۲۔

اسراف ۶

۱۔ کسی چیز کے لئے اس کی بااست مقصود نہیں ہے۔

تین مرتبہ سے زائد کے عمرو ہونے پر فقہاء نے حضرت عمرو بن شعیب کی حدیث سے استدلال کیا ہے عمرو بن شعیب سے والد سے اور وہ اپنے ۱۱۱ سے نقل کرتے ہیں: ”انی رجلا أتاه رسول الله

فعال: یا رسول الله کیف الطهور؟ فدعا بماء فی باء فغسل کعبه ثلاثا، ثم غسل وجهه ثلاثا، ثم غسل ذراعیه ثلاثا، ثم مسح برأسه، وأدخل أصبعیه السباحین فی أدیه، و مسح بإبهامیه علی ظاهر أدیه، وبالسباحین باطن أدیه، ثم غسل رجلیه ثلاثا ثلاثا، ثم قال: هکذا الوصوء، فمن زاد علی هذا فهو نقص فقد أنساء وظلم“ او ”ظلم و أنساء“ (۲) (ایک شخص نے رسول اللہ ﷺ کے پاس آکر کہا کہ اے اللہ کے رسول پاکی کی کیا کیفیت ہے؟ آپ ﷺ نے ایک برتن میں پانی منگایا اور اپنے دونوں ہاتھوں کو سوں تک تین مرتبہ دھویا، پھر اپنے چپ و کوتین مرتبہ پھر کسبوں تک اپنے دونوں ماتوں کو تین مرتبہ دھویا، پھر اپنے سر کا مسح کیا، پھر اپنی

(۱) نہایۃ المحتاج ۱/ ۵۳، ابن ماجہ ۱/ ۹۰، الدوق ۱/ ۱۰۱، وراس کے بعد کے صفحات، المنی ۱/ ۱۳، وراس کے بعد کے صفحات۔

(۲) حدیث ۴۲۰ رجلا أتاه رسول الله ﷺ فقال: یا رسول الله کیف الطهور؟ کی روایت ابو داؤد، نسائی، ابن ماجہ، وراس کے بعد کے صفحات حضرت عبداللہ بن عمرو بن العاص سے منقول کی ہے مذکورہ لفظ ابو ذر کے ہیں۔ حاتم ابن محمد نے کہا ہے کہ اس کے سن عمرو بن شعیب سن بیس ہجری کے واسطے سے مطلوبہ منقولہ منقولہ صحیح طریق ہیں۔ مندرجہ نے کہا ہے کہ اگر کسی ایک جماعت نے عمرو بن شعیب کی حدیث سے لٹاؤ کو ترک کیا ہے، اور بعض نے اسے من کو اختیار کر لیا ہے۔ عبداللہ بن ابی ذر نے کہا ہے کہ اس کی سند حسن ہے (عن ابی ذر ۱/ ۵۱-۵۲ طبع جدید سن ۱۰۸۰ طبع المکتبۃ المصریہ از ۱۳۳۸ھ سن ۱۹۱۹ھ من ماجہ تحقیق محمد فواد عبدالمطی ۱/ ۱۳۶ طبع عیسٰی مکتبۃ ۱۳۷۲ھ جامع الاصول ۷/ ۱۱۱ طبع کردہ مکتبۃ المدینہ، المنی ۱/ ۱۳۷)۔

طامات میں اسراف

۱۔ عبادات بدنیہ میں اسراف:

غف-وضو میں سرف:

یہ وحالتوں میں ہوتا ہے:

پہلی حالت: اعضا کو بار بار دھونا:

۶- حنفیہ، شافعیہ اور حنبلیہ نے صراحت فرمائی ہے کہ اعضاء تین بار تک دھونا مسنون ہے (۱) مفتی میں ہے کہ اعضاء وضو کو ایک یا دو مرتبہ دھونا کافی ہے، اور تین مرتبہ افضل ہے (۲)، اور امام مالک کے مذہب میں مشہور ہے کہ دوسری اور تیسری مرتبہ حراما نصیلت ہے (۳)۔

لہذا، اعضاء کے تین مرتبہ دھونے کو اسراف نہیں کہا جائیگا، بلکہ دو مسنون یا مندوب ہے، البتہ اعضا کو تین مرتبہ پورے طور پر دھوے کے بعد مزید دھونا مجہور حنفیہ، شافعیہ اور حنبلیہ کے نزدیک مکروہ ہے، ورمذہب مالکیہ میں بھی یہی رائج ہے، اس لئے کہ یہ پانی میں اسراف ہے، ورمالکیہ کا ہر قول ممانعت کا ہے۔

کرہت اس صورت میں ہے جب کہ پانی مملوک یا مباح ہو، ورمگر پانی پاکی حاصل کرنے والوں پر وقف ہو (اسی حکم میں مدارس کا پانی ہے) تو اس میں تین مرتبہ سے زیادہ دھونا بالاتفاق حرام ہے، اس سے کہ اس ریوایت کی جارت نہیں ہے، یہ تک وہ شرعی طور پر منہ کرے والوں کے سے وقف ہے اور انہیں کے لئے رکھا جاتا ہے،

(۱) شرح مع القدیر ۱/ ۳۰، المنی ۱/ ۵۵ نہایۃ المحتاج ۱/ ۵۳، کتاب المحتاج ۱/ ۱۰۶۔

(۲) منی ۱/ ۱۳۷۔

(۳) الدوق ۱/ ۱۰۱۔

اسراف

شہادت کی وہوں انگلیوں کو اپنے وہوں کانوں میں ڈالنا اور اپنے وہوں گونگوں کو اپنے کانوں کے اپری حصہ پر، ہر شہادت کی انگلیوں کو مدروائی حصہ پر بھیجنا، اپنے وہوں پاؤں میں تین مرتبہ دھوے پھر فرمایا کہ: وضو اس طرح ہوتا ہے جس نے اس پر زیادتی یا اس میں کمی کی اس نے ہر اکیا اور ظلم کیا (فرمایا: "ظلم و انساء") (ظلم کیا ورہر اکیا)۔

بعض فقہاء نے ذکر کیا ہے کہ حدیث میں وحید اس شخص کے لئے ہے جو تین کے بعد کے سنت ہونے کا اعتقاد نہ رکھتا ہو اور اس پر زیادتی یا کمی کرے، اور اگر تین کے بعد کے سنت ہونے کا اعتقاد رکھتے ہوئے شک کے وقت اطمینان قلب کے لئے یا دوسرے وضو کی نیت سے زیادتی کی تو اس میں کوئی حرج نہیں، اس لئے کہ وضو پر وضو نور پر نور ہے، اور شک کو دور کرنے کا حکم دیا گیا ہے، اسی لئے جہاں سے نقل کرتے ہوئے ابن عابدین نے کہا ہے کہ جو تین بار وضو کے سنت ہونے کا اعتقاد رکھتا ہو پھر زیادتی یا کمی کرے تو اس کے لئے وعید نہیں ہے، پھر یہ ظاہر مایہ کہ اس حالت میں نفی کرنا تحریمی کی ہے، کرہت تحریمی (اس حالت میں بھی لمباقی ہے) (۱)۔

شافعیہ اور بعض حنفیہ نے وضو پر وضو کے اصل ہونے میں یہ قید لگائی ہے کہ یہ یک مجلس میں نہ ہو، یا پہلے وضو سے کوئی نماز پڑھ لی ہو، ورنہ تکرر مکروہ اور اسراف ہوگا قلیہ بنی کہتے ہیں کہ (وضو تکرار میں) اصل حرمت ہے۔ ورنہ تکرار میں کوئی نماز پڑھے بغیر تیسری یا چوتھی مرتبہ اس کی تکرار ہوئی تو وہ سب کے سب ایک خالص اسراف ہوگا (۲)۔

(۱) مجمع التقریر مع غایہ ۱/ ۲۷۷، تہذیبہ المحتاج ۱/ ۴۷۷، اہشی ۱/ ۱۳۱، ابن طاہرین

۱۰۷-۱۰۷

(۲) ابن طاہرین ۱/ ۱۰۷، کلیلی ۱/ ۵۳

دوسری حالت: ضرورت سے زیادہ پانی کا استعمال: ۷۔ فقہاء کا اتفاق ہے کہ وضو اور غسل میں پانی کی کوئی مقدار متعین نہیں ہے (۱)، ابن عابدین نے اس پر اجماع نقل کیا ہے اور کہا ہے کہ حدیث میں جو آیا ہے کہ "کان یوضا بالماء و یغتسل بالصابون" (۲) (رسول اللہ ﷺ ایک مہد سے وضو اور یک صابون سے غسل فرمایا کرتے تھے) یہ کوئی لازمی مقدار نہیں ہے، بلکہ مقدار مسنون کے اوٹی راجہ کایاں ہے، حتیٰ کہ اگر کوئی اس سے کم میں تکمیل کرے تو یہ بھی کافی ہے، اور اگر یہ مقدار کافی نہ ہو تو اس پر زیادتی کرے، اس لئے کہ لوگوں کی طبیعتیں اور اس کے احوال مختلف ہیں۔

اسی طرح فقہاء کا اتفاق ہے کہ پانی کے استعمال میں اسراف مکروہ ہے، اسی وجہ سے حنابلہ نے صراحت کی ہے کہ وضو میں مہد پر اس سے کم پانی کافی ہے، اور اگر وضو کے لئے اس سے زیادہ پانی استعمال کرے تو جائز ہے، البتہ اسراف مکروہ ہے (۳)۔ اس کے باوجود شافعیہ نے کہا ہے کہ جس شخص کا بدن معتدل ہو اس کے وضو کا پانی تقریباً ایک مہد سے کم نہ ہونا مسنون ہے، اس لئے کہ "کان یوضا بالماء" (۴) (ایک مہد آپ ﷺ کے وضو کے لئے کافی

(۱) عمدہ جمہور کے نزدیک ایک رطل اور تہائی رطل کا ہوتا ہے، بورنامام ابو حنیفہ کہتے ہیں کہ ہر رطل کا ہوتا ہے دیکھئے اہشی ۱/ ۲۲۳، ابن طاہرین ۱/ ۱۰۷۔

(۲) حدیث: "أن النبی ﷺ کان یوضا بالماء و یغتسل بالصابون" کی روایت مسلم و ترمذی نے حضرت سفینہ سے کی ہے، ورنہ تکرار کے لفظ ترمذی کے پیروہ نیز مسلم نے حضرت انس سے بھی اس کی روایت کی ہے، جس کے لفظ یہ پیروہ "کان النبی ﷺ یوضا بالماء و یغتسل بالصابون" (ابن عساکر) (مجمع مسلم تحقیق محمد فواد عبد الباقی ۱/ ۲۵۸ طبع عیسیٰ الخس، تحفۃ الاخوان ۱/ ۸۳ طبع استغبر)۔

(۳) اہشی ۱/ ۲۲۲-۲۲۵، ابن طاہرین ۱/ ۱۰۷۔

(۴) حدیث: "أن النبی ﷺ کان یوضا بالماء" کی روایت مسلم نے حضرت سفینہ سے مرفوعاً کی ہے، جس کے لفظ یہ پیروہ "کان یوضا بالماء" (مجمع مسلم تحقیق یوسف الصاع من الماء من الجلباب و یوضا بالماء) (مجمع مسلم تحقیق

اسراف ۸

ہو جائے (موتا تھا) اور وضو کے پانی کی کوئی حد نہیں، بلین اسباق یعنی پورے وضو کو جو شرط ہے (۱)۔

مالکیہ کہتے ہیں کہ وضو کے مستحبات میں سے پانی کا کم استعمال کرنا ہے بلین اس کی کوئی حد نہیں ہے، اور جن فقہاء نے اسے پانی کی قید لگائی ہے کہ پانی چٹکنے یا جٹنے کے نام مالک نے ان کے قول پر نکتہ کی ہے، مطلب یہ ہے کہ وضو سے پانی جٹنا، نکالنا کرتے ہیں، نہ کہ وضو کے اوپر جٹنا کیونکہ وضو پر پانی تو بہنا ضروری ہے، ورنہ بغیر سیانہ کے وضو صرف مس ہوگا، آدمی کے حق میں جو مقدار پانی ہو اس کا لحاظ ضروری ہے، اور مقدار ضرورت پر اضافہ بدعت و اسراف ہے، اور اگر کسی نے صرف اتنی مقدار پر کتھا، یا جو اس کے لئے کافی ہو اس نے سنت و کی، اور جو شخص قلیل پانی سے پورے طور پر جوئے پر قادر ہو اس کے سے قلیل پانی ہی استعمال کرنا مقرب ہے، اور بار بار سہاٹ سے زیادہ پانی استعمال نہ یا جائے (۲)۔

حنفی کے نزدیک صرف کا معیار یہ ہے کہ پانی کا استعمال شرعی ضرورت سے زیادہ ہو، اور نہ حنفیہ نے کر یا ہے کہ تقییر و اسراف کو ترک کرنا سنت مکرہ ہے، تقییر یہ ہے کہ تر ہوئے کی حد کے قریب پہنچ جائے، اور پکنا ظاہر نہ ہو، اور اسراف یہ ہے کہ شرعی ضرورت سے زیادہ ہو۔ اس وضاحت کے مطابق وضو کرتے ہوئے پانی کے استعمال میں اسراف مکرہ تحریمی ہوگا، جیسا کہ صاحب الدر نے اس کی صراحت کی ہے، بلین ابن عابدین نے اس کے مکرہ تہنیتی ہوئے کو ترجیح کہا ہے (۳)۔

پانی میں اسراف کی کرہت پر فقہاء نے حضرت عبداللہ بن عمر رضی

محمد بن احمد بن ابی حاتم ۲۵۸ طبع عینی النجفی ۱۳۷۲ھ۔

(۱) نہایت المحتاج ۲۱۲۔

(۲) سوہب، تجلیں ۳۵۶-۳۵۸۔

(۳) ابن عابدین ۸۹-۹۰۔

حدیث سے استدلال کیا ہے: ”فی رسول اللہ ﷺ مؤ بعد وهو يتوضأ، فقال: ما هذا السرف؟ فقال: ألقى الوضوء اسرافاً“ فقال: نعم، وإن كنت على نهر جار“ (۱) (رسول اللہ ﷺ حضرت سعدؓ کے پاس سے گزرے اور وضو کر رہے تھے، آپ ﷺ نے فرمایا: یہ اسراف کیا؟ حضرت سعدؓ نے کہا: یا رسول اللہ میں جی اسراف ہوتا ہے؟ آپ ﷺ نے فرمایا: ہاں خود آپ جاری نہ رہیں)۔

یہ پوری وضاحت اس شخص کے لئے ہے جس کو وسوسہ نہ ہو، اور جو وسوسہ کا شکار ہو اس کے ابتلاء کی وجہ سے اس کے حق میں یہ سب معاف ہے (۲)۔

ب- غسل میں اسراف:

۸- غسل کی ایک سنت تین بار دھونا ہے، اس طرح کہ تمام بدن پر تین مرتبہ پوری طرح پانی بہائے، اس سے زیادہ اسراف مکروہ ہے، اور غسل کے لئے کتنا پانی کافی ہے اس کی مقدار متعین نہیں، کیونکہ اشخاص، احوال کے اختلاف سے حاجت شریعہ میں اختلاف ہو جاتا ہے، لہذا قدر کفایت یا اتمام واجب کے یقین کے بعد جو زیادتی ہو وہ اسراف مکروہ ہے، یہ مقدار متعین ندیہ ہے، اور جو حدیث میں ہے: ”کان رسول اللہ ﷺ يغتسل بالصاع“ (۳) (رسول

(۱) حدیث: ”أن رسول اللہ ﷺ مؤ بعد وهو يتوضأ...“ کی روایت ابن ماجہ نے حضرت عبداللہ بن عمروؓ سے کی ہے۔ الخواکم میں حافظ ہمدانی نے کہا ہے کہ حماد بن عمارؓ اور ابن ابیہرہ کے ضعف کی وجہ سے اس کی اعتبار ضعیف ہے (سنن ابن ماجہ تحقیق محمد فواد احمد لدائی ۱۳۷۲ طبع عینی النجفی ۱۳۷۲ھ)۔

(۲) انجلی ۲۲۲-۲۲۵، السوطی ۵۸، نہایت المحتاج ۲۱۲، سوہب تجلیں ۲۵۸۔

(۳) حدیث: ”کان رسول اللہ ﷺ يغتسل بالصاع“ کی روایت مسلم نے حضرت ابو بکرؓ سے کی ہے جس کے الفاظ یہ ہیں: ”کان رسول اللہ ﷺ

اسراف ۱۰

(آپ ﷺ نے رمضان کے اخیر عشر میں شب بیداری فرماتے تھے، اور عیدین کی راتوں میں جاگتے پر ہمارے فقہاء اتفاق ہے، واللہ اعلم۔

۱۰م۔ عبادات مالیہ میں اسراف:

الف صدقہ میں اسراف:

۱۰۔ صدقات واجبہ ذین کی مقدار متعین ہے جیسے زکاۃ نذر اور صدقہ فطر، ان میں اسراف کا کوئی تصور نہیں ہے، اس لئے کہ ان میں شرعاً متعین مقدار کا ادا کرنا واجب ہے، ان صدقات کے وجوب کی شرائط اور واجب مقدار کا بیان ان کے مقام پر مذکور ہے۔

مستحب صدقات جو محتاجوں کو اخروی ثواب کے حصول کے لئے دیئے جاتے ہیں (۱) تو باوجود اس کے کہ بہت سی آیات و حدیث میں فقر اور مساکین اور محتاجوں پر خرچ کرنے کی اسلام میں اپیل کی گئی ہے، اللہ تعالیٰ نے اعتدال و میاندروی کا حکم دیا ہے، اور اسراف کی حد تک تجاوز کرنے سے منع فرمایا ہے، اس لئے کہ اسراف خود خرچ کرنے والے کے فقر کا سبب ہو جاتا ہے حتیٰ کہ وہ لوگوں کے سامنے ہاتھ پھیلانے لگتا ہے۔ اللہ تعالیٰ نے مومنوں کی صفات بیان کرتے ہوئے فرمایا: "وَالَّذِينَ إِذَا أَنْفَقُوا لَمْ يُسْرِفُوا وَلَمْ يَقْتُرُوا وَكَانَ بَيْنَ ذَلِكَ قَوَامًا" (۲) اور "وَلَوْ كُنْتَ تَتَّقِي لَآتَيْنَكَ مِنْهُ ثَوْبًا مِثْلَ ثَوْبِ الْبَدْرِ" (۳) اور تو نہ اپنا ہاتھ گردن ہی سے باندھ لے ورنہ درمیان (ان کا خرچ) اعتدال پر رہتا ہے۔

۱۱۔ جس جگہ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: "وَلَا تَحْمِلْ يَدَكَ مَغْلُوبَةً إِلَىٰ عُنُقِكَ وَلَا تَبْسُطْهَا كُلَّ الْبَسْطِ فَتَقْعُدَ مَعُومًا مَّحْضُورًا" (۴) اور تو نہ اپنا ہاتھ گردن ہی سے باندھ لے ورنہ

تشریف لائے اور مایہ نیا مجھے صحیح بتایا گیا ہے کہ تم پوری رات نماز پڑھتے ہو، اور وہ میں روزے رکھتے ہو؟ میں نے کہا: جی ہاں، آپ ﷺ نے فرمایا: ایسا نہ کرو، کچھ رات سویا کرو، کچھ رات قیام کیا کرو، کبھی روزہ رکھو کبھی افطار کرو، چونکہ تم تمہاری آنکھوں کا حق ہے، تم پر تمہارے جسم کا حق ہے، تم پر تمہاری بیوی کا حق ہے، تم پر تمہارے دوست کا حق ہے، و تم پر تمہارے مہمان کا بھی حق ہے، ہوسکتا ہے کہ تمہاری عمر طویل ہو تمہارے لئے یہ مادہ تیس روزے کافی ہیں، یہ پوری رات کی کارزد ہے چونکہ نیکی میں مایہ نیا ہے۔

ثانیہ میں سے مایہ نیا کہتے ہیں کہ مذکورہ حدیث کی وجہ سے ہمیشہ پوری رات قیام کرنا مکروہ ہے، اور اگر بیاچارے کہ اس قیام لیل اور ممنوعہ یام کے علاوہ صوم و ہر کے درمیان یا فرق ہے کہ وہ ہمارے نزدیک مکروہ نہیں؟ تو جواب یہ ہے کہ ہمیشہ پوری رات نماز پر ہٹنا کلمہ اور پورے بدن کے لئے نقصان دہ ہے، جیسا کہ حدیث صحیح میں مذکور ہے، ہر طرف مذکور ہے کہ اس لئے کہ ان کے کماے کی کمی رات کو پوری ہو جاتی ہے، اور اگر پوری رات نماز پڑھتی جائے تو دن میں سویا نہیں جاسکتا، کیونکہ اس میں اس کے دین و دنیا کے مصالح ضائع ہو جائیں گے، یہ حکم دائمی طور پر قیام لیل کا ہے، اور ہر کچھ راتوں میں قیام کرنا سو اس میں کوئی کراہت نہیں (۱)، چنانچہ صحیحین میں حضرت عائشہؓ سے مروی ہے: "اِنَّ الْمَسِيَّ مَكْرَهُ كَانَ اِذَا دَخَلَ الْعَشْرَ الْاَوَّلُ مِنْ رَمَضَانَ احْبَا الْلَيْلِ" (۲)

طبعی نفس کی۔

(۱) المجموع ۳۵۳۳ طبع المیزان

(۲) حدیث: "اِنَّ الْمَسِيَّ مَكْرَهُ كَانَ اِذَا دَخَلَ الْعَشْرَ الْاَوَّلُ مِنْ رَمَضَانَ احْبَا لَيْلٍ" کی روایت بخاری و مسلم نے حضرت عائشہؓ سے کی ہے بخاری کے الفاظ یہ ہیں: "كَانَ الْمَسِيَّ مَكْرَهُ اِذَا دَخَلَ الْعَشْرُ شَدَّ مَتْرُوهُ وَاحْبَا بَدَنَهُ وَاقْفَظَ لَعْلَهُ" (فتح المباری ۲۶۹۳ طبع استیعاب صحیح مسلم تحقیق محمود احمد دہلوی ۸۳۲ طبعی نفس کی)۔

(۱) کلیلی ۴۱۳، شرح المیزان ۴۰۳، معنی ۲۴۶۔

(۲) سورہ بقرہ ۱۷۵۔

(۳) سورہ اسراء ۲۹۔

اسراف ۱۰

سے بالکل کھول دی دے ورنہ تو ملامت زدہ، تنبیہ مست یوں بیٹھ جائے گا۔ مفسرین اس آیت کی تفسیر میں فرماتے ہیں کہ اپنی ہوس پر عیوں و ضمیرت کے ہوتے ہوئے اپنا تمام مال خرچ نہ کرے، کہ تم تصرف و خرچہ سے تنگ ہو رہے ہو، اور ہوس کی طرح ہو جاؤ، ہوسیر وہ ہوس ہے جس کی حالت تم ہو جاؤ اور وہ چلنے پر تیار نہ رہے، اور ایک قول یہ ہے کہ یہ اس لئے ہے تاکہ آپ ﷺ کی بد خاطر نہ ہوں کہ اپنے مال پر حسرت ہو بین خطاب رسول اللہ ﷺ کے ملکہ کو ہو گا کیونکہ آپ ﷺ اس لوگوں میں سے نہیں ہیں جو اللہ کے راستہ میں نہ پورا مال خرچ کرنے پر حسرت ہو، اللہ تعالیٰ نے خرچ میں زیادتی اور اپنے تمام مال کو خرچ کرنے سے صرف انہیں لوگوں کو منع فرمایا ہے جن کو خرچ پر حسرت کا اندیشہ ہو، اور رسول اللہ ﷺ کا ارشاد ہے: "ہائے احدکم بما یملک، فیقول: ہذا صدقۃ، ثم یفقد یمسک الناس! خیر الصلۃ ما کان عن ظہر غمی" (۱) (تم میں سے کوئی اپنی ساری مالیت لے کر آ جاتا ہے اور کہتا ہے کہ یہ صدقہ ہے، پھر مجبور ہو کر لوگوں کے سامنے ہاتھ چسپاں کرتا

(۱) حدیث: "ہائے احدکم بما یملک فیقول: ہذا صدقۃ ثم یفقد یمسک الناس..." کی روایت ابو داؤد ابن خزیمہ دارمی ورمحکم نے محمد بن اسحاق کے طریق سے حضرت جابر بن عبد اللہ سے کی ہے مذکورہ الفاظ ابو داؤد کے ہیں۔ مذکور ہے کہ اس کی سند میں محمد بن اسحاق ہیں۔ صحیح ابن خزیمہ کے حلق نے کہا ہے کہ اس کی سند ضعیف ہے حاکم نے اس کو صحیح قرار دیا ہے ورنہ بھی نے ان کی اس سند کی ہے ورنہ ابانی نے ان کا تعاقب کرتے ہوئے کہا کہ ابانی نہیں ہے اس لئے کہ ان اسحاق کو درجے سے مل کر مسلم نے روایت کی ہے پھر وہ ملے ہیں اور اس کو انہوں نے معنی کیا ہے اس لئے اس کو حجت نہیں بنایا جاسکتا (معجم المعبود ۴۳۴ طبع المکتبۃ المنیر سنن ابو داؤد وترمذی ۴۳۴، ۴۳۵، ۴۳۶، ۴۳۷، ۴۳۸، ۴۳۹، ۴۴۰، ۴۴۱، ۴۴۲، ۴۴۳، ۴۴۴، ۴۴۵، ۴۴۶، ۴۴۷، ۴۴۸، ۴۴۹، ۴۵۰، ۴۵۱، ۴۵۲، ۴۵۳، ۴۵۴، ۴۵۵، ۴۵۶، ۴۵۷، ۴۵۸، ۴۵۹، ۴۶۰، ۴۶۱، ۴۶۲، ۴۶۳، ۴۶۴، ۴۶۵، ۴۶۶، ۴۶۷، ۴۶۸، ۴۶۹، ۴۷۰، ۴۷۱، ۴۷۲، ۴۷۳، ۴۷۴، ۴۷۵، ۴۷۶، ۴۷۷، ۴۷۸، ۴۷۹، ۴۸۰، ۴۸۱، ۴۸۲، ۴۸۳، ۴۸۴، ۴۸۵، ۴۸۶، ۴۸۷، ۴۸۸، ۴۸۹، ۴۹۰، ۴۹۱، ۴۹۲، ۴۹۳، ۴۹۴، ۴۹۵، ۴۹۶، ۴۹۷، ۴۹۸، ۴۹۹، ۵۰۰، ۵۰۱، ۵۰۲، ۵۰۳، ۵۰۴، ۵۰۵، ۵۰۶، ۵۰۷، ۵۰۸، ۵۰۹، ۵۱۰، ۵۱۱، ۵۱۲، ۵۱۳، ۵۱۴، ۵۱۵، ۵۱۶، ۵۱۷، ۵۱۸، ۵۱۹، ۵۲۰، ۵۲۱، ۵۲۲، ۵۲۳، ۵۲۴، ۵۲۵، ۵۲۶، ۵۲۷، ۵۲۸، ۵۲۹، ۵۳۰، ۵۳۱، ۵۳۲، ۵۳۳، ۵۳۴، ۵۳۵، ۵۳۶، ۵۳۷، ۵۳۸، ۵۳۹، ۵۴۰، ۵۴۱، ۵۴۲، ۵۴۳، ۵۴۴، ۵۴۵، ۵۴۶، ۵۴۷، ۵۴۸، ۵۴۹، ۵۵۰، ۵۵۱، ۵۵۲، ۵۵۳، ۵۵۴، ۵۵۵، ۵۵۶، ۵۵۷، ۵۵۸، ۵۵۹، ۵۶۰، ۵۶۱، ۵۶۲، ۵۶۳، ۵۶۴، ۵۶۵، ۵۶۶، ۵۶۷، ۵۶۸، ۵۶۹، ۵۷۰، ۵۷۱، ۵۷۲، ۵۷۳، ۵۷۴، ۵۷۵، ۵۷۶، ۵۷۷، ۵۷۸، ۵۷۹، ۵۸۰، ۵۸۱، ۵۸۲، ۵۸۳، ۵۸۴، ۵۸۵، ۵۸۶، ۵۸۷، ۵۸۸، ۵۸۹، ۵۹۰، ۵۹۱، ۵۹۲، ۵۹۳، ۵۹۴، ۵۹۵، ۵۹۶، ۵۹۷، ۵۹۸، ۵۹۹، ۶۰۰، ۶۰۱، ۶۰۲، ۶۰۳، ۶۰۴، ۶۰۵، ۶۰۶، ۶۰۷، ۶۰۸، ۶۰۹، ۶۱۰، ۶۱۱، ۶۱۲، ۶۱۳، ۶۱۴، ۶۱۵، ۶۱۶، ۶۱۷، ۶۱۸، ۶۱۹، ۶۲۰، ۶۲۱، ۶۲۲، ۶۲۳، ۶۲۴، ۶۲۵، ۶۲۶، ۶۲۷، ۶۲۸، ۶۲۹، ۶۳۰، ۶۳۱، ۶۳۲، ۶۳۳، ۶۳۴، ۶۳۵، ۶۳۶، ۶۳۷، ۶۳۸، ۶۳۹، ۶۴۰، ۶۴۱، ۶۴۲، ۶۴۳، ۶۴۴، ۶۴۵، ۶۴۶، ۶۴۷، ۶۴۸، ۶۴۹، ۶۵۰، ۶۵۱، ۶۵۲، ۶۵۳، ۶۵۴، ۶۵۵، ۶۵۶، ۶۵۷، ۶۵۸، ۶۵۹، ۶۶۰، ۶۶۱، ۶۶۲، ۶۶۳، ۶۶۴، ۶۶۵، ۶۶۶، ۶۶۷، ۶۶۸، ۶۶۹، ۶۷۰، ۶۷۱، ۶۷۲، ۶۷۳، ۶۷۴، ۶۷۵، ۶۷۶، ۶۷۷، ۶۷۸، ۶۷۹، ۶۸۰، ۶۸۱، ۶۸۲، ۶۸۳، ۶۸۴، ۶۸۵، ۶۸۶، ۶۸۷، ۶۸۸، ۶۸۹، ۶۹۰، ۶۹۱، ۶۹۲، ۶۹۳، ۶۹۴، ۶۹۵، ۶۹۶، ۶۹۷، ۶۹۸، ۶۹۹، ۷۰۰، ۷۰۱، ۷۰۲، ۷۰۳، ۷۰۴، ۷۰۵، ۷۰۶، ۷۰۷، ۷۰۸، ۷۰۹، ۷۱۰، ۷۱۱، ۷۱۲، ۷۱۳، ۷۱۴، ۷۱۵، ۷۱۶، ۷۱۷، ۷۱۸، ۷۱۹، ۷۲۰، ۷۲۱، ۷۲۲، ۷۲۳، ۷۲۴، ۷۲۵، ۷۲۶، ۷۲۷، ۷۲۸، ۷۲۹، ۷۳۰، ۷۳۱، ۷۳۲، ۷۳۳، ۷۳۴، ۷۳۵، ۷۳۶، ۷۳۷، ۷۳۸، ۷۳۹، ۷۴۰، ۷۴۱، ۷۴۲، ۷۴۳، ۷۴۴، ۷۴۵، ۷۴۶، ۷۴۷، ۷۴۸، ۷۴۹، ۷۵۰، ۷۵۱، ۷۵۲، ۷۵۳، ۷۵۴، ۷۵۵، ۷۵۶، ۷۵۷، ۷۵۸، ۷۵۹، ۷۶۰، ۷۶۱، ۷۶۲، ۷۶۳، ۷۶۴، ۷۶۵، ۷۶۶، ۷۶۷، ۷۶۸، ۷۶۹، ۷۷۰، ۷۷۱، ۷۷۲، ۷۷۳، ۷۷۴، ۷۷۵، ۷۷۶، ۷۷۷، ۷۷۸، ۷۷۹، ۷۸۰، ۷۸۱، ۷۸۲، ۷۸۳، ۷۸۴، ۷۸۵، ۷۸۶، ۷۸۷، ۷۸۸، ۷۸۹، ۷۹۰، ۷۹۱، ۷۹۲، ۷۹۳، ۷۹۴، ۷۹۵، ۷۹۶، ۷۹۷، ۷۹۸، ۷۹۹، ۸۰۰، ۸۰۱، ۸۰۲، ۸۰۳، ۸۰۴، ۸۰۵، ۸۰۶، ۸۰۷، ۸۰۸، ۸۰۹، ۸۱۰، ۸۱۱، ۸۱۲، ۸۱۳، ۸۱۴، ۸۱۵، ۸۱۶، ۸۱۷، ۸۱۸، ۸۱۹، ۸۲۰، ۸۲۱، ۸۲۲، ۸۲۳، ۸۲۴، ۸۲۵، ۸۲۶، ۸۲۷، ۸۲۸، ۸۲۹، ۸۳۰، ۸۳۱، ۸۳۲، ۸۳۳، ۸۳۴، ۸۳۵، ۸۳۶، ۸۳۷، ۸۳۸، ۸۳۹، ۸۴۰، ۸۴۱، ۸۴۲، ۸۴۳، ۸۴۴، ۸۴۵، ۸۴۶، ۸۴۷، ۸۴۸، ۸۴۹، ۸۵۰، ۸۵۱، ۸۵۲، ۸۵۳، ۸۵۴، ۸۵۵، ۸۵۶، ۸۵۷، ۸۵۸، ۸۵۹، ۸۶۰، ۸۶۱، ۸۶۲، ۸۶۳، ۸۶۴، ۸۶۵، ۸۶۶، ۸۶۷، ۸۶۸، ۸۶۹، ۸۷۰، ۸۷۱، ۸۷۲، ۸۷۳، ۸۷۴، ۸۷۵، ۸۷۶، ۸۷۷، ۸۷۸، ۸۷۹، ۸۸۰، ۸۸۱، ۸۸۲، ۸۸۳، ۸۸۴، ۸۸۵، ۸۸۶، ۸۸۷، ۸۸۸، ۸۸۹، ۸۹۰، ۸۹۱، ۸۹۲، ۸۹۳، ۸۹۴، ۸۹۵، ۸۹۶، ۸۹۷، ۸۹۸، ۸۹۹، ۹۰۰، ۹۰۱، ۹۰۲، ۹۰۳، ۹۰۴، ۹۰۵، ۹۰۶، ۹۰۷، ۹۰۸، ۹۰۹، ۹۱۰، ۹۱۱، ۹۱۲، ۹۱۳، ۹۱۴، ۹۱۵، ۹۱۶، ۹۱۷، ۹۱۸، ۹۱۹، ۹۲۰، ۹۲۱، ۹۲۲، ۹۲۳، ۹۲۴، ۹۲۵، ۹۲۶، ۹۲۷، ۹۲۸، ۹۲۹، ۹۳۰، ۹۳۱، ۹۳۲، ۹۳۳، ۹۳۴، ۹۳۵، ۹۳۶، ۹۳۷، ۹۳۸، ۹۳۹، ۹۴۰، ۹۴۱، ۹۴۲، ۹۴۳، ۹۴۴، ۹۴۵، ۹۴۶، ۹۴۷، ۹۴۸، ۹۴۹، ۹۵۰، ۹۵۱، ۹۵۲، ۹۵۳، ۹۵۴، ۹۵۵، ۹۵۶، ۹۵۷، ۹۵۸، ۹۵۹، ۹۶۰، ۹۶۱، ۹۶۲، ۹۶۳، ۹۶۴، ۹۶۵، ۹۶۶، ۹۶۷، ۹۶۸، ۹۶۹، ۹۷۰، ۹۷۱، ۹۷۲، ۹۷۳، ۹۷۴، ۹۷۵، ۹۷۶، ۹۷۷، ۹۷۸، ۹۷۹، ۹۸۰، ۹۸۱، ۹۸۲، ۹۸۳، ۹۸۴، ۹۸۵، ۹۸۶، ۹۸۷، ۹۸۸، ۹۸۹، ۹۹۰، ۹۹۱، ۹۹۲، ۹۹۳، ۹۹۴، ۹۹۵، ۹۹۶، ۹۹۷، ۹۹۸، ۹۹۹، ۱۰۰۰، ۱۰۰۱، ۱۰۰۲، ۱۰۰۳، ۱۰۰۴، ۱۰۰۵، ۱۰۰۶، ۱۰۰۷، ۱۰۰۸، ۱۰۰۹، ۱۰۱۰، ۱۰۱۱، ۱۰۱۲، ۱۰۱۳، ۱۰۱۴، ۱۰۱۵، ۱۰۱۶، ۱۰۱۷، ۱۰۱۸، ۱۰۱۹، ۱۰۲۰، ۱۰۲۱، ۱۰۲۲، ۱۰۲۳، ۱۰۲۴، ۱۰۲۵، ۱۰۲۶، ۱۰۲۷، ۱۰۲۸، ۱۰۲۹، ۱۰۳۰، ۱۰۳۱، ۱۰۳۲، ۱۰۳۳، ۱۰۳۴، ۱۰۳۵، ۱۰۳۶، ۱۰۳۷، ۱۰۳۸، ۱۰۳۹، ۱۰۴۰، ۱۰۴۱، ۱۰۴۲، ۱۰۴۳، ۱۰۴۴، ۱۰۴۵، ۱۰۴۶، ۱۰۴۷، ۱۰۴۸، ۱۰۴۹، ۱۰۵۰، ۱۰۵۱، ۱۰۵۲، ۱۰۵۳، ۱۰۵۴، ۱۰۵۵، ۱۰۵۶، ۱۰۵۷، ۱۰۵۸، ۱۰۵۹، ۱۰۶۰، ۱۰۶۱، ۱۰۶۲، ۱۰۶۳، ۱۰۶۴، ۱۰۶۵، ۱۰۶۶، ۱۰۶۷، ۱۰۶۸، ۱۰۶۹، ۱۰۷۰، ۱۰۷۱، ۱۰۷۲، ۱۰۷۳، ۱۰۷۴، ۱۰۷۵، ۱۰۷۶، ۱۰۷۷، ۱۰۷۸، ۱۰۷۹، ۱۰۸۰، ۱۰۸۱، ۱۰۸۲، ۱۰۸۳، ۱۰۸۴، ۱۰۸۵، ۱۰۸۶، ۱۰۸۷، ۱۰۸۸، ۱۰۸۹، ۱۰۹۰، ۱۰۹۱، ۱۰۹۲، ۱۰۹۳، ۱۰۹۴، ۱۰۹۵، ۱۰۹۶، ۱۰۹۷، ۱۰۹۸، ۱۰۹۹، ۱۱۰۰، ۱۱۰۱، ۱۱۰۲، ۱۱۰۳، ۱۱۰۴، ۱۱۰۵، ۱۱۰۶، ۱۱۰۷، ۱۱۰۸، ۱۱۰۹، ۱۱۱۰، ۱۱۱۱، ۱۱۱۲، ۱۱۱۳، ۱۱۱۴، ۱۱۱۵، ۱۱۱۶، ۱۱۱۷، ۱۱۱۸، ۱۱۱۹، ۱۱۲۰، ۱۱۲۱، ۱۱۲۲، ۱۱۲۳، ۱۱۲۴، ۱۱۲۵، ۱۱۲۶، ۱۱۲۷، ۱۱۲۸، ۱۱۲۹، ۱۱۳۰، ۱۱۳۱، ۱۱۳۲، ۱۱۳۳، ۱۱۳۴، ۱۱۳۵، ۱۱۳۶، ۱۱۳۷، ۱۱۳۸، ۱۱۳۹، ۱۱۴۰، ۱۱۴۱، ۱۱۴۲، ۱۱۴۳، ۱۱۴۴، ۱۱۴۵، ۱۱۴۶، ۱۱۴۷، ۱۱۴۸، ۱۱۴۹، ۱۱۵۰، ۱۱۵۱، ۱۱۵۲، ۱۱۵۳، ۱۱۵۴، ۱۱۵۵، ۱۱۵۶، ۱۱۵۷، ۱۱۵۸، ۱۱۵۹، ۱۱۶۰، ۱۱۶۱، ۱۱۶۲، ۱۱۶۳، ۱۱۶۴، ۱۱۶۵، ۱۱۶۶، ۱۱۶۷، ۱۱۶۸، ۱۱۶۹، ۱۱۷۰، ۱۱۷۱، ۱۱۷۲، ۱۱۷۳، ۱۱۷۴، ۱۱۷۵، ۱۱۷۶، ۱۱۷۷، ۱۱۷۸، ۱۱۷۹، ۱۱۸۰، ۱۱۸۱، ۱۱۸۲، ۱۱۸۳، ۱۱۸۴، ۱۱۸۵، ۱۱۸۶، ۱۱۸۷، ۱۱۸۸، ۱۱۸۹، ۱۱۹۰، ۱۱۹۱، ۱۱۹۲، ۱۱۹۳، ۱۱۹۴، ۱۱۹۵، ۱۱۹۶، ۱۱۹۷، ۱۱۹۸، ۱۱۹۹، ۱۲۰۰، ۱۲۰۱، ۱۲۰۲، ۱۲۰۳، ۱۲۰۴، ۱۲۰۵، ۱۲۰۶، ۱۲۰۷، ۱۲۰۸، ۱۲۰۹، ۱۲۱۰، ۱۲۱۱، ۱۲۱۲، ۱۲۱۳، ۱۲۱۴، ۱۲۱۵، ۱۲۱۶، ۱۲۱۷، ۱۲۱۸، ۱۲۱۹، ۱۲۲۰، ۱۲۲۱، ۱۲۲۲، ۱۲۲۳، ۱۲۲۴، ۱۲۲۵، ۱۲۲۶، ۱۲۲۷، ۱۲۲۸، ۱۲۲۹، ۱۲۳۰، ۱۲۳۱، ۱۲۳۲، ۱۲۳۳، ۱۲۳۴، ۱۲۳۵، ۱۲۳۶، ۱۲۳۷، ۱۲۳۸، ۱۲۳۹، ۱۲۴۰، ۱۲۴۱، ۱۲۴۲، ۱۲۴۳، ۱۲۴۴، ۱۲۴۵، ۱۲۴۶، ۱۲۴۷، ۱۲۴۸، ۱۲۴۹، ۱۲۵۰، ۱۲۵۱، ۱۲۵۲، ۱۲۵۳، ۱۲۵۴، ۱۲۵۵، ۱۲۵۶، ۱۲۵۷، ۱۲۵۸، ۱۲۵۹، ۱۲۶۰، ۱۲۶۱، ۱۲۶۲، ۱۲۶۳، ۱۲۶۴، ۱۲۶۵، ۱۲۶۶، ۱۲۶۷، ۱۲۶۸، ۱۲۶۹، ۱۲۷۰، ۱۲۷۱، ۱۲۷۲، ۱۲۷۳، ۱۲۷۴، ۱۲۷۵، ۱۲۷۶، ۱۲۷۷، ۱۲۷۸، ۱۲۷۹، ۱۲۸۰، ۱۲۸۱، ۱۲۸۲، ۱۲۸۳، ۱۲۸۴، ۱۲۸۵، ۱۲۸۶، ۱۲۸۷، ۱۲۸۸، ۱۲۸۹، ۱۲۹۰، ۱۲۹۱، ۱۲۹۲، ۱۲۹۳، ۱۲۹۴، ۱۲۹۵، ۱۲۹۶، ۱۲۹۷، ۱۲۹۸، ۱۲۹۹، ۱۳۰۰، ۱۳۰۱، ۱۳۰۲، ۱۳۰۳، ۱۳۰۴، ۱۳۰۵، ۱۳۰۶، ۱۳۰۷، ۱۳۰۸، ۱۳۰۹، ۱۳۱۰، ۱۳۱۱، ۱۳۱۲، ۱۳۱۳، ۱۳۱۴، ۱۳۱۵، ۱۳۱۶، ۱۳۱۷، ۱۳۱۸، ۱۳۱۹، ۱۳۲۰، ۱۳۲۱، ۱۳۲۲، ۱۳۲۳، ۱۳۲۴، ۱۳۲۵، ۱۳۲۶، ۱۳۲۷، ۱۳۲۸، ۱۳۲۹، ۱۳۳۰، ۱۳۳۱، ۱۳۳۲، ۱۳۳۳، ۱۳۳۴، ۱۳۳۵، ۱۳۳۶، ۱۳۳۷، ۱۳۳۸، ۱۳۳۹، ۱۳۴۰، ۱۳۴۱، ۱۳۴۲، ۱۳۴۳، ۱۳۴۴، ۱۳۴۵، ۱۳۴۶، ۱۳۴۷، ۱۳۴۸، ۱۳۴۹، ۱۳۵۰، ۱۳۵۱، ۱۳۵۲، ۱۳۵۳، ۱۳۵۴، ۱۳۵۵، ۱۳۵۶، ۱۳۵۷، ۱۳۵۸، ۱۳۵۹، ۱۳۶۰، ۱۳۶۱، ۱۳۶۲، ۱۳۶۳، ۱۳۶۴، ۱۳۶۵، ۱۳۶۶، ۱۳۶۷، ۱۳۶۸، ۱۳۶۹، ۱۳۷۰، ۱۳۷۱، ۱۳۷۲، ۱۳۷۳، ۱۳۷۴، ۱۳۷۵، ۱۳۷۶، ۱۳۷۷، ۱۳۷۸، ۱۳۷۹، ۱۳۸۰، ۱۳۸۱، ۱۳۸۲، ۱۳۸۳، ۱۳۸۴، ۱۳۸۵، ۱۳۸۶، ۱۳۸۷، ۱۳۸۸، ۱۳۸۹، ۱۳۹۰، ۱۳۹۱، ۱۳۹۲، ۱۳۹۳، ۱۳۹۴، ۱۳۹۵، ۱۳۹۶، ۱۳۹۷، ۱۳۹۸، ۱۳۹۹، ۱۴۰۰، ۱۴۰۱، ۱۴۰۲، ۱۴۰۳، ۱۴۰۴، ۱۴۰۵، ۱۴۰۶، ۱۴۰۷، ۱۴۰۸، ۱۴۰۹، ۱۴۱۰، ۱۴۱۱، ۱۴۱۲، ۱۴۱۳، ۱۴۱۴، ۱۴۱۵، ۱۴۱۶، ۱۴۱۷، ۱۴۱۸، ۱۴۱۹، ۱۴۲۰، ۱۴۲۱، ۱۴۲۲، ۱۴۲۳، ۱۴۲۴، ۱۴۲۵، ۱۴۲۶، ۱۴۲۷، ۱۴۲۸، ۱۴۲۹، ۱۴۳۰، ۱۴۳۱، ۱۴۳۲، ۱۴۳۳، ۱۴۳۴، ۱۴۳۵، ۱۴۳۶، ۱۴۳۷، ۱۴۳۸، ۱۴۳۹، ۱۴۴۰، ۱۴۴۱، ۱۴۴۲، ۱۴۴۳، ۱۴۴۴، ۱۴۴۵، ۱۴۴۶، ۱۴۴۷، ۱۴۴۸، ۱۴۴۹، ۱۴۵۰، ۱۴۵۱، ۱۴۵۲، ۱۴۵۳، ۱۴۵۴، ۱۴۵۵، ۱۴۵۶، ۱۴۵۷، ۱۴۵۸، ۱۴۵۹، ۱۴۶۰، ۱۴۶۱، ۱۴۶۲، ۱۴۶۳، ۱۴۶۴، ۱۴۶۵، ۱۴۶۶، ۱۴۶۷، ۱۴۶۸، ۱۴۶۹، ۱۴۷۰، ۱۴۷۱، ۱۴۷۲، ۱۴۷۳، ۱۴۷۴، ۱۴۷۵، ۱۴۷۶، ۱۴۷۷، ۱۴۷۸، ۱۴۷۹، ۱۴۸۰، ۱۴۸۱، ۱۴۸۲، ۱۴۸۳، ۱۴۸۴، ۱۴۸۵، ۱۴۸۶، ۱۴۸۷، ۱۴۸۸، ۱۴۸۹، ۱۴۹۰، ۱۴۹۱، ۱۴۹۲، ۱۴۹۳، ۱۴۹۴، ۱۴۹۵، ۱۴۹۶، ۱۴۹۷، ۱۴۹۸، ۱۴۹۹، ۱۵۰۰، ۱۵۰۱، ۱۵۰۲، ۱۵۰۳، ۱۵۰۴، ۱۵۰۵، ۱۵۰۶، ۱۵۰۷، ۱۵۰۸، ۱۵۰۹، ۱۵۱۰، ۱۵۱۱، ۱۵۱۲، ۱۵۱۳، ۱۵۱۴، ۱۵۱۵، ۱۵۱۶، ۱۵۱۷، ۱۵۱۸، ۱۵۱۹، ۱۵۲۰، ۱۵۲۱، ۱۵۲۲، ۱۵۲۳، ۱۵۲۴، ۱۵۲۵، ۱۵۲۶، ۱۵۲۷، ۱۵۲۸، ۱۵۲۹، ۱۵۳۰، ۱۵۳۱، ۱۵۳۲، ۱۵۳۳، ۱۵۳۴، ۱۵۳۵، ۱۵۳۶، ۱۵۳۷، ۱۵۳۸، ۱۵۳۹، ۱۵۴۰، ۱۵۴۱، ۱۵۴۲، ۱۵۴۳، ۱۵۴۴، ۱۵۴۵، ۱۵۴۶، ۱۵۴۷، ۱۵۴۸، ۱۵۴۹، ۱۵۵۰، ۱۵۵۱، ۱۵۵۲، ۱۵۵۳، ۱۵۵۴، ۱۵۵۵، ۱۵۵۶، ۱۵۵۷، ۱۵۵۸، ۱۵۵۹، ۱۵۶۰، ۱۵۶۱، ۱۵۶۲، ۱۵۶۳، ۱۵۶۴، ۱۵۶۵، ۱۵۶۶، ۱۵۶۷، ۱۵۶۸، ۱۵۶۹، ۱۵۷۰، ۱۵۷۱، ۱۵۷۲، ۱۵۷۳، ۱۵۷۴، ۱۵۷۵، ۱۵۷۶، ۱۵۷۷، ۱۵۷۸، ۱۵۷۹، ۱۵۸۰، ۱۵۸۱، ۱۵۸۲، ۱۵۸۳، ۱۵۸۴، ۱۵۸۵، ۱۵۸۶، ۱۵۸۷، ۱۵۸۸، ۱۵۸۹، ۱۵۹۰، ۱۵۹۱، ۱۵۹۲، ۱۵۹۳، ۱۵۹۴، ۱۵۹۵، ۱۵۹۶، ۱۵۹۷، ۱۵۹۸، ۱۵۹۹، ۱۶۰۰، ۱۶۰۱، ۱۶۰۲، ۱۶۰۳، ۱۶۰۴، ۱۶۰۵، ۱۶۰۶، ۱۶۰۷، ۱۶۰۸، ۱۶۰۹، ۱۶۱۰، ۱۶۱۱، ۱۶۱۲، ۱۶۱۳، ۱۶۱۴، ۱۶۱۵، ۱۶۱۶، ۱۶۱۷، ۱۶۱۸، ۱۶۱۹، ۱۶۲۰، ۱۶۲۱، ۱۶۲۲، ۱۶۲۳، ۱۶۲۴، ۱۶۲۵، ۱۶۲۶، ۱۶۲۷، ۱۶۲۸، ۱۶۲۹، ۱۶۳۰، ۱۶۳۱، ۱۶۳۲، ۱۶۳۳، ۱۶۳۴، ۱۶۳۵، ۱۶۳۶، ۱۶۳۷، ۱۶۳۸، ۱۶۳۹، ۱۶۴۰، ۱۶۴۱، ۱۶۴۲، ۱۶۴۳، ۱۶۴۴، ۱۶۴۵، ۱۶۴۶، ۱۶۴۷، ۱۶۴۸، ۱۶۴۹، ۱۶۵۰، ۱۶۵۱، ۱۶۵۲، ۱۶۵۳، ۱۶۵۴، ۱۶۵۵، ۱۶۵۶، ۱۶۵۷، ۱۶۵۸، ۱۶۵۹، ۱۶۶۰، ۱۶۶۱، ۱۶۶۲، ۱۶۶۳، ۱۶۶۴، ۱۶۶۵، ۱۶۶۶، ۱۶۶۷، ۱۶۶۸، ۱۶۶۹، ۱۶۷۰، ۱۶۷۱، ۱۶۷۲، ۱۶۷۳، ۱۶۷۴، ۱۶۷۵، ۱۶۷۶، ۱۶۷۷، ۱۶۷۸، ۱۶۷۹، ۱۶۸۰، ۱۶۸۱، ۱۶۸۲، ۱۶۸۳، ۱۶۸۴، ۱۶۸۵، ۱۶۸۶، ۱۶۸۷، ۱۶۸۸، ۱۶۸۹، ۱۶۹۰، ۱۶۹۱، ۱۶۹۲، ۱۶۹۳، ۱۶۹۴، ۱۶۹۵، ۱۶۹۶، ۱۶۹۷، ۱۶۹۸، ۱۶۹۹، ۱۷۰۰، ۱۷۰۱، ۱۷۰۲، ۱۷۰۳، ۱۷۰۴، ۱۷۰۵، ۱۷۰۶، ۱۷۰۷، ۱۷۰۸، ۱۷۰۹، ۱۷۱۰، ۱۷۱۱، ۱۷۱۲،

اسراف ۱۲

مثل حضرت ابو بکر اور حضرت علی بن ابی طالب سے مروی ہے (۱)۔
وہ اگر میت کا کوئی وارث نہ ہو یا وارث تو ہو لیکن وہ تباہی سے زندگی
جارت دے دے تو اس میں اختلاف اور تفصیل ہے جس کا مقام
صالح (وصیت) ہے۔

سوم۔ جنگ کے موقع پر دشمن کا خون بہانے میں اسراف:
۱۲۔ اسراف یعنی حد سے تجاوز کرنا۔ حالت میں مٹوٹ ہے۔ حق کی
جہاد و قتال کے موقع پر دشمنوں سے مقابلہ کرتے ہوئے بھی چنانچہ
مسلمین ہر حالت میں اعتدال و میاندہی کے لئے مامور ہے۔ اللہ
تعالیٰ کا ارشاد ہے: "وَلَا تَغْتُلُوا إِنَّا اللَّهُ لَا نُحِبُّ
الْمُغْتَلِينَ" (۲) (اور حد سے باہر مت نکلو کہ اللہ حد سے باہر نکل
جانے والوں کو پسند نہیں کرتا)۔ دوسری جگہ ارشاد ہے: "وَلَا
يَخْرُجُكُمْ شَأْنٌ قَوْمٍ عَلَى أَنْ لَا تَعْمَلُوا ۖ اْعْدِلُوا ۚ هُوَ أَقْرَبُ
لِلتَّقْوَىٰ" (۳) (اور کسی جماعت کی دشمنی تمہیں اس پر نہ آتا۔ دیکھو اسے
کہ تم (اس کے ساتھ) انصاف ہی نہ کرو، انصاف کرتے رہو) (ک)
وہ تقویٰ سے بہت قریب ہے)۔

اسی لئے فقہاء نے صراحت کی ہے کہ اگر دشمن ان لوگوں میں سے
ہو جن تک (اسلام کی) دعوت نہ پہنچے ہو تو اسلام کی دعوت پیش کرنے
سے پہلے ان سے قتال جائز نہیں، اور مشرکین کے سروں کو متعلق کرنا
مکروہ ہے، اس میں کچھ تفصیل ہے، اور ان کے مقتولین کا مثلہ کرنا یا
ان کو شدید تکلیف پہنچا کر مرانا بھی مکروہ ہے (۴)۔ یہ تک رسول

(۱) ابن ماجہ ص ۵۷۵، مسند احمد ۱۰/۱۰۸، اعلیٰ بی وشرح اخیر
۵۸۶ ص

(۲) سورہ بقرہ ۹۰۔

(۳) سورہ مائدہ ۸۰۔

(۴) تہذیب ص ۲۳۲، ابن ماجہ ص ۲۲۳، خطاب ص ۵۰، ۵۱، ۵۲
مسند احمد ص ۹۳

اللہ ﷻ کا فرمان ہے: "إِن أَعْفَ النَّاسَ قَتْلَهُ أَهْلُ
الْإِيمَانِ" (۱) (قتل میں بہترین معاملہ کرنے والے بلاشبہ ان
ایمان میں)۔

بچوں یا پاکوں کو قتل کرنا بالاتفاق جائز نہیں ہے اور نہ عورت و شیخ
قائمی قتل کیا جائے گا، نہ اپنا بیچ، مایہا اور راسب (عبادت گزار) کو قتل
کیا جائے گا، یہ جمہور حنفیہ، مالکیہ، حنبلیہ کا مسلک ہے اور شافعیہ کی
ایک روایت ہے۔ ۱۱ یہ کہ دو جنگ میں شرکت کریں۔ یہ جنگ میں
رائے، تدبیر اور حیلہ سے کام لینے والے ہوں، یا کسی ایسے طریقہ سے
کنارہ کا تعاون کریں، اور دھوکہ و خیانت جائز نہیں، ایسے ہی اگر آگ
سے مارے بغیر ان پر غلبہ ممکن ہو تو آگ سے جا لیا جائز نہیں، نیز
مقتولین کا مثلہ کرنا جائز نہیں، چونکہ رسول اللہ ﷺ کا ارشاد ہے:
"إِنِ اللَّهُ كَتَبَ الْإِحْسَانَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ، فَإِذَا قُتِلَ فَاَحْسِنُوا
الْقَتْلَةَ وَإِذَا ذُبِحَ فَاَحْسِنُوا الْمَذْبُوحَةَ" (۲) (بے شک اللہ تعالیٰ
نے ہر چیز میں احسان (بہتر صورت اختیار کرنے) کو لازم کیا ہے،
لہذا جب تم قتل کرو تو اچھی طرح قتل کرو، اور جب تم ذبح کرو تو اچھی
طرح ذبح کرو)۔

(۱) حدیث: "إِن أَعْفَ النَّاسَ قَتْلَهُ أَهْلُ الْإِيمَانِ" کی روایت احمد (۱/۲۹۳
طبع المکتبہ) ابو داؤد (۳/۱۳۰ طبع عزت عید دھاس) اور ابن ماجہ
(۸/۸۳ تحقیق محمد نو اور دہلوی) نے کی ہے۔

تحقیق جامع الاصول عبد القادر داناؤط نے کہا ہے کہ احمد کے یہاں فقہ
پیر الہیہ وغیرہ بنی قسم اسی دس ہیں، اور خاص طور پر جب وہ محمد انیم بن
برید سے روایت کرتے ہیں اور انہوں نے اس حدیث کی روایت انہیں سے
کی ہے لیکن جامع کی صراحت انہیں کی ہے (جامع الاصول ۱/۱۹۲ طبع کردہ
مکتبہ المجلد)۔

(۲) حدیث: "إِنِ اللَّهُ كَتَبَ الْإِحْسَانَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ....." کی روایت
مسلم نے حضرت عبداللہ بن مسعود سے مروی ہے (صحیح مسلم تحقیق محمد نو اور
دہلوی ص ۸۵۸ طبع عیسیٰ الخلیف، شرح السنۃ للبیہقی ۱/۱۹۲ طبع کردہ
المکتب الاسلامی ۱۳۹۷ھ)۔

۱۳۰۰

گرمسلمانوں کے لئے بہتہ بیوتہ ان کے ساتھ مال کے بدلہ مان
 و صلح کا معاملہ کرنا جائز ہے، اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: "وَإِنْ جَحَضُوا
 عَنْكُمْ فَاِجْمَعُوا لَهُمْ" (و اگر وہ تم سے چلے جائیں تو آپ کو
 اختیار ہے کہ آپ بھی اس کی طرف حلف جائیں)۔

ترہم مسلمان ان کا محاصرہ کر لیں تو ان کو اسلام کی دعوت دیں گے، اگر وہ اسلام لے آئیں تو بہتر ہے۔ ورنہ ان پر تازیہ لازم کر دیں گے بشرط یہ ہے کہ وہ مرتد، مشرکین عرب میں سے نہ ہوں، اگر وہ اس کو قبول کر لیں تو عقدہ دہ کی شرط کے مطابق ان کے ساتھ ہمارا معاملہ عدل و انصاف کا ہوگا، اگر نہ ہو اتنا زبردیں تو ہم ان سے قتال کریں گے تا آنکہ ان پر زبردستی غلبہ حاصل کر لیں (۲)۔ ان حکام کی تفصیل اصطلاح (جہاد) اور (جزیہ) میں ہے۔

مباح چیزوں میں اسراف

غف-کھانے پینے میں اسراف:

۱۳- بلاکت سے بچنے کے قدر کھانا چیا فرض ہے، اور پیٹ بھرنے کے قدر کھانا چیا مباح ہے، اگر پیٹ بھرنے سے احاطت اور وجہت کی ادائیگی کے لئے بدن کی طاقت میں اضافہ کی نیت ہو تو مشدوب ہے، اور پیٹ بھر سے زیادہ کھانا مکروہ ہے یا ممنوع؟ اس سلسلہ میں فقہاء کا اختلاف ہے، لہذا اگر اس سے آئندہ کے روزہ کے لئے طاقت حاصل کرنا مقصود ہو، یا یہ مقصد ہو کہ تنہا کماے میں مہربان کو محسوس نہ ہو تو جیب بھر سے زائد کھانا درست ہے، اللہ تعالیٰ کا رٹا ہے: "كُفُوا وَاشْرَبُوا وَلَا تُسْرِفُوا" (۳) (کھاؤ اور پو

(سورة الفاتحة - ٦ -)

(۲) ابن ماجہ ص ۳۳، سنن ابی داؤد ص ۴۱۸، ۴۱۹، صحیح البخاری ج ۱ ص ۳۰

۳۳۹۵۳۳، المجلد ۱۰۰

(۳) سورۃ طہ ۱۵۱

لیکن اسراف سے کام نہ لو۔ چنانچہ انسان اس قدر رکھانے پینے کے لئے مامور ہے جس سے مقصد کی ادائیگی کے لئے تقویت حاصل ہو جائے۔ اور وہ حرام تک متعدی نہ ہو، اور قباحت میں شریعت نہ ہو، نہ اتنی زیادہ مقدار استعمال کرے کہ ضرر و رساں بن جائے جبکہ اس کی ضرورت نہ ہو۔ اور کھانے پینے میں زیادتی کرے جب کہ ادائیگی میں نقل ہو وہ حرام ہے، اس لئے کہ یہ کھانے پینے میں اسراف ہے نیز اس لئے کہ یہ اضاحت مال اور منہ سے پکوباری میں ہتہا کرنا ہے (۱)

رسول اللہ ﷺ سے مروی ہے: ما ملأ آدمی وعاء شراً من بطن، بحسب اہل آدم اكلات یقمن صلبہ، غیاں کاں لا محالة ثلث لطعامہ، وثلث لشرابہ، وثلث لنفسہ“ (۳)

(آدمی نے پیٹ سے زیادہ بڑا برتن کونیں بھرا۔۔۔ بن آدم کے سب سے بڑا نقصان کھانے کا ہے جو اس کی کمر کو سیدھا کر دے، اگر ضروری ہو تو ایک تہائی کھانے کے لئے اور ایک تہائی پانی کے لئے اور ایک تہائی سانس کے لئے ہو)۔ آپ ﷺ نے دوسری جگہ ارشاد فرمایا: ”یہ میں السرف ان قاکل کل ما اشتہیت“ (۴) (خوشامش کے مطابق

۳۔ بیہ کما مرف ہے)۔

(۱) تفسیر قرآن: ابن ارازی ۱۳/۶۲، تفسیر القرطبی ۱۰/۹۲، آداب الشریعہ ۱/۳۶۵۔

(۲) حضرت امام ابو ادمی و ہاء خرا من بھلہ کی روایت ہے کہ ابن
 فضل بن زید بن ابی اسامہ نے قدام ابن سعد کرب سے مرثیہ لکھی ہے مذکورہ
 الفاظ تردی کے ہیں تردی کے کہ یہ حدیث صحیح ہے تحت الاحادیث
 ۵۱، ۵۲، ۵۳، ۵۴، ۵۵، ۵۶، ۵۷، ۵۸، ۵۹، ۶۰، ۶۱، ۶۲، ۶۳، ۶۴، ۶۵، ۶۶، ۶۷، ۶۸، ۶۹، ۷۰، ۷۱، ۷۲، ۷۳، ۷۴، ۷۵، ۷۶، ۷۷، ۷۸، ۷۹، ۸۰، ۸۱، ۸۲، ۸۳، ۸۴، ۸۵، ۸۶، ۸۷، ۸۸، ۸۹، ۹۰، ۹۱، ۹۲، ۹۳، ۹۴، ۹۵، ۹۶، ۹۷، ۹۸، ۹۹، ۱۰۰، ۱۰۱، ۱۰۲، ۱۰۳، ۱۰۴، ۱۰۵، ۱۰۶، ۱۰۷، ۱۰۸، ۱۰۹، ۱۱۰، ۱۱۱، ۱۱۲، ۱۱۳، ۱۱۴، ۱۱۵، ۱۱۶، ۱۱۷، ۱۱۸، ۱۱۹، ۱۲۰، ۱۲۱، ۱۲۲، ۱۲۳، ۱۲۴، ۱۲۵، ۱۲۶، ۱۲۷، ۱۲۸، ۱۲۹، ۱۳۰، ۱۳۱، ۱۳۲، ۱۳۳، ۱۳۴، ۱۳۵، ۱۳۶، ۱۳۷، ۱۳۸، ۱۳۹، ۱۴۰، ۱۴۱، ۱۴۲، ۱۴۳، ۱۴۴، ۱۴۵، ۱۴۶، ۱۴۷، ۱۴۸، ۱۴۹، ۱۵۰، ۱۵۱، ۱۵۲، ۱۵۳، ۱۵۴، ۱۵۵، ۱۵۶، ۱۵۷، ۱۵۸، ۱۵۹، ۱۶۰، ۱۶۱، ۱۶۲، ۱۶۳، ۱۶۴، ۱۶۵، ۱۶۶، ۱۶۷، ۱۶۸، ۱۶۹، ۱۷۰، ۱۷۱، ۱۷۲، ۱۷۳، ۱۷۴، ۱۷۵، ۱۷۶، ۱۷۷، ۱۷۸، ۱۷۹، ۱۸۰، ۱۸۱، ۱۸۲، ۱۸۳، ۱۸۴، ۱۸۵، ۱۸۶، ۱۸۷، ۱۸۸، ۱۸۹، ۱۹۰، ۱۹۱، ۱۹۲، ۱۹۳، ۱۹۴، ۱۹۵، ۱۹۶، ۱۹۷، ۱۹۸، ۱۹۹، ۲۰۰، ۲۰۱، ۲۰۲، ۲۰۳، ۲۰۴، ۲۰۵، ۲۰۶، ۲۰۷، ۲۰۸، ۲۰۹، ۲۱۰، ۲۱۱، ۲۱۲، ۲۱۳، ۲۱۴، ۲۱۵، ۲۱۶، ۲۱۷، ۲۱۸، ۲۱۹، ۲۲۰، ۲۲۱، ۲۲۲، ۲۲۳، ۲۲۴، ۲۲۵، ۲۲۶، ۲۲۷، ۲۲۸، ۲۲۹، ۲۳۰، ۲۳۱، ۲۳۲، ۲۳۳، ۲۳۴، ۲۳۵، ۲۳۶، ۲۳۷، ۲۳۸، ۲۳۹، ۲۴۰، ۲۴۱، ۲۴۲، ۲۴۳، ۲۴۴، ۲۴۵، ۲۴۶، ۲۴۷، ۲۴۸، ۲۴۹، ۲۵۰، ۲۵۱، ۲۵۲، ۲۵۳، ۲۵۴، ۲۵۵، ۲۵۶، ۲۵۷، ۲۵۸، ۲۵۹، ۲۶۰، ۲۶۱، ۲۶۲، ۲۶۳، ۲۶۴، ۲۶۵، ۲۶۶، ۲۶۷، ۲۶۸، ۲۶۹، ۲۷۰، ۲۷۱، ۲۷۲، ۲۷۳، ۲۷۴، ۲۷۵، ۲۷۶، ۲۷۷، ۲۷۸، ۲۷۹، ۲۸۰، ۲۸۱، ۲۸۲، ۲۸۳، ۲۸۴، ۲۸۵، ۲۸۶، ۲۸۷، ۲۸۸، ۲۸۹، ۲۹۰، ۲۹۱، ۲۹۲، ۲۹۳، ۲۹۴، ۲۹۵، ۲۹۶، ۲۹۷، ۲۹۸، ۲۹۹، ۳۰۰، ۳۰۱، ۳۰۲، ۳۰۳، ۳۰۴، ۳۰۵، ۳۰۶، ۳۰۷، ۳۰۸، ۳۰۹، ۳۱۰، ۳۱۱، ۳۱۲، ۳۱۳، ۳۱۴، ۳۱۵، ۳۱۶، ۳۱۷، ۳۱۸، ۳۱۹، ۳۲۰، ۳۲۱، ۳۲۲، ۳۲۳، ۳۲۴، ۳۲۵، ۳۲۶، ۳۲۷، ۳۲۸، ۳۲۹، ۳۳۰، ۳۳۱، ۳۳۲، ۳۳۳، ۳۳۴، ۳۳۵، ۳۳۶، ۳۳۷، ۳۳۸، ۳۳۹، ۳۴۰، ۳۴۱، ۳۴۲، ۳۴۳، ۳۴۴، ۳۴۵، ۳۴۶، ۳۴۷، ۳۴۸، ۳۴۹، ۳۵۰، ۳۵۱، ۳۵۲، ۳۵۳، ۳۵۴، ۳۵۵، ۳۵۶، ۳۵۷، ۳۵۸، ۳۵۹، ۳۶۰، ۳۶۱، ۳۶۲، ۳۶۳، ۳۶۴، ۳۶۵، ۳۶۶، ۳۶۷، ۳۶۸، ۳۶۹، ۳۷۰، ۳۷۱، ۳۷۲، ۳۷۳، ۳۷۴، ۳۷۵، ۳۷۶، ۳۷۷، ۳۷۸، ۳۷۹، ۳۸۰، ۳۸۱، ۳۸۲، ۳۸۳، ۳۸۴، ۳۸۵، ۳۸۶، ۳۸۷، ۳۸۸، ۳۸۹، ۳۹۰، ۳۹۱، ۳۹۲، ۳۹۳، ۳۹۴، ۳۹۵، ۳۹۶، ۳۹۷، ۳۹۸، ۳۹۹، ۴۰۰، ۴۰۱، ۴۰۲، ۴۰۳، ۴۰۴، ۴۰۵، ۴۰۶، ۴۰۷، ۴۰۸، ۴۰۹، ۴۱۰، ۴۱۱، ۴۱۲، ۴۱۳، ۴۱۴، ۴۱۵، ۴۱۶، ۴۱۷، ۴۱۸، ۴۱۹، ۴۲۰، ۴۲۱، ۴۲۲، ۴۲۳، ۴۲۴، ۴۲۵، ۴۲۶، ۴۲۷، ۴۲۸، ۴۲۹، ۴۳۰، ۴۳۱، ۴۳۲، ۴۳۳، ۴۳۴، ۴۳۵، ۴۳۶، ۴۳۷، ۴۳۸، ۴۳۹، ۴۴۰، ۴۴۱، ۴۴۲، ۴۴۳، ۴۴۴، ۴۴۵، ۴۴۶، ۴۴۷، ۴۴۸، ۴۴۹، ۴۵۰، ۴۵۱، ۴۵۲، ۴۵۳، ۴۵۴، ۴۵۵، ۴۵۶، ۴۵۷، ۴۵۸، ۴۵۹، ۴۶۰، ۴۶۱، ۴۶۲، ۴۶۳، ۴۶۴، ۴۶۵، ۴۶۶، ۴۶۷، ۴۶۸، ۴۶۹، ۴۷۰، ۴۷۱، ۴۷۲، ۴۷۳، ۴۷۴، ۴۷۵، ۴۷۶، ۴۷۷، ۴۷۸، ۴۷۹، ۴۸۰، ۴۸۱، ۴۸۲، ۴۸۳، ۴۸۴، ۴۸۵، ۴۸۶، ۴۸۷، ۴۸۸، ۴۸۹، ۴۹۰، ۴۹۱، ۴۹۲، ۴۹۳، ۴۹۴، ۴۹۵، ۴۹۶، ۴۹۷، ۴۹۸، ۴۹۹، ۵۰۰، ۵۰۱، ۵۰۲، ۵۰۳، ۵۰۴، ۵۰۵، ۵۰۶، ۵۰۷، ۵۰۸، ۵۰۹، ۵۱۰، ۵۱۱، ۵۱۲، ۵۱۳، ۵۱۴، ۵۱۵، ۵۱۶، ۵۱۷، ۵۱۸، ۵۱۹، ۵۲۰، ۵۲۱، ۵۲۲، ۵۲۳، ۵۲۴، ۵۲۵، ۵۲۶، ۵۲۷، ۵۲۸، ۵۲۹، ۵۳۰، ۵۳۱، ۵۳۲، ۵۳۳، ۵۳۴، ۵۳۵، ۵۳۶، ۵۳۷، ۵۳۸، ۵۳۹، ۵۴۰، ۵۴۱، ۵۴۲، ۵۴۳، ۵۴۴، ۵۴۵، ۵۴۶، ۵۴۷، ۵۴۸، ۵۴۹، ۵۵۰، ۵۵۱، ۵۵۲، ۵۵۳، ۵۵۴، ۵۵۵، ۵۵۶، ۵۵۷، ۵۵۸، ۵۵۹، ۵۶۰، ۵۶۱، ۵۶۲، ۵۶۳،

(۳) حدیث میں "ان ماکل کل ما اشہبہ" کی روایت ابن ماجہ نے ابن عی القاضی کے ساتھ حضرت انس بن مالک سے مرثوعاً علی ہے۔ حافظ ابویسی نے کہا ہے کہ اس کی سند ضعیف ہے اس لئے کہ نوچ جس وہاں

اسراف ۱۳

کم کھانے کا ترغیب کے سلسلہ میں قرطبی نے نقل کیا ہے کہ (۱) رسول اللہ ﷺ کے پاس ابو حنیفہ کا رین لیتے ہوئے آئے تو آپ ﷺ نے فرمایا: "اکفف علیک من جشائک أما حقیقۃ، فإن اکثر الناس شبعاً فی الدنیا أطولہم جوعاً یوم القیامۃ" (۲) ابو حنیفہ اپنے آپ کو ڈکاروں سے بچاؤ، کیونکہ دنیا میں زیادہ پیٹ بھرنے والے لوگ قیامت کے دن زیادہ پیٹ

کا صیغہ ہونا متفق علیہ ہے اور حنفی نے کہا ہے کہ یہ حدیث مگر ہے من ابو حنیفہ سے اس کو اصطلاحات میں ذکر کر کے فرمایا کہ یہ حدیث رسول اللہ ﷺ سے صحیح نہیں ہے سند کی نے اسے من الفاظ کے ساتھ بیان فرمایا ہے "من الاسراف ان تاكل کل ما اصبحت" و فرمایا کہ ابن ماجہ اور ابن ابی الدنیا نے اس کو کتب الجوع میں بیان کیا ہے اور حنفی نے بھی بیان کیا ہے حاکم نے دوسرے متن کے ساتھ اس کی سند کو صحیح قرار دیا ہے اور ابن کثیر کے علاوہ حضرات نے سے من کہا ہے (سنن ابن ماجہ، تظہیر صحیح، ابن ماجہ، ۱۱۴۲، طبع عیسیٰ الحلی، کتب المفردات، ابن الجوزی، ۳۰۳، طبع کردہ المکتبۃ الترغیب والترہیب، ۲۰۲۳، طبع مطبعہ المدینہ، ۱۳۸۰ھ فیض القدیر، ۵۶۱/۲، طبع کردہ المکتبۃ التجاریہ ک

(۱) القرطبی ۱/۹۳۔

(۲) حدیث: "اکفف علیک من جشائک أما حقیقۃ..." کی روایت حاکم نے حضرت ابو حنیفہ سے کی ہے کہ انہوں نے فرمایا: "اکفیت قومہ من جوعہم و لہم سمی، ثم کفیت النبی ﷺ فجعلت الجشائک فقال ما کف من جشائک فان اکفر الناس شبعاً اکفرہم فی الاخرۃ جو عام۔ حاکم نے کہا ہے کہ یہ حدیث صحیح الاسناد ہے لیکن بخاری و مسلم نے اس کی روایت نہیں کی، وہابی نے اس کا تعاقب کرتے ہوئے کہا کہ فقہ کے متعلق المدینی نے کذاب، اور عمر کے بارے میں ہانک کہا ہے۔ سند کی نے کہا کہ یہ انتہائی کمزور ہے اس میں فہد بن حوف و عمر بن موسیٰ ہیں، لیکن بخاری نے اس کو دو سندوں سے روایت کیا جن میں سے ایک کے راوی ثقہ ہیں، اور ابن ابی الدنیا، حنفی و طبرانی نے انجم الکبیر و راہم الاوسط میں اس کو بعض اصافوں کے ساتھ روایت کیا ہے۔ حنفی نے کہا ہے کہ بحکم طبرانی الکبیر کی ایک سند میں محمد بن خالد کوئی ہیں جن کو میں نہیں جانتا، اور اس کے باقی رجاء ثقہ ہیں، دہستہ رک ۱۲۱/۲، طبع کردہ دارالکتب العربیہ الترغیب والترہیب، ۱۹۹۳، طبع مطبعہ المدینہ، ۱۳۸۰ھ، مجمع الخوکر، ۳۱/۵، طبع کردہ مکتبۃ القدی ک۔

بھوکے رہیں گے اس مقدار میں فقہاء کے درمیان کوئی اختلاف نہیں۔ مالک فرماتے ہیں: کھانے پینے کو کم کرنے سے معدہ کو اس قدر ہلکا رکھنا مقصود ہے کہ اس پر کوئی ضرر مرتب نہ ہو، مری عبادت کے سلسلہ میں سستی نہ ہو، کیونکہ کھانے پینے پر کھانا عبادت کی انجام دہی کا سبب ہوتا ہے تو اس وقت پینے پھر نہ رہا، جب ہوگا، ورنہ کھانے پر ہی واجب یا تحب کا ترک مرتب ہوتا ہے اگر اس کی وجہ سے جب کا ترک ہوتا حرام ہے، اور اگر تحب کا ترک ہوتا مکروہ ہے۔

نام غرض بیان فرماتے ہیں: ایسے نفس کھانوں میں ماں شری کرنا جو اس کے حسب حال نہ ہوں تہذیر ہے (۲)۔ اور یہ چیز (شرعی پر پابندی لگانے) کا سبب ہے جس کی مضامنت عنقریب آئے گی۔

قلیوبی نے کہا ہے کہ یہ ثانیہ کا ایک قس ہے، اس کا ہر قول یہ ہے کہ اگر حرام چیز میں ترقی نہ یا جائے تو سے تہذیر میں کہتے، اور اگر حرام میں صرف ہو تو مبالغہ اتفاق اسراف تہذیر ہے (۳)۔

حنابلہ نے صراحت کی ہے کہ بد ہضمی میں بتنا شمس کا مزید کھانا یا دیا کھانا جس سے بد ہضمی ہوتی ہو مرض پیدا کرنے اور جسم کو خراب کرنے کا سبب ہوتا ہے، اور یہ بے فائدہ دماغ کو ضائع کرنا بھی ہے، اور حنفی فرماتے ہیں: پیٹ بھرنے میں کوئی مضامنت نہیں لیکن اسراف مکروہ ہے، اور مباح چیزوں میں اسراف حد سے تجاوزی کو کہتے ہیں جو جائز ہے (۴)۔

ب۔ لباس و زینت میں اسراف:

۱۳۔ لباس و زینت میں اسراف ممنوع ہے، چنانچہ رسول اللہ ﷺ

(۱) بعدہ ہمالک ۵۲/۳۔

(۲) البحر المحیط ۱/۶۱۔

(۳) قلیوبی ۱/۳۰۔

(۴) الادب المشرعہ ۲۰۰/۳۔ ۲۰۳، شرح فتاویٰ دارالافتاء ۳۱۱۔

اسراف ۱۵

آپ ﷺ نے فرمایا: اللہ تعالیٰ جمیل میں اور رائی کو پسند فرماتا ہے۔
میں، برحق کو قبول کرنے سے انکار فرماتا ہے، ورنہ لوگوں کو حقیر سمجھنا
ہے۔

مہر میں اسراف:

۱۵- مہر یا تو متعین کرنے سے واجب ہوتا ہے یا عقد کے ذریعہ
واجب ہوتا ہے، اگر عقد میں ہر کا تہ نہ کیا جائے اور اس کی مقدار
متعین نہ کی جائے تو متعین مقدار میں واجب ہے، ورنہ ہر مثل واجب
ہوگا۔ اور اس پر فقہاء کا اتفاق ہے۔

ثانیہ: مبالغہ اور نام مبالغہ کی ایک روایت کے مطابق ہر کی قس
مقدار متعین نہیں، اور حنفیہ اس درجہ کو قس مقرر کرتے ہیں، اور
مالکیہ کا شبہ قول یہ ہے کہ قس مقرر نہیں، بلکہ ہر کا پانچواں حصہ یا قس
چاندی کے تین درہم ہیں۔

اس پر فقہاء کا اجماع ہے کہ اکثر مہر کی کوئی حد نہیں ہے (۳)۔ اس
کی دلیل اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: "وَإِنْ أَرَدْتُمْ اسْتِبْدَالَ زَوْجٍ
مِّثْلًا زَوْجٍ وَآتَيْتُمْ إِحْدَاهُنَّ قِطَارًا فَلَا تَأْخُذُوا بِهِ
شَيْئًا" (۴) اور اگر تم ایک بیوی کی جگہ (دوسری) بیوی پسند کرنا چاہو اور
تم اس بیوی کو (مال کا) اتنا دے چکے ہو تو تم اس میں سے کچھ بھی
نہیں مت لو۔ قطار مال شے کو کہتے ہیں۔

تیسرے قراء نے مہر میں اسراف، غلو پر تنبیہ فرمائی ہے، فقہاء

(۱) ابن ماجہ ۲۲۹۲، ابوداؤد ۲۹۷۲، ترمذی ۱۰۶۸، ۳۲۸۔

(۲) الام للعاقبی ۵۸، ابن ماجہ ۲۲۹۲، ابوداؤد ۲۹۷۲، ترمذی ۱۰۶۸، ۳۲۸۔
ابن ماجہ ۲۲۹۲، ابوداؤد ۲۹۷۲، ترمذی ۱۰۶۸، ۳۲۸۔

(۳) ابن ماجہ ۲۲۹۲، ابوداؤد ۲۹۷۲، ترمذی ۱۰۶۸، ۳۲۸۔
ابن ماجہ ۲۲۹۲، ابوداؤد ۲۹۷۲، ترمذی ۱۰۶۸، ۳۲۸۔

(۴) سورہ نساء ۲۰۔

کا ارشاد ہے: "اليسوا عالم بحالطه اسراف او محيلة" (۱)
(یہ لوگ اس اختیار پر جس میں اسراف بیکہ نہ ہو)۔

نہ عبادت کہتے ہیں کہ باس حقیر و فحش کے درمیان اختیار کیا
جائے، یونکہ وہ میانی چیز بنتے ہوئے ہے، اور اس لئے کہ، ہر بات سے
منع یہ گیا ہے، ایک وہ جس میں نفاق، رچی نہ سست ہو، ہرے وہ
جس میں نفاق، رچی نہ سست ہو، البتہ عید جمعہ، ورنہ لوگوں کی مجالس
میں زینت کے لئے عمدہ کپڑے پہنا نامندوب ہے (۲)۔ یونکہ حضرت
بن مسعود سے مرفوعاً روایت ہے: "لا يدخل الجنة من كان في
قبعة ذرة من كبر، قال رجل: إن الرجل يحب أن يكون
ثوبه حسنا وبعده حسنا، قال: إن الله جميل يحب
الجمال، الكبر بظر الحق وغمط الناس" (۳) (جس کے
دل میں ذرہ برابر بھی تکبر ہو وہ جنت میں نہیں جائے گا، کسی شخص سے
کہا: انسان پسند کرتا ہے کہ اس کے کپڑے اور جوئے اچھے ہوں،

(۱) حدیث: "اليسوا عالم بحالطه اسراف او محيلة" کی روایت امام
بخاری نے تصنیف کی ہے جس کے الفاظ یہ ہیں: "كلوا واشربوا واصلوا
من هو اسراف ولا محيلة"۔ اور ابن ماجہ نے "الموسم" میں ذکر کر دیا
لحاظ کے ساتھ اس کی روایت کی ہے اور سنائی، ابوداؤد طبرانی، حاکم، ابن
ابی اسامہ اور ابن ابی الدنیا نے تمام سنن قاضی عمرو بن شعیب، ابن ابی شیبہ
کے واسطے سے اس کو مرفوعاً روایت کیا ہے ابن ابی الدنیا کی کتاب الفکر کے
مقتل بدر البدر نے اس کو سنن ترمذی سے (فتح الباری ۱۰/۲۵۲، ۲۵۳ طبع
مشقہ سنن ابن ماجہ تحقیق محمد ابوالحسن الباقی ۲/۱۱۷ طبع عیسیٰ الحلی، سنن سنائی
۵/۹۵ طبع مشہور محمد ابوداؤد ۳/۳۵۱ طبع مطبعہ المیزان ۲/۳۷۳ کتاب الفکر
لابی بکر بن ابی الدنیا تحقیق بدر البدر ۲/۲۲، المکتب الاسلامی ۱۴۰۰ھ)۔

(۲) ابن ماجہ ۲۲۹۲، ابوداؤد ۲۹۷۲، ترمذی ۱۰۶۸، ۳۲۸۔
ابن ماجہ ۲۲۹۲، ابوداؤد ۲۹۷۲، ترمذی ۱۰۶۸، ۳۲۸۔

(۳) حدیث: "لا يدخل الجنة من كان في
سے مرفوعاً کی ہے (صحیح مسلم تحقیق محمد ابوالحسن الباقی ۲/۱۱۷ طبع عیسیٰ الحلی
۲/۳۷۳)۔

اسراف ۱۶

فرماتے ہیں کہ مہر میں شوکرود ہے، چونکہ حضرت عائشہؓ سے روایت ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "اعظم النساء برکۃ" (سب سے زیادہ برکت والی عورتیں وہ ہیں جن میں کم خرچ ہو)۔ فقہاء نے مہر میں نلوں کی قسم لگاتے ہوئے کہا کہ جو دہن کی ہم مثل عورتوں کی عادت سے زیادہ ہو وہ نلوں ہے، اور اس کی ہم مثل عورتوں کے اعتبار سے نلوں بھی مختلف ہوتا ہے، چونکہ سو گامہ ایک عورت کے اعتبار سے بہت زیادہ اور دوسری عورت کے اعتبار سے بہت کم ہو جاتا ہے۔

نیز فقہاء نے مہر میں اسراف کے مکروہ ہونے پر اس طرح استدلال کیا ہے کہ: وہی عورت کے مہر میں اپنی طاقت سے زیادہ نلوں کرنا ہے جس کی وجہ سے مرد کے دل میں عورت کی دشمنی پیدا ہو جاتی ہے، اور جب مہر تازیدہ ہو جاتا ہے کہ مرد پر اس کی ننگی مشعل ہو جائے تو وہ دنیا و آخرت میں ضرر سے ۱۰۰ چار ہوتا ہے (۲)۔ موصوف کی تفصیل کے سے مطابق (۳) کی طرف رجوع یا جائے۔

تجنیف و تکفین میں سرف:

۱۶۔ فقہاء کا اتفاق ہے کہ کفن میں واجب ایک کپڑا ہے، اور مرد کے

(۱) حدیث: "اعظم النساء برکۃ لمسوی مؤلفہ" کی روایت احمد بن حنبل، حاکم، بیہقی و یزید نے حضرت عائشہؓ سے کی ہے حاکم نے کہا ہے کہ یہ حدیث مسلم کی شرط کے مطابق صحیح ہے لیکن بخاری و مسلم نے اس کی روایت نہیں کی، ورنہ وہی نے اس کی تائید کی ہے باوجود اس کے کہ اس حدیث کا مدبر ابن عمرؓ پر ہے کہا جاتا ہے کہ ابن عباسؓ ہی بن یمن ہے ورنہ ان کی قول کے ساتھ وہ متروک ہے (مسند رک ۱۸۷/۲ تاریخ کردہ دار الکتاب العربی، اسنن الکبریٰ للبیہقی ۲۳۵/۲ طبع المجمع الخروک ۲۵۵/۲ تاریخ کردہ مکتبۃ القدسی فیض القدیر ۱۰۵/۲ تاریخ کردہ المکتبۃ التجاریہ ۳۵۱/۲)۔

۲۔ مہایہ اشراج ۱/۲۹۹، مسند ۱/۱۸۲، البدایہ ۱/۲۰۹۔

لے تین اور عورت کے لیے پانچ حاق عدد سنت ہے اس لیے کہ حضرت عائشہؓ سے روایت ہے، وہ فرماتی ہیں: "بن رسول اللہ ﷺ کفن فی ثلاثة أثواب بحایة بیض سہولۃ" (۱) (رسول اللہ ﷺ کو تین سفید کپڑوں میں کفنایا گیا جو یمن کے حصول مای گاؤں کے بنے ہوئے تھے)۔

اور رسول اللہ ﷺ سے مروی ہے: "أعطی اللواتی غسلس ابنہ خمسة أثواب" (۲) (آپ ﷺ نے اس عورتوں کو پانچ

(۱) حدیث: "أن رسول اللہ ﷺ کفن فی ثلاثة أثواب بحایة بیض سہولۃ" کی روایت بخاری و مسلم نے حضرت عائشہؓ سے کی ہے (تج ۱/۱۸۲) طبع المجمع الخروک ۲۵۵/۲ طبع مکتبۃ التجاریہ ۳۵۱/۲)۔

(۲) حدیث: "أن النبی ﷺ أعطی اللواتی غسلس ابنہ خمسة أثواب" کو صاحب نصب الرای نے اس کو ابن ابی اللہ کے ساتھ یون فرمایا، اور نقاب کرتے ہوئے فرمایا کہ یہ حدیث ام سلمہؓ کے واسطے سے مروی ہے اور احمد و ابوداؤد نے اس کی روایت لیکن کاتب تھمیر سے ابن اللہ کے ساتھ کی ہے "کنت فہم غسل أم کلثوم لہد رسول اللہ ﷺ عند ولادہا، فكان أول ما أعطی رسول اللہ ﷺ الحقیۃ ثم مروع ثم الخمار ثم الملحۃ ثم أخرجت بعد فی الثوب لآخر، فأتی رسول اللہ ﷺ جالس عند الباب معہ کفینا ہد و سہا ثوب ثوبا" (رسول اللہ ﷺ کی صاحبزادی حضرت ام کلثومؓ کی وفات کے بعد ان کو غسل دیے واپس میں میں بھی شامل تھی، تو رسول اللہ ﷺ نے کفن کے لئے سب سے پہلے ہمیں ازار دیا، پھر قمیص، پھر دوپٹہ، پھر چادر، پھر اخیر میں انہیں ایک دھڑے کپڑے میں لپیٹا گیا، وہ کہتی ہیں: رسول اللہ ﷺ دو بارہ کے پاس تشریف فرما تھے، آپ ﷺ ہی کے پاس کفن کے کپڑے تھے، آپ ﷺ ہمیں ان میں سے ایک ایک کپڑا دیتے جاتے تھے)۔ اس حدیث کے سلسلے میں سعدی نے مکتبہ مدنی سے حدیث سے "میں میں ہا کہ ابن لطفان نے نوع کی وجہ سے اس کو مٹا دیا اور کہا کہ نوع مجھ سے ہے اگرچہ مجھ بن اخیل نے کہا ہے کہ وہ قادری قرآن تھے۔ صاحب مونس استودے خادہ حدیث کی آراء پر متفق کرتے ہوئے کہا کہ اس کی سند حسن ہے جس سے استدلال درست ہے۔ صاحب اشع الہدای فی المسائل جاتی نے کہا کہ اس کی سند میں کوئی خرچ نہیں ہے (مسند احمد بن حنبل ۳۸۰/۱ طبع مکتبۃ مونس)

اسراف ۱۷

کپڑے، یہ تھے جنہوں نے آپ ﷺ کی صاحت: "کی کوئل دیا تھا"۔ اس کی علت یہ بھی ہے کہ مرد عام طور پر اپنی زندگی میں تین کپڑے پہنتا ہے تو وفات کے بعد بھی یہی حد ہوگا، "ورعورت مرد کے مقابہ میں اپنی زندگی میں زیادہ کپڑے پہنتی ہے، اس لئے کہ اس کا قائل ستر حصہ مرد کے قائل ستر حصے سے زیادہ ہے، پس مرنے کے بعد بھی اسی کٹھن نظر کھا گیا ہے (۱)۔

جمہور فقہاء و شافعیہ و حنابلہ و رحمہم کی ایک روایت کے مطابق مرد کے لئے تین اور عورت کے لئے پانچ کپڑوں سے زائد مکروہ ہیں (۲)، اس لئے کہ اس میں اسراف اور اساعت مال ہے، "وہ یہ دونوں مسموع ہیں، رسول اللہ ﷺ سے روایت ہے، آپ ﷺ نے فرمایا: "لا تعالوا فی الکفن، لانه یسلب سلباً سریعاً" (۳) (کفن میں زیادتی نہ کرو، اس لئے کہ وہ بہت جلد ختم ہو جاتا ہے)۔

ور جو رسول اللہ ﷺ سے اچھا کفن دینے کے سلسلہ میں روایت ہے: "إذا کفن أحدکم أخاه فلیحسن کفنه" (۴)

= المعجم ۳/ ۷، طبع المندلج الدہلی ۱/ ۷۱، ۷۵، ۷۶، طبع ول ۱۳۷۲ھ
لعب الدہلی ۲/ ۳۳، طبع مطبعہ دارالماہون، تحقیق الخیر ۱۰۹۹ھ، ۱۱۰۰ھ
مشائخ کردہ سید عبد اللہ ہاشم الیمانی، مدینہ منورہ ۱۳۸۲ھ، جامع الأصول ۱/ ۱۳۱
مشائخ کردہ مکتبہ المکملہ الدہلی ۱۳۹۳ھ۔

(۱) فتح القدیر ۱/ ۷۸، ۷۹، الفرضی ۱/ ۱۲۶، الفتح البلی ۲/ ۲۸، المغنی ۲/ ۶۶، ۷۰

(۲) ابن ماجہ ۱/ ۷۸، ۷۹، نہایۃ الحاج ۲/ ۵۰، المغنی ۲/ ۶۶، ۷۰، کشاف الفقہ ۲/ ۵۵۔

(۳) حدیث: "لا تعالوا فی الکفن لانه یسلب سلباً..." کی روایت ابو داؤد نے حضرت علی بن ابی طالبؓ سے مرفوعاً کی ہے مندرجہ ذیل ہے کہ اس کی سند میں ابو مالک عمرو بن ہاشم لکھی ہیں جن کے بارے میں کلام کبار علی ہے (معجم المعجم ۳/ ۷۰، طبع المندلج الدہلی ۱/ ۷۱، ۷۵، ۷۶، طبع کردہ مکتبہ المکملہ الدہلی ۱۳۹۳ھ)۔

(۴) حدیث: "إذا کفن أحدکم أخاه فلیحسن کفنه" کی روایت مسلم نے حضرت جابر بن عبد اللہؓ سے مرفوعاً کی ہے (صحیح مسلم شعبہ محمد بن عبد اللہ بن

(بہت تم میں سے کوئی اپنے بھائی کو کفن کے تو چارے کو دے سے چھ کفن، ۱)۔ اس کا مطلب یہ ہے کہ کفن سفید و صاف تھو ۱۰، یہ مطلب نہیں کہ کفن قیمتی "در آراستہ ہو۔

مالیہ کے رابیع مرد کے لئے پانچ اور عورت کے سات کپڑے تک زیادتی میں کوئی اضافہ نہیں، "وہ فرماتے ہیں: مرد کو پانچ اور عورت کو سات کپڑوں سے زیادہ دینا اسراف ہے، ورتیں چار سے "در پانچ چھ سے "اولی ہیں (۱)۔ اس تفصیل سے معلوم ہو کہ کفن میں اسراف تمام مذہب فقہاء میں مسموع ہے، و اس سلسلہ میں ضابطہ یہ ہے کہ کفن ایسا ہونا چاہئے جیسا کہ وہ اپنی زندگی میں عام طور پر پہنتا تھا۔

اس موضوع کی تفصیل کے لئے اصطلاح (کفن) کی طرف رجوع کیا جائے۔

محرمات میں اسراف

۱۷- اصطلاح فقہاء میں منظور وہ ہے جس کے استعمال سے شریعت میں منع یا نایاب ہو، اور اپنے عام معنی کے اعتبار سے اس کا اطلاق حرام و مکروہ تحریمی دونوں پر ہوتا ہے، اس اعتبار سے منظورات وہ ممنوعات شرعیہ ہیں جن پر "واجب ہو (۲)۔

محرمات کا ارتکاب فی نفسہ اسراف ہے، کیونکہ اس میں حد مشروع سے تجاوز پایا جاتا ہے۔ لہذا تعالیٰ کا فرمان ہے: "وَلَا تَبْذُرُوا دیناراً و اسرافاً فی امر ما" (۳) (تم تمہارے پروردگار تمہارے گناہوں اور تمہارے باب میں ہماری زیادتی کو بخش دے)۔ اس کی

۱/ ۶۵، طبع عیسیٰ الخلیلی۔

(۱) جوہر الاکلیل ۱/ ۱۰۹، الفرضی ۲/ ۱۲۶۔

(۲) ابن ماجہ ۱/ ۲۳۔

(۳) سورہ آل عمران ۳۷۔

اسراف ۱۸-۱۹

یہ ہے کہ کھانے پینے اور اسراف نہ کرے، نیز شریعت کی مقررہ حد سے تجاوز نہ کرے جس کی مفصل تشریح یہی ہے۔

حالت اگر اہ اور حالت خطرہ دونوں کا یک ہی حکم ہے، لیکن دونوں کے وجود کے سبب میں اختلاف ہے، چنانچہ اگر اہ میں مکرہ کو فعل حرام کے اختیار کرنے پر اور شخص مجبور کرنا ہے، اور حالت خطرہ میں مرتکب خود ایسے حالات سے اور چار ہو جاتا ہے جن سے چھٹکارا کی راہوں کے علاوہ کچھ نہیں رہتی کہ وہ فعل حرام کا ارتکاب کر کے اپنی جان بچالے، اس لئے ہم صرف حالت خطرہ میں اسراف کے حکم کو تحریر کریں گے۔

۱۹- فقہاء کا اتفاق ہے کہ مضطر کے لئے حرام چیز سے نفع اٹھا جائز ہے، جو وہ حرام مال مردہ، خون، خنزیر کا گوشت، ہویہ، اور سہرے کی ملکیت ہو، فقہاء کی دلیل اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: "فَمَنْ اضْطُرَّ غَيْرَ بَاغٍ وَلَا عَادٍ فَلَا إِثْمَ عَلَيْهِ" (۱) (یعنی اس میں بھی) جو شخص مضطر ہو جائے اور نہ بے حکمی کرنے والا ہو اور نہ حد سے نکل جائے والا ہو تو اس پر کوئی عتاب نہیں)۔ لیکن حالت خطرہ میں حرام چیز کھانے پینے کی حد متعین نہیں، ان سے تجاوز کرنا اور اسراف جائز نہیں، اور نہ ایسا کرنے والا راہ بہ راہ ہوگا۔

جمہور حنفیہ و حنابلہ اور ایک قول کے مطابق شافعیہ کا مذہب یہ ہے کہ مضطر (۲) کے لئے حرام چیز کی صرف اس مقدار کا کھانا چاہا جائز ہے جس سے زندگی باقی رہ سکے، تو جو اس سے زیادہ مقدار استعمال کرے گا اس سے تجاوز کرنے والا کہا جائے گا (۳)۔ لہذا حرام

(۱) سورہ بقرہ ۱۷۳۔

(۲) حالت خطرہ یہ ہے کہ انسان ایسی حالت میں پہنچ جائے کہ اگر ممنوع چیز نہ کھائے بچے تو ہلاک ہو جائے گا، اور اس کے لئے شرط ہے کہ اس وقت بھی موت کا خوف ہو جو وہ اس سے بچے کا دل دھرا رہا ہو (یعنی)۔

(۳) ابن ماجہ ص ۲۱۵/۵، اسى لطالب ۵۷۰، شرح الکبیر ص ۲۰۴، ۵۰۶، ۵۹۶/۸۔

تفسیر میں امام رازی نے کہا ہے کہ فی چیز میں اسراف افراط (نلو و مبالغہ) کو کہتے ہیں، اور یہاں پر ہم "بے سادہ" سے مراد ہیں۔ اوجیان اللہ نے کہا ہے: "ذو سب و اسراف"۔ فقہاء حنفیہ لکھتے ہیں، تاکید کے طور پر دونوں کو یکساں سمجھا ہے (۱) اور ایک قول یہ ہے کہ ذنوب اور جہاد سے کم ہے، پھر ممنوع کے ارتکاب میں شدت میں شدت کا سبب بنتی ہے، اس لئے کہ بے اعتدال ہو جاتی ہے، جیسا کہ فقہاء نے اس کی وضاحت کی ہے، اور صرف یہ کہ اسراف اور مبالغہ وہ بیزاری کے حکم میں ہو جاتا ہے، اور اس کی وجہ سے عداوت ساقط ہو جاتی ہے تو جس کے صغیر و زیادہ دونوں اور عدالت پر اسراف سے تو اس کی شہادت قبول نہیں کی جائے گی (۲)۔

۱۸- لیکن کچھ مخصوص حالات ایسے ہیں جن کی وجہ سے حرام کو اختیار کرنا پڑے تو انسان کے لئے جائز ہے، لیکن شرط یہ ہے کہ اسراف نہ کرے یعنی اس حد سے تجاوز نہ کرے جو اس حال کے مناسب شرعا متعین کی گئی ہیں مثلاً:

الف- حالت اگر وہ کہ کوئی شخص اللہ تعالیٰ کی حرام کردہ چیزیں مردہ، خون، خنزیر وغیرہ کے کھانے پینے پر کسی کو مجبور کرے۔
ب- حالت خطرہ کہ کوئی آدمی ایسی حالت کو پہنچ جائے کہ اگر وہ حرام کو استعمال نہ کرے تو ہلاک ہو جائے گا، اور اس حالت سے چھٹکارا کوئی دوسرا ذریعہ نہ ہو، جیسے شدید بھوک، پیاس کی حالت (۳)۔
ن حوال میں بالاتفاق جائز بلکہ اکثر کے نزدیک واجب ہے کہ اللہ تعالیٰ کی حرام کردہ شے یعنی مردہ، خون اور حرام مال کھالے، شرط

(۱) البحر المحیط ص ۷۵۔

(۲) قلیونی ص ۳۱۹، ابن ماجہ ص ۳۷۷، شرح البیہق ص ۲۳۲، جوہر الاکلیل ص ۲۳۳۔

(۳) تھوی علی الاشارة ص ۱۰۸، شرح الکبیر ص ۲۰۴، قلیونی ص ۲۶۲، بھی ص ۵۹۶، ۵۹۵/۸۔

اسراف ۲۰-۲۱

مالکیہ کے مذہب اور حنابلہ کی ایک روایت کے مطابق اسراف نہیں ہے (۱)۔
موضوع کی تفصیل کے لئے اصطلاح (اسراف) دیکھئے۔

مز میں اسراف:

۲۰- شریعت میں اصل یہ ہے کہ سزا بقدر جرم ہو، اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: "وَالَّذِينَ عَاقَبْتُمْ فَعَاقِبُوا بِمِثْلِ مَا عَاقَبْتُمْ بِهِ" (۲) (تم جو لوگ بدلہ لیا چاہو تو انہیں اتنا ہی دے دو جتنی تم انہوں نے تمہیں پہنچایا ہے)۔ دوسری جگہ اللہ تعالیٰ فرماتا ہے: "لَخَسِ الْغَنَدِيُّ عَلَيْكُمْ فَلَا تَعْتَلُوا عَلَيْهِ بِمِثْلِ مَا اغْتَدَى عَلَيْكُمْ" (۳) (تو جو کوئی تم پر زیادتی کرے تم بھی اس پر زیادتی کرو جیسی اس نے تم پر زیادتی کی ہے)۔ لہذا اس میں زیادتی و اسراف ہرگز جائز نہیں، اس لئے کہ زیادتی حد سے تجاوز کرنے میں شمار ہوگی جو کہ ممنوع ہے، اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: "وَلَا تَغْتَلُوا إِنَّا إِلَهُ لَا نُحِبُّ الْمُعْتَلِينَ" (۴) (اور حد سے باہر مت نکلو کہ اللہ حد سے باہر نکل جانے والوں کو پسند نہیں کرتا)۔

اس کی وضاحت درج ذیل ہے:

الف- قصاص میں اسراف:

۲۱- فقہاء کا اتفاق ہے کہ قصاص کا ہر مسألت پر ہے، اس سے اس میں اسراف و زیادتی جائز نہیں، اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: "وَمَنْ

چیز کو سوہی کی حد تک کھائے اس کو زور و رو ہونا جائز نہیں، یہ نکتہ حالت فطر میں حرام چیز سے نفع اٹھانا مفرمائی اور زیادتی نہ کرنے کے ساتھ مقید ہے، اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: "عَبْرَ بَاعَ وَلَا عَادَ" (نہ تو مفرمائی کرے نہ نہ ریونی)۔ مصدب یہ ہے کہ منقطع حرام کے کھانے میں لذت کا طالب و رحد شرمی سے تجاوز کرنے والا نہ ہو، اگر جان پہچان کی مقدار سے زیادہ کھائے گا تو اسراف کرنے والا ہوگا، اگر تین مقدار کھائے کہ فی الحال ضرر کا خوف نہ ہو جائے تو اس ضرر سے بچنے کی خاطر جو کہ تم کرتے کا، متبا نہیں۔ اس لئے کہ اگر حرام چیز نہ کھائے پھر ضرر کا خوف نہ ہو تو صرف جو کہ کی شدت کی وجہ سے مرہ رکھا جائز نہیں ہوتا (۵)۔

مالکیہ کا مذہب، ثنائیہ کا ایک قول اور امام احمد کی ایک روایت یہ ہے کہ اگر کوئی دوسری چیز میں نہ آئے تو منقطع کے لئے پیٹ بھر مردار کھانا جائز ہے، اس لئے کہ جس چیز سے مدد ملتی جائز ہے اس سے پیٹ بھرنا بھی جائز ہے، جیسا کہ مباح اشیاء کا حکم ہے، بلکہ مالکیہ نے مرد و رکوز و راہ ہانے کی اجازت دی ہے، وہ فرماتے ہیں کہ مردار سے پیٹ بھر کھالے، ہر اس میں سے روہ بھی بنالے، پھر اگر اس کی ضرورت نہ رہ جائے تو اسے پھینک دے، اس لئے کہ منقطع پر مردار حرام نہیں، اور جب حال ہے تو وہ جتنا چاہے کھا سکتا ہے، اگر وہ کسی کوئی چیز میں نہ آجائے تو اس کا کھانا حرام ہو جائے گا (۲)، منقطع کے سے مردار کے گوشت کو زور و رو ہونا حنابلہ کی بھی ایک روایت کے موافق درست ہے (۳)۔ اس وضاحت کے مطابق ابن حنبلہ نے فتاویٰ کے رد ایک پیٹ بھر کھانا اسراف نہ ہوگا، جیسے مردار سے روہ رو ہونا

- (۱) تفسیر حکم للجصاص ۱/۳۹۸-۱۵۱، ابن ماجہ ۲/۱۵۷، تہذیب التہذیب ۵/۵۲۸، مسند ۵/۵۵۵۔
(۲) فتاویٰ دلائل ۳/۲۳۳، تہذیب ۳/۲۶۳، التہذیب ۵/۵۹۵۔
(۳) مسند ۵/۵۹۷۔

- (۱) الإيضاح في تفسير القرآن الكريم ۵/۵۲۸، التہذیب ۵/۵۳۸، مسند ۵/۵۵۵۔
(۲) سورة نمل ۱۲۶۔
(۳) سورة بقرہ ۱۹۳۔
(۴) سورة بقرہ ۱۹۰۔

اسراف ۲۲-۲۳

فَلَمْ يَطْعَمُوا لَمَّا جَعَلْنَا لَوْلِيَهُ سُلْطٰنًا فَلَا يَسْرِفُ فِي الْفِئَالِ
 اِنَّهُ كَانَ مَصُوْرًا (۱) اور جو کوئی ناحق قتل یا جائے گا وہ ہم نے
 اس کے وارث کو اختیار دے دیا ہے سو اسے چاہئے کہ قتل کے ماب
 میں حد سے گئے نہ ہو۔ بے شک وہ شخص قاتل طرفداری کے
 ہے۔ اس آیت فقہ میں مفسرین کہتے ہیں کہ "لا یسرف فی
 الفل" کا معنی ہے قتل میں شرعی حد سے تجاوز نہ کر۔ چنانچہ
 غیر قاتل کو قتل نہ کیا جائے۔ "رجالیہ کی عادت کے مطابق قاتل کا
 مشد نہ کیا جائے، یونکہ زمانہ جاہلیت کے لوگوں کی یہ عادت تھی کہ اگر
 ن میں سے کسی ایک کو قتل کر دیا جاتا تو وہ اس کے بدلہ ایک جماعت کو
 قتل کر دیتے، اور اگر ایسا شخص جو کی حیثیت نہ ہوتا اس کو قتل نہ کرتے
 بلکہ اس کے بدلہ میں اس کی قوم سے کسی ذی حیثیت کو قتل کر دیتے
 تھے۔ وہ اس سے روکا گیا (۲)۔

۲۲- فقہاء نے صراحت کی ہے کہ اگر حاملہ عورت پر تناس ۱۰ واجب
 ہو جائے تو وضع حمل تک اسے قتل نہیں کیا جائے گا۔ اور وضع حمل کے
 بعد بھی اس وقت تک قتل نہیں کیا جائے گا جب تک کہ وہ اپنے بچے کو
 پیوی نہ پلا دے، اگر بچہ کو دودھ پلانے والی کوئی نہ ہو تو دودھ چھڑانے
 کی مدت آنے تک اسے قتل کرنا جائز نہیں، اس لئے کہ حدیث میں
 ہے: "اِذَا قُتِلَتِ الْمَرْءَةُ عَمَلًا لَمْ يُقْتَلَ حَتَّى تَضَعَ مَا فِي
 بَطْنِهَا اِنْ كَانَتْ حَامِلًا، وَحَتَّى تَكْفَلَ وَلَدُهَا" (۳) (اگر عورت

(۱) سورۃ اسراف ۳۳

(۲) القرطبی ۴/۵۵۵، تفسیر المذاہبی ۴۰/۲۰۳، آلوسی ۵/۶۹، تفسیر کشاف
 ۴۰/۴۳۸، ابن کثیر ۳/۳۹

(۳) حدیث: "اِذَا قُتِلَتِ الْمَرْءَةُ" کی روایت ابن ماجہ سے حضرت حاذ بن
 جبل، حضرت ابو عبیدہ بن الجراح، حضرت عبادہ بن الصامتہ اور حضرت
 شداد بن حوف سے مروی ہے جس کے الفاظ یہ ہیں: "اِذَا قُتِلَتِ الْمَرْءَةُ اِذَا قُتِلَتِ
 عَمَلًا، لَا لِغُلٍّ حَتَّى تَضَعَ مَا فِي بَطْنِهَا اِنْ كَانَتْ حَامِلًا، وَحَتَّى

کسی کو عمدہ قتل نہ کرے۔" وہ حاملہ ہو تو اسے اس وقت تک قتل نہیں
 کیا جائے گا۔ جب تک کہ بچہ پیدا نہ ہو جائے اور اس کی کنیت کا نظم
 نہ ہو جائے۔ نیز اس لئے کہ حاملہ کے قتل سے اس کے بچے کا قتل بھی ہو
 جائے گا۔ تو یہ قتل میں اسراف ہوگا۔ "و اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: "فَلَا
 یَسْرِفُ فِي الْفِئَالِ" (قتل میں ریائی نہ کی جائے)۔ نیز اس سے کہ
 حاملہ سے تناس لینے میں غیر مجرم کو قتل کرنا ہے جو حرام ہے۔ اس
 لئے کہ اللہ تعالیٰ فرماتے ہیں: "لَا تَمُوتُ وَارِدَةٌ قَوْلًا لَا يَمُرُّ" (۴)
 (اور کوئی بوجھ اٹھانے والا دوسرے کا بوجھ نہ اٹھائے گا)۔

۲۳- مقام، مقدار اور اوصاف کے اعتبار سے اعضاء کے قصاص
 میں مماثلت شرط ہے کہ جس عضو کو قصاص میں کاٹا جا رہا ہو وہ تلف
 کردہ عضو سے بہتر حالت میں نہ ہو، ورنہ اسے اسراف کہا جائے گا اور
 یہ ممنوع ہے، لہذا مثل ہوئے ہاتھ کے بدلہ صحیح ہاتھ کو، مثل ہوئے پیر
 کے بدلہ صحیح پیر کو، اور ناقص ہاتھ کے بدلہ کامل ہاتھ کو نہیں کاٹا جائے گا،
 اس لئے کہ جس کو نقصان پہنچایا گیا ہے اسے اپنے حق سے زیادہ پینے کا
 اختیار نہیں ہے، اگر اس کے لئے قصاص انگلی کے ایک پورے میں
 واجب ہوا اور اس نے دو پورے کاٹ دیں تو اگرچہ ان ترکاتی ہوں تو
 ریائی میں تناس ۱۰ واجب ہے، اس پر تمام فقہاء کا اتفاق ہے (۵)۔

تکفل ولیدھا و ابن دولت لم یرحم حتی تصنع ما فی بطنھا وحی
 تکفل ولیدھا"۔ حامد البویری نے الزوائد میں کہا ہے اس کی سند میں ابن
 اجم ہے جن کا امام عبد الرحمن بن زیاد بن اجم ہے وہ مصیب ہیں، اسی طرح اس
 سے روایت کرے والے عبد اللہ بن حبیب ہیں (سنن ابن ماجہ، تحقیق محمد قزوینی
 عبدالماتی ۲/۵۸۵ طبع عیسیٰ الخلیلی)۔

(۱) البدائع ۵/۵۹۵، نہایت المحتاج ۴/۴۸۸، مواہب الجلیل ۶/۴۵۳، المغنی
 ۷/۷۳۱، ۷/۷۳۲

(۲) سورۃ الاحقاف ۱۷

(۳) المواہب ۲/۱۲۸-۱۲۸، مواہب الجلیل ۶/۴۳۶، بشرح المصنف ۳/۴۴۸
 المغنی ۷/۷۰۷، ابن ماجہ ۵/۵۳، البدائع ۷/۷۳۵، معراج النبی
 ۸/۳۰۸

اسراف ۲۳-۲۵

عہد الیسا کرنے کی وجہ سے اس پر زیادتی کا قصاص لازم ہے۔
ان مسائل کی مفصل اصطلاح (قصاس) میں ہے۔

ب- حدود میں اسراف:

۲۵- حد ایک مقررہ سزا ہے، جو اللہ تعالیٰ کا حق ہونے کی حیثیت سے واجب ہے۔ مقررہ سزائے مراد یہ ہے کہ وہ اس طرح متعین شدہ ہے کہ وہ زیادتی یا کمی کو قبول نہیں کرتی، چنانچہ جو یک دینار کا چوتھائی حصہ چالے (۲) یا ایک لاکھ چالے اس دنوں کی حد یک ہی ہے، اور حق اللہ ہونے کا معنی یہ ہے کہ سزا ثابت ہو جانے کے بعد سزا تو یا معاف نہیں ہوتی، اور یہ بھی ممکن نہیں کہ اس کے بدلہ دہری سزا دی جائے۔ اس لئے کہ وہ لال قطعہ سے ثابت ہو چکی ہے، لہذا اس میں تعدی یا اسراف جاری نہیں، اس پر فقہ کا اتفاق ہے (۳)۔ اسی وجہ سے فقہاء نے صراحت کی ہے کہ حاملہ پر حد نہیں جاری کی جائے گی، کیونکہ اس صورت میں جنین کو ماحق قتل و ہلاک کرنا لازم آئے گا، اور یہ بلاشبہ اسراف ہے (۴)۔ اور جن حدود میں سزا کوڑے لگاتا ہے، مثلاً حد زنا، حد شرب خمر اور خصی نہ ہونے کی صورت میں حد رمان میں یہ شرط ہے کہ کوڑوں سے ملاک ہو جانے کا اندیشہ نہ ہو، اس لئے کہ یہ سزا زچہ و بیچ کے لئے مشروع ہے، ہلاکت کے سنے نہیں، مارتوسہ ہو، نہ مائت خیز ہو، نہ ہلکے انداز پر، اور یک ہی جگہ پر نہ مارا جائے، مازک مقامات یعنی سر، چہرہ اور شرمگاہ پر نہ مارا

۲۴- اسراف و تعدی سے بچنے کے لئے فقہاء نے صراحت کی ہے کہ جب سے کم ورجہ کا قصاص باوجود یا اس کے مابین کی ہو جو، لی میں یہ جائے گا، کیونکہ اس میں اس کے لاپتہ کی ضرورت ہے، چونکہ قصاص میں تنگی و رول کو تھنڈ، ربا مقسود ہوتا ہے، تو قصاص میں ظلم کا حق حد تک مکاب ہے، و حاکم پر آگے قصاص کی، کیونکہ بھال ضروری ہے، اور جس شخص سے جب کے ماسوا کا قصاص یا حارما ہے اس کے خیال رکھنے کا حکم دینا بھی ضروری ہے تاکہ اس پر زیادتی نہ اس کی بے جا پریشانی سے بچ جائے، اور سب حاکم قائل کو قتل کرنے کے لئے مقتول کے ولی کے سپرد کرے تو حاکم اس کو قائل کا مسئلہ کرنے اور اس پر قتل میں زیادتی کرنے سے منع کر دے (۱)۔

عصا و جسم کے قصاص میں یہ شرط ہے کہ بغیر کسی ظلم و زیادتی کے قصاص لیا جائے ممکن ہو، اور وہ اس طرح کہ عضو کو جوڑ سے کاٹا جائے، لہذا اگر مظلوم کا عضو غیر جوڑ سے کاٹا گیا ہو تو اس میں کاٹے جانے کی جگہ سے قصاص نہیں ہوگا تاکہ اسراف سے بچا جائے (۲)۔

ور اس لئے کہ زخم جس کا قصاص بغیر ظلم و زیادتی کے لیا جانا ممکن ہو وہ وہ زخم ہے جو بدی تک پہنچ جائے جیسے: ہنسی (بدی تک کھلا ہوا زخم)، اور اس پر فقہ کا اتفاق ہے کہ اس میں قصاص ہے، اور اس پر بھی فقہاء متفق ہیں کہ موضع کے بعد والے زخم میں قصاص نہیں، کیونکہ اس میں بڑا خطرہ ہے، اور ان کے علاوہ دیگر زخموں میں قتل یا باخلاف ہے، اس لئے کہ ان میں اسراف کے اندیشہ کی وجہ سے ظلم و زیادتی کا احتمال ہے، فقہاء نے صراحت کی ہے کہ اگر موضع میں قصاص پینے والے عہد اپنے حق سے زیادتی نہ کرے تو اس کے

(۱) مہیۃ المحتاج ۲/۲۸۶، اختیارات ۲/۲۲، المنی ۱/۴۰۳-۴۰۴، سہب الجلیل ۲/۲۳۶۔

(۲) حنفیہ کے نزدیک قطعہ کے لئے کم سے کم مقدار صرۃ دس درہم ہے۔

(۳) بدائع الصنائع ۲/۳۳، سہب الجلیل ۲/۳۱۸، طحاوی ۲/۲۳۳، منی ۲/۳۱۸، ۳/۳۱۲، الاطعام السلطانیہ للامام ذری ۱/۱۴۔

(۴) البدائع ۲/۵۹، سہب الجلیل ۲/۳۱۹، المنی ۲/۳۱۸، طحاوی ۲/۲۳۳۔

(۱) کشف القناع ۵/۵۳۵-۵۳۷، المنی ۲/۴۰۷، شرح منہج الجلیل ۲/۵۸۳، مہیۃ المحتاج ۲/۲۸۶، اختیارات ۲/۳۲۔

(۲) سہب الجلیل ۲/۲۳۶۔

اسراف ۲۶-۲۷

۰ ریحہ تعزیر جاری نہیں، ورنہ بالاتفاق ضمان لازم ہوگا، اس لئے کہ غیر معمولی طریقہ پر مانا، اور اس طرح مانا کہ اس کو نادیب نہ گرونا جائے یہ تعدی، ظلم اور سرف ہے۔ لہذا اس سے ضمان واجب ہوگا۔
۲۷- ارناب کے لئے مشروع طریقہ پر مار چینی رن کی تفسیر کے مطابق جس میں اسراف نہ ہو، ہر خطائی کے یاں کے مطابق مار میت، عیت، رنل کے اعتبار سے معمول کے مطابق ہو، اور اس سے نقصاں ہو یا مثلاً شہہ دیوی کی مازمانی پر سے مارے، اور وہ مشروع مانا، عیب ہی سے مالک ہو جائے، تو مالک یہ کتابہ کے ر ایک موزمان نہیں ہوگا، ر حنفیہ، مافعیہ کے ر ایک ملاکت کا ضمان ہوگا، جو دوسرے معمول کے مطابق ہی ہو، اس سے مانا عیب یک حق ہے، رن کے ر، یک حق کے استعمال میں سلامتی کی قید ہے، بہد مالک و حائلہ کے نزدیک یہ قید نہیں ہے، اس کی وضاحت اس کے مقام پر ہے (۲)۔

۱۔ اثنائاً، (امام ابو حنیفہ، امام محمد، امام شافعی کا صحیح قول، و ر یک روایت میں امام احمد فرماتے ہیں کہ تعزیر میں کوڑے کی سزا نہیں کوڑوں سے زیادہ نہیں، کیونکہ صحیح حدیث ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے ارشاد فرمایا: "من بلغ حداً فی غیر حد فهو من المعتصم" (۳) (جو شخص غیر حد میں حد کی مقدار کو پہنچ جائے وہ ریاقتی کرنے والوں میں سے ہے)، اس لئے کہ چالیس کوڑے تمام

(۱) انہی ۸/۲۷۸، اثنائاً الطالب ۲۳۹، سواہب الجلیل ۵۳، ۶، طحاوی ۵۳/۵۵۳، ۵۳/۵۵۳۔

(۲) ساجد مراجع، نایب المحتاج ۲۸/۸، صحیح الجلیل ۵۵۶/۳، الاشہ لابن نجیم ص ۲۸۹۔

(۳) حدیث "من بلغ حداً فی غیر حد فهو من المعتصم" کی روایت صحیحی نے حضرت نعمان بن بشیر سے کی ہے، "و فرمایا کہ محفوظ ہے کہ یہ حد سے مراد ہے (امین المکرمی للمہدی ۲۷/۸، ۳۲۷، مع الہد فی فیض القدی ۱/۱۵۵، تاریخ کردہ المکتبۃ النجاریہ ۵۳/۵۳)۔

جائے، اس لئے کہ اس میں ملاکت کا خوف ہے، یہ بھی ضروری ہے کہ جاؤ فکندہ اور ضرب کے معاملہ میں پوری طرح واقف ہو، یہ تمام شرائط تعدی و اسراف سے بچانے کے لئے ہیں (۱)۔

گر غیر ریہوتی و اسراف کے مشروع طریقہ پر حد لگانی اور اس حد کی وجہ سے آدمی کی جان چلی گئی تو حد لگانے و ملازمان نہیں ہوگا، فقہ کا جوقول ہے کہ حدود قائم کرنے میں سلامتی کی شرط نہیں، اس کا یہی مصدب ہے، اور اگر حد جاری کرنے میں اسراف و زیانی کی ہر جس پر حد جاری ہوتی وہ تکلف ہو گیا تو بالاتفاق ضمان واجب ہے (۲)۔ مناسب کی تفصیل ان کے مقام پر، یحییٰ ہے۔

ج- تعزیر میں اسراف:

۲۶- تعزیر سے گناہوں پر سزا دینے کو کہتے ہیں، نہ پشیمت میں حد و کفر و مشرک نہ ہو، یہ سب سے ر ایک جو متعین نہیں بلکہ اس میں جرم و لوگوں کے حالات کے متبادر سے ر ایک، الگ الگ ہوتی ہیں، چنانچہ تعزیر قدر جرم اور اس قدر ہوتی ہے جس سے جرم کرنے والا باز آ جائے، بعض لوگ تو معمولی سزا سے باز آ جاتے ہیں، اور بعض لوگ زیادہ سزا کے بغیر باز نہیں آتے (۳)۔ اسی لئے مانا و بیا پائی میں فقہاء نے یہ طے کیا ہے کہ وہ تکلیف دہ نہ ہو، چہ نہ ہو، اور ایسی جیسوب پر نہ ہو جن میں کوئی اندیشہ لاحق ہو، اس طرح مارا جائے کہ اس مارنے کو نادیب سمجھا جائے، کیونکہ اس کا مقصد صرف اصلاح ہے اور ر غالب گن ہو کہ خوفناک پانی کے بغیر قائم نہ ہوگا تو پانی کے

(۱) البدیع ۵۹/۷، انہی ۸/۱۱۵، سواہب الطالب ۱۹/۱، اثنائاً ۵۳/۱۸۳، ۲۰۵-۲۰۳۔

(۲) انہی ۸/۱۱۵، سواہب الجلیل ۲۹۷/۶، اثنائاً ۲۰۹/۲، البدیع ۳۰۵/۳۰۳۔

(۳) انہی ۳۰۳/۲، سواہب الجلیل ۱۹/۱، اثنائاً ۲۰۵/۳، ابن ماجہ ۵۷۷/۷، البدیع ۳۰۳/۲، انہی ۸/۲۲۳، سواہب الطالب ۲۷۸/۳۔

اسراف ۲۸

اس تفصیل کے مطابق مائت کی وجہ سے جو اسراف ہو جمہور فقہاء مالکیہ، شافعیہ اور حنابلہ کے نزدیک حرجی تصرف سے روکے کا سبب بنتا ہے، "درختیہ میں سے صاحب میں یعنی امام ابو یوسف و امام محمد کی رائے یہی ہے۔" اور ان کے نزدیک ان پر فتویٰ ہے، امام ابو حنیفہ کا اس میں اختلاف ہے کہ وہ مائت و تہذیر کے سبب مکلف پر پابندی کے قائل نہیں۔

اس کی تفصیل کے لئے اصطلاح (حجر) دیکھئے (۱)۔

کی قائل حد ہے، اگر ایک کوڑ کم نہ دیا جائے تو تعزیر کی آخری حد بتائیں رو جاتی ہے۔ جنس فقہاء نے یہ قید لگائی ہے کہ یہ اس صورت میں ہوگی جس کی جنس میں کوئی حد ہو (۱)۔

امام احمد کی ایک روایت "در مالکیہ میں سے ابن مسیب کا قول یہ ہے کہ تعزیر دس کوڑوں سے زیادہ نہیں ہونی، ابن قدامہ نے قاضی سے نقل کیا ہے کہ یہی مذہب ہے (۲) "در مالکیہ کے، ایک اس کی مقدار میں، خود وہ حد سے زیادہ ہو، حاکم کو مطلقاً اختیار ہے، شرط یہ ہے کہ اس مقدار سے زیادہ نہ ہو جو خرم کو تہم سے روکنے کے لئے کافی ہو جائے (۳)۔

فقہاء کے نزدیک رنج یہ ہے کہ تعزیر میں کم از کم مقدار کی کوئی تعیین نہیں، اگر قاضی کی رائے ہو کہ یہ شخص ایک کوڑے سے باز آجائے گا تو اسی پر کفایت کرے، تمام مذہب میں یہی ہے کہ جس مقدار سے خرم نہ آجائے تعزیر میں اس مقدار پر اسراف و ریائی جاری نہیں (۴)۔

مال میں سرف کرنے والے پر پابندی:

۲۸- فقہاء کے، ایک مہول میں اسراف کرے ۱۰۰- منیہ کہا جاتا ہے، اس سے کہ وہ شریعت، عقل کے تقاضے کے خلاف مال کو منہال خرچ کرتا ہے، "در منہال کرتا ہے،" "در فقہاء کے یہاں منہالیت کے یہی معنی ہیں۔ اسی سے فقہاء کی زبانوں پر یہ جاری ہے کہ منہالیت تہذیر (مصول خرینی) ہے "در منیہ منہال ہے (۵)۔

(۱) ابن ماجہ ص ۷۷، بیہقی کتاب ص ۸۰، ابن ماجہ ص ۲۳، ابن ماجہ ص ۲۶، ص ۲۷

(۲) ابن ماجہ ص ۲۵، ابن ماجہ ص ۲۶، ابن ماجہ ص ۲۷، ابن ماجہ ص ۲۸

(۳) ابن ماجہ ص ۲۹، ابن ماجہ ص ۳۰

(۴) ابن ماجہ ص ۳۱، ابن ماجہ ص ۳۲، ابن ماجہ ص ۳۳، ابن ماجہ ص ۳۴

ابن ماجہ ص ۳۵، ابن ماجہ ص ۳۶

(۵) ابن ماجہ ص ۳۷، ابن ماجہ ص ۳۸، ابن ماجہ ص ۳۹، ابن ماجہ ص ۴۰

(۱) ابن ماجہ ص ۳۸، ابن ماجہ ص ۳۹، ابن ماجہ ص ۴۰، ابن ماجہ ص ۴۱

ابن ماجہ ص ۴۲، ابن ماجہ ص ۴۳

اُسر

تعریف:

۱- "اُسر" اُسر کی جمع ہے اس کی جمع اُسرائی اور سارنی بھی آتی ہے اُسر لغت کی رو سے اُسر سے بنا ہے جس کا مفہوم بدھن (بھڑی) ہے، کیونکہ لوگ رفقہ شخص کو بیڑیوں سے باندھ دیتے تھے، پھر ہر رفقہ شخص کو چپے دھبیڑیوں میں بند کر دیا، اُسر کہا جائے گا، چنانچہ ماخوذ شخص بیڑی میں ہو یا ذیل میں، اُسر ہے تمام اُسر آیت قرآنی: "وَيُطْعَمُونَ الطَّعَامَ عَلَى حَتِّهِ مُسْكِنًا وَبَيْنَمَا وَاسِيرًا" (۱) کی تفسیر میں کہا ہے: "الأسير المسجون (۲) (۱) اُسر وہ ہے جو ذیل میں بند ہو۔"

۲- (اُسر کا مفہوم)، اصطلاح میں: اُسر کی تعریف کرتے ہوئے ماوردی نے کہا ہے کہ یہ وہ جنگجو کاغز مرہ، ہیں جن کو مسلمان زندہ حراست میں لے لیں (۳)، یہ تعریف ان حالات کے اعتبار سے ہے، کیونکہ یہ صرف حالت جنگ میں حربی قیدیوں کے ساتھ مخصوص ہے، جب کہ فقہاء کے یہاں اس لفظ کے استعمال پر غور کرے سے صاف معلوم ہوتا ہے کہ یہ حضرات اس لفظ کا استعمال ہر اس شخص کے لئے کرتے ہیں جس پر تسلط ہو جائے، خواہ وہ جنگجو ہوں اور جو اس کے

(۱) سورۃ النور ۸۰۔

(۲) لسان العرب، الصحاح، القاموس، باب المراء، فصل ۱۱۱۔

(۳) الاحکام السلطانیہ، ص ۳۱، طبع جول ۱۳۸۰ھ۔

حکم میں ہوں، اور ان جنگ پکڑے جائیں یا جنگ کے خاتمہ پر، یا عملاً جنگ کے بغیر پکڑے جائیں جب تک کہ عداوت قائم ہے اور جنگ کے امکانات ہیں، چنانچہ ابن تیمیہ کا کہنا ہے: "شریعت نے کفار سے جنگ کو واجب کیا ہے، لیکن ان میں سے جو لوگ ہمارے قبضہ میں آجائیں ان کے قتل کو واجب نہیں کیا بلکہ ان کا کوئی دینی جنگ یا بغیر جنگ کے اُسر ہو جائے، جیسے کشتی اس کو ہمارے عدوتے میں لے لیں، یا راستہ بھول کر چلا آئے یا ہر کسی تدبیر سے اس کو پکڑ لیا جائے تو لام اس کے ساتھ وہ معاملہ کرے گا جو زیادہ مصلحت میں ہوگا، اور مفتی میں ہے: جو اس کو گرفتار کرے وہ اس کا مالک ہوگا، اور کچھ لوگوں کا کہنا ہے کہ مدنی (غیبت) ہے (۱)، ہر فقہ و شیعہ کا لفظ ان حربیوں کے لئے بھی استعمال کرتے ہیں جن کو بل اجازت دارالاسلام میں داخل ہونے پر مسلمان زیر کر لیں (۲)، اور ن مرتدین کے لئے بھی جو مسلمانوں سے جنگ کرتے ہوئے گرفتار ہو جائیں، ان تیمیہ کہتے ہیں: اور ان میں جو اُسر ہو جائیں ان پر حد قائم کی جائے گی (۳)۔

اسی طرح فقہ اُسر کا استعمال اس مسلمان کے لئے بھی کرتے ہیں جس کو دشمن گرفتار کر لے، ابن رشد کہتے ہیں: "تمام پر واجب ہے کہ مسلمان قیدیوں کو بیت المال کے ذریعے رہا کرائے" اور کہتے ہیں: "ارتقاء میں مسلمان اُسر ہر مسلم بنے ہوں" (۴)۔

(۱) مسیاد الشریعہ فی املاہ، الرئی واریہ ص ۴۳، طبع ۱۳۵۰ھ۔

ایسی ۲۳۱، ۱۰۰ طبع جول ۱۳۸۰ھ۔

(۲) البدائع ص ۱۰۰۔

(۳) مسیاد الشریعہ لابن تیمیہ ص ۴۳، طبع ۱۳۵۰ھ، مجمع لاس شد ۱۳۸۰ھ، طبع سوم مصنفی، تلمیذ۔

(۴) مجمع وکلیل المختصر فی اللغات مطبوعہ حاشیہ مواہب الجلیل ۳۸۷، طبع در کتاب المبتانی بیروت، المکتب ۲۶۰، طبع عین النہس، ۱۳۵۰ھ، المکتب ۱۳۸۰ھ۔

اُسر کی ۳-۷

متعلقہ نفاذ:

غف - رہینہ:

۳- رہینہ رہبان نامہ ہے۔ رہینہ اس کو کہتے ہیں جو بی بی کے عوض ماخوذ ہو، یہ رہینہ وہی ماخوذ ہیں فرق اتنا ہے کہ اُسیر انسان ہی ہوتا ہے (۱)، اور ضروری نہیں کہ اس کی گرفتاری حق کے مقابل ہو۔

ب- جس:

۴- جس تجید (تراد چھوڑ دینا) کا ضد ہے، اور مجبوس وہ ہے جس پر تروکی کے ساتھ نہیں آنے جانے پر روک لگادی جائے، اس طرح جس سے عام ہے (۲)۔

ج- کبی:

۵- سبی اور سباء اُسر کے معنی میں ہیں، چنانچہ اُسر کسی انسانوں کو غلام یا باندی بنالینے کو کہتے ہیں (۳)۔ فقہاء لفظ "اُسر" کا استعمال اہل حرب کی عورتوں اور بچوں کے لئے کرتے ہیں جن کو مسلمان مرد گرفتار کر لیں، اور جب اُسر کا لفظ سبیل کے لفظ کے ساتھ جمع ہو تو لفظ "اُسر" خاص طور پر شریک جنگ مردوں کے لئے ہوتے ہیں جن کو مسلمان مرد گرفتار کر لیں (۴)۔

اُسر کا شرعی حکم:

۶- اُسر مشروع ہے، اور اس کی مشروعیت کی دلیل دو نمبروں میں جو

اس سلسلے میں وارد ہوئی ہیں، مجملہ ان نصوص کے اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: "فَإِذَا لَقِيتُمُ الَّذِينَ كَفَرُوا فَضَرْبَ الرِّقَابِ حَتَّىٰ إِذَا أَثْبَتْتُمُوهُمْ فَانْفِلُوا فَتُؤَدُّوا الْأَثْقَالَ (۱)" (سو جب تمہارا مقابلہ کافروں سے ہو جائے تو (ان کی) گروٹیں مار ڈالو یہاں تک کہ جب ان کی خوب خور پری کر چکو تو خوب مضبوط باندھ لو) (۲)۔ اور یہ اللہ تعالیٰ کے قول: "مَا كَانَ لِشَيْءٍ أَنْ يَبْكِيَ لَهُ أَسْرَىٰ حَتَّىٰ يُفْعَلَ فِي الْأَرْضِ" (۳) (نبی کی شان کے لائق نہیں کہ اس کے قیدی (باقی) رہیں جب تک وہ زمین میں اچھی طرح خون ریزی کر لے) سے متضام نہیں ہے، یہ تک یہ امت قیدی بنانے کی مطلقاً ممانعت میں وارد نہیں ہوئی ہے، بلکہ جنگ پر ابھارنے کے لئے مائل ہوئی ہے، اور یہ بتایا جا رہا ہے کہ مسلمانوں کے لئے مناسب نہیں کہ زمین میں خون ریزی یعنی کفار کو کھل دینے سے پہلے ان کے قبضے میں قیدی ہوں (۴)۔

مشروعیت اُسر کی حکمت:

۷- اور اس کی حکمت دشمن کے دہرے کو ختم کرنا اور اس کی شرارتوں کا ازالہ کرنا اور میدان جنگ سے اس کو دور رکھنا ہے، تاکہ اس کی طاقت بے اثر ہو جائے اور اس کی "تقویٰ" پر رک ٹک جائے، اور (یہ مقصد بھی ہے) کہ اس کے ذریعہ مسلمان قیدیوں کی رہائی کی سہیل پیدا ہو سکے (۵)۔

(۱) سورہ محمد ص ۳

(۲) سورہ انفال ص ۷۷

(۳) المطابع الحکام القرآن للقرطبی ۸/۲۷۷، ۲۲۶/۱۶ طبع دار الکتب المصریہ

(۴) ایضاً للقرطبی ۱۰/۳۷ مطبعہ مطاوعہ قاہرہ، اردب ۲۰۳ طبع عتیقی الحلی، ایشی ۱۰/۳۰۳، طبع ولایتان الانصاف ۱۲/۳۹ طبع اول۔

(۱) کتاب الفتن باب الخون، فصل المراء۔

(۲) کتاب الحرب، المصالح، الفاسد باب اسیس، فصل المراء۔

(۳) کتاب الممان، المصالح، الفاسد باب الممان (مسیک)۔

(۴) المدنی ص ۷۷، الحکام مطاوعہ لایب قادیان ص ۷۷، اسیر و الخلیفہ ص ۷۰۔

کن کو قیدی بنانا جائز ہے اور کن کو نہیں:

۸- بچہ، جو، بوز، حاکم، صحت مند، اور بیمار، بیوں میں سے جو بھی مسلمانوں کے ہاتھ لگ جائے اس کو قیدی بنانا جائز ہے، البتہ جس کے چھوڑنے میں کسی ضرر کا اندیشہ نہیں ہے اور اس کے منتقل کرنے میں دشواری ہے، تو اس کو قیدی بنانا جائز نہیں ہے، اس سلسلہ میں مذاہب میں کچھ تفصیلات ہیں۔

چنانچہ حنفیہ اور حنبلیہ کا مذاہب اور شافعیہ کے اہل قول کے متبادل قول ہے: سبب جنگ کے معاملہ میں اس لوگوں کا کوئی غل نہ ہو تو اس کو قیدی نہیں کیا جائے گا جیسے شیخ ثانی (عمر ربیعہ)، پانچ، نہ صرف دنیا کی دنیا، بلکہ دنیا کی دنیا کی رائے کو کوئی غل نہ ہو (۱)۔ مالکیہ نے صراحت کی ہے کہ جس کو قتل نہیں یا حائے گا اس کو قیدی بنانا جائز ہے، سوائے سبب اور سبب کے بشرطیکہ وہ وی رائے میں سے نہ ہوں، یہ سبب اور سبب کو قیدی نہیں کیا جائے گا، ان دونوں کے علاوہ محتوہ (کم عقل)، شیخ ثانی، پانچ اور اندھے کو قیدی بنانا جائز ہے، اگرچہ ان کو قتل کرنا حرام ہے اور بغیر قتل، قیدی کے ان کو چھوڑ دینا بھی جائز ہے (۲)۔ شافعیہ کا ائمہ قول یہ ہے کہ بغیر استثناء کے سب کو قیدی بنانا جائز ہے (۳)۔

(۱) افش و اشرع الکبیر ۱۰/۳۰۹، طبع اول ۱۳۲۸ھ، طبع ثانی ۱۳۷۵ھ، معراج المبرور من الکتاب علی مذہب الامام احمد ۳۳/۳، طبع اول ۱۳۷۵ھ، بدیع المصالح ۷/۱۱۹، طبع اول ۱۳۲۸ھ، اوسط ۲۲/۳، ۳۷، ۳۸، طبع مطبعہ دارہ مصر، المہدیہ والفتح ۳۰/۵، ۳۹، ۴۰، طبع اول یزوق مصر ۳۱۶ھ، تبیین الحقائق ۳۳/۵، ۳۴، ۳۵، طبع اول یزوق ۳۳۳ھ، حاشیہ ابن ماجہ بن ۲۲۳، اسیر الکبیر لشمس الدین ابن ۲/۲۶۱، ۲۸۳۔
(۲) حاشیہ المذہب علی اشرع الکبیر ۲/۷۷، طبع دار الفکر، طبع اول ۱۳۸۲ھ، طبع ثانی ۱۳۸۳ھ، طبع معصن علی ۳۷۹ھ۔
(۳) نہایت لکھ ۱۱/۸، طبع معصن علی ۳۷۹ھ، طبع اول ۲۲۳ھ، طبع عینی

۹- اگر، اگر، اور مسلمانوں کے مابین صلح کا معاہدہ ہو، تو اس کے کسی فرد کو قیدی بنانا جائز نہیں ہے۔ یونکہ معاہدہ صلح نے اس کو مات دے دی ہے، اور اس کے بعد اس ملک کے خلاف کوئی کارروائی کرنا جائز نہیں رہ جاتا ہے، یہاں تک کہ معاہدہ والے لوگ محفوظ رہیں گے، کسی کو اس پر ماتھ لگنے کا حق نہیں ہے، یونکہ معاہدہ صلح نے ان کو امن دے دی ہے، جو کسی اور کی جگہ جانے سے تم نہیں ہوگی۔
اسی طرح اگر معاہدہ والے ملک میں کوئی اور آدمی مات لے کر آتا ہے، اور پھر بغیر امان کے دارالاسلام پہنچ جاتا ہے تو وہ مامون رہے گا، اس کو قیدی بنانا جائز نہیں ہوگا، کیونکہ جب وہ معاہدہ والے لوگوں کے ملک میں ان کی مات کے ساتھ، غل ہو تو وہ بھی اس کے ایکس کے ماتھ لگایا، اور یہی مسئلہ ہے اگر کوئی حربی دارالاسلام میں امان کے ساتھ پایا جائے تو اس کو قیدی بنانا جائز نہیں ہے، اور اگر کوئی حربی حربیوں کے قلعے میں ہوتے ہوئے مسلمانوں سے امان حاصل کرے (تو اس کو بھی قیدی بنانا جائز نہیں ہوگا) (۱)۔

قیدی پر قید کرنے والے کا تسلط اور اس کے اختیارات:
۱۰- قیدی قید کرنے والے کی محض نگرانی میں ہے، اس کا اس کے وہ کوئی اختیار اور اس کے بارے میں تصرف کا اس کو کوئی حق حاصل نہیں ہے۔ اس میں تصرف کا حق امام (حاکم) کے سپرد ہے، قیدی بنانے کے بعد قید کرنے والے کا کام یہ ہے کہ اس کو امیر کے پاس لے جائے، تاکہ وہ اس کے بارے میں کوئی مناسب فیصلہ کر سکے، قید کرنے والے کو اتنا اختیار ہے کہ اگر اس کے چھوٹ کر بھگنے کا

الکلی، حاشیہ لکھ علی شرح المسیح ۵/۱۹۳، طبع دار احیاء التراث العربی، متحدہ لکھ، شرح المسیح لابن حجر مکی، حاشیہ المشرع، ۳۳/۳، طبع اول، الوجیز ۱۸۹۲ھ، طبع ۱۳۷۵ھ مصر۔
(۱) البدیع ۷/۱۰۹، شرح اسیر الکبیر ۱/۳۶۱، ۳۶۹، طبع مطبعہ مصر ۱۳۷۵ھ۔

اور مالکیہ نے اس شخص میں جس نے دوران جنگ فوج کی طاقت کا سارا لے کر ہی کو قیدی بنایا اور اس شخص میں جس نے کسی کو بغیر جنگ کے قید یا فرق کیا ہے۔ اور کہا ہے کہ قید کرنے والا شکر میں شامل ہے یا اس نے شکر کا سارا دیا ہے تو سارا مال غنیمت کی طرح اس میں سے پانچواں حصہ نکالا جائے گا، ورنہ وہ قید کرنے والے کا خاص حصہ ہوگا۔

قید کرنے والے کا قیدی کو قتل کرنے کا حکم:

۱۲- یہ مجاہد کو حق نہیں کہ وہ اپنے قیدی کو اپنی مرضی سے قتل کرے، کیونکہ قید کے بعد اس کا معاملہ امام کے سپرد ہے، اس سے امام کے فیصلے کے بغیر اس کا قتل مستندہ طور پر جائز نہیں ہے، ہاں اگر اس سے صبر کا اہم پیشہ ہے تو ایسی صورت میں امام کے پاس لانے سے پہلے اس کا قتل جائز ہے، لیکن قید کرنے والے کے علاوہ کسی اور کو اس کے قتل کا حق نہیں (۱) اس لئے کہ حضرت جابرؓ کی حدیث ہے کہ نبی ﷺ نے فرمایا: "لا یباع علی احدکم اسیر صاحبہ فبقتلہ" (۲) (تم میں سے کوئی شخص اپنے ساتھی کے قیدی کو لے کر قتل نہ کرے)۔

اب اگر کوئی مسلمان کسی قیدی کو دار الحرب یا دار الاسلام میں قتل کر

اندیشہ ہو یا وہ اس کے شر سے مامون نہ ہو تو اس کو مضبوطی سے باندھ دے (۱) اسی طرح دوسرے سے دوسرے جانے کے دوران اس کو بھاگنے سے روکنے کے لئے اس کی آنکھوں پر پٹی باندھنا بھی جائز ہے۔

مسند کا یہ حق ہے کہ قیدی کو بھگے سے رہے، اور اگر اس کو رہے کے قتل کے علاوہ کوئی دوسرا راستہ نہ ہو تو اس میں کوئی مضائقہ نہیں ہے۔ یہی صحابہ نے کیا ہے (۲)۔

۱۱- جمہور فقہاء (۳) کا خیال یہ ہے کہ قیدی سب امام کے ماتحت بیچ جائے تو محض قیدی بنانے سے قید کرنے والے کا کوئی امتیاز نہیں بنتا، ہاں اگر امام کی طرف سے تفصیل (یعنی تقسیم) ہو اور اس کی قتل یہ ہو کہ امام کی طرف سے لشکر میں اعلان ہو کہ جو کسی کو قیدی بنائے گا وہ اس قیدی کا مالک ہوگا، اگر یہ اعلان ہو چکا ہے اور پھر آدمی اپنے قیدی کو آزاد کر دیتا ہے تو اس کا آزاد کرنا نافذ ہوگا۔ اور اگر اپنے ہی دہرم محرم کو قید کرے تو خود بخود آزاد ہو جائے گا۔ کیونکہ پڑے سے سبب ن کا استحقاق ثابت ہو جائے گا تو قیدی قید کرے والے کی ملکیت میں آجائے گا، وہ کیسے ہو، جماعت کی قتل میں، بلکہ بقاء کے بقاء کے لئے اگر امیر کہے کہ جو کسی شخص کو قتل کرے گا اس کا سلب (مقتول کے ساتھ موجود سامان) اس کا ہوگا، اور لشکر نے بلاشبہ لوگوں کو قیدی بنایا، اور پھر سب میں سے کسی قیدی سے دشمن کے ہی آدمی کو قتل کر دیا تو سب غنیمت میں شامل ہوگا اگر اس وقت تک میرے قیدیوں کو تقسیم نہ کیا، میں اگر امیر ان کو تقسیم کر چکا ہے یا اس نے ان کو فروخت کر دیا ہے تو سامان قتل کرنے والے قیدی کے مالک کا ہوگا۔

(۱) رام رھائی ۳۳۸/۸ طبع شرکت المصنفات ہندیہ مصر، الموسط ۲۵/۱۰

(۲) اسیر الکبیر ۳۲۸/۳، ہمیں ۱۰/۷۰

(۳) شرح اسیر الکبیر ۱۶۵۱، ۱۶۹۰ اور اس کے بعد کے صفحات، اشرح الکبیر وجامعہ ردبول ۱۸۷۲، المیزاب ۳۳۸/۳، تاریخ علی ص ۱۱۱۱، المیزاب ۱۵/۱۵ طبع مکتبہ مبینہ ۳۳۸/۳، المیزاب ۲۳۳/۱۰ طبع مولانا

(۱) الموسط ۱۰/۶۲، المیزاب ۳۳۸/۳ طبع ۱۳۸۶ھ، ہمیں ۱۰/۷۰

(۲) حدیث: "لا یباع علی احدکم اسیر صاحبہ فبقتلہ" کو مرضی سے الموسط میں حضرت جابرؓ سے مرویاً ذکر کیا ہے لیکن معادیر و سنن کے جو مرجع ہمارے پاس دستیاب ہیں ان میں ہم کو یہ حدیث حضرت جابرؓ کی روایت سے نہیں لی صرف امام احمد بن حنبل و طبرانی نے اس کی روایت حضرت سرہ بن جببؓ سے مرویاً اس طرح کی ہے "لا یباع علی احدکم من اسیر اصحابہ فبقتلہ" یعنی نے کہا اس کی سند میں اسحاق بن محبوب ہے جو ضعیف ہیں (مسند احمد بن حنبل ۵/۱۸ طبع المیزاب، مجمع الزوائد ۵/۳۳۳، سنن ابی داؤد ۱۰/۱۰۳، المیزاب ۳۳۸/۳ طبع مکتبہ المیزاب، تاریخ علی ص ۱۱۱۱، المیزاب ۲۳۳/۱۰ طبع مولانا)

دیتا ہے تو خفیہ قتل تقسیم و رجحان تقسیم میں فرق کرتے ہیں، اگر یہ قتل تقسیم سے پہلے ہو ہے تو اس میں نہ دیت واجب ہے اور نہ کفارہ اور نہ قیمت، یوں کہ اس کا خون مسموم نہیں تھا اس لیے تو امام کو اس کے قتل کا اختیار تھا، پھر بھی عمل کر دیا ہے، اور قتل تقسیم کے بعد یا نہ دیت کرنے کے حد ہو تو اس میں قتل کے مقام کو ملحوظ رکھا جائے گا۔ یوں کہ اس کی جان مسموم ہو چکی تھی، اس لیے قتل کے نتیجے میں قاتل ضمانت ہوگی، مین شہ کی موجودگی کی وجہ سے قصاص واجب نہیں ہوگا (۱)۔ اور جیسا اس حکم کو مطلقاً رد کرنے سے امداد ہوتا ہے حسیہ نے اس مسئلہ میں اس کی تفریق نہیں کی ہے کہ قاتل جو قید کرنے والا ہے یا کوئی شخص۔

ضمان کے معاملے میں مالکیہ حسیہ کے مخیال ہیں، مین ان کے نزدیک تفریق اس پہلو سے ہے کہ اگر الحرب میں قیمت میں داخل ہونے سے پہلے قتل ہو یا قیمت بن جانے کے بعد، اور ضمانت کرتے ہیں کہ جس کسی سے یہ شخص کو قتل یا جس کے قتل سے اس کو منع کیا گیا ہے تو اگر اس نے دار الحرب میں مال قیمت میں ملانے سے پہلے اس کو قتل کیا تو اللہ سے لعنت طلب کرے، اور اگر قیمت کا حصہ بن جانے کے بعد قتل کیا ہے تو قاتل پر اس کی قیمت واجب ہوگی (۲)۔ شافعیہ بھی قاتل پر ضمان عام کرتے ہیں، اگر اس کی نمائی کا فیصلہ کرے کے بعد قاتل سے اس کو قتل یا تو اس کی قیمت کا ضمان ہوگا جو قیمت میں شامل کی جائے گی اور اگر اس پر احسان کرے کے بعد اس کو قتل کیا تو اس کے ورثاء کے لئے قاتل پر اس کی دیت لازم ہوگی، اور اگر نہ یہ معاملہ طے ہونے کے بعد اور امام کے نہ یہ پ

قبضہ سے پہلے اس کو قتل کر دیا تو قتل کرنے والے پر دیت ہوگی جو قیمت شمار ہوگی، اور اگر امام نے یہ اصول رد چکا ہے پھر اس کے بعد قتل کیا گیا ہے تو اس کی دیت ورثاء کو ملے گی، اور اگر امام کی طرف سے اس کے قتل کا فیصلہ ہونے کے بعد اس نے قتل کیا ہے تو اس پر کچھ بھی لازم نہیں ہے، مین امام کے فیصلے سے پہلے قتل کر دیتا ہے تو اس کی تعزیر کی جائے گی (۱)۔

مثالہ کے برابر ایک اور اپنے قیدی پر کسی اور کے قیدی کو امام کے حوالہ کرنے سے پہلے قتل کر دیا تو اگر یہ مین اس پر اس کا ضمان لازم نہیں ہوگا (۲)۔

دار الاسلام متقی سے پہلے قیدی کے ساتھ برتاؤ:
۱۳ - اسلام کی جیائی تعلیم قیدیوں کے ساتھ نرمی کا برتاؤ کرنے والوں کے کمانے پیچھے رہنے کا مناسب انتظام کرنے اور ان کی نفسانیت کے احترام کا حکم دیتی ہے، کیونکہ ارشاد باری تعالیٰ ہے: "وَيُطْعَمُونَ" الطَّعَامَ عَلَى حَتِّهِمْ مَسْكُونًا وَيَتَمَنَّا وَاسْمًا" (۳) (اور کھانا کھاتے رہتے ہیں مسکینوں اور قیدیوں اور غریبوں کو اللہ کی محبت سے) (۱)۔ اور مروی ہے کہ نبی ﷺ نے سخت نرمی میں جب دن کی تپش بڑھ گئی تو نبی ﷺ نے قیدیوں کے متعلق اپنے اصحاب سے فرمایا: "احسوا إسماءهم، وقلوبهم (۲)، واسقوهم" (۵)،

- (۱) ملاحظہ فرمائیے شرح المنہج ۵، ۱۹ طبع المکتبہ مصر ۳۰۵ھ، اس کی الطب ۱۳۴۴ طبع المکتبہ ۱۳۳۳ھ، الطب ۱۳۶۲، طبع الباب ۱۳۶۲، شرح المنہج ۱۲۱۵، طبع ۱۳۵۷ھ۔
- (۲) انہی ۱۰، ۳۰۰، ۳۰۱، الاضافۃ ۱۲۸/۲، طبع ابولہولہ ۱۲۲/۲۔
- (۳) سوزمان ۸۷۔
- (۴) قبلوہم یعنی قتلہ کے ذریعہ ان کو آرام کا موقع دینا، قتلہ سخت دھوپ میں دھیرے سے وقت آرام کرنے کو کہتے ہیں۔
- (۵) إحتاجوا إسماءہم ۲۲۸ طبع المکتبہ المشرقیہ ۱۹۳۱ء۔

- (۱) المدخل ۱۲۱ طبع المجلد، الموسط ۱۰، ۳۷، طبع المکتبہ مصر ۳۰۵ھ۔
- (۲) شرح المنہج ۱۲۱ طبع المجلد، الموسط ۱۰، ۳۷، طبع المکتبہ مصر ۳۰۵ھ۔
- (۳) المدخل ۱۲۱ طبع المجلد، الموسط ۱۰، ۳۷، طبع المکتبہ مصر ۳۰۵ھ۔

اسری ۱۳

(ان کے بندھن کو ٹھیک کرو، ان کو قیلولہ کا موقع دو، اور ان کو پانی پلاؤ)، اور فرمایا: "لا تجمعوا علیہم حر ہذا الیوم وحر السلاح" (۱)۔ (پس اس دن نہ جمع کرو، اور ہتھیار کی بیخ کو، نہ سناہ نہ کرو)۔ اور عقبہ نے کہا ہے کہ: اگر تمام قیدیوں کے قتل کو ہی بہتہ سمجھتے ہیں تو یہ بھی اس کو مناسب نہیں کہ اس کو جوک اور پیاس میں رکھ کر ترپا دے، بلکہ اس کو شریعت کے احکام کے تحت قتل کرے (۲)۔

قیدیوں کو بھگنے سے روکنے کے لئے کسی بھی جگہ بھونچا جاتا ہے چنانچہ صحیحین میں آیا ہے: "ان رسول اللہ یتتبعہم حبس فی مسجد المدینہ" (۳) (رسول اللہ ﷺ سے مدینہ کی مسجد میں قیدیوں کو) بھونچا گیا۔

دراں عدم منتقلی سے پہلے قیدیوں میں تصرف:

۱۴۔ جمہور فقہاء وراہب میں رہتے ہوئے غنیمت میں تصرف کو جائز کہتے ہیں، اور اسی طرح وراہب اسلام کی طرف منتقلی سے پہلے جواز کے قائل ہیں، اور قیدی بھی غنیمت میں شمار کئے جاتے ہیں (لہذا وراہب کے اندر ان کے حق میں تصرف جائز ہے)، امام مالک کہتے ہیں کہ حکم یہ ہے کہ غنیمت کو جنگ کی جگہ میں ہی تقسیم اور فروخت کر دیا جائے، اور اوزاعی نے یہ امت کی ہے کہ رسول اللہ ﷺ اور

(۱) شرح البیہر النکیر ۱۰۲۹ ص ۱۹۱۰، مطبوعہ مصر ۱۹۱۰ء، حدیث: "لا تجمعوا علیہم حر ہذا الیوم،..." کی روایت امام محمد بن حسن شیبانی نے البیہر النکیر میں ان الفاظ کے ساتھ ذکر کی ہے: "قال علیہ السلام فی بیئ القریظۃ بعد ما حترق السہار فی یوم صائف، لا تجمعوا علیہم حر ہذا یوم وحر السلاح، لہلواہم حتی یبرءوا"۔ امام محمد نے اس کی کوئی سند نہیں ذکر کی (شرح البیہر النکیر ۱۰۲۹ ص ۱۹۱۰، مطبوعہ شریک الاعطال مشرق)۔

(۲) بہرہ راجح، بیروت دیکھئے، ص ۵۳، طبع کل، حاشیہ ص ۵۳، طبع کل، ص ۵۳۔

(۳) فتح الباری، ص ۵۵۵، طبع استیعاب صحیح مسلم شرح، انواری، ص ۵۵۵۔

خاناء نے ہمیشہ غنیمت کو درالفر میں ہی تقسیم کیا۔ حضرت ابو سعید خدریؓ کہتے ہیں کہ ہم رسول اللہ ﷺ کی معیت میں غزوہ مصطلق کے لئے نکلے، "عرب کی کچھ عورتیں مارنے پہ مارے ہاتھ لگے تو ہمیں عورتوں کی خواندہ ہوئی جو مارے سے شدید ہوئی، اس موقع پر ہم نے حمل کا فیصلہ کیا۔ بسبب ہم نے غز کا رد دیا تو سوچا کہ رسول اللہ ﷺ مارے درمیان موجود ہیں۔ آپ ﷺ سے دریافت کئے بغیر ہم حمل نہیں کریں، اس لئے ہم نے آپ ﷺ سے اس کے متعلق معلوم کیا تو آپ ﷺ نے فرمایا: "ما علیکم ان لا تفعلوا۔ ما من نسمة کانت الی یوم القیامۃ الا وہی کامۃ" (۱) (ایسا نہ کرنے سے تمہارے سے کوئی فرق نہیں پڑتا، یہ کہ قیامت تک جو جاں بھی ہو، میں نے وہی ہے جو میں نے کر رہے کی)۔

صحابہ کا نبی اکرم ﷺ سے قیدی عورتوں سے ہلی کے وقت غز کے بارے میں سوال کرنا اس بات کی دلیل ہے کہ غنیمت کی تقسیم وراہب میں ہو چکی تھی، "اور کیوں نہ اس میں غنیمت پانے والوں کے لئے فوری مسرت کا سامان"۔ رکنا رکے سے غیظ و غضب کا ذریعہ ہے غنیمت کی تقسیم کو اسلامی حالت تک پہنچنے پر ناگرم و ہے، یہ اس وقت ہے جب غنیمت پانے والے شکر کی صورت میں ہوں اور دشمن کے پختہ رحمہ کرنے سے مامون ہوں (۲)۔

شافعیہ نے کہا ہے کہ غامین تقسیم سے پہلے بھی زبان سے کہہ کر

(۱) حضرت ابو سعید خدریؓ کی حدیث: "تزوجنا مع رسول اللہ ﷺ فی غزوۃ المصطلق،..." کو بخاری اور مسلم نے روایت کیا ہے اور الفاظ بخاری کے ہیں (فتح الباری، ص ۲۸۳، طبع استیعاب صحیح مسلم شرح، انواری، ص ۱۰، ۱۱، طبع مطبوعہ مصر)۔

(۲) مع والکل، ص ۵۵۵، شرح البیہر مع جامع المدنی، ص ۵۳، طبع درالفر۔

۱۵۴

فکر میں لگ جائے، لیکن اس کے باوجود انہوں نے کبھی نہ کہہ کر کام ختم کر دیا اور لڑتے ہوئے ہی تقسیم کر دے تو جواز ہے، کیونکہ وہ ایک ایسا کام انجام دے رہا ہے جس میں اجتہاد کی بنیاد پر اختلاف ہے (۱)، اور وہ فتوے میں مذکور ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے حنین کے غنائم کی تقسیم کو بحر اہل نہایت تک ملتوی رکھا (۲)۔

مالک بن سکتے ہیں۔ وہ اس طرح کوہ شخص (قیمت) جمع کرنے کے بعد، تقسیم سے پٹے ہے کہ میں نے اپنے حصہ کی ملکیت کو اپنا یا تو یہاں کہے سے وہ مالک بن جائے گا۔ اور کچھ لوگوں کا بتانا ہے کہ محض جمع کرینے سے ہی مالک ہو جائے گا۔ اس لئے کہ مسلمانوں کے قبضہ سے کنہ کی ملکیت ختم ہو گئی۔ اور کچھ لوگوں کا بتانا ہے کہ ملکیت موقوف رہے گی، جو لوگ کہتے ہیں کہ محض جمع کر لینے سے ہی مالک ہو جائے گا، ان کی مراد اختصاص ہے یعنی اس کی ملکیت کے لئے یہی مخصوص ہوئے (۱)۔

حنابلہ نے صراحت کی ہے کہ غنائم کی تقسیم اور احزاب میں جابر ہے۔ یہی وزعی، ابن اُمیہ اور ابوہریرہ کا قول ہے۔ یہ تکذیب رسول اللہ ﷺ کا عمل رہا ہے، اور اس لئے بھی کہ طلبہ اور شاگرد کے نتیجے میں اس میں ملکیت ثابت ہو چکی ہے (۲)۔

۱۵۔ حمیہ کے رہنماؤں کی تقسیم صرف دارالاسلام میں ہی کی جائے گی، کیونکہ ان پر ملکیت کی تحویل عمل درآمد کے بعد ہی ہوگی۔ اگر مکمل تسلط اسی وقت ہوگا جب ان کو دارالاسلام لے جا کر محفوظ کر لیا جائے، اس لئے کہ حق کے ثبوت کا سبب غلبہ ہے، اور دہلیز میں رہتے ہوئے غلبہ ن مہ ہے۔ زمین مہ نہیں، کیونکہ تصرف کے لحاظ سے وہ غائب ہیں۔ اور حالات کے اعتبار سے مطلوب ہیں (کہ ان کا علاقہ نہیں ہے) اس لئے امام کے لئے مناسب نہیں۔ تحفہ کو جس میں قیدی بھی شامل ہیں تقسیم کرے یا بیٹے جب تک اس کو دارالاسلام پہنچ نہ سکتے، کیونکہ یہ ہمیشہ ہے کہ مسلم لشکر کو وہ پہنچے۔ میں رغبت کم ہو جائے یا مسلمان لئے کافروں کے حملہ کا شکار ہو جائے اس طور پر کہ ہر شخص پی رہ لینے گئے ہو اپنے مال تحفہ کی

مہارتہ اشراج ۸/۷۳ طبع مطبعہ المکتبہ ۱۳۵۷ھ

۳۹۹۹

(۱) شرح اسیر الکبیر ۳/۵۰۵، ۵۰۶، ۵۰۷، مفتی ۱۰/۲۶۶-۲۶۸ تکمیل کی رائے ہے کہ اس کا مکمل نام اہل کے پورچھوڑ دینا چاہئے، تاکہ وہ محفلت کے مطابق اس مسئلہ میں فیصلہ لے۔

(۲) عقیمت کی تقسیم میں ناخیر کا پتہ اس حدیث سے چلتا ہے جس کو بخاری نے حضرت ابوسریٰ سے روایت کیا ہے وہ کہتے ہیں: "کانت عند انسی رضی اللہ عنہ لانی وهو لازل بالجعرالہ یہی مکہ و المدینہ و معہ ہلال، لانی انسی رضی اللہ عنہ اعرابی فقال: الا تعجز لی ما وعدنی؟ لقد بہ اہشور فقال: قد اکثرت علی من اہشور، فاقبل علی اہی موسی و ہلال کھینۃ الفضبان فقال رد البشوی، فاقبلنا ائمناء، لانا لہبہ، ثم دعا بقدرح فہ ما، فہسل یدہ و وجہ فہ، و مع فہ، ثم قال اشربا منہ و افرغنا علی وجوہکما و لحدو کما، و اہشور، فاحد، القدرح لفضلا، فنادت ام مسلمۃ من وراء البشور ان الفضلا لا تمکما، فافضلا لہا منہ طائفۃ" (میں نبی صلی اللہ علیہ وسلم کے پاس ہی تھا جب آپ کہ ہوسیدہ کے درمیان واقع مقام حرائث میں قیام فرما رہے تھے، اور آپ کے مہرہ بدل بھی تھے، کہ نبی صلی اللہ علیہ وسلم کے پاس ایک اعرابی آیا اور کہے لگا: آپ نے مجھ سے جو وعدہ کیا تھا کیا اس کو پورا کریں گے؟ آپ صلی اللہ علیہ وسلم فرمایا: اہمیان رکھ، اس نے کہا آپ کئی مرتبہ یہ کہہ چکے ہیں، نبی صلی اللہ علیہ وسلم خسر کے عالم میں ابوسریٰ اور بدل کی طرف سڑے ہوئے ہوئے اس سے بٹارت واپس کر دی، تم دونوں قبول کروں انہوں نے کہا ہم نے قبول کیا، پھر آپ صلی اللہ علیہ وسلم نے پانی کا ایک پیالہ منگوایا اور اپنے ہاتھ اور چہرے کو اس میں دھوا اور اس میں مشکا پانی ڈالا، پھر ان سے کہا اس کا کچھ صہ پیو اور بقیہ اپنے چہرے اور سینے پر ڈالو، اور بٹارت لو، فن دونوں نے پیالے کو سوا اور حکم کی تعمیل کی، اس وقت ام سلمہ نے پردہ کے پیچھے سے آواز دی: بی ماں کے لئے کچھ بچالیا تو من لوگوں نے ان کے لئے بھی اس کا کچھ صہ بچا یا (صحیح ابی داؤد ۲۶۸/۸ طبع استغنی، مکتب الخراج کوئی پوسٹ ۱۹۶۷ء)۔

(۱) قتل، (۲) غلام بنانا، (۳) ورنہ یہ کے عوض دی بنا کر ان پر حساب کرنا، بغیر کسی قید کے ان پر احسان کرنے کو ہر مائی ند یہ لے کر سا کور ہا کرنے کو جائز نہیں کہتے ہیں، البتہ امام محمد بن انسن بہت زیادہ بوڑھے آدمی کے معاملے میں یا جب مسلمانوں کو مال کی حاجت ہو تو زرنہ یہ لینے کو جائز قرار دیتے ہیں، اور مسلمان قیدیوں کے تباہ لے میں اس کی رہائی حنفیہ کے نزدیک مکمل اختلاف ہے (۱)۔

امام مالک کا مذہب ہے کہ قیدیوں کے بارے میں امام کو پانچ چیزوں کا اختیار ہے: یہ تو قتل کرے، یا غلام بنائے، یا آزاد کرے، یا زرنہ یہ لے کر رہا کر دے، یا ان سے معاملہ ذمہ طے کرے، اور یہ مقرر کرے، اور امام اپنے اختیارات کے استعمال میں مسلمانوں کے مصالح کو مد نظر رکھنے کا پابند ہے (۲)۔

۱۸- فقہاء کا اس پر اتفاق ہے کہ قیدی عورتیں اور بچے اصلاً قتل نہیں کئے جا میں گئے، چنانچہ ہریرہ کی شرح بیہ میں ہے کہ عورتوں اور بچوں کے تعلق سے صرف غلام بنانا یا زرنہ یہ لے کر رہا کرنے کا معاملہ بنایا جائے گا (۳)، تفصیلات ملاحظہ "سب" میں موجود ہیں۔ ایسی ہی اس پر بھی اتفاق ہے کہ حربی قیدی جو تقسیم سے پہلے اپنے اسلام کا اعلان کرے، امام کو اس سے قتل کرنے کا حق نہیں ہے، کیونکہ اسلام اس کی جان کو عصمت عن کرے گا جب تک غنیمت میں آئے گا۔

۱۹- تا فہم کہتے ہیں کہ اگر امام یا امیر لشکر کے سامنے مفید ترین صورت وضع نہ ہو تو جب تک پوریشن وضع نہ ہو جائے ان کو قید میں رکھے، یوں کہ یہ مسئلہ اجتہاد سے خارج ہوا ہے، اور ابن رشد کہتے ہیں

(۱) شرح ابن کثیر ۵/۲۹۰، حاشیہ ابن ماجہ ۳/۲۲۹، فتح القدیر ۳/۵۵۳، المصنوع ۱۰/۲۳۳، (۲) رد المحتار ۱۲/۲۳۱، المصنوع ۳/۲۲۹، حاشیہ ابن ماجہ ۳/۲۲۹، احکام المکران للجصاص ۸۹، (۳) التاج والاکلیل ۳/۵۸، سمیع الیہ المجدد ۱/۲۹۲، حاشیہ الدرر السنی، المشرح المکیر ۸۳۔

(۲) المشرح المکیر مع حاشیہ الدرر السنی ۲/۱۸۳۔

کہ اگر ان کو جان کی مان پہلے سے ہی حاصل نہ ہو تو اس معاملہ میں مسلمانوں کے مابین کوئی اختلاف نہیں ہے۔

۲۰- کچھ لوگوں کا تا ہے کہ قیدی کا قتل جائز نہیں ہے، ورنہ ابن محمد تمیمی نے بیاں کیا ہے کہ اس پر صحابہ کا اجماع ہے، اور اختلاف کا جب اس معاملہ میں آیت "وَمِمَّا كَسَبُوا" کا تعارض ہے، ہی طرح ظاہر کتاب اللہ کا فعل نبی ﷺ سے تعارض بھی اختلاف کا سبب ہے، کیونکہ آیت کریمہ "فَإِنَّا لَنَقِيتُمُ الْمَلِئِينَ كَفُورًا فَاصْرُوبِ الرِّقَابِ" (سو جب تمہارا مقابلہ کافروں سے ہو جائے تو ان کی) گردنیں مار ڈالو، کا ظاہری مفہوم ہے کہ قید کرنے کے بعد امام کو اس سے زرنہ یہ لے کر رہا کرنے کے علاوہ کوئی دوسرا اختیار نہیں ہے، اور اللہ تعالیٰ کا یہ ارشاد: مَا كَانَ لِبَشَرٍ أَنْ يَتَّكُونَ لَهُ انْصَرِي حَتَّى يَنْصَحَ فِي الْأَرْضِ" (۲) (نبی کی شان کے لائق نہیں کہ اس کے قیدی (باقی) رہیں جب تک وہ زمین میں چھٹی طرح خوں ریزی نہ کر لے)، اور وہ موقع جس میں یہ آیت ماری ہوئی بتاتا ہے کہ قتل کرنا یا زرنہ یہ لے کر رہا کرنا ہی ہے، جب تک رسوں اللہ ﷺ کے عمل کا تعلق ہے تو آپ ﷺ نے کئی مواقع پر قیدیوں کو قتل کیا، اس لئے جن لوگوں نے یہ سمجھا کہ قیدیوں سے تحقیق آیت نے آپ ﷺ کے فعل کو منسوخ کر دیا ہے یوں نے کہا کہ قیدی کو قتل نہیں کیا جائے گا، اور یوں نے یہ سمجھا کہ آیت میں نہ قیدی کے قتل کا ذکر ہے اور نہ اس میں قیدیوں کے ساتھ ہونے والے

(۱) شرح ابن کثیر ۵/۲۹۰، حاشیہ ابن ماجہ ۳/۲۲۹، فتح القدیر ۳/۵۵۳، المصنوع ۱۰/۲۳۳، (۲) رد المحتار ۱۲/۲۳۱، المصنوع ۳/۲۲۹، حاشیہ ابن ماجہ ۳/۲۲۹، احکام المکران للجصاص ۸۹، (۳) التاج والاکلیل ۳/۵۸، سمیع الیہ المجدد ۱/۲۹۲، حاشیہ الدرر السنی، المشرح المکیر ۸۳۔

(۲) سورة انفال ۶۷۔

معاملہ کا محض مقصود ہے، وہ قیدی کے قتل کے جواز پر قائم رہے (۱)۔
 ۲۱- فقہاء اس پر متفق ہیں کہ حریوں کی قیدی عورتیں اور بچے اور
 جواں کے حکم میں ہیں جیسے حبی، رجوت اور ان طرح ان کے مملوک
 غلام۔ یہ بھی قید کرنے سے ہی غلام بن جائیں گے، اور اس پر بھی ان کا
 اتفاق ہے کہ حریوں میں سے جو کوئی تسلط اور قید سے پہلے، امام قبول
 کر لے اس کو غلام نہیں بنایا جائے گا، یہی معاملہ مرتدین کا بھی ہے،
 کیوں کہ ان کے بارے میں مسئلہ یہ ہے کہ ان سے توبہ کرنے پر
 دوبارہ اسلام میں داخل ہونے کو کہا جائے گا، نہ پھر نکواری کا سامنا
 کریں گے (۲)۔

۲۲- رہے دار الحرب کے آزاد اور جنگ میں حصہ لینے والے مرد تو
 یہ سبھی غیر عرب کے غلام بنانے پر فقہاء کا اتفاق ہے، چاہے وہ بہت
 پرست ہوں یا اہل کتاب، اور عربوں کے سلسلے میں جمہور کا رجحان کچھ
 تفصیل کے ساتھ غلام بنانے کے جواز کی طرف ہے، مین حسب
 مشرکین عرب کے غلام بنانے کو جائز نہیں ٹھہراتے۔

مال کے عوض رہائی:

۲۳- مذہب مالکیہ کا قول مشہور اور فقہاء حنفیہ میں سے محمد بن الحسن کا
 قول، "ما فقیہ کا مذہب اور امام احمد کی ایک روایت کو چھوڑ کر حنابلہ
 کا مذہب ہے کہ ان حربی قیدیوں کے بارے میں امام کو اختیار است

حاصل میں اس کو زبردیہ طے کر رہا تھا جاز ہے (۱)، البتہ مالکیہ اس
 کے جواز کے لئے یہ شرط عام کرتے ہیں کہ زبردیہ قیدی کی قیمت
 سے زیادہ ہو (۲)، اور محمد بن حسن جیسا کہ مرقی نے السیر الکبیر سے
 نقل کیا ہے، یہ قید لگاتے ہیں کہ مسلمانوں کو مال کی حاجت ہو، اور
 کاسانی ندیکہ کو اس وقت جاز نہیں کرتے ہیں جب قیدی تباہ و برباد ہو کہ
 اس سے "لا" کی توقع نہ ہو (۳) اور ثانیہ نے زبردیہ کے عوض رہائی
 کو "ما قید" اور مال کی حاجت کے بغیر جاز نہیں قرار دیا ہے، اور صراحت کی
 ہے کہ امام کو زبردیہ طے کر قیدیوں کو رہا کرنے کا اختیار ہے، وہ مال
 چاہے ان کا اپنا ہو یا ہم سے لوٹا ہو یا مال ہو، اور ہم ان کو اپنے ان
 اسلحوں کے عوض بھی رہا کر سکتے ہیں جو ان کے قبضہ میں ہیں، البتہ
 دشمنوں کے اسلحے جو ہمارے قبضہ میں ہیں ان کے عوض مسلمان
 قیدیوں کی رہائی میں دور میں میں ان میں سے زیادہ رائج ان کے
 نزدیک جواز کی صورت ہے (۴)۔

نہ یہ کے جواز کے قائلین ظاہر آیت: "فَمَا مَّا مَنَّا بَعْدَ وَبَعَا
 فِدَاءً" (۵) پھر اس کے بعد یا محض احسان رکھ کر (چھوڑ دو) یا
 معاوضہ لے کر (چھوڑ دو)، اور فعل رسول اللہ ﷺ سے استدلال
 کرتے ہیں، کیوں کہ آپ ﷺ نے مال کے عوض بدر کے قیدیوں
 کو جو تعداد میں ستر تھے، آدمی سے چار سو درہم لے کر رہا کر دیا

- (۱) الوسوط ۱۰/۳۸، البدائع ۷/۱۱۹، الوہاب الجلیل و المناجیح والاکلیل ۳/۵۸،
 حاشیہ المدرس ۲/۱۸۳، الاقناع ۵/۵۷، المہذب ۲/۲۳۷، الاصاب
 ۳/۳۰، الفی مع شرح الکبیر ۱۰/۳۰، مطالب فنی ۲/۵۲۔
- (۲) المناجیح والاکلیل ۳/۵۸۔
- (۳) الوسوط ۱۰/۳۸، البدائع ۷/۱۱۹، حاشیہ ابن ماجہ علی الدرر ۳/۲۲۹۔
- (۴) شرح روض الطالب ۳/۱۴۳، تجلج ۵/۵۸، المہذب ۲/۲۳۷، حاشیہ
 لکھنؤ ۸/۶۵، الاقناع ۵/۵۷، فتح الوہاب ۲/۱۷۴۔
- (۵) سورہ بقرہ ۲۰۰۔

- (۱) جدید الجہد ۲/۳۹۲، ۳/۹۳۔
- (۲) حاشیہ ابن ماجہ ۳/۲۲۹، حاشیہ الفی مع شرح الکبیر ۳/۲۲۹،
 البدائع ۱۰/۳۶، ۱۰/۲۳، شرح السیر الکبیر ۳/۵۶، شرح السیر الکبیر ۳/۵۶،
 البدائع ۱۰/۳۶، حاشیہ المدرس ۲/۱۸۳، المناجیح والاکلیل
 ۳/۳۰، الفی مع شرح الکبیر ۱۰/۳۰، المہذب ۲/۲۳۷، فتح الوہاب ۲/۱۷۴، حاشیہ
 تجلج ۵/۵۸، تجلج ۵/۵۸، الفی مع شرح الکبیر ۱۰/۳۰، الاصاب ۳/۳۱،
 مطالب فنی ۲/۵۲۔

۲۴۴

تھا ()، اور آپ ﷺ کے فعل سے کم از کم جواز اور لباحت ثابت ہوتی ہے۔

۲۴- اس روایت کو چھوڑ کر جو امام محمد سے گزری ہے، حنفی کی رائے،
وہ ایک روایت امام احمد سے بھی ہے، اور یہی ابو جہید القاسم بن امام کا
قول ہے کہ رند یہ لے رہے ہیں کہ رمانی جانتے ہیں (۲)۔

عدم جو رفا ثبوت یہ ہے کہ قیدیوں کا قتل آیت کریمہ "لَا تُصْرَبُوا فُوقَ الْأَعْدَاقِ" (۳) (سورتم) (جانوں) کی ترہوں کے (پر مارو) کی روشنی میں مامور ہے، اور یہ (یعنی ہمارا زمانہ) اور ان کا پور پور مار کر توڑ دینا) ان کو پکڑ کر رکھتے اور غلام بنائے کے بعد ہی ہوگا، اسی طرح آیت کریمہ "لَا تَقْتُلُوا الْمُشْرِكِينَ حَتَّىٰ وَحْدَتِهِمْ" (۴) (ان شرکوں کو قتل نہ جہاں میں تم انہیں پائے) کی رو سے بھی قتل مطلوب ہے، اور قتل کا حکم اسلام کے لئے آباد

()
 فرزند ہود کے قیدیوں کی رہائی کی حدیث کو ہود خود نے حضرت ابن عباس سے روایت کیا ہے جس کے الفاظ یہ ہیں: "أَنَّ النَّبِيَّ ﷺ جَعَلَ لِفَاءِ لُحْلِ مَجْدِ عِدَّةَ يَوْمٍ مِثْلُ لَوْحِ عَمَانَةَ" (نبی ﷺ نے لیل جاہلیت کا قیدی ہود کے موقع پر چار سطر لکھا کہ شوکانی نے کہا کہ اس حدیث کو ثنائی اور حاکم نے بھی ذکر کیا ہے اور ہود خود اور منذری نے اس پر سکوت اختیار کیا ہے اور حافظ نے بھی تنقیص میں سکوت اختیار کیا ہے اور اس کے رجال ثقہ ہیں۔ ۱۲۰۷ء ابو نعیم کے جو مقبول ہیں اسی قسم کی رائے صاحب عون المعبود نے ظاہر کی ہے رہا ہود کے قیدیوں کی تعداد کا معاملہ تو اس کو مسلم نے حضرت ابن عباس سے اس طرح روایت کیا ہے: "فَقُضِلُوا يَوْمَئِذٍ سَبْعِينَ وَأَسْرُوا سَبْعِينَ" (اس موقع پر ستر کو قتل کیا اور ستر کو قید کیا) (عون المعبود ص ۱۲ طبع بہار نیل الاوطار ۲/۳۳۳ طبع مصطفیٰ لکھنؤ ۱۳۸۰ھ صحیح مسلم تصحیح محمد قواد عدنان قی ص ۱۳۸۳-۱۳۸۵ طبع عیسیٰ الخلیفہ ۱۳۷۵ھ)۔

(۴) متوسط ۱۳۸۹، تبیین الحقائق ۱۳۹۳، البحر الرائق ۹۰، موهب
 الجليل ۳۵۹، الإصول فی مرضی ۱۱، فقه ۱۳، طحطاوی ۳۰، من
 عادی ۳۲۹

(۳) سید القاسم ۱۳۰۰ھ

۱۳۰۰ (۱۳۰۰)

کرنے کی غرض سے ہے، اس لئے جس مقصد کے لئے قتل شروع ہو ہے سب تک حاصل نہ ہو جائے قتل کو ترک نہیں کیا جائے گا، اور وہ مقصد یہ ہے کہ قتل اسلام کا رمبہ ہو، اور زندقہ کے لئے کر رہی ہے، مقصد حاصل نہیں ہوتا، اور اس میں ہل حرب کی ضرورت بھی ہے، چونکہ وہ وہیں ہو رہی ہے اس کی طاقت بڑھائے گئے اور ہمارے خلاف جنگ کریں گے اور شرک پر گواہ پانے کے بعد اس کا قتل فرض محکم ہے۔ اور زندقہ کے لئے کر رہا کرنے میں اس فریضہ کی انجام دہی کو ترک نہ کیا ہے، چنانچہ حضرت ابو بکرؓ سے قیدی کے بارے میں روایت ہے کہ اسوں نے کہا کہ اسے زندقہ کے لئے کر رہے تھے، چاہے تمہیں سونے کے، مہند یوں نہ ملیں (۱)، اور یہ بھی ہے کہ وہ قید ہو کر اسلام کا ایکہ بن چکا ہے، اس لئے اس کو اور وہاں رہا کر دیا جائے گا، نہیں کہ جا کر ہمارے خلاف جنگ کرے، اور یہ معصیت کا کام ہے، اور مالی منفعت کے لئے معصیت کا ارتکاب جائز نہیں ہے۔ اگر کوئی دہشت دے کر ہمیں مار چھوڑنے کے لئے کہے تو ضرورت کے باوجود ہمارے لئے دیا گیا جائز نہیں ہے، اسی طرح زندقہ کے لئے کہ شرک کا قتل نہ کیا جائے (۲)۔

نام کے لئے جوزفہ یہ لے کر رہائی کا حق تسلیم کرنے کی صورت میں جو مال حاصل ہوگا وہ مجاہدین کا حق ہوگا، اور امام کو اختیار نہیں کہ رہائی کے لئے جوزفہ یہ طے ہوا ہے مجاہدین کی رضامندی کے لئے بھیر

(۱) حضرت ابو بکر صدیق کے مژ کو نام ابو یوسف نے کتاب الخراج میں ان الفاظ کے ساتھ ذکر کیا ہے "بن اعلیٰ من الملوکین لاعطیتم به مئیس خلائیر فلا زادوه" (کتاب الخراج ص ۱۹۶) شائع کردہ مکتبۃ المدینہ ۱۳۵۲ھ) ابو یوسف کا بیان ہے۔

(۲) المیزان ۱۳۰۵، ج ۱، ص ۴۸

تخلی نہ دے کر آیت ظاہری طور پر یہ بتلائی ہے کہ ان لوگوں سے پہلے
 تک کل متحین ہے اور جب کاوی ضرب لگا دی جائے تو اس کے بعد احسان و
 روف و ہمد کے عوض ان کے ساتھ معاملہ کیا جائے گا جس کا تذکرہ آیت میں ہے۔

اس میں کوئی کمی کرے (۱)۔

مسمیقید یوں کی دشمن کے قیدیوں کے بدلے رہائی:

۲۵- جمہور (۲) مالکیہ، شافعیہ، حنبلیہ، صافیین اور ایک روایت کے مطابق امام ابو حنیفہ نے قیدیوں کے تبادلے کے جواز کو تسلیم کیا ہے۔ ورنہ انہوں نے بنی کریم صلی اللہ علیہ وسلم کی حدیث: "اطعموا الجائع وعودوا المريض ولفکوا العانی" (۳) (بھوکے کو کھانا کھاؤ، بیمار کی حیات کر، اور قیدی کو رہا کر دو) سے استدلال کیا ہے۔ اسی طرح بنی کریم صلی اللہ علیہ وسلم کا ارشاد ہے: "ان علی المسلمین فی فینہم ان یعادوا اسیرہم ویؤدوا عن غارمہم" (۴) (مسلمانوں پر ان کے مال غنیمت میں لازم ہے کہ اپنے قیدیوں کو رہا کر میں اور اپنے مقرضین کا قرض ادا کریں)۔ اور رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم کے اس فعل سے کہ "لادی النبی صلی اللہ علیہ وسلم وجلی من المسلمین بالرجل الادی احدہ من بنی عقیل" (۵)

(۱) حاشیہ الدسوقی مع شرح الکبیر ۴/۱۸۳، المہذب ۲/۴۳۷، البیہقی ۱۰/۳۰۳۔
(۲) تمیز القائق ۳/۲۳۹، حاشیہ ابن ماجہ بن ۴۲۹، شرح الکبیر مع حاشیہ دسوقی ۲/۱۸۳، بدایہ النہج ۱/۴۲۹، احکام القرآن لابن ہریر ۴/۱۸۶، الاقناع ۵/۸، نہج المحتاج ۸/۱۵۸، المہذب ۲/۴۳۷، البیہقی مع شرح الکبیر ۱۰/۳۰۱، الاصاب ۳/۱۳۰، مطالب ولی البی ۲/۵۲۱۔

(۳) حدیث: "اطعموا الجائع..." کی روایت بخاری نے حضرت ابوسری شمری سے کی ہے (فتح الباری ۱۰/۱۲۲ طبع استغبر)۔

(۴) حدیث: "ان علی المسلمین فی فینہم..." کو سعید بن منصور نے کہا بن ابی جابر سے روایت کیا ہے۔ حدیث مرسل ہے (سنن سعید بن منصور، القسم ۱۱ کی سر ۳۷۷ طبع المند)۔

(۵) حدیث: "لادی النبی صلی اللہ علیہ وسلم وجلی من المسلمین بالرجل الادی احدہ من بنی عقیل" کو مسلم نے تحصیل سے حضرت عمر بن حصین سے روایت کیا ہے (صحیح مسلم، تصحیح محمد فواد عبدالباقی ۳/۱۲۶، ۱۲۷، طبع عینی مکتب)۔

(بنی صلی اللہ علیہ وسلم نے، مسلمانوں کو بنی عقیل کے اس آدمی کے عوض جس کو آپ صلی اللہ علیہ وسلم نے رفقار کیا تھا رہا کر لیا) اور اسی طرح "لادی بالمرأة التي استوهبها من صلحة بن الاكوع ماسا من المسلمين كانوا قد أسروا بمكة" (۱) (آپ صلی اللہ علیہ وسلم نے اس عورت کے عوض جس کو آپ صلی اللہ علیہ وسلم نے سلمہ بن الاکوع سے طور بہہ حاصل کیا تھا بہت سے مسلمانوں کو جو مکہ میں رفقار کر رہے تھے رہا کر دیا)۔ اور جو ان کی وجہ یہ بھی ہے کہ ان لے میں مسلمانوں کو کنہ کے مذاب سے "دراں کے بارے میں فتنے سے نجات دلانا ہے، اور مسلمان کی جان کا پانا کفر کو مانتے نہ تے بہت ہے۔

اور ان لوگوں نے تبادلے کے جواز کے سے قبل تقسیم و بعد تقسیم کی تفریق نہیں کی ہے، لیکن امام ابو یوسف نے تبادلے کے جواز کو قبل تقسیم کے ساتھ محدود کیا ہے، اس کا کہنا ہے کہ تقسیم سے پہلے غیر مسمیقیدی کا دارالسلام کا رہا ہوا مقرر نہیں ہے، حتیٰ کہ امام کے لئے اس کو قتل کرنا جائز ہے، لیکن تقسیم کے بعد اس کا دارالسلام کا فرد ہونا مقرر ہو گیا، اس لئے امام اب اس کو قتل میں رستنا، بعد اب اس کو قتل لے کے طور پر اٹھنا، پس نہیں لڑایا جاسکتا، اور اس سے تقسیم کے بعد تبادلے کی صورت میں اس شخص کی طبیعت کا بغیر رضا مندی کے بٹا ہے جس کے حصہ میں وہ پڑا۔

اور مالکیہ نے بھی امام ابو یوسف کے قول کے مطابق رے ظاہر کی ہے، لیکن امام محمد نے انہوں صورتوں میں تبادلہ کو جائز کہا ہے، یہی کہ تقسیم سے قبل تبادلے کے جو رفا مقصد مسلمانوں کو دشمنوں کے عذاب سے نجات دلانا ہے اور یہ کہ تقسیم کے بعد بھی بدتر ہے، اور

(۱) حدیث: "لادی النبی صلی اللہ علیہ وسلم بالمرأة التي استوهبها من صلحة بن الاكوع ماسا من المسلمين" کو مسلم نے تحصیل سے حضرت عمر سے روایت کیا ہے (صحیح مسلم، تصحیح محمد فواد عبدالباقی ۳/۱۲۷، ۱۲۸، طبع عینی المکتب)۔

مجاہدین کے سے غلام بنانے کا حق تقسیم سے پہلے بھی ثابت ہے، اس
حظ سے قیدی و رالہ م کا فر و ہوسیا، پھر اس سے ورت کے پیش نظر
اس سے تادولہ جاز ہے، تو تقسیم کے بعد بھی تادولہ جاز ہوگا۔

خطاب نے ابو جہید سے نقل کیا ہے کہ عورتوں اور بچوں کے معاملے
میں صرف غلام بنانے کا اختیار ہوگا، جانوں کے تادولہ کا، زبردستی کے
عوض رہائی کا اختیار نہیں ہے۔

امام ابو حنیفہ کی دوسری روایت کے مطابق قیدیوں کا قیدیوں سے
تادولہ ممنوع ہے، اور یہ ہے کہ مشرکین کا قتل فرض مقیم ہے، اس
سے تادولہ کی خاطر اس کا ترک جاز نہیں (۱)۔

۲۶- اگر قیدی، غلام قبول کر لے تو اس کا کسی سے تادولہ نہیں ہوگا،
کیونکہ اس میں کوئی فائدہ نہیں ہے اس لئے کہ یہ ایک مسم کی رہائی
دوسرے مسم کے عوض ہے۔ ماں اور والدہ اس کے لئے راضی ہو، اور
اس کے اسلام کی طرف سے اطمینان ہو تو حار ہے (۲)۔

۲۷- بڑی تعداد کی رہائی تھوڑے مسلمان قیدیوں کے بدلے، اور
اس کے برعکس دونوں جاز ہیں، یہ شافعیہ کا کہنا ہے، غالبہ کے یہاں
اس مسئلے میں کوئی صراحت موجود نہیں ہے، لہذا ان کی کتابوں سے
یسے ہی اشارے ملتے ہیں، کیوں کہ انہوں نے سابقہ احادیث سے
یہ استدلال کیا ہے، یلین حنفیہ نے کہا ہے کہ یہ جاز نہیں ہے کہ ہمارا
ایک قیدی ہم کو دیا جائے اور اس کے بدلہ مشرکین کے ۱۰ قیدی لئے
جائیں (۳)۔

(۱) المصنف ۱۰/۱۳۹، ۱۳۰، البدیع ۴/۲۰، تہذیب الفقہ ۳/۲۳۹، شرح
الکیر مع حاشیہ الدرر ۴/۱۸۲، مواہب الجلیل ۳/۵۹، انہی ۳/۲۳۹، ۲۳۹
مطبوعہ سوم۔

(۲) تہذیب الفقہ ۳/۲۳۹، بحر الرائق ۵/۹۰، انہی ۱۰/۳۰۳۔
(۳) لا تخرج ۲/۵۴۳، انہی ۱۰/۱۰۱، مطالب ہولی انہی ۲/۵۱۲، البدیع
۷/۲۱۱۔ کتب کی رائے یہ ہے کہ اس سلسلہ میں فیصلہ امام پر چھوڑ دینا چاہئے،
وہ مصیبت کو سامنے رکھ کر اس معاملہ کو طے کرے گا۔

قیدیوں کو ذمی بنانا اور ان پر جزیہ لگانا:

۲۸- متابا کا اتفاق ہے کہ امام کو مل تا ب و ربخو قیدیوں پر جزیہ
لگانا اس کو ذمی بنانا جاز ہے، اور امام شافعی کا رتبہ یہ ہے کہ اگر وہ
اس کی درخواست کریں تو امام کو اس کی درخواست ماننا واجب ہے،
جس طرح بغیر قید ہونے اور جزیہ لینے پر تادولہ ہو جائے تو جزیہ
قبول کرنا واجب ہے (۱)۔

فقہاء نے اس کے جواز پر حضرت عمر کے اس معاملہ سے استدلال
کیا ہے جو انہوں نے عراق و شام کے اہل سواد کے ساتھ کیا تھا (۲)،
اور کہا ہے کہ یہ جواز کا مسئلہ ہے وجوب کا نہیں، کیوں کہ وہ مسلمانوں
کے ساتھ امان کے بغیر آئے ہیں، اور اس لئے بھی کہ وہ کئی اختیار
جو حاصل ہیں واجب قرار دینے کی صورت میں ساقط نہ ہو جائیں (۳)،
یہ مسئلہ اس وقت ہے جب قیدی ایسے لوگ ہوں جن سے جزیہ

(۱) البدیع ۲/۲۳۶۔

(۲) حضرت عمر بن الخطابؓ کے مژگونی بن آدم نے کتاب الخراج میں ذکر کیا
ہے وہ کہتے ہیں: "حضرت عمر بن الخطابؓ کے پاس ابن الرہیل کی مصیبت میں
اہل سواد کے ذمہ دار لوگ آئے اور کہے گئے اے امیر المؤمنین ہم سواد کے
باشعے ہیں، امیر بن والے ہمارے پورے مسلہ ہو گئے تھے اور انہوں نے ہمیں
بے اختیار تکلیفیں پہنچائیں، انہوں نے ہمارے ساتھ یہ کہا، وہ کہا، اور ہماری
حقوق تک کو نہیں چھوڑا، جب ہم لوگوں کو آپ حضرت کی خبر ملی تو ہم بے حد
خوش ہوئے، ہمیں بے اختیار مسرت ہوئی، اس لئے ہم نے آپ لوگوں کے
لئے کوئی ناکارہ نہیں ڈالی، یہاں تک کہ آپ لوگوں نے ان کو ہمارے علاقے
سے نکال باہر کیا، اب ہمیں معلوم ہوا ہے کہ آپ لوگ ہمیں غلام بنانا چاہتے
ہیں، حضرت عمرؓ نے ملائے اس وقت گرم ہوا ہو تو اسلام قبول کریں اور چاہو تو
جزیہ دو، اس طرح انہوں نے جزیہ دینا قبول کیا۔" اسی طرح اس اثر کو
عبدالرزاق نے مختصر اپنی کتاب "المصنف" میں ان الفاظ کے ساتھ روایت
کی ہے: "ابن عمر بن الخطابؓ (العمریہ) میں معوضی
السواد" (کتاب الخراج) میں آدم بن ۵۰ سال کا کردہ انکلاخہ استغفر
۱۳۳ھ مصنف عبدالرزاق ۶/۱۹۷، تاریخ کردہ المکتب الاسلامیہ۔

(۳) مطالب ہولی انہی ۲/۵۲۲، البدیع ۲/۲۳۶۔

جاسکتا ہے۔

اس کی تائید ابن رشد کے بیان سے بھی ہوتی ہے انہوں نے کہا ہے کہ فقہاء اہل کتاب اور مجوس سے جزیہ لے جانے کے جواز پر متفق ہیں، لیکن ان کے علاوہ دوسرے مشرکوں سے جزیہ لے جانے میں اختلاف ہے، کچھ لوگوں کا کہنا ہے کہ مشرک سے جزیہ یا حائستہ ہے۔ وراہی قول کو امام مالک نے اختیار کیا ہے (۱)۔

حصبہ نے عرب مشرکین اور مرتدین کو چھوڑ کر دوسرے قیدیوں کے بارے میں امام کو اس کی اجازت دی ہے۔ اور ایک عام ضابطہ بنایا ہے، وہ یہ ہے کہ مردوں میں جس کو غلام بنانا حار ہے اس سے عبد ذمہ کر کے جزیہ لیا جائز ہے، جیسے اہل کتاب اور غیر عرب بت پرست۔ لیکن جس کو غلام بنانا جائز نہیں اس سے جزیہ لیا بھی جائز نہیں ہے، جیسے مرتدین اور عرب کے بت پرست (۲)۔

مام کا اپنے فیصلہ سے رجوع:

۲۹- جن کتابوں تک ہماری رسائی ہے ہم نے اس خبر پر بھی ثنائی کے علاوہ دوسری کوئیں پڑ جس سے اس مسئلہ سے بحث کی ہو، ابن جریر نے کہا ہے (۳) کہ میری مصوبات کی نہ تک ملتا ہے اس مسئلہ سے تعرض نہیں کیا ہے کہ اگر امام ایک صورت اختیار کر لیتا ہے تو اس سے رجوع کا حق اس کو حاصل ہے یا نہیں، اور نہ ہی اس کا اثر یا ہے کہ امام کا اختیار زبان سے بولنے پر موقوف ہے یا نہیں، انہوں نے کہا: میں سمجھتا ہوں کہ اس میں تفصیل کی ضرورت ہے، اگر امام ایک صورت اختیار کر لیتا ہے اور بہتاد سے اس کو اندازہ ہوتا ہے کہ وہی صورت فائدہ مند ہے، پھر اس کو پتہ چلتا ہے کہ مفید تر کونسی اور صورت ہے، تو

(۱) بدیع الجہد ۱/۱۹۹ ص ۵۰۰

(۲) شرح اسیر الکبیر ۳/۱۰۳۶، البدیع ۷/۱۱۹، فتح القدیر ۳/۵۶۱

(۳) حاشیہ فتح القدیر ۲/۲۳۷

اور پہلا فیصلہ غلام بنانے کا تھا تو اس سے رجوع کسی حال میں جائز نہیں ہے۔ کیونکہ مجاہدین اور خمس کے مستحقین محض غلام بنانے سے مالک بن چکے ہیں، لہذا امام کو ان کی ملکیت کے ختم کرنے کا حق نہیں ہوگا، اور اگر پہلا فیصلہ قتل کا تھا تو حتی الامکان جان کی حفاظت کو مقدم رکھنے کے لئے امام کا اس سے رجوع جائز ہے لیکن اگر پہلا فیصلہ رند یا قبول کرنے یا احسان کرنے کا تھا تو بعد ازلے فیصلے پہ عمل نہیں کرے گا۔ یوں کہ ایسا کرنے سے بدو جب تک جنتہا کا غنص دوسرے بہتاد کے ذریعہ لازم آتا ہے، ہاں اگر اس نے کسی ایک کا انتخاب کسی سبب سے کیا، یا تھا، اور وہ سبب زائل ہو گیا اور دوسرے میں ہی مصلحت ہے تو اس کے مطابق عمل کرے گا، اور یہ ایک جنتہا کا دوسرے بہتاد سے غنص نہیں ہے، بلکہ وہ جب اس کے ہاں ہو جائے تو وہ جنتہا کا غنص ایک ہی چیز سے ہے جو خمس کے مشابہ ہے۔

فیصلہ کیسے ہوگا:

۳۰- اور جہاں تک فیصلہ کے اتمام کے لئے زبان سے بولنے پر انحصار کا تعلق ہے تو غلام بنانے کے فیصلے کے لئے ایسے لفظ کا زبان سے نکالنا ضروری ہے جو اس پر دلالت کرنا ہو، اس میں محض عملی اقدام کافی نہیں ہے، اور یہی مسئلہ فدیہ کا بھی ہے، البتہ فدیہ میں یہ بات کافی ہوگی کہ امام فدیہ پر کچھ کہے بغیر قبضہ کرے، رند یہ ہے، والا زبان سے کوئی لفظ کہے، اس کے علاوہ جنتہا، مصروفوں کی تکمیل محض عملی اقدام سے ہو جائے گی (۱)۔

قیدی کا اسلام قبول کرنا:

۳۱- اگر قیدی رفقاری کے بعد امام کے قتل یا حساب پند یہ کے

(۱) فتح القدیر ۳/۵۶۱

فیصلہ لینے سے پہلے اسلام قبول کر لے تو بالاجماع اس کو قتل نہیں کیا جائے گا، یوں کہ اسلام لا کر اس نے اپنی جان کو بچا لیا ہے، اور اس کو غلام بنانے میں وہ ریس میں ہیں، جمہور کی رائے، شافعیہ کا ایک قول اور حنا بلہ کے یہاں ایک احتمال ہے کہ امام کو ایسے شخص کے مارے میں قتل کے ملوہ دوم فیصلہ کا اختیار ہے، یوں کہ امام کی وجہ سے قتل ساقط ہو رہے، دوسری صورتیں باقی ہیں۔

حنا بد کا ظاہر قول جو شامعیہ کا بھی ایک قول ہے یہ ہے کہ اس کو غلام بنانا متعین ہے۔ یوں کہ غلام بنانے کا سبب امام سے پہلے ہی اس کی گرفتاری کی وجہ سے منعقد ہو چکا ہے، اس طرح وہ بھی عورتوں اور بچوں کی طرح ہوگا یہ۔ لہذا اس کو صرف غلام بنانا ہی متعین ہے۔ اس پر نہ حسرت ہوگا ورنہ زندہ یہ لے کر رہائی، اہلیت و خود نمائی سے اپنے کو رہا کرانے کے لئے فدیہ دے سکتا ہے (۱)۔

قتیدی کا مال:

۳۲- قیدی کے مال کا حکم اس کی جان کے مسئلے سے جڑا ہوا ہے۔
 اب اس کو اپنے مال و مہمان پر غصہ حاصل نہیں ہے۔ اور اگر وہ
 فوج کی طاقت سے براہ راست یا فوج کی طاقت کے زیر اثر قید ہوا
 ہے تو اس کی ہر چیز سارے مسلمانوں کے لئے قیمت ہے، اور اگر
 گرفتاری کے بعد اسلام لانا ہے۔ مہم بنایا جاتا ہے تو اس مال بھی
 اس کے تابع ہوگا۔ البتہ اگر وہ گرفتار ہوئے سے پہلے، اور الحرب میں
 اسلام قبول کر رہا ہے، تو مسلمانوں میں آکر شامل نہیں ہوتا۔

() شرح امير الكبير ۱۰۲۵، البحر الرائق ۹۰، تبیین الحقائق ۲۳۹، فتح
القدیر ۶۳، سمہ البدائع ۱۲۲، المہجوب ۲۳۹، نہایت الحجاج
۱۶۱، فتح المہجوب ۱۷۲، الوصیو ۹۰، انشی ۲۱۰، مطالب ولی
۵۳، احکام سلطانیه فی بی بی رضی ۱۲۵، طبع جول ۱۳۵۶
مشرق الحکیمہ رضی ۱۷۲، طبع ۱۳۱۷

مسلمان اس حدائق پر غائب آجاتے ہیں تو اپنی جان، مبالغہ و لاواور اپنے پاس موجود دولت کو محفوظ کر لے گا، کیونکہ حدیث میں ہے ”مَنْ نَسِمَ عَلَى مَالٍ فَهُوَ لَهُ“ (۱) (جو کسی مال کے ساتھ اسلام لائے وہ اس کا مالک ہے)، اشیاء منقولہ کے حلق سے یہ مسئلہ مذاہب کے درمیان مشتق ملتا ہے، اور غیر منقولہ جائیداد کا مالک کے یہاں یہی حکم ہے، اور یہی ثانویہ اور ثالثہ کا مذہب ہے۔

امام دوحیثہ نے کہا: اس کی غیہ منقولہ جائداد اس سے خارج ہے،
یوں کہ وہ حلاقہ والوں کے قبضے اور تسلط میں ہے، لہذا وہ غنیمت
ہوتی (۲)، «رایک قول یہ ہے کہ امام محمد نے غیہ منقولہ جائداد کو اس
کے ممبروں کی طرح ماما ہے (۳)۔

اگر میرا اعلان کروے کہ لشکر کا کوئی بھی شخص اگر باہر جا کر کسی چیز کو حاصل کر لیتا ہے تو اس کو اس کا چوتھائی ملے گا، اس اعلان کو سن کر کوئی قیدی جو اہل حرب میں سے ہے باہر جاتا ہے اور کسی چیز کو حاصل کر لیتا ہے تو وہ اپنے ہمسل طور پر مسلمانوں کے لئے ہوگی، کیوں کہ قیدی

[illegible]

(۲) حاشیہ ابن عابدین ۳/۲۳۳ طبع ۱۳۷۲ھ حاشیہ الذیول ۳: ۸۷۔

(۳) بحر الرائق ۵/ ۴۳، انشی ۱۰/ ۷۵۔

ساتھ ہی پیش آتی ہیں تو خام بیکی ہے کہ غنیمت کو مقدم رکھا جائے گا، جیسا کہ ثانویہ میں سے لام غزالی نے کہا ہے، اور اگر اس کے پاس مال نہ ہو تب تک آزاد نہ ہو قرض اس کے ذمہ میں پڑا رہے گا۔

قیدی کا اسلام کیسے معلوم ہوگا:

۳۵- روایتوں میں ہے کہ مسلمانوں نے جب بعض مشرکین کو گرفتار کیا اور اس میں سے کچھ نہ پتہ یقین کے بغیر اسلام کا اظہار کیا تو اللہ نے قرآن میں اس کے معاملہ کو واضح کر دیا: **يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ قُلْ لِمَنْ فِي أَيْدِيكُمْ مِنَ الْأَسْرَىٰ إِنَّ بَعْدَ اللَّهِ لَإِيَّائِيكَم مَّا أُوتِيَكُمْ خَيْرًا مِّمَّا أَخَذَ مِنْكُمْ وَيَغْفِرْ لَكُمْ وَاللَّهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ، وَإِنْ يُرِيدُوا خِيَانَتَكَ فَقَدْ خَانُوا اللَّهَ مِنْ قَبْلُ فَأَمْكُنْ** صہمہ (۲) (اے نبی! اس قیدیوں سے کہہ دیجئے جو آپ کے ہاتھ میں ہیں کہ اگر اللہ کو تمہارے قلب میں نیکی کا علم ہوگا تو جو کچھ تم سے (ند یہ میں) لیا گیا ہے اس سے بہتر تمہیں دے گا اور تمہیں بخش دے گا اور اللہ بڑا مغفرت والا ہے، اگر یہ آپ سے خیانت کرنے کا ارادہ رکھتے ہوں تو یہ اس کے قبل اللہ سے بھی خیانت کر چکے ہیں، پھر اس نے انہیں رقتار کر دیا)۔

قرآن نے بعض قیدیوں کے ارادوں کو جب رسول اللہ ﷺ کے لئے واضح کر دیا تو مسلم مجاہدین کے لئے یہ حکم نہیں رہا کہ وہ ان کی نیوٹوں کی تحقیق کریں، بلکہ بن اسود کی حدیث میں ہے کہ انہوں نے کہا: **”يَا رَسُولَ اللَّهِ! أُرِيتُ إِنْ لَقِيتُ رَجُلًا مِنَ الْكُفَّارِ فَقَاتَلْتَنِي، فَصَرَبَ إِحْدَىٰ يَدَيَّ بِالسَّيْفِ فَقَطَعَهَا، ثُمَّ لَادَ مِنِّي بِشَجَرَةٍ فَقَالَ: أَسْلَمْتُ لِلَّهِ، أَلْفَاقَهُ يَا رَسُولَ اللَّهِ بَعْدَ**

اس غنیمت ہے، ورنہ میں مانی اس کے ساتھ کوئی ہوتا ہے (۱)۔
۳۳- جب (تقسیم میں) کوئی قیدی کسی مسلمان کے حصے میں آجائے، پھر آپ اس سے کوئی مال نکالے جس کا علم ان کو نہیں تھا، تو اس مسلمان کو جس کے حصے میں وہ آیا ہے اس مال کو غنیمت میں لکھ دینا چاہیے۔ یوں کہ تقسیم میں حاکم نے اس کو صرف قیدی یا یہ وہ مال نہیں جو اس کے پاس ہے، حاکم کو تو اس کا علم بھی نہیں تھا، حاکم تقسیم میں عدل کا پابند ہے، عدل ہی وقت تحقیق ہوگا سب تقسیم کا طریق صرف اس پر ہو جو معلوم ہے، رہائش ہے کہ ایک شخص نے مال غنیمت میں سے ایک باندی کا سودا یا باندی سے جب تھو یا کہ وہ اس کی ہوگئی ہے تو اس نے زیورات نکالے جو اس کے پاس تھے، اس آدمی نے کہا: مجھے سمجھ میں نہیں آ رہا کہ یہ کیا ہے؟ وہ حضرت سعد بن ابی وقاص کے پاس آیا اور ان کو دیکھ بھلا دیا، انہوں نے کہا اس کو مسلمانوں کے مال غنیمت میں رکھ دو، اس لئے کہ جو مال قیدی کے پاس رہ گیا ہے وہ غنیمت ہے، اور حاکم کی تقسیم صرف حاکم پر لاؤ ہے، مال پر نہیں، اس لئے وہ مال غنیمت کے طور پر برقرار رہے گا (۲)۔
یہی حکم اس کے ان قرضوں اور لمانوں کا ہوگا جو کسی مسم یا نبی کے پاس ہیں، اگر کسی حربی کے پاس ہیں تو مجاہدین کی غنیمت میں شامل ہوں گے۔

۳۴- اگر قیدی پر کسی مسم یا نبی کا قرض ہے تو اس کی مالگی اس کے اس مال سے کی جائے گی جو اس کو غلام بنانے سے پہلے غنیمت کے طور پر حاصل نہیں ہو سکا ہے، کیوں کہ حق قرض حق غنیمت پر مقدم ہے، ہاں اس کا مال اس کی غلامی سے پہلے ہی غنیمت بن چکا ہے تو معینہ مختلف ہے، اور اگر انہوں نے یہ (۱) (۲) (۳) اور (۴) کے

(۱) شرح امیر الکبیر ۸۳۵/۳، ۸۳۶/۲، طبع مع المصنفات ۲۷۹
(۲) شرح امیر الکبیر ۸۳۷/۳، ۸۳۸/۲

(۱) المیزان ۱۹۱/۲
(۲) سورۃ انفال، ۱۰۷، دیکھئے نظام القرآن لابن العربی قسم ۱۰ ص ۸۳

اسری ۳۶

اے کہ میں مسلم ہوں تو مسلمانوں کو اسے قتل نہیں کرنا چاہئے، جب تک اس سے اسلام کے تعلق دریافت نہ کر لیں، اگر وہ اس سے اسلام کو صحیح بتا دیتا ہے تو وہ مسلمان ہے، اور اگر بتلانے سے کترتا ہے تو مسلمانوں کو خود اس کے سامنے اسلام کی تشریح کرنی چاہئے اور اس سے پوچھنا چاہئے کہ تم ایسے ہی ہو، اگر وہ کہے کہ ہاں تو وہ مسلمان ہے، لیکن اگر وہ کہتا ہے کہ میں مسلمان تو نہیں ہوں لیکن تم مجھ کو اسلام بتلاؤ، میں اسلام لاؤں گا تو اس کا قتل جائز نہیں ہوگا (۱)۔

باغیوں کے قیدی:

۳۶- بھی لفت میں بھی کا صدر ہے، جس کا معنی ہے ہسرشی کرنا، ظلم کرنا، حق سے بھر جانا اور دوسروں کو خاطر میں نہ لانا (۲)، اور اسی استعمال میں ارشاد باری ہے: ”وَإِنْ طَائِفَتَانِ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ اقْتَتَلُوا فَأَصْلَحُوا بَيْنَهُمَا فَإِنْ بَغَتْ إِحْدَاهُمَا عَلَى الْأُخْرَىٰ فَقاتِلُوا الَّتِي تَبْغِي حَتَّىٰ تَفِيءَ إِلَىٰ أَمْرِ اللَّهِ“ (۳) (اور اگر مسلمانوں کے دو گروہ آپس میں جنگ کرتے نکلیں تو ان کے درمیان اصلاح کرو، چہ اگر ان میں کا ایک گروہ دوسرے پر زیادتی کرے تو اس سے لڑو جو زیادتی کر رہا ہے یہاں تک کہ وہ رجوع کر لے اللہ کے حکم کی طرف)۔

اور اصطلاح میں باغی وہ لوگ ہیں جو امام برحق کی حکم عدولی پر مالحق اتر آئیں، اور ان کے پاس مزاحمت کی طاقت ہو، ان کو قتل کرنے کی غرض سے نہیں بلکہ ان کو باز رکھنے کے لئے ان سے قتال واجب ہے (۴)، اور آئندہ ہم ان کے قیدیوں سے متعلق سنیں گے۔

(۱) احکام القرآن للجصاص ۲/۲۹۶، شرح السیر المکبیر ۲/۵۱۳۔

(۲) القاموس: باغ (شی)۔

(۳) سورہ حجر ات ۹۔

(۴) حاشیہ ابن ماجہ ۳/۳۰۸، حاشیہ ابوداؤد ۲/۲۹۸، حاشیہ بخاری ۵/

ان قالہا؟ قال رسول اللہ ﷺ - لا تفسلہ، قال فقلت - یا رسول اللہ! انہ قطع یدی، ثم قال ذلک بعد فی قطعہا، افاقلہ؟ قال رسول اللہ ﷺ - لا تفسلہ، فإن فسلہ فإیہ بمسرلتک قبل أن تفسلہ، وإنک بمسرلتہ قبل أن یقول کلمتہ الئی قال (۱) (اے اللہ کے رسول ﷺ! آپ ہمیں بتلائیں کہ اگر میں کسی کا سر کا سامنا کروں اور وہ مجھ سے لڑتے ہوئے میرے ایک ہاتھ تلوار سے کاٹ ڈالے، اور پھر مجھ سے درخت کی اوٹ میں بچنے لگے، اور کہے ”اسلمت للہ“ (میں اللہ کے لئے اسلام لایا)، اے اللہ کے رسول! تو کیا اس کے اس کہنے کے بعد بھی میں اس کو قتل کروں؟ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: اسے قتل مت کرو، مقدار کہتے ہیں کہ میں نے کہا: اے اللہ کے رسول! اس نے میرا ہاتھ کاٹ دیا ہے، اور اس کے کاٹنے کے بعد یہ کہہ رہا ہے، تو کیا میں اس کو قتل کروں؟ آپ ﷺ نے فرمایا: اسے قتل مت کرو، کیوں کہ اگر تم سے قتل نہ ہو گئے تو وہ وہ مقام پائے گا جو اس کو قتل کرنے سے پہلے تھا، ورتہا وہ وہ مقام ہوگا جو کلمہ پڑھنے سے پہلے اس کا تھا)۔

اسی طرح رسول اللہ ﷺ نے مسلم کی روایت کے مطابق اسامہ بن زید سے فرمایا: ”أفلا شفقت عن قلبہ حتیٰ تعلم قالہا أم لا“ (۲) (اس کا سیرہ چاک کر کے یوں نہیں معلوم کر یا کہ اس سے بل سے کہا ہے کہ میں)۔ اسی سے مقبلا، اے کہا ہے کہ اگر مسلمان حربی قیدیوں کو گرفتار کریں اور اس کو قتل کرنا چاہیں تو ان میں سے کوئی نہ

(۱) حدیث مقداد بن اسود: ”ما رسول اللہ، لو لم یکن ابن لقیط وجلا“ کو مسلم نے ذکر کیا ہے (صحیح مسلم تخریج محمد قزوینی، عبدالمہدی ۱/۵۵ طبع عیسیٰ نجاشی)۔

(۲) حدیث: ”أفلا شفقت عن قلبہ حتیٰ تعلم قالہا أم لا“ کو مسلم نے اسامہ بن زید سے مرفوعاً ایک واقعہ کے ضمن میں بیان کیا ہے (صحیح مسلم ۹/۹۱ طبع عیسیٰ نجاشی)۔

ریں گے۔

۳۰- باغیوں کے قیدیوں کے ساتھ شریعت اسلام کے خصوصی معاملہ کرتی ہے، یوں کہ ان سے قتال غرض سے نہیں ہے، بلکہ حکومت کے خلاف ان کو ہتھیار اٹھانے سے باز رکھنے اور حق کی طرف واپس لانے کی غرض سے ہے (۱)، حضرت ابن مسعودؓ سے مروی ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: ”یا ایہن ام عبد ما حکم من بغی عسی امتی؟ قال فقلت: اللہ ورسولہ أعلم، قال: لا یتبع مدبرہم، ولا یدخل علی جریحہم، ولا یقتل أسیرہم ولا یقسم فیہم“ (۲) (اے ابن ام عبد! اس شخص کا کیا حکم ہے جو میری امت کے خلاف بغاوت کرے؟ حضرت ابن مسعودؓ کہتے ہیں کہ میں نے کہا: اللہ اور اس کے رسول زیادہ جانتے ہیں، تو آپ ﷺ نے فرمایا: ان کے بھگنے، لے کا پیچنا نہ یا حارے گا، ان کے فحش کام تمام نہیں کیا جائے گا، ان کے قیدی کو قتل نہیں کیا جائے گا، اور ان سے حاصل کردہ مال کو تقسیم نہیں کیا جائے گا۔)

۳۸- فقہاء متفق ہیں کہ باغیوں کی عورتوں اور ان کے بچوں کو قیدی بنانا جائز نہیں ہے، بلکہ بعض فقہاء کی رائے ہے کہ گرفتاری جنگ میں حصہ لینے والے مردوں تک ہی محدود رکھی جائے گی، اور بوجھوں اور

۱۹۳، الفروع ۳۱۳ طبع لبنان۔

(۱) اشرح الکبیر مطبوعہ مصر ۱۰۵۹ھ۔

(۲) حدیث: ”لا یتبع مدبرہم، ولا یجوز علی جریحہم، ولا یقتل أسیرہم، ولا یقسم فیہم“ کو حاکم نے حضرت ابن عمرؓ سے ان الفاظ کے ساتھ ذکر کیا ہے: ”قال رسول اللہ ﷺ لعبد اللہ بن مسعود یا مسعود، أئدری ما حکم اللہ فیمن بغی من ہلہ الامۃ؟ قال من مسعود، اللہ ورسولہ أعلم، قال فان حکم اللہ فیہم فلا یتبع مدبرہم، ولا یقتل أسیرہم، ولا یدخل علی جریحہم“، حاکم نے اس پر نکوت کیا ہے اور صحیحی نے کہا ہے: اس میں کوئی چیز جو نزوک میں نہ آئے رک ۱۵۵/۲۳ تاریخ کردہ دوا کتاب الطبری۔

بچوں کو آزار، چھوڑا یا جائے گا، روشتوں میں آتا ہے کہ حضرت علی اور حضرت معاویہ کے درمیان جب جنگ چھڑی تو حضرت علیؓ نے گرفتار نہ کرنے اور غنیمت نہ لینے کا فیصلہ کیا، جس پر ان کے کچھ ساتھی معترض ہوئے تو حضرت ابن عباسؓ نے ان سے کہا: یہ تم پر ہی ماں حضرت عائشہؓ کو باہمی بنانا اور اترے گئے یا تم کا وہی ستھن اترے گئے جس طرح ہماری عورتوں کو استعمال کرتے ہو، اگر تم یہ ہو گے کہ وہ تمہاری ماں نہیں ہیں تو غر کے مرتب ہو گے اس سے کہ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ”النبی اولیٰ بالمؤمنین من انفسہم وانزاجہ انفسہم“ (۱) (نبی مؤمنین کے ساتھ خود ان کے نفس سے بھی زیادہ تعلق رکھتے ہیں، اگر آپ کی بیویاں ان کی مائیں ہیں)، اور اگر تم یہ کہو گے کہ ماں ہوتے ہوئے بھی ان کو قیدی بنانا حلال ہے تو بھی تم کافر ہو جاؤ گے، اس لئے کہ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ”وَمَا كَانَ لَكُمْ اَنْ تُؤْفَکُوا رَسُولَ اللّٰهِ وَلَا اَنْ تُنْکِحُوا اَزْوَاجَهُ مِنْ بَعْدِ اٰیٰتِہِ“ (۲) (اور تمہیں جائز نہیں کہ تم رسول اللہ ﷺ کو کسی طرح بھی) تکلیف پہنچاؤ، اور نہ یہ کہ آپ ﷺ کے بعد آپ ﷺ کی بیویوں سے کبھی بھی نکاح کرو، اس لئے ان پر اسی حد تک ہاتھ ڈالا جائے گا جس سے قتال مل جائے (۳)، اور مال اور اولاد اصل عصمت پر تہ قرار میں گئے۔ بغاوت کے قیدیوں کے سب سے میں فقہاء مذہب کے یہاں کچھ تمسیل ہے۔

۳۹- باغیوں کے قیدیوں کو غلام نہیں بنایا جاسکتا، اس پر فقہاء کا اتفاق ہے، کیوں کہ مسلمان ہونا غلام بنائے جانے سے مانع ہے، مروی ہے کہ حضرت علیؓ نے جنگ جمل کے موقع پر کہا: ان کے قیدی کو قتل نہیں کیا جائے گا، اور نہ کسی بی بی پر وہ ہوگی، اور نہ ماں یا

(۱) سورۃ احزاب ۶۱۔

(۲) سورۃ احزاب ۵۳۔

(۳) اشرح الکبیر مطبوعہ مصر ۱۰۵۹، فتح القدیر ۲/۳۱۳۔

اسری ۴۰

جائے گا (یعنی غلام بنانے کا طریقہ نہیں اپنایا جائے گا)۔ جس وجہ سے کہ اس کی عورتوں بچوں کو بدمعہ، غلام نہیں بنایا جائے گا (۱)، اصل یہ ہے کہ اس کے قیدیوں کو قتل نہیں کیا جائے گا۔ اس لئے کہ وہ مسلمان ہیں۔ شافعیہ و حنابلہ وہوں نے اس کی خدمت کی سرپرست کی ہے، حنابلہ نے تو یہاں تک بدمعہ یا کربائی اور اہل مدین کے قیدیوں کو قتل بھی کر دیں تب بھی اہل مدین کے لئے ان کے قیدیوں کو قتل نہ کر رہا نہیں ہے۔ یہاں نہ کو وہوں کے قتل میں قتل نہیں کیا جاسکتا۔

مالکیہ نے قیدیوں کے قتل نہ کرنے میں شافعیہ اور حنابلہ کا رد اختیار کیا ہے (۲)، اہل مدین مالکیہ کی بعض کتابوں میں مذکور ہے کہ کوئی کربائی اگر جنگ کے خاتمے کے بعد رفقہ ہو، تو اس سے وہ بربادی جائے گی، اور اگر وہ وہاں کے لئے آمادہ نہیں ہوتا تو اس کو قتل کر دیا جائے گا، اور یہ بھی کہا گیا ہے کہ اس کو قتل نہیں کیا جائے گا بلکہ اس کو سزا دی جائے گی (۳)، اور اگر جنگ چل رہی ہو تو تمام اسے قتل کر سکتا ہے، بڑی تعداد میں ہوں تب بھی، اگر ان سے نقصان کا اندیشہ ہو (۴)۔

حنفیہ کے یہاں تغریق ہے کہ بغاوت کے قیدیوں کا کوئی روادار نہیں ہے، کہہ سکتے ہیں کہ کربائیوں کا روادار چاہے وہ ان کے رنجیوں کو مٹائے گا یا نہ جائے گا، اور بھی گئے۔ ان کو قتل یا رفقہ کر دے

کی غرض سے ان کا تعاقب کیا جائے گا، اور اگر وہ نہیں چاہے تو اس نہیں کیا جائے گا، اور ان کے قیدیوں کے بارے میں اگر اس کا گروہ ہے تو تمام کو اختیار ہے کہ اس کو قتل کر دے تاکہ چھوٹ کر اپنا روادار میں شامل نہ ہو سکے۔ اور اگر چاہے تو باغیوں کے تابع ہونے تک اس کو صس میں رکھے۔ شافعی نے کہا ہے کہ یہ بہتر ہے اس طرح اس کا قتل نہ جائے گا۔ حنفیہ کا یہاں ہے حضرت علیؑ نے قیدی کو قتل نہ کرنے کی ہدایت کی ہے وہ اس صورت میں ہے جب کہ اس کا روادار نہ ہو، اسوں نے کہا کہ حضرت علیؑ بسبب اس قیدی کو رفقہ کرتے تھے تو اس سے حنفیہ لیتے تھے کہ وہ اس کے خلاف کسی سے تعاون نہیں کرے گا، اور یہ اس کو چھوڑ دیتے تھے (۱)، اور اگر ان کا گروہ نہیں ہے تو تمام ان کے قیدیوں کو قتل نہیں کرے گا (۲)، اور اہل غنی کی عورت جو جنگ میں شامل تھی اگر گرفتار ہو جائے تو اس کو قید میں رکھا جائے گا اور اس کو قتل نہیں کیا جائے گا، البتہ جنگ میں خود اس کی شرکت کی حالت میں قتل کی جاسکتی ہے، یہی حکم غلاموں اور بچوں کا ہے (۳)۔

۴۰-۴۱-۴۲-۴۳-۴۴-۴۵-۴۶-۴۷-۴۸-۴۹-۵۰-۵۱-۵۲-۵۳-۵۴-۵۵-۵۶-۵۷-۵۸-۵۹-۶۰-۶۱-۶۲-۶۳-۶۴-۶۵-۶۶-۶۷-۶۸-۶۹-۷۰-۷۱-۷۲-۷۳-۷۴-۷۵-۷۶-۷۷-۷۸-۷۹-۸۰-۸۱-۸۲-۸۳-۸۴-۸۵-۸۶-۸۷-۸۸-۸۹-۹۰-۹۱-۹۲-۹۳-۹۴-۹۵-۹۶-۹۷-۹۸-۹۹-۱۰۰-۱۰۱-۱۰۲-۱۰۳-۱۰۴-۱۰۵-۱۰۶-۱۰۷-۱۰۸-۱۰۹-۱۱۰-۱۱۱-۱۱۲-۱۱۳-۱۱۴-۱۱۵-۱۱۶-۱۱۷-۱۱۸-۱۱۹-۱۲۰-۱۲۱-۱۲۲-۱۲۳-۱۲۴-۱۲۵-۱۲۶-۱۲۷-۱۲۸-۱۲۹-۱۳۰-۱۳۱-۱۳۲-۱۳۳-۱۳۴-۱۳۵-۱۳۶-۱۳۷-۱۳۸-۱۳۹-۱۴۰-۱۴۱-۱۴۲-۱۴۳-۱۴۴-۱۴۵-۱۴۶-۱۴۷-۱۴۸-۱۴۹-۱۵۰-۱۵۱-۱۵۲-۱۵۳-۱۵۴-۱۵۵-۱۵۶-۱۵۷-۱۵۸-۱۵۹-۱۶۰-۱۶۱-۱۶۲-۱۶۳-۱۶۴-۱۶۵-۱۶۶-۱۶۷-۱۶۸-۱۶۹-۱۷۰-۱۷۱-۱۷۲-۱۷۳-۱۷۴-۱۷۵-۱۷۶-۱۷۷-۱۷۸-۱۷۹-۱۸۰-۱۸۱-۱۸۲-۱۸۳-۱۸۴-۱۸۵-۱۸۶-۱۸۷-۱۸۸-۱۸۹-۱۹۰-۱۹۱-۱۹۲-۱۹۳-۱۹۴-۱۹۵-۱۹۶-۱۹۷-۱۹۸-۱۹۹-۲۰۰-۲۰۱-۲۰۲-۲۰۳-۲۰۴-۲۰۵-۲۰۶-۲۰۷-۲۰۸-۲۰۹-۲۱۰-۲۱۱-۲۱۲-۲۱۳-۲۱۴-۲۱۵-۲۱۶-۲۱۷-۲۱۸-۲۱۹-۲۲۰-۲۲۱-۲۲۲-۲۲۳-۲۲۴-۲۲۵-۲۲۶-۲۲۷-۲۲۸-۲۲۹-۲۳۰-۲۳۱-۲۳۲-۲۳۳-۲۳۴-۲۳۵-۲۳۶-۲۳۷-۲۳۸-۲۳۹-۲۴۰-۲۴۱-۲۴۲-۲۴۳-۲۴۴-۲۴۵-۲۴۶-۲۴۷-۲۴۸-۲۴۹-۲۵۰-۲۵۱-۲۵۲-۲۵۳-۲۵۴-۲۵۵-۲۵۶-۲۵۷-۲۵۸-۲۵۹-۲۶۰-۲۶۱-۲۶۲-۲۶۳-۲۶۴-۲۶۵-۲۶۶-۲۶۷-۲۶۸-۲۶۹-۲۷۰-۲۷۱-۲۷۲-۲۷۳-۲۷۴-۲۷۵-۲۷۶-۲۷۷-۲۷۸-۲۷۹-۲۸۰-۲۸۱-۲۸۲-۲۸۳-۲۸۴-۲۸۵-۲۸۶-۲۸۷-۲۸۸-۲۸۹-۲۹۰-۲۹۱-۲۹۲-۲۹۳-۲۹۴-۲۹۵-۲۹۶-۲۹۷-۲۹۸-۲۹۹-۳۰۰-۳۰۱-۳۰۲-۳۰۳-۳۰۴-۳۰۵-۳۰۶-۳۰۷-۳۰۸-۳۰۹-۳۱۰-۳۱۱-۳۱۲-۳۱۳-۳۱۴-۳۱۵-۳۱۶-۳۱۷-۳۱۸-۳۱۹-۳۲۰-۳۲۱-۳۲۲-۳۲۳-۳۲۴-۳۲۵-۳۲۶-۳۲۷-۳۲۸-۳۲۹-۳۳۰-۳۳۱-۳۳۲-۳۳۳-۳۳۴-۳۳۵-۳۳۶-۳۳۷-۳۳۸-۳۳۹-۳۴۰-۳۴۱-۳۴۲-۳۴۳-۳۴۴-۳۴۵-۳۴۶-۳۴۷-۳۴۸-۳۴۹-۳۵۰-۳۵۱-۳۵۲-۳۵۳-۳۵۴-۳۵۵-۳۵۶-۳۵۷-۳۵۸-۳۵۹-۳۶۰-۳۶۱-۳۶۲-۳۶۳-۳۶۴-۳۶۵-۳۶۶-۳۶۷-۳۶۸-۳۶۹-۳۷۰-۳۷۱-۳۷۲-۳۷۳-۳۷۴-۳۷۵-۳۷۶-۳۷۷-۳۷۸-۳۷۹-۳۸۰-۳۸۱-۳۸۲-۳۸۳-۳۸۴-۳۸۵-۳۸۶-۳۸۷-۳۸۸-۳۸۹-۳۹۰-۳۹۱-۳۹۲-۳۹۳-۳۹۴-۳۹۵-۳۹۶-۳۹۷-۳۹۸-۳۹۹-۴۰۰-۴۰۱-۴۰۲-۴۰۳-۴۰۴-۴۰۵-۴۰۶-۴۰۷-۴۰۸-۴۰۹-۴۱۰-۴۱۱-۴۱۲-۴۱۳-۴۱۴-۴۱۵-۴۱۶-۴۱۷-۴۱۸-۴۱۹-۴۲۰-۴۲۱-۴۲۲-۴۲۳-۴۲۴-۴۲۵-۴۲۶-۴۲۷-۴۲۸-۴۲۹-۴۳۰-۴۳۱-۴۳۲-۴۳۳-۴۳۴-۴۳۵-۴۳۶-۴۳۷-۴۳۸-۴۳۹-۴۴۰-۴۴۱-۴۴۲-۴۴۳-۴۴۴-۴۴۵-۴۴۶-۴۴۷-۴۴۸-۴۴۹-۴۵۰-۴۵۱-۴۵۲-۴۵۳-۴۵۴-۴۵۵-۴۵۶-۴۵۷-۴۵۸-۴۵۹-۴۶۰-۴۶۱-۴۶۲-۴۶۳-۴۶۴-۴۶۵-۴۶۶-۴۶۷-۴۶۸-۴۶۹-۴۷۰-۴۷۱-۴۷۲-۴۷۳-۴۷۴-۴۷۵-۴۷۶-۴۷۷-۴۷۸-۴۷۹-۴۸۰-۴۸۱-۴۸۲-۴۸۳-۴۸۴-۴۸۵-۴۸۶-۴۸۷-۴۸۸-۴۸۹-۴۹۰-۴۹۱-۴۹۲-۴۹۳-۴۹۴-۴۹۵-۴۹۶-۴۹۷-۴۹۸-۴۹۹-۵۰۰-۵۰۱-۵۰۲-۵۰۳-۵۰۴-۵۰۵-۵۰۶-۵۰۷-۵۰۸-۵۰۹-۵۱۰-۵۱۱-۵۱۲-۵۱۳-۵۱۴-۵۱۵-۵۱۶-۵۱۷-۵۱۸-۵۱۹-۵۲۰-۵۲۱-۵۲۲-۵۲۳-۵۲۴-۵۲۵-۵۲۶-۵۲۷-۵۲۸-۵۲۹-۵۳۰-۵۳۱-۵۳۲-۵۳۳-۵۳۴-۵۳۵-۵۳۶-۵۳۷-۵۳۸-۵۳۹-۵۴۰-۵۴۱-۵۴۲-۵۴۳-۵۴۴-۵۴۵-۵۴۶-۵۴۷-۵۴۸-۵۴۹-۵۵۰-۵۵۱-۵۵۲-۵۵۳-۵۵۴-۵۵۵-۵۵۶-۵۵۷-۵۵۸-۵۵۹-۵۶۰-۵۶۱-۵۶۲-۵۶۳-۵۶۴-۵۶۵-۵۶۶-۵۶۷-۵۶۸-۵۶۹-۵۷۰-۵۷۱-۵۷۲-۵۷۳-۵۷۴-۵۷۵-۵۷۶-۵۷۷-۵۷۸-۵۷۹-۵۸۰-۵۸۱-۵۸۲-۵۸۳-۵۸۴-۵۸۵-۵۸۶-۵۸۷-۵۸۸-۵۸۹-۵۹۰-۵۹۱-۵۹۲-۵۹۳-۵۹۴-۵۹۵-۵۹۶-۵۹۷-۵۹۸-۵۹۹-۶۰۰-۶۰۱-۶۰۲-۶۰۳-۶۰۴-۶۰۵-۶۰۶-۶۰۷-۶۰۸-۶۰۹-۶۱۰-۶۱۱-۶۱۲-۶۱۳-۶۱۴-۶۱۵-۶۱۶-۶۱۷-۶۱۸-۶۱۹-۶۲۰-۶۲۱-۶۲۲-۶۲۳-۶۲۴-۶۲۵-۶۲۶-۶۲۷-۶۲۸-۶۲۹-۶۳۰-۶۳۱-۶۳۲-۶۳۳-۶۳۴-۶۳۵-۶۳۶-۶۳۷-۶۳۸-۶۳۹-۶۴۰-۶۴۱-۶۴۲-۶۴۳-۶۴۴-۶۴۵-۶۴۶-۶۴۷-۶۴۸-۶۴۹-۶۵۰-۶۵۱-۶۵۲-۶۵۳-۶۵۴-۶۵۵-۶۵۶-۶۵۷-۶۵۸-۶۵۹-۶۶۰-۶۶۱-۶۶۲-۶۶۳-۶۶۴-۶۶۵-۶۶۶-۶۶۷-۶۶۸-۶۶۹-۶۷۰-۶۷۱-۶۷۲-۶۷۳-۶۷۴-۶۷۵-۶۷۶-۶۷۷-۶۷۸-۶۷۹-۶۸۰-۶۸۱-۶۸۲-۶۸۳-۶۸۴-۶۸۵-۶۸۶-۶۸۷-۶۸۸-۶۸۹-۶۹۰-۶۹۱-۶۹۲-۶۹۳-۶۹۴-۶۹۵-۶۹۶-۶۹۷-۶۹۸-۶۹۹-۷۰۰-۷۰۱-۷۰۲-۷۰۳-۷۰۴-۷۰۵-۷۰۶-۷۰۷-۷۰۸-۷۰۹-۷۱۰-۷۱۱-۷۱۲-۷۱۳-۷۱۴-۷۱۵-۷۱۶-۷۱۷-۷۱۸-۷۱۹-۷۲۰-۷۲۱-۷۲۲-۷۲۳-۷۲۴-۷۲۵-۷۲۶-۷۲۷-۷۲۸-۷۲۹-۷۳۰-۷۳۱-۷۳۲-۷۳۳-۷۳۴-۷۳۵-۷۳۶-۷۳۷-۷۳۸-۷۳۹-۷۴۰-۷۴۱-۷۴۲-۷۴۳-۷۴۴-۷۴۵-۷۴۶-۷۴۷-۷۴۸-۷۴۹-۷۵۰-۷۵۱-۷۵۲-۷۵۳-۷۵۴-۷۵۵-۷۵۶-۷۵۷-۷۵۸-۷۵۹-۷۶۰-۷۶۱-۷۶۲-۷۶۳-۷۶۴-۷۶۵-۷۶۶-۷۶۷-۷۶۸-۷۶۹-۷۷۰-۷۷۱-۷۷۲-۷۷۳-۷۷۴-۷۷۵-۷۷۶-۷۷۷-۷۷۸-۷۷۹-۷۸۰-۷۸۱-۷۸۲-۷۸۳-۷۸۴-۷۸۵-۷۸۶-۷۸۷-۷۸۸-۷۸۹-۷۹۰-۷۹۱-۷۹۲-۷۹۳-۷۹۴-۷۹۵-۷۹۶-۷۹۷-۷۹۸-۷۹۹-۸۰۰-۸۰۱-۸۰۲-۸۰۳-۸۰۴-۸۰۵-۸۰۶-۸۰۷-۸۰۸-۸۰۹-۸۱۰-۸۱۱-۸۱۲-۸۱۳-۸۱۴-۸۱۵-۸۱۶-۸۱۷-۸۱۸-۸۱۹-۸۲۰-۸۲۱-۸۲۲-۸۲۳-۸۲۴-۸۲۵-۸۲۶-۸۲۷-۸۲۸-۸۲۹-۸۳۰-۸۳۱-۸۳۲-۸۳۳-۸۳۴-۸۳۵-۸۳۶-۸۳۷-۸۳۸-۸۳۹-۸۴۰-۸۴۱-۸۴۲-۸۴۳-۸۴۴-۸۴۵-۸۴۶-۸۴۷-۸۴۸-۸۴۹-۸۵۰-۸۵۱-۸۵۲-۸۵۳-۸۵۴-۸۵۵-۸۵۶-۸۵۷-۸۵۸-۸۵۹-۸۶۰-۸۶۱-۸۶۲-۸۶۳-۸۶۴-۸۶۵-۸۶۶-۸۶۷-۸۶۸-۸۶۹-۸۷۰-۸۷۱-۸۷۲-۸۷۳-۸۷۴-۸۷۵-۸۷۶-۸۷۷-۸۷۸-۸۷۹-۸۸۰-۸۸۱-۸۸۲-۸۸۳-۸۸۴-۸۸۵-۸۸۶-۸۸۷-۸۸۸-۸۸۹-۸۹۰-۸۹۱-۸۹۲-۸۹۳-۸۹۴-۸۹۵-۸۹۶-۸۹۷-۸۹۸-۸۹۹-۹۰۰-۹۰۱-۹۰۲-۹۰۳-۹۰۴-۹۰۵-۹۰۶-۹۰۷-۹۰۸-۹۰۹-۹۱۰-۹۱۱-۹۱۲-۹۱۳-۹۱۴-۹۱۵-۹۱۶-۹۱۷-۹۱۸-۹۱۹-۹۲۰-۹۲۱-۹۲۲-۹۲۳-۹۲۴-۹۲۵-۹۲۶-۹۲۷-۹۲۸-۹۲۹-۹۳۰-۹۳۱-۹۳۲-۹۳۳-۹۳۴-۹۳۵-۹۳۶-۹۳۷-۹۳۸-۹۳۹-۹۴۰-۹۴۱-۹۴۲-۹۴۳-۹۴۴-۹۴۵-۹۴۶-۹۴۷-۹۴۸-۹۴۹-۹۵۰-۹۵۱-۹۵۲-۹۵۳-۹۵۴-۹۵۵-۹۵۶-۹۵۷-۹۵۸-۹۵۹-۹۶۰-۹۶۱-۹۶۲-۹۶۳-۹۶۴-۹۶۵-۹۶۶-۹۶۷-۹۶۸-۹۶۹-۹۷۰-۹۷۱-۹۷۲-۹۷۳-۹۷۴-۹۷۵-۹۷۶-۹۷۷-۹۷۸-۹۷۹-۹۸۰-۹۸۱-۹۸۲-۹۸۳-۹۸۴-۹۸۵-۹۸۶-۹۸۷-۹۸۸-۹۸۹-۹۹۰-۹۹۱-۹۹۲-۹۹۳-۹۹۴-۹۹۵-۹۹۶-۹۹۷-۹۹۸-۹۹۹-۱۰۰۰-۱۰۰۱-۱۰۰۲-۱۰۰۳-۱۰۰۴-۱۰۰۵-۱۰۰۶-۱۰۰۷-۱۰۰۸-۱۰۰۹-۱۰۱۰-۱۰۱۱-۱۰۱۲-۱۰۱۳-۱۰۱۴-۱۰۱۵-۱۰۱۶-۱۰۱۷-۱۰۱۸-۱۰۱۹-۱۰۲۰-۱۰۲۱-۱۰۲۲-۱۰۲۳-۱۰۲۴-۱۰۲۵-۱۰۲۶-۱۰۲۷-۱۰۲۸-۱۰۲۹-۱۰۳۰-۱۰۳۱-۱۰۳۲-۱۰۳۳-۱۰۳۴-۱۰۳۵-۱۰۳۶-۱۰۳۷-۱۰۳۸-۱۰۳۹-۱۰۴۰-۱۰۴۱-۱۰۴۲-۱۰۴۳-۱۰۴۴-۱۰۴۵-۱۰۴۶-۱۰۴۷-۱۰۴۸-۱۰۴۹-۱۰۵۰-۱۰۵۱-۱۰۵۲-۱۰۵۳-۱۰۵۴-۱۰۵۵-۱۰۵۶-۱۰۵۷-۱۰۵۸-۱۰۵۹-۱۰۶۰-۱۰۶۱-۱۰۶۲-۱۰۶۳-۱۰۶۴-۱۰۶۵-۱۰۶۶-۱۰۶۷-۱۰۶۸-۱۰۶۹-۱۰۷۰-۱۰۷۱-۱۰۷۲-۱۰۷۳-۱۰۷۴-۱۰۷۵-۱۰۷۶-۱۰۷۷-۱۰۷۸-۱۰۷۹-۱۰۸۰-۱۰۸۱-۱۰۸۲-۱۰۸۳-۱۰۸۴-۱۰۸۵-۱۰۸۶-۱۰۸۷-۱۰۸۸-۱۰۸۹-۱۰۹۰-۱۰۹۱-۱۰۹۲-۱۰۹۳-۱۰۹۴-۱۰۹۵-۱۰۹۶-۱۰۹۷-۱۰۹۸-۱۰۹۹-۱۱۰۰-۱۱۰۱-۱۱۰۲-۱۱۰۳-۱۱۰۴-۱۱۰۵-۱۱۰۶-۱۱۰۷-۱۱۰۸-۱۱۰۹-۱۱۱۰-۱۱۱۱-۱۱۱۲-۱۱۱۳-۱۱۱۴-۱۱۱۵-۱۱۱۶-۱۱۱۷-۱۱۱۸-۱۱۱۹-۱۱۲۰-۱۱۲۱-۱۱۲۲-۱۱۲۳-۱۱۲۴-۱۱۲۵-۱۱۲۶-۱۱۲۷-۱۱۲۸-۱۱۲۹-۱۱۳۰-۱۱۳۱-۱۱۳۲-۱۱۳۳-۱۱۳۴-۱۱۳۵-۱۱۳۶-۱۱۳۷-۱۱۳۸-۱۱۳۹-۱۱۴۰-۱۱۴۱-۱۱۴۲-۱۱۴۳-۱۱۴۴-۱۱۴۵-۱۱۴۶-۱۱۴۷-۱۱۴۸-۱۱۴۹-۱۱۵۰-۱۱۵۱-۱۱۵۲-۱۱۵۳-۱۱۵۴-۱۱۵۵-۱۱۵۶-۱۱۵۷-۱۱۵۸-۱۱۵۹-۱۱۶۰-۱۱۶۱-۱۱۶۲-۱۱۶۳-۱۱۶۴-۱۱۶۵-۱۱۶۶-۱۱۶۷-۱۱۶۸-۱۱۶۹-۱۱۷۰-۱۱۷۱-۱۱۷۲-۱۱۷۳-۱۱۷۴-۱۱۷۵-۱۱۷۶-۱۱۷۷-۱۱۷۸-۱۱۷۹-۱۱۸۰-۱۱۸۱-۱۱۸۲-۱۱۸۳-۱۱۸۴-۱۱۸۵-۱۱۸۶-۱۱۸۷-۱۱۸۸-۱۱۸۹-۱۱۹۰-۱۱۹۱-۱۱۹۲-۱۱۹۳-۱۱۹۴-۱۱۹۵-۱۱۹۶-۱۱۹۷-۱۱۹۸-۱۱۹۹-۱۲۰۰-۱۲۰۱-۱۲۰۲-۱۲۰۳-۱۲۰۴-۱۲۰۵-۱۲۰۶-۱۲۰۷-۱۲۰۸-۱۲۰۹-۱۲۱۰-۱۲۱۱-۱۲۱۲-۱۲۱۳-۱۲۱۴-۱۲۱۵-۱۲۱۶-۱۲۱۷-۱۲۱۸-۱۲۱۹-۱۲۲۰-۱۲۲۱-۱۲۲۲-۱۲۲۳-۱۲۲۴-۱۲۲۵-۱۲۲۶-۱۲۲۷-۱۲۲۸-۱۲۲۹-۱۲۳۰-۱۲۳۱-۱۲۳۲-۱۲۳۳-۱۲۳۴-۱۲۳۵-۱۲۳۶-۱۲۳۷-۱۲۳۸-۱۲۳۹-۱۲۴۰-۱۲۴۱-۱۲۴۲-۱۲۴۳-۱۲۴۴-۱۲۴۵-۱۲۴۶-۱۲۴۷-۱۲۴۸-۱۲۴۹-۱۲۵۰-۱۲۵۱-۱۲۵۲-۱۲۵۳-۱۲۵۴-۱۲۵۵-۱۲۵۶-۱۲۵۷-۱۲۵۸-۱۲۵۹-۱۲۶۰-۱۲۶۱-۱۲۶۲-۱۲۶۳-۱۲۶۴-۱۲۶۵-۱۲۶۶-۱۲۶۷-۱۲۶۸-۱۲۶۹-۱۲۷۰-۱۲۷۱-۱۲۷۲-۱۲۷۳-۱۲۷۴-۱۲۷۵-۱۲۷۶-۱۲۷۷-۱۲۷۸-۱۲۷۹-۱۲۸۰-۱۲۸۱-۱۲۸۲-۱۲۸۳-۱۲۸۴-۱۲۸۵-۱۲۸۶-۱۲۸۷-۱۲۸۸-۱۲۸۹-۱۲۹۰-۱۲۹۱-۱۲۹۲-۱۲۹۳-۱۲۹۴-۱۲۹۵-۱۲۹۶-۱۲۹۷-۱۲۹۸-۱۲۹۹-۱۳۰۰-۱۳۰۱-۱۳۰۲-۱۳۰۳-۱۳۰۴-۱۳۰۵-۱۳۰۶-۱۳۰۷-۱۳۰۸-۱۳۰۹-۱۳۱۰-۱۳۱۱-۱۳۱۲-۱۳۱۳-۱۳۱۴-۱۳۱۵-۱۳۱۶-۱۳۱۷-۱۳۱۸-۱۳۱۹-۱۳۲۰-۱۳۲۱-۱۳۲۲-۱۳۲۳-۱۳۲۴-۱۳۲۵-۱۳۲۶-۱۳۲۷-۱۳۲۸-۱۳۲۹-۱۳۳۰-۱۳۳۱-۱۳۳۲-۱۳۳۳-۱۳۳۴-۱۳۳۵-۱۳۳۶-۱۳۳۷-۱۳۳۸-۱۳۳۹-۱۳۴۰-۱۳۴۱-۱۳۴۲-۱۳۴۳-۱۳۴۴-۱۳۴۵-۱۳۴۶-۱۳۴۷-۱۳۴۸-۱۳۴۹-۱۳۵۰-۱۳۵۱-۱۳۵۲-۱۳۵۳-۱۳۵۴-۱۳۵۵-۱۳۵۶-۱۳۵۷-۱۳۵۸-۱۳۵۹-۱۳۶۰-۱۳۶۱-۱۳۶۲-۱۳۶۳-۱۳۶۴-۱۳۶۵-۱۳۶۶-۱۳۶۷-۱۳۶۸-۱۳۶۹-۱۳۷۰-۱۳۷۱-۱۳۷۲-۱۳۷۳-۱۳۷۴-۱۳۷۵-۱۳۷۶-۱۳۷۷-۱۳۷۸-۱۳۷۹-۱۳۸۰-۱۳۸۱-۱۳۸۲-۱۳۸۳-۱۳۸۴-۱۳۸۵-۱۳۸۶-۱۳۸۷-۱۳۸۸-۱۳۸۹-۱۳۹۰-۱۳۹۱-۱۳۹۲-۱۳۹۳-۱۳۹۴-۱۳۹۵-۱۳۹۶-۱۳۹۷-۱۳۹۸-۱۳۹۹-۱۴۰۰-۱۴۰۱-۱۴۰۲-۱۴۰۳-۱۴۰۴-۱۴۰۵-۱۴۰۶-۱۴۰۷-۱۴۰۸-۱۴۰۹-۱۴۱۰-۱۴۱۱-۱۴۱۲-۱۴۱۳-۱۴۱۴-۱۴۱۵-۱۴۱۶-۱۴۱۷-۱۴۱۸-۱۴۱۹-۱۴۲۰-۱۴۲۱-۱۴۲۲-۱۴۲۳-۱۴۲۴-۱۴۲۵-۱۴۲۶-۱۴۲۷-۱۴۲۸-۱۴۲۹-۱۴۳۰-۱۴۳۱-۱۴۳۲-۱۴۳۳-۱۴۳۴-۱۴۳۵-۱۴۳۶-۱۴۳۷-۱۴۳۸-۱۴۳۹-۱۴۴۰-۱۴۴۱-۱۴۴۲-۱۴۴۳-۱۴۴۴-۱۴۴۵-۱۴۴۶-۱۴۴۷-۱۴۴۸-۱۴۴۹-۱۴۵۰-۱۴۵۱-۱۴۵۲-۱۴۵۳-۱۴۵۴-۱۴۵۵-۱۴۵۶-۱۴۵۷-۱۴۵۸-۱۴۵۹-۱۴۶۰-۱۴۶۱-۱۴۶۲-۱۴۶۳-۱۴۶۴-۱۴۶۵-۱۴۶۶-۱۴۶۷-۱۴۶۸-۱۴۶۹-۱۴۷۰-۱۴۷۱-۱۴۷۲-۱۴۷۳-۱۴۷۴-۱۴۷۵-۱۴۷۶-۱۴۷۷-۱۴۷۸-۱۴۷۹-۱۴۸۰-۱۴۸۱-۱۴۸۲-۱۴۸۳-۱۴۸۴-۱۴۸۵-۱۴۸۶-۱۴۸۷-۱۴۸۸-۱۴۸۹-۱۴۹۰-۱۴۹۱-۱۴۹۲-۱۴۹۳-۱۴۹۴-۱۴۹۵-۱۴۹۶-۱۴۹۷-۱۴۹۸-۱۴۹۹-۱۵۰۰-۱۵۰۱-۱۵۰۲-۱۵۰۳-۱۵۰۴-۱۵۰۵-۱۵۰۶-۱۵۰۷-۱۵۰۸-۱۵۰۹-۱۵۱۰-۱۵۱۱-۱۵۱۲-۱۵۱۳-۱۵۱۴-۱۵۱۵-۱۵۱۶-۱۵۱۷-۱۵۱۸-۱۵۱۹-۱۵۲۰-۱۵۲۱-۱۵۲۲-۱۵۲۳-۱۵۲۴-۱۵۲۵-۱۵۲۶-۱۵۲۷-۱۵۲۸-۱۵۲۹-۱۵۳

اس کی ۴۱-۴۴

اس سے باغیوں کی اہل یعنی ہودا) کتابد کہتے ہیں کہ باغیوں کی حاکمیت لکھنے کے بعد اُن کے باروں کے گھر ہونے کا فوری مدیشہ ہوتا اس حالت میں ان کے قیدیوں کو چھوڑنا درست نہیں ہے (۲)۔

باغیوں کی مدد کرنے والے حریوں کے قیدی:

۴۳- حنیہ، ثانیہ اور کتابد کا کہنا ہے کہ باغیوں سے جنگ کے لئے ماں، بے زاریا بغیر اماں ویسے اہل حرب سے مدد لیں اور اہل عدل اس پر غائب آجائیں اور یہ لوگ اہل عدل کے ماتھوں پر قیام ہو جائیں تو ان کے ساتھ وہی معاملہ ہوگا جو اہل حرب کے قیدیوں کے ساتھ ہوتا ہے (۳)، البتہ ثانیہ ایک استثناء کرتے ہیں، وہ یہ کہ اگر قیدی دعویٰ کرے کہ میں نے ان کی اعانت کو چھوڑا ہے، یہ کہ وہ لوگ حق پر تھے اور مجھ کو صحیح لوگوں کی مدد کرنی چاہئے، اور اس کی تصدیق ممکن ہو تو اس کو اس کے ٹھکانے پر پہنچا دیا جائے گا، اور پھر اس سے باغیوں کی طرح قتال کیا جائے گا (۴)۔

باغیوں کی مدد کرنے والے ذمیوں کے قیدی:

۴۴- اگر باغیوں سے جنگ کے لئے اہل ذمہ سے مدد لیں، اور ان کا کوئی آدمی ہماری قید میں آجائے تو حنفیہ کے نزدیک اس پر باغی کا حکم مانند ہوتا، اور اس کا رد نہیں ہے تو قتل نہیں ہوگا، اور اگر وہ ہے تو امام کو اختیار ہے کہ اس کو عمام بنانا چھوڑ دے (۵)۔

مالکیہ نے کہا: اگر تاویل کے ساتھ ہودا کرنے والا آدمی سے

ہے، اور اگر اس سے مال پر مصالحت نہ رہے تو مصالحت باطل ہوگی، ورنہ اس کے بارے میں دیکھا جائے گا، اور ہمال اسوں نے قیمت پر مصالحت میں سے دیا ہے، تو نہیں وہیں نہیں کرے گا اور مصالحت اس کے اہل و قیمت اس کے مستحقین کو دے دی جائے گی، اور اگر ہمال کا پناہ اہل مال ہو تو اس کی وہیں وہیں ہوگی (۱)۔

۴۱- اہل جہاد کے قیدیوں کا تبادلہ اہل عدل کے قیدیوں سے جائز ہے، اور اگر وہی اپنے پاس موجود قیدیوں کو چھوڑنے سے انکار کریں، اور اس کو بندھنا ہے، جس کو وہ قید میں رکھنا چاہتا ہے کہ گنجائش ہے کہ اہل عدل کے سے اپنے پاس موجود قیدیوں کو بندھنا ہے رکھنا جائز ہوتا ہے۔ اپنے قیدیوں کی رہائی کا موقع پیدا نہیں، اور یہ قتال بھی ہے کہ اس کو بندھنا ہے رکھنا جائز نہ ہو، اور ان کو چھوڑ دینا چاہئے، کیونکہ اہل عدل کے قیدیوں کے معاملہ میں قصور و مہربانی کا ہے (خود، نہ قیدیوں کا نہیں ہے) (۲)۔

۴۲- یہ وضع ہوئے کے بعد کہ ان کا قتل جائز نہیں ہے، اور اس میں قوت مزاحمت باقی ہے تو ان کو جس میں رکھا جائے گا، اور ان میں آ رہا نہیں چھوڑ جائے گا، اگرچہ قیدی باغیوں کے یا عورت یا عمام ہوں، اگر وہ جنگ میں حصہ لینے والے ہوں، ورنہ جنگ کے خاتمہ کے بعد ان کو چھوڑ دیا جائے گا، اور مناسب ہے کہ ان سے وہ پھر رہائی جائے، اور امام کی بیعت کے لئے کہا جائے، اور اگر وہ جنگ میں حصہ نہ لینے والے مرتد، ورنہ امام اور عورتیں ہوں یا کم سن بچے ہوں تو امام کی بیعت کا مطالبہ کئے بغیر جنگ کے بعد ان کو چھوڑ دیا جائے گا (۳)، اور حنابلہ کے یہاں ایک قول کے مطابق ان کو قید میں رکھا جائے گا تاکہ

(۱) الحنفی ۱۰/۳۷۔

(۲) الفروع ۳/۵۲۲، الاحکام مسطابہ لابی بی بی ص ۳۹۔

(۳) فتح القدیر ۳/۱۵۵، ۱۶۱، الحنفی ۱۰/۱۰۱۔

(۴) حنفیہ لکھنؤ علی شرح المسیح ۵/۱۱۸۔

(۵) تبیین الحقائق ۳/۲۹۵، فتح القدیر ۳/۱۵۵۔

(۱) الاحکام مسطابہ لابی بی بی ص ۳۰۔

(۲) الحنفی ۱۰/۳۷۔

(۳) حنفیہ لکھنؤ علی شرح المسیح ۵/۱۱۸، شرح روایات ۳/۱۱۳۔

اُسر کی ۴۵

جنگ کر تے۔ اور اب یہ لوگ اہل حرب کی طرح ہو جا میں گئے، جو سامنا کرے گا قتل ہوگا، اور زخمیوں اور بھگنے والوں کا تعاقب کیا جائے گا۔

اور قول یہ ہے کہ عہد نہیں ٹوٹے گا کیوں کہ اہل دین صحیح اور غلط کے درمیان تمیز نہیں کر پاتے، لہذا یہ اب کے سے شبہ ہوگا اور اس کا حکم اہل حق کے مانند ہوگا، سامنا کرنے والے کو قتل کر دیا جائیگا اور ان کے قیدی اور زخمی اور بھگنے والے سے ماتھورہ رکھ کر دیا جائے گا۔

اور اگر مانتیں نے اس کو اپنی مدد کے سے مجبور کیا ہو یا وہ ایسا دعویٰ کریں تو ان کی مات ماں لی جائے گی، کیوں کہ یہ اب کے زیر تسلط اور زیر قدرت ہیں، اسی طرح اگر وہ یہ کہتے ہیں کہ ہم نے سمجھا کہ جو مسلمان ہم سے مدد مانگے گا ہمارے اوپر اس کی مدد لازم ہوگی، کیوں کہ ان کے دعویٰ میں گنجائش ہے، اس لئے شبہ ہوتے ہوئے ان کا عہد نہیں ٹوٹے گا (۱)۔

اور اگر کسی حرکت مستامن کریں گے تو ان کا عہد ٹوٹ جائے گا، ان دونوں میں فرق یہ ہے کہ اہل ذمہ حکم کے لحاظ سے زیادہ منسوب ہیں، ان کا عہد دائمی ہے، اور محض خیانت کے اندر پیشے سے اس کا انقضائے جاری نہیں ہے، اور امام پر ان کی طرف سے فائز کرنا لازم ہے، جب کہ مستامن کا معاملہ ایسا نہیں ہے۔

وہ شخص جسے امام بنانے کا ارادہ تھا رُزق دار ہو جائے، اور قید سے چھوٹنے پر قادر ہو، یہ چیز اس کو زمام حکومت سونپنے میں مانع ہوں۔

لوٹ مار کرنے والے قیدی:

۴۵- محارب شہید لوگ ہیں جو ہتھیاروں سے خوف و وحشت پیدا کرنے اور لوٹ مار کرنے کے لئے بھیجے جاتے ہیں (۲)، ان میں

مدد مانگنے والوں کے ہاتھوں تکف ہونے والے جان و مال کا اس سے تاویل نہیں کیا جائے گا، ورنہ اس کی طرف سے بائیں کا ساتھ دینا شخص عہد شمار ہوگا مگر اگر بائیں معاہدہ یعنی اس کے پاس بغاوت کی کوئی تاویل نہیں ہے تو اس کا ساتھ دینے والا وہی شخص عہد کا مرتب ہوگا، ورنہ اس کی جان و مال غنیمت ہوگا۔ یہ اس صورت میں ہے جب وہ اپنی مرضی سے ساتھ دے رہا ہو، مگر اگر دباؤ میں آکر اس نے ایسا کیا ہے تو اس کا عہد نہیں ٹوٹے گا، ہر حال مدد اُسر کی کو قتل کرنا ہے تو اس سے اس کا معاہدہ ہوگا، چاہے وہ دباؤ میں ہی ساتھ کیوں نہ دے رہا ہو (۳)۔

ثانیہ کا قول اس بارے میں مالک کے قول کی طرح ہے، انہوں نے کہا ہے کہ اگر ذمی اپنی مرضی سے جنگ میں باغیوں کا ساتھ دیں، جب کہ ان کو معلوم ہو کہ یہ غلط ہے تو ان کا عہد ٹوٹ جائے گا، یہ ایسا ہی ہے جیسے ذمی برادر راست جنگ کریں، پس اُسر ہی کہتے ہیں کہ ہم مجبور تھے، یا ہم نے سمجھا کہ جنگ میں ان کی مدد حارہ ہے، یا ہم نے سمجھا کہ جو کچھ وہ کر رہے ہیں صحیح ہے، اور ہم کو صحیح لوگوں کی مدد کرنی چاہئے، اور ان کی قصد یقیناً منہمک ہو تو اس کا عہد نہیں ٹوٹے گا، کیونکہ یہ لوگ عذر کے ساتھ ایک مسلمان گروہ کی حمایت کر رہے ہیں، اور جس طرح باغیوں سے جنگ لڑ جاتی ہے ان سے بھی کی جائے گی۔ اور جیسا کہ ثانیہ سے صراحت لی ہے اس معاملہ میں یہی حکم مستامن کا بھی ہے (۴)۔

حنابلہ کے یہاں ان کے عہد کے ٹوٹنے میں دو قول ہیں: ایک یہ کہ ان کا عہد ٹوٹ جائے گا، کیوں کہ انہوں نے اہل حق سے جنگ کا رتھاب کیا، لہذا ان کا عہد ٹوٹ گیا، جیسے اگر یہ بدعت ہو ان سے

(۱) شرح الکبیر مع حاشیہ الدوسلی ص ۳۰۰

(۲) بحر علی شرح المنہاج ص ۱۱۸

(۱) شرح الکبیر مع الحاشیہ ص ۱۹۸

(۲) حکام سلطانہ للادوی ص ۵۱، غلطاً ماسطاً یہ لابی یعنی ص ۳۳

اسری ۳۶-۳۷

۱۰۔ اگر حرب بھاگ جانے کے بعد پڑ گیا ہو عورت مرد اگر حرب بھاگ جانے کے بعد رقرار ہوئی ہے تو اس کو باندی بنایا جاسکتا ہے۔ اس سلسلہ میں مذہب کے رمیوں کچھ تمییزیں ہے جو لفظ (رقت) کی اصطلاح میں بیاں ہوتی ہے۔

۳۷-۳۸۔ اگر بڑی تعداد میں لوگ مرتد ہو جائیں اور مسلمانوں کے ہاتھ میں جمع ہو جائیں، اور مسلمانوں سے علیحدگی اختیار کر کے اپنی حکومت قائم کر لیں، رقاقت جمع کر لیں تو اسلام کے متعلق اس سے منظرہ کے بعد رقت کی جیا، پر ان سے قتال واجب ہے، حنا بلکہ اور شافعیہ کے، ایک ہاں کے سامنے تو پہ کی پیش کش، جب ہے، اور حنفیہ کے، ایک ایسا رہا، تحب ہے، اور ان سے اسی طرح جنگ کی جائے گی جس طرح اہل حرب سے کی جاتی ہے، اور ان کا جو شخص گرفتار ہو گروہ تو بے نہ رہے تو اسے باہر قتل کر دیا جائے گا، شافعیہ صراحت کرتے ہیں کہ اگر مقلدہ وغیرہ میں محفوظ ہو جائیں تو مسلمان خود ان سے جنگ میں داخل کریں گے (۱)۔

مرتدین کے مردوں کو غلام بنایا جائے گا، عورتیں ان کے ہاں کو قیمت بنایا جاسکتا ہے، اور رقت کے بعد جو ملا پیدا ہوئی ہو تو کو باندی یا غلام بنایا جاسکتا ہے، یہ وہی یہ یہاں ملتا ہے کہ اس پر اہل حرب کے احکام جاری ہو رہے ہیں، لہذا یہ بھی، اگر حرب ہو، اور اہل حرب کے برعکس ان سے جنگ بندی کا معاہدہ کرنا نہیں ہے، اور نہ ہی مال کے عوض مصاحبت کر کے ان کو رقت پر چھوڑ جائے گا (۲)، حضرت ابو بکرؓ نے ہونینہ وغیرہ عرب مرتدین کی ملا کو باندی غلام بنایا تھا، اور حضرت علیؓ بن ابی طالبؓ نے ہونا چہ کو قید کر کے باندی

سے جو گرفتار ہو جائے اس کے سدھار کے لئے اس کو قید کرنا جائز ہے (۳)، اور جو شخص محارب کو گرفتار کر لے، اس کا قتل نہ رہے بلکہ اس کو امام کے پاس لے جائے، الت، سے ڈر ہو کہ امام اس کے پر شریعت کا حکم مانڈ نہیں رہے گا تو مالکیہ نے کہا ہے کہ ایسی صورت میں اس کے لئے گنجائش ہے۔

امام کے لئے محارب کو جان کی امان دینا جائز نہیں ہے (۴)، اگر گروہ بڑی رقت سے دو چار ہو جائیں تو اس کا بھی قیدی ہوگا، اور ان کے ہاں میں فیصلہ امام کے ہاتھ میں ہوگا، وہ مسلمان ہوں یا فائی۔ حنفیہ، مالکیہ اور شافعیہ اور ایک قول میں حنا بلکہ کے، ایک یہی حکم ہے، اور امام ابو یوسف اور امام ابو حنیفہ کے، ایک مستان کا حکم بھی یہی ہے۔

اور اس کی مکمل تفصیل (حربہ) کی اصطلاح میں موجود ہے۔

مرتد قیدی اور ان سے متعلق احکام:

۳۶- رقت لغت میں پھر جانے کو کہتے ہیں، اور جب کوئی اسلام کے بعد کفر اختیار کر لے تو کہا جاتا ہے: "اقتل عن دہمہ" (اپنے دین سے پھرتی)۔

فقہی اصطلاح میں رقت اسلام لانے کے بعد غزنی طرف جانے کے ساتھ خاص ہے، اور جو مسلمان مرتد ہو جائے گا اگر وہ نہیں مانتا ہے تو قتل کر دیا جائے گا، البتہ عورت کو حنفیہ کے یہاں قید میں رکھا جائے گا، مرتد کو تزیہ لے کر یا امان دے کر اس کی رقت پر باقی نہیں چھوڑ جاسکتا، اور نہ ہی اس کو غلام بنایا کر رکھنا جائز ہے، اگرچہ اس کو

(۱) الاحکام السلطانیہ للماورئی ص ۵۱، ۵۲، الاحکام السلطانیہ لابن ابی بکر ص ۳۳، ۳۴

(۲) التبعہ مطبوعہ برطانیہ ص ۱۱۱، التبعہ مطبوعہ علی غیب مالک ص ۴۴، ۴۵

(۱) الاحکام السلطانیہ ص ۱۳۳، ۱۳۴

(۲) الاحکام السلطانیہ لابن ابی بکر ص ۳۳، ۳۴، الخراج ص ۸۲، ص ۸۳

التبعہ ص ۱۱۱، التبعہ مطبوعہ علی غیب مالک ص ۴۴، ۴۵، الاحکام

السلطانیہ للماورئی ص ۳۳

غلام بنایا تھا۔

مال کی تقسیم نہ کی جائے گی۔

اور اگر یہ لوگ غلام لاتے ہیں تو ان کی جائیں محفوظ ہو جائیں گی،
اور ان کی عورتوں اور بچوں پر غلامی کا فیصلہ برقرار رہے گا، عین
مردہ زناور ہیں گئے، غلام نہیں بنائے جائیں گے، اہل رات کے
مردوں کے سے غلامی و ریت نہیں ہے، ان کے لئے صرف دو راستے
ہیں، قتل یا عدم، اور اگر غلام کو غلام بنانے سے آزاد رکھے اور ان
کو معاف کر دے اور ان کے مال و جانہ کو ہاتھ نہ لگائے تو اس کے
لئے ایسا کرنے کی گنجائش ہے۔

۳۸- مالک کا واضح طور پر کہتے ہیں کہ اگر مردہ عین دار الملو یا
دار الاسلام میں ہتھیار اٹھاتے ہیں تو ان کے سامنے توپ کی پیشکش
نہیں کی جائے گی، ابن رشد کہتے ہیں کہ اگر مردہ ہتھیار اٹھائے اور
مغلوب ہو جائے تو محاربہ کی سزا میں اس کو قتل کر دیا جائے گا، اور
اس کے سامنے توپ کی پیشکش نہیں کی جائے گی، چاہے اس سے
دار الاسلام میں رو کر ہتھیار اٹھایا ہو یا اور اگر بھاگ جائے کے
بعد، البتہ یہ کہ وہ مردہ اسلام قبول کر لے تو چھوڑ دیا جائے گا، تو اگر
اس سے اور اگر بھاگ کر ہتھیار اٹھایا تھا تو امام مالک کے نزدیک
(اس کا معاملہ) اس حربی کی طرح ہے جو اسلام لے آتا ہے، یعنی اس
سے اپنے رتہ اور دوران جو کچھ کیا ہے اس سے اس کا سوا فائدہ نہیں
ہوگا، لیکن اگر اس نے دار الاسلام میں رو کر ہتھیار اٹھایا ہو تو اس کا
اسلام اس سے صرف محاربہ کی سزا کو ساتھ لے کر لے گا (۱)، اور
بن القاسم سے ان کا یہ قول منقول ہے کہ اگر چوری جماعت کی قیادت
میں مردہ ہو جائے تو ان سے قتال کیا جائے گا، ان کے ہل مسلمانوں
کے لئے غنیمت ہوں گے، اور ان کے بچوں کو غلام نہیں بنایا جائے گا،
اور اصل نے کہا ہے کہ ان کے بچوں کو غلام بنالیا جائے گا، اور ان کے

یہ وہ مسئلہ ہے جس میں حضرت عمر کا طریقہ کار عرب مردہ کے
بارے میں حضرت ابو بکر کے طریقے سے مختلف رہا ہے، چنانچہ حضرت
ابو بکر نے عورتوں اور بچوں کو رفقہ رفقہ کے بعد ہی غلام بنادیا تھا، اور ان
کے مالوں کی تقسیم نہ کی تھی عین سبب حضرت عمر نے خدافت سنھالی
تو اس کو قتل کر دیا (۲)۔

۳۹- فقہاء مذاہب متفق ہیں کہ مردہ قیدی اگر توپہ کر کے دوبارہ
اسلام میں واپس نہ آئے تو اس کو قتل کر دیا جائے گا، احمد حنبلہ کے
نزدیک اس معاملہ میں مردہ اور عورت کے درمیان کوئی فرق نہیں ہے،
حضرت ابو بکر اور حضرت علی سے یہی روایت ہے، اور یہی حسن،
رمی بنی، بخاری، بخاری کا قول ہے، کیوں کہ حدیث نبوی "من بدل دینہ
فانقلبه" (۳) (جو دین بدلے اس کو قتل کر دیا) عام ہے۔

۵۰- حنفی کی رائے ہے کہ عورت کو قتل میں یا پائے گا، اور اس کو
جب تک توپہ نہ کرے قید میں رکھا جائے گا، عین عورت جنگ میں
شامل تھی یا صاحب رائے ہو تو اس کو بدلتا قتل کیا جائے گا، البتہ
حنفی کے یہاں اس کا قتل رات کی بیڑ پر نہیں ہوگا بلکہ بدلتی
پھیانے کے جرم میں ہوگا۔

مردہ و عورت کو گرفتار ہونے پر قتل نہ کرنے کے لئے حنفی اس
حدیث سے استدلال کرتے ہیں جس میں رسول اللہ ﷺ نے فرمایا
ہے: "الحق بخالد بن الولید فلا یقتل دریدة ولا عسیما" (۴)

(۱) مجمع الزکلی ۳۸۶/۳

(۲) حدیث: من بدل دینہ فاقولہ، بخاری نے حضرت ابن عباس سے
مرفوعاً ذکر کیا ہے (فتح الباری ۱۲/۲۶ طبع انتہی)

(۳) البیہقی ۱۰/۹۸، المہذب ۲/۲۳۳، ابنی المطالب ۱۲/۱۳۱، بدیع الحجۃ
۲/۹۸، حدیث: من بدل دینہ فاقولہ، ۳/۳۰۳، البیہقی ۱۰/۹۸، البیہقی ۱۰/۹۸،
فتح الباری ۳۸۹/۳

حدیث: "الحق بخالد بن الولید فلا یقتل دریدة ولا عسیما" و

(۴) بدیع الحجۃ ۲/۹۸، مجمع الزکلی ۳۸۱/۱

سری ۵۱-۵۳

(خالد بن الولید کے پاس پہنچے، وہ کچھ دوا بال بچوں اور غلام کو قتل نہ کر دیں)، اور نضر صلی و نضر حارثی میں نزق نہیں ہے، تا (جس طرح) حریہ کو رقتاری کی صورت میں قتل نہیں کیا جاتا (اس کو بھی قتل نہیں کیا جائے گا)۔

۵۱- نقیبہ وند اسب رجبہ شہیق میں کہ مرتد قیدیوں سے نہ زبرد یہ لیا جائے، ورنہ قتل یا دیگر ممانعتیں پر اس پر احسان جائے، ورنہ عی تجزیہ دینے کی وجہ سے اس کو روت پر ہے، یا جائے گا، انی طرح س کا اس پر بھی اتفاق ہے کہ مرتد مردوں کے لئے صرف دو رات ہیں؛ س، م کی طرف، و ہی قتل، کیوں کہ مرتد کوروت کے سبب سے قتل کرنا "حد" ہے، اور حد کی اقامت افراد کے قاتلہ کے لئے ترک نہیں کی جاسکتی (۲)۔

۵۲- مالکیہ، شافعیہ، حنابلہ کی رائے ہے کہ: مرتد و عورت پر و احارب بھاگ جائے کے بعد بھی غامی جاری نہیں ہونی، یہاں تک کہ

= اس اور اؤن ابن ماجہ ابن حبان اور حاکم نے باح بن المظاہ سے روایت کیا ہے اور الفاظ حاکم کے ہیں اور حاکم نے کہا ہے کہ اسی طرح اس کو غیر ابن عبد الرحمن اور ابن جریر نے ابو النجاد سے روایت کیا ہے اس طرح حد سے صحیحین کی شرط کے مطابق صحیح ہو جاتی ہے لیکن انہوں نے اس کو ذکر نہیں کیا ہے اور وہی نے حاکم کی رائے کو تسلیم کیا ہے اور دارقطنی نے کہا ہے صحابہ میں ان کے علاوہ باح کا کوئی دوسرا نہیں ہے اور ان کے بارے میں فتاویٰ ہے (مسند احمد بن حنبل ۴۸۸ طبع المصنف، مجمع الزوائد ۳۳/۳ طبع اول ۷۰/۳۷۱، مسند ابی یوسف ۶۷۱، المسند مسند ابن ماجہ تحقیق محمد زکریا مہدی ۴۸۲/۳ طبع مکتبۃ المدینہ، مسند ابی زکریا ابن حبان ۳۹۸ طبع دارالکتب العلمیہ، المسند رک ۱۲۲/۲ طبع دارالکتب العربیہ)۔

(۱) البیہقی ۱۰/۱۰۸، ۱۰۹، تبیین الحقائق ۴۸۵، الخراج لابن یوسف ۷۹، حاشیہ ابن ماجہ ۳۴۹، البحر الرائق ۵/۳۸، حاشیہ ذوی الاحکام حاشیہ رد المحتار شرح غرر الحاکم ۳۰۱۔
(۲) انہی ۵/۵۱۶، شرح روض الطالب من اسی الطالب ۴۲۲، المہذب ۴۲۲، حاشیہ المدنی ۳۴۰۳، البیہقی ۱۰/۱۰۸۔

مرتد کو غلام بنا کر عمر کی حالت میں برقرار رکھنا جائز نہیں ہے جبکہ حنیفہ کی رائے ہے کہ و احارب جلے جانے کے بعد مرتد کو باندی بنالیا جائے گا، و اور امام میں رہتے ہوئے باندی نہیں بنایا جائے گا جیسا کہ ظاہر الروایہ میں ہے، نو اور میں امام ابو حنیفہ سے روایت ہے کہ و اور امام میں بھی اس کو باندی بنایا جائے گا، اور انہوں نے اس کی وجہ یہ بتائی ہے کہ مرتد کو قتل شرعاً نہیں ہے، و سوائے تزییہ غامی کے کافر کو نذر پر چھوڑنا جائز نہیں ہے، و عورتوں پر چونکہ تزییہ نہیں ہے اس لئے اس کو غامی کے ساتھ رکھنا عی زیہ و سود مند ہوگا، جو سمجھا بہ رخصت اس فقہ یم نے مرتدین کی عورتوں کو باندی بنالیا تھا (۱)۔

۵۳- جہاں تک معذرت مرتد قیدیوں کا مسئلہ ہے تو ان کو بھی قتل کر دیا جائے گا، اور سرخسی نے ایک قول نقل کیا ہے کہ جسمانی نقص کی وجہ سے عورت ہونے کے درجہ میں ہے، کیوں کہ اس کی وجہ سے اس کی جسمانی ساخت قتال کے قابل نہیں رہتی، لہذا جس طرح ان کو کفر اصلی کی صورت میں قتل نہیں کیا جاتا روت کے بعد بھی قتل نہیں کرنا چاہئے (۲)۔

جو لوگ مرتدہ کے قتل کو واجب کہتے ہیں ان کے مطابق اگر مرتدہ قیدی شہیدہ بنی ہے، اور اس کو حیض آتا ہے تو قتل سے پہلے اس کے حمل کا اندیشہ رہنے کے لئے ایک حیض سے اعتبار کرنا چاہیگا، و اگر اس کا حمل ملا یا ہو جائے تو بچہ کی بیدار شدہ تک اس کے قتل کو مؤثر نہ کر دیا جائے گا، و اگر حیض نہیں آتا ہے، اور اس سے حمل کا امکان ہے تو قتل صحیح ہے اعتبار ہوگا، ورنہ تو بچہ کی شش شش کے بعد اس کو قتل

(۱) البحر الرائق ۵/۳۸، البیہقی ۱۰/۱۰۸، طبع المصنف ۳۴۹، حاشیہ ابن ماجہ ۳۴۹، البحر الرائق ۵/۳۸، حاشیہ ذوی الاحکام حاشیہ رد المحتار شرح غرر الحاکم ۳۰۱۔
(۲) البیہقی ۱۰/۱۰۸، البیہقی ۱۰/۱۰۸، حاشیہ المدنی ۳۴۰۳، البیہقی ۱۰/۱۰۸۔

هؤلاء لأموة - يريد الفلانی - فجورہ وعالجوہ عینی ان
یصحبهم - آی ما رسوہ وخادعوہ لیسعهم - فابی قفسوہ،
وانطلقوا بخیب وابن الدثنة حتی باعوہما بمکة (۱)
(رسول اللہ ﷺ نے جس افراد کو حالات کا پتہ کانے کے سے بھیجی
اور عاصم بن ثابت انصاری کو ان کا امیر بنی۔ یہ لوگ نکل پڑے۔ اور
جب ہذا جو مسافروں اور مکہ کے درمیان ایک مقام ہے پہنچے تو بنی خیب
کو ان کی اطلاع ہو گئی، ان لوگوں نے ان کے تعاقب میں ترقی کیا، سو
تیر اندازوں کو روانہ کیا جو ان کے نشانات ڈھونڈتے ہوئے آگے
بڑھتے رہے، جب عاصم اور ان کے ساتھیوں نے انہیں ایک تو ایک
نیلہ پر بناو لے لی، بنی لحيان کے ان تیر اندازوں نے ان کا محاصرہ کر
لیا، ان سے کہا کہ بیٹے آ جاؤ اور اپنے کو ہمارے حوالہ کر دو، ہمارے تم
سے عہدہ پتیاں ہے کہ تم تمہارے کسی کسی کو قتل میں کریں گے، عاصم
نے کہا: میں خدا آج کی کافر کے عہد پر پہنچے میں جاؤں گا، اے اللہ!
ہمارے تیر اندازوں کو ہمارے حالات سے آگاہ کر دیجیے، ان تیر اندازوں
نے ان پر تیر اندازانہ شرمناک کر دیا، اور سات لوگوں کے ساتھ
حضرت عاصم کو مار ڈالا، باقی میں حضرت حمیب انصاری، زید بن
الدثنة، ایک اور شخص ان سے عہدہ پتیاں لے کر نیچے چلے آئے، جب
ان کافروں نے ان کو قتل میں کر یا تو ان کی ممانوں کے ماتم لگ
ئے اور ان کو منہ بلی سے باندھ دیا، یہ دیکھ کر تیسرے آدمی نے کہا: یہ
تمہاری پہلی عہد شکنی ہے، میں بخدا تمہارے ساتھ میں جاؤں گا، بلکہ
ان معتزلین کی طرح مرجانا پسند کروں گا، ان سبھوں نے ان کو گھسیٹ
اور پوری کوشش کی کہ ان کو اپنے ساتھ لے جائیں لیکن وہ انکار کرتے
ہی رہے، چنانچہ ان کافروں نے ان کو قتل کر دیا، اور حمیب اور بن

مسلمان قیدی دشمنوں کے قبضہ میں
مسلم کی خود سپردگی اور کفار اس کو ڈھال کی طرح استعمال
کریں تو اس کو بچانے کی مناسب تدبیر:

نفس - استسارہ:

۵۴ - استسارہ یعنی سپاہی ہاں کو گرفتاری کے لئے پہنچا رہا، کبھی
سپاہی اس پر مجبور ہوتا ہے چنانچہ رسول اللہ ﷺ کے زمانے میں
کچھ مسلمانوں نے خود سپردگی کی، وہ آپ ﷺ کو اس کا پتہ بھی چاہا
، لیکن آپ ﷺ نے اس کو برا نہیں مانا، امام بخاری نے اپنی سند
سے حضرت ابو ہریرہؓ سے روایت کی ہے کہ انہوں نے کہا: "بعث
رسول اللہ ﷺ عشرة رهطاً عیناً، وأمر علیہم عاصم بن
ثابت الأنصاري، فاصطفوا حتی اذا كانوا بالهداة -
موضع بین عسفان و مكة - ذكروا لبني لحيان، فنعروا
لہم قریبا من مائتي رجل كلہم رام، فاصفوا اثرہم، فلما
رآہم عاصم وأصحابہ لحنوا إلی فلدغہ - موضع علیط
مرتفع - وأحاط بہم القوم، فقالوا لہم: ابرلوا و أعطوا
بأیدیکم، ولکم العهد والميثاق ألا یقتل مكم أحد، قال
عاصم: أما أنا فواللہ لا ابرل الیوم فی ذمة کافر، اللہم
خیر عما یشیک، فرموہم بالسبل فقتلوا عاصما فی سبعة،
فبرل إلیہم ثلاثة رهط بالعهد والميثاق، مہم خیب
الأنصاري وزید بن الدثنة، ورجل آخر، فلما استمکنوا
مہم اصطفوا أوتار قسیہم فارتقوہم، فقال الرجل
الثالث هذا أول الغدر، واللہ لا أصحبکم، إن لی فی

(۱) مثل ۱۱۷ و ۱۱۸ و ۱۱۹، طبع مصنفی النسخ ۳۸۰ طبع ۱۱۷ و ۱۱۸ و ۱۱۹
بخاری نے حضرت ابو ہریرہؓ سے نقل کیا ہے (۱۱۷، ۱۱۸، ۱۱۹ طبع منتقہ)۔

سُری ۵۵-۵۶

الذہنہ کو لے جا کر مکہ میں بیچ دیا۔ (۱)

اس پورے واقعہ کی رسول اللہ ﷺ کو خبر ہوئی، پھر بھی آپ ﷺ کا تئیر نہ رہا اس بات کا ثبوت ہے کہ ایسی حالت میں خود یہ دہلی کی رخصت ہے، حسن نے نماز سب آدمی کو غلبہ ہو جانے کا خطرہ ہو تو خود یہ دن میں حرج نہیں ہے (۱)۔ اس کو خلیفہ، مالکیہ، شافعیہ و حنبلیہ سارے ہی لوگوں نے اختیار کیا ہے۔

۵۵- شافعیہ نے کچھ شرطوں کا دریا ہے جن کا ہونا خود یہ دہلی کے جوہر کے سے ضروری ہے وہ شرطیں یہ ہیں: خود یہ دہلی سے انکار یہ اس کے سے فوری قتل کا خطرہ نہ ہو، اور یہ کہ وہ امام نہ ہو، اور نہ ایسا شخص ہو جس میں تنی شجاعت ہو کہ وہ ثابت قدم رہ سکے، اور یہ کہ عورت کو اپنے ساتھ بدکاری کا خطرہ نہ ہو۔

اور جیسا کہ حنبلیہ نے صراحت کی ہے: دہلی یہ ہے کہ جب مسم کو گرفتاری کا خطرہ ہو تو مارے جانے تک لڑتا رہے، اور آپ کو قید کے لئے حوالہ نہ کرے، کیوں کہ اس طرح وہ اونچے درجے کا ثواب پائے گا، اور کفار کے ہاتھوں تعذیب اور ذلت اور فتنے سے بچ جائے گا، اور اگر خود یہ دہلی کرتا ہے تو حضرت ابوہریرہؓ کی مذکورہ حدیث کی وجہ سے جائز ہے (۲)۔

ب- مسم قیدیوں کی رہائی کی تدبیر: ران کا تبادلہ:

۵۶- مسم قیدی اس جا سے کے بعد بھی اپنی آزادی پر ہر قدر اصرار کرتا ہے، اور اس کے تیس دوسرے مسلمان دہلی میں رہتے ہیں، ان کے سے ضروری ہے کہ اس کی رہائی کی کوشش کریں، اس کے لئے چاہے

فرار کی راہ چھوڑ کر انہیں یا اس کو قید سے آزادی دلانے کے لئے گفت و شنید کریں، اور اگر انہیں اس کو آزاد کرنے کے سے تیار نہ ہوں تو اس کے لئے فکر میں رہیں، رسول اللہ ﷺ قیدیوں کی رہائی کے سے مناسب موقع کی تاک میں رہتے تھے، یرت کی تدبیر میں مذکور ہے کہ قریش نے کچھ مسلمانوں کو رفقہ رزایا تھا اور جب رسول اللہ ﷺ نے اس کی رہائی کی کوئی تدبیر کار نہیں پائی تو تمناؤں کے بعد آپ ﷺ اس کی رہائی کے لئے اٹھ اترتے تھے، اور جب اس میں سے ایک آدمی قید سے چھوٹ کر بیگ اٹھا، اور مدینہ پہنچا تو نبی ﷺ نے اس سے اس کے دونوں ساتھیوں کے حالات دریافت کئے، اس نے کہا: اے اللہ کے رسول! میں آپ کے پاس اس دونوں کو لانے کی ذمہ داری لیتا ہوں، وہ شخص مکہ گیا، اور شہر میں چھپ کر داخل ہو گیا، اور ایک عورت کے پاس پہنچا جس کے متعلق اس کو معلوم تھا کہ وہیں دونوں کے پاس قید میں کما رہے ہوتے ہیں، اور اس کے پیچھے ہوا، یہاں تک کہ ان کو چھڑانے میں کامیاب ہو گیا، اور ان دونوں کو مدینہ لائے اور رسول اللہ ﷺ کے ساتھ پیش کر دیا (۱)۔

رسول اللہ ﷺ نے حضرت سعد بن ابی وقاصؓ اور حضرت عتبہ بن غزوہؓ ان دونوں کو شریکین سے رفقہ کر لیا تھا دونوں ہی کو چھڑایا، آپ ﷺ نے ان کی رہائی کے سے بات چیت شروع کی، اور مشرکین کے آدھائیوں کو اس وقت تک کے سے جب تک ان کی رہائی نہ ہو جائے رکے یا، یہی طریقہ آپ ﷺ نے حضرت عثمانؓ اور اس عہد کے دیگر صحابہ کے بعد رہائی دلانے کے سے اختیار کیا تھا (۲)۔

(۱) اسیرۃ النبویہ لابن ہشام ۱/ ۲۷۷-۲۷۸ طبع دوم ۱۳۵۵ھ، طبع اولیٰ یوسف مدنی ۱۳۵۷ھ طبع مطبعہ المکتبہ

(۲) حدیث ۳۷۷۷ مسند رسول اللہ ﷺ، عوطی نے حدیث سے مراد تحصیل کے ساتھ بیان کیا ہے (تفسیر الطبرانی تحقیق محمود محمد کریم ۲/ ۳۰۵)

(۱) یعنی علیؓ صحیح البخاری ۱۳/ ۲۹۳۔

(۲) التاج والاکلیل بر حاشیہ سواہب الجلیل ۳/ ۵۵۷ طبع مطبعہ دارالحدیث، دمشق مع شرح الکبیر ۱۰/ ۵۵۳، الاحکام السلطانیہ لابن قتیبہ ۳۰، البدایہ والنہای حاشیہ ابن ماجہ ج ۳/ ۲۲۲۔

عید نے اپنی سند سے روایت کی ہے کہ آپ ﷺ نے فرمایا:
 ”إِنَّ عَلَى الْمُسْلِمِينَ فِي قَبْلِهِمْ أَنْ يَصَادُوا أَسْرَاهُمْ“
 (مسلمانوں پر ان کی قیمت میں یہ حق ہے کہ اپنے قیدیوں کو رہائی
 دلائیں)۔ اور روایت ہے کہ حضرت عمر بن الخطابؓ نے فرمایا:
 کافروں کے جنگل سے کسی ایک مسلمان کو رہائی دلاؤ، مجھے یہ عرب
 سے زیادہ عزیز ہے (۱)۔

۵۷۔ جب تک منمن ہو قیدیوں کی رہائی جنگ کے ذریعہ واجب ہے، اگر مشرکین دارالاسلام پہنچ آئیں اور عورتوں، بچوں اور مال و سہاب کو لوٹ لیں اور جماعت المسلمین کو اس کی خبر ملے اور ان کے پاس ان سے مقابلہ کی حالت ہو تو جب تک وہ دارالاسلام کی حدود میں ہیں نہ کا بیچھا کرنا واجب ہے، اور اگر ان کو لے کر دارالغرب میں داخل ہو جائیں، ہر مسلمان کو کتاب امید ہو کہ وہ اس کو چھڑا سکتے ہیں تو ان کے سے مشرکین کا تعاقب واجب ہے۔ یمن اُسرائی کی رہائی کی خاطر مسلمانوں کے لئے قتال مشکل ہو، اس بنا پر اس کو ترک کر دینا تو ان کے سے اس کی گنجائش ہے۔ یوں کہ ہمیں معلوم ہے کہ کافروں کی حرست میں کچھ مسلمان قید رہے ہیں، ان کو رہا کر کے ہر مسلمان پر کفار سے قتال واجب نہیں رہا ہے (۲)۔

۵۸۔ رہائی اگر جنگ کے ذریعہ منمن نہ ہو قیدیوں کے تبادلے کے

() الخراج لابن یوسف ص ۱۹۶ المطبوع انتقیب عمر بن خطابؓ کے اس تذکرہ میں
شیخ نے مصنف میں اور امام ابو یوسف نے کتب الخراج میں حضرت عمرؓ
سے سوتو ناد کر کیا ہے (مصنف ابن ابی شیبہ ۱۲ / ۳۸ طبع لبنان کتب الخراج
لابی یوسف ص ۱۶۹ تاریخ کردہ المکتبہ انتقیب کتر امداد ص ۵۴ تاریخ
کردہ مکتبہ التراث اسلامی)

(۲) شرح نسیر الکبیر ۱/۲۰، تاریخ الطائیف، حاشیہ سواہب الجلیل ۳۸۷ ص
مع الوہاب شرح صحیح المطالب ۱/۲۷۱، حاشیہ الجمل ۵/۱۵۴، انشائی ۱۰/۳۹۸ ص

۱۔ یہ انجام، یا صحیح ہوگا اس سلسلے میں پہلے بھی وضاحت کے ساتھ لنگو ہو چکی ہے، نیز حدیث رسول اللہ ﷺ: "طعموا البجاص وعودوا المریض، وفکروا العانی" کے بموجب مال کے عوض سگی رانی درست ہے۔ کیوں کہ قیدی کو تائے جانے کا قطرہ ضرورت میں مال شائع کرنے سے بڑا ہے۔ لہذا یہ ضرر کا زوال خفیفہ ضرر سے جائز ہوگا (۱)۔

۵۹۔ حبیبت لہال سے زرنند یہ اپنے کے واجب کے قابل ہیں، اور اگر حبیبت لہال خالی ہو تو سارے مسلہ نوں پر اس کی رہائی کا فیصلہ عام ہوتا ہے، امام ابو یوسف نے حضرت عمر بن الخطابؓ سے ان کا قول نقل کیا ہے کہ: شرکین کے قبضے میں جو مسلمان قیدی ہو گا اس کی رہائی حبیبت لہال سے ہوگی (۲)، اور یہی مائدہ کا مذہب بھی ہے، جیسا کہ مہدی نے دین شیر سے نقل کیا ہے کہ زرنند یہ حبیبت لہال سے واجب ہوگا، اور اگر حبیبت لہال سے اونچائی دشوار ہو تو عام مسلہ نوں پر واجب ہوگا جن میں قیدی بھی شامل ہے، اور اگر امام اور مسلمان اس کی طرف توجہ نہ کریں تو خود قیدی پر اس کے مال سے واجب ہے، اسی کو ابن رشد نے بھی روایت کیا ہے، اور مہذب میں ہے کہ ثانیہ کے یہاں بھی یہ ایک قول ہے (۳)۔

۶۰۔ شافعیہ کے یہاں دوسرا قول یہ ہے کہ تھذیب کا خطرہ ہونے پر مسلمان قیدیوں کی رہائی کے لئے ضرورت کے تحت مال خرچ کرنا جائز ہے، اور یہ "ہنگامی خود قیدیوں کے مال سے ہونی، ضرورت کے بغیر نہ ہونی، ضرورت میں ہونے کا رُفد ہے"۔ مرنندہ وہ ہے۔ اہل

(۱) انہی ۱۰۹۸ سے ۱۱۱۱ ج. و طیل ۸۸۸ سے ۸۹۲ ابواب ۲۶۰/۲۔
 (۲) از کل أسیر كان في أيدي المشركين..... "کو ابو یوسف سے
 حضرت عمر بن الخطابؓ سے موقوفہ نقل کیا ہے (کتاب الخراج لا بی یوم
 ۱۹۶/۱۱۱۱ ج. کردہ المکتبۃ المنقحہ ۱۳۵۲ھ)۔
 (۳) الخراج ۱۹۶/۱۱۱۱ ج. حلیۃ الدرستی، المشرح الکبیر ۲/۲۰۷، ج. و طیل ۳
 ۸۸۷ سے ۸۹۲ ابواب ۲۶۰/۲۔

لے کر کوئی کسی کانر سے کہہ دے کہ اس قیدی کو چھوڑ دو اور مجھ سے
تنی رقم لے لو۔ اس کانر نے اس کو چھوڑ دیا تو اس رقم کی انگلی اس
کے پر لازم ہوں، اور قیدی نے اس کو زندہ یہ "اگر نے کے لئے
نہیں کہا ہے تو اس سے رقم کا مطالبہ نہیں کرتا (۱)۔

۶۱- اگر وہ مسہمی رقی ری اس کی آزادی کو سلب نہیں کرتی، اس لئے
اس کو خریدنے والا دشمن اس کا مالک نہیں ہوگا، اور اگر کوئی مسلمان اس
کو اس کی درخواست کے بغیر خریدتا ہے تو اس کے فائدہ میں جو مال
خرید کرنا ہے وہ کار خرید میں شمار ہوگا، اور اگر وہ اس کی درخواست پر
خریدتا ہے تو جس قیمت پر اس کو خریدتا ہے اس کو اس سے واپس لے
سکتا ہے، اور قیاس تو یہ ہے کہ اگر واضح طور پر رقم کی واپسی طے نہ ہو تو
اس کو پس لینے کا حق نہیں ہوگا (۲)۔

موقوف کی رویت کے مطابق مالک کی رائے میں مشتمل کو رقم کی
وہی کا حق ہے، قیدی اسے یا نہ مانے، کیوں کہ اس شدہ رقم اس کا
زندہ یہ ہے، اور اگر اس کے پس (۰) لینے کے لئے) کچھ نہیں ہے تو
اس کے فائدہ میں ڈال دی جائے گی، اور اگر اس کے پاس مال ہے
میں اس پر قرض بھی ہے تو جس نے اس کو رہا کر لیا ہے، دشمن سے
خریدنے پر قرض خود ہوں کے مقابلہ میں اس کا حق مقدم ہے، اور اگر
اس سے کار خرید کا رو یا تھا یا زندہ یہ بیت المال سے "ابو تھا، یا
قیدی کو بھاگ کر رہائی کی امید تھی، یا اسے چھوڑ دینے کے لئے
تھی تو اس سے رقم واپس نہیں لی جائے گی (۳)۔

۶۲- اگر کفار نے قیدی سے بندشیں بنائیں اور اس سے حلف لیا کہ
وہ ان کے پس زندہ یہ بھیجے گا یا لوٹ کر واپس آ جائے گا، تو اگر
اس سے یہ عہدہ باؤ میں لیا ہے تو اسے پورا کرنا لازم نہیں ہے، اور اگر

اس پر باؤ نہیں تھا اور وہ فدیہ دینے پر قادر ہے تو اسے پورا کرنا لازم
ہے، حواء، حسن، زہری، نخعی، ثوری اور زہری کا یہ توں ہے۔ یونکہ
ایضا عہدہ واجب ہے، اور اس میں قیدیوں کی مصالحت ہے، اور بے وفائی
میں ان کے حق میں ثوابی ہے، اور امام شافعی نے کہا ہے کہ "فلا لازم
نہیں ہے۔ یوں کہ یہ از شخص ہے، وہ لوگ اس کے پس کے مستحق
نہیں ہوں گے۔

لینے اور وہ زندہ یہ لینے سے "تو ہو تو عورت ہو تو کانر ہوں
کے پاس اس کا لوٹ کر جانا حلال نہیں ہے، رشا، بوری، تعالیٰ ہے:
"فلا تَرْجِعُوهُمْ إِلَى الْكُفَّارِ" (۱) (تو انہیں کانروں کی طرف مت
بہیں کرو)، اور کیوں کہ اس کا لوٹ کر جانا خود سے ان کو حرام طریقے
سے واپسی پر مسلط کرنا ہے۔

اور اگر مرد ہے تو مقابلہ کے بعد ایک ایک رویت میں، پس میں
جائے گا، یہی حسن، نخعی، ثوری اور شافعی کا توں ہے، اور ان کے
مرد ایک رویت میں لوٹ کر جانا لازم ہے، اور یہ عثمان، زہری
اور ہادی کا قول ہے، کیوں کہ نبی ﷺ نے جب قریش سے صلح کی
کہ ان کا جو آدمی مسلمان ہو کر آئے گا لوٹا دیا جائے گا تو مردوں کے
معالے میں اس کی پابندی کی اور عورتوں کے سلسلے میں اس کو منسوخ
کر دیا (۲)۔

ج۔ مسلم قیدیوں کو ڈھال بنانا:

۶۳- "اترس" نام کے ضمیمہ کے ساتھ (ڈھال کے معنی میں ہے)
جس سے جنگ میں بچاؤ کا کام لیا جاتا ہے، کہا جاتا ہے: "اترس
بالترس" اس نے ڈھال سے بچاؤ کیا (۳)، "اترس المشركین

(۱) سورہ محمد ۱۰۰۔

(۲) انبی ۱۰، ۵۴، ۵۴، ۵۴۔

(۳) حاشیہ علی حاشیہ تبیین الحقائق ۳/ ۲۴۲۔

(۱) اہل بیت ۲/ ۶۰۔

(۲) شرح المسیر الکبیر ۳/ ۱۰۳، حاشیہ ۵/ ۱۹۲۔

(۳) التاج والاکلیل ۳/ ۵۸۸، حاشیہ الدوسقی ۳/ ۲۰۷۔

بالأسرى من المسلمين والذميين في القتال“ اس کا مطلب یہ ہے کہ مشرکین جنگ کے موقع پر مسلمانوں اور ذمیوں کو اپنے بچاؤ کے لئے لڑنا نہیں، کیوں کہ مشرک لوگ اس قیدیوں کو کھال کے طور پر استعمال کرتے ہیں اور اس کو آگے بڑھ کر اپنے اپنے ایمانی لشکر کے حصول سے پہنچتے ہیں، یوں کہ اس کو کھال بنائے جانے کی صورت میں مشرکین پر نشانہ لگانا خود مسلمانوں کے قتل کا موجب بنے گا، جن کی زندگی اور قید سے آزادی ہمیں عزیز ہے۔

فقہاء نے اس مسئلہ پر پوری توجہ دی ہے، اور اس حیثیت سے بھی بحث کی ہے کہ ایسی صورت میں تیر اندازی کی وجہ سے مسلمانوں اور ذمیوں کی جان چلی جائے تو کنارہ اور دیت کا لڑم ہو گا یا نہیں، اس سلسلے میں مذاہب کے رجحانات پیش کئے جا رہے ہیں:

غف - وصال کو نشانہ بنانا:

۶۴- و حال پر تیر اندازی کے معاملہ میں فقہاء کا اتفاق ہے کہ اس کے ترک کرنے میں اگر جماعت المسلمین کو یقین ہو کہ وہ بدعت و باطل ہے تو اسے نہ مانے کے باوجود تیر اندازی جائز ہے، کیوں کہ تیر اندازی کے بارے میں عاموں کی حفاظت کے لئے رعام کا بار لگا ہوا ہے، رقیہ کی نفی موت ضرر نہ من ہے، اور نشانہ لگاتے وقت کفار کا بار دہرہ و بدعت و باطل کا قصد نہ ہو، کیوں کہ تمیز اگرچہ عمل کے اعتبار سے دشوار ہے لیکن اس کا بار دہرہ کرنا ممکن ہے، ابن عابدین نے سرخسی سے نقل کیا ہے کہ اس معاملہ میں نشانہ لگانے والے کا قول قسم کے ساتھ مانا جائے گا کہ اس نے (تیر اندازی کرتے وقت) کفار کا قصد کیا تھا نہ کہ مقتول کے ولی کا قول جو دعویٰ کر رہا ہے کہ (اس نے) قصد اُقتیدی کو مارا ہے (۱)۔

() فتح القدیر والعماد ۲۸۷، البدائع ۱۰۰، حاشیہ ابن عابدین ۱۲۳، حاشیہ الرسوا ۱۸۲، المشرح الخیر وجامع المساک علیہ ۱۳۵، صحیح المطالب مع شرح فتح الوہاب ۱۲۱، حاشیہ الجمل ۱۲۳،

اور اگر ترک میں مسلمانوں کی اشد عیت کو ضرر پہنچنے کا خطرہ ہو تب بھی جمہور متنباء کے نزدیک ان پر تیر اندازی جائز ہے، یوں کہ یہ بھی حالت ضرورت ہے، اور اس صورت میں فاضل بنائے جانے والے مسلمان کی حرمت سا قح ہو جائے گی، صاوی مالگی کہتے ہیں کہ اہل جنت مسلمان تعداد میں مجاہدین سے زیادہ ہوتے ہیں تیر اندازی جائز ہے، اور ثنائیہ کے نزدیک یہ قول میں جائز نہیں ہے، اور توجیہ یہ کرتے ہیں کہ محض اہل یشہ ہم معصوم کو مباح نہیں بنانا جیسا کہ مالکیہ کے نزدیک اخطار و فتنہ کو کم سپاہیوں کو ہوتا ہے (جائز نہیں ہے)۔

۶۵- اصرار کی حالت میں جب چنانچہ مسلمانوں کو خط و نہ ہو مبین
احوال کو نشانہ بنائے بغیر، بیوں پر تسلط نہ ہو، مہو تو مجبور فقیر، وہ لکچہ،
ٹانغیہ، درخشاں، درخشیہ میں سے جس بن زیا، مانت پر قائم ہیں،
یوں کہ قتل مسلم کا قہر ام حرام ہے، ورنہ کارک لکچہ چاہے، یہ
بات ہر ایک کو معلوم ہے کہ امام مسلمانوں کی مصلحت کی خاطر قیدیوں
کے قتل سے باز رہتا ہے، اس لئے اس پہلو سے بھی مسلم کی مصلحت
کی رعایت اولی ہوگی، اور اس لئے بھی کہ مسلمان کے قتل سے جو
نقصان ہے وہ اس فائدہ سے بڑھا ہوا ہے جو کانر کے قتل سے حاصل
ہے۔

جمہورِ حنفیہ اور حنبلیہ میں سے قاضی ان پر تیرہ ماری کے جوڑ کے قاتل ہیں، حنفیہ نے توجیہ یہ کی ہے کہ تیرہ ماری میں نہ رجم کازالہ ہے، اور یہ کہ کم ہی کوئی قاتلہ ہوگا جس میں کوئی مسلم نہ ہو، اور حنبلیہ میں سے قاضی نے اس کو نہ رست کے قبیل سے مانا ہے (۴)۔

و حکام سلطانیه و لاهوری در ۱۳۲۲ طبع بول مصطفیٰ العبدی، قوام ۶۳/۳،
بخش ۱۰/۵۵، و تصاویر ۱۲۹۸.

(۱) التبیان ۱۹۰/۲ طبع ۱۳۱۵ھ الشرح المستوفی لما نكاه ۳۵۷ طبع معنی
البحر -

چند (۲)

ب- کفارہ و رویت:

۶۶- اُحْالِ پر تیر ماری کے نتیجے میں اگر کوئی مسلمان قیدی بن جائے تو اس کے کفارہ و رویت کے پہلو سے جمہور حنفیہ کی رائے یہ ہے کہ جو اس کا شکار ہو جائے اس کی رویت اور کفارہ نہیں ہے، یوں کہ جہاں فرض ہے، ورنہ اس فرض کے ساتھ لگائے نہیں جاتے۔ یوں کہ فرض بہر صورت ماسور بہ ہے اور تاہم اس کا سبب ظلم محض اور ممنوع ہوتا ہے۔ اور اس وہوب کے درمیان منافات ہے۔ یوں کہ ضام کا وجوب فرض کی انجام دہی میں حاصل ہوگا اور لوگ تاہم ان کے بارے میں فرض کی دیکھی سے رک جائیں گے۔ یہ تفصیل حدیث رسول اللہ ﷺ "نفس فی الاسلام دم مہرج" (۱) (اسلام میں رائیگاں خون نہیں ہے) سے متضاد نہیں ہے، کیوں کہ حدیث کی ممانعت عام ہے، جس سے (پکے علی) کاغیوں اور ڈاکوؤں کو مستثنیٰ کر دیا گیا ہے، اس لئے زنا ہی مسئلہ بھی مستثنیٰ ہوگا، نیز یہ بھی ہے کہ حدیث میں ممانعت اور الاسلام کے ساتھ خاص ہے، اور تاہم یہ مسئلہ و الاسلام کا نہیں ہے (۲)۔

۶۷- حنفیہ میں سے حسن بن رباح، جمہور حنابلہ اور شافعیہ کے نزدیک کفارہ بہر صورت لازم ہوگا، البتہ رویت کے وجوب میں دو

(۱) حدیث: "نفس فی الاسلام دم مہرج" کو ابن الاثیر نے التہذیب میں بروی سے ذکر کیا ہے الفاظ یہ ہیں: "العقل علی المسلمین عامہ فلا یسوک فی الاسلام دم مہرج"، اور انہوں نے یہ نہیں بتلایا کہ یہ حدیث بروی ہے اور عبداللہ راقی نے حضرت عائشہ سے نقل کیا ہے "انہما قبل بلاء من لارضی لہما من بیت المال لکیلا یطل دم فی الاسلام" (انہوں نے کہا کہ کسی کا اگر مسلمان جگر میں قتل ہو جائے تو اس کی دوسرے بیت المال سے لیا ہوگی، تاکہ اسلام میں کوئی خون نہ پڑ جائے) (التہذیب لابن الاثیر ۳/ ۳۳۳ طبع عیسیٰ الخلی، کنز العمال ۵/ ۴۳۳ تا ۴۳۴)۔
الترغیب والترغیب
(۲) مجمع الزوائد ۴/ ۲۸۷۔

روایتیں ہیں: ایک روایت ہے کہ رویت واجب ہے یوں کہ اس نے ایک مومن کو قتل کیا ہے، اس لئے وہ عموم رشا دہاری میں داخل ہوگا "ومن قتل مومنا خطأ فحبیر رقیبہ مؤمنہ وذینہ مسلّمہ الی اہلہ الا ان یضدّقوا" (۱) (اور جو کوئی کسی مومن کو قتل کرے، اس کے قتل کرنے والے کو ایک مسلمان غلام کا آزاد کرنا (اس پر واجب ہے)۔" رشتوں یا بھی جو اس کے عزیزوں کے حوالے کیا جائے گا سو اس کے کہ وہ لوگ (خویش) سے معاف فرمائیں)۔

دوسری روایت ہے کہ رویت نہیں ہے، یوں کہ اس نے اور اعراب میں مباح تیر اندازی کا استعمال کر کے قتل کیا ہے، اس سے کہ وہ آیت ترمیمہ: "فان کان من قوم عدو لکم وهو مؤمن فحبیر رقیبہ مؤمنہ" (۲) (تو اگر وہ کسی قوم میں ہو جو تمہاری دشمن ہے، اور آنحالہ (مذہباً تو) وہ مؤمن ہے تو ایک مسلمان غلام کا آزاد کرنا (واجب ہے) کے عموم میں شامل ہوگا جس میں رویت کا ذکر نہیں ہے (۳)۔ رویت کا عدم وجوب ہی حنابلہ کے یہاں صحیح ہے (۴)۔

۶۸- جمل ثانی کہتے ہیں: اگر قاتل کو پتہ تھا تو کفارہ واجب ہے، یوں کہ اس نے ایک مومن کو قتل کیا ہے، نیز رویت بھی واجب ہے، لیکن قیاس نہیں ہے، یوں کہ تیر اندازی کا جو ر و قصاص دونوں اصناف میں ہوں گے (۵)۔ اور ہایہ لکھتے ہیں یہ قید کافی ہے کہ اس کو اس کا پتہ ہو اور اس سے اہل ازمنین ہو (۶)۔

بابتی حنفی اور اسحاق کا قول نقل کرتے ہیں کہ اگر قاتل نے عید

(۱) سورۃ نساء ۹۳۔
(۲) سورۃ نساء ۹۲۔
(۳) المغنی ۱۰/ ۵۰۵۔
(۴) الاصابۃ ۳/ ۱۲۹۔
(۵) حقیۃ المسلمین ۳/ ۱۹۱۔
(۶) نہایۃ المحتاج ۸/ ۶۲۔

اس پر نشانہ لگایا ہے تو حدیث مذکور کی بنا پر یہیت لازم ہے، چاہے اس کو اس کے مسلمان ہونے کا علم ہو یا نہ ہو، اور اگر اس نے عیدہ اس کو مارنا نہیں چاہا بلکہ اس نے کافروں کی صف کی طرف نشانہ لگایا اور مسلمان کو لگ گیا تو اس پر یہیت نہیں ہے۔

پہلے حکم (یہیت کے ترجمہ) کی علت یہ ہے کہ مسم کے قتل کا حرام حرم ہے، اور ہلکے قتل کو ترک کر دینا جائز ہے چنانچہ امام کو حق ہے کہ مسلمانوں کے منہ کے لئے قیدیوں کو قتل نہ کرے اس لئے مسم کو قتل سے بچنے کے لئے ہلکے قتل ترک کرنا جلی ہوگا، اور یوں کہ مسم کے قتل کے نقصانات کافر کے قتل کے فائدہ سے زیادہ ہیں (۱)۔

۶۹- مالکیہ کے نزدیک اس مسئلہ میں ہمیں کچھ نہیں مانا، سوائے اس کے جو، سوقی نے غیل کے قول "وای نقر صوا بمسلم" پر تہرہ کرتے ہوئے کہا ہے، سوقی نے کہا ہے کہ اگر وہ مسلمانوں کے مال و سہاب کو ڈھال بنالیں تب بھی ان سے جنگ جاری رکھی جائے گی، اور ان کو چھوڑ نہیں جائے گا، اور مناسب یہ ہے کہ ضائع شدہ مال کی قیمت کا ضمانت لوگوں پر ہو، یوں نے ہلکے کو نشانہ بنایا، یہ ایسا ہی ہے جیسے کوئی بچہ کو مارے، بچے سے بچائے کے لئے شتی سے (ساتھ) چینگ، یوں کہ اس دنوں کا سب مشق ک نجات کے لئے مال کا نصف ہے (۲)۔

مسلمان قیدیوں پر بعض شرعی احکام کی تطبیق کے حدود:
مال غنیمت میں قیدی کا حق:

۱- غنیمت کو محفوظ جگہ پہنچانے سے پہلے ہی جو گرفتار ہو جائے اس

کا اس غنیمت میں حق ہوگا جو اس کی گرفتاری سے پہلے حاصل ہو چکی تھی، شرطیکہ اس کے زندہ ہونے کا علم ہو یا قید سے چھوٹ کر بھاگ آئے، اس لئے کہ غنیمت میں اس کا حق ثابت ہے، اور گرفتار ہو جانے سے اس کی اہلیت ختم نہیں ہوتی، کیوں کہ غنیمت کے محفوظ جگہ پہنچ جانے کے بعد اس کا حق مستحکم ہو گیا ہے، اور اس کی گرفتاری کے بعد مسلمانوں نے جو غنیمت حاصل کی ہے اس میں اس کا حق نہیں ہوگا، کیوں کہ اہل حرب کے ہاتھوں میں گرفتار شخص لشکر کے ساتھ نہ جیتتا ہے اور نہ حکماء، چنانچہ وہ ان کے ساتھ نہ غنیمت کے حصول میں شریک تھا اور نہ اس کو محفوظ مقام تک پہنچانے میں، اور اگر حربیوں کے قبضہ میں اس قیدی کا انجام معلوم نہ ہو تو غنیمت کو تقسیم کر دیا جائے گا، اور اس کے لئے اس کا کوئی حصہ موقوف نہیں رکھا جائے گا، اور پھر غنیمت تقسیم ہونے کے بعد اگر یہ زندہ لوٹ بھی آتا ہے تو اسے کچھ نہیں ملے گا، کیوں کہ جن لوگوں میں غنیمت تقسیم ہو چکی ہے تقسیم کے نتیجہ میں ان کا حق مستحکم ہو چکا ہے اور غنیمت میں ان کی اہلیت اہل ہو چکی ہے، اور اس کا بدیہی نتیجہ یہ ہوگا کہ حق ضعیف اس کی وجہ سے باطل ہو جائے گا، اور حائل کا مذہب ہے کہ اگر وہ بھاگ کر جنگ کے اختتام سے پہلے اس میں شامل ہو جائے تو اس کا حصہ لگے گا، اور ایک قول میں اس کو کچھ نہیں ملے گا، اور اگر غنیمت کو محفوظ مقام پر پہنچانے کے بعد آتا ہے تو اس کے لئے کچھ نہیں ہے (۱)۔

۱- جو غنائم کو دار الحرب سے باہر نکال لے جانے کے بعد یا اس کو فرخت کر، پینے کے بعد گرفتار ہو ہو، اور وہ شخص مسلمانوں کی کسی ضرورت کی خاطر، اور حرب میں روٹا تھا تو اس کا حصہ رکھا جائے گا جس کو آ کر ملے گا، یا اس کی موت متحقق ہو جائے تو اس کے ورثاء اس کو لیں گے، کیونکہ اس کا حق اس مال میں موکد ہو چکا ہے جو

(۱) الغنایہ علی فتح مصر ۲۸۷۔

(۲) حاشیہ المدلول ۱/۲۸۸۔

(۱) اسیر الکبیر مع الشرح ۳۸۳، ۳۸۴، ۳۸۵، ۳۸۶، ۳۸۷۔

دوسری ۷۲-۷۳

و الحرب منتقل ر کے محفوظ کیا جا چکا ہے (۱)۔

بدیہ مجہد میں مذکور ہے کہ قیمت میں جمہور کے نزدیک محامدین کا حق وہ شرطوں میں سے ایک سے لے گا یا تو وہ خود جنگ میں شریک رہا ہو یا جو جنگ رہے تھے اس کی مدد میں شامل تھا (۲)۔ اور اس مسئلہ میں تفصیلی حکام ہے جس کی جگہ ”قیمت“ کی اصطلاح ہے۔

ورثت میں قیدی کا حق اور اس کے مالی تصرفات:

۷۲۔ مسلمان قیدی جو دشمن کی حراست میں ہے اگر اس کی زندگی کا علم ہو تو عام فقہاء کی رائے میں اس کو وراثت ملے گی، یوں کہ کفار تسلط کی بنا پر آزاد لوگوں کے مالک نہیں بنتے البتہ اس قیدی کی آزادی بدتر اور ہے گی، اور دوسروں کے مانند وراثت ہوگا (۳)۔ اسی طرح اس سے زکوٰۃ ساقط نہیں ہوگی، یوں کہ مال میں اس کا تصرف نافذ ہے، اور اس میں مختلف وار کا کوئی اثر نہیں ہوگا (۴)۔ چنانچہ قاضی شریح دشمن کے قبضے میں رہنے والے قیدی کو وراثت قرار دیتے تھے، اور حضرت ابو ہریرہؓ نے نبی ﷺ کا ارشاد ذکر کیا ہے: ”مَنْ تَرَكَ مَالًا فَلَوْ دَنَّهُ“ (۵) (جو کوئی مال چھوڑے گا وہ اس کے ورثہ کو ملے گا)۔ یہ حدیث نے عموم کی روشنی میں جمہور کے قول کی تائید کرتی ہے کہ قیدی کا جب میراث میں حق ہے تو اس کے حصے کو ورثہ کر رکھا جائے گا۔

سعید بن المسیب سے مروی ہے کہ انہوں نے دشمنوں کے قبضہ

(۱) شرح امیر الکبیر ۹۱۳، ۹۱۴۔

(۲) بدیہ مجہد ۳۰۵۔

(۳) ابنی ۱۳۱۔

(۴) المشرع الکبیر مطبوعہ مع ابنی ۳۶۴۔

(۵) حدیث: ”مَنْ تَرَكَ مَالًا فَلَوْ دَنَّهُ...“ کی روایت بخاری اور مسلم نے حضرت ابو ہریرہؓ سے مروی ہے (فتح المبارک ۵۱۵-۵۱۶ طبع الاستیعاب مسند تھیں محمد بن عبد اللہ بن ۱۳۳ طبع عیسیٰ الجلیلی)۔

میں موجود قیدی کو وراثت نہیں ملتا، اور ایک دوسری روایت میں اس سے مروی ہے کہ وراثت ہوگا (۱)۔

۷۳۔ جس مسلم کو دشمن نے قید کر لیا ہے وہ پتہ نہیں ہے کہ وہ زندہ ہے یا مر چکا ہے۔ اور یہ معلوم ہے کہ وہ وراثت میں ہے تو اس کا ایک فوری حکم ہے، اور وہ یہ کہ وہ اپنے حق میں بحالت مانجا جائے گا، چنانچہ اس کا مال وراثت کے طور پر تقسیم نہیں ہوگا اور نہ اس کی بیویوں سے ثانی جائز ہوگی اور غیروں کے حق میں مردہ تصور ہوگا، چنانچہ وہ کسی کا وراثت نہیں بنے گا۔

اور اس کے لئے آئندہ کے لحاظ سے ایک دوسرا حکم ہے، اور وہ یہ کہ ایک مخصوص مدت گزرنے کے بعد اس کی موت کا فیصلہ صادر کر دیا جائے گا (۲)۔ اس طرح اس کا معاملہ مفتوحہ کی طرح ہے، دیکھئے (مفتوحہ) کی اصطلاح۔

۷۴۔ قیدی پر اس کے مالی تصرفات میں وہ سارے احکام لاگو ہوں گے جو دوسروں پر صحت کی حالت میں لاگو ہوتے ہیں، چنانچہ جب تک وہ صحت مند اور دباؤ سے پاک ہے اس کی بیع، اس کا ہبہ اور صدقہ وغیرہ جائز ہیں، حضرت عمر بن عبد اللہؓ نے کہا: میں قیدی کی ہیت، اس کا عتاق (عالم کی آزادی) اور جو تصرف بھی وہ اپنے مال میں کرتا ہے اس کو نافذ قرار دیتا ہوں، الا یہ کہ وہ اپنے دین سے بھر جائے، کیوں کہ وہ اس کا مال ہے، اس میں وہ جو چاہے کر سکتا ہے (۳)۔

لیکن اگر قیدی ایسے مشرکین کے قبضہ میں ہو جو اپنے قیدیوں کے قتل میں مشہور ہوں تو اسے اس مریض کا حکم حاصل ہوگا جو

(۱) بیئاد المبارک شرح صحیح بخاری ۵۲۳، ۵۲۴ طبع ماق ۱۳۲۶ھ فتح المبارک ۲۹/۱۲ طبع الاستیعاب۔

(۲) البحر المرقوم ۱۳۶۵ طبع اول المشرع الکبیر مع ابنی ۶۷۷۔

(۳) بیئاد المبارک ۵۲۷۔

اسری ۷۷-۷۸

کہا: ہوستا ہے عورت کو بچہ کا طعہ نہس جانے تو وہ (غلام بن کر) اس کے پاس رو جائے گا، تو انہوں نے کہا: یہ بھی وجہ ہے۔
سوانح کہتے ہیں: قیدی کے نصرانی ہونے کا علم ہو جائے یمن یہ نہ معلوم ہوئے کہ اس نے اپنی مرضی سے (اسلام چھوڑا ہے) یا دباؤ میں آکر تو اس کی بیوی عدت گزارے گی، اور اس کے ماں کو وقف قرار دیا جائے گا، اور اس پر مرتد کا حکم لگایا جائے گا، اور اگر گواہوں کے ذریعہ اس پر زبردستی یا جانا ثابت ہو جائے تو پتی بیویوں و رماں کے معاملہ میں مسلمانوں کی طرح ہوگا (۲)۔
اس کی تفصیل اصطلاح (اکراہ) اور (روت) میں ہے۔

قیدی کے ساتھ زبردستی کرنا اور اس سے کام لینا:

۷۸- کفار اگر قیدی کو کفر پر مجبور کر دیں لیکن اس کا قلب ایمان پر مہمسن ہے تو اس کی بیوی اس سے طلعہ نہیں ہوگی، اور یہ مسلمانوں سے ملنے والی میراث میں اپنے حق سے محروم نہیں ہوگا، اور نہ اس کی میراث میں مسلمان اپنے حق سے محروم ہوں گے، اور اگر اسے قزیر کا گوشت کھانے اور کنیسہ جانے پر مجبور کیا جائے اور وہ بیٹا کر لے تو ضرورت کے قاعدہ کے مد نظر اس کے لئے اس میں گنجائش ہے (۳)، اور اگر اس کو کسی مسلمان کے قتل پر مجبور کریں تو اس کے لئے یہ کرنا جائز نہیں ہوگا، اسی طرح اس کو اس کی جارت نہیں ہے کہ وہ اس پر مدتی راستہ کو تھامے جس سے دشمن ہمارے جنگ بازوں تک پہنچ جائیں، اور نہ ہی دشمنوں کے ساتھ جنگ میں شرکت کی اجازت ہے، یہ حکم ائمہ علماء کے ہر ایک ہے۔ از قی وغیرہ نے اس کی اجازت

کے امام کا ساتھ لوگوں تک نہیں پہنچا (۱)، اور انہوں نے بھا کی اثر ایک مسم قیدی و ہرے مسم قیدی کو قتل روئے تو اس پر (قتل خطا میں) کفار کے ملو کوئی و ہری تیج و حسب نہیں ہے، یہ امام اہل حنیفہ کے ہر ایک ہے، وجہ یہ ہے کہ قید کے بعد ان کے ماتھوں میں غلبہ ہونے سے وہ اس کا تابع ہو چکا ہے، انہی لئے ان کے مقیم ہونے پر مقیم ہو جائے گا اور ان کے سفر کی پہنچ مسافر ہو جائے گا، اور کفار قتل خطا کے ساتھ مخصوص ہے قتل عمد میں کفار نہیں ہے اور اس پر اثرات کی مزہبوتی رہے گی، صاحبین قتل عمد اور خطا و ہوں میں دیت کے لازم کے بھی قائل ہیں، اس لئے کہ جان کی عصمت قید کے جاری ہونے کی وجہ سے باطل نہیں ہوتی، ورنہ قتل کے تہ ہونے کی وجہ یہ ہے کہ ورنہ کفر میں مسلمانوں کی قوت و شوکت نہیں ہے، اور دیت اس کے اس مال میں واجب ہوگی جو دار الاسلام میں ہے (۲)۔

قیدیوں کے نکاح:

۷۷- امام احمد بن حنبل کا ظاہر کلام بتاتا ہے کہ قیدی جب تک قید ہے اس کے سے نکاح حلال نہیں ہے، اور یہی روئے کا قول ہے، اور حسن سے مشرکیں کے ملو تے میں قیدی کی ثانی کو نہ دانا ہے، وجہ یہ ہے کہ قیدی کو جب ملا ہوگی تو اس کی غلام بن جائے گی، اور اس کا بھی اطمینان نہیں کہ کد میں سے کوئی اس کی عورت کے ساتھ ملے کرے، ایک قیدی کے بارے میں جس کے ساتھ اس کی بیوی شریہ لی گئی ہو، امام احمد سے سوال کیا گیا کہ کیا وہ اس سے ملے رہتا ہے؟ تو انہوں نے کہا: وہ جیسے ملے گا، ہوستا ہے کہ اس کے ماہ و دن کا کوئی آدمی اس سے ملے کر رہا ہو، اثرم کہتے ہیں کہ میں نے ان سے

(۱) انبی ۱۰/۵۱۱۔

(۲) حوالہ لکھنؤ مطبوعہ حاشیہ سوابہ الجلیل ۲۸۵/۶۔

(۳) لام ۴۶۸۔

(۱) مسودہ ۱۰۰، ۱۰۱، ۱۰۲، ۱۰۳، ۱۰۴، ۱۰۵، ۱۰۶، ۱۰۷، ۱۰۸، ۱۰۹، ۱۱۰، ۱۱۱، ۱۱۲، ۱۱۳، ۱۱۴، ۱۱۵، ۱۱۶، ۱۱۷، ۱۱۸، ۱۱۹، ۱۲۰، ۱۲۱، ۱۲۲، ۱۲۳، ۱۲۴، ۱۲۵، ۱۲۶، ۱۲۷، ۱۲۸، ۱۲۹، ۱۳۰، ۱۳۱، ۱۳۲، ۱۳۳، ۱۳۴، ۱۳۵، ۱۳۶، ۱۳۷، ۱۳۸، ۱۳۹، ۱۴۰، ۱۴۱، ۱۴۲، ۱۴۳، ۱۴۴، ۱۴۵، ۱۴۶، ۱۴۷، ۱۴۸، ۱۴۹، ۱۵۰، ۱۵۱، ۱۵۲، ۱۵۳، ۱۵۴، ۱۵۵، ۱۵۶، ۱۵۷، ۱۵۸، ۱۵۹، ۱۶۰، ۱۶۱، ۱۶۲، ۱۶۳، ۱۶۴، ۱۶۵، ۱۶۶، ۱۶۷، ۱۶۸، ۱۶۹، ۱۷۰، ۱۷۱، ۱۷۲، ۱۷۳، ۱۷۴، ۱۷۵، ۱۷۶، ۱۷۷، ۱۷۸، ۱۷۹، ۱۸۰، ۱۸۱، ۱۸۲، ۱۸۳، ۱۸۴، ۱۸۵، ۱۸۶، ۱۸۷، ۱۸۸، ۱۸۹، ۱۹۰، ۱۹۱، ۱۹۲، ۱۹۳، ۱۹۴، ۱۹۵، ۱۹۶، ۱۹۷، ۱۹۸، ۱۹۹، ۲۰۰، ۲۰۱، ۲۰۲، ۲۰۳، ۲۰۴، ۲۰۵، ۲۰۶، ۲۰۷، ۲۰۸، ۲۰۹، ۲۱۰، ۲۱۱، ۲۱۲، ۲۱۳، ۲۱۴، ۲۱۵، ۲۱۶، ۲۱۷، ۲۱۸، ۲۱۹، ۲۲۰، ۲۲۱، ۲۲۲، ۲۲۳، ۲۲۴، ۲۲۵، ۲۲۶، ۲۲۷، ۲۲۸، ۲۲۹، ۲۳۰، ۲۳۱، ۲۳۲، ۲۳۳، ۲۳۴، ۲۳۵، ۲۳۶، ۲۳۷، ۲۳۸، ۲۳۹، ۲۴۰، ۲۴۱، ۲۴۲، ۲۴۳، ۲۴۴، ۲۴۵، ۲۴۶، ۲۴۷، ۲۴۸، ۲۴۹، ۲۵۰، ۲۵۱، ۲۵۲، ۲۵۳، ۲۵۴، ۲۵۵، ۲۵۶، ۲۵۷، ۲۵۸، ۲۵۹، ۲۶۰، ۲۶۱، ۲۶۲، ۲۶۳، ۲۶۴، ۲۶۵، ۲۶۶، ۲۶۷، ۲۶۸، ۲۶۹، ۲۷۰، ۲۷۱، ۲۷۲، ۲۷۳، ۲۷۴، ۲۷۵، ۲۷۶، ۲۷۷، ۲۷۸، ۲۷۹، ۲۸۰، ۲۸۱، ۲۸۲، ۲۸۳، ۲۸۴، ۲۸۵، ۲۸۶، ۲۸۷، ۲۸۸، ۲۸۹، ۲۹۰، ۲۹۱، ۲۹۲، ۲۹۳، ۲۹۴، ۲۹۵، ۲۹۶، ۲۹۷، ۲۹۸، ۲۹۹، ۳۰۰، ۳۰۱، ۳۰۲، ۳۰۳، ۳۰۴، ۳۰۵، ۳۰۶، ۳۰۷، ۳۰۸، ۳۰۹، ۳۱۰، ۳۱۱، ۳۱۲، ۳۱۳، ۳۱۴، ۳۱۵، ۳۱۶، ۳۱۷، ۳۱۸، ۳۱۹، ۳۲۰، ۳۲۱، ۳۲۲، ۳۲۳، ۳۲۴، ۳۲۵، ۳۲۶، ۳۲۷، ۳۲۸، ۳۲۹، ۳۳۰، ۳۳۱، ۳۳۲، ۳۳۳، ۳۳۴، ۳۳۵، ۳۳۶، ۳۳۷، ۳۳۸، ۳۳۹، ۳۴۰، ۳۴۱، ۳۴۲، ۳۴۳، ۳۴۴، ۳۴۵، ۳۴۶، ۳۴۷، ۳۴۸، ۳۴۹، ۳۵۰، ۳۵۱، ۳۵۲، ۳۵۳، ۳۵۴، ۳۵۵، ۳۵۶، ۳۵۷، ۳۵۸، ۳۵۹، ۳۶۰، ۳۶۱، ۳۶۲، ۳۶۳، ۳۶۴، ۳۶۵، ۳۶۶، ۳۶۷، ۳۶۸، ۳۶۹، ۳۷۰، ۳۷۱، ۳۷۲، ۳۷۳، ۳۷۴، ۳۷۵، ۳۷۶، ۳۷۷، ۳۷۸، ۳۷۹، ۳۸۰، ۳۸۱، ۳۸۲، ۳۸۳، ۳۸۴، ۳۸۵، ۳۸۶، ۳۸۷، ۳۸۸، ۳۸۹، ۳۹۰، ۳۹۱، ۳۹۲، ۳۹۳، ۳۹۴، ۳۹۵، ۳۹۶، ۳۹۷، ۳۹۸، ۳۹۹، ۴۰۰، ۴۰۱، ۴۰۲، ۴۰۳، ۴۰۴، ۴۰۵، ۴۰۶، ۴۰۷، ۴۰۸، ۴۰۹، ۴۱۰، ۴۱۱، ۴۱۲، ۴۱۳، ۴۱۴، ۴۱۵، ۴۱۶، ۴۱۷، ۴۱۸، ۴۱۹، ۴۲۰، ۴۲۱، ۴۲۲، ۴۲۳، ۴۲۴، ۴۲۵، ۴۲۶، ۴۲۷، ۴۲۸، ۴۲۹، ۴۳۰، ۴۳۱، ۴۳۲، ۴۳۳، ۴۳۴، ۴۳۵، ۴۳۶، ۴۳۷، ۴۳۸، ۴۳۹، ۴۴۰، ۴۴۱، ۴۴۲، ۴۴۳، ۴۴۴، ۴۴۵، ۴۴۶، ۴۴۷، ۴۴۸، ۴۴۹، ۴۵۰، ۴۵۱، ۴۵۲، ۴۵۳، ۴۵۴، ۴۵۵، ۴۵۶، ۴۵۷، ۴۵۸، ۴۵۹، ۴۶۰، ۴۶۱، ۴۶۲، ۴۶۳، ۴۶۴، ۴۶۵، ۴۶۶، ۴۶۷، ۴۶۸، ۴۶۹، ۴۷۰، ۴۷۱، ۴۷۲، ۴۷۳، ۴۷۴، ۴۷۵، ۴۷۶، ۴۷۷، ۴۷۸، ۴۷۹، ۴۸۰، ۴۸۱، ۴۸۲، ۴۸۳، ۴۸۴، ۴۸۵، ۴۸۶، ۴۸۷، ۴۸۸، ۴۸۹، ۴۹۰، ۴۹۱، ۴۹۲، ۴۹۳، ۴۹۴، ۴۹۵، ۴۹۶، ۴۹۷، ۴۹۸، ۴۹۹، ۵۰۰، ۵۰۱، ۵۰۲، ۵۰۳، ۵۰۴، ۵۰۵، ۵۰۶، ۵۰۷، ۵۰۸، ۵۰۹، ۵۱۰، ۵۱۱، ۵۱۲، ۵۱۳، ۵۱۴، ۵۱۵، ۵۱۶، ۵۱۷، ۵۱۸، ۵۱۹، ۵۲۰، ۵۲۱، ۵۲۲، ۵۲۳، ۵۲۴، ۵۲۵، ۵۲۶، ۵۲۷، ۵۲۸، ۵۲۹، ۵۳۰، ۵۳۱، ۵۳۲، ۵۳۳، ۵۳۴، ۵۳۵، ۵۳۶، ۵۳۷، ۵۳۸، ۵۳۹، ۵۴۰، ۵۴۱، ۵۴۲، ۵۴۳، ۵۴۴، ۵۴۵، ۵۴۶، ۵۴۷، ۵۴۸، ۵۴۹، ۵۵۰، ۵۵۱، ۵۵۲، ۵۵۳، ۵۵۴، ۵۵۵، ۵۵۶، ۵۵۷، ۵۵۸، ۵۵۹، ۵۶۰، ۵۶۱، ۵۶۲، ۵۶۳، ۵۶۴، ۵۶۵، ۵۶۶، ۵۶۷، ۵۶۸، ۵۶۹، ۵۷۰، ۵۷۱، ۵۷۲، ۵۷۳، ۵۷۴، ۵۷۵، ۵۷۶، ۵۷۷، ۵۷۸، ۵۷۹، ۵۸۰، ۵۸۱، ۵۸۲، ۵۸۳، ۵۸۴، ۵۸۵، ۵۸۶، ۵۸۷، ۵۸۸، ۵۸۹، ۵۹۰، ۵۹۱، ۵۹۲، ۵۹۳، ۵۹۴، ۵۹۵، ۵۹۶، ۵۹۷، ۵۹۸، ۵۹۹، ۶۰۰، ۶۰۱، ۶۰۲، ۶۰۳، ۶۰۴، ۶۰۵، ۶۰۶، ۶۰۷، ۶۰۸، ۶۰۹، ۶۱۰، ۶۱۱، ۶۱۲، ۶۱۳، ۶۱۴، ۶۱۵، ۶۱۶، ۶۱۷، ۶۱۸، ۶۱۹، ۶۲۰، ۶۲۱، ۶۲۲، ۶۲۳، ۶۲۴، ۶۲۵، ۶۲۶، ۶۲۷، ۶۲۸، ۶۲۹، ۶۳۰، ۶۳۱، ۶۳۲، ۶۳۳، ۶۳۴، ۶۳۵، ۶۳۶، ۶۳۷، ۶۳۸، ۶۳۹، ۶۴۰، ۶۴۱، ۶۴۲، ۶۴۳، ۶۴۴، ۶۴۵، ۶۴۶، ۶۴۷، ۶۴۸، ۶۴۹، ۶۵۰، ۶۵۱، ۶۵۲، ۶۵۳، ۶۵۴، ۶۵۵، ۶۵۶، ۶۵۷، ۶۵۸، ۶۵۹، ۶۶۰، ۶۶۱، ۶۶۲، ۶۶۳، ۶۶۴، ۶۶۵، ۶۶۶، ۶۶۷، ۶۶۸، ۶۶۹، ۶۷۰، ۶۷۱، ۶۷۲، ۶۷۳، ۶۷۴، ۶۷۵، ۶۷۶، ۶۷۷، ۶۷۸، ۶۷۹، ۶۸۰، ۶۸۱، ۶۸۲، ۶۸۳، ۶۸۴، ۶۸۵، ۶۸۶، ۶۸۷، ۶۸۸، ۶۸۹، ۶۹۰، ۶۹۱، ۶۹۲، ۶۹۳، ۶۹۴، ۶۹۵، ۶۹۶، ۶۹۷، ۶۹۸، ۶۹۹، ۷۰۰، ۷۰۱، ۷۰۲، ۷۰۳، ۷۰۴، ۷۰۵، ۷۰۶، ۷۰۷، ۷۰۸، ۷۰۹، ۷۱۰، ۷۱۱، ۷۱۲، ۷۱۳، ۷۱۴، ۷۱۵، ۷۱۶، ۷۱۷، ۷۱۸، ۷۱۹، ۷۲۰، ۷۲۱، ۷۲۲، ۷۲۳، ۷۲۴، ۷۲۵، ۷۲۶، ۷۲۷، ۷۲۸، ۷۲۹، ۷۳۰، ۷۳۱، ۷۳۲، ۷۳۳، ۷۳۴، ۷۳۵، ۷۳۶، ۷۳۷، ۷۳۸، ۷۳۹، ۷۴۰، ۷۴۱، ۷۴۲، ۷۴۳، ۷۴۴، ۷۴۵، ۷۴۶، ۷۴۷، ۷۴۸، ۷۴۹، ۷۵۰، ۷۵۱، ۷۵۲، ۷۵۳، ۷۵۴، ۷۵۵، ۷۵۶، ۷۵۷، ۷۵۸، ۷۵۹، ۷۶۰، ۷۶۱، ۷۶۲، ۷۶۳، ۷۶۴، ۷۶۵، ۷۶۶، ۷۶۷، ۷۶۸، ۷۶۹، ۷۷۰، ۷۷۱، ۷۷۲، ۷۷۳، ۷۷۴، ۷۷۵، ۷۷۶، ۷۷۷، ۷۷۸، ۷۷۹، ۷۸۰، ۷۸۱، ۷۸۲، ۷۸۳، ۷۸۴، ۷۸۵، ۷۸۶، ۷۸۷، ۷۸۸، ۷۸۹، ۷۹۰، ۷۹۱، ۷۹۲، ۷۹۳، ۷۹۴، ۷۹۵، ۷۹۶، ۷۹۷، ۷۹۸، ۷۹۹، ۸۰۰، ۸۰۱، ۸۰۲، ۸۰۳، ۸۰۴، ۸۰۵، ۸۰۶، ۸۰۷، ۸۰۸، ۸۰۹، ۸۱۰، ۸۱۱، ۸۱۲، ۸۱۳، ۸۱۴، ۸۱۵، ۸۱۶، ۸۱۷، ۸۱۸، ۸۱۹، ۸۲۰، ۸۲۱، ۸۲۲، ۸۲۳، ۸۲۴، ۸۲۵، ۸۲۶، ۸۲۷، ۸۲۸، ۸۲۹، ۸۳۰، ۸۳۱، ۸۳۲، ۸۳۳، ۸۳۴، ۸۳۵، ۸۳۶، ۸۳۷، ۸۳۸، ۸۳۹، ۸۴۰، ۸۴۱، ۸۴۲، ۸۴۳، ۸۴۴، ۸۴۵، ۸۴۶، ۸۴۷، ۸۴۸، ۸۴۹، ۸۵۰، ۸۵۱، ۸۵۲، ۸۵۳، ۸۵۴، ۸۵۵، ۸۵۶، ۸۵۷، ۸۵۸، ۸۵۹، ۸۶۰، ۸۶۱، ۸۶۲، ۸۶۳، ۸۶۴، ۸۶۵، ۸۶۶، ۸۶۷، ۸۶۸، ۸۶۹، ۸۷۰، ۸۷۱، ۸۷۲، ۸۷۳، ۸۷۴، ۸۷۵، ۸۷۶، ۸۷۷، ۸۷۸، ۸۷۹، ۸۸۰، ۸۸۱، ۸۸۲، ۸۸۳، ۸۸۴، ۸۸۵، ۸۸۶، ۸۸۷، ۸۸۸، ۸۸۹، ۸۹۰، ۸۹۱، ۸۹۲، ۸۹۳، ۸۹۴، ۸۹۵، ۸۹۶، ۸۹۷، ۸۹۸، ۸۹۹، ۹۰۰، ۹۰۱، ۹۰۲، ۹۰۳، ۹۰۴، ۹۰۵، ۹۰۶، ۹۰۷، ۹۰۸، ۹۰۹، ۹۱۰، ۹۱۱، ۹۱۲، ۹۱۳، ۹۱۴، ۹۱۵، ۹۱۶، ۹۱۷، ۹۱۸، ۹۱۹، ۹۲۰، ۹۲۱، ۹۲۲، ۹۲۳، ۹۲۴، ۹۲۵، ۹۲۶، ۹۲۷، ۹۲۸، ۹۲۹، ۹۳۰، ۹۳۱، ۹۳۲، ۹۳۳، ۹۳۴، ۹۳۵، ۹۳۶، ۹۳۷، ۹۳۸، ۹۳۹، ۹۴۰، ۹۴۱، ۹۴۲، ۹۴۳، ۹۴۴، ۹۴۵، ۹۴۶، ۹۴۷، ۹۴۸، ۹۴۹، ۹۵۰، ۹۵۱، ۹۵۲، ۹۵۳، ۹۵۴، ۹۵۵، ۹۵۶، ۹۵۷، ۹۵۸، ۹۵۹، ۹۶۰، ۹۶۱، ۹۶۲، ۹۶۳، ۹۶۴، ۹۶۵، ۹۶۶، ۹۶۷، ۹۶۸، ۹۶۹، ۹۷۰، ۹۷۱، ۹۷۲، ۹۷۳، ۹۷۴، ۹۷۵، ۹۷۶، ۹۷۷، ۹۷۸، ۹۷۹، ۹۸۰، ۹۸۱، ۹۸۲، ۹۸۳، ۹۸۴، ۹۸۵، ۹۸۶، ۹۸۷، ۹۸۸، ۹۸۹، ۹۹۰، ۹۹۱، ۹۹۲، ۹۹۳، ۹۹۴، ۹۹۵، ۹۹۶، ۹۹۷، ۹۹۸، ۹۹۹، ۱۰۰۰، ۱۰۰۱، ۱۰۰۲، ۱۰۰۳، ۱۰۰۴، ۱۰۰۵، ۱۰۰۶، ۱۰۰۷، ۱۰۰۸، ۱۰۰۹، ۱۰۱۰، ۱۰۱۱، ۱۰۱۲، ۱۰۱۳، ۱۰۱۴، ۱۰۱۵، ۱۰۱۶، ۱۰۱۷، ۱۰۱۸، ۱۰۱۹، ۱۰۲۰، ۱۰۲۱، ۱۰۲۲، ۱۰۲۳، ۱۰۲۴، ۱۰۲۵، ۱۰۲۶، ۱۰۲۷، ۱۰۲۸، ۱۰۲۹، ۱۰۳۰، ۱۰۳۱، ۱۰۳۲، ۱۰۳۳، ۱۰۳۴، ۱۰۳۵، ۱۰۳۶، ۱۰۳۷، ۱۰۳۸، ۱۰۳۹، ۱۰۴۰، ۱۰۴۱، ۱۰۴۲، ۱۰۴۳، ۱۰۴۴، ۱۰۴۵، ۱۰۴۶، ۱۰۴۷، ۱۰۴۸، ۱۰۴۹، ۱۰۵۰، ۱۰۵۱، ۱۰۵۲، ۱۰۵۳، ۱۰۵۴، ۱۰۵۵، ۱۰۵۶، ۱۰۵۷، ۱۰۵۸، ۱۰۵۹، ۱۰۶۰، ۱۰۶۱، ۱۰۶۲، ۱۰۶۳، ۱۰۶۴، ۱۰۶۵، ۱۰۶۶، ۱۰۶۷، ۱۰۶۸، ۱۰۶۹، ۱۰۷۰، ۱۰۷۱، ۱۰۷۲، ۱۰۷۳، ۱۰۷۴، ۱۰۷۵، ۱۰۷۶، ۱۰۷۷، ۱۰۷۸، ۱۰۷۹، ۱۰۸۰، ۱۰۸۱، ۱۰۸۲، ۱۰۸۳، ۱۰۸۴، ۱۰۸۵، ۱۰۸۶، ۱۰۸۷، ۱۰۸۸، ۱۰۸۹، ۱۰۹۰، ۱۰۹۱، ۱۰۹۲، ۱۰۹۳، ۱۰۹۴، ۱۰۹۵، ۱۰۹۶، ۱۰۹۷، ۱۰۹۸، ۱۰۹۹، ۱۱۰۰، ۱۱۰۱، ۱۱۰۲، ۱۱۰۳، ۱۱۰۴، ۱۱۰۵، ۱۱۰۶، ۱۱۰۷، ۱۱۰۸، ۱۱۰۹، ۱۱۱۰، ۱۱۱۱، ۱۱۱۲، ۱۱۱۳، ۱۱۱۴، ۱۱۱۵، ۱۱۱۶، ۱۱۱۷، ۱۱۱۸، ۱۱۱۹، ۱۱۲۰، ۱۱۲۱، ۱۱۲۲، ۱۱۲۳، ۱۱۲۴، ۱۱۲۵، ۱۱۲۶، ۱۱۲۷، ۱۱۲۸، ۱۱۲۹، ۱۱۳۰، ۱۱۳۱، ۱۱۳۲، ۱۱۳۳، ۱۱۳۴، ۱۱۳۵، ۱۱۳۶، ۱۱۳۷، ۱۱۳۸، ۱۱۳۹، ۱۱۴۰، ۱۱۴۱، ۱۱۴۲، ۱۱۴۳، ۱۱۴۴، ۱۱۴۵، ۱۱۴۶، ۱۱۴۷، ۱۱۴۸، ۱۱۴۹، ۱۱۵۰، ۱۱۵۱، ۱۱۵۲، ۱۱۵۳، ۱۱۵۴، ۱۱۵۵، ۱۱۵۶، ۱۱۵۷، ۱۱۵۸، ۱۱۵۹، ۱۱۶۰، ۱۱۶۱، ۱۱۶۲، ۱۱۶۳، ۱۱۶۴، ۱۱۶۵، ۱۱۶۶، ۱۱۶۷، ۱۱۶۸، ۱۱۶۹، ۱۱۷۰، ۱۱۷۱، ۱۱۷۲، ۱۱۷۳، ۱۱۷۴، ۱۱۷۵، ۱۱۷۶، ۱۱۷۷، ۱۱۷۸، ۱۱۷۹، ۱۱۸۰، ۱۱۸۱، ۱۱۸۲، ۱۱۸۳، ۱۱۸۴، ۱۱۸۵، ۱۱۸۶، ۱۱۸۷، ۱۱۸۸، ۱۱۸۹، ۱۱۹۰، ۱۱۹۱، ۱۱۹۲، ۱۱۹۳، ۱۱۹۴، ۱۱۹۵، ۱۱۹۶، ۱۱۹۷، ۱۱۹۸، ۱۱۹۹، ۱۲۰۰، ۱۲۰۱، ۱۲۰۲، ۱۲۰۳، ۱۲۰۴، ۱۲۰۵، ۱۲۰۶، ۱۲۰۷، ۱۲۰۸، ۱۲۰۹، ۱۲۱۰، ۱۲۱۱، ۱۲۱۲، ۱۲۱۳، ۱۲۱۴، ۱۲۱۵، ۱۲۱۶، ۱۲۱۷، ۱۲۱۸، ۱۲۱۹، ۱۲۲۰، ۱۲۲۱، ۱۲۲۲، ۱۲۲۳، ۱۲۲۴، ۱۲۲۵، ۱۲۲۶، ۱۲۲۷، ۱۲۲۸، ۱۲۲۹، ۱۲۳۰، ۱۲۳۱، ۱۲۳۲، ۱۲۳۳، ۱۲۳۴، ۱۲۳۵، ۱۲۳۶، ۱۲۳۷، ۱۲۳۸، ۱۲۳۹، ۱۲۴۰، ۱۲۴۱، ۱۲۴۲، ۱۲۴۳، ۱۲۴۴، ۱۲۴۵، ۱۲۴۶، ۱۲۴۷، ۱۲۴۸، ۱۲۴۹، ۱۲۵۰، ۱۲۵۱، ۱۲۵۲، ۱۲۵۳، ۱۲۵۴، ۱۲۵۵، ۱۲۵۶، ۱۲۵۷، ۱۲۵۸، ۱۲۵۹، ۱۲۶۰، ۱۲۶۱، ۱۲۶۲، ۱۲۶۳، ۱۲۶۴، ۱۲۶۵، ۱۲۶۶، ۱۲۶۷، ۱۲۶۸، ۱۲۶۹، ۱۲۷۰، ۱۲۷۱، ۱۲۷۲، ۱۲۷۳، ۱۲۷۴، ۱۲۷۵، ۱۲۷۶، ۱۲۷۷، ۱۲۷۸، ۱۲۷۹، ۱۲۸۰، ۱۲۸۱، ۱۲۸۲، ۱۲۸۳، ۱۲۸۴، ۱۲۸۵، ۱۲۸۶، ۱۲۸۷، ۱۲۸۸، ۱۲۸۹، ۱۲۹۰، ۱۲۹۱، ۱۲۹۲، ۱۲۹۳، ۱۲۹۴، ۱۲۹۵، ۱۲۹۶، ۱۲۹۷، ۱۲۹۸، ۱۲۹۹، ۱۳۰۰، ۱۳۰۱، ۱۳۰۲، ۱۳۰۳، ۱۳۰۴، ۱۳۰۵، ۱۳۰۶، ۱۳۰۷، ۱۳۰۸، ۱۳۰۹، ۱۳۱۰، ۱۳۱۱، ۱۳۱۲، ۱۳۱۳، ۱۳۱۴، ۱۳۱۵، ۱۳۱۶، ۱۳۱۷، ۱۳۱۸، ۱۳۱۹، ۱۳۲۰، ۱۳۲۱، ۱۳۲۲، ۱۳۲۳، ۱۳۲۴، ۱۳۲۵، ۱۳۲۶، ۱۳۲۷، ۱۳۲۸، ۱۳۲۹، ۱۳۳۰، ۱۳۳۱، ۱۳۳۲، ۱۳۳۳، ۱۳۳۴، ۱۳۳۵، ۱۳۳۶، ۱۳۳۷، ۱۳۳۸، ۱۳۳۹، ۱۳۴۰، ۱۳۴۱، ۱۳۴۲، ۱۳۴۳، ۱۳۴۴، ۱۳۴۵، ۱۳۴۶، ۱۳۴۷، ۱۳۴۸، ۱۳۴۹، ۱۳۵۰، ۱۳۵۱، ۱۳۵۲، ۱۳۵۳، ۱۳۵۴، ۱۳۵۵، ۱۳۵۶، ۱۳۵۷، ۱۳۵۸، ۱۳۵۹، ۱۳۶۰، ۱۳۶۱، ۱۳۶۲، ۱۳۶۳، ۱۳۶۴، ۱۳۶۵، ۱۳۶۶، ۱۳۶۷، ۱۳۶۸، ۱۳۶

دی ہے یکن مالک اور ابن القاسم نے اس سے منع کیا ہے (۱)۔
اس کی تفصیل ص ۷۲ (۱) میں ہے۔

قیدی کی طرف سے مان دیا جاتا، ر خود اس کو مان دیتا:
۷۹- حنفیہ کے نزدیک قیدی کی طرف سے مان دیا جانا درست نہیں
ہے، کیونکہ اس کا مان دینا مسلمانوں کی ہمدردی کی خاطر نہیں ہوتا
بلکہ بے ذلتی مقصد کے لئے ہوتا ہے تاکہ دشمنوں سے نجات پالے،
اور اس لئے کہ قیدی کو اپنی جان کی فکر ہے، یمن اور دولہ قیدی کو
مان دیتے ہیں اور قیدی ان کو تو یہ ان کے درمیان کا معاملہ ہے، اور
اسے چاہئے کہ جب تک دولہ کا پاس ملاحظہ جس مدھی اس کا
خیر رکھے، ورنہ اس کے مال کی پوری نذرے۔ یوں کہ مدہنی و امت
کی حد تک متم میں یا جانتا ہے، اور اس کے لئے ان سے وقار کی
عہد کیا ہے، اس طرح اس کی حیثیت اس شخص کی طرح ہوجاتی ہے جو
مان لے کر ان کے دار میں ہو، اس خیال کا اظہار لیث لے لیا
ہے (۲)، اور مالکیہ، شافعیہ اور حنابلہ میں سے ایک لے اس شرط
کے ساتھ ان کی موافقت کی ہے کہ وہ قیدی جیل میں ہو یا بیڑیوں میں
جکڑ ہو، کیوں کہ وہ مجبور ہے، اور شافعیہ نے اس شخص کو جو اپنے
گرفتی کرنے والے کو مان دے مجبور کا حکم دیا ہے، اور کہا ہے کہ اس
کی مان فاسد ہے (۳)، میں جب قیدی جس "ریزیوں سے آ رہا"
دروہ و سے پاک ہو تو اس کی مان صحیح ہے، یہ تک شافعیہ سے مناسبت
کی ہے کہ "اسیر اللہ" (یعنی وہ قیدی جس کو کافروں نے اپنے ملک
میں کھونٹے پھرنے کے لئے آڑو چھوڑ رکھا ہو اور ملک سے باہر جانے

پر پابندی ہو) کی مان صحیح ہے، ماوردی نے کہا: جس کو اس نے مان
دی ہے وہ صرف اس کے علاقے میں ماموں رہے گا، دوسری جگہ
نہیں، مگر یہ کہ واضح طور پر دوسری جگہوں میں بھی مان کی صراحت کر
ے (۱)۔ اہلب سے دریافت کیا گیا کہ ایک آدمی مسلمانوں کے لشکر
سے الگ ہو جاتا ہے اور دشمن اس کو قید کر جاتا ہے، اور جب مسلمان
اس کو دشمن سے طلب کرتے ہیں تو دشمن مسلمان قیدی سے کہتا ہے کہ تم
میں مان دے، اور وہ اس کو مان دے دیتا ہے تو اہلب نے (جو ب
میں) کہا: اگر وہ بے خوف ہو کر مان دیتا ہے تو جائز ہے، ورنہ اگر اس
کا خطرہ محسوس کر کے ان کو مان دیتا ہے تو یہ جائز نہیں ہے، ورنہ اس
سلسلے میں یہ کاتول کامل اعتبار ہوگا (۲)۔

اس قیدی نے دباؤ کے بغیر مان دی ہے تو ان قدر اس کی مان
کی صحت کی وجہ یہ کہتے ہیں کہ یہ اس حدیث کے عموم میں داخل ہے
جس کو امام مسلم نے اپنی سند سے ذکر کیا ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے
فرمایا: "ذمة المسلمين واحقة بسعی بها ادماهم"
(مسلمانوں کا عہد ایک ہوتا ہے، ان کا ادنیٰ سے ادنیٰ بھی اس
کے لئے سعی کرتا ہے)، اور یہ وجہ بھی ہے کہ وہ با اختیار اور مکلف
مسلم ہے (۳)۔

حالت سفر میں اسیر کی نماز، اس کا بھاگ ٹکنا، اور قید کے
ختم ہونے کے اسباب:

۸۰- کافروں کے قبضے میں قیدی مسلمان کے موقع ملنے پر قید سے

(۱) فتح البواب ۱/۲۶۱، جامعہ المحمل ۵/۲۰۵، شرح ابو ۵/۱۳۲۔

(۲) راجع الاکلیل ۳/۶۱۔

(۳) انہی ۱۰/۳۳۳، حاشیہ "ذمة المسلمين"..... کی روایت سے مسلم نے
اعض سے مرفوعاً کی ہے (صحیح مسلم ترمذی محمد بن حنفیہ رحمہ اللہ ۱۰/۹۹۸، فتح البواب
۱/۲۶۱)۔

(۱) راجع الاکلیل مطبوعہ دارالکتاب، ۳/۸۹۔

(۲) شرح اسیر الکبیر ۲/۲۸۱، تبیین الحقائق ۳/۲۳۷، فتح البواب ۵/۲۰۵، شرح الباقی
۵/۲۸۸، اہلب، الاکلیل ۳/۶۱، فتح البواب ۱/۲۶۱، انہی ۱۰/۳۳۳۔

(۳) بجزیر ۳/۱۹۵۔

نہ اس کا عزم رکھتا ہو اور کفار اس کو لے کر ایسی جگہ مقیم ہوں جہاں اتنی مدت تک اس کا قیام کا ارادہ ہے جس کو اقامت مانا جاتا ہے اور اس کے بعد نماز قصر نہیں کی جاتی، تو اس کے لئے نماز کا اتمام لازم ہے، یوں کہ وہاں کے ماکھوں میں مغلوب ہے، اس لئے اس کے حق میں بھی اس (ہاتھوں) کی نیت غرہ اقامت کا اعتبار ہوگا، خواہ یہ کی نیت نہ ہو، اور اگر یہ اس سے چھوٹ کر بھی گناہ ہے، اور غرہ کی حالت میں اس کی مارہ فیہ وہیں ایک مہینہ صبر سے گزار دیتا ہے، تو نماز کو قصر کرے گا اس سے کہ وہاں سے ہر پیار ہے، تو سب تک وہ وہاں سے نہ جائے، اور اگر اس کے لئے اقامت قائل نہیں ہے گا۔

اس کی تفصیل کا مقدم معذرت (صلاة المسافر) ہے۔

۸۱- پٹے گزر چکا ہے کہ قید نام کے فیصلہ سے ختم ہو جاتی ہے تو وہ وہ فیصلہ قتل کا ہو، یا قید نام کا، یا دیوانہ چھوڑے کا ہو، یا مال لے کر یا قیدیوں کے بدلے میں چھوڑے کا ہو، جیسے کہ امام کے کسی فیصلہ سے پٹے قیدی کی موت کی وجہ سے قید ختم ہو جاتی ہے، نیز قیدی کے بھی گ جانے کی وجہ سے بھی قید ختم ہو جاتی ہے، کامانی کہتے ہیں کہ اس حفاظت کے ساتھ دارالاسلام پہنچانے سے پہلے کوئی قیدی بھی گ جاتا ہے، اور بچے لوگوں میں جاتا ہے تو وہ وہاں آ کر رہ جاتا ہے، اور اس کی قید ختم ہو جائے گی، اور وہ خیمت کا حصہ باقی نہیں رہے گا، کیوں کہ وہاں اسلام، لوہ کا حق اس وقت تک مستحکم نہیں ہوتا جب تک حقیقت اس پر قبضہ نہ ہو جائے، اور یہاں میں ہو پایا (۲)۔

۸۲- فقہاء کی صراحت ہے کہ مسلمان قیدیوں کو اگر کسی طرح موقع ملے، اور ان کی (قید میں) موجودگی سے اسلام کے فروغ کی امید نہ ہو

تو قیدی کی اہمیت سے نجات پانے کے لئے ضرور واجب ہے، اور بعض فقہاء نے وجوب کے لئے یہ قید گاہ ہے کہ وہاں پر کھل کر عمل کے لئے کارآمد ہو (۱)، لیکن مطالبہ اولیٰ نہیں میں، اور یہ ہے کہ اگر کوئی مسلمان رفقار ہو، اور اس کو بیڑیوں سے اس شرط پر آزاد رکھا گیا کہ وہ دارالحرب میں ہی ایک مخصوص مدت تک رہے گا، اور اس نے شرط مان لی تو اس کو پورا کرنا لازم ہے، اور اس کفر کا حق نہیں ہے کیونکہ حدیث نبوی ہے: "المؤمنون عند شروطهم" (۲) (مسلمان اپنی شرطوں کے پابند ہیں)، اور اگر اس کو اس شرط کے ساتھ چھوڑ گیا کہ وہ ان کے پاس دوبارہ لوٹ آئے گا تو اگر وہ اپنے دین کے انہماک پر قادر ہے تو اس کے لئے وفایا لازم ہے، لیکن اگر عورت ہے تو اس کے

(۱) فتح البواب ۱/۲۷۷، حاشیہ، ج ۱، ص ۲۰۹۔

(۲) حدیث: "المؤمنون عند شروطهم" "کون للفاظ میں ابن ہشیم نے حواہ کی سند سے مرزا ذکر کیا ہے، اور بخاری نے "المؤمنون عند شروطهم" کے الفاظ کے ساتھ اسے تھاپا بیان کیا ہے، ابن حجر نے کہا یہ ابن احادیث میں سے ایک ہے، جس کو بخاری نے شمل سند کے ساتھ کسی مقام پر ذکر نہیں کیا ہے، یہ حدیث عمرو بن عوف بن زنی سے بھی مروی ہے، چنانچہ اس کو اسحاق نے اپنی سند میں کثیر بن محمد بن عمرو بن عوف بن ابیہ بن جندبہ کی سند سے مرثوما ذکر کیا ہے، اور اسی طرح ترمذی نے اس کو اسی سند سے یہ حدیث ترمذی نے کہا یہ حدیث حسن صحیح ہے، مبارکپوری کہتے ہیں کہ ترمذی کی طرف سے اس حدیث کی تصحیح قائل خود ہے، کیونکہ اس کی اسناد میں کثیر بن محمد بن عمرو بن عوف ہے، جو بہت زیادہ ضعیف ہے، اور ابو داؤد اور حاکم نے اس حدیث کو معمر بن ابیہ بن زنی سے ذکر کیا ہے، اور ابن ابی شیبہ کی اسناد میں کثیر بن محمد بن عمرو بن عوف بن ابیہ بن جندبہ کی سند سے اس حدیث کو مرثوما ذکر کیا ہے، شکانی نے کہا کہ قلی نہیں کہ زہر بحث احادیث اور اس کے طرق ایک دوسرے کی تائید کرتے ہیں، اس لئے کہ اگر وہ متن جس پر یہ سب مجتمع ہیں حسن معاً چاہئے (فتح الباری ۳/۵۱۳-۵۱۴، ص ۲۵۲، ص ۲۵۳، ص ۲۵۴، ص ۲۵۵، ص ۲۵۶، ص ۲۵۷، ص ۲۵۸، ص ۲۵۹، ص ۲۶۰، ص ۲۶۱، ص ۲۶۲، ص ۲۶۳، ص ۲۶۴، ص ۲۶۵، ص ۲۶۶، ص ۲۶۷، ص ۲۶۸، ص ۲۶۹، ص ۲۷۰، ص ۲۷۱، ص ۲۷۲، ص ۲۷۳، ص ۲۷۴، ص ۲۷۵، ص ۲۷۶، ص ۲۷۷، ص ۲۷۸، ص ۲۷۹، ص ۲۸۰، ص ۲۸۱، ص ۲۸۲، ص ۲۸۳، ص ۲۸۴، ص ۲۸۵، ص ۲۸۶، ص ۲۸۷، ص ۲۸۸، ص ۲۸۹، ص ۲۹۰، ص ۲۹۱، ص ۲۹۲، ص ۲۹۳، ص ۲۹۴، ص ۲۹۵، ص ۲۹۶، ص ۲۹۷، ص ۲۹۸، ص ۲۹۹، ص ۳۰۰، ص ۳۰۱، ص ۳۰۲، ص ۳۰۳، ص ۳۰۴، ص ۳۰۵، ص ۳۰۶، ص ۳۰۷، ص ۳۰۸، ص ۳۰۹، ص ۳۱۰، ص ۳۱۱، ص ۳۱۲، ص ۳۱۳، ص ۳۱۴، ص ۳۱۵، ص ۳۱۶، ص ۳۱۷، ص ۳۱۸، ص ۳۱۹، ص ۳۲۰، ص ۳۲۱، ص ۳۲۲، ص ۳۲۳، ص ۳۲۴، ص ۳۲۵، ص ۳۲۶، ص ۳۲۷، ص ۳۲۸، ص ۳۲۹، ص ۳۳۰، ص ۳۳۱، ص ۳۳۲، ص ۳۳۳، ص ۳۳۴، ص ۳۳۵، ص ۳۳۶، ص ۳۳۷، ص ۳۳۸، ص ۳۳۹، ص ۳۴۰، ص ۳۴۱، ص ۳۴۲، ص ۳۴۳، ص ۳۴۴، ص ۳۴۵، ص ۳۴۶، ص ۳۴۷، ص ۳۴۸، ص ۳۴۹، ص ۳۵۰، ص ۳۵۱، ص ۳۵۲، ص ۳۵۳، ص ۳۵۴، ص ۳۵۵، ص ۳۵۶، ص ۳۵۷، ص ۳۵۸، ص ۳۵۹، ص ۳۶۰، ص ۳۶۱، ص ۳۶۲، ص ۳۶۳، ص ۳۶۴، ص ۳۶۵، ص ۳۶۶، ص ۳۶۷، ص ۳۶۸، ص ۳۶۹، ص ۳۷۰، ص ۳۷۱، ص ۳۷۲، ص ۳۷۳، ص ۳۷۴، ص ۳۷۵، ص ۳۷۶، ص ۳۷۷، ص ۳۷۸، ص ۳۷۹، ص ۳۸۰، ص ۳۸۱، ص ۳۸۲، ص ۳۸۳، ص ۳۸۴، ص ۳۸۵، ص ۳۸۶، ص ۳۸۷، ص ۳۸۸، ص ۳۸۹، ص ۳۹۰، ص ۳۹۱، ص ۳۹۲، ص ۳۹۳، ص ۳۹۴، ص ۳۹۵، ص ۳۹۶، ص ۳۹۷، ص ۳۹۸، ص ۳۹۹، ص ۴۰۰، ص ۴۰۱، ص ۴۰۲، ص ۴۰۳، ص ۴۰۴، ص ۴۰۵، ص ۴۰۶، ص ۴۰۷، ص ۴۰۸، ص ۴۰۹، ص ۴۱۰، ص ۴۱۱، ص ۴۱۲، ص ۴۱۳، ص ۴۱۴، ص ۴۱۵، ص ۴۱۶، ص ۴۱۷، ص ۴۱۸، ص ۴۱۹، ص ۴۲۰، ص ۴۲۱، ص ۴۲۲، ص ۴۲۳، ص ۴۲۴، ص ۴۲۵، ص ۴۲۶، ص ۴۲۷، ص ۴۲۸، ص ۴۲۹، ص ۴۳۰، ص ۴۳۱، ص ۴۳۲، ص ۴۳۳، ص ۴۳۴، ص ۴۳۵، ص ۴۳۶، ص ۴۳۷، ص ۴۳۸، ص ۴۳۹، ص ۴۴۰، ص ۴۴۱، ص ۴۴۲، ص ۴۴۳، ص ۴۴۴، ص ۴۴۵، ص ۴۴۶، ص ۴۴۷، ص ۴۴۸، ص ۴۴۹، ص ۴۵۰، ص ۴۵۱، ص ۴۵۲، ص ۴۵۳، ص ۴۵۴، ص ۴۵۵، ص ۴۵۶، ص ۴۵۷، ص ۴۵۸، ص ۴۵۹، ص ۴۶۰، ص ۴۶۱، ص ۴۶۲، ص ۴۶۳، ص ۴۶۴، ص ۴۶۵، ص ۴۶۶، ص ۴۶۷، ص ۴۶۸، ص ۴۶۹، ص ۴۷۰، ص ۴۷۱، ص ۴۷۲، ص ۴۷۳، ص ۴۷۴، ص ۴۷۵، ص ۴۷۶، ص ۴۷۷، ص ۴۷۸، ص ۴۷۹، ص ۴۸۰، ص ۴۸۱، ص ۴۸۲، ص ۴۸۳، ص ۴۸۴، ص ۴۸۵، ص ۴۸۶، ص ۴۸۷، ص ۴۸۸، ص ۴۸۹، ص ۴۹۰، ص ۴۹۱، ص ۴۹۲، ص ۴۹۳، ص ۴۹۴، ص ۴۹۵، ص ۴۹۶، ص ۴۹۷، ص ۴۹۸، ص ۴۹۹، ص ۵۰۰، ص ۵۰۱، ص ۵۰۲، ص ۵۰۳، ص ۵۰۴، ص ۵۰۵، ص ۵۰۶، ص ۵۰۷، ص ۵۰۸، ص ۵۰۹، ص ۵۱۰، ص ۵۱۱، ص ۵۱۲، ص ۵۱۳، ص ۵۱۴، ص ۵۱۵، ص ۵۱۶، ص ۵۱۷، ص ۵۱۸، ص ۵۱۹، ص ۵۲۰، ص ۵۲۱، ص ۵۲۲، ص ۵۲۳، ص ۵۲۴، ص ۵۲۵، ص ۵۲۶، ص ۵۲۷، ص ۵۲۸، ص ۵۲۹، ص ۵۳۰، ص ۵۳۱، ص ۵۳۲، ص ۵۳۳، ص ۵۳۴، ص ۵۳۵، ص ۵۳۶، ص ۵۳۷، ص ۵۳۸، ص ۵۳۹، ص ۵۴۰، ص ۵۴۱، ص ۵۴۲، ص ۵۴۳، ص ۵۴۴، ص ۵۴۵، ص ۵۴۶، ص ۵۴۷، ص ۵۴۸، ص ۵۴۹، ص ۵۵۰، ص ۵۵۱، ص ۵۵۲، ص ۵۵۳، ص ۵۵۴، ص ۵۵۵، ص ۵۵۶، ص ۵۵۷، ص ۵۵۸، ص ۵۵۹، ص ۵۶۰، ص ۵۶۱، ص ۵۶۲، ص ۵۶۳، ص ۵۶۴، ص ۵۶۵، ص ۵۶۶، ص ۵۶۷، ص ۵۶۸، ص ۵۶۹، ص ۵۷۰، ص ۵۷۱، ص ۵۷۲، ص ۵۷۳، ص ۵۷۴، ص ۵۷۵، ص ۵۷۶، ص ۵۷۷، ص ۵۷۸، ص ۵۷۹، ص ۵۸۰، ص ۵۸۱، ص ۵۸۲، ص ۵۸۳، ص ۵۸۴، ص ۵۸۵، ص ۵۸۶، ص ۵۸۷، ص ۵۸۸، ص ۵۸۹، ص ۵۹۰، ص ۵۹۱، ص ۵۹۲، ص ۵۹۳، ص ۵۹۴، ص ۵۹۵، ص ۵۹۶، ص ۵۹۷، ص ۵۹۸، ص ۵۹۹، ص ۶۰۰، ص ۶۰۱، ص ۶۰۲، ص ۶۰۳، ص ۶۰۴، ص ۶۰۵، ص ۶۰۶، ص ۶۰۷، ص ۶۰۸، ص ۶۰۹، ص ۶۱۰، ص ۶۱۱، ص ۶۱۲، ص ۶۱۳، ص ۶۱۴، ص ۶۱۵، ص ۶۱۶، ص ۶۱۷، ص ۶۱۸، ص ۶۱۹، ص ۶۲۰، ص ۶۲۱، ص ۶۲۲، ص ۶۲۳، ص ۶۲۴، ص ۶۲۵، ص ۶۲۶، ص ۶۲۷، ص ۶۲۸، ص ۶۲۹، ص ۶۳۰، ص ۶۳۱، ص ۶۳۲، ص ۶۳۳، ص ۶۳۴، ص ۶۳۵، ص ۶۳۶، ص ۶۳۷، ص ۶۳۸، ص ۶۳۹، ص ۶۴۰، ص ۶۴۱، ص ۶۴۲، ص ۶۴۳، ص ۶۴۴، ص ۶۴۵، ص ۶۴۶، ص ۶۴۷، ص ۶۴۸، ص ۶۴۹، ص ۶۵۰، ص ۶۵۱، ص ۶۵۲، ص ۶۵۳، ص ۶۵۴، ص ۶۵۵، ص ۶۵۶، ص ۶۵۷، ص ۶۵۸، ص ۶۵۹، ص ۶۶۰، ص ۶۶۱، ص ۶۶۲، ص ۶۶۳، ص ۶۶۴، ص ۶۶۵، ص ۶۶۶، ص ۶۶۷، ص ۶۶۸، ص ۶۶۹، ص ۶۷۰، ص ۶۷۱، ص ۶۷۲، ص ۶۷۳، ص ۶۷۴، ص ۶۷۵، ص ۶۷۶، ص ۶۷۷، ص ۶۷۸، ص ۶۷۹، ص ۶۸۰، ص ۶۸۱، ص ۶۸۲، ص ۶۸۳، ص ۶۸۴، ص ۶۸۵، ص ۶۸۶، ص ۶۸۷، ص ۶۸۸، ص ۶۸۹، ص ۶۹۰، ص ۶۹۱، ص ۶۹۲، ص ۶۹۳، ص ۶۹۴، ص ۶۹۵، ص ۶۹۶، ص ۶۹۷، ص ۶۹۸، ص ۶۹۹، ص ۷۰۰، ص ۷۰۱، ص ۷۰۲، ص ۷۰۳، ص ۷۰۴، ص ۷۰۵، ص ۷۰۶، ص ۷۰۷، ص ۷۰۸، ص ۷۰۹، ص ۷۱۰، ص ۷۱۱، ص ۷۱۲، ص ۷۱۳، ص ۷۱۴، ص ۷۱۵، ص ۷۱۶، ص ۷۱۷، ص ۷۱۸، ص ۷۱۹، ص ۷۲۰، ص ۷۲۱، ص ۷۲۲، ص ۷۲۳، ص ۷۲۴، ص ۷۲۵، ص ۷۲۶، ص ۷۲۷، ص ۷۲۸، ص ۷۲۹، ص ۷۳۰، ص ۷۳۱، ص ۷۳۲، ص ۷۳۳، ص ۷۳۴، ص ۷۳۵، ص ۷۳۶، ص ۷۳۷، ص ۷۳۸، ص ۷۳۹، ص ۷۴۰، ص ۷۴۱، ص ۷۴۲، ص ۷۴۳، ص ۷۴۴، ص ۷۴۵، ص ۷۴۶، ص ۷۴۷، ص ۷۴۸، ص ۷۴۹، ص ۷۵۰، ص ۷۵۱، ص ۷۵۲، ص ۷۵۳، ص ۷۵۴، ص ۷۵۵، ص ۷۵۶، ص ۷۵۷، ص ۷۵۸، ص ۷۵۹، ص ۷۶۰، ص ۷۶۱، ص ۷۶۲، ص ۷۶۳، ص ۷۶۴، ص ۷۶۵، ص ۷۶۶، ص ۷۶۷، ص ۷۶۸، ص ۷۶۹، ص ۷۷۰، ص ۷۷۱، ص ۷۷۲، ص ۷۷۳، ص ۷۷۴، ص ۷۷۵، ص ۷۷۶، ص ۷۷۷، ص ۷۷۸، ص ۷۷۹، ص ۷۸۰، ص ۷۸۱، ص ۷۸۲، ص ۷۸۳، ص ۷۸۴، ص ۷۸۵، ص ۷۸۶، ص ۷۸۷، ص ۷۸۸، ص ۷۸۹، ص ۷۹۰، ص ۷۹۱، ص ۷۹۲، ص ۷۹۳، ص ۷۹۴، ص ۷۹۵، ص ۷۹۶، ص ۷۹۷، ص ۷۹۸، ص ۷۹۹، ص ۸۰۰، ص ۸۰۱، ص ۸۰۲، ص ۸۰۳، ص ۸۰۴، ص ۸۰۵، ص ۸۰۶، ص ۸۰۷، ص ۸۰۸، ص ۸۰۹، ص ۸۱۰، ص ۸۱۱، ص ۸۱۲، ص ۸۱۳، ص ۸۱۴، ص ۸۱۵، ص ۸۱۶، ص ۸۱۷، ص ۸۱۸، ص ۸۱۹، ص ۸۲۰، ص ۸۲۱، ص ۸۲۲، ص ۸۲۳، ص ۸۲۴، ص ۸۲۵، ص ۸۲۶، ص ۸۲۷، ص ۸۲۸، ص ۸۲۹، ص ۸۳۰، ص ۸۳۱، ص ۸۳۲، ص ۸۳۳، ص ۸۳۴، ص ۸۳۵، ص ۸۳۶، ص ۸۳۷، ص ۸۳۸، ص ۸۳۹، ص ۸۴۰، ص ۸۴۱، ص ۸۴۲، ص ۸۴۳، ص ۸۴۴، ص ۸۴۵، ص ۸۴۶، ص ۸۴۷، ص ۸۴۸، ص ۸۴۹، ص ۸۵۰، ص ۸۵۱، ص ۸۵۲، ص ۸۵۳، ص ۸۵۴، ص ۸۵۵، ص ۸۵۶، ص ۸۵۷، ص ۸۵۸، ص ۸۵۹، ص ۸۶۰، ص ۸۶۱، ص ۸۶۲، ص ۸۶۳، ص ۸۶۴، ص ۸۶۵، ص ۸۶۶، ص ۸۶۷، ص ۸۶۸، ص ۸۶۹، ص ۸۷۰، ص ۸۷۱، ص ۸۷۲، ص ۸۷۳، ص ۸۷۴، ص ۸۷۵، ص ۸۷۶، ص ۸۷۷، ص ۸۷۸، ص ۸۷۹، ص ۸۸۰، ص ۸۸۱، ص ۸۸۲، ص ۸۸۳، ص ۸۸۴، ص ۸۸۵، ص ۸۸۶، ص ۸۸۷، ص ۸۸۸، ص ۸۸۹، ص ۸۹۰، ص ۸۹۱، ص ۸۹۲، ص ۸۹۳، ص ۸۹۴، ص ۸۹۵، ص ۸۹۶، ص ۸۹۷، ص ۸۹۸، ص ۸۹۹، ص ۹۰۰، ص ۹۰۱، ص ۹۰۲، ص ۹۰۳، ص ۹۰۴، ص ۹۰۵، ص ۹۰۶، ص ۹۰۷، ص ۹۰۸، ص ۹۰۹، ص ۹۱۰، ص ۹۱۱، ص ۹۱۲، ص ۹۱۳، ص ۹۱۴، ص ۹۱۵، ص ۹۱۶، ص ۹۱۷، ص ۹۱۸، ص ۹۱۹، ص ۹۲۰، ص ۹۲۱، ص ۹۲۲، ص ۹۲۳، ص ۹۲۴، ص ۹۲۵، ص ۹۲۶، ص ۹۲۷، ص ۹۲۸، ص ۹۲۹، ص ۹۳۰، ص ۹۳۱، ص ۹۳۲، ص ۹۳۳، ص ۹۳۴، ص ۹۳۵، ص ۹۳۶، ص ۹۳۷، ص ۹۳۸، ص ۹۳۹، ص ۹۴۰، ص ۹۴۱، ص ۹۴۲، ص ۹۴۳، ص ۹۴۴، ص ۹۴۵، ص ۹۴۶، ص ۹۴۷، ص ۹۴۸، ص ۹۴۹، ص ۹۵۰، ص ۹۵۱، ص ۹۵۲، ص ۹۵۳، ص ۹۵۴، ص ۹۵۵، ص ۹۵۶، ص ۹۵۷، ص ۹۵۸، ص ۹۵۹، ص ۹۶۰، ص ۹۶۱، ص ۹۶۲، ص ۹۶۳، ص ۹۶۴، ص ۹۶۵، ص ۹۶۶، ص ۹۶۷، ص ۹۶۸، ص ۹۶۹، ص ۹۷۰، ص ۹۷۱، ص ۹۷۲، ص ۹۷۳، ص ۹۷۴، ص ۹۷۵، ص ۹۷۶، ص ۹۷۷، ص ۹۷۸، ص ۹۷۹، ص ۹۸۰، ص ۹۸۱، ص ۹۸۲، ص ۹۸۳، ص ۹۸۴، ص ۹۸۵، ص ۹۸۶، ص ۹۸۷، ص ۹۸۸، ص ۹۸۹، ص ۹۹۰، ص ۹۹۱، ص ۹۹۲، ص ۹۹۳، ص ۹۹۴، ص ۹۹۵، ص ۹۹۶، ص ۹۹۷، ص ۹۹۸، ص ۹۹۹، ص ۱۰۰۰، ص ۱۰۰۱، ص ۱۰۰۲، ص ۱۰۰۳، ص ۱۰۰۴، ص ۱۰۰۵، ص ۱۰۰۶، ص ۱۰۰۷، ص ۱۰۰۸، ص ۱۰۰۹، ص ۱۰۱۰، ص ۱۰۱۱، ص ۱۰۱۲، ص ۱۰۱۳، ص ۱۰۱۴، ص ۱۰۱۵، ص ۱۰۱۶، ص ۱۰۱۷، ص ۱۰۱۸، ص ۱۰۱۹، ص ۱۰۲۰، ص ۱۰۲۱، ص ۱۰۲۲، ص ۱۰۲۳، ص ۱۰۲۴، ص ۱۰۲۵، ص ۱۰۲۶، ص ۱۰۲۷، ص ۱۰۲۸، ص ۱۰۲۹، ص ۱۰۳۰، ص ۱۰۳۱، ص ۱۰۳۲، ص ۱۰۳۳، ص ۱۰۳۴، ص ۱۰۳۵، ص ۱۰۳۶، ص ۱۰۳۷، ص ۱۰۳۸، ص ۱۰۳۹، ص ۱۰۴۰، ص ۱۰۴۱، ص ۱۰۴۲، ص ۱۰۴۳، ص ۱۰۴۴، ص ۱۰۴۵، ص ۱۰۴۶، ص ۱۰۴۷، ص ۱۰۴۸، ص ۱۰۴۹، ص ۱۰۵۰، ص ۱۰۵۱، ص ۱۰۵۲، ص ۱۰۵۳، ص ۱۰۵۴، ص ۱۰۵۵، ص ۱۰۵۶، ص ۱۰۵۷، ص ۱۰۵۸، ص ۱۰۵۹، ص ۱۰۶۰، ص ۱۰۶۱، ص ۱۰۶۲، ص ۱۰۶۳، ص ۱۰۶۴، ص ۱۰۶۵، ص ۱۰۶۶، ص ۱۰۶۷، ص ۱۰۶۸، ص ۱۰۶۹، ص ۱۰۷۰، ص ۱۰۷۱، ص ۱۰۷۲، ص ۱۰۷۳، ص ۱۰۷۴، ص ۱۰۷۵، ص ۱۰۷۶، ص ۱۰۷۷، ص ۱۰۷۸، ص ۱۰۷۹، ص ۱۰۸۰، ص ۱۰۸۱، ص ۱۰۸۲، ص ۱۰۸۳، ص ۱۰۸۴، ص ۱۰۸۵، ص ۱۰۸۶، ص ۱۰۸۷، ص ۱۰۸۸، ص ۱۰۸۹، ص ۱۰۹۰، ص ۱۰۹۱، ص ۱۰۹۲، ص ۱۰۹۳، ص ۱۰۹۴، ص ۱۰۹۵، ص ۱۰۹۶، ص ۱۰۹۷، ص ۱۰۹۸، ص ۱۰۹۹، ص ۱۱۰۰، ص ۱۱۰۱، ص ۱۱۰۲، ص ۱۱۰۳، ص ۱۱۰۴، ص ۱۱۰۵، ص ۱۱۰۶، ص ۱۱۰۷، ص ۱۱۰۸، ص ۱۱۰۹، ص ۱۱۱۰، ص ۱۱۱۱، ص ۱۱۱۲، ص ۱۱۱۳، ص ۱۱۱۴، ص ۱۱۱۵، ص ۱۱۱۶، ص ۱۱۱۷، ص ۱۱۱۸، ص ۱۱۱۹، ص ۱۱۲۰، ص ۱۱۲۱، ص ۱۱۲۲، ص ۱۱۲۳، ص ۱۱۲۴، ص ۱۱۲۵، ص ۱۱۲۶، ص ۱۱۲۷، ص ۱۱۲۸، ص ۱۱۲۹، ص ۱۱۳۰، ص ۱۱۳۱، ص ۱۱۳۲، ص ۱۱۳۳، ص ۱۱۳۴، ص ۱۱۳۵، ص ۱۱۳۶، ص ۱۱۳۷، ص ۱۱۳۸، ص ۱۱۳۹، ص ۱۱۴۰، ص ۱۱۴۱، ص ۱۱۴۲، ص ۱۱۴۳، ص ۱۱۴۴، ص ۱۱۴۵، ص ۱۱۴۶، ص ۱۱۴۷، ص ۱۱۴۸، ص ۱۱۴۹، ص ۱۱۵۰، ص ۱۱۵۱، ص ۱۱۵۲، ص ۱۱۵۳، ص ۱۱۵۴، ص ۱۱۵۵، ص ۱۱۵۶، ص ۱۱۵۷، ص ۱۱۵۸، ص ۱۱۵۹، ص ۱۱۶۰، ص ۱۱۶۱، ص ۱۱۶۲، ص ۱۱۶۳، ص ۱۱۶۴، ص ۱۱۶۵، ص ۱۱۶۶، ص ۱۱۶۷، ص ۱۱۶۸، ص ۱۱۶۹، ص ۱۱۷۰، ص ۱۱۷۱، ص ۱۱۷۲، ص ۱۱۷۳، ص ۱۱۷۴، ص ۱۱۷۵، ص ۱۱۷۶، ص ۱۱۷۷، ص ۱۱۷۸، ص ۱۱۷۹، ص ۱۱۸۰، ص ۱۱۸۱، ص ۱۱۸۲، ص ۱۱۸۳، ص ۱۱۸۴، ص ۱۱۸۵، ص ۱۱۸۶، ص ۱۱۸۷، ص ۱۱۸۸، ص ۱۱۸۹، ص ۱۱۹۰، ص ۱۱۹۱، ص ۱۱۹۲، ص ۱۱۹۳، ص ۱۱۹۴، ص ۱۱۹۵، ص ۱۱۹۶، ص ۱۱۹۷، ص ۱۱۹۸، ص ۱۱۹۹، ص ۱۲۰۰، ص ۱۲۰۱، ص ۱۲۰۲، ص ۱۲۰۳، ص ۱۲۰۴، ص ۱۲۰۵، ص ۱۲۰۶، ص ۱۲۰۷، ص ۱۲۰۸، ص ۱۲۰۹، ص ۱۲۱۰، ص ۱۲۱۱، ص ۱۲۱۲، ص ۱۲۱۳، ص ۱۲۱۴، ص ۱۲۱۵، ص ۱۲۱۶، ص ۱۲۱۷، ص ۱۲۱۸، ص ۱۲۱۹، ص ۱۲۲۰، ص ۱۲۲۱، ص ۱۲۲۲، ص ۱۲۲۳، ص ۱۲۲۴، ص ۱۲۲۵، ص ۱۲۲۶، ص ۱۲۲۷، ص ۱۲۲۸، ص ۱۲۲۹، ص ۱۲۳۰، ص ۱۲۳۱، ص ۱۲۳۲، ص ۱۲۳۳، ص ۱۲۳۴، ص ۱۲۳۵، ص ۱۲۳۶، ص ۱۲۳۷، ص ۱۲۳۸، ص ۱۲۳۹، ص ۱۲۴۰، ص ۱۲۴۱، ص ۱۲۴۲، ص ۱۲۴۳، ص ۱۲۴۴، ص ۱۲۴۵، ص ۱۲۴۶، ص ۱۲۴۷، ص ۱۲۴۸، ص ۱۲۴۹، ص ۱۲۵۰، ص ۱۲۵۱، ص ۱۲۵۲، ص ۱۲۵۳، ص ۱۲۵۴، ص ۱۲۵۵، ص ۱۲۵۶، ص ۱۲۵۷، ص ۱۲۵۸، ص ۱۲۵۹، ص ۱۲۶۰، ص ۱۲۶۱، ص ۱۲۶۲، ص ۱۲۶۳، ص ۱۲۶۴، ص ۱۲۶۵، ص ۱۲۶۶، ص ۱۲۶۷، ص ۱۲۶۸، ص ۱۲۶۹، ص ۱۲۷۰، ص ۱۲۷۱، ص ۱۲۷۲، ص ۱۲۷۳، ص ۱۲۷۴، ص ۱۲۷۵، ص ۱۲۷۶، ص ۱۲۷۷، ص ۱۲۷۸، ص ۱۲۷۹، ص ۱۲۸۰، ص ۱۲۸۱، ص ۱۲۸۲، ص ۱۲۸۳، ص ۱۲۸۴، ص ۱۲۸۵، ص ۱۲۸۶، ص ۱۲۸۷، ص ۱۲۸۸، ص ۱۲۸۹، ص ۱۲۹۰، ص ۱۲۹۱، ص ۱۲۹۲، ص ۱۲۹۳، ص ۱۲۹۴، ص ۱۲۹۵، ص ۱۲۹۶، ص ۱۲۹۷، ص ۱۲۹۸، ص ۱۲۹۹، ص ۱۳۰۰، ص ۱۳۰۱، ص ۱۳۰۲، ص ۱۳۰۳، ص ۱۳۰۴، ص ۱۳۰۵، ص ۱۳۰۶، ص ۱۳۰۷، ص ۱۳۰۸، ص ۱۳۰۹، ص ۱۳۱۰، ص ۱۳۱۱، ص ۱۳۱۲، ص ۱۳۱۳، ص ۱۳۱۴، ص ۱۳۱۵، ص ۱۳۱۶، ص ۱۳۱۷، ص ۱۳۱۸، ص ۱۳۱۹، ص ۱۳۲۰، ص ۱۳۲۱، ص ۱۳۲۲، ص ۱۳۲۳، ص ۱۳۲۴، ص ۱۳۲۵، ص ۱۳۲۶، ص ۱۳۲۷، ص ۱۳۲۸، ص ۱۳۲۹، ص ۱۳۳۰، ص ۱۳۳۱، ص ۱۳۳۲، ص ۱۳۳۳، ص ۱۳۳۴، ص ۱۳۳۵، ص ۱۳۳۶، ص ۱۳۳۷، ص ۱۳۳۸، ص ۱۳۳۹، ص ۱۳۴۰، ص ۱۳۴۱، ص ۱۳۴۲، ص ۱۳۴۳، ص ۱۳۴۴، ص ۱۳۴۵، ص ۱۳۴۶، ص ۱۳۴۷، ص ۱۳۴۸، ص ۱۳۴۹، ص ۱۳۵۰، ص ۱۳۵۱، ص ۱۳۵۲، ص ۱۳۵۳، ص ۱۳۵۴، ص ۱۳۵۵، ص ۱۳۵۶، ص ۱۳۵۷، ص ۱۳۵۸، ص ۱۳۵۹، ص ۱۳۶۰، ص ۱۳۶۱، ص ۱۳۶۲، ص ۱۳۶۳، ص ۱۳۶۴، ص ۱۳۶۵، ص ۱۳۶۶، ص ۱۳۶۷، ص ۱۳۶۸، ص ۱۳۶۹، ص ۱۳۷۰، ص ۱۳۷۱، ص ۱۳۷۲، ص ۱۳۷۳، ص ۱۳۷۴، ص ۱۳

سے لوٹ کر جانا جائز نہیں ہے (۱)۔

اور اس شدت کا رتبہ ہے کہ اگر دشمن قیدی سے اس کی خوشی سے عہد لیتا ہے کہ وہ نہ بھاگے گا ورنہ ان سے خیانت کرے گا۔ تو وہ بھاگ تو جاتا ہے مگر اس کے مایوس میں خیانت نہیں کرتا، مگر اگر وہ وہاں اس سے عہد لے لے یہ یہ کوئی عہد ہے ہی نہیں تو اس کو حق ہے کہ جتن ہوئے سب کا مال لے لے۔ اور جہاں چھڑا کر بھاگ جائے بھی نے بہت اگر انہوں نے اس سے نہ بھاگنے کا عہد لیا ہے تو وہ عہد کو پورا کرے گا (۲)۔

(قیدی کے نذر کی حالت میں) اس کے بچنے کے بعد اگر (نیشن کا) ایک آدمی یا ایک سے زائد اس کا پیچھا کرے اور اس سے زور آزمائی کرے تو اگر وہ اس کے دو مشل یا اس سے کم ہیں تو ان سے ٹکر لینا لازم ہے، ورنہ ان سے مقابلہ آرمی منسوب ہے (۳)۔

اسرۃ

تعریف:

۱- اسرۃ الإنسان: آدمی کا غلام اور اس کے قریبی لوگ ہیں، یہ اس سے بنا ہے جو قوت کا مسموم رکھتا ہے، غلام کو عربی زبان میں "اسرۃ" اس لئے کہا گیا ہے کہ اس سے اس کی قوت باقی ہے، اس طور پر "اسرۃ" آدمی کا غلام اور اس کے اہل خانہ ہیں، اور جو غلام اس نے کہا کہ "اسرۃ" امر، کے پوری رشتہ، رچیں (۱)۔

متعلقہ الفاظ:

۲- لفظ اسرۃ کا قرآن میں نہیں ہوا ہے، اسی طرح فقہاء نے بھی ہماری معلومات کی حد تک اپنی عبارتوں میں اس کا استعمال نہیں کیا ہے، آج کل لفظ "اسرۃ" کا اطلاق مرد، اس کی بیوی اور اس کے ناصول افراد پر ہوتا ہے، نہ تو کوئی رتبہ ہے، اس مفہوم کو فقہاء سابق میں آل، اہل، عیال جیسے الفاظ سے بیان کرتے تھے، مثال کے طور پر نذر ہی مالگی کا قول ہے: من قال "الشيء العائلي" وقف على عيالي، تدخل روحه في العيال" (۲)، (رہنہ) نے کہا کہ فلاں چیز میرے عیال پر وقف ہے تو اس کی بیوی بھی عیال میں شامل ہوگی (۱)۔

(۱) مطالب اور نئی ۳/۵۸۳، الاصاب ۳/۲۰۹۔

(۲) التاج والکلیل ۳/۸۳، حاشیہ المدنی علی المشرع الکبیر ۴/۱۷۹، الفروع ۳/۶۳۸۔

(۳) نہیۃ المحتاج ۸/۸، لا ۸/۸۲، طالع لب علی ای ۲/۵۸۵۔

(۱) لسان العرب، طبع المروس، المصباح المیزان: ۱۷۵ (اسر)۔

(۲) الخواک المدنی ۱/۶۲، طبع مصطفیٰ محمد۔

وہ ابن عابدین میں ہے: "اعلم زوجتہ، وقال، یعنی صاحبی ابی حنیفہ۔ کل من فی عیالہ وبقضہ غیر عمالیکہ" (اہل اس کی بیوی ہے، اور صاحبین نے بہا: اس کے ناموں کو چھوڑ کر وہ سارے لوگ ہیں جو اس کی کنست اور ذمہ داری میں ہیں)، ارشاد باری تعالیٰ ہے: "فَبُجِبْنَا وَانْهَلْنَا أَجْمَعِينَ" (۱) (سو ہم نے نہیں رہے سب کے گھر والوں سب کو نجات دی)۔

اُسٹوانہ

تعریف:

۱- اسطرلاب کا معنی مسجد یا گھر یا اسی قسم کی چیزوں کا ستوں ہے ()،
فقہاء اس لفظ کو اسی معنی میں استعمال کرتے ہیں۔

اجمالی حکم اور بحث کے مقامات:

۲۔ فتوؤں کے درمیان لام کے کھڑے ہونے اور اس کی طرف اشارے کے مارے جانے میں اختلاف ہے، امام ابو حنیفہ اور امام مالک اس کو مکرر دہکتے ہیں اور جمہور کا مذہب عدم کراہت ہے، اس کی تفصیل کتاب اصلاح کے اندر (صلاة الجماعة) کی بحث میں ہے (۲)۔

لین مقتدیوں کے بارے میں فقہاء کا اتفاق ہے کہ اگر ستون صرف کو قطع نہ کرے تو کراہت میں ہے، اس سے کہ اس کی کراہت پر کوئی دلیل نہیں ہے۔ لین اگر صرف کو قطع کرے تو اس میں اختلاف ہے، ممانعت لی۔ دلیل نہ ہونے کی وجہ سے حسب ورنہ لہ اس میں کوئی حرج نہیں سمجھتے، نہ رہا بلکہ اس حدیث کی روشنی میں جس میں ستونوں کے درمیان صف لی ممانعت آتی ہے (۳) اس کو مکرر دہکتے کرتے

(١) لسان الحرب، المجلد ٢، ٢٢٠، جامعته القادسية ١٩٩٣

(۲) انشائیہ / ۴۳۰، ۴۳۷، حاشیہ نمبر ۱۸۲۔

(۳) حضرت عائشہؓ سے بھی اس صنف میں السلوخی، کی روایت ترمذی، شافعی اور ابو داؤد نے عبد الحمید بن محمد سے اسکی چھ روایت کہتے ہیں کہ ایک دفعہ ہم نے ایک حاکم کے پیچھے نماز ادا کی تو لوگوں نے ہمیں مجبور کر دیا اور ہم نے ستونوں کے درمیان نماز پڑھی جب ہم فارغ ہوئے تو اس نے کہا: ”ہذا“

جہاں حکم و رجحان کے مقامات:

۳- (موجودہ دور میں) جس کو نیکی قانون اور پر عمل لا کے نام سے شہرت ہے ایک نئی اصطلاح ہے۔ وہ اس سے مراد ان احکام کا مجموعہ ہے جو یک دہاں کے افراد کے تعلقات کو منظم کرتے ہیں، ان احکام کو فقہاء نے نکاح، طہار، عفت، قسم (عورتوں کی باری)، طلاق، حلف، عدت، طہار، یتام، یتام، حضانہ (پرورش)، رضاع، وصیت، ہر میراث وغیرہ کے باب میں تفصیل سے بیان کیا ہے۔ ہر ان احکام کو ان موضوعات کے تحت دیکھا جاسکتا ہے، نیز (اب، ابن، بنت) وغیرہ عنوانات کے تحت بھی۔

مکملہ جلد ۵/۳۳ طبع سوم بر لاقہ سورۃ الشرحہ ۱۰۷۰۔

ہیں، ہاں گُرمف و ہستونوں کے درمیان کے فاصلہ کے قدر یا اس سے کم ہوتے مگر وہ نہیں ہے (۱)۔
فقہاء نے اس کو بھی ”صدۃ جماعۃ“ میں دیکھا ہے۔

اسفار

تعریف:

۱- اسفار کا ایک معنی لغت میں شُف (کھول دینا ورنہ پون کرنا) ہے، کہا جاتا ہے: ”سفر الصبح و السفر“ یعنی ریشی پھیل گئی، ”اسفر القوم“ (لوگوں نے صبح کی)، ”سفرت المرأة“ (عورت نے اپنا پردہ کھل دیا)۔

فقہاء کے یہاں اسفار کا زیادہ تر ستموں ریشی پھیلنے کے معنی میں ہے (۲)۔ کہا جاتا ہے: ”سفر بالصبح“ صبح کی نماز سفر کے وقت یعنی ریشی پھیل جانے پر پڑھی، تار کی میں ہیں (۳)۔

اجمائی حکم:

۲- جمہور فقہاء کی رائے ہے کہ صبح کی نماز کا حق پُر وقت سفر کے وقت تک ہے (۴)۔ اس لئے کہ مروی ہے: ”ن جبریل علیہ السلام صلی الصبح بالسیبۃ“ حین طبع الفجر، و صبی من العد حین سفر، ثم التفت وقال ھذا وفسک ووقت الانبیاء من قبلک“ (۵) (جبریل علیہ السلام نے نبی ﷺ کو فجر کے وقت میں صبح کی نماز پڑھانے کے لئے بھیجا، جب تک کہ وہ سفر میں تھے، پھر انھوں نے توجہ دے کر فرمایا کہ یہ وقت ہے، پھر انھوں نے فرمایا کہ یہ وقت ہے، پھر انھوں نے فرمایا کہ یہ وقت ہے)۔

(۱) لسان العرب، الکلیات ۱۰۰ (سفر)۔

(۲) جوہر الاکلیل ۱/ ۳۳ طبع دار المعرفۃ، الطبع ۱۰۶۰۔

(۳) المغرب فی ترتیب العرب۔

(۴) جوہر الاکلیل ۱/ ۳۳ نہایت لکھا، ۳۵۳ طبع المکتبۃ الاسلامیہ، المذہب ۱۰۶۰۔

۱۰۶۰ طبع دار المعرفۃ، المذہب ۱۰۶۰، ۳۵۳ طبع المذہب ۱۰۶۰۔

(۵) حدیث: ”ان جبریل علیہ السلام صلی الصبح“ کی روایت میں ہے۔

سنی ۵۵۰ھ، علی عہد رسول اللہ ﷺ (رسول اللہ ﷺ کے عہد میں اس سے ہم پر پڑ کر گئے تھے) نے کہا: حضرت امی کی حدیث میں صحیح ہے، رخصت لا خودی ۴/ ۲۱۱ طبع کردہ المکتبۃ الشریعہ، جامع ۵۵۰/ ۵، ۶۱۱۔

۶۱۱ طبع کردہ مکتبۃ الشریعہ (۱)۔

(۲) المصنف ۴/ ۴۲۰، ۴۳۷، جامعۃ الرسالۃ ۱/ ۳۱۱، ۳۱۲، ۱۰۶۳۔

شرعاً کرے اور اسفار میں ختم کرے اور اس طرح احادیث تھلیس
۱۰۔ شمار دونوں ہی پر ایک وقت عمل پیرا ہو (۱)۔

بحث کے مقامات:

۳-۱۔ شمار فی الصلاۃ پر بحث نماز فجر کے وقت اور اوقات مستحبہ
پر بحث کے وقت ہوئی۔

کی نماز پڑھائی جیسے ہی فجر طلوع ہوئی، اور بعد ازاں اس وقت
پڑھائی جب جلائل سیاح پھر مڑے، کہا کہ یہ آپ ﷺ کا پیر
آپ ﷺ سے پہلے نبی کا وقت ہے۔

حنیث رے ہے کججی نماز میں اسفار تحب ہے۔ مرغ
حضرت رومی و سرہی ج حالت میں یہ تعیدیں (تاریکی میں نماز
کرنے) سے بہتر ہے یوں کہ ہی ﷺ کا ارشاد ہے: "اسفروا
بالصحو" (فجر کی نماز جاملے میں پڑھو) اور ایک روایت میں
ہے: "وردوا بالصحو فانه اعظم للأجر" (۱) (رہتی پہلے فجر
پر صا کرہ اس میں تیرا وہ ہے)۔ ابو ذر غفاریؓ نے نبی ﷺ میں

= ترمذی، ابو داؤد، ابن ماجہ، دارقطنی و حاکم نے حضرت ابن عباسؓ سے مروی
کی ہے ترمذی کے الفاظ ہیں: "أُمنی جبریل عليه السلام عند البيت
موسى، یہاں تک کہ آپ ﷺ نے فرمایا: "تم صلی الصبح حين يوق
بصحر و حرم الطعام على الصائم... ثم صلی الصبح حين
أسبوت، لأرضي، ثم التفت إلي جبريل فقال يا محمد هلما وقت
لأبياء من قبلك، والوقت فيما بين هلمين الواقين" ترمذی نے
کہا: حضرت ابن عباسؓ کی حدیث صحیح ہے اور ابن عبد البرؒ اور دیگر
العربی نے بھی اس کی تصحیح کی ہے شکانی نے کہا اس کی سند میں کچھ لوگ ہیں
جو مختلف ہیں اور اسی منہوم میں اس کی روایت احمد سنائی، ترمذی
ابن حبان اور حاکم نے حضرت جابر بن عبد اللہ سے مروی کی ہے اور اس میں
"یا محمد هلما وقت الأبياء من قبلك" کے الفاظ نہیں ہیں بخاری
نے کہا ہمارے اوقات کے بارے میں یہ صحیح ترین ہے شکانی نے کہا
اس باب میں حضرت ابو ہریرہؓ سے ترمذی اور سنائی میں ایک روایت سند حسن
کے ساتھ ہے اور ابن اسکن اور حاکم نے اس کو صحیح بتلایا ہے اور ترمذی نے
حسن قرار دیا ہے ابو مسلم، ابو داؤد، سنائی، ابو حویرہ اور ابو یوسف کے یہاں یہ
ابو ہریرہ سے ایک روایت ہے اور ترمذی نے کتاب الاطعم میں کہا ہے کہ
بخاری نے اس کو حسن بتلایا ہے (تحتہ الاحوذ ۱/ ۶۲ ص ۶۸ تا ۶۹) کہ
المکتبۃ الشریفہ، طبع دار الفکر ۱۳۸۰ھ طبع دار الفکر ۱۴۰۳ھ

(۲) حدیث: "أسفروا بالصحو...." کی روایت ترمذی، ابو داؤد، سنائی اور ابن
حبان نے حضرت رافع بن خدیج سے مروی کی ہے اور ترمذی کے الفاظ یہ
ہیں: "أسفروا بالصحو فانه اعظم للأجر" ترمذی نے کہا حضرت رافع

= ابن خدیج کی حدیث صحیح ہے اور حافظ نے فتح الباری میں کہا اس کو اصحاب
استن نے روایت کیا ہے اور کئی ایک نے اس کی تصحیح کی ہے (فیض القدير
۱/ ۵۰۸، المکتبۃ التجاریہ ۳۵۶ تحتہ الاحوذ ۱/ ۶۲ ص ۶۸ تا ۶۹) بخاری
کردہ المکتبۃ الشریفہ، جامع اصول ۵۲/ ۵۲ ص ۵۲ کہہ سکتے ہیں، الی۔
(۱) ۳۸ طبع دار المعرفۃ البیروت ۱۳۳ طبع مجلیہ۔

تفصیل اصطلاح ”اجہاض“ میں گزر چکی ہے۔

متعلقہ الفاظ:

الف - زمرہ اول:

۲۔ فقہاء کے نزدیک ہر ایک مفہوم ہے کسی شخص کا دوسرے کے دے میں یا دوسرے کی طرف بننے والے پے حق کو ساقط کرنا یہ ساقط کرنے کا ایک ہے جو اس سے ہر دو کو شخص قاطعات میں بین جو اس کو تملیک کتے ہیں اس کا نام ہے کہ اگر وہی الدین کا مصعب ہے قرض، درکوں، یں کا مالک بنادینا جو اس کے ذمے میں ہے، اور ابن السمعانی نے بیج کی رو اختیار کی ہے، ورنہ ہے کہ وہ قرض خود کے حق میں تملیک ہے، قرض دار کے حق میں اسقاط ہے، اور یہ مفہوم ہر دو قاط (ساقط کرنے سے حاصل ہونے والی برائت) کے مد نظر ہے نہ کہ برائت استیفاء (موصول کرنے سے حاصل ہونے والی برائت) کے لحاظ سے۔

خیال رہے کہ اگر حق کسی کے ذمے میں یا کسی کی طرف نہ ہو جیسے حق شفعہ، تو اس کا ترک ہر اہل نہیں مانا جائے گا بلکہ وہ اسقاط ہے، اور اس طرح واضح ہو جاتا ہے کہ اسقاط اور اہل کے مابین عموم و خصوص من وجه کی نسبت ہے (۱)، البتہ ابن عبد السلام مانگی اہل کو ایک دوسرے لحاظ سے اسقاط سے عام مانتے ہیں، چنانچہ وہ کہتے ہیں: اسقاط متعین چیز میں ہوتا ہے اور اہل اس سے زیادہ عام ہے کیونکہ وہ معین اور غیر معین دونوں میں ہوتا ہے (۲)۔

(۱) المصباح المہیر، لغویۃ لادہ (ری)، المہر فی القواعد ۸۱ تا ۸۲ ص ۸۱
وراء الاوقات کویت، ج ۱، الاکلیل ۲/۴۱۲، اہل پ ۵۵۵، ۵۵۶، ۵۵۷، ۵۵۸، ۵۵۹
انہی ۵۵۹، خشی الاوقات ۲/۵۲۱، مکر ابن جابر ۲/۴۲۷
(۲) الاکلیل ۳/۲۲۶

اسقاط

تعریف:

۱۔ لغت کی رو سے اسقاط کا ایک معنی کرنا اور ذل دینا ہے، کہا جاتا ہے: ”سقط اسمہ من الدیوان“ اس کا نام رجسٹر سے ہار ہوا، یا ”وانسقطت الحامل“ حاملہ عورت نے بچہ کو روایا، اور فقہاء کے قول ”سقط الفرض“ کا مفہوم یہ ہے کہ فرض کا مطالبہ اور اس کا حکم ساقط ہو گیا (۱)۔

ور فقہاء کی اصطلاح میں اسقاط کا مفہوم ہے کسی اور کو مالک یا مستحق بنائے بغیر ملکیت یا حق کا ازالہ، ایسا کرنے سے اس کا مطالبہ ساقط ہو جاتا ہے، اس لئے کہ ساقط ہونے والی چیز ختم ہو رہی ہو جاتی ہے، اور (کسی اور کی طرف) منتقل نہیں ہوتی، اس کی مثال ہے: طلاق دینا، آزادی کرنا، تصاص کی معافی اور قرض سے بری کرنا (۲)، اور دے (کم کرنا) بھی اسقاط کے معنی میں ہے، کیونکہ فقہاء دے کو اسقاط کے معنی میں استعمال کرتے ہیں (۳)، اور اس لفظ کو حاملہ عورت کے حمل گرنے کے بارے میں بھی استعمال کرتے ہیں (۴)، اور اس کی

(۱) المصباح المہیر، لسان العرب ۱۰۷ (مخط)
(۲) لاقتی ۳/۳۳، ۳/۳۴، طبع دار المعرفۃ الخیر ۱۵۲ تا ۱۵۳ ص ۱۵۲
لاوقات کویت، المہر ۳/۵۵۵، شرح خشی الاوقات ۳/۲۲۲
(۳) لغویۃ لادہ (دک)، الاکلیل ابن عبد المہر ۸۱ تا ۸۲ ص ۸۱، شرح خشی الاوقات ۳/۲۲۲
(۴) المہر ۳/۳۳۰

ب۔ صبح:

۳- صبح سم ہے، جو مصاحت ۱۰۰ پانے اور امن کے معنی میں ہے، اور ٹرٹ میں صبح یہ عقدہ معاملہ ہے جو امن اور اختلاف کو ختم کر دیتا ہے، صبح میں بعض حقوق کو ساقط کرنا جاری ہے، خوبہ عالمیہ کو دعویٰ تسلیم ہویا اس سے انکار ہویا اس پر خاموش ہو، اور اگر مل لے کر مصاحت ہو تو یہ صبح معاوضہ ہوگی اسقاط نہیں، اس طرح ان دونوں کے درمیان عموم و خصوص من وجه کی نسبت ہے (۱)۔

ج۔ مقاصد:

۴- کہا جاتا ہے: تفاضل القوم: لوگوں کے ایک دوسرے سے حساب چکا یا یعنی جتنا اس کا دوسرے پر حق تار ہو یا (۲)۔ مقاصد قاط کی ایک مثال ہے اس لئے کہ یہ آئی پر جو، یں ہو تا ہے اس کے مثل ہا، یں قرض، ر سے ساقط کر دیتا ہے، یہ عوض کے ہلے ساقط کرنا ہو، جب کہ مطلق، اسقاط عوض، اور بغیر عوض، دونوں طرح ہوتا ہے، اس طرح مقاصد قاط سے حاصل ہوا (۳)، مقاصد کی کچھ شرطیں ہیں جو اس کے مقام پر سمجھنا جاسکتی ہیں۔

د۔ غفو:

۵- غفو کے معانی میں منام، ساقط کرنا اور ترک مطالبہ شامل ہے، کہا جاتا ہے: غفوت عن فلان، فلاں سے میں نے اپنے حق کے مطالبہ کو ترک کر دیا، اور یہی مفہوم ہے آیت کریمہ "والعافین عن"۔

- (۱) المغرب بسنن العرب: مادہ (صبح)، تعلیوی ۳۰۶/۳، الاختیار ۵۳۵، شرح فتاویٰ دارالافتاء ۲/۲۶۰۔
(۲) المغرب، لسان العرب: مادہ (غف)، (قص)۔
(۳) مجمع الجلیل ۵۲/۳، المحوری فی التواہد ۱/۳۹۱۔

النامس (۱) کا، یعنی لوگوں نے ان کی جو حق تلفیاں کی ہیں اس سے برگزیدہ کرتے ہیں اور ان کا مطالبہ نہیں کرتے (۲)، اس طرح غفو جو ترک حق کے معنی میں مستعمل ہے مفہوم میں قاط کے مساوی ہے، البتہ مطلق غفو اسقاط سے عام ہے کیوں کہ اس کے کئی اور بھی استعمالات ہیں۔

ح۔ تملیک:

۶- تملیک کا معنی ملکیت کو منتقل کرنا اور اپنے سے ہٹا کر کسی دوسرے کو مالک بنادینا، خواہ منتقل کی جانے والی چیز کوئی شے ہو جیسا کہ بیع میں ہوتا ہے، یا نفعیت ہو جیسا کہ اجارہ میں ہوتا ہے، اور نحو عوض کے ہلے ہو جیسا کہ گزر چنا، یا بغیر عوض ہو جیسے ہبہ۔

۷- تملیک اپنے عمومی مفہوم میں اسقاط کے عمومی مفہوم سے مختلف ہے، کیوں کہ تملیک اپنی ملکیت کا ازادہ دوسرے مالک کی طرف ملکیت منتقل کرنے کا نام ہے جب کہ اسقاط صرف ازادہ ہے ملکیت کی منتقلی نہیں، اسی طرح قاط میں کسی کو مالک بھی نہیں بنایا جاتا، بلکہ یہ دونوں بھی کبھی، یں سے بری کرنے میں جمع ہو جاتے ہیں ان لوگوں کے لئے، ایک جوابہ کو تملیک مانتے ہیں جیسے مالکیہ، بعض فقہاء، حنبلیہ اور شافعیہ، اور اسی لئے یہ فقہاء، یں سے بری کرنے میں قبول کرنے کی شرط رکھتے ہیں (۳)۔

- (۱) سورۃ آل عمران ۱۳۳۔
(۲) المصباح الحیر: مادہ (غفو)، شرح غریب المہذب ۱/۶۷، الفی ۵/۵۹۵، طبع المرافعہ شرح فتاویٰ دارالافتاء ۳/۲۸۸، المراجیح ۶/۱۲۰۔
(۳) المصباح الحیر: مادہ (ملک)، اختیار ۲/۳۳۳، المذخیر ۵/۵، المحوری فی التواہد ۳/۲۲۸، الاغنیاء لابن کثیر ۸/۳۲۸، فتاویٰ دارالافتاء ۲/۱۲۰، المہذب ۱/۲۳۸۔

قط کا شرعی حکم:

۷- اسقاط باجملہ شروع تصرفات میں سے ہے، چونکہ یہ انسان کا خالص اپنے حق میں تصرف کرنا ہے، اس سے کسی دوسرے کا حق متاثر نہیں ہوتا (۱)، اسقاط اصلاً تو مباح ہے، لیکن یہاں اس پر دوسرے شرعی احکام بھی مرتب ہوتے ہیں، تو کبھی اسقاط واجب ہو جاتا ہے جیسے کہ ماباخی کا ولی ماباخی کو حاصل ہونے والے حق شفعہ کو ترک کر دے جبکہ اس کو ترک کرنے میں ماباخی کا فائدہ ہو، اس لئے کہ ولی کے ہر ماباخی کے مال میں وہ فیصلہ مری ہے جو اس کے سے فائدہ مند و باعث مسرت ہے (۲)، اور جیسے وہ طلاق جسے دونوں حکم زوجین کے مابین شقاق کی صورت میں تجویز کریں، اسی طرح اس شوہر کی طلاق جو بیوی سے ایذا کر لے اور دوبارہ اس سے جنسی تعلقات رکھنے کا ارادہ نہ رکھتا ہو (۳)۔

اور اگر معاملہ کار خیر کا ہے تو اسقاط مندوب ہوگا جیسے قصاص کی معافی، تک دست کو بری کرنا، آزاد کرنا، اور کاتب بنانا، جو قصص قصاص کی معافی کے مندوب ہونے پر لامت کرتی ہیں ان میں سے ایک یہ آیت کریمہ ہے: "وَالْحَزُونُ فَصَاحُ فَسْ نَصْنُو بِهِ فَهُوَ كَفَارَةٌ لَهُ" (۴) (پور زخموں میں قصاص ہے سو جو کوئی اسے معاف کر دے تو وہ اس کی طرف سے کفارہ ہو جائے گا)، اس آیت میں اللہ تعالیٰ سے "رکدہ کرے" اس قصاص کا حق معاف کر دے کی ترغیب دی ہے (۵)، مدیون کو بری کرے کے انتخابی دلیل اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: "وَأَنْ كَانَ ذُو عُسْرَةٍ فَنُطْرَةِ الْي

ميسرة وَأَنْ تَصْنَعُوا حَبْرُ لَكُمْ إِنْ كَسَمْتُمْ نَعْمُونَ" (۶) (اور اگر تک دست ہے تو اس کے لئے آسودہ حالی تک مہلت ہے اور اگر تم معاف کر دے تو تمہارے حق میں) (اور) (بہتر ہے اگر تم علم رکھتے ہو)، قرطبی کہتے ہیں: ان کلمات کے ذریعہ اللہ تعالیٰ نے تک دست کو معاف کرنے کی ترغیب دی ہے۔ اور اس کام کو سے مہلت دینے سے بہتر قرار دیا ہے (۲)، اسی لئے فقہاء کہتے ہیں کہ یہاں مندوب یعنی بری کرنا واجب یعنی مہلت دینے سے افضل ہے (۳)۔

اور کبھی اسقاط حرام ہوتا ہے جیسے بدعتی طلاق دینا جو بدعتیہ اصول سے خالی عورت کو حیض کی حالت میں طلاق دی جائے، اسی طرح ماباخی کے ولی کا بلا معاوضہ قصاص معاف کر دینا حرام ہے (۴)۔ اور اسقاط کبھی مکروہ ہوتا ہے جیسے بغیر کسی (معتول) سبب کے طلاق دینا، اس لئے کہ نبی ﷺ کا ارشاد ہے: "أَبْغَضُ الْحَلَالِ إِلَيَّ اللَّهُ الطَّلَاقُ" (۵) (حلال چیزوں میں سب سے زیادہ نا پسند یہ وقتہ کے نزدیک طلاق ہے)۔

اسقاط کے محرکات:

۸- مکلفین کے تصرفات جہاں وہ تصرف کے حقدار ہیں بدوہ نہیں ہوتے، بلکہ ان کے پیچھے محرکات ہوتے ہیں، کبھی یہ محرکات دینی

(۱) سورہ بقرہ ۲۸۰۔

(۲) جامع الاحکام القرآن القرطبی ۳/۳۷۳۔

(۳) الشاہ ابن قیم رحمہ ۱۵۷۔

(۴) اہلب ۲/۹۷، شرح ختمی اورادات ۲/۲۹۱، ۳/۱۲۳، حاشیہ ابن ماجہ ۲/۲۹۹، المغنی ۷/۷۷۔

(۵) حدیث ۳۱۵۳، أبغض الحلال إلى الله الطلاق، کی روایت ابن ماجہ (۱۵۰/۱) طبع النسخی اور ابو داؤد (۳۳۳/۲) طبع المکتبۃ النجفیہ کے کی ہے اور ابن حجر نے انھیں میں ارسال ابو مصنف کی وجہ سے اس کو مسترد کر دیا ہے (۲۰۵/۳) طبع المکتبۃ النجفیہ۔

(۱) شرح ختمی اورادات ۲/۲۹۰، المغنی فی القواعد ۳/۳۹۳۔

(۲) اہلب ۳/۳۶۱، شرح ختمی اورادات ۳/۳۹۴۔

(۳) اہلب ۲/۹۷، ۳/۱۲۳، المغنی ۷/۷۷۔

(۴) سورہ مائدہ ۳۵۔

(۵) احکام القرآن للبعاص ۱/۵۵۷۔

و شرعی ہوتے ہیں، و اس کا تصرف شریعت کے احکام کی تعمیل میں ہوتا ہے، و کبھی ذاتی مستحقین کو دینا بھی ہوتا ہے۔

و اسقاط کا تحقق اس تصرفات سے ہے جن میں دینی اور دنیوی دونوں ہی تصرفات پائے جاتے ہیں چنانچہ تصرفات میں سے ایک یہ ہے کہ انسان کی اس آزادی کے لئے قدم اٹھایا جائے جو شخص کا پیر کی حق ہے یعنی آزادی جس کی اسلام نے ترغیب دی ہے۔

ان تصرفات میں سے ایک یہ ہے کہ زندگی کو باقی رکھا جائے، اور اس کی صورت یہ ہے کہ قصاص کا حق رکھنے والا شخص حق قصاص کو ساقط کرے۔

اسی طرح تنگ دستوں کی مدد کرنا ہے، اور یہ اس طرح کہ ان پر دین ہو تو اس کو ساقط کر دیا جائے، اور اس کی مشروعیت پر بلاست کرنے والے قصاص کا ذکر چکا ہے۔

ن میں سے ایک یہ بھی کو نامہ دینا چاہئے کہ اگر یہ دیکھا جائے کہ غور پر پڑوی کے ہتھیر کو اپنی دیوار پر رکھنے کی اجازت دینا (۱) اس سلسلے میں حدیث نبوی ﷺ ہے: "لا یسمع جار جارہ لی یہرز عشبہ فی جدارہ" (۲) (کوئی شخص پڑوی کو اپنی دیوار میں لکڑی ڈالنے سے نہ روکے)، اور اس کے علاوہ بھی بہت سی مثالیں ہیں جن کے ذکر کی اس مقام پر گنجائش نہیں ہے۔

شخصی محرکات کی مثالیں درج ذیل ہیں: میاں بیوی کے درمیان حسن معاشرت کی امید، جو بیوی کو نکاح قبولی (جس میں مقرر نہیں ہو ہو) میں دخول کے بعد شوہر کو اس سے بری کرے (۳) یا

(۱) شرح فتاویٰ دارالافتاء ۲/۲۷۱۔

(۲) حدیث: "لا یسمع جار جارہ ان یہرز عشبہ فی جدارہ" کی روایت بخاری (صحیح ۱۱۰/۵) اور مسلم (۱۳۰/۲ طبع اعلیٰ) کے کی ہے۔

(۳) جوہر لا لیل ۵/۳۰

بیوی کو باری میں اہل حق ساقط کرنے پر آمادہ کرتی ہے (۱)۔ اور آزادی کے حصول میں جلدی کرنا ہے، اس کی شکل ہے جیسے مکاتب غلام اُردے شدہ رقم کی، سبکی کے سے مقررہ مدت میں اپنے حق کو ساقط کرے، ورنہ سبکی کی، سبکی میں جلدی کرے تو ایسی حالت میں مالک کو رقم قبول کرنا لازم ہے کیوں کہ وقت مکاتب غلام کا حق ہے جو دیگر تمام حقوق کی طرح اس کے ساقط کرنے سے ساقط ہو جائے گا، چنانچہ اگر مالک رقم قبول کرنے سے انکار کرے تو غلام اس کو ہیبت اہمال میں جمع کر لے گا، اور غلام کی آزادی کا فیصلہ کرے گا (۲)۔

اور مادی فائدہ حاصل کرنا ہے، جیسے مال لے کر ظلع کرنا اور قصاص معاف کرنا (۳)۔

اسقاط کے ارکان:

۹- خفیہ کے نزدیک اسقاط کا رکن صرف صیغہ (اسقاط کے الفاظ) ہے، لیکن ان کے علاوہ دوسروں کے نزدیک درج ذیل چیزیں بھی اسقاط کے ارکان ہیں:

۱- ساقط کرنے والا صاحب حق ہو۔

۲- وہ شخص جس پر وہ حق بنتا ہے جس کو ساقط کیا جا رہا ہے۔

۳- محل اسقاط یعنی وہ حق جس کو ساقط کیا جا رہا ہے۔

صیغہ:

۱۰- یہ بات معلوم ہے کہ عقد میں صیغہ عیب و عیوب دونوں سے

(۱) المہذب ۲/۲۷۰ جوہر لا لیل ۱/۳۲۸۔

(۲) فتاویٰ دارالافتاء ۲/۲۷۱، ۲۷۸، ۲۷۹، ۲۸۰، ۲۸۱، ۲۸۲، ۲۸۳، ۲۸۴، ۲۸۵، ۲۸۶، ۲۸۷، ۲۸۸، ۲۸۹، ۲۹۰، ۲۹۱، ۲۹۲، ۲۹۳، ۲۹۴، ۲۹۵، ۲۹۶، ۲۹۷، ۲۹۸، ۲۹۹، ۳۰۰، ۳۰۱، ۳۰۲، ۳۰۳، ۳۰۴، ۳۰۵، ۳۰۶، ۳۰۷، ۳۰۸، ۳۰۹، ۳۱۰، ۳۱۱، ۳۱۲، ۳۱۳، ۳۱۴، ۳۱۵، ۳۱۶، ۳۱۷، ۳۱۸، ۳۱۹، ۳۲۰، ۳۲۱، ۳۲۲، ۳۲۳، ۳۲۴، ۳۲۵، ۳۲۶، ۳۲۷، ۳۲۸، ۳۲۹، ۳۳۰، ۳۳۱، ۳۳۲، ۳۳۳، ۳۳۴، ۳۳۵، ۳۳۶، ۳۳۷، ۳۳۸، ۳۳۹، ۳۴۰، ۳۴۱، ۳۴۲، ۳۴۳، ۳۴۴، ۳۴۵، ۳۴۶، ۳۴۷، ۳۴۸، ۳۴۹، ۳۵۰، ۳۵۱، ۳۵۲، ۳۵۳، ۳۵۴، ۳۵۵، ۳۵۶، ۳۵۷، ۳۵۸، ۳۵۹، ۳۶۰، ۳۶۱، ۳۶۲، ۳۶۳، ۳۶۴، ۳۶۵، ۳۶۶، ۳۶۷، ۳۶۸، ۳۶۹، ۳۷۰، ۳۷۱، ۳۷۲، ۳۷۳، ۳۷۴، ۳۷۵، ۳۷۶، ۳۷۷، ۳۷۸، ۳۷۹، ۳۸۰، ۳۸۱، ۳۸۲، ۳۸۳، ۳۸۴، ۳۸۵، ۳۸۶، ۳۸۷، ۳۸۸، ۳۸۹، ۳۹۰، ۳۹۱، ۳۹۲، ۳۹۳، ۳۹۴، ۳۹۵، ۳۹۶، ۳۹۷، ۳۹۸، ۳۹۹، ۴۰۰، ۴۰۱، ۴۰۲، ۴۰۳، ۴۰۴، ۴۰۵، ۴۰۶، ۴۰۷، ۴۰۸، ۴۰۹، ۴۱۰، ۴۱۱، ۴۱۲، ۴۱۳، ۴۱۴، ۴۱۵، ۴۱۶، ۴۱۷، ۴۱۸، ۴۱۹، ۴۲۰، ۴۲۱، ۴۲۲، ۴۲۳، ۴۲۴، ۴۲۵، ۴۲۶، ۴۲۷، ۴۲۸، ۴۲۹، ۴۳۰، ۴۳۱، ۴۳۲، ۴۳۳، ۴۳۴، ۴۳۵، ۴۳۶، ۴۳۷، ۴۳۸، ۴۳۹، ۴۴۰، ۴۴۱، ۴۴۲، ۴۴۳، ۴۴۴، ۴۴۵، ۴۴۶، ۴۴۷، ۴۴۸، ۴۴۹، ۴۵۰، ۴۵۱، ۴۵۲، ۴۵۳، ۴۵۴، ۴۵۵، ۴۵۶، ۴۵۷، ۴۵۸، ۴۵۹، ۴۶۰، ۴۶۱، ۴۶۲، ۴۶۳، ۴۶۴، ۴۶۵، ۴۶۶، ۴۶۷، ۴۶۸، ۴۶۹، ۴۷۰، ۴۷۱، ۴۷۲، ۴۷۳، ۴۷۴، ۴۷۵، ۴۷۶، ۴۷۷، ۴۷۸، ۴۷۹، ۴۸۰، ۴۸۱، ۴۸۲، ۴۸۳، ۴۸۴، ۴۸۵، ۴۸۶، ۴۸۷، ۴۸۸، ۴۸۹، ۴۹۰، ۴۹۱، ۴۹۲، ۴۹۳، ۴۹۴، ۴۹۵، ۴۹۶، ۴۹۷، ۴۹۸، ۴۹۹، ۵۰۰، ۵۰۱، ۵۰۲، ۵۰۳، ۵۰۴، ۵۰۵، ۵۰۶، ۵۰۷، ۵۰۸، ۵۰۹، ۵۱۰، ۵۱۱، ۵۱۲، ۵۱۳، ۵۱۴، ۵۱۵، ۵۱۶، ۵۱۷، ۵۱۸، ۵۱۹، ۵۲۰، ۵۲۱، ۵۲۲، ۵۲۳، ۵۲۴، ۵۲۵، ۵۲۶، ۵۲۷، ۵۲۸، ۵۲۹، ۵۳۰، ۵۳۱، ۵۳۲، ۵۳۳، ۵۳۴، ۵۳۵، ۵۳۶، ۵۳۷، ۵۳۸، ۵۳۹، ۵۴۰، ۵۴۱، ۵۴۲، ۵۴۳، ۵۴۴، ۵۴۵، ۵۴۶، ۵۴۷، ۵۴۸، ۵۴۹، ۵۵۰، ۵۵۱، ۵۵۲، ۵۵۳، ۵۵۴، ۵۵۵، ۵۵۶، ۵۵۷، ۵۵۸، ۵۵۹، ۵۶۰، ۵۶۱، ۵۶۲، ۵۶۳، ۵۶۴، ۵۶۵، ۵۶۶، ۵۶۷، ۵۶۸، ۵۶۹، ۵۷۰، ۵۷۱، ۵۷۲، ۵۷۳، ۵۷۴، ۵۷۵، ۵۷۶، ۵۷۷، ۵۷۸، ۵۷۹، ۵۸۰، ۵۸۱، ۵۸۲، ۵۸۳، ۵۸۴، ۵۸۵، ۵۸۶، ۵۸۷، ۵۸۸، ۵۸۹، ۵۹۰، ۵۹۱، ۵۹۲، ۵۹۳، ۵۹۴، ۵۹۵، ۵۹۶، ۵۹۷، ۵۹۸، ۵۹۹، ۶۰۰، ۶۰۱، ۶۰۲، ۶۰۳، ۶۰۴، ۶۰۵، ۶۰۶، ۶۰۷، ۶۰۸، ۶۰۹، ۶۱۰، ۶۱۱، ۶۱۲، ۶۱۳، ۶۱۴، ۶۱۵، ۶۱۶، ۶۱۷، ۶۱۸، ۶۱۹، ۶۲۰، ۶۲۱، ۶۲۲، ۶۲۳، ۶۲۴، ۶۲۵، ۶۲۶، ۶۲۷، ۶۲۸، ۶۲۹، ۶۳۰، ۶۳۱، ۶۳۲، ۶۳۳، ۶۳۴، ۶۳۵، ۶۳۶، ۶۳۷، ۶۳۸، ۶۳۹، ۶۴۰، ۶۴۱، ۶۴۲، ۶۴۳، ۶۴۴، ۶۴۵، ۶۴۶، ۶۴۷، ۶۴۸، ۶۴۹، ۶۵۰، ۶۵۱، ۶۵۲، ۶۵۳، ۶۵۴، ۶۵۵، ۶۵۶، ۶۵۷، ۶۵۸، ۶۵۹، ۶۶۰، ۶۶۱، ۶۶۲، ۶۶۳، ۶۶۴، ۶۶۵، ۶۶۶، ۶۶۷، ۶۶۸، ۶۶۹، ۶۷۰، ۶۷۱، ۶۷۲، ۶۷۳، ۶۷۴، ۶۷۵، ۶۷۶، ۶۷۷، ۶۷۸، ۶۷۹، ۶۸۰، ۶۸۱، ۶۸۲، ۶۸۳، ۶۸۴، ۶۸۵، ۶۸۶، ۶۸۷، ۶۸۸، ۶۸۹، ۶۹۰، ۶۹۱، ۶۹۲، ۶۹۳، ۶۹۴، ۶۹۵، ۶۹۶، ۶۹۷، ۶۹۸، ۶۹۹، ۷۰۰، ۷۰۱، ۷۰۲، ۷۰۳، ۷۰۴، ۷۰۵، ۷۰۶، ۷۰۷، ۷۰۸، ۷۰۹، ۷۱۰، ۷۱۱، ۷۱۲، ۷۱۳، ۷۱۴، ۷۱۵، ۷۱۶، ۷۱۷، ۷۱۸، ۷۱۹، ۷۲۰، ۷۲۱، ۷۲۲، ۷۲۳، ۷۲۴، ۷۲۵، ۷۲۶، ۷۲۷، ۷۲۸، ۷۲۹، ۷۳۰، ۷۳۱، ۷۳۲، ۷۳۳، ۷۳۴، ۷۳۵، ۷۳۶، ۷۳۷، ۷۳۸، ۷۳۹، ۷۴۰، ۷۴۱، ۷۴۲، ۷۴۳، ۷۴۴، ۷۴۵، ۷۴۶، ۷۴۷، ۷۴۸، ۷۴۹، ۷۵۰، ۷۵۱، ۷۵۲، ۷۵۳، ۷۵۴، ۷۵۵، ۷۵۶، ۷۵۷، ۷۵۸، ۷۵۹، ۷۶۰، ۷۶۱، ۷۶۲، ۷۶۳، ۷۶۴، ۷۶۵، ۷۶۶، ۷۶۷، ۷۶۸، ۷۶۹، ۷۷۰، ۷۷۱، ۷۷۲، ۷۷۳، ۷۷۴، ۷۷۵، ۷۷۶، ۷۷۷، ۷۷۸، ۷۷۹، ۷۸۰، ۷۸۱، ۷۸۲، ۷۸۳، ۷۸۴، ۷۸۵، ۷۸۶، ۷۸۷، ۷۸۸، ۷۸۹، ۷۹۰، ۷۹۱، ۷۹۲، ۷۹۳، ۷۹۴، ۷۹۵، ۷۹۶، ۷۹۷، ۷۹۸، ۷۹۹، ۸۰۰، ۸۰۱، ۸۰۲، ۸۰۳، ۸۰۴، ۸۰۵، ۸۰۶، ۸۰۷، ۸۰۸، ۸۰۹، ۸۱۰، ۸۱۱، ۸۱۲، ۸۱۳، ۸۱۴، ۸۱۵، ۸۱۶، ۸۱۷، ۸۱۸، ۸۱۹، ۸۲۰، ۸۲۱، ۸۲۲، ۸۲۳، ۸۲۴، ۸۲۵، ۸۲۶، ۸۲۷، ۸۲۸، ۸۲۹، ۸۳۰، ۸۳۱، ۸۳۲، ۸۳۳، ۸۳۴، ۸۳۵، ۸۳۶، ۸۳۷، ۸۳۸، ۸۳۹، ۸۴۰، ۸۴۱، ۸۴۲، ۸۴۳، ۸۴۴، ۸۴۵، ۸۴۶، ۸۴۷، ۸۴۸، ۸۴۹، ۸۵۰، ۸۵۱، ۸۵۲، ۸۵۳، ۸۵۴، ۸۵۵، ۸۵۶، ۸۵۷، ۸۵۸، ۸۵۹، ۸۶۰، ۸۶۱، ۸۶۲، ۸۶۳، ۸۶۴، ۸۶۵، ۸۶۶، ۸۶۷، ۸۶۸، ۸۶۹، ۸۷۰، ۸۷۱، ۸۷۲، ۸۷۳، ۸۷۴، ۸۷۵، ۸۷۶، ۸۷۷، ۸۷۸، ۸۷۹، ۸۸۰، ۸۸۱، ۸۸۲، ۸۸۳، ۸۸۴، ۸۸۵، ۸۸۶، ۸۸۷، ۸۸۸، ۸۸۹، ۸۹۰، ۸۹۱، ۸۹۲، ۸۹۳، ۸۹۴، ۸۹۵، ۸۹۶، ۸۹۷، ۸۹۸، ۸۹۹، ۹۰۰، ۹۰۱، ۹۰۲، ۹۰۳، ۹۰۴، ۹۰۵، ۹۰۶، ۹۰۷، ۹۰۸، ۹۰۹، ۹۱۰، ۹۱۱، ۹۱۲، ۹۱۳، ۹۱۴، ۹۱۵، ۹۱۶، ۹۱۷، ۹۱۸، ۹۱۹، ۹۲۰، ۹۲۱، ۹۲۲، ۹۲۳، ۹۲۴، ۹۲۵، ۹۲۶، ۹۲۷، ۹۲۸، ۹۲۹، ۹۳۰، ۹۳۱، ۹۳۲، ۹۳۳، ۹۳۴، ۹۳۵، ۹۳۶، ۹۳۷، ۹۳۸، ۹۳۹، ۹۴۰، ۹۴۱، ۹۴۲، ۹۴۳، ۹۴۴، ۹۴۵، ۹۴۶، ۹۴۷، ۹۴۸، ۹۴۹، ۹۵۰، ۹۵۱، ۹۵۲، ۹۵۳، ۹۵۴، ۹۵۵، ۹۵۶، ۹۵۷، ۹۵۸، ۹۵۹، ۹۶۰، ۹۶۱، ۹۶۲، ۹۶۳، ۹۶۴، ۹۶۵، ۹۶۶، ۹۶۷، ۹۶۸، ۹۶۹، ۹۷۰، ۹۷۱، ۹۷۲، ۹۷۳، ۹۷۴، ۹۷۵، ۹۷۶، ۹۷۷، ۹۷۸، ۹۷۹، ۹۸۰، ۹۸۱، ۹۸۲، ۹۸۳، ۹۸۴، ۹۸۵، ۹۸۶، ۹۸۷، ۹۸۸، ۹۸۹، ۹۹۰، ۹۹۱، ۹۹۲، ۹۹۳، ۹۹۴، ۹۹۵، ۹۹۶، ۹۹۷، ۹۹۸، ۹۹۹، ۱۰۰۰، ۱۰۰۱، ۱۰۰۲، ۱۰۰۳، ۱۰۰۴، ۱۰۰۵، ۱۰۰۶، ۱۰۰۷، ۱۰۰۸، ۱۰۰۹، ۱۰۱۰، ۱۰۱۱، ۱۰۱۲، ۱۰۱۳، ۱۰۱۴، ۱۰۱۵، ۱۰۱۶، ۱۰۱۷، ۱۰۱۸، ۱۰۱۹، ۱۰۲۰، ۱۰۲۱، ۱۰۲۲، ۱۰۲۳، ۱۰۲۴، ۱۰۲۵، ۱۰۲۶، ۱۰۲۷، ۱۰۲۸، ۱۰۲۹، ۱۰۳۰، ۱۰۳۱، ۱۰۳۲، ۱۰۳۳، ۱۰۳۴، ۱۰۳۵، ۱۰۳۶، ۱۰۳۷، ۱۰۳۸، ۱۰۳۹، ۱۰۴۰، ۱۰۴۱، ۱۰۴۲، ۱۰۴۳، ۱۰۴۴، ۱۰۴۵، ۱۰۴۶، ۱۰۴۷، ۱۰۴۸، ۱۰۴۹، ۱۰۵۰، ۱۰۵۱، ۱۰۵۲، ۱۰۵۳، ۱۰۵۴، ۱۰۵۵، ۱۰۵۶، ۱۰۵۷، ۱۰۵۸، ۱۰۵۹، ۱۰۶۰، ۱۰۶۱، ۱۰۶۲، ۱۰۶۳، ۱۰۶۴، ۱۰۶۵، ۱۰۶۶، ۱۰۶۷، ۱۰۶۸، ۱۰۶۹، ۱۰۷۰، ۱۰۷۱، ۱۰۷۲، ۱۰۷۳، ۱۰۷۴، ۱۰۷۵، ۱۰۷۶، ۱۰۷۷، ۱۰۷۸، ۱۰۷۹، ۱۰۸۰، ۱۰۸۱، ۱۰۸۲، ۱۰۸۳، ۱۰۸۴، ۱۰۸۵، ۱۰۸۶، ۱۰۸۷، ۱۰۸۸، ۱۰۸۹، ۱۰۹۰، ۱۰۹۱، ۱۰۹۲، ۱۰۹۳، ۱۰۹۴، ۱۰۹۵، ۱۰۹۶، ۱۰۹۷، ۱۰۹۸، ۱۰۹۹، ۱۱۰۰، ۱۱۰۱، ۱۱۰۲، ۱۱۰۳، ۱۱۰۴، ۱۱۰۵، ۱۱۰۶، ۱۱۰۷، ۱۱۰۸، ۱۱۰۹، ۱۱۱۰، ۱۱۱۱، ۱۱۱۲، ۱۱۱۳، ۱۱۱۴، ۱۱۱۵، ۱۱۱۶، ۱۱۱۷، ۱۱۱۸، ۱۱۱۹، ۱۱۲۰، ۱۱۲۱، ۱۱۲۲، ۱۱۲۳، ۱۱۲۴، ۱۱۲۵، ۱۱۲۶، ۱۱۲۷، ۱۱۲۸، ۱۱۲۹، ۱۱۳۰، ۱۱۳۱، ۱۱۳۲، ۱۱۳۳، ۱۱۳۴، ۱۱۳۵، ۱۱۳۶، ۱۱۳۷، ۱۱۳۸، ۱۱۳۹، ۱۱۴۰، ۱۱۴۱، ۱۱۴۲، ۱۱۴۳، ۱۱۴۴، ۱۱۴۵، ۱۱۴۶، ۱۱۴۷، ۱۱۴۸، ۱۱۴۹، ۱۱۵۰، ۱۱۵۱، ۱۱۵۲، ۱۱۵۳، ۱۱۵۴، ۱۱۵۵، ۱۱۵۶، ۱۱۵۷، ۱۱۵۸، ۱۱۵۹، ۱۱۶۰، ۱۱۶۱، ۱۱۶۲، ۱۱۶۳، ۱۱۶۴، ۱۱۶۵، ۱۱۶۶، ۱۱۶۷، ۱۱۶۸، ۱۱۶۹، ۱۱۷۰، ۱۱۷۱، ۱۱۷۲، ۱۱۷۳، ۱۱۷۴، ۱۱۷۵، ۱۱۷۶، ۱۱۷۷، ۱۱۷۸، ۱۱۷۹، ۱۱۸۰، ۱۱۸۱، ۱۱۸۲، ۱۱۸۳، ۱۱۸۴، ۱۱۸۵، ۱۱۸۶، ۱۱۸۷، ۱۱۸۸، ۱۱۸۹، ۱۱۹۰، ۱۱۹۱، ۱۱۹۲، ۱۱۹۳، ۱۱۹۴، ۱۱۹۵، ۱۱۹۶، ۱۱۹۷، ۱۱۹۸، ۱۱۹۹، ۱۲۰۰، ۱۲۰۱، ۱۲۰۲، ۱۲۰۳، ۱۲۰۴، ۱۲۰۵، ۱۲۰۶، ۱۲۰۷، ۱۲۰۸، ۱۲۰۹، ۱۲۱۰، ۱۲۱۱، ۱۲۱۲، ۱۲۱۳، ۱۲۱۴، ۱۲۱۵، ۱۲۱۶، ۱۲۱۷، ۱۲۱۸، ۱۲۱۹، ۱۲۲۰، ۱۲۲۱، ۱۲۲۲، ۱۲۲۳، ۱۲۲۴، ۱۲۲۵، ۱۲۲۶، ۱۲۲۷، ۱۲۲۸، ۱۲۲۹، ۱۲۳۰، ۱۲۳۱، ۱۲۳۲، ۱۲۳۳، ۱۲۳۴، ۱۲۳۵، ۱۲۳۶، ۱۲۳۷، ۱۲۳۸، ۱۲۳۹، ۱۲۴۰، ۱۲۴۱، ۱۲۴۲، ۱۲۴۳، ۱۲۴۴، ۱۲۴۵، ۱۲۴۶، ۱۲۴۷، ۱۲۴۸، ۱۲۴۹، ۱۲۵۰، ۱۲۵۱، ۱۲۵۲، ۱۲۵۳، ۱۲۵۴، ۱۲۵۵، ۱۲۵۶، ۱۲۵۷، ۱۲۵۸، ۱۲۵۹، ۱۲۶۰، ۱۲۶۱، ۱۲۶۲، ۱۲۶۳، ۱۲۶۴، ۱۲۶۵، ۱۲۶۶، ۱۲۶۷، ۱۲۶۸، ۱۲۶۹، ۱۲۷۰، ۱۲۷۱، ۱۲۷۲، ۱۲۷۳، ۱۲۷۴، ۱۲۷۵، ۱۲۷۶، ۱۲۷۷، ۱۲۷۸، ۱۲۷۹، ۱۲۸۰، ۱۲۸۱، ۱۲۸۲، ۱۲۸۳، ۱۲۸۴، ۱۲۸۵، ۱۲۸۶، ۱۲۸۷، ۱۲۸۸، ۱۲۸۹، ۱۲۹۰، ۱۲۹۱، ۱۲۹۲، ۱۲۹۳، ۱۲۹۴، ۱۲۹۵، ۱۲۹۶، ۱۲۹۷، ۱۲۹۸، ۱۲۹۹، ۱۳۰۰، ۱۳۰۱، ۱۳۰۲، ۱۳۰۳، ۱۳۰۴، ۱۳۰۵، ۱۳۰۶، ۱۳۰۷، ۱۳۰۸، ۱۳۰۹، ۱۳۱۰، ۱۳۱۱، ۱۳۱۲، ۱۳۱۳، ۱۳۱۴، ۱۳۱۵، ۱۳۱۶، ۱۳۱۷، ۱۳۱۸، ۱۳۱۹، ۱۳۲۰، ۱۳۲۱، ۱۳۲۲، ۱۳۲۳، ۱۳۲۴، ۱۳۲۵، ۱۳۲۶، ۱۳۲۷، ۱۳۲۸، ۱۳۲۹، ۱۳۳۰، ۱۳۳۱، ۱۳۳۲، ۱۳۳۳، ۱۳۳۴، ۱۳۳۵، ۱۳۳۶، ۱۳۳۷، ۱۳۳۸، ۱۳۳۹، ۱۳۴۰، ۱۳۴۱، ۱۳۴۲، ۱۳۴۳، ۱۳۴۴، ۱۳۴۵، ۱۳۴۶، ۱۳۴۷، ۱۳۴۸، ۱۳۴۹، ۱۳۵۰، ۱۳۵۱، ۱۳۵۲، ۱۳۵۳، ۱۳۵۴، ۱۳۵۵، ۱۳۵۶، ۱۳۵۷، ۱۳۵۸، ۱۳۵۹، ۱۳۶۰، ۱۳۶۱، ۱۳۶۲، ۱۳۶۳، ۱۳۶۴، ۱۳۶۵، ۱۳۶۶، ۱۳۶۷، ۱۳۶۸، ۱۳۶۹، ۱۳۷۰، ۱۳۷۱، ۱۳۷۲، ۱۳۷۳، ۱۳۷۴، ۱۳۷۵، ۱۳۷۶، ۱۳۷۷، ۱۳۷۸، ۱۳۷۹، ۱۳۸۰، ۱۳۸۱، ۱۳۸۲، ۱۳۸۳، ۱۳۸۴، ۱۳۸۵، ۱۳۸۶، ۱۳۸۷، ۱۳۸۸، ۱۳۸۹، ۱۳۹۰، ۱۳۹۱، ۱۳۹۲، ۱۳۹۳، ۱۳۹۴، ۱۳۹۵، ۱۳۹۶، ۱۳۹۷، ۱۳۹۸، ۱۳۹۹، ۱۴۰۰، ۱۴۰۱، ۱۴۰۲، ۱۴۰۳، ۱۴۰۴، ۱۴۰۵، ۱۴۰۶، ۱۴۰۷، ۱۴۰۸، ۱۴۰۹، ۱۴۱۰، ۱۴۱۱، ۱۴۱۲، ۱۴۱۳، ۱۴۱۴، ۱۴۱۵، ۱۴۱۶، ۱۴۱۷، ۱۴۱۸، ۱۴۱۹، ۱۴۲۰، ۱۴۲۱، ۱۴۲۲، ۱۴۲۳، ۱۴۲۴، ۱۴۲۵، ۱۴۲۶، ۱۴۲۷، ۱۴۲۸، ۱۴۲۹، ۱۴۳۰، ۱۴۳۱، ۱۴۳۲، ۱۴۳۳، ۱۴۳۴، ۱۴۳۵، ۱۴۳۶، ۱۴۳۷، ۱۴۳۸، ۱۴۳۹، ۱۴۴۰، ۱۴۴۱، ۱۴۴۲، ۱۴۴۳، ۱۴۴۴، ۱۴۴۵، ۱۴۴۶، ۱۴۴۷، ۱۴۴۸، ۱۴۴۹، ۱۴۵۰، ۱۴۵۱، ۱۴۵۲، ۱۴۵۳، ۱۴۵۴، ۱۴۵۵، ۱۴۵۶، ۱۴۵۷، ۱۴۵۸، ۱۴۵۹، ۱۴۶۰، ۱۴۶۱، ۱۴۶۲، ۱۴۶۳، ۱۴۶۴، ۱۴۶۵، ۱۴۶۶، ۱۴۶۷، ۱۴۶۸، ۱۴۶۹، ۱۴۷۰، ۱۴۷۱، ۱۴۷۲، ۱۴۷۳، ۱۴۷۴، ۱۴۷۵، ۱۴۷۶، ۱۴۷۷، ۱۴۷۸، ۱۴۷۹، ۱۴۸۰، ۱۴۸۱، ۱۴۸۲، ۱۴۸۳، ۱۴۸۴، ۱۴۸

۱۔ قاط ۱۱

تشخیص پاتا ہے، اور یہاں بھی فی جملہ متفقہ طور پر یہی صورت ان قاطات میں ہے جو عوض کے مقابلے میں ہوتے ہیں، جیسے مال لے کر طلاق دینا (۱)، الٹ عوض سے خالی، قاط میں قبول سنا کر کن ہے یا نہیں؟ اس میں فقہاء کا اختلاف ہے جیسا کہ آئندہ یہ آ رہا ہے۔

صیغہ میں یہی ہے:

۱۱۔ القاط استقاط میں ایجاب ہو، و قول ہے جو استقاط پر الاست کرے، یا اس قول کا معنی ہوا کرنے والا قاطل فہم، شمار دیا تو یہ یا فعل یا حاشوشی ہے۔

یہ بات ملحوظ رہے کہ کچھ استقاط مخصوص ناموں کے ساتھ معروف ہیں، ورنہ میں ناموں سے ان کو جانا جاتا ہے، چنانچہ غلام رکھنے کے حق کو سقاط سنا متفق ہے، ورنہ بیوی سے جنسی تعلق قائم کرے کے حق کو تہم کرنا طلاق ہے، اور قصاص کے حق کو سقاط کرنا غلو، اورین کے حق کو سقاط کرنا ہر اکہرانا ہے (۲) اور ان استقاطات میں سے ہر قسم کے لئے مخصوص القاط ہیں خواہ صریح ہوں یا نہ ہو، جن میں نیت یا قرینہ کی ضرورت ہوتی ہو، دیکھئے: (طلاق، حق)۔

استقاطات کی ان قسموں کے علاوہ دوسری قسموں میں ان پر دلالت کرنے والا حقیقی لفظ اور اس کا ہم معنی لفظ استقاط ہے (۳)۔

فقہاء نے متعدد الفاظ ذکر کئے ہیں جو استقاط کے معنی کو ادا کرتے ہیں، مثال کے طور پر ترک، مدک، عمو، وضع، وراثت استقاط میں اہر اہر ابطال اور ابطال (۴) اور اس سلسلے میں سارا دارود اعراف اور

(۱) مہر ب ۳۴۷، شرح ختمی الارواح ۳۳۳، ۳۳۴، ۳۳۵، جوہر الاکلیل ۳۳۵، الاضیاء ۳۳۷۔

(۲) الاضیاء ۳۳۷، ابن ماجہ ۲۴۳۔

(۳) مجلس ۱۵۹/۵۔

(۴) مجلس ۱۵۹/۵، مہر ب ۲۶۰، ۲۶۱، ۲۶۲، ۲۶۳، ۲۶۴، ۲۶۵، ۲۶۶، ۲۶۷، ۲۶۸، ۲۶۹، ۲۷۰، ۲۷۱، ۲۷۲، ۲۷۳، ۲۷۴، ۲۷۵، ۲۷۶، ۲۷۷، ۲۷۸، ۲۷۹، ۲۸۰، ۲۸۱، ۲۸۲، ۲۸۳، ۲۸۴، ۲۸۵، ۲۸۶، ۲۸۷، ۲۸۸، ۲۸۹، ۲۹۰، ۲۹۱، ۲۹۲، ۲۹۳، ۲۹۴، ۲۹۵، ۲۹۶، ۲۹۷، ۲۹۸، ۲۹۹، ۳۰۰، ۳۰۱، ۳۰۲، ۳۰۳، ۳۰۴، ۳۰۵، ۳۰۶، ۳۰۷، ۳۰۸، ۳۰۹، ۳۱۰، ۳۱۱، ۳۱۲، ۳۱۳، ۳۱۴، ۳۱۵، ۳۱۶، ۳۱۷، ۳۱۸، ۳۱۹، ۳۲۰، ۳۲۱، ۳۲۲، ۳۲۳، ۳۲۴، ۳۲۵، ۳۲۶، ۳۲۷، ۳۲۸، ۳۲۹، ۳۳۰، ۳۳۱، ۳۳۲، ۳۳۳، ۳۳۴، ۳۳۵، ۳۳۶، ۳۳۷، ۳۳۸، ۳۳۹، ۳۴۰، ۳۴۱، ۳۴۲، ۳۴۳، ۳۴۴، ۳۴۵، ۳۴۶، ۳۴۷، ۳۴۸، ۳۴۹، ۳۵۰، ۳۵۱، ۳۵۲، ۳۵۳، ۳۵۴، ۳۵۵، ۳۵۶، ۳۵۷، ۳۵۸، ۳۵۹، ۳۶۰، ۳۶۱، ۳۶۲، ۳۶۳، ۳۶۴، ۳۶۵، ۳۶۶، ۳۶۷، ۳۶۸، ۳۶۹، ۳۷۰، ۳۷۱، ۳۷۲، ۳۷۳، ۳۷۴، ۳۷۵، ۳۷۶، ۳۷۷، ۳۷۸، ۳۷۹، ۳۸۰، ۳۸۱، ۳۸۲، ۳۸۳، ۳۸۴، ۳۸۵، ۳۸۶، ۳۸۷، ۳۸۸، ۳۸۹، ۳۹۰، ۳۹۱، ۳۹۲، ۳۹۳، ۳۹۴، ۳۹۵، ۳۹۶، ۳۹۷، ۳۹۸، ۳۹۹، ۴۰۰، ۴۰۱، ۴۰۲، ۴۰۳، ۴۰۴، ۴۰۵، ۴۰۶، ۴۰۷، ۴۰۸، ۴۰۹، ۴۱۰، ۴۱۱، ۴۱۲، ۴۱۳، ۴۱۴، ۴۱۵، ۴۱۶، ۴۱۷، ۴۱۸، ۴۱۹، ۴۲۰، ۴۲۱، ۴۲۲، ۴۲۳، ۴۲۴، ۴۲۵، ۴۲۶، ۴۲۷، ۴۲۸، ۴۲۹، ۴۳۰، ۴۳۱، ۴۳۲، ۴۳۳، ۴۳۴، ۴۳۵، ۴۳۶، ۴۳۷، ۴۳۸، ۴۳۹، ۴۴۰، ۴۴۱، ۴۴۲، ۴۴۳، ۴۴۴، ۴۴۵، ۴۴۶، ۴۴۷، ۴۴۸، ۴۴۹، ۴۵۰، ۴۵۱، ۴۵۲، ۴۵۳، ۴۵۴، ۴۵۵، ۴۵۶، ۴۵۷، ۴۵۸، ۴۵۹، ۴۶۰، ۴۶۱، ۴۶۲، ۴۶۳، ۴۶۴، ۴۶۵، ۴۶۶، ۴۶۷، ۴۶۸، ۴۶۹، ۴۷۰، ۴۷۱، ۴۷۲، ۴۷۳، ۴۷۴، ۴۷۵، ۴۷۶، ۴۷۷، ۴۷۸، ۴۷۹، ۴۸۰، ۴۸۱، ۴۸۲، ۴۸۳، ۴۸۴، ۴۸۵، ۴۸۶، ۴۸۷، ۴۸۸، ۴۸۹، ۴۹۰، ۴۹۱، ۴۹۲، ۴۹۳، ۴۹۴، ۴۹۵، ۴۹۶، ۴۹۷، ۴۹۸، ۴۹۹، ۵۰۰، ۵۰۱، ۵۰۲، ۵۰۳، ۵۰۴، ۵۰۵، ۵۰۶، ۵۰۷، ۵۰۸، ۵۰۹، ۵۱۰، ۵۱۱، ۵۱۲، ۵۱۳، ۵۱۴، ۵۱۵، ۵۱۶، ۵۱۷، ۵۱۸، ۵۱۹، ۵۲۰، ۵۲۱، ۵۲۲، ۵۲۳، ۵۲۴، ۵۲۵، ۵۲۶، ۵۲۷، ۵۲۸، ۵۲۹، ۵۳۰، ۵۳۱، ۵۳۲، ۵۳۳، ۵۳۴، ۵۳۵، ۵۳۶، ۵۳۷، ۵۳۸، ۵۳۹، ۵۴۰، ۵۴۱، ۵۴۲، ۵۴۳، ۵۴۴، ۵۴۵، ۵۴۶، ۵۴۷، ۵۴۸، ۵۴۹، ۵۵۰، ۵۵۱، ۵۵۲، ۵۵۳، ۵۵۴، ۵۵۵، ۵۵۶، ۵۵۷، ۵۵۸، ۵۵۹، ۵۶۰، ۵۶۱، ۵۶۲، ۵۶۳، ۵۶۴، ۵۶۵، ۵۶۶، ۵۶۷، ۵۶۸، ۵۶۹، ۵۷۰، ۵۷۱، ۵۷۲، ۵۷۳، ۵۷۴، ۵۷۵، ۵۷۶، ۵۷۷، ۵۷۸، ۵۷۹، ۵۸۰، ۵۸۱، ۵۸۲، ۵۸۳، ۵۸۴، ۵۸۵، ۵۸۶، ۵۸۷، ۵۸۸، ۵۸۹، ۵۹۰، ۵۹۱، ۵۹۲، ۵۹۳، ۵۹۴، ۵۹۵، ۵۹۶، ۵۹۷، ۵۹۸، ۵۹۹، ۶۰۰، ۶۰۱، ۶۰۲، ۶۰۳، ۶۰۴، ۶۰۵، ۶۰۶، ۶۰۷، ۶۰۸، ۶۰۹، ۶۱۰، ۶۱۱، ۶۱۲، ۶۱۳، ۶۱۴، ۶۱۵، ۶۱۶، ۶۱۷، ۶۱۸، ۶۱۹، ۶۲۰، ۶۲۱، ۶۲۲، ۶۲۳، ۶۲۴، ۶۲۵، ۶۲۶، ۶۲۷، ۶۲۸، ۶۲۹، ۶۳۰، ۶۳۱، ۶۳۲، ۶۳۳، ۶۳۴، ۶۳۵، ۶۳۶، ۶۳۷، ۶۳۸، ۶۳۹، ۶۴۰، ۶۴۱، ۶۴۲، ۶۴۳، ۶۴۴، ۶۴۵، ۶۴۶، ۶۴۷، ۶۴۸، ۶۴۹، ۶۵۰، ۶۵۱، ۶۵۲، ۶۵۳، ۶۵۴، ۶۵۵، ۶۵۶، ۶۵۷، ۶۵۸، ۶۵۹، ۶۶۰، ۶۶۱، ۶۶۲، ۶۶۳، ۶۶۴، ۶۶۵، ۶۶۶، ۶۶۷، ۶۶۸، ۶۶۹، ۶۷۰، ۶۷۱، ۶۷۲، ۶۷۳، ۶۷۴، ۶۷۵، ۶۷۶، ۶۷۷، ۶۷۸، ۶۷۹، ۶۸۰، ۶۸۱، ۶۸۲، ۶۸۳، ۶۸۴، ۶۸۵، ۶۸۶، ۶۸۷، ۶۸۸، ۶۸۹، ۶۹۰، ۶۹۱، ۶۹۲، ۶۹۳، ۶۹۴، ۶۹۵، ۶۹۶، ۶۹۷، ۶۹۸، ۶۹۹، ۷۰۰، ۷۰۱، ۷۰۲، ۷۰۳، ۷۰۴، ۷۰۵، ۷۰۶، ۷۰۷، ۷۰۸، ۷۰۹، ۷۱۰، ۷۱۱، ۷۱۲، ۷۱۳، ۷۱۴، ۷۱۵، ۷۱۶، ۷۱۷، ۷۱۸، ۷۱۹، ۷۲۰، ۷۲۱، ۷۲۲، ۷۲۳، ۷۲۴، ۷۲۵، ۷۲۶، ۷۲۷، ۷۲۸، ۷۲۹، ۷۳۰، ۷۳۱، ۷۳۲، ۷۳۳، ۷۳۴، ۷۳۵، ۷۳۶، ۷۳۷، ۷۳۸، ۷۳۹، ۷۴۰، ۷۴۱، ۷۴۲، ۷۴۳، ۷۴۴، ۷۴۵، ۷۴۶، ۷۴۷، ۷۴۸، ۷۴۹، ۷۵۰، ۷۵۱، ۷۵۲، ۷۵۳، ۷۵۴، ۷۵۵، ۷۵۶، ۷۵۷، ۷۵۸، ۷۵۹، ۷۶۰، ۷۶۱، ۷۶۲، ۷۶۳، ۷۶۴، ۷۶۵، ۷۶۶، ۷۶۷، ۷۶۸، ۷۶۹، ۷۷۰، ۷۷۱، ۷۷۲، ۷۷۳، ۷۷۴، ۷۷۵، ۷۷۶، ۷۷۷، ۷۷۸، ۷۷۹، ۷۸۰، ۷۸۱، ۷۸۲، ۷۸۳، ۷۸۴، ۷۸۵، ۷۸۶، ۷۸۷، ۷۸۸، ۷۸۹، ۷۹۰، ۷۹۱، ۷۹۲، ۷۹۳، ۷۹۴، ۷۹۵، ۷۹۶، ۷۹۷، ۷۹۸، ۷۹۹، ۸۰۰، ۸۰۱، ۸۰۲، ۸۰۳، ۸۰۴، ۸۰۵، ۸۰۶، ۸۰۷، ۸۰۸، ۸۰۹، ۸۱۰، ۸۱۱، ۸۱۲، ۸۱۳، ۸۱۴، ۸۱۵، ۸۱۶، ۸۱۷، ۸۱۸، ۸۱۹، ۸۲۰، ۸۲۱، ۸۲۲، ۸۲۳، ۸۲۴، ۸۲۵، ۸۲۶، ۸۲۷، ۸۲۸، ۸۲۹، ۸۳۰، ۸۳۱، ۸۳۲، ۸۳۳، ۸۳۴، ۸۳۵، ۸۳۶، ۸۳۷، ۸۳۸، ۸۳۹، ۸۴۰، ۸۴۱، ۸۴۲، ۸۴۳، ۸۴۴، ۸۴۵، ۸۴۶، ۸۴۷، ۸۴۸، ۸۴۹، ۸۵۰، ۸۵۱، ۸۵۲، ۸۵۳، ۸۵۴، ۸۵۵، ۸۵۶، ۸۵۷، ۸۵۸، ۸۵۹، ۸۶۰، ۸۶۱، ۸۶۲، ۸۶۳، ۸۶۴، ۸۶۵، ۸۶۶، ۸۶۷، ۸۶۸، ۸۶۹، ۸۷۰، ۸۷۱، ۸۷۲، ۸۷۳، ۸۷۴، ۸۷۵، ۸۷۶، ۸۷۷، ۸۷۸، ۸۷۹، ۸۸۰، ۸۸۱، ۸۸۲، ۸۸۳، ۸۸۴، ۸۸۵، ۸۸۶، ۸۸۷، ۸۸۸، ۸۸۹، ۸۹۰، ۸۹۱، ۸۹۲، ۸۹۳، ۸۹۴، ۸۹۵، ۸۹۶، ۸۹۷، ۸۹۸، ۸۹۹، ۹۰۰، ۹۰۱، ۹۰۲، ۹۰۳، ۹۰۴، ۹۰۵، ۹۰۶، ۹۰۷، ۹۰۸، ۹۰۹، ۹۱۰، ۹۱۱، ۹۱۲، ۹۱۳، ۹۱۴، ۹۱۵، ۹۱۶، ۹۱۷، ۹۱۸، ۹۱۹، ۹۲۰، ۹۲۱، ۹۲۲، ۹۲۳، ۹۲۴، ۹۲۵، ۹۲۶، ۹۲۷، ۹۲۸، ۹۲۹، ۹۳۰، ۹۳۱، ۹۳۲، ۹۳۳، ۹۳۴، ۹۳۵، ۹۳۶، ۹۳۷، ۹۳۸، ۹۳۹، ۹۴۰، ۹۴۱، ۹۴۲، ۹۴۳، ۹۴۴، ۹۴۵، ۹۴۶، ۹۴۷، ۹۴۸، ۹۴۹، ۹۵۰، ۹۵۱، ۹۵۲، ۹۵۳، ۹۵۴، ۹۵۵، ۹۵۶، ۹۵۷، ۹۵۸، ۹۵۹، ۹۶۰، ۹۶۱، ۹۶۲، ۹۶۳، ۹۶۴، ۹۶۵، ۹۶۶، ۹۶۷، ۹۶۸، ۹۶۹، ۹۷۰، ۹۷۱، ۹۷۲، ۹۷۳، ۹۷۴، ۹۷۵، ۹۷۶، ۹۷۷، ۹۷۸، ۹۷۹، ۹۸۰، ۹۸۱، ۹۸۲، ۹۸۳، ۹۸۴، ۹۸۵، ۹۸۶، ۹۸۷، ۹۸۸، ۹۸۹، ۹۹۰، ۹۹۱، ۹۹۲، ۹۹۳، ۹۹۴، ۹۹۵، ۹۹۶، ۹۹۷، ۹۹۸، ۹۹۹، ۱۰۰۰، ۱۰۰۱، ۱۰۰۲، ۱۰۰۳، ۱۰۰۴، ۱۰۰۵، ۱۰۰۶، ۱۰۰۷، ۱۰۰۸، ۱۰۰۹، ۱۰۱۰، ۱۰۱۱، ۱۰۱۲، ۱۰۱۳، ۱۰۱۴، ۱۰۱۵، ۱۰۱۶، ۱۰۱۷، ۱۰۱۸، ۱۰۱۹، ۱۰۲۰، ۱۰۲۱، ۱۰۲۲، ۱۰۲۳، ۱۰۲۴، ۱۰۲۵، ۱۰۲۶، ۱۰۲۷، ۱۰۲۸، ۱۰۲۹، ۱۰۳۰، ۱۰۳۱، ۱۰۳۲، ۱۰۳۳، ۱۰۳۴، ۱۰۳۵، ۱۰۳۶، ۱۰۳۷، ۱۰۳۸، ۱۰۳۹، ۱۰۴۰، ۱۰۴۱، ۱۰۴۲، ۱۰۴۳، ۱۰۴۴، ۱۰۴۵، ۱۰۴۶، ۱۰۴۷، ۱۰۴۸، ۱۰۴۹، ۱۰۵۰، ۱۰۵۱، ۱۰۵۲، ۱۰۵۳، ۱۰۵۴، ۱۰۵۵، ۱۰۵۶، ۱۰۵۷، ۱۰۵۸، ۱۰۵۹، ۱۰۶۰، ۱۰۶۱، ۱۰۶۲، ۱۰۶۳، ۱۰۶۴، ۱۰۶۵، ۱۰۶۶، ۱۰۶۷، ۱۰۶۸، ۱۰۶۹، ۱۰۷۰، ۱۰۷۱، ۱۰۷۲، ۱۰۷۳، ۱۰۷۴، ۱۰۷۵، ۱۰۷۶، ۱۰۷۷، ۱۰۷۸، ۱۰۷۹، ۱۰۸۰، ۱۰۸۱، ۱۰۸۲، ۱۰۸۳، ۱۰۸۴، ۱۰۸۵، ۱۰۸۶، ۱۰۸۷، ۱۰۸۸، ۱۰۸۹، ۱۰۹۰، ۱۰۹۱، ۱۰۹۲، ۱۰۹۳، ۱۰۹۴، ۱۰۹۵، ۱۰۹۶، ۱۰۹۷، ۱۰۹۸، ۱۰۹۹، ۱۱۰۰، ۱۱۰۱، ۱۱۰۲، ۱۱۰۳، ۱۱۰۴، ۱۱۰۵، ۱۱۰۶، ۱۱۰۷، ۱۱۰۸، ۱۱۰۹، ۱۱۱۰، ۱۱۱۱، ۱۱۱۲، ۱۱۱۳، ۱۱۱۴، ۱۱۱۵، ۱۱۱۶، ۱۱۱۷، ۱۱۱۸، ۱۱۱۹، ۱۱۲۰، ۱۱۲۱، ۱۱۲۲، ۱۱۲۳، ۱۱۲۴، ۱۱۲۵، ۱۱۲۶، ۱۱۲۷، ۱۱۲۸، ۱۱۲۹، ۱۱۳۰، ۱۱۳۱، ۱۱۳۲، ۱۱۳۳، ۱۱۳۴، ۱۱۳۵، ۱۱۳۶، ۱۱۳۷، ۱۱۳۸، ۱۱۳۹، ۱۱۴۰، ۱۱۴۱، ۱۱۴۲، ۱۱۴۳، ۱۱۴۴، ۱۱۴۵، ۱۱۴۶، ۱۱۴۷، ۱۱۴۸، ۱۱۴۹، ۱۱۵۰، ۱۱۵۱، ۱۱۵۲، ۱۱۵۳، ۱۱۵۴، ۱۱۵۵، ۱۱۵۶، ۱۱۵۷، ۱۱۵۸، ۱۱۵۹، ۱۱۶۰، ۱۱۶۱، ۱۱۶۲، ۱۱۶۳، ۱۱۶۴، ۱۱۶۵، ۱۱۶۶، ۱۱۶۷، ۱۱۶۸، ۱۱۶۹، ۱۱۷۰، ۱۱۷۱، ۱۱۷۲، ۱۱۷۳، ۱۱۷۴، ۱۱۷۵، ۱۱۷۶، ۱۱۷۷، ۱۱۷۸، ۱۱۷۹، ۱۱۸۰، ۱۱۸۱، ۱۱۸۲، ۱۱۸۳، ۱۱۸۴، ۱۱۸۵، ۱۱۸۶، ۱۱۸۷، ۱۱۸۸، ۱۱۸۹، ۱۱۹۰، ۱۱۹۱، ۱۱۹۲، ۱۱۹۳، ۱۱۹۴، ۱۱۹۵، ۱۱۹۶، ۱۱۹۷، ۱۱۹۸، ۱۱۹۹، ۱۲۰۰، ۱۲۰۱، ۱۲۰۲، ۱۲۰۳، ۱۲۰۴، ۱۲۰۵، ۱۲۰۶، ۱۲۰۷، ۱۲۰۸، ۱۲۰۹، ۱۲۱۰، ۱۲۱۱، ۱۲۱۲، ۱۲۱۳، ۱۲۱۴، ۱۲۱۵، ۱۲۱۶، ۱۲۱۷، ۱۲۱۸، ۱۲۱۹، ۱۲۲۰، ۱۲۲۱، ۱۲۲۲، ۱۲۲۳، ۱۲۲۴، ۱۲۲۵، ۱۲۲۶، ۱۲۲۷، ۱۲۲۸، ۱۲۲۹، ۱۲۳۰، ۱۲۳۱، ۱۲۳۲، ۱۲۳۳، ۱۲۳۴، ۱۲۳۵، ۱۲۳۶، ۱۲۳۷، ۱۲۳۸، ۱۲۳۹، ۱۲۴۰، ۱۲۴۱، ۱۲۴۲، ۱۲۴۳، ۱۲۴۴، ۱۲۴۵، ۱۲۴۶، ۱۲۴۷، ۱۲۴۸، ۱۲۴۹، ۱۲۵۰، ۱۲۵۱، ۱۲۵۲، ۱۲۵۳، ۱۲۵۴، ۱۲۵۵، ۱۲۵۶، ۱۲۵۷، ۱۲۵۸، ۱۲۵۹، ۱۲۶۰، ۱۲۶۱، ۱۲۶۲، ۱۲۶۳، ۱۲۶۴، ۱۲۶۵، ۱۲۶۶، ۱۲۶۷، ۱۲۶۸، ۱۲۶۹، ۱۲۷۰، ۱۲۷۱، ۱۲۷۲، ۱۲۷۳، ۱۲۷۴، ۱۲۷۵، ۱۲۷۶، ۱۲۷۷، ۱۲۷۸، ۱۲۷۹، ۱۲۸۰، ۱۲۸۱، ۱۲۸۲، ۱۲۸۳، ۱۲۸۴، ۱۲۸۵، ۱۲۸۶، ۱۲۸۷، ۱۲۸۸، ۱۲۸۹، ۱۲۹۰، ۱۲۹۱، ۱۲۹۲، ۱۲۹۳، ۱۲۹۴، ۱۲۹۵، ۱۲۹۶، ۱۲۹۷، ۱۲۹۸، ۱۲۹۹، ۱۳۰۰، ۱۳۰۱، ۱۳۰۲، ۱۳۰۳، ۱۳۰۴، ۱۳۰۵، ۱۳۰۶، ۱۳۰۷، ۱۳۰۸، ۱۳۰۹، ۱۳۱۰، ۱۳۱۱، ۱۳۱۲، ۱۳۱۳، ۱۳۱۴، ۱۳۱۵، ۱۳۱۶، ۱۳۱۷، ۱۳۱۸، ۱۳۱۹، ۱۳۲۰، ۱۳۲۱، ۱۳۲۲، ۱۳۲۳، ۱۳۲۴، ۱۳۲۵، ۱۳۲۶، ۱۳۲۷، ۱۳۲۸، ۱۳۲۹، ۱۳۳۰، ۱۳۳۱، ۱۳۳۲، ۱۳۳۳، ۱۳۳۴، ۱۳۳۵، ۱۳۳۶، ۱۳۳۷، ۱۳۳۸، ۱۳۳۹، ۱۳۴۰، ۱۳۴۱، ۱۳۴۲، ۱۳۴۳، ۱۳۴۴، ۱۳۴۵، ۱۳۴۶، ۱۳۴۷، ۱۳۴۸، ۱۳۴۹، ۱۳۵۰، ۱۳۵۱، ۱۳۵۲، ۱۳۵۳، ۱۳۵۴، ۱۳۵۵، ۱۳۵۶، ۱۳۵۷، ۱۳۵۸، ۱۳۵۹، ۱۳۶۰، ۱۳۶۱، ۱۳۶۲، ۱۳۶۳، ۱۳۶۴، ۱۳۶۵، ۱۳۶۶، ۱۳۶۷، ۱۳۶۸، ۱۳۶۹، ۱۳۷۰، ۱۳۷۱، ۱۳۷۲، ۱۳۷۳، ۱۳۷۴، ۱۳۷۵، ۱۳۷۶، ۱۳۷۷، ۱۳۷۸، ۱۳۷۹، ۱۳۸۰، ۱۳۸۱، ۱۳۸۲، ۱۳۸۳، ۱۳۸۴، ۱۳۸۵، ۱۳۸۶، ۱۳۸۷، ۱۳۸۸، ۱۳۸۹، ۱۳۹۰، ۱۳۹۱، ۱۳۹۲، ۱۳۹۳، ۱۳۹۴، ۱۳۹۵، ۱۳۹۶، ۱۳۹۷، ۱۳۹۸، ۱۳۹۹، ۱۴۰۰، ۱۴۰۱، ۱۴۰۲، ۱۴۰۳، ۱۴۰۴، ۱۴۰۵، ۱۴۰۶، ۱۴۰۷، ۱۴۰۸، ۱۴۰۹، ۱۴۱۰، ۱۴۱۱، ۱۴۱۲، ۱۴۱۳، ۱۴۱۴، ۱۴۱۵، ۱۴۱۶، ۱۴۱۷، ۱۴۱۸، ۱۴۱۹، ۱۴۲۰، ۱۴۲۱، ۱۴۲۲، ۱۴۲۳، ۱۴۲۴، ۱۴۲۵، ۱۴۲۶، ۱۴۲۷، ۱۴۲۸، ۱۴۲۹، ۱۴۳۰، ۱۴۳۱، ۱۴۳۲، ۱۴۳۳، ۱۴۳۴، ۱۴۳۵، ۱۴۳۶، ۱۴۳۷، ۱۴۳۸، ۱۴۳۹، ۱۴۴۰، ۱۴۴۱، ۱۴۴۲، ۱۴۴۳، ۱۴۴۴، ۱۴۴۵، ۱۴۴۶، ۱۴۴۷، ۱۴۴۸، ۱۴۴۹، ۱۴۵۰، ۱۴۵۱، ۱۴۵۲، ۱۴۵۳، ۱۴۵۴، ۱۴۵۵، ۱۴۵۶، ۱۴۵۷، ۱۴۵۸، ۱۴۵۹، ۱۴۶۰، ۱۴۶۱، ۱۴۶۲، ۱۴۶۳، ۱۴۶۴، ۱۴۶۵، ۱۴۶۶، ۱۴۶۷، ۱۴۶۸، ۱۴۶۹، ۱۴۷۰، ۱۴۷۱، ۱۴۷۲، ۱۴۷۳، ۱۴۷۴، ۱۴۷۵، ۱۴۷۶، ۱۴۷۷، ۱۴۷۸، ۱۴۷۹، ۱۴۸۰، ۱۴۸۱، ۱۴۸۲، ۱۴۸۳، ۱۴۸۴، ۱۴۸۵، ۱۴۸۶، ۱۴۸۷، ۱۴۸۸، ۱۴۸۹، ۱۴۹۰، ۱۴۹۱، ۱۴۹۲، ۱۴۹۳، ۱۴۹۴، ۱۴۹۵، ۱۴۹۶، ۱۴۹۷، ۱۴۹۸، ۱۴۹۹، ۱۵۰۰، ۱۵۰۱، ۱۵۰۲، ۱۵۰۳، ۱۵۰۴، ۱۵۰۵، ۱۵۰۶، ۱۵۰۷، ۱۵۰۸، ۱۵۰۹، ۱۵۱۰، ۱۵۱۱، ۱۵۱۲، ۱۵۱۳، ۱۵۱۴، ۱۵۱۵، ۱۵۱۶، ۱۵۱۷، ۱۵۱۸، ۱۵۱۹، ۱۵۲۰، ۱۵۲۱، ۱۵۲۲، ۱۵۲۳، ۱۵۲۴، ۱۵۲۵، ۱۵۲۶، ۱۵۲۷، ۱۵۲۸، ۱۵۲۹، ۱۵۳۰، ۱۵۳۱، ۱۵۳۲، ۱۵۳۳، ۱۵۳۴، ۱۵۳۵، ۱۵۳۶، ۱۵۳۷، ۱۵۳۸، ۱۵۳۹، ۱۵۴۰، ۱۵۴۱، ۱۵۴۲، ۱۵۴۳، ۱۵۴۴، ۱۵۴۵، ۱۵۴۶،

مطلوبے سے اس کا حق ساقط کر دے گی (۱)۔

نیز: قاط ایسے فعل سے بھی ہو جاتا ہے جو صاحب حق سے صادر ہو، جیسے کوئی خیر شرط کے ساتھ خرید کرے اور پھر خیار کی مدت میں معیق کو ہتف رہے یا فرہشت رہے تو اس کا یہ تصرف اس کے حق خیار کا قاط مانا جائے گا (۲)۔

قبول:

۱۲۔ قاط میں صل یہ ہے کہ ثباً ساتھ کرنے والے کے چاہے سے مکمل ہو جائے کیونکہ جازا تصرف کرے والے کو اپنے حق کے قاط سے رہا نہیں جاسکتا (۳)۔ اگر اس کا تصرف ہی کے حق کو نقصان نہ پہنچا ہے۔

اسی بنیاد پر فقہاء متفق ہیں کہ: قاط محض جس میں تملیک کا معنی نہیں ہے اور جو عوض سے خالی ہے وہ فریق ثانی کے قبول کا انتظار سے بغیر محض یہ قبول یا اس کے مقصد کو پورا کرنے والے عمل سے مکمل ہو جائے گا جو قاط کے مفہوم کو بتلاتا ہے۔ مثلاً طلاق، اس میں قبولی ضرورت نہیں ہے (۴)۔

۱۳۔ ورنفقہاء کا اس پر بھی اتفاق ہے کہ: جو قاط عوض کے مقابل ہو مجموعی طور پر طرف ثانی کے قبول پر اس کا ثبوت مقوف ہے، مثال کے طور پر مال کے بدلے طلاق (۵)۔ چہ یہ ہے کہ ایسی صورت میں قاط معوض ہے، لہذا اس کے حکم کا ثبوت اس بات پر مقوف ہوگا

(۱) رد المحتار ج ۱، ص ۴۳، شامی ج ۱، ص ۱۵۵، الاقویاد ج ۱، ص ۷۷۔

(۲) شرح منشی الاقویاد ج ۱، ص ۱۷۱۔

(۳) شرح منشی الاقویاد ج ۱، ص ۲۶۰۔

(۴) محکمہ من عابدین ج ۱، ص ۱۳۲، الاقویاد ج ۱، ص ۷۷، جوہر الکلیل ج ۱، ص ۲۹۹، المہرب ج ۱، ص ۱۲۸۔

(۵) شرح منشی الاقویاد ج ۱، ص ۱۳۳، جوہر الکلیل ج ۱، ص ۳۰۰، الاقویاد ج ۱، ص ۵۷۳، المہرب ج ۱، ص ۷۳۔

کر، اور فریق معاوضہ دینا قبول کرے، کیونکہ عقد معوضہ طریقین رضامندی کے بغیر مکمل نہیں ہوتا۔

حنفی نے ان قسم کے ساتھ ہم عدم میں صلح کو شامل کیا ہے، اس میں بھی حکم ترم کرنے والے کی مرضی پر مقوف ہوگا کیونکہ ارشاد باری ہے: "فَمَنْ عَمِيَ لَهُ مِنْ أُخِيهِ شَيْءٌ فَاتَّبَعَ بِالْمَعْرُوفِ وَأَدَاءَ إِلَيْهِ بِإِحْسَانٍ" (۱) (پس جس کو اس کے فریق مقابل کی طرف سے کچھ معافی حاصل ہو جائے سو مطالبہ معقول (اور نرم) طریق پر کرنا چاہئے اور مطالبہ کو اس (فریق) کے پاس خوبی سے پہنچا دینا چاہئے)۔ اور اس آیت میں معاف کرنے سے مراد صلح ہے، اور اس لئے بھی کہ وہ ورثہ کا ثابت شدہ حق ہے جس میں اسقاط غلو کی شکل میں ہوتا ہے، تو ایسا ہی عوض لے کر بھی ہوگا، کیونکہ عوض لے کر معاف کرنے میں بھی اولیاء پر احسان ہے اور کامل کو زندگی بخشنا ہے، اس لئے دونوں کی رضامندی سے جائز ہوگا (۲)۔

اور حنفی نے جو مذہب اختیار کیا ہے وہی امام مالک اور ان کے بعض اصحاب کا قول ہے (۳)۔

ثانیہ: درنا بل کے نزدیک: امام مالک کے دہرے قول کے مطابق تناس کا عقد در تناس کے بدلے آیت میں چاہے تو جنایت کرنے والے کی مرضی حاصل کے بغیر اس کو اس کا حق ہے، ارشاد باری ہے: "فَمَنْ عَمِيَ لَهُ مِنْ أُخِيهِ شَيْءٌ فَاتَّبَعَ بِالْمَعْرُوفِ وَأَدَاءَ إِلَيْهِ بِإِحْسَانٍ" اور اس لئے کہ حضرت ابو بکر رضی اللہ عنہ کہتے ہیں: "قَامَ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ فَقَالَ: مَنْ قَاتَلَ قَبِيلًا فَهُوَ بِخَيْرِ الظَّرِيفِ، أَمَا أَنْ يُوَدَّى،

(۱) سورہ بقرہ ۱۷۸۔

(۲) المہرب ج ۱، ص ۱۵۸، ص ۱۷۱۔

(۳) مکالم ابن عبد البر ج ۱، ص ۱۱۰۰۔

أو ان يقاد (۱) (رسول اللہ ﷺ کفر سے بڑے اور فرمایا: جس کا کوئی قتل رو دیا جائے تو سے وہ تیج وہ جس سے ایک کا اختیار ہے، یہ تو اس کو دیتا دے دیا جائے، یہ تھامس لایا جائے) اور یہ عید بن المسیب، بن یزید، عطاء محمد، ابو شامہ، ابو رزین، احمد رکا قول ہے (۲)۔

۱۴۔ ب۔ وہ قاط رو جاتا ہے جس میں تسلیم کا معنی ہے جیسے یہ سے مدیون کا اہل اور یہی قاط کی وہ قسم ہے جس میں فقہاء کا اس جزیہ پر اختلاف ہے کہ اس میں قاط اور تسلیم کے دونوں پہلو ہیں۔

چنانچہ حنفی اور اصح قول کے مطابق ثانیہ اور حنا بلہ اور مالکیہ میں سے مہمب نے اس میں صرف قاط کے پہلو پر نظر ڈالی ہے، اس لئے ان کے نزدیک اس کی تکمیل قبول پر موقوف نہیں ہے، کیوں کہ جائز تصرف کے حقدار کو اپنے پورے حق یا بعض حق کے قاط سے روکا نہیں جاسکتا، اور اس لئے بھی کہ یہ قاط حق ہے جس میں تسلیم اس میں ہے لہذا اس میں بھی حق، طاق اور شفعہ کی طرح قبول کا اعتبار نہیں ہوگا (۳)، بلکہ خطیب ثرمینی نے کہا ہے: مذہب کے مطابق قبول کی شرط نہیں ہوتی چاہئے، چاہے اہل کو ہم تسلیم کہیں یا۔ قاط کہیں (۴)۔

اور ب۔ ثقباء کے نزدیک دونوں برابر ہیں، چاہے ہم اہل سے تعبیر کریں یا مدیون کو دین سہارے سے، البتہ بعض حنفیہ نے اتنا

(۱) حدیث: "من قبل له قبل فهو بخير النظرين، اما ان يودعه واما ان ينفقه" کی روایت بخاری (۲۰۵/۱۴ طبع استقبر) اور مسلم (۹۸۹/۴ طبع مکتب) کے کی ہے۔

(۲) اہل ۵/۵۱، اہل ۱۸۹/۴، الکافی لابن عبد البر ۱۱۰۰۔

(۳) محمد ابن مایہ بن ۳۲۷، ۳۲۷ اہل ۵۵۵/۴، ۶۰۴، المدون (۹۹/۴، مع الجلیل ۱۸۶/۴ شرح غنی ۱۹۱/۴، ۵۲۱/۴، الفی ۱۵۸/۴۔

(۴) نہیہ الحجاج ۳۳۷/۳۔

فرق کیا ہے کہ مہمب کا لفظ استعمال کرنے کی صورت میں قبول و نہ ہوت ہے، اعتنا کی اہمیت یہ میں ہے: "هه العین من الکفیل لاسم بدوون القبول وبراءه بسم بدوون قبول" (۱) (کفیل کی طرف سے، یہ کامیہ قبول کے بغیر مکمل نہیں ہوگا، اور اس کا دین سے اہل قبول کے بغیر مکمل ہو جائے گا)۔

۱۵۔ ب۔ ل۔ صرف اور حق علم میں اس نام سے اہل جو حنفیہ کے نزدیک قبول پر موقوف ہے ظاہر ان کے اس خیال سے متعارض ہے کہ یہ اس سے اہل قبول پر موقوف نہیں ہے، اس لئے حنفیہ نے اس کی وضاحت میں کہا ہے کہ: اس دونوں میں قبول پر موقوف ہونا اس پہلو سے نہیں ہے کہ یہ دین کا مدیون کو مہمب کرنا ہے بلکہ اس کی وجہ یہ ہے کہ ان دونوں میں اہل حق شارح کی خاطر فتح عقد کا موجب ہوتا ہے، کیوں کہ وہ عقد جو عقد کے نتیجے میں ہوتا تھا فوت ہو رہا ہے، اور عائدین میں سے کوئی ایک عقد کو فتح کر میں سکتا اس سے اہل سے کے قبول پر موقوف ہے (۲)۔

اور مالکیہ کا ریا اور اصح قول در بعض ثانیہ کی رائے ہے کہ: مدیون کو دین سے بری کرنے کی تکمیل مدیون کے قبول کرنے پر موقوف ہے، چونکہ اہل ان کے خیال میں طلیت کی منتقلی ہے، تو یہ مدیون کو اس چیز کا مالک بنانا ہے جو اس کے ذمہ لازم تھا، اس لئے یہ اس سے قبیل سے ہے جس میں قبول شرط ہے (۳)۔

اور ان کی نظر میں اس کی حکمت یہ ہے کہ اہل اس میں احسان کی جو شکل پیدا ہوتی ہے اور اس سے بھی ان کو جو نقصان پہنچ سکتا ہے شرفاء

(۱) محمد ابن مایہ بن ۳۲۷/۴، ۳۲۷ اہل ۵۵۵/۴، الفی ۱۵۸/۴، المدون (۹۹/۴، مع الجلیل ۱۸۶/۴، شرح غنی ۱۹۱/۴، ۵۲۱/۴، الفی ۱۵۸/۴۔

۳۸۳/۴

(۲) محمد ابن مایہ بن ۳۲۷/۴، ۳۲۷ اہل ۵۵۵/۴، ۶۰۴، المدون (۹۹/۴، مع الجلیل ۱۸۶/۴، شرح غنی ۱۹۱/۴، ۵۲۱/۴، الفی ۱۵۸/۴۔

(۳) المدون ۹۹/۴، الفروق لقرطبی ۱۰/۴، اہل ۵۵۵/۴، شرح المدون ۱۵۸/۴۔

اس سے بچنے کو ضرور رکھنا چاہیں گے خاص طور پر اگر احسان کمتر درجہ والوں کی طرف سے ہو، اس لئے اس ضرر کو ٹالنے کے لئے جو بلا ضرورت پیدا ہوں گے احسان سے ان کو بچ رہا ہے ان کو انکار کا حق شرعاً ہے (۱)۔

۱۶ قاط کو مسترد کرنا:

۱۶- فقہاء کے درمیان اختلاف نہیں کہ ۱۰ قاحات کھدہ زمین میں تمسک کا معنی نہیں ہے اور جو عوض سے خالی ہیں جیسے طلاق، حلق، شفعہ و تفصیل سے یہ قاط رازے سے رائیں ہوتے ہیں کہ یہ قوں کے محتاج نہیں ہوتے، اور قاط سے ہی طہیت اور حق ساق ہو کر ختم ہو جاتے ہیں، اور ان میں اثر انداز نہیں ہوتا، اور جو چیز ساق ہو چکی ہو وہ وہیں نہیں ہوتی جیسا کہ معلوم ہے، اور اس میں بھی فقہاء کا اختلاف نہیں کہ جو ۱۰ قاط عوض کے مقابلے میں ہوں جیسے مل کے بدلے میں طلاق دینا اور آزاد کرنا، اگر پہلے سے اسے قبول نہ کیا گیا ہو یا اس کا مستبد نہ کیا ہو تو رد کرنے سے رد ہو جاتے ہیں (۲)۔

۱۷- جس قاط میں تمسک کا مفہوم پایا جاتا ہے مثلاً: ۱۰ ین سے نہی کرنا، تو اس کے بارے میں حنفیہ کا مسلک، مالکیہ کا رائج قول اور بعض شافعیہ کی رائے یہ ہے کہ تمسک کے چلاؤ کو سمجھتے ہوئے رد کرے سے رد ہو جاتا ہے، اور اس وجہ سے بھی کہ اگر اسے کامل رد نہ مانا جائے تو حسب مندی کا ضابطہ راجح ہوتا ہے جس سے شفاء پسند

(۱) الفروق ۴۱۰، شرح لروض ۴۵، مع الجلیل ۴۶، ۴۸، الدرر ۴۶، ۴۷، ۴۸، ۴۹، ۵۰، ۵۱، ۵۲، ۵۳، ۵۴، ۵۵، ۵۶، ۵۷، ۵۸، ۵۹، ۶۰، ۶۱، ۶۲، ۶۳، ۶۴، ۶۵، ۶۶، ۶۷، ۶۸، ۶۹، ۷۰، ۷۱، ۷۲، ۷۳، ۷۴، ۷۵، ۷۶، ۷۷، ۷۸، ۷۹، ۸۰، ۸۱، ۸۲، ۸۳، ۸۴، ۸۵، ۸۶، ۸۷، ۸۸، ۸۹، ۹۰، ۹۱، ۹۲، ۹۳، ۹۴، ۹۵، ۹۶، ۹۷، ۹۸، ۹۹، ۱۰۰، ۱۰۱، ۱۰۲، ۱۰۳، ۱۰۴، ۱۰۵، ۱۰۶، ۱۰۷، ۱۰۸، ۱۰۹، ۱۱۰، ۱۱۱، ۱۱۲، ۱۱۳، ۱۱۴، ۱۱۵، ۱۱۶، ۱۱۷، ۱۱۸، ۱۱۹، ۱۲۰، ۱۲۱، ۱۲۲، ۱۲۳، ۱۲۴، ۱۲۵، ۱۲۶، ۱۲۷، ۱۲۸، ۱۲۹، ۱۳۰، ۱۳۱، ۱۳۲، ۱۳۳، ۱۳۴، ۱۳۵، ۱۳۶، ۱۳۷، ۱۳۸، ۱۳۹، ۱۴۰، ۱۴۱، ۱۴۲، ۱۴۳، ۱۴۴، ۱۴۵، ۱۴۶، ۱۴۷، ۱۴۸، ۱۴۹، ۱۵۰، ۱۵۱، ۱۵۲، ۱۵۳، ۱۵۴، ۱۵۵، ۱۵۶، ۱۵۷، ۱۵۸، ۱۵۹، ۱۶۰، ۱۶۱، ۱۶۲، ۱۶۳، ۱۶۴، ۱۶۵، ۱۶۶، ۱۶۷، ۱۶۸، ۱۶۹، ۱۷۰، ۱۷۱، ۱۷۲، ۱۷۳، ۱۷۴، ۱۷۵، ۱۷۶، ۱۷۷، ۱۷۸، ۱۷۹، ۱۸۰، ۱۸۱، ۱۸۲، ۱۸۳، ۱۸۴، ۱۸۵، ۱۸۶، ۱۸۷، ۱۸۸، ۱۸۹، ۱۹۰، ۱۹۱، ۱۹۲، ۱۹۳، ۱۹۴، ۱۹۵، ۱۹۶، ۱۹۷، ۱۹۸، ۱۹۹، ۲۰۰، ۲۰۱، ۲۰۲، ۲۰۳، ۲۰۴، ۲۰۵، ۲۰۶، ۲۰۷، ۲۰۸، ۲۰۹، ۲۱۰، ۲۱۱، ۲۱۲، ۲۱۳، ۲۱۴، ۲۱۵، ۲۱۶، ۲۱۷، ۲۱۸، ۲۱۹، ۲۲۰، ۲۲۱، ۲۲۲، ۲۲۳، ۲۲۴، ۲۲۵، ۲۲۶، ۲۲۷، ۲۲۸، ۲۲۹، ۲۳۰، ۲۳۱، ۲۳۲، ۲۳۳، ۲۳۴، ۲۳۵، ۲۳۶، ۲۳۷، ۲۳۸، ۲۳۹، ۲۴۰، ۲۴۱، ۲۴۲، ۲۴۳، ۲۴۴، ۲۴۵، ۲۴۶، ۲۴۷، ۲۴۸، ۲۴۹، ۲۵۰، ۲۵۱، ۲۵۲، ۲۵۳، ۲۵۴، ۲۵۵، ۲۵۶، ۲۵۷، ۲۵۸، ۲۵۹، ۲۶۰، ۲۶۱، ۲۶۲، ۲۶۳، ۲۶۴، ۲۶۵، ۲۶۶، ۲۶۷، ۲۶۸، ۲۶۹، ۲۷۰، ۲۷۱، ۲۷۲، ۲۷۳، ۲۷۴، ۲۷۵، ۲۷۶، ۲۷۷، ۲۷۸، ۲۷۹، ۲۸۰، ۲۸۱، ۲۸۲، ۲۸۳، ۲۸۴، ۲۸۵، ۲۸۶، ۲۸۷، ۲۸۸، ۲۸۹، ۲۹۰، ۲۹۱، ۲۹۲، ۲۹۳، ۲۹۴، ۲۹۵، ۲۹۶، ۲۹۷، ۲۹۸، ۲۹۹، ۳۰۰، ۳۰۱، ۳۰۲، ۳۰۳، ۳۰۴، ۳۰۵، ۳۰۶، ۳۰۷، ۳۰۸، ۳۰۹، ۳۱۰، ۳۱۱، ۳۱۲، ۳۱۳، ۳۱۴، ۳۱۵، ۳۱۶، ۳۱۷، ۳۱۸، ۳۱۹، ۳۲۰، ۳۲۱، ۳۲۲، ۳۲۳، ۳۲۴، ۳۲۵، ۳۲۶، ۳۲۷، ۳۲۸، ۳۲۹، ۳۳۰، ۳۳۱، ۳۳۲، ۳۳۳، ۳۳۴، ۳۳۵، ۳۳۶، ۳۳۷، ۳۳۸، ۳۳۹، ۳۴۰، ۳۴۱، ۳۴۲، ۳۴۳، ۳۴۴، ۳۴۵، ۳۴۶، ۳۴۷، ۳۴۸، ۳۴۹، ۳۵۰، ۳۵۱، ۳۵۲، ۳۵۳، ۳۵۴، ۳۵۵، ۳۵۶، ۳۵۷، ۳۵۸، ۳۵۹، ۳۶۰، ۳۶۱، ۳۶۲، ۳۶۳، ۳۶۴، ۳۶۵، ۳۶۶، ۳۶۷، ۳۶۸، ۳۶۹، ۳۷۰، ۳۷۱، ۳۷۲، ۳۷۳، ۳۷۴، ۳۷۵، ۳۷۶، ۳۷۷، ۳۷۸، ۳۷۹، ۳۸۰، ۳۸۱، ۳۸۲، ۳۸۳، ۳۸۴، ۳۸۵، ۳۸۶، ۳۸۷، ۳۸۸، ۳۸۹، ۳۹۰، ۳۹۱، ۳۹۲، ۳۹۳، ۳۹۴، ۳۹۵، ۳۹۶، ۳۹۷، ۳۹۸، ۳۹۹، ۴۰۰، ۴۰۱، ۴۰۲، ۴۰۳، ۴۰۴، ۴۰۵، ۴۰۶، ۴۰۷، ۴۰۸، ۴۰۹، ۴۱۰، ۴۱۱، ۴۱۲، ۴۱۳، ۴۱۴، ۴۱۵، ۴۱۶، ۴۱۷، ۴۱۸، ۴۱۹، ۴۲۰، ۴۲۱، ۴۲۲، ۴۲۳، ۴۲۴، ۴۲۵، ۴۲۶، ۴۲۷، ۴۲۸، ۴۲۹، ۴۳۰، ۴۳۱، ۴۳۲، ۴۳۳، ۴۳۴، ۴۳۵، ۴۳۶، ۴۳۷، ۴۳۸، ۴۳۹، ۴۴۰، ۴۴۱، ۴۴۲، ۴۴۳، ۴۴۴، ۴۴۵، ۴۴۶، ۴۴۷، ۴۴۸، ۴۴۹، ۴۵۰، ۴۵۱، ۴۵۲، ۴۵۳، ۴۵۴، ۴۵۵، ۴۵۶، ۴۵۷، ۴۵۸، ۴۵۹، ۴۶۰، ۴۶۱، ۴۶۲، ۴۶۳، ۴۶۴، ۴۶۵، ۴۶۶، ۴۶۷، ۴۶۸، ۴۶۹، ۴۷۰، ۴۷۱، ۴۷۲، ۴۷۳، ۴۷۴، ۴۷۵، ۴۷۶، ۴۷۷، ۴۷۸، ۴۷۹، ۴۸۰، ۴۸۱، ۴۸۲، ۴۸۳، ۴۸۴، ۴۸۵، ۴۸۶، ۴۸۷، ۴۸۸، ۴۸۹، ۴۹۰، ۴۹۱، ۴۹۲، ۴۹۳، ۴۹۴، ۴۹۵، ۴۹۶، ۴۹۷، ۴۹۸، ۴۹۹، ۵۰۰، ۵۰۱، ۵۰۲، ۵۰۳، ۵۰۴، ۵۰۵، ۵۰۶، ۵۰۷، ۵۰۸، ۵۰۹، ۵۱۰، ۵۱۱، ۵۱۲، ۵۱۳، ۵۱۴، ۵۱۵، ۵۱۶، ۵۱۷، ۵۱۸، ۵۱۹، ۵۲۰، ۵۲۱، ۵۲۲، ۵۲۳، ۵۲۴، ۵۲۵، ۵۲۶، ۵۲۷، ۵۲۸، ۵۲۹، ۵۳۰، ۵۳۱، ۵۳۲، ۵۳۳، ۵۳۴، ۵۳۵، ۵۳۶، ۵۳۷، ۵۳۸، ۵۳۹، ۵۴۰، ۵۴۱، ۵۴۲، ۵۴۳، ۵۴۴، ۵۴۵، ۵۴۶، ۵۴۷، ۵۴۸، ۵۴۹، ۵۵۰، ۵۵۱، ۵۵۲، ۵۵۳، ۵۵۴، ۵۵۵، ۵۵۶، ۵۵۷، ۵۵۸، ۵۵۹، ۵۶۰، ۵۶۱، ۵۶۲، ۵۶۳، ۵۶۴، ۵۶۵، ۵۶۶، ۵۶۷، ۵۶۸، ۵۶۹، ۵۷۰، ۵۷۱، ۵۷۲، ۵۷۳، ۵۷۴، ۵۷۵، ۵۷۶، ۵۷۷، ۵۷۸، ۵۷۹، ۵۸۰، ۵۸۱، ۵۸۲، ۵۸۳، ۵۸۴، ۵۸۵، ۵۸۶، ۵۸۷، ۵۸۸، ۵۸۹، ۵۹۰، ۵۹۱، ۵۹۲، ۵۹۳، ۵۹۴، ۵۹۵، ۵۹۶، ۵۹۷، ۵۹۸، ۵۹۹، ۶۰۰، ۶۰۱، ۶۰۲، ۶۰۳، ۶۰۴، ۶۰۵، ۶۰۶، ۶۰۷، ۶۰۸، ۶۰۹، ۶۱۰، ۶۱۱، ۶۱۲، ۶۱۳، ۶۱۴، ۶۱۵، ۶۱۶، ۶۱۷، ۶۱۸، ۶۱۹، ۶۲۰، ۶۲۱، ۶۲۲، ۶۲۳، ۶۲۴، ۶۲۵، ۶۲۶، ۶۲۷، ۶۲۸، ۶۲۹، ۶۳۰، ۶۳۱، ۶۳۲، ۶۳۳، ۶۳۴، ۶۳۵، ۶۳۶، ۶۳۷، ۶۳۸، ۶۳۹، ۶۴۰، ۶۴۱، ۶۴۲، ۶۴۳، ۶۴۴، ۶۴۵، ۶۴۶، ۶۴۷، ۶۴۸، ۶۴۹، ۶۵۰، ۶۵۱، ۶۵۲، ۶۵۳، ۶۵۴، ۶۵۵، ۶۵۶، ۶۵۷، ۶۵۸، ۶۵۹، ۶۶۰، ۶۶۱، ۶۶۲، ۶۶۳، ۶۶۴، ۶۶۵، ۶۶۶، ۶۶۷، ۶۶۸، ۶۶۹، ۶۷۰، ۶۷۱، ۶۷۲، ۶۷۳، ۶۷۴، ۶۷۵، ۶۷۶، ۶۷۷، ۶۷۸، ۶۷۹، ۶۸۰، ۶۸۱، ۶۸۲، ۶۸۳، ۶۸۴، ۶۸۵، ۶۸۶، ۶۸۷، ۶۸۸، ۶۸۹، ۶۹۰، ۶۹۱، ۶۹۲، ۶۹۳، ۶۹۴، ۶۹۵، ۶۹۶، ۶۹۷، ۶۹۸، ۶۹۹، ۷۰۰، ۷۰۱، ۷۰۲، ۷۰۳، ۷۰۴، ۷۰۵، ۷۰۶، ۷۰۷، ۷۰۸، ۷۰۹، ۷۱۰، ۷۱۱، ۷۱۲، ۷۱۳، ۷۱۴، ۷۱۵، ۷۱۶، ۷۱۷، ۷۱۸، ۷۱۹، ۷۲۰، ۷۲۱، ۷۲۲، ۷۲۳، ۷۲۴، ۷۲۵، ۷۲۶، ۷۲۷، ۷۲۸، ۷۲۹، ۷۳۰، ۷۳۱، ۷۳۲، ۷۳۳، ۷۳۴، ۷۳۵، ۷۳۶، ۷۳۷، ۷۳۸، ۷۳۹، ۷۴۰، ۷۴۱، ۷۴۲، ۷۴۳، ۷۴۴، ۷۴۵، ۷۴۶، ۷۴۷، ۷۴۸، ۷۴۹، ۷۵۰، ۷۵۱، ۷۵۲، ۷۵۳، ۷۵۴، ۷۵۵، ۷۵۶، ۷۵۷، ۷۵۸، ۷۵۹، ۷۶۰، ۷۶۱، ۷۶۲، ۷۶۳، ۷۶۴، ۷۶۵، ۷۶۶، ۷۶۷، ۷۶۸، ۷۶۹، ۷۷۰، ۷۷۱، ۷۷۲، ۷۷۳، ۷۷۴، ۷۷۵، ۷۷۶، ۷۷۷، ۷۷۸، ۷۷۹، ۷۸۰، ۷۸۱، ۷۸۲، ۷۸۳، ۷۸۴، ۷۸۵، ۷۸۶، ۷۸۷، ۷۸۸، ۷۸۹، ۷۹۰، ۷۹۱، ۷۹۲، ۷۹۳، ۷۹۴، ۷۹۵، ۷۹۶، ۷۹۷، ۷۹۸، ۷۹۹، ۸۰۰، ۸۰۱، ۸۰۲، ۸۰۳، ۸۰۴، ۸۰۵، ۸۰۶، ۸۰۷، ۸۰۸، ۸۰۹، ۸۱۰، ۸۱۱، ۸۱۲، ۸۱۳، ۸۱۴، ۸۱۵، ۸۱۶، ۸۱۷، ۸۱۸، ۸۱۹، ۸۲۰، ۸۲۱، ۸۲۲، ۸۲۳، ۸۲۴، ۸۲۵، ۸۲۶، ۸۲۷، ۸۲۸، ۸۲۹، ۸۳۰، ۸۳۱، ۸۳۲، ۸۳۳، ۸۳۴، ۸۳۵، ۸۳۶، ۸۳۷، ۸۳۸، ۸۳۹، ۸۴۰، ۸۴۱، ۸۴۲، ۸۴۳، ۸۴۴، ۸۴۵، ۸۴۶، ۸۴۷، ۸۴۸، ۸۴۹، ۸۵۰، ۸۵۱، ۸۵۲، ۸۵۳، ۸۵۴، ۸۵۵، ۸۵۶، ۸۵۷، ۸۵۸، ۸۵۹، ۸۶۰، ۸۶۱، ۸۶۲، ۸۶۳، ۸۶۴، ۸۶۵، ۸۶۶، ۸۶۷، ۸۶۸، ۸۶۹، ۸۷۰، ۸۷۱، ۸۷۲، ۸۷۳، ۸۷۴، ۸۷۵، ۸۷۶، ۸۷۷، ۸۷۸، ۸۷۹، ۸۸۰، ۸۸۱، ۸۸۲، ۸۸۳، ۸۸۴، ۸۸۵، ۸۸۶، ۸۸۷، ۸۸۸، ۸۸۹، ۸۹۰، ۸۹۱، ۸۹۲، ۸۹۳، ۸۹۴، ۸۹۵، ۸۹۶، ۸۹۷، ۸۹۸، ۸۹۹، ۹۰۰، ۹۰۱، ۹۰۲، ۹۰۳، ۹۰۴، ۹۰۵، ۹۰۶، ۹۰۷، ۹۰۸، ۹۰۹، ۹۱۰، ۹۱۱، ۹۱۲، ۹۱۳، ۹۱۴، ۹۱۵، ۹۱۶، ۹۱۷، ۹۱۸، ۹۱۹، ۹۲۰، ۹۲۱، ۹۲۲، ۹۲۳، ۹۲۴، ۹۲۵، ۹۲۶، ۹۲۷، ۹۲۸، ۹۲۹، ۹۳۰، ۹۳۱، ۹۳۲، ۹۳۳، ۹۳۴، ۹۳۵، ۹۳۶، ۹۳۷، ۹۳۸، ۹۳۹، ۹۴۰، ۹۴۱، ۹۴۲، ۹۴۳، ۹۴۴، ۹۴۵، ۹۴۶، ۹۴۷، ۹۴۸، ۹۴۹، ۹۵۰، ۹۵۱، ۹۵۲، ۹۵۳، ۹۵۴، ۹۵۵، ۹۵۶، ۹۵۷، ۹۵۸، ۹۵۹، ۹۶۰، ۹۶۱، ۹۶۲، ۹۶۳، ۹۶۴، ۹۶۵، ۹۶۶، ۹۶۷، ۹۶۸، ۹۶۹، ۹۷۰، ۹۷۱، ۹۷۲، ۹۷۳، ۹۷۴، ۹۷۵، ۹۷۶، ۹۷۷، ۹۷۸، ۹۷۹، ۹۸۰، ۹۸۱، ۹۸۲، ۹۸۳، ۹۸۴، ۹۸۵، ۹۸۶، ۹۸۷، ۹۸۸، ۹۸۹، ۹۹۰، ۹۹۱، ۹۹۲، ۹۹۳، ۹۹۴، ۹۹۵، ۹۹۶، ۹۹۷، ۹۹۸، ۹۹۹، ۱۰۰۰، ۱۰۰۱، ۱۰۰۲، ۱۰۰۳، ۱۰۰۴، ۱۰۰۵، ۱۰۰۶، ۱۰۰۷، ۱۰۰۸، ۱۰۰۹، ۱۰۱۰، ۱۰۱۱، ۱۰۱۲، ۱۰۱۳، ۱۰۱۴، ۱۰۱۵، ۱۰۱۶، ۱۰۱۷، ۱۰۱۸، ۱۰۱۹، ۱۰۲۰، ۱۰۲۱، ۱۰۲۲، ۱۰۲۳، ۱۰۲۴، ۱۰۲۵، ۱۰۲۶، ۱۰۲۷، ۱۰۲۸، ۱۰۲۹، ۱۰۳۰، ۱۰۳۱، ۱۰۳۲، ۱۰۳۳، ۱۰۳۴، ۱۰۳۵، ۱۰۳۶، ۱۰۳۷، ۱۰۳۸، ۱۰۳۹، ۱۰۴۰، ۱۰۴۱، ۱۰۴۲، ۱۰۴۳، ۱۰۴۴، ۱۰۴۵، ۱۰۴۶، ۱۰۴۷، ۱۰۴۸، ۱۰۴۹، ۱۰۵۰، ۱۰۵۱، ۱۰۵۲، ۱۰۵۳، ۱۰۵۴، ۱۰۵۵، ۱۰۵۶، ۱۰۵۷، ۱۰۵۸، ۱۰۵۹، ۱۰۶۰، ۱۰۶۱، ۱۰۶۲، ۱۰۶۳، ۱۰۶۴، ۱۰۶۵، ۱۰۶۶، ۱۰۶۷، ۱۰۶۸، ۱۰۶۹، ۱۰۷۰، ۱۰۷۱، ۱۰۷۲، ۱۰۷۳، ۱۰۷۴، ۱۰۷۵، ۱۰۷۶، ۱۰۷۷، ۱۰۷۸، ۱۰۷۹، ۱۰۸۰، ۱۰۸۱، ۱۰۸۲، ۱۰۸۳، ۱۰۸۴، ۱۰۸۵، ۱۰۸۶، ۱۰۸۷، ۱۰۸۸، ۱۰۸۹، ۱۰۹۰، ۱۰۹۱، ۱۰۹۲، ۱۰۹۳، ۱۰۹۴، ۱۰۹۵، ۱۰۹۶، ۱۰۹۷، ۱۰۹۸، ۱۰۹۹، ۱۱۰۰، ۱۱۰۱، ۱۱۰۲، ۱۱۰۳، ۱۱۰۴، ۱۱۰۵، ۱۱۰۶، ۱۱۰۷، ۱۱۰۸، ۱۱۰۹، ۱۱۱۰، ۱۱۱۱، ۱۱۱۲، ۱۱۱۳، ۱۱۱۴، ۱۱۱۵، ۱۱۱۶، ۱۱۱۷، ۱۱۱۸، ۱۱۱۹، ۱۱۲۰، ۱۱۲۱، ۱۱۲۲، ۱۱۲۳، ۱۱۲۴، ۱۱۲۵، ۱۱۲۶، ۱۱۲۷، ۱۱۲۸، ۱۱۲۹، ۱۱۳۰، ۱۱۳۱، ۱۱۳۲، ۱۱۳۳، ۱۱۳۴، ۱۱۳۵، ۱۱۳۶، ۱۱۳۷، ۱۱۳۸، ۱۱۳۹، ۱۱۴۰، ۱۱۴۱، ۱۱۴۲، ۱۱۴۳، ۱۱۴۴، ۱۱۴۵، ۱۱۴۶، ۱۱۴۷، ۱۱۴۸، ۱۱۴۹، ۱۱۵۰، ۱۱۵۱، ۱۱۵۲، ۱۱۵۳، ۱۱۵۴، ۱۱۵۵، ۱۱۵۶، ۱۱۵۷، ۱۱۵۸، ۱۱۵۹، ۱۱۶۰، ۱۱۶۱، ۱۱۶۲، ۱۱۶۳، ۱۱۶۴، ۱۱۶۵، ۱۱۶۶، ۱۱۶۷، ۱۱۶۸، ۱۱۶۹، ۱۱۷۰، ۱۱۷۱، ۱۱۷۲، ۱۱۷۳، ۱۱۷۴، ۱۱۷۵، ۱۱۷۶، ۱۱۷۷، ۱۱۷۸، ۱۱۷۹، ۱۱۸۰، ۱۱۸۱، ۱۱۸۲، ۱۱۸۳، ۱۱۸۴، ۱۱۸۵، ۱۱۸۶، ۱۱۸۷، ۱۱۸۸، ۱۱۸۹، ۱۱۹۰، ۱۱۹۱، ۱۱۹۲، ۱۱۹۳، ۱۱۹۴، ۱۱۹۵، ۱۱۹۶، ۱۱۹۷، ۱۱۹۸، ۱۱۹۹، ۱۲۰۰، ۱۲۰۱، ۱۲۰۲، ۱۲۰۳، ۱۲۰۴، ۱۲۰۵، ۱۲۰۶، ۱۲۰۷، ۱۲۰۸، ۱۲۰۹، ۱۲۱۰، ۱۲۱۱، ۱۲۱۲، ۱۲۱۳، ۱۲۱۴، ۱۲۱۵، ۱۲۱۶، ۱۲۱۷، ۱۲۱۸، ۱۲۱۹، ۱۲۲۰، ۱۲۲۱، ۱۲۲۲، ۱۲۲۳، ۱۲۲۴، ۱۲۲۵، ۱۲۲۶، ۱۲۲۷، ۱۲۲۸، ۱۲۲۹، ۱۲۳۰، ۱۲۳۱، ۱۲۳۲، ۱۲۳۳، ۱۲۳۴، ۱۲۳۵، ۱۲۳۶، ۱۲۳۷، ۱۲۳۸، ۱۲۳۹، ۱۲۴۰، ۱۲۴۱، ۱۲۴۲، ۱۲۴۳، ۱۲۴۴، ۱۲۴۵، ۱۲۴۶، ۱۲۴۷، ۱۲۴۸، ۱۲۴۹، ۱۲۵۰، ۱۲۵۱، ۱۲۵۲، ۱۲۵۳، ۱۲۵۴، ۱۲۵۵، ۱۲۵۶، ۱۲۵۷، ۱۲۵۸، ۱۲۵۹، ۱۲۶۰، ۱۲۶۱، ۱۲۶۲، ۱۲۶۳، ۱۲۶۴، ۱۲۶۵، ۱۲۶۶، ۱۲۶۷، ۱۲۶۸، ۱۲۶۹، ۱۲۷۰، ۱۲۷۱، ۱۲۷۲، ۱۲۷۳، ۱۲۷۴، ۱۲۷۵، ۱۲۷۶، ۱۲۷۷، ۱۲۷۸، ۱۲۷۹، ۱۲۸۰، ۱۲۸۱، ۱۲۸۲، ۱۲۸۳، ۱۲۸۴، ۱۲۸۵، ۱۲۸۶، ۱۲۸۷، ۱۲۸۸، ۱۲۸۹، ۱۲۹۰، ۱۲۹۱، ۱۲۹۲، ۱۲۹۳، ۱۲۹۴، ۱۲۹۵، ۱۲۹۶، ۱۲۹۷، ۱۲۹۸، ۱۲۹۹، ۱۳۰۰، ۱۳۰۱، ۱۳۰۲، ۱۳۰۳، ۱۳۰۴، ۱۳۰۵، ۱۳۰۶، ۱۳۰۷، ۱۳۰۸، ۱۳۰۹، ۱۳۱۰، ۱۳۱۱، ۱۳۱۲، ۱۳۱۳، ۱۳۱۴، ۱۳۱۵، ۱۳۱۶، ۱۳۱۷، ۱۳۱۸، ۱۳۱۹، ۱۳۲۰، ۱۳۲۱، ۱۳۲۲، ۱۳۲۳، ۱۳۲۴، ۱۳۲۵، ۱۳۲۶، ۱۳۲۷، ۱۳۲۸، ۱۳۲۹، ۱۳۳۰، ۱۳۳۱، ۱۳۳۲، ۱۳۳۳، ۱۳۳۴، ۱۳۳۵، ۱۳۳۶، ۱۳۳۷، ۱۳۳۸، ۱۳۳۹، ۱۳۴۰، ۱۳۴۱، ۱۳۴۲، ۱۳۴۳، ۱۳۴۴، ۱۳۴۵، ۱۳۴۶، ۱۳۴۷، ۱۳۴۸، ۱۳۴۹، ۱۳۵۰، ۱۳۵۱، ۱۳۵۲، ۱۳۵۳، ۱۳۵۴، ۱۳۵۵، ۱۳۵۶، ۱۳۵۷، ۱۳۵۸، ۱۳۵۹، ۱۳۶۰، ۱۳۶۱، ۱۳۶۲، ۱۳۶۳، ۱۳۶۴، ۱۳۶۵، ۱۳۶۶، ۱۳۶۷، ۱۳۶۸، ۱۳۶۹، ۱۳۷۰، ۱۳۷۱، ۱۳۷۲، ۱۳۷۳، ۱۳۷۴، ۱۳۷۵، ۱۳۷۶، ۱۳۷۷، ۱۳۷۸، ۱۳۷۹، ۱۳۸۰، ۱۳۸۱، ۱۳۸۲، ۱۳۸۳، ۱۳۸۴، ۱۳۸۵، ۱۳۸۶، ۱۳۸۷، ۱۳۸۸، ۱۳۸۹، ۱۳۹۰، ۱۳۹۱، ۱۳۹۲، ۱۳۹۳، ۱۳۹۴، ۱۳۹۵، ۱۳۹۶، ۱۳۹۷، ۱۳۹۸، ۱۳۹۹، ۱۴۰۰، ۱۴۰۱، ۱۴۰۲، ۱۴۰۳، ۱۴۰۴، ۱۴۰۵، ۱۴۰۶، ۱۴۰۷، ۱۴۰۸، ۱۴۰۹، ۱۴۱۰، ۱۴۱۱، ۱۴۱۲، ۱۴۱۳، ۱۴۱۴، ۱۴۱۵، ۱۴۱۶، ۱۴۱۷،

میں روئیں ہوگا (۱)۔

رہ قاطات میں تعلیق، تنقید اور اضافت:

۲۰۔ تعلیق کا مصب ہے کسی چیز کے جوہر کو دہری چیز کے جوہر سے مربوط کرنا۔ اور اس میں حکم کا انعقاد شرط کے حصول پر موقوف ہوتا ہے۔

۲۱۔ در تکیید بالشروط (شرطوں کے ساتھ مقید کرنا) کا مطلب ہے ایسی صورت جس میں اصل کا قیاس ہو۔ اس کے ساتھ ہی، یہ چیز کی شرط عامہ کر دی گئی ہو، اور اس میں کلمہ شرط کا استعمال صراحۃً نہیں ہوتا۔

۲۲۔ در ضاوت (مستقبل کی طرف کسی چیز کو مصوب کرنا) اگرچہ اس بات میں مانع نہیں ہوتی کہ لفظ حکم کا سب سے عین مد حکم کے "ماز کو اس زمانہ مستقبل تک موثر رہتی ہے جس کی تحدید تعریف کرنے والا کرتا ہے (۲)۔

اور قاطات کے تعلق سے ان کی مضاحت درنہ میل ہے:

ول۔ شرط پر قاط کو معلق کرنا:

۲۳۔ فقہاء کا اس بات پر اتفاق ہے کہ جو شرط باطل ہو جوہر (یعنی قاط کے وقت موجود ہو) اس پر قاطات کو مطلق کرنا جائز ہے، کیونکہ یہ چیز (فوری طور پر نماند ہوئے) الا تعریف کے حکم میں ہے، جیسے قرص خود کا پے قرص، رے کا کہ اگر یہ تمہارے پہلو میں

(۱) تکرید ابن ماجہ ص ۴۲۷، ابن ماجہ ص ۵۶۳، مسند ابی یوسف ص ۵۵۳، البدیع ص ۲۰۳، شرح الارواح ص ۱۵۲، المہذب ص ۵۵۵، ص ۵۹، مع الجلیل ص ۸۶، المدنی ص ۹۹، الفروق ص ۱۱۰۔
(۲) تکرید مع القدر مع المصنف ص ۵۸، المدنی ص ۲۲۲، حاشیہ ص ۲۲۲، ص ۲۲۳۔

ہو تو میں نے تم کو مری کیا، اور ان طرح شوم کا بیوی سے کہنا: "انت طالق لی کانت السماء فوقنا والأرض تحتنا" (تجھے طلاق ہے اے آسمان ہمارے اوپر اور زمین ہمارے نیچے ہو)، اور جیسے کوئی کسی سے کہے کہ فلاں نے تمہارا گھر مجھے سے میں فرہشت کر دیا تو وہ کہے: "ابن کان کذا فقد احزنہ" (اے ابن ہو ہے تو میں نے اس کو غمخواری دی)، یا کہے: "ابن کان فلاں اشتری هذا الشقص بكذا فقد أسقطت الشفعة" (اگر فلاں نے اس حصے کو اتنی رقم میں خرید لیا ہے تو میں شفعہ سے دست بردار ہوتا ہوں)۔

ایسی طرح فقہاء کا اس بات پر اتفاق ہے کہ ساتھ کرنے والے کی وفات پر اسقاط کو مطلق کرنا جائز ہے اور اس کو وصیت سمجھا جائے گا، جیسے مسقط اپنے مدیون سے کہے: جب میری موت ہو جائے تو تم میری ہو (۱)۔

اس سے دو مسئلہ الگ ہے جس میں کوئی اپنی بیوی کی طلاق کو چپی موت پر معلق کرنا ہے، کیوں کہ اس میں فوراً طلاق پڑنے پر نہ پڑنے میں اختلاف ہے (۲)۔

ان کے علاوہ باقی شرطوں کو قاطات کے اعتبار سے مجموعی طور پر درنہ میل قسموں میں تقسیم کیا جاسکتا ہے:

۲۴۔ (الف) قاطات قصہ جن میں تملیک کا معنی نہیں ہے اور جو عوض سے خالی ہیں، ان کو بالجملة شرط پر مطلق کرنا جائز ہے، اہل بیت حنفیہ نے یہاں ایک ضابطہ مقرر کیا ہے کہ اگر قاطات کا تحقق ایسی چیزوں سے ہے جن میں یحکم ہوتی ہے، مثلاً طلاق، عتق، تو ان کو کسی شرط پر مطلق کرنا جائز ہے، خواہ شرط اس چیز کے مناسب ہو یا

(۱) حاشیہ ابن ماجہ ص ۲۲۳-۲۲۶، تکرید ابن ماجہ ص ۲۵۲، شرح منی وادلت ص ۵۲۱، المدنی ص ۳۵۹، طبع المباحث، نہیہ الحجاج ص ۲۸، مع الجلیل ص ۵۹۰، ص ۱۵۳، مع الجلیل ص ۲۰۷۔
(۲) مع الجلیل ص ۵۵۰، المہذب ص ۵۷۲، المدنی ص ۲۷۰۔

جیسے حق۔ اس میں یقینی طور پر تعلق کی گنجائش ہے۔ اور اس دونوں کے درمیان مراتب میں تن میں اختلاف پایا جاتا ہے، جیسے فتح اور (۱)۔

مالکیہ اور حنبلیہ نے ان مسائل کے تعلق، کر یا ہے کہ وہ تعلق کو قبول کرتے ہیں اس سے ان کا پتہ چلتا ہے، اور اس قسم کے مسائل بحث سے اشیاء عیش مالکی کے فتویٰ میں رد ہوئے ہیں، نہیں میں سے ایک مسئلہ ہے کہ اگر پرورش کی حقدار عورت بچوں کو لے کر دور مقام کو منتقل ہونا چاہے اور باپ کہہ دے کہ اگر تم ایسا کرو گی تو ان کا کھانا اور کپڑا تمہارے اوپر ہوگا، تو عورت پر ایسا لازم ہوگا، کیونکہ باپ کو حق ہے کہ اس کو بچوں کو دور لے جانے سے روکے تو اس طرح اس کے بدلہ میں اس نے اپنا حق ساقط کیا۔

اور اگر شفعہ کا حقدار کہے کہ: اگر تم اس حصہ کو خریدو، اور مجھے ایک دینار دے دو تو میں اپنے حق شفعہ سے دست بردار ہوتا ہوں، اور اگر وہ تمہارے ہاتھ پر دست نہ کرے تو تمہارے اوپر میرا کوئی مالی مطالبہ نہیں، تو یہ جائز ہے (۲)۔

۲۵۔ (ب)۔ اسقاطات تن میں معاوضہ کا مفہوم پایا جاتا ہے جیسے طلع اور مکاتبت (۳) اور وہ معاملات جو ان سے ملحق ہو جاتے ہیں جیسے مال کے عوض طلاق، رعتاق، تو مال کے عوض طلاق، اور ہی طرح مال کے عوض عتاق کی تعلق بالاتفاق جائز ہے، کیونکہ یہ دونوں (اصلاً) اسقاط محض ہیں، اور ان میں معاوضہ دہرے معاوضات سے ملگ ہے۔

(۱) المصنوع فی توبہ و ترکہ و ۳۷۷، الاشیاء للسر علی ۲۸۷۔
(۲) فتح الباعی مالک ۲۸۷، ۳۰۷، ۳۰۸، ۳۰۹، ۳۱۰، ۳۱۱، ۳۱۲، ۳۱۳، ۳۱۴، ۳۱۵، ۳۱۶، ۳۱۷، ۳۱۸، ۳۱۹، ۳۲۰، ۳۲۱، ۳۲۲، ۳۲۳، ۳۲۴، ۳۲۵، ۳۲۶، ۳۲۷، ۳۲۸، ۳۲۹، ۳۳۰، ۳۳۱، ۳۳۲، ۳۳۳، ۳۳۴، ۳۳۵، ۳۳۶، ۳۳۷، ۳۳۸، ۳۳۹، ۳۴۰، ۳۴۱، ۳۴۲، ۳۴۳، ۳۴۴، ۳۴۵، ۳۴۶، ۳۴۷، ۳۴۸، ۳۴۹، ۳۵۰، ۳۵۱، ۳۵۲، ۳۵۳، ۳۵۴، ۳۵۵، ۳۵۶، ۳۵۷، ۳۵۸، ۳۵۹، ۳۶۰، ۳۶۱، ۳۶۲، ۳۶۳، ۳۶۴، ۳۶۵، ۳۶۶، ۳۶۷، ۳۶۸، ۳۶۹، ۳۷۰، ۳۷۱، ۳۷۲، ۳۷۳، ۳۷۴، ۳۷۵، ۳۷۶، ۳۷۷، ۳۷۸، ۳۷۹، ۳۸۰، ۳۸۱، ۳۸۲، ۳۸۳، ۳۸۴، ۳۸۵، ۳۸۶، ۳۸۷، ۳۸۸، ۳۸۹، ۳۹۰، ۳۹۱، ۳۹۲، ۳۹۳، ۳۹۴، ۳۹۵، ۳۹۶، ۳۹۷، ۳۹۸، ۳۹۹، ۴۰۰، ۴۰۱، ۴۰۲، ۴۰۳، ۴۰۴، ۴۰۵، ۴۰۶، ۴۰۷، ۴۰۸، ۴۰۹، ۴۱۰، ۴۱۱، ۴۱۲، ۴۱۳، ۴۱۴، ۴۱۵، ۴۱۶، ۴۱۷، ۴۱۸، ۴۱۹، ۴۲۰، ۴۲۱، ۴۲۲، ۴۲۳، ۴۲۴، ۴۲۵، ۴۲۶، ۴۲۷، ۴۲۸، ۴۲۹، ۴۳۰، ۴۳۱، ۴۳۲، ۴۳۳، ۴۳۴، ۴۳۵، ۴۳۶، ۴۳۷، ۴۳۸، ۴۳۹، ۴۴۰، ۴۴۱، ۴۴۲، ۴۴۳، ۴۴۴، ۴۴۵، ۴۴۶، ۴۴۷، ۴۴۸، ۴۴۹، ۴۵۰، ۴۵۱، ۴۵۲، ۴۵۳، ۴۵۴، ۴۵۵، ۴۵۶، ۴۵۷، ۴۵۸، ۴۵۹، ۴۶۰، ۴۶۱، ۴۶۲، ۴۶۳، ۴۶۴، ۴۶۵، ۴۶۶، ۴۶۷، ۴۶۸، ۴۶۹، ۴۷۰، ۴۷۱، ۴۷۲، ۴۷۳، ۴۷۴، ۴۷۵، ۴۷۶، ۴۷۷، ۴۷۸، ۴۷۹، ۴۸۰، ۴۸۱، ۴۸۲، ۴۸۳، ۴۸۴، ۴۸۵، ۴۸۶، ۴۸۷، ۴۸۸، ۴۸۹، ۴۹۰، ۴۹۱، ۴۹۲، ۴۹۳، ۴۹۴، ۴۹۵، ۴۹۶، ۴۹۷، ۴۹۸، ۴۹۹، ۵۰۰، ۵۰۱، ۵۰۲، ۵۰۳، ۵۰۴، ۵۰۵، ۵۰۶، ۵۰۷، ۵۰۸، ۵۰۹، ۵۱۰، ۵۱۱، ۵۱۲، ۵۱۳، ۵۱۴، ۵۱۵، ۵۱۶، ۵۱۷، ۵۱۸، ۵۱۹، ۵۲۰، ۵۲۱، ۵۲۲، ۵۲۳، ۵۲۴، ۵۲۵، ۵۲۶، ۵۲۷، ۵۲۸، ۵۲۹، ۵۳۰، ۵۳۱، ۵۳۲، ۵۳۳، ۵۳۴، ۵۳۵، ۵۳۶، ۵۳۷، ۵۳۸، ۵۳۹، ۵۴۰، ۵۴۱، ۵۴۲، ۵۴۳، ۵۴۴، ۵۴۵، ۵۴۶، ۵۴۷، ۵۴۸، ۵۴۹، ۵۵۰، ۵۵۱، ۵۵۲، ۵۵۳، ۵۵۴، ۵۵۵، ۵۵۶، ۵۵۷، ۵۵۸، ۵۵۹، ۵۶۰، ۵۶۱، ۵۶۲، ۵۶۳، ۵۶۴، ۵۶۵، ۵۶۶، ۵۶۷، ۵۶۸، ۵۶۹، ۵۷۰، ۵۷۱، ۵۷۲، ۵۷۳، ۵۷۴، ۵۷۵، ۵۷۶، ۵۷۷، ۵۷۸، ۵۷۹، ۵۸۰، ۵۸۱، ۵۸۲، ۵۸۳، ۵۸۴، ۵۸۵، ۵۸۶، ۵۸۷، ۵۸۸، ۵۸۹، ۵۹۰، ۵۹۱، ۵۹۲، ۵۹۳، ۵۹۴، ۵۹۵، ۵۹۶، ۵۹۷، ۵۹۸، ۵۹۹، ۶۰۰، ۶۰۱، ۶۰۲، ۶۰۳، ۶۰۴، ۶۰۵، ۶۰۶، ۶۰۷، ۶۰۸، ۶۰۹، ۶۱۰، ۶۱۱، ۶۱۲، ۶۱۳، ۶۱۴، ۶۱۵، ۶۱۶، ۶۱۷، ۶۱۸، ۶۱۹، ۶۲۰، ۶۲۱، ۶۲۲، ۶۲۳، ۶۲۴، ۶۲۵، ۶۲۶، ۶۲۷، ۶۲۸، ۶۲۹، ۶۳۰، ۶۳۱، ۶۳۲، ۶۳۳، ۶۳۴، ۶۳۵، ۶۳۶، ۶۳۷، ۶۳۸، ۶۳۹، ۶۴۰، ۶۴۱، ۶۴۲، ۶۴۳، ۶۴۴، ۶۴۵، ۶۴۶، ۶۴۷، ۶۴۸، ۶۴۹، ۶۵۰، ۶۵۱، ۶۵۲، ۶۵۳، ۶۵۴، ۶۵۵، ۶۵۶، ۶۵۷، ۶۵۸، ۶۵۹، ۶۶۰، ۶۶۱، ۶۶۲، ۶۶۳، ۶۶۴، ۶۶۵، ۶۶۶، ۶۶۷، ۶۶۸، ۶۶۹، ۶۷۰، ۶۷۱، ۶۷۲، ۶۷۳، ۶۷۴، ۶۷۵، ۶۷۶، ۶۷۷، ۶۷۸، ۶۷۹، ۶۸۰، ۶۸۱، ۶۸۲، ۶۸۳، ۶۸۴، ۶۸۵، ۶۸۶، ۶۸۷، ۶۸۸، ۶۸۹، ۶۹۰، ۶۹۱، ۶۹۲، ۶۹۳، ۶۹۴، ۶۹۵، ۶۹۶، ۶۹۷، ۶۹۸، ۶۹۹، ۷۰۰، ۷۰۱، ۷۰۲، ۷۰۳، ۷۰۴، ۷۰۵، ۷۰۶، ۷۰۷، ۷۰۸، ۷۰۹، ۷۱۰، ۷۱۱، ۷۱۲، ۷۱۳، ۷۱۴، ۷۱۵، ۷۱۶، ۷۱۷، ۷۱۸، ۷۱۹، ۷۲۰، ۷۲۱، ۷۲۲، ۷۲۳، ۷۲۴، ۷۲۵، ۷۲۶، ۷۲۷، ۷۲۸، ۷۲۹، ۷۳۰، ۷۳۱، ۷۳۲، ۷۳۳، ۷۳۴، ۷۳۵، ۷۳۶، ۷۳۷، ۷۳۸، ۷۳۹، ۷۴۰، ۷۴۱، ۷۴۲، ۷۴۳، ۷۴۴، ۷۴۵، ۷۴۶، ۷۴۷، ۷۴۸، ۷۴۹، ۷۵۰، ۷۵۱، ۷۵۲، ۷۵۳، ۷۵۴، ۷۵۵، ۷۵۶، ۷۵۷، ۷۵۸، ۷۵۹، ۷۶۰، ۷۶۱، ۷۶۲، ۷۶۳، ۷۶۴، ۷۶۵، ۷۶۶، ۷۶۷، ۷۶۸، ۷۶۹، ۷۷۰، ۷۷۱، ۷۷۲، ۷۷۳، ۷۷۴، ۷۷۵، ۷۷۶، ۷۷۷، ۷۷۸، ۷۷۹، ۷۸۰، ۷۸۱، ۷۸۲، ۷۸۳، ۷۸۴، ۷۸۵، ۷۸۶، ۷۸۷، ۷۸۸، ۷۸۹، ۷۹۰، ۷۹۱، ۷۹۲، ۷۹۳، ۷۹۴، ۷۹۵، ۷۹۶، ۷۹۷، ۷۹۸، ۷۹۹، ۸۰۰، ۸۰۱، ۸۰۲، ۸۰۳، ۸۰۴، ۸۰۵، ۸۰۶، ۸۰۷، ۸۰۸، ۸۰۹، ۸۱۰، ۸۱۱، ۸۱۲، ۸۱۳، ۸۱۴، ۸۱۵، ۸۱۶، ۸۱۷، ۸۱۸، ۸۱۹، ۸۲۰، ۸۲۱، ۸۲۲، ۸۲۳، ۸۲۴، ۸۲۵، ۸۲۶، ۸۲۷، ۸۲۸، ۸۲۹، ۸۳۰، ۸۳۱، ۸۳۲، ۸۳۳، ۸۳۴، ۸۳۵، ۸۳۶، ۸۳۷، ۸۳۸، ۸۳۹، ۸۴۰، ۸۴۱، ۸۴۲، ۸۴۳، ۸۴۴، ۸۴۵، ۸۴۶، ۸۴۷، ۸۴۸، ۸۴۹، ۸۵۰، ۸۵۱، ۸۵۲، ۸۵۳، ۸۵۴، ۸۵۵، ۸۵۶، ۸۵۷، ۸۵۸، ۸۵۹، ۸۶۰، ۸۶۱، ۸۶۲، ۸۶۳، ۸۶۴، ۸۶۵، ۸۶۶، ۸۶۷، ۸۶۸، ۸۶۹، ۸۷۰، ۸۷۱، ۸۷۲، ۸۷۳، ۸۷۴، ۸۷۵، ۸۷۶، ۸۷۷، ۸۷۸، ۸۷۹، ۸۸۰، ۸۸۱، ۸۸۲، ۸۸۳، ۸۸۴، ۸۸۵، ۸۸۶، ۸۸۷، ۸۸۸، ۸۸۹، ۸۹۰، ۸۹۱، ۸۹۲، ۸۹۳، ۸۹۴، ۸۹۵، ۸۹۶، ۸۹۷، ۸۹۸، ۸۹۹، ۹۰۰، ۹۰۱، ۹۰۲، ۹۰۳، ۹۰۴، ۹۰۵، ۹۰۶، ۹۰۷، ۹۰۸، ۹۰۹، ۹۱۰، ۹۱۱، ۹۱۲، ۹۱۳، ۹۱۴، ۹۱۵، ۹۱۶، ۹۱۷، ۹۱۸، ۹۱۹، ۹۲۰، ۹۲۱، ۹۲۲، ۹۲۳، ۹۲۴، ۹۲۵، ۹۲۶، ۹۲۷، ۹۲۸، ۹۲۹، ۹۳۰، ۹۳۱، ۹۳۲، ۹۳۳، ۹۳۴، ۹۳۵، ۹۳۶، ۹۳۷، ۹۳۸، ۹۳۹، ۹۴۰، ۹۴۱، ۹۴۲، ۹۴۳، ۹۴۴، ۹۴۵، ۹۴۶، ۹۴۷، ۹۴۸، ۹۴۹، ۹۵۰، ۹۵۱، ۹۵۲، ۹۵۳، ۹۵۴، ۹۵۵، ۹۵۶، ۹۵۷، ۹۵۸، ۹۵۹، ۹۶۰، ۹۶۱، ۹۶۲، ۹۶۳، ۹۶۴، ۹۶۵، ۹۶۶، ۹۶۷، ۹۶۸، ۹۶۹، ۹۷۰، ۹۷۱، ۹۷۲، ۹۷۳، ۹۷۴، ۹۷۵، ۹۷۶، ۹۷۷، ۹۷۸، ۹۷۹، ۹۸۰، ۹۸۱، ۹۸۲، ۹۸۳، ۹۸۴، ۹۸۵، ۹۸۶، ۹۸۷، ۹۸۸، ۹۸۹، ۹۹۰، ۹۹۱، ۹۹۲، ۹۹۳، ۹۹۴، ۹۹۵، ۹۹۶، ۹۹۷، ۹۹۸، ۹۹۹، ۱۰۰۰، ۱۰۰۱، ۱۰۰۲، ۱۰۰۳، ۱۰۰۴، ۱۰۰۵، ۱۰۰۶، ۱۰۰۷، ۱۰۰۸، ۱۰۰۹، ۱۰۱۰، ۱۰۱۱، ۱۰۱۲، ۱۰۱۳، ۱۰۱۴، ۱۰۱۵، ۱۰۱۶، ۱۰۱۷، ۱۰۱۸، ۱۰۱۹، ۱۰۲۰، ۱۰۲۱، ۱۰۲۲، ۱۰۲۳، ۱۰۲۴، ۱۰۲۵، ۱۰۲۶، ۱۰۲۷، ۱۰۲۸، ۱۰۲۹، ۱۰۳۰، ۱۰۳۱، ۱۰۳۲، ۱۰۳۳، ۱۰۳۴، ۱۰۳۵، ۱۰۳۶، ۱۰۳۷، ۱۰۳۸، ۱۰۳۹، ۱۰۴۰، ۱۰۴۱، ۱۰۴۲، ۱۰۴۳، ۱۰۴۴، ۱۰۴۵، ۱۰۴۶، ۱۰۴۷، ۱۰۴۸، ۱۰۴۹، ۱۰۵۰، ۱۰۵۱، ۱۰۵۲، ۱۰۵۳، ۱۰۵۴، ۱۰۵۵، ۱۰۵۶، ۱۰۵۷، ۱۰۵۸، ۱۰۵۹، ۱۰۶۰، ۱۰۶۱، ۱۰۶۲، ۱۰۶۳، ۱۰۶۴، ۱۰۶۵، ۱۰۶۶، ۱۰۶۷، ۱۰۶۸، ۱۰۶۹، ۱۰۷۰، ۱۰۷۱، ۱۰۷۲، ۱۰۷۳، ۱۰۷۴، ۱۰۷۵، ۱۰۷۶، ۱۰۷۷، ۱۰۷۸، ۱۰۷۹، ۱۰۸۰، ۱۰۸۱، ۱۰۸۲، ۱۰۸۳، ۱۰۸۴، ۱۰۸۵، ۱۰۸۶، ۱۰۸۷، ۱۰۸۸، ۱۰۸۹، ۱۰۹۰، ۱۰۹۱، ۱۰۹۲، ۱۰۹۳، ۱۰۹۴، ۱۰۹۵، ۱۰۹۶، ۱۰۹۷، ۱۰۹۸، ۱۰۹۹، ۱۱۰۰، ۱۱۰۱، ۱۱۰۲، ۱۱۰۳، ۱۱۰۴، ۱۱۰۵، ۱۱۰۶، ۱۱۰۷، ۱۱۰۸، ۱۱۰۹، ۱۱۱۰، ۱۱۱۱، ۱۱۱۲، ۱۱۱۳، ۱۱۱۴، ۱۱۱۵، ۱۱۱۶، ۱۱۱۷، ۱۱۱۸، ۱۱۱۹، ۱۱۲۰، ۱۱۲۱، ۱۱۲۲، ۱۱۲۳، ۱۱۲۴، ۱۱۲۵، ۱۱۲۶، ۱۱۲۷، ۱۱۲۸، ۱۱۲۹، ۱۱۳۰، ۱۱۳۱، ۱۱۳۲، ۱۱۳۳، ۱۱۳۴، ۱۱۳۵، ۱۱۳۶، ۱۱۳۷، ۱۱۳۸، ۱۱۳۹، ۱۱۴۰، ۱۱۴۱، ۱۱۴۲، ۱۱۴۳، ۱۱۴۴، ۱۱۴۵، ۱۱۴۶، ۱۱۴۷، ۱۱۴۸، ۱۱۴۹، ۱۱۵۰، ۱۱۵۱، ۱۱۵۲، ۱۱۵۳، ۱۱۵۴، ۱۱۵۵، ۱۱۵۶، ۱۱۵۷، ۱۱۵۸، ۱۱۵۹، ۱۱۶۰، ۱۱۶۱، ۱۱۶۲، ۱۱۶۳، ۱۱۶۴، ۱۱۶۵، ۱۱۶۶، ۱۱۶۷، ۱۱۶۸، ۱۱۶۹، ۱۱۷۰، ۱۱۷۱، ۱۱۷۲، ۱۱۷۳، ۱۱۷۴، ۱۱۷۵، ۱۱۷۶، ۱۱۷۷، ۱۱۷۸، ۱۱۷۹، ۱۱۸۰، ۱۱۸۱، ۱۱۸۲، ۱۱۸۳، ۱۱۸۴، ۱۱۸۵، ۱۱۸۶، ۱۱۸۷، ۱۱۸۸، ۱۱۸۹، ۱۱۹۰، ۱۱۹۱، ۱۱۹۲، ۱۱۹۳، ۱۱۹۴، ۱۱۹۵، ۱۱۹۶، ۱۱۹۷، ۱۱۹۸، ۱۱۹۹، ۱۲۰۰، ۱۲۰۱، ۱۲۰۲، ۱۲۰۳، ۱۲۰۴، ۱۲۰۵، ۱۲۰۶، ۱۲۰۷، ۱۲۰۸، ۱۲۰۹، ۱۲۱۰، ۱۲۱۱، ۱۲۱۲، ۱۲۱۳، ۱۲۱۴، ۱۲۱۵، ۱۲۱۶، ۱۲۱۷، ۱۲۱۸، ۱۲۱۹، ۱۲۲۰، ۱۲۲۱، ۱۲۲۲، ۱۲۲۳، ۱۲۲۴، ۱۲۲۵، ۱۲۲۶، ۱۲۲۷، ۱۲۲۸، ۱۲۲۹، ۱۲۳۰، ۱۲۳۱، ۱۲۳۲، ۱۲۳۳، ۱۲۳۴، ۱۲۳۵، ۱۲۳۶، ۱۲۳۷، ۱۲۳۸، ۱۲۳۹، ۱۲۴۰، ۱۲۴۱، ۱۲۴۲، ۱۲۴۳، ۱۲۴۴، ۱۲۴۵، ۱۲۴۶، ۱۲۴۷، ۱۲۴۸، ۱۲۴۹، ۱۲۵۰، ۱۲۵۱، ۱۲۵۲، ۱۲۵۳، ۱۲۵۴، ۱۲۵۵، ۱۲۵۶، ۱۲۵۷، ۱۲۵۸، ۱۲۵۹، ۱۲۶۰، ۱۲۶۱، ۱۲۶۲، ۱۲۶۳، ۱۲۶۴، ۱۲۶۵، ۱۲۶۶، ۱۲۶۷، ۱۲۶۸، ۱۲۶۹، ۱۲۷۰، ۱۲۷۱، ۱۲۷۲، ۱۲۷۳، ۱۲۷۴، ۱۲۷۵، ۱۲۷۶، ۱۲۷۷، ۱۲۷۸، ۱۲۷۹، ۱۲۸۰، ۱۲۸۱، ۱۲۸۲، ۱۲۸۳، ۱۲۸۴، ۱۲۸۵، ۱۲۸۶، ۱۲۸۷، ۱۲۸۸، ۱۲۸۹، ۱۲۹۰، ۱۲۹۱، ۱۲۹۲، ۱۲۹۳، ۱۲۹۴، ۱۲۹۵، ۱۲۹۶، ۱۲۹۷، ۱۲۹۸، ۱۲۹۹، ۱۳۰۰، ۱۳۰۱، ۱۳۰۲، ۱۳۰۳، ۱۳۰۴، ۱۳۰۵، ۱۳۰۶، ۱۳۰۷، ۱۳۰۸، ۱۳۰۹، ۱۳۱۰، ۱۳۱۱، ۱۳۱۲، ۱۳۱۳، ۱۳۱۴، ۱۳۱۵، ۱۳۱۶، ۱۳۱۷، ۱۳۱۸، ۱۳۱۹، ۱۳۲۰، ۱۳۲۱، ۱۳۲۲، ۱۳۲۳، ۱۳۲۴، ۱۳۲۵، ۱۳۲۶، ۱۳۲۷، ۱۳۲۸، ۱۳۲۹، ۱۳۳۰، ۱۳۳۱، ۱۳۳۲، ۱۳۳۳، ۱۳۳۴، ۱۳۳۵، ۱۳۳۶، ۱۳۳۷، ۱۳۳۸، ۱۳۳۹، ۱۳۴۰، ۱۳۴۱، ۱۳۴۲، ۱۳۴۳، ۱۳۴۴، ۱۳۴۵، ۱۳۴۶، ۱۳۴۷، ۱۳۴۸، ۱۳۴۹، ۱۳۵۰، ۱۳۵۱، ۱۳۵۲، ۱۳۵۳، ۱۳۵۴، ۱۳۵۵، ۱۳۵۶، ۱۳۵۷، ۱۳۵۸، ۱۳۵۹، ۱۳۶۰، ۱۳۶۱، ۱۳۶۲، ۱۳۶۳، ۱۳۶۴، ۱۳۶۵، ۱۳۶۶، ۱۳۶۷، ۱۳۶۸، ۱۳۶۹، ۱۳۷۰، ۱۳۷۱، ۱۳۷۲، ۱۳۷۳، ۱۳۷۴، ۱۳۷۵، ۱۳۷۶، ۱۳۷۷، ۱۳۷۸، ۱۳۷۹، ۱۳۸۰، ۱۳۸۱، ۱۳۸۲، ۱۳۸۳، ۱۳۸۴، ۱۳۸۵، ۱۳۸۶، ۱۳۸۷، ۱۳۸۸، ۱۳۸۹، ۱۳۹۰، ۱۳۹۱، ۱۳۹۲، ۱۳۹۳، ۱۳۹۴، ۱۳۹۵، ۱۳۹۶، ۱۳۹۷، ۱۳۹۸، ۱۳۹۹، ۱۴۰۰، ۱۴۰۱، ۱۴۰۲، ۱۴۰۳، ۱۴۰۴، ۱۴۰۵، ۱۴۰۶، ۱۴۰۷، ۱۴۰۸، ۱۴۰۹، ۱۴۱۰، ۱۴۱۱، ۱۴۱۲، ۱۴۱۳، ۱۴۱۴، ۱۴۱۵، ۱۴۱۶، ۱۴۱۷، ۱۴۱۸، ۱۴۱۹، ۱۴۲۰، ۱۴۲۱، ۱۴۲۲، ۱۴۲۳، ۱۴۲۴، ۱۴۲۵، ۱۴۲۶، ۱۴۲۷، ۱۴۲۸، ۱۴۲۹، ۱۴۳۰، ۱۴۳۱، ۱۴۳۲، ۱۴۳۳، ۱۴۳۴، ۱۴۳۵، ۱۴۳۶، ۱۴۳۷، ۱۴۳۸، ۱۴۳۹، ۱۴۴۰، ۱۴۴۱، ۱۴۴۲، ۱۴۴۳، ۱۴۴۴، ۱۴۴۵، ۱۴۴۶، ۱۴۴۷، ۱۴۴۸، ۱۴۴۹، ۱۴۵۰، ۱۴۵۱، ۱۴۵۲، ۱۴۵۳، ۱۴۵۴، ۱۴۵۵، ۱۴۵۶، ۱۴۵۷، ۱۴۵۸، ۱۴۵۹، ۱۴۶۰، ۱۴۶۱، ۱۴۶۲، ۱۴۶۳، ۱۴۶۴، ۱۴۶۵، ۱۴۶۶، ۱۴۶۷، ۱۴۶۸، ۱۴۶۹، ۱۴۷۰، ۱۴۷۱، ۱۴۷۲، ۱۴۷۳، ۱۴۷۴، ۱۴۷۵، ۱۴۷۶، ۱۴۷۷، ۱۴۷۸، ۱۴۷۹، ۱۴۸۰، ۱۴۸۱، ۱۴۸۲، ۱۴۸۳، ۱۴۸۴، ۱۴۸۵، ۱۴۸۶، ۱۴۸۷، ۱۴۸۸، ۱۴۸۹، ۱۴۹۰، ۱۴۹۱، ۱۴۹۲، ۱۴۹۳، ۱۴۹۴، ۱۴۹۵، ۱۴۹۶، ۱۴۹۷، ۱۴۹۸، ۱۴۹۹، ۱۵۰۰، ۱۵۰۱، ۱۵۰۲، ۱۵۰۳، ۱۵۰۴، ۱۵۰۵، ۱۵۰۶، ۱۵۰۷، ۱۵۰۸، ۱۵۰۹، ۱۵۱۰، ۱۵۱۱، ۱۵۱۲، ۱۵۱۳، ۱۵۱۴، ۱۵۱۵، ۱۵۱۶، ۱۵۱۷، ۱۵۱۸، ۱۵۱۹، ۱۵۲۰، ۱۵۲۱، ۱۵۲۲، ۱۵۲۳، ۱۵۲۴، ۱۵۲۵، ۱۵۲۶، ۱۵۲۷، ۱۵۲۸، ۱۵۲۹، ۱۵۳۰، ۱۵۳۱، ۱۵۳۲، ۱۵۳۳، ۱۵۳۴، ۱۵۳۵، ۱۵۳۶، ۱۵۳۷، ۱۵۳۸، ۱۵۳۹، ۱۵۴۰، ۱۵۴۱، ۱۵۴۲، ۱۵۴۳، ۱۵۴۴، ۱۵۴۵، ۱۵۴۶، ۱۵۴۷، ۱۵۴۸، ۱۵۴۹، ۱۵۵۰، ۱۵۵۱، ۱۵۵۲، ۱۵۵۳، ۱۵۵۴، ۱۵۵۵، ۱۵۵۶، ۱۵۵۷، ۱۵۵۸، ۱۵۵۹، ۱۵۶۰، ۱۵۶۱، ۱۵۶۲، ۱۵۶۳، ۱۵۶۴، ۱۵۶۵، ۱۵۶۶، ۱۵۶۷، ۱۵۶۸، ۱۵۶۹، ۱۵۷۰، ۱۵۷۱، ۱۵۷۲، ۱۵۷۳، ۱۵۷۴، ۱۵۷۵، ۱۵۷۶، ۱۵۷۷، ۱۵۷۸، ۱۵۷۹، ۱۵۸۰، ۱۵۸۱، ۱۵۸۲، ۱۵۸۳، ۱۵۸۴، ۱۵۸۵، ۱۵۸۶، ۱۵۸۷، ۱۵۸۸، ۱۵۸۹، ۱۵۹۰، ۱۵۹۱، ۱۵۹۲، ۱۵۹۳، ۱۵۹۴، ۱۵۹۵، ۱۵۹۶، ۱۵۹۷، ۱۵۹۸، ۱۵۹۹، ۱۶۰۰، ۱۶۰۱، ۱۶۰۲، ۱۶۰۳، ۱۶۰۴، ۱۶۰۵، ۱۶۰۶، ۱۶۰۷، ۱۶۰۸، ۱۶۰۹، ۱۶۱۰، ۱۶

رتے، چنانچہ قرآنی سے افریق میں دیکھا ہے کہ جو تعلق اور شرط
دونوں کو قبول کریتے ہیں وہ طاق اور حق ہیں، اور تعلق کے قبول
کرنے سے شرط کا قبول کرنا لازم نہیں آتا اور نہ شرط کے قبول کرنے
سے تعلق کا قبول کرنا (لازم آتا ہے)۔ فرقہ کے باب میں الگ
مک یہ دیکھا جائے گا کہ کس شرط اور تعلق دونوں ہوتی ہے اور کہاں
شرط ہوتی ہے تعلق نہیں۔ ورنہ اس کے برعکس (۱) اور کچھ مثالیں
جواب کے یہاں درج ہوئی ہیں اس طرح ہیں:

گورنر نے اپنے شوم سے خلع یا اور رجعت کی شرط رکھی تو
خلع لازم ہوگا اور شرط داخل ہوگی (۲)۔ اور اگر رجعت کرنے والے
سے ولی دم (جس کو قصاص لینے کا اختیار ہے) نے کسی چیز پر مساحت
اس شرط کے ساتھ کی کہ وہ شہر سے نکل جائے گا تو وہ نماندے کہا کہ
شرط داخل ہے اور صحیح جائز ہے، اور ابن القاسم نے کہا کہ صحیح جائز نہیں
ہے، اور مغیرہ نے کہا کہ شرط جائز اور صحیح لازم ہے، اور محنون کو مغیرہ کا
قول پسند تھا (۳)۔

اور ثانیہ کہتے ہیں کہ شرط ناسد پر کبھی بھی صحیح کے بعض احکام بھی
مرتب ہو جاتے ہیں، اور استقاطات میں اس کی مثال مکاتبت اور خلع
ہے (۴)۔

در حجابہ نے اس سلسلے میں کہا ہے کہ اگر خلع کو شرط قاسد کے
ساتھ مقید کر دے تو خلع صحیح ہے اور شرط لغو ہے، اور المغنی میں ہے کہ
حق اور طلاق کو شرط قاسد باطل نہیں کرتیں (۵)۔

سوم۔ ۱۔ قاط کو زمانہ مستقبل کی طرف منسوب کرنا:
۲۸۔ کچھ تصرفات ایسے ہیں جن کا اثر محض تصرف کے الفاظ کامل طور پر
ہو لے جانے سے ظاہر ہو جاتا ہے اور اس کا حکم مرتب ہو جاتا ہے اور
ان کا حکم ہی آئندہ وقت تک کے لیے موثر نہیں ہوتا جیسے نکاح اور
ح۔

اور کچھ تصرفات ایسے ہیں جن کا اثر طبعی طور پر زمانہ مستقبل میں ہی
ظاہر ہوتا ہے جیسے وصیت۔

اور کچھ تصرفات ایسے ہیں جن کا حکم فوری طور پر واقع ہوتا ہے،
جیسے طلاق جس سے رشتہ زہدیت فوری طور پر ختم ہو جاتا ہے، اور یہ
بھی صحیح ہے کہ اس کے حکم کو زمانہ مستقبل کی طرف منسوب کیا جائے کہ
اس زمانہ کے آنے ہی پر رشتہ زہدیت ختم ہوگا، اور طلاق کی
اضافت زمانہ مستقبل کی طرف کرنا منصف، ثانیہ "ردانہ کے رد ایک
جائز ہے (۱)۔ اور ثالثیہ کے رد ایک اگر اس کو مستقبل کی طرف منسوب
کرے تب بھی وہ فوری ہی واقع ہوگی، اس لئے کہ اس مستقبل
کی طرف منسوب کرنے کی وجہ سے وہ نکاح ختمہ کے مشابہ
ہو جائے گا (۲)۔ اور طلاق ہی کی طرح حق ہے کیونکہ یہ بھی ایسا
استقاط ہے جس کو زمانہ آئندہ کی طرف منسوب کیا جاسکتا ہے۔

اور حنفیہ نے جن استقاطات کے بارے میں کہا ہے کہ وہ زمانہ
مستقبل کی طرف اضافت کو قبول نہیں کرتے ان میں دین سے بری
کرنا اور قصاص کو ساقط کرنا بھی شامل ہیں (۳)۔ اور غالب حکم یہ ہے
کہ: جن استقاطات میں تملیک کا مفہوم نہیں ہے وہ زمانہ مستقبل کی

(۱) حاشیہ من ملوین ۳۳۳، ۳۳۴، ۳۳۵، ۳۳۶، ۳۳۷، ۳۳۸، ۳۳۹، ۳۴۰، ۳۴۱، ۳۴۲، ۳۴۳، ۳۴۴، ۳۴۵، ۳۴۶، ۳۴۷، ۳۴۸، ۳۴۹، ۳۵۰، ۳۵۱، ۳۵۲، ۳۵۳، ۳۵۴، ۳۵۵، ۳۵۶، ۳۵۷، ۳۵۸، ۳۵۹، ۳۶۰، ۳۶۱، ۳۶۲، ۳۶۳، ۳۶۴، ۳۶۵، ۳۶۶، ۳۶۷، ۳۶۸، ۳۶۹، ۳۷۰، ۳۷۱، ۳۷۲، ۳۷۳، ۳۷۴، ۳۷۵، ۳۷۶، ۳۷۷، ۳۷۸، ۳۷۹، ۳۸۰، ۳۸۱، ۳۸۲، ۳۸۳، ۳۸۴، ۳۸۵، ۳۸۶، ۳۸۷، ۳۸۸، ۳۸۹، ۳۹۰، ۳۹۱، ۳۹۲، ۳۹۳، ۳۹۴، ۳۹۵، ۳۹۶، ۳۹۷، ۳۹۸، ۳۹۹، ۴۰۰، ۴۰۱، ۴۰۲، ۴۰۳، ۴۰۴، ۴۰۵، ۴۰۶، ۴۰۷، ۴۰۸، ۴۰۹، ۴۱۰، ۴۱۱، ۴۱۲، ۴۱۳، ۴۱۴، ۴۱۵، ۴۱۶، ۴۱۷، ۴۱۸، ۴۱۹، ۴۲۰، ۴۲۱، ۴۲۲، ۴۲۳، ۴۲۴، ۴۲۵، ۴۲۶، ۴۲۷، ۴۲۸، ۴۲۹، ۴۳۰، ۴۳۱، ۴۳۲، ۴۳۳، ۴۳۴، ۴۳۵، ۴۳۶، ۴۳۷، ۴۳۸، ۴۳۹، ۴۴۰، ۴۴۱، ۴۴۲، ۴۴۳، ۴۴۴، ۴۴۵، ۴۴۶، ۴۴۷، ۴۴۸، ۴۴۹، ۴۵۰، ۴۵۱، ۴۵۲، ۴۵۳، ۴۵۴، ۴۵۵، ۴۵۶، ۴۵۷، ۴۵۸، ۴۵۹، ۴۶۰، ۴۶۱، ۴۶۲، ۴۶۳، ۴۶۴، ۴۶۵، ۴۶۶، ۴۶۷، ۴۶۸، ۴۶۹، ۴۷۰، ۴۷۱، ۴۷۲، ۴۷۳، ۴۷۴، ۴۷۵، ۴۷۶، ۴۷۷، ۴۷۸، ۴۷۹، ۴۸۰، ۴۸۱، ۴۸۲، ۴۸۳، ۴۸۴، ۴۸۵، ۴۸۶، ۴۸۷، ۴۸۸، ۴۸۹، ۴۹۰، ۴۹۱، ۴۹۲، ۴۹۳، ۴۹۴، ۴۹۵، ۴۹۶، ۴۹۷، ۴۹۸، ۴۹۹، ۵۰۰، ۵۰۱، ۵۰۲، ۵۰۳، ۵۰۴، ۵۰۵، ۵۰۶، ۵۰۷، ۵۰۸، ۵۰۹، ۵۱۰، ۵۱۱، ۵۱۲، ۵۱۳، ۵۱۴، ۵۱۵، ۵۱۶، ۵۱۷، ۵۱۸، ۵۱۹، ۵۲۰، ۵۲۱، ۵۲۲، ۵۲۳، ۵۲۴، ۵۲۵، ۵۲۶، ۵۲۷، ۵۲۸، ۵۲۹، ۵۳۰، ۵۳۱، ۵۳۲، ۵۳۳، ۵۳۴، ۵۳۵، ۵۳۶، ۵۳۷، ۵۳۸، ۵۳۹، ۵۴۰، ۵۴۱، ۵۴۲، ۵۴۳، ۵۴۴، ۵۴۵، ۵۴۶، ۵۴۷، ۵۴۸، ۵۴۹، ۵۵۰، ۵۵۱، ۵۵۲، ۵۵۳، ۵۵۴، ۵۵۵، ۵۵۶، ۵۵۷، ۵۵۸، ۵۵۹، ۵۶۰، ۵۶۱، ۵۶۲، ۵۶۳، ۵۶۴، ۵۶۵، ۵۶۶، ۵۶۷، ۵۶۸، ۵۶۹، ۵۷۰، ۵۷۱، ۵۷۲، ۵۷۳، ۵۷۴، ۵۷۵، ۵۷۶، ۵۷۷، ۵۷۸، ۵۷۹، ۵۸۰، ۵۸۱، ۵۸۲، ۵۸۳، ۵۸۴، ۵۸۵، ۵۸۶، ۵۸۷، ۵۸۸، ۵۸۹، ۵۹۰، ۵۹۱، ۵۹۲، ۵۹۳، ۵۹۴، ۵۹۵، ۵۹۶، ۵۹۷، ۵۹۸، ۵۹۹، ۶۰۰، ۶۰۱، ۶۰۲، ۶۰۳، ۶۰۴، ۶۰۵، ۶۰۶، ۶۰۷، ۶۰۸، ۶۰۹، ۶۱۰، ۶۱۱، ۶۱۲، ۶۱۳، ۶۱۴، ۶۱۵، ۶۱۶، ۶۱۷، ۶۱۸، ۶۱۹، ۶۲۰، ۶۲۱، ۶۲۲، ۶۲۳، ۶۲۴، ۶۲۵، ۶۲۶، ۶۲۷، ۶۲۸، ۶۲۹، ۶۳۰، ۶۳۱، ۶۳۲، ۶۳۳، ۶۳۴، ۶۳۵، ۶۳۶، ۶۳۷، ۶۳۸، ۶۳۹، ۶۴۰، ۶۴۱، ۶۴۲، ۶۴۳، ۶۴۴، ۶۴۵، ۶۴۶، ۶۴۷، ۶۴۸، ۶۴۹، ۶۵۰، ۶۵۱، ۶۵۲، ۶۵۳، ۶۵۴، ۶۵۵، ۶۵۶، ۶۵۷، ۶۵۸، ۶۵۹، ۶۶۰، ۶۶۱، ۶۶۲، ۶۶۳، ۶۶۴، ۶۶۵، ۶۶۶، ۶۶۷، ۶۶۸، ۶۶۹، ۶۷۰، ۶۷۱، ۶۷۲، ۶۷۳، ۶۷۴، ۶۷۵، ۶۷۶، ۶۷۷، ۶۷۸، ۶۷۹، ۶۸۰، ۶۸۱، ۶۸۲، ۶۸۳، ۶۸۴، ۶۸۵، ۶۸۶، ۶۸۷، ۶۸۸، ۶۸۹، ۶۹۰، ۶۹۱، ۶۹۲، ۶۹۳، ۶۹۴، ۶۹۵، ۶۹۶، ۶۹۷، ۶۹۸، ۶۹۹، ۷۰۰، ۷۰۱، ۷۰۲، ۷۰۳، ۷۰۴، ۷۰۵، ۷۰۶، ۷۰۷، ۷۰۸، ۷۰۹، ۷۱۰، ۷۱۱، ۷۱۲، ۷۱۳، ۷۱۴، ۷۱۵، ۷۱۶، ۷۱۷، ۷۱۸، ۷۱۹، ۷۲۰، ۷۲۱، ۷۲۲، ۷۲۳، ۷۲۴، ۷۲۵، ۷۲۶، ۷۲۷، ۷۲۸، ۷۲۹، ۷۳۰، ۷۳۱، ۷۳۲، ۷۳۳، ۷۳۴، ۷۳۵، ۷۳۶، ۷۳۷، ۷۳۸، ۷۳۹، ۷۴۰، ۷۴۱، ۷۴۲، ۷۴۳، ۷۴۴، ۷۴۵، ۷۴۶، ۷۴۷، ۷۴۸، ۷۴۹، ۷۵۰، ۷۵۱، ۷۵۲، ۷۵۳، ۷۵۴، ۷۵۵، ۷۵۶، ۷۵۷، ۷۵۸، ۷۵۹، ۷۶۰، ۷۶۱، ۷۶۲، ۷۶۳، ۷۶۴، ۷۶۵، ۷۶۶، ۷۶۷، ۷۶۸، ۷۶۹، ۷۷۰، ۷۷۱، ۷۷۲، ۷۷۳، ۷۷۴، ۷۷۵، ۷۷۶، ۷۷۷، ۷۷۸، ۷۷۹، ۷۸۰، ۷۸۱، ۷۸۲، ۷۸۳، ۷۸۴، ۷۸۵، ۷۸۶، ۷۸۷، ۷۸۸، ۷۸۹، ۷۹۰، ۷۹۱، ۷۹۲، ۷۹۳، ۷۹۴، ۷۹۵، ۷۹۶، ۷۹۷، ۷۹۸، ۷۹۹، ۸۰۰، ۸۰۱، ۸۰۲، ۸۰۳، ۸۰۴، ۸۰۵، ۸۰۶، ۸۰۷، ۸۰۸، ۸۰۹، ۸۱۰، ۸۱۱، ۸۱۲، ۸۱۳، ۸۱۴، ۸۱۵، ۸۱۶، ۸۱۷، ۸۱۸، ۸۱۹، ۸۲۰، ۸۲۱، ۸۲۲، ۸۲۳، ۸۲۴، ۸۲۵، ۸۲۶، ۸۲۷، ۸۲۸، ۸۲۹، ۸۳۰، ۸۳۱، ۸۳۲، ۸۳۳، ۸۳۴، ۸۳۵، ۸۳۶، ۸۳۷، ۸۳۸، ۸۳۹، ۸۴۰، ۸۴۱، ۸۴۲، ۸۴۳، ۸۴۴، ۸۴۵، ۸۴۶، ۸۴۷، ۸۴۸، ۸۴۹، ۸۵۰، ۸۵۱، ۸۵۲، ۸۵۳، ۸۵۴، ۸۵۵، ۸۵۶، ۸۵۷، ۸۵۸، ۸۵۹، ۸۶۰، ۸۶۱، ۸۶۲، ۸۶۳، ۸۶۴، ۸۶۵، ۸۶۶، ۸۶۷، ۸۶۸، ۸۶۹، ۸۷۰، ۸۷۱، ۸۷۲، ۸۷۳، ۸۷۴، ۸۷۵، ۸۷۶، ۸۷۷، ۸۷۸، ۸۷۹، ۸۸۰، ۸۸۱، ۸۸۲، ۸۸۳، ۸۸۴، ۸۸۵، ۸۸۶، ۸۸۷، ۸۸۸، ۸۸۹، ۸۹۰، ۸۹۱، ۸۹۲، ۸۹۳، ۸۹۴، ۸۹۵، ۸۹۶، ۸۹۷، ۸۹۸، ۸۹۹، ۹۰۰، ۹۰۱، ۹۰۲، ۹۰۳، ۹۰۴، ۹۰۵، ۹۰۶، ۹۰۷، ۹۰۸، ۹۰۹، ۹۱۰، ۹۱۱، ۹۱۲، ۹۱۳، ۹۱۴، ۹۱۵، ۹۱۶، ۹۱۷، ۹۱۸، ۹۱۹، ۹۲۰، ۹۲۱، ۹۲۲، ۹۲۳، ۹۲۴، ۹۲۵، ۹۲۶، ۹۲۷، ۹۲۸، ۹۲۹، ۹۳۰، ۹۳۱، ۹۳۲، ۹۳۳، ۹۳۴، ۹۳۵، ۹۳۶، ۹۳۷، ۹۳۸، ۹۳۹، ۹۴۰، ۹۴۱، ۹۴۲، ۹۴۳، ۹۴۴، ۹۴۵، ۹۴۶، ۹۴۷، ۹۴۸، ۹۴۹، ۹۵۰، ۹۵۱، ۹۵۲، ۹۵۳، ۹۵۴، ۹۵۵، ۹۵۶، ۹۵۷، ۹۵۸، ۹۵۹، ۹۶۰، ۹۶۱، ۹۶۲، ۹۶۳، ۹۶۴، ۹۶۵، ۹۶۶، ۹۶۷، ۹۶۸، ۹۶۹، ۹۷۰، ۹۷۱، ۹۷۲، ۹۷۳، ۹۷۴، ۹۷۵، ۹۷۶، ۹۷۷، ۹۷۸، ۹۷۹، ۹۸۰، ۹۸۱، ۹۸۲، ۹۸۳، ۹۸۴، ۹۸۵، ۹۸۶، ۹۸۷، ۹۸۸، ۹۸۹، ۹۹۰، ۹۹۱، ۹۹۲، ۹۹۳، ۹۹۴، ۹۹۵، ۹۹۶، ۹۹۷، ۹۹۸، ۹۹۹، ۱۰۰۰، ۱۰۰۱، ۱۰۰۲، ۱۰۰۳، ۱۰۰۴، ۱۰۰۵، ۱۰۰۶، ۱۰۰۷، ۱۰۰۸، ۱۰۰۹، ۱۰۱۰، ۱۰۱۱، ۱۰۱۲، ۱۰۱۳، ۱۰۱۴، ۱۰۱۵، ۱۰۱۶، ۱۰۱۷، ۱۰۱۸، ۱۰۱۹، ۱۰۲۰، ۱۰۲۱، ۱۰۲۲، ۱۰۲۳، ۱۰۲۴، ۱۰۲۵، ۱۰۲۶، ۱۰۲۷، ۱۰۲۸، ۱۰۲۹، ۱۰۳۰، ۱۰۳۱، ۱۰۳۲، ۱۰۳۳، ۱۰۳۴، ۱۰۳۵، ۱۰۳۶، ۱۰۳۷، ۱۰۳۸، ۱۰۳۹، ۱۰۴۰، ۱۰۴۱، ۱۰۴۲، ۱۰۴۳، ۱۰۴۴، ۱۰۴۵، ۱۰۴۶، ۱۰۴۷، ۱۰۴۸، ۱۰۴۹، ۱۰۵۰، ۱۰۵۱، ۱۰۵۲، ۱۰۵۳، ۱۰۵۴، ۱۰۵۵، ۱۰۵۶، ۱۰۵۷، ۱۰۵۸، ۱۰۵۹، ۱۰۶۰، ۱۰۶۱، ۱۰۶۲، ۱۰۶۳، ۱۰۶۴، ۱۰۶۵، ۱۰۶۶، ۱۰۶۷، ۱۰۶۸، ۱۰۶۹، ۱۰۷۰، ۱۰۷۱، ۱۰۷۲، ۱۰۷۳، ۱۰۷۴، ۱۰۷۵، ۱۰۷۶، ۱۰۷۷، ۱۰۷۸، ۱۰۷۹، ۱۰۸۰، ۱۰۸۱، ۱۰۸۲، ۱۰۸۳، ۱۰۸۴، ۱۰۸۵، ۱۰۸۶، ۱۰۸۷، ۱۰۸۸، ۱۰۸۹، ۱۰۹۰، ۱۰۹۱، ۱۰۹۲، ۱۰۹۳، ۱۰۹۴، ۱۰۹۵، ۱۰۹۶، ۱۰۹۷، ۱۰۹۸، ۱۰۹۹، ۱۱۰۰، ۱۱۰۱، ۱۱۰۲، ۱۱۰۳، ۱۱۰۴، ۱۱۰۵، ۱۱۰۶، ۱۱۰۷، ۱۱۰۸، ۱۱۰۹، ۱۱۱۰، ۱۱۱۱، ۱۱۱۲، ۱۱۱۳، ۱۱۱۴، ۱۱۱۵، ۱۱۱۶، ۱۱۱۷، ۱۱۱۸، ۱۱۱۹، ۱۱۲۰، ۱۱۲۱، ۱۱۲۲، ۱۱۲۳، ۱۱۲۴، ۱۱۲۵، ۱۱۲۶، ۱۱۲۷، ۱۱۲۸، ۱۱۲۹، ۱۱۳۰، ۱۱۳۱، ۱۱۳۲، ۱۱۳۳، ۱۱۳۴، ۱۱۳۵، ۱۱۳۶، ۱۱۳۷، ۱۱۳۸، ۱۱۳۹، ۱۱۴۰، ۱۱۴۱، ۱۱۴۲، ۱۱۴۳، ۱۱۴۴، ۱۱۴۵، ۱۱۴۶، ۱۱۴۷، ۱۱۴۸، ۱۱۴۹، ۱۱۵۰، ۱۱۵۱، ۱۱۵۲، ۱۱۵۳، ۱۱۵۴، ۱۱۵۵، ۱۱۵۶، ۱۱۵۷، ۱۱۵۸، ۱۱۵۹، ۱۱۶۰، ۱۱۶۱، ۱۱۶۲، ۱۱۶۳، ۱۱۶۴، ۱۱۶۵، ۱۱۶۶، ۱۱۶۷، ۱۱۶۸، ۱۱۶۹، ۱۱۷۰، ۱۱۷۱، ۱۱۷۲، ۱۱۷۳، ۱۱۷۴، ۱۱۷۵، ۱۱۷۶، ۱۱۷۷، ۱۱۷۸، ۱۱۷۹، ۱۱۸۰، ۱۱۸۱، ۱۱۸۲، ۱۱۸۳، ۱۱۸۴، ۱۱۸۵، ۱۱۸۶، ۱۱۸۷، ۱۱۸۸، ۱۱۸۹، ۱۱۹۰، ۱۱۹۱، ۱۱۹۲، ۱۱۹۳، ۱۱۹۴، ۱۱۹۵، ۱۱۹۶، ۱۱۹۷، ۱۱۹۸، ۱۱۹۹، ۱۲۰۰، ۱۲۰۱، ۱۲۰۲، ۱۲۰۳، ۱۲۰۴، ۱۲۰۵، ۱۲۰۶، ۱۲۰۷، ۱۲۰۸، ۱۲۰۹، ۱۲۱۰، ۱۲۱۱، ۱۲۱۲، ۱۲۱۳، ۱۲۱۴، ۱۲۱۵، ۱۲۱۶، ۱۲۱۷، ۱۲۱۸، ۱۲۱۹، ۱۲۲۰، ۱۲۲۱، ۱۲۲۲، ۱۲۲۳، ۱۲۲۴، ۱۲۲۵، ۱۲۲۶، ۱۲۲۷، ۱۲۲۸، ۱۲۲۹، ۱۲۳۰، ۱۲۳۱، ۱۲۳۲، ۱۲۳۳، ۱۲۳۴، ۱۲۳۵، ۱۲۳۶، ۱۲۳۷، ۱۲۳۸، ۱۲۳۹، ۱۲۴۰، ۱۲۴۱، ۱۲۴۲، ۱۲۴۳، ۱۲۴۴، ۱۲۴۵، ۱۲۴۶، ۱۲۴۷، ۱۲۴۸، ۱۲۴۹، ۱۲۵۰، ۱۲۵۱، ۱۲۵۲، ۱۲۵۳، ۱۲۵۴، ۱۲۵۵، ۱۲۵۶، ۱۲۵۷، ۱۲۵۸، ۱۲۵۹، ۱۲۶۰، ۱۲۶۱، ۱۲۶۲، ۱۲۶۳، ۱۲۶۴، ۱۲۶۵، ۱۲۶۶، ۱۲۶۷، ۱۲۶۸، ۱۲۶۹، ۱۲۷۰، ۱۲۷۱، ۱۲۷۲، ۱۲۷۳، ۱۲۷۴، ۱۲۷۵، ۱۲۷۶، ۱۲۷۷، ۱۲۷۸، ۱۲۷۹، ۱۲۸۰، ۱۲۸۱، ۱۲۸۲، ۱۲۸۳، ۱۲۸۴، ۱۲۸۵، ۱۲۸۶، ۱۲۸۷، ۱۲۸۸، ۱۲۸۹، ۱۲۹۰، ۱۲۹۱، ۱۲۹۲، ۱۲۹۳، ۱۲۹۴، ۱۲۹۵، ۱۲۹۶، ۱۲۹۷، ۱۲۹۸، ۱۲۹۹، ۱۳۰۰، ۱۳۰۱، ۱۳۰۲، ۱۳۰۳، ۱۳۰۴، ۱۳۰۵، ۱۳۰۶، ۱۳۰۷، ۱۳۰۸، ۱۳۰۹، ۱۳۱۰، ۱۳۱۱، ۱۳۱۲، ۱۳۱۳، ۱۳۱۴، ۱۳۱۵، ۱۳۱۶، ۱۳۱۷، ۱۳۱۸، ۱۳۱۹، ۱۳۲۰، ۱۳۲۱، ۱۳۲۲، ۱۳۲۳، ۱۳۲۴، ۱۳۲۵، ۱۳۲۶، ۱۳۲۷، ۱۳۲۸، ۱۳۲۹، ۱۳۳۰، ۱۳۳۱، ۱۳۳۲، ۱۳۳۳، ۱۳۳۴، ۱۳۳۵، ۱۳۳۶، ۱۳۳۷، ۱۳۳۸، ۱۳۳۹، ۱۳۴۰، ۱۳۴۱، ۱۳۴۲، ۱۳۴۳، ۱۳۴۴، ۱۳۴۵، ۱۳۴۶، ۱۳۴۷، ۱۳۴۸، ۱۳۴۹، ۱۳۵۰، ۱۳۵۱، ۱۳۵۲، ۱۳۵۳، ۱۳۵۴، ۱۳۵۵، ۱۳۵۶، ۱۳۵۷، ۱۳۵۸، ۱۳۵۹، ۱۳۶۰، ۱۳۶۱، ۱۳۶۲، ۱۳۶۳، ۱۳۶۴، ۱۳۶۵، ۱۳۶۶، ۱۳۶۷، ۱۳۶۸، ۱۳۶۹، ۱۳۷۰، ۱۳۷۱، ۱۳۷۲، ۱۳۷۳، ۱۳۷۴، ۱۳۷۵، ۱۳۷۶، ۱۳۷۷، ۱۳۷۸، ۱۳۷۹، ۱۳۸۰، ۱۳۸۱، ۱۳۸۲، ۱۳۸۳، ۱۳۸۴، ۱۳۸۵، ۱۳۸۶، ۱۳۸۷، ۱۳۸۸، ۱۳۸۹، ۱۳۹۰، ۱۳۹۱، ۱۳۹۲، ۱۳۹۳، ۱۳۹۴، ۱۳۹۵، ۱۳۹۶، ۱۳۹۷، ۱۳۹۸، ۱۳۹۹، ۱۴۰۰، ۱۴۰۱، ۱۴۰۲، ۱۴۰۳، ۱۴۰۴، ۱۴۰۵، ۱۴۰۶، ۱۴۰۷، ۱۴۰۸، ۱۴۰۹، ۱۴۱۰، ۱۴۱۱، ۱۴۱۲، ۱۴۱۳، ۱۴۱۴، ۱۴۱۵، ۱۴۱۶، ۱۴۱۷، ۱۴۱۸، ۱۴۱۹، ۱۴۲۰، ۱۴۲۱، ۱۴۲۲، ۱۴۲۳، ۱۴۲۴، ۱۴۲۵، ۱۴۲۶، ۱۴۲۷، ۱۴۲۸، ۱۴۲۹، ۱۴۳۰، ۱۴۳۱، ۱۴۳۲، ۱۴۳۳، ۱۴۳۴، ۱۴۳۵، ۱۴۳۶، ۱۴۳۷، ۱۴۳۸، ۱۴۳۹، ۱۴۴۰، ۱۴۴۱، ۱۴۴۲، ۱۴۴۳، ۱۴۴۴، ۱۴۴۵، ۱۴۴۶، ۱۴۴۷، ۱۴۴۸، ۱۴۴۹، ۱۴۵۰، ۱۴۵۱، ۱۴۵۲، ۱۴۵۳، ۱۴۵۴، ۱۴۵۵، ۱۴۵۶، ۱۴۵۷، ۱۴۵۸، ۱۴۵۹، ۱۴۶۰، ۱۴۶۱، ۱۴۶۲، ۱۴۶۳، ۱۴۶۴، ۱۴۶۵، ۱۴۶۶، ۱۴۶۷، ۱۴۶۸، ۱۴۶۹، ۱۴۷۰، ۱۴۷۱، ۱۴۷۲، ۱۴۷۳، ۱۴۷۴، ۱۴۷۵، ۱۴۷۶، ۱۴۷۷، ۱۴۷۸، ۱۴۷۹، ۱۴۸۰، ۱۴۸۱، ۱۴۸۲، ۱۴۸۳، ۱۴۸۴، ۱۴۸۵، ۱۴۸۶، ۱۴۸۷، ۱۴۸۸، ۱۴۸۹، ۱۴۹۰، ۱۴۹۱، ۱۴۹۲، ۱۴۹۳، ۱۴۹۴، ۱۴۹۵، ۱۴۹۶، ۱۴۹۷، ۱۴۹۸، ۱۴۹۹، ۱۵۰۰، ۱۵۰۱، ۱۵۰۲، ۱۵۰۳، ۱۵۰۴، ۱۵۰۵، ۱۵۰۶، ۱۵۰۷، ۱۵۰۸، ۱۵۰۹، ۱۵۱۰، ۱۵۱۱، ۱۵۱۲، ۱۵۱۳، ۱۵۱۴، ۱۵۱۵، ۱۵۱۶، ۱۵۱۷، ۱۵۱۸، ۱۵۱۹، ۱۵۲۰، ۱۵۲۱، ۱۵۲۲، ۱۵۲۳، ۱۵۲۴، ۱۵۲۵، ۱۵۲۶، ۱۵۲۷، ۱۵۲۸، ۱۵۲۹، ۱۵۳۰، ۱۵۳۱، ۱۵۳۲، ۱۵۳۳، ۱۵۳۴، ۱۵۳۵، ۱۵۳۶، ۱۵۳۷، ۱۵۳۸، ۱۵۳۹، ۱۵۴۰، ۱۵۴۱، ۱۵۴۲، ۱۵۴۳، ۱۵۴۴، ۱۵۴۵، ۱۵۴۶، ۱۵۴۷، ۱۵۴۸، ۱۵۴۹، ۱۵۵۰، ۱۵۵۱، ۱۵۵۲، ۱۵۵۳، ۱۵۵۴، ۱۵۵۵، ۱۵۵۶، ۱۵۵۷، ۱۵۵۸، ۱۵۵۹، ۱۵۶۰، ۱۵۶۱، ۱۵۶۲، ۱۵۶۳، ۱۵۶۴، ۱۵۶۵، ۱۵۶۶، ۱۵۶۷، ۱۵۶۸، ۱۵۶۹، ۱۵۷۰، ۱۵۷۱، ۱۵۷

طرف اصاف کو قبول کرتے ہیں، یہ ایک اجمالی حکم ہے، اور تعمرات کی ہر نوٹ نام مذہب میں کتب اللف تفصیلات میں جو اپنے مقام پر دیکھی جاسکتی ہیں۔

۱۔ قاط کا اختیار کس کو ہے:

۲۹- قاط بھی بنیادی طور پر شرع کی طرف سے ہوتا ہے، جیسے ان عبادتوں کا اسقاط جن کی انجام دہی میں مکلف پر حرج اور مشقت ہے۔ اور ناسزوں کا اسقاط جن میں شبہ وارد ہو، مرنے تک یہ اس کا بیان سے گا۔

ورکھی شارع کے حکم کی قبیل میں ۱۔ قاط بندوں کی طرف سے ہوتا ہے، یہ حکم وجوب کی قیل میں بھی ہو سکتا ہے جیسے کنارات میں غلام کی آزادی، اور مذہب و احتیاب کی صورت میں بھی، جیسے نیک دست کو دین سے بری کرنا، اور قصاص کو معاف کرنا۔

ورکھی ایسا ہوتا ہے کہ خود بندے خاص اسباب کی بنا پر ایک دوسرے سے اسقاط کرتے ہیں، جیسے خریدنے میں دلچسپی نہ ہونے کی وجہ سے حق ثمن کا اسقاط، جس کی مناسبت شرعی حکم کے بیان میں گزر چکی۔

ساقط کرنے والے میں کیا چیزیں شرط ہیں:

۳۰- بندوں کی طرف سے ۱۔ قاط اس تعمرات میں سے ہے جن میں انسان اپنے حق سے متبر ہو جاتا ہے، اس لئے اسقاط، حقیقت تعمرات ہے، ورنہ تو اس تعمرات سے اسقاط کرنے والے کو کبھی ضرر بھی پہنچ سکتا ہے، اس لئے یہ شرط لگانا جاتی ہے کہ اسقاط کرنے والے میں تعمرات کی اہلیت ہو، یعنی وہ باطن عاقل ہو، لہذا اپنے ورمجون کی طرف سے اسقاط درست نہیں ہوگا، یہ اجمالی حکم ہے، اس

لئے کہ حجاب اس مابین کی طرف سے قطع درست ہونے کے قائل ہیں جو قطع کو سمجھتا ہو (۱)، کیونکہ اس میں مابین کو عوض حاصل ہوتا ہے۔ اور یہ بھی شرط ہے کہ مناسبت دین کے سبب اس کو تعمرات سے روکا نہ گیا ہو، یہ شرط صرف تمعات میں ہے، اس لئے کہ ایسا شخص طلاق سے سزا ہے، تناسل معاف ترستا ہے، ورنہ قطع کر سکتا ہے بین مال اس کے حوالہ نہیں یا جائے گا، اور یہی وجہ ہے جس بیوی کو مناسبت یا مائیں کی وجہ سے تعمرات سے روکا دیا گیا ہو اس کی طرف سے قطع صحیح نہیں ہے، یہ بات دین میں رکن چاہئے کہ امام ابوحنیفہ کے نزدیک سیدہ اور مدیوں کو تعمرات سے نہیں روکا جاسکتا (۲)۔ یعنی "حجر، سفد اور ہلیج" کی اصطلاحات۔

اور یہ شرط بھی ہے کہ وہ صاحب رو ہو، لہذا مکروہ (جس پر کرہ یا ناپا ہو) کا اسقاط صحیح نہیں ہوگا، لہذا حنفیہ کے نزدیک مکروہ کی طلاق اس کا حقائق درست ہے (۳)، ورنہ فقہاء کے یہاں اگر وہ مکی اور آزاد غیر ملکی کے درمیان تفصیل ہے جس کو "اکرہ" میں یکساں جاسکتا ہے۔

اور یہ شرط بھی ہے کہ اگر اپنے پورے مال یا ٹمٹ سے زائد کا اسقاط کر رہا ہے تو صحت کی حالت میں ہو (یعنی مرض الموت میں مبتلا نہ ہو)، اور اگر وہ اسقاط کے وقت مرض الموت میں مبتلا ہے تو غیر ورثہ کے لئے ٹمٹ سے زائد میں اس کا تعمرات اور وارث کے لئے

(۱) اہل بیت ۲۸۰، جوہر الاکلیل ۳۳۹، مع الخلیل ۶۹، اہل بیت ۸/۲، حنفی اور دولت ۳۵۵، اہل بیت ۳۰۶، اہل بیت ۳۳۶، حنفی ۳۰۶۔

(۲) اہل بیت ۳۳۹، مع الخلیل ۳۵۵، حنفی اور دولت ۳۵۵، اہل بیت ۳۰۶، اہل بیت ۳۳۶، حنفی ۳۰۶۔

(۳) اہل بیت ۳۵۸، حنفی اور دولت ۳۵۸، جوہر الاکلیل ۳۵۸، مع الخلیل ۳۵۸، حنفی ۳۵۸۔

۱۔ قاط ۳۱

ان کا تعارف اس حد تک محدود ہو جس میں مبالغہ، مزید ولایت شخص کا قاعدہ ہے، چنانچہ ان کے لئے نہ تحریر جاز ہے اور نہ مہر کا قاط، اور نہ بغیر مال کے معافی اور نہ شفعہ کا ترک، اگر حق شفعہ ترک کرنے میں نہ رہے (۱)، اور یہ اجمالی حکم ہے۔
یہی ہے: ”وصایہ“ اور ”ولایت“ کی اصطلاحات۔

مسقط عندہ (جس سے حق ساقط کیا گیا ہو):

۳۱- مسقط عندہ وہ شخص ہے جس پر حق لازم ہے یا جس کی طرف حق بن رہا ہے، اور اس کے لئے شرط یہ ہے کہ وہ اجمالی طور پر معلوم ہو، مثلاً: ”یہ شخص“، ”قحطیات میں مسقط عندہ یا مسقط معلوم ہی ہوتا ہے، جیسے کہ شفعہ، قصاص اور خیار اور ان جیسے امور میں۔

حجارت کی صورت صرف مدیون کو بری کرنے، آزاد کرنے، طلاق، بیٹے اور اس طرح کے امور میں پیدا ہو سکتی ہے۔
دین سے بری کرنے میں یہ شرط ہے کہ جس کو بری کیا گیا ہے وہ معلوم ہو، اور یہ مسئلہ متفق علیہ ہے۔

اسی لئے اگر کوئی کہے کہ میں نے ایک شخص کو یا ایک آدمی کو اس حق سے بری کیا جو میرا اس پر لازم ہے، تو یہ اور درست نہیں ہوگا، مری طرح اگر کہے کہ میں نے اپنے اقراض داروں میں سے ایک کو بری کیا تو درست نہیں ہے، لیکن اگر کہے کہ میں نے فلاں محلے والوں کو بری کیا اور اس محلے والے متعین ہیں اور ان سے چند گئے چنے فرد مراد ہیں تو یہ اور صحیح ہوگا (۲)۔

(۱) البدیع ۲/۲۳۶، خشی الارادات ۲/۴۶۰، ۲/۴۵۱، ۲/۴۵۲، المہرب ۱/۳۳۶ جوہر طائیل ۲/۱۰۰، الفی ۱/۳۰۶۔
(۲) حاشیہ ابن ماجہ ۲/۴۵۰، الفکر ۲/۴۳۲، الخرش ۱/۹۹۶، البدیع ۲/۴۵۱، نہایۃ المحتاج ۲/۲۸۸، المحوری فی القواعد ۱/۱۸، شرح فقہی الارادات ۲/۴۵۱، ۲/۴۵۲۔

کوئی بھی قاط خواہ وہ تہائی سے کم ہی ہو، ہرے ورثہ کی منظوری پر موقوف ہوگا، ویسے: ”ہمیت“۔

در گرمہ۔ جس مدیون ہو، وچ رہا کہ دین میں گھرا ہوا ہو، قرض خو ہوں کے حق کے ساتھ ہو جانے کی وجہ سے اس کی طرف سے اور صحیح نہیں ہوگا (۱)۔

در یہ شرط بھی ہے کہ جس میں وہ تعارف کر رہا ہے اس کا وہ مالک ہو، ورفضولی کے تعارف میں اختلاف ہے، حنفیہ اور مالکیہ مالک کی حاجت پر موقوف کر کے اس کو جاری قرار دیتے ہیں۔ در ثانیہ، ہر حائلہ اس کو جاری نہیں مانتے (۲)، اور اس میں تفصیل ہے جس کا مقام اصطلاح ”فضولی“ ہے۔

در کبھی تعارف کا حق کانت سے ہوتا ہے، اور اس صورت میں ضروری ہے کہ تعارف صرف اس حد تک ہو جس حد تک مؤکل نے وکیل کو جائز دی ہے۔ مختصر یہ کہ طلع کرنے، مال کے بدلے میں جزا کرنے، اور مدعا علیہ کے دعویٰ سے انکار کی صورت میں صلح کرنے کا وکیل ہٹانا درست ہے، اور دین سے بری کرنے میں بھی تو وکیل درست ہے خواہ خود وکیل کو بری کر رہا ہو، اگر اس کو مدخل متعین کر دے اور اس سے کہہ دے کہ تم خود کو بری کر لو، اور ان سارے مسائل میں ان شرطوں کو ملحوظ رکھا جائے گا جو مؤکل اور وکیل در مابین فیہ (جس چیز کی حاجت دی گئی ہے) پر عام ہوتی ہیں (۳)، اور ان کی تفصیلات ”کانتہ“ میں لکھی جاسکتی ہیں۔

در کبھی تعارف کا حق شرعی ولایت کے سبب سے حاصل ہوتا ہے جیسے ولی ورجس کے تعارف کا اختیار، ایسی حالت میں ضروری ہے کہ

(۱) البدیع ۲/۴۲۸، ۲/۴۵۰، ابن ماجہ ۲/۴۱۲، الخرش ۱/۹۹۶، خشی الارادات ۲/۴۵۱، ۲/۴۵۲۔
(۲) البدیع ۲/۴۵۱، ۲/۴۵۲۔
(۳) البدیع ۲/۴۵۱، ۲/۴۵۲، خشی الارادات ۲/۴۵۱، ۲/۴۵۲، ۲/۴۵۳۔

محل ۱۔ قاط:

۳۲۔ جس محل پر تصرف جاری ہوتا ہے اسے حق کہا جاتا ہے، اور وہ اس عام اطلاق میں احیان (اشیاء)، ان کے منافع، دیوب و مطلق حقوق کو شامل ہے (۱)۔

اور اس عام اطلاق کے لحاظ سے جو کوئی بھی اس میں سے کسی حق کا مالک ہوگا اس کو ملکیت کی بنیاد پر اپنے اختیار سے اس میں تصرف کا حق ہوگا۔ درست یا مضامت عامہ کے بغیر کسی کو سے تصرف پر مجبور کرنے کا اختیار نہیں ہے، اسی طرح جب تک اس سے کسی دوسرے کا حق متعلق نہ ہو کوئی اس کو تصرف سے روک نہیں سکتا۔

اس اثر اس کے ساتھ ہی دوسرے کا حق متعلق ہوتا یہی صورت میں صاحب حق کی رضامندی کے بغیر اس کو تصرف سے روک دیا جائے گا (۲)۔

۱۔ قاط بھی انہیں تصرفات میں سے ہے، لیکن ہر محل اسقاط کے قابل نہیں ہوتا، بلکہ کچھ (محل) تمام شرطوں کے پائے جانے کی وجہ سے اسقاط کو قبول کرتے ہیں، اور کچھ اس کی شرطوں کی عدم موجودگی کے سبب اسقاط کو قبول نہیں کرتے، مثال کے طور پر حق مجبوں ہو یا اس کے ساتھ غیر قاط جبر جائے، اس طرح کی امور صورتیں، اور اس کی مضامت آندہ طور میں موجود ہے۔

۲۔ حقوق: ان کا اسقاط ہو سکتا ہے:

اہل۔ ذین:

۳۳۔ بالاتفاق وہ ہیں جو دمہ میں ثابت ہے اس کا قاط درست ہے، تاکہ وہ حق ہے، اور حقوق، قاط سے ساقط ہو جاتے ہیں، تو

(۱) المبدل ۲/۲۳، الدیوتی ۱۶/۳۵، افسی ۱۹/۲۳، افسر فی الفقہ

۱۲/۲۔

(۲) المبدل ۱/۲۳۔

اسی طرح یہ شرط بھی ہے کہ اس شخص کو بری کیا جائے جس پر حق ہے، اس لئے جس پر حق ہے اس کے علاوہ کو بری کرنا صحیح نہیں ہوگا، اس کی مثال یہ ہے کہ قافل کو اس دہیت سے بری کیا جائے جو اس کے عاقلہ پر ہے جب ہے تو یہ نہ درست نہیں ہوگا، چونکہ اس میں ان لوگوں کو بری نہیں کیا گیا جن پر حق ہے بین اتر قافل کے عاقلہ کو بری کر دیا جائے یہ جس پر جنایت ہوتی ہے یہ سب کچھ میں نے اس جنایت کو معاف کر دیا، اور یہ سب مست نہ کرے کہ قافل کو بری کیا ہے یا عاقلہ کو بری کیا ہے تو یہ درست ہے، یوں کہ یہ اس کی طرف لوٹے گا جس پر حق ہے (۱)۔

دین سے بری کرنے میں یہ شرط نہیں ہے کہ بری کئے ہوئے شخص کو حق کا اثر ہو، کیونکہ اگر حق کا اثر ہو تو یہ بھی اس کو بری کرنا درست ہے، اور یہی بات دین کے علاوہ ان معاملات میں بھی کہی جائے گی جہاں اسقاط درست ہے (۲)۔

میں طاق کے مسئلے میں بہم کے باوجود بھی اسقاط درست ہے، البتہ (بعد میں) اس کی تفسیر نہ دہری ہے۔ چنانچہ کوئی شخص اگر اپنی بیویوں کو مخاطب کرتے ہوئے کہہ دے کہ تم میں سے ایک کو طلاق ہے تو طلاق پر جائے گی، اور اس کو پابند کیا جائے گا کہ جس کو طلاق ہوئی ہے متعین کرے، یہ مضیہ اور ثانیہ کا مسلک ہے، لیکن مالکیہ کا مشہور قول یہ ہے کہ وہوں کو طلاق ہو جائے گی، اور یہ مصر کے فقہاء مالکیہ کا قول ہے، ورنہ فی مقبلا مالکیہ سے کہا کہ شوہر طلاق کے لئے ایک کا انتخاب کرے گا، ورنہ باہر کے نزدیک اگر اس سے کسی ایک کو اپنے دل میں متعین نہ کیا ہو تو ان کے دوسرا سترامہ دہری کرے گا (۳)۔

(۱) شرح منہج الدلائل ۳/۲۹۹۔

(۲) شرح منہج الدلائل ۲/۲۹۵۔

(۳) لاخیر ۳/۳۵، ۳/۳۷، المہذب ۵/۱۰۱، مع المجلد ۳/۳۷۳،

جامع المجلد ۱/۵۵۵، افسی ۲/۲۵۱، منہج الدلائل ۳/۱۸۰۔

کے ساتھ مقاسہ جائیں گی طرف سے عرض کے بدلے نقطہ مانا جاتا ہے (۱) شرطیکہ مقاسہ کی تمام شرطوں کا احاطہ ہو چکی ہو یہ کی مقدمہ اریا جنت کا یکساں ہوا اور عمر کی شرطیں۔

ج۔ ان طرح عوض کے بدلے میں کا۔ نقاطِ صلح کی صورت میں بھی ہوتا ہے، اور قرآنی نے اسقاط کی دو قسمیں کی ہیں: اسقاطِ بالعیوض اور اسقاطِ بلاعیوض، اور دین کے بارے میں صلح کو اسقاطِ بالعیوض قرار دیتا ہے (۲)۔

۱۔ حاشیہ ابن عابدین میں ہے: اگر بیوی اپنے شوہر کو بھرور نفقہ سے بری کر دے تاکہ وہ اس کو طلاق دے دے تو ہر دم درست ہے، اور یہ امر ابا العوض ہوگا، اور وہ عوض یہ ہے کہ اس نے بیوی کو اس کی ذات کا مالک بنادیا (۳)۔

۱۔ کبھی کبھی بالعوض اسقاط دین تعلیق کی صورت میں ہوتا ہے، جیسے کوئی دوسرے سے کہے کہ اگر تم مجھے اپنی گاڑی دے دو تو میرا جو دین تمہارا ہے وہ مجھے ہے اس کو میں نے سابقہ کر دیا (۴)۔

۲۔ اور طلع کی شکل میں اگر وہ بھی عوض کے قبیل سے ہے (۵)۔

وہم - عیس:

۳۴- تاجہ دے کہ ایمان و قاط کو قیوں میں کرتے، جیسے کہ اس کی مناسبت ”علا یقبل الإسقاط“ (وہ یوں جو قاط کو قیوں میں

(۱) اسی ۷۶، ۵۷، ۵۸، ۵۹ اور ۶۰ اور شاہ لاہور کی کتاب ص ۵۶، مخ جلیں ۵۳،
امرونی القواعد ۳۹۲۔

(۲) قدیر مراد ۵۲، تاریخ کرد و زبان و طبع و گوشت، الہدایہ ص ۴۹۳، اربعہ فتح
۵۷، ۵۸، ۵۹، ۶۰، ۶۱، ۶۲، ۶۳، ۶۴، ۶۵، ۶۶، ۶۷، ۶۸، ۶۹، ۷۰، ۷۱، ۷۲، ۷۳، ۷۴، ۷۵، ۷۶، ۷۷، ۷۸، ۷۹، ۸۰، ۸۱، ۸۲، ۸۳، ۸۴، ۸۵، ۸۶، ۸۷، ۸۸، ۸۹، ۹۰، ۹۱، ۹۲، ۹۳، ۹۴، ۹۵، ۹۶، ۹۷، ۹۸، ۹۹، ۱۰۰، ۱۰۱، ۱۰۲، ۱۰۳، ۱۰۴، ۱۰۵، ۱۰۶، ۱۰۷، ۱۰۸، ۱۰۹، ۱۱۰، ۱۱۱، ۱۱۲، ۱۱۳، ۱۱۴، ۱۱۵، ۱۱۶، ۱۱۷، ۱۱۸، ۱۱۹، ۱۲۰، ۱۲۱، ۱۲۲، ۱۲۳، ۱۲۴، ۱۲۵، ۱۲۶، ۱۲۷، ۱۲۸، ۱۲۹، ۱۳۰، ۱۳۱، ۱۳۲، ۱۳۳، ۱۳۴، ۱۳۵، ۱۳۶، ۱۳۷، ۱۳۸، ۱۳۹، ۱۴۰، ۱۴۱، ۱۴۲، ۱۴۳، ۱۴۴، ۱۴۵، ۱۴۶، ۱۴۷، ۱۴۸، ۱۴۹، ۱۵۰، ۱۵۱، ۱۵۲، ۱۵۳، ۱۵۴، ۱۵۵، ۱۵۶، ۱۵۷، ۱۵۸، ۱۵۹، ۱۶۰، ۱۶۱، ۱۶۲، ۱۶۳، ۱۶۴، ۱۶۵، ۱۶۶، ۱۶۷، ۱۶۸، ۱۶۹، ۱۷۰، ۱۷۱، ۱۷۲، ۱۷۳، ۱۷۴، ۱۷۵، ۱۷۶، ۱۷۷، ۱۷۸، ۱۷۹، ۱۸۰، ۱۸۱، ۱۸۲، ۱۸۳، ۱۸۴، ۱۸۵، ۱۸۶، ۱۸۷، ۱۸۸، ۱۸۹، ۱۹۰، ۱۹۱، ۱۹۲، ۱۹۳، ۱۹۴، ۱۹۵، ۱۹۶، ۱۹۷، ۱۹۸، ۱۹۹، ۲۰۰، ۲۰۱، ۲۰۲، ۲۰۳، ۲۰۴، ۲۰۵، ۲۰۶، ۲۰۷، ۲۰۸، ۲۰۹، ۲۱۰، ۲۱۱، ۲۱۲، ۲۱۳، ۲۱۴، ۲۱۵، ۲۱۶، ۲۱۷، ۲۱۸، ۲۱۹، ۲۲۰، ۲۲۱، ۲۲۲، ۲۲۳، ۲۲۴، ۲۲۵، ۲۲۶، ۲۲۷، ۲۲۸، ۲۲۹، ۲۳۰، ۲۳۱، ۲۳۲، ۲۳۳، ۲۳۴، ۲۳۵، ۲۳۶، ۲۳۷، ۲۳۸، ۲۳۹، ۲۴۰، ۲۴۱، ۲۴۲، ۲۴۳، ۲۴۴، ۲۴۵، ۲۴۶، ۲۴۷، ۲۴۸، ۲۴۹، ۲۵۰، ۲۵۱، ۲۵۲، ۲۵۳، ۲۵۴، ۲۵۵، ۲۵۶، ۲۵۷، ۲۵۸، ۲۵۹، ۲۶۰، ۲۶۱، ۲۶۲، ۲۶۳، ۲۶۴، ۲۶۵، ۲۶۶، ۲۶۷، ۲۶۸، ۲۶۹، ۲۷۰، ۲۷۱، ۲۷۲، ۲۷۳، ۲۷۴، ۲۷۵، ۲۷۶، ۲۷۷، ۲۷۸، ۲۷۹، ۲۸۰، ۲۸۱، ۲۸۲، ۲۸۳، ۲۸۴، ۲۸۵، ۲۸۶، ۲۸۷، ۲۸۸، ۲۸۹، ۲۹۰، ۲۹۱، ۲۹۲، ۲۹۳، ۲۹۴، ۲۹۵، ۲۹۶، ۲۹۷، ۲۹۸، ۲۹۹، ۳۰۰، ۳۰۱، ۳۰۲، ۳۰۳، ۳۰۴، ۳۰۵، ۳۰۶، ۳۰۷، ۳۰۸، ۳۰۹، ۳۱۰، ۳۱۱، ۳۱۲، ۳۱۳، ۳۱۴، ۳۱۵، ۳۱۶، ۳۱۷، ۳۱۸، ۳۱۹، ۳۲۰، ۳۲۱، ۳۲۲، ۳۲۳، ۳۲۴، ۳۲۵، ۳۲۶، ۳۲۷، ۳۲۸، ۳۲۹، ۳۳۰، ۳۳۱، ۳۳۲، ۳۳۳، ۳۳۴، ۳۳۵، ۳۳۶، ۳۳۷، ۳۳۸، ۳۳۹، ۳۴۰، ۳۴۱، ۳۴۲، ۳۴۳، ۳۴۴، ۳۴۵، ۳۴۶، ۳۴۷، ۳۴۸، ۳۴۹، ۳۵۰، ۳۵۱، ۳۵۲، ۳۵۳، ۳۵۴، ۳۵۵، ۳۵۶، ۳۵۷، ۳۵۸، ۳۵۹، ۳۶۰، ۳۶۱، ۳۶۲، ۳۶۳، ۳۶۴، ۳۶۵، ۳۶۶، ۳۶۷، ۳۶۸، ۳۶۹، ۳۷۰، ۳۷۱، ۳۷۲، ۳۷۳، ۳۷۴، ۳۷۵، ۳۷۶، ۳۷۷، ۳۷۸، ۳۷۹، ۳۸۰، ۳۸۱، ۳۸۲، ۳۸۳، ۳۸۴، ۳۸۵، ۳۸۶، ۳۸۷، ۳۸۸، ۳۸۹، ۳۹۰، ۳۹۱، ۳۹۲، ۳۹۳، ۳۹۴، ۳۹۵، ۳۹۶، ۳۹۷، ۳۹۸، ۳۹۹، ۴۰۰، ۴۰۱، ۴۰۲، ۴۰۳، ۴۰۴، ۴۰۵، ۴۰۶، ۴۰۷، ۴۰۸، ۴۰۹، ۴۱۰، ۴۱۱، ۴۱۲، ۴۱۳، ۴۱۴، ۴۱۵، ۴۱۶، ۴۱۷، ۴۱۸، ۴۱۹، ۴۲۰، ۴۲۱، ۴۲۲، ۴۲۳، ۴۲۴، ۴۲۵، ۴۲۶، ۴۲۷، ۴۲۸، ۴۲۹، ۴۳۰، ۴۳۱، ۴۳۲، ۴۳۳، ۴۳۴، ۴۳۵، ۴۳۶، ۴۳۷، ۴۳۸، ۴۳۹، ۴۴۰، ۴۴۱، ۴۴۲، ۴۴۳، ۴۴۴، ۴۴۵، ۴۴۶، ۴۴۷، ۴۴۸، ۴۴۹، ۴۵۰، ۴۵۱، ۴۵۲، ۴۵۳، ۴۵۴، ۴۵۵، ۴۵۶، ۴۵۷، ۴۵۸، ۴۵۹، ۴۶۰، ۴۶۱، ۴۶۲، ۴۶۳، ۴۶۴، ۴۶۵، ۴۶۶، ۴۶۷، ۴۶۸، ۴۶۹، ۴۷۰، ۴۷۱، ۴۷۲، ۴۷۳، ۴۷۴، ۴۷۵، ۴۷۶، ۴۷۷، ۴۷۸، ۴۷۹، ۴۸۰، ۴۸۱، ۴۸۲، ۴۸۳، ۴۸۴، ۴۸۵، ۴۸۶، ۴۸۷، ۴۸۸، ۴۸۹، ۴۹۰، ۴۹۱، ۴۹۲، ۴۹۳، ۴۹۴، ۴۹۵، ۴۹۶، ۴۹۷، ۴۹۸، ۴۹۹، ۵۰۰، ۵۰۱، ۵۰۲، ۵۰۳، ۵۰۴، ۵۰۵، ۵۰۶، ۵۰۷، ۵۰۸، ۵۰۹، ۵۱۰، ۵۱۱، ۵۱۲، ۵۱۳، ۵۱۴، ۵۱۵، ۵۱۶، ۵۱۷، ۵۱۸، ۵۱۹، ۵۲۰، ۵۲۱، ۵۲۲، ۵۲۳، ۵۲۴، ۵۲۵، ۵۲۶، ۵۲۷، ۵۲۸، ۵۲۹، ۵۳۰، ۵۳۱، ۵۳۲، ۵۳۳، ۵۳۴، ۵۳۵، ۵۳۶، ۵۳۷، ۵۳۸، ۵۳۹، ۵۴۰، ۵۴۱، ۵۴۲، ۵۴۳، ۵۴۴، ۵۴۵، ۵۴۶، ۵۴۷، ۵۴۸، ۵۴۹، ۵۵۰، ۵۵۱، ۵۵۲، ۵۵۳، ۵۵۴، ۵۵۵، ۵۵۶، ۵۵۷، ۵۵۸، ۵۵۹، ۵۶۰، ۵۶۱، ۵۶۲، ۵۶۳، ۵۶۴، ۵۶۵، ۵۶۶، ۵۶۷، ۵۶۸، ۵۶۹، ۵۷۰، ۵۷۱، ۵۷۲، ۵۷۳،

(۳) حاشیہ ابن ماجہ ج ۳/۵۶۶۔

(۴) فتح الاسلامیہ لکھنؤ۔ ۱۳۷۳ھ۔

(۵) بحال علی شریح الخ ۳۸۱ ص ۳۸۱ شریح ختمی ۱۱۳ ص ۱۱۳

جس کا دھرم ہے پر دین ثابت ہے خواہ وہ نہ سخت شد و سامان کی قیمت ہو یا وہ سماں ہو جس کی بیع مسلم ہوئی ہے یا بیوی کا گذرے دونوں کا لازم روہ نفقہ ہو یا اس کے طہ و کوئی چیز۔ ان ساری چیزوں کا ہر قاطع اس کے سے جائز ہے، چاہے کسی مخصوص دین کو ساتھ لیا جائے یا عمومی طور پر۔ دین کو ساتھ لیا جائے چاہے وہ مطلق ہو یا مطلق یا کسی شرط سے مقید ہو جس کا یا ب گزر چکا ہے اور جس طرح چارے، دین سے اور جائز ہے اسی طرح دین کے کچھ حصے سے بھی اور ہمارے (۱)۔

اور جیسے عوض کے بغیر، قاطع دین درست ہے اسی طرح عوض کے بدلے بھی اس کا قاطع درست ہے البتہ، قاطع کو انجام دین کی یا صورت یا کیفیت ہوگی اس میں اختلاف ہے اور ان صورتوں میں سے کچھ یہ ہیں:

الف۔ مدیون دائن کو اس پر لازم دین سے بری کرنے کے بدلے
میں کپڑے تو ہمارے مقابلے میں جو عوض دائن کو دیا گیا ہے وہ اس
کا مالک ہو جائے گا، اور مدیون بری ہو جائے گا، اور یہ ثانیہ قابل
ہے (۴)۔

ب۔ حنا بلہ کہتے ہیں کہ: اگر کسی کے اوپر اس کی بیوی کا نفقہ واجب ہوا اور اس کا اس کی بیوی پر دین ہے، اور وہ چاہتا ہے کہ اس کے نفقہ کا اپنے دین سے حساب پر لے کر لے، تو اگر عورت مدت مند ہے تو اس شوہر کو ایسا کرنے کا حق ہے، کیونکہ جس کسی کا کسی پر حق ہے اس کو یہ اختیار ہے کہ اس کے جس مال سے چاہے اس کو وصول کر لے، اور یہ بھی اس کا مال تھا۔

بظاہر یہ صورت مقاصد کے قبیل سے مان لی جائے گی، اور رضامندی

() حاشیہ ابن ماجہ ج ۲ / ۶۵۳، البدائع ۵ / ۴۰۳، ۴۱۳، ۴۲۳، الدر المنثور

س ۲۲۴، ۱۵۴۱، ۱۵۴۲، شرح مختصر الإرادات ۲۲۲، ۲۲۳،

۵۴. المیزب ۵۵۵ م اقلیوں ۳۰۸، ۳۶۸ م الوجیر ۱۷۷۷ م

(۲) انجمن علمائے شریعت، ص ۸۱، سہ ماہیہ اسلامیہ، کراچی، ۱۳۹۴ھ

وغیر د۔

منافع کے بارے میں قاعدہ یہ ہے کہ جو عین کا مالک ہو جس سے نفع ٹھہرا جاتا ہے یا اس عین کی منفعت کا مستحق ہو اس کے ساتھ کرنے سے منافع ساتھ ہو جاتے ہیں، یونکہ تصرف کے ہی حقدار کو اپنے حق کے اسقاط سے روکا نہیں جاسکتا (۱)، جب تک اس سے کوئی نفع موجود نہ ہو، اس کے بارے میں اتفاق ہے، اور مسائل فقہ میں اس کی بہت ساری صورتیں ہیں، کچھ مثالیں یہ ہیں:

الف۔ کسی نے کسی آدمی کے لئے اپنے گھر میں رہائش کی ہمت کی اور ہمت کرنے والا مر گیا پھر وارث نے گھر کو بیچ دیا (جس کے سے ہمت تھی) نے اس پر اپنی رضامندی کا اظہار کیا تو بیع درست ہوئی اور اس کا حق رہائش ختم ہو گیا (۲)۔

ب۔ کسی نے صل گھر کی ہمت زید کے لئے کی، اور اس کی منفعت کی ہمت عمرہ کے لئے کی، اور پھر جس کے لئے منفعت کی ہمت کی گئی ہے اس نے حق ساتھ کر یا تو ساتھ کرے سے اس کا حق ساتھ ہو گیا (۳)۔

ج۔ مہرے کے گھر میں کسی کی پانی کی مالی تھی، اور اس نے کہا کہ مالی کے سب سے میں نے یہ حق ختم کیا تو اگر اس کا حق صرف پانی بہانے کا تھا، مالی اس کی ملکیت نہیں تھی تو حق رہائش پر قیاس کرتے ہوئے اس کا حق ختم ہو جائے گا (۴)۔

د۔ وقف کردہ مدرس کے حجرہوں سے انتفاع کا حق ساتھ کرنا اس طور سے جائز ہے جس طرح صاحب حق نے اسے ساتھ لیا ہے، اگر

اس نے مخصوص مدت کے لئے ساتھ کیا ہے تو اس مدت کے گزرنے کے بعد اس کا حق لوٹ آئے گا، اور اگر مطلق طور پر ساتھ کر دے تو حق اس کی طرف نہیں لوٹے گا (۱)۔

ح۔ مساجد اور بازاروں میں بیٹھنے کی جگہوں کے بارے میں اپنا حق ساتھ کرنا جائز ہے (۲)۔

یہ عرض لئے بغیر منافع میں حق ساتھ کرنے کے مسائل ہیں۔

۳۶۔ اور عرض لئے کہ حق منافع کا اسقاط اس ضابطہ سے جائز ہے جس میں ملک منفعت اور ملک انتفاع کے درمیان فرق کیا گیا ہے۔ قاعدہ ہے کہ جو کوئی منفعت کا مالک ہے وہ اس پر عرض لینے کا بھی مالک ہوگا، لیکن جو بذات خود صرف قاعدہ اٹھانے کا حقدار ہے اس پر اس کو معاخذہ لینے کا حق نہیں ہے (۳)۔

اس ضابطہ کی روشنی میں جو شخص منفعت کا مالک ہے خواہ وہ اصل مال کے ساتھ منفعت کا مالک ہو یا اصل مال کی ملکیت کے بغیر تنہا منفعت کا مالک ہو اس کے لئے منفعت میں اپنا حق ساتھ کرنا اور اس کا عوض لینا جائز ہے، یہ جمہور کا مسلک ہے۔

لیکن حنفیہ کے یہاں منافع کا عوض لینا صرف اس شخص کے لئے جائز ہے جو اصل مال اور منفعت دونوں کا مالک ہو یا بدعوض تنہا منفعت کا مالک ہو، حنفیہ کے یہاں منافع مال میں ہے، اسی طرح حنفیہ کے نزدیک اصح قول کے مطابق حقوق ارتفاق (نفع ٹھہرنے کے حقوق مثلاً پانی بہانے اور راستہ چلنے کا حق) کے بارے میں مسئلہ عقد معاخذہ کرنا جائز نہیں ہے، صرف عین کے عقد کے تابع ہو کر جائز

(۱) مہذّب الدسولی ۳/۳۳۳

(۲) المنہج فی القواعد ۳/۳۹۳ القواعد لابن رجب ص ۹۹، شرح منہج

۱۱ راولت ۲/۶۵۵ ۳/۳۳۳

(۳) المنہج ۳/۵۳۶، ۵۳۷، منہج راولت ۲/۵۱۵ ۳/۹۴، مع جلیں

۳/۵۳۸ ۷۷۱ ۷۷۲ ۷۷۳ ۷۷۴ ۷۷۵ ۷۷۶ ۷۷۷ ۷۷۸ ۷۷۹

(۱) البدیع ۷/۴۴۷، شرح منہج راولت ۲/۶۱۰، المنہج فی القواعد ۳/۳۹۳

(۲) لاشہ لاس کیم ص ۶

(۳) المنہج فی القواعد ۳/۳۳۰، اقلیوی ۲/۱۲۳

(۴) لاشہ لاس کیم ص ۶

ہے (د)، اور اس کی تفصیل ”اجارہ، ارتفاق، اعازہ، وصیت اور وقف“ میں دیکھی جاسکتی ہے۔

عس اللہ کا حق ہے، اور وہ یہ ہے کہ اللہ نے وہ حق اس کے مستحق تک پہنچانے کا حکم پایا ہے۔

۷۳- عوض لے کر منافع کے بارے میں حق ساقط کرنے کی مثالوں میں یہ بھی ہے کہ ورثہ اس شخص سے جس کے لئے ان کے مورث نے ترکہ کے کسی مخصوص گھر میں رہنے کی وصیت کی تھی مخصوص رقم، یا کر مصالحت نہیں کر لیں تو صلح جاری ہے۔ یونکہ یہ حق کو ساقط کرنا ہے۔ اور یہ مثال بھی ہے کہ اگر وہ شخص جس کے لئے اصل گھر کی وصیت ہے اس شخص کو جس کو گھر میں رہنے کی وصیت ہے رقم دے کر یا یہ دوسرے عین کی منفعت کے عوض اس سے مصالحت کرنا ہے تاکہ گھر اس کے حوالے کر دیا جائے تو جائز ہے (۲)۔

اسی حق کو امتیاز حق العبد کہہ کر لگیا گیا صرف اس حد تک ہے کہ بندہ اس میں تصرف کرنے کا پورا اختیار رکھتا ہے اس طرح کہ اگر وہ ساقط کرے تو ساقط ہو جائے گا لہذا یہ دونوں حقوق یعنی حق اللہ اور حق العبد میں سے ہر ایک کا ثابت رہنا اور ساقط کرنا اس کے سپرو ہے جس کی طرف اس حق کی نسبت ہے (۱)۔
اور اس کی وضاحت آئندہ بطور میں ہے۔

اللہ سبحانہ و تعالیٰ کا حق:

۳۹۔ یہاں اللہ تعالیٰ کے حق کا ذکر ان حقوق میں کرنا جو مستطاب کو قبول کرتے ہیں، اس اعتبار سے ہے کہ شمار کی طرف سے اس کا اطلاق ہوتا ہے، بندوں کی طرف سے اس کا اطلاق چھپا کر ہوتا ہے۔

۱۔ رتق و ترقی اللہ یا تو خالص مہارت ہیں چاہے وہ مالی ہوں، جیسے ربا کا بیاج فی ہوں، جیسے مار بیاج فی مر مالی و نوں ہوں، جیسے حج و بیاج خالصہ میں ہیں جیسے حد و بیاج کفارات ہیں جن میں مہارت و مر میں و نوں پہلو پاے جاتے ہیں۔

اور ثناء کا کہنا ہے کہ: حقوق اللہ مساوات پر مبنی ہیں، مصدب یہ ہے کہ اللہ تعالیٰ کوئی چیز سے ضرر لاحق نہیں ہوتا، اور یہی وجہ ہے کہ زمانہ کا اقرار کر لیے کے بعد رجوع قبول کرنا چاہتا ہے، اور پھر عدالت کا یہ ہو جاتی ہے، یہ خلاف انسانوں کے حق کے، کیونکہ موضوع سے دوچار ہوتے ہیں۔ (۲)۔

چہارم۔ منطق حقیقہ:

۳۸- جن کی طرف حقوق منسوب ہوتے ہیں ان کے لحاظ سے حقوق کی مندرجہ ذیل قسمیں ہیں:

- حالص اللہ سبحانہ تعالیٰ کا حق۔ اور اس سے مراد۔ وفاق میں
 بننے سے عمومی نفع وابستہ ہو۔ یا اس کا مطلب ہے اللہ کے احکام کی
 بجا آوری اور اس کے منہیات سے اجتناب۔

- خالص بندوں کا حق، اور اس کا مطلب ہے ہمدوں کے
مناجات جو شریعت کی روشنی میں طے کر دیئے گئے ہیں۔

- وہ حقوق جن میں اللہ اور بندوں کے حقوق جمع ہوں،
جیسے حدیث ف، اور نغمہ مرآت۔

صدا حقوق تو اللہ ہی کے ہیں، یہاں تک بندہ اس کا جو بھی حق ہے اس

[illegible]

(۴) حکمہ فتح القدیر ۷/۵۸۵، ابن ماجہ ۳۸۷۵، شرح مختصر زادادلت
۳/۴۶۳۔

(۱) شرح المنار ص ۵۸، طبع حیدرآباد ۶۹، شائع کردہ راجہ لافاق سومیت،
المحور ۲، ۵۸، ۳۳، المطبوع ۴/ ۱۵۱، انگریزی ۱۳۰۵ء۔

(۲) شرح المتأخرين في التوضيح، ج ٥، ٥٩، الفرق، رقم ١.

اور مختصر کے ساتھ ہم ان اسباب کو درج کر رہے ہیں جو ثار کی نظر میں حق اللہ کے اقاط کے موجب بنتے ہیں:

۴۰۔ اللہ سبحانہ و تعالیٰ کے حقوق فی الجملہ ان اسباب کی بدولت اقاط کو قبول کرتے ہیں جن کو شریعت اللہ کے فضل اور بندوں پہ شفقت اور ان سے حرج و مشقت دور کرنے کی غرض سے اقاط کا موجب مانتی ہے جیسے بھنوں کے "پر سے عبادات و عقوقات کا اقاط، درجیہ مریض و مسافر جیسے معذرتین کو پہنچنے والی مشقتوں کو دیکھتے ہوئے ان کے سے بعض مہربانوں کا اقاط، فقراء نے مشقت اور اس کی نوع کی تفصیل کی ہے، اور ہر مشقت کا ایک درجہ متعین یا ہے جو کسی عبادت کے اقاط کے لئے موثر بنتا ہے، اور اس کو "المشفقة تحلب التيسير" (مشقت آسانی کو لاتی ہے) کے قاعدہ کے تحت درج کیا ہے، یہ قاعدہ ان آیات سے ماحوذ ہے: "يُرِيدُ اللَّهُ بِكُمُ الْيُسْرَ وَلَا يُرِيدُ بِكُمُ الْعُسْرَ" (۱) (اللہ تمہارے حق میں سہولت چاہتا ہے اور تمہارے حق میں دشواری نہیں چاہتا) اور "وَمَا جَعَلَ عَلَيْكُمُ فِي الدِّينِ مِنْ حَرَجٍ" (۲) (اور تم پر دین کی کسی بات میں سختی نہیں کی)۔

لہذا رہے جنی حکم کو رخصت کہا جاتا ہے، اور رخصت کی ایک قسم رخصت اقاط ہے، جیسے حیض اور نفاس والی عورت سے نماز کا اقاط، اور جیسے اس میں رسید و دوری سے روئے کا ساتھ کرنا جو اس پر قاعدہ میں ہے (۳)۔

۱۔ ۱۳۰، ۱۹۵، خروج علی التامیم ۱۵۱/۲ اور اس کے بعد کے صفحات
امارات ۳۷۵/۲۔

(۱) سورہ بقرہ ۱۸۵۔
(۲) سورہ حج ۷۸۔
(۳) الاشارة بنی حکم ۵۷ اور اس کے بعد کے صفحات، اور میں ۸۳، المعقولی القواعد ۲۵۳، قد خیرہ میں ۳۳۹، ۳۲۲، الفروق لقرنی ۱۱۸، ۱۱۹، خروج ۳۰۱/۲۔

مسافر کی نماز میں قصر حنفیہ کے نزدیک اور مالکیہ کے ایک قول کے مطابق فرض ہے، اور اس کو رخصت اقاط مانا جاتا ہے، کیوں کہ حدیث نبوی ہے: "صَلَاةُ تَصَلُّقِ اللَّهِ بِهَا عَلَيْكُمْ لِقَبُولِ صَلَاتِهِ" (۱) (ایک صدق ہے جو اللہ نے تمہارے پر یہ ہے تو تم اللہ کے صدق کو قبول کرو)۔ اور طریقہ استدلال یہ ہے کہ کسی چیز کا صدق جس میں تسلیم کی گنجائش میں ہے ماقابل را اقاط ہے، خود اس کی طرف سے ہو جس کی احاطت لازم نہیں ہے جیسے ولی تہا ص (دو شخص جسے قہاس لینے کا حق ہے) تو اگر وہ اللہ تعالیٰ کی طرف سے ہو جس کی احاطت لازم ہے تو بدرحہ اولی ماقابل را اقاط ہوگا (۲)۔
مالکیہ، ثانیہ اور حنبلیہ کا مذہب یہ ہے کہ مسافر کے لئے نماز میں قصر کی سہولت ہے، چونکہ یہ بندگی سہولت کے سے ہے۔

اسی طرح فرض کنا یہ ان لوگوں سے ساتھ ہو جاتا ہے جنہوں نے اس کو "انہیں یا اثر اس کو، ہرے لوگ انجام دے، یں، بلکہ قرنی کا کہنا ہے کہ: جس چیز کا حکم مانی طریقہ پر ہواں کے ساتھ ہونے کے لئے اس بات کا ظن غائب ہو جانا کافی ہے کہ وہ کام ریاضیاً، محقق طور پر اس کا انجام پا جانا ضروری میں ہے (۳)۔

اور اسی قسم میں رخصت کی بنا پر حرام چیز کے سنتوں کی حرمت ساتھ رہا بھی ہے، جیسے منظر کے لئے مرد کا کھانا، اور جس کے حق میں تحریر نہیں کیا ہواں کے لئے اس کو شراب سے اتانا، اور مہیب کے لئے شرم کا دور پر نظر ڈالنے کی بااحت (۴)۔

(۱) حدیث: "صَلَاةُ تَصَلُّقِ اللَّهِ بِهَا عَلَيْكُمْ لِقَبُولِ صَلَاتِهِ" کی روایت مسلم نے کی ہے (۱/۲۸۷ طبع النہج)۔
(۲) خروج ۳۰، الاشارة بنی حکم ۵۷۔
(۳) الفروق لقرنی ۱۱۷، انہی ۳۵۸، شرح الکبیر مع معنی ۱۰۱/۲۔
(۴) خروج ۳۲۹، ۳۲۸، الاشارة بنی حکم ۵۷ اور اس کے بعد کے صفحات، مسلم الثبوت ۱۱۸، المعقولی القواعد ۱۶۳/۲۔

حقوق العباد:

۴۱- حقوق العباد سے مراد یہاں پر وہ حقوق ہیں جو اعیان اور مانع اور دیون کے علاوہ ہیں۔ جیسے حق شفعہ، حق قصاص، اور حق خیر، اور قاعدہ ہے کہ جس کسی کو کوئی حق حاصل ہے اگر وہ اسقاط کا بل ہے اور کل سقوط کے قائل ہے تو اس کے اسقاط سے وہ حق ساقط ہو جائے گا۔ چنانچہ شفعہ کے حقدار کو بیع کے بعد شفعہ کے ذریعہ لینے کا حق ہے، اب اگر یہ شخص اس حق کو ساقط کر دے اور شفعہ کے ذریعہ بیہا ترک کر دے تو اس کا حق ساقط ہو جائے گا، اور قتل عمد میں ولی دم کو قصاص کا حق حاصل ہے، لیکن اگر وہ عاف کر دے تو اس حق کو ساقط کر دے تو اس کو اس کا اختیار ہے، اور مال غنیمت حاصل کرنے والے کو تقسیم سے پہلے مالک بننے کا حق ہے، اور اس کے لئے جائز ہے کہ اس حق کو ساقط کر دے، اور جب ضرر و خست کرنے والے یا خریدنے والے کو حق خیار حاصل ہو تو جس کے لئے بھی یہ حق ثابت ہے وہ اس حق کو ساقط کر سکتا ہے، اور اس طرح جب بھی کسی انسان کا کوئی حق ثابت ہو اور وہ تصرف کی اہلیت رکھتا ہو تو اس کو اس حق کے اسقاط کا اختیار ہے، البتہ اگر کوئی چیز اس سے مافع ہے جیسا کہ آئے گا تو پھر یہ حق نہیں ہوگا)۔ اس پر اتفاق ہے (۱)۔

یہ حکم حقوق کو باغرض ساقط کرنے کا ہے، اور غرض لے کر حقوق کے اسقاط کا بیان اس طرح ہے:

۴۲- بہت سے فقہاء حنفیہ نے ان حقوق کے درمیان ان کا موصوفہ لایا جائز ہے اور جن کا معاملہ لایا جائز نہیں ہے، ایک ضابطہ کے ذریعہ فرق کیا ہے ضابطہ یہ ہے کہ حق اگر اہلیت سے خالی ہو تو اس کا معاملہ لایا جائز نہیں ہے، لیکن اگر حق اس محل کا مستحکم حصہ ہے جس

(۱) ابدائع ۵/۴۹۷، ۴۹۸، شرح فتاویٰ لا ایت ۳/۳۶۰، الاشہ لاس نجمہ ص ۱۶، الفروق لقرنی ۱/۱۵۱، ۱۵۲، الخیر فی ۱/۹۹، بقیہ ص ۳۲۵، المحرر فی القواعد ص ۲۳

۱۔ یہ حکم معاملات پر بھی لاؤ ہوتا ہے، چنانچہ رخصت میں وہ چیزیں شامل ہیں جو فی ائملہ شریعت کا حکم ہوتے ہوئے بھی ساقط ہو جائیں، اس کی مثال بیع سلم میں موجود ہے، چنانچہ راوی کا قول ہے: "لہی النبی ﷺ عن بیع ما لبس عبد الانسان ودرخص فی السلم" (۱) (نبی ﷺ نے اس چیز کی بیع سے منع کیا ہے جو انسان کے پاس موجود نہیں ہے، اور بیع سلم کی اجازت دی ہے، کیونکہ بیع کے بارے میں قاعدہ ہے کہ بیع میں کی ہوتی ہے، اور یہ شریعت کا حکم ہے، لیکن بیع سلم میں یہ (قاعدہ مافع) ساقط ہو گیا (۲)۔

تخفیف کی ایک قسم طلاق کی مشروعیت ہے، کیوں کہ آپس میں نفرت ہوتے ہوئے زوجیت کو برقرار رکھنے میں مشقت ہے، اور یہی معاملہ غلام اور نندہ پر دے کر رہائی کی مشروعیت کا بھی ہے، اور غلام کو برآمدہ م رہنے سے چھٹکار پانے کے لئے مکاتبت کی مشروعیت بھی (اس ضمن میں آتی ہے) (۳)۔

۲۔ ان میں سے ہر ایک مسئلہ فقہ کی کتابوں میں ان کے متعلقہ ہو ب میں اور اصول کی کتابوں میں "رخصت" اور "اہلیت" کے ہو ب میں تفصیل سے ذکر ہے۔

(۱) حدیث: "لہی عن بیع ما لبس عبد الانسان" مکتوب داؤد (مکتوب المعبود ص ۳۰۳ طبع الہند) بہیقی (۵/۲۶۷ طبع دار الفکر بیروت) اور ترمذی (تحفۃ الخواری ص ۳۰۳، ۳۰۴ طبع استغبر) نے حکیم بن ہریرہ سے مرویاً ان الفاظ میں روایت کیا ہے: "لا بیع ما لبس عبدک"، ترمذی نے کہا یہ حدیث حسن صحیح ہے بیع سلم کی رخصت اس حدیث میں موجود نہیں ہے یہ رخصت بہت ہی دوسری حدیثوں سے کجی گئی ہے ان میں سے ایک حدیث یہ ہے: "من اسلف فی نمر فلیسلف فی کبل معلوم وورن معلوم"، اس کو بخاری نے ذکر کیا ہے (فتح الباری ۵/۲۲۸ طبع استغبر)۔

(۲) اختصار ص ۱۳۹۔

۳۔ الاشہ لاس نجمہ ص ۸۰، ۸۱۔

سے وہ جز ہے تو اس کا معاوضہ سیدہ درست ہے۔

اور بعض دوسرے حنفیہ نے ایک دوسرے قاعدے کے درمیان فرق کیا ہے، وہ یہ کہ اگر حق محض ضرر کے ازالہ کے لئے ہو تو اس کا معاوضہ سیدہ جاری نہیں ہے، لیکن اگر وہ حق نیکی اور حسن ملک کے طور پر ثابت ہو تو وہ منیہ کی طور پر ان کی لئے ثابت ہوگا اور اس کے لئے اس کا معاوضہ لینا درست ہوگا۔

اور جو ان مثالوں کی طرف رجوع کرے گا جن کو حنفیہ نے ذکر کیا ہے تو اس پر واضح ہو جائے گا کہ ان دونوں قاعدوں میں فرق نہ ہونے کے برابر ہے، چنانچہ ابن کثیر کی الاشیاء میں ہے (۱) : حقوق مجردہ کا معاوضہ لینا جاری نہیں ہے، جیسے حق شفعہ کہ اگر حق شفعہ کے بارے میں مال لے کر صبح کر لی تو شفعہ باطل ہو گیا اور شفعہ کو مال واپس کرنا ہوگا، اور اگر ٹیڑھ (جس عورت کو شوہر نے اختیار دیا ہے کہ وہ اس کی زوجیت میں رہے یا رکھے نکاح ختم کر لے) کو مال دے کر مصالحت کی کہ وہ اسی کا انتخاب کرے تو اس کا اختیار باطل ہو جائے گا اور اس عورت کو کچھ نہیں ملے گا، اور اگر اپنی دو بیویوں میں سے ایک کو مال دے کر مصالحت کی کہ وہ اپنی باری ترک کر دے تو یہ معاہدہ لازم نہیں ہوگا اور باری ترک کر کے صبح کرنے والی کو کچھ نہیں ملے گا۔ فقہاء نے شفعہ کے بیان میں اسی طرح ذکر کیا ہے، اس ضابطہ سے حق قصاص، ملک نکاح اور حق رقبہ خاریت ہیں، چنانچہ اس کا معاوضہ جاری ہے، اور کھیل یا حسن سے سرمایہ کے بدلے ملنے والے (جس کا حق کسی پر لازم ہو، کھیل سے اسی کے حق کے لئے ملنے والے کو معاوضہ کرے گا) اور دوسری قبول کی ہو) سے صلح کی تو یہ صلح درست نہیں ہے، اور مال جب نہیں ہوگا، اور کفایت باطل ہوئی یا نہیں اس میں کوئی امتیاز نہیں ہے۔

ہیں۔

حاشیہ (۱) : عابدی (۱) میں ہے : حقوق مجردہ جیسے حق شفعہ کا معاوضہ لینا جاری نہیں ہے، اور پھر یہ کہ نہیں مثالوں کو ذکر کیا ہے جو الاشیاء میں وارد ہوئی ہیں، اس کے بعد ابن عابدی کہتے ہیں : حق شفعہ اور بیوی کے لئے حق القسم (باری کا حق) اور مخیرہ کے لئے نکاح میں حق دیار کے بارے میں مصالحت اس لئے ناجائز ہے کہ یہ حقوق شفعہ کے حقدار اور عورت سے ضرر کو دور کرنے کی غرض سے ہیں، اور جو جو حقوق دفع ضرر کے لئے ثابت ہیں ان پر عوض کے بدلے مصالحت درست نہیں ہے، کیونکہ صاحب حق نے جب رضامندی ظاہر کر دی تو معلوم ہو گیا کہ اس کو اس سے ضرر نہیں ہے، اس لئے وہ کسی چیز کا مستحق نہیں ہوگا، لیکن حق قصاص، ملک نکاح اور حق رقبہ نیکی اور حسن سے سوک کے طور پر ثابت ہیں، یہ حقوق صاحب حق سے ضرر دور کرنے کے لئے نہیں بلکہ اس کے لئے اصلانہ ہیں، اور بدلہ کے مولف نے یہ راستہ اپنایا ہے کہ جس حق کا معاوضہ لینا جائز ہے وہ ایسا حق ہے جو کل میں اصلانہ ثابت ہو (۲)۔

لیکن جمہور (مالکیہ، شافعیہ، حنبلیہ) کے یہاں ہمیں کوئی ایسا قاعدہ نہیں ملا جس کی بنیاد پر ہم یہ شہادت نہیں کہ کن حقوق کا معاوضہ سیدہ جاری ہے، اور کن کا ناجائز، اس کا پتہ ان مسائل کی طرف رجوع کر کے ہی لگایا جاسکتا ہے جو فقہ کے ابواب میں، حنفیت، شفعہ اور خیاریت الحاق، وغیرہ میں اپنے مقامات پر موجود ہیں، اس لئے ہم صرف کچھ مثالوں کے ذکر پر اکتفاء کریں گے، جمہور بعض مسائل میں کبھی حنفیہ کے ساتھ ہوتے ہیں اور ان سے عوض لینے کے اسباب پر اتفاق بھی کرتے ہیں، اور کبھی ان سے اتفاق کرتے ہیں، اور یہ چیز مثالوں سے عیاں ہو جائے گی۔

(۱) حاشیہ ابن عابدی ص ۴۳، ۴۴۔

(۲) البدائع ص ۹۷، ۹۸، ۹۹۔

الف۔ حق شفعہ کا عوض لینا جیسا کہ گذر چکا حنفیہ کے نزدیک جائز نہیں ہے، اور ثانیہ، حنا بلہ ان سے اس مسئلہ میں حکم اور ملت میں اتفاق کرتے ہیں، جب کہ مالک نے اس کا معاوضہ لینے کی اجازت دی ہے، اور امام احمد سے ایک روایت ہے کہ اگر معاوضہ فریہ از سے یہ جا رہا ہے کی ورنہ نہیں (تو جائز ہے) (۱)۔

ب۔ بیوی کا اپنی باری سوتن کو دینا حنفیہ کے یہاں اس کا معاوضہ لینا جائز نہیں ہے، اور ثانیہ، حنا بلہ نے ان کی موافقت لی ہے۔ ثانیہ نے کہا: یونکہ وہ نہ میں ہے، ورنہ نفع۔ اس لئے اس کو مل کے مقابلے میں نہیں رکھا جاسکتا۔ اور حنا بلہ نے کہا: بیوی کا یہ حق ہے کہ شوہر اس کے پاس ہو، ورنہ اس کا مال سے مقابلہ نہیں یا جاسکتا، ورنہ بیوی نے کہا: مذہب کا قیاس تو یہ ہے کہ عورت کے لئے اپنے سارے حقوق باری وغیرہ کا عوض لینا جائز ہو، اور مالک نے عورت کو اس مسئلے میں اپنے حق کا معاوضہ لینے کی اجازت دی ہے، کیونکہ یہ استثنیٰ (جنسی لطف مدہری) ۱۱۰ قاط حق کا معاوضہ ہے (۲)۔

ج۔ جب عیب وار بیچ کی واپسی دشوار ہو جائے تو یہ اگر عیب کا عوض لینے کا حق نہیں ہے، ورنہ حنفیہ اور مالک کا مسلک ہے، ورنہ ثانیہ کے یہاں بیچ مذہب ہے، یونکہ عیب پر رضامندی اس بات سے مانع ہے کہ بیچ میں پائی جانے والی کمی کا مطالبہ کیا جائے، اور اس نے بھی کہ نبی ﷺ نے مصراۃ (جس مادہ جاؤں کو فروخت کرے سے پہلے وہ ہانہ گیا ہوتا کہ تھن میں دو دھ جمع ہو) کے خریدنے والے کو اختیار دیا ہے کہ یا تو (نقصان کا) تاوان لے بغیر اس کو اپنے پاس رکھے یا واپس کر دے، اور حنا بلہ کے نزدیک بیچ کو اپنے پاس رکھنا اور

عیب کا عوض لینا جائز ہے، یونکہ اس کو بیچ کا ایک جز نہیں ملتا ہے، اس لئے وہ اس کے عوض کا مطالبہ کرتا ہے، ورنہ یہ مسئلہ مصراۃ سے مختلف ہے، یونکہ (مصراۃ میں) اس کو خریدنے پر عیب دہی کی وجہ سے ہے، ثانیہ کا امر قول یہی ہے (۳)۔

د۔ قناس کا معاوضہ لینا سارے فقہاء کے نزدیک جائز ہے (۴)۔

هـ۔ بیوی کا حق ساقط کرنے پر مصالحت درست ہے، جیسے حق شفعہ اور پائی کے استعمال کے حق کا دعویٰ، البتہ جو دعویٰ شریعت کے مخالف ہے، جیسے حد اور نسب کا دعویٰ (اس پر مصالحت درست نہیں ہے) (۵)۔ یہ ہے کہ دعویٰ میں مصالحت یحکین سے بچنے کے لئے ہے اور یہ جائز ہے (۶)۔

و۔ تعزیر جو بندے کا حق ہے اس پر مصالحت جائز ہے، لیکن امام ابوحنیفہ نے کہا ہے: جس تعزیر میں اللہ کا حق ہے، جیسے غیر عورت کا بوسہ لینا، تو ظاہر ہے کہ اس میں مصالحت صحیح نہیں ہے (۷)۔

ز۔ حق حضانت (پرورش) ساقط کرنے کا معاوضہ لینا حنفیہ اور مالک کے نزدیک یہ مان کر جائز ہے کہ حضانت پرورش کرنے والے کا حق ہے (۸)۔

ح۔ بہ کو اپنی لیے کے حق کو ساقط کرنے کا معاوضہ لینا حنفیہ کے یہاں جائز ہے (۹)۔

(۱) البدیع ۲۸۹/۵، مجمع الجلیل ۶۶۸/۲، اشعی ۳۴۶/۳، اشعی ۳۳۱/۳، اشعی الارادات ۱۶۱/۲، اہلب ۹۱/۲۔

(۲) البدیع ۳۸۸/۶، مجمع ۳۱۵/۳، اشعی ۳۶۵/۲، اہلب ۸۹/۲۔

(۳) من مایون ۳۷۸/۳۔

(۴) البدیع ۳۸۸/۶، مجمع ۳۱۵/۳، اشعی ۳۶۵/۲، اہلب ۸۹/۲۔

(۵) مجمع الجلیل ۱۸۵/۲، من مایون ۳۶۶/۲۔

(۶) من مایون ۳۲۵/۳، ۵۱۵/۳۔

(۱) نہیہ المحتاج ۵۱۵/۲، اہلب ۲۹۱/۲، شرح تفسیری الارادات ۲۶۶/۲، التواہد ۱۹۹/۳، مجمع الجلیل ۵۹۱/۳، فتح المصلک ۳۰۷/۳۔
(۲) نہیہ المحتاج ۳۸۲/۲، اشعی ۳۴۶/۳، مجمع الجلیل ۳۷۸/۳، فتح المصلک ۳۰۷/۳، اہلب ۳۳۳/۳، اشعی ۳۹۹/۳، کتاب المحتاج ۲۰۶/۵۔

نہی مثالوں کے ذریعہ ہم کتبہ ذکر رہے ہیں، کیونکہ ان سارے حقوق کا حاطہ کرنا جن کا معاوضہ لینا جائز ہے بہت مشکل ہے، اور اس مقصد کے لئے فقہی کتابوں میں ان مسائل کی طرف ان کے ابواب میں رجوع کیا جاتا ہے۔

جو چیزیں - قاط کو قبول نہیں کرتیں:
غف- عین:

۴۳- عین وہ چیز ہے کہ جنس، نوع، مقدار اور وصف کے اعتبار سے مطلقاً اس کی تعیین ہو سکتی ہو جیسے کپڑے، اراضی اور مکانات، حیوانات، ہنسیات، موزونات (۱)۔

عین کے مالک کے سے عین میں تصرف اس طرح جائز ہے کہ وہ اس کو شروع طریقہ سے یعنی بے غیہ و کے ذریعہ (سی اور کو) منتقل کر دے، لیکن اسقاط کے ذریعے عین میں تصرف کرنا، یعنی ملکیت کا خاتمہ وراثتہ کرنا اس طور سے کہ مثلاً کوئی شخص کہے کہ ملاں کے لئے میں نے اس گھر میں اپنی ملکیت ساتھ کی اور اس کا مقصد یہ ہو کہ اس کی ملکیت اس سے ختم ہو جائے مگر اس کی ملکیت ثابت ہو جائے تو یہ تصرف باطل ہے، عین سے ساتھ لے لئے کی ملکیت ختم نہیں ہوگی مگر جس کے سے ساتھ لیا ہے اس کی ملکیت ثابت نہیں ہوگی۔

غقبہ کا اس بات پر اتفاق ہے کہ اعیان - قاط کو قبول نہیں کرتے مگر اس لئے حلقہ و وقف کے معاملات کے، جن کی وضاحت پہلے ہو چکی ہے۔

۴۴- عین اس قسم کا تصرف مالک کی طرف سے واقع ہوا مگر عین اس شخص کے قبضہ میں تھی جس کے لئے - قاط یا یا تو اثر مود میں

(۱) البدیع ۶/۱۶۱

(۲) الاشیاء لابن قیم رحمہ اللہ ۵/۵۶ حاشیہ ابن ماجہ ۳/۴۲۳ ۵/۵۷ ۵/۵۸ ۵/۵۹ ۵/۶۰ ۵/۶۱ ۵/۶۲ ۵/۶۳ ۵/۶۴ ۵/۶۵ ۵/۶۶ ۵/۶۷ ۵/۶۸ ۵/۶۹ ۵/۷۰ ۵/۷۱ ۵/۷۲ ۵/۷۳ ۵/۷۴ ۵/۷۵ ۵/۷۶ ۵/۷۷ ۵/۷۸ ۵/۷۹ ۵/۸۰ ۵/۸۱ ۵/۸۲ ۵/۸۳ ۵/۸۴ ۵/۸۵ ۵/۸۶ ۵/۸۷ ۵/۸۸ ۵/۸۹ ۵/۹۰ ۵/۹۱ ۵/۹۲ ۵/۹۳ ۵/۹۴ ۵/۹۵ ۵/۹۶ ۵/۹۷ ۵/۹۸ ۵/۹۹ ۵/۱۰۰ ۵/۱۰۱ ۵/۱۰۲ ۵/۱۰۳ ۵/۱۰۴ ۵/۱۰۵ ۵/۱۰۶ ۵/۱۰۷ ۵/۱۰۸ ۵/۱۰۹ ۵/۱۱۰ ۵/۱۱۱ ۵/۱۱۲ ۵/۱۱۳ ۵/۱۱۴ ۵/۱۱۵ ۵/۱۱۶ ۵/۱۱۷ ۵/۱۱۸ ۵/۱۱۹ ۵/۱۲۰ ۵/۱۲۱ ۵/۱۲۲ ۵/۱۲۳ ۵/۱۲۴ ۵/۱۲۵ ۵/۱۲۶ ۵/۱۲۷ ۵/۱۲۸ ۵/۱۲۹ ۵/۱۳۰ ۵/۱۳۱ ۵/۱۳۲ ۵/۱۳۳ ۵/۱۳۴ ۵/۱۳۵ ۵/۱۳۶ ۵/۱۳۷ ۵/۱۳۸ ۵/۱۳۹ ۵/۱۴۰ ۵/۱۴۱ ۵/۱۴۲ ۵/۱۴۳ ۵/۱۴۴ ۵/۱۴۵ ۵/۱۴۶ ۵/۱۴۷ ۵/۱۴۸ ۵/۱۴۹ ۵/۱۵۰ ۵/۱۵۱ ۵/۱۵۲ ۵/۱۵۳ ۵/۱۵۴ ۵/۱۵۵ ۵/۱۵۶ ۵/۱۵۷ ۵/۱۵۸ ۵/۱۵۹ ۵/۱۶۰ ۵/۱۶۱ ۵/۱۶۲ ۵/۱۶۳ ۵/۱۶۴ ۵/۱۶۵ ۵/۱۶۶ ۵/۱۶۷ ۵/۱۶۸ ۵/۱۶۹ ۵/۱۷۰ ۵/۱۷۱ ۵/۱۷۲ ۵/۱۷۳ ۵/۱۷۴ ۵/۱۷۵ ۵/۱۷۶ ۵/۱۷۷ ۵/۱۷۸ ۵/۱۷۹ ۵/۱۸۰ ۵/۱۸۱ ۵/۱۸۲ ۵/۱۸۳ ۵/۱۸۴ ۵/۱۸۵ ۵/۱۸۶ ۵/۱۸۷ ۵/۱۸۸ ۵/۱۸۹ ۵/۱۹۰ ۵/۱۹۱ ۵/۱۹۲ ۵/۱۹۳ ۵/۱۹۴ ۵/۱۹۵ ۵/۱۹۶ ۵/۱۹۷ ۵/۱۹۸ ۵/۱۹۹ ۵/۲۰۰ ۵/۲۰۱ ۵/۲۰۲ ۵/۲۰۳ ۵/۲۰۴ ۵/۲۰۵ ۵/۲۰۶ ۵/۲۰۷ ۵/۲۰۸ ۵/۲۰۹ ۵/۲۱۰ ۵/۲۱۱ ۵/۲۱۲ ۵/۲۱۳ ۵/۲۱۴ ۵/۲۱۵ ۵/۲۱۶ ۵/۲۱۷ ۵/۲۱۸ ۵/۲۱۹ ۵/۲۲۰ ۵/۲۲۱ ۵/۲۲۲ ۵/۲۲۳ ۵/۲۲۴ ۵/۲۲۵ ۵/۲۲۶ ۵/۲۲۷ ۵/۲۲۸ ۵/۲۲۹ ۵/۲۳۰ ۵/۲۳۱ ۵/۲۳۲ ۵/۲۳۳ ۵/۲۳۴ ۵/۲۳۵ ۵/۲۳۶ ۵/۲۳۷ ۵/۲۳۸ ۵/۲۳۹ ۵/۲۴۰ ۵/۲۴۱ ۵/۲۴۲ ۵/۲۴۳ ۵/۲۴۴ ۵/۲۴۵ ۵/۲۴۶ ۵/۲۴۷ ۵/۲۴۸ ۵/۲۴۹ ۵/۲۵۰ ۵/۲۵۱ ۵/۲۵۲ ۵/۲۵۳ ۵/۲۵۴ ۵/۲۵۵ ۵/۲۵۶ ۵/۲۵۷ ۵/۲۵۸ ۵/۲۵۹ ۵/۲۶۰ ۵/۲۶۱ ۵/۲۶۲ ۵/۲۶۳ ۵/۲۶۴ ۵/۲۶۵ ۵/۲۶۶ ۵/۲۶۷ ۵/۲۶۸ ۵/۲۶۹ ۵/۲۷۰ ۵/۲۷۱ ۵/۲۷۲ ۵/۲۷۳ ۵/۲۷۴ ۵/۲۷۵ ۵/۲۷۶ ۵/۲۷۷ ۵/۲۷۸ ۵/۲۷۹ ۵/۲۸۰ ۵/۲۸۱ ۵/۲۸۲ ۵/۲۸۳ ۵/۲۸۴ ۵/۲۸۵ ۵/۲۸۶ ۵/۲۸۷ ۵/۲۸۸ ۵/۲۸۹ ۵/۲۹۰ ۵/۲۹۱ ۵/۲۹۲ ۵/۲۹۳ ۵/۲۹۴ ۵/۲۹۵ ۵/۲۹۶ ۵/۲۹۷ ۵/۲۹۸ ۵/۲۹۹ ۵/۳۰۰ ۵/۳۰۱ ۵/۳۰۲ ۵/۳۰۳ ۵/۳۰۴ ۵/۳۰۵ ۵/۳۰۶ ۵/۳۰۷ ۵/۳۰۸ ۵/۳۰۹ ۵/۳۱۰ ۵/۳۱۱ ۵/۳۱۲ ۵/۳۱۳ ۵/۳۱۴ ۵/۳۱۵ ۵/۳۱۶ ۵/۳۱۷ ۵/۳۱۸ ۵/۳۱۹ ۵/۳۲۰ ۵/۳۲۱ ۵/۳۲۲ ۵/۳۲۳ ۵/۳۲۴ ۵/۳۲۵ ۵/۳۲۶ ۵/۳۲۷ ۵/۳۲۸ ۵/۳۲۹ ۵/۳۳۰ ۵/۳۳۱ ۵/۳۳۲ ۵/۳۳۳ ۵/۳۳۴ ۵/۳۳۵ ۵/۳۳۶ ۵/۳۳۷ ۵/۳۳۸ ۵/۳۳۹ ۵/۳۴۰ ۵/۳۴۱ ۵/۳۴۲ ۵/۳۴۳ ۵/۳۴۴ ۵/۳۴۵ ۵/۳۴۶ ۵/۳۴۷ ۵/۳۴۸ ۵/۳۴۹ ۵/۳۵۰ ۵/۳۵۱ ۵/۳۵۲ ۵/۳۵۳ ۵/۳۵۴ ۵/۳۵۵ ۵/۳۵۶ ۵/۳۵۷ ۵/۳۵۸ ۵/۳۵۹ ۵/۳۶۰ ۵/۳۶۱ ۵/۳۶۲ ۵/۳۶۳ ۵/۳۶۴ ۵/۳۶۵ ۵/۳۶۶ ۵/۳۶۷ ۵/۳۶۸ ۵/۳۶۹ ۵/۳۷۰ ۵/۳۷۱ ۵/۳۷۲ ۵/۳۷۳ ۵/۳۷۴ ۵/۳۷۵ ۵/۳۷۶ ۵/۳۷۷ ۵/۳۷۸ ۵/۳۷۹ ۵/۳۸۰ ۵/۳۸۱ ۵/۳۸۲ ۵/۳۸۳ ۵/۳۸۴ ۵/۳۸۵ ۵/۳۸۶ ۵/۳۸۷ ۵/۳۸۸ ۵/۳۸۹ ۵/۳۹۰ ۵/۳۹۱ ۵/۳۹۲ ۵/۳۹۳ ۵/۳۹۴ ۵/۳۹۵ ۵/۳۹۶ ۵/۳۹۷ ۵/۳۹۸ ۵/۳۹۹ ۵/۴۰۰ ۵/۴۰۱ ۵/۴۰۲ ۵/۴۰۳ ۵/۴۰۴ ۵/۴۰۵ ۵/۴۰۶ ۵/۴۰۷ ۵/۴۰۸ ۵/۴۰۹ ۵/۴۱۰ ۵/۴۱۱ ۵/۴۱۲ ۵/۴۱۳ ۵/۴۱۴ ۵/۴۱۵ ۵/۴۱۶ ۵/۴۱۷ ۵/۴۱۸ ۵/۴۱۹ ۵/۴۲۰ ۵/۴۲۱ ۵/۴۲۲ ۵/۴۲۳ ۵/۴۲۴ ۵/۴۲۵ ۵/۴۲۶ ۵/۴۲۷ ۵/۴۲۸ ۵/۴۲۹ ۵/۴۳۰ ۵/۴۳۱ ۵/۴۳۲ ۵/۴۳۳ ۵/۴۳۴ ۵/۴۳۵ ۵/۴۳۶ ۵/۴۳۷ ۵/۴۳۸ ۵/۴۳۹ ۵/۴۴۰ ۵/۴۴۱ ۵/۴۴۲ ۵/۴۴۳ ۵/۴۴۴ ۵/۴۴۵ ۵/۴۴۶ ۵/۴۴۷ ۵/۴۴۸ ۵/۴۴۹ ۵/۴۵۰ ۵/۴۵۱ ۵/۴۵۲ ۵/۴۵۳ ۵/۴۵۴ ۵/۴۵۵ ۵/۴۵۶ ۵/۴۵۷ ۵/۴۵۸ ۵/۴۵۹ ۵/۴۶۰ ۵/۴۶۱ ۵/۴۶۲ ۵/۴۶۳ ۵/۴۶۴ ۵/۴۶۵ ۵/۴۶۶ ۵/۴۶۷ ۵/۴۶۸ ۵/۴۶۹ ۵/۴۷۰ ۵/۴۷۱ ۵/۴۷۲ ۵/۴۷۳ ۵/۴۷۴ ۵/۴۷۵ ۵/۴۷۶ ۵/۴۷۷ ۵/۴۷۸ ۵/۴۷۹ ۵/۴۸۰ ۵/۴۸۱ ۵/۴۸۲ ۵/۴۸۳ ۵/۴۸۴ ۵/۴۸۵ ۵/۴۸۶ ۵/۴۸۷ ۵/۴۸۸ ۵/۴۸۹ ۵/۴۹۰ ۵/۴۹۱ ۵/۴۹۲ ۵/۴۹۳ ۵/۴۹۴ ۵/۴۹۵ ۵/۴۹۶ ۵/۴۹۷ ۵/۴۹۸ ۵/۴۹۹ ۵/۵۰۰ ۵/۵۰۱ ۵/۵۰۲ ۵/۵۰۳ ۵/۵۰۴ ۵/۵۰۵ ۵/۵۰۶ ۵/۵۰۷ ۵/۵۰۸ ۵/۵۰۹ ۵/۵۱۰ ۵/۵۱۱ ۵/۵۱۲ ۵/۵۱۳ ۵/۵۱۴ ۵/۵۱۵ ۵/۵۱۶ ۵/۵۱۷ ۵/۵۱۸ ۵/۵۱۹ ۵/۵۲۰ ۵/۵۲۱ ۵/۵۲۲ ۵/۵۲۳ ۵/۵۲۴ ۵/۵۲۵ ۵/۵۲۶ ۵/۵۲۷ ۵/۵۲۸ ۵/۵۲۹ ۵/۵۳۰ ۵/۵۳۱ ۵/۵۳۲ ۵/۵۳۳ ۵/۵۳۴ ۵/۵۳۵ ۵/۵۳۶ ۵/۵۳۷ ۵/۵۳۸ ۵/۵۳۹ ۵/۵۴۰ ۵/۵۴۱ ۵/۵۴۲ ۵/۵۴۳ ۵/۵۴۴ ۵/۵۴۵ ۵/۵۴۶ ۵/۵۴۷ ۵/۵۴۸ ۵/۵۴۹ ۵/۵۵۰ ۵/۵۵۱ ۵/۵۵۲ ۵/۵۵۳ ۵/۵۵۴ ۵/۵۵۵ ۵/۵۵۶ ۵/۵۵۷ ۵/۵۵۸ ۵/۵۵۹ ۵/۵۶۰ ۵/۵۶۱ ۵/۵۶۲ ۵/۵۶۳ ۵/۵۶۴ ۵/۵۶۵ ۵/۵۶۶ ۵/۵۶۷ ۵/۵۶۸ ۵/۵۶۹ ۵/۵۷۰ ۵/۵۷۱ ۵/۵۷۲ ۵/۵۷۳ ۵/۵۷۴ ۵/۵۷۵ ۵/۵۷۶ ۵/۵۷۷ ۵/۵۷۸ ۵/۵۷۹ ۵/۵۸۰ ۵/۵۸۱ ۵/۵۸۲ ۵/۵۸۳ ۵/۵۸۴ ۵/۵۸۵ ۵/۵۸۶ ۵/۵۸۷ ۵/۵۸۸ ۵/۵۸۹ ۵/۵۹۰ ۵/۵۹۱ ۵/۵۹۲ ۵/۵۹۳ ۵/۵۹۴ ۵/۵۹۵ ۵/۵۹۶ ۵/۵۹۷ ۵/۵۹۸ ۵/۵۹۹ ۵/۶۰۰ ۵/۶۰۱ ۵/۶۰۲ ۵/۶۰۳ ۵/۶۰۴ ۵/۶۰۵ ۵/۶۰۶ ۵/۶۰۷ ۵/۶۰۸ ۵/۶۰۹ ۵/۶۱۰ ۵/۶۱۱ ۵/۶۱۲ ۵/۶۱۳ ۵/۶۱۴ ۵/۶۱۵ ۵/۶۱۶ ۵/۶۱۷ ۵/۶۱۸ ۵/۶۱۹ ۵/۶۲۰ ۵/۶۲۱ ۵/۶۲۲ ۵/۶۲۳ ۵/۶۲۴ ۵/۶۲۵ ۵/۶۲۶ ۵/۶۲۷ ۵/۶۲۸ ۵/۶۲۹ ۵/۶۳۰ ۵/۶۳۱ ۵/۶۳۲ ۵/۶۳۳ ۵/۶۳۴ ۵/۶۳۵ ۵/۶۳۶ ۵/۶۳۷ ۵/۶۳۸ ۵/۶۳۹ ۵/۶۴۰ ۵/۶۴۱ ۵/۶۴۲ ۵/۶۴۳ ۵/۶۴۴ ۵/۶۴۵ ۵/۶۴۶ ۵/۶۴۷ ۵/۶۴۸ ۵/۶۴۹ ۵/۶۵۰ ۵/۶۵۱ ۵/۶۵۲ ۵/۶۵۳ ۵/۶۵۴ ۵/۶۵۵ ۵/۶۵۶ ۵/۶۵۷ ۵/۶۵۸ ۵/۶۵۹ ۵/۶۶۰ ۵/۶۶۱ ۵/۶۶۲ ۵/۶۶۳ ۵/۶۶۴ ۵/۶۶۵ ۵/۶۶۶ ۵/۶۶۷ ۵/۶۶۸ ۵/۶۶۹ ۵/۶۷۰ ۵/۶۷۱ ۵/۶۷۲ ۵/۶۷۳ ۵/۶۷۴ ۵/۶۷۵ ۵/۶۷۶ ۵/۶۷۷ ۵/۶۷۸ ۵/۶۷۹ ۵/۶۸۰ ۵/۶۸۱ ۵/۶۸۲ ۵/۶۸۳ ۵/۶۸۴ ۵/۶۸۵ ۵/۶۸۶ ۵/۶۸۷ ۵/۶۸۸ ۵/۶۸۹ ۵/۶۹۰ ۵/۶۹۱ ۵/۶۹۲ ۵/۶۹۳ ۵/۶۹۴ ۵/۶۹۵ ۵/۶۹۶ ۵/۶۹۷ ۵/۶۹۸ ۵/۶۹۹ ۵/۷۰۰ ۵/۷۰۱ ۵/۷۰۲ ۵/۷۰۳ ۵/۷۰۴ ۵/۷۰۵ ۵/۷۰۶ ۵/۷۰۷ ۵/۷۰۸ ۵/۷۰۹ ۵/۷۱۰ ۵/۷۱۱ ۵/۷۱۲ ۵/۷۱۳ ۵/۷۱۴ ۵/۷۱۵ ۵/۷۱۶ ۵/۷۱۷ ۵/۷۱۸ ۵/۷۱۹ ۵/۷۲۰ ۵/۷۲۱ ۵/۷۲۲ ۵/۷۲۳ ۵/۷۲۴ ۵/۷۲۵ ۵/۷۲۶ ۵/۷۲۷ ۵/۷۲۸ ۵/۷۲۹ ۵/۷۳۰ ۵/۷۳۱ ۵/۷۳۲ ۵/۷۳۳ ۵/۷۳۴ ۵/۷۳۵ ۵/۷۳۶ ۵/۷۳۷ ۵/۷۳۸ ۵/۷۳۹ ۵/۷۴۰ ۵/۷۴۱ ۵/۷۴۲ ۵/۷۴۳ ۵/۷۴۴ ۵/۷۴۵ ۵/۷۴۶ ۵/۷۴۷ ۵/۷۴۸ ۵/۷۴۹ ۵/۷۵۰ ۵/۷۵۱ ۵/۷۵۲ ۵/۷۵۳ ۵/۷۵۴ ۵/۷۵۵ ۵/۷۵۶ ۵/۷۵۷ ۵/۷۵۸ ۵/۷۵۹ ۵/۷۶۰ ۵/۷۶۱ ۵/۷۶۲ ۵/۷۶۳ ۵/۷۶۴ ۵/۷۶۵ ۵/۷۶۶ ۵/۷۶۷ ۵/۷۶۸ ۵/۷۶۹ ۵/۷۷۰ ۵/۷۷۱ ۵/۷۷۲ ۵/۷۷۳ ۵/۷۷۴ ۵/۷۷۵ ۵/۷۷۶ ۵/۷۷۷ ۵/۷۷۸ ۵/۷۷۹ ۵/۷۸۰ ۵/۷۸۱ ۵/۷۸۲ ۵/۷۸۳ ۵/۷۸۴ ۵/۷۸۵ ۵/۷۸۶ ۵/۷۸۷ ۵/۷۸۸ ۵/۷۸۹ ۵/۷۹۰ ۵/۷۹۱ ۵/۷۹۲ ۵/۷۹۳ ۵/۷۹۴ ۵/۷۹۵ ۵/۷۹۶ ۵/۷۹۷ ۵/۷۹۸ ۵/۷۹۹ ۵/۸۰۰ ۵/۸۰۱ ۵/۸۰۲ ۵/۸۰۳ ۵/۸۰۴ ۵/۸۰۵ ۵/۸۰۶ ۵/۸۰۷ ۵/۸۰۸ ۵/۸۰۹ ۵/۸۱۰ ۵/۸۱۱ ۵/۸۱۲ ۵/۸۱۳ ۵/۸۱۴ ۵/۸۱۵ ۵/۸۱۶ ۵/۸۱۷ ۵/۸۱۸ ۵/۸۱۹ ۵/۸۲۰ ۵/۸۲۱ ۵/۸۲۲ ۵/۸۲۳ ۵/۸۲۴ ۵/۸۲۵ ۵/۸۲۶ ۵/۸۲۷ ۵/۸۲۸ ۵/۸۲۹ ۵/۸۳۰ ۵/۸۳۱ ۵/۸۳۲ ۵/۸۳۳ ۵/۸۳۴ ۵/۸۳۵ ۵/۸۳۶ ۵/۸۳۷ ۵/۸۳۸ ۵/۸۳۹ ۵/۸۴۰ ۵/۸۴۱ ۵/۸۴۲ ۵/۸۴۳ ۵/۸۴۴ ۵/۸۴۵ ۵/۸۴۶ ۵/۸۴۷ ۵/۸۴۸ ۵/۸۴۹ ۵/۸۵۰ ۵/۸۵۱ ۵/۸۵۲ ۵/۸۵۳ ۵/۸۵۴ ۵/۸۵۵ ۵/۸۵۶ ۵/۸۵۷ ۵/۸۵۸ ۵/۸۵۹ ۵/۸۶۰ ۵/۸۶۱ ۵/۸۶۲ ۵/۸۶۳ ۵/۸۶۴ ۵/۸۶۵ ۵/۸۶۶ ۵/۸۶۷ ۵/۸۶۸ ۵/۸۶۹ ۵/۸۷۰ ۵/۸۷۱ ۵/۸۷۲ ۵/۸۷۳ ۵/۸۷۴ ۵/۸۷۵ ۵/۸۷۶ ۵/۸۷۷ ۵/۸۷۸ ۵/۸۷۹ ۵/۸۸۰ ۵/۸۸۱ ۵/۸۸۲ ۵/۸۸۳ ۵/۸۸۴ ۵/۸۸۵ ۵/۸۸۶ ۵/۸۸۷ ۵/۸۸۸ ۵/۸۸۹ ۵/۸۹۰ ۵/۸۹۱ ۵/۸۹۲ ۵/۸۹۳ ۵/۸۹۴ ۵/۸۹۵ ۵/۸۹۶ ۵/۸۹۷ ۵/۸۹۸ ۵/۸۹۹ ۵/۹۰۰ ۵/۹۰۱ ۵/۹۰۲ ۵/۹۰۳ ۵/۹۰۴ ۵/۹۰۵ ۵/۹۰۶ ۵/۹۰۷ ۵/۹۰۸ ۵/۹۰۹ ۵/۹۱۰ ۵/۹۱۱ ۵/۹۱۲ ۵/۹۱۳ ۵/۹۱۴ ۵/۹۱۵ ۵/۹۱۶ ۵/۹۱۷ ۵/۹۱۸ ۵/۹۱۹ ۵/۹۲۰ ۵/۹۲۱ ۵/۹۲۲ ۵/۹۲۳ ۵/۹۲۴ ۵/۹۲۵ ۵/۹۲۶ ۵/۹۲۷ ۵/۹۲۸ ۵/۹۲۹ ۵/۹۳۰ ۵/۹۳۱ ۵/۹۳۲ ۵/۹۳۳ ۵/۹۳۴ ۵/۹۳۵ ۵/۹۳۶ ۵/۹۳۷ ۵/۹۳۸ ۵/۹۳۹ ۵/۹۴۰ ۵/۹۴۱ ۵/۹۴۲ ۵/۹۴۳ ۵/۹۴۴ ۵/۹۴۵ ۵/۹۴۶ ۵/۹۴۷ ۵/۹۴۸ ۵/۹۴۹ ۵/۹۵۰ ۵/۹۵۱ ۵/۹۵۲ ۵/۹۵۳ ۵/۹۵۴ ۵/۹۵۵ ۵/۹۵۶ ۵/۹۵۷ ۵/۹۵۸ ۵/۹۵۹ ۵/۹۶۰ ۵/۹۶۱ ۵/۹۶۲ ۵/۹۶۳ ۵/۹۶۴ ۵/۹۶۵ ۵/۹۶۶ ۵/۹۶۷ ۵/۹۶۸ ۵/۹۶۹ ۵/۹۷۰ ۵/۹۷۱ ۵/۹۷۲ ۵/۹۷۳ ۵/۹۷۴ ۵/۹۷۵ ۵/۹۷۶ ۵/۹۷۷ ۵/۹۷۸ ۵/۹۷۹ ۵/۹۸۰ ۵/۹۸۱ ۵/۹۸۲ ۵/۹۸۳ ۵/۹۸۴ ۵/۹۸۵ ۵/۹۸۶ ۵/۹۸۷ ۵/۹۸۸ ۵/۹۸۹ ۵/۹۹۰ ۵/۹۹۱ ۵/۹۹۲ ۵/۹۹۳ ۵/۹۹۴ ۵/۹۹۵ ۵/۹۹۶ ۵/۹۹۷ ۵/۹۹۸ ۵/۹۹۹ ۵/۱۰۰۰

ب-حق:

گذشتہ صفحات میں ان حقوق کا ذکر ہو چکا ہے جو اس قاط کو قبول کرتے ہیں، چاہے وہ حقوق اللہ ہوں یا حقوق العباد، آئندہ طور میں ہم یہ حقوق اللہ اور حقوق العباد پر لیں گے جو اس قاط کو قبول نہیں کرتے۔

حقوق اللہ جو اس قاط کو قبول نہیں کرتے:

۴۵- تاعدہ ہے کہ اللہ کے حق کو کوئی بندہ ساقط نہیں کر سکتا اور اسے ساقط کرنے کا حق صرف صاحب شریعت کو ہے، وہی مخصوص پہلو اس کا وظا کر کے اسے ساقط کرتا ہے، مثلاً بندوں سے حکم کی تخفیف جیسا کہ ”اپنے چکا، تو اللہ کا خالص حق عبادات میں سے جیسے نماز، روزہ، اور سزا میں سے جیسے زنا کی سزا اور شراب نوشی کی سزا، کذرات میں سے اور ان کے علاوہ وہ حقوق جو بندوں کو شریعت کے حکم سے ملتے ہیں جیسا باللہ پر ولایت کا حق، اللہ کے ان حقوق کو کوئی بندہ ساقط نہیں کر سکتا، کیونکہ کسی کو اس کا حق نہیں ہے، بلکہ جو اس کی کوشش کرے گا اس سے قتل کیا جائے گا، جیسا کہ حضرت ابو بکرؓ نے مانعین زکاۃ کے ساتھ یا تھا، اتنی کہ وہ سن بن میں، بن کا اظہار ہے اور ان کو شعائر وین میں شمار کیا جاتا ہے مثلاً اذان، اُتری آباوی کے باشندے اس کے ترک پر تفاق کریں تو ان سے قتال واجب ہے (۲)۔

(۱) انہی ۴۲/۵، اس اثر کی روایت بخاری نے حضرت ابو ہریرہؓ کی ایک طویل حدیث کے ضمن میں کی ہے کہ حضرت ابو بکرؓ نے کہا ”و اللہ لو معولی عدا کا کنوا یؤذولہا الی رسول اللہ ﷺ فقاتلہم علی معہا....“ (خدا کی قسم اگر وہ لوگ مجھ سے بکری کا ایک بچہ روک لیں گے جسے وہ رسول اللہ ﷺ کو مار کر مرنے سے تو میں اسے روک لینے پر ان سے قتال کروں گا) (صحیح البخاری ۲۶۲۳ طبع انتہی)۔

(۲) لاقتیاریہ ۴۲/۳، مجمع الجلیل ۱/۱۷۷۔

۴۶- اسی طرح عبادات کو ساقط کرنے کے لئے حیلہ کرنا جائز نہیں ہے، جیسے کوئی شخص نماز کا وقت شروع ہونے کے بعد شراب پی لے یا خواب آوے، استعمال کرنے کے بعد شراب کی طرح نماز کا وقت اس طرح نکل جائے کہ وہ فاقہ غسل ہے، اور جیسے کسی شخص کے پاس اتنی دولت ہے کہ وہ حج پر قادر ہے، حج کے وجوب سے پتہ کے سے اپنی دولت کی کوئی حد نہ لے (۱)۔

۴۷- دودہ، جو خالص اللہ تعالیٰ کا حق ہیں اس کے ساقط کے لئے ساقط نہیں ہے، اور سزا میں بھی حاکم تک معاملہ پہنچ جانے کے بعد یہی حکم ہے، یوں کہ اس میں اللہ تعالیٰ کا حق ہے، حضرت عائشہؓ سے روایت ہے کہ ایک چور کو جس نے چوری کا ارتکاب کیا تھا رسول اللہ ﷺ کے سامنے پیش کیا گیا، اور آپ کے حکم سے اس کا ہاتھ کاٹ دیا گیا، تو کچھ لوگوں نے کہا کہ اے اللہ کے رسول! ہم نے تو سوچا بھی نہیں تھا کہ آپ ﷺ اس کے ساتھ ایسا کریں گے، تو آپ ﷺ نے فرمایا: ”لو کانت فاطمة بنت محمد لافقت علیہا الحد“ (۲) (اگر محمد ﷺ کی بیٹی فاطمہ بھی ہوتی تو میں اس

(۱) المصنفات ۴۲/۳، شرح المستدرک ۶۰۰ طبع دار المعارف، انہی ۴۲/۳ طبع انتہی۔

(۲) حدیث عائشہؓ رسول اللہ ﷺ بسارق....“ کی روایت بخاری اور مسلم نے حضرت عائشہؓ سے کی ہے اور بخاری کے الفاظ یہ ہیں ”ان لو یبغی لکمہم الموائع المعزومۃ الی سقرت غدا، بس یحکم لہم رسول اللہ ﷺ“ (و من یجوز علیہ بلا لسانہ حب رسول اللہ ﷺ فیکرم رسول اللہ ﷺ فضل، ینقطع لی حد من حدود اللہ، ثم لاق لمعطب لہا، یا ایہا الناس! لما حل من کان لکمکم انہم کانوا إذا سرق الشریف لروکہ، وإذا سرق البصیر لہم انکاموا علیہ الحد، ولیم اللہ لو ان فاطمة بنت محمد سرق لقطع محمد یدہا) (قریش کو ظرومیر موت نے جس نے چوری کا ارتکاب کیا تھا ظر مند کیا، اور انہوں نے کہا کہ اس سلسلے میں رسول اللہ ﷺ سے کون مکتو کر سکتا ہے اور رسول اللہ ﷺ کے نور نظر اسامہ کے علاوہ کون آپ

نہی نے شرح مسلم میں کہا ہے: امام کے پاس معاملہ پہنچنے کے بعد حدوں میں سفارش کی حرمت پر علماء کا اجماع ہے، لیکن امام کے پاس معاملہ پہنچنے سے پہلے اکثر علماء نے اس کو جارحانہ قرار دیا ہے بشرطیکہ جس کی سفارش کی جارہی ہے وہ مسلمانوں کے سے دیت اور شرکا باعث نہ ہو، اور اگر اس سے شر اور دیت کا جوئی ہو تو اس کی سفارش نہیں کی جائے گی (۱)۔

۲۸- یہ واضح رہے کہ مرتب میں حدِّ شرعہ کا حق ہے، لیکن اس کے تحت نظر اس میں شخص پہلے بھی موجود ہے، اور اسی لئے مال سے اہل جار ہے (۲)، لیکن جہاں تک حد کا معاملہ ہے تو حاکم کے پاس لے جانے سے پہلے تک معاف کرنا جائز ہے، لیکن اس کے بعد جائز نہیں ہے، البتہ امام زفر کو چھوڑ کر اور ایک روایت میں امام ابو یوسف کو بھی چھوڑ کر حنفی کا قول ہے کہ جس کے یہاں چوری ہوئی ہے گروہ چور کو مال مسروق کا مالک بنادے تو حد ساتھ ہو جائے گی (۳)۔

حدِّ شرعہ: ”فہلا قبل ان دلیس بہ“ کو، مالک (الموطا، تحقیق محمد زور حد ہادی ۲/۸۳۳، ۸۳۵ طبع عیسیٰ الخلیفہ ۷۰، ۷۳ھ)، امام احمد (۶/۲۶۵ طبع المکتبہ) اور ابو داؤد (معین المعبود ۳/۲۳۰، ۲۳۱ طبع الہدیت) نے صفوان بن امیہ کے ایک قصہ کے ضمن میں نقل کیا ہے، حافظ ابن عبد البر نے کہا اس کو جمہد صاحب مالک نے مرسل روایت کیا ہے، عود سے تھما ابو حاتم البہیل نے عن مالک عن ابی ہریرہ عن صفوان بن عبد اللہ عن حدہ کی سند سے موصوف روایت کیا ہے، حافظ ابن عبد ہادی نے تنقیح التہذیب میں کہا حضرت صفوان کی حد سے صحیح ہے اس کو ابو داؤد دہشانی، ابن ماجہ اور امام احمد نے اپنی مستند میں مختلف طرق سے روایت کیا ہے، عبد القادر ابن داؤد نقل جامع الاصول نے کہا اس کی سند حسن ہے (جامع الاصول ۳/۶۰۰-۶۰۲، تاریخ کردہ مکتبہ المجلد ۱)۔

- (۱) المعجم فی التوفیر ۲/۲۶۱، حاشیہ ابن ماجہ ۳/۳۰، ۳۱، ائسی ۸/۲۸۱، ۲۸۲۔
- (۲) معجم البیہل ۳/۲۲۲۔
- (۳) ائسی ۸/۲۶۹، المہذب ۲/۲۸۳، ۲۸۴، معجم البیہل ۳/۵۵، ۵۶، الاذنی ۳/۱۱۱۔

پر حد جاری کر دیتا، اور حضرت عمرؓ روایت کرتے ہوئے کہتے ہیں کہ حضرت زبیرؓ نے ایک چور کے لئے سفارش کی تو ان سے کہا گیا کہ پہلے اس کو حکومت کے حوالہ کیا جائے، تو حضرت زبیرؓ نے کہا: بسبب معاملہ سلطان تک پہنچ جائے تو سفارش کرنے والے اور سفارش قبول کرنے والے دونوں پر اللہ کی لعنت ہے (۱)۔ اور بسبب صفوان نے چور کو معاف کیا تو نبی ﷺ نے ان سے فرمایا: ”فہلا قبل ان دلیس بہ“ (۲)۔ (اس کو میرے پاس لانے سے پہلے ہی یہ کام کرنے کیوں نہیں کرتے)۔

= سے دیت کرے کی حدت کر سکتا ہے؟ چنانچہ انہوں نے رسول اللہ ﷺ سے حدت کی تو آپ ﷺ نے فرمایا: تم اللہ کی ایک حد میں سفارش کر رہے ہو، مگر آپ ﷺ اٹھ کر اور غصہ کرتے ہوئے آپ ﷺ نے فرمایا: اے لوگو! تم سے پہلے لوگ اس لئے گمراہ ہوئے کہ جب ان کا کوئی بڑا آدمی چوری کرتا تھا تو وہ اس کو چھوڑ دیتے تھے اور اگر ان کا گروہ چوری کرتا تو اس پر حد قائم کرتے تھے، پھر اگر گمراہی بنی فاطمہ بھی چوری کرے گی تو تم اس کا ہاتھ کاٹ دیں گے (فتح المبارک ۱۲/۸۷، طبع المکتبہ، مجمع مسلم تحقیق محمد زور حد ہادی ۳/۱۵، طبع عیسیٰ الخلیفہ)۔

() حضرت زبیرؓ کے لئے ”اذا بلغ السلطان فليس الله الشافع والمشفع“ کو، مالک نے سوط میں نقل کیا ہے ابن حجر نے فتح المبارک میں کہا ہے: ”مقتل ہے عبد القادر ابن داؤد نقل جامع الاصول نے کہا اس سند کے رجال ثقہ ہیں، لیکن یہ مرسل ہے اور اس کو طبرانی نے الاوسط اور البیہق میں ذکر کیا ہے، زفر نے کہا اس میں ابو یوسف بہ محمد بن موسیٰ انصاری ہیں جن کو ابو حاتم وغیرہ نے ضعیف قرار دیا ہے اور حاکم نے ان کی توثیق کی ہے اور عبد الرحمن بن ابی ابراہیم ضعیف ہیں، حافظ ابن حجر نے کہا یہ حد سے ان بلا شیعہ کے یہاں سند حسن کے ساتھ حضرت زبیرؓ پر موقوف ہے اور ایک دوسری سند حسن کے ساتھ حضرت علیؓ سے بھی اسی طرح مروی ہے اور اس کو دارقطنی نے حضرت زبیرؓ سے حاصل فرمایا ابن القاضی میں ذکر کیا ہے: ”انضموا مالکم بصل الی بو سی، فاذا وصل الی لواء فلاحها الله عهد“، حافظ نے کہا صحیح ہے کہ یہ موقوف ہے (تویر الخواص ۳/۵۰، تاریخ کردہ مکتبہ المعبود تحقیق، فتح المبارک ۱۲/۸۷، ۸۸ طبع المکتبہ، مجمع المربان ۲/۵۹، ۶۰ طبع مکتبہ القدی ۱۳۵۳ھ)۔

(۲) المہذب ۲/۲۸۳، ۲۸۴، ائسی ۸/۲۸۲، طبع المربان، اور حضرت مالکؓ کی

ہیت کرنے والا چٹا ہو تو اس کے لئے اپنے کو طہا حد نہ کرنا جائز نہیں ہے، یونکہ اس کے لئے یہ حق مستحکم ہو چکا ہے، اور اس لئے بھی کہ یہ ولایت ہے لہذا وہ قاط سے ساتھ نہیں ہوگی، بین ثانیہ اور حناہ کے نزدیک اگرچہ یہی ہدایت کو قبول کر چکا ہو، ہیت کرنے والے کے تقال کے بعد بھی کے لئے پنا حق ساتھ کرنا جائز ہے، یونکہ وہ جارت سے تعرف کرنے والا ہے، اس لئے ہیکل کی طرح اس کو خود کو طہا حد کرنے کا حق ہوگا (۱)۔

ولایت کی مختلف صورتیں جیسے قاصی، مستتم، ہفت، کی تعلیمات حدیث، "ولایت" میں دیکھی جاسکتی ہیں۔

عدت کے گھر میں سکونت:

۵۱- شارح معتد بہ واجب کیا ہے کہ وہ اس گھر میں عدت گزارے جو علاقہ صحت یا موت کے وقت سکونت کی غرض سے اس کی طرف منسوب تھا، اور آیت کریمہ: "لَا تَخْرُجُوهُنَّ مِنْ بَيْوتِهِنَّ" (۲) (ان کو ان کے گھروں سے نہ نکالو) میں اس کی طرف جس ہیت کی اضافت ہے وہ بھی گھر ہے جس میں وہ رہتی ہو، اور شہر کو رہنہ بھی، مگر یہ جائز ہے کہ معتدہ کو اس کے مسکن سے نکالے، رہنہ بھی خود معتدہ کو باہر جاتا رہنے کا حق ہے وگرنہ اس پر رضا مند ہو، کیونکہ عدت میں اللہ تعالیٰ کا حق ہے، عدت کے مکان سے اس کو نکالنا یا اس کا خود بخود حکم شریعت کے منافی ہے، لہذا اسی کے لئے اس کا قاط جائز نہیں ہوگا، یہ مجموعی طور پر ہے، رہنہ نکالنا مذمب یہ ہے کہ معتدہ بذاتِ پر عدت کے گھر میں ٹھہرے رہنا واجب نہیں ہے، اس سے کہ فاطمہ بنت قیس کی حدیث ہے کہ نبی ﷺ

(۱) جوہر الاکلیل ۴۷۷، ۵۲۷، ۵۳۱، ۵۳۲، ۵۳۳، ۵۳۴، ۵۳۵، ۵۳۶، ۵۳۷، ۵۳۸، ۵۳۹، ۵۴۰، ۵۴۱، ۵۴۲، ۵۴۳، ۵۴۴، ۵۴۵، ۵۴۶، ۵۴۷، ۵۴۸، ۵۴۹، ۵۵۰، ۵۵۱، ۵۵۲، ۵۵۳، ۵۵۴، ۵۵۵، ۵۵۶، ۵۵۷، ۵۵۸، ۵۵۹، ۵۶۰، ۵۶۱، ۵۶۲، ۵۶۳، ۵۶۴، ۵۶۵، ۵۶۶، ۵۶۷، ۵۶۸، ۵۶۹، ۵۷۰، ۵۷۱، ۵۷۲، ۵۷۳، ۵۷۴، ۵۷۵، ۵۷۶، ۵۷۷، ۵۷۸، ۵۷۹، ۵۸۰، ۵۸۱، ۵۸۲، ۵۸۳، ۵۸۴، ۵۸۵، ۵۸۶، ۵۸۷، ۵۸۸، ۵۸۹، ۵۹۰، ۵۹۱، ۵۹۲، ۵۹۳، ۵۹۴، ۵۹۵، ۵۹۶، ۵۹۷، ۵۹۸، ۵۹۹، ۶۰۰، ۶۰۱، ۶۰۲، ۶۰۳، ۶۰۴، ۶۰۵، ۶۰۶، ۶۰۷، ۶۰۸، ۶۰۹، ۶۱۰، ۶۱۱، ۶۱۲، ۶۱۳، ۶۱۴، ۶۱۵، ۶۱۶، ۶۱۷، ۶۱۸، ۶۱۹، ۶۲۰، ۶۲۱، ۶۲۲، ۶۲۳، ۶۲۴، ۶۲۵، ۶۲۶، ۶۲۷، ۶۲۸، ۶۲۹، ۶۳۰، ۶۳۱، ۶۳۲، ۶۳۳، ۶۳۴، ۶۳۵، ۶۳۶، ۶۳۷، ۶۳۸، ۶۳۹، ۶۴۰، ۶۴۱، ۶۴۲، ۶۴۳، ۶۴۴، ۶۴۵، ۶۴۶، ۶۴۷، ۶۴۸، ۶۴۹، ۶۵۰، ۶۵۱، ۶۵۲، ۶۵۳، ۶۵۴، ۶۵۵، ۶۵۶، ۶۵۷، ۶۵۸، ۶۵۹، ۶۶۰، ۶۶۱، ۶۶۲، ۶۶۳، ۶۶۴، ۶۶۵، ۶۶۶، ۶۶۷، ۶۶۸، ۶۶۹، ۶۷۰، ۶۷۱، ۶۷۲، ۶۷۳، ۶۷۴، ۶۷۵، ۶۷۶، ۶۷۷، ۶۷۸، ۶۷۹، ۶۸۰، ۶۸۱، ۶۸۲، ۶۸۳، ۶۸۴، ۶۸۵، ۶۸۶، ۶۸۷، ۶۸۸، ۶۸۹، ۶۹۰، ۶۹۱، ۶۹۲، ۶۹۳، ۶۹۴، ۶۹۵، ۶۹۶، ۶۹۷، ۶۹۸، ۶۹۹، ۷۰۰، ۷۰۱، ۷۰۲، ۷۰۳، ۷۰۴، ۷۰۵، ۷۰۶، ۷۰۷، ۷۰۸، ۷۰۹، ۷۱۰، ۷۱۱، ۷۱۲، ۷۱۳، ۷۱۴، ۷۱۵، ۷۱۶، ۷۱۷، ۷۱۸، ۷۱۹، ۷۲۰، ۷۲۱، ۷۲۲، ۷۲۳، ۷۲۴، ۷۲۵، ۷۲۶، ۷۲۷، ۷۲۸، ۷۲۹، ۷۳۰، ۷۳۱، ۷۳۲، ۷۳۳، ۷۳۴، ۷۳۵، ۷۳۶، ۷۳۷، ۷۳۸، ۷۳۹، ۷۴۰، ۷۴۱، ۷۴۲، ۷۴۳، ۷۴۴، ۷۴۵، ۷۴۶، ۷۴۷، ۷۴۸، ۷۴۹، ۷۵۰، ۷۵۱، ۷۵۲، ۷۵۳، ۷۵۴، ۷۵۵، ۷۵۶، ۷۵۷، ۷۵۸، ۷۵۹، ۷۶۰، ۷۶۱، ۷۶۲، ۷۶۳، ۷۶۴، ۷۶۵، ۷۶۶، ۷۶۷، ۷۶۸، ۷۶۹، ۷۷۰، ۷۷۱، ۷۷۲، ۷۷۳، ۷۷۴، ۷۷۵، ۷۷۶، ۷۷۷، ۷۷۸، ۷۷۹، ۷۸۰، ۷۸۱، ۷۸۲، ۷۸۳، ۷۸۴، ۷۸۵، ۷۸۶، ۷۸۷، ۷۸۸، ۷۸۹، ۷۹۰، ۷۹۱، ۷۹۲، ۷۹۳، ۷۹۴، ۷۹۵، ۷۹۶، ۷۹۷، ۷۹۸، ۷۹۹، ۸۰۰، ۸۰۱، ۸۰۲، ۸۰۳، ۸۰۴، ۸۰۵، ۸۰۶، ۸۰۷، ۸۰۸، ۸۰۹، ۸۱۰، ۸۱۱، ۸۱۲، ۸۱۳، ۸۱۴، ۸۱۵، ۸۱۶، ۸۱۷، ۸۱۸، ۸۱۹، ۸۲۰، ۸۲۱، ۸۲۲، ۸۲۳، ۸۲۴، ۸۲۵، ۸۲۶، ۸۲۷، ۸۲۸، ۸۲۹، ۸۳۰، ۸۳۱، ۸۳۲، ۸۳۳، ۸۳۴، ۸۳۵، ۸۳۶، ۸۳۷، ۸۳۸، ۸۳۹، ۸۴۰، ۸۴۱، ۸۴۲، ۸۴۳، ۸۴۴، ۸۴۵، ۸۴۶، ۸۴۷، ۸۴۸، ۸۴۹، ۸۵۰، ۸۵۱، ۸۵۲، ۸۵۳، ۸۵۴، ۸۵۵، ۸۵۶، ۸۵۷، ۸۵۸، ۸۵۹، ۸۶۰، ۸۶۱، ۸۶۲، ۸۶۳، ۸۶۴، ۸۶۵، ۸۶۶، ۸۶۷، ۸۶۸، ۸۶۹، ۸۷۰، ۸۷۱، ۸۷۲، ۸۷۳، ۸۷۴، ۸۷۵، ۸۷۶، ۸۷۷، ۸۷۸، ۸۷۹، ۸۸۰، ۸۸۱، ۸۸۲، ۸۸۳، ۸۸۴، ۸۸۵، ۸۸۶، ۸۸۷، ۸۸۸، ۸۸۹، ۸۹۰، ۸۹۱، ۸۹۲، ۸۹۳، ۸۹۴، ۸۹۵، ۸۹۶، ۸۹۷، ۸۹۸، ۸۹۹، ۹۰۰، ۹۰۱، ۹۰۲، ۹۰۳، ۹۰۴، ۹۰۵، ۹۰۶، ۹۰۷، ۹۰۸، ۹۰۹، ۹۱۰، ۹۱۱، ۹۱۲، ۹۱۳، ۹۱۴، ۹۱۵، ۹۱۶، ۹۱۷، ۹۱۸، ۹۱۹، ۹۲۰، ۹۲۱، ۹۲۲، ۹۲۳، ۹۲۴، ۹۲۵، ۹۲۶، ۹۲۷، ۹۲۸، ۹۲۹، ۹۳۰، ۹۳۱، ۹۳۲، ۹۳۳، ۹۳۴، ۹۳۵، ۹۳۶، ۹۳۷، ۹۳۸، ۹۳۹، ۹۴۰، ۹۴۱، ۹۴۲، ۹۴۳، ۹۴۴، ۹۴۵، ۹۴۶، ۹۴۷، ۹۴۸، ۹۴۹، ۹۵۰، ۹۵۱، ۹۵۲، ۹۵۳، ۹۵۴، ۹۵۵، ۹۵۶، ۹۵۷، ۹۵۸، ۹۵۹، ۹۶۰، ۹۶۱، ۹۶۲، ۹۶۳، ۹۶۴، ۹۶۵، ۹۶۶، ۹۶۷، ۹۶۸، ۹۶۹، ۹۷۰، ۹۷۱، ۹۷۲، ۹۷۳، ۹۷۴، ۹۷۵، ۹۷۶، ۹۷۷، ۹۷۸، ۹۷۹، ۹۸۰، ۹۸۱، ۹۸۲، ۹۸۳، ۹۸۴، ۹۸۵، ۹۸۶، ۹۸۷، ۹۸۸، ۹۸۹، ۹۹۰، ۹۹۱، ۹۹۲، ۹۹۳، ۹۹۴، ۹۹۵، ۹۹۶، ۹۹۷، ۹۹۸، ۹۹۹، ۱۰۰۰، ۱۰۰۱، ۱۰۰۲، ۱۰۰۳، ۱۰۰۴، ۱۰۰۵، ۱۰۰۶، ۱۰۰۷، ۱۰۰۸، ۱۰۰۹، ۱۰۱۰، ۱۰۱۱، ۱۰۱۲، ۱۰۱۳، ۱۰۱۴، ۱۰۱۵، ۱۰۱۶، ۱۰۱۷، ۱۰۱۸، ۱۰۱۹، ۱۰۲۰، ۱۰۲۱، ۱۰۲۲، ۱۰۲۳، ۱۰۲۴، ۱۰۲۵، ۱۰۲۶، ۱۰۲۷، ۱۰۲۸، ۱۰۲۹، ۱۰۳۰، ۱۰۳۱، ۱۰۳۲، ۱۰۳۳، ۱۰۳۴، ۱۰۳۵، ۱۰۳۶، ۱۰۳۷، ۱۰۳۸، ۱۰۳۹، ۱۰۴۰، ۱۰۴۱، ۱۰۴۲، ۱۰۴۳، ۱۰۴۴، ۱۰۴۵، ۱۰۴۶، ۱۰۴۷، ۱۰۴۸، ۱۰۴۹، ۱۰۵۰، ۱۰۵۱، ۱۰۵۲، ۱۰۵۳، ۱۰۵۴، ۱۰۵۵، ۱۰۵۶، ۱۰۵۷، ۱۰۵۸، ۱۰۵۹، ۱۰۶۰، ۱۰۶۱، ۱۰۶۲، ۱۰۶۳، ۱۰۶۴، ۱۰۶۵، ۱۰۶۶، ۱۰۶۷، ۱۰۶۸، ۱۰۶۹، ۱۰۷۰، ۱۰۷۱، ۱۰۷۲، ۱۰۷۳، ۱۰۷۴، ۱۰۷۵، ۱۰۷۶، ۱۰۷۷، ۱۰۷۸، ۱۰۷۹، ۱۰۸۰، ۱۰۸۱، ۱۰۸۲، ۱۰۸۳، ۱۰۸۴، ۱۰۸۵، ۱۰۸۶، ۱۰۸۷، ۱۰۸۸، ۱۰۸۹، ۱۰۹۰، ۱۰۹۱، ۱۰۹۲، ۱۰۹۳، ۱۰۹۴، ۱۰۹۵، ۱۰۹۶، ۱۰۹۷، ۱۰۹۸، ۱۰۹۹، ۱۱۰۰، ۱۱۰۱، ۱۱۰۲، ۱۱۰۳، ۱۱۰۴، ۱۱۰۵، ۱۱۰۶، ۱۱۰۷، ۱۱۰۸، ۱۱۰۹، ۱۱۱۰، ۱۱۱۱، ۱۱۱۲، ۱۱۱۳، ۱۱۱۴، ۱۱۱۵، ۱۱۱۶، ۱۱۱۷، ۱۱۱۸، ۱۱۱۹، ۱۱۲۰، ۱۱۲۱، ۱۱۲۲، ۱۱۲۳، ۱۱۲۴، ۱۱۲۵، ۱۱۲۶، ۱۱۲۷، ۱۱۲۸، ۱۱۲۹، ۱۱۳۰، ۱۱۳۱، ۱۱۳۲، ۱۱۳۳، ۱۱۳۴، ۱۱۳۵، ۱۱۳۶، ۱۱۳۷، ۱۱۳۸، ۱۱۳۹، ۱۱۴۰، ۱۱۴۱، ۱۱۴۲، ۱۱۴۳، ۱۱۴۴، ۱۱۴۵، ۱۱۴۶، ۱۱۴۷، ۱۱۴۸، ۱۱۴۹، ۱۱۵۰، ۱۱۵۱، ۱۱۵۲، ۱۱۵۳، ۱۱۵۴، ۱۱۵۵، ۱۱۵۶، ۱۱۵۷، ۱۱۵۸، ۱۱۵۹، ۱۱۶۰، ۱۱۶۱، ۱۱۶۲، ۱۱۶۳، ۱۱۶۴، ۱۱۶۵، ۱۱۶۶، ۱۱۶۷، ۱۱۶۸، ۱۱۶۹، ۱۱۷۰، ۱۱۷۱، ۱۱۷۲، ۱۱۷۳، ۱۱۷۴، ۱۱۷۵، ۱۱۷۶، ۱۱۷۷، ۱۱۷۸، ۱۱۷۹، ۱۱۸۰، ۱۱۸۱، ۱۱۸۲، ۱۱۸۳، ۱۱۸۴، ۱۱۸۵، ۱۱۸۶، ۱۱۸۷، ۱۱۸۸، ۱۱۸۹، ۱۱۹۰، ۱۱۹۱، ۱۱۹۲، ۱۱۹۳، ۱۱۹۴، ۱۱۹۵، ۱۱۹۶، ۱۱۹۷، ۱۱۹۸، ۱۱۹۹، ۱۲۰۰، ۱۲۰۱، ۱۲۰۲، ۱۲۰۳، ۱۲۰۴، ۱۲۰۵، ۱۲۰۶، ۱۲۰۷، ۱۲۰۸، ۱۲۰۹، ۱۲۱۰، ۱۲۱۱، ۱۲۱۲، ۱۲۱۳، ۱۲۱۴، ۱۲۱۵، ۱۲۱۶، ۱۲۱۷، ۱۲۱۸، ۱۲۱۹، ۱۲۲۰، ۱۲۲۱، ۱۲۲۲، ۱۲۲۳، ۱۲۲۴، ۱۲۲۵، ۱۲۲۶، ۱۲۲۷، ۱۲۲۸، ۱۲۲۹، ۱۲۳۰، ۱۲۳۱، ۱۲۳۲، ۱۲۳۳، ۱۲۳۴، ۱۲۳۵، ۱۲۳۶، ۱۲۳۷، ۱۲۳۸، ۱۲۳۹، ۱۲۴۰، ۱۲۴۱، ۱۲۴۲، ۱۲۴۳، ۱۲۴۴، ۱۲۴۵، ۱۲۴۶، ۱۲۴۷، ۱۲۴۸، ۱۲۴۹، ۱۲۵۰، ۱۲۵۱، ۱۲۵۲، ۱۲۵۳، ۱۲۵۴، ۱۲۵۵، ۱۲۵۶، ۱۲۵۷، ۱۲۵۸، ۱۲۵۹، ۱۲۶۰، ۱۲۶۱، ۱۲۶۲، ۱۲۶۳، ۱۲۶۴، ۱۲۶۵، ۱۲۶۶، ۱۲۶۷، ۱۲۶۸، ۱۲۶۹، ۱۲۷۰، ۱۲۷۱، ۱۲۷۲، ۱۲۷۳، ۱۲۷۴، ۱۲۷۵، ۱۲۷۶، ۱۲۷۷، ۱۲۷۸، ۱۲۷۹، ۱۲۸۰، ۱۲۸۱، ۱۲۸۲، ۱۲۸۳، ۱۲۸۴، ۱۲۸۵، ۱۲۸۶، ۱۲۸۷، ۱۲۸۸، ۱۲۸۹، ۱۲۹۰، ۱۲۹۱، ۱۲۹۲، ۱۲۹۳، ۱۲۹۴، ۱۲۹۵، ۱۲۹۶، ۱۲۹۷، ۱۲۹۸، ۱۲۹۹، ۱۳۰۰، ۱۳۰۱، ۱۳۰۲، ۱۳۰۳، ۱۳۰۴، ۱۳۰۵، ۱۳۰۶، ۱۳۰۷، ۱۳۰۸، ۱۳۰۹، ۱۳۱۰، ۱۳۱۱، ۱۳۱۲، ۱۳۱۳، ۱۳۱۴، ۱۳۱۵، ۱۳۱۶، ۱۳۱۷، ۱۳۱۸، ۱۳۱۹، ۱۳۲۰، ۱۳۲۱، ۱۳۲۲، ۱۳۲۳، ۱۳۲۴، ۱۳۲۵، ۱۳۲۶، ۱۳۲۷، ۱۳۲۸، ۱۳۲۹، ۱۳۳۰، ۱۳۳۱، ۱۳۳۲، ۱۳۳۳، ۱۳۳۴، ۱۳۳۵، ۱۳۳۶، ۱۳۳۷، ۱۳۳۸، ۱۳۳۹، ۱۳۴۰، ۱۳۴۱، ۱۳۴۲، ۱۳۴۳، ۱۳۴۴، ۱۳۴۵، ۱۳۴۶، ۱۳۴۷، ۱۳۴۸، ۱۳۴۹، ۱۳۵۰، ۱۳۵۱، ۱۳۵۲، ۱۳۵۳، ۱۳۵۴، ۱۳۵۵، ۱۳۵۶، ۱۳۵۷، ۱۳۵۸، ۱۳۵۹، ۱۳۶۰، ۱۳۶۱، ۱۳۶۲، ۱۳۶۳، ۱۳۶۴، ۱۳۶۵، ۱۳۶۶، ۱۳۶۷، ۱۳۶۸، ۱۳۶۹، ۱۳۷۰، ۱۳۷۱، ۱۳۷۲، ۱۳۷۳، ۱۳۷۴، ۱۳۷۵، ۱۳۷۶، ۱۳۷۷، ۱۳۷۸، ۱۳۷۹، ۱۳۸۰، ۱۳۸۱، ۱۳۸۲، ۱۳۸۳، ۱۳۸۴، ۱۳۸۵، ۱۳۸۶، ۱۳۸۷، ۱۳۸۸، ۱۳۸۹، ۱۳۹۰، ۱۳۹۱، ۱۳۹۲، ۱۳۹۳، ۱۳۹۴، ۱۳۹۵، ۱۳۹۶، ۱۳۹۷، ۱۳۹۸، ۱۳۹۹، ۱۴۰۰، ۱۴۰۱، ۱۴۰۲، ۱۴۰۳، ۱۴۰۴، ۱۴۰۵، ۱۴۰۶، ۱۴۰۷، ۱۴۰۸، ۱۴۰۹، ۱۴۱۰، ۱۴۱۱، ۱۴۱۲، ۱۴۱۳، ۱۴۱۴، ۱۴۱۵، ۱۴۱۶، ۱۴۱۷، ۱۴۱۸، ۱۴۱۹، ۱۴۲۰، ۱۴۲۱، ۱۴۲۲، ۱۴۲۳، ۱۴۲۴، ۱۴۲۵، ۱۴۲۶، ۱۴۲۷، ۱۴۲۸، ۱۴۲۹، ۱۴۳۰، ۱۴۳۱، ۱۴۳۲، ۱۴۳۳، ۱۴۳۴، ۱۴۳۵، ۱۴۳۶، ۱۴۳۷، ۱۴۳۸، ۱۴۳۹، ۱۴۴۰، ۱۴۴۱، ۱۴۴۲، ۱۴۴۳، ۱۴۴۴، ۱۴۴۵، ۱۴۴۶، ۱۴۴۷، ۱۴۴۸، ۱۴۴۹، ۱۴۵۰، ۱۴۵۱، ۱۴۵۲، ۱۴۵۳، ۱۴۵۴، ۱۴۵۵، ۱۴۵۶، ۱۴۵۷، ۱۴۵۸، ۱۴۵۹، ۱۴۶۰، ۱۴۶۱، ۱۴۶۲، ۱۴۶۳، ۱۴۶۴، ۱۴۶۵، ۱۴۶۶، ۱۴۶۷، ۱۴۶۸، ۱۴۶۹، ۱۴۷۰، ۱۴۷۱، ۱۴۷۲، ۱۴۷۳، ۱۴۷۴، ۱۴۷۵، ۱۴۷۶، ۱۴۷۷، ۱۴۷۸، ۱۴۷۹، ۱۴۸۰، ۱۴۸۱، ۱۴۸۲، ۱۴۸۳، ۱۴۸۴، ۱۴۸۵، ۱۴۸۶، ۱۴۸۷، ۱۴۸۸، ۱۴۸۹، ۱۴۹۰، ۱۴۹۱، ۱۴۹۲، ۱۴۹۳، ۱۴۹۴، ۱۴۹۵، ۱۴۹۶، ۱۴۹۷، ۱۴۹۸، ۱۴۹۹، ۱۵۰۰، ۱۵۰۱، ۱۵۰۲، ۱۵۰۳، ۱۵۰۴، ۱۵۰۵، ۱۵۰۶، ۱۵۰۷، ۱۵۰۸، ۱۵۰۹، ۱۵۱۰، ۱۵۱۱، ۱۵۱۲، ۱۵۱۳، ۱۵۱۴، ۱۵۱۵، ۱۵۱۶، ۱۵۱۷، ۱۵۱۸، ۱۵۱۹، ۱۵۲۰، ۱۵۲۱، ۱۵۲۲، ۱۵۲۳، ۱۵۲۴، ۱۵۲۵، ۱۵۲۶، ۱۵۲۷، ۱۵۲۸، ۱۵۲۹، ۱۵۳۰، ۱۵۳۱، ۱۵۳۲، ۱۵۳۳، ۱۵۳۴، ۱۵۳۵، ۱۵۳۶، ۱۵۳۷، ۱۵۳۸، ۱۵۳۹، ۱۵۴۰، ۱۵۴۱، ۱۵۴۲، ۱۵۴۳، ۱۵۴۴، ۱۵۴۵، ۱۵۴۶، ۱۵۴۷، ۱۵۴۸، ۱۵۴۹، ۱۵۵۰، ۱۵۵۱، ۱۵۵۲، ۱۵۵۳، ۱۵۵۴، ۱۵۵۵، ۱۵۵۶، ۱۵۵۷، ۱۵۵۸، ۱۵۵۹، ۱۵۶۰، ۱۵۶۱، ۱۵۶۲، ۱۵۶۳، ۱۵۶۴، ۱۵۶۵، ۱۵۶۶، ۱۵۶۷، ۱۵۶۸، ۱۵۶۹، ۱۵۷۰، ۱۵۷۱، ۱۵۷۲، ۱۵۷۳، ۱۵۷۴، ۱۵۷۵، ۱۵۷۶، ۱۵۷۷، ۱۵۷۸، ۱۵۷۹، ۱۵۸۰، ۱۵۸۱، ۱۵۸۲، ۱۵۸۳، ۱۵۸۴، ۱۵۸۵، ۱۵۸۶، ۱۵۸۷، ۱۵۸۸، ۱۵۸۹، ۱۵۹۰، ۱۵۹۱، ۱۵۹۲، ۱۵۹۳، ۱۵۹۴، ۱۵۹۵، ۱۵۹۶، ۱۵۹۷، ۱۵۹۸، ۱۵۹۹، ۱۶۰۰، ۱۶۰۱، ۱۶۰۲، ۱۶۰۳، ۱۶۰۴، ۱۶۰۵، ۱۶۰۶، ۱۶۰۷، ۱۶۰۸، ۱۶۰۹، ۱۶۱۰، ۱۶۱۱، ۱۶۱۲، ۱۶۱۳، ۱۶۱۴، ۱۶۱۵، ۱۶۱۶، ۱۶۱۷، ۱۶۱۸، ۱۶۱۹، ۱۶۲۰، ۱۶۲۱، ۱۶۲۲، ۱۶۲۳، ۱۶۲۴، ۱۶۲۵، ۱۶۲۶، ۱۶۲۷، ۱۶۲۸، ۱۶۲۹، ۱۶۳۰، ۱۶۳۱، ۱۶۳۲، ۱۶۳۳، ۱۶۳۴، ۱۶۳۵، ۱۶۳۶، ۱۶۳۷، ۱۶۳۸، ۱۶۳۹، ۱۶۴۰، ۱۶۴۱، ۱۶۴۲، ۱۶۴۳، ۱۶۴۴، ۱۶۴۵، ۱۶۴۶، ۱۶۴۷، ۱۶۴۸، ۱۶۴۹، ۱۶۵۰، ۱۶۵۱، ۱۶۵۲، ۱۶۵۳، ۱۶۵۴، ۱۶۵۵، ۱۶۵۶، ۱۶۵۷، ۱۶۵۸، ۱۶۵۹، ۱۶۶۰، ۱۶۶۱، ۱۶۶۲، ۱۶۶۳، ۱۶۶۴، ۱۶۶۵، ۱۶۶۶، ۱۶۶۷، ۱۶۶۸، ۱۶۶۹، ۱۶۷۰، ۱۶۷۱، ۱۶۷۲، ۱۶۷۳، ۱۶۷۴، ۱۶۷۵، ۱۶۷۶، ۱۶۷۷، ۱۶۷۸، ۱۶۷۹، ۱۶۸۰، ۱۶۸۱، ۱۶۸۲، ۱۶۸۳، ۱۶۸۴، ۱۶۸۵، ۱۶۸۶، ۱۶۸۷، ۱۶۸۸، ۱۶۸۹، ۱۶۹۰، ۱۶۹۱، ۱۶۹۲، ۱۶۹۳، ۱۶۹۴، ۱۶۹۵، ۱۶۹۶، ۱۶۹۷، ۱۶۹۸، ۱۶۹۹، ۱۷۰۰، ۱۷۰۱، ۱۷۰۲، ۱۷۰۳، ۱۷۰۴، ۱۷۰۵، ۱۷۰۶، ۱۷۰۷، ۱۷۰۸، ۱۷۰۹، ۱۷۱۰، ۱۷۱۱، ۱۷۱۲، ۱۷۱۳، ۱۷۱۴، ۱۷۱۵، ۱۷۱۶، ۱۷۱۷، ۱۷۱۸، ۱۷۱۹، ۱۷۲۰، ۱۷۲۱، ۱۷۲۲، ۱۷۲۳، ۱۷۲۴، ۱۷۲۵، ۱۷۲۶، ۱۷۲۷، ۱۷۲۸، ۱۷۲۹، ۱۷۳۰، ۱۷۳۱، ۱۷۳۲، ۱۷۳۳، ۱۷۳۴، ۱۷۳۵، ۱۷۳۶، ۱۷۳۷، ۱۷۳۸، ۱۷۳۹، ۱۷۴۰، ۱۷۴۱، ۱۷۴۲، ۱۷۴۳، ۱۷۴۴، ۱۷۴۵، ۱۷۴۶، ۱۷۴۷، ۱۷۴۸، ۱۷۴۹، ۱۷۵۰، ۱۷۵۱، ۱۷۵۲، ۱۷۵۳، ۱۷۵۴، ۱۷۵۵، ۱۷۵۶، ۱۷۵۷، ۱۷۵۸، ۱۷۵۹، ۱۷۶۰، ۱۷۶۱، ۱۷۶۲، ۱۷۶۳، ۱۷۶۴، ۱۷۶۵، ۱۷۶۶، ۱۷۶۷، ۱۷۶۸، ۱۷۶۹، ۱۷۷۰، ۱۷۷۱، ۱۷۷۲، ۱۷۷۳، ۱۷۷۴، ۱۷۷۵، ۱۷۷۶، ۱۷۷۷، ۱۷۷۸، ۱۷۷۹، ۱۷۸۰، ۱۷۸۱، ۱۷۸۲، ۱۷۸۳، ۱۷۸۴، ۱۷۸۵، ۱۷۸۶، ۱۷۸۷، ۱۷

شرطوں و رعایت کے ساتھ غائب کی بیعت کو جائز قرار دیتے ہیں۔
 اور اگر عاقدین یہ شرط رکھ کر خیار رعایت ساتھ ہو گا تو یہ
 لغو و خست رہے تو شرط باطل ہوئی، بیعت میں شرط فاسدہ کے حکم میں
 اختلاف کی وجہ سے اس میں اختلاف ہے کہ عقد صحیح ہے یا فاسد؟ (۱)۔
 تفصیل کے لئے (بیعت و خیار) کی اصطلاحیں ملاحظہ کی جائے۔

بہہ کی واپسی کا حق:

۵۳۔ جن بیعت کو واپس لینا جائز ہے (اور یہ جمہور کے نزدیک وہ
 بہہ ہے جو باپ اپنی اولاد کو کرتا ہے) ”حسب کے نزدیک کوئی بھی
 انسان جو دوسرے کو بہہ کرے بشرطیکہ بہہ کی واپسی سے کوئی مانع نہ
 ہو“ ان کی واپسی کا حق شریعت سے ثابت ہے، اس لئے کہ
 نبی ﷺ کا ارشاد ہے: ”لا یحل لرجل ان یعطى عطیة لو
 یهب هبة لیرجع فیها الا الوالد بما یعطى ولده“ (۲) اس
 انسان کے سے رہائش کوئی عطیہ: یا بہہ کرے، اگرچہ اس کو
 واپس لے سوائے والد کے کہ وہ اپنی اولاد کو کئے ہوئے عطیہ کو واپس
 لے سکتا ہے، اس حدیث سے جمہور نے استدلال کیا ہے۔

حنفیہ نے نبی ﷺ کے ارشاد: ”الواهب أحق بیهبہ عالم
 یشب مہیا“ (۳) (بہہ کرنے والا جب تک اس کے بہہ کا بدلہ نہ

(۱) البدیع ۵/۲۹۲، ۲۹۵، ۲۹۶، ۳۰۲، ۳۰۳، ۳۰۴، ۳۰۵، ۳۰۶، ۳۰۷، ۳۰۸، ۳۰۹، ۳۱۰، ۳۱۱، ۳۱۲، ۳۱۳، ۳۱۴، ۳۱۵، ۳۱۶، ۳۱۷، ۳۱۸، ۳۱۹، ۳۲۰، ۳۲۱، ۳۲۲، ۳۲۳، ۳۲۴، ۳۲۵، ۳۲۶، ۳۲۷، ۳۲۸، ۳۲۹، ۳۳۰، ۳۳۱، ۳۳۲، ۳۳۳، ۳۳۴، ۳۳۵، ۳۳۶، ۳۳۷، ۳۳۸، ۳۳۹، ۳۴۰، ۳۴۱، ۳۴۲، ۳۴۳، ۳۴۴، ۳۴۵، ۳۴۶، ۳۴۷، ۳۴۸، ۳۴۹، ۳۵۰، ۳۵۱، ۳۵۲، ۳۵۳، ۳۵۴، ۳۵۵، ۳۵۶، ۳۵۷، ۳۵۸، ۳۵۹، ۳۶۰، ۳۶۱، ۳۶۲، ۳۶۳، ۳۶۴، ۳۶۵، ۳۶۶، ۳۶۷، ۳۶۸، ۳۶۹، ۳۷۰، ۳۷۱، ۳۷۲، ۳۷۳، ۳۷۴، ۳۷۵، ۳۷۶، ۳۷۷، ۳۷۸، ۳۷۹، ۳۸۰، ۳۸۱، ۳۸۲، ۳۸۳، ۳۸۴، ۳۸۵، ۳۸۶، ۳۸۷، ۳۸۸، ۳۸۹، ۳۹۰، ۳۹۱، ۳۹۲، ۳۹۳، ۳۹۴، ۳۹۵، ۳۹۶، ۳۹۷، ۳۹۸، ۳۹۹، ۴۰۰، ۴۰۱، ۴۰۲، ۴۰۳، ۴۰۴، ۴۰۵، ۴۰۶، ۴۰۷، ۴۰۸، ۴۰۹، ۴۱۰، ۴۱۱، ۴۱۲، ۴۱۳، ۴۱۴، ۴۱۵، ۴۱۶، ۴۱۷، ۴۱۸، ۴۱۹، ۴۲۰، ۴۲۱، ۴۲۲، ۴۲۳، ۴۲۴، ۴۲۵، ۴۲۶، ۴۲۷، ۴۲۸، ۴۲۹، ۴۳۰، ۴۳۱، ۴۳۲، ۴۳۳، ۴۳۴، ۴۳۵، ۴۳۶، ۴۳۷، ۴۳۸، ۴۳۹، ۴۴۰، ۴۴۱، ۴۴۲، ۴۴۳، ۴۴۴، ۴۴۵، ۴۴۶، ۴۴۷، ۴۴۸، ۴۴۹، ۴۵۰، ۴۵۱، ۴۵۲، ۴۵۳، ۴۵۴، ۴۵۵، ۴۵۶، ۴۵۷، ۴۵۸، ۴۵۹، ۴۶۰، ۴۶۱، ۴۶۲، ۴۶۳، ۴۶۴، ۴۶۵، ۴۶۶، ۴۶۷، ۴۶۸، ۴۶۹، ۴۷۰، ۴۷۱، ۴۷۲، ۴۷۳، ۴۷۴، ۴۷۵، ۴۷۶، ۴۷۷، ۴۷۸، ۴۷۹، ۴۸۰، ۴۸۱، ۴۸۲، ۴۸۳، ۴۸۴، ۴۸۵، ۴۸۶، ۴۸۷، ۴۸۸، ۴۸۹، ۴۹۰، ۴۹۱، ۴۹۲، ۴۹۳، ۴۹۴، ۴۹۵، ۴۹۶، ۴۹۷، ۴۹۸، ۴۹۹، ۵۰۰، ۵۰۱، ۵۰۲، ۵۰۳، ۵۰۴، ۵۰۵، ۵۰۶، ۵۰۷، ۵۰۸، ۵۰۹، ۵۱۰، ۵۱۱، ۵۱۲، ۵۱۳، ۵۱۴، ۵۱۵، ۵۱۶، ۵۱۷، ۵۱۸، ۵۱۹، ۵۲۰، ۵۲۱، ۵۲۲، ۵۲۳، ۵۲۴، ۵۲۵، ۵۲۶، ۵۲۷، ۵۲۸، ۵۲۹، ۵۳۰، ۵۳۱، ۵۳۲، ۵۳۳، ۵۳۴، ۵۳۵، ۵۳۶، ۵۳۷، ۵۳۸، ۵۳۹، ۵۴۰، ۵۴۱، ۵۴۲، ۵۴۳، ۵۴۴، ۵۴۵، ۵۴۶، ۵۴۷، ۵۴۸، ۵۴۹، ۵۵۰، ۵۵۱، ۵۵۲، ۵۵۳، ۵۵۴، ۵۵۵، ۵۵۶، ۵۵۷، ۵۵۸، ۵۵۹، ۵۶۰، ۵۶۱، ۵۶۲، ۵۶۳، ۵۶۴، ۵۶۵، ۵۶۶، ۵۶۷، ۵۶۸، ۵۶۹، ۵۷۰، ۵۷۱، ۵۷۲، ۵۷۳، ۵۷۴، ۵۷۵، ۵۷۶، ۵۷۷، ۵۷۸، ۵۷۹، ۵۸۰، ۵۸۱، ۵۸۲، ۵۸۳، ۵۸۴، ۵۸۵، ۵۸۶، ۵۸۷، ۵۸۸، ۵۸۹، ۵۹۰، ۵۹۱، ۵۹۲، ۵۹۳، ۵۹۴، ۵۹۵، ۵۹۶، ۵۹۷، ۵۹۸، ۵۹۹، ۶۰۰، ۶۰۱، ۶۰۲، ۶۰۳، ۶۰۴، ۶۰۵، ۶۰۶، ۶۰۷، ۶۰۸، ۶۰۹، ۶۱۰، ۶۱۱، ۶۱۲، ۶۱۳، ۶۱۴، ۶۱۵، ۶۱۶، ۶۱۷، ۶۱۸، ۶۱۹، ۶۲۰، ۶۲۱، ۶۲۲، ۶۲۳، ۶۲۴، ۶۲۵، ۶۲۶، ۶۲۷، ۶۲۸، ۶۲۹، ۶۳۰، ۶۳۱، ۶۳۲، ۶۳۳، ۶۳۴، ۶۳۵، ۶۳۶، ۶۳۷، ۶۳۸، ۶۳۹، ۶۴۰، ۶۴۱، ۶۴۲، ۶۴۳، ۶۴۴، ۶۴۵، ۶۴۶، ۶۴۷، ۶۴۸، ۶۴۹، ۶۵۰، ۶۵۱، ۶۵۲، ۶۵۳، ۶۵۴، ۶۵۵، ۶۵۶، ۶۵۷، ۶۵۸، ۶۵۹، ۶۶۰، ۶۶۱، ۶۶۲، ۶۶۳، ۶۶۴، ۶۶۵، ۶۶۶، ۶۶۷، ۶۶۸، ۶۶۹، ۶۷۰، ۶۷۱، ۶۷۲، ۶۷۳، ۶۷۴، ۶۷۵، ۶۷۶، ۶۷۷، ۶۷۸، ۶۷۹، ۶۸۰، ۶۸۱، ۶۸۲، ۶۸۳، ۶۸۴، ۶۸۵، ۶۸۶، ۶۸۷، ۶۸۸، ۶۸۹، ۶۹۰، ۶۹۱، ۶۹۲، ۶۹۳، ۶۹۴، ۶۹۵، ۶۹۶، ۶۹۷، ۶۹۸، ۶۹۹، ۷۰۰، ۷۰۱، ۷۰۲، ۷۰۳، ۷۰۴، ۷۰۵، ۷۰۶، ۷۰۷، ۷۰۸، ۷۰۹، ۷۱۰، ۷۱۱، ۷۱۲، ۷۱۳، ۷۱۴، ۷۱۵، ۷۱۶، ۷۱۷، ۷۱۸، ۷۱۹، ۷۲۰، ۷۲۱، ۷۲۲، ۷۲۳، ۷۲۴، ۷۲۵، ۷۲۶، ۷۲۷، ۷۲۸، ۷۲۹، ۷۳۰، ۷۳۱، ۷۳۲، ۷۳۳، ۷۳۴، ۷۳۵، ۷۳۶، ۷۳۷، ۷۳۸، ۷۳۹، ۷۴۰، ۷۴۱، ۷۴۲، ۷۴۳، ۷۴۴، ۷۴۵، ۷۴۶، ۷۴۷، ۷۴۸، ۷۴۹، ۷۵۰، ۷۵۱، ۷۵۲، ۷۵۳، ۷۵۴، ۷۵۵، ۷۵۶، ۷۵۷، ۷۵۸، ۷۵۹، ۷۶۰، ۷۶۱، ۷۶۲، ۷۶۳، ۷۶۴، ۷۶۵، ۷۶۶، ۷۶۷، ۷۶۸، ۷۶۹، ۷۷۰، ۷۷۱، ۷۷۲، ۷۷۳، ۷۷۴، ۷۷۵، ۷۷۶، ۷۷۷، ۷۷۸، ۷۷۹، ۷۸۰، ۷۸۱، ۷۸۲، ۷۸۳، ۷۸۴، ۷۸۵، ۷۸۶، ۷۸۷، ۷۸۸، ۷۸۹، ۷۹۰، ۷۹۱، ۷۹۲، ۷۹۳، ۷۹۴، ۷۹۵، ۷۹۶، ۷۹۷، ۷۹۸، ۷۹۹، ۸۰۰، ۸۰۱، ۸۰۲، ۸۰۳، ۸۰۴، ۸۰۵، ۸۰۶، ۸۰۷، ۸۰۸، ۸۰۹، ۸۱۰، ۸۱۱، ۸۱۲، ۸۱۳، ۸۱۴، ۸۱۵، ۸۱۶، ۸۱۷، ۸۱۸، ۸۱۹، ۸۲۰، ۸۲۱، ۸۲۲، ۸۲۳، ۸۲۴، ۸۲۵، ۸۲۶، ۸۲۷، ۸۲۸، ۸۲۹، ۸۳۰، ۸۳۱، ۸۳۲، ۸۳۳، ۸۳۴، ۸۳۵، ۸۳۶، ۸۳۷، ۸۳۸، ۸۳۹، ۸۴۰، ۸۴۱، ۸۴۲، ۸۴۳، ۸۴۴، ۸۴۵، ۸۴۶، ۸۴۷، ۸۴۸، ۸۴۹، ۸۵۰، ۸۵۱، ۸۵۲، ۸۵۳، ۸۵۴، ۸۵۵، ۸۵۶، ۸۵۷، ۸۵۸، ۸۵۹، ۸۶۰، ۸۶۱، ۸۶۲، ۸۶۳، ۸۶۴، ۸۶۵، ۸۶۶، ۸۶۷، ۸۶۸، ۸۶۹، ۸۷۰، ۸۷۱، ۸۷۲، ۸۷۳، ۸۷۴، ۸۷۵، ۸۷۶، ۸۷۷، ۸۷۸، ۸۷۹، ۸۸۰، ۸۸۱، ۸۸۲، ۸۸۳، ۸۸۴، ۸۸۵، ۸۸۶، ۸۸۷، ۸۸۸، ۸۸۹، ۸۹۰، ۸۹۱، ۸۹۲، ۸۹۳، ۸۹۴، ۸۹۵، ۸۹۶، ۸۹۷، ۸۹۸، ۸۹۹، ۹۰۰، ۹۰۱، ۹۰۲، ۹۰۳، ۹۰۴، ۹۰۵، ۹۰۶، ۹۰۷، ۹۰۸، ۹۰۹، ۹۱۰، ۹۱۱، ۹۱۲، ۹۱۳، ۹۱۴، ۹۱۵، ۹۱۶، ۹۱۷، ۹۱۸، ۹۱۹، ۹۲۰، ۹۲۱، ۹۲۲، ۹۲۳، ۹۲۴، ۹۲۵، ۹۲۶، ۹۲۷، ۹۲۸، ۹۲۹، ۹۳۰، ۹۳۱، ۹۳۲، ۹۳۳، ۹۳۴، ۹۳۵، ۹۳۶، ۹۳۷، ۹۳۸، ۹۳۹، ۹۴۰، ۹۴۱، ۹۴۲، ۹۴۳، ۹۴۴، ۹۴۵، ۹۴۶، ۹۴۷، ۹۴۸، ۹۴۹، ۹۵۰، ۹۵۱، ۹۵۲، ۹۵۳، ۹۵۴، ۹۵۵، ۹۵۶، ۹۵۷، ۹۵۸، ۹۵۹، ۹۶۰، ۹۶۱، ۹۶۲، ۹۶۳، ۹۶۴، ۹۶۵، ۹۶۶، ۹۶۷، ۹۶۸، ۹۶۹، ۹۷۰، ۹۷۱، ۹۷۲، ۹۷۳، ۹۷۴، ۹۷۵، ۹۷۶، ۹۷۷، ۹۷۸، ۹۷۹، ۹۸۰، ۹۸۱، ۹۸۲، ۹۸۳، ۹۸۴، ۹۸۵، ۹۸۶، ۹۸۷، ۹۸۸، ۹۸۹، ۹۹۰، ۹۹۱، ۹۹۲، ۹۹۳، ۹۹۴، ۹۹۵، ۹۹۶، ۹۹۷، ۹۹۸، ۹۹۹، ۱۰۰۰، ۱۰۰۱، ۱۰۰۲، ۱۰۰۳، ۱۰۰۴، ۱۰۰۵، ۱۰۰۶، ۱۰۰۷، ۱۰۰۸، ۱۰۰۹، ۱۰۱۰، ۱۰۱۱، ۱۰۱۲، ۱۰۱۳، ۱۰۱۴، ۱۰۱۵، ۱۰۱۶، ۱۰۱۷، ۱۰۱۸، ۱۰۱۹، ۱۰۲۰، ۱۰۲۱، ۱۰۲۲، ۱۰۲۳، ۱۰۲۴، ۱۰۲۵، ۱۰۲۶، ۱۰۲۷، ۱۰۲۸، ۱۰۲۹، ۱۰۳۰، ۱۰۳۱، ۱۰۳۲، ۱۰۳۳، ۱۰۳۴، ۱۰۳۵، ۱۰۳۶، ۱۰۳۷، ۱۰۳۸، ۱۰۳۹، ۱۰۴۰، ۱۰۴۱، ۱۰۴۲، ۱۰۴۳، ۱۰۴۴، ۱۰۴۵، ۱۰۴۶، ۱۰۴۷، ۱۰۴۸، ۱۰۴۹، ۱۰۵۰، ۱۰۵۱، ۱۰۵۲، ۱۰۵۳، ۱۰۵۴، ۱۰۵۵، ۱۰۵۶، ۱۰۵۷، ۱۰۵۸، ۱۰۵۹، ۱۰۶۰، ۱۰۶۱، ۱۰۶۲، ۱۰۶۳، ۱۰۶۴، ۱۰۶۵، ۱۰۶۶، ۱۰۶۷، ۱۰۶۸، ۱۰۶۹، ۱۰۷۰، ۱۰۷۱، ۱۰۷۲، ۱۰۷۳، ۱۰۷۴، ۱۰۷۵، ۱۰۷۶، ۱۰۷۷، ۱۰۷۸، ۱۰۷۹، ۱۰۸۰، ۱۰۸۱، ۱۰۸۲، ۱۰۸۳، ۱۰۸۴، ۱۰۸۵، ۱۰۸۶، ۱۰۸۷، ۱۰۸۸، ۱۰۸۹، ۱۰۹۰، ۱۰۹۱، ۱۰۹۲، ۱۰۹۳، ۱۰۹۴، ۱۰۹۵، ۱۰۹۶، ۱۰۹۷، ۱۰۹۸، ۱۰۹۹، ۱۱۰۰، ۱۱۰۱، ۱۱۰۲، ۱۱۰۳، ۱۱۰۴، ۱۱۰۵، ۱۱۰۶، ۱۱۰۷، ۱۱۰۸، ۱۱۰۹، ۱۱۱۰، ۱۱۱۱، ۱۱۱۲، ۱۱۱۳، ۱۱۱۴، ۱۱۱۵، ۱۱۱۶، ۱۱۱۷، ۱۱۱۸، ۱۱۱۹، ۱۱۲۰، ۱۱۲۱، ۱۱۲۲، ۱۱۲۳، ۱۱۲۴، ۱۱۲۵، ۱۱۲۶، ۱۱۲۷، ۱۱۲۸، ۱۱۲۹، ۱۱۳۰، ۱۱۳۱، ۱۱۳۲، ۱۱۳۳، ۱۱۳۴، ۱۱۳۵، ۱۱۳۶، ۱۱۳۷، ۱۱۳۸، ۱۱۳۹، ۱۱۴۰، ۱۱۴۱، ۱۱۴۲، ۱۱۴۳، ۱۱۴۴، ۱۱۴۵، ۱۱۴۶، ۱۱۴۷، ۱۱۴۸، ۱۱۴۹، ۱۱۵۰، ۱۱۵۱، ۱۱۵۲، ۱۱۵۳، ۱۱۵۴، ۱۱۵۵، ۱۱۵۶، ۱۱۵۷، ۱۱۵۸، ۱۱۵۹، ۱۱۶۰، ۱۱۶۱، ۱۱۶۲، ۱۱۶۳، ۱۱۶۴، ۱۱۶۵، ۱۱۶۶، ۱۱۶۷، ۱۱۶۸، ۱۱۶۹، ۱۱۷۰، ۱۱۷۱، ۱۱۷۲، ۱۱۷۳، ۱۱۷۴، ۱۱۷۵، ۱۱۷۶، ۱۱۷۷، ۱۱۷۸، ۱۱۷۹، ۱۱۸۰، ۱۱۸۱، ۱۱۸۲، ۱۱۸۳، ۱۱۸۴، ۱۱۸۵، ۱۱۸۶، ۱۱۸۷، ۱۱۸۸، ۱۱۸۹، ۱۱۹۰، ۱۱۹۱، ۱۱۹۲، ۱۱۹۳، ۱۱۹۴، ۱۱۹۵، ۱۱۹۶، ۱۱۹۷، ۱۱۹۸، ۱۱۹۹، ۱۲۰۰، ۱۲۰۱، ۱۲۰۲، ۱۲۰۳، ۱۲۰۴، ۱۲۰۵، ۱۲۰۶، ۱۲۰۷، ۱۲۰۸، ۱۲۰۹، ۱۲۱۰، ۱۲۱۱، ۱۲۱۲، ۱۲۱۳، ۱۲۱۴، ۱۲۱۵، ۱۲۱۶، ۱۲۱۷، ۱۲۱۸، ۱۲۱۹، ۱۲۲۰، ۱۲۲۱، ۱۲۲۲، ۱۲۲۳، ۱۲۲۴، ۱۲۲۵، ۱۲۲۶، ۱۲۲۷، ۱۲۲۸، ۱۲۲۹، ۱۲۳۰، ۱۲۳۱، ۱۲۳۲، ۱۲۳۳، ۱۲۳۴، ۱۲۳۵، ۱۲۳۶، ۱۲۳۷، ۱۲۳۸، ۱۲۳۹، ۱۲۴۰، ۱۲۴۱، ۱۲۴۲، ۱۲۴۳، ۱۲۴۴، ۱۲۴۵، ۱۲۴۶، ۱۲۴۷، ۱۲۴۸، ۱۲۴۹، ۱۲۵۰، ۱۲۵۱، ۱۲۵۲، ۱۲۵۳، ۱۲۵۴، ۱۲۵۵، ۱۲۵۶، ۱۲۵۷، ۱۲۵۸، ۱۲۵۹، ۱۲۶۰، ۱۲۶۱، ۱۲۶۲، ۱۲۶۳، ۱۲۶۴، ۱۲۶۵، ۱۲۶۶، ۱۲۶۷، ۱۲۶۸، ۱۲۶۹، ۱۲۷۰، ۱۲۷۱، ۱۲۷۲، ۱۲۷۳، ۱۲۷۴، ۱۲۷۵، ۱۲۷۶، ۱۲۷۷، ۱۲۷۸، ۱۲۷۹، ۱۲۸۰، ۱۲۸۱، ۱۲۸۲، ۱۲۸۳، ۱۲۸۴، ۱۲۸۵، ۱۲۸۶، ۱۲۸۷، ۱۲۸۸، ۱۲۸۹، ۱۲۹۰، ۱۲۹۱، ۱۲۹۲، ۱۲۹۳، ۱۲۹۴، ۱۲۹۵، ۱۲۹۶، ۱۲۹۷، ۱۲۹۸، ۱۲۹۹، ۱۳۰۰، ۱۳۰۱، ۱۳۰۲، ۱۳۰۳، ۱۳۰۴، ۱۳۰۵، ۱۳۰۶، ۱۳۰۷، ۱۳۰۸، ۱۳۰۹، ۱۳۱۰، ۱۳۱۱، ۱۳۱۲، ۱۳۱۳، ۱۳۱۴، ۱۳۱۵، ۱۳۱۶، ۱۳۱۷، ۱۳۱۸، ۱۳۱۹، ۱۳۲۰، ۱۳۲۱، ۱۳۲۲، ۱۳۲۳، ۱۳۲۴، ۱۳۲۵، ۱۳۲۶، ۱۳۲۷، ۱۳۲۸، ۱۳۲۹، ۱۳۳۰، ۱۳۳۱، ۱۳۳۲، ۱۳۳۳، ۱۳۳۴، ۱۳۳۵، ۱۳۳۶، ۱۳۳۷، ۱۳۳۸، ۱۳۳۹، ۱۳۴۰، ۱۳۴۱، ۱۳۴۲، ۱۳۴۳، ۱۳۴۴، ۱۳۴۵، ۱۳۴۶، ۱۳۴۷، ۱۳۴۸، ۱۳۴۹، ۱۳۵۰، ۱۳۵۱، ۱۳۵۲، ۱۳۵۳، ۱۳۵۴، ۱۳۵۵، ۱۳۵۶، ۱۳۵۷، ۱۳۵۸، ۱۳۵۹، ۱۳۶۰، ۱۳۶۱، ۱۳۶۲، ۱۳۶۳، ۱۳۶۴، ۱۳۶۵، ۱۳۶۶، ۱۳۶۷، ۱۳۶۸، ۱۳۶۹، ۱۳۷۰، ۱۳۷۱، ۱۳۷۲، ۱۳۷۳، ۱۳۷۴، ۱۳۷۵، ۱۳۷۶، ۱۳۷۷، ۱۳۷۸، ۱۳۷۹، ۱۳۸۰، ۱۳۸۱، ۱۳۸۲، ۱۳۸۳، ۱۳۸۴، ۱۳۸۵، ۱۳۸۶، ۱۳۸۷، ۱۳۸۸، ۱۳۸۹، ۱۳۹۰، ۱۳۹۱، ۱۳۹۲، ۱۳۹۳، ۱۳۹۴، ۱۳۹۵، ۱۳۹۶، ۱۳۹۷، ۱۳۹۸، ۱۳۹۹، ۱۴۰۰، ۱۴۰۱، ۱۴۰۲، ۱۴۰۳، ۱۴۰۴، ۱۴۰۵، ۱۴۰۶، ۱۴۰۷، ۱۴۰۸، ۱۴۰۹، ۱۴۱۰، ۱۴۱۱، ۱۴۱۲، ۱۴۱۳، ۱۴۱۴، ۱۴۱۵، ۱۴۱۶، ۱۴۱۷، ۱۴۱۸، ۱۴۱۹، ۱۴۲۰، ۱۴۲۱، ۱۴۲۲، ۱۴۲۳، ۱۴۲۴، ۱۴۲۵، ۱۴۲۶، ۱۴۲۷، ۱۴۲۸، ۱۴۲۹، ۱۴۳۰، ۱۴۳۱، ۱۴۳۲، ۱۴۳۳، ۱۴۳۴، ۱۴۳۵، ۱۴۳۶، ۱۴۳۷، ۱۴۳۸، ۱۴۳۹، ۱۴۴۰، ۱۴۴۱، ۱۴۴۲، ۱۴۴۳، ۱۴۴۴، ۱۴۴۵، ۱۴۴۶، ۱۴۴۷، ۱۴۴۸، ۱۴۴۹، ۱۴۵۰، ۱۴۵۱، ۱۴۵۲، ۱۴۵۳، ۱۴۵۴، ۱۴۵۵، ۱۴۵۶، ۱۴۵۷، ۱۴۵۸، ۱۴۵۹، ۱۴۶۰، ۱۴۶۱، ۱۴۶۲، ۱۴۶۳، ۱۴۶۴، ۱۴۶۵، ۱۴۶۶، ۱۴۶۷، ۱۴۶۸، ۱۴۶۹، ۱۴۷۰، ۱۴۷۱، ۱۴۷۲، ۱۴۷۳، ۱۴۷۴، ۱۴۷۵، ۱۴۷۶، ۱۴۷۷، ۱۴۷۸، ۱۴۷۹، ۱۴۸۰، ۱۴۸۱، ۱۴۸۲، ۱۴۸۳، ۱۴۸۴، ۱۴۸۵، ۱۴۸۶، ۱۴۸۷، ۱۴۸۸، ۱۴۸۹، ۱۴۹۰، ۱۴۹۱، ۱۴۹۲، ۱۴۹۳، ۱۴۹۴، ۱۴۹۵، ۱۴۹۶، ۱۴۹۷، ۱۴۹۸، ۱۴۹۹، ۱۵۰۰، ۱۵۰۱، ۱۵۰۲، ۱۵۰۳، ۱۵۰۴، ۱۵۰۵، ۱۵۰۶، ۱۵۰۷، ۱۵۰۸، ۱۵۰۹، ۱۵۱۰، ۱۵۱۱، ۱۵۱۲، ۱۵۱۳، ۱۵۱۴، ۱۵۱۵، ۱۵۱۶، ۱۵۱۷، ۱۵۱۸، ۱۵۱۹، ۱۵۲۰، ۱۵۲۱، ۱۵۲۲، ۱۵۲۳، ۱۵۲۴، ۱۵۲۵، ۱۵۲۶، ۱۵۲۷، ۱۵۲۸، ۱۵۲۹، ۱۵۳۰، ۱۵۳۱، ۱۵۳۲، ۱۵۳۳، ۱۵۳۴، ۱۵۳۵، ۱۵۳۶، ۱۵۳۷، ۱۵۳۸، ۱۵۳۹، ۱۵۴۰، ۱۵۴۱، ۱۵۴۲، ۱۵۴۳، ۱۵۴۴، ۱۵۴۵، ۱۵۴۶، ۱۵۴۷، ۱۵۴۸، ۱۵۴۹، ۱۵۵۰، ۱۵۵۱، ۱۵۵۲، ۱۵۵۳، ۱۵۵۴، ۱۵۵۵، ۱۵۵۶، ۱۵۵۷، ۱۵۵۸، ۱۵۵۹، ۱۵۶۰، ۱۵۶۱، ۱۵۶۲، ۱۵۶۳، ۱۵۶۴، ۱۵۶۵، ۱۵۶۶، ۱۵۶۷، ۱۵۶۸، ۱۵۶۹، ۱۵۷۰، ۱۵۷۱، ۱۵۷۲، ۱۵۷۳، ۱۵۷۴، ۱۵۷۵، ۱۵۷۶، ۱۵۷۷، ۱۵۷۸، ۱۵۷۹، ۱۵۸۰، ۱۵۸۱، ۱۵۸۲، ۱۵۸۳، ۱۵۸۴، ۱۵۸۵، ۱۵۸۶، ۱۵۸۷، ۱۵۸۸، ۱۵۸۹، ۱۵۹۰، ۱۵۹۱، ۱۵۹۲، ۱۵۹۳، ۱۵۹۴، ۱۵۹۵، ۱۵۹۶، ۱۵۹۷، ۱۵۹۸، ۱۵۹۹، ۱۶۰۰، ۱۶۰۱، ۱۶۰۲، ۱۶۰۳، ۱۶۰۴، ۱۶۰۵، ۱۶۰۶، ۱۶۰۷، ۱۶۰۸، ۱۶

۱۔ قاط ۵۴-۵۷

اس کو یہ حق نہیں ملے گا (۱)، تحصیل کے سے، حلفہ: (حضرت) ن
اسطلاح۔

بچے کا نسب:

۵۶- نسب بچے کا حق ہے جب یہ حق ثابت ہو جائے تو بچہ جس کا
بن چکا ہے اس کے لئے اس حق کو ساقط کرنا جائز نہیں ہے، لہذا جو کسی
بچے کا قمار کر لے، یا اس کو اس کی پیدائش کی مبارکباد دی جائے ورنہ
خاموش رہے، یا (بچے کے لئے کی گئی) دعا پڑھ آئین کہے، یا انکار کے
امکان کے باوجود وہ انکار کو مؤخر کر دے تو بچہ اس سے متعلق ہوگا، ورنہ
اب اس کے بعد اس کے لئے اس کے نسب کا استقاط صحیح نہیں
ہے (۲)۔

اگر کسی ایسی عورت نے جس کو اس کے شوہر نے طلاق دے دی
ہو، شوہر کے ہاتھ میں بچہ دیکھ کر شوہر پر دعویٰ کر دیا کہ یہ اس
(عورت) سے پیدا ہونے والا اس (مرد) کا بچہ ہے اور وہ آدمی انکار
کر رہا ہے، اور پھر عورت کسی چیز کے عوض نسب سے مصافحت کریتی
ہے تو سب باطل ہے، یہ نیک نسب بچے کا حق ہے، عورت کا حق نہیں
ہے (۳)۔

کیل کی معزونی:

۵۷- قاعدہ ہے کہ موئل کے لئے اپنے کیل کو جب چاہے معزوں

(۱) حاشیہ من مایہ ص ۳۶۲، طبع، کلیل ۵۸/۲، السورنی القواعد ۵۳/۲،
نہایہ المحتاج ۵۳/۲، ۵۳/۲، ۵۳/۲، شرح مختصر الارادات ۲۶۵/۳، بغی
۱۲۵/۷، نیل المآب بشرح دیلم الطالب ۳۰۹/۲، طبع ۱۳۰۳ھ
طبع مکتبہ الملاح۔

(۲) شرح مختصر الارادات ۳۱۱/۳، یعنی ۲۲/۲، طبع ۱۳۰۳ھ، مدالہ ۶۶/۲،
نہایہ المحتاج ۱۱۶/۷۔

(۳) البدیع ۹۶/۳۔

قط سے رہنا نہیں جائز جب تک کوئی مانع نہ ہو، ورنہ غلط
میں اس بعض حقوق کا یہاں ہوگا جو بالاتفاق یا بعض فقہاء کے، ایک
قط کو قبول نہیں کرتے، ورنہ اس کی وجہ یا قائل کی ہی شرط کا نقد ان
ہوتا ہے یا خود، قاط کی شرط عدم ہو جوتی۔

جس سے غیر کا حق متعلق ہو:

۵۴- قاط اگر کسی دوسرے کے حق سے بھی متعلق ہو، اس میں
کی دوسرے کو ضرر ہو جیسے مداخلت کا حق تو ایسا، قاط صحیح نہیں ہے، یا
اس کی صحت اس لوگوں کی چارٹ پر موقوف ہوگی جو اجارت کے
مالک ہیں، جیسے وارث اور مرتجع (جس کے پاس رہن رکھا جائے)،
اس کی کچھ مثالیں درج ذیل ہیں:

پرورش کا حق:

۵۵- مشہور فقہاء، (حنبل، شافعی، مالکی، حنابلہ) کی رائے اور مالکیہ کے
یہاں بھی ایک غیر مشہور قول ہے کہ حضانت کے حق وار کو حق ہے کہ
بہ حق حضانت ساقط کر دے، اس صورت میں حق حضانت اس کے
بعد، لے کی طرف منتقل ہو جائے گا، ورنہ اس کو حضانت پر مجبور نہیں
کیا جائے گا، البتہ اگر حضانت کے لئے صرف وہی ہو اور کوئی دوسرا
موجود نہ ہو (تو اس کو استقاط کا حق نہیں ہے)، (استقاط کے بعد) اگر
دوسرے حضانت کا حق وار حضانت کا مطالبہ کرے تو اس کی طرف حق
دوسرے وار لوٹ کر آئے گا۔

مالکیہ نے اپنے مشہور قول کے مطابق اس کی مخالفت کی ہے، ورنہ
ہے کہ پرورش کا حق رکھنے والی عورت اپنے حق کے ثبوت کے بعد اگر
بغیر کسی عذر کے اپنا حق حضانت ساقط کر دے تو دوبارہ طلب کرنے پر
السورنی القواعد ۵۳/۲، شرح مختصر الارادات ۵۲۶/۳، بغی ۱۶۸/۵،
مدالہ ۶۶/۲، طبع مکتبہ الملاح ۲۸۵/۳۔

رہنا جائز ہے، کیونکہ یہ اس کا اپنے خالص حق میں تصرف ہے، لیکن گروکالت کے ساتھ غیر کا حق بھی جڑ جائے تو اس کے لئے حق والے کی رضامندی کے بغیر وکیل کو معزول کرنا جائز نہیں ہے، کیونکہ اس معزولی میں غیر کا حق اس کی رضامندی کے بغیر ضائع ہوگا، جیسے مقدمہ ہاکیل، جب تک مقدمہ جاری ہے اس وکیل کی معزولی جار نہیں ہے اس طرح عادل (ٹاسٹ) کی جس کو مرہون کو بیچنے کا پورا اختیار حاصل ہو، یہ منبہ "رہ لکھ" کے ایک مجموعی طور پر ہے (۱)، اور اس کے ساتھ ہی معزولی وراثت فی انصوت کی بہت سی شرطیں ہیں جن کو اصطلاح (۵۸-۶۰) میں ملاحظہ کیا جاسکتا ہے۔

دیولہ کا تصرف:

۵۸- جس پر دیولہ پن کی وجہ سے کاروبار کی پابندی ہو اس کے مال کے ساتھ قرض خواہوں کا حق جڑ جاتا ہے، اور اس کی وجہ سے اس کے لئے اپنے مال میں کوئی نیا تصرف مثال کے طور پر وقف، حلقہ، اور غیر چیزوں میں تقاضا نہیں ان میں بلا معاوضہ غلو دور گذر کرنا، ناجار ہے، اور یہ اس وجہ سے کہ قرض خواہوں کا حق اس کے مال کے ساتھ جڑ گیا ہے، اور اسی لئے اس پر تصرفات کی پابندی ہے، ورنہ یہ رہن رکھنے والے کی طرح ہو گیا جو رہن میں تصرف کرنا چاہتا ہے (۲)، ملاحظہ ہو: اصطلاح (حجر، فلس)۔

حق کے وجوب سے پہلے اور سبب وجوب کے پائے جانے کے بعد حق کا ارتقاط:

۵۹- مقتبہ کا اتفاق ہے کہ وجوب حق سے قبل اور سبب وجوب کے

پائے جانے سے پہلے ارتقاط صحیح نہیں ہے کیونکہ اس سے پہلے حق باطل ہو جاتا ہے، لہذا اس پر ارتقاط کے وعدہ کا تصور نہیں کیا جاسکتا، اس لئے جو چیز سبب ہی نہیں ہوئی ورنہ اس کے وجوب کا سبب پایا گیا اس کا ارتقاط ارتقاط نہیں مانا جائے گا بلکہ دحض وعدہ ہے جس سے مستثنیٰ میں ارتقاط لازم نہیں ہوتا جیسے بیع سے پہلے ثمن کا ارتقاط، اور ضمانت کا حق بننے سے پہلے حاصہ کا پنا حق، یا طرک، اس میں سے کسی کو ارتقاط نہیں مانا جائے گا یہ صرف مستثنیٰ میں حق کا مطالبہ کرنے کا وعدہ ہے، اور اس میں رجوع و رد و رجوع کا مطالبہ جارہا ہے۔

۶۰- "رأ حق" واجب تو نہیں ہوا، لیکن اس کے وجوب کا سبب موجود ہے تو اس وقت ارتقاط کے صحیح ہونے میں فقہاء کا اختلاف ہے۔

خفیہ اور حنا بلہ کے نزدیک اور یہی مالک کے یہاں معتدہ اور ثانیہ کے یہاں اظہر کے بالمقابل قول ہے کہ سبب کے پائے جانے کے بعد اور وجوب سے پہلے ارتقاط درست ہے۔

بدائع الصنائع میں مذکور ہے کہ (۱) سبب وجوب کے پائے جانے کے بعد اور وجوب سے پہلے حق سے امر اور جائز ہے، جیسے اجارہ کی مدت گزرنے سے پہلے اجرت سے امر اور فتح القدر میں ہے کہ (۲) سبب وجوب کے پائے جانے کے بعد سارے حقوق سے امر اور جائز ہے۔

شرح ختمی طراز "ات" اور اسی طرح معنی میں ہے کہ: "ترتیباً" مطلبی سے رخی یا "یا" محض اپنا تقاضا یا اپنی ہیت معاف کرے تو اس کا معاف کرنا درست ہے، کیوں کہ اس نے جب کے انعقاد کے

(۱) بدائع الصنائع ج ۱، ص ۵۱۲، ۵۱۳، ۵۱۴، ۵۱۵، ۵۱۶، ۵۱۷، ۵۱۸، ۵۱۹، ۵۲۰، ۵۲۱، ۵۲۲، ۵۲۳، ۵۲۴، ۵۲۵، ۵۲۶، ۵۲۷، ۵۲۸، ۵۲۹، ۵۳۰، ۵۳۱، ۵۳۲، ۵۳۳، ۵۳۴، ۵۳۵، ۵۳۶، ۵۳۷، ۵۳۸، ۵۳۹، ۵۴۰، ۵۴۱، ۵۴۲، ۵۴۳، ۵۴۴، ۵۴۵، ۵۴۶، ۵۴۷، ۵۴۸، ۵۴۹، ۵۵۰، ۵۵۱، ۵۵۲، ۵۵۳، ۵۵۴، ۵۵۵، ۵۵۶، ۵۵۷، ۵۵۸، ۵۵۹، ۵۶۰، ۵۶۱، ۵۶۲، ۵۶۳، ۵۶۴، ۵۶۵، ۵۶۶، ۵۶۷، ۵۶۸، ۵۶۹، ۵۷۰، ۵۷۱، ۵۷۲، ۵۷۳، ۵۷۴، ۵۷۵، ۵۷۶، ۵۷۷، ۵۷۸، ۵۷۹، ۵۸۰، ۵۸۱، ۵۸۲، ۵۸۳، ۵۸۴، ۵۸۵، ۵۸۶، ۵۸۷، ۵۸۸، ۵۸۹، ۵۹۰، ۵۹۱، ۵۹۲، ۵۹۳، ۵۹۴، ۵۹۵، ۵۹۶، ۵۹۷، ۵۹۸، ۵۹۹، ۶۰۰، ۶۰۱، ۶۰۲، ۶۰۳، ۶۰۴، ۶۰۵، ۶۰۶، ۶۰۷، ۶۰۸، ۶۰۹، ۶۱۰، ۶۱۱، ۶۱۲، ۶۱۳، ۶۱۴، ۶۱۵، ۶۱۶، ۶۱۷، ۶۱۸، ۶۱۹، ۶۲۰، ۶۲۱، ۶۲۲، ۶۲۳، ۶۲۴، ۶۲۵، ۶۲۶، ۶۲۷، ۶۲۸، ۶۲۹، ۶۳۰، ۶۳۱، ۶۳۲، ۶۳۳، ۶۳۴، ۶۳۵، ۶۳۶، ۶۳۷، ۶۳۸، ۶۳۹، ۶۴۰، ۶۴۱، ۶۴۲، ۶۴۳، ۶۴۴، ۶۴۵، ۶۴۶، ۶۴۷، ۶۴۸، ۶۴۹، ۶۵۰، ۶۵۱، ۶۵۲، ۶۵۳، ۶۵۴، ۶۵۵، ۶۵۶، ۶۵۷، ۶۵۸، ۶۵۹، ۶۶۰، ۶۶۱، ۶۶۲، ۶۶۳، ۶۶۴، ۶۶۵، ۶۶۶، ۶۶۷، ۶۶۸، ۶۶۹، ۶۷۰، ۶۷۱، ۶۷۲، ۶۷۳، ۶۷۴، ۶۷۵، ۶۷۶، ۶۷۷، ۶۷۸، ۶۷۹، ۶۸۰، ۶۸۱، ۶۸۲، ۶۸۳، ۶۸۴، ۶۸۵، ۶۸۶، ۶۸۷، ۶۸۸، ۶۸۹، ۶۹۰، ۶۹۱، ۶۹۲، ۶۹۳، ۶۹۴، ۶۹۵، ۶۹۶، ۶۹۷، ۶۹۸، ۶۹۹، ۷۰۰، ۷۰۱، ۷۰۲، ۷۰۳، ۷۰۴، ۷۰۵، ۷۰۶، ۷۰۷، ۷۰۸، ۷۰۹، ۷۱۰، ۷۱۱، ۷۱۲، ۷۱۳، ۷۱۴، ۷۱۵، ۷۱۶، ۷۱۷، ۷۱۸، ۷۱۹، ۷۲۰، ۷۲۱، ۷۲۲، ۷۲۳، ۷۲۴، ۷۲۵، ۷۲۶، ۷۲۷، ۷۲۸، ۷۲۹، ۷۳۰، ۷۳۱، ۷۳۲، ۷۳۳، ۷۳۴، ۷۳۵، ۷۳۶، ۷۳۷، ۷۳۸، ۷۳۹، ۷۴۰، ۷۴۱، ۷۴۲، ۷۴۳، ۷۴۴، ۷۴۵، ۷۴۶، ۷۴۷، ۷۴۸، ۷۴۹، ۷۵۰، ۷۵۱، ۷۵۲، ۷۵۳، ۷۵۴، ۷۵۵، ۷۵۶، ۷۵۷، ۷۵۸، ۷۵۹، ۷۶۰، ۷۶۱، ۷۶۲، ۷۶۳، ۷۶۴، ۷۶۵، ۷۶۶، ۷۶۷، ۷۶۸، ۷۶۹، ۷۷۰، ۷۷۱، ۷۷۲، ۷۷۳، ۷۷۴، ۷۷۵، ۷۷۶، ۷۷۷، ۷۷۸، ۷۷۹، ۷۸۰، ۷۸۱، ۷۸۲، ۷۸۳، ۷۸۴، ۷۸۵، ۷۸۶، ۷۸۷، ۷۸۸، ۷۸۹، ۷۹۰، ۷۹۱، ۷۹۲، ۷۹۳، ۷۹۴، ۷۹۵، ۷۹۶، ۷۹۷، ۷۹۸، ۷۹۹، ۸۰۰، ۸۰۱، ۸۰۲، ۸۰۳، ۸۰۴، ۸۰۵، ۸۰۶، ۸۰۷، ۸۰۸، ۸۰۹، ۸۱۰، ۸۱۱، ۸۱۲، ۸۱۳، ۸۱۴، ۸۱۵، ۸۱۶، ۸۱۷، ۸۱۸، ۸۱۹، ۸۲۰، ۸۲۱، ۸۲۲، ۸۲۳، ۸۲۴، ۸۲۵، ۸۲۶، ۸۲۷، ۸۲۸، ۸۲۹، ۸۳۰، ۸۳۱، ۸۳۲، ۸۳۳، ۸۳۴، ۸۳۵، ۸۳۶، ۸۳۷، ۸۳۸، ۸۳۹، ۸۴۰، ۸۴۱، ۸۴۲، ۸۴۳، ۸۴۴، ۸۴۵، ۸۴۶، ۸۴۷، ۸۴۸، ۸۴۹، ۸۵۰، ۸۵۱، ۸۵۲، ۸۵۳، ۸۵۴، ۸۵۵، ۸۵۶، ۸۵۷، ۸۵۸، ۸۵۹، ۸۶۰، ۸۶۱، ۸۶۲، ۸۶۳، ۸۶۴، ۸۶۵، ۸۶۶، ۸۶۷، ۸۶۸، ۸۶۹، ۸۷۰، ۸۷۱، ۸۷۲، ۸۷۳، ۸۷۴، ۸۷۵، ۸۷۶، ۸۷۷، ۸۷۸، ۸۷۹، ۸۸۰، ۸۸۱، ۸۸۲، ۸۸۳، ۸۸۴، ۸۸۵، ۸۸۶، ۸۸۷، ۸۸۸، ۸۸۹، ۸۹۰، ۸۹۱، ۸۹۲، ۸۹۳، ۸۹۴، ۸۹۵، ۸۹۶، ۸۹۷، ۸۹۸، ۸۹۹، ۹۰۰، ۹۰۱، ۹۰۲، ۹۰۳، ۹۰۴، ۹۰۵، ۹۰۶، ۹۰۷، ۹۰۸، ۹۰۹، ۹۱۰، ۹۱۱، ۹۱۲، ۹۱۳، ۹۱۴، ۹۱۵، ۹۱۶، ۹۱۷، ۹۱۸، ۹۱۹، ۹۲۰، ۹۲۱، ۹۲۲، ۹۲۳، ۹۲۴، ۹۲۵، ۹۲۶، ۹۲۷، ۹۲۸، ۹۲۹، ۹۳۰، ۹۳۱، ۹۳۲، ۹۳۳، ۹۳۴، ۹۳۵، ۹۳۶، ۹۳۷، ۹۳۸، ۹۳۹، ۹۴۰، ۹۴۱، ۹۴۲، ۹۴۳، ۹۴۴، ۹۴۵، ۹۴۶، ۹۴۷، ۹۴۸، ۹۴۹، ۹۵۰، ۹۵۱، ۹۵۲، ۹۵۳، ۹۵۴، ۹۵۵، ۹۵۶، ۹۵۷، ۹۵۸، ۹۵۹، ۹۶۰، ۹۶۱، ۹۶۲، ۹۶۳، ۹۶۴، ۹۶۵، ۹۶۶، ۹۶۷، ۹۶۸، ۹۶۹، ۹۷۰، ۹۷۱، ۹۷۲، ۹۷۳، ۹۷۴، ۹۷۵، ۹۷۶، ۹۷۷، ۹۷۸، ۹۷۹، ۹۸۰، ۹۸۱، ۹۸۲، ۹۸۳، ۹۸۴، ۹۸۵، ۹۸۶، ۹۸۷، ۹۸۸، ۹۸۹، ۹۹۰، ۹۹۱، ۹۹۲، ۹۹۳، ۹۹۴، ۹۹۵، ۹۹۶، ۹۹۷، ۹۹۸، ۹۹۹، ۱۰۰۰، ۱۰۰۱، ۱۰۰۲، ۱۰۰۳، ۱۰۰۴، ۱۰۰۵، ۱۰۰۶، ۱۰۰۷، ۱۰۰۸، ۱۰۰۹، ۱۰۱۰، ۱۰۱۱، ۱۰۱۲، ۱۰۱۳، ۱۰۱۴، ۱۰۱۵، ۱۰۱۶، ۱۰۱۷، ۱۰۱۸، ۱۰۱۹، ۱۰۲۰، ۱۰۲۱، ۱۰۲۲، ۱۰۲۳، ۱۰۲۴، ۱۰۲۵، ۱۰۲۶، ۱۰۲۷، ۱۰۲۸، ۱۰۲۹، ۱۰۳۰، ۱۰۳۱، ۱۰۳۲، ۱۰۳۳، ۱۰۳۴، ۱۰۳۵، ۱۰۳۶، ۱۰۳۷، ۱۰۳۸، ۱۰۳۹، ۱۰۴۰، ۱۰۴۱، ۱۰۴۲، ۱۰۴۳، ۱۰۴۴، ۱۰۴۵، ۱۰۴۶، ۱۰۴۷، ۱۰۴۸، ۱۰۴۹، ۱۰۵۰، ۱۰۵۱، ۱۰۵۲، ۱۰۵۳، ۱۰۵۴، ۱۰۵۵، ۱۰۵۶، ۱۰۵۷، ۱۰۵۸، ۱۰۵۹، ۱۰۶۰، ۱۰۶۱، ۱۰۶۲، ۱۰۶۳، ۱۰۶۴، ۱۰۶۵، ۱۰۶۶، ۱۰۶۷، ۱۰۶۸، ۱۰۶۹، ۱۰۷۰، ۱۰۷۱، ۱۰۷۲، ۱۰۷۳، ۱۰۷۴، ۱۰۷۵، ۱۰۷۶، ۱۰۷۷، ۱۰۷۸، ۱۰۷۹، ۱۰۸۰، ۱۰۸۱، ۱۰۸۲، ۱۰۸۳، ۱۰۸۴، ۱۰۸۵، ۱۰۸۶، ۱۰۸۷، ۱۰۸۸، ۱۰۸۹، ۱۰۹۰، ۱۰۹۱، ۱۰۹۲، ۱۰۹۳، ۱۰۹۴، ۱۰۹۵، ۱۰۹۶، ۱۰۹۷، ۱۰۹۸، ۱۰۹۹، ۱۱۰۰، ۱۱۰۱، ۱۱۰۲، ۱۱۰۳، ۱۱۰۴، ۱۱۰۵، ۱۱۰۶، ۱۱۰۷، ۱۱۰۸، ۱۱۰۹، ۱۱۱۰، ۱۱۱۱، ۱۱۱۲، ۱۱۱۳، ۱۱۱۴، ۱۱۱۵، ۱۱۱۶، ۱۱۱۷، ۱۱۱۸، ۱۱۱۹، ۱۱۲۰، ۱۱۲۱، ۱۱۲۲، ۱۱۲۳، ۱۱۲۴، ۱۱۲۵، ۱۱۲۶، ۱۱۲۷، ۱۱۲۸، ۱۱۲۹، ۱۱۳۰، ۱۱۳۱، ۱۱۳۲، ۱۱۳۳، ۱۱۳۴، ۱۱۳۵، ۱۱۳۶، ۱۱۳۷، ۱۱۳۸، ۱۱۳۹، ۱۱۴۰، ۱۱۴۱، ۱۱۴۲، ۱۱۴۳، ۱۱۴۴، ۱۱۴۵، ۱۱۴۶، ۱۱۴۷، ۱۱۴۸، ۱۱۴۹، ۱۱۵۰، ۱۱۵۱، ۱۱۵۲، ۱۱۵۳، ۱۱۵۴، ۱۱۵۵، ۱۱۵۶، ۱۱۵۷، ۱۱۵۸، ۱۱۵۹، ۱۱۶۰، ۱۱۶۱، ۱۱۶۲، ۱۱۶۳، ۱۱۶۴، ۱۱۶۵، ۱۱۶۶، ۱۱۶۷، ۱۱۶۸، ۱۱۶۹، ۱۱۷۰، ۱۱۷۱، ۱۱۷۲، ۱۱۷۳، ۱۱۷۴، ۱۱۷۵، ۱۱۷۶، ۱۱۷۷، ۱۱۷۸، ۱۱۷۹، ۱۱۸۰، ۱۱۸۱، ۱۱۸۲، ۱۱۸۳، ۱۱۸۴، ۱۱۸۵، ۱۱۸۶، ۱۱۸۷، ۱۱۸۸، ۱۱۸۹، ۱۱۹۰، ۱۱۹۱، ۱۱۹۲، ۱۱۹۳، ۱۱۹۴، ۱۱۹۵، ۱۱۹۶، ۱۱۹۷، ۱۱۹۸، ۱۱۹۹، ۱۲۰۰، ۱۲۰۱، ۱۲۰۲، ۱۲۰۳، ۱۲۰۴، ۱۲۰۵، ۱۲۰۶، ۱۲۰۷، ۱۲۰۸، ۱۲۰۹، ۱۲۱۰، ۱۲۱۱، ۱۲۱۲، ۱۲۱۳، ۱۲۱۴، ۱۲۱۵، ۱۲۱۶، ۱۲۱۷، ۱۲۱۸، ۱۲۱۹، ۱۲۲۰، ۱۲۲۱، ۱۲۲۲، ۱۲۲۳، ۱۲۲۴، ۱۲۲۵، ۱۲۲۶، ۱۲۲۷، ۱۲۲۸، ۱۲۲۹، ۱۲۳۰، ۱۲۳۱، ۱۲۳۲، ۱۲۳۳، ۱۲۳۴، ۱۲۳۵، ۱۲۳۶، ۱۲۳۷، ۱۲۳۸، ۱۲۳۹، ۱۲۴۰، ۱۲۴۱، ۱۲۴۲، ۱۲۴۳، ۱۲۴۴، ۱۲۴۵، ۱۲۴۶، ۱۲۴۷، ۱۲۴۸، ۱۲۴۹، ۱۲۵۰، ۱۲۵۱، ۱۲۵۲، ۱۲۵۳، ۱۲۵۴، ۱۲۵۵، ۱۲۵۶، ۱۲۵۷، ۱۲۵۸، ۱۲۵۹، ۱۲۶۰، ۱۲۶۱، ۱۲۶۲، ۱۲۶۳، ۱۲۶۴، ۱۲۶۵، ۱۲۶۶، ۱۲۶۷، ۱۲۶۸، ۱۲۶۹، ۱۲۷۰، ۱۲۷۱، ۱۲۷۲، ۱۲۷۳، ۱۲۷۴، ۱۲۷۵، ۱۲۷۶، ۱۲۷۷، ۱۲۷۸، ۱۲۷۹، ۱۲۸۰، ۱۲۸۱، ۱۲۸۲، ۱۲۸۳، ۱۲۸۴، ۱۲۸۵، ۱۲۸۶، ۱۲۸۷، ۱۲۸۸، ۱۲۸۹، ۱۲۹۰، ۱۲۹۱، ۱۲۹۲، ۱۲۹۳، ۱۲۹۴، ۱۲۹۵، ۱۲۹۶، ۱۲۹۷، ۱۲۹۸، ۱۲۹۹، ۱۳۰۰، ۱۳۰۱، ۱۳۰۲، ۱۳۰۳، ۱۳۰۴، ۱۳۰۵، ۱۳۰۶، ۱۳۰۷، ۱۳۰۸، ۱۳۰۹، ۱۳۱۰، ۱۳۱۱، ۱۳۱۲، ۱۳۱۳، ۱۳۱۴، ۱۳۱۵، ۱۳۱۶، ۱۳۱۷، ۱۳۱۸، ۱۳۱۹، ۱۳۲۰، ۱۳۲۱، ۱۳۲۲، ۱۳۲۳، ۱۳۲۴، ۱۳۲۵، ۱۳۲۶، ۱۳۲۷، ۱۳۲۸، ۱۳۲۹، ۱۳۳۰، ۱۳۳۱، ۱۳۳۲، ۱۳۳۳، ۱۳۳۴، ۱۳۳۵، ۱۳۳۶، ۱۳۳۷، ۱۳۳۸، ۱۳۳۹، ۱۳۴۰، ۱۳۴۱، ۱۳۴۲، ۱۳۴۳، ۱۳۴۴، ۱۳۴۵، ۱۳۴۶، ۱۳۴۷، ۱۳۴۸، ۱۳۴۹، ۱۳۵۰، ۱۳۵۱، ۱۳۵۲، ۱۳۵۳، ۱۳۵۴، ۱۳۵۵، ۱۳۵۶، ۱۳۵۷، ۱۳۵۸، ۱۳۵۹، ۱۳۶۰، ۱۳۶۱، ۱۳۶۲، ۱۳۶۳، ۱۳۶۴، ۱۳۶۵، ۱۳۶۶، ۱۳۶۷، ۱۳۶۸، ۱۳۶۹، ۱۳۷۰، ۱۳۷۱، ۱۳۷۲، ۱۳۷۳، ۱۳۷۴، ۱۳۷۵، ۱۳۷۶، ۱۳۷۷، ۱۳۷۸، ۱۳۷۹، ۱۳۸۰، ۱۳۸۱، ۱۳۸۲، ۱۳۸۳، ۱۳۸۴، ۱۳۸۵، ۱۳۸۶، ۱۳۸۷، ۱۳۸۸، ۱۳۸۹، ۱۳۹۰، ۱۳۹۱، ۱۳۹۲، ۱۳۹۳، ۱۳۹۴، ۱۳۹۵، ۱۳۹۶، ۱۳۹۷، ۱۳۹۸، ۱۳۹۹، ۱۴۰۰، ۱۴۰۱، ۱۴۰۲، ۱۴۰۳، ۱۴۰۴، ۱۴۰۵، ۱۴۰۶، ۱۴۰۷، ۱۴۰۸، ۱۴۰۹، ۱۴۱۰، ۱۴۱۱، ۱۴۱۲، ۱۴۱۳، ۱۴۱۴، ۱۴۱۵، ۱۴۱۶، ۱۴۱۷، ۱۴۱۸، ۱۴۱۹، ۱۴۲۰، ۱۴۲۱، ۱۴۲۲، ۱۴۲۳، ۱۴۲۴، ۱۴۲۵، ۱۴۲۶، ۱۴۲۷، ۱۴۲۸، ۱۴۲۹، ۱۴۳۰، ۱۴۳۱، ۱۴۳۲، ۱۴۳۳، ۱۴۳۴، ۱۴۳۵، ۱۴۳۶، ۱۴۳۷، ۱۴۳۸، ۱۴۳۹، ۱۴۴۰، ۱۴۴۱، ۱۴۴۲، ۱۴۴۳، ۱۴۴۴، ۱۴۴۵، ۱۴۴۶، ۱۴۴۷، ۱۴۴۸، ۱۴۴۹، ۱۴۵۰، ۱۴۵۱، ۱۴۵۲، ۱۴۵۳، ۱۴۵۴، ۱۴۵۵، ۱۴۵۶، ۱۴۵۷، ۱۴۵۸، ۱۴۵۹، ۱۴۶۰، ۱۴۶۱، ۱۴۶۲، ۱۴۶۳، ۱۴۶۴، ۱۴۶۵، ۱۴۶۶، ۱۴۶۷، ۱۴۶۸، ۱۴۶۹، ۱۴۷۰، ۱۴۷۱، ۱۴۷۲، ۱۴۷۳، ۱۴۷۴، ۱۴۷۵، ۱۴۷۶، ۱۴۷۷، ۱۴۷۸، ۱۴۷۹، ۱۴۸۰، ۱۴۸۱، ۱۴۸۲، ۱۴۸۳، ۱۴۸۴، ۱۴۸۵، ۱۴۸۶، ۱۴۸۷، ۱۴۸۸، ۱۴۸۹، ۱۴۹۰، ۱۴۹۱، ۱۴۹۲، ۱۴۹۳، ۱۴۹۴، ۱۴۹۵، ۱۴۹۶، ۱۴۹۷، ۱۴۹۸، ۱۴۹۹، ۱۵۰۰، ۱۵۰۱، ۱۵۰۲، ۱۵۰۳، ۱۵۰۴، ۱۵۰۵، ۱۵۰۶، ۱۵۰۷، ۱۵۰۸، ۱۵۰۹، ۱۵۱۰، ۱۵۱۱، ۱۵۱۲، ۱۵۱۳، ۱۵۱۴، ۱۵۱۵، ۱۵۱۶، ۱۵۱۷، ۱۵۱۸، ۱۵۱۹، ۱۵۲۰، ۱۵۲۱، ۱۵۲۲، ۱۵۲۳، ۱۵۲۴، ۱۵۲۵، ۱۵۲۶، ۱۵۲۷، ۱۵۲۸، ۱۵۲۹، ۱۵۳۰، ۱۵۳۱، ۱۵۳۲، ۱۵۳۳، ۱۵۳۴، ۱۵۳۵، ۱۵۳۶، ۱۵۳۷، ۱۵۳۸، ۱۵۳۹، ۱۵۴۰، ۱۵۴۱، ۱۵۴۲، ۱۵۴۳، ۱۵۴۴، ۱۵۴۵، ۱۵۴۶، ۱۵۴۷، ۱۵۴۸، ۱۵۴۹، ۱۵۵۰، ۱۵۵۱، ۱۵۵۲، ۱۵۵۳، ۱۵۵۴، ۱۵۵۵، ۱۵۵۶، ۱۵۵۷، ۱۵۵۸، ۱۵۵۹، ۱۵۶۰، ۱۵۶۱، ۱۵۶۲، ۱۵۶۳، ۱۵۶۴، ۱۵۶۵، ۱۵۶۶، ۱۵۶۷، ۱۵۶۸، ۱۵۶۹، ۱۵۷۰، ۱۵۷۱، ۱۵۷۲، ۱۵۷۳، ۱۵۷۴، ۱۵۷۵، ۱۵۷۶، ۱۵۷۷، ۱۵۷۸، ۱۵۷۹، ۱۵۸۰، ۱۵۸۱، ۱۵۸۲، ۱۵۸۳، ۱۵۸۴، ۱۵۸۵، ۱۵۸۶، ۱۵۸۷، ۱۵۸۸، ۱۵۸۹، ۱۵۹۰، ۱۵۹۱، ۱۵۹۲، ۱۵۹۳، ۱۵۹۴، ۱۵۹۵، ۱۵۹۶، ۱۵۹۷، ۱۵۹۸، ۱۵۹۹، ۱۶۰۰، ۱۶۰۱، ۱۶۰۲، ۱۶۰۳، ۱۶۰۴، ۱۶۰۵، ۱۶۰۶، ۱۶۰۷، ۱۶۰۸، ۱۶۰۹، ۱۶۱۰، ۱۶۱۱، ۱۶۱۲، ۱۶۱۳، ۱۶۱۴، ۱۶۱۵، ۱۶۱۶، ۱۶۱۷، ۱۶۱۸، ۱۶۱۹، ۱۶۲۰، ۱۶۲۱، ۱۶۲۲، ۱۶۲۳، ۱۶۲۴، ۱۶۲۵، ۱۶۲۶، ۱۶۲۷، ۱۶۲۸، ۱۶۲۹، ۱۶۳۰، ۱۶۳۱، ۱۶۳۲، ۱۶۳۳، ۱۶۳۴، ۱۶۳۵، ۱۶۳۶، ۱۶۳۷، ۱۶۳۸، ۱۶۳۹، ۱۶۴۰، ۱۶۴۱، ۱۶۴۲، ۱۶۴۳، ۱۶۴۴، ۱۶۴۵، ۱۶۴۶، ۱۶۴۷، ۱۶۴۸، ۱۶۴۹، ۱۶۵۰، ۱۶۵۱، ۱۶۵۲، ۱۶۵۳، ۱۶۵۴، ۱۶۵۵، ۱۶۵۶، ۱۶۵۷، ۱۶۵۸، ۱۶۵۹، ۱۶۶۰، ۱۶۶۱، ۱۶۶۲، ۱۶۶۳، ۱۶۶۴، ۱۶۶۵، ۱۶۶۶، ۱۶۶۷، ۱۶۶۸، ۱۶۶۹، ۱۶۷۰، ۱۶۷۱، ۱۶۷۲، ۱۶۷۳، ۱۶۷۴، ۱۶۷۵، ۱۶۷۶، ۱۶۷۷، ۱۶۷۸، ۱۶۷۹، ۱۶۸۰، ۱۶۸۱، ۱۶۸۲، ۱۶۸۳، ۱۶۸۴، ۱۶۸۵، ۱۶۸۶، ۱۶۸۷، ۱۶۸۸، ۱۶۸۹، ۱۶۹۰، ۱۶۹۱، ۱۶۹۲، ۱۶۹۳، ۱۶۹۴، ۱۶۹۵، ۱۶۹۶، ۱۶۹۷، ۱۶۹۸، ۱۶۹۹، ۱۷۰۰، ۱۷۰۱، ۱۷۰۲، ۱۷۰۳، ۱۷۰۴، ۱۷۰۵، ۱۷۰۶، ۱۷۰۷، ۱۷۰۸، ۱۷۰

بعد اپنے حق کو ساقط کیا ہے (۱)۔

فتح علی الممالک (۲) میں کئی مسائل ذکر کئے ہیں: مثال کے طور پر نکاح تنہیض میں دخول سے پہلے اور قبل اس کے کہ شوم بیوی کے مہر کی تعیین کرے، بیوی کا شوم کوہ سے نہ کی گرا، اور بیوی کا شوم سے مستثنیٰ کے نقد کو ساقط کرنا، اور جیسے زخمی کا آگے زخم جو اصل اختیار کرے گا اس سے (پینے کی) معاف کرنا، یا پھر ابن مبراہیم سے نقل کرتے ہوئے نہ ہے کہ: اس میں سے بعض مسائل بعض دوسرے سے زیادہ قوت رکھتے ہیں تو یہاں میں قاط لازم ہوگا، کیونکہ وجوب کا سبب موجود ہے یا اسقاط لازم نہیں ہوگا، کیونکہ وہ ابھی تک وجوب نہیں ہوئے ہیں؟، انہوں نے قول میں جن کو ابن رشد نے نقل کیا ہے۔

الدسوقی میں مذکور ہے کہ (۳) معتقد قول یہ ہے کہ اسقاط لازم ہوگا، کیونکہ سبب پایا جا رہا ہے، اور ثانیہ کے نزدیک اسہر اور ثالثہ کا دوسرے قول یہ ہے کہ وجوب سے پہلے حق کا اسقاط درست نہیں ہے، چاہے اس کے وجوب کا سبب پایا جا رہا ہو۔

در نہایت اختلاف میں مذکور ہے کہ (۴) ائمہ کی بات کو نشان سے بری کر دے تو ظہر قول کے مطابق یہی نہیں ہوگا، کیونکہ یہ ایسی چیز کا اثر ہے جو بھی وجوب نہیں ہوتی، اور یہ درست نہیں ہے اگرچہ اس کا وجوب موجود ہو، اور دوسرے قول ہے کہ بری ہو جائے گا، اس لئے کہ صحت کا سبب موجود ہے۔

ثانیہ نے ایک صورت کو پیش کیا ہے جس میں وجوب سے پہلے

(۱) شرح شمسی ۱۱۰، ۱۱۱، ۱۱۲، ۱۱۳، ۱۱۴، ۱۱۵، ۱۱۶، ۱۱۷، ۱۱۸، ۱۱۹، ۱۲۰، ۱۲۱، ۱۲۲، ۱۲۳، ۱۲۴، ۱۲۵، ۱۲۶، ۱۲۷، ۱۲۸، ۱۲۹، ۱۳۰، ۱۳۱، ۱۳۲، ۱۳۳، ۱۳۴، ۱۳۵، ۱۳۶، ۱۳۷، ۱۳۸، ۱۳۹، ۱۴۰، ۱۴۱، ۱۴۲، ۱۴۳، ۱۴۴، ۱۴۵، ۱۴۶، ۱۴۷، ۱۴۸، ۱۴۹، ۱۵۰، ۱۵۱، ۱۵۲، ۱۵۳، ۱۵۴، ۱۵۵، ۱۵۶، ۱۵۷، ۱۵۸، ۱۵۹، ۱۶۰، ۱۶۱، ۱۶۲، ۱۶۳، ۱۶۴، ۱۶۵، ۱۶۶، ۱۶۷، ۱۶۸، ۱۶۹، ۱۷۰، ۱۷۱، ۱۷۲، ۱۷۳، ۱۷۴، ۱۷۵، ۱۷۶، ۱۷۷، ۱۷۸، ۱۷۹، ۱۸۰، ۱۸۱، ۱۸۲، ۱۸۳، ۱۸۴، ۱۸۵، ۱۸۶، ۱۸۷، ۱۸۸، ۱۸۹، ۱۹۰، ۱۹۱، ۱۹۲، ۱۹۳، ۱۹۴، ۱۹۵، ۱۹۶، ۱۹۷، ۱۹۸، ۱۹۹، ۲۰۰، ۲۰۱، ۲۰۲، ۲۰۳، ۲۰۴، ۲۰۵، ۲۰۶، ۲۰۷، ۲۰۸، ۲۰۹، ۲۱۰، ۲۱۱، ۲۱۲، ۲۱۳، ۲۱۴، ۲۱۵، ۲۱۶، ۲۱۷، ۲۱۸، ۲۱۹، ۲۲۰، ۲۲۱، ۲۲۲، ۲۲۳، ۲۲۴، ۲۲۵، ۲۲۶، ۲۲۷، ۲۲۸، ۲۲۹، ۲۳۰، ۲۳۱، ۲۳۲، ۲۳۳، ۲۳۴، ۲۳۵، ۲۳۶، ۲۳۷، ۲۳۸، ۲۳۹، ۲۴۰، ۲۴۱، ۲۴۲، ۲۴۳، ۲۴۴، ۲۴۵، ۲۴۶، ۲۴۷، ۲۴۸، ۲۴۹، ۲۵۰، ۲۵۱، ۲۵۲، ۲۵۳، ۲۵۴، ۲۵۵، ۲۵۶، ۲۵۷، ۲۵۸، ۲۵۹، ۲۶۰، ۲۶۱، ۲۶۲، ۲۶۳، ۲۶۴، ۲۶۵، ۲۶۶، ۲۶۷، ۲۶۸، ۲۶۹، ۲۷۰، ۲۷۱، ۲۷۲، ۲۷۳، ۲۷۴، ۲۷۵، ۲۷۶، ۲۷۷، ۲۷۸، ۲۷۹، ۲۸۰، ۲۸۱، ۲۸۲، ۲۸۳، ۲۸۴، ۲۸۵، ۲۸۶، ۲۸۷، ۲۸۸، ۲۸۹، ۲۹۰، ۲۹۱، ۲۹۲، ۲۹۳، ۲۹۴، ۲۹۵، ۲۹۶، ۲۹۷، ۲۹۸، ۲۹۹، ۳۰۰، ۳۰۱، ۳۰۲، ۳۰۳، ۳۰۴، ۳۰۵، ۳۰۶، ۳۰۷، ۳۰۸، ۳۰۹، ۳۱۰، ۳۱۱، ۳۱۲، ۳۱۳، ۳۱۴، ۳۱۵، ۳۱۶، ۳۱۷، ۳۱۸، ۳۱۹، ۳۲۰، ۳۲۱، ۳۲۲، ۳۲۳، ۳۲۴، ۳۲۵، ۳۲۶، ۳۲۷، ۳۲۸، ۳۲۹، ۳۳۰، ۳۳۱، ۳۳۲، ۳۳۳، ۳۳۴، ۳۳۵، ۳۳۶، ۳۳۷، ۳۳۸، ۳۳۹، ۳۴۰، ۳۴۱، ۳۴۲، ۳۴۳، ۳۴۴، ۳۴۵، ۳۴۶، ۳۴۷، ۳۴۸، ۳۴۹، ۳۵۰، ۳۵۱، ۳۵۲، ۳۵۳، ۳۵۴، ۳۵۵، ۳۵۶، ۳۵۷، ۳۵۸، ۳۵۹، ۳۶۰، ۳۶۱، ۳۶۲، ۳۶۳، ۳۶۴، ۳۶۵، ۳۶۶، ۳۶۷، ۳۶۸، ۳۶۹، ۳۷۰، ۳۷۱، ۳۷۲، ۳۷۳، ۳۷۴، ۳۷۵، ۳۷۶، ۳۷۷، ۳۷۸، ۳۷۹، ۳۸۰، ۳۸۱، ۳۸۲، ۳۸۳، ۳۸۴، ۳۸۵، ۳۸۶، ۳۸۷، ۳۸۸، ۳۸۹، ۳۹۰، ۳۹۱، ۳۹۲، ۳۹۳، ۳۹۴، ۳۹۵، ۳۹۶، ۳۹۷، ۳۹۸، ۳۹۹، ۴۰۰، ۴۰۱، ۴۰۲، ۴۰۳، ۴۰۴، ۴۰۵، ۴۰۶، ۴۰۷، ۴۰۸، ۴۰۹، ۴۱۰، ۴۱۱، ۴۱۲، ۴۱۳، ۴۱۴، ۴۱۵، ۴۱۶، ۴۱۷، ۴۱۸، ۴۱۹، ۴۲۰، ۴۲۱، ۴۲۲، ۴۲۳، ۴۲۴، ۴۲۵، ۴۲۶، ۴۲۷، ۴۲۸، ۴۲۹، ۴۳۰، ۴۳۱، ۴۳۲، ۴۳۳، ۴۳۴، ۴۳۵، ۴۳۶، ۴۳۷، ۴۳۸، ۴۳۹، ۴۴۰، ۴۴۱، ۴۴۲، ۴۴۳، ۴۴۴، ۴۴۵، ۴۴۶، ۴۴۷، ۴۴۸، ۴۴۹، ۴۵۰، ۴۵۱، ۴۵۲، ۴۵۳، ۴۵۴، ۴۵۵، ۴۵۶، ۴۵۷، ۴۵۸، ۴۵۹، ۴۶۰، ۴۶۱، ۴۶۲، ۴۶۳، ۴۶۴، ۴۶۵، ۴۶۶، ۴۶۷، ۴۶۸، ۴۶۹، ۴۷۰، ۴۷۱، ۴۷۲، ۴۷۳، ۴۷۴، ۴۷۵، ۴۷۶، ۴۷۷، ۴۷۸، ۴۷۹، ۴۸۰، ۴۸۱، ۴۸۲، ۴۸۳، ۴۸۴، ۴۸۵، ۴۸۶، ۴۸۷، ۴۸۸، ۴۸۹، ۴۹۰، ۴۹۱، ۴۹۲، ۴۹۳، ۴۹۴، ۴۹۵، ۴۹۶، ۴۹۷، ۴۹۸، ۴۹۹، ۵۰۰، ۵۰۱، ۵۰۲، ۵۰۳، ۵۰۴، ۵۰۵، ۵۰۶، ۵۰۷، ۵۰۸، ۵۰۹، ۵۱۰، ۵۱۱، ۵۱۲، ۵۱۳، ۵۱۴، ۵۱۵، ۵۱۶، ۵۱۷، ۵۱۸، ۵۱۹، ۵۲۰، ۵۲۱، ۵۲۲، ۵۲۳، ۵۲۴، ۵۲۵، ۵۲۶، ۵۲۷، ۵۲۸، ۵۲۹، ۵۳۰، ۵۳۱، ۵۳۲، ۵۳۳، ۵۳۴، ۵۳۵، ۵۳۶، ۵۳۷، ۵۳۸، ۵۳۹، ۵۴۰، ۵۴۱، ۵۴۲، ۵۴۳، ۵۴۴، ۵۴۵، ۵۴۶، ۵۴۷، ۵۴۸، ۵۴۹، ۵۵۰، ۵۵۱، ۵۵۲، ۵۵۳، ۵۵۴، ۵۵۵، ۵۵۶، ۵۵۷، ۵۵۸، ۵۵۹، ۵۶۰، ۵۶۱، ۵۶۲، ۵۶۳، ۵۶۴، ۵۶۵، ۵۶۶، ۵۶۷، ۵۶۸، ۵۶۹، ۵۷۰، ۵۷۱، ۵۷۲، ۵۷۳، ۵۷۴، ۵۷۵، ۵۷۶، ۵۷۷، ۵۷۸، ۵۷۹، ۵۸۰، ۵۸۱، ۵۸۲، ۵۸۳، ۵۸۴، ۵۸۵، ۵۸۶، ۵۸۷، ۵۸۸، ۵۸۹، ۵۹۰، ۵۹۱، ۵۹۲، ۵۹۳، ۵۹۴، ۵۹۵، ۵۹۶، ۵۹۷، ۵۹۸، ۵۹۹، ۶۰۰، ۶۰۱، ۶۰۲، ۶۰۳، ۶۰۴، ۶۰۵، ۶۰۶، ۶۰۷، ۶۰۸، ۶۰۹، ۶۱۰، ۶۱۱، ۶۱۲، ۶۱۳، ۶۱۴، ۶۱۵، ۶۱۶، ۶۱۷، ۶۱۸، ۶۱۹، ۶۲۰، ۶۲۱، ۶۲۲، ۶۲۳، ۶۲۴، ۶۲۵، ۶۲۶، ۶۲۷، ۶۲۸، ۶۲۹، ۶۳۰، ۶۳۱، ۶۳۲، ۶۳۳، ۶۳۴، ۶۳۵، ۶۳۶، ۶۳۷، ۶۳۸، ۶۳۹، ۶۴۰، ۶۴۱، ۶۴۲، ۶۴۳، ۶۴۴، ۶۴۵، ۶۴۶، ۶۴۷، ۶۴۸، ۶۴۹، ۶۵۰، ۶۵۱، ۶۵۲، ۶۵۳، ۶۵۴، ۶۵۵، ۶۵۶، ۶۵۷، ۶۵۸، ۶۵۹، ۶۶۰، ۶۶۱، ۶۶۲، ۶۶۳، ۶۶۴، ۶۶۵، ۶۶۶، ۶۶۷، ۶۶۸، ۶۶۹، ۶۷۰، ۶۷۱، ۶۷۲، ۶۷۳، ۶۷۴، ۶۷۵، ۶۷۶، ۶۷۷، ۶۷۸، ۶۷۹، ۶۸۰، ۶۸۱، ۶۸۲، ۶۸۳، ۶۸۴، ۶۸۵، ۶۸۶، ۶۸۷، ۶۸۸، ۶۸۹، ۶۹۰، ۶۹۱، ۶۹۲، ۶۹۳، ۶۹۴، ۶۹۵، ۶۹۶، ۶۹۷، ۶۹۸، ۶۹۹، ۷۰۰، ۷۰۱، ۷۰۲، ۷۰۳، ۷۰۴، ۷۰۵، ۷۰۶، ۷۰۷، ۷۰۸، ۷۰۹، ۷۱۰، ۷۱۱، ۷۱۲، ۷۱۳، ۷۱۴، ۷۱۵، ۷۱۶، ۷۱۷، ۷۱۸، ۷۱۹، ۷۲۰، ۷۲۱، ۷۲۲، ۷۲۳، ۷۲۴، ۷۲۵، ۷۲۶، ۷۲۷، ۷۲۸، ۷۲۹، ۷۳۰، ۷۳۱، ۷۳۲، ۷۳۳، ۷۳۴، ۷۳۵، ۷۳۶، ۷۳۷، ۷۳۸، ۷۳۹، ۷۴۰، ۷۴۱، ۷۴۲، ۷۴۳، ۷۴۴، ۷۴۵، ۷۴۶، ۷۴۷، ۷۴۸، ۷۴۹، ۷۵۰، ۷۵۱، ۷۵۲، ۷۵۳، ۷۵۴، ۷۵۵، ۷۵۶، ۷۵۷، ۷۵۸، ۷۵۹، ۷۶۰، ۷۶۱، ۷۶۲، ۷۶۳، ۷۶۴، ۷۶۵، ۷۶۶، ۷۶۷، ۷۶۸، ۷۶۹، ۷۷۰، ۷۷۱، ۷۷۲، ۷۷۳، ۷۷۴، ۷۷۵، ۷۷۶، ۷۷۷، ۷۷۸، ۷۷۹، ۷۸۰، ۷۸۱، ۷۸۲، ۷۸۳، ۷۸۴، ۷۸۵، ۷۸۶، ۷۸۷، ۷۸۸، ۷۸۹، ۷۹۰، ۷۹۱، ۷۹۲، ۷۹۳، ۷۹۴، ۷۹۵، ۷۹۶، ۷۹۷، ۷۹۸، ۷۹۹، ۸۰۰، ۸۰۱، ۸۰۲، ۸۰۳، ۸۰۴، ۸۰۵، ۸۰۶، ۸۰۷، ۸۰۸، ۸۰۹، ۸۱۰، ۸۱۱، ۸۱۲، ۸۱۳، ۸۱۴، ۸۱۵، ۸۱۶، ۸۱۷، ۸۱۸، ۸۱۹، ۸۲۰، ۸۲۱، ۸۲۲، ۸۲۳، ۸۲۴، ۸۲۵، ۸۲۶، ۸۲۷، ۸۲۸، ۸۲۹، ۸۳۰، ۸۳۱، ۸۳۲، ۸۳۳، ۸۳۴، ۸۳۵، ۸۳۶، ۸۳۷، ۸۳۸، ۸۳۹، ۸۴۰، ۸۴۱، ۸۴۲، ۸۴۳، ۸۴۴، ۸۴۵، ۸۴۶، ۸۴۷، ۸۴۸، ۸۴۹، ۸۵۰، ۸۵۱، ۸۵۲، ۸۵۳، ۸۵۴، ۸۵۵، ۸۵۶، ۸۵۷، ۸۵۸، ۸۵۹، ۸۶۰، ۸۶۱، ۸۶۲، ۸۶۳، ۸۶۴، ۸۶۵، ۸۶۶، ۸۶۷، ۸۶۸، ۸۶۹، ۸۷۰، ۸۷۱، ۸۷۲، ۸۷۳، ۸۷۴، ۸۷۵، ۸۷۶، ۸۷۷، ۸۷۸، ۸۷۹، ۸۸۰، ۸۸۱، ۸۸۲، ۸۸۳، ۸۸۴، ۸۸۵، ۸۸۶، ۸۸۷، ۸۸۸، ۸۸۹، ۸۹۰، ۸۹۱، ۸۹۲، ۸۹۳، ۸۹۴، ۸۹۵، ۸۹۶، ۸۹۷، ۸۹۸، ۸۹۹، ۹۰۰، ۹۰۱، ۹۰۲، ۹۰۳، ۹۰۴، ۹۰۵، ۹۰۶، ۹۰۷، ۹۰۸، ۹۰۹، ۹۱۰، ۹۱۱، ۹۱۲، ۹۱۳، ۹۱۴، ۹۱۵، ۹۱۶، ۹۱۷، ۹۱۸، ۹۱۹، ۹۲۰، ۹۲۱، ۹۲۲، ۹۲۳، ۹۲۴، ۹۲۵، ۹۲۶، ۹۲۷، ۹۲۸، ۹۲۹، ۹۳۰، ۹۳۱، ۹۳۲، ۹۳۳، ۹۳۴، ۹۳۵، ۹۳۶، ۹۳۷، ۹۳۸، ۹۳۹، ۹۴۰، ۹۴۱، ۹۴۲، ۹۴۳، ۹۴۴، ۹۴۵، ۹۴۶، ۹۴۷، ۹۴۸، ۹۴۹، ۹۵۰، ۹۵۱، ۹۵۲، ۹۵۳، ۹۵۴، ۹۵۵، ۹۵۶، ۹۵۷، ۹۵۸، ۹۵۹، ۹۶۰، ۹۶۱، ۹۶۲، ۹۶۳، ۹۶۴، ۹۶۵، ۹۶۶، ۹۶۷، ۹۶۸، ۹۶۹، ۹۷۰، ۹۷۱، ۹۷۲، ۹۷۳، ۹۷۴، ۹۷۵، ۹۷۶، ۹۷۷، ۹۷۸، ۹۷۹، ۹۸۰، ۹۸۱، ۹۸۲، ۹۸۳، ۹۸۴، ۹۸۵، ۹۸۶، ۹۸۷، ۹۸۸، ۹۸۹، ۹۹۰، ۹۹۱، ۹۹۲، ۹۹۳، ۹۹۴، ۹۹۵، ۹۹۶، ۹۹۷، ۹۹۸، ۹۹۹، ۱۰۰۰، ۱۰۰۱، ۱۰۰۲، ۱۰۰۳، ۱۰۰۴، ۱۰۰۵، ۱۰۰۶، ۱۰۰۷، ۱۰۰۸، ۱۰۰۹، ۱۰۱۰، ۱۰۱۱، ۱۰۱۲، ۱۰۱۳، ۱۰۱۴، ۱۰۱۵، ۱۰۱۶، ۱۰۱۷، ۱۰۱۸، ۱۰۱۹، ۱۰۲۰، ۱۰۲۱، ۱۰۲۲، ۱۰۲۳، ۱۰۲۴، ۱۰۲۵، ۱۰۲۶، ۱۰۲۷، ۱۰۲۸، ۱۰۲۹، ۱۰۳۰، ۱۰۳۱، ۱۰۳۲، ۱۰۳۳، ۱۰۳۴، ۱۰۳۵، ۱۰۳۶، ۱۰۳۷، ۱۰۳۸، ۱۰۳۹، ۱۰۴۰، ۱۰۴۱، ۱۰۴۲، ۱۰۴۳، ۱۰۴۴، ۱۰۴۵، ۱۰۴۶، ۱۰۴۷، ۱۰۴۸، ۱۰۴۹، ۱۰۵۰، ۱۰۵۱، ۱۰۵۲، ۱۰۵۳، ۱۰۵۴، ۱۰۵۵، ۱۰۵۶، ۱۰۵۷، ۱۰۵۸، ۱۰۵۹، ۱۰۶۰، ۱۰۶۱، ۱۰۶۲، ۱۰۶۳، ۱۰۶۴، ۱۰۶۵، ۱۰۶۶، ۱۰۶۷، ۱۰۶۸، ۱۰۶۹، ۱۰۷۰، ۱۰۷۱، ۱۰۷۲، ۱۰۷۳، ۱۰۷۴، ۱۰۷۵، ۱۰۷۶، ۱۰۷۷، ۱۰۷۸، ۱۰۷۹، ۱۰۸۰، ۱۰۸۱، ۱۰۸۲، ۱۰۸۳، ۱۰۸۴، ۱۰۸۵، ۱۰۸۶، ۱۰۸۷، ۱۰۸۸، ۱۰۸۹، ۱۰۹۰، ۱۰۹۱، ۱۰۹۲، ۱۰۹۳، ۱۰۹۴، ۱۰۹۵، ۱۰۹۶، ۱۰۹۷، ۱۰۹۸، ۱۰۹۹، ۱۱۰۰، ۱۱۰۱، ۱۱۰۲، ۱۱۰۳، ۱۱۰۴، ۱۱۰۵، ۱۱۰۶، ۱۱۰۷، ۱۱۰۸، ۱۱۰۹، ۱۱۱۰، ۱۱۱۱، ۱۱۱۲، ۱۱۱۳، ۱۱۱۴، ۱۱۱۵، ۱۱۱۶، ۱۱۱۷، ۱۱۱۸، ۱۱۱۹، ۱۱۲۰، ۱۱۲۱، ۱۱۲۲، ۱۱۲۳، ۱۱۲۴، ۱۱۲۵، ۱۱۲۶، ۱۱۲۷، ۱۱۲۸، ۱۱۲۹، ۱۱۳۰، ۱۱۳۱، ۱۱۳۲، ۱۱۳۳، ۱۱۳۴، ۱۱۳۵، ۱۱۳۶، ۱۱۳۷، ۱۱۳۸، ۱۱۳۹، ۱۱۴۰، ۱۱۴۱، ۱۱۴۲، ۱۱۴۳، ۱۱۴۴، ۱۱۴۵، ۱۱۴۶، ۱۱۴۷، ۱۱۴۸، ۱۱۴۹، ۱۱۵۰، ۱۱۵۱، ۱۱۵۲، ۱۱۵۳، ۱۱۵۴، ۱۱۵۵، ۱۱۵۶، ۱۱۵۷، ۱۱۵۸، ۱۱۵۹، ۱۱۶۰، ۱۱۶۱، ۱۱۶۲، ۱۱۶۳، ۱۱۶۴، ۱۱۶۵، ۱۱۶۶، ۱۱۶۷، ۱۱۶۸، ۱۱۶۹، ۱۱۷۰، ۱۱۷۱، ۱۱۷۲، ۱۱۷۳، ۱۱۷۴، ۱۱۷۵، ۱۱۷۶، ۱۱۷۷، ۱۱۷۸، ۱۱۷۹، ۱۱۸۰، ۱۱۸۱، ۱۱۸۲، ۱۱۸۳، ۱۱۸۴، ۱۱۸۵، ۱۱۸۶، ۱۱۸۷، ۱۱۸۸، ۱۱۸۹، ۱۱۹۰، ۱۱۹۱، ۱۱۹۲، ۱۱۹۳، ۱۱۹۴، ۱۱۹۵، ۱۱۹۶، ۱۱۹۷، ۱۱۹۸، ۱۱۹۹، ۱۲۰۰، ۱۲۰۱، ۱۲۰۲، ۱۲۰۳، ۱۲۰۴، ۱۲۰۵، ۱۲۰۶، ۱۲۰۷، ۱۲۰۸، ۱۲۰۹، ۱۲۱۰، ۱۲۱۱، ۱۲۱۲، ۱۲۱۳، ۱۲۱۴، ۱۲۱۵، ۱۲۱۶، ۱۲۱۷، ۱۲۱۸، ۱۲۱۹، ۱۲۲۰، ۱۲۲۱، ۱۲۲۲، ۱۲۲۳، ۱۲۲۴، ۱۲۲۵، ۱۲۲۶، ۱۲۲۷، ۱۲۲۸، ۱۲۲۹، ۱۲۳۰، ۱۲۳۱، ۱۲۳۲، ۱۲۳۳، ۱۲۳۴، ۱۲۳۵، ۱۲۳۶، ۱۲۳۷، ۱۲۳۸، ۱۲۳۹، ۱۲۴۰، ۱۲۴۱، ۱۲۴۲، ۱۲۴۳، ۱۲۴۴، ۱۲۴۵، ۱۲۴۶، ۱۲۴۷، ۱۲۴۸، ۱۲۴۹، ۱۲۵۰، ۱۲۵۱، ۱۲۵۲، ۱۲۵۳، ۱۲۵۴، ۱۲۵۵، ۱۲۵۶، ۱۲۵۷، ۱۲۵۸، ۱۲۵۹، ۱۲۶۰، ۱۲۶۱، ۱۲۶۲، ۱۲۶۳، ۱۲۶۴، ۱۲۶۵، ۱۲۶۶، ۱۲۶۷، ۱۲۶۸، ۱۲۶۹، ۱۲۷۰، ۱۲۷۱، ۱۲۷۲، ۱۲۷۳، ۱۲۷۴، ۱۲۷۵، ۱۲۷۶، ۱۲۷۷، ۱۲۷۸، ۱۲۷۹، ۱۲۸۰، ۱۲۸۱، ۱۲۸۲، ۱۲۸۳، ۱۲۸۴، ۱۲۸۵، ۱۲۸۶، ۱۲۸۷، ۱۲۸۸، ۱۲۸۹، ۱۲۹۰، ۱۲۹۱، ۱۲۹۲، ۱۲۹۳، ۱۲۹۴، ۱۲۹۵، ۱۲۹۶، ۱۲۹۷، ۱۲۹۸، ۱۲۹۹، ۱۳۰۰، ۱۳۰۱، ۱۳۰۲، ۱۳۰۳، ۱۳۰۴، ۱۳۰۵، ۱۳۰۶، ۱۳۰۷، ۱۳۰۸، ۱۳۰۹، ۱۳۱۰، ۱۳۱۱، ۱۳۱۲، ۱۳۱۳، ۱۳۱۴، ۱۳۱۵، ۱۳۱۶، ۱۳۱۷، ۱۳۱۸، ۱۳۱۹، ۱۳۲۰، ۱۳۲۱، ۱۳۲۲، ۱۳۲۳، ۱۳۲۴، ۱۳۲۵، ۱۳۲۶، ۱۳۲۷، ۱۳۲۸، ۱۳۲۹، ۱۳۳۰، ۱۳۳۱، ۱۳۳۲، ۱۳۳۳، ۱۳۳۴، ۱۳۳۵، ۱۳۳۶، ۱۳۳۷، ۱۳۳۸، ۱۳۳۹، ۱۳۴۰، ۱۳۴۱، ۱۳۴۲، ۱۳۴۳، ۱۳۴۴، ۱۳۴۵، ۱۳۴۶، ۱۳۴۷، ۱۳۴۸، ۱۳۴۹، ۱۳۵۰، ۱۳۵۱، ۱۳۵۲، ۱۳۵۳، ۱۳۵۴، ۱۳۵۵، ۱۳۵۶، ۱۳۵۷، ۱۳۵۸، ۱۳۵۹، ۱۳۶۰، ۱۳۶۱، ۱۳۶۲، ۱۳۶۳، ۱۳۶۴، ۱۳۶۵، ۱۳۶۶، ۱۳۶۷، ۱۳۶۸، ۱۳۶۹، ۱۳۷۰، ۱۳۷۱، ۱۳۷۲، ۱۳۷۳، ۱۳۷۴، ۱۳۷۵، ۱۳۷۶، ۱۳۷۷، ۱۳۷۸، ۱۳۷۹، ۱۳۸۰، ۱۳۸۱، ۱۳۸۲، ۱۳۸۳، ۱۳۸۴، ۱۳۸۵، ۱۳۸۶، ۱۳۸۷، ۱۳۸۸، ۱۳۸۹، ۱۳۹۰، ۱۳۹۱، ۱۳۹۲، ۱۳۹۳، ۱۳۹۴، ۱۳۹۵، ۱۳۹۶، ۱۳۹۷، ۱۳۹۸، ۱۳۹۹، ۱۴۰۰، ۱۴۰۱، ۱۴۰۲، ۱۴۰۳، ۱۴۰۴، ۱۴۰۵، ۱۴۰۶، ۱۴۰۷، ۱۴۰۸، ۱۴۰۹، ۱۴۱۰، ۱۴۱۱، ۱۴۱۲، ۱۴۱۳، ۱۴۱۴، ۱۴۱۵، ۱۴۱۶، ۱۴۱۷، ۱۴۱۸، ۱۴۱۹، ۱۴۲۰، ۱۴۲۱، ۱۴۲۲، ۱۴۲۳، ۱۴۲۴، ۱۴۲۵، ۱۴۲۶، ۱۴۲۷، ۱۴۲۸، ۱۴۲۹، ۱۴۳۰، ۱۴۳۱، ۱۴۳۲، ۱۴۳۳، ۱۴۳۴، ۱۴۳۵، ۱۴۳۶، ۱۴۳۷، ۱۴۳۸، ۱۴۳۹، ۱۴۴۰، ۱۴۴۱، ۱۴۴۲، ۱۴۴۳، ۱۴۴۴، ۱۴۴۵، ۱۴۴۶، ۱۴۴۷، ۱۴۴۸، ۱۴۴۹، ۱۴۵۰، ۱۴۵۱، ۱۴۵۲، ۱۴۵۳، ۱۴۵۴، ۱۴

مجھوں میں بھی درست ہوگا۔ یونکہ اس میں جسامت رات کا جب نہیں ہے، اور اسی قسم سے حنا بلہ کے نزدیک اس میں پرمساخت کا صحیح ہونا بھی ہے، جس دین کا علم مشکل ہو تا کہ مال کے فنیات کا سد باب ہو سکے (۱)۔

۱۱۔ شافعی کے حدیث قول کے مطابق جو حنبلیہ کی بھی ایک روایت ہے مجہول ہے کہ صحیح نہیں ہے (۲)۔ بلکہ یہ اس چیز کی تعلیم ہے جو مذمہ میں تھی، لہذا اس مقصد کے لئے اس کا علم ضروری ہے۔
عدم صحت کا قول اپنانے کی صورت میں شافعیہ اور حنبلیہ کے یہاں ”مجہول پُھنس“، ”مجہول القدر“ اور ”مجہول الصحتہ“ کے درمیان کوئی فرق نہیں ہے۔

شافعیہ ”ہرمین الجول“ سے دہسوتوں کو مستثنی کرتے ہیں:

دل: دہت کے انتوں سے اہ اہ، ان انتوں سے اہ اہ ان کی صفت میں جہالت کے باوجود درست ہے، کیونکہ لوگ ان انتوں کو جہالت کرنے والے کے ذمہ ثابت کرنے میں چشم پوشی کرتے ہیں۔
 اور یہی معنہ ارش (جان سے کم نقصان کے تاوان) اور حکومت (رقم یا جسمانی نقصان وغیرہ کا حاکم کی طرف سے جرمانہ) کا ہے، ان دونوں سے بھی ان کی صفت میں جہالت کے باوجود اہ امتیج ہے۔

دوم: تنی مقدار (مقاطعیں) نوکر کرے جس کے متعلق یقین ہو کہ اس کا حق اس سے کم ہے۔

نہ انوں صورتوں کے ساتھ ساتھ اس کو بھی شامل کر لیا ہے کہ اس سے منہ پڑے ہو (قرعہ) اور پر اس کی بیوں ایسی حالت

() البدیع ۵/ ۴۲، ۴۳، البدوتی ص ۱۱۸ شرح خشی الاولات ۲۶۳،
کشف القناع ص ۹۶ ص ۱۲ ص ۱۰۲، الفتاویٰ ابن رجب ص ۲۳۲، انشی
۹۸/۲۳

(۲) اقبیولی ۳۶۴ نمبر لکھ ج ۳۰۵۲۸ شرح لروض ۳۳۹/۲۔
یہ کتاب جس کے ساتھ مراجع۔

کے بعد اس کو پری نیا تو یہ بھی جہالت کے باوجود درست ہے، یہ نکتہ یہ حقیقت ہے۔

ان طرح معمولی جہالت جس کی معرفت محسوس ہوٹا فعیہ کے
ایک مقام میں اثر انداز نہیں ہوتی جیسے ترک میں پے مورث کی
طرف سے ملنے والے اپنے حصے سے اور اگرچہ ترک کی مقدار تو
اسے معلوم ہو لیکن اپنے حصے کی مقدار سے بڑھاؤ کف ہو۔

اُردو ارٹ نے اپنے مورث کی اس وصیت کو جو تہائی سے زائد ہو منظور کر لیا، اور مجھے کہا کہ میں نے یہ سمجھ کر منظور کر لی تھی کہ مال تقوڑ ہے اور تہائی کم ہے، اور اب ظاہر ہو ہے کہ ماں زیادہ ہے تو اس کا توں بھین کے ساتھ قبول کر لیا جائے گا، اور اس کے خیال میں جو زندہ ہو اس کی واپسی کا اس کو حق ہوگا، بشرطیکہ مال ایسا نمایاں نہ ہو جو اجازت دینے والے سے مخفی نہ رہ سکے، یا اس کے علم اور عقد اور پر ثبوت موجود ہو، یہ مجموعی طور پر ہے (۱)۔

۶۲- حج میں میوب سے اہر اور کاکلم حنفیہ اور مالکیہ کے نزدیک وہی ہے جو دین میں مرد و عورت کا کلم ہے، لیکن اسی کے ساتھ بعد میں نظام ہونے والے اور پہلے سے موجود کے درمیان تفصیل ہے، لہذا یہ کہ نزدیکی اس مسئلہ میں مشابہ ترین قول اہر کا صحیح نہ ہونا ہے، مرد و عورت کے لیے یہ ہے کہ اس میں اہر اور عورت کا کلم ہے، اور ثانیہ کے یہاں اس مسئلہ میں، بطریقہ میں: ان میں سے ایک طریقہ یہ ہے کہ مسئلہ میں میں قول میں: ایک قول ہے: عیب سے مرد و عورت کا صحیح ہونا، مرد و عورت کا صحیح نہ ہونا، و تیسرے یہ ہے کہ صرف ایک عیب سے مرد و عورت کا اور مرد و عورت کا باطنی عیب ہے جس کو بوجہ میں جانتا، امام شافعی فرماتے ہیں: یہ نیک جان و مرد و عورت کے لیے، لہذا اس سے مراد عیب ہی ہے، یا ظاہری عیب سے پاک ہوتے ہیں، اس سے

(۱) قسیمی راولت ۱۹۳۳ء، ایوب ۱۹۵۷ء

ضرورت ہے کہ ان میں موجود باطنی عیب سے مبرا ہو (۱)۔

یہ ان (حقوق) کی مثالیں ہیں جو محل کی کسی شرط کے فقدان یا بذات خود تقاضا کسی شرط کے نہ ہونے کی وجہ سے تقاضا کو قبول نہیں کرتے بعض مشق علیہ ہیں بعض میں اختلاف ہے۔

۶۳۔ اور بھی بہت سارے حقوق ہیں جو مختلف اسباب کی بنا پر نقاط کو قبول نہیں کرتے۔ فرقہ کے مختلف مسائل میں ان حقوق کے پھیلے ہونے کی وجہ سے ان کا احاطہ کرنا بہت مشکل ہے، اس کی ایک مثال شوہر کا استثناء کا حق ہے (۲)، اور کچھ حقوق ہیں جو مافیہ کے یہاں ایک قاعدہ کی روشنی میں ساتھ نہیں ہوتے۔ قاعدہ یہ ہے کہ حقوق کی صفات کو لگ سے ساتھ نہیں کیا جاسکتا۔ جیسے اجل (طے شدہ مدت) اور (سامان کی) عہد کی وجہ سے مافیہ کے یہاں ان دونوں کا نقاط جاز ہے اور یہ دونوں "التابع تابع" کے قاعدہ سے مستثنیٰ ہیں (۳)۔

اسی طرح مصیبت کے بہانے کہ شرعاً مفقود لارم میں ہے تو شرط بھی لازم ہوگی، اور باقاعدگی اسقاط ہوگی، اس لئے اگر رب السلام ہے کہ میں نے مقررہ جگہ یا مقررہ ہستی میں حوالگی کے اپنے حق کو ساقط کیا تو ساقط نہیں ہوگا، اور جیسے کوئی وقف کی آمدنی کا ہونا و حق جو اس کے لئے مشروط تھا کسی موقوفہ پر بغیر ساقط نہ رہے، کیونکہ اس کے لئے حق کا مشروط ہونا وقف کے ذریعہ میں طرح لارم ہے (۳)۔

ن کے علاوہ بہت سی مثالیں ہیں جن کو ان کے مقامات پر دیکھا جا سکتا ہے۔

(۱) انجمن است ۳۹۵، المربع ۵۷۷۷، الجبلية ۳۸۴۱، النخعي ۳۹۲۱، ۱۹۶۱،
التقويم ۳۳۳، فتح النخل ۱۱۱۱

٢٠) مسکوئی القواعد ٢/ ٥٣۔

(۳) اسکودری القو عدد ۵/۳ ۵۶۶۵ شاه لاہن حکیم برص ۲۶۶۱۴۰۔

۴ لاشہ لائیں۔ ہم رکھیں گے۔

۱۔ نقاط میں بحر کی:

۶۳۔ یہ معلوم ہے کہ اسقاط کی محل پر، رد ہوتا ہے، اور تخریج کے حکم کے یان میں محل ہی بیا، ہے اس سے ر محل کچھ حصے کو چھوڑ کر، ہرے حصے میں اسقاط کو قبول کرنا ہے تو کہہ جاتا ہے کہ اسقاط میں تخریج ہوتی ہے۔ اور ر محل میں اس کا امکا نہیں ہے۔ اس کے بعض میں اسقاط ثابت ہو بلکہ کل میں ہوگا تو کہہ جاتا ہے کہ اسقاط میں تخریج نہیں ہوتی۔

حسد کے یہاں اس سلسلے میں جیسا کہ ابن قیم وراثی شارح
الجلد نے فرمایا ہے، ایک قاعدہ ہے: "جس چیز میں حرجی ہوئی
ہے اس کے بعض کا ترکل کے ذریعہ طرح ہے، چنانچہ ترکوئی نصف
طلاق، تو ایک ممل طلاق پڑے گی، ورنہ بیوی کے نصف حصہ کو
طلاق دے تو بیوی طلاق شدہ ہو جائے گی، اور اسی میں سے قصاص کو
معاف کرنا بھی ہے، اگر کامل کے ایک تہ کو معاف کر دے تو معافی
اس کے ظل کی ہوگی، اسی طرح ترک کچھ دیا، معاف کریں تو سار
قصاص ساتھ ہو جائے گا، اور باقی کا حصہ ماں کی مثل اختیار کر لے گا،
اس قاعدے سے امام ابوحنیفہ کے رد ایک حلق خارج ہے، ان کے
نزدیک اگر اپنے عمام کے کچھ حصے کو ترک کرے گا تو پورا عمام آزاد
نہیں ہوگا، اور صاحبین کے رد ایک اس میں تجویز نہیں ہوگی (۱)،
یونکہ نبی ﷺ کا ارشاد ہے: "من اعتق شوكا له في
مملوك فعليه عتقه كله" (۲) (جس نے مشترک غلام میں
اپنے حصہ کو آزاد کیا اس کے لیے پورا غلام کی آزادی عائد ہوں)،
شارح مجلد نے اس قاعدے کے تحت کفار بالانفس، شفعہ، باپ کا بھی

(۱) الشاہ ابوالحسن محمد بن علی، البراءت ۷/۲۳۵، ۲۳۶، ۲۳۷

(۲) حدیث: "مَنْ أَحْبَبَ شَوْكَاهُ فِي مَذْجِ لَحْيِهِ عَقِبَهُ" (جو شخص اپنے دوست کی پس منہ کے چھوڑنے سے منع کرے، وہ اس کا پیچھے رہ جائے گا۔)

نہیں رہتی سوے اس کے نہ کوئی نیا سبب پایا جائے جس کے نتیجے میں وہ خود تو نہیں الٹے اس کا مثل غلبہ پزیر ہوتا ہے، چنانچہ سبب وہاں (قرض خواہ) قرض و رکوبہ کی زد سے تو دین ساتھ ہو جائے گا، ورنہ سوے اس کے نہ کوئی نیا سبب پایا جائے کوئی بتایا نہیں رہے گا، ورنہ اسی طرح قصاص کو رخصت کر دیا جائے گا ساتھ ہو جائے گا اور قاتل کی جاب فکج جائے گا سبب تک وہ دہریہ جہالت نہ رہے اس کا خوب مبالغہ نہ ہوگا وغیرہ وغیرہ اور اسی طرح جو شخص شفعہ میں یا حق ساتھ کرے ورنہ چرگھر اس کے مالک کے پاس خیار راجعت یا مشقہ کی کے سے خیار شرط کے نتیجے میں وہیں آئے تو اس کو شفعہ کی بنیاد پر لینے کا حق نہیں ہے، اس لئے کہ حق شفعہ ختم ہو چکا ہے، لہذا نئے سبب کے بغیر وہ نہیں لوٹے گا (۱)۔

اور سقاط اس پر ہوتا ہے جو با فعل موجود ہو، جس پر حق بن چکا ہو، اور جو ساتھ ہوے کے بعد میں لوٹتا ہے۔

میں جو حق تھوڑا تھوڑا رہا ہو، جیسے جیسے اسباب پیدا ہوتے ہوں وہ جہالت میں آتا ہو اس پر سقاطہ اور نہیں ہوتا، کیونکہ سقاطہ حال پر اثر نہ کرتا ہے نہ مستقبل پر، اور اس کی ایک مثال خیال کیا گیا میں یہ کہانی ہے کہ: کسی سے قادم شریہ اور قبضے سے پہلے وہ بھاگ گیا، ورنہ مشقہ کی سے نفع قطع نہ رہے پر اپنی رضامندی بتائی، مین پھر بعد میں اس کی رائے پر ہی تو اس کو فسخ کا موقع دیا جائے گا، کیونکہ قبضہ پر اس کا حق سارے اوقات میں ہے، جب کہ سقاطہ حال میں موثر ہوتا ہے، ان میں نہیں جن کا حق جہالت میں رہا ہو (۲)۔

اس کا بدیہ سے کہا کہ: اگر بیوی اپنی باری کو اپنے سوتن کے لئے ساتھ کر دے تو اس کو وہیں لینے کا حق ہے، کیونکہ اس کے اس کو ساتھ

(۱) شرح المجلد ساداتی ۱۸ و ۱۹، ۵۱، ۵۲، ۵۳، ۵۴، ۵۵، ۵۶، ۵۷، ۵۸، ۵۹، ۶۰، ۶۱، ۶۲، ۶۳، ۶۴، ۶۵، ۶۶، ۶۷، ۶۸، ۶۹، ۷۰، ۷۱، ۷۲، ۷۳، ۷۴، ۷۵، ۷۶، ۷۷، ۷۸، ۷۹، ۸۰، ۸۱، ۸۲، ۸۳، ۸۴، ۸۵، ۸۶، ۸۷، ۸۸، ۸۹، ۹۰، ۹۱، ۹۲، ۹۳، ۹۴، ۹۵، ۹۶، ۹۷، ۹۸، ۹۹، ۱۰۰، ۱۰۱، ۱۰۲، ۱۰۳، ۱۰۴، ۱۰۵، ۱۰۶، ۱۰۷، ۱۰۸، ۱۰۹، ۱۱۰، ۱۱۱، ۱۱۲، ۱۱۳، ۱۱۴، ۱۱۵، ۱۱۶، ۱۱۷، ۱۱۸، ۱۱۹، ۱۲۰، ۱۲۱، ۱۲۲، ۱۲۳، ۱۲۴، ۱۲۵، ۱۲۶، ۱۲۷، ۱۲۸، ۱۲۹، ۱۳۰، ۱۳۱، ۱۳۲، ۱۳۳، ۱۳۴، ۱۳۵، ۱۳۶، ۱۳۷، ۱۳۸، ۱۳۹، ۱۴۰، ۱۴۱، ۱۴۲، ۱۴۳، ۱۴۴، ۱۴۵، ۱۴۶، ۱۴۷، ۱۴۸، ۱۴۹، ۱۵۰، ۱۵۱، ۱۵۲، ۱۵۳، ۱۵۴، ۱۵۵، ۱۵۶، ۱۵۷، ۱۵۸، ۱۵۹، ۱۶۰، ۱۶۱، ۱۶۲، ۱۶۳، ۱۶۴، ۱۶۵، ۱۶۶، ۱۶۷، ۱۶۸، ۱۶۹، ۱۷۰، ۱۷۱، ۱۷۲، ۱۷۳، ۱۷۴، ۱۷۵، ۱۷۶، ۱۷۷، ۱۷۸، ۱۷۹، ۱۸۰، ۱۸۱، ۱۸۲، ۱۸۳، ۱۸۴، ۱۸۵، ۱۸۶، ۱۸۷، ۱۸۸، ۱۸۹، ۱۹۰، ۱۹۱، ۱۹۲، ۱۹۳، ۱۹۴، ۱۹۵، ۱۹۶، ۱۹۷، ۱۹۸، ۱۹۹، ۲۰۰، ۲۰۱، ۲۰۲، ۲۰۳، ۲۰۴، ۲۰۵، ۲۰۶، ۲۰۷، ۲۰۸، ۲۰۹، ۲۱۰، ۲۱۱، ۲۱۲، ۲۱۳، ۲۱۴، ۲۱۵، ۲۱۶، ۲۱۷، ۲۱۸، ۲۱۹، ۲۲۰، ۲۲۱، ۲۲۲، ۲۲۳، ۲۲۴، ۲۲۵، ۲۲۶، ۲۲۷، ۲۲۸، ۲۲۹، ۲۳۰، ۲۳۱، ۲۳۲، ۲۳۳، ۲۳۴، ۲۳۵، ۲۳۶، ۲۳۷، ۲۳۸، ۲۳۹، ۲۴۰، ۲۴۱، ۲۴۲، ۲۴۳، ۲۴۴، ۲۴۵، ۲۴۶، ۲۴۷، ۲۴۸، ۲۴۹، ۲۵۰، ۲۵۱، ۲۵۲، ۲۵۳، ۲۵۴، ۲۵۵، ۲۵۶، ۲۵۷، ۲۵۸، ۲۵۹، ۲۶۰، ۲۶۱، ۲۶۲، ۲۶۳، ۲۶۴، ۲۶۵، ۲۶۶، ۲۶۷، ۲۶۸، ۲۶۹، ۲۷۰، ۲۷۱، ۲۷۲، ۲۷۳، ۲۷۴، ۲۷۵، ۲۷۶، ۲۷۷، ۲۷۸، ۲۷۹، ۲۸۰، ۲۸۱، ۲۸۲، ۲۸۳، ۲۸۴، ۲۸۵، ۲۸۶، ۲۸۷، ۲۸۸، ۲۸۹، ۲۹۰، ۲۹۱، ۲۹۲، ۲۹۳، ۲۹۴، ۲۹۵، ۲۹۶، ۲۹۷، ۲۹۸، ۲۹۹، ۳۰۰، ۳۰۱، ۳۰۲، ۳۰۳، ۳۰۴، ۳۰۵، ۳۰۶، ۳۰۷، ۳۰۸، ۳۰۹، ۳۱۰، ۳۱۱، ۳۱۲، ۳۱۳، ۳۱۴، ۳۱۵، ۳۱۶، ۳۱۷، ۳۱۸، ۳۱۹، ۳۲۰، ۳۲۱، ۳۲۲، ۳۲۳، ۳۲۴، ۳۲۵، ۳۲۶، ۳۲۷، ۳۲۸، ۳۲۹، ۳۳۰، ۳۳۱، ۳۳۲، ۳۳۳، ۳۳۴، ۳۳۵، ۳۳۶، ۳۳۷، ۳۳۸، ۳۳۹، ۳۴۰، ۳۴۱، ۳۴۲، ۳۴۳، ۳۴۴، ۳۴۵، ۳۴۶، ۳۴۷، ۳۴۸، ۳۴۹، ۳۵۰، ۳۵۱، ۳۵۲، ۳۵۳، ۳۵۴، ۳۵۵، ۳۵۶، ۳۵۷، ۳۵۸، ۳۵۹، ۳۶۰، ۳۶۱، ۳۶۲، ۳۶۳، ۳۶۴، ۳۶۵، ۳۶۶، ۳۶۷، ۳۶۸، ۳۶۹، ۳۷۰، ۳۷۱، ۳۷۲، ۳۷۳، ۳۷۴، ۳۷۵، ۳۷۶، ۳۷۷، ۳۷۸، ۳۷۹، ۳۸۰، ۳۸۱، ۳۸۲، ۳۸۳، ۳۸۴، ۳۸۵، ۳۸۶، ۳۸۷، ۳۸۸، ۳۸۹، ۳۹۰، ۳۹۱، ۳۹۲، ۳۹۳، ۳۹۴، ۳۹۵، ۳۹۶، ۳۹۷، ۳۹۸، ۳۹۹، ۴۰۰، ۴۰۱، ۴۰۲، ۴۰۳، ۴۰۴، ۴۰۵، ۴۰۶، ۴۰۷، ۴۰۸، ۴۰۹، ۴۱۰، ۴۱۱، ۴۱۲، ۴۱۳، ۴۱۴، ۴۱۵، ۴۱۶، ۴۱۷، ۴۱۸، ۴۱۹، ۴۲۰، ۴۲۱، ۴۲۲، ۴۲۳، ۴۲۴، ۴۲۵، ۴۲۶، ۴۲۷، ۴۲۸، ۴۲۹، ۴۳۰، ۴۳۱، ۴۳۲، ۴۳۳، ۴۳۴، ۴۳۵، ۴۳۶، ۴۳۷، ۴۳۸، ۴۳۹، ۴۴۰، ۴۴۱، ۴۴۲، ۴۴۳، ۴۴۴، ۴۴۵، ۴۴۶، ۴۴۷، ۴۴۸، ۴۴۹، ۴۵۰، ۴۵۱، ۴۵۲، ۴۵۳، ۴۵۴، ۴۵۵، ۴۵۶، ۴۵۷، ۴۵۸، ۴۵۹، ۴۶۰، ۴۶۱، ۴۶۲، ۴۶۳، ۴۶۴، ۴۶۵، ۴۶۶، ۴۶۷، ۴۶۸، ۴۶۹، ۴۷۰، ۴۷۱، ۴۷۲، ۴۷۳، ۴۷۴، ۴۷۵، ۴۷۶، ۴۷۷، ۴۷۸، ۴۷۹، ۴۸۰، ۴۸۱، ۴۸۲، ۴۸۳، ۴۸۴، ۴۸۵، ۴۸۶، ۴۸۷، ۴۸۸، ۴۸۹، ۴۹۰، ۴۹۱، ۴۹۲، ۴۹۳، ۴۹۴، ۴۹۵، ۴۹۶، ۴۹۷، ۴۹۸، ۴۹۹، ۵۰۰، ۵۰۱، ۵۰۲، ۵۰۳، ۵۰۴، ۵۰۵، ۵۰۶، ۵۰۷، ۵۰۸، ۵۰۹، ۵۱۰، ۵۱۱، ۵۱۲، ۵۱۳، ۵۱۴، ۵۱۵، ۵۱۶، ۵۱۷، ۵۱۸، ۵۱۹، ۵۲۰، ۵۲۱، ۵۲۲، ۵۲۳، ۵۲۴، ۵۲۵، ۵۲۶، ۵۲۷، ۵۲۸، ۵۲۹، ۵۳۰، ۵۳۱، ۵۳۲، ۵۳۳، ۵۳۴، ۵۳۵، ۵۳۶، ۵۳۷، ۵۳۸، ۵۳۹، ۵۴۰، ۵۴۱، ۵۴۲، ۵۴۳، ۵۴۴، ۵۴۵، ۵۴۶، ۵۴۷، ۵۴۸، ۵۴۹، ۵۵۰، ۵۵۱، ۵۵۲، ۵۵۳، ۵۵۴، ۵۵۵، ۵۵۶، ۵۵۷، ۵۵۸، ۵۵۹، ۵۶۰، ۵۶۱، ۵۶۲، ۵۶۳، ۵۶۴، ۵۶۵، ۵۶۶، ۵۶۷، ۵۶۸، ۵۶۹، ۵۷۰، ۵۷۱، ۵۷۲، ۵۷۳، ۵۷۴، ۵۷۵، ۵۷۶، ۵۷۷، ۵۷۸، ۵۷۹، ۵۸۰، ۵۸۱، ۵۸۲، ۵۸۳، ۵۸۴، ۵۸۵، ۵۸۶، ۵۸۷، ۵۸۸، ۵۸۹، ۵۹۰، ۵۹۱، ۵۹۲، ۵۹۳، ۵۹۴، ۵۹۵، ۵۹۶، ۵۹۷، ۵۹۸، ۵۹۹، ۶۰۰، ۶۰۱، ۶۰۲، ۶۰۳، ۶۰۴، ۶۰۵، ۶۰۶، ۶۰۷، ۶۰۸، ۶۰۹، ۶۱۰، ۶۱۱، ۶۱۲، ۶۱۳، ۶۱۴، ۶۱۵، ۶۱۶، ۶۱۷، ۶۱۸، ۶۱۹، ۶۲۰، ۶۲۱، ۶۲۲، ۶۲۳، ۶۲۴، ۶۲۵، ۶۲۶، ۶۲۷، ۶۲۸، ۶۲۹، ۶۳۰، ۶۳۱، ۶۳۲، ۶۳۳، ۶۳۴، ۶۳۵، ۶۳۶، ۶۳۷، ۶۳۸، ۶۳۹، ۶۴۰، ۶۴۱، ۶۴۲، ۶۴۳، ۶۴۴، ۶۴۵، ۶۴۶، ۶۴۷، ۶۴۸، ۶۴۹، ۶۵۰، ۶۵۱، ۶۵۲، ۶۵۳، ۶۵۴، ۶۵۵، ۶۵۶، ۶۵۷، ۶۵۸، ۶۵۹، ۶۶۰، ۶۶۱، ۶۶۲، ۶۶۳، ۶۶۴، ۶۶۵، ۶۶۶، ۶۶۷، ۶۶۸، ۶۶۹، ۶۷۰، ۶۷۱، ۶۷۲، ۶۷۳، ۶۷۴، ۶۷۵، ۶۷۶، ۶۷۷، ۶۷۸، ۶۷۹، ۶۸۰، ۶۸۱، ۶۸۲، ۶۸۳، ۶۸۴، ۶۸۵، ۶۸۶، ۶۸۷، ۶۸۸، ۶۸۹، ۶۹۰، ۶۹۱، ۶۹۲، ۶۹۳، ۶۹۴، ۶۹۵، ۶۹۶، ۶۹۷، ۶۹۸، ۶۹۹، ۷۰۰، ۷۰۱، ۷۰۲، ۷۰۳، ۷۰۴، ۷۰۵، ۷۰۶، ۷۰۷، ۷۰۸، ۷۰۹، ۷۱۰، ۷۱۱، ۷۱۲، ۷۱۳، ۷۱۴، ۷۱۵، ۷۱۶، ۷۱۷، ۷۱۸، ۷۱۹، ۷۲۰، ۷۲۱، ۷۲۲، ۷۲۳، ۷۲۴، ۷۲۵، ۷۲۶، ۷۲۷، ۷۲۸، ۷۲۹، ۷۳۰، ۷۳۱، ۷۳۲، ۷۳۳، ۷۳۴، ۷۳۵، ۷۳۶، ۷۳۷، ۷۳۸، ۷۳۹، ۷۴۰، ۷۴۱، ۷۴۲، ۷۴۳، ۷۴۴، ۷۴۵، ۷۴۶، ۷۴۷، ۷۴۸، ۷۴۹، ۷۵۰، ۷۵۱، ۷۵۲، ۷۵۳، ۷۵۴، ۷۵۵، ۷۵۶، ۷۵۷، ۷۵۸، ۷۵۹، ۷۶۰، ۷۶۱، ۷۶۲، ۷۶۳، ۷۶۴، ۷۶۵، ۷۶۶، ۷۶۷، ۷۶۸، ۷۶۹، ۷۷۰، ۷۷۱، ۷۷۲، ۷۷۳، ۷۷۴، ۷۷۵، ۷۷۶، ۷۷۷، ۷۷۸، ۷۷۹، ۷۸۰، ۷۸۱، ۷۸۲، ۷۸۳، ۷۸۴، ۷۸۵، ۷۸۶، ۷۸۷، ۷۸۸، ۷۸۹، ۷۹۰، ۷۹۱، ۷۹۲، ۷۹۳، ۷۹۴، ۷۹۵، ۷۹۶، ۷۹۷، ۷۹۸، ۷۹۹، ۸۰۰، ۸۰۱، ۸۰۲، ۸۰۳، ۸۰۴، ۸۰۵، ۸۰۶، ۸۰۷، ۸۰۸، ۸۰۹، ۸۱۰، ۸۱۱، ۸۱۲، ۸۱۳، ۸۱۴، ۸۱۵، ۸۱۶، ۸۱۷، ۸۱۸، ۸۱۹، ۸۲۰، ۸۲۱، ۸۲۲، ۸۲۳، ۸۲۴، ۸۲۵، ۸۲۶، ۸۲۷، ۸۲۸، ۸۲۹، ۸۳۰، ۸۳۱، ۸۳۲، ۸۳۳، ۸۳۴، ۸۳۵، ۸۳۶، ۸۳۷، ۸۳۸، ۸۳۹، ۸۴۰، ۸۴۱، ۸۴۲، ۸۴۳، ۸۴۴، ۸۴۵، ۸۴۶، ۸۴۷، ۸۴۸، ۸۴۹، ۸۵۰، ۸۵۱، ۸۵۲، ۸۵۳، ۸۵۴، ۸۵۵، ۸۵۶، ۸۵۷، ۸۵۸، ۸۵۹، ۸۶۰، ۸۶۱، ۸۶۲، ۸۶۳، ۸۶۴، ۸۶۵، ۸۶۶، ۸۶۷، ۸۶۸، ۸۶۹، ۸۷۰، ۸۷۱، ۸۷۲، ۸۷۳، ۸۷۴، ۸۷۵، ۸۷۶، ۸۷۷، ۸۷۸، ۸۷۹، ۸۸۰، ۸۸۱، ۸۸۲، ۸۸۳، ۸۸۴، ۸۸۵، ۸۸۶، ۸۸۷، ۸۸۸، ۸۸۹، ۸۹۰، ۸۹۱، ۸۹۲، ۸۹۳، ۸۹۴، ۸۹۵، ۸۹۶، ۸۹۷، ۸۹۸، ۸۹۹، ۹۰۰، ۹۰۱، ۹۰۲، ۹۰۳، ۹۰۴، ۹۰۵، ۹۰۶، ۹۰۷، ۹۰۸، ۹۰۹، ۹۱۰، ۹۱۱، ۹۱۲، ۹۱۳، ۹۱۴، ۹۱۵، ۹۱۶، ۹۱۷، ۹۱۸، ۹۱۹، ۹۲۰، ۹۲۱، ۹۲۲، ۹۲۳، ۹۲۴، ۹۲۵، ۹۲۶، ۹۲۷، ۹۲۸، ۹۲۹، ۹۳۰، ۹۳۱، ۹۳۲، ۹۳۳، ۹۳۴، ۹۳۵، ۹۳۶، ۹۳۷، ۹۳۸، ۹۳۹، ۹۴۰، ۹۴۱، ۹۴۲، ۹۴۳، ۹۴۴، ۹۴۵، ۹۴۶، ۹۴۷، ۹۴۸، ۹۴۹، ۹۵۰، ۹۵۱، ۹۵۲، ۹۵۳، ۹۵۴، ۹۵۵، ۹۵۶، ۹۵۷، ۹۵۸، ۹۵۹، ۹۶۰، ۹۶۱، ۹۶۲، ۹۶۳، ۹۶۴، ۹۶۵، ۹۶۶، ۹۶۷، ۹۶۸، ۹۶۹، ۹۷۰، ۹۷۱، ۹۷۲، ۹۷۳، ۹۷۴، ۹۷۵، ۹۷۶، ۹۷۷، ۹۷۸، ۹۷۹، ۹۸۰، ۹۸۱، ۹۸۲، ۹۸۳، ۹۸۴، ۹۸۵، ۹۸۶، ۹۸۷، ۹۸۸، ۹۸۹، ۹۹۰، ۹۹۱، ۹۹۲، ۹۹۳، ۹۹۴، ۹۹۵، ۹۹۶، ۹۹۷، ۹۹۸، ۹۹۹، ۱۰۰۰، ۱۰۰۱، ۱۰۰۲، ۱۰۰۳، ۱۰۰۴، ۱۰۰۵، ۱۰۰۶، ۱۰۰۷، ۱۰۰۸، ۱۰۰۹، ۱۰۱۰، ۱۰۱۱، ۱۰۱۲، ۱۰۱۳، ۱۰۱۴، ۱۰۱۵، ۱۰۱۶، ۱۰۱۷، ۱۰۱۸، ۱۰۱۹، ۱۰۲۰، ۱۰۲۱، ۱۰۲۲، ۱۰۲۳، ۱۰۲۴، ۱۰۲۵، ۱۰۲۶، ۱۰۲۷، ۱۰۲۸، ۱۰۲۹، ۱۰۳۰، ۱۰۳۱، ۱۰۳۲، ۱۰۳۳، ۱۰۳۴، ۱۰۳۵، ۱۰۳۶، ۱۰۳۷، ۱۰۳۸، ۱۰۳۹، ۱۰۴۰، ۱۰۴۱، ۱۰۴۲، ۱۰۴۳، ۱۰۴۴، ۱۰۴۵، ۱۰۴۶، ۱۰۴۷، ۱۰۴۸، ۱۰۴۹، ۱۰۵۰، ۱۰۵۱، ۱۰۵۲، ۱۰۵۳، ۱۰۵۴، ۱۰۵۵، ۱۰۵۶، ۱۰۵۷، ۱۰۵۸، ۱۰۵۹، ۱۰۶۰، ۱۰۶۱، ۱۰۶۲، ۱۰۶۳، ۱۰۶۴، ۱۰۶۵، ۱۰۶۶، ۱۰۶۷، ۱۰۶۸، ۱۰۶۹، ۱۰۷۰، ۱۰۷۱، ۱۰۷۲، ۱۰۷۳، ۱۰۷۴، ۱۰۷۵، ۱۰۷۶، ۱۰۷۷، ۱۰۷۸، ۱۰۷۹، ۱۰۸۰، ۱۰۸۱، ۱۰۸۲، ۱۰۸۳، ۱۰۸۴، ۱۰۸۵، ۱۰۸۶، ۱۰۸۷، ۱۰۸۸، ۱۰۸۹، ۱۰۹۰، ۱۰۹۱، ۱۰۹۲، ۱۰۹۳، ۱۰۹۴، ۱۰۹۵، ۱۰۹۶، ۱۰۹۷، ۱۰۹۸، ۱۰۹۹، ۱۱۰۰، ۱۱۰۱، ۱۱۰۲، ۱۱۰۳، ۱۱۰۴، ۱۱۰۵، ۱۱۰۶، ۱۱۰۷، ۱۱۰۸، ۱۱۰۹، ۱۱۱۰، ۱۱۱۱، ۱۱۱۲، ۱۱۱۳، ۱۱۱۴، ۱۱۱۵، ۱۱۱۶، ۱۱۱۷، ۱۱۱۸، ۱۱۱۹، ۱۱۲۰، ۱۱۲۱، ۱۱۲۲، ۱۱۲۳، ۱۱۲۴، ۱۱۲۵، ۱۱۲۶، ۱۱۲۷، ۱۱۲۸، ۱۱۲۹، ۱۱۳۰، ۱۱۳۱، ۱۱۳۲، ۱۱۳۳، ۱۱۳۴، ۱۱۳۵، ۱۱۳۶، ۱۱۳۷، ۱۱۳۸، ۱۱۳۹، ۱۱۴۰، ۱۱۴۱، ۱۱۴۲، ۱۱۴۳، ۱۱۴۴، ۱۱۴۵، ۱۱۴۶، ۱۱۴۷، ۱۱۴۸، ۱۱۴۹، ۱۱۵۰، ۱۱۵۱، ۱۱۵۲، ۱۱۵۳، ۱۱۵۴، ۱۱۵۵، ۱۱۵۶، ۱۱۵۷، ۱۱۵۸، ۱۱۵۹، ۱۱۶۰، ۱۱۶۱، ۱۱۶۲، ۱۱۶۳، ۱۱۶۴، ۱۱۶۵، ۱۱۶۶، ۱۱۶۷، ۱۱۶۸، ۱۱۶۹، ۱۱۷۰، ۱۱۷۱، ۱۱۷۲، ۱۱۷۳، ۱۱۷۴، ۱۱۷۵، ۱۱۷۶، ۱۱۷۷، ۱۱۷۸، ۱۱۷۹، ۱۱۸۰، ۱۱۸۱، ۱۱۸۲، ۱۱۸۳، ۱۱۸۴، ۱۱۸۵، ۱۱۸۶، ۱۱۸۷، ۱۱۸۸، ۱۱۸۹، ۱۱۹۰، ۱۱۹۱، ۱۱۹۲، ۱۱۹۳، ۱۱۹۴، ۱۱۹۵، ۱۱۹۶، ۱۱۹۷، ۱۱۹۸، ۱۱۹۹، ۱۲۰۰، ۱۲۰۱، ۱۲۰۲، ۱۲۰۳، ۱۲۰۴، ۱۲۰۵، ۱۲۰۶، ۱۲۰۷، ۱۲۰۸، ۱۲۰۹، ۱۲۱۰، ۱۲۱۱، ۱۲۱۲، ۱۲۱۳، ۱۲۱۴، ۱۲۱۵، ۱۲۱۶، ۱۲۱۷، ۱۲۱۸، ۱۲۱۹، ۱۲۲۰، ۱۲۲۱، ۱۲۲۲، ۱۲۲۳، ۱۲۲۴، ۱۲۲۵، ۱۲۲۶، ۱۲۲۷، ۱۲۲۸، ۱۲۲۹، ۱۲۳۰، ۱۲۳۱، ۱۲۳۲، ۱۲۳۳، ۱۲۳۴، ۱۲۳۵، ۱۲۳۶، ۱۲۳۷، ۱۲۳۸، ۱۲۳۹، ۱۲۴۰، ۱۲۴۱، ۱۲۴۲، ۱۲۴۳، ۱۲۴۴، ۱۲۴۵، ۱۲۴۶، ۱۲۴۷، ۱۲۴۸، ۱۲۴۹، ۱۲۵۰، ۱۲۵۱، ۱۲۵۲، ۱۲۵۳، ۱۲۵۴، ۱۲۵۵، ۱۲۵۶، ۱۲۵۷، ۱۲۵۸، ۱۲۵۹، ۱۲۶۰، ۱۲۶۱، ۱۲۶۲، ۱۲۶۳، ۱۲۶۴، ۱۲۶۵، ۱۲۶۶، ۱۲۶۷، ۱۲۶۸، ۱۲۶۹، ۱۲۷۰، ۱۲۷۱، ۱۲۷۲، ۱۲۷۳، ۱۲۷۴، ۱۲۷۵، ۱۲۷۶، ۱۲۷۷، ۱۲۷۸، ۱۲۷۹، ۱۲۸۰، ۱۲۸۱، ۱۲۸۲، ۱۲۸۳، ۱۲۸۴، ۱۲۸۵، ۱۲۸۶، ۱۲۸۷، ۱۲۸۸، ۱۲۸۹، ۱۲۹۰، ۱۲۹۱، ۱۲۹۲، ۱۲۹۳، ۱۲۹۴، ۱۲۹۵، ۱۲۹۶، ۱۲۹۷، ۱۲۹۸، ۱۲۹۹، ۱۳۰۰، ۱۳۰۱، ۱۳۰۲، ۱۳۰۳، ۱۳۰۴، ۱۳۰۵، ۱۳۰۶، ۱۳۰۷، ۱۳۰۸، ۱۳۰۹، ۱۳۱۰، ۱۳۱۱، ۱۳۱۲، ۱۳۱۳، ۱۳۱۴، ۱۳۱۵، ۱۳۱۶، ۱۳۱۷، ۱۳۱۸، ۱۳۱۹، ۱۳۲۰، ۱۳۲۱، ۱۳۲۲، ۱۳۲۳، ۱۳۲۴، ۱۳۲۵، ۱۳۲۶، ۱۳۲۷، ۱۳۲۸، ۱۳۲۹، ۱۳۳۰، ۱۳۳۱، ۱۳۳۲، ۱۳۳۳، ۱۳۳۴، ۱۳۳۵، ۱۳۳۶، ۱۳۳۷، ۱۳۳۸، ۱۳۳۹، ۱۳۴۰، ۱۳۴۱، ۱۳۴۲، ۱۳۴۳، ۱۳۴۴، ۱۳۴۵، ۱۳۴۶، ۱۳۴۷، ۱۳۴۸، ۱۳۴۹، ۱۳۵۰، ۱۳۵۱، ۱۳۵۲، ۱۳۵۳، ۱۳۵۴، ۱۳۵۵، ۱۳۵۶، ۱۳۵۷، ۱۳۵۸، ۱۳۵۹، ۱۳۶۰، ۱۳۶۱، ۱۳۶۲، ۱۳۶۳، ۱۳۶۴، ۱۳۶۵، ۱۳۶۶، ۱۳۶۷، ۱۳۶۸، ۱۳۶۹، ۱۳۷۰، ۱۳۷۱، ۱۳۷۲، ۱۳۷۳، ۱۳۷۴، ۱۳۷۵، ۱۳۷۶، ۱۳۷۷، ۱۳۷۸، ۱۳۷۹، ۱۳۸۰، ۱۳۸۱، ۱۳۸۲، ۱۳۸۳، ۱۳۸۴، ۱۳۸۵، ۱۳۸۶، ۱۳۸۷، ۱۳۸۸، ۱۳۸۹، ۱۳۹۰، ۱۳۹۱، ۱۳۹۲، ۱۳۹۳، ۱۳۹۴، ۱۳۹۵، ۱۳۹۶، ۱۳۹۷، ۱۳۹۸، ۱۳۹۹، ۱۴۰۰، ۱۴۰۱، ۱۴۰۲، ۱۴۰۳، ۱۴۰۴، ۱۴۰۵، ۱۴۰۶، ۱۴۰۷، ۱

مستثنیٰ نہیں۔ اس لئے کہ یہ مانع کے زوال کے باب سے ہے، اور بیع
سلم میں اتلاف کا خاتمہ درست نہیں ہے، کیونکہ یہ ساتھ ہو جانے والا
ہے، لہذا نہیں لوئے گا، بین نشوز (بے راہروی) کے نتیجے میں
شفقہ ساتھ ہو جانے کے بعد نشوز کے ختم ہونے پر اس کا لوٹنا
ساتھ کے لوٹ آنے کے باب سے نہیں بلکہ مانع کے زوال کے باب
سے ہے (۱)، اور زیات کو اس کے باب میں ایک جا ملتا ہے۔

۱۔ قاط کا اثر:

۶۶۔ اسقاط کے نتیجے میں کچھ آثار مرتب ہوتے ہیں جو ن چیزوں
کے اعتبار سے جن پر اسقاط ہو رہا ہے مختلف ہوتے ہیں، اور وہ اس
طرت ہیں:

(۱) طلاق کے ذریعہ آدمی کا صبح سے اتفاق کو ساتھ کرنا، اور اس
پر مرتب ہونے والے آثار کئی ایک ہیں، جیسے عدت، نفقہ، سکنی، طلاق
رجعی ہے تو رجعت کا جواز، اور بائن ہے تو اس کا عدم جواز، اور اس
کے بعد دوسرے آثار (۲)۔ ملاحظہ ہو: اصطلاح (طلاق)۔

(۲) اتفاق یعنی غلام سے غلامی کا ازالہ اور اس کو آزادی سونپنا،
اور اس کا اثر یہ مرتب ہوگا کہ وہ اپنے مال اور اپنی کمائی کا مالک ہوگا،
اس کو تصرفات کی آزادی حاصل ہوں، آزاد کرنے والے کو حق ولایہ
ملے گا، اور اس کے مشابہ احکام (۳)۔ ملاحظہ ہو: اصطلاح (حق)۔

(۳) کبھی اسقاط کے نتیجے میں ایسے حقوق کا ثبوت ہوتا ہے جو محل
سے متعلق ہوتے ہیں، جیسے حق شفقت کے قاط کا یہ اثر کہ مشتری کی
ملیت مستقل ہو جائے گی، اور بیع میں حق خیار کے قاط کا اثر یہ ہوگا
کہ اس پر بیع لازم ہو جائے گی، جب کہ فیصد خاصہ کرنے سے پہلے بیع

جیسے ماں شادی کر لے، اور شوہر کے ساتھ رہنے لگے اور جہدہ (ماں
پر داوی) بچے کو لے لے، پھر اس کے بعد شوہر ماں کو مانعہ نہ کرے
اور جہدہ کا اقبال ہو جائے یہ وہ شادی رہے اور ماں سے مانع سے پاک
ہو، تو یہ اس لوگوں سے یہ وہ حق، اور ہولی جو جہدہ کے بعد میں یعنی خلاء
ور اس کے بعد کے لوگ، اسی طرح مصنف (المدنی) نے کہا ہے،
حالانکہ یہ ضعیف ہے قائل متا: یہ ہے کہ جب جہدہ کا اقبال ہو جائے
تو حضانت اس کی طرف منتقل ہونی جو اس کے بعد ہے یعنی خلاء کی
طرف، اس کو اگرچہ وہ بغیر شوہر کے ہو چکی ہو، بارہ حضانت نہیں
ملے گی (۱)۔

اور بحمل علی شرح المنہج میں ہے کہ: اگر حضانت کا حق رکھنے والی
بنا حق ساتھ کر دے تو حضانت اس کی طرف منتقل ہو جائے گی جو
اس کے بعد ہے، اور پھر جب رجوع کرے گی تو اس کا حق لوٹ
آئے گا (۲)، اور اسی کی مانند نسب کے یہاں بھی ہے جیسا کہ ابداً
میں ہے۔

ابن تیمیہ سے کہا کہ: میں نے فقہاء کے قول "الساقط لا
يعود" پر ان کے اس قول کی تفریق کی ہے کہ اُمرالیت کے باوجود نفقہ
یا تہمت کی بنیاد پر تافضی شاہد کی شہادت ایک مرتبہ رو کر دیتا ہے تو اسی
بعد میں اس کے بعد اس کی شہادت قبول نہیں لی جاسکتی۔

اور ن مسائل میں جن کو ابن تیمیہ نے مسئلہ "رمانع کے درمیان
فرق تہلے کے سے ذکر کیا ہے ان کا یہ قول ہے کہ: ترتیب ساتھ
ہو جانے کے بعد نفوت ہوے والی نارہوں میں ہی آئے سے ۱۰ بارہ
لوٹ کر میں آئے، اس کے برخلاف اگر نسیان لی وجہ سے ترتیب
ساتھ ہونی تھی تو یہ آئے سے لوٹ آئے لی، کیونکہ نسیان مانع تھا،

(۱) شفاء الیوم، ج ۱، ص ۱۸۳۔

(۲) اختصار، ص ۳۱، ص ۱۷۲۔

(۳) اختصار، ص ۷۷۔

(۱) رد المحتار، ص ۵۳۳۔

(۲) بحمل علی شرح المنہج، ص ۵۲۱، البدیع، ص ۲۲۳۔

سے جو طبیعت حاصل تھی غیر لازم تھی، ہر فضولی کی بیع کی اجازت کا نتیجہ یہ ہوگا کہ موقوف بیع تکمیل کو پہنچ جائے گی (۱)۔

۲۔ بیع کی تفصیلات اصطلاح (بیع، خیار، شفعہ، فضولی) میں دیکھی جاسکتی ہیں۔

(۴) کچھ یہ آٹا ہیں جو "الفرع بسقط بسقوط الاصل" (اصل کے ساتھ ہونے سے فرع بھی ساتھ ہو جاتی ہے) کے قاعدے کے تحت آتے ہیں، جیسے وہ شخص جس کی طرف سے ضمانت یا کفالت لی گئی ہو اگر دین سے بری کر دیا جائے تو ضامن اور کفیل بھی بری ہو جائیں گے، کیونکہ ضامن اور کفیل فرع ہیں، جب اصل ہی ساتھ ہو جائے تو فرع بھی ساتھ ہو جائے گی، یمن اس کے برعکس نہیں ہوگا، چنانچہ ضمانت کو بری کر دیا جائے تو کفیل بری نہیں ہوگا، کیونکہ یہ یقیناً (ضمانت) کا استقاط ہے، لہذا اس سے دین ساتھ نہیں ہوگا (۲)۔ ملاحظہ ہو اصطلاح (کفالت، ضمان)۔

(۵) کبھی استقاط کے نتیجے میں ایسا حق حاصل ہوتا ہے جس سے پہلے اس کو رک یہ پابندی تھی، کیونکہ وہ اس کا حق اس سے متعلق تھا، اس کی مثال یہ ہے: مرہن کی جارت ملنے پر اپنے مال مرہون میں وقف یا مہر کی شکل میں مرہن رکھنے والے کے تصرف کا متعلق ہونا، کیونکہ اس پر رکاوٹ مرہن کے حق کی وجہ سے تھی جس کو اس نے اپنی جارت سے ساتھ کر لیا (۳)۔

(۶) (۱) جس خواہ گریوہ ہونا مال مفلس کے پاس پائے تو کچھ شرطوں کے ساتھ اس کو اس کے پاس لینے کا حق ہے، ان میں سے ایک شرط یہ ہے کہ عین کے ساتھ غیر کا حق نہ متعلق ہو، جیسے شفعہ اور

مرہن، چنانچہ اگر حق والے اپنے حقوق ساتھ کر دیں، یہ طریقہ شفعہ کا حق، اور اپنے شفعہ کو ساتھ کر لیں یا مرہن مرہن میں اپنا حق ساتھ کر لیں تو یمن کے (اصل) مالک کو اس کے لینے کا حق ہے (۱)۔

(۷) اگر بائع عقد کے بعد ثمن کی وصولی کو مؤخر کر دے تو جیسے کہ بائع میں مذکور ہے (بیع کو ثمن وصول کرنے کے لئے) اپنے پاس رکھنے کا اس کا حق ساتھ ہو جائے گا، کیونکہ اس نے ثمن کے قبضہ کے سلسلہ میں اپنا حق مؤخر کر دیا ہے تو بیع پر قبضہ میں مشتمل ہی کا حق مؤخر نہیں ہوگا، اور اسی طرح اگر بیع مشتمل کو ثمن سے بری کر دے تب بھی وہ اس کے رکھنے کا حق ختم ہو جائے گا (۲)۔

(۸) اگر بیوی کو متعین وقت تک کے سے مؤخر کر دے تو اس کو اپنے کوشم سے رک رک رکھنے کا حق نہیں ہے، کیونکہ عورت مہرت کے سے اپنے حق کو ساتھ کرنے پر راضی ہوئی ہے، تو شوہر کا حق ساتھ نہیں ہوگا، یہ امام ابو حنیفہ اور امام محمد کے قول کے مطابق ہے، اور امام ابو یوسف نے کہا کہ اس کو اپنے رک رکھنے کا حق ہے، کیونکہ شوہر کا حکم یہ ہے کہ اس کی بیوی کی کس کی بیوی پر مقدم ہو تو جب شوہر نے تاخیر کو قبول کر لیا تو اس کا مطلب یہ ہوگا کہ وہ اس کے کس پر قبضے میں تاخیر پر بھی راضی ہے، لہذا بائع کا معاملہ اس سے مختلف ہے (۳)، اور اس کی ایک مثال دراء سے جارت کے بعد تہائی سے زائد کی ہیت بھی ہے، اور ان میں سے ہر ایک کی تفصیل اصطلاح (فلاس، بیع جس مرہن) میں دیکھی جاسکتی ہے۔

(۹) انذار کے سبب شارح کی جانب سے عبادت کے قاطع کے بعد کبھی تو اس کا مطالبہ ہی ساتھ ہو جاتا ہے، مگر تصدع کا مطالبہ نہیں ہوتا جیسے بہت زیادہ دیر گزرنے کے سے جو روزہ پر قادر نہ ہو روزہ کا

(۱) فقہی رد المحتار ۲/۲۸۱۔

(۲) البدائع ۵/۵۰۔

(۳) البدائع ۳/۲۸۹، مجمع البیان ۴/۱۰۳۔

(۱) البدائع ۵/۶۱، ۴/۶۶، ۳/۴۵، ۲/۲۹۱، ۲/۲۹۵۔

(۲) فہمۃ المحتاج ۳/۲۲۲، فقہی رد المحتار ۲/۲۲۷، المعتمد ۳/۲۲۔

(۳) فقہی رد المحتار ۲/۲۲۲، فہمۃ المحتاج ۳/۲۶۲، مجمع البیان ۳/۴۲۔

سقطہ اور کبھی تفتاء کا مطالبہ ہوتا ہے، جیسے حاضہ اور مسافر کے لئے روزہ۔

(۱۰) دین یا حق سے اہم نتائج یہ ہوتا ہے کہ جب اہم کی تمام شہ پوری ہو جائے تو میرے (جس کو یہ بات ملے ہو) کی قدمہ ہو جاتا ہے میری (میت و بیٹے و املا) کے الفاظ کے اعتبار سے اہم اور خود حق خاص سے ہو یا حق عام سے ہو۔

اسی طرح اس کا یہ نتیجہ نکلتا ہے کہ مطالبہ کا حق ساقط ہو جاتا ہے، چنانچہ اہل کے وقت جو حقوق اہل کے تحت آ رہے ہوں ان کے ساتھ میں دعویٰ قائل سماعت نہیں ہوگا البتہ جو حقوق اہل کے بعد مل رہے ہیں وہ ملگ ہیں۔ جو حقوق اہل کے تحت آتے ہوں ان میں اہل کے بعد اہل اقصیت یا بھول کو حجت بنا کر دعویٰ قائل سماعت نہیں ہوگا۔

البتہ مالکیہ نے اس کے لئے یہ شرط لگائی ہے کہ اگر امسح کے ساتھ نہ ہو، یمن اگر امسح کے ساتھ ہوا ہو یا مسح کے بعد اگر اعام واقع ہوا ہو تو مسح کی خداف و رزی کا پتہ چلنے پر اس کو اس کے توڑنے کا حق حاصل ہے، کیونکہ اس کا اہم اہم بلا قید و شرط نہیں ہے، بلکہ مسح کی صفت پر مقرر رہنے کی شرط کے ساتھ ہے، ہاں اگر وہ مسح میں اس کا التزام کرے کہ ثبوت ہوتے ہوئے بھی اس کا مطالبہ نہ کرے تو پھر دعویٰ قابلِ ہمت نہیں ہوگا۔ خیال رہے کہ صحیح نے اہل اہل کے بعد دعویٰ کے قابلِ ہمت نہ ہونے سے کچھ مسائل کو مستثنیٰ رکھا ہے، مثلاً کے طور پر ضمان و رک (اس بات کی ضمانت کہ جتنی پر کسی اور کا حق نہیں ہے)، نکالت اور وصایت کا دعویٰ، اسی طرح وارث کا کسی کے ذمہ

میت کے دین کا دعویٰ کرنا۔

اس میں بہت ساری تفصیلات ہیں جو اصطلاح (ابراءء دعوی) میں دیکھی جاسکتی ہیں۔

(۱۱) اہل عام حق کا دعویٰ کرنے سے قضاء مانع بنتا ہے، ویدتہ نہیں، اگر صورت حال یہ ہو کہ اگر اس کو پے حق کا علم ہو جائے تو ایسا نہیں کرے گا۔ جیسا کہ فقہاء کا یہ موقف ہے عین شریعت فقہاء کی میں ہے۔ فتویٰ اس پر ہے کہ اگرچہ اس کو پے حق کا علم نہ ہو پھر بھی قضاء اور یا نہ (دونوں طرح) اہل عدالت ہو جائے گی اور شافعیہ کے نزدیک اگر اس کو یا میں بری کرے اور اثرات میں نہیں تو دونوں جگہ بری ہو جائے گا۔ چونکہ اثرات کے احکام ان کے احکام پر مبنی ہیں، اور یہی مائتبیہ کے قول میں سے یہ قول ہے جن کو ظہری نے مسم کی شرح میں لکھا ہے (۱)۔

۱. قاعدہ کا شتم ہو جا:

۷۶- اسقاط کے کچھ ارکان ہیں، اور ہر رکن کی مخصوص شرطیں ہیں، اگر ان شرطوں میں سے ایک بھی شرط جن کا ذکر پہلے ہو چکا ہے، معدوم ہو جائے تو اسقاط باطل ہو جائے گا، یعنی اس کا حکم باطل ہو جائے گا، مانند نہیں ہوگا، مثال کے طور پر ساتھ کرنے والے کے سلسلہ میں یہ شرط ہے کہ وہ بالغ، عاقل ہو، اس لئے اگر اسقاط کا تصرف کرنے والا بچہ یا مجنون ہو تو اسقاط صحیح اور مانند نہیں ہوگا۔

اور اگر یہ قحط کا تصرف حکم شریعت کے مطابق ہو تب بھی قحط باطل ہوگا اور اگر قحط سے ساقط نہیں ہوگا، جیسے ولایت کا قحط یہ حدیث اللہ میں سے کسی حد کا قحط۔

اسی طرح اسقاط ایمان پر لاکھوں میں ہوتا، ورنہ ان کا تقاضا باطل مانا جاتا ہے، اسی لئے اس کو قہراً نے اسقاط عثمان کے معنی میں یہ ہے۔

نہی اسقاط صحیح ہوتا ہے یمن مسقط عمدہ اس کو ردیتا ہے اس سے

(۱) شاه ابن محمد مرص، ۴۳۳، ۴۶۵، مخ، تکمیل ۹۰۹، ۴۰۲، ۴۳۳، ۴۶۵؛
کتاب ۴۸، ۴۳۱، ۴۳۱، ۴۳۳.

وہ حنیف و غیرہ کے نزدیک باطل ہو جاتا ہے، جو اس بات کے قائل ہیں کہ قطاروں سے رد ہو جاتا ہے، اور اس قاعدہ کے تحت (بھی اسقاط باطل ہو جاتا ہے) جو حنیف نے رد کیا ہے، قاعدہ یہ ہے کہ: جب کوئی شئی باطل ہو جاتی ہے تو اس کے ضمن میں وہ جو شئی بھی باطل ہو جاتی ہے چنانچہ اس نے قاعدہ عقد کے ضمن میں اس کو رد کیا یا ہو تو ایسا بھی ناجائز ہوگا (۱)۔

۲۔ میں سے مسلسل گزشتہ باتوں میں آچکے ہیں۔

اسکر

تعریف:

۱۔ اسکر لغت میں ”اسکرہ الشراب“ کا مصدر ہے، اور ”اسکر، ہسکر، سکر“ باب تعب سے ہے، اور سکر اس کا اسم ہے، یعنی پینے نے اس کی عقل کو زائل کیا (۱)۔

فتاویٰ کی اصطلاح میں اس کا مفہوم ہے کسی ایسی چیز سے عقل کو (حک دینا) (۲) جس میں حد درجہ سرور ہو، جیسے شراب۔ جمہور کی رائے میں ”اسکر“ کا معیار یہ ہے کہ اس کا کلام غلط ملط ہونے لگے، اور اس کی آواز ننگوذاں پر مشتمل ہو، اور چنے کپڑے دھوے کے کپڑے کے ساتھ مل جانے پر فرق نہ کر سکے اور نہ چنے جوتے اور دھوے کے جوتے میں تمیز کر سکے، یہ معیار لوگوں کی اکثریت کو نظر میں رکھتے ہوئے ہے (۳)۔ اور امام ابو حنیفہ نے کہا ہے: ”سکر اس“ (۴) (۵) میں رفقار شمس) وہ ہے جو نہان وزین و مرد و عورت میں امتیاز نہ کر سکے، دیکھئے: اصطلاح ”شریہ“۔

متعلقہ الفاظ:

الف۔ اغواء (بے ہوشی):

۲۔ اغواء ایسی بیماری ہے جو عقل کے غلبہ ہو رہی رہنے کے

(۱) المصباح البیرونی: (سکر)۔

(۲) حاشیہ ابن ماجہ ج ۲ ص ۲۳۴ طبع بیروت۔

(۳) فتاویٰ ہندیہ ج ۲ ص ۱۵۹ طبع مکتبۃ اسلامیہ جامعہ المدنی مع اشراج

آخر ج ۲ ص ۵۳۲ طبع دارالعارفہ متحدہ لکھنؤ ج ۲ ص ۳۷ طبع اول بمس ۱۸۳۳۔

(۴) لاشہ لاسی کیم ج ۱ ص ۵۶۵ ج ۲ ص ۵۶۵ ج ۳ ص ۵۶۵ ج ۴ ص ۵۶۵ ج ۵ ص ۵۶۵ ج ۶ ص ۵۶۵ ج ۷ ص ۵۶۵ ج ۸ ص ۵۶۵ ج ۹ ص ۵۶۵ ج ۱۰ ص ۵۶۵ ج ۱۱ ص ۵۶۵ ج ۱۲ ص ۵۶۵ ج ۱۳ ص ۵۶۵ ج ۱۴ ص ۵۶۵ ج ۱۵ ص ۵۶۵ ج ۱۶ ص ۵۶۵ ج ۱۷ ص ۵۶۵ ج ۱۸ ص ۵۶۵ ج ۱۹ ص ۵۶۵ ج ۲۰ ص ۵۶۵ ج ۲۱ ص ۵۶۵ ج ۲۲ ص ۵۶۵ ج ۲۳ ص ۵۶۵ ج ۲۴ ص ۵۶۵ ج ۲۵ ص ۵۶۵ ج ۲۶ ص ۵۶۵ ج ۲۷ ص ۵۶۵ ج ۲۸ ص ۵۶۵ ج ۲۹ ص ۵۶۵ ج ۳۰ ص ۵۶۵ ج ۳۱ ص ۵۶۵ ج ۳۲ ص ۵۶۵ ج ۳۳ ص ۵۶۵ ج ۳۴ ص ۵۶۵ ج ۳۵ ص ۵۶۵ ج ۳۶ ص ۵۶۵ ج ۳۷ ص ۵۶۵ ج ۳۸ ص ۵۶۵ ج ۳۹ ص ۵۶۵ ج ۴۰ ص ۵۶۵ ج ۴۱ ص ۵۶۵ ج ۴۲ ص ۵۶۵ ج ۴۳ ص ۵۶۵ ج ۴۴ ص ۵۶۵ ج ۴۵ ص ۵۶۵ ج ۴۶ ص ۵۶۵ ج ۴۷ ص ۵۶۵ ج ۴۸ ص ۵۶۵ ج ۴۹ ص ۵۶۵ ج ۵۰ ص ۵۶۵ ج ۵۱ ص ۵۶۵ ج ۵۲ ص ۵۶۵ ج ۵۳ ص ۵۶۵ ج ۵۴ ص ۵۶۵ ج ۵۵ ص ۵۶۵ ج ۵۶ ص ۵۶۵ ج ۵۷ ص ۵۶۵ ج ۵۸ ص ۵۶۵ ج ۵۹ ص ۵۶۵ ج ۶۰ ص ۵۶۵ ج ۶۱ ص ۵۶۵ ج ۶۲ ص ۵۶۵ ج ۶۳ ص ۵۶۵ ج ۶۴ ص ۵۶۵ ج ۶۵ ص ۵۶۵ ج ۶۶ ص ۵۶۵ ج ۶۷ ص ۵۶۵ ج ۶۸ ص ۵۶۵ ج ۶۹ ص ۵۶۵ ج ۷۰ ص ۵۶۵ ج ۷۱ ص ۵۶۵ ج ۷۲ ص ۵۶۵ ج ۷۳ ص ۵۶۵ ج ۷۴ ص ۵۶۵ ج ۷۵ ص ۵۶۵ ج ۷۶ ص ۵۶۵ ج ۷۷ ص ۵۶۵ ج ۷۸ ص ۵۶۵ ج ۷۹ ص ۵۶۵ ج ۸۰ ص ۵۶۵ ج ۸۱ ص ۵۶۵ ج ۸۲ ص ۵۶۵ ج ۸۳ ص ۵۶۵ ج ۸۴ ص ۵۶۵ ج ۸۵ ص ۵۶۵ ج ۸۶ ص ۵۶۵ ج ۸۷ ص ۵۶۵ ج ۸۸ ص ۵۶۵ ج ۸۹ ص ۵۶۵ ج ۹۰ ص ۵۶۵ ج ۹۱ ص ۵۶۵ ج ۹۲ ص ۵۶۵ ج ۹۳ ص ۵۶۵ ج ۹۴ ص ۵۶۵ ج ۹۵ ص ۵۶۵ ج ۹۶ ص ۵۶۵ ج ۹۷ ص ۵۶۵ ج ۹۸ ص ۵۶۵ ج ۹۹ ص ۵۶۵ ج ۱۰۰ ص ۵۶۵ ج ۱۰۱ ص ۵۶۵ ج ۱۰۲ ص ۵۶۵ ج ۱۰۳ ص ۵۶۵ ج ۱۰۴ ص ۵۶۵ ج ۱۰۵ ص ۵۶۵ ج ۱۰۶ ص ۵۶۵ ج ۱۰۷ ص ۵۶۵ ج ۱۰۸ ص ۵۶۵ ج ۱۰۹ ص ۵۶۵ ج ۱۱۰ ص ۵۶۵ ج ۱۱۱ ص ۵۶۵ ج ۱۱۲ ص ۵۶۵ ج ۱۱۳ ص ۵۶۵ ج ۱۱۴ ص ۵۶۵ ج ۱۱۵ ص ۵۶۵ ج ۱۱۶ ص ۵۶۵ ج ۱۱۷ ص ۵۶۵ ج ۱۱۸ ص ۵۶۵ ج ۱۱۹ ص ۵۶۵ ج ۱۲۰ ص ۵۶۵ ج ۱۲۱ ص ۵۶۵ ج ۱۲۲ ص ۵۶۵ ج ۱۲۳ ص ۵۶۵ ج ۱۲۴ ص ۵۶۵ ج ۱۲۵ ص ۵۶۵ ج ۱۲۶ ص ۵۶۵ ج ۱۲۷ ص ۵۶۵ ج ۱۲۸ ص ۵۶۵ ج ۱۲۹ ص ۵۶۵ ج ۱۳۰ ص ۵۶۵ ج ۱۳۱ ص ۵۶۵ ج ۱۳۲ ص ۵۶۵ ج ۱۳۳ ص ۵۶۵ ج ۱۳۴ ص ۵۶۵ ج ۱۳۵ ص ۵۶۵ ج ۱۳۶ ص ۵۶۵ ج ۱۳۷ ص ۵۶۵ ج ۱۳۸ ص ۵۶۵ ج ۱۳۹ ص ۵۶۵ ج ۱۴۰ ص ۵۶۵ ج ۱۴۱ ص ۵۶۵ ج ۱۴۲ ص ۵۶۵ ج ۱۴۳ ص ۵۶۵ ج ۱۴۴ ص ۵۶۵ ج ۱۴۵ ص ۵۶۵ ج ۱۴۶ ص ۵۶۵ ج ۱۴۷ ص ۵۶۵ ج ۱۴۸ ص ۵۶۵ ج ۱۴۹ ص ۵۶۵ ج ۱۵۰ ص ۵۶۵ ج ۱۵۱ ص ۵۶۵ ج ۱۵۲ ص ۵۶۵ ج ۱۵۳ ص ۵۶۵ ج ۱۵۴ ص ۵۶۵ ج ۱۵۵ ص ۵۶۵ ج ۱۵۶ ص ۵۶۵ ج ۱۵۷ ص ۵۶۵ ج ۱۵۸ ص ۵۶۵ ج ۱۵۹ ص ۵۶۵ ج ۱۶۰ ص ۵۶۵ ج ۱۶۱ ص ۵۶۵ ج ۱۶۲ ص ۵۶۵ ج ۱۶۳ ص ۵۶۵ ج ۱۶۴ ص ۵۶۵ ج ۱۶۵ ص ۵۶۵ ج ۱۶۶ ص ۵۶۵ ج ۱۶۷ ص ۵۶۵ ج ۱۶۸ ص ۵۶۵ ج ۱۶۹ ص ۵۶۵ ج ۱۷۰ ص ۵۶۵ ج ۱۷۱ ص ۵۶۵ ج ۱۷۲ ص ۵۶۵ ج ۱۷۳ ص ۵۶۵ ج ۱۷۴ ص ۵۶۵ ج ۱۷۵ ص ۵۶۵ ج ۱۷۶ ص ۵۶۵ ج ۱۷۷ ص ۵۶۵ ج ۱۷۸ ص ۵۶۵ ج ۱۷۹ ص ۵۶۵ ج ۱۸۰ ص ۵۶۵ ج ۱۸۱ ص ۵۶۵ ج ۱۸۲ ص ۵۶۵ ج ۱۸۳ ص ۵۶۵ ج ۱۸۴ ص ۵۶۵ ج ۱۸۵ ص ۵۶۵ ج ۱۸۶ ص ۵۶۵ ج ۱۸۷ ص ۵۶۵ ج ۱۸۸ ص ۵۶۵ ج ۱۸۹ ص ۵۶۵ ج ۱۹۰ ص ۵۶۵ ج ۱۹۱ ص ۵۶۵ ج ۱۹۲ ص ۵۶۵ ج ۱۹۳ ص ۵۶۵ ج ۱۹۴ ص ۵۶۵ ج ۱۹۵ ص ۵۶۵ ج ۱۹۶ ص ۵۶۵ ج ۱۹۷ ص ۵۶۵ ج ۱۹۸ ص ۵۶۵ ج ۱۹۹ ص ۵۶۵ ج ۲۰۰ ص ۵۶۵ ج ۲۰۱ ص ۵۶۵ ج ۲۰۲ ص ۵۶۵ ج ۲۰۳ ص ۵۶۵ ج ۲۰۴ ص ۵۶۵ ج ۲۰۵ ص ۵۶۵ ج ۲۰۶ ص ۵۶۵ ج ۲۰۷ ص ۵۶۵ ج ۲۰۸ ص ۵۶۵ ج ۲۰۹ ص ۵۶۵ ج ۲۱۰ ص ۵۶۵ ج ۲۱۱ ص ۵۶۵ ج ۲۱۲ ص ۵۶۵ ج ۲۱۳ ص ۵۶۵ ج ۲۱۴ ص ۵۶۵ ج ۲۱۵ ص ۵۶۵ ج ۲۱۶ ص ۵۶۵ ج ۲۱۷ ص ۵۶۵ ج ۲۱۸ ص ۵۶۵ ج ۲۱۹ ص ۵۶۵ ج ۲۲۰ ص ۵۶۵ ج ۲۲۱ ص ۵۶۵ ج ۲۲۲ ص ۵۶۵ ج ۲۲۳ ص ۵۶۵ ج ۲۲۴ ص ۵۶۵ ج ۲۲۵ ص ۵۶۵ ج ۲۲۶ ص ۵۶۵ ج ۲۲۷ ص ۵۶۵ ج ۲۲۸ ص ۵۶۵ ج ۲۲۹ ص ۵۶۵ ج ۲۳۰ ص ۵۶۵ ج ۲۳۱ ص ۵۶۵ ج ۲۳۲ ص ۵۶۵ ج ۲۳۳ ص ۵۶۵ ج ۲۳۴ ص ۵۶۵ ج ۲۳۵ ص ۵۶۵ ج ۲۳۶ ص ۵۶۵ ج ۲۳۷ ص ۵۶۵ ج ۲۳۸ ص ۵۶۵ ج ۲۳۹ ص ۵۶۵ ج ۲۴۰ ص ۵۶۵ ج ۲۴۱ ص ۵۶۵ ج ۲۴۲ ص ۵۶۵ ج ۲۴۳ ص ۵۶۵ ج ۲۴۴ ص ۵۶۵ ج ۲۴۵ ص ۵۶۵ ج ۲۴۶ ص ۵۶۵ ج ۲۴۷ ص ۵۶۵ ج ۲۴۸ ص ۵۶۵ ج ۲۴۹ ص ۵۶۵ ج ۲۵۰ ص ۵۶۵ ج ۲۵۱ ص ۵۶۵ ج ۲۵۲ ص ۵۶۵ ج ۲۵۳ ص ۵۶۵ ج ۲۵۴ ص ۵۶۵ ج ۲۵۵ ص ۵۶۵ ج ۲۵۶ ص ۵۶۵ ج ۲۵۷ ص ۵۶۵ ج ۲۵۸ ص ۵۶۵ ج ۲۵۹ ص ۵۶۵ ج ۲۶۰ ص ۵۶۵ ج ۲۶۱ ص ۵۶۵ ج ۲۶۲ ص ۵۶۵ ج ۲۶۳ ص ۵۶۵ ج ۲۶۴ ص ۵۶۵ ج ۲۶۵ ص ۵۶۵ ج ۲۶۶ ص ۵۶۵ ج ۲۶۷ ص ۵۶۵ ج ۲۶۸ ص ۵۶۵ ج ۲۶۹ ص ۵۶۵ ج ۲۷۰ ص ۵۶۵ ج ۲۷۱ ص ۵۶۵ ج ۲۷۲ ص ۵۶۵ ج ۲۷۳ ص ۵۶۵ ج ۲۷۴ ص ۵۶۵ ج ۲۷۵ ص ۵۶۵ ج ۲۷۶ ص ۵۶۵ ج ۲۷۷ ص ۵۶۵ ج ۲۷۸ ص ۵۶۵ ج ۲۷۹ ص ۵۶۵ ج ۲۸۰ ص ۵۶۵ ج ۲۸۱ ص ۵۶۵ ج ۲۸۲ ص ۵۶۵ ج ۲۸۳ ص ۵۶۵ ج ۲۸۴ ص ۵۶۵ ج ۲۸۵ ص ۵۶۵ ج ۲۸۶ ص ۵۶۵ ج ۲۸۷ ص ۵۶۵ ج ۲۸۸ ص ۵۶۵ ج ۲۸۹ ص ۵۶۵ ج ۲۹۰ ص ۵۶۵ ج ۲۹۱ ص ۵۶۵ ج ۲۹۲ ص ۵۶۵ ج ۲۹۳ ص ۵۶۵ ج ۲۹۴ ص ۵۶۵ ج ۲۹۵ ص ۵۶۵ ج ۲۹۶ ص ۵۶۵ ج ۲۹۷ ص ۵۶۵ ج ۲۹۸ ص ۵۶۵ ج ۲۹۹ ص ۵۶۵ ج ۳۰۰ ص ۵۶۵ ج ۳۰۱ ص ۵۶۵ ج ۳۰۲ ص ۵۶۵ ج ۳۰۳ ص ۵۶۵ ج ۳۰۴ ص ۵۶۵ ج ۳۰۵ ص ۵۶۵ ج ۳۰۶ ص ۵۶۵ ج ۳۰۷ ص ۵۶۵ ج ۳۰۸ ص ۵۶۵ ج ۳۰۹ ص ۵۶۵ ج ۳۱۰ ص ۵۶۵ ج ۳۱۱ ص ۵۶۵ ج ۳۱۲ ص ۵۶۵ ج ۳۱۳ ص ۵۶۵ ج ۳۱۴ ص ۵۶۵ ج ۳۱۵ ص ۵۶۵ ج ۳۱۶ ص ۵۶۵ ج ۳۱۷ ص ۵۶۵ ج ۳۱۸ ص ۵۶۵ ج ۳۱۹ ص ۵۶۵ ج ۳۲۰ ص ۵۶۵ ج ۳۲۱ ص ۵۶۵ ج ۳۲۲ ص ۵۶۵ ج ۳۲۳ ص ۵۶۵ ج ۳۲۴ ص ۵۶۵ ج ۳۲۵ ص ۵۶۵ ج ۳۲۶ ص ۵۶۵ ج ۳۲۷ ص ۵۶۵ ج ۳۲۸ ص ۵۶۵ ج ۳۲۹ ص ۵۶۵ ج ۳۳۰ ص ۵۶۵ ج ۳۳۱ ص ۵۶۵ ج ۳۳۲ ص ۵۶۵ ج ۳۳۳ ص ۵۶۵ ج ۳۳۴ ص ۵۶۵ ج ۳۳۵ ص ۵۶۵ ج ۳۳۶ ص ۵۶۵ ج ۳۳۷ ص ۵۶۵ ج ۳۳۸ ص ۵۶۵ ج ۳۳۹ ص ۵۶۵ ج ۳۴۰ ص ۵۶۵ ج ۳۴۱ ص ۵۶۵ ج ۳۴۲ ص ۵۶۵ ج ۳۴۳ ص ۵۶۵ ج ۳۴۴ ص ۵۶۵ ج ۳۴۵ ص ۵۶۵ ج ۳۴۶ ص ۵۶۵ ج ۳۴۷ ص ۵۶۵ ج ۳۴۸ ص ۵۶۵ ج ۳۴۹ ص ۵۶۵ ج ۳۵۰ ص ۵۶۵ ج ۳۵۱ ص ۵۶۵ ج ۳۵۲ ص ۵۶۵ ج ۳۵۳ ص ۵۶۵ ج ۳۵۴ ص ۵۶۵ ج ۳۵۵ ص ۵۶۵ ج ۳۵۶ ص ۵۶۵ ج ۳۵۷ ص ۵۶۵ ج ۳۵۸ ص ۵۶۵ ج ۳۵۹ ص ۵۶۵ ج ۳۶۰ ص ۵۶۵ ج ۳۶۱ ص ۵۶۵ ج ۳۶۲ ص ۵۶۵ ج ۳۶۳ ص ۵۶۵ ج ۳۶۴ ص ۵۶۵ ج ۳۶۵ ص ۵۶۵ ج ۳۶۶ ص ۵۶۵ ج ۳۶۷ ص ۵۶۵ ج ۳۶۸ ص ۵۶۵ ج ۳۶۹ ص ۵۶۵ ج ۳۷۰ ص ۵۶۵ ج ۳۷۱ ص ۵۶۵ ج ۳۷۲ ص ۵۶۵ ج ۳۷۳ ص ۵۶۵ ج ۳۷۴ ص ۵۶۵ ج ۳۷۵ ص ۵۶۵ ج ۳۷۶ ص ۵۶۵ ج ۳۷۷ ص ۵۶۵ ج ۳۷۸ ص ۵۶۵ ج ۳۷۹ ص ۵۶۵ ج ۳۸۰ ص ۵۶۵ ج ۳۸۱ ص ۵۶۵ ج ۳۸۲ ص ۵۶۵ ج ۳۸۳ ص ۵۶۵ ج ۳۸۴ ص ۵۶۵ ج ۳۸۵ ص ۵۶۵ ج ۳۸۶ ص ۵۶۵ ج ۳۸۷ ص ۵۶۵ ج ۳۸۸ ص ۵۶۵ ج ۳۸۹ ص ۵۶۵ ج ۳۹۰ ص ۵۶۵ ج ۳۹۱ ص ۵۶۵ ج ۳۹۲ ص ۵۶۵ ج ۳۹۳ ص ۵۶۵ ج ۳۹۴ ص ۵۶۵ ج ۳۹۵ ص ۵۶۵ ج ۳۹۶ ص ۵۶۵ ج ۳۹۷ ص ۵۶۵ ج ۳۹۸ ص ۵۶۵ ج ۳۹۹ ص ۵۶۵ ج ۴۰۰ ص ۵۶۵ ج ۴۰۱ ص ۵۶۵ ج ۴۰۲ ص ۵۶۵ ج ۴۰۳ ص ۵۶۵ ج ۴۰۴ ص ۵۶۵ ج ۴۰۵ ص ۵۶۵ ج ۴۰۶ ص ۵۶۵ ج ۴۰۷ ص ۵۶۵ ج ۴۰۸ ص ۵۶۵ ج ۴۰۹ ص ۵۶۵ ج ۴۱۰ ص ۵۶۵ ج ۴۱۱ ص ۵۶۵ ج ۴۱۲ ص ۵۶۵ ج ۴۱۳ ص ۵۶۵ ج ۴۱۴ ص ۵۶۵ ج ۴۱۵ ص ۵۶۵ ج ۴۱۶ ص ۵۶۵ ج ۴۱۷ ص ۵۶۵ ج ۴۱۸ ص ۵۶۵ ج ۴۱۹ ص ۵۶۵ ج ۴۲۰ ص ۵۶۵ ج ۴۲۱ ص ۵۶۵ ج ۴۲۲ ص ۵۶۵ ج ۴۲۳ ص ۵۶۵ ج ۴۲۴ ص ۵۶۵ ج ۴۲۵ ص ۵۶۵ ج ۴۲۶ ص ۵۶۵ ج ۴۲۷ ص ۵۶۵ ج ۴۲۸ ص ۵۶۵ ج ۴۲۹ ص ۵۶۵ ج ۴۳۰ ص ۵۶۵ ج ۴۳۱ ص ۵۶۵ ج ۴۳۲ ص ۵۶۵ ج ۴۳۳ ص ۵۶۵ ج ۴۳۴ ص ۵۶۵ ج ۴۳۵ ص ۵۶۵ ج ۴۳۶ ص ۵۶۵ ج ۴۳۷ ص ۵۶۵ ج ۴۳۸ ص ۵۶۵ ج ۴۳۹ ص ۵۶۵ ج ۴۴۰ ص ۵۶۵ ج ۴۴۱ ص ۵۶۵ ج ۴۴۲ ص ۵۶۵ ج ۴۴۳ ص ۵۶۵ ج ۴۴۴ ص ۵۶۵ ج ۴۴۵ ص ۵۶۵ ج ۴۴۶ ص ۵۶۵ ج ۴۴۷ ص ۵۶۵ ج ۴۴۸ ص ۵۶۵ ج ۴۴۹ ص ۵۶۵ ج ۴۵۰ ص ۵۶۵ ج ۴۵۱ ص ۵۶۵ ج ۴۵۲ ص ۵۶۵ ج ۴۵۳ ص ۵۶۵ ج ۴۵۴ ص ۵۶۵ ج ۴۵۵ ص ۵۶۵ ج ۴۵۶ ص ۵۶۵ ج ۴۵۷ ص ۵۶۵ ج ۴۵۸ ص ۵۶۵ ج ۴۵۹ ص ۵۶۵ ج ۴۶۰ ص ۵۶۵ ج ۴۶۱ ص ۵۶۵ ج ۴۶۲ ص ۵۶۵ ج ۴۶۳ ص ۵۶۵ ج ۴۶۴ ص ۵۶۵ ج ۴۶۵ ص ۵۶۵ ج ۴۶۶ ص ۵۶۵ ج ۴۶۷ ص ۵۶۵ ج ۴۶۸ ص ۵۶۵ ج ۴۶۹ ص ۵۶۵ ج ۴۷۰ ص ۵۶۵ ج ۴۷۱ ص ۵۶۵ ج ۴۷۲ ص ۵۶۵ ج ۴۷۳ ص ۵۶۵ ج ۴۷۴ ص ۵۶۵ ج ۴۷۵ ص ۵۶۵ ج ۴۷۶ ص ۵۶۵ ج ۴۷۷ ص ۵۶۵ ج ۴۷۸ ص ۵۶۵ ج ۴۷۹ ص ۵۶۵ ج ۴۸۰ ص ۵۶۵ ج ۴۸۱ ص ۵۶۵ ج ۴۸۲ ص ۵۶۵ ج ۴۸۳ ص ۵۶۵ ج ۴۸۴ ص ۵۶۵ ج ۴۸۵ ص ۵۶۵ ج ۴۸۶ ص ۵۶۵ ج ۴۸۷ ص ۵۶۵ ج ۴۸۸ ص ۵۶۵ ج ۴۸۹ ص ۵۶۵ ج ۴۹۰ ص ۵۶۵ ج ۴۹۱ ص ۵۶۵ ج ۴۹۲ ص ۵۶۵ ج ۴۹۳ ص ۵۶۵ ج ۴۹۴ ص ۵۶۵ ج ۴۹۵ ص ۵۶۵ ج ۴۹۶ ص ۵۶۵ ج ۴۹۷ ص ۵۶۵ ج ۴۹۸ ص ۵۶۵ ج ۴۹۹ ص ۵۶۵ ج ۵۰۰ ص ۵۶۵ ج ۵۰۱ ص ۵۶۵ ج ۵۰۲ ص ۵۶۵ ج ۵۰۳ ص ۵۶۵ ج ۵۰۴ ص ۵۶۵ ج ۵۰۵ ص ۵۶۵ ج ۵۰۶ ص ۵۶۵ ج ۵۰۷ ص ۵۶۵ ج ۵۰۸ ص ۵۶۵ ج ۵۰۹ ص ۵۶۵ ج ۵۱۰ ص ۵۶۵ ج ۵۱۱ ص ۵۶۵ ج ۵۱۲ ص ۵۶۵ ج ۵۱۳ ص ۵۶۵ ج ۵۱۴ ص ۵۶۵ ج ۵۱۵ ص ۵۶۵ ج ۵۱۶ ص ۵۶۵ ج ۵۱۷ ص ۵۶۵ ج ۵۱۸ ص ۵۶۵ ج ۵۱۹ ص ۵۶۵ ج ۵۲۰ ص ۵۶۵ ج ۵۲۱ ص ۵۶۵ ج ۵۲۲ ص ۵۶۵ ج ۵۲۳ ص ۵۶۵ ج ۵۲۴ ص ۵۶۵ ج ۵۲۵ ص ۵۶۵ ج ۵۲۶ ص ۵۶۵ ج ۵۲۷ ص ۵۶۵ ج ۵۲۸ ص ۵۶۵ ج ۵۲۹ ص ۵۶۵ ج ۵۳۰ ص ۵۶۵ ج ۵۳۱ ص ۵۶۵ ج ۵۳۲ ص ۵۶۵ ج ۵۳۳ ص ۵۶۵ ج ۵۳۴ ص ۵۶۵ ج ۵۳۵ ص ۵۶۵ ج ۵۳۶ ص ۵۶۵ ج ۵۳۷ ص ۵۶۵ ج ۵۳۸ ص ۵۶۵ ج ۵۳۹ ص ۵۶۵ ج ۵۴۰ ص ۵۶۵ ج ۵۴۱ ص ۵۶۵ ج ۵۴۲ ص ۵۶۵ ج ۵۴۳ ص ۵۶۵ ج ۵۴۴ ص ۵۶۵ ج ۵۴۵ ص ۵۶۵ ج ۵۴۶ ص ۵۶۵ ج ۵۴۷ ص ۵۶۵ ج ۵۴۸ ص ۵۶۵ ج ۵۴۹ ص ۵۶۵ ج ۵۵۰ ص ۵۶۵ ج ۵۵۱ ص ۵۶۵ ج ۵۵۲ ص ۵۶۵ ج ۵۵۳ ص ۵۶۵ ج ۵۵۴ ص ۵۶۵ ج ۵۵۵ ص ۵۶۵ ج ۵۵۶ ص ۵۶۵ ج ۵۵۷ ص ۵۶۵ ج ۵۵۸ ص ۵۶۵ ج ۵۵۹ ص ۵۶۵ ج ۵۶۰ ص ۵۶۵ ج ۵۶۱ ص ۵۶۵ ج ۵۶۲ ص ۵۶۵ ج ۵۶۳ ص ۵۶۵ ج ۵۶۴ ص ۵۶۵ ج ۵۶۵ ج ۵۶۶ ص ۵۶۵ ج ۵۶۷ ص ۵۶۵ ج ۵۶۸ ص ۵۶۵ ج ۵۶۹ ص ۵۶۵ ج ۵۷۰ ص ۵۶۵ ج ۵۷۱ ص ۵۶۵ ج ۵۷۲ ص ۵۶۵ ج ۵۷۳ ص ۵۶۵ ج ۵۷۴ ص ۵۶۵ ج ۵۷۵ ص ۵۶۵ ج ۵۷۶ ص ۵۶۵ ج ۵۷۷ ص ۵۶۵ ج ۵۷۸ ص ۵۶۵ ج ۵۷۹ ص ۵۶۵ ج ۵۸۰ ص ۵۶۵ ج ۵۸۱ ص ۵۶۵ ج ۵۸۲ ص ۵۶۵ ج ۵۸۳ ص ۵۶۵ ج ۵۸۴ ص ۵۶۵ ج ۵۸۵ ص ۵۶۵ ج ۵۸۶ ص ۵۶۵ ج ۵۸۷ ص ۵۶۵ ج ۵۸۸ ص ۵۶۵ ج ۵۸۹ ص ۵۶۵ ج ۵۹۰ ص ۵۶۵ ج ۵۹۱ ص ۵۶۵ ج ۵۹۲ ص ۵۶۵ ج ۵۹۳ ص ۵۶۵ ج ۵۹۴ ص ۵۶۵ ج ۵۹۵ ص ۵۶۵ ج ۵۹۶ ص ۵۶۵ ج ۵۹۷ ص ۵۶۵ ج ۵۹۸ ص ۵۶۵ ج ۵۹۹ ص ۵۶۵ ج ۶۰۰ ص ۵۶۵ ج ۶۰۱ ص ۵۶۵ ج ۶۰۲ ص ۵۶۵ ج ۶۰۳ ص ۵۶۵ ج ۶۰۴ ص ۵۶۵ ج ۶۰۵ ص ۵۶۵ ج ۶۰۶ ص ۵۶۵ ج ۶۰۷ ص ۵۶۵ ج ۶۰۸ ص ۵۶۵ ج ۶۰۹ ص ۵۶۵ ج ۶۱۰ ص ۵۶۵ ج ۶۱۱ ص ۵۶۵ ج ۶۱۲ ص ۵۶۵ ج ۶۱۳ ص ۵۶۵ ج ۶۱۴ ص ۵۶۵ ج ۶۱۵ ص ۵۶۵ ج ۶۱۶ ص ۵۶۵ ج ۶۱۷ ص ۵۶۵ ج ۶۱۸ ص ۵۶۵ ج ۶۱۹ ص ۵۶۵ ج ۶۲۰ ص ۵۶۵ ج ۶۲۱ ص ۵۶۵ ج ۶۲۲ ص ۵۶۵ ج ۶۲۳ ص ۵۶۵ ج ۶۲۴ ص ۵۶۵ ج ۶۲۵ ص ۵۶۵ ج ۶۲۶ ص ۵۶۵ ج ۶۲۷ ص ۵۶۵ ج ۶۲۸ ص ۵۶۵ ج ۶۲۹ ص ۵۶۵ ج ۶۳۰ ص ۵۶۵ ج ۶۳۱ ص ۵۶۵ ج ۶۳۲ ص ۵۶۵ ج ۶۳۳ ص ۵۶۵ ج ۶۳۴ ص ۵۶۵ ج ۶۳۵ ص ۵۶۵ ج ۶۳۶ ص ۵۶۵ ج ۶۳۷ ص ۵۶۵ ج ۶۳۸ ص ۵۶۵ ج ۶۳۹ ص ۵۶۵ ج ۶۴۰ ص ۵۶۵ ج ۶۴۱ ص ۵۶۵ ج ۶۴۲ ص ۵۶۵ ج ۶۴۳ ص ۵۶۵ ج ۶۴۴ ص ۵۶۵ ج ۶۴۵ ص ۵۶۵ ج ۶۴۶ ص ۵۶۵ ج ۶۴۷ ص ۵۶۵ ج ۶۴۸ ص ۵۶۵ ج ۶۴۹ ص ۵۶۵ ج ۶۵۰ ص ۵۶۵ ج ۶۵۱ ص ۵۶۵ ج ۶۵۲ ص ۵۶۵ ج ۶۵۳ ص ۵۶۵ ج ۶۵۴ ص ۵۶۵ ج ۶۵۵ ص ۵۶۵ ج ۶۵۶ ص ۵۶۵ ج ۶۵۷ ص ۵۶۵ ج ۶۵۸ ص ۵۶۵ ج ۶۵۹ ص ۵۶۵ ج ۶۶۰ ص ۵۶۵ ج ۶۶۱ ص ۵۶۵ ج ۶۶۲ ص ۵۶۵ ج ۶۶۳ ص ۵۶۵ ج ۶۶۴ ص ۵۶۵ ج ۶۶۵ ص ۵۶۵ ج ۶۶۶ ص ۵۶۵ ج ۶۶۷ ص ۵۶۵ ج ۶۶۸ ص ۵۶۵ ج ۶۶۹ ص ۵۶۵ ج ۶۷۰ ص ۵۶۵ ج ۶۷۱ ص ۵۶۵ ج ۶۷۲ ص ۵۶۵ ج ۶۷۳ ص ۵۶۵ ج ۶۷۴ ص ۵۶۵ ج ۶۷۵ ص ۵۶۵ ج ۶۷۶ ص ۵۶۵ ج ۶۷۷ ص ۵۶۵ ج ۶۷۸ ص ۵۶۵ ج ۶۷۹ ص ۵۶۵ ج ۶۸۰ ص ۵۶۵ ج ۶۸۱ ص ۵۶۵ ج ۶۸۲ ص ۵۶۵ ج ۶۸۳ ص ۵۶۵ ج ۶۸۴ ص ۵۶۵ ج ۶۸۵ ص ۵۶۵ ج ۶۸۶ ص ۵۶۵ ج ۶۸۷ ص ۵۶۵ ج ۶۸۸ ص ۵۶۵ ج ۶۸۹ ص ۵۶۵ ج ۶۹۰ ص ۵۶۵ ج ۶۹۱ ص ۵۶۵ ج ۶۹۲ ص ۵۶۵ ج ۶۹۳ ص ۵۶۵ ج ۶۹۴ ص ۵۶۵ ج ۶۹۵ ص ۵۶۵ ج ۶۹۶ ص ۵۶۵ ج ۶۹۷ ص ۵۶۵ ج ۶۹۸ ص ۵۶۵ ج ۶۹۹ ص ۵۶۵ ج ۷۰۰ ص ۵۶۵ ج ۷۰۱ ص ۵۶۵ ج ۷۰۲ ص ۵۶۵ ج ۷۰۳ ص ۵۶۵ ج ۷۰۴ ص ۵۶۵ ج ۷۰۵ ص ۵۶۵ ج ۷۰۶ ص ۵۶۵ ج ۷۰۷ ص ۵۶۵ ج ۷۰۸ ص ۵۶۵ ج ۷۰۹ ص ۵۶۵ ج ۷۱۰ ص ۵۶۵ ج ۷۱۱ ص ۵۶۵ ج ۷۱۲ ص ۵۶۵ ج ۷۱۳ ص ۵۶۵ ج ۷۱

اسکار ۳-۶، اسکان

بہ جو قوت مرد کو ان کے کام سے روک دیتی ہے (۱)۔

کے دشمن میں، خمریت کے «صاف»، و شراب پینے، لے پر حدی
ملت کو یان کر تے ہفت، «وہ رقت میں احر زپ» کار کے اثرات کے
یان میں ہوئی۔

ب۔ تخیل (سُن کرنا):

۳۔ تخیل پر ہر دور کے احساس کے بغیر عقل کے عمل کو روکنے کو
کہتے ہیں۔

ج۔ تقصیر (جسم میں ڈھیلا پن پیدا کرنا):

۴۔ مفسر وہ ہے جو اعضاء میں کمزوری اور جسم میں شہیہ «تھپا پن»
پیدا کر دے، اور اس کی حدت پر رک جائے۔

اسکان

«کھینچنے» «سُنی»۔

جہاں حکم:

۵۔ اس چیز میں کا استعمال حرام (شہ) پیدا کرتے ہیں حرام، ہر
حد کا مستوجب ہے بشرطیکہ حد کو مانتا کرے، ملا کوئی شہ نہ ہو، بین
ہام ابو حنیہ کے یہاں شراب نفس کی بنیاد پر حرام ہے، اور اس کی
تالیس «بیشتر» مقدّر پینے، لے پر حد جاری کی جائے گی، بین
غیر شراب حرام میں ہے، اور اس کے پیے، لے پر اسی کے بعد حد
جاری کی جائے گی جتنی پی کر وہ با فعل شہ میں جتا ہوا ہو، اس کی
تفصیل صحاح (کثریہ) میں، کچھ جاسکتی ہے۔

مکر (شہ) کا شر قوی، فعلی تصرفات جیسے طلاق، شہ پر فراموش
کے معادلات، ارتداد اور خطابات (بات چیت) میں بھی ہوتا ہے، ہر
عوارض اہلیت میں اس کا اعتبار کرتے ہوئے اس کو اصولی ضمیر اور
حد میں دیکھا جاتا ہے۔

بحث کے مقدمات:

۶۔ کار کے موضوع پر بحث حد شراب میں، کار کے ضابطے پر ننگو

(۱) حاشیہ ص ۲۶/۲۳ طبع بلاق۔

اور اُن ایمان کا لفظ تمام کر دیا جائے تو اس سے مرد و عورت قلمی،
اللہ تعالیٰ، اس کے فرشتوں، اس کی کتابوں، اس کے پیغمبروں، مریم
آثرت کو صدق دل سے مانتا، اور اس پر یقین رکھتا ہوتا ہے کہ یہ خدا
ہو یا کچھ ہے وہ سب پوشیدہ تقدیر کے موافق ہے۔

اسلام

متعلقہ الفاظ:

الف- ایمان:

۲- اسلام کی تعریف کے ذیل میں یہ بات گزر چکی ہے۔ تب اسلام
اور ایمان کے ساتھ مل کر استعمال کی صورت میں اس کا معنی کیا ہوگا؟
یہی تفصیل ایمان کے لفظ میں بھی ہوئی۔ ایمان کے مفہوم، استعمال کی
صورت میں اس سے رسول اکرم ﷺ کی لانی ہونی شریعت کی
تصدیق قلمی، زبان سے قرآن کریم اور اس پر عمل کرنا مراد ہوگا، جب
ایمان کا لفظ اسلام کے لفظ کے ساتھ ذکر کیا جائے تو اس کا معنی صرف
تصدیق قلمی ہوگا (۲)، جیسا کہ حضرت جبریل علیہ السلام کے سوال
وہابی حدیث میں آیا ہے، وہ حدیث یہ ہے: "عن عمر بن الخطاب
قال: "بينما نحن جلوس عند رسول الله ﷺ ذات يوم،
اد طلع علينا رجل شديد بياض الثياب، شديد سواد
الشعر، لا يُرى عليه أثر السمرة، ولا يعرفه منا أحد، حتى
جلس إلى النبي ﷺ، ففسد ركبته إلى ركبته، ووضع
كفيه على فخذيه، وقال: يا محمد أخبرني عن الإسلام،
فقال رسول الله ﷺ: الإسلام أن تشهد أن لا إله إلا
الله، وأن محمداً رسول الله، وتقيم الصلاة، وتؤتي
الزكاة، وتصوم رمضان، وتحج البيت إن استطعت إليه
سبيلاً قال صدقت قال فعجباً له يسأله ويصدقه،

تعريف:

۱- لغت میں اسلام اطاعت کرنے، جھکنے، صلح یا دین اسلام میں داخل
ہونے کے معانی میں مستعمل ہے۔ اسلام کا لفظ بھی "اسلاف" یعنی
عقد ستم (۱) کے مفہوم میں بھی استعمال ہوتا ہے، کہا جاتا ہے: میں نے
فدائے شخص سے بیس صاع میں سلم کا معاملہ کیا ہے، یعنی اس سے نقد
قیمت کے ذریعہ اوصار سامان خریدے۔

جہاں تک شریعت کی صلاحت میں اسلام کے معنی کا تعلق ہے تو یہ
اس کے تبادلاً لفظ ایمان کے ساتھ مستعمل ہونے کی وجہ سے مختلف ہوتا
ہے۔

چنانچہ لفظ اسلام کے تبادلاً کور ہونے کی صورت میں "دین اسلام
میں داخل ہونا، یا بذات خود دین اسلام مراد ہوگا"، اور دین میں داخل
ہونے کا مطلب یہ ہے کہ بندہ اس چیز کی اتباع میں جسے نبی
کریم ﷺ نے کر مبعوث ہوئے، اللہ کی فرمانبرداری کرے، یعنی
زبان کے ذریعہ کلمہ کا اقرار، دل سے اس کی تصدیق اور اعضاء کے
ذریعہ عمل۔

۲- لفظ اسلام ایمان کے ساتھ ذکر کیا جائے تو اس سے اعضاء
کے ظاہری اعمال یعنی قول، عمل مراد ہوں گے جیسے شہادتین، نماز اور
سوم کے تمام ارکان۔

(۱) جامع العلوم والحکم ص ۲۶، ۲۷ طبع دار الفکر۔

(۲) حوالہ بالا۔

(۳) سنن ابن ماجہ، المستدرک، المستدرک (مطبوعہ)۔

قال فاجبرني عن الإيمان، قال - أن تؤمن بالله، وعلائكته
وكتبه، ورسله، واليوم الآخر، وتؤمن بالقدر خيره
وشره، قال صدقت (۱) حضرت عمر بن الخطابؓ سے مروی
ہے کہ: ایک دن ہم لوگ نبی ﷺ کی مجلس میں بیٹھے ہوئے تھے کہ
چانک ایک شخص (مجلس میں) آیا، جس کے کپڑے بہت زیادہ غید
اور بے بہت سیہ تھے نہ اس پر سہلی کوئی ملامت تھی اور نہ ہم میں
سے کوئی اسے پچھا تا تھا یہاں تک کہ وہ آپ کے اتنا قریب آئیگا
کہ رسول اکرم ﷺ کے ٹھنوں سے اپنے کتے مارا۔ یہ اس اپنے
دونوں ہاتھ پٹی دونوں رانوں پر رکھے اور کہا: اے محمد ﷺ! مجھے
اسلام کی حقیقت سے آگاہ فرمائیے، نبی کریم ﷺ نے ارشاد فرمایا:
اسلام یہ ہے کہ تم اس بات کا قرا کر دو کہ سوائے ایک خدا کے کوئی اور
معبود نہیں ہے، محمد ﷺ بلاشبہ اللہ کے پیغمبر ہیں، نماز پورے طور پر
دکرو، زکوٰۃ ادا کرو، رمضان شریف کے روزے رکھو، امر اور نہی
ہو تو حد کے گھر کا حج بھی کرو، اس شخص نے کہا: آپ نے فرمایا
فرمایا۔ حضرت عمرؓ فرماتے ہیں کہ: ہمیں اس شخص پر تعجب ہوا کہ یہ
(پہلے تو) آپ ﷺ سے دریافت کرتا ہے، پھر (تو ہی)
آپ ﷺ کے جواب کی تصدیق کرتا ہے۔ پھر اس نے عرض کیا
(اے محمد ﷺ!) یہاں کی حقیقت سے مطلع فرمائیے: آپ ﷺ
نے فرمایا (یہاں یہ ہے کہ) حد، اس کے فرشتوں، اس کی کتابوں،
اس کے رسولوں اور قیامت کو صدق دل سے مانو، اس بات پر یقین
کرو کہ ہر جہاں جو کچھ ہے وہ سب اللہ کے ہاتھ میں ہے، یہ سن کر
اس شخص نے کہا آپ سے حق فرمایا۔

(۱) حضرت جبریلؑ کے سوال سے متعلق حدیث کی روایت مسلم نے حضرت عمر بن
الخطابؓ سے کی ہے (صحیح مسلم تصحیح محمد فواد عبدالمبارک ۱/۳۶۸ ص ۳۷ طبع عیسیٰ
مکمل ۱۳۷۳ھ)۔

انبیاء سابقین اور ان کے قبیلین کی ملتوں پر اسلام کا طاق:
۳۔ اس سلسلہ میں علماء کا اختلاف ہے، بعض علماء کی رائے یہ ہے کہ
اسلام کا اطلاق سابقہ ملتوں پر بھی ہوگا اس حضرات کا استدلال اللہ
تعالیٰ کے ارشاد سے ہے: ”شَرَعَ لَكُمْ مِنَ الدِّينِ مَا وَصَّى بِهِ
نُوحًا وَالَّذِي أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ وَمَا وَصَّيْنَا بِهِ إِبْرَاهِيمَ وَمُوسَى
وَعِيسَى أَنِ اتَّقُوا الدِّينَ وَلَا تَتَّبِعُوا فِيهِ“ (۱) (اللہ نے
تمہارے لئے وہی دین مقرر کیا، جس کا اس نے نوح کو حکم دیا تھا، اور
جس کو ہم نے آپ کے پاس وحی کیا ہے اور جس کا ہم نے ہیم اور
موسیٰ اور عیسیٰ کو بھی حکم دیا تھا، یعنی یہ کہ اس دین کو قائم رکھنا اور اس میں
تفرق نہ کرنا) (۲) آیات سے بھی استدلال کیا ہے۔

۴۔ علماء کا خیال یہ ہے کہ اس آیت میں سابقہ ملتوں کو اسلام کے
ساتھ ہمہ صنف نہیں آیا یا ہے بلکہ صرف جبرائیلؑ اور اس کو اس سے موصوف
کیا گیا ہے، اور اس امت کو یہ شرف بخش گیا کہ اس کے اعزاز
واکرام کے لئے اسے اس صنف کے ساتھ متصف کیا گیا جس کے
ساتھ امیاء اکرام کو متصف آیا یا۔

امت محمدیہ کو لفظ ”اسلام“ کے ساتھ مخصوص کرنے کی وجہ یہ ہے
کہ اسلام اس امت کے ساتھ مخصوص عبادات پر مشتمل شریعت کا نام
ہے، یعنی حج، قحہ، زکوٰۃ، روزہ، جنازہ کا غسل، اور جہاد
وغیرہ، یہ اور اس قسم کے دیگر بہت سے احکام اس امت کے ساتھ
مخصوص ہیں، اور وہ امتوں پر فرض نہیں کئے گئے، یہ صرف انبیاء پر
فرض کئے گئے۔

اس معنی (یعنی یہ کہ اسلام کا لفظ امت محمدیہ کے ساتھ مخصوص
ہے) کی تاکید اللہ تعالیٰ کے قول: ”مِلَّةَ أَبِيكُمْ إِبْرَاهِيمَ هُوَ
مَعَاكُمُ الْمُسْلِمِينَ“ (۲) (تم اپنے باپ ابراہیم کی ملت (پر تمام
مسلمین کے ساتھ)

(۱) سورہ شوریٰ ۱۳۰

(۲) سورہ حج ۷۸

اسلام ۴-۵

رہا وہ عام اسلام جو ہر اس شریعت کو شامل ہے، جس کے ساتھ اللہ نے اس نبی کو دعوت کیا تو وہ ہر اس امت کا اسلام ہے جو گد شیعہ پیغمبروں میں سے کسی بھی پیغمبر کی قبیح ہے۔

اس اساس اور بنیاد پر قرآن کریم کی اس تمام آیات کا مفہوم سمجھنا ممکن ہے جن میں قرآن کریم نے اسلام کا لفظ دیگر امتوں کے حق میں استعمال کیا ہے، یا تو ان آیات میں اسلام سے اس کے لغوی معنی جس کا مادہ مسلم ہے، کی طرف اشارہ کیا گیا ہے، یا اس معنی کی طرف اشارہ مقصود ہے جو ان تمام آسمانی شریعتوں میں مشترک ہے جن کو طے رہا تمام انبیاء اللہ تعالیٰ کی طرف سے مبعوث کئے گئے، اور اسی مفہوم کی طرف قرآن کی بے شمار آیات میں اشارہ کیا گیا ہے، اس میں سے اللہ تعالیٰ کا یہ قول ہے: "وَلَقَدْ بَعَثْنَا فِي كُلِّ أُمَّةٍ رَسُولًا أَنِ اعْبُدُوا اللَّهَ وَاجْتَنِبُوا الطَّاغُوتَ" (۱) (اور یقیناً ہم نے ہر امت میں ایک پیغمبر بھیجا ہے کہ اللہ کی عبادت کرو اور شیطان (کی راہ) سے بچو)۔

سابقہ تصرقات میں اسلام لانے کا اثر:

۵- اصل یہ ہے کہ غیر مسلموں کے تصرقات، چاہے مسلمانوں کے ساتھ ہوں یا نہ ہوں کے ساتھ وہ سب صحیح ہیں، سو اسے ان تصرقات کے جس کو اسلام نے باطل قرار دیا ہے، جیسا کہ فقہ کے مختلف ابواب میں معلوم ہوتا ہے۔ اگر اسلام میں خلل ہوتے، طے شخص نے چار سے زیادہ ثنائی کی ہو یا ایسی عورتوں کو ایک ساتھ اس نے اپنے نکاح میں جمع کیا ہو جس کا جمع سراحرام ہے جیسا کہ نہیں تو ایسی صورت میں اس شخص پر واجب ہوگا کہ چار سے زیادہ عورتوں کو یا وہ بہنوں میں سے

رہو) اسی نے تمہیں مسلم قرار دیا) سے ہوتی ہے۔ "ہو" کی ختمیہ علماء صنف کی رائے میں ابراہیم علیہ السلام کی طرف لوٹ رہی ہے، اس سے کہ دوسری آیت "وَلَقَدْ بَعَثْنَا فِي كُلِّ أُمَّةٍ رَسُولًا أَنِ اعْبُدُوا اللَّهَ وَاجْتَنِبُوا الطَّاغُوتَ" (۱) (اور یقیناً ہم نے ہر امت میں ایک پیغمبر بھیجا ہے کہ اللہ کی عبادت کرو اور شیطان (کی راہ) سے بچو) کے لئے، اس آیت میں انہوں نے اپنے لئے اور اپنے لڑکے (اسما جیل) کے لئے، پھر اپنی ذریت میں سے امت کے لئے "مسلمان" ہونے کی دعا مانگی اور وہ یہی امت ہے، چنانچہ انہوں نے فرمایا: "وَلَقَدْ بَعَثْنَا فِي كُلِّ أُمَّةٍ رَسُولًا أَنِ اعْبُدُوا اللَّهَ وَاجْتَنِبُوا الطَّاغُوتَ" (۲) (۱) اسے مارے یہ ہر دگار اس میں ایک پیغمبر نہیں میں سے بھیج)۔ (۲) یہ سیدنا محمد ﷺ ہیں، چنانچہ اللہ نے اس کی دعا قبول فرمائی، محمد ﷺ کو اس کی طرف مبعوث کیا، اور ان کا نام مسلمان رکھا (۳)۔

مفسر کا اس پر اتفاق ہے کہ اللہ تعالیٰ نے اس امت کے علاوہ کسی دوسری امت کو "اسلام" کے ساتھ موسوم نہیں کیا ہے، اور امت مسلمہ کے علاوہ کسی اور امت کے بارے میں نہیں مانا گیا کہ اس نام سے اس کا ذکر کیا گیا ہو۔

۴- امام ابن تیمیہ کا قول ہے کہ (۳) لوگوں کا اس میں اختلاف ہے کہ جو امتیں پہلے گذر چکیں، یعنی حضرت موسیٰ اور حضرت عیسیٰ علیہ السلام کیا وہ مسلمان ہیں یا نہیں؟ یونکہ وہ جو وہ اسلام جس کے ساتھ اللہ تعالیٰ سے محمد ﷺ کو مبعوث فرمایا، اور جو قرآن فی شریعت پر مشتمل ہے اس پر تو صرف امت محمدیہ ﷺ قائم ہے اور اب مطلق اسلام بولنے کی صورت میں یہی اسلام مراد ہوتا ہے۔

(۱) سورہ بقرہ ۲۸۵۔

(۲) سورہ بقرہ ۲۸۶۔

(۳) فتاویٰ احمد بن حنبل ج ۱ ص ۱۲۶۔

۴ مجموعہ فتاویٰ ابن تیمیہ ص ۹۳ طبع المکتبۃ العربیہ السعودیہ

اسلام ۷

۱۔ ہر تفریق کے سامنے اسلام پیش کیا جائے گا، امام ابوحنیفہ کا یہی قول ہے، جیسے امام ابوحنیفہ کا قول دخول سے قبل زوجین میں سے کسی ایک کے اسلام قبول کرنے کی صورت میں ہے، لیکن اگر عورت ۱۰ ارٹھرب میں ہو ۱۰ ارتھارب کی مدت جو تین ماہ یا تین حیض ہے، گزر جائے تو تفریق واقع ہو جائے گی، ۱۰ ارٹھرب کے بعد اس پر عدت واجب نہیں ہوگی، چونکہ حریہ (۱۰ ارٹھرب میں رہنے والی عورت) پر عدت واجب نہیں ہوتی ہے۔

۲۔ اگر عورت نے اسلام قبول کر لیا پھر ہمارے پاس ۱۰ ارٹھرب میں بھرت کر کے آئی ۱۰ ارٹھرب اس کو تین ماہ حیض تک یا تو اسی طرح امام ابوحنیفہ کے نزدیک اس پر عدت واجب نہیں ہوگی، لیکن صاحبین کہتے ہیں کہ: اس پر عدت واجب ہوگی (۱)۔

کافر اگر مسلمان ہو جائے تو اسلام کے قبل کے واجبات میں سے اس کے ذمہ کیا لازم رہے گا؟

۷۔ امام قرانی کہتے ہیں: کافر اگر اسلام قبول کر لے تو اس کے مختلف احوال ہیں، اس کے ذمہ سالانوں کی قیمت، کرایہ کی رقم، اور ان قرضوں کی ادائیگی جو اس نے لئے تھے اور اس قسم کی دوسری چیزیں لازم ہوں گی، اور اگر وہ حربی ہو تو اس پر انسانی حقوق میں سے قصاص واجب نہیں ہوگا، نہ نصب کردہ لوگوں کے ہونے سالان کی واپسی اس پر واجب ہوگی، اور اگر اسلام سے قبل وہ کسی رہا ہو تو قلم نظام و رن لی ۱۰ اپنی لازم ہوگی، چونکہ اس نے عقد و مدہ یا عقد و مدہ کے رعبہ لازم آئے ۱۰ ملی چیزوں پر اس نے رضا مندی ظاہر کی، اس کے برخلاف حربی نے کسی چیز پر رضا مندی ظاہر نہیں کی، اسی لئے ہم نے (اسلام لانے کی صورت میں) اس سے نصب کردہ، لوٹی ہوئی اور

میں بیوی و دارالام میں ہوں گے تو ہمارے کے سامنے امام پیش کیا جائے گا، پھر اگر وہ اسلام قبول کرنے سے انکار کرے تو اس وقت تفریق واقع ہوں، اور اگر وہ اسلام قبول کر لے تو رشتہ نکاح برقرار رہے گا، اور اگر وہ ۱۰ ارٹھرب میں ہوں تو تفریق تین حیض یا تین مہینہ گزرنے پر موقوف ہوں، یہ یہ طور عدت کے نہیں ہے، پھر اگر اس مدت میں وہ اسلام قبول نہ کرے تو تفریق واقع ہو جائے گی۔

امام مالک کہتے ہیں کہ: اگر عورت مسلمان ہو تو مرد کے سامنے اسلام پیش کیا جائے گا، پھر اگر وہ اسلام قبول کر لے (تو نکاح باقی رہے گا) ورنہ تفریق واقع ہو جائے گی، اور اگر شوہر مسلمان ہو تو فوراً تفریق واقع ہو جائے گی (۲)۔

ترتیب پرست یا مجوسی زمین میں سے کسی ایک سے یا کتابی کی بیوی نے دخول کے بعد اسلام قبول کر لیا تو اس مسئلہ میں میں تسلیم ہاے نظر ہیں:

۱۔ نقطہ نظر یہ ہے کہ: تفریق عدت کے گزرے پر موقوف ہوگی، لہذا اگر وہ تفریق سے عدت کے گزرے سے قبل اسلام قبول کر لیا تو وہ دونوں نکاح پر باقی رہیں گے، اور اگر وہ عدت کے اسلام میں قبول کیا یہاں تک کہ عدت گزرے تو اس صورت میں تفریق اسی وقت سے واقع ہوگی جب دونوں کے مذہب میں اختلاف ہو، لہذا ۱۰ اگر وہ عدت گزرے کی ضرورت نہیں ہوگی، یہی امام شافعی کا قول ۱۰ امام احمد کی ایک روایت ہے۔

دوسرے نقطہ نظر یہ ہے کہ: فوری طور پر تفریق واقع ہو جائے گی، امام احمد سے ایک روایت یہی ہے، حسن ۱۰ ارٹھرب اس کا بھی یہی قول ہے۔ تیسرا نقطہ نظر یہ ہے کہ: دارالاسلام میں ہونے کی صورت میں

(۱) انصاری ۷/ ۵۳۳، ابن ماجہ ۲/ ۳۹۰

(۲) انصاری ۷/ ۵۳۲، ۵۵۸، ابن ماجہ ۲/ ۳۹۰

زبردستی حاصل کی ہوئی اور اس قسم کی دھم دھم کیساتھ نہ کیا۔

لیکن حقوق اللہ کے قبیل کی وہ چیزیں جن کو حالت غیر میں ضائع کیا گیا ہو حالت عدم میں لازم نہیں ہوں گی، خواہ وہ امام قبول کرنے والا ہی رہا ہو، نہ تو اس پر ظہار، نذر، بکین، نمازوں کی قضاء اور زکوٰۃ کی ادائیگی واجب ہوں، نہ حقوق اللہ میں سے وہ حق اس پر لازم ہوگا جس کی ادائیگی میں اس نے کوتاہی لی ہوئی، اس کی دلیل نبی کریم ﷺ کا یہ ارشادِ ربی ہے: "الإسلام یحب ما کان قبلہ" (اسلام ان چیزوں کو ختم کر دیتا ہے جو اس سے قبل ہوئیں)۔

وہ فرق کا ضابطہ یہ ہے کہ: حقوق العباد کی دو قسمیں ہیں: ان میں سے ایک قسم وہ ہے جن پر وہ کفر کی حالت میں راضی رہا اور اس کا دل سے اس کے مستحق کو دینے پر مطمئن رہا تو یہ حق اسلام کی وجہ سے ساقط نہیں ہوگا، اس لئے کہ اسے اس کا پابند بنانا اسے اسلام سے منقطع بنانے والا نہیں ہے، کیونکہ وہ اس پر راضی ہے، اور نہ ان حقوق کو ان کے مستحق کو دینے پر وہ راضی نہ ہو، مثلاً قتل اور غصب وغیرہ تو یہ وہ امور ہیں جن کا ارتکاب اس نے اس ارادہ کے ساتھ کیا ہے کہ وہ انہیں ان کے مستحقین کو واپس کرے گا، لہذا یہ تمام حقوق ساقط ہو جائیں گے، اس سے کہ جن چیزوں میں اس کے لازم ہونے کا وہ اعتقاد نہیں رکھتا ہے ان کے لازم کرنے میں اسے اسلام سے تنفر نہ کرنا ہوگا، لہذا اسلام کی مصلحت حق والوں کی مصلحت پر مقدم رکھی گئی۔

لیکن حقوق اللہ مطلقاً ساقط ہو جائیں گے، چاہے وہ اس پر راضی

(۱) حدیث: "الإسلام یحب ما کان قبلہ" کی روایت امام احمد نے غزوہ لقا کے ساتھ حضرت عمرو بن العاصؓ سے مروی ہے امام مسلم نے "ما عدت أن الإسلام یوهم ما کان قبلہ" کے الفاظ کے ساتھ اس کی روایت کی ہے (مسند احمد بن حنبل ۳/۱۹۹، تاریخ کردہ المکتب الاسلامی، ص ۳۳۱)۔

مسند تحقیق محمد بن عبدالمطلب ۱/۱۲ طبع عیسیٰ الخلیلی ۱۳۷۲ھ۔

ہو یا نہ ہو۔

حقوق اللہ اور حقوق العباد میں وہ جوہر سے فرق ہے:

ایک یہ کہ اسلام اللہ تعالیٰ کا حق ہے اور عبادات بھی اللہ تعالیٰ کا حق ہیں، لہذا جب انہوں میں ایک ہی جہت سے تعلق رکھتے ہیں تو مناسب یہ ہے کہ ایک کو دوسرے پر مقدم کر دیا جائے، اور ایک حق دوسرے حق کو ساقط نہ کرے، کیونکہ دوسرے حق ساقط کی حیثیت سے حاصل ہے۔

ثلاً انبیوں کا حق ان کی وجہ سے واجب ہوتا ہے اور اسلام ان کا حق نہیں ہے بلکہ اللہ کی وجہ سے یہ حق واجب ہوتا ہے، لہذا مناسب یہ ہے کہ انسانوں کے حقوق حق اللہ کے حاصل ہونے کی وجہ سے ساقط نہ ہوں۔

دوسری وجہ یہ ہے کہ اللہ تبارک و تعالیٰ کریم و رحیم، ان کی رحمت صلوٰۃ و درود اور مساعی کی تقاضی ہوتی ہے، جب کہ انسان تیل و کریمہ ہے۔ اس لحاظ سے مناسب یہ ہے کہ اس کے حق کی حفاظت کی جائے اور اس کو باقی رکھا جائے، لہذا (ایمان قبول کرنے کی صورت میں) حقوق اللہ مطلقاً ساقط ہو گئے، خواہ وہ اس پر راضی ہو جیسے نہ وہ اس قسم یا اس پر راضی نہ ہو جیسے ہماری، بلکہ حقوق العباد میں سے صرف وہی حق ساقط ہوگا جس کے ساقط کرنے پر صاحب حق راضی ہو، انہوں کا عدل میں یکساں فرق ہے (۱)۔

اسلام میں داخل ہونے کی صورت میں مرتب ہونے والے اثرات:

۸۔ اگر کافر اسلام قبول کر لے تو وہ دوسرے مسلمانوں کی طرح ہو جائے گا اور اسے وہ تمام حقوق حاصل ہوں گے جو مسلمانوں کو حاصل

ہوتے ہیں اور اس پر وہ تمام چیزیں واجب ہوں گی جو مسلمانوں پر واجب ہوتی ہیں، لہذا اس پر احکام شرعیہ جیسے عبادات اور جہاد وغیرہ لازم ہوں گے اور اس پر احکام اسلام جاری ہوں گے، مثلاً ولایات عامہ جیسے امانت، قضاء و تدبیر ولایات خاصہ جو مسلمانوں پر نفع ہوتی ہیں، سب دین کی ذمہ داری لیا اس کے لئے مباح ہوگا۔

احکام شرعیہ مثلاً عبادات، جہاد وغیرہ سے متعلق اسلام لے کر مرتب ہونے والا اثر:

۹۔ کافر حالت کفر میں شروع شرعیہ کا مخاطب اور مکلف ہے یا نہیں؟ اس سلسلہ میں امام نووی فرماتے ہیں: مذہب بخاری یہ ہے کہ کفار و کفر شرعیہ کے مخاطب ہیں، چاہے کفر و کفر شرعیہ کے قبیل سے ہوں یا نہایت کے قبیل سے، اور یہ اس وجہ سے ہے تاکہ آثار میں اس کے عذاب میں زیادتی ہو (۱)۔

۱۰۔ اصول نے احکام کے مباحث میں اس مسئلہ پر تفصیلی گفتگو کی ہے، اس لئے اس کی طرف مراجعت کی جائے۔

پس جب کافر اسلام قبول کر لیتا ہے تو اس کے ذریعہ وہ اپنی جان، اپنے مال اور اپنی مابالغ اولاد کی حفاظت کر لیتا ہے، جیسا کہ مشہور حدیث میں ہے: "أَمَرْتُ أَنْ أَقَاتِلَ النَّاسَ حَتَّى يَقُولُوا: لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ، فَمَنْ قَاتَلَهَا فَقَدْ عَصَمَ مَالَهُ وَنَفْسَهُ إِلَّا بِحَقِّهِ، وَحَسَابِهِ عَلَى اللَّهِ" (۲) (مجھے حکم دیا گیا کہ لوگوں کے ساتھ قتال کروں، یہاں تک کہ وہ "لا إله إلا الله" (کلمہ) پر آمین کہیں، پس اگر اس سے کلمہ پر آمین کہے تو مجھ سے اپنے مال، اپنی جان کی حفاظت

(۱) شرح مسلم مع مہذبه اصطلاحی ۲/۷۹۔

(۲) حدیث "أَمَرْتُ أَنْ أَقَاتِلَ..." کی روایت امام بخاری و مسلم نے حضرت عمر بن الخطاب سے مروی ہے، الفاظ بخاری کے ہیں (فتح الباری ۳/۲۱۲ طبع استیعاب صحیح مسلم تصحیح محمد فواد عبدالمجید ۵/۵۲۱، طبع عیسیٰ الخلیلی ۱۳۷۲ھ)۔

کر لی، لایہ کسی وجہ سے اس پر کوئی حق عائد ہو (مثلاً قصاص وغیرہ) اور اس کا حساب اللہ کے ذمہ ہوگا، اور دوسری روایت میں ہے: "قَبَادَا فَعَلُوا ذَلِكَ حَرَمَتْ عَلَيْنَا دِمَاؤَهُمْ وَأَمْوَالَهُمْ إِلَّا بِحَقِّهَا، لَهُمْ مَا لِلْمُسْلِمِينَ، وَعَلَيْهِمْ مَا عَلَى الْمُسْلِمِينَ" (۱) (جب وہ یہ نہیں گئے تو ہمارے دین کا خون اور مال حرام ہو جائے گا سوائے ان کے حق کے، ان کو بھی وہ حقوق حاصل ہوں گے جو مسلمانوں کو حاصل ہوتے ہیں، اور ان پر بھی وہ ذمہ داریاں ہوں گی جو مسلمانوں پر ہوتی ہیں)، اس سے ثابت ہوا کہ یہ عصمت جان کے لئے اصلانہ اور مال کے لئے عصمت نفس کے تابع ہو کر ہے، اور اس پر شریعت کے وہ تمام احکام جاری ہوں گے جو مسلمانوں پر جاری ہوتے ہیں اور جو حالت کفر میں کفر کی وجہ سے ممنوع تھے۔

اس کے اور اس کے مسلم رشتہ داروں کے مابین وراثت جاری ہوگی، ان کی موت کی صورت میں یہ ان کا وارث قرار پائے گا اور اس کی موت کی صورت میں وہ لوگ اس کے وارث ہوں گے، کیونکہ نبی کریم ﷺ کا ارشاد گرامی ہے: "لَا يَرِثُ الْمُسْلِمُ الْكَافِرَ وَلَا الْكَافِرُ الْمُسْلِمَ" (۲) (مسلمان کافر کا وارث نہیں ہوگا اور نہ کافر مسلمان کا وارث ہوگا، اس پر اجماع ہے (۳)۔

(۱) حدیث "قَبَادَا فَعَلُوا ذَلِكَ..." کی روایت ترمذی اور ابوداؤد نے اس لفظ کے ساتھ حضرت انس بن مالک سے مروی ہے کہ ترمذی نے کہا کہ یہ حدیث حسن صحیح اور اس سند سے غریب ہے، امام بخاری نے اس حدیث کی روایت اس معنی کے ساتھ حضرت انس بن مالک سے روایت کی ہے (تحتہ) ۱۰۲ طبع استیعاب، فتح الباری ۳/۲۱۲ طبع استیعاب، ۱۰۲ طبع استیعاب۔

(۲) حدیث "لَا يَرِثُ الْمُسْلِمُ الْكَافِرَ..." کی روایت امام بخاری و مسلم نے حضرت اسامہ بن زید سے مروی ہے (فتح الباری ۳/۲۱۲ طبع استیعاب، صحیح مسلم تصحیح محمد فواد عبدالمجید ۳/۱۳۳ طبع عیسیٰ الخلیلی ۱۳۷۲ھ)۔

(۳) جیسا کہ اس پر تمام مذاہب فقہ کی کتابیں دلالت کرتی ہیں، حوالہ مذہب ۱/۱۰۰۔

اسی طرح وہ پکارا رشتہ دار کی وراثت سے محروم ہوگا اور اس کے لئے مسلمان خاتون سے نکاح کرنا حلال ہوگا اور اہل کتاب کے علاوہ مشرک یعنی بت پرست عورت سے نکاح حرام ہوگا۔

اسلام لانے والے کے حق میں شراب اور خنزیر کی مالیت باطل ہو جائے گی، جب کہ اسلام لانے سے قبل اس کے حق میں اس کی مالیت برقرار تھی، اور اس پر تمام احکام شرعیہ لازم ہوں گے، جن میں سب سے مقدم ارکان اسلام نماز، زکوٰۃ، روزہ اور حج ہیں، تمام احکام شرعیہ اصولی اور فروعی طور پر اس پر واجب ہوں گے۔

اسی طرح اس پر جہاد فرض ہو جائے گا، حالانکہ اسلام سے قبل اس سے اس کا مطالبہ نہیں تھا، نبی اکرم ﷺ کا ارشاد ہے: "مات ولم یغزو، ولم یحدث بہ نفسہ، مات علی شعبۃ من لفاق" (۱) (جس شخص کی موت اس حال میں ہوئی کہ اس نے جہاد نہیں کیا ورنہ جہاد کرنے کا خیال اس کے دل میں آیا تو وہ ایک خونخوار کی حالت میں مرا)۔ اس کے پیچھے نماز درست قرار پائے گی، اس کے مرنے کی صورت میں اس کی نماز جنازہ پڑھی جائے گی، اسے غسل دیا جائے گا، کفن پہنایا جائے گا اور اسے مسلمانوں کے قبرستان میں دفن کیا جائے گا۔ اس کے علاوہ دیگر احکام اس پر نافذ ہوں گے جن کو ہر مذہب کی کتب فقہ میں بیان کیا ہے۔

۱۰۔ اگر کسی عورت کے ہاتھ، اب یا خنجر، زینت یا پھر ان دونوں نے یا ان میں سے ایک نے مسلمان پر قبضہ سے پہلے

کے (الشرح الکبیر للإمام الغزالی علی جوہر الوحید) مخطوطہ شرح الکفر لدریافتی ۳۹۴ھ

(۱) حدیث: "مات ولم یغزو ولم یحدث بہ نفسہ..." کی روایت امام مسلم، ابن ماجہ اور امام ابو داؤد نے حضرت ابو ہریرہؓ سے مرفوعاً کی ہے اور اللہ عزوجل مسلم کے ہیں (صحیح مسلم تحقیق محمد عواد عبدالماتی ۳۸۷ھ طبع عیسیٰ ۱۳۷۵ھ سنن ابی داؤد ۸/۶ طبع المطبعہ المصریہ، سنن ابی داؤد تحقیق محمد بن عبدالحید ۳۸۷ھ، ۱۶، ۱۷ طبع کردہ المکتبۃ الکبریٰ ۳۶۹ھ)۔

اسلام قبول کرنا یا تو بیچ بچ ہو جائے، اس سے کہ اسلام قبول کر لینے کی وجہ سے شراب اور خنزیر کی خرید و فروخت حرام ہوگئی، لہذا بیچ پر قبضہ کرنا اور اس کو حوالہ کرنا بھی حرام ہوگا (۱) جیسا کہ اللہ تعالیٰ کے قول "یا ایہا الذین امنوا اتقوا اللہ وذروا ما بقی من الزنا ان کنتم قومین" (۲) (اے ایمان والو! اللہ سے ڈرو اور جو کچھ سوڑکا بچا ہے اس سے چھوڑ دو) سے ثابت ہوتا ہے۔

دینِ رشد نے کہا ہے کہ: اگر ان لوگوں نے اسلام قبول کر لیا تو اپنے اسلام کے رمبہ اپنے پاس پہلے سے جمع سود، شراب و خنزیر کی قیمت کو محفوظ کر لیا (۳)، "یونکہ اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: "فمن جاءہ موعظۃ من ربہ فانتہی فله ما سلف" (۴) (پھر جس کسی کو نصیحت اس کے پروردگار کی طرف سے پہنچی گئی اور وہ باز آگیا تو جو کچھ پہلے ہو چکا اس کا ہو چکا)۔

اسی طرح اسلام لانے والے پر یہ بھی واجب ہے کہ وہ دارالکفر اور اہل حرب سے ہجرت کر جائے۔

دینِ رشد نے تحریر کیا ہے: کتاب و سنت اور اجماع سے یہ ثابت ہے کہ جو شخص دارالکفر میں اسلام قبول کر لے، اس کے لئے دارالکفر سے ہجرت کرنا اور دارالاسلام میں جانا واجب ہے، اس کے لئے مشرکین کے درمیان سکونت اختیار کرنا جائز نہیں ہے، یہ اس صورت میں ہے جب کہ اس کے لئے دارالکفر میں دین کے شعار کو قائم کرنا ممکن نہ ہو یا اسے احکام کفر پر مجبور کیا جائے، اس کی تفصیل اصطلاح (ہجرت) کے دہل میں دیکھی جائے۔

(۱) البدائع ۲/۵۷۷

(۲) سورہ بقرہ ۲۷۸

(۳) مقدمات دینِ رشد کتاب "النجاة الی کرم العرب" سے یہ عبارت اس جگہ سے لی گئی ہے جس کی بھی طبیعت نہیں ہوتی ہے۔

(۴) سورہ بقرہ ۲۷۵

اسلام ۱۱

وہ تصرفات جن کی صحت کے لئے اسلام شرط ہے:

۱۱۔ جن تصرفات و معاملات کی صحت کے لئے اسلام شرط ہے وہ حسب ذیل ہیں:

۱۔ مسلمان خاتون سے نکاح کرنا۔

۲۔ مسلمان خاتون کے نکاح کی ولایت۔

۳۔ مسلمان خاتون کے نکاح میں شہاد (کووا) بننا۔

۴۔ شرکت مفادوضہ جس کی صورت یہ ہے کہ شہادہ، سر مایہ، ۱۰۰ دین

اور تصرف میں مساوی ہوں، امام ابو یوسف نے اسے مسلم اور دینی

کے مابین بھی درست قرار دیا ہے۔

۵۔ قرآن کریم یا جواں کے معنی میں ہوں اس کی وصیت کرنا، اس

صورت میں جس کے لئے وصیت کی جائے اس کا مسلمان ہونا ضروری ہوگا۔

۶۔ نذر، چنانچہ نذر ماننے والے کا مسلمان ہونا شرط ہے، اس لئے

کہ نذر کا عبادت اور قربت ہونا ضروری ہے، اور کافر کے عمل کو

عبادت نہیں کہا جاسکتا، حنفیہ، مالکیہ، شافعیہ کا ظاہر مذہب یہی ہے،

مناہجہ کے ردیک کفر کی نذر بھی صحیح ہے، صاحب کشف القناع نے

تحریر کیا ہے (۱): ”نذر کفر کی طرف سے بھی درست ہے، چاہے وہ

نذر عبادت ہی کی کیوں نہ ہو، اس لئے کہ حضرت عمرؓ کی حدیث ہے: ”و

فرماتے ہیں: ”قلت: یا رسول اللہ! انہی کست ملوت فی

الحاہیة ان اعتکف لیلۃ، فقال النبی ﷺ: نوف

بملوک“ (۲) میں نے عرض کیا: اے اللہ کے رسول! میں نے

(۱) کشف القناع ۱/ ۲۷۳ طبع ملایا ض۔

(۲) حدیث ”أوف بملوک“ کی روایت بخاری، مسلم، ابوداؤد، ترمذی ورنانی

نے حضرت عمر بن الخطابؓ سے مروی کی ہے الفاظ مسلم کے ہیں (فتح

الاری ۳/ ۲۸۳ طبع استیع، صحیح مسلم تصحیح محمد فواد عبدالمبارکی ۱۳۷۷ھ طبع

عینی نجف ۱۳۷۵ھ جامع اصول ۱۱/ ۵۲۳ طبع کردہ مکتبۃ المجلدات)۔

زمانہ جاہلیت میں ایک شب کے اعتکاف کی نذر مانی تھی، تو نبی

کریم ﷺ نے ارشاد فرمایا: تم اپنی نذر پوری کرو۔

۷۔ مسلمانوں کے مابین فیصلہ کرنا۔

۸۔ تمام ولایات عامہ جیسے خدفت، اور اس سے متفرع ہونے

والے مناصب، مثلاً ولایت اور شہر میں کی سپہ سالاری، وزارت،

پولیس، مالی دفاتر اور محکمہ احتساب کی ذمہ داری، اس کی دلیل

اللہ تعالیٰ کا یہ ارشاد ہے: ”وَلَوْلَیْ یُجْعَلَ اللّٰهُ لِمَکَالِفِیْنِ عَدِیِّ

المومنین مسیلاً“ (۱) (اور اللہ کافروں کا ہم نوا مومنوں پر غلبہ نہ

ہونے والا)۔

۹۔ سفر میں وصیت کی ضرورت کے علاوہ دیگر مواقع پر بھی

مسلمانوں کے خلاف شہادت، یہ میں اسلام شرط ہے، اس سے

کہ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ”وَأَسْتَشْهَدُوا شَہِیْدَیْنِ مِنْ

رَجَالِکُمْ“ (۲) (اور اپنے مردوں میں سے دو کو کوواہ کر لیا کرو)، یعنی

مسلمان مردوں میں سے۔

امام ابن القیم الجوزیہ حنبلی نے تحریر فرمایا کہ: اللہ سبحانہ و تعالیٰ نے

کفار کی شہادت کو مسلمانوں کے خلاف سفر میں وصیت کے بارے

میں ضرورت کی بنا پر اپنے اس قول ”أَوْ آخَرَ ان مِنْ غَیْرِکُمْ اِنْ

اَتَمْتُمْ صَوْبَکُمْ فِی الْاَرْضِ“ (۳) (یا دو کو لو تم میں سے کے علاوہ

ہوں جب تم میں سے سفر کر رہے ہو) کے ذریعہ جاری قرار دیا ہے، پھر

ابن القیم نے کہا ہے کہ: امام احمد قاضی کفار کی شہادت قبول کرنے

کے سلسلے میں اس جگہ ضرورت کی بنا پر ہے، اور یہ حکم سفر، حضر و دنوں

میں یکساں ہے، اور اگر یہ کہا جائے کہ کفار کی شہادت ان کی قسموں

کے ساتھ ہے اس معاملہ میں قبول نہ جائے تو اس میں مسلمان نہ

(۱) سورہ بکراہ ۱۲۱۔

(۲) سورہ بقرہ ۲۸۲۔

(۳) سورہ مائدہ ۱۰۶۔

ہوں، تو یہ بھی ایک معقول بات ہوئی، اور کفار کی شہادت علی الاطلاق مسلمانوں کی شہادت کا بدل قرار پائے گی (۱)۔

ب- دین یا ملت:

۱۲- دین کے معنی لغت و لغت، طریقہ حساب، طاعت اور ملت کے ہیں (۲)۔

دین کا لفظ قرآن کریم میں متعدد معانی کے لئے استعمال ہوا ہے: توحید کے مفہوم میں استعمال ہوا ہے، جیسا کہ اللہ تعالیٰ کا قول ہے: "إِنِّ الْقَدِیْسُ عَمْدُ اللَّهِ الْإِسْلَامُ" (۳) (یقیناً، دین تو اللہ کے نزدیک اسلام ہی ہے)۔

حساب کے مفہوم میں آیا ہے، جیسا کہ اللہ تعالیٰ کا قول ہے: "الَّذِیْنَ یُکْسِبُونَ یَوْمَ الْقَدِیْسِ" (۴) (جو روزِ آخر کو کماتارہے ہیں)۔

حکم کے معنی میں استعمال ہوا ہے، جیسا کہ اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: "کَدَسْکَ کَدَا لَیُوسِفَ مَا کَانَ لَیُأْخِذَ أَخَاهُ فِی الدِّیْنِ الْکَلِیْکَ" (۵) (اس طرح کی تدبیر ہم نے یوسف کی خاطر کر دی، (یوسف) اپنے بھائی کو بادشاہ (مصر) کے قانون کے لحاظ سے نہیں لے سکتے تھے)۔

ملت کے معنی میں آیا ہے، جیسا کہ اللہ تعالیٰ کا قول ہے: "هُوَ الَّذِیْ أَوْسَلَ رَسُولَهُ بِالْهُدٰی وَدِیْنِ الْحَقِّ" (۶) (وہ اللہ وہی تو

(۱) اہل حق لکھنؤ فی السیاسة الشریعہ ص ۱۵۹، ۱۶۱۔

(۲) کتب المصطلحات للخواجہ ۵۵۲ طبع اجنبول۔

(۳) سورہ آل عمران ۱۹۸، نیز آیت کے ذیل میں ۵ حکمہ لغوی مع حواشی ص ۲۲ طبع معطلی محل، کتاب التوجہ والظاہر للہ تعالیٰ۔

(۴) سورہ صافات ص ۱۔

(۵) سورہ یوسف ص ۶۸۔

(۶) سورہ توبہ ص ۳۳۔

ہے جس نے اپنے رسول کو ہدایت اور سچے دین کے ساتھ بھیجا، اور اللہ تعالیٰ کا یہ قول ہے: "وَذَلِکَ دِیْنُ الْقِیْمَةِ" (۷) (یہ ملت مستقیمہ ہے)۔

اور اصطلاحی اعتبار سے، دین کا اطلاق "شریعت" پر کیا جاتا ہے، جیسا کہ عربی کی ملت پر، دین کا اطلاق ہوتا ہے، اور کبھی دین کو ملت و امامی کے لئے خاص طور پر استعمال کیا جاتا ہے جیسا کہ اللہ تعالیٰ کا قول ہے: "إِنِّ الْقَدِیْسُ عَمْدُ اللَّهِ الْإِسْلَامُ" (۸) (یقیناً، دین تو اللہ کے نزدیک اسلام ہی ہے)۔

۱۳- دین کے اہل لغوی معانی اور اس توحید پرستی کی روشنی میں جو اس نے، دین کے لغوی کو تکرار و معانی دین کے مددوں اور معانی میں دین پر قرآن مشتمل ہے، اختیار کیا ہے دین اور اسلام کے معنی اور مصداق میں عموم و خصوص کی نسبت کے علاوہ ہم کوئی جوہری فرق نہیں پاتے ہیں۔

۱۴- چیزیں جو انسان کو دین اسلام سے خارج کر دیتی ہیں: ۱۴- وہ چیز جس کے قرار سے کافر مسلمان قرار پاتا ہے، مسلمان اس کے انکار سے کافر ہو جائے گا (۹) اسی طرح، وہ چیز جو مسلم کو ختم کر دیتی ہے، یعنی کفر کا ارادہ یا کفر کا قول یا کفر کا فعل (اس کے ارتکاب سے بھی انسان دین اسلام سے خارج ہو جاتا ہے) چاہے ایسا تیز یا بے اختیار یا قیاماً یا عتلاً (۱۰)۔

تاکسی جو بکر دین الہی پر تحریر کرتے ہیں کہ: جس شخص نے کسی ایسے کام کو، یا سمجھ کر یا جو کفار کی خصوصیات میں سے ہو یا کسی ایسے کام کو چھوڑا، یا جو مسلمانوں کی خصوصیات میں سے ہو جو اس پر دلالت

(۲) سورہ بقرہ ص ۵۔

(۳) شرح مسلم للخواجہ مع حواشی القضا فی ص ۲۰۱۔

(۴) شرح الاقناع للعلیہ مع حواشی البیہ ص ۱۱۱۔

مستوب کا حکم لکایا جائے گا، جیسا کہ باپ کے اسلام لانے کی صورت میں مابالغ کافر لڑکا اپنے باپ کے تابع ہوتا ہے، اور اس مسئلہ پر تفصیلی گفتگو آئندہ آئے گی۔

اور طریقہ دلائل سے مراد یہ ہے کہ اسلام میں داخل ہونے کے لئے کسی عمل کو اختیار کیا جائے۔

اہل-صریح اسلام:

صریح اسلام یہ ہے کہ شہادتین کا تلفظ یا جو چیز تلفظ کے قائم مقام ہو پائی جائے، اور اسلام کے علاوہ ہر دین سے بیزاری کا اعلان و اظہار کیا جائے۔

۱۶- یہ بات پوری طرح کافی ہے کہ اللہ تعالیٰ کی وحدانیت اور اس کے تقدس کی شہادت کی صراحت کی جائے، جو تصدیق و طہی، اعتقاد قلبی، اس کی ربوبیت کے یقین جازم اور اس کی عبودیت کے اقرار کے، و یہ مؤکد ہو، اسی طرح محمد ﷺ کی رسالت اور اللہ تبارک و تعالیٰ کی طرف سے جو اصولی عقائد اور اسلام کے احکام یعنی نماز، زکوٰۃ، روزہ اور حج جن کے ساتھ آپ مبعوث کئے گئے ان کی شہادت کی صراحت کی جائے، اس جگہ قوت اور دلائل کے اعتبار سے اس عقیدہ کامل کے اظہار کے لئے شہادتین کے دونوں صیغوں کے صریح تلفظ اور طہی سے بہتہ کوئی عموماً نہیں ہے:

”اشھد ان لا اله الا الله واشھد ان محمداً رسول الله“ (میں گواہی دیتا ہوں کہ اللہ کے سوا کوئی معبود نہیں ہے، اور کوئی دین محمد ﷺ کے رسول نہیں ہے)۔

لہذا وہ کافر جس نے ایسے سے کوئی اللہ تعالیٰ نے منور فرمادیا اور اس کے قلب پر یقین کے انوار کو رہن فرمایا اور وہ اسلام کے حلقہ بگوش ہونا چاہتا ہے تو اس کے لئے استطاعت اور قدرت کے وقت شہادتین کا

کرے کہ اس نے اس کو دین سے نکال دیا ہے، تو ان دونوں اعتقاد کی وجہ سے وہ کافر قرار پائے گا، ان دونوں عمل کی وجہ سے نہیں (۱)۔

درمختار میں ہے: آدمی دین اسلام سے اس صورت میں خارج ہوگا جب وہ کسی سے امر کا کارروائی جس کی وجہ سے وہ اسلام میں داخل ہو تھا پھر جس صورت میں یہ دو یقینی ہوگا امتداد کا حکم لکایا جائے گا، ورجس صورت میں امتداد میں شک ہوگا اس کا حکم نہیں لگے گا، اس لئے کہ اسلام پہلے سے ثابت ہے، لہذا محض شک کی بنا پر زائل نہیں ہوگا، اور اس وجہ سے بھی کہ اسلام غائب رہتا ہے اس پر کسی مذہب کو خدشہ حاصل نہیں ہوتا ہے (۲)۔

”لکھا اسے“ اور دوسری باتوں میں ہے کہ جب ہی مسئلہ میں غم و سبب کرنے والی کمی باتیں ہوں، ”صرف ایک وجہ اس کے خاتمہ ہو تو یہی صورت میں تفتی پر لازم ہے کہ وہ اس وجہ کی طرف مائل ہو جو تکفیر سے مابالغ ہے، مسلمان کے ساتھ حسن ظن کا یہی تقاضہ ہے، لہذا اگر صریح کفر کو واجب کرنے والی چیز کا اظہار کروے تو پھر تاویل مفید نہیں ہوگی۔ تفصیل کے لئے ”ردۃ“ کی اصطلاح دیکھی جائے۔

۱۷ چیزیں جن کی وجہ سے کافر مسلمان قرار پاتا ہے:

۱۵- منقلب و سر یا ہے کہ جس طریقے سے ہیں جن کی بنیاد پر کسی شخص کے مسلمان ہونے کا فیصلہ کیا جائے گا، ”ردیہ“ میں ہے:

صراحت، جمعیت اور دلائل۔

صراحت سے مراد یہ ہے کہ دو صریح شہادتین (اشھد ان لا اله الا الله واشھد ان محمداً عبده ورسوله) کا قرار ملے۔

جمعیت سے مراد یہ ہے کہ اسلام کے بارے میں مابالغ شخص پر

(۱) سنن الترمذی شرح ابی بکر ابن البرقیہ، المجلد ۱۱، صفحہ ۲۰۳/۲۔

(۲) ابن ماجہ ج ۳، ص ۳۳۔

تلفظ ضروری ہے، حرف ال شخص کے جو اس کے تلفظ پر قادر نہ ہو، جیسے کوٹنگا، یہ وہ شخص جو اس کی استطاعت اور قدرت نہ رکھتا ہو، جیسے خوف زدہ شخص اور وہ شخص جس کو اچھو لگ گیا ہو اور وہ شخص جسے چانک موت آگئی ہو، ورم وہ شخص جس کے ساتھ ایسا عذر ہو جو اس کے شہادتیں کے تلفظ سے مائع ہو تو ہم اس کے مذکور کو تسلیم کریں گے بشرطیکہ وہ شخص مائع کے زائل ہو جانے کے بعد اس پر قائم رہے۔ شہادتیں کا تلفظ عربی زبان میں ضروری نہیں ہے، یہاں تک کہ جو شخص عربی زبان پر چھٹی طرح قادر ہو اس کے حق میں بھی شہادتیں کے یہ خوب و عربی زبان میں تلفظ لازم نہیں ہے۔

نہیں جو شخص محمد ﷺ کی رسالت کو صرف عرب کے ساتھ خاص سمجھتا ہو اس کے لئے آپ ﷺ کی رسالت کے عموم کا اقرار کرنا ضروری ہے۔

۱۰۔ وہ شخص جو مسلم ہو، یعنی مسلمانوں کی اولاد میں سے ہو، تو وہ اپنے والدین کے تابع ہو کر مسلمان ہے، اور اسے مسلمان ہی سمجھا جائے گا، چاہے زندگی بھر اس نے شہادتیں کا تلفظ نہ کیا ہو، اور بعض علماء اس پر بھی تم سے تم رنگی میں ایک مرتبہ شہادتیں کے تلفظ کو واجب قرار دیتے ہیں۔

۱۱۔ صہبہ محققین کا مذہب یہ ہے کہ میما بینہ بین اللہ و مطلق ایمان کی صحت کے لئے تعقدیق قلبی کافی ہے، اور شہادتیں کا اقرار صرف اس پر ہیوی حکام کے اجماع کے لئے شرط ہے، اور اس پر کفر کا حکم نہیں لگایا جائے گا، مگر صرف اس صورت میں جب کہ اس کی طرف سے کوئی ایسا فعل پایا جائے جو اس کے کفر پر دلالت کرے، جیسے جوں کو جہدہ

کتاب ۱۔

(۱) ائمہ اربعہ علی صحیح البخاری ۱/ ۱۰۳، الاحیاء البقراء ۱/ ۱۱۶ اور اس کے بعد کے صفحات۔

لہذا اسلام کا حکم ظاہر میں شہادتیں یہی چیز کے رعب ثابت ہوگا جو شہادتیں کے معنی پر دلالت کرے، تاکہ شریعت کے وہ احکام جو اس کے لئے ہیں یا جو اس کے ذمہ میں ہیں اس پر قائم کے جائیں، جیسے کہ تفصیل آگے آ رہی ہے (۱)۔

حدیث شریف میں حضرت شریہ بن سوید ثقفی سے مروی ہے وہ فرماتے ہیں: "قلت یا رسول اللہ! ان امی اوصت ان اعتق عہا ولقبہ مؤمنۃ، وعندی جاریۃ سوداء مویۃ اے عتقہا؟ قال: ادعہا، فدعوتہا فجاءت فقال: من ربک؟ قالت: اللہ، قال: فمن انا؟ قالت: رسول اللہ، قال: اعتقہا فابہا مؤمنۃ" (۲) (میں نے عرض کیا: اے اللہ کے رسول! میری ماں نے وصیت کی ہے کہ میں اس کی طرف سے مسلمان غلام آراء کرے، اور میرے پاس ایک کالی ٹوب کی رہنے والی لونڈی موجود ہے، یا میں اسے آراء کرے؟ آپ ﷺ نے فرمایا: اس لونڈی کو بااد میں نے اسے بلایا، وہ آئی، تو نبی کریم ﷺ نے اس سے فرمایا: تمہارا رب کون ہے؟ اس نے کہا: اللہ، پھر آپ ﷺ نے فرمایا: میں کون ہوں؟ اس نے کہا: آپ ﷺ اللہ کے رسول ہیں، اس پر آپ ﷺ نے فرمایا کہ: سے آراء کر، یہ مومنہ ہے)۔ امام نووی نے تحریر کیا ہے (۳): اہل سنت محدثین، فقہاء و

(۱) اشرح الکبیر علی الجہدہ للشیخ الفانی (مخطوط)، شرح ابن حجر علی لاریعین: حدیث ۱۱۱۱ یعنی حدیث جبرئیل کی حدیث میں۔

(۲) حدیث شریہ بن سوید ثقفی کی روایت جو داؤد اور ترمذی سے دی ہے الفاظ جو داؤد کے ہیں امام جو داؤد کہتے ہیں کہ خالد بن عبد اللہ نے اسے مرسل ذکر کیا ہے و شریہ کا ذکر نہیں کیا ہے عبد القادر لا داؤد و قتل جامع الاصول نے کہا ہے اس کی سند حسن ہے (معین المبعود ۳۷۷ ۲۲ طبع الہدایہ سنہ ۱۲۸۱ھ ۲۲۸۱ھ) جامع الاصول فقہ مد القادر لا داؤد و ۲۲۸۱ھ ۲۲۸۱ھ (۳) شرح مسلم ۱/ ۲۰۱۔

مشکملین کا اس پر اتفاق ہے کہ وہ مومن جس کے بارے میں یہ حکم لگایا جائے گا کہ وہ اہل قبلہ میں سے ہے اور ہمیشہ جہنم میں نہیں رہے گا۔ اس سے مراد وہ شخص ہے جو دینِ اسلام پر ایسا اعتقاد اور یقین رکھتا ہو جو شکوک سے خالی ہو ورنہ وہ جس کا تلفظ کرے۔

۱۸۔ اس نے سب وہی چیزیں ہیں جس سے یہ ایک پر اکتفا کیا وہ اہل قبلہ میں سے نہیں ہوگا۔ لایک وہ اپنی زبان میں یہی ظلم کی وجہ سے اس کے تلفظ سے عاجز ہو یا فوری طور پر موت واقع ہو جانے کی وجہ سے یا کسی وجہ سے وہ شہادتین کے تلفظ پر قادر نہ ہو تو اس صورت میں وہ ”مومن“ سمجھا جائے گا۔

شہادتین کے تلفظ کی صورت میں یہ شرط نہیں ہے کہ وہ یہ سب باتیں ہی اس دین سے بری ہوں جو اسلام کے مخالف ہے، البتہ ان کفار میں سے ہو جو ہمارے سردار محمد ﷺ کی رسالت کو عرب کے ساتھ خاص سمجھتے ہوں، تو یہی صورت میں اس پر اسلام کا حکم اسی وقت لگے گا جب وہ اس دین سے اظہارِ برأت کرے، اگر کسی شخص نے صرف ”لا الہ الا اللہ“ پر اکتفا کیا اور ”محمد رسول اللہ“ نہیں کہا تو امام شافعی کا مشہور مذہب اور دیگر علماء کا مذہب یہ ہے کہ وہ مسلمان نہیں ہوگا، اور ہمارے بعض اصحاب شافعیہ کا قول یہ ہے کہ وہ مسلمان قرار پائے گا اور اس سے دوسری شہادت کا مطالبہ کیا جائے گا۔ پھر اگر وہ انکار کر دے تو ”مرتد“ قرار پائے گا، ان حضرات نے اپنے قول پر نبی کریم ﷺ کے اس ارشاد سے استدلال کیا ہے کہ آپ ﷺ نے فرمایا: ”المرتد ان اقاتل الناس حتی

= لوثہ“ یعنی ان میں سے کسی کا بطن نہ بھریں بلکہ مع قعودہ کان صعدا فی النار... الخ پر یہ مترشح کیا گیا ہے کہ اس پر اکتفا نہیں ہے بلکہ اس کے قاتل کی روشنی میں وہ مومن عامی ہوگا، جب کہ بعض محققین صبر کا حیل ہے کہ قرآن بالکل صرف احکام دنیا کے احوال کے لئے شرط ہے، لہذا بعض انویس کی دھڑکی حدیث کے سلسلے میں اس مترشح کی شرح۔

يقولوا لا الہ الا اللہ فمن قالها فقد عصم مني ماله و نفسه الا بحقه، وحسابه علی اللہ“ (۱) (مجھے حکم دیا گیا ہے کہ میں اس وقت تک لوگوں سے قتال کروں جب تک کہ وہ ”لا الہ الا اللہ“ کا اقرار نہ کریں، پس جو شخص اس کا اقرار کر لے تو مجھ سے اس کا مال اور اس کی جان محفوظ ہو جائے گی سوائے اس کے حق کے، اور اس کا حساب اللہ کے ذمہ ہوگا۔)

جمہور علماء کے نزدیک یہ حدیث شہادتین کے تلفظ پر محمول ہے، اور شہادتین کے دونوں کلموں کے آپس میں مربوط اور مشہور ہونے کی وجہ سے ایک کے ذکر کر دینے کے بعد دوسرے کے ذکر کی ضرورت نہیں رہی۔

فتح القدیر میں ہے (۲): امام ابو یوسف سے دریافت کیا گیا کہ آیا اسی طرح اسلام قبول کرے؟ تو آپ نے فرمایا کہ وہ کہنے میں کوئی دیتا ہوں کہ اللہ کے سوا کوئی معبود نہیں ہے اور میں گواہی دیتا ہوں کہ محمد ﷺ اللہ کے رسول ہیں اور اس دین کا اقرار کر لے جو محمد ﷺ اللہ کی طرف سے لے کر آئے ہیں اور جس دین سے منک ہو ہے اس سے برأت کا اظہار کرے، اور اسی میں ہے کہ نصرانی (اسلام قبول کرتے وقت) یہ کہے: میں گواہی دیتا ہوں کہ اللہ کے سوا کوئی معبود نہیں ہے اور محمد ﷺ اللہ کے رسول اور بندے ہیں، اور مذہب نصرانیت سے وہ اظہارِ برأت کرے، اسی طرح یہودی اور عیسائی مذہب کے فرما: اسلام قبول کرتے وقت کہیں گے۔

لیکن جو شخص ”ارأرب میں رہتا ہو، اگر وہ صرف یہ کہے کہ محمد ﷺ اللہ کے رسول ہیں، یا کہے کہ میں دین اسلام میں داخل ہو گیا، یا کہے کہ میں دین محمد ﷺ میں داخل ہوا تو یہ اس کے اسلام

(۱) حدیث: ”المرتد ان اقاتل الناس“ ”فتح“ (فقہ مسر ۹) میں گر چکی۔

(۲) فتح القدیر شرح الہدایہ ۳۸۳۔

کی دلیل ہوگی، لہذا جو شخص دارالحرب میں شہادتین (اشہد ان لا
 اِلهَ اِلاَّ اللہ وَاَشہدُ اَنَّ مُحَمَّدًا عَبْدُہُ وَرَسُولُہُ) کا اقرار کر لے
 تو وہ ہر جہ "ابلی مسلمان" رہا ہے گا۔

ہر مرتبہ کے توبہ کی قیاس یہ ہے کہ وہ شہادتین کے تلفظ کے بعد، یں
 اسلام کے طہ و تدوین سے ظہار و انتہا رہے، اور جس دین کی
 طرف منتقل ہو گیا تھا اس سے بھی یہ انتہا کا طہاں رہے۔

رکان، سلام

رکان سلام پانچ ہیں:

۱۹- تہیت قرآن: یہ میں اجمالی اور احکام وار دہوے ہیں، جو ان
 رکان کے ساتھ خاص ہیں، اسی طرح سنت نبویہ میں بہت سی
 حدیث آئی ہیں، جن میں سے ایک حدیث وہ ہے کہ عمر بن
 الخطابؓ نے روایت کیا ہے، وہ فرماتے ہیں: "سمعت رسول
 اللہ ﷺ یقول: ہُنَّی الْاِسْلَامُ عَلٰی خَمْسٍ: شَہَادَةُ اَنْ لَا
 اِلهَ اِلاَّ اللہ وَاَنَّ مُحَمَّدًا رَسُوْلُ اللہ وَاِقَامُ الصَّلَاةِ وَاِيتَاءُ
 الزَّكَاةِ وَالْحَجَّ وَصَوْمَ مِصْدَانَ" (میں نے رسول اکرم ﷺ
 کو یہ کہتے ہوئے سنا ہے کہ: اسلام کی بنیاد پانچ چیزوں پر رکھی گئی ہے:
 اس بات کی گواہی دینا کہ اللہ کے سوا کوئی معبود نہیں ہے، اور یہ کہ
 محمد ﷺ اللہ کے رسول ہیں، نہایت تمام نماز، زکوٰۃ، حج، اور
 رمضان کا روزہ رکھنا) اس حدیث کو بخاری اور مسلم نے روایت کیا
 ہے، رک۔

نیز وہ گزری ہوئی حدیث جو حدیث تبریک کے نام سے مشہور ہے۔

پہلا رکن: اس بات کی گواہی دینا کہ اللہ کے سوا کوئی معبود
 نہیں ہے اور یہ کہ محمد ﷺ اللہ کے رسول ہیں:

۲۰- یہ شہادت ہی وہ پہلی چیز ہے جس کے ذریعہ بندہ اسلام میں
 داخل ہوتا ہے لہذا مکلف پر سب سے پہلے یہ واجب ہوتا ہے کہ وہ
 اس طہ کی "اسگلی" کا اتمام تصدیق، عقداً قلبی و تلفظ کے ذریعہ
 کرے۔

تمام امر سلف کا اس پر تعلق ہے کہ بندے کو سب سے پہلے
 شہادتین کی "اسگلی" کا حکم دیا جائے گا (۱)۔ تمام رسولوں کے پیغمبر
 میں ہی توحید کی دعوت تھی جو اس طہ میں موجود ہے "اللہ تعالیٰ کی
 الوہیت اور یہ ہیت کے قرار کی دعوت تھی، قرآن کریم میں
 ہے "وَمَا اَرْسَلْنَا مِنْ قَبْلِكَ مِنْ رَّسُوْلٍ اِلَّا نُوْحٰی اِلَيْہِ اَنۡہٗ
 لَا اِلَہَ اِلَّا اَنَا فَاعْبُدْنِیْ" (۲) "اور ہم نے آپ سے قبل کوئی (پیغمبر)
 رسول نہیں بھیجا جس کے پاس ہم نے وحی نہ بھیجی ہو کہ میرے سوا کوئی
 معبود نہیں، سو عبادت میری ہی کرو"۔ اس پہلی طہ وہ پہلی چیز ہے جس
 کے ذریعہ انسان اسلام میں داخل ہوتا ہے، "اسگلی" وہ آخری
 چیز ہو جس کے ساتھ مسلمان دنیا سے نکلے تو اس کے ذریعہ جنت میں
 داخل ہوتا، جیسا کہ نبی کریم ﷺ نے ارشاد فرمایا: "مَنْ کَانَ اٰخِرَ
 کَلَامِہٖ لَا اِلَہَ اِلَّا اللہ دَخَلَ الْحَبَّةَ" (۳) (جس کا آخری کلام "لا

(۱) اس کی تفصیل کے لئے ملاحظہ ہو: اسی بحث کا ایک نمونہ "وہ چیزیں جن کی وجہ
 سے کافر مسلمان قرار پاتا ہے" کے تحت۔

(۲) سورۃ انبیاء ۲۵۔

(۳) حدیث میں کان آخر کلامہ... کی روایت ابوہریرہؓ سے مروی ہے
 ابن جرییر سے مروی ہے، حاکم نے کہا ہے کہ یہ حدیث صحیح الاثر ہے، شیخ
 نے اس کی ترجیح نہیں کی ہے، وہی نے اس کی موافقت کی ہے، شعیب

(۴) حدیث: "ہی الاسلام... کی روایت بخاری، مسلم، ترمذی و ابن ماجہ نے
 حضرت عبد اللہ بن عمرؓ سے مروی ہے، الفاظ بخاری کے ہیں (فتح
 البری ۳۹۱، طبع المنہج، صحیح مسلم تحقیق محمد قزوینی، طبع ۱۴۱۱ھ، طبع عیسیٰ
 ۱۳۷۳ھ، جامع الاصول فی احادیث الرسول ۲۰۸، ۲۰۹، طبع
 کراچی، مکتبہ اہل بیت ۸۹، ۹۰ھ)۔

بہ الا اللہ“ ہو وہ جنت میں داخل ہوگا۔

اسی طرح محمد ﷺ کی رسالت پر ایمان لانا بھی ان تمام چیزوں پر ایمان لانا ہے جنہیں آپ ﷺ اللہ تعالیٰ کی طرف سے لے کر مبعوث ہوئے۔ اور ان چیزوں پر بھی ایمان لانا ہے جن پر آپ ﷺ کی رسالت مشتمل ہے، آپ ﷺ پر ایمان لانا تمام نبیاء پر ایمان لانا ہے اور ان کے پیغامات کی تصدیق کرنا ہے۔

اس رکن رکین میں جو تمام ارکان پر مقدم ہے، انہوں اہل (شہادتین) کو جمع کرنے کی صورت میں باقی ارکان کا بھی تحقق ہو جائے گا۔

دوسرا رکن: نماز قائم کرنا:

۲۱- صدقہ کا لغوی معنی دعا ہے، اور اسلام نے دعا کے ساتھ جن اقوال و افعال کو چاہا شامل کیا اور ان کے مجموعے کا نام صلاۃ رکھا، یا صلاۃ لفظ صلا سے منقول ہے جو دو چیزوں کے درمیان ربط پیدا کرتی ہے، اس لحاظ سے نماز بندہ اور اللہ کے درمیان رابطہ ہے، اور نماز مکہ میں ہجرت سے پہلے شب معراج میں فرمائی ہوئی۔

شیخ مفتی تاروں کا جو بظنہ روایات دین میں سے ہے جو قرآن و حدیث و جماعت سے ثابت ہے، بعد از جو شخص پانچوں نمازوں کا یا ان میں سے بعض کا بیکار رہے وہ کافر اور مرتد ہے۔

یعنی جو شخص اس کے وجوب کا ذکر کرے مگر اس سے نہ کرے تو اس کے بارے میں کہا گیا ہے کہ وہ فاسق ہے، اور اگر اس کی عدم

الفاظ و لفظ نے کہا کہ اس میں ایک روای صالح بن ابی غریب ہیں ان سے ثقہ و موثق کی ایک جماعت نے روایت کی ہے اور ابن حبان نے ان کی توثیق کی ہے اس کے باقی رجال ثقہ ہیں (سنن ابوداؤد ۳۸۶/۳ طبع ۱۹۶۷) مستدرک ۱/۵۱۳ فتح کردہ دارالکتب المعرفہ شرح السنۃ للبخاری تحقیق شعیب ۱/۵۱۳ فتح کردہ مکتب الاسلامیہ۔

انگلی کا عادی ہو جانے تو طور حد سے قتل کر دیا جائے گا۔ ایک قول یہ ہے کہ جو شخص جاں بوجہ نہ کرے یا عہد اس میں کوتاہی کرے وہ کافر ہے۔ اور عمر کی حالت میں سے قتل کر دیا جائے گا۔

قرآن کریم کی بے شمار آیات اس کے وجوب پر دلائل برقی ہیں۔ ان میں سے ایک آیت اللہ تعالیٰ کا یہ ہے: ”وَأَقِمُوا الصَّلَاةَ وَقَرُّوا الزَّكَاةَ“ (۱) (اور نماز قائم رکھو اور زکاۃ دیتے رہو)۔ اور اللہ تعالیٰ کا قول ہے: ”الْصَّلَاةَ كَاثَ عَمَى الْمُؤْمِنِينَ“ (۲) (بے شک نماز تو ایمان والوں پر پابندی وقت کے ساتھ فرض ہے)۔ ان کے علاوہ بھی بہت سی آیات ہیں۔

مار کے وجوب سے متعلق احادیث پر یہ میں سے ایک حدیث یہ ہے کہ: نبی کریم ﷺ سے پوچھا گیا کہ کون سا عمل افضل ہے؟ آپ ﷺ نے فرمایا: ”الصلوة لمواقیہا“ (۳) (نماز اپنے وقت پر ادا کرنا)۔ اس کے علاوہ بھی بہت سی احادیث ہیں۔ (دیکھئے: اصطلاح (صلوۃ))۔

تیسرا رکن: زکاۃ ادا کرنا:

۲۲- زکاۃ لغت میں برہمیزی اور زیادتی کے معنی میں مستعمل ہے، ”زکا الشیء“ اس وقت بولتے ہیں جب کسی چیز میں اضافہ ہو

(۱) سورہ نور ۵۶۔

(۲) سورہ نساء ۱۰۳۔

(۳) حدیث ”الصلوة لمواقیہا“ کی روایت بخاری و مسلم نے حضرت عبداللہ بن مسعود سے روایت کی ہے ”مسائل امی اللہ علیہا“ حضرت ابن العمل أحب الی اللہ؟ قال: الصلاۃ علی وقایہا...“ حضرت ابن مسعود کہتے ہیں کہ (میں نے نبی ﷺ سے دریافت کیا کہ اللہ کے نزدیک کون سا عمل زیادہ پسندیدہ ہے؟ تو آپ ﷺ نے فرمایا: ”الصلوة علی وقایہا“ نماز اپنے وقت پر ادا کرنا) (فتح الباری ۴/۲۷ طبع ۱۹۶۷) تحقیق محمد بن عبدالمطلب ۱/۵۱۳ طبع ۱۹۶۷۔

زیادتی ہوتی ہے، یہ تو کسی طور پر یہ اضافہ ہو جیسے نباتات اور مال میں ہوتا ہے، یہ معنوی طور پر ہو جیسے انسان کی ترقی نیکی اور فضائل کے ذریعہ ہوتی ہے۔

شریعت کی اصطلاح میں مال مخصوص کے ایک حصہ کو مخصوص لوگوں کے لئے مخصوص شرائط کے ساتھ نکالنے کو زکاۃ کہا جاتا ہے، اور مال کے صدقہ کو زکاۃ اس لئے کہا جاتا ہے کہ مال کا جو حصہ زکاۃ کے طور پر نکالا جاتا ہے وہ برکت کے طور پر مال میں ایسا آجاتا ہے، اس سے بڑھاتا ہے۔ اس کا رکن ہونا اور واجب ہونا دونوں قرآن وحدیث اور اجماع سے ثابت ہے، لہذا اس کے وجوب کا منکر مرتد ہے، کیونکہ وہ ضروریات دین کا انکار کرتا ہے، لیکن جو شخص اس کے وجوب کا تو قیام کرے مگر اس کی ادائیگی سے انکار کرے تو اس سے زبردستی زکاۃ وصول کی جائے گی مابین طور کہ اس سے قتال کیا جائے گا اور، نیکی زکاۃ سے متنازعہ اس کی تاویب کی جائے گی۔

قرآن کریم کی ۸۲ آیات میں زکاۃ کا تذکرہ نماز کے ساتھ آیا ہے، سب سے پہلے مکہ میں مطلقاً اس کی فرضیت ہوئی، پھر ہجرت کے بعد ہر سال ان نوے کی قیاس کی بنیاد میں زکاۃ واجب ہوتی ہے اور ہر ایک کے نصاب کی مقدار متعین کی گئی، ملاحظہ ہو: اصطلاح (زکاۃ)۔

چوتھ رکن: روزہ رکھنا:

۲۳- لغت میں مطلقاً مساک اور باز رہنے کو "صوم" کہا جاتا ہے، لہذا وہ شخص جو کسی چیز سے رک جائے اس کے بارے میں کہا جاتا ہے: "صام عہ" وہ خدا سے رک گیا، اور شریعت کی اصطلاح میں: شرمگاہ و رہیب کی شبوتوں سے مکمل ایک منقہ (عمالت) کی نیت سے رکنے کا نام صوم ہے۔

اس کا وجوب اور رکیت دونوں قرآن وحدیث اور اجماع سے ثابت ہیں، اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: "يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُتِبَ عَلَيْكُمُ الصِّيَامُ كَمَا كُتِبَ عَلَى الَّذِينَ مِن قَبْلِكُمْ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ" (۱) "اے ایمان والو! تم پر روزے فرض کیے گئے جیسا کہ تم پر فرض کیے گئے تھے جو تم سے قبل ہوئے تھے۔ عجب نہیں کہ تم متقی بن جاؤ، نیز اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: "فَمَن شَهِدَ مِنْكُمُ الشَّهْرَ فَلْيَصُمْهُ" (۲) (سو تم میں سے جو کوئی اس مہینہ کو پائے لازم ہے کہ وہ (مہینہ بھر) روزہ رکھے)۔

حدیث میں نبی کریم ﷺ کا یہ ارشاد ہے: "صوموا لرویتہ والظروا لرویتہ" (رمضان کا چاند دیکھ کر اس کا روزہ رکھو اور) عید کا چاند (دیکھ کر انکار کرو) (۳)، ملاحظہ ہو: اصطلاح (صیام)۔

پانچواں رکن: حج:

۲۴- لغت میں قصد کو "حج" کہا جاتا ہے، اور شریعت کی اصطلاح میں مخصوص ایام میں مخصوص شرائط کے ساتھ بیت حرام کے قصد کو حج کہا جاتا ہے، اس کے وجوب کی دلیل اللہ تعالیٰ کا یہ قول ہے: "وَأَلِّفْ عَلَى النَّاسِ حِجَّ الْبَيْتِ مَنِ اسْتَطَاعَ إِلَيْهِ سَبِيلًا" (۴) اور لوگوں کے ذمہ ہے حج کرنا ہے اللہ کے لئے اس مکان کا (یعنی) اس شخص کے ذمہ جو وہاں تک پہنچنے کی طاقت رکھتا ہو، اور اللہ تعالیٰ کا قول ہے: "وَأَتِمُّوا الْحَجَّ وَالْعُمْرَةَ لِلَّهِ" (۵) حج اور عمرہ کو اللہ کے

(۱) سورہ بقرہ ۱۸۳۔

(۲) سورہ بقرہ ۱۸۵۔

(۳) حدیث: "صوموا لرویتہ..." کی روایت بخاری و مسلم نے حضرت ابی ہریرہ سے مروی ہے (فتح الباری ۱۱۹ ص ۱۱۹ طبع انتقادی مجمع مسند تھیں محمد قزوینی دہلی ۱۳۷۲ھ طبع عینی مجلس ۱۳۷۳ھ)۔

(۴) سورہ آل عمران ۹۷۔

(۵) سورہ بقرہ ۱۹۶۔

لئے پورا کرو) اور سنت سے اس کی دلیل نبی کریم ﷺ کا یہ ارشاد ہے: "إِنَّ اللَّهَ فَرَضَ عَلَيْكُمُ الْحَجَّ فَحُجُّوْا" (۱) اللہ نے تمہارے پر حج فرض کیا ہے، لہذا حج کیا کرو۔ اس کی رکنیت و وجوب قرآن و حدیث اور اجماع امت سے ثابت ہیں، اور اس کا ضروریات دین سے ہونا معلوم ہے، لہذا اس کا منکر کافر ہے، اور جو شخص اس کے وجوب کا اقرار کرے، اس سے اوائدہ کرے تو اس کا حساب اللہ کے دہر ہوگا اس سے تعرض نہیں کیا جائے گا، کیونکہ اس کا وجوب آدمی کی استطاعت پر موقوف ہے، ورنہ عدم استطاعت کی صورت میں اس کا وجوب ساتھ ہو جاتا ہے، (حفظہ ہو: صحیح (ج)۔)

دوم۔ تابع ہو کر اسلام کا حکم:

تابع کا اسلام اس کے والدین میں سے کسی ایک کے عدم کی صورت میں:

۲۵- فقہاء کا اس پر اتفاق ہے کہ جب باپ اسلام قبول کر لے، اس کی نابالغ ولادہ ہو یا ایسی نابالغ ولادہ ہو جو نابالغ کے حکم میں ہو، جیسے مجنون، جب جنون کی حالت میں نابالغ ہو تو اس لوگوں پر بھی ان کے باپ کے تابع ہو کر اسلام کا حکم نکالیا جائے گا۔

جمہور علماء (حنفی، شافعی اور حنبلیہ) کا مسلک یہ ہے کہ والدین میں سے کسی ایک کے اسلام کا اعتبار ہوگا، چاہے وہ باپ ہو یا ماں، لہذا نابالغ ولادہ کو ان کے تابع کر کے ان پر اسلام کا حکم نکالیا جائے گا، اس لئے کہ اسلام غالب رہتا ہے اور اس پر کسی کو غلبہ حاصل نہیں ہوتا

(۱) حدیث: "إِنَّ اللَّهَ فَرَضَ عَلَيْكُمُ الْحَجَّ فَحُجُّوْا" کی روایت امام مسلم نے حضرت ابو ہریرہؓ سے مرفوعاً عن الفاظ کے ساتھ کی ہے "كَلِمَاتُ الْعَامِسِ. قَدْ فَرَضَ اللَّهُ عَلَيْكُمُ الْحَجَّ فَحُجُّوْا..." (صحیح مسلم تحقیق محمد نوید مدداری ۲/۵۵۷ طبع عیسیٰ مجلس ۱۳۷۳ھ)۔

ہے، کیونکہ نبی اللہ کا وہاں ہے جسے اس نے پابندی کے لئے پسند کیا ہے۔

امام مالک کا قول یہ ہے کہ: ماں و باپ کے عدم کا اعتبار نہیں ہوگا، کیونکہ لڑکا اپنے باپ کی محبت سے شریف سمجھ جاتا ہے، اور اس کے قبیلہ کی طرف منسوب کیا جاتا ہے۔

شافعیہ کی رائے یہ ہے کہ: "اور اس کے پر (پر) و غیرہ) کا اسلام نابالغ پڑوں" جو لوگ ان کے حکم میں ہوں ان کے عدم کے حکم کو جمعیت کے طور پر ثابت کرتا ہے، اگرچہ باپ زندہ و کافر ہو، اس کی دلیل اللہ سبحانہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: "وَالَّذِينَ آمَنُوا وَاتَّبَعَتْهُمْ ذُرِّيَّتُهُمْ بِإِيمَانٍ أَلْحَقْنَا بِهِمْ ذُرِّيَّتَهُمْ" (۱) (اور جو لوگ ایمان لائے اور ان کی اولاد نے بھی ایمان میں ان کا ساتھ دیا ہم ان کے ساتھ ان کی اولاد کو بھی شامل کر دیں گے)۔

امام ثوری کا قول ہے: جب بچہ نابالغ ہوگا تو اسے ماں باپ کے دین کے درمیان اختیار دیا جائے گا، ان دونوں کے دین میں سے جس کو بھی وہ اختیار کرے گا اسی دین پر ہوگا (۲)۔

دارالاسلام کے تابع ہو کر اسلام کا حکم:

۲۶- اس حکم میں وہ بچہ داخل ہے جسے (دارالحرب) سے رفقہ کر لیا جائے اور اس کے ساتھ اس کے والدین میں سے کوئی نہ ہو اور رفقہ کرنے والا اسے دارالاسلام میں لے آئے، اسی طرح دارالاسلام میں پایا گیا لادارث بچہ، اگرچہ اس کو اللہ نے والا ذی ہی کیوں نہ ہو، اسی طرح وہ یتیم جس کے والدین انتقال کر چکے ہوں،

(۱) سورہ طور ۲۱۔

(۲) البدیع ۱۰۳، ابن ماجہ ۳۳۸، الشریعی ۳۰۶، ۳۰۷، ۳۰۸، المدون علی المشرع الکبیر ۳۰۸، المرقاۃ فی علی قلیل ۱۹۲، ۱۹۳، ۱۳۹، ۱۴۰، کتاب النکاح ۱۸۳۔

فخراء نے کچھ ایسے افعال کا اعتبار کیا ہے جو کسی شخص کے مسدود ہونے پر بلاست کرتے ہیں اگرچہ اس کی طرف سے شہادتین کے تلفظ کا علم نہ ہو۔

الف- نماذج:

۲۸- حنفیہ اور حنابلہ کا مسلک یہ ہے کہ نماز کے عمل کی وجہ سے کافر پر اسلام کا حکم لگایا جائے گا لیکن اس سلسلے میں متنازعہ کا یہ یہاں ہے کہ نماز کے ذریعہ کافر پر اسلام کا حکم لگایا جائے گا خواہ وہ شخص راضی یا غائب میں ہو یا دارالاسلام میں، اور چاہے جماعت کے ساتھ نماز ادا کرے یا تنہا، اس کے بعد اسے وہ اسلام پر قائم رہے (تو مسلمان ہوگا) اور نہ وہ مرتد ہوگا۔ اس پر مرتدین کے احکام جاری ہوں گے۔

اور اگر وہ شخص کسی منافق اسلام عمل کے ظاہر ہونے سے قبل وفات پا جائے تو وہ مسلمان قرار پائے گا۔ اور اس کے مسلم ہونا اس کے وارث قرار پائیں گے، نہ کہ کافر و منافق، حنابلہ نے نبی کریم ﷺ کے اس ارشاد سے استدلال کیا ہے: ”بقي نهيتم عن قتل المصلين“ (۱) (مجھے نمازیوں کے قتل سے منع کیا گیا ہے)۔ اور آپ ﷺ کا قول ہے: ”العهد الذي بيننا وبينهم الصلاة“ (۲)

(۱) حدیث: ”ابی لہب سے قبل المصلح“ کی روایت امام ابو داؤد نے حضرت ابویوسفؒ سے مروی ہے۔ مفسر کہتے ہیں کہ اسی حدیث کی اسناد میں ”ابو یسار الخرقی“ ہیں ابو حاتم راوی سے ان کے بارے میں شبہ نہ تھا گیا تو انہوں نے فرمایا کہ وہ مجھول ہیں، ابو ہاشم کے بارے میں کہا گیا ہے کہ وہ حضرت ابویوسفؒ کے چچا زاد بھائی ہیں یہ بھی ابن حجر کے کتب کے مطابق مجھول نکال ہیں (عون المعبود ۳/۲۳۸ طبع لبنان جامع لا اصول ص ۴۷۷ تاریخ کردستان خلیج املونی ۱۳۹۰ھ تقریباً ۸۲۲ھ تا ۸۲۶ھ تک ذکر کردہ راجع ۱۳۹۵ھ)

(۲) حدیث: "العبد... کی روایت ترمذی اور نسائی نے حضرت محمدؐ سے مروی ہے کہ امام ترمذی نے اس حدیث کے بارے میں کہا ہے کہ یہ حدیث حسن صحیح ہے مگر کچھ دوسرے نے کہا ہے کہ احادیث ابو داؤد ابن ماجہ اور اس جہاں

ور کوئی مسلمان اس کی کفالت نہ کرے، تو وہ بچہ دین کے معاملہ میں اپنی کفالت و پرورش کرنے والے کے تابع ہوگا، جیسا کہ ابن قیم نے اس فیصلہ مستند ہے (۱)۔

حنا بدہ اس قول میں منفرد ہیں کہ (مباحث) لڑکے پر اس کے اسلام کا حکم رکھ دیا جائے گا، جب کہ اس کے ذمی والدین میں سے کسی ایک کی موت ہو جائے، اس پر انہوں نے نبی کریم ﷺ کے اس قول سے استدلال کیا ہے: "کل مولود یولد علی الفطرۃ، فابوہ یہوداہ، أو نصرانہ" (۳) (ہر پیدا ہونے والا بچہ، یں ذات پر پیدا ہوتا ہے، پھر اس کے والدین اسے یہودی یا نصرانی بناتے ہیں)۔

سوم - علامات کے ذریعہ اسلام کا حکم:

۷۲۔ بن خیم نے تحریر کیا ہے: صل یہ ہے کہ کانفر جب کوئی عبادت کرے تو اگر وہ عبادت سارے مذہب میں موجود ہو تو اس کی وجہ سے وہ کانفر مسلمان نہیں ہوگا، جیسے انفرادی طور پر نماز پڑھنا، روزہ، ناقص حج اور صدقہ، در جب کوئی ایسی عبادت کرے جو ہماری شریعت کے ساتھ مخصوص ہے اگرچہ وہ وسائل ہی کے درجہ میں کیوں نہ ہو، جیسے تنہا، اور اسی طرح وہ عمل جو مقاصد شریعہ یا شعار اسلام سے تعلق رکھتا ہو جیسے نماز، جماعت، کامل حج، مسجد میں آواز اور قرآن کی تلاوت، تو اس کے ذریعہ کانفر مسلمان قرار پائے گا، الحیلہ در دوسری کتابوں میں اسی طرف اشارہ کیا گیا ہے (۳)۔

(۲) شفاء : فیروز رحمن ، ۳۱۱۸ ، بمبئی ۱۹۳۰ء ۔

(۲) حدیث: ”کل مولود....“ کی روایت بخاری و مسلم نے حضرت ابی ہریرہؓ سے مروی ہے۔ ”لا یولد علی الفطرۃ فلیہ ما یهود، اللہ کو ہر نیا پیدا ہوا ہو، وہ اللہ کے ساتھ ہی ہے۔“ (فتح الباری ۱۱/۳۹۳ طبع استغیہ، مجمع مسلم تحقیق مجدد دہلوی ۲۰۳۷ء طبع علی گڑھ)۔

(۳) المراجعة من ١٤٣٠ هـ إلى ١٢٩٢ هـ

ہوتا کہ نماز میں کون کے اوقات میں ادا کرے، ان میں جو قرآن کریم کی آیات کی جائے، جو نساء اور جہت کی باتیں کی جائیں، جو مر بالمعرف اور نبیؐ ان اہلک ہو ان میں غور سے سنے، اور یہ بات یقینی ہے کہ مساجد میں رہنے کا اہتمام وہی حضرات کرتے ہیں جو صاحب ایمان، مطیع اور اپنے ایمان میں اللہ کے لئے مخلص ہیں یقیناً حدیث نبویؐ میں اشارہ ہے کہ یہ ایمان کی علامت ہے، جس کی شہادت اللہ تعالیٰ کا یہ قول پیش کرتا ہے: ”إِنَّمَا يَخْشَى اللَّهَ مِنْ أَمَنِ اللَّهِ مَنْ آمَنَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ“ (اللہ کی مسجدوں کا آباد کرنا تو بس ان لوگوں کا کام ہے جو ایمان رکھتے ہیں اللہ اور روزِ آخرت پر)۔

ب- اذان:

۲۹- مسجد میں اور نماز کے وقت پر اذان دینے کی صورت میں کانفرم اسلام کا حکم لگایا جائے گا، اس لئے کہ اذان دینے کے خصائص میں سے ہے، اور ہماری شریعت کا شعار ہے۔ محض اس وجہ سے نہیں کہ (اذان) شبہات میں پر مشتمل ہے، بلکہ یہ بالکل اسلام کے قبیل سے ہے۔

ج- جہدۃ تلاوت:

۳۰- جہدۃ تلاوت کی وجہ سے کانفرم اسلام کا حکم لگایا جائے گا، اس لئے کہ یہ ہمارے خصائص میں سے ہے، چنانچہ اللہ تبارک و تعالیٰ نے اپنے قول: ”وَأَذِّنْ لَهُمْ السَّلَامَ“ (اور جب ان کے سامنے قرآن پڑھا جاتا ہے تو تھکتے ہیں) کے ذریعہ ان کے بارے میں خبر دی ہے (کہ وہ تلاوت پر جہدۃ میں رہتے ہیں)۔

سے اس کے ذمہ میں ہے (وفاقی نہ کرے)۔ نبیؐ آپ ﷺ کا ارشاد ہے: ”إِذَا رَأَيْتَ الرَّجُلَ يَتَعَاهَدُ الْمَسَاجِدَ فَاشْهَدُوا لَهُ بِالْإِيمَانِ“ (۱) (جب تم کسی آدمی کو دیکھو کہ وہ مساجد میں آمد و رفت رکھتا ہے تو اس کے لئے ایمان کی گواہی دو) اس لئے کہ اللہ تعالیٰ ارشاد فرماتا ہے: ”إِنَّمَا يَخْشَى اللَّهَ مِنْ أَمَنِ اللَّهِ مَنْ آمَنَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَأَقَامَ الصَّلَاةَ وَآتَى الزَّكَاةَ وَلَمْ يَخْشَ إِلَّا اللَّهَ لَعَلَّ هَؤُلَاءِ يَكُونُوا مِنَ الْمُتَّقِينَ“ (۲) (اللہ کی مسجدوں کا آباد کرنا تو بس ان لوگوں کا کام ہے جو ایمان رکھتے ہیں اللہ اور روزِ آخرت پر)۔ پابندی کرتے ہوں نماز کی اور زکوٰۃ دیتے رہتے ہوں اور بجز اللہ کے کسی سے تضرع نہ کریں یہ لوگ امید ہے کہ رلو یہ پ ہو جائیں)۔

ان قدمہ نے تحریر کیا ہے (۳): جو شخص نماز پڑھے، ہم ظاہر اس کے اسلام کا حکم لگائیں گے، لیس اس کی تمار حقیقت یا ہے وہ اس کے اور اللہ تعالیٰ کے درمیان کا معاملہ ہے۔

لہذا جو شخص مساجد میں آمد و رفت رکھتا ہو، اس کی عبادت میں رہتا

(۱) حدیث: ”إِذَا رَأَيْتَ الرَّجُلَ يَتَعَاهَدُ الْمَسَاجِدَ...“ کی روایت ترمذی ابن ماجہ احمد حاکم، ابن حبان اور دارمی نے حضرت ابو سعید خدریؓ سے مرفوعاً کی ہے ترمذی نے کہا ہے کہ یہ حدیث ”حسن غریب“ ہے وہ بھی نے لکھا ہے کہ یہ مصرعیں کاثر جہدۃ ہیں حضرت نے اس حدیث کی صحت اور اس کے روایت کی صداقت کے بارے میں اختلاف نہیں کیا ہے لیکن امام بخاری اور مسلم نے اس کی روایت نہیں کی ہے اور وہ بھی نے ان کا نقاب کرتے ہوئے کہا ہے کہ اس کی سند میں ”دریغ“ نام کا ایک رووی ہے جس کے پاس بہت زیادہ منکر احادیث ہیں (تحفۃ حوزی ۱/ ۳۶۵-۳۶۶ طبع استغیہ سن ابن ماجہ تحقیق محمد بن عبدالمبارک ۱/ ۲۳ طبع عیسیٰ الخلی ۲/ ۱۳۷ سند احمد بن حنبل ۳/ ۶۸ طبع المیزان، المسند رک ۱/ ۲۱۲، ۲۳۳ طبع کردار الکتاب العربی، سنن الدارمی ۱/ ۲۷۸ طبع مطبعہ الاحوال ۱۳۳۹ھ)۔

(۲) سورہ توبہ ۸۰۔

(۳) معنی ۲۰۰۔

(۱) سورۃ النفاق ۲۱۔

ج: ج:

۳۱- اسی طرح اگر کافر نے حج کیا، اور احرام کے لئے تیار ہو یا ہو،
تعمید پڑھ لی اور مسلمانوں کے ساتھ مناسک حج کی ادائیگی میں
شریک رہا تو اس کے اسلام کا حکم لگایا جائے گا۔ اور اگر اس نے تعمید
پڑھا، اور مناسک حج کی ادائیگی نہیں کی، یا یہ کہ مناسک میں حاضر رہا
تعمید نہیں پڑھا تو ایسی صورت میں اس کے اسلام کا حکم نہیں
لگایا جائے گا۔

اسناد

تعریف:

۱- لغت میں اسناد کے چند معانی ہیں:

الف- ایک چیز کو دوسری چیز کی طرف جھٹکا یا ہٹا کر اس پر
نکالنا۔

ب- "رہنما" کی بات کو اس کے قائل کی طرف منسوب کرنا۔

ج- اسناد اصطلاح میں حسب ذیل معانی میں مستعمل ہے:

الف- خبر کی مدد کرنا، مثلاً مریض کو مسند وغیرہ پر ٹیک لگانے پر
کاہرنا، "اور اسی قبیل سے پشت سے کسی چیز کا سہارا لینا ہے۔ اور اس
معنی کے لحاظ سے اسناد پر تفصیلی کلام (استناد) اور (عائد) کی
اصطلاح میں آئے گا۔

ب- اسناد اس چیز کو بھی کہا جاتا ہے جو در کردہ مقدمہ کی تقویت
کے لئے ذکر کی جاتی ہے، اس پر بحث (اثبات) اور (سند) کی
اصطلاح میں ہے۔

ج- اسناد اضافت کے مفہوم میں بھی مستعمل ہے، اسی قبیل سے
فقہاء کا قول ہے: "إسناد الطلاق إلى وقت سابق" (یعنی
طلاق کو گزرے ہوئے وقت کی طرف منسوب کرنا)، اس کی تفصیل
(اضافہ) کی اصطلاح میں ہے۔

اسلام

دیکھئے: "اسلم"۔

اسلاف

دیکھئے: "سب"۔

(۱) لسان العرب، معجم تنقید المعجم، ج ۱، ص ۱۰۰ (سند)۔
(۲) الشرح المکیر ص ۱۰۰، الدرر ۳، ص ۲۷۷، طبع عیسیٰ الخلی، رد المحتار، ج ۴، ص ۶۴۴ طبع
لبنان۔

۱۔ سادہ اس طریقہ کو بھی کہا جاتا ہے جو متن حدیث تک پہنچاتا

ہے، اس کا بیان درج ذیل ہے:

سند و متن حدیث تک پہنچانے والے طریقہ کے معنی میں:

۲۔ یہ اصطلاح اصولیوں اور محدثین کی ہے، ان کے یہاں اسناد کے دو اطلاق ملتے ہیں:

اول: سند و حدیث یعنی اس کی سند کو ذکر کرنا۔ یہ اسل کی ضد

ہے (۱) اور سدرہ قد حدیث کے سلسلہ کو نماحانا ہے جو قائل امرائے نبی روئی کے درمیان ہوتا ہے، اسناد کی یہ اصطلاح محدثین کے نزدیک زیادہ مشہور ہے۔

دوم: ابن الصلاح نے ابن عبد البر سے نقل کیا ہے کہ اسناد نبی

کریم ﷺ تک حدیث کی سند کو پہنچانے کا نام ہے، اس قول کی بنیاد پر حدیث مسند کے مقابل حدیث موقوف ہے، یعنی وہ حدیث جس کی سند نبی کریم ﷺ تک نہیں پہنچتی ہو بلکہ وہ صحابی یا قول ہو، اور اسی طرح حدیث مقطوع ہے جس کی سند صرف تابعی تک پہنچتی ہو (۲)۔

سناد و سند کے مابین نسبت:

۳۔ سند:

سند سے مراد وہ طریقہ ہے جو متن حدیث تک پہنچتا ہے، اور

طریق سے رواد حدیث کا سلسلہ مراد ہے، اور متن حدیث سے

(۱) شرح مسلم المصنوع ۳/۴، کشاف اصطلاحات الفنون ۳/۳۱۳۔ مناسب یہ ہے کہ ”ارسال“ کی دیگر اصطلاحات کے لئے ”ارسال“ کی بحث کی طرف مراجعت کی جائے۔

(۲) مقدمہ فی علوم الحدیث لابن الصلاح ص ۵۰۵، مذہب الروی ص ۸۰۔

حدیث کے مراد فی النظار مراد ہیں۔

اور ان اس طریقہ کو ”سرد“ اس کی حکایت کرنا اور اس کی خبر دینا

ہے، لہذا اسناد اور سند کے مابین تائید کی نسبت ہے، دونوں

اصطلاحوں میں یہی فرق مشہور ہے، خواہی نے کہا ہے: یہی حق ہے۔

سیوطی نے، دونوں اصطلاحوں میں اس سے مختلف و بیزرق و ترکی

ہے۔ چنانچہ وہ کہتے ہیں کہ: ابن جراح اور طبری سے منقول ہے کہ سند

طریق متن کی خبر، اپنے کا نام ہے، اور سند حدیث کو اس کے سے

والے کی طرف منسوب کرنے کا نام ہے۔

محدثین نے دونوں اصطلاحوں کے درمیان فرق کے سلسلے میں

اسی کی صراحت کی ہے، لیکن محدثین کے کلام کے استقرار سے ہمیں یہ

معلوم ہوتا ہے کہ بطور تامل یا بجا محدثین اکثر اسناد کو ”سند“ کے مفہوم

میں استعمال کرتے ہیں۔ یہاں تک کہ ابن جراح نے کہا ہے: محدثین

سند اور اسناد کو ایک ہی معنی میں استعمال کرتے ہیں (۱)۔

اسناد کا درجہ:

۴۔ اصولیوں کہتے ہیں: سنت سے استدلال کرنا ہمارے سے سند پر

موقوف ہے ہاں بلکہ استدلال کرنے والا یہ کہے کہ: مجھ سے قدام

راوی نے بلا واسطہ حدیث بیان کی ہے، یہ واسطہ سے بیان کیا ہے:

نبی کریم ﷺ نے ”فرمایا“ یا آپ ﷺ نے ”یا“ ”یو“ آپ کے

ساتھ کوئی کام یا کیا، اور آپ ﷺ نے سے برقرار رکھا، اگرچہ

صحابہ کے لئے ان احادیث سے استدلال سند پر موقوف نہیں ہے،

یہ تکالیف نے برہنہ راست رسول اکرم ﷺ سے احادیث کی

ماعت لی ہے اور یہ درست آپ کے افعال کو ملاحظہ کیا ہے (۲)۔

(۱) مذہب الروی للسیوطی شرح تقریب الروی ص ۵، کشف اصطلاحات

الفنون ۳/۳۱۳۔

(۲) شرح مسلم المصنوع ۳/۱۰۰۔

یہ حدیث متواتر کے طور پر احادیث میں ہے۔ حدیث متواتر میں اس کے تواتر و چار سے اس کے اسد کے بیان کی ضرورت نہیں رہتی ہے، امام مسلم سے اپنی تصحیح کے مقدمہ میں ابن المبارک سے نقل کیا ہے کہ: انہوں نے فرمایا ”اسد وین کا ایک حصہ ہے، اُترتا، کا سلام نہیں ہوتا تو پھر جس کے جی میں جو آتا کہتا“ (۱) امام شافعی نے فرمایا کہ: جو شخص حدیث کو بد مذہب رہتا ہے، وراثت کو کفریٰ اسی کرنے والے شخص کی طرح ہے جو کفری کا نفع اٹھاتا ہو۔ وہاں حالیکہ اس میں سناپ ہوئے۔ سے پتہ نہیں (۲)۔

۵- اسد کی ضرورت اس لئے پڑی تاکہ روایات کو منسب یا جائزہ و رتبہ پر مبنی کیا جائے، اور یہ ضرورت اس وقت ظاہر ہوتی جب اس ہوئی نے اپنے عقائد کو تقویت بخشنا کے لئے احادیث ضعیف کرنا شروع کر دیں۔ ابن سیرین کہتے ہیں: پہلے محدثین اسد کے بارے میں سوال نہیں کرتے تھے مگر جب متذہب ضعیف حدیث پر زور ہو تو محدثین احادیث کی روایت کے وقت فرماتے: ہمیں اپنے روایوں کے نام بتاؤ، پھر دیکھا جاتا کہ اگر وہی حدیث اہل سنت میں سے ہے تو اس کی حدیث کو قبول کیا جائے، اگر وہ اہل بدعت میں سے ہوتا تو اس کی حدیث قبول نہیں کی جاتی (۳)۔

اسناد و ثبوت حدیث:

۶- اس حدیث کی تصحیح ہو تو ضروری نہیں کہ متن حدیث بھی صحیح ہو ثابت ہو، کیونکہ اس کا احتمال ہے کہ حدیث ثابہ ہو یا اس کا بھی احتمال

ہے کہ اس میں کوئی علت کا ذکر موجود ہو، اس سے کہ حدیث اس وقت صحیح ہوتی ہے جب کہ صحت اس کے ساتھ شدہ، وراثت سے بھی محفوظ ہوئے۔ بعض محدثین کا یہ کہنا ہے کہ: اگر اس حدیث میں سے کسی نے کسی حدیث کے بارے میں یہ کہہ دیا کہ یہ حدیث ”صحیح“ ہے، اور اس پر نقد نہیں کیا تو ظاہر یہ ہے کہ اس کی طرف سے حدیث پر فی حدیث صحیح ہونے کا حکم ہے، اس لئے کہ حدیث میں علت کا ذکر نہ ہوا اصل اور ظاہر ہے، جیسا کہ ابن الصلاح نے اپنے مقدمہ میں ذکر کیا ہے (۱)۔

اور حدیث کے ظاہری طور پر صحیح ہونے سے یہ لازم نہیں آتا ہے کہ نفس الامر میں اس کی صحت یقینی ہے، اس لئے کہ ثقہ راوی میں بھی ظاہر و نسبیات کا احتمال ہے (۲)۔

یعنی اسناد حدیث ”حدیث مرسل“ کی صحت کے لئے شرط نہیں ہے، اور اگر حدیث مرسل کا راوی ثقہ ہو تو اس سے استدلال کیا جائے گا، انہی ثلاثہ امام ابو حنیفہ، امام مالک اور امام احمد کا یہی قول ہے، اس کی علت بیان کرتے ہوئے کہا گیا ہے کہ: جو شخص حدیث کو سند کے ساتھ بیان کرے اس نے حدیث کی صحت کی ذمہ داری تم پر اٹھائی، اور جس نے مرسل روایت کیا اس نے بذات خود اس کی صحت کی ذمہ داری قبول کر لی۔ امام شافعی حدیث مرسل کو صرف اسی صورت میں قبول کرتے ہیں جب کہ اس کو قوت پہنچنے والی چیز موجود ہو (۳)۔

اس مسئلہ میں دیگر تفصیلات بھی ہیں جن کے لئے (ارسال) کی اصطلاح دیکھی جائے۔

(۱) مقدمہ ابن الصلاح ص ۳۵۔

(۲) ارفع و التکلیل فی الجرح و التحدیل لعلہ لعلہ المکوی، ص ۸۳، ملاحظہ کرو۔

(۳) شرح مسلم الثبوت ص ۲۲۔

(۱) صحیح مسلم بشرح النووي ص ۸۶۔

(۲) فیض القدیر ص ۳۳۳ طبع مصطفیٰ محمدی، الجرح و التحدیل لابن ابی حاتم ص ۱۶۱، لاہور، مطبعہ علوم اسلامیہ ص ۳ طبع دار الفکر، بیروت، حیدرآباد۔

(۳) صحیح مسلم بشرح النووي ص ۸۳۔

صحیح قول یہ ہے کہ: مسند احادیث مرسل احادیث سے زیادہ قوی

ہیں (۱)۔

سانید کی صفات:

۱۔ سند کی مختلف صفات و رکنی جاتی ہیں، مثلاً کبھی اس کی صفت ملے یا نزل کے ذریعہ بیان کی جاتی ہے اور اسے کم ہوں یا ایسی سند ”سند عالی“ اور ”سند روئے“ یہ وہ ہوں تو ”اسانازل“ ہے۔

اسی طرح اس کی صفت قوت و صحت کے ذریعہ یا حسن یا ضعف کے ذریعہ بیان کی جاتی ہے، اور کبھی اسناد کو معصن، مدلس، غریب وغیرہ کہا جاتا ہے (۲) اور اس کی معرفت کتب علوم حدیث یا اصولی ضمیمہ کے ابواب سنت کی طرف رجوع کرنے سے حاصل ہوگی۔

وہ چیز جس میں اسناد کی ضرورت ہوتی ہے اور موجودہ دور میں اسناد کی حیثیت:

۸۔ متواتر کے علاوہ جس حدیث سے بھی استدلال کیا جائے گا اس میں سند کی ضرورت ہوگی، قرآنی قرأت کا ثبوت بھی اسناد ہی کے ذریعہ ہوتا ہے (۳)، اسی طرح احادیث: ”یہ چاہے قولی ہوں یا عملی، جو مروی ہیں ان کا ثبوت بھی اسناد ہی کے ذریعہ ہوتا ہے، اسناد علوم دینیہ کی کتابوں کی روایت میں بھی، غل ہے یہاں تک کہ اسناد لغت، دب، تاریخ، ردیہ علوم کی روایت میں بھی، غل ہے۔

میں خیر کے دور میں سند کو چھوڑ دیا گیا، یہاں تک کہ کتب حدیث میں بھی اس کا اتمام نہیں پایا جاتا ہے، شاید اس کی وجہ یہ ہو کہ کتب حدیث، ان کے مؤلفین سے قرات کے ساتھ منقول ہیں،

(۱) شرح المعتمد علی مختصر ابن الکاتب حاجیہ انتخاری ۲۲، ۲۳، ۲۴ طبع لیبیا۔

(۲) شرح مسلم الشیخ ۲۲، ۲۳، ۲۴، ۲۵، ۲۶، ۲۷، ۲۸، ۲۹، ۳۰، ۳۱، ۳۲، ۳۳، ۳۴، ۳۵، ۳۶، ۳۷، ۳۸، ۳۹، ۴۰، ۴۱، ۴۲، ۴۳، ۴۴، ۴۵، ۴۶، ۴۷، ۴۸، ۴۹، ۵۰، ۵۱، ۵۲، ۵۳، ۵۴، ۵۵، ۵۶، ۵۷، ۵۸، ۵۹، ۶۰، ۶۱، ۶۲، ۶۳، ۶۴، ۶۵، ۶۶، ۶۷، ۶۸، ۶۹، ۷۰، ۷۱، ۷۲، ۷۳، ۷۴، ۷۵، ۷۶، ۷۷، ۷۸، ۷۹، ۸۰، ۸۱، ۸۲، ۸۳، ۸۴، ۸۵، ۸۶، ۸۷، ۸۸، ۸۹، ۹۰، ۹۱، ۹۲، ۹۳، ۹۴، ۹۵، ۹۶، ۹۷، ۹۸، ۹۹، ۱۰۰، ۱۰۱، ۱۰۲، ۱۰۳، ۱۰۴، ۱۰۵، ۱۰۶، ۱۰۷، ۱۰۸، ۱۰۹، ۱۱۰، ۱۱۱، ۱۱۲، ۱۱۳، ۱۱۴، ۱۱۵، ۱۱۶، ۱۱۷، ۱۱۸، ۱۱۹، ۱۲۰، ۱۲۱، ۱۲۲، ۱۲۳، ۱۲۴، ۱۲۵، ۱۲۶، ۱۲۷، ۱۲۸، ۱۲۹، ۱۳۰، ۱۳۱، ۱۳۲، ۱۳۳، ۱۳۴، ۱۳۵، ۱۳۶، ۱۳۷، ۱۳۸، ۱۳۹، ۱۴۰، ۱۴۱، ۱۴۲، ۱۴۳، ۱۴۴، ۱۴۵، ۱۴۶، ۱۴۷، ۱۴۸، ۱۴۹، ۱۵۰، ۱۵۱، ۱۵۲، ۱۵۳، ۱۵۴، ۱۵۵، ۱۵۶، ۱۵۷، ۱۵۸، ۱۵۹، ۱۶۰، ۱۶۱، ۱۶۲، ۱۶۳، ۱۶۴، ۱۶۵، ۱۶۶، ۱۶۷، ۱۶۸، ۱۶۹، ۱۷۰، ۱۷۱، ۱۷۲، ۱۷۳، ۱۷۴، ۱۷۵، ۱۷۶، ۱۷۷، ۱۷۸، ۱۷۹، ۱۸۰، ۱۸۱، ۱۸۲، ۱۸۳، ۱۸۴، ۱۸۵، ۱۸۶، ۱۸۷، ۱۸۸، ۱۸۹، ۱۹۰، ۱۹۱، ۱۹۲، ۱۹۳، ۱۹۴، ۱۹۵، ۱۹۶، ۱۹۷، ۱۹۸، ۱۹۹، ۲۰۰، ۲۰۱، ۲۰۲، ۲۰۳، ۲۰۴، ۲۰۵، ۲۰۶، ۲۰۷، ۲۰۸، ۲۰۹، ۲۱۰، ۲۱۱، ۲۱۲، ۲۱۳، ۲۱۴، ۲۱۵، ۲۱۶، ۲۱۷، ۲۱۸، ۲۱۹، ۲۲۰، ۲۲۱، ۲۲۲، ۲۲۳، ۲۲۴، ۲۲۵، ۲۲۶، ۲۲۷، ۲۲۸، ۲۲۹، ۲۳۰، ۲۳۱، ۲۳۲، ۲۳۳، ۲۳۴، ۲۳۵، ۲۳۶، ۲۳۷، ۲۳۸، ۲۳۹، ۲۴۰، ۲۴۱، ۲۴۲، ۲۴۳، ۲۴۴، ۲۴۵، ۲۴۶، ۲۴۷، ۲۴۸، ۲۴۹، ۲۵۰، ۲۵۱، ۲۵۲، ۲۵۳، ۲۵۴، ۲۵۵، ۲۵۶، ۲۵۷، ۲۵۸، ۲۵۹، ۲۶۰، ۲۶۱، ۲۶۲، ۲۶۳، ۲۶۴، ۲۶۵، ۲۶۶، ۲۶۷، ۲۶۸، ۲۶۹، ۲۷۰، ۲۷۱، ۲۷۲، ۲۷۳، ۲۷۴، ۲۷۵، ۲۷۶، ۲۷۷، ۲۷۸، ۲۷۹، ۲۸۰، ۲۸۱، ۲۸۲، ۲۸۳، ۲۸۴، ۲۸۵، ۲۸۶، ۲۸۷، ۲۸۸، ۲۸۹، ۲۹۰، ۲۹۱، ۲۹۲، ۲۹۳، ۲۹۴، ۲۹۵، ۲۹۶، ۲۹۷، ۲۹۸، ۲۹۹، ۳۰۰، ۳۰۱، ۳۰۲، ۳۰۳، ۳۰۴، ۳۰۵، ۳۰۶، ۳۰۷، ۳۰۸، ۳۰۹، ۳۱۰، ۳۱۱، ۳۱۲، ۳۱۳، ۳۱۴، ۳۱۵، ۳۱۶، ۳۱۷، ۳۱۸، ۳۱۹، ۳۲۰، ۳۲۱، ۳۲۲، ۳۲۳، ۳۲۴، ۳۲۵، ۳۲۶، ۳۲۷، ۳۲۸، ۳۲۹، ۳۳۰، ۳۳۱، ۳۳۲، ۳۳۳، ۳۳۴، ۳۳۵، ۳۳۶، ۳۳۷، ۳۳۸، ۳۳۹، ۳۴۰، ۳۴۱، ۳۴۲، ۳۴۳، ۳۴۴، ۳۴۵، ۳۴۶، ۳۴۷، ۳۴۸، ۳۴۹، ۳۵۰، ۳۵۱، ۳۵۲، ۳۵۳، ۳۵۴، ۳۵۵، ۳۵۶، ۳۵۷، ۳۵۸، ۳۵۹، ۳۶۰، ۳۶۱، ۳۶۲، ۳۶۳، ۳۶۴، ۳۶۵، ۳۶۶، ۳۶۷، ۳۶۸، ۳۶۹، ۳۷۰، ۳۷۱، ۳۷۲، ۳۷۳، ۳۷۴، ۳۷۵، ۳۷۶، ۳۷۷، ۳۷۸، ۳۷۹، ۳۸۰، ۳۸۱، ۳۸۲، ۳۸۳، ۳۸۴، ۳۸۵، ۳۸۶، ۳۸۷، ۳۸۸، ۳۸۹، ۳۹۰، ۳۹۱، ۳۹۲، ۳۹۳، ۳۹۴، ۳۹۵، ۳۹۶، ۳۹۷، ۳۹۸، ۳۹۹، ۴۰۰، ۴۰۱، ۴۰۲، ۴۰۳، ۴۰۴، ۴۰۵، ۴۰۶، ۴۰۷، ۴۰۸، ۴۰۹، ۴۱۰، ۴۱۱، ۴۱۲، ۴۱۳، ۴۱۴، ۴۱۵، ۴۱۶، ۴۱۷، ۴۱۸، ۴۱۹، ۴۲۰، ۴۲۱، ۴۲۲، ۴۲۳، ۴۲۴، ۴۲۵، ۴۲۶، ۴۲۷، ۴۲۸، ۴۲۹، ۴۳۰، ۴۳۱، ۴۳۲، ۴۳۳، ۴۳۴، ۴۳۵، ۴۳۶، ۴۳۷، ۴۳۸، ۴۳۹، ۴۴۰، ۴۴۱، ۴۴۲، ۴۴۳، ۴۴۴، ۴۴۵، ۴۴۶، ۴۴۷، ۴۴۸، ۴۴۹، ۴۵۰، ۴۵۱، ۴۵۲، ۴۵۳، ۴۵۴، ۴۵۵، ۴۵۶، ۴۵۷، ۴۵۸، ۴۵۹، ۴۶۰، ۴۶۱، ۴۶۲، ۴۶۳، ۴۶۴، ۴۶۵، ۴۶۶، ۴۶۷، ۴۶۸، ۴۶۹، ۴۷۰، ۴۷۱، ۴۷۲، ۴۷۳، ۴۷۴، ۴۷۵، ۴۷۶، ۴۷۷، ۴۷۸، ۴۷۹، ۴۸۰، ۴۸۱، ۴۸۲، ۴۸۳، ۴۸۴، ۴۸۵، ۴۸۶، ۴۸۷، ۴۸۸، ۴۸۹، ۴۹۰، ۴۹۱، ۴۹۲، ۴۹۳، ۴۹۴، ۴۹۵، ۴۹۶، ۴۹۷، ۴۹۸، ۴۹۹، ۵۰۰، ۵۰۱، ۵۰۲، ۵۰۳، ۵۰۴، ۵۰۵، ۵۰۶، ۵۰۷، ۵۰۸، ۵۰۹، ۵۱۰، ۵۱۱، ۵۱۲، ۵۱۳، ۵۱۴، ۵۱۵، ۵۱۶، ۵۱۷، ۵۱۸، ۵۱۹، ۵۲۰، ۵۲۱، ۵۲۲، ۵۲۳، ۵۲۴، ۵۲۵، ۵۲۶، ۵۲۷، ۵۲۸، ۵۲۹، ۵۳۰، ۵۳۱، ۵۳۲، ۵۳۳، ۵۳۴، ۵۳۵، ۵۳۶، ۵۳۷، ۵۳۸، ۵۳۹، ۵۴۰، ۵۴۱، ۵۴۲، ۵۴۳، ۵۴۴، ۵۴۵، ۵۴۶، ۵۴۷، ۵۴۸، ۵۴۹، ۵۵۰، ۵۵۱، ۵۵۲، ۵۵۳، ۵۵۴، ۵۵۵، ۵۵۶، ۵۵۷، ۵۵۸، ۵۵۹، ۵۶۰، ۵۶۱، ۵۶۲، ۵۶۳، ۵۶۴، ۵۶۵، ۵۶۶، ۵۶۷، ۵۶۸، ۵۶۹، ۵۷۰، ۵۷۱، ۵۷۲، ۵۷۳، ۵۷۴، ۵۷۵، ۵۷۶، ۵۷۷، ۵۷۸، ۵۷۹، ۵۸۰، ۵۸۱، ۵۸۲، ۵۸۳، ۵۸۴، ۵۸۵، ۵۸۶، ۵۸۷، ۵۸۸، ۵۸۹، ۵۹۰، ۵۹۱، ۵۹۲، ۵۹۳، ۵۹۴، ۵۹۵، ۵۹۶، ۵۹۷، ۵۹۸، ۵۹۹، ۶۰۰، ۶۰۱، ۶۰۲، ۶۰۳، ۶۰۴، ۶۰۵، ۶۰۶، ۶۰۷، ۶۰۸، ۶۰۹، ۶۱۰، ۶۱۱، ۶۱۲، ۶۱۳، ۶۱۴، ۶۱۵، ۶۱۶، ۶۱۷، ۶۱۸، ۶۱۹، ۶۲۰، ۶۲۱، ۶۲۲، ۶۲۳، ۶۲۴، ۶۲۵، ۶۲۶، ۶۲۷، ۶۲۸، ۶۲۹، ۶۳۰، ۶۳۱، ۶۳۲، ۶۳۳، ۶۳۴، ۶۳۵، ۶۳۶، ۶۳۷، ۶۳۸، ۶۳۹، ۶۴۰، ۶۴۱، ۶۴۲، ۶۴۳، ۶۴۴، ۶۴۵، ۶۴۶، ۶۴۷، ۶۴۸، ۶۴۹، ۶۵۰، ۶۵۱، ۶۵۲، ۶۵۳، ۶۵۴، ۶۵۵، ۶۵۶، ۶۵۷، ۶۵۸، ۶۵۹، ۶۶۰، ۶۶۱، ۶۶۲، ۶۶۳، ۶۶۴، ۶۶۵، ۶۶۶، ۶۶۷، ۶۶۸، ۶۶۹، ۶۷۰، ۶۷۱، ۶۷۲، ۶۷۳، ۶۷۴، ۶۷۵، ۶۷۶، ۶۷۷، ۶۷۸، ۶۷۹، ۶۸۰، ۶۸۱، ۶۸۲، ۶۸۳، ۶۸۴، ۶۸۵، ۶۸۶، ۶۸۷، ۶۸۸، ۶۸۹، ۶۹۰، ۶۹۱، ۶۹۲، ۶۹۳، ۶۹۴، ۶۹۵، ۶۹۶، ۶۹۷، ۶۹۸، ۶۹۹، ۷۰۰، ۷۰۱، ۷۰۲، ۷۰۳، ۷۰۴، ۷۰۵، ۷۰۶، ۷۰۷، ۷۰۸، ۷۰۹، ۷۱۰، ۷۱۱، ۷۱۲، ۷۱۳، ۷۱۴، ۷۱۵، ۷۱۶، ۷۱۷، ۷۱۸، ۷۱۹، ۷۲۰، ۷۲۱، ۷۲۲، ۷۲۳، ۷۲۴، ۷۲۵، ۷۲۶، ۷۲۷، ۷۲۸، ۷۲۹، ۷۳۰، ۷۳۱، ۷۳۲، ۷۳۳، ۷۳۴، ۷۳۵، ۷۳۶، ۷۳۷، ۷۳۸، ۷۳۹، ۷۴۰، ۷۴۱، ۷۴۲، ۷۴۳، ۷۴۴، ۷۴۵، ۷۴۶، ۷۴۷، ۷۴۸، ۷۴۹، ۷۵۰، ۷۵۱، ۷۵۲، ۷۵۳، ۷۵۴، ۷۵۵، ۷۵۶، ۷۵۷، ۷۵۸، ۷۵۹، ۷۶۰، ۷۶۱، ۷۶۲، ۷۶۳، ۷۶۴، ۷۶۵، ۷۶۶، ۷۶۷، ۷۶۸، ۷۶۹، ۷۷۰، ۷۷۱، ۷۷۲، ۷۷۳، ۷۷۴، ۷۷۵، ۷۷۶، ۷۷۷، ۷۷۸، ۷۷۹، ۷۸۰، ۷۸۱، ۷۸۲، ۷۸۳، ۷۸۴، ۷۸۵، ۷۸۶، ۷۸۷، ۷۸۸، ۷۸۹، ۷۹۰، ۷۹۱، ۷۹۲، ۷۹۳، ۷۹۴، ۷۹۵، ۷۹۶، ۷۹۷، ۷۹۸، ۷۹۹، ۸۰۰، ۸۰۱، ۸۰۲، ۸۰۳، ۸۰۴، ۸۰۵، ۸۰۶، ۸۰۷، ۸۰۸، ۸۰۹، ۸۱۰، ۸۱۱، ۸۱۲، ۸۱۳، ۸۱۴، ۸۱۵، ۸۱۶، ۸۱۷، ۸۱۸، ۸۱۹، ۸۲۰، ۸۲۱، ۸۲۲، ۸۲۳، ۸۲۴، ۸۲۵، ۸۲۶، ۸۲۷، ۸۲۸، ۸۲۹، ۸۳۰، ۸۳۱، ۸۳۲، ۸۳۳، ۸۳۴، ۸۳۵، ۸۳۶، ۸۳۷، ۸۳۸، ۸۳۹، ۸۴۰، ۸۴۱، ۸۴۲، ۸۴۳، ۸۴۴، ۸۴۵، ۸۴۶، ۸۴۷، ۸۴۸، ۸۴۹، ۸۵۰، ۸۵۱، ۸۵۲، ۸۵۳، ۸۵۴، ۸۵۵، ۸۵۶، ۸۵۷، ۸۵۸، ۸۵۹، ۸۶۰، ۸۶۱، ۸۶۲، ۸۶۳، ۸۶۴، ۸۶۵، ۸۶۶، ۸۶۷، ۸۶۸، ۸۶۹، ۸۷۰، ۸۷۱، ۸۷۲، ۸۷۳، ۸۷۴، ۸۷۵، ۸۷۶، ۸۷۷، ۸۷۸، ۸۷۹، ۸۸۰، ۸۸۱، ۸۸۲، ۸۸۳، ۸۸۴، ۸۸۵، ۸۸۶، ۸۸۷، ۸۸۸، ۸۸۹، ۸۹۰، ۸۹۱، ۸۹۲، ۸۹۳، ۸۹۴، ۸۹۵، ۸۹۶، ۸۹۷، ۸۹۸، ۸۹۹، ۹۰۰، ۹۰۱، ۹۰۲، ۹۰۳، ۹۰۴، ۹۰۵، ۹۰۶، ۹۰۷، ۹۰۸، ۹۰۹، ۹۱۰، ۹۱۱، ۹۱۲، ۹۱۳، ۹۱۴، ۹۱۵، ۹۱۶، ۹۱۷، ۹۱۸، ۹۱۹، ۹۲۰، ۹۲۱، ۹۲۲، ۹۲۳، ۹۲۴، ۹۲۵، ۹۲۶، ۹۲۷، ۹۲۸، ۹۲۹، ۹۳۰، ۹۳۱، ۹۳۲، ۹۳۳، ۹۳۴، ۹۳۵، ۹۳۶، ۹۳۷، ۹۳۸، ۹۳۹، ۹۴۰، ۹۴۱، ۹۴۲، ۹۴۳، ۹۴۴، ۹۴۵، ۹۴۶، ۹۴۷، ۹۴۸، ۹۴۹، ۹۵۰، ۹۵۱، ۹۵۲، ۹۵۳، ۹۵۴، ۹۵۵، ۹۵۶، ۹۵۷، ۹۵۸، ۹۵۹، ۹۶۰، ۹۶۱، ۹۶۲، ۹۶۳، ۹۶۴، ۹۶۵، ۹۶۶، ۹۶۷، ۹۶۸، ۹۶۹، ۹۷۰، ۹۷۱، ۹۷۲، ۹۷۳، ۹۷۴، ۹۷۵، ۹۷۶، ۹۷۷، ۹۷۸، ۹۷۹، ۹۸۰، ۹۸۱، ۹۸۲، ۹۸۳، ۹۸۴، ۹۸۵، ۹۸۶، ۹۸۷، ۹۸۸، ۹۸۹، ۹۹۰، ۹۹۱، ۹۹۲، ۹۹۳، ۹۹۴، ۹۹۵، ۹۹۶، ۹۹۷، ۹۹۸، ۹۹۹، ۱۰۰۰، ۱۰۰۱، ۱۰۰۲، ۱۰۰۳، ۱۰۰۴، ۱۰۰۵، ۱۰۰۶، ۱۰۰۷، ۱۰۰۸، ۱۰۰۹، ۱۰۱۰، ۱۰۱۱، ۱۰۱۲، ۱۰۱۳، ۱۰۱۴، ۱۰۱۵، ۱۰۱۶، ۱۰۱۷، ۱۰۱۸، ۱۰۱۹، ۱۰۲۰، ۱۰۲۱، ۱۰۲۲، ۱۰۲۳، ۱۰۲۴، ۱۰۲۵، ۱۰۲۶، ۱۰۲۷، ۱۰۲۸، ۱۰۲۹، ۱۰۳۰، ۱۰۳۱، ۱۰۳۲، ۱۰۳۳، ۱۰۳۴، ۱۰۳۵، ۱۰۳۶، ۱۰۳۷، ۱۰۳۸، ۱۰۳۹، ۱۰۴۰، ۱۰۴۱، ۱۰۴۲، ۱۰۴۳، ۱۰۴۴، ۱۰۴۵، ۱۰۴۶، ۱۰۴۷، ۱۰۴۸، ۱۰۴۹، ۱۰۵۰، ۱۰۵۱، ۱۰۵۲، ۱۰۵۳، ۱۰۵۴، ۱۰۵۵، ۱۰۵۶، ۱۰۵۷، ۱۰۵۸، ۱۰۵۹، ۱۰۶۰، ۱۰۶۱، ۱۰۶۲، ۱۰۶۳، ۱۰۶۴، ۱۰۶۵، ۱۰۶۶، ۱۰۶۷، ۱۰۶۸، ۱۰۶۹، ۱۰۷۰، ۱۰۷۱، ۱۰۷۲، ۱۰۷۳، ۱۰۷۴، ۱۰۷۵، ۱۰۷۶، ۱۰۷۷، ۱۰۷۸، ۱۰۷۹، ۱۰۸۰، ۱۰۸۱، ۱۰۸۲، ۱۰۸۳، ۱۰۸۴، ۱۰۸۵، ۱۰۸۶، ۱۰۸۷، ۱۰۸۸، ۱۰۸۹، ۱۰۹۰، ۱۰۹۱، ۱۰۹۲، ۱۰۹۳، ۱۰۹۴، ۱۰۹۵، ۱۰۹۶، ۱۰۹۷، ۱۰۹۸، ۱۰۹۹، ۱۱۰۰، ۱۱۰۱، ۱۱۰۲، ۱۱۰۳، ۱۱۰۴، ۱۱۰۵، ۱۱۰۶، ۱۱۰۷، ۱۱۰۸، ۱۱۰۹، ۱۱۱۰، ۱۱۱۱، ۱۱۱۲، ۱۱۱۳، ۱۱۱۴، ۱۱۱۵، ۱۱۱۶، ۱۱۱۷، ۱۱۱۸، ۱۱۱۹، ۱۱۲۰، ۱۱۲۱، ۱۱۲۲، ۱۱۲۳، ۱۱۲۴، ۱۱۲۵، ۱۱۲۶، ۱۱۲۷، ۱۱۲۸، ۱۱۲۹، ۱۱۳۰، ۱۱۳۱، ۱۱۳۲، ۱۱۳۳، ۱۱۳۴، ۱۱۳۵، ۱۱۳۶، ۱۱۳۷، ۱۱۳۸، ۱۱۳۹، ۱۱۴۰، ۱۱۴۱، ۱۱۴۲، ۱۱۴۳، ۱۱۴۴، ۱۱۴۵، ۱۱۴۶، ۱۱۴۷، ۱۱۴۸، ۱۱۴۹، ۱۱۵۰، ۱۱۵۱، ۱۱۵۲، ۱۱۵۳، ۱۱۵۴، ۱۱۵۵، ۱۱۵۶، ۱۱۵۷، ۱۱۵۸، ۱۱۵۹، ۱۱۶۰، ۱۱۶۱، ۱۱۶۲، ۱۱۶۳، ۱۱۶۴، ۱۱۶۵، ۱۱۶۶، ۱۱۶۷، ۱۱۶۸، ۱۱۶۹، ۱۱۷۰، ۱۱۷۱، ۱۱۷۲، ۱۱۷۳، ۱۱۷۴، ۱۱۷۵، ۱۱۷۶، ۱۱۷۷، ۱۱۷۸، ۱۱۷۹، ۱۱۸۰، ۱۱۸۱، ۱۱۸۲، ۱۱۸۳، ۱۱۸۴، ۱۱۸۵، ۱۱۸۶، ۱۱۸۷، ۱۱۸۸، ۱۱۸۹، ۱۱۹۰، ۱۱۹۱، ۱۱۹۲، ۱۱۹۳، ۱۱۹۴، ۱۱۹۵، ۱۱۹۶، ۱۱۹۷، ۱۱۹۸، ۱۱۹۹، ۱۲۰۰، ۱۲۰۱، ۱۲۰۲، ۱۲۰۳، ۱۲۰۴، ۱۲۰۵، ۱۲۰۶، ۱۲۰۷، ۱۲۰۸، ۱۲۰۹، ۱۲۱۰، ۱۲۱۱، ۱۲۱۲، ۱۲۱۳، ۱۲۱۴، ۱۲۱۵، ۱۲۱۶، ۱۲۱۷، ۱۲۱۸، ۱۲۱۹، ۱۲۲۰، ۱۲۲۱، ۱۲۲۲، ۱۲۲۳، ۱۲۲۴، ۱۲۲۵، ۱۲۲۶، ۱۲۲۷، ۱۲۲۸، ۱۲۲۹، ۱۲۳۰، ۱۲۳۱، ۱۲۳۲، ۱۲۳۳، ۱۲۳۴، ۱۲۳۵، ۱۲۳۶، ۱۲۳۷، ۱۲۳۸، ۱۲۳۹، ۱۲۴۰، ۱۲۴۱، ۱۲۴۲، ۱۲۴۳، ۱۲۴۴، ۱۲۴۵، ۱۲۴۶، ۱۲۴۷، ۱۲۴۸، ۱۲۴۹، ۱۲۵۰، ۱۲۵۱، ۱۲۵۲، ۱۲۵۳، ۱۲۵۴، ۱۲۵۵، ۱۲۵۶، ۱۲۵۷، ۱۲۵۸، ۱۲۵۹، ۱۲۶۰، ۱۲۶۱، ۱۲۶۲، ۱۲۶۳، ۱۲۶۴، ۱۲۶۵، ۱۲۶۶، ۱۲۶۷، ۱۲۶۸، ۱۲۶۹، ۱۲۷۰، ۱۲۷۱، ۱۲۷۲، ۱۲۷۳، ۱۲۷۴، ۱۲۷۵، ۱۲۷۶، ۱۲۷۷، ۱۲۷۸، ۱۲۷۹، ۱۲۸۰، ۱۲۸۱، ۱۲۸۲، ۱۲۸۳، ۱۲۸۴، ۱۲۸۵، ۱۲۸۶، ۱۲۸۷، ۱۲۸۸، ۱۲۸۹، ۱۲۹۰، ۱۲۹۱، ۱۲۹۲، ۱۲۹۳، ۱۲۹۴، ۱۲۹۵، ۱۲۹۶، ۱۲۹۷، ۱۲۹۸، ۱۲۹۹، ۱۳۰۰، ۱۳۰۱، ۱۳۰۲، ۱۳۰۳، ۱۳۰۴، ۱۳۰۵، ۱۳۰۶، ۱۳۰۷، ۱۳۰۸، ۱۳۰۹، ۱۳۱۰، ۱۳۱۱، ۱۳۱۲، ۱۳۱۳، ۱۳۱۴، ۱۳۱۵، ۱۳۱۶، ۱۳۱۷، ۱۳۱۸، ۱۳۱۹، ۱۳۲۰، ۱۳۲۱، ۱۳۲۲، ۱۳۲۳، ۱۳۲۴، ۱۳۲۵، ۱۳۲۶، ۱۳۲۷، ۱۳۲۸، ۱۳۲۹، ۱۳۳۰، ۱۳۳۱، ۱۳۳۲، ۱۳۳۳، ۱۳۳۴، ۱۳۳۵، ۱۳۳۶، ۱۳۳۷، ۱۳۳۸، ۱۳۳۹، ۱۳۴۰، ۱۳۴۱، ۱۳۴۲، ۱۳۴۳، ۱۳۴۴، ۱۳۴۵، ۱۳۴۶، ۱۳۴۷، ۱۳۴۸، ۱۳۴۹، ۱۳۵۰، ۱۳۵۱، ۱۳۵۲، ۱۳۵۳، ۱۳۵۴، ۱۳۵۵، ۱۳۵۶، ۱۳۵۷، ۱۳۵۸، ۱۳۵۹، ۱۳۶۰، ۱۳۶۱، ۱۳۶۲، ۱۳۶۳، ۱۳۶۴، ۱۳۶۵، ۱۳۶۶، ۱۳۶۷، ۱۳۶۸، ۱۳۶۹، ۱۳۷۰، ۱۳۷۱، ۱۳۷۲، ۱۳۷۳، ۱۳۷۴، ۱۳۷۵، ۱۳۷۶، ۱۳۷۷، ۱۳۷۸، ۱۳۷۹، ۱۳۸۰، ۱۳۸۱

۱۔ سهام ۱-۳

جب کہ ایک سامان دو شخصوں کے پاس بطور مہن رکھا جائے دونوں مرتبہ میں سے ہر ایک کے لئے شے مہنوں کی حفاظت میں حصہ مقرر کرتا ہے۔

اور جنایت فی الخطا میں اگر ایک مجرم پر دیت کا ایک حصہ واجب کرتا ہے، اسی قبیل سے جنایت فی الخطا میں عاقلہ کو دیت کی ادائیگی میں حصہ دار بنانا ہے، فقہاء نے اس مباحث کو اس کے خاص ابواب میں تفصیل سے بیان کیا ہے۔

اسہام

تعریف:

۱۔ اعلیٰ میں سهام دو معنوں میں استعمال ہوتا ہے:

اول: کسی شخص کو حصہ والا بنانا، کہا جاتا ہے: "نسہمت له باللف" یعنی میں نے اسے ایک جزو دیا۔

انسان چند چیزوں میں حصہ والا ہوتا ہے: زمین میں سے میراث، پتھر، مال غنیمت، مال سے نفع، اور پانی پینے کی باری ہے اور اس میں استحقاق حاصل ہو۔

دوم: قرع (قرعہ اندازی کرنا)، کہا جاتا ہے: "نسہم بوسہم" یعنی ان کے درمیان قرعہ اندازی کی (۱)۔

فقہاء کرام نے یہ معنوں میں "اسہام" کا لفظ استعمال کرتے ہیں۔

سہام معنی اول (کسی شخص کو حصہ والا بنانا) کے اعتبار سے:

۲۔ اشتراک کی تمام صورتوں میں جیسے ہدیٰ میں اشتراک، اسہام شرکاء میں سے ہر ایک کے لئے شے مشترک میں ایک حصہ مقرر کرتا ہے، اور اشتراک فی الفصل شرکاء میں سے ہر ایک کے لئے نفع یا نقصان میں ایک حصہ مقرر کرتا ہے، جیسا کہ اسام نفعہ میں۔ ایک شریک کے لئے حصہ مقرر کرتا ہے اور مہن میں شرکت کی صورت میں

اسہام دوسرے معنی (قرعہ اندازی) کے لحاظ سے:

۳۔ فقہاء کا اس پر اتفاق ہے کہ تالیف قسب کے سے قرعہ اندازی جائز ہے بلکہ اس کے لئے مندوب ہے، جیسا کہ سفر میں جانے والے شخص کے لئے اپنی بیویوں میں سے کسی کو سفر میں لے جانے کے سے قرعہ اندازی کرنا، اور اپنی بیویوں کے مابین اس سے قرعہ اندازی کرنا کہ اس سے دوبارہ کا آغاز کرے گا، اور اس طرح کے دیگر مسائل۔

اسی طرح فقہاء کا اس پر اتفاق ہے کہ ہزارے میں ہر فریق کا حصہ علاحدہ کر دینے کے بعد حق کی تعیین اور اختلاف کو ختم کرنے اور قلوب کی تسکین کی خاطر قرعہ اندازی مشروع ہے۔

لیکن بعض کے حق کے اثبات اور بعض کے حق کے بحال کی خاطر قرعہ اندازی کی مشروعیت میں فقہاء کا اختلاف ہے، جیسے کسی شخص نے اپنی بیویوں میں سے کسی ایک کو طلاق دے دی، دونوں میں سے کسی ایک کی تعیین کے بغیر دوسریا تو اس صورت میں حبیہ نے اس سے انکار کیا ہے کہ قرعہ اندازی کے ریوہ تمیز میں جانے، دیگر فقہاء نے اس جگہ قرعہ اندازی کے حکم کو باقی رکھا ہے (۱)۔ فقہاء نے اس کی تفصیل حنن، نکاح، قسمت اور طلاق کے ابواب میں بیان کی ہے۔

(۱) فتح القدیر ۵/۸۸، تلوی قاضی خاں ۵۵۳، الفی ۵۹۸، ۵۹۹

(۲) اصطلاح الخیر، لسان العربیۃ مادہ (سہم)۔

اُسیر

دیکھئے: "سری"

اشارہ

تعریف:

۱- "اشارہ" کا معنی لغت میں "التلویح بشی" (کسی چیز سے اشارہ کرنا) ہے، اس سے وہی سمجھا جاتا ہے جو بولنے سے سمجھا جاتا ہے، لہذا ہاتھ، آنکھ اور بھون وغیرہ سے ایسا اشارہ ہے، کہا جاتا ہے: "اشار علیہ بکذا" یعنی اس نے اس سے اپنی رائے ظاہر کی، اس کا اسم "شوری" ہے۔

اشارہ کی حیثیت اطلاق کی صورت میں کسی چیزوں کے بارے میں حقیقت کی ہوگی، اور مجازی طور پر ذہنی چیزوں کے لئے بھی اس کا استعمال کیا جاتا ہے، جیسے ضمیر غائب وغیرہ سے اشارہ کرنا، لہذا اگر اشارہ کا سلسلہ "علی" لایا جائے تو اس کا معنی ہاتھ وغیرہ سے اشارہ کرنا ہوگا، اور اگر اس کا سلسلہ "علی" لایا جائے تو اس کا معنی رائے ظاہر کرنا ہوگا (۱)۔

اشارہ فقہاء کی اصطلاح میں لغوی معنی ہی کے مفہوم میں مستعمل ہے، اصولیوں اسے ولایت کی بحث میں ستموں کرتے ہیں، اور "لای اشارۃ" کی تعریف اس طرح کرتے ہیں کہ: اس سے مراد لفظ کا ایسے معنی پر ولایت کرنا ہے جس کا قصد نہیں کیا گیا تھا، وہ مفہوم لفظ کے لئے لازم ہے، جیسے اللہ تعالیٰ کے قول "لا حجاج علیکم ان طلقتم النساء ما لکم تمسوهن او تفرطوا لهن

(۱) الکلیات ۱/ ۱۸۳-۱۸۵، المنہاج، المصباح، (شعر)۔

نکاح، اگر انسان اس لفظ کے تلفظ اور قوت کو پائی سے محروم ہو تو اس کے حق میں شارع نے فی الجملہ اس کے اشارے کو تلفظ کے قائم مقام قرار دیا ہے (۱)۔

گوشتے کا اشارہ:

۵- شرعی طور پر گوشتے کا اشارہ معتبر ہے، مرد و عورت دونوں میں جن میں تلفظ ضروری ہے، بولنے والے کے تلفظ کے قائم مقام ہوتا ہے جب کہ اس کا اشارہ معلوم ہو، تمام عقود میں جیسے شریعہ، نکاح، اجارہ، رہن، نکاح، اور عقود کو ختم کرنے میں جیسے طلاق، عتاق، ہجر اور اور ان کے علاوہ اقرار بالحدود کے سوا دیگر نوعیت کے اقرار، اقرار بالحدود میں اختلاف ہے جس کی تفصیل آگے آئے گی، اسی طرح دعاوی اور اسلام کے مسئلے میں بھی گوشتے کا اشارہ معتبر ہے۔

ہمارے علم کے مطابق اس حد تک فقہاء کا اتفاق ہے، لعن اور تہذیب میں اشارہ کے معتبر ہونے اور نہ ہونے کے بارے میں اختلاف ہے، حنفیہ اور بعض حنابلہ کی رائے یہ ہے کہ: ان دونوں چیزوں میں اشارہ تلفظ کے قائم مقام نہیں ہوگا، اس لیے کہ اشارہ میں شبہ ہے جس کی وجہ سے حد موقوف کر دی جاتی ہے، امام مالک، شافعی اور بعض حنابلہ کا قول یہ ہے کہ: ان دونوں چیزوں میں گوشتے کا اشارہ اس کے تلفظ کے قائم مقام ہوگا (۲)۔

جمہور متابعاء کے نزدیک گوشتے کے اشارے کے معتبر ہونے میں اس کا فرق نہیں ہے کہ وہ لکھے پر تھا، ہو یا اس سے عادت ہو، یہ کہ وہ عید اشی ضرر پر کوٹا ہو یا کوٹا پس اس پر بعد میں جاری ہو (۳)۔

فربضہ (۱) (تم پر کوئی گناہ نہیں کہ تم ان چیزوں کو جس میں تم نے نہ ہاتھ لگایا اور نہ ان کے لئے مہر مقرر کیا طلاق دے، و) کی دلالت مہر کے ذکر کے بغیر صحت نکاح پر ہے اس لیے کہ صحت طلاق صحت نکاح کا اثر ہے۔

عبارۃ لیس سے وہ معنی مراد ہوتا ہے جس کی طرف ذہن اس کے صیغہ سے منتقل ہوتا ہے اور لفظ کے ذکر سے وہی معنی مقسوم ہوتا ہے اس کی تفصیلی بحث اصولی ضمیمہ میں آئے گی۔

معتقدہ لحاظ:

الف - دلالت:

۲- دلالت سے مراد کسی چیز کا اس طرح ہونا ہے کہ اس سے دوسری چیز سمجھی جائے، جیسے لفظ کی دلالت معنی پر، یہ اشارہ سے زیادہ عام ہے (۲)۔

ب - یہاں:

۳- یہاں اشارہ کے مرادف ہے، اور اصولیین کے نزدیک اس کی تعریف یہ ہے کہ: ایماء معنی کوٹکس میں آہستہ سے ڈالنے کا نام ہے (۳)۔

شارع کا شرعی حکم:

۴- اشارہ، اکثر امور میں لفظ کے قائم مقام ہوتا ہے، اس لیے کہ وہ تلفظ کی طرح مراد کو ظاہر کرتا ہے، لیکن شارع نے بعض تصرفات میں لفظ کے تلفظ کو بولنے والوں کے لئے ضروری قرار دیا ہے، جیسے

(۱) سورہ بقرہ ۲۳۶۔

(۲) کلیات ۱/۳۳۶۔

(۳) کلیات ۲/۳۰۹۔

(۱) المحوری القواعد ۱/۱۷۳-۱۷۵۔

(۲) روحہ الطالبین ۲/۹۸، المصنف ابن قدامہ ۳/۵۶۶، ۲/۹۶، طبع المربع،

حاشیہ ابن ماجہ ج ۲/۲۵، قوانین الفقہ ج ۱/۱۶۱۔

(۳) جامعہ الطالبین ۲/۱۱، روحہ الطالبین ۳/۲۱۳، مواہب ج ۱/۳۳۹۔

شافعیہ میں سے متولی سے نقل کیا گیا ہے کہ گوٹے کا اشارہ ان صورت میں معتبر ہوگا جب وہ لکھنے سے عاجز ہو، اس لئے کہ کتابت میں وہ ضبط کرنے والی چیز ہے (۱) مالکیہ نے گوٹے کے اشارہ اور اس کی کتابت کے درمیان فرق نہیں کیا ہے، لہذا غلط یہ ہے کہ مالکیہ کے نزدیک گوٹے کے اشارہ کی قبولیت کے لئے لکھنے پر قادر نہ ہونے کی شرط نہیں ہے (۲)۔

حنفیہ کو گوٹے کے اشارہ کے معبر ہونے کے لئے حسب ذیل شرطیں لگاتے ہیں:

الف۔ وہ شخص کو نکاحی بید ہو ہو یا اس پر کو نکاحین بعد میں جاری ہو تو موت تک وہ کو نکاحی رہا۔ حاکم کی امام ابو حنیفہ سے یہی روایت ہے۔ اور اس میں جو شرط ہے وہ مکتبی نہیں۔ امام ترمذی نے اس کی مقدار ایک سال تک متعین ہونا بتایا ہے۔ ۲۲۰ خانہ میں ہے: اگر کسی شخص پر کو نکاحین جاری ہوا اور ہمیشہ رہا یہاں تک کہ اس کا اشارہ سمجھا جانے لگا، تو ایسی صورت میں اس کی عبارت ہی کی طرح اس کا اشارہ بھی معتبر ہوگا۔ ورنہ نہیں (۳)۔

ب۔ کوٹکا کتابت پر قادر نہ ہو، حاشیہ ابن عابدین کے عملہ میں ہے: علامہ کمال (ابن الہمام) کا قول ہے کہ: بعض شافعیہ کہتے ہیں کہ اگر کوٹکا اچھی طرح لکھنے کی صلاحیت رکھتا ہو تو ایسی صورت میں اس کی طلاق اشارے سے واقع نہیں ہوگی، اس لئے کہ اشارہ سے زیادہ مزہ پر دلالت کرنے والی چیز (کتابت) کے درمیان نہ درست پوری ہوگی، یہ ایک اچھی بات ہے، ہمارے بعض مشائخ کی بھی یہی رائے ہے۔

(۱) روحۃ المسکین ۳۹۸۔

(۲) رد مولى ۲۲۳ طبع ہجریہ۔

(۳) حاشیہ ابن عابدین ۲۵۴ کہ کتب کی رائے یہ ہے کہ حرج کو دود کرے کے لئے اس کی آخری قول پر اعتماد کیا جائے۔

حاشیہ ابن عابدین ثانی کہتے ہیں کہ اس قول سے ظاہر ہے کہ مفہوم کی سرسخت ہوتی ہے، چنانچہ حاکم شہید کی کافی میں ہے، اگر کوٹکا لکھتا نہ ہو اور اس کے لئے اشارہ ہو جو اس کی طلاق، نکاح، ذریعہ فرہشت میں معروف ہو تو یہ معاملات جاری ہوں گے، اور اگر اس کا اشارہ معروف و متعین نہ ہو یا اس میں شک ہو تو وہ باطل ہوگا، بچہ اسوں نے کہا کہ: اس سے یہ سمجھ میں آتا ہے کہ اگر کوٹکا اچھی طرح لکھ سکتا ہو تو اس کا اشارہ جاری نہیں ہوگا۔

ط شہادۃ الظہار میں ہے کہ: معتقد قول یہ ہے کہ گوٹے کے اشارے پر عمل کرنے کے لئے کتابت پر قادر ہونا شرط نہیں ہے (۴)، فقہا شافعیہ میں سے سیوطی اور زرکشی کا یہ قول ہے کہ گزشتہ قاعدہ سے کہ گوٹے کا اشارہ اس کے تلفظ کے قائم مقام ہوگا، بہت سے مسائل میں جن میں گوٹے کا اشارہ تلفظ کے قائم مقام نہیں ہوگا، ان میں سے چند یہ ہیں:

۱۔ اگر حالت مار میں اشارہ کے ذریعہ مخاطب کرے تو اصل قول کے مطابق اس کی نماز باطل نہیں ہوگی۔

۲۔ اگر اشارہ کے ذریعہ زمرہ مانے تو اس کی نذر منعقد نہیں ہوگی۔

۳۔ اگر اشارہ کے ذریعہ شہادت دے تو صحیح قول کے مطابق اس کی شہادت مقبول نہیں ہوگی، کیونکہ گوٹے کے اشارہ کو تلفظ کا قائم مقام نہ درست کی بناء پر کیا جاتا ہے، اور شہادت کے سلسلے میں اس کی ضرورت نہیں ہے، چونکہ بولنے والے کی شہادت کا امکان ہے۔

۴۔ اگر قسم کھالی کہ وہ زید سے بات نہیں کرے گا، پھر اس سے اشارے سے بات کر لی تو حاکم نہیں ہوگا۔

۵۔ اگر اشارہ کے ذریعہ قسم کھائے تو اس کی یحیٰ بن لعان کے علاوہ

(۱) حاشیہ ابن عابدین ۲۵۴، عملہ ابن عابدین ۸۲ طبع المکبہ۔

(۲) ط شہادۃ الظہار لابن نجیم ص ۱۳۸۔

کسی معادہ میں منعقد نہیں ہوگی (۱)۔

گوٹے کے اشارے کی تقسیم:

۸- فتاویٰ ثنائیہ نے سرایت کی ہے۔ ”گوٹے کا اشارہ ایسا ہو کہ دو شخص ہوں سے واقف ہوں اس کے اشارے کے مفہوم کو سمجھ جائے تو یہ اشارہ صریح ہوگا (۱)۔ اور اگر اس کے اشارے کو سمجھنا صرف عقل مند اور ذہین افراد کے ساتھ خاص ہو تو یہ نایہ ہے مگر چہ اس کے ساتھ قرآن مل جائے۔

اور اس صورت میں جب کہ گوٹے کا اشارہ کنا یہ ہوں کی نیت دوسرے اشارے یا ثابت سے بھی جائے گی، اور اگر اس کے اشارہ کو کوئی بھی سمجھ نہ سکے تو مغلطہ رہا ہے (۲)۔

مالکیہ کے ”ایک“ گوٹے کا اشارہ کنا یہ میں ہوتا ہے، ”دو“ سمجھ جائے تو صریح ہے، ”دو“ مغلطہ رہا ہے (۳)۔

نہم نے حنیف اور حنبلیہ کے یہاں گوٹے کے اشارے کی صریح اور ”نایہ میں تقسیم نہیں پائی، اور ”اشارہ فی المطلق“ سے متعلق تفصیل طلاق کے باب میں آئے گی۔

گوٹے کا اشارہ قرآن سے قرآن کے سلسلے میں:

۹- اس مسئلہ میں فقہاء کے دو رجحانات ہیں:

۱- ”گوٹے کے لئے ماری عجیبہ“ ”قرآن“ میں پنی زبان کو حرکت دینا واجب ہے، اس لئے کہ تدرست انسان کے سے پنی زبان کو حرکت دے رکھنا ظرماً ضروری ہوتا ہے، لہذا جب وہ ایک سے عائد ہے تو ”اس“ پر لازم ہوگا، حنیف، ثنائیہ، و حنبلیہ میں سے کاشی کا بقول ہے۔

۲- ”اس“ پر اپنی زبان کو حرکت دینا، جب نہیں ہے، مالکیہ اور

(۱) حاشیہ ابن ماجہ ج ۲ ص ۲۵۴ شرح الخریط ج ۲ ص ۱۰۳۔

(۲) راجعہ طائیف ج ۱ ص ۱۶۸۔

(۳) شرح الخریط ج ۲ ص ۱۰۳۔

گوٹے کی طرف سے ک چیز کا قرآن جو موجب حد ہوتی ہے:

۶- مقبولہ ”گوٹے کے راء و رد“ ”حد“ کے قرآن کے صحیح ہونے میں اختلاف ہے۔ ثنائیہ، حنبلیہ میں سے قاضی مالکیہ میں سے ابن القاسم کی رائے یہ ہے کہ ”رأ“ ”اشارہ“ سے زائد قرآن ”رأ“ پر حد لگائی جائے گی، یہ حضرات کہتے ہیں کہ جس شخص کا قرآن ”رأ“ کے مدوہ دیگر معانات میں درست قرآن پاتا ہے، اس کا قرآن ”رأ“ کے بارے میں بھی صحیح قرآن رہا ہے گا۔

حنفی کا مذہب یہ ہے کہ گوٹے پر ”رأ“ کے قرآن کی وجہ سے حد نہیں لگائی جائے گی، اس لئے کہ اشارہ میں اس مفہوم کا احتمال ہے جو سمجھنا ”رأ“ ہے، اور دوسرے مفہوم کا بھی، اس طرح حد کے نفع ”رأ“ میں شہید ہوگا، ”رأ“ ”شہادت“ کے ذریعہ معاف کی جاتی ہیں (۱)۔ اس کی تفصیل (حدود اور قرآن) کی اصطلاح میں موجود ہے۔

گوٹے کا اشارہ، ایسے قرار کے متعلق جس سے قصاص و جب ہوتا ہے:

۷- گوٹے کا اشارہ قصاص کے بارے میں فقہاء کے قول کے مطابق مقبول ہے، کیونکہ قصاص حقوق العباد کے قبیل سے ہے (۲)۔

(۱) لاشہ و انظار ص ۲۳، انوار ص ۱۶۳، راجعہ طائیف ج ۲ ص ۱۶۸، روایت طائیف ج ۲ ص ۱۶۸۔

(۲) ج ۲ ص ۱۶۸، طبع المیزان۔

(۳) بدائع الصنائع ج ۲ ص ۵۹۳، ۵۹۴، ۵۹۵، ۵۹۶، ۵۹۷، ۵۹۸، ۵۹۹، ۶۰۰، ۶۰۱، ۶۰۲، ۶۰۳، ۶۰۴، ۶۰۵، ۶۰۶، ۶۰۷، ۶۰۸، ۶۰۹، ۶۱۰، ۶۱۱، ۶۱۲، ۶۱۳، ۶۱۴، ۶۱۵، ۶۱۶، ۶۱۷، ۶۱۸، ۶۱۹، ۶۲۰، ۶۲۱، ۶۲۲، ۶۲۳، ۶۲۴، ۶۲۵، ۶۲۶، ۶۲۷، ۶۲۸، ۶۲۹، ۶۳۰، ۶۳۱، ۶۳۲، ۶۳۳، ۶۳۴، ۶۳۵، ۶۳۶، ۶۳۷، ۶۳۸، ۶۳۹، ۶۴۰، ۶۴۱، ۶۴۲، ۶۴۳، ۶۴۴، ۶۴۵، ۶۴۶، ۶۴۷، ۶۴۸، ۶۴۹، ۶۵۰، ۶۵۱، ۶۵۲، ۶۵۳، ۶۵۴، ۶۵۵، ۶۵۶، ۶۵۷، ۶۵۸، ۶۵۹، ۶۶۰، ۶۶۱، ۶۶۲، ۶۶۳، ۶۶۴، ۶۶۵، ۶۶۶، ۶۶۷، ۶۶۸، ۶۶۹، ۶۷۰، ۶۷۱، ۶۷۲، ۶۷۳، ۶۷۴، ۶۷۵، ۶۷۶، ۶۷۷، ۶۷۸، ۶۷۹، ۶۸۰، ۶۸۱، ۶۸۲، ۶۸۳، ۶۸۴، ۶۸۵، ۶۸۶، ۶۸۷، ۶۸۸، ۶۸۹، ۶۹۰، ۶۹۱، ۶۹۲، ۶۹۳، ۶۹۴، ۶۹۵، ۶۹۶، ۶۹۷، ۶۹۸، ۶۹۹، ۷۰۰، ۷۰۱، ۷۰۲، ۷۰۳، ۷۰۴، ۷۰۵، ۷۰۶، ۷۰۷، ۷۰۸، ۷۰۹، ۷۱۰، ۷۱۱، ۷۱۲، ۷۱۳، ۷۱۴، ۷۱۵، ۷۱۶، ۷۱۷، ۷۱۸، ۷۱۹، ۷۲۰، ۷۲۱، ۷۲۲، ۷۲۳، ۷۲۴، ۷۲۵، ۷۲۶، ۷۲۷، ۷۲۸، ۷۲۹، ۷۳۰، ۷۳۱، ۷۳۲، ۷۳۳، ۷۳۴، ۷۳۵، ۷۳۶، ۷۳۷، ۷۳۸، ۷۳۹، ۷۴۰، ۷۴۱، ۷۴۲، ۷۴۳، ۷۴۴، ۷۴۵، ۷۴۶، ۷۴۷، ۷۴۸، ۷۴۹، ۷۵۰، ۷۵۱، ۷۵۲، ۷۵۳، ۷۵۴، ۷۵۵، ۷۵۶، ۷۵۷، ۷۵۸، ۷۵۹، ۷۶۰، ۷۶۱، ۷۶۲، ۷۶۳، ۷۶۴، ۷۶۵، ۷۶۶، ۷۶۷، ۷۶۸، ۷۶۹، ۷۷۰، ۷۷۱، ۷۷۲، ۷۷۳، ۷۷۴، ۷۷۵، ۷۷۶، ۷۷۷، ۷۷۸، ۷۷۹، ۷۸۰، ۷۸۱، ۷۸۲، ۷۸۳، ۷۸۴، ۷۸۵، ۷۸۶، ۷۸۷، ۷۸۸، ۷۸۹، ۷۹۰، ۷۹۱، ۷۹۲، ۷۹۳، ۷۹۴، ۷۹۵، ۷۹۶، ۷۹۷، ۷۹۸، ۷۹۹، ۸۰۰، ۸۰۱، ۸۰۲، ۸۰۳، ۸۰۴، ۸۰۵، ۸۰۶، ۸۰۷، ۸۰۸، ۸۰۹، ۸۱۰، ۸۱۱، ۸۱۲، ۸۱۳، ۸۱۴، ۸۱۵، ۸۱۶، ۸۱۷، ۸۱۸، ۸۱۹، ۸۲۰، ۸۲۱، ۸۲۲، ۸۲۳، ۸۲۴، ۸۲۵، ۸۲۶، ۸۲۷، ۸۲۸، ۸۲۹، ۸۳۰، ۸۳۱، ۸۳۲، ۸۳۳، ۸۳۴، ۸۳۵، ۸۳۶، ۸۳۷، ۸۳۸، ۸۳۹، ۸۴۰، ۸۴۱، ۸۴۲، ۸۴۳، ۸۴۴، ۸۴۵، ۸۴۶، ۸۴۷، ۸۴۸، ۸۴۹، ۸۵۰، ۸۵۱، ۸۵۲، ۸۵۳، ۸۵۴، ۸۵۵، ۸۵۶، ۸۵۷، ۸۵۸، ۸۵۹، ۸۶۰، ۸۶۱، ۸۶۲، ۸۶۳، ۸۶۴، ۸۶۵، ۸۶۶، ۸۶۷، ۸۶۸، ۸۶۹، ۸۷۰، ۸۷۱، ۸۷۲، ۸۷۳، ۸۷۴، ۸۷۵، ۸۷۶، ۸۷۷، ۸۷۸، ۸۷۹، ۸۸۰، ۸۸۱، ۸۸۲، ۸۸۳، ۸۸۴، ۸۸۵، ۸۸۶، ۸۸۷، ۸۸۸، ۸۸۹، ۸۹۰، ۸۹۱، ۸۹۲، ۸۹۳، ۸۹۴، ۸۹۵، ۸۹۶، ۸۹۷، ۸۹۸، ۸۹۹، ۹۰۰، ۹۰۱، ۹۰۲، ۹۰۳، ۹۰۴، ۹۰۵، ۹۰۶، ۹۰۷، ۹۰۸، ۹۰۹، ۹۱۰، ۹۱۱، ۹۱۲، ۹۱۳، ۹۱۴، ۹۱۵، ۹۱۶، ۹۱۷، ۹۱۸، ۹۱۹، ۹۲۰، ۹۲۱، ۹۲۲، ۹۲۳، ۹۲۴، ۹۲۵، ۹۲۶، ۹۲۷، ۹۲۸، ۹۲۹، ۹۳۰، ۹۳۱، ۹۳۲، ۹۳۳، ۹۳۴، ۹۳۵، ۹۳۶، ۹۳۷، ۹۳۸، ۹۳۹، ۹۴۰، ۹۴۱، ۹۴۲، ۹۴۳، ۹۴۴، ۹۴۵، ۹۴۶، ۹۴۷، ۹۴۸، ۹۴۹، ۹۵۰، ۹۵۱، ۹۵۲، ۹۵۳، ۹۵۴، ۹۵۵، ۹۵۶، ۹۵۷، ۹۵۸، ۹۵۹، ۹۶۰، ۹۶۱، ۹۶۲، ۹۶۳، ۹۶۴، ۹۶۵، ۹۶۶، ۹۶۷، ۹۶۸، ۹۶۹، ۹۷۰، ۹۷۱، ۹۷۲، ۹۷۳، ۹۷۴، ۹۷۵، ۹۷۶، ۹۷۷، ۹۷۸، ۹۷۹، ۹۸۰، ۹۸۱، ۹۸۲، ۹۸۳، ۹۸۴، ۹۸۵، ۹۸۶، ۹۸۷، ۹۸۸، ۹۸۹، ۹۹۰، ۹۹۱، ۹۹۲، ۹۹۳، ۹۹۴، ۹۹۵، ۹۹۶، ۹۹۷، ۹۹۸، ۹۹۹، ۱۰۰۰، ۱۰۰۱، ۱۰۰۲، ۱۰۰۳، ۱۰۰۴، ۱۰۰۵، ۱۰۰۶، ۱۰۰۷، ۱۰۰۸، ۱۰۰۹، ۱۰۱۰، ۱۰۱۱، ۱۰۱۲، ۱۰۱۳، ۱۰۱۴، ۱۰۱۵، ۱۰۱۶، ۱۰۱۷، ۱۰۱۸، ۱۰۱۹، ۱۰۲۰، ۱۰۲۱، ۱۰۲۲، ۱۰۲۳، ۱۰۲۴، ۱۰۲۵، ۱۰۲۶، ۱۰۲۷، ۱۰۲۸، ۱۰۲۹، ۱۰۳۰، ۱۰۳۱، ۱۰۳۲، ۱۰۳۳، ۱۰۳۴، ۱۰۳۵، ۱۰۳۶، ۱۰۳۷، ۱۰۳۸، ۱۰۳۹، ۱۰۴۰، ۱۰۴۱، ۱۰۴۲، ۱۰۴۳، ۱۰۴۴، ۱۰۴۵، ۱۰۴۶، ۱۰۴۷، ۱۰۴۸، ۱۰۴۹، ۱۰۵۰، ۱۰۵۱، ۱۰۵۲، ۱۰۵۳، ۱۰۵۴، ۱۰۵۵، ۱۰۵۶، ۱۰۵۷، ۱۰۵۸، ۱۰۵۹، ۱۰۶۰، ۱۰۶۱، ۱۰۶۲، ۱۰۶۳، ۱۰۶۴، ۱۰۶۵، ۱۰۶۶، ۱۰۶۷، ۱۰۶۸، ۱۰۶۹، ۱۰۷۰، ۱۰۷۱، ۱۰۷۲، ۱۰۷۳، ۱۰۷۴، ۱۰۷۵، ۱۰۷۶، ۱۰۷۷، ۱۰۷۸، ۱۰۷۹، ۱۰۸۰، ۱۰۸۱، ۱۰۸۲، ۱۰۸۳، ۱۰۸۴، ۱۰۸۵، ۱۰۸۶، ۱۰۸۷، ۱۰۸۸، ۱۰۸۹، ۱۰۹۰، ۱۰۹۱، ۱۰۹۲، ۱۰۹۳، ۱۰۹۴، ۱۰۹۵، ۱۰۹۶، ۱۰۹۷، ۱۰۹۸، ۱۰۹۹، ۱۱۰۰، ۱۱۰۱، ۱۱۰۲، ۱۱۰۳، ۱۱۰۴، ۱۱۰۵، ۱۱۰۶، ۱۱۰۷، ۱۱۰۸، ۱۱۰۹، ۱۱۱۰، ۱۱۱۱، ۱۱۱۲، ۱۱۱۳، ۱۱۱۴، ۱۱۱۵، ۱۱۱۶، ۱۱۱۷، ۱۱۱۸، ۱۱۱۹، ۱۱۲۰، ۱۱۲۱، ۱۱۲۲، ۱۱۲۳، ۱۱۲۴، ۱۱۲۵، ۱۱۲۶، ۱۱۲۷، ۱۱۲۸، ۱۱۲۹، ۱۱۳۰، ۱۱۳۱، ۱۱۳۲، ۱۱۳۳، ۱۱۳۴، ۱۱۳۵، ۱۱۳۶، ۱۱۳۷، ۱۱۳۸، ۱۱۳۹، ۱۱۴۰، ۱۱۴۱، ۱۱۴۲، ۱۱۴۳، ۱۱۴۴، ۱۱۴۵، ۱۱۴۶، ۱۱۴۷، ۱۱۴۸، ۱۱۴۹، ۱۱۵۰، ۱۱۵۱، ۱۱۵۲، ۱۱۵۳، ۱۱۵۴، ۱۱۵۵، ۱۱۵۶، ۱۱۵۷، ۱۱۵۸، ۱۱۵۹، ۱۱۶۰، ۱۱۶۱، ۱۱۶۲، ۱۱۶۳، ۱۱۶۴، ۱۱۶۵، ۱۱۶۶، ۱۱۶۷، ۱۱۶۸، ۱۱۶۹، ۱۱۷۰، ۱۱۷۱، ۱۱۷۲، ۱۱۷۳، ۱۱۷۴، ۱۱۷۵، ۱۱۷۶، ۱۱۷۷، ۱۱۷۸، ۱۱۷۹، ۱۱۸۰، ۱۱۸۱، ۱۱۸۲، ۱۱۸۳، ۱۱۸۴، ۱۱۸۵، ۱۱۸۶، ۱۱۸۷، ۱۱۸۸، ۱۱۸۹، ۱۱۹۰، ۱۱۹۱، ۱۱۹۲، ۱۱۹۳، ۱۱۹۴، ۱۱۹۵، ۱۱۹۶، ۱۱۹۷، ۱۱۹۸، ۱۱۹۹، ۱۲۰۰، ۱۲۰۱، ۱۲۰۲، ۱۲۰۳، ۱۲۰۴، ۱۲۰۵، ۱۲۰۶، ۱۲۰۷، ۱۲۰۸، ۱۲۰۹، ۱۲۱۰، ۱۲۱۱، ۱۲۱۲، ۱۲۱۳، ۱۲۱۴، ۱۲۱۵، ۱۲۱۶، ۱۲۱۷، ۱۲۱۸، ۱۲۱۹، ۱۲۲۰، ۱۲۲۱، ۱۲۲۲، ۱۲۲۳، ۱۲۲۴، ۱۲۲۵، ۱۲۲۶، ۱۲۲۷، ۱۲۲۸، ۱۲۲۹، ۱۲۳۰، ۱۲۳۱، ۱۲۳۲، ۱۲۳۳، ۱۲۳۴، ۱۲۳۵، ۱۲۳۶، ۱۲۳۷، ۱۲۳۸، ۱۲۳۹، ۱۲۴۰، ۱۲۴۱، ۱۲۴۲، ۱۲۴۳، ۱۲۴۴، ۱۲۴۵، ۱۲۴۶، ۱۲۴۷، ۱۲۴۸، ۱۲۴۹، ۱۲۵۰، ۱۲۵۱، ۱۲۵۲، ۱۲۵۳، ۱۲۵۴، ۱۲۵۵، ۱۲۵۶، ۱۲۵۷، ۱۲۵۸، ۱۲۵۹، ۱۲۶۰، ۱۲۶۱، ۱۲۶۲، ۱۲۶۳، ۱۲۶۴، ۱۲۶۵، ۱۲۶۶، ۱۲۶۷، ۱۲۶۸، ۱۲۶۹، ۱۲۷۰، ۱۲۷۱، ۱۲۷۲، ۱۲۷۳، ۱۲۷۴، ۱۲۷۵، ۱۲۷۶، ۱۲۷۷، ۱۲۷۸، ۱۲۷۹، ۱۲۸۰، ۱۲۸۱، ۱۲۸۲، ۱۲۸۳، ۱۲۸۴، ۱۲۸۵، ۱۲۸۶، ۱۲۸۷، ۱۲۸۸، ۱۲۸۹، ۱۲۹۰، ۱۲۹۱، ۱۲۹۲، ۱۲۹۳، ۱۲۹۴، ۱۲۹۵، ۱۲۹۶، ۱۲۹۷، ۱۲۹۸، ۱۲۹۹، ۱۳۰۰، ۱۳۰۱، ۱۳۰۲، ۱۳۰۳، ۱۳۰۴، ۱۳۰۵، ۱۳۰۶، ۱۳۰۷، ۱۳۰۸، ۱۳۰۹، ۱۳۱۰، ۱۳۱۱، ۱۳۱۲، ۱۳۱۳، ۱۳۱۴، ۱۳۱۵، ۱۳۱۶، ۱۳۱۷، ۱۳۱۸، ۱۳۱۹، ۱۳۲۰، ۱۳۲۱، ۱۳۲۲، ۱۳۲۳، ۱۳۲۴، ۱۳۲۵، ۱۳۲۶، ۱۳۲۷، ۱۳۲۸، ۱۳۲۹، ۱۳۳۰، ۱۳۳۱، ۱۳۳۲، ۱۳۳۳، ۱۳۳۴، ۱۳۳۵، ۱۳۳۶، ۱۳۳۷، ۱۳۳۸، ۱۳۳۹، ۱۳۴۰، ۱۳۴۱، ۱۳۴۲، ۱۳۴۳، ۱۳۴۴، ۱۳۴۵، ۱۳۴۶، ۱۳۴۷، ۱۳۴۸، ۱۳۴۹، ۱۳۵۰، ۱۳۵۱، ۱۳۵۲، ۱۳۵۳، ۱۳۵۴، ۱۳۵۵، ۱۳۵۶، ۱۳۵۷، ۱۳۵۸، ۱۳۵۹، ۱۳۶۰، ۱۳۶۱، ۱۳۶۲، ۱۳۶۳، ۱۳۶۴، ۱۳۶۵، ۱۳۶۶، ۱۳۶۷، ۱۳۶۸، ۱۳۶۹، ۱۳۷۰، ۱۳۷۱، ۱۳۷۲، ۱۳۷۳، ۱۳۷۴، ۱۳۷۵، ۱۳۷۶، ۱۳۷۷، ۱۳۷۸، ۱۳۷۹، ۱۳۸۰، ۱۳۸۱، ۱۳۸۲، ۱۳۸۳، ۱۳۸۴، ۱۳۸۵، ۱۳۸۶، ۱۳۸۷، ۱۳۸۸، ۱۳۸۹، ۱۳۹۰، ۱۳۹۱، ۱۳۹۲، ۱۳۹۳، ۱۳۹۴، ۱۳۹۵، ۱۳۹۶، ۱۳۹۷، ۱۳۹۸، ۱۳۹۹، ۱۴۰۰، ۱۴۰۱، ۱۴۰۲، ۱۴۰۳، ۱۴۰۴، ۱۴۰۵، ۱۴۰۶، ۱۴۰۷، ۱۴۰۸، ۱۴۰۹، ۱۴۱۰، ۱۴۱۱، ۱۴۱۲، ۱۴۱۳، ۱۴۱۴، ۱۴۱۵، ۱۴۱۶، ۱۴۱۷، ۱۴۱۸، ۱۴۱۹، ۱۴۲۰، ۱۴۲۱، ۱۴۲۲، ۱۴۲۳، ۱۴۲۴، ۱۴۲۵، ۱۴۲۶، ۱۴۲۷، ۱۴۲۸، ۱۴۲۹، ۱۴۳۰، ۱۴۳۱، ۱۴۳۲، ۱۴۳۳، ۱۴۳۴، ۱۴۳۵، ۱۴۳۶، ۱۴۳۷، ۱۴۳۸، ۱۴۳۹، ۱۴۴۰، ۱۴۴۱، ۱۴۴۲، ۱۴۴۳، ۱۴۴۴، ۱۴۴۵، ۱۴۴۶، ۱۴۴۷، ۱۴۴۸، ۱۴۴۹، ۱۴۵۰، ۱۴۵۱، ۱۴۵۲، ۱۴۵۳، ۱۴۵۴، ۱۴۵۵، ۱۴۵۶، ۱۴۵۷، ۱۴۵۸، ۱۴۵۹، ۱۴۶۰، ۱۴۶۱، ۱۴۶۲، ۱۴۶۳، ۱۴۶۴، ۱۴۶۵، ۱۴۶۶، ۱۴۶۷، ۱۴۶۸، ۱۴۶۹، ۱۴۷۰، ۱۴۷۱، ۱۴۷۲، ۱۴۷۳، ۱۴۷۴، ۱۴۷۵، ۱۴۷۶، ۱۴۷۷، ۱۴۷۸، ۱۴۷۹، ۱۴۸۰، ۱۴۸۱، ۱۴۸۲، ۱۴۸۳، ۱۴۸۴، ۱۴۸۵، ۱۴۸۶، ۱۴۸۷، ۱۴۸۸، ۱۴۸۹، ۱۴۹۰، ۱۴۹۱، ۱۴۹۲، ۱۴۹۳، ۱۴۹۴، ۱۴۹۵، ۱۴۹۶، ۱۴۹۷، ۱۴۹۸، ۱۴۹۹، ۱۵۰۰، ۱۵۰۱، ۱۵۰۲، ۱۵۰۳، ۱۵۰۴، ۱۵۰۵، ۱۵۰۶، ۱۵۰۷، ۱۵۰۸، ۱۵۰۹، ۱۵۱۰، ۱۵۱۱، ۱۵۱۲، ۱۵۱۳، ۱۵۱۴، ۱۵۱۵، ۱۵۱۶، ۱۵۱۷، ۱۵۱۸، ۱۵۱۹، ۱۵۲۰، ۱۵۲۱، ۱۵۲۲، ۱۵۲۳، ۱۵۲۴، ۱۵۲۵، ۱۵۲۶، ۱۵۲۷، ۱۵۲۸، ۱۵۲۹، ۱۵۳۰، ۱۵۳۱، ۱۵۳۲، ۱۵۳۳، ۱۵۳۴، ۱۵۳۵، ۱۵۳۶، ۱۵۳۷، ۱۵۳۸، ۱۵۳۹، ۱۵۴۰، ۱۵۴۱، ۱۵۴۲، ۱۵۴۳، ۱۵۴۴، ۱۵۴۵، ۱۵۴۶، ۱۵۴۷، ۱۵۴۸، ۱۵۴۹، ۱۵۵۰، ۱۵۵۱، ۱۵۵۲، ۱۵۵۳، ۱۵۵۴، ۱۵۵۵، ۱۵۵۶، ۱۵۵۷، ۱۵۵۸، ۱۵۵۹، ۱۵۶۰، ۱۵۶۱، ۱۵۶۲، ۱۵۶۳، ۱۵۶۴، ۱۵۶۵، ۱۵۶۶، ۱۵۶۷، ۱۵۶۸، ۱۵۶۹، ۱۵۷۰، ۱۵۷۱، ۱۵۷۲، ۱۵۷۳، ۱۵۷۴، ۱۵۷۵، ۱۵۷۶، ۱۵۷۷، ۱۵۷۸، ۱۵۷۹، ۱۵۸۰، ۱۵۸۱، ۱۵۸۲، ۱۵۸۳، ۱۵۸۴، ۱۵۸۵، ۱۵۸۶، ۱۵۸۷، ۱۵۸۸، ۱۵۸۹، ۱۵۹۰، ۱۵۹۱، ۱۵۹۲، ۱۵۹۳، ۱۵۹۴، ۱۵۹۵، ۱۵۹۶، ۱۵۹۷، ۱۵۹۸، ۱۵۹۹، ۱۶۰۰، ۱۶۰۱، ۱۶۰۲، ۱۶۰۳، ۱۶۰۴، ۱۶۰۵، ۱۶۰۶، ۱۶۰۷، ۱۶۰۸، ۱۶۰۹، ۱۶۱۰، ۱۶۱۱، ۱۶۱۲، ۱۶۱۳، ۱۶۱۴، ۱۶۱۵، ۱۶۱۶، ۱۶۱۷، ۱۶۱۸، ۱۶۱۹، ۱۶۲۰، ۱۶۲۱، ۱۶۲۲، ۱۶۲۳، ۱۶۲۴، ۱۶۲۵، ۱۶۲۶، ۱۶۲۷، ۱۶۲۸، ۱۶۲۹، ۱۶۳۰، ۱۶۳۱، ۱۶۳۲، ۱۶۳۳، ۱۶۳۴، ۱۶۳۵، ۱۶۳۶، ۱۶۳۷، ۱۶۳۸، ۱۶۳۹، ۱۶۴۰، ۱۶۴۱، ۱۶۴۲، ۱۶۴۳، ۱۶۴۴، ۱۶۴۵، ۱۶۴۶، ۱۶۴۷، ۱۶۴۸، ۱۶۴۹، ۱۶۵۰، ۱۶۵۱، ۱۶۵۲، ۱۶۵۳، ۱۶۵۴، ۱۶۵۵، ۱۶۵۶، ۱۶۵۷، ۱۶۵۸، ۱۶۵۹، ۱۶۶۰، ۱۶۶۱، ۱۶۶۲، ۱۶۶۳، ۱۶۶۴، ۱۶۶۵، ۱۶۶۶، ۱۶۶۷، ۱۶۶۸، ۱۶۶۹، ۱۶۷۰، ۱۶۷۱، ۱۶۷۲، ۱۶۷۳، ۱۶۷۴، ۱۶۷۵، ۱۶۷۶، ۱۶۷۷، ۱۶۷۸، ۱۶۷۹، ۱۶۸۰، ۱۶۸۱، ۱۶۸۲، ۱۶۸۳، ۱۶۸۴، ۱۶۸۵، ۱۶۸۶، ۱۶۸۷، ۱۶۸۸، ۱۶۸۹، ۱۶۹۰، ۱۶۹۱، ۱۶۹۲، ۱۶۹۳، ۱۶۹۴، ۱۶۹۵، ۱۶۹۶، ۱۶۹۷، ۱۶۹۸، ۱۶۹۹، ۱۷۰۰، ۱۷۰۱، ۱۷۰۲، ۱۷۰۳، ۱۷۰۴، ۱۷۰۵، ۱۷۰۶، ۱۷۰۷، ۱۷۰۸، ۱۷۰۹، ۱۷۱۰، ۱۷۱۱، ۱۷۱۲، ۱۷۱۳، ۱۷۱۴، ۱۷۱۵، ۱۷۱۶، ۱۷۱۷، ۱۷۱۸، ۱۷۱۹، ۱۷۲۰، ۱۷۲۱، ۱۷۲۲، ۱۷۲۳، ۱۷۲۴، ۱۷۲۵، ۱۷۲۶، ۱۷۲۷، ۱۷۲۸، ۱۷۲۹، ۱

کے درمیان سمجھ جائے اور اس کا مدلول لوگوں کے درمیان متعارف ہو تو اس کے تلفظ کی طرح معتبر ہوگا، یہ حضرات فرماتے ہیں کہ اشارہ کے ذریعہ معتمد سنا تھا علی (یعنی سامان اور اس کی قیمت معلوم ہوتی ہو، بغیر یہ قبول کے قیمت دے کر سامان یا جائے ہر کی طرف سے کوئی کلام نہ ہو) کے ذریعہ معاملہ کرنے سے زیادہ بہتر ہے۔ یہ کہ اشارہ پر کلام کا طریق یا جاتا ہے، اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: **قَالَ اِنَّكَ الْاَفْكَنُ النَّاسِ ثَلَاثَةً اَوَّلًا بِالْاَفْكِ (۱)** (ارشاد ہو کہ تیرے سے ثانی یہ ہے کہ وہ لوگوں سے بات نہ کرے گا۔ تینوں تک بجز اشارہ کے)۔ یہ بالکل مذبذب ہے۔ خاص طور پر کالج کے معاملہ میں منسوخ یا کالج کی تعمیر کے بغیر اشارہ کو مستحسن ماننے میں (۲)۔

عبارۃ الفص اور اشارۃ الفص میں تعارض:

۱۳- عبارت الفص اور اشارۃ الفص کی مراد کا بیان (فقہہ ۱) میں گذر چکا ہے، لہذا جب عبارت الفص کا اشارۃ الفص سے تعارض ہو جائے تو عبارت الفص کے مفہوم کو ترجیح دی جائے گی، اس میں اختلاف اور تفصیل ہے جو ”اصول ضمیر“ میں دیکھی جاسکتی ہے۔

نماز میں سلام کا جواب دینا:

۱۴- نماز کی حالت میں سلام کا جواب دینے میں فقہاء کا اختلاف ہے، اس مسئلے میں تاجین کی ایک جماعت نے قول سے سلام کے جواب کی رخصت دی ہے جس میں سعید بن المسیب، حسن بصری اور

قناد شامل ہیں، اور حضرت ابو ہریرہؓ سے روایت ہے کہ جب نماز کی حالت میں اس کو سلام یا جاتا تو اس کا جواب دیتے یہاں تک کہ سلام کرنے والا (۱) سے سنتا (۱)۔

اور ایک جماعت کی رائے یہ ہے کہ نماز کے بعد سلام کا جواب نہ دینا (۲)۔

امدادیہ کا اس پر اتفاق ہے کہ قول کے ذریعہ نماز میں سلام کا جواب دینا مار کو باطل کر دینے والا عمل ہے (۳)، البتہ اس کی بعض تفصیل میں اس کے درمیان اختلاف ہے۔

چنانچہ مالکیہ کے نزدیک رائج قول یہ ہے کہ اشارے سے سلام کا جواب دینا واجب ہے (۴)۔

ثانیہ کے نزدیک اشارے سے سلام کا جواب دینا مستحب ہے (۵)۔

حنبل کی رائے یہ ہے کہ ہاتھ کے اشارے سے سلام کا جواب دینا مکروہ ہے۔ اس سے مار کو فاسد میں ہوتی ہے، حاشیہ بن عابدین میں ہے: ہاتھ سے سلام کا جواب دینا مار کو فاسد میں کرتا ہے، برخلاف ان لوگوں کے جنہوں نے امام ابو حنیفہ کی طرف یہ منسوب کر دیا کہ اس سے نماز فاسد ہو جائے گی، حالانکہ اہل مذہب میں سے کسی سے بھی اس قول کی نقل صرف نہیں ہے (۶)۔

(۱) حضرت ابو ہریرہؓ کے مراد صاحب عون المعبود (۱/۳۲ طبع الہند) سے ذکر کیا ہے اور اسے کتب حدیث میں سے کسی کتاب کی طرف منسوب نہیں کیا ہے۔

(۲) حاشیہ عون المعبود ۱/۳۲، طبع اسلام ۱۳۸۱ھ، انصاری ابن قدامہ ۱/۵۸

(۳) شرح مع الجلیل ۱/۸۳، انصاری ابن قدامہ مع الشرح الکبیر ۱/۵۸ حاشیہ ابن عابدین ۱/۵۸، نہایت لکھنؤ ۲/۳۲

(۴) مع الجلیل ۱/۸۳

(۵) جامعہ طائیفین ۳/۱۹۰، نہایت لکھنؤ ۲/۳۲

(۶) حاشیہ ابن عابدین ۱/۵۸، ۱۳

(۱) سورۃ آل عمران ۱۸۰

(۲) الاشواق والافاضل للشیخ علی بن محمد ۲/۲۸، مواب الجلیل ۲/۲۹، البدایع ۳/۱۶، ابن عابدین ۳/۵۲، انصاری ۳/۵۶، لروضہ ۳/۹۸، جامعہ طائیفین ۱/۶۳، کشف القناع ۱/۵۳ طبع المریض۔

حنا بلہ کے نزدیک اشارے سے سلام کا جواب دیا جاسکتا ہے (۱)۔

جن لوگوں نے نماز سے فارغ ہونے کے بعد سلام کے جواب دینے کی بات کہی ہے ان حضرات نے حضرت ابن مسعودؓ کی حدیث سے استدلال کیا ہے، وہ فرماتے ہیں: "کنا مسلم علی رسول اللہ ﷺ، وهو فی الصلاة، فردد علیہ، فلما رجعا من عند النجاشی سلمنا علیہ، فلم یرد علیہا وقال: ان فی الصلاة شغلا" (۲) ہم لوگ حالت نماز میں رسول اللہ ﷺ کو سلام کیا کرتے تھے تو آپ ﷺ ہمیں سلام کا جواب دیا کرتے تھے، مگر جب ہم نجاشی کے پاس سے لوٹ کر آئے اور آپ ﷺ کو سلام کیا تو آپ ﷺ نے ہمارے سلام کا جواب نہیں دیا اور فرمایا کہ: نماز میں مشغولیت ہوتی ہے۔

اشارے سے سلام کا جواب دینے کا قول اختیار کرنے والوں نے حضرت جابرؓ کی حدیث سے استدلال کیا ہے، وہ فرماتے ہیں: "ابن رسول اللہ ﷺ بعثنی لحاجة، ثم ادرکته وهو یصلی فسلمت علیہ فاشار إلی، فلما فرغ دعائی فقال: انک سلمت علی انفا وانا اھلی" (رسول اکرم ﷺ نے مجھے ہی ضرورت سے بھیجا، پھر وہیں آ کر میں نے آپ ﷺ کو اس حال میں پایا کہ آپ ﷺ نماز پڑھ رہے تھے تو میں نے آپ ﷺ کو سلام کیا، آپ ﷺ نے میری طرف اشارہ دیا، پھر جب فارغ

ہوئے تو مجھے باؤ فرمایا کہ تم نے ابھی مجھے سلام کیا تھا جب کہ میں نماز پڑھ رہا تھا، اور مسلم کی روایت میں ہے: "فلما انصرف قال اہلہ لم یسمعی ان لرد علیک إلا انی کنت اھلی" (جب آپ ﷺ نماز سے فارغ ہوئے تو فرمایا: مجھے سلام کے جواب سے کسی چیز نے میں روکا، یہ کہ میں نماز پڑھ رہا تھا)۔

ان طرح حضرت صہیبؓ کے واسطے سے حضرت ابن عمرؓ کی حدیث ہے کہ انہوں نے فرمایا: "مردت برسول اللہ ﷺ وهو یصلی، فسلمت علیہ فرد الی اشارۃ" (۲) (میں رسول اکرم ﷺ کے پاس سے گذرا، آپ ﷺ نماز پڑھ رہے تھے تو میں نے آپ ﷺ کو سلام کیا۔ آپ ﷺ نے اشارے سے میرے سلام کا جواب دیا)۔

تشہد میں اشارہ:

۱۵۔ جمہور فقہاء کا مذہب یہ ہے کہ مازی کے سے تشہد میں اپنی شبہات کی انگی سے اشارہ کرنا مستحب ہے، شبہات کی انگی کو فقہاء کی اصطلاح میں مسیہ کہا جاتا ہے، یہ وہ انگی ہے جو انگوٹھے کے بعد ہوتی ہے، ماری اس انگی کو توحید یعنی شہد کہتے وقت نکالے گا، اسے حرکت نہیں، اسے گاہ (۳)، اس کے مستحب کی دلیل حضرت

(۱) حدیث: "ابن رسول اللہ ﷺ بعثنی لحاجة..." کی روایت مسلم نے حضرت جابرؓ سے روکھا کی ہے (صحیح مسلم تخریج محمد بن عبدالمہدی ۱/ ۳۸۳، طبع عیسیٰ الخلیسی)۔

(۲) حدیث: "مردت برسول اللہ ﷺ وهو یصلی..." کی روایت ترمذی ابو داؤد ورنسائی نے حضرت صہیبؓ سے کی ہے ترمذی نے کہا ہے کہ حضرت صہیبؓ کی حدیث حسن ہے (تحفۃ الاحوذی ۲/ ۳۳۳ طبع کردہ مکتبۃ الشریعہ سنن ابو داؤد ۱/ ۵۶۸ طبع مکتبۃ سنن الشیخ ۵/ ۵ طبع مکتبۃ العصرین بیروت، جامع الاصول ۵/ ۳۷۷ طبع کردہ مکتبۃ الحرم الہی)۔

(۳) الموضہ ۱/ ۲۶۲، الخلی لا بن قدامہ ۱/ ۲۸۳۔

(۱) الخلی لا بن قدامہ مع شرح الکبیر ۱/ ۱۵۷، ۱۶۸۔

(۲) حدیث: "کنا مسلم علی رسول اللہ ﷺ..." کی روایت بخاری و مسلم نے حضرت عبد اللہ بن مسعودؓ سے کی ہے (فتح الباری ۲/ ۲۳ طبع مکتبۃ صحیح مسلم تخریج محمد بن عبدالمہدی ۱/ ۳۸۲ طبع عیسیٰ الخلیسی ۵/ ۳۷۷ جامع الاصول فی احادیث الرسول ۵/ ۸۵، ۸۶، ۸۷ طبع کردہ مکتبۃ الخلو فی ۳۹۰)۔

ابن زبیرؓ کی یہ حدیث ہے: "انہ سب کان یثیرو بأصبعہ إحدیہا ولا یحسوا کھا" (۱) (نبی کریم ﷺ دعا (اُشہد) کے وقت انگلی سے اشارہ کرتے تھے اور اسے حرکت نہیں دیتے تھے)۔ ایک قول یہ ہے کہ انگلی کو حرکت دے گا، اس قول کی دلیل حضرت وائل بن حجرؓ کی حدیث ہے: "انہ سب رفع أصبعہ فرأیتہ یحسوا کھا" (۲) (نبی کریم ﷺ نے اپنی انگلی اٹھائی تو میں نے اسے حرکت دیتے ہوئے دیکھا)۔

اور اشارے کی یہ کیفیت کہ انگلیاں کھلی رکھے گا یا بند اور اسے حرکت دے گا یا نہیں اس کی تفصیل اصطلاح "صلاة" (نماز) میں آئے گی۔

محرم کا شکار کی طرف اشارہ کرنا:

۱۶۔ اگر محرم نے کسی شکار کی طرف اشارہ کر دیا یا کسی حامل (غیر احرام والے) شخص کی شکار کی طرف راہنمائی کر دی اور اس نے شکار کر لیا تو محرم کے لئے اس شکار کا کھانا حرام ہوگا (۳)۔

(۱) حدیث: "انہ سب کان یثیرو بأصبعہ إحدیہا...." کی روایت ابو داؤد اور سنن ابی نعیم نے حضرت عبداللہ بن عمرؓ سے کی ہے نووی نے کہا ہے کہ اس کی سند صحیح ہے (سنن ابی نعیم ۳۲۳ طبع مصطفیٰ لکھنؤ ۱۳۸۳ھ) ابن ماجہ ۱۷۳۷، ابوداؤد ۴۷۳۷، سنن ابی نعیم ۳۷۳، طبع جامع ۱۵۲۵، تاریخ کردہ مکتبہ ابو نیلی، المکتبۃ المدینویہ ۳۵۳ طبع المیر یہ۔

(۲) حدیث: "انہ سب رفع أصبعہ..." کی روایت سنن ابی ماجہ ابن خزیمہ اور ترمذی نے حضرت وائل بن حجرؓ سے کی ہے حافظ بیہقی نے ابن ماجہ کی سند پر تہرہ کرتے ہوئے کہا ہے ابن ماجہ کی سند صحیح ہے اور اس کے رجال ثقہ ہیں، اور ترمذی صحیح ابن خزیمہ نے کہا ہے کہ اس کی سند صحیح ہے (سنن ابی نعیم ۳۷۳، طبع المکتبۃ المدینویہ، سنن ابی ماجہ ۱۷۳۷، طبع عیسیٰ لکھنؤ ۱۳۷۲ھ، صحیح ابن خزیمہ ۳۵۳، تاریخ کردہ المکتبۃ المدینویہ، سنن ابی نعیم ۳۷۳، طبع المیر یہ۔

(۳) فتح القدیر ۱/۲۵۶، رد المحتار ۱/۱۲۹، مفتی الحق ۱/۵۲۳۔

اس میں فقہاء کا اختلاف نہیں ہے، اس لئے کہ حضرت ابو قتادہؓ حدیث ہے جس میں غیر محرم ہونے کی صورت میں اس کے شکار کرنے کا وہ قہر نہ کیا گیا ہے۔ ابو قتادہؓ کہتے ہیں کہ نبی کریم ﷺ نے دریافت فرمایا: "منکم أحد أمرہ أن یحمل عیہا، أو أشار الیہا" قالوا لا قال حکموا ما بقی من لحمہا" (۱) (تم میں سے کسی نے اسے شکار کرنے پر قہر نہ کیا یا شکار کی طرف اشارہ کیا تھا؟ صحابہؓ نے عرض کیا نہیں، تو آپ ﷺ نے رش فرمایا: اس شکار کے ہشت میں سے جتنا حصہ باقی رہ گیا ہے اسے کھاؤ)۔

مذکورہ بالا حدیث کی وجہ سے فقہاء کے ایک گروہ کی طرف سے شکار کے قتل کرنے پر کسی طرح کا تعاون نہ ہوتا اس کے سے شکار کھانا حلال ہوگا (۲)۔

اشارہ کرنے والے پر اس کے وجوب کے بارے میں فقہاء کا اختلاف ہے۔ حنفیہ اور حنبلیہ کا مذہب یہ ہے کہ اس پر جزا واجب ہوگی، اس لئے کہ شکار کی طرف اشارہ کرنا ممنوعات احرام میں سے ہے، اور اس کی دلیل شکار کے گوشت کے کھانے کا حرام ہونا ہے، لہذا احکام احرام میں شکار کی طرف اشارہ کرنا شکار پر جنایت ہوگی، اس لئے کہ اس نے اس کے ان کو ختم کر دیا جس کے نتیجے میں اس کا قتل ہو، لہذا اشارہ کرنا شکار کے قتل کی طرح قرار پائے گا (۳)۔

مالکیہ اور شافعیہ کے نزدیک اشارہ کرنے والے پر جزا واجب نہیں ہوگی، اس لئے کہ نفس نے جزا کو قتل پر معلق کیا ہے اور اس کو قتل

(۱) شکار سے متعلق واقعہ کی روایت کی تحریج بخاری و مسلم نے حضرت ابو قتادہؓ سے کی ہے اور الفاظ بخاری کے ہیں (فتح الباری ۲/۲۸۸، طبع المکتبۃ المدینویہ، فتح الباری ۲/۲۸۸، طبع عیسیٰ لکھنؤ ۱۳۷۲ھ)۔

(۲) سئل لسلام ۲/۱۳۱۔

(۳) فتح القدیر ۲/۲۵۷، انشی لابن قدامہ ۳/۱۸۳۔

نہیں ہے (۱)۔

علاوہ یہ کہ اس کی طرف اشارہ نہیں کرے گا، شافعیہ اور امام محمد بن
حسن کی رائے یہ ہے کہ حجر اسود پر قیاس کرتے ہوئے وہ رکن یمانی کی
طرف اشارہ کرے گا (۱)۔

حجر اسود و رکن یمانی کی طرف اشارہ کرنا:

۱۔ فقہاء کا اتفاق ہے کہ طواف کے وقت حجر اسود اور رکن یمانی کا
ہاتھ سے یا دوسرے ذریعہ سے استلام (چھونا) مستحب ہے، اس لئے
کہ حضرت بن عمرؓ کی حدیث ہے انہوں نے فرمایا: "ما سوکت
استلام ھمیں الرکبیں فی شدة ولا رخاء مند دابت
النبي ﷺ يستلمھما" (۲) میں نے جب سے نبی کریم ﷺ
کو ن دونوں رکن (حجر اسود اور رکن یمانی) کا استلام کرتے ہوئے
دیکھا ہے اس وقت سے کسی بھی حال میں میں نے ان دونوں کے
استلام کو نہیں چھوڑا۔

اسی طرح مسلم کے شمار ہونے کی صورت میں حجر اسود کی طرف
اشارہ کے استحباب پر فقہاء کا اتفاق ہے، اس لئے کہ حضرت
بن عباسؓ کی حدیث ہے انہوں نے فرمایا: "طاف النبی ﷺ
بالبيت علی بعیر، کلما نسی علی الرکن اشار الیہ" (۳)
(نبی کریم ﷺ نے اونٹنی پر سوار ہو کر بیت اللہ کا طواف کیا، جب
بھی رکن کے پاس سے گذرتے اس کی طرف اشارہ فرماتے)۔

رکن یمانی کے استلام کے مشکل ہونے کی صورت میں اشارہ کے
بارے میں فقہاء کا اختلاف ہے، امام ابو حنیفہ، امام ابو یوسف، مالکیہ
اور حنابلہ کا مذہب یہ ہے کہ اگر کوئی شخص رکن یمانی کے استلام سے

اشارہ کے ذریعہ سلام کرنا:

۱۸۔ بولنے والے شخص کے لئے ہاتھ یا سر کے اشارہ سے سلام کی
ابتداء سے سنت حاصل نہیں ہوتی، نہ اشارہ سے سلام کے جواب کی
فرضیت ملتا ہوتی، اس لئے کہ سلام ان امور کے قبیل سے ہے جن
کے لئے شارح نے مخصوص الفاظ مقرر کئے ہیں جن کے قائم مقام
اور الفاظ نہیں ہوں گے، لہذا یہ کہ اس کے لئے شرعی الفاظ کی
ادائیگی مشکل ہو، سلام کے سلسلے میں فقہاء کی عبارات اس قیاس پر تعلق
مستحق ہیں کہ سلام میں سنا ضروری ہے، اور سنا قیاسی کے ذریعہ
محسن ہے (۲)۔

حدیث شریف میں آیا ہے: "لا تسلموا تسلیم الیہود، فلا
تسلمھم بالاکف والراء وس والإشارة" (۳) (یہودی طرح
سلام نہ کرو، کیونکہ ان کا سلام ہاتھ، سروں اور اشارہ سے ہوتا
ہے)۔ علامہ نے عطاء بن ابی رباح سے روایت کیا ہے کہ انہوں نے

(۱) مفتی الکتاب ۱/۸۸، البحر الرائق ۳/۵۵۲، ابن عابدین ۲/۶۶۲، رد المحتار
۲/۱۲۲، الفرج ۲/۲۵۲، ۳/۲۶، کتاب القیام ۲/۵۸، ۳/۷۹، مفتی
۳/۳۹۳، طبع بول۔

(۲) نہایہ الکتاب ۸/۸، کتاب الطالب ۲/۵۸، حاشیہ ابن عابدین ۲/۶۶۲۔

(۳) حدیث: "لا تسلموا تسلیم الیہود...." کی روایت سنائی ہے "فصل
الیوم واللیلۃ" میں حضرت جابرؓ سے مروی ہے "فصل اللیلۃ بعد
فی توضیح الأدب المعروف" کے مصنف نے اس حدیث کے بارے میں
کہا ہے کہ اس کی سند عمدہ ہے (تحت الشرافہ معروضہ، طبع ۱۴۰۹ھ، ۲/۹۰، ۳/۱۰۰)
کردہ ادارہ القیمہ المتمدنہ ۱۳۸۶ھ، فضل اللہ احمد فی توضیح لادب المعرف
۲/۳۳، طبع انتقد ۱۴۰۸ھ)۔

(۱) مفتی الکتاب ۲/۵۲۳، روح اللہ نہیں ۳/۹۳، التواہین الکبیر ۲/۹۳، طبع
در القلم بیروت، طبع ۱۴۱۳ھ۔

(۲) حدیث: "ما سوکت استلام ھمیں الرکبیں...." کی روایت بخاری
نے حضرت ابن عمرؓ سے کی ہے (فتح الباری ۳/۷۱، طبع انتقد)۔

(۳) حدیث: "طاف النبی بالبيت علی بعیر...." کی روایت بخاری نے
حضرت ابن عباسؓ سے کی ہے (فتح الباری ۳/۷۱، طبع انتقد)۔

فرمایا: صحیح ہے کہ اہم باتھ کے ذریعہ سلام کرنے کو کر وہ سمجھتے تھے (۱)۔
 یمن ہر دور وہ شخص جو اس کے حکم میں ہو، اسی طرح وہ شخص جس کو سلام نہ آئے، رسماً قدرت سے باہر ہو مثلاً، وہ بیوتا، اپنے شخص کو اشارہ سے سلام کرنا مشروع ہے۔ بعض فقہاء کا قول یہ ہے کہ جب ہر شخص کو سلام کرے جو نہ سنا ہو، مناسب یہ ہے کہ امام کا تقاضا بھی کر لے، چونکہ وہ اس پر قادر ہے اور ہاتھ سے اشارہ کرے (۲) اور کوئلے کی طرف سے سلام کے جواب کی فریضیت اشارے سے ساقط ہو جائے گی، اس لئے کہ وہ اسی پر قادر ہے، ہر اس کے امام کا جواب اشارہ ورتانہ ہو، سے یک وقت دیا جائے گا (۳) کہنے: (سلام) کی صلاحت۔

صل یمن کے بارے میں اشارہ:

۱۹- بولنے والے شخص کی یمن اشارہ سے منعقد نہیں ہوگی، چونکہ یمن صرف اللہ تعالیٰ کے نام اور ان کی صفات کے ذریعہ منعقد ہوتی ہے، کوئلے کے بارے میں بعض فقہاء کی رائے یہ ہے کہ اس کی یمن منعقد نہیں ہوگی (۴) اور غیر فقہاء کا مسلک یہ ہے کہ ہر اس کا اشارہ سمجھا جاتا ہو اور وہ قسم کھائے تو اس کی یمن صحیح ہوگی، اور اگر اشارہ نہ سمجھا جاتا ہو اس پر یمن واجب ہوئی ہو تو اس کے اشارہ کے سمجھے تک یمن موقوف ہوگی (۵) ذکر کشی نے اس قول کو امام شافعی کی طرف منسوب کیا ہے۔ ملاحظہ ہو: (نیاب) کی اصطلاح۔

فریقین میں سے کسی ایک کی طرف قاضی کا اشارہ کرنا:
 ۲۰- حاکم کے لئے ایسے اعمال درست نہیں ہیں جو مجلس حکم میں تمت اور وطن کا سبب ہوں، اور جن سے یہ وہم پیدا ہو کہ وہ یک فریق کو، دوسرے فریق پر فضیلت دے رہا ہے، جیسے ہاتھ آنکھ یا سر سے کسی ایک فریق کی طرف اشارہ کرنا، یہ تک اس میں دوسرے فریق کی الجھن ہے۔ اور یہی بات ترک دعویٰ اور عدالت سے مایوسی پر آمادہ نہ رہتی ہے جس کے نتیجے میں اس کے حق کا ضیاع ہے، اس پر فقہاء کا اتفاق ہے (۱)۔

عمر بن شہب نے کتاب "فتاویٰ مصر" میں اپنی اس حدیث سے حضرت ام سلمہ سے روایت کیا ہے کہ نبی کریم ﷺ نے ارشاد فرمایا: "من ابتلی بالقضاء بین المسلمین، فباعدل بیہم فی لحظہ وإشارتہ ومقلدہ، ولا یرفع صوتہ علی أحد الخصمین ما لا یرفع علی الآخر" (جو شخص مسلمانوں کے مابین فیصلہ کرنے کی آرمش میں ڈالا جائے وہ ان کے درمیان اپنی نگاہ، اشارہ اور نشست میں عدل کرے، اور فریقین میں سے کسی ایک پر اتنی زور بلند نہ کرے جتنی دوسرے پر نہیں کر رہا ہے)، اور ایک روایت میں ہے: "فلیسوا بیہم فی النظر والإشارة والمجلس" (۲) (تو اسے ان کے مابین نگاہ، اشارہ اور بیٹھنے میں برابری کا معاملہ کرنا چاہئے)۔

- (۱) ابنی لابن قدامہ ۱۰۱۱، البحر الرائق ۳۰۶/۱-۳۰۷، درر الکام شرح مجلۃ الاحکام تألیف علی حیدر ۳/۵۳۸، ۵۳۹، ۵۴۰، ۵۴۱۔
- (۲) حدیث سے منبتی بالقضاء "کی روایت ابو یعلیٰ، تفسیر اور طبری نے حضرت ام سلمہ سے کی ہے غشی اور شوکانی نے کہا ہے کہ اس کی اسناد میں عباد بن کثیر ثقفی ہیں جو ضعیف ہیں (مثل الاوطار ۸/۵۸، ۵۹، طبع مطبعہ احسان، مجمع الزوائد ۳/۱۷۷، تاریخ کردستانہ، تہذیب و تمدن، سنن در قلعین ۳/۲۰۵، تاریخ کردستانہ عبداللہ باقم، رانی مدینہ سورہ ۹۶، ۱۳۷)۔

- (۱) حضرت عطاء بن ابی رباح کے مکر بخاری نے "الادب امرؤ" میں نقل کیا ہے (فضل اللہ احمدی فی توضیح الادب المفرد ۳/۳۷، طبع المکتبۃ ۳۳۷)۔
- (۲) الادکار ملووی ص ۲۲۰-۲۲۱، نمونہ المکتبۃ ۳۸/۸۔
- (۳) سہمہ مرجع۔
- (۴) مشکوٰۃ فی القواعد ۱/۱۶۵۔
- (۵) ہمیں اس قدامہ ۱۹۰، طبع بوق، البحر فی القواعد ۱/۱۵، اشکاف المصابیح ۲/۷۱، ۷۲۔

قریب المرگ شخص کا اس پر جناحیت کرنے والے آدمی کی طرف اشارہ کرتا:

۲۱- جہور فقہاء کا مسلک یہ ہے کہ قریب المرگ شخص کا یہ قول کہ ”موت نے مجھے قتل کر دیا“ معتبر نہیں ہے اور یہ ثبوت نہیں ہوگا (لہذا) قصاص و جسد نہیں ہوگا، کیونکہ اس صورت میں اس کا دعویٰ غیر قابل مان کے سلسلے میں قبول نہیں کیا جائے گا تو خون کے سلسلے میں بھی قابل قبول نہیں ہوگا اور اس وجہ سے بھی کہ وہ مدعی ہے لہذا اس کا قول دوسرے پر حجت نہیں ہوگا (۱) حدیث میں ہے: **لَوْ بَعِثَ النَّاسُ بِمَعْوَاهِمُ لَا دَعَى نَاسٌ دِمَاءَ وَجَالٍ وَأَمْوَالَهُمْ** (۲) (اگر لوگوں کا دعویٰ قبول کر لیا جائے تو پھر لوگ دوسروں کے خون اور اموال کا دعویٰ کرنے لگیں گے) لہذا جب اس کے قول معتبر نہیں ہوں گے تو ہرچہ ولی اس کا اشارہ بھی معتبر نہیں ہوگا۔ امام مالک کا مسلک یہ ہے کہ ”قریب المرگ“ بالغ اور عاقل قریب المرگ مسلمان شخص یہ کہے: مجھے قتل شخص نے عماً قتل کر دیا، پھر دوسرا جائے تو یہ ثبوت ہوگا۔ اور اولیاء دم کے یحییٰ قتل کے لئے کے بعد قصاص ثابت ہو جائے گا۔

نیز اگر اس سے یہ بہانہ کہ قتل شخص نے مجھے ملوثی سے قتل کر دیا تو اس سلسلے میں امام مالک سے دور رہتے ہیں منقول میں:

پہلی روایت یہ ہے: اس کا قول قبول نہیں کیا جائے گا، کیونکہ اس میں یہ بہت موجود ہے کہ وہ شخص اس کے رعبہ اپنے مرثیہ کو مالدار بنانا چاہتا ہے۔

اور دوسری روایت یہ ہے: اس کا قول قبول کیا جائے گا اور قسامت و سبب ہوگی اور وہ شخص اس میں متہم نہیں ہوگا، اس لئے کہ وہ اپنے حال میں ہے کہ اس میں جھوٹا شخص بھی سچ ہوتا ہے۔ مرثیہ کا رعبہ نہ کر لیتا ہے۔ لہذا جس شخص کے لئے آخرت کی طرف سفر کرنا طے ہو گیا اور موت کے قریب ہو گیا تو اس سے کسی مسلمان کے ماحق خون پر جانے کے سلسلے میں متہم نہیں کیا جائے گا، اور لوگوں کے احوال میں اطمینان کے وقت تو یہ اعتقاد اور اپنے مرثیہ پر پند مت کا جذبہ پایا جاتا ہے اور ایسے وقت میں دنیا سے کسی انسان کے قتل کا گناہ ز اور اس کے طور پر لے جانا ظاہر اور عادت کے خلاف ہے (۳)۔

قریب المرگ شخص کا مالی تصرفات کی طرف اشارہ کرتا:

۲۲- قریب المرگ شخص کو لئے پر قادر ہوتا اس کا اشارہ قبول نہیں کیا جائے گا، اور اگر وہ لئے پر قادر نہ ہو تو یہی صورت میں اس کا اشارہ اس کی عبارت کے تمام مقام ہوگا۔ حاشیہ ابن ماجہ میں ہے: اگر وہ شخص ایسا نہ ہو جس کی ربانہ بند ہوئی ہو تو اس کا اشارہ صرف چار مقامات میں معتبر ہوگا: کفر، اسلام، نسب اور افتاء (۴)۔

مالک کے نزدیک سمجھا جانے والا اشارہ مطلق تلفظ کی طرح ہے (۵) اور اس بنیاء پر قریب المرگ شخص کا مالی تصرف کی طرف اشارہ اس کی عبارت کی طرح ہوگا، چاہے وہ شخص لئے پر قادر ہو یا نہ ہو۔

(۱) المجموع منہوی ۸۰/۱۹، مسند ابی یوسف لابن قدامہ ۵۰۱/۸، المجموع علی شرح المنہج ۱۰۶/۵، رد المحتار ۱۱/۱۰۔

(۲) حدیث: ”لَوْ بَعِثَ النَّاسُ بِمَعْوَاهِمُ لَا دَعَى نَاسٌ دِمَاءَ وَجَالٍ وَأَمْوَالَهُمْ“ کی روایت حضرت ابن عباس کی حدیث کے ایک قصہ کے ضمن میں بخاری نے مرفوعاً کی ہے، اور الفاظ مسلم کے ہیں۔ مسلم نے قصہ کا تذکرہ نہیں کیا ہے (فتح الباری ۲۱۳/۸، طبع استیعاب صحیح مسلم ترمذی مجموعہ عبدالماتی ۱۳۶/۳، طبع حسی الکلی ۱۳۷۵ھ)۔

(۱) شرح المرقاۃ ۵۰/۸، جامعہ المدنی ۲۸۸/۳۔
(۲) حاشیہ ابن ماجہ ۹/۳، ۱۰/۳، ۱۱/۳، ۱۲/۳، ۱۳/۳، ۱۴/۳، ۱۵/۳، ۱۶/۳، ۱۷/۳، ۱۸/۳، ۱۹/۳، ۲۰/۳، ۲۱/۳، ۲۲/۳، ۲۳/۳، ۲۴/۳، ۲۵/۳، ۲۶/۳، ۲۷/۳، ۲۸/۳، ۲۹/۳، ۳۰/۳، ۳۱/۳، ۳۲/۳، ۳۳/۳، ۳۴/۳، ۳۵/۳، ۳۶/۳، ۳۷/۳، ۳۸/۳، ۳۹/۳، ۴۰/۳، ۴۱/۳، ۴۲/۳، ۴۳/۳، ۴۴/۳، ۴۵/۳، ۴۶/۳، ۴۷/۳، ۴۸/۳، ۴۹/۳، ۵۰/۳، ۵۱/۳، ۵۲/۳، ۵۳/۳، ۵۴/۳، ۵۵/۳، ۵۶/۳، ۵۷/۳، ۵۸/۳، ۵۹/۳، ۶۰/۳، ۶۱/۳، ۶۲/۳، ۶۳/۳، ۶۴/۳، ۶۵/۳، ۶۶/۳، ۶۷/۳، ۶۸/۳، ۶۹/۳، ۷۰/۳، ۷۱/۳، ۷۲/۳، ۷۳/۳، ۷۴/۳، ۷۵/۳، ۷۶/۳، ۷۷/۳، ۷۸/۳، ۷۹/۳، ۸۰/۳، ۸۱/۳، ۸۲/۳، ۸۳/۳، ۸۴/۳، ۸۵/۳، ۸۶/۳، ۸۷/۳، ۸۸/۳، ۸۹/۳، ۹۰/۳، ۹۱/۳، ۹۲/۳، ۹۳/۳، ۹۴/۳، ۹۵/۳، ۹۶/۳، ۹۷/۳، ۹۸/۳، ۹۹/۳، ۱۰۰/۳۔
(۳) مواہب الجلیل ۲۲۹/۳۔

نَشِيعَ الْفَاحِشَةِ فِي اللَّيْلِ آمُوا لَهُمْ عَذَابُ أَلِيمٍ فِي الدُّنْيَا
وَالْآخِرَةِ“ (۱) (یقیناً جو لوگ چاہتے ہیں کہ سونٹیں کے درمیان
بے حیائی کا تہ چار ہے۔ ان کے لئے دردناک سزا ہے دنیا میں بھی اور
آخرت میں بھی)۔

یہ ذرا ہی حکم ہے ”وجہی اشاعت“ پر اس دنیا میں مرتب ہونے
وہ حکم حد قذف ہے اور اس کی شرطیں پنی جا میں ورنہ پھر تحریر ہوگی
۱۱۰۰ خطہ ہونے (قذف) (تحریر) کی اصطلاح۔

جس شخص کے بارے میں اس قسم کی خبر چھپانی جائے سے محض
اشاعت کی وجہ سے نہ انہیں دی جائے گی، قلیوبی نے کہا ہے کہ قذف
کے جواز میں محض زنا کی اشاعت پر اکتفا نہیں کیا جائے گا، یہ تک پر وہ
پوشی مطلوب ہے (۲)۔

حدیث شریف میں آیا ہے: ”إِنْ فِي آخِرِ الزَّمَانِ بَعَثَ
الشَّيْطَانُ بَيْنَ الْجَمَاعَةِ، فَيَتَكَلَّمُ بِالْكُذْمَةِ فَيُتَحَدَّثُونَ بِهَا،
وَيَقُولُونَ: لَا مَدْرِي مَنْ قَالَهَا“ (۳) (آخری زمانے میں شیطان
اپنی جماعت میں بیٹھے گا، پھر وہ کوئی بات کرے گا اور اس کی جماعت
کے ذرا سے نقل کریں گے اور میں گے کہ ہم میں جانتے ہیں کہ اس
نے یہ بات کہی ہے)۔

(۱) سورہ نور ۱۹۔

(۲) المقرئ ۱۲/۲۰۶، قلیوبی ۳۲۸۔

(۳) حدیث: ”إِنْ فِي آخِرِ الزَّمَانِ بَعَثَ الشَّيْطَانُ.....“ کی روایت ۷۰ م
مسلم سے اپنی تصحیح (۱۲/۱۲ طبع اٹلی) کے مقدمہ میں حضرت عبداللہ بن مسعود
سے سرفرا کی ہے، انہوں نے فرمایا: ”إِنَّ الشَّيْطَانَ لَيُفْتِنُ فِي صَوْرَةِ
الرَّجُلِ فَيَكُنِي الْقَوْمُ يَحَدِّثُهُمْ بِالْحَدِيثِ مِنْ أَيْدِيهِمْ لَيُفْتِنُ لَوْنُ،
فَيَقُولُ الرَّجُلُ مِنْهُمْ: سَمِعْتُ رَجُلًا مِنْ أَهْلِ وَجْهِهِ وَلَا أَفْرَدِي مِ
لِحَدِّثِهِمْ“ (شیطان آدمی کی صورت میں ظاہر ہوگا پھر وہ قوم کے پاس
آئے گا، وہ لوگوں سے بھولی گفتگو کرے گا، پھر لوگ منتشر ہو جائیں گے، پھر
ان میں سے ایک آدمی کہے گا کہ میں نے ایک آدمی سے یہ بات سنی ہے، اس
کی شکل بچکانہوں کی ہے اس کے نام سے واقف نہیں ہوں)۔

اشاعت

تعریف:

۱۔ ”بشاعة“ اشاع کا مصدر ہے۔ ”اشاع ذکرو الشيء“ کا
معنی ہے: کسی چیز کے ذکر کو چھپانا اور اس کا اظہار یا۔ اور ”شاع
الخبير لى الناس شيوعا“ کا معنی ہے: خبر لوگوں کے درمیان پھیل
گئی اور ظاہر ہو گئی (۱)، اور فقہاء کا استعمال اس لغوی معنی سے ملحدہ
نہیں ہے۔

ور کبھی ”اشاعت“ کا اطلاق ان خبروں پر بھی کیا جاتا ہے جس کا علم
اشاعت کرے۔ واللہ کو میں ہوتا ہے (۲)۔

فقہاء و ہدایات اس معنی کی جیسے اشاعت کے مابین دو فرق اظہار
جیسے شہرہ، اشاعہ اور متفاضل سے کرتے ہیں (۳)۔

جہاں حکم:

۲۔ کبھی اشاعت حرام ہوتی ہے، اگر اشاعت میں اس چیز کا اظہار ہو
جس سے لوگوں کی حرمت و آبرو متاثر ہو جیسے بے حیائی کی اشاعت،
اس لئے کہ اللہ تبارک و تعالیٰ کا ارشاد ہے: ”إِنَّ الَّذِينَ يُحِبُّونَ أَنْ

(۱) لسان العرب، المصباح المہیر: ۱۵۰ (شعب)۔

(۲) ابن ماجہ ۱۵۰۵، ۲۲۰/۵، طبع سوم بوق، الجوز ۲۵۵/۱ طبع
دار المعرفہ، ضخیم المصباح، المصباح ۲۱۰/۲ طبع دار المعرفہ۔

(۳) الجوز ۲۳۱/۲، ۲۳۲، ابن ماجہ ۱۵۰۵، قلیوبی ۳۲۸ طبع اٹلی،
المقرئ ۱۲/۲۰۶ طبع دار الکتاب، المصباح ۲۱۰/۲۔

اشاعت ۳-۵، اَشْبَاه ۱-۳

اس طرح کی باتوں کو سننا بھی مناسب نہیں ہے، تو اس سے علم
یہ ثابت کیا جاتا ہے؟

ملفوظہ انیس حاکم اور ابوالی ملا پر واجب ہے کہ مناسب طریقوں
سے لہذا کی جز کو فائدہ دے۔

اَشْبَاه

لغوی تعریف:

۱- اَشْبَاه جمع ہے اور اس کا مفرد شبہ ہے، الشَّبَّہ اور الشَّبَّہ مثل
کے معنی میں آتا ہے، اور اس کی جمع اَشْبَاه ہے "الشَّبَّہ الشَّيْءُ" کا معنی
بے کن چیز کے مماثل ہونا، اور "بہم اَشْبَاه" کا مطلب ہے کہ ان
کے مابین بہت سی ایسی چیزیں ہیں جن میں وہ ایک دوسرے کے
مشابہ ہیں (۱)۔

اصطلاحی تعریف:

الف- فقہاء کے نزدیک:

۲- فقہاء کے نزدیک لفظ اَشْبَاه کا استعمال اس کے لغوی معنی سے ملگ
نہیں ہے۔

ب- اصولیین کے نزدیک:

۳- شبہ کی تعریف میں اصولیین کا اختلاف ہے، یہاں تک کہ امام
اخر میں ابوجہنی نے کہا ہے کہ شبہ کی تحدید اور تعریف ممکن نہیں ہے، اور
دوسرے حضرات نے کہا ہے کہ اس کی تعریف ممکن ہے۔

چنانچہ کہا گیا ہے کہ شبہ اصل اور فرع کا کسی ایسے وصف میں
مشترک ہونا ہے جس کے بارے میں یہ خیال ہو کہ اس میں ایسی
حکمت ہے جو بغیر تعین کے کسی علم کی مقتضی ہے، جیسے ہنر اور نیم میں

۳- کبھی اشاعت بعض احکام کے ثبوت کا وسیع ہوتی ہے، جیسے
قسامت کی قسمیں تو ایسی صورت میں قسامت کی قسموں کے مطابق
کے لئے اشاعت پر کتا کیا جائے گا، تو اس جگہ اشاعت بطور ثبوت
معتبر ہوگی (۲)۔

اسی قبیل سے میاں بیوی سے حد کا ساتھ ہو جانا ہے اگر ان دونوں
نے بغیر کو ہوں کے نکاح کیا ہو اور وہی ثابت ہو جائے بشرطیکہ ان کا
نکاح لوگوں میں مشہور ہو (۳)۔

۴- اور اگر کسی چیز کے اظہار کا نتیجہ حرام میں پائے سے رہتا ہو تو اس
کی اشاعت مطلوب ہوگی، جیسے رضاعت کی اشاعت اس کی طرف
سے جس نے "دودھ پلایا" من عاجلین کا تحریر کیا ہے، عورتوں پر واجب
ہے کہ بلا ضرورت ہر بچہ کو دودھ نہ پلا میں، اور جب دودھ پلا میں تو اسے
یاد رکھیں اور اسے مشہور کریں اور احتیاطاً اسے لکھ لیں (۳)۔

بحث کے مقامات:

۵- اشاعت کے مقامات رضاعت، نکاح، شہادت، قسامت
میام (روایت ملال کی بحث میں) کذف، اصل ہفت ارشادت نسب
کے ابوب میں دیکھ جائیں۔

(۱) لغویوں میں ۳۲، ۳۳، ۳۴، ۳۵۔

(۲) مجملہ ۲۷۵/۲۔

(۳) من عاجلین ۳۱۵/۳۔

(۱) لسان العرب ۱۰۷۰ (عبر)۔

کشیہ ۴

نیت کے بارے میں امام ثانی کا قول کہ دونوں طہارت ہیں۔

لہذا (جو نیت کے اعتبار سے) دونوں کیسے جدا ہو سکتے ہیں؟

تقاضی ہو کر نہ ہوا ہے نہ شبہ یہ ہے کہ وہ ایسا صنف ہو جو اپنی ذات کے اعتبار سے تو حکم کے مناسب نہ ہو مین اس چیز کو مستکرم ہو جو اپنی ذات کے لحاظ سے حکم کے مناسب ہو۔

وہ نیز کی نے ”شرح بر ماں“ میں تقاضی سے غل یا یہ کہ شبہ وہ ہے جس کے صنف خیالی پر مشتمل ہونے کا وہم ہو۔

وہ نہایت ہے نہ شبہ وہ ہے جو حکم کے مناسب نہ ہو۔ مین جس قریب میں اس کی جس قریب کا اعتبار صنف ہو (۱)۔

ورشہ کی واضح تعریف وہ ہے جو شارح مسلم الثبوت نے کہا ہے: شبہ وہ ہے جو اپنی ذات کے اعتبار سے حکم کے مناسب نہ ہو، بلکہ مناسبت کا وہم پیدا کرتا ہو، اور وہ وہم اس وجہ سے پیدا ہو کہ بعض حکام کے سبب میں شارح نے اس کی طرف التفات کیا ہو، اس لئے اس میں مناسبت کا وہم پیدا ہوتا ہے جیسے تہار قول: ”ما پانی کو مارنا طہارت ہے جو نماز کے لئے کی جاتی ہے، لہذا اس کے لئے پانی متعین ہوگا، کوئی مہری بننے والی چیز جابر نہیں ہوگی، جس طرح حدیث حنی معنوی نجات کو مارے کے لئے پانی متعین ہے (۲)۔

لمستصلیٰ میں ہے: قیاس شبہ اصل ”رذرت“ کا ہی صنف میں مشتہک ہوتا ہے، اس لئے اف کے ساتھ کہ یہ صنف حکم کی صنف نہیں ہے، اور یہ جیسے امام ابو حنیہ کا قول ہے کہ مرکا مسکر نہیں ہوتا، اس سے مسخ خف و نیم کے شبہ پر روایت ہوئے، اور صنف جامع یہ ہے کہ یہ بھی مسک ہے، لہذا تیم مرکا مسک پر قیاس کرتے ہوئے اس میں

تکرار تحب نہیں ہوگی (۱)۔

اور ارسال میں امام ثانی قیاس شبہ کے بارے میں تحریر فرماتے ہیں: اصول میں کی چیز کے لئے متعدد مناسبت اور شبہات رکھنے والی چیزیں ہوں تو ایسی صورت میں پوشہ اس سے زیادہ قریب ہو اس سے زیادہ مشابہت رکھنے والی ہوگی اس سے اس کے ساتھ لاحق نہ دیا جائے گا اس میں قیاس کرنے والوں کا اختلاف ہے (۳)۔

شبہ کا اجمالی حکم:

اہل فقہاء کے نزدیک:

۴- اگر حکم کا تعلق اصل سے ہو اور اصل کی جود پر حکم دینا ناممکن ہو تو اس سے قریب ترین مشابہ کے مطابق حکم دیا جائے گا (۴)، اسی لئے فقہاء نے شبہ کو متعینہ اب میں طرق حکم میں سے ایک طریقہ قرار دیا ہے اور اس کی قبیل سے محرم پر شکار کے عوض بدلہ کا، جو ہے، اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ”ومن قتله منکم متعمداً فجراً“ مثل ما قبل من النعمہ بحکمہ بہ دو اعدل منکم“ (۵) (۶) (۷) (۸) (۹) (۱۰) (۱۱) (۱۲) (۱۳) (۱۴) (۱۵) (۱۶) (۱۷) (۱۸) (۱۹) (۲۰) (۲۱) (۲۲) (۲۳) (۲۴) (۲۵) (۲۶) (۲۷) (۲۸) (۲۹) (۳۰) (۳۱) (۳۲) (۳۳) (۳۴) (۳۵) (۳۶) (۳۷) (۳۸) (۳۹) (۴۰) (۴۱) (۴۲) (۴۳) (۴۴) (۴۵) (۴۶) (۴۷) (۴۸) (۴۹) (۵۰) (۵۱) (۵۲) (۵۳) (۵۴) (۵۵) (۵۶) (۵۷) (۵۸) (۵۹) (۶۰) (۶۱) (۶۲) (۶۳) (۶۴) (۶۵) (۶۶) (۶۷) (۶۸) (۶۹) (۷۰) (۷۱) (۷۲) (۷۳) (۷۴) (۷۵) (۷۶) (۷۷) (۷۸) (۷۹) (۸۰) (۸۱) (۸۲) (۸۳) (۸۴) (۸۵) (۸۶) (۸۷) (۸۸) (۸۹) (۹۰) (۹۱) (۹۲) (۹۳) (۹۴) (۹۵) (۹۶) (۹۷) (۹۸) (۹۹) (۱۰۰) (۱۰۱) (۱۰۲) (۱۰۳) (۱۰۴) (۱۰۵) (۱۰۶) (۱۰۷) (۱۰۸) (۱۰۹) (۱۱۰) (۱۱۱) (۱۱۲) (۱۱۳) (۱۱۴) (۱۱۵) (۱۱۶) (۱۱۷) (۱۱۸) (۱۱۹) (۱۲۰) (۱۲۱) (۱۲۲) (۱۲۳) (۱۲۴) (۱۲۵) (۱۲۶) (۱۲۷) (۱۲۸) (۱۲۹) (۱۳۰) (۱۳۱) (۱۳۲) (۱۳۳) (۱۳۴) (۱۳۵) (۱۳۶) (۱۳۷) (۱۳۸) (۱۳۹) (۱۴۰) (۱۴۱) (۱۴۲) (۱۴۳) (۱۴۴) (۱۴۵) (۱۴۶) (۱۴۷) (۱۴۸) (۱۴۹) (۱۵۰) (۱۵۱) (۱۵۲) (۱۵۳) (۱۵۴) (۱۵۵) (۱۵۶) (۱۵۷) (۱۵۸) (۱۵۹) (۱۶۰) (۱۶۱) (۱۶۲) (۱۶۳) (۱۶۴) (۱۶۵) (۱۶۶) (۱۶۷) (۱۶۸) (۱۶۹) (۱۷۰) (۱۷۱) (۱۷۲) (۱۷۳) (۱۷۴) (۱۷۵) (۱۷۶) (۱۷۷) (۱۷۸) (۱۷۹) (۱۸۰) (۱۸۱) (۱۸۲) (۱۸۳) (۱۸۴) (۱۸۵) (۱۸۶) (۱۸۷) (۱۸۸) (۱۸۹) (۱۹۰) (۱۹۱) (۱۹۲) (۱۹۳) (۱۹۴) (۱۹۵) (۱۹۶) (۱۹۷) (۱۹۸) (۱۹۹) (۲۰۰) (۲۰۱) (۲۰۲) (۲۰۳) (۲۰۴) (۲۰۵) (۲۰۶) (۲۰۷) (۲۰۸) (۲۰۹) (۲۱۰) (۲۱۱) (۲۱۲) (۲۱۳) (۲۱۴) (۲۱۵) (۲۱۶) (۲۱۷) (۲۱۸) (۲۱۹) (۲۲۰) (۲۲۱) (۲۲۲) (۲۲۳) (۲۲۴) (۲۲۵) (۲۲۶) (۲۲۷) (۲۲۸) (۲۲۹) (۲۳۰) (۲۳۱) (۲۳۲) (۲۳۳) (۲۳۴) (۲۳۵) (۲۳۶) (۲۳۷) (۲۳۸) (۲۳۹) (۲۴۰) (۲۴۱) (۲۴۲) (۲۴۳) (۲۴۴) (۲۴۵) (۲۴۶) (۲۴۷) (۲۴۸) (۲۴۹) (۲۵۰) (۲۵۱) (۲۵۲) (۲۵۳) (۲۵۴) (۲۵۵) (۲۵۶) (۲۵۷) (۲۵۸) (۲۵۹) (۲۶۰) (۲۶۱) (۲۶۲) (۲۶۳) (۲۶۴) (۲۶۵) (۲۶۶) (۲۶۷) (۲۶۸) (۲۶۹) (۲۷۰) (۲۷۱) (۲۷۲) (۲۷۳) (۲۷۴) (۲۷۵) (۲۷۶) (۲۷۷) (۲۷۸) (۲۷۹) (۲۸۰) (۲۸۱) (۲۸۲) (۲۸۳) (۲۸۴) (۲۸۵) (۲۸۶) (۲۸۷) (۲۸۸) (۲۸۹) (۲۹۰) (۲۹۱) (۲۹۲) (۲۹۳) (۲۹۴) (۲۹۵) (۲۹۶) (۲۹۷) (۲۹۸) (۲۹۹) (۳۰۰) (۳۰۱) (۳۰۲) (۳۰۳) (۳۰۴) (۳۰۵) (۳۰۶) (۳۰۷) (۳۰۸) (۳۰۹) (۳۱۰) (۳۱۱) (۳۱۲) (۳۱۳) (۳۱۴) (۳۱۵) (۳۱۶) (۳۱۷) (۳۱۸) (۳۱۹) (۳۲۰) (۳۲۱) (۳۲۲) (۳۲۳) (۳۲۴) (۳۲۵) (۳۲۶) (۳۲۷) (۳۲۸) (۳۲۹) (۳۳۰) (۳۳۱) (۳۳۲) (۳۳۳) (۳۳۴) (۳۳۵) (۳۳۶) (۳۳۷) (۳۳۸) (۳۳۹) (۳۴۰) (۳۴۱) (۳۴۲) (۳۴۳) (۳۴۴) (۳۴۵) (۳۴۶) (۳۴۷) (۳۴۸) (۳۴۹) (۳۵۰) (۳۵۱) (۳۵۲) (۳۵۳) (۳۵۴) (۳۵۵) (۳۵۶) (۳۵۷) (۳۵۸) (۳۵۹) (۳۶۰) (۳۶۱) (۳۶۲) (۳۶۳) (۳۶۴) (۳۶۵) (۳۶۶) (۳۶۷) (۳۶۸) (۳۶۹) (۳۷۰) (۳۷۱) (۳۷۲) (۳۷۳) (۳۷۴) (۳۷۵) (۳۷۶) (۳۷۷) (۳۷۸) (۳۷۹) (۳۸۰) (۳۸۱) (۳۸۲) (۳۸۳) (۳۸۴) (۳۸۵) (۳۸۶) (۳۸۷) (۳۸۸) (۳۸۹) (۳۹۰) (۳۹۱) (۳۹۲) (۳۹۳) (۳۹۴) (۳۹۵) (۳۹۶) (۳۹۷) (۳۹۸) (۳۹۹) (۴۰۰) (۴۰۱) (۴۰۲) (۴۰۳) (۴۰۴) (۴۰۵) (۴۰۶) (۴۰۷) (۴۰۸) (۴۰۹) (۴۱۰) (۴۱۱) (۴۱۲) (۴۱۳) (۴۱۴) (۴۱۵) (۴۱۶) (۴۱۷) (۴۱۸) (۴۱۹) (۴۲۰) (۴۲۱) (۴۲۲) (۴۲۳) (۴۲۴) (۴۲۵) (۴۲۶) (۴۲۷) (۴۲۸) (۴۲۹) (۴۳۰) (۴۳۱) (۴۳۲) (۴۳۳) (۴۳۴) (۴۳۵) (۴۳۶) (۴۳۷) (۴۳۸) (۴۳۹) (۴۴۰) (۴۴۱) (۴۴۲) (۴۴۳) (۴۴۴) (۴۴۵) (۴۴۶) (۴۴۷) (۴۴۸) (۴۴۹) (۴۵۰) (۴۵۱) (۴۵۲) (۴۵۳) (۴۵۴) (۴۵۵) (۴۵۶) (۴۵۷) (۴۵۸) (۴۵۹) (۴۶۰) (۴۶۱) (۴۶۲) (۴۶۳) (۴۶۴) (۴۶۵) (۴۶۶) (۴۶۷) (۴۶۸) (۴۶۹) (۴۷۰) (۴۷۱) (۴۷۲) (۴۷۳) (۴۷۴) (۴۷۵) (۴۷۶) (۴۷۷) (۴۷۸) (۴۷۹) (۴۸۰) (۴۸۱) (۴۸۲) (۴۸۳) (۴۸۴) (۴۸۵) (۴۸۶) (۴۸۷) (۴۸۸) (۴۸۹) (۴۹۰) (۴۹۱) (۴۹۲) (۴۹۳) (۴۹۴) (۴۹۵) (۴۹۶) (۴۹۷) (۴۹۸) (۴۹۹) (۵۰۰) (۵۰۱) (۵۰۲) (۵۰۳) (۵۰۴) (۵۰۵) (۵۰۶) (۵۰۷) (۵۰۸) (۵۰۹) (۵۱۰) (۵۱۱) (۵۱۲) (۵۱۳) (۵۱۴) (۵۱۵) (۵۱۶) (۵۱۷) (۵۱۸) (۵۱۹) (۵۲۰) (۵۲۱) (۵۲۲) (۵۲۳) (۵۲۴) (۵۲۵) (۵۲۶) (۵۲۷) (۵۲۸) (۵۲۹) (۵۳۰) (۵۳۱) (۵۳۲) (۵۳۳) (۵۳۴) (۵۳۵) (۵۳۶) (۵۳۷) (۵۳۸) (۵۳۹) (۵۴۰) (۵۴۱) (۵۴۲) (۵۴۳) (۵۴۴) (۵۴۵) (۵۴۶) (۵۴۷) (۵۴۸) (۵۴۹) (۵۵۰) (۵۵۱) (۵۵۲) (۵۵۳) (۵۵۴) (۵۵۵) (۵۵۶) (۵۵۷) (۵۵۸) (۵۵۹) (۵۶۰) (۵۶۱) (۵۶۲) (۵۶۳) (۵۶۴) (۵۶۵) (۵۶۶) (۵۶۷) (۵۶۸) (۵۶۹) (۵۷۰) (۵۷۱) (۵۷۲) (۵۷۳) (۵۷۴) (۵۷۵) (۵۷۶) (۵۷۷) (۵۷۸) (۵۷۹) (۵۸۰) (۵۸۱) (۵۸۲) (۵۸۳) (۵۸۴) (۵۸۵) (۵۸۶) (۵۸۷) (۵۸۸) (۵۸۹) (۵۹۰) (۵۹۱) (۵۹۲) (۵۹۳) (۵۹۴) (۵۹۵) (۵۹۶) (۵۹۷) (۵۹۸) (۵۹۹) (۶۰۰) (۶۰۱) (۶۰۲) (۶۰۳) (۶۰۴) (۶۰۵) (۶۰۶) (۶۰۷) (۶۰۸) (۶۰۹) (۶۱۰) (۶۱۱) (۶۱۲) (۶۱۳) (۶۱۴) (۶۱۵) (۶۱۶) (۶۱۷) (۶۱۸) (۶۱۹) (۶۲۰) (۶۲۱) (۶۲۲) (۶۲۳) (۶۲۴) (۶۲۵) (۶۲۶) (۶۲۷) (۶۲۸) (۶۲۹) (۶۳۰) (۶۳۱) (۶۳۲) (۶۳۳) (۶۳۴) (۶۳۵) (۶۳۶) (۶۳۷) (۶۳۸) (۶۳۹) (۶۴۰) (۶۴۱) (۶۴۲) (۶۴۳) (۶۴۴) (۶۴۵) (۶۴۶) (۶۴۷) (۶۴۸) (۶۴۹) (۶۵۰) (۶۵۱) (۶۵۲) (۶۵۳) (۶۵۴) (۶۵۵) (۶۵۶) (۶۵۷) (۶۵۸) (۶۵۹) (۶۶۰) (۶۶۱) (۶۶۲) (۶۶۳) (۶۶۴) (۶۶۵) (۶۶۶) (۶۶۷) (۶۶۸) (۶۶۹) (۶۷۰) (۶۷۱) (۶۷۲) (۶۷۳) (۶۷۴) (۶۷۵) (۶۷۶) (۶۷۷) (۶۷۸) (۶۷۹) (۶۸۰) (۶۸۱) (۶۸۲) (۶۸۳) (۶۸۴) (۶۸۵) (۶۸۶) (۶۸۷) (۶۸۸) (۶۸۹) (۶۹۰) (۶۹۱) (۶۹۲) (۶۹۳) (۶۹۴) (۶۹۵) (۶۹۶) (۶۹۷) (۶۹۸) (۶۹۹) (۷۰۰) (۷۰۱) (۷۰۲) (۷۰۳) (۷۰۴) (۷۰۵) (۷۰۶) (۷۰۷) (۷۰۸) (۷۰۹) (۷۱۰) (۷۱۱) (۷۱۲) (۷۱۳) (۷۱۴) (۷۱۵) (۷۱۶) (۷۱۷) (۷۱۸) (۷۱۹) (۷۲۰) (۷۲۱) (۷۲۲) (۷۲۳) (۷۲۴) (۷۲۵) (۷۲۶) (۷۲۷) (۷۲۸) (۷۲۹) (۷۳۰) (۷۳۱) (۷۳۲) (۷۳۳) (۷۳۴) (۷۳۵) (۷۳۶) (۷۳۷) (۷۳۸) (۷۳۹) (۷۴۰) (۷۴۱) (۷۴۲) (۷۴۳) (۷۴۴) (۷۴۵) (۷۴۶) (۷۴۷) (۷۴۸) (۷۴۹) (۷۵۰) (۷۵۱) (۷۵۲) (۷۵۳) (۷۵۴) (۷۵۵) (۷۵۶) (۷۵۷) (۷۵۸) (۷۵۹) (۷۶۰) (۷۶۱) (۷۶۲) (۷۶۳) (۷۶۴) (۷۶۵) (۷۶۶) (۷۶۷) (۷۶۸) (۷۶۹) (۷۷۰) (۷۷۱) (۷۷۲) (۷۷۳) (۷۷۴) (۷۷۵) (۷۷۶) (۷۷۷) (۷۷۸) (۷۷۹) (۷۸۰) (۷۸۱) (۷۸۲) (۷۸۳) (۷۸۴) (۷۸۵) (۷۸۶) (۷۸۷) (۷۸۸) (۷۸۹) (۷۹۰) (۷۹۱) (۷۹۲) (۷۹۳) (۷۹۴) (۷۹۵) (۷۹۶) (۷۹۷) (۷۹۸) (۷۹۹) (۸۰۰) (۸۰۱) (۸۰۲) (۸۰۳) (۸۰۴) (۸۰۵) (۸۰۶) (۸۰۷) (۸۰۸) (۸۰۹) (۸۱۰) (۸۱۱) (۸۱۲) (۸۱۳) (۸۱۴) (۸۱۵) (۸۱۶) (۸۱۷) (۸۱۸) (۸۱۹) (۸۲۰) (۸۲۱) (۸۲۲) (۸۲۳) (۸۲۴) (۸۲۵) (۸۲۶) (۸۲۷) (۸۲۸) (۸۲۹) (۸۳۰) (۸۳۱) (۸۳۲) (۸۳۳) (۸۳۴) (۸۳۵) (۸۳۶) (۸۳۷) (۸۳۸) (۸۳۹) (۸۴۰) (۸۴۱) (۸۴۲) (۸۴۳) (۸۴۴) (۸۴۵) (۸۴۶) (۸۴۷) (۸۴۸) (۸۴۹) (۸۵۰) (۸۵۱) (۸۵۲) (۸۵۳) (۸۵۴) (۸۵۵) (۸۵۶) (۸۵۷) (۸۵۸) (۸۵۹) (۸۶۰) (۸۶۱) (۸۶۲) (۸۶۳) (۸۶۴) (۸۶۵) (۸۶۶) (۸۶۷) (۸۶۸) (۸۶۹) (۸۷۰) (۸۷۱) (۸۷۲) (۸۷۳) (۸۷۴) (۸۷۵) (۸۷۶) (۸۷۷) (۸۷۸) (۸۷۹) (۸۸۰) (۸۸۱) (۸۸۲) (۸۸۳) (۸۸۴) (۸۸۵) (۸۸۶) (۸۸۷) (۸۸۸) (۸۸۹) (۸۹۰) (۸۹۱) (۸۹۲) (۸۹۳) (۸۹۴) (۸۹۵) (۸۹۶) (۸۹۷) (۸۹۸) (۸۹۹) (۹۰۰) (۹۰۱) (۹۰۲) (۹۰۳) (۹۰۴) (۹۰۵) (۹۰۶) (۹۰۷) (۹۰۸) (۹۰۹) (۹۱۰) (۹۱۱) (۹۱۲) (۹۱۳) (۹۱۴) (۹۱۵) (۹۱۶) (۹۱۷) (۹۱۸) (۹۱۹) (۹۲۰) (۹۲۱) (۹۲۲) (۹۲۳) (۹۲۴) (۹۲۵) (۹۲۶) (۹۲۷) (۹۲۸) (۹۲۹) (۹۳۰) (۹۳۱) (۹۳۲) (۹۳۳) (۹۳۴) (۹۳۵) (۹۳۶) (۹۳۷) (۹۳۸) (۹۳۹) (۹۴۰) (۹۴۱) (۹۴۲) (۹۴۳) (۹۴۴) (۹۴۵) (۹۴۶) (۹۴۷) (۹۴۸) (۹۴۹) (۹۵۰) (۹۵۱) (۹۵۲) (۹۵۳) (۹۵۴) (۹۵۵) (۹۵۶) (۹۵۷) (۹۵۸) (۹۵۹) (۹۶۰) (۹۶۱) (۹۶۲) (۹۶۳) (۹۶۴) (۹۶۵) (۹۶۶) (۹۶۷) (۹۶۸) (۹۶۹) (۹۷۰) (۹۷۱) (۹۷۲) (۹۷۳) (۹۷۴) (۹۷۵) (۹۷۶) (۹۷۷) (۹۷۸) (۹۷۹) (۹۸۰) (۹۸۱) (۹۸۲) (۹۸۳) (۹۸۴) (۹۸۵) (۹۸۶) (۹۸۷) (۹۸۸) (۹۸۹) (۹۹۰) (۹۹۱) (۹۹۲) (۹۹۳) (۹۹۴) (۹۹۵) (۹۹۶) (۹۹۷) (۹۹۸) (۹۹۹) (۱۰۰۰) (۱۰۰۱) (۱۰۰۲) (۱۰۰۳) (۱۰۰۴) (۱۰۰۵) (۱۰۰۶) (۱۰۰۷) (۱۰۰۸) (۱۰۰۹) (۱۰۱۰) (۱۰۱۱) (۱۰۱۲) (۱۰۱۳) (۱۰۱۴) (۱۰۱۵) (۱۰۱۶) (۱۰۱۷) (۱۰۱۸) (۱۰۱۹) (۱۰۲۰) (۱۰۲۱) (۱۰۲۲) (۱۰۲۳) (۱۰۲۴) (۱۰۲۵) (۱۰۲۶) (۱۰۲۷) (۱۰۲۸) (۱۰۲۹) (۱۰۳۰) (۱۰۳۱) (۱۰۳۲) (۱۰۳۳) (۱۰۳۴) (۱۰۳۵) (۱۰۳۶) (۱۰۳۷) (۱۰۳۸) (۱۰۳۹) (۱۰۴۰) (۱۰۴۱) (۱۰۴۲) (۱۰۴۳) (۱۰۴۴) (۱۰۴۵) (۱۰۴۶) (۱۰۴۷) (۱۰۴۸) (۱۰۴۹) (۱۰۵۰) (۱۰۵۱) (۱۰۵۲) (۱۰۵۳) (۱۰۵۴) (۱۰۵۵) (۱۰۵۶) (۱۰۵۷) (۱۰۵۸) (۱۰۵۹) (۱۰۶۰) (۱۰۶۱) (۱۰۶۲) (۱۰۶۳) (۱۰۶۴) (۱۰۶۵) (۱۰۶۶) (۱۰۶۷) (۱۰۶۸) (۱۰۶۹) (۱۰۷۰) (۱۰۷۱) (۱۰۷۲) (۱۰۷۳) (۱۰۷۴) (۱۰۷۵) (۱۰۷۶) (۱۰۷۷) (۱۰۷۸) (۱۰۷۹) (۱۰۸۰) (۱۰۸۱) (۱۰۸۲) (۱۰۸۳) (۱۰۸۴) (۱۰۸۵) (۱۰۸۶) (۱۰۸۷) (۱۰۸۸) (۱۰۸۹) (۱۰۹۰) (۱۰۹۱) (۱۰۹۲) (۱۰۹۳) (۱۰۹۴) (۱۰۹۵) (۱۰۹۶) (۱۰۹۷) (۱۰۹۸) (۱۰۹۹) (۱۱۰۰) (۱۱۰۱) (۱۱۰۲) (۱۱۰۳) (۱۱۰۴) (۱۱۰۵) (۱۱۰۶) (۱۱۰۷) (۱۱۰۸) (۱۱۰۹) (۱۱۱۰) (۱۱۱۱) (۱۱۱۲) (۱۱۱۳) (۱۱۱۴) (۱۱۱۵) (۱۱۱۶) (۱۱۱۷) (۱۱۱۸) (۱۱۱۹) (۱۱۲۰) (۱۱۲۱) (۱۱۲۲) (۱۱۲۳) (۱۱۲۴) (۱۱۲۵) (۱۱۲۶) (۱۱۲۷) (۱۱۲۸) (۱۱۲۹) (۱۱۳۰) (۱۱۳۱) (۱۱۳۲) (۱۱۳۳) (۱۱۳۴) (۱۱۳۵) (۱۱۳۶) (۱۱۳۷) (۱۱۳۸) (۱۱۳۹) (۱۱۴۰) (۱۱۴۱) (۱۱۴۲) (۱۱۴۳) (۱۱۴۴) (۱۱۴۵) (۱۱۴۶) (۱۱۴۷) (۱۱۴۸) (۱۱۴۹) (۱۱۵۰) (۱۱۵۱) (۱۱۵۲) (۱۱۵۳) (۱۱۵۴) (۱۱۵۵) (۱۱۵۶) (۱۱۵۷) (۱۱۵۸) (۱۱۵۹) (۱۱۶۰) (۱۱۶۱) (۱۱۶۲) (۱۱۶۳) (۱۱۶۴) (۱۱۶۵) (۱۱۶۶) (۱۱۶۷) (۱۱۶۸) (۱۱۶۹) (۱۱۷۰) (۱۱۷۱) (۱۱۷۲) (۱۱۷۳) (۱۱۷۴) (۱۱۷۵) (۱۱۷۶) (۱۱۷۷) (۱۱۷۸) (۱۱۷۹) (۱۱۸۰) (۱۱۸۱) (۱۱۸۲) (۱۱۸۳) (۱۱۸۴) (۱۱۸۵) (۱۱۸۶) (۱۱۸۷) (۱۱۸۸) (۱۱۸۹) (۱۱۹۰) (۱۱۹۱) (۱۱۹۲) (۱۱۹۳) (۱۱۹۴) (۱۱۹۵) (۱۱۹۶) (۱۱۹۷) (۱۱۹۸) (۱۱۹۹) (۱۲۰۰) (۱۲۰۱) (۱۲۰۲) (۱۲۰۳) (۱۲۰۴) (۱۲۰۵) (۱۲۰۶) (۱۲۰۷) (۱۲۰۸) (۱۲۰۹) (۱۲۱۰) (۱۲۱۱) (۱۲۱۲) (۱۲۱۳) (۱۲۱۴) (۱۲۱۵) (۱۲۱۶) (۱۲۱۷) (۱۲۱۸) (۱۲۱۹) (۱۲۲۰) (۱۲۲۱) (۱۲۲۲) (۱۲۲۳) (۱۲۲۴) (۱۲۲۵) (۱۲۲۶) (۱۲۲۷) (۱۲۲۸) (۱۲۲۹) (۱۲۳۰) (۱۲۳۱) (۱۲۳۲) (۱۲۳۳) (۱۲۳۴) (۱۲۳۵) (۱۲۳۶) (۱۲۳۷) (۱۲۳۸) (۱۲۳۹) (۱۲۴۰) (۱۲۴۱) (۱۲۴۲) (۱۲۴۳) (۱۲۴۴) (۱۲۴۵) (۱۲۴۶) (۱۲۴۷) (۱۲۴۸) (۱۲۴۹) (۱۲۵۰) (۱۲۵۱) (۱۲۵۲) (۱۲۵۳) (۱۲۵۴) (۱۲۵۵) (۱۲۵۶) (۱۲۵۷) (۱۲۵۸) (۱۲۵۹) (۱۲۶۰) (۱۲۶۱) (۱۲۶۲) (۱۲۶۳) (۱۲۶۴) (۱۲۶۵) (۱۲۶۶) (۱۲۶۷) (۱۲۶۸) (۱۲۶۹) (۱۲۷۰) (۱۲۷۱) (۱۲۷۲) (۱۲۷۳) (۱۲۷۴) (۱۲۷۵) (۱۲۷۶) (۱۲۷۷) (۱۲۷۸) (۱۲۷۹) (۱۲۸۰) (۱۲۸۱) (۱۲۸۲) (۱۲۸۳) (۱۲۸۴) (۱۲۸۵) (۱۲۸۶) (۱۲۸۷) (۱۲۸۸) (۱۲۸۹) (۱۲۹۰) (۱۲۹۱) (۱۲۹۲) (۱۲۹۳) (۱۲۹۴) (۱۲۹۵) (۱۲۹۶) (۱۲۹۷) (۱۲۹۸) (۱۲۹۹) (۱۳۰۰) (۱۳۰۱) (۱۳۰۲) (۱۳۰۳) (۱۳۰۴) (۱۳۰۵) (۱۳۰۶) (۱۳۰۷) (۱۳۰۸) (۱۳۰۹) (۱۳۱۰) (۱۳۱۱) (۱۳۱۲) (۱۳۱۳) (۱۳۱۴) (۱۳۱۵) (۱۳۱۶) (۱۳۱۷) (۱۳۱۸) (۱۳۱۹) (۱۳۲۰) (۱۳۲۱) (۱۳۲۲) (۱۳۲۳) (۱۳۲۴) (۱۳۲۵) (۱۳۲۶) (۱۳۲۷) (۱۳۲۸) (۱۳۲۹) (۱۳۳۰) (۱۳۳۱) (۱۳۳۲) (۱۳۳۳) (۱۳۳۴) (۱۳۳۵) (۱۳۳۶) (۱۳۳۷) (۱۳۳

اللہ ﷻ وهو مسرور تبرق أساور وجهه فقال: أي عائشة! ألم تري أن مجرماً المملجي دخل فرأى اسامة و زيدا وعليهما قطعة قد عطا رءوسهما وهدت أقدامهما فقال إن هذه الأقدام بعضها من بعض“ (۱) (رسول اللہ ﷺ میرے پاس تشریف لائے، آپ خوش تھے، آپ کے چہرے کے حد و خال چمک رہے تھے آپ ﷺ نے فرمایا: اسے عاشر اتم نے دیکھا نہیں کہ مجرم زدنی آیا اس نے اسامہ اور زید کو اس حال میں دیکھا کہ اس کے ہر ایک چار تھکی جس کے درمیان وہ بونے اپنے سر کو چھپا رکھا تھا اور ان کے پیر غلے ہوئے تھے، یہ کچھ کر اس نے کہا کہ یہ قدم ہم سے کسے شاپ ہیں)۔

یہ حدیث اس امر پر دلالت کرتی ہے کہ قیافہ ثنائی ثبوت نسب کے سے مفید ہے، یہی وجہ ہے کہ اس واقعہ سے حضور ﷺ مسرور ہوئے اور آپ کی غلط چیر سے خوش نہیں ہو سکتے ہیں، جمہور فقہاء سے اختیار کیا ہے، صحیحہ اس میں اختلاف ہے۔

۵- جس معمد میں خاصیت ہو اس میں شہ کے راجح فیصلہ کرے کے سے اس معمد کے ماہ مرتج پہلے کا قول شرط ہے، جیسے قیافہ ثنائی کے معمد میں مجرم زدنی کے قول کا اعتبار یا، یہ نکتہ وہ اس لکھن کا ماہر تھا (۲)۔

۶- شہ کے معاملہ میں ترجیح کار اور ماہر کے قول کا اعتبار اس صورت میں کیا جائے گا جب کہ اس سلسلے میں کوئی نص اور حکم موجود نہ ہو، اسی بنا پر لعن کو شہ پر عمل کرنے سے مانع قرار دیا جائے گا، اور نبی کریم ﷺ کا ارشاد لعن کرنے والوں کے حصہ میں ہے“ (۱)

(۱) حدیث: ”ای عائشة! لم تري أن مجرماً المملجي دخل فرأى اسامة و زيدا وعليهما قطعة قد عطا رءوسهما وهدت أقدامهما فقال إن هذه الأقدام بعضها من بعض“ (۱) (رسول اللہ ﷺ میرے پاس تشریف لائے، آپ خوش تھے، آپ کے چہرے کے حد و خال چمک رہے تھے آپ ﷺ نے فرمایا: اسے عاشر اتم نے دیکھا نہیں کہ مجرم زدنی آیا اس نے اسامہ اور زید کو اس حال میں دیکھا کہ اس کے ہر ایک چار تھکی جس کے درمیان وہ بونے اپنے سر کو چھپا رکھا تھا اور ان کے پیر غلے ہوئے تھے، یہ کچھ کر اس نے کہا کہ یہ قدم ہم سے کسے شاپ ہیں)۔

(۲) مرقاۃ المفکرین ص ۱۹۵، ۱۹۶، ۱۹۸، التیسر ۲۵/۱۰۸۔

جاءت به أكحل العيين، مابغ الألبين، مملح الساقين، فهو لشريك بن محمء ، فجاءت به كذلك، فقال السيوطي: لولا ما مضى من كتاب الله لكان لي ولها شأن“ (۱) (اگر عورت سے ایسا بچہ پیدا ہو جس کی آنکھیں سر نہیں ہوں، بڑی سریں دھلا ہو جس کی پنڈیاں بھری ہوں تو وہ شریک بن حماء کا ہوگا، چنانچہ اس سے ایسا بچہ پیدا ہوا تو آپ ﷺ نے فرمایا کہ اگر اس سلسلے میں کتاب اللہ کا حکم مازل نہ ہوا ہوتا تو میرا اور اس عورت کا معاملہ الگ ہی ہوتا)۔

یہ نص کے اعتبار سے ہے، اور حکم کے اعتبار سے اللہ تعالیٰ کا فرمان: ”بحکمہ بہ ذوا عدل منکم“ شکار کی تاز کے بارے میں ہے، صحابہ برائے بعض جانوروں کے بارے میں فیصلہ کیا ہے، جیسے حضرت عمرؓ، حضرت عثمانؓ، حضرت علیؓ، حضرت زید بن ثابتؓ، حضرت ابن عباسؓ اور حضرت معاویہؓ کا قول ہے کہ ”شتر مرث کے شکار کی صورت میں ایک بدنہ واجب ہوگا“ (۲)۔

۷- جس کے بارے میں صحابہ کا فیصلہ نہ ہو اس میں وہاں نجر پہلے کا قول معتبر ہوگا (۳)۔

۸- یہ بات پیش نظر رہنی چاہیے کہ امام ابو حنیفہ اور ان کے اصحاب

(۱) حدیث: ”لولا ما مضى من كتاب الله لكان لي ولها شأن“ کی روایت بخاری نے کی ہے (صحیح ۸/۲۳۹ طبع انتقادی)۔

(۲) ”المی العامة بسنة“ حضرت عمرؓ، حضرت عثمانؓ، حضرت علیؓ، حضرت زید بن ثابتؓ، حضرت ابن عباسؓ اور حضرت معاویہؓ کا قول ہے اس کی روایت امام شافعی نے (۲/۱۹۸ طبع دار المعرفہ) میں اور ان سے بیہقی (۵/۸۲ طبع دار المعارف اعظمیہ) نے کی ہے امام شافعی کہتے ہیں کہ یہ محدثین کے نزدیک ثابت نہیں ہے، امام شافعی سے اس امر کو نہ بیہقی نے نقل کیا ہے اور اسے ثابت قرار دیا ہے اور امام شافعی و بیہقی سے ابن حجر نے اسے نقل نہیں کیا (۳/۲۸۳ طبع دار المعارف) میں نقل کیا ہے۔

(۳) المرقاۃ المفکرین ص ۲۰۰، ۲۰۱۔

کنا ضروری ہے۔ تاکہ عائد کے تصرف کی صحیح مفسر حد تک و جائے (۱) ملاحظہ ہو (صحیح) کی اصطلاح۔

۱۰م: شبہ اصولیین کے نزدیک:

۹- اصولیین کا اس میں اختلاف ہے کہ شریعت ہے یا نہیں؟ ایک قول یہ ہے کہ شریعت ہے اور اشولیین کا یہی مذہب ہے ایک قول یہ ہے کہ شریعت نہیں ہے، نہ حنفیہ کا یہی قول ہے، اور اس کے حامد و مؤید بھی بقول ہیں (۲)۔ اس کی تفسیر اصولی ضمیر میں (قیاس) کے تحت دیکھی جائے۔

علم الفقہ میں فن الاشیاء و نظائر سے مراد:

۱۰- فن الاشیاء و نظائر سے مراد جیسا کہ حوی نے شہد بن نسیم پر اپنی تعلیق میں ذکر کیا ہے، وہ مسائل ہیں جو آپس میں ایک دوسرے کے مشابہ ہونے کے باوجود حکم میں مختلف ہیں، یہ فقہی امور کی وجہ سے ہیں تاہم ان کے مابین اپنی وقت نظر سے یہ ہے (۳)۔

اس فن کا فائدہ جیسا کہ سیوطی نے ذکر کیا ہے (۴)، یہ ہے کہ وہ ایسا فن ہے جس کے رموز انسان فقہ کے حقائق، اس کے مہرک، مآخذ اور اس سے وقف ہوتا ہے فقہ کے فہم، احتضار میں مہارت حاصل کرنا ہے، الخاق جو حق پر قدرت حاصل کرنا ہے، ایسے احکام کی معرفت حاصل کرنا ہے جو کتابوں میں مذکور نہیں ہیں، اور زمانہ کے ایسے نئے حالات و حوادث کے احکام سے آگاہ ہونا ہے جو مروجہ زمانہ سے ختم نہیں ہوتے ہیں۔

(۱) الہدایہ ص ۱۹۳۔

(۲) روشد الکول ص ۲۱۹، ۲۲۰ طبع مصطفیٰ لکھنؤ۔

(۳) اشادہ الفقہ و بین کیم مع تعلق الخوی، ص ۱ طبع دار الکتب المصریہ۔

(۴) اشادہ الفقہ و بین کیم مع تعلق الخوی، ص ۱ طبع مصطفیٰ لکھنؤ۔

نسب کے سلسلے میں شبہ پر غماز کرے کے بارے میں جمہور سے اختلاف رکھتے ہیں، جیسا کہ جز و صید میں جمہور کے نزدیک شبہ کا شمار صحت کے لحاظ سے ہے، نہ حنفیہ کے نزدیک مثل سے مراد قیمت ہے (۱) اس کی تفصیل اس کے مقامات میں ملے گی۔

۸- اسی طرح وہ مدعیوں کے مابین واقع ہونے والے اختلاف میں مالکیت کے لیے شبہ پر غماز کیا جائے گا۔

تبصرہ احکام میں ہے: ”رباع و شتہ کی کے درمیان سلمان کی قیمت کے بارے میں اختلاف ہو تو اس میں سے ایک ایسی قیمت کا دعویٰ کرنا ہو جو سہاب کی قیمت کے مشابہ ہو، اور دوسری قیمت کا دعویٰ رہے جو سہاب کی قیمت کے مشابہ نہیں ہے تو اس صورت میں اگر سہاب موجود نہ ہو (یعنی وہ سلمان مدعا علیہ کے قبضہ سے بلاکت، زبردستی یا کسی اور وجہ سے نکل گیا ہو) تو اس صورت میں مالکیت کے نزدیک بالاتفاق ان دونوں میں سے مدعی اشیاء کا قول مجتہد ہوگا، اس لئے کہ معاملہ میں اصل نہیں کا نہ ہوا ہے، اور سلمان کی خریداری قیمت پر اس کے مدعی ”در قریب تر بیعہ“ کے رموز ہوتی ہے، اور اگر سہاب موجود ہو تو مشہور قول یہ ہے کہ ”اشیاء“ کی رعایت نہیں کی جائے گی، کیونکہ اس صورت میں خریدار اور رباع سلمان کی وہی پر قیاس ہیں (۲)۔

المکھور فی المتواحد للورکشی کے باب البراء میں ہے: ”اگرچہ کبیلہ و مذہبی نہ ہو تو ایک قول کے مطابق اس کے سب سے قریبی شبہ کا اعتبار کیا جائے گا (۳) اور صحیح مع الاثر اس کی صورت میں اسے صحیح یا جاریہ بہرہ پر محمول کیا جائے گا۔ اس میں اصل یہ ہے کہ صحیح کو اس کے قریب تر معاملہ یا اس سے زیادہ مشابہت رکھنے والے معاملہ پر محمول

(۱) امسی ص ۵۱۱، الاختیار ص ۱۶۶، مع الجلیل ص ۵۳۹، البیہ ص ۲۲۳۔

(۲) تبصرہ ہامش فتح اعلیٰ مالک ص ۵۰۴۔

(۳) المکھور فی المتواحد ص ۲۲۳۔

حضرت عمر بن الخطابؓ نے حضرت ابو موسیٰ اشعریؓ کو تحریر فرمایا
تھا: تم اپنے (قرآن و سنت میں موجود) ملتے جلتے مسائل اور اصول
سے وقفیت حاصل کرو، پھر نے معاملات کو ان اصول پر قیاس
کرو، اس کے بعد جو عمل تمہاری رائے میں اللہ کے نزدیک زیادہ
پسندیدہ و خیر سے زیادہ مشابہ معلوم ہو اس کو اختیار کر لو (۱)۔

اشتباہ

تعریف:

۱- "اشتباہ" اشتباہ کا مصدر ہے، کہا جاتا ہے: اشتباہ الشیطان
و تشابہا، یعنی ان دونوں چیزوں میں سے ہر ایک دوسرے کے
مشابہ ہوئی۔ اور "المشتبهات من الأمور" سے مراد "مشکلات"
ہیں، اور المشبهة اشتباہ کا اسم ہے جس کا معنی اتباس ہے (۲)۔
اشتباہ کا فقہی استعمال اس کے لغوی معنی سے زیادہ خاص ہے،
چنانچہ نہ جانی نے شبہ کی تعریف یہ کی ہے کہ شبہ وہ ہے جس کے حرام یا
حلال ہونے کا یقین نہ ہو (۳)، اور سیوطی نے کہا ہے کہ: شبہ وہ ہے
جس کی حلت و حرمت حقیقت میں مجہول ہو (۴)، مال الدین بن
المام کہتے ہیں کہ: شبہ وہ امر ہے جو ثابت کے مشابہ ہو، حقیقت میں
ثابت نہ ہو، اور اشتباہ کے تحقق کے لئے ظن کا ہونا ضروری ہے (۵)۔

متعلقہ الفاظ:

الف- اتباس:

۲- اتباس سے مراد "اشکال" ہے، اتباس مرشقاہ میں فرق جیسا
کہ دسوقی نے کہا ہے، یہ ہے کہ اشتباہ کے ساتھ میل ہوتی ہے (جو

(۱) حضرت عمر بن الخطابؓ کے اثر معروف الاطفال والاشباہ - علی
روایت دامت قسطہ (۲۰۶/۳-۲۰۷/۳ طبع دار الفکر بیروت) کے صفحہ ۱۰۷
اس جگہ نے انجیل (۱۹۶/۳ طبع دار الفکر بیروت) میں اسے قوی قرار دیا
ہے۔

(۱) لسان العرب، لمبارج مادہ (قبر)۔

(۲) التعلیقات لمرجانیہ ص ۱۱۰۔

(۳) شاہ مظاہر السیوطی ص ۱۰۹۔

(۴) المبدیۃ فی شرح ۳۸۸ طبع مولد الامیر بن شاہ مظاہر ص ۵۰۔

اشتباہ ۳

دونوں احتمالات میں سے کسی ایک احتمال کو راجح قرار دیتی ہے) جب کہ التباس کے ساتھ کوئی دلیل نہیں ہوتی ہے (۱)۔

ب- شبہہ:

۳- کہا جاتا ہے: "الشبهة الامور والمساہت" یعنی معاملہ مشتبہ ہو گیا چنانچہ نہ تو دھمیت ہو، نہ ظاہر ہو، نہ مضموم میں "الشبهة القصة" (قبضہ مشتبہ ہو گیا) یا اس طرح کی، یہ تیسے استہار کی جاتی ہیں اس کی جمع شبہہ اور شبہات آتی ہے (۲)۔ یہ بدعت مذہبی ہے کہ کسی امر کے حرام یا حلال ہونے کی تعیین نہ ہوا اشتباہ وفاقہ ہے۔

شبہہ کی تقسیم اور اس کے تمیز کے بارے میں فقہاء کی چند اصطلاحیں ہیں، چنانچہ حنفیہ شبہہ کی دو قسمیں کی تیرے پہلی قسم: فعل میں شبہہ سے "شبهة اشتباہ" یا "شبهة مشابہة" کہا جاتا ہے، یعنی اس صورت میں صرف اس شخص کے حق میں شبہہ ہوتا ہے جس پر معاملہ مشتبہ ہوا ہے، بایں طور کہ اس نے غیر دلیل کو دلیل سمجھ لیا ہو، جیسے کسی شخص نے اپنی بیوی کی باندی کو اپنے لئے حال سمجھ لیا تو اس گمان کی وجہ سے اس پر حد نہیں لگائی جائے گی، یہاں تک کہ اگر اس نے یہ کہا کہ میں جانتا ہوں کہ وہ میرے "پر حرام ہے تو اس پر حد لگائی جائے گی۔

دوسری قسم: محل میں شبہہ سے "شبهة حکمیة" یا "شبهة مدک" کہا جاتا ہے، یعنی محل کی حلت کے بارے میں حکم شکی میں شبہہ ہو، یہ شبہہ ہوب حد کے سے مانع ہے، اگرچہ وہ کہے کہ مجھے علم ہے کہ وہ عورت میرے حق میں حرام ہے، یہ شبہہ ایسی دلیل کے قائل

ہونے سے متعلق ہوتا ہے جو اپنی بات کے اعتبار سے حرمت کی نفی کرنے والی ہوتی ہے، لیکن وہ دلیل مانع کے قائم ہونے کا سبب نہیں ہوتی ہے، ۱۴۰ پیج کی باندی سے نکلی کرنا، اس سے کہ نبی کریم ﷺ کا ارشاد ہے: "انت ومالك لأبيك" (۱) تم، تمہارا مال تمہارا باپ کا ہے)۔

شبہہ کی یہ نوٹ بنامیت کرنے والے کے ظن اور اس کے عقائد پر مبنی نہیں ہوتی، اس لئے کہ شبہہ دلیل کی وجہ سے موجود ہے (۲)۔ اور ثانیہ نے اس کی تین قسمیں کی ہیں:

(۱) محل میں شبہہ، جیسے حائضہ یا روزہ دار بیوی سے جماعت کرنا، اس لئے کہ اس جگہ حرمت لکھتے نہیں ہے، بلکہ امر عارض کی وجہ سے ہے، جیسے "کلیف بنا"، اور عبادت کو ناجائز کرنا۔

(۲) فاعل میں شبہہ، جیسے کوئی شخص اپنے ستر پر کسی عورت کو پھر کر اس خیال سے کہ وہ اس کی بیوی ہے، اس کے ساتھ جماعت کرے۔

(۳) بہت میں شبہہ، جیسے ولی اور کواہوں کے جمیعے کے جالے نکاح میں بیوی سے صحبت کرنا (۳)، اور اس کی تفصیل "شبہہ" کی اصطلاح میں ہے۔

اس جگہ یہ بیان کرنا مقصود ہے کہ شبہہ اشتباہ سے عام ہے، کیونکہ شبہہ کبھی تو اشتباہ کے نتیجے میں پیدا ہوتا ہے، کبھی اشتباہ کے بغیر بھی ہوتا ہے۔

(۱) حدیث: انت ومالك لأبيك کی روایت ابن ماجہ (۲/۶۰۲ طبع النجفی) نے کی ہے اور حنفی نے لقمان (ص ۱۰۲ طبع النجفی مصر) میں اسے قوی قرار دیا ہے۔

(۲) اہل البیان، النسخ، المصابہ ۳۰۴، ۳۰۵، تیسری اعطاء صحیحہ ۳/۵۵۔

۱۷۶، الشاواظ، المصابہ ۳۰۴، ۳۰۵، تیسری اعطاء صحیحہ ۳/۵۵۔

(۳) المصوب ۳/۲۶۹، المصابہ ۳۰۵، تیسری اعطاء صحیحہ ۳/۵۵۔

(۱) حاشیہ الرسول ۲/۲۸۔

(۲) المصوب ۳/۲۶۹، المصابہ ۳۰۴، ۳۰۵، تیسری اعطاء صحیحہ ۳/۵۵۔

معرفت کے لئے انتہا ورتے ہیں جس پر نفس ولایت کرتی ہے اور کبھی فقہاء پر اس کے نتیجے میں سارا معاملہ مشتبه ہو جاتا ہے، کیونکہ یہ حقیقت ثابت شدہ ہے کہ غور و فکر کے اعتبار سے لوگوں میں تفاوت ہوتا ہے اور اس کے نقطہ ہائے نظر مختلف ہوتے ہیں (۱)۔

وہ اشتباہ جو دلیل میں خفاء کی وجہ سے پیدا ہوتا ہے اس میں مجتہد معذور ہوتا ہے بشرطیکہ اس نے اس سلسلے میں اپنی پوری کوشش اور جدوجہد کر لی ہو، اور جس رائے تک اس کی رسائی ہوئی ہو اس میں اس نے شارع کے قصد کی معرفت کے لئے رہنما دلیل کی پیروی کی ہو (۲)، اس کا بیان حسب ذیل ہے:

نف - دو خبر دینے والوں کا اختلاف:

۹- اسی قبیل سے یہ مسئلہ ہے کہ ایک عادل شخص نے پانی کی نجاست کی خبر دی اور دوسرے نے اس کی طہارت کی، تو اس سلسلے میں اصل یہ ہے کہ، خبروں کے تعارض اور ان کے مساوی ہونے کی صورت میں دونوں خبریں ساتھ ہو جائیں گی، اور اس صورت میں اصل پر عمل کیا جائے گا جو طہارت ہے، اس لئے کہ جب کسی چیز کے حکم میں شک ہو تو اسے اصل کی طرف لوٹا یا جائے گا، کیونکہ یقین شک سے راسخ نہیں ہوتا ہے اور اصل پانی میں طہارت (پاک ہونا) ہے (۳)۔

اور اسی قبیل سے یہ مسئلہ بھی ہے کہ ایک عادل شخص نے یہ خبر دی کہ یہ بخاری کا دیکھا گیا ہو گوشت ہے، اور دوسرے عادل شخص نے یہ

(۱) اس صورت کے لئے ملاحظہ ہو: المرافعات، ۱۵۶، ۱۵۳، ۱۵۱، ۱۵۰، ۱۴۹، ۱۴۸، ۱۴۷، ۱۴۶، ۱۴۵، ۱۴۴، ۱۴۳، ۱۴۲، ۱۴۱، ۱۴۰، ۱۳۹، ۱۳۸، ۱۳۷، ۱۳۶، ۱۳۵، ۱۳۴، ۱۳۳، ۱۳۲، ۱۳۱، ۱۳۰، ۱۲۹، ۱۲۸، ۱۲۷، ۱۲۶، ۱۲۵، ۱۲۴، ۱۲۳، ۱۲۲، ۱۲۱، ۱۲۰، ۱۱۹، ۱۱۸، ۱۱۷، ۱۱۶، ۱۱۵، ۱۱۴، ۱۱۳، ۱۱۲، ۱۱۱، ۱۱۰، ۱۰۹، ۱۰۸، ۱۰۷، ۱۰۶، ۱۰۵، ۱۰۴، ۱۰۳، ۱۰۲، ۱۰۱، ۱۰۰، ۹۹، ۹۸، ۹۷، ۹۶، ۹۵، ۹۴، ۹۳، ۹۲، ۹۱، ۹۰، ۸۹، ۸۸، ۸۷، ۸۶، ۸۵، ۸۴، ۸۳، ۸۲، ۸۱، ۸۰، ۷۹، ۷۸، ۷۷، ۷۶، ۷۵، ۷۴، ۷۳، ۷۲، ۷۱، ۷۰، ۶۹، ۶۸، ۶۷، ۶۶، ۶۵، ۶۴، ۶۳، ۶۲، ۶۱، ۶۰، ۵۹، ۵۸، ۵۷، ۵۶، ۵۵، ۵۴، ۵۳، ۵۲، ۵۱، ۵۰، ۴۹، ۴۸، ۴۷، ۴۶، ۴۵، ۴۴، ۴۳، ۴۲، ۴۱، ۴۰، ۳۹، ۳۸، ۳۷، ۳۶، ۳۵، ۳۴، ۳۳، ۳۲، ۳۱، ۳۰، ۲۹، ۲۸، ۲۷، ۲۶، ۲۵، ۲۴، ۲۳، ۲۲، ۲۱، ۲۰، ۱۹، ۱۸، ۱۷، ۱۶، ۱۵، ۱۴، ۱۳، ۱۲، ۱۱، ۱۰، ۹، ۸، ۷، ۶، ۵، ۴، ۳، ۲، ۱۔

(۲) لو حکام لا یسألونہ، ۱۴۳، ۱۴۲، ۱۴۱، ۱۴۰، ۱۳۹، ۱۳۸، ۱۳۷، ۱۳۶، ۱۳۵، ۱۳۴، ۱۳۳، ۱۳۲، ۱۳۱، ۱۳۰، ۱۲۹، ۱۲۸، ۱۲۷، ۱۲۶، ۱۲۵، ۱۲۴، ۱۲۳، ۱۲۲، ۱۲۱، ۱۲۰، ۱۱۹، ۱۱۸، ۱۱۷، ۱۱۶، ۱۱۵، ۱۱۴، ۱۱۳، ۱۱۲، ۱۱۱، ۱۱۰، ۱۰۹، ۱۰۸، ۱۰۷، ۱۰۶، ۱۰۵، ۱۰۴، ۱۰۳، ۱۰۲، ۱۰۱، ۱۰۰، ۹۹، ۹۸، ۹۷، ۹۶، ۹۵، ۹۴، ۹۳، ۹۲، ۹۱، ۹۰، ۸۹، ۸۸، ۸۷، ۸۶، ۸۵، ۸۴، ۸۳، ۸۲، ۸۱، ۸۰، ۷۹، ۷۸، ۷۷، ۷۶، ۷۵، ۷۴، ۷۳، ۷۲، ۷۱، ۷۰، ۶۹، ۶۸، ۶۷، ۶۶، ۶۵، ۶۴، ۶۳، ۶۲، ۶۱، ۶۰، ۵۹، ۵۸، ۵۷، ۵۶، ۵۵، ۵۴، ۵۳، ۵۲، ۵۱، ۵۰، ۴۹، ۴۸، ۴۷، ۴۶، ۴۵، ۴۴، ۴۳، ۴۲، ۴۱، ۴۰، ۳۹، ۳۸، ۳۷، ۳۶، ۳۵، ۳۴، ۳۳، ۳۲، ۳۱، ۳۰، ۲۹، ۲۸، ۲۷، ۲۶، ۲۵، ۲۴، ۲۳، ۲۲، ۲۱، ۲۰، ۱۹، ۱۸، ۱۷، ۱۶، ۱۵، ۱۴، ۱۳، ۱۲، ۱۱، ۱۰، ۹، ۸، ۷، ۶، ۵، ۴، ۳، ۲، ۱۔

(۳) المرافعات، ۱۵۶، ۱۵۳، ۱۵۱، ۱۵۰، ۱۴۹، ۱۴۸، ۱۴۷، ۱۴۶، ۱۴۵، ۱۴۴، ۱۴۳، ۱۴۲، ۱۴۱، ۱۴۰، ۱۳۹، ۱۳۸، ۱۳۷، ۱۳۶، ۱۳۵، ۱۳۴، ۱۳۳، ۱۳۲، ۱۳۱، ۱۳۰، ۱۲۹، ۱۲۸، ۱۲۷، ۱۲۶، ۱۲۵، ۱۲۴، ۱۲۳، ۱۲۲، ۱۲۱، ۱۲۰، ۱۱۹، ۱۱۸، ۱۱۷، ۱۱۶، ۱۱۵، ۱۱۴، ۱۱۳، ۱۱۲، ۱۱۱، ۱۱۰، ۱۰۹، ۱۰۸، ۱۰۷، ۱۰۶، ۱۰۵، ۱۰۴، ۱۰۳، ۱۰۲، ۱۰۱، ۱۰۰، ۹۹، ۹۸، ۹۷، ۹۶، ۹۵، ۹۴، ۹۳، ۹۲، ۹۱، ۹۰، ۸۹، ۸۸، ۸۷، ۸۶، ۸۵، ۸۴، ۸۳، ۸۲، ۸۱، ۸۰، ۷۹، ۷۸، ۷۷، ۷۶، ۷۵، ۷۴، ۷۳، ۷۲، ۷۱، ۷۰، ۶۹، ۶۸، ۶۷، ۶۶، ۶۵، ۶۴، ۶۳، ۶۲، ۶۱، ۶۰، ۵۹، ۵۸، ۵۷، ۵۶، ۵۵، ۵۴، ۵۳، ۵۲، ۵۱، ۵۰، ۴۹، ۴۸، ۴۷، ۴۶، ۴۵، ۴۴، ۴۳، ۴۲، ۴۱، ۴۰، ۳۹، ۳۸، ۳۷، ۳۶، ۳۵، ۳۴، ۳۳، ۳۲، ۳۱، ۳۰، ۲۹، ۲۸، ۲۷، ۲۶، ۲۵، ۲۴، ۲۳، ۲۲، ۲۱، ۲۰، ۱۹، ۱۸، ۱۷، ۱۶، ۱۵، ۱۴، ۱۳، ۱۲، ۱۱، ۱۰، ۹، ۸، ۷، ۶، ۵، ۴، ۳، ۲، ۱۔

(۳) بحر الرائق، ۱۴۳، ۱۴۲، ۱۴۱، ۱۴۰، ۱۳۹، ۱۳۸، ۱۳۷، ۱۳۶، ۱۳۵، ۱۳۴، ۱۳۳، ۱۳۲، ۱۳۱، ۱۳۰، ۱۲۹، ۱۲۸، ۱۲۷، ۱۲۶، ۱۲۵، ۱۲۴، ۱۲۳، ۱۲۲، ۱۲۱، ۱۲۰، ۱۱۹، ۱۱۸، ۱۱۷، ۱۱۶، ۱۱۵، ۱۱۴، ۱۱۳، ۱۱۲، ۱۱۱، ۱۱۰، ۱۰۹، ۱۰۸، ۱۰۷، ۱۰۶، ۱۰۵، ۱۰۴، ۱۰۳، ۱۰۲، ۱۰۱، ۱۰۰، ۹۹، ۹۸، ۹۷، ۹۶، ۹۵، ۹۴، ۹۳، ۹۲، ۹۱، ۹۰، ۸۹، ۸۸، ۸۷، ۸۶، ۸۵، ۸۴، ۸۳، ۸۲، ۸۱، ۸۰، ۷۹، ۷۸، ۷۷، ۷۶، ۷۵، ۷۴، ۷۳، ۷۲، ۷۱، ۷۰، ۶۹، ۶۸، ۶۷، ۶۶، ۶۵، ۶۴، ۶۳، ۶۲، ۶۱، ۶۰، ۵۹، ۵۸، ۵۷، ۵۶، ۵۵، ۵۴، ۵۳، ۵۲، ۵۱، ۵۰، ۴۹، ۴۸، ۴۷، ۴۶، ۴۵، ۴۴، ۴۳، ۴۲، ۴۱، ۴۰، ۳۹، ۳۸، ۳۷، ۳۶، ۳۵، ۳۴، ۳۳، ۳۲، ۳۱، ۳۰، ۲۹، ۲۸، ۲۷، ۲۶، ۲۵، ۲۴، ۲۳، ۲۲، ۲۱، ۲۰، ۱۹، ۱۸، ۱۷، ۱۶، ۱۵، ۱۴، ۱۳، ۱۲، ۱۱، ۱۰، ۹، ۸، ۷، ۶، ۵، ۴، ۳، ۲، ۱۔

خبر دی کہ یہ مسلمان کا دیکھا گیا ہو گوشت ہے تو یہی صورت میں گوشت کی حرمت کے باقی رہنے کی وجہ سے جو کہ اصل ہے یہ گوشت حلال نہیں ہوگا، کیونکہ گوشت کی حلت شرعی طریقہ پر دیکھا ہونے پر موقوف ہے، اور دونوں خبروں کے متعارض ہونے کی وجہ سے صحت کا ثبوت نہیں ہو سکتا، یہ حرمت پر باقی رہے گا۔

ب- اشتباہ پیدا کرنے والی خبر:

۱۰- اس سے مراد وہ اخبار ہے جس کے ساتھ یہ قرآن ہوں جو اشتباہ میں آتے ہوں، اس کی مثال یہ ہے کہ ایک عورت سے کسی کا نکاح ہو، پھر وہ عورت زفاف کے لئے اس کے پاس اس خیال سے پہنچتی ہے کہ وہ اس کی بیوی ہے، اور وہ اسی اعتقاد کے ساتھ اس عورت سے دخول کرتا ہے، پھر ظاہر ہوتا ہے کہ یہ وہ عورت نہیں ہے جس سے نکاح ہوا ہے تو ایسی صورت میں اگر وہ اس عورت کے ساتھ صحبت کرے گا تو بالاتفاق اس پر حد میں ہوگی، اس سے کہ اس نے اشتباہ کی جگہ میں ایک دلیل شرعی پر غماز کر لیا اور وہ دلیل شرعی خبر ہے۔ اس قسم کی بہت سی جزئیات کا فقہاء نے تذکرہ کیا ہے جو اسی اساس پر مبنی ہیں (۱)۔

ج- دلائل کا ظاہری طور پر تعارض:

۱۱- احکام شرعیہ کے دلائل میں حقیقت میں تعارض نہیں پایا جاتا ہے، کیونکہ یہ سارے دلائل اللہ تعالیٰ ہی کی طرف سے ہیں، وہ دلیلوں کے مابین تعارض کا ظاہر بنایا تو ان کے مقامات و تدریج کی شرط سے عدم اہمیت لی بنیاد پر ہے، یا اس وجہ سے ہے کہ دونوں دلیلوں میں سے ہر ایک سے قطعی طور پر جو حکم مراد ہوتا ہے، اس سے لاشعری ہوتی

(۱) الوسوط، ۵۷۷-۵۸۸، تبیین الحقائق، ۷۹، ۷۸، ۷۷، ۷۶، ۷۵، ۷۴، ۷۳، ۷۲، ۷۱، ۷۰، ۶۹، ۶۸، ۶۷، ۶۶، ۶۵، ۶۴، ۶۳، ۶۲، ۶۱، ۶۰، ۵۹، ۵۸، ۵۷، ۵۶، ۵۵، ۵۴، ۵۳، ۵۲، ۵۱، ۵۰، ۴۹، ۴۸، ۴۷، ۴۶، ۴۵، ۴۴، ۴۳، ۴۲، ۴۱، ۴۰، ۳۹، ۳۸، ۳۷، ۳۶، ۳۵، ۳۴، ۳۳، ۳۲، ۳۱، ۳۰، ۲۹، ۲۸، ۲۷، ۲۶، ۲۵، ۲۴، ۲۳، ۲۲، ۲۱، ۲۰، ۱۹، ۱۸، ۱۷، ۱۶، ۱۵، ۱۴، ۱۳، ۱۲، ۱۱، ۱۰، ۹، ۸، ۷، ۶، ۵، ۴، ۳، ۲، ۱۔

کے فائل ہیں (۱)۔ اس کی تفصیل (سرقت) کی اصطلاح میں دیکھی جائے۔

خامی طور پر تعارض اقلہ کی وجہ سے پیدا ہونے والے اشتباہی کے قبیل سے وہ آثار بھی ہیں جو گدھے کے جھوٹے کی طہارت کے بارے میں وارد ہوئے ہیں، چنانچہ حضرت عبداللہ بن عباسؓ سے مروی ہے، وہ فرماتے ہیں کہ گدھا دانہ نور بھوسہ کھاتا ہے، اس نے اس کا جھوٹا پاک ہے (۲)۔

حضرت جاوید سے منقول ہے کہ نبی کریم ﷺ سے دریافت کیا گیا: "یا: اتوضأ بما أفصلت الحمرة؟ قال نعم، وبما أفصلت السباع كلها" (۳) (کیا تم گدھے کے جھوٹے سے وضو کر سکتے تھے؟ آپ نے فرمایا: ہاں، اور تمام درندوں کے جھوٹے سے بھی)۔

حضرت عبداللہ بن عمرؓ سے مروی ہے، وہ فرماتے ہیں: گدھے کا جھوٹا بچہ (۳) اور دلائل میں تعارض کے وقت حکم میں توقف واجب ہے، اسی لئے گدھے کا جھوٹا مظلوم ہے اور شک سے مراد حق حکم قطعی کے، یعنی میں تعارض واقعہ کی وجہ سے توقف کرنا

(۱) فتح القدیر ۲/۳۸ طبع مول فائز بہ عہدۃ الدہلوی ۳۳۷، شرح لمیح
عہدۃ النجیل ۱۳۲۵ طبع دار احیاء التراث العربیہ، المئی ۸/۲۷۵۔

(۲) حضرت عبداللہ بن عباس کے فرکو صاحب البدائع نے ذکر کیا ہے ۳۷۷۔
پاس شریف واد کے جو مراجع ہیں ان میں یہ ضخیم (بدائع الصنائع ۶/۹۵)
تاریخ کردہ درو کتاب العربی ۱۳۴۹۔

(۳) حدیث ۴۰۰۰ میں ہے: "مَنْ أَلْفَحَ مِنْهُ مِثْلُ الْفَوْحِ مَا أَصَابَتْ الْحُمُورُ"۔
 کی روایت دارقطنی (۱۲ طبع) شرکت المباحہ الثانیہ (لورینا جی) (۱۳۹۴ طبع)
 دائرة المعارف العجمیہ (۱) نے کی ہے اور ان دونوں نے اسے ایک کنز وبراہوی
 کی وجہ سے مطول قرار دیا ہے۔

(۳) حضرت عبداللہ بن عمرؓ کے ہر صحابی کو "عبداللہ بن عمرؓ" اور اس کی شہر سے "الہ" کا نیکو دستور الحجاز کے الفاظ سے سمجھوں ہے (مصنف عبداللہ بن عمرؓ ۱۰۵/۱، مصنف ابن ابی شیبہ ۲۹/۱)۔

ہے، یہاں وہ بوس کے نر ول کے رمانہ سے ہماری عدم واقفیت کی وجہ سے ہوتا ہے، یہاں اس کے ملکہ وال چیزوں سے ماہ واقفیت کی وجہ سے ہوتا ہے جن سے تعرض دور ہوتا ہے۔

ظاہری طور پر دلائل میں تعارض کے سبب اشتباہ کی ایک مثال یہ ہے کہ باپ اپنے بڑے کا مال چوری کرے اس لئے کہ چوری کی سزا کے سسے میں ورنہ خصوص اپنے عموں کی وجہ سے اس واقعہ کو بھی شامل ہیں، چنانچہ اللہ تبارک و تعالیٰ کا ارشاد ہے: "وَالْمُسَادِقُ وَالْمُسَادِفَةُ فَاقْطَعُوا أَيْدِيَهُمَا" (۱) (اور چوری کرنے والا مرد اور چوری کرنے والی عورت، دونوں کے ہاتھ کاٹ ڈالو)، مگر حدیث میں اس سلسلے میں جو روایت ہو ہے اس سے باپ کے لئے اپنے بڑے کے مال کا حوالہ ہونا معلوم ہوتا ہے، نبی کریم ﷺ سے مروی ہے: "امت ومالک لا یمسک" (۲) (تم اور تمہارا مال تمہارے باپ کا ہے)، نیز آپ ﷺ کا ارشاد ہے: "إن أخطب ما أكل الرجل من كسبه، وإن ولد من كسبه" (۳) (سب سے پاک روزی وہ ہے جو اپنی پتی مانگ سے کھاتا ہے، مرد اس کا بڑا بھی اس کی مانی ہے)۔

اس قسم کی حدیث سے حکم میں اشتباہ پیدا ہوتا ہے جس کے نتیجہ میں حد ساتھ ہو جاتی ہے، کیونکہ سب سے بڑا شبہ آئی کا ایسے مل کو بیٹا ہے جسے شریعت سے اس کا مل قرار دیا ہے اور اس کے لئے دیکھنے والے کا حکم یہ ہے، ابو شامہ اور ابن المنذر حد کے تمام مرے

ফাইল নং ()

(۲) حدیث: "اَللّٰهُ وَمَا لَكَ لَا يَكُ" کی تخریج فقیر ۳ میں گذریگی۔

(۳) حدیث: "ابن محبوب ما أكل الرجل من كعبه" کی روایت امام احمد (۲۱/۶ طبع المجمع) ابو داؤد (۸۰۰ طبع عزت عید دہلی)، نسائی (۲۳۱/۷ طبع المجمع المصر یہ نیز) ترمذی (تحفۃ الاخوان ص ۵۹۰۔ ۵۹۱) شائع کردہ المکتبۃ المنقشبہ اور ابن ماجہ (سخن ابن ماجہ تحقیق محمد نواد) عدد ۱۲/۲۳۳ طبع عیسیٰ الخلیلی) نے حضرت عائشہؓ سے مرویوں کی ہے اور ترمذی نے کہا ہے کہ یہ حدیث حسن ہے۔

ہے (۱)۔ اس عابدین نے تحریر کیا ہے: زیادہ صحیح قول یہ ہے کہ گدھے کے جھوٹے کی طہارت مشکوک ہے (یعنی اس کے مطہر ہونے میں شک ہے، نہ کہ اس وقت کی طہارت مشکوک ہے)۔ یہی جمہور کا قول ہے، اور اس کا سبب اس کے گوشت کے بارے میں روایت کا تعارض ہے، اور کہا گیا ہے کہ اس کا سبب اس کے جھوٹے کے بارے میں صحابہ کا اختلاف ہے، اور طہارت اور نجاست کے دلائل مساوی ہیں، اس لئے تعارض کی وجہ سے دونوں ساتھ ہو جائیں گے اور اصل کی طرف رجوع کیا جائے گا، اور یہاں پر اصل دو چیزیں ہیں: پانی میں اصل طہارت ہے، اور لعاب میں اصل نجاست ہے، ورنہ ان میں سے کوئی ایک دوسرے سے راجع نہیں ہے، لہذا یہ معاملہ ”مشکل“ کے طور پر دینی رہے گا، ایک وجہ سے اسے نجس قرار دیا جائے گا اور دوسری وجہ سے پاک (۲)۔

د- خداف فقہاء:

۱۲- اسی قبیل سے وہ قول بھی ہے جسے فقہاء نے مختلف فیہ نکاح میں وحی کی صورت میں عدم جوب حد کے سلسلہ میں کہا ہے، جیسے بغیر ملی کے کیا ہو نکاح، چنانچہ حنفیہ اسے جاری قرار دیتے ہیں، اور اس سب سے عقائد کا قول کہ ”بل علم کا ہے، اس لئے کہ بی بی کی باہت میں خداف کی وجہ سے اس میں شبہ پیدا ہوتا ہے، اور حد“ شہادت کی وجہ سے ساتھ ہو جاتی ہیں (۳) اس کی تفصیل کے لئے (حد زنا) کے باب کی طرف رجوع کیا جائے۔

(۱) ردائع ۱۵، مہر ۲۸۔

(۲) حاشیہ من عابدین ۵۔

(۳) فتح القدیر ۳۳۳-۳۳۴، البدیع ۵۵۷، شرح الکبیر وحاشیہ الدسوقی ۳۳۳، مواہب الجلیل ودرجہ الکلیل ۶۱۹، ۴۹۳، حاشیہ القلیوبی ۱۸۰، نہایت الکناج ۵۵۷، انہی ۸۸۔

اسی قبیل سے یہ مسئلہ بھی ہے کہ تیمم کے بعد یوں نہ پڑھنے، لے شخص نے ”سراب“ لکھا اور اس کا ظن غائب یہ ہے کہ وہ پانی ہے تو ایسی صورت میں اس کے لئے نماز ختم کر دینا صحیح ہے، اور تردد دونوں پہلو (پانی اور سراب ہونا) مساوی ہو تو اس کے لئے نماز توڑنا جائز نہیں ہوگا، اور جب نماز سے غارت ہو جائے تو غرضاً ہو کہ وہ پانی تھا تو نماز کا اعادہ لازم ہوگا اور نہیں۔ حنفیہ (۱) ثانیہ اور صاحب نے اس کی صراحت کی ہے کہ اگر کسی شخص نے پانی مویا نہ ہونے کی وجہ سے تیمم کر لیا، پھر اس نے پانی پایا یا سے پانی پئے کا وہم ہو یا تو ایسی صورت میں اگر وہ نماز کی حالت میں نہ ہو تو اس کا تیمم باطل ہو جائے گا، اور سراب کے دیکھنے سے پانی کے پانے کا وہم پیدا ہو جائے گا، ”تو تیمم کی وجہ سے تیمم اس وقت باطل ہوگا جب کہ نماز کے وقت کا اتنا حصہ باقی رہے کہ وہ اس جگہ جائے تو اس کے لئے پانی سے طہارت حاصل کرنا“ ہمارا پڑھنا غرض نہیں ہو، اور جب تیمم پانی کے پائے جانے کے وہم سے باطل ہو جاتا ہے تو ظن اور شک کی صورت میں جب وہ باطل ہو جائے گا، چاہے معاملہ اس کے ظن کے خداف غائب ہو یا ظن کے مطابق، یہ تکہ پانی کے پائے جانے کا ظن تیمم کو باطل نہ کرتا ہے، بالکل کے نزدیک اگر ہمارا شروع کرنے کے بعد پانی پائے تو اس پر مار کو مکمل کرنا واجب ہوگا (۲)۔

متبادلہ نے صراحت کی ہے کہ جس شخص کو پانی تلاش کرنے کی صورت میں اپنی جان یا مال کا خوف ہو اس کے لئے تیمم جائز ہوگا اگرچہ اس کا خوف اس کے ظن کے جب ہو، مرموعہ ظن کے برعکس غائب ہو، مثلاً ایک شخص نے رات میں کسی بیوی کو دیکھ کر سے دشمن سمجھ یا پھر تیمم اور نماز کے بعد یہ ظاہر ہو کہ وہ دشمن نہیں تھا تو عموم

(۱) الفتاویٰ البر ازیدہ حاشیہ الفتاویٰ المبدیہ ۶۰۔

(۲) نہایت الکناج ۲۸۶-۲۸۷، انہی ۱۷۱، ۴۷۲، فتح جلیل ۴۳۔

ہوئی کی وجہ سے وہ نماز کو نہیں پڑھے گا، اور ایک قول یہ ہے کہ اس پر نماز کا عہد لازم ہوگا، اس سے کہ اس نے تیمم کو بجا کرنے والے سبب کے بغیر تیمم کیا (۱)۔

ح- ختلاط:

۱۳- اس سے مراد حلال کا حرام کے ساتھ مل جانا اور ان دونوں کے مابین تمیز کا دشوار ہو جانا ہے، جیسے ایسے برتنوں کا اختلاط جن میں پاک پانی ہو، ایسے برتنوں کے ساتھ جن میں ناپاک پانی ہو، اور معاملہ مشتہر ہو جائے یا اس طور کہ ان دونوں کے مابین تمیز ممکن نہ ہو، تو ایسی صورت میں پانی کا استعمال ساکت ہو جائے گا، حسب "رہنابلہ" کے نزدیک تیمم واجب ہوگا، مالکیہ میں سے صحن کا بھی قول ہے کیونکہ اس میں برتنوں میں سے ایک ناپاک ہو، اور دوسرا پاک ہو، یعنی ہے، لیکن علم کے نہ ہونے کی وجہ سے اس کے استعمال سے عجز ہے، اس لئے بدل (تیمم) کی طرف رجوع کیا جائے گا۔

اس کی تفصیل کے لئے "ماء" کی اصطلاح کی طرف رجوع کیا جائے (۲)۔

اسی قبیل سے یہ مسئلہ بھی ہے کہ اگر کسی شخص نے پاک پانی کے ساتھ کپڑوں کے ساتھ مشتہر ہو جائے، اور ان دونوں کے مابین تمیز نہ رہے، اور یقیناً طور پر کوئی پاک کپڑا سے دستیاب نہ ہو، اور نہ اس کے ساتھ کوئی ایسی چیز ہو جس سے وہ دونوں کپڑوں کو پاک کر سکے، اور اسے نماز کی ضرورت پیش آجائے تو ایسی صورت میں حنفیہ اور مالکیہ کا مشہور مذہب "رثا فعیہ" کا مسلک مزنی کے برخلاف یہ ہے کہ

(۱) کشف القناع، ۱۶۳، ۱۶۵، انہی ۱۲۳۹۔

(۲) البحر الرائق، ۱۳۰، ۱۳۱، الاشیاء والظاہر، ابن کیم، ۱۳۶، مواہب الجلیل، والراجع والاکیل، ۷۰، حاشیہ الدرر، ۱۲۱، نہایۃ المحتاج، ۱۶۷، امرب، ۱۶۱، کشف القناع، ۱۶۷، انہی ۱۶۲۔

وہ شخص ان کپڑوں کے درمیان تھری کرے گا، اور جس کپڑے کے پاک ہونے کے بارے میں اس کا ظن غالب ہو اس کے ذریعہ نماز پڑھے گا، حنابلہ اور مالکیہ میں سے ابن الملاحون کا مسلک یہ ہے کہ تھری جائز نہیں ہے، ان میں سے ایک ایک کپڑے میں نجس کپڑوں کی تعداد کے مطابق نماز ادا کرے گا، پھر مزید ایک کپڑے میں ایک اور نماز "اگر" (مثلاً اگر کسی کے پاس چار کپڑے ہیں ۴ میں سے ۱ پاک ہیں اور دوسرا پاک تو اس میں سے باری باری وہ کپڑوں میں ۱ بار نماز ادا کرے گا پھر ایک کپڑے میں ایک بار مزید نماز "اگر" کرے گا، دیا تمیز کپڑوں میں تین بار نماز "اگر" کرے گا، وہ کپڑے نجس تھے ایک بار یقینی طور پر پاک کپڑے میں ہو جائے گی، ہو تو دور مرنی کہتے ہیں کہ ناپاک کپڑوں میں سے کسی کپڑے میں نماز نہیں پڑھے گا، جیسا کہ ناپاک برتنوں کی صورت میں وضو کا حکم نہیں ہوتا ہے (۱)۔

جو لوگ تھری کے قابل ہیں اس کے رد، ایک تھری کا حکم اس صورت میں ہوتا ہے کہ وہ شخص کوئی پاک کپڑا نہیں پڑے یا ایسی چیز دستیاب نہ ہو جس سے مشتہر کپڑوں کو پاک کر سکے، اور جب وہ تھری کرے اور تھری کی صورت میں کوئی ایک پہلو رائج نہ ہو تو ان کپڑوں میں سے کسی ایک کپڑے میں نماز پڑھے، اس مسئلہ میں تھری کے فائزین فقہاء یہ کہتے ہیں کہ: ایسا اس لئے کہ ستر عورت میں کپڑے کے قائم مقام کوئی چیز نہیں ہے، اس کے برخلاف برتنوں میں ہشتاہ کی صورت میں پانی کے ذریعہ پاک حاصل کرنے کا بدل تیمم موجود ہے (۲)۔

(۱) انہی ۱۲، طبع المرایض۔

(۲) الخطاوی علی مراتب الاصلاح، ص ۲۰، الفتاویٰ البندیہ، ۵، ۱۳۸۳، حاشیہ الدرر، ۱۶۷، مواہب الجلیل، ۱۶۰، نہایۃ المحتاج، ۱۶۱۔

و- شک (پنے عام معنی کے، اعتبار سے ظن اور وہم کو بھی شامل ہے):

۱۴- اسی قبیل سے وہ قول بھی ہے جو فقہاء نے اس شخص کے بارے میں کہا ہے جسے وضو کے بارے میں یقین ہو اور حدیث کے بارے میں شک ہو کہ اس پر وضو واجب نہیں ہوگا اس لئے کہ یقین شک سے ال نہیں ہوتا ہے فقہاء مذہب کا یہی مذہب ہے (۱)۔ امام مالک سے نقل کیا گیا ہے کہ انہوں نے فرمایا جسے وضو کے بارے میں یقین ہو اور حدیث کے بارے میں شک ہو وہ وضو نہ پڑھے گا۔ ابن وہب نے امام مالک سے نقل کیا ہے کہ انہوں نے فرمایا: میرے نزدیک پسندیدہ یہ ہے کہ وہ شخص وضو کرے۔ اس سے معلوم ہوتا ہے کہ امام مالک کے نزدیک اس صورت میں وضو کا حکم احتیاب اور احتیاط پر مبنی ہے (۲)۔

اسی طرح فقہاء کا اس پر اجماع ہے کہ جس شخص کو حدیث کا یقین ہو اور وضو کے بارے میں شک ہو تو اس کے شک کا اعتبار نہیں ہوگا اور اس پر وضو واجب ہوگا (۳)۔ کیونکہ وہ شخص حدیث کے بارے میں یقین کرنے والا ہے۔ اور اس جگہ شک سے مراد مطلق تردد ہے، چاہے اس کے دونوں پہلو مساوی ہوں یا ایک پہلو رائج ہو (۴)۔ اور اس اعتبار سے کوئی فرق نہیں ہے کہ ایک کے بارے میں اسے شک غالب حاصل ہو یا یہ کہ دونوں اس کے نزدیک مساوی ہوں، کیونکہ اگر غلط ظن کسی شرعی ضابطہ کے تحت منضبط نہ ہو تو اس کی طرف التفات نہیں کیا جائے گا، اور اس لئے بھی کہ شک کی صورت میں دونوں

معا ملے اس کے نزدیک متعارض ہوں گے، لہذا دونوں کو ساتھ کرنا ضروری ہوگا جیسے اگر دو بینہ میں تعارض ہو جائے، اور یقین کی طرف رجوع نہ کیا جائے گا (۱)۔

فقہاء نے کہا ہے کہ جس شخص کو طہارت اور حدیث کا ایک ساتھ یقین ہو، اور معاملہ اس پر مشتبہ ہو اور اسے اس کا ظم نہ ہو کہ طہارت حدیث میں سے آخری اور پہلے کون ہے تو ایسی صورت میں وہ طہارت و حدیث سے پہلے جو اس کی کیفیت رہی ہو اس کی ضد پر عمل کرے گا۔ لہذا اگر وہ اس سے پہلے ناپاک تھا تو اب وہ پاک قرار پائے گا، کیونکہ اس ناپاکی کے بعد اسے طہارت کا یقین ہے اور طہارت کے ٹوٹنے کے بارے میں شک ہے، اس لئے کہ اسے اس کا پتہ نہیں ہے کہ دوسرا حدیث طہارت سے پہلے ہے یا اس کے بعد ہے، اور اگر وہ پاک تھا اور وہ تہجد پر وضو کا عادی ہو تو اس وقت وہ ناپاک قرار پائے گا۔ کیونکہ اس طہارت کے بعد اسے حدیث کے بارے میں یقین ہے اور اس کے زائل ہونے کے بارے میں شک ہے، اس لئے کہ اسے اس کا ظم نہیں ہے کہ دوسری طہارت اس ناپاکی (حدیث) کے بعد ہے یا اس سے پہلے ہے (۲)۔

اسی قبیل سے وہ قول بھی ہے جو فقہاء نے رد کیا ہے کہ اگر اسے سورج کے غروب ہونے کے بارے میں شک ہو تو اس کے لئے شک کے ساتھ اختیار درست نہیں ہے، کیونکہ اصل دن کا باقی رہنا ہے، اور اگر اس نے شک کے ساتھ اختیار کر لیا اور اختیار کے بعد صورت حال واضح نہیں ہوئی تو بالاتفاق اس پر قضاء واجب ہوگی (۳)۔

(۱) اسی ۱۹۷۷ء

(۲) حاشیہ ابن عابدین ۱۰۴، التاج والکلیل ۳۰، نہایۃ المحتاج ۳۰،

المہذب ۳۲، اسی ۱۹۷۷ء

(۳) المہذب ۵۴، حاشیہ الدسوقی ۵۴۶، نہایۃ المحتاج ۳۷۷، التاج والکلیل

فقہ الامام احمد ۱۲۵، طبع دار المعارف

(۱) حاشیہ ابن عابدین ۱۰۴، التاج والکلیل ۳۰، نہایۃ المحتاج ۳۰،

المہذب ۳۲، اسی ۱۹۶۷ء

(۲) التاج والکلیل ۳۰، ۳۱

(۳) مہذب ۵۴

۴ نہایۃ المحتاج ۳۰

کے وقت کے بارے میں تحریر کی پھر ہفت سے پہلے نماز پڑھ لی (۱)۔
اور اگر ظاہر ہو کہ اس نے جس مہینہ میں روزہ رکھا وہ رمضان کے
بعد کا مہینہ ہے، تو روزہ درست ہوگا۔

اور اگر جس مہینہ میں اس نے روزہ رکھا وہ ناقص ہو اور رمضان
جس میں لوگوں نے روزہ رکھا وہ کامل تھا تو ایک دن کا مزید روزہ
رکھے گا، کیونکہ عدد میں موافقت ضروری ہے، اس لئے کہ رمضان کے
بعد دوسرے مہینہ کا روزہ رکھنا نقصا ہے، اور نقصا فوت شدہ کے بقدر
ہوتی ہے (۲)۔

شافعیہ کے نزدیک روزہ کافی ہونے کی ایک وجہ ہے جسے
ابو حامد سفر مکی نے اختیار کیا ہے کیونکہ مہینہ وہ چاند من کے
درمیان واقع ہوتا ہے، اسی وجہ سے گری کے ایک مہینہ کے بارے
کی تذکرہ ہر چاند کے اعتبار سے ناقص مہینہ کا روزہ رکھنا تو اس کے
سے کافی ہو جائے گا، پھر شیرازی نے کہا کہ یہ روزہ یک ہی وجہ سے
کہ اس پر ایک دن کا روزہ واجب ہوگا (۳)۔

اسی قبیل سے قبیلہ میں اشتہاد کا مسئلہ بھی ہے اس شخص کے لئے جو
اس سے ماؤ وقف ہو چنانچہ فقہاء مذہب نے ہر امت کی ہے کہ جس
شخص پر جہت قبلہ مشتبہ ہو جائے اور اسے جہت قبلہ کا علم نہ ہو، تو ایسا
شخص اپنے قریب کے لوگوں سے جن کو قبلہ کا علم ہو دریافت کرے گا،
اور یہی حد یہ ہے کہ اگر وہ چیتے تو وہ لوگ سن لیں (۴)۔

اس گروہ سے اپنے طور پر تحریر کیا اور لوگوں سے دریافت کرے
بغیر نماز پڑھ لی اور اس کے بعد ظاہر ہوا کہ اس نے قبلہ کو درست نہیں
پایا تو نماز کا عادیہ کرے گا، کیونکہ خبر معلوم کرنے پر قدرت حاصل

(۱) المہذب ۱۸۷۱ء۔

(۲) مہذب کے مہذب ص ۱۸۷۔

(۳) المہذب ۱۸۷۱ء۔

(۴) الفتاویٰ الہندیہ ۱۳۳۱ھ، المہذب ۱۸۷۱ء، کتاب الفہام ۳۰۷۔

ہونے کی صورت میں تحریر کافی نہیں ہوتی ہے، اس لئے کہ تحریر کا
درجہ معلوم کرنے سے کم ہے، اس کی وجہ یہ ہے کہ خبر اس کے سے
میں لازم ہے۔ اور دوسرے کے لئے بھی، جب کہ تحریر صرف اسی
کے لئے لازم ہے، اور دوسرے کے لئے نہیں، لہذا اہل کے ممکن ہونے
کی صورت میں ان کی طرف رجوع نہیں کیا جائے گا بین گروہان
پر کوئی شخص ہو جو نہ ہو جس سے وہ قبلہ کے بارے میں دریافت کرے
یا وہاں پر کوئی ہو، یا وہاں سے دریافت کرے اور وہ اس کے
سوال کا جواب نہ دے، یا اس کی رہنمائی نہ کرے، پھر وہ شخص تحریر
کرے تو اس صورت میں اس کی نماز درست ہوگی، اگرچہ اس کے
بعد اس کی خطا ظاہر ہو جائے، جیسا کہ عامر بن ریحہ سے روایت ہے
کہ انہوں نے فرمایا (۱) "کنا مع رسول اللہ ﷺ فی لیلۃ
مظلمة فلم یدری ابن القبلة، فصلى کل رجل منا عسی
حیالہ - ای قبائلہ - فلما أصبحنا ذکرنا ذلک لرسول
اللہ ﷺ، فنزل قول اللہ سبحانه وتعالى فلنہما تولوا اللہ
وجہ اللہ" (۲) ہم لوگ ایک تاریک رات میں نبی کریم ﷺ کے
ساتھ تھے، ہمیں علم نہیں تھا کہ قبلہ کدھر ہے، تو ہم میں سے ہر شخص نے
اپنے سامنے نماز پڑھ لی، جب ہم نے صبح کی تو اس کا تذکرہ
نبی ﷺ سے کیا، اس پر اللہ تعالیٰ کا قول: "فَلَنبُشَا تَوَلَّوْا لَدُنَّ
وَحْہُ اللہ" (۳) (سو تم جدھر کو بھی منہ پھیرو اللہ ہی کی ذات ہے)
بارگاہ ہو۔

اور اس لئے بھی کہ بقدر وسعت واجب کو قائم کرنے کے لئے در

(۱) حدیث "کنا مع رسول اللہ ﷺ" سنن ابی داؤد (۱۰۰) ص ۱۸۷

الطی (۱) کے کی ہے اور ابن کثیر نے اپنی تفسیر میں اس کی تفسیر کی، سیدہ ذکر کی
ہیں۔ اور کہا ہے کہ ابن اسامہ میں ضعف ہے اور ابن میں سے کیا سند
دوسرے کے لئے تصدیق کا ذریعہ ہے۔

(۲) سورہ بقرہ ۱۱۵۔

یقین کے دشوار ہونے کی وجہ سے عین کو اس کی جگہ قائم کرنے کے لئے دلیل ظاہر پر عمل کرنا واجب ہے (۱)۔

اس کی دلیل حضرت علیؑ سے مروی ہے کہ: ”تخری کرنے والے کا قبضہ اس کے رادوں بہت ہے“ (۲)۔

ترکی شخص نے تخری کی پھر نماز سے قبل اسے اہل بیت میں سے دو عادل مضمون نے پیروی کی قبضہ دہریہ بیت میں ہے تو وہ شخص ان دونوں کی خبر کے مطابق عمل کرے گا۔ ”تخری کا اعتبار نہیں ہوگا“ (۳)۔

ح- نسیان (بھول):

۱۶- اہل قبیل سے یہ مسئلہ بھی ہے کہ جب عورت اپنی ماہواری کی عادت بھول جائے اور طہر اور حیض کا معاملہ اس پر مشتبہ ہو جائے بایں طور کہ اسے اپنی ماہواری کے معتادوں کی تعداد اور مہینہ کی تاریخ کا علم نہ ہو تو ایسی عورت تخری کرے گی، اگر اس کی تخری طہر (پاک) پر واقع ہو تو اسے پاک عورت کا حکم یا جائے گا، اگر اس کی تخری حیض پر واقع ہو تو اس پر حائضہ کا حکم جاری ہوگا، کیونکہ غلبہ عین دلائل شرعیہ میں سے ہے۔

اگر عورت اس معاملہ میں متہم ہو، اسے کسی چیز کا ظن غالب نہ ہو تو وہ ”مخیرہ“ ہے، ایسی عورت کو ”مصلحہ“ بھی کہا جاتا ہے، اس طرح کی عورت پر طہر یا حیض میں سے متعین طور پر کسی کا حکم نہیں لگایا جائے گا بلکہ وہ حتام کے معاملہ میں احتیاط کے پیلہ کو اختیار کرے گی، کیونکہ اس کا احتمال ہے کہ جو زمانہ اس پر گہر رہا ہے، وہ

(۱) تمہین الحقائق ۱/۱۰۱، کشاف الشافعی ۱/۷۰۳۔

(۲) حضرت علیؑ کے مژدہ ۳۱، ان قبلة المصنوعی جہد الفصلہ موزنی نے تمہین الحقائق ۱/۱۰۱ میں ذکر کیا ہے جو ہمیں یہ مژدہ سن و آگاہ سے متعلق موجود مراجع میں نہیں ملے، تمہین الحقائق ۱/۱۰۱ طبع دوم عرفہ۔

(۳) الفتاویٰ ہندیہ ۱/۳۷۰۔

حیض کا ہو، ضمیر کا ہو، یا حیض کے انقطاع کا ہو، اس سے ہمیشہ حائضہ قرار دینا ہی ممکن نہیں ہے، کیونکہ اس کے باطل ہونے پر جہاں ہے، اور خون کے ہو، ہونے کی وجہ سے ہمیشہ طہر قرار دینا بھی ممکن نہیں ہے، اور نہ یہ ممکن ہے کہ کچھ دنوں تک اسے حائضہ اور کچھ دنوں تک اسے طہر قرار دیا جائے، اس سے کہ یہ بدوہد کا حکم ہوگا، لہذا احکام کے معاملہ میں ضرورت احتیاط کے پہلو کو اختیار کرنا واجب ہوگا (۱)۔

حائضہ عورت کے احکام کی تفصیل (استفاضہ) کی اصطلاح میں

ب۔

ط- خلاف اصل معاملہ پر غیر قوی دلیل کا پایا جانا:

۱۷- اہل قبیل سے دو قول بھی ہے جسے فقہاء، حنفیہ، شافعیہ، مالکیہ اور ابن ابی لیلیٰ (۲) نے پڑھیں کے سبب یا اراضی کے منافع میں شرکت کے سبب سے اثبات شفعہ کے بارے میں کہا ہے، ”اور فقہاء، ثنائیہ نے اپنے صحیح قول کے مطابق راستہ میں شریک شخص کے سلسلہ میں ان کی موافقت کی ہے، بایں طور کہ شریک کے سے گھر کا ایک دہر راستہ ہو یا یہ کہ گھر کے لئے راستہ کی طرف دہر روکھو نا ممکن ہو۔

لہذا جب رشتہ ما، شفعہ کو صرف فراموشی کی غی میں ہی میں شرکت تک محدود کرتے ہیں، لہذا جب چہاڑ پر ریب قائم ہو جائے تو شفعہ خارج نہیں ہوگا، کیونکہ شفعہ خلاف اصل ثابت ہوتا ہے، اس سے کہ شفعہ کی صورت میں شریک کی ملکیت کو اس کی رضامندی کے بغیر سب

(۱) حاشیہ ابن ماجہ ۱/۱۹۰-۱۹۱، تمہین الحقائق و جامعہ الفہم ۱/۶۳-۶۴، بدیع الجہد ۱/۵۷۵، شرح المرقاۃ ۱/۳۶۵، ۳۶۶، ۳۶۷، ۳۶۸، ۳۶۹، ۳۷۰، ۳۷۱، ۳۷۲، ۳۷۳، ۳۷۴، ۳۷۵، ۳۷۶، ۳۷۷، ۳۷۸، ۳۷۹، ۳۸۰، ۳۸۱، ۳۸۲، ۳۸۳، ۳۸۴، ۳۸۵، ۳۸۶، ۳۸۷، ۳۸۸، ۳۸۹، ۳۹۰، ۳۹۱، ۳۹۲، ۳۹۳، ۳۹۴، ۳۹۵، ۳۹۶، ۳۹۷، ۳۹۸، ۳۹۹، ۴۰۰، ۴۰۱، ۴۰۲، ۴۰۳، ۴۰۴، ۴۰۵، ۴۰۶، ۴۰۷، ۴۰۸، ۴۰۹، ۴۱۰، ۴۱۱، ۴۱۲، ۴۱۳، ۴۱۴، ۴۱۵، ۴۱۶، ۴۱۷، ۴۱۸، ۴۱۹، ۴۲۰، ۴۲۱، ۴۲۲، ۴۲۳، ۴۲۴، ۴۲۵، ۴۲۶، ۴۲۷، ۴۲۸، ۴۲۹، ۴۳۰، ۴۳۱، ۴۳۲، ۴۳۳، ۴۳۴، ۴۳۵، ۴۳۶، ۴۳۷، ۴۳۸، ۴۳۹، ۴۴۰، ۴۴۱، ۴۴۲، ۴۴۳، ۴۴۴، ۴۴۵، ۴۴۶، ۴۴۷، ۴۴۸، ۴۴۹، ۴۵۰، ۴۵۱، ۴۵۲، ۴۵۳، ۴۵۴، ۴۵۵، ۴۵۶، ۴۵۷، ۴۵۸، ۴۵۹، ۴۶۰، ۴۶۱، ۴۶۲، ۴۶۳، ۴۶۴، ۴۶۵، ۴۶۶، ۴۶۷، ۴۶۸، ۴۶۹، ۴۷۰، ۴۷۱، ۴۷۲، ۴۷۳، ۴۷۴، ۴۷۵، ۴۷۶، ۴۷۷، ۴۷۸، ۴۷۹، ۴۸۰، ۴۸۱، ۴۸۲، ۴۸۳، ۴۸۴، ۴۸۵، ۴۸۶، ۴۸۷، ۴۸۸، ۴۸۹، ۴۹۰، ۴۹۱، ۴۹۲، ۴۹۳، ۴۹۴، ۴۹۵، ۴۹۶، ۴۹۷، ۴۹۸، ۴۹۹، ۵۰۰، ۵۰۱، ۵۰۲، ۵۰۳، ۵۰۴، ۵۰۵، ۵۰۶، ۵۰۷، ۵۰۸، ۵۰۹، ۵۱۰، ۵۱۱، ۵۱۲، ۵۱۳، ۵۱۴، ۵۱۵، ۵۱۶، ۵۱۷، ۵۱۸، ۵۱۹، ۵۲۰، ۵۲۱، ۵۲۲، ۵۲۳، ۵۲۴، ۵۲۵، ۵۲۶، ۵۲۷، ۵۲۸، ۵۲۹، ۵۳۰، ۵۳۱، ۵۳۲، ۵۳۳، ۵۳۴، ۵۳۵، ۵۳۶، ۵۳۷، ۵۳۸، ۵۳۹، ۵۴۰، ۵۴۱، ۵۴۲، ۵۴۳، ۵۴۴، ۵۴۵، ۵۴۶، ۵۴۷، ۵۴۸، ۵۴۹، ۵۵۰، ۵۵۱، ۵۵۲، ۵۵۳، ۵۵۴، ۵۵۵، ۵۵۶، ۵۵۷، ۵۵۸، ۵۵۹، ۵۶۰، ۵۶۱، ۵۶۲، ۵۶۳، ۵۶۴، ۵۶۵، ۵۶۶، ۵۶۷، ۵۶۸، ۵۶۹، ۵۷۰، ۵۷۱، ۵۷۲، ۵۷۳، ۵۷۴، ۵۷۵، ۵۷۶، ۵۷۷، ۵۷۸، ۵۷۹، ۵۸۰، ۵۸۱، ۵۸۲، ۵۸۳، ۵۸۴، ۵۸۵، ۵۸۶، ۵۸۷، ۵۸۸، ۵۸۹، ۵۹۰، ۵۹۱، ۵۹۲، ۵۹۳، ۵۹۴، ۵۹۵، ۵۹۶، ۵۹۷، ۵۹۸، ۵۹۹، ۶۰۰، ۶۰۱، ۶۰۲، ۶۰۳، ۶۰۴، ۶۰۵، ۶۰۶، ۶۰۷، ۶۰۸، ۶۰۹، ۶۱۰، ۶۱۱، ۶۱۲، ۶۱۳، ۶۱۴، ۶۱۵، ۶۱۶، ۶۱۷، ۶۱۸، ۶۱۹، ۶۲۰، ۶۲۱، ۶۲۲، ۶۲۳، ۶۲۴، ۶۲۵، ۶۲۶، ۶۲۷، ۶۲۸، ۶۲۹، ۶۳۰، ۶۳۱، ۶۳۲، ۶۳۳، ۶۳۴، ۶۳۵، ۶۳۶، ۶۳۷، ۶۳۸، ۶۳۹، ۶۴۰، ۶۴۱، ۶۴۲، ۶۴۳، ۶۴۴، ۶۴۵، ۶۴۶، ۶۴۷، ۶۴۸، ۶۴۹، ۶۵۰، ۶۵۱، ۶۵۲، ۶۵۳، ۶۵۴، ۶۵۵، ۶۵۶، ۶۵۷، ۶۵۸، ۶۵۹، ۶۶۰، ۶۶۱، ۶۶۲، ۶۶۳، ۶۶۴، ۶۶۵، ۶۶۶، ۶۶۷، ۶۶۸، ۶۶۹، ۶۷۰، ۶۷۱، ۶۷۲، ۶۷۳، ۶۷۴، ۶۷۵، ۶۷۶، ۶۷۷، ۶۷۸، ۶۷۹، ۶۸۰، ۶۸۱، ۶۸۲، ۶۸۳، ۶۸۴، ۶۸۵، ۶۸۶، ۶۸۷، ۶۸۸، ۶۸۹، ۶۹۰، ۶۹۱، ۶۹۲، ۶۹۳، ۶۹۴، ۶۹۵، ۶۹۶، ۶۹۷، ۶۹۸، ۶۹۹، ۷۰۰، ۷۰۱، ۷۰۲، ۷۰۳، ۷۰۴، ۷۰۵، ۷۰۶، ۷۰۷، ۷۰۸، ۷۰۹، ۷۱۰، ۷۱۱، ۷۱۲، ۷۱۳، ۷۱۴، ۷۱۵، ۷۱۶، ۷۱۷، ۷۱۸، ۷۱۹، ۷۲۰، ۷۲۱، ۷۲۲، ۷۲۳، ۷۲۴، ۷۲۵، ۷۲۶، ۷۲۷، ۷۲۸، ۷۲۹، ۷۳۰، ۷۳۱، ۷۳۲، ۷۳۳، ۷۳۴، ۷۳۵، ۷۳۶، ۷۳۷، ۷۳۸، ۷۳۹، ۷۴۰، ۷۴۱، ۷۴۲، ۷۴۳، ۷۴۴، ۷۴۵، ۷۴۶، ۷۴۷، ۷۴۸، ۷۴۹، ۷۵۰، ۷۵۱، ۷۵۲، ۷۵۳، ۷۵۴، ۷۵۵، ۷۵۶، ۷۵۷، ۷۵۸، ۷۵۹، ۷۶۰، ۷۶۱، ۷۶۲، ۷۶۳، ۷۶۴، ۷۶۵، ۷۶۶، ۷۶۷، ۷۶۸، ۷۶۹، ۷۷۰، ۷۷۱، ۷۷۲، ۷۷۳، ۷۷۴، ۷۷۵، ۷۷۶، ۷۷۷، ۷۷۸، ۷۷۹، ۷۸۰، ۷۸۱، ۷۸۲، ۷۸۳، ۷۸۴، ۷۸۵، ۷۸۶، ۷۸۷، ۷۸۸، ۷۸۹، ۷۹۰، ۷۹۱، ۷۹۲، ۷۹۳، ۷۹۴، ۷۹۵، ۷۹۶، ۷۹۷، ۷۹۸، ۷۹۹، ۸۰۰، ۸۰۱، ۸۰۲، ۸۰۳، ۸۰۴، ۸۰۵، ۸۰۶، ۸۰۷، ۸۰۸، ۸۰۹، ۸۱۰، ۸۱۱، ۸۱۲، ۸۱۳، ۸۱۴، ۸۱۵، ۸۱۶، ۸۱۷، ۸۱۸، ۸۱۹، ۸۲۰، ۸۲۱، ۸۲۲، ۸۲۳، ۸۲۴، ۸۲۵، ۸۲۶، ۸۲۷، ۸۲۸، ۸۲۹، ۸۳۰، ۸۳۱، ۸۳۲، ۸۳۳، ۸۳۴، ۸۳۵، ۸۳۶، ۸۳۷، ۸۳۸، ۸۳۹، ۸۴۰، ۸۴۱، ۸۴۲، ۸۴۳، ۸۴۴، ۸۴۵، ۸۴۶، ۸۴۷، ۸۴۸، ۸۴۹، ۸۵۰، ۸۵۱، ۸۵۲، ۸۵۳، ۸۵۴، ۸۵۵، ۸۵۶، ۸۵۷، ۸۵۸، ۸۵۹، ۸۶۰، ۸۶۱، ۸۶۲، ۸۶۳، ۸۶۴، ۸۶۵، ۸۶۶، ۸۶۷، ۸۶۸، ۸۶۹، ۸۷۰، ۸۷۱، ۸۷۲، ۸۷۳، ۸۷۴، ۸۷۵، ۸۷۶، ۸۷۷، ۸۷۸، ۸۷۹، ۸۸۰، ۸۸۱، ۸۸۲، ۸۸۳، ۸۸۴، ۸۸۵، ۸۸۶، ۸۸۷، ۸۸۸، ۸۸۹، ۸۹۰، ۸۹۱، ۸۹۲، ۸۹۳، ۸۹۴، ۸۹۵، ۸۹۶، ۸۹۷، ۸۹۸، ۸۹۹، ۹۰۰، ۹۰۱، ۹۰۲، ۹۰۳، ۹۰۴، ۹۰۵، ۹۰۶، ۹۰۷، ۹۰۸، ۹۰۹، ۹۱۰، ۹۱۱، ۹۱۲، ۹۱۳، ۹۱۴، ۹۱۵، ۹۱۶، ۹۱۷، ۹۱۸، ۹۱۹، ۹۲۰، ۹۲۱، ۹۲۲، ۹۲۳، ۹۲۴، ۹۲۵، ۹۲۶، ۹۲۷، ۹۲۸، ۹۲۹، ۹۳۰، ۹۳۱، ۹۳۲، ۹۳۳، ۹۳۴، ۹۳۵، ۹۳۶، ۹۳۷، ۹۳۸، ۹۳۹، ۹۴۰، ۹۴۱، ۹۴۲، ۹۴۳، ۹۴۴، ۹۴۵، ۹۴۶، ۹۴۷، ۹۴۸، ۹۴۹، ۹۵۰، ۹۵۱، ۹۵۲، ۹۵۳، ۹۵۴، ۹۵۵، ۹۵۶، ۹۵۷، ۹۵۸، ۹۵۹، ۹۶۰، ۹۶۱، ۹۶۲، ۹۶۳، ۹۶۴، ۹۶۵، ۹۶۶، ۹۶۷، ۹۶۸، ۹۶۹، ۹۷۰، ۹۷۱، ۹۷۲، ۹۷۳، ۹۷۴، ۹۷۵، ۹۷۶، ۹۷۷، ۹۷۸، ۹۷۹، ۹۸۰، ۹۸۱، ۹۸۲، ۹۸۳، ۹۸۴، ۹۸۵، ۹۸۶، ۹۸۷، ۹۸۸، ۹۸۹، ۹۹۰، ۹۹۱، ۹۹۲، ۹۹۳، ۹۹۴، ۹۹۵، ۹۹۶، ۹۹۷، ۹۹۸، ۹۹۹، ۱۰۰۰، ۱۰۰۱، ۱۰۰۲، ۱۰۰۳، ۱۰۰۴، ۱۰۰۵، ۱۰۰۶، ۱۰۰۷، ۱۰۰۸، ۱۰۰۹، ۱۰۱۰، ۱۰۱۱، ۱۰۱۲، ۱۰۱۳، ۱۰۱۴، ۱۰۱۵، ۱۰۱۶، ۱۰۱۷، ۱۰۱۸، ۱۰۱۹، ۱۰۲۰، ۱۰۲۱، ۱۰۲۲، ۱۰۲۳، ۱۰۲۴، ۱۰۲۵، ۱۰۲۶، ۱۰۲۷، ۱۰۲۸، ۱۰۲۹، ۱۰۳۰، ۱۰۳۱، ۱۰۳۲، ۱۰۳۳، ۱۰۳۴، ۱۰۳۵، ۱۰۳۶، ۱۰۳۷، ۱۰۳۸، ۱۰۳۹، ۱۰۴۰، ۱۰۴۱، ۱۰۴۲، ۱۰۴۳، ۱۰۴۴، ۱۰۴۵، ۱۰۴۶، ۱۰۴۷، ۱۰۴۸، ۱۰۴۹، ۱۰۵۰، ۱۰۵۱، ۱۰۵۲، ۱۰۵۳، ۱۰۵۴، ۱۰۵۵، ۱۰۵۶، ۱۰۵۷، ۱۰۵۸، ۱۰۵۹، ۱۰۶۰، ۱۰۶۱، ۱۰۶۲، ۱۰۶۳، ۱۰۶۴، ۱۰۶۵، ۱۰۶۶، ۱۰۶۷، ۱۰۶۸، ۱۰۶۹، ۱۰۷۰، ۱۰۷۱، ۱۰۷۲، ۱۰۷۳، ۱۰۷۴، ۱۰۷۵، ۱۰۷۶، ۱۰۷۷، ۱۰۷۸، ۱۰۷۹، ۱۰۸۰، ۱۰۸۱، ۱۰۸۲، ۱۰۸۳، ۱۰۸۴، ۱۰۸۵، ۱۰۸۶، ۱۰۸۷، ۱۰۸۸، ۱۰۸۹، ۱۰۹۰، ۱۰۹۱، ۱۰۹۲، ۱۰۹۳، ۱۰۹۴، ۱۰۹۵، ۱۰۹۶، ۱۰۹۷، ۱۰۹۸، ۱۰۹۹، ۱۱۰۰، ۱۱۰۱، ۱۱۰۲، ۱۱۰۳، ۱۱۰۴، ۱۱۰۵، ۱۱۰۶، ۱۱۰۷، ۱۱۰۸، ۱۱۰۹، ۱۱۱۰، ۱۱۱۱، ۱۱۱۲، ۱۱۱۳، ۱۱۱۴، ۱۱۱۵، ۱۱۱۶، ۱۱۱۷، ۱۱۱۸، ۱۱۱۹، ۱۱۲۰، ۱۱۲۱، ۱۱۲۲، ۱۱۲۳، ۱۱۲۴، ۱۱۲۵، ۱۱۲۶، ۱۱۲۷، ۱۱۲۸، ۱۱۲۹، ۱۱۳۰، ۱۱۳۱، ۱۱۳۲، ۱۱۳۳، ۱۱۳۴، ۱۱۳۵، ۱۱۳۶، ۱۱۳۷، ۱۱۳۸، ۱۱۳۹، ۱۱۴۰، ۱۱۴۱، ۱۱۴۲، ۱۱۴۳، ۱۱۴۴، ۱۱۴۵، ۱۱۴۶، ۱۱۴۷، ۱۱۴۸، ۱۱۴۹، ۱۱۵۰، ۱۱۵۱، ۱۱۵۲، ۱۱۵۳، ۱۱۵۴، ۱۱۵۵، ۱۱۵۶، ۱۱۵۷، ۱۱۵۸، ۱۱۵۹، ۱۱۶۰، ۱۱۶۱، ۱۱۶۲، ۱۱۶۳، ۱۱۶۴، ۱۱۶۵، ۱۱۶۶، ۱۱۶۷، ۱۱۶۸، ۱۱۶۹، ۱۱۷۰، ۱۱۷۱، ۱۱۷۲، ۱۱۷۳، ۱۱۷۴، ۱۱۷۵، ۱۱۷۶، ۱۱۷۷، ۱۱۷۸، ۱۱۷۹، ۱۱۸۰، ۱۱۸۱، ۱۱۸۲، ۱۱۸۳، ۱۱۸۴، ۱۱۸۵، ۱۱۸۶، ۱۱۸۷، ۱۱۸۸، ۱۱۸۹، ۱۱۹۰، ۱۱۹۱، ۱۱۹۲، ۱۱۹۳، ۱۱۹۴، ۱۱۹۵، ۱۱۹۶، ۱۱۹۷، ۱۱۹۸، ۱۱۹۹، ۱۲۰۰، ۱۲۰۱، ۱۲۰۲، ۱۲۰۳، ۱۲۰۴، ۱۲۰۵، ۱۲۰۶، ۱۲۰۷، ۱۲۰۸، ۱۲۰۹، ۱۲۱۰، ۱۲۱۱، ۱۲۱۲، ۱۲۱۳، ۱۲۱۴، ۱۲۱۵، ۱۲۱۶، ۱۲۱۷، ۱۲۱۸، ۱۲۱۹، ۱۲۲۰، ۱۲۲۱، ۱۲۲۲، ۱۲۲۳، ۱۲۲۴، ۱۲۲۵، ۱۲۲۶، ۱۲۲۷، ۱۲۲۸، ۱۲۲۹، ۱۲۳۰، ۱۲۳۱، ۱۲۳۲، ۱۲۳۳، ۱۲۳۴، ۱۲۳۵، ۱۲۳۶، ۱۲۳۷، ۱۲۳۸، ۱۲۳۹، ۱۲۴۰، ۱۲۴۱، ۱۲۴۲، ۱۲۴۳، ۱۲۴۴، ۱۲۴۵، ۱۲۴۶، ۱۲۴۷، ۱۲۴۸، ۱۲۴۹، ۱۲۵۰، ۱۲۵۱، ۱۲۵۲، ۱۲۵۳، ۱۲۵۴، ۱۲۵۵، ۱۲۵۶، ۱۲۵۷، ۱۲۵۸، ۱۲۵۹، ۱۲۶۰، ۱۲۶۱، ۱۲۶۲، ۱۲۶۳، ۱۲۶۴، ۱۲۶۵، ۱۲۶۶، ۱۲۶۷، ۱۲۶۸، ۱۲۶۹، ۱۲۷۰، ۱۲۷۱، ۱۲۷۲، ۱۲۷۳، ۱۲۷۴، ۱۲۷۵، ۱۲۷۶، ۱۲۷۷، ۱۲۷۸، ۱۲۷۹، ۱۲۸۰، ۱۲۸۱، ۱۲۸۲، ۱۲۸۳، ۱۲۸۴، ۱۲۸۵، ۱۲۸۶، ۱۲۸۷، ۱۲۸۸، ۱۲۸۹، ۱۲۹۰، ۱۲۹۱، ۱۲۹۲، ۱۲۹۳، ۱۲۹۴، ۱۲۹۵، ۱۲۹۶، ۱۲۹۷، ۱۲۹۸، ۱۲۹۹، ۱۳۰۰، ۱۳۰۱، ۱۳۰۲، ۱۳۰۳، ۱۳۰۴، ۱۳۰۵، ۱۳۰۶، ۱۳۰۷، ۱۳۰۸، ۱۳۰۹، ۱۳۱۰، ۱۳۱۱، ۱۳۱۲، ۱۳۱۳، ۱۳۱۴، ۱۳۱۵، ۱۳۱۶، ۱۳۱۷، ۱۳۱۸، ۱۳۱۹، ۱۳۲۰، ۱۳۲۱، ۱۳۲۲، ۱۳۲۳، ۱۳۲۴، ۱۳۲۵، ۱۳۲۶، ۱۳۲۷، ۱۳۲۸، ۱۳۲۹، ۱۳۳۰، ۱۳۳۱، ۱۳۳۲، ۱۳۳۳، ۱۳۳۴، ۱۳۳۵، ۱۳۳۶، ۱۳۳۷، ۱۳۳۸، ۱۳۳۹، ۱۳۴۰، ۱۳۴۱، ۱۳۴۲، ۱۳۴۳، ۱۳۴۴، ۱۳۴۵، ۱۳۴۶، ۱۳۴۷، ۱۳۴۸، ۱۳۴۹، ۱۳۵۰، ۱۳۵۱، ۱۳۵۲، ۱۳۵۳، ۱۳۵۴، ۱۳۵۵، ۱۳۵۶، ۱۳۵۷، ۱۳۵۸، ۱۳۵۹، ۱۳۶۰، ۱۳۶۱، ۱۳۶۲، ۱۳۶۳، ۱۳۶۴، ۱۳۶۵، ۱۳۶۶، ۱۳۶۷، ۱۳۶۸، ۱۳۶۹، ۱۳۷۰، ۱۳۷۱، ۱۳۷۲، ۱۳۷۳، ۱۳۷۴، ۱۳۷۵، ۱۳۷۶، ۱۳۷۷، ۱۳۷۸، ۱۳۷۹، ۱۳۸۰، ۱۳۸۱، ۱۳۸۲، ۱۳۸۳، ۱۳۸۴، ۱۳۸۵، ۱۳۸۶، ۱۳۸۷، ۱۳۸۸، ۱۳۸۹، ۱۳۹۰، ۱۳۹۱، ۱۳۹۲، ۱۳۹۳، ۱۳۹۴، ۱۳۹۵، ۱۳۹۶، ۱۳۹۷، ۱۳۹۸، ۱۳۹۹، ۱۴۰۰، ۱۴۰۱، ۱۴۰۲، ۱۴۰۳، ۱۴۰۴، ۱۴۰۵، ۱۴۰۶، ۱۴۰۷، ۱۴۰۸، ۱۴۰۹، ۱۴۱۰، ۱۴۱۱، ۱۴۱۲، ۱۴۱۳، ۱۴۱۴، ۱۴۱۵، ۱۴۱۶، ۱۴۱۷، ۱۴۱۸، ۱۴۱۹، ۱۴۲۰، ۱۴۲۱، ۱۴۲۲، ۱۴۲۳، ۱۴۲۴، ۱۴۲۵، ۱۴۲۶، ۱۴۲۷، ۱۴۲۸، ۱۴۲۹، ۱۴۳۰، ۱۴۳۱، ۱۴۳۲، ۱۴۳۳، ۱۴۳۴، ۱۴۳۵، ۱۴۳۶، ۱۴۳۷، ۱۴۳۸، ۱۴۳۹، ۱۴۴۰، ۱۴۴۱، ۱۴۴۲، ۱۴۴۳، ۱۴۴۴، ۱۴۴۵، ۱۴۴۶، ۱۴۴۷، ۱۴۴۸، ۱۴۴۹، ۱۴۵۰، ۱۴۵۱، ۱۴۵۲، ۱۴۵۳، ۱۴۵۴، ۱۴۵۵، ۱۴۵۶، ۱۴۵۷، ۱۴۵۸، ۱۴۵۹، ۱۴۶۰، ۱۴۶۱، ۱۴۶۲، ۱۴۶۳، ۱۴۶۴، ۱۴۶۵، ۱۴۶۶، ۱۴۶۷، ۱۴۶۸، ۱۴۶۹، ۱۴۷۰، ۱۴۷۱، ۱۴۷۲، ۱۴۷۳، ۱۴۷۴، ۱۴۷۵، ۱۴۷۶، ۱۴۷۷، ۱۴۷۸، ۱۴۷۹، ۱۴۸۰، ۱۴۸۱، ۱۴۸۲، ۱۴۸۳، ۱۴۸۴، ۱۴۸۵، ۱۴۸۶، ۱۴۸۷، ۱۴۸۸، ۱۴۸۹، ۱۴۹۰، ۱۴۹۱، ۱۴۹۲، ۱۴۹۳، ۱۴۹۴، ۱۴۹۵، ۱۴۹۶، ۱۴۹۷، ۱۴۹۸، ۱۴۹۹، ۱۵۰۰، ۱۵۰۱، ۱۵۰۲، ۱۵۰۳، ۱۵۰۴، ۱۵۰۵، ۱۵۰۶، ۱۵۰۷، ۱۵۰۸، ۱۵۰۹، ۱۵۱۰، ۱۵۱۱، ۱۵۱۲، ۱۵۱۳، ۱۵۱۴، ۱۵۱۵، ۱۵۱۶، ۱۵۱۷، ۱۵۱۸، ۱۵۱۹، ۱۵۲۰، ۱۵۲۱، ۱۵۲۲، ۱۵۲۳، ۱۵۲۴، ۱۵۲۵، ۱۵۲۶، ۱۵۲۷، ۱۵۲۸، ۱۵۲۹، ۱۵۳۰، ۱۵۳۱، ۱۵۳۲، ۱۵۳۳، ۱۵۳۴، ۱۵۳۵، ۱۵۳۶، ۱۵۳۷، ۱۵۳۸، ۱۵۳۹، ۱۵۴۰، ۱۵۴۱، ۱۵۴۲، ۱۵۴۳، ۱۵۴۴، ۱۵۴۵، ۱۵۴۶، ۱۵۴۷، ۱۵۴۸، ۱۵۴۹، ۱۵۵۰، ۱

وہ اس اشتباہی فیروپر مرکوزی تماشائی شغل کا فیصلہ کرے تو اس کا فیصلہ فتح نہیں ہوگا (۱)۔

وہ اس غیر قوی اور خداف، صعل و قع ہونے والی، میل کے نتیجے میں پیدا ہوئے۔ لے اشتہاد کے قیل سے حنیف کا قول بھی ہے کہ: وہ عام جس میں تخصیص نہ کی گئی ہو، اس کی ولایت قطعی ہوگی اور عام کے تمام افراد پر اس کا معنی صادق آئے اس کی ولایت ہوگی، اور سب عام میں تخصیص و خلل ہو جائے گا تو اس کی ولایت بھی ہوگی۔

جب کہ جمہور اصرہیں کا خیال یہ ہے کہ (۲) عام کی دلائل تمام حالتوں میں فنی ہوگی، چونکہ صل یہ ہے کہ کوئی بھی عام ایسا نہیں ہے جس میں تخصیص نہ ہو اور جب عام کی تخصیص (تخصیص کرنے والے) سے خالی نہیں ہوتا ہے تو اس سے قوی شبہ پیدا ہوتا ہے جس کی وجہ سے عام کی دلائل شمول و استغراق پر قطعی نہیں ہوتی ہے اور اسی اختلاف کا نتیجہ ہے کہ حنفی کتاب اللہ، سنت متواترہ کے عام کی تخصیص کو بدلیل فنی کے ذریعہ منع کرتے ہیں اس میں جمہور کا اختلاف ہے۔

اس اصولی اختلاف کی بنیاد پر حنفیہ کا مذہب یہ ہے کہ اگر عداوتی مسلمان نے فریجہ پر ”بسم اللہ“ نہیں پڑھی تو وہ یہ حرام ہوگا۔ اس لئے کہ اللہ تعالیٰ کا قول عام ہے: ”وَلَا تَأْكُلُوا أَمْوَالَكُمْ يَذْكُرَ إِلَهُكُمْ“ (اور اس میں سے نہ کھاؤ جس پر نام نہیں یا اللہ کا)۔ حنفیہ سے آیت کریمہ کے عموم کی تفہیمیں اس حدیث رسول سے

(بھائی ۳۰۰، ۳۰۱)

(۲) لڑکا مکمل مدی ۳۸۰، کثیف الاسرار اور ۷۰۷۰۷۰ عام سے مراد و ملاحظہ ہے جو یک ہی وضع کے مطابق اپنے تمام سخی کو یکساں مائل اور مستغرق ہو، اس کے صیغہ کی وضع مستغرق اور شمول کے لئے ہوتی ہے لہذا یہ کہ کوئی مبالغہ اس سے روک دے (دیکھئے: الاسرار ۲۸۲، مسلم الثبوت ۲۵۵، اور تاج الدلولہ ص ۱۰۸، کثیف الاسرار ۲۹۱/۱-۳۰۶)۔

(۳۳) سو. د. العالم محمد - ۴

نہیں کی ہے۔ ”ذبیحۃ المسلم حلال ذکر اسم اللہ اور لم یذکرہ“ (۱) (مسلمان کا ذبیحہ حلال ہے، چاہے وہ اللہ کا نام لے یا نہ لے)۔ یہ تکذیب و کفر ہے۔

مالیہ اور خزانہ نے مسلمانوں کے اس بیچ کا تحریم میں جس پر قصہ
تسمیہ چھوڑ دیا جائے حنفیہ کی موافقت کی ہے۔ جب کہ شافعیہ یہ
بیچ کے کھانے کو جائز قرار دیتے ہیں، یہ تک شافعیہ کے نزدیک عام
کی ولایت قطعی ہے، لہذا عام کی تخصیص حنفی دلیل کے درمیان
ہونی، البتہ فقہاء شافعیہ عملاً تک تسمیہ کو حرام قرار دیتے ہیں (۲) اس
کی تفصیل تہذیب اور تسمیہ میں ہے۔

اس قبیل سے فتاویٰ کا انتخاب، یہ جمع کئے گئے پانی کی پوری
 کے سلسلے میں ہے جس کی قیمت نصاب کے برابر ہو، یہ تک جمع اور محفوظ
 کئے گئے پانی کے سلسلے میں اصل یہ ہے کہ وہاں منکوم ہے اور وہاں
 شخص کی ملکیت ہے جس نے اسے محفوظ کیا ہے، یہ پانی میں نہ تو
 کسی دھارے کی شرکت ہوتی ہے اور نہ شہہ شرکت، اور حدیث میں
 غیر محفوظ اور پانی کی فروخت کی ممانعت آتی ہے (۳) اور اسی بنیاد پر

(۱) حضرت ذبیحۃ المسلم حلال ذکر اسم اللہ ام سم و ذکر "کی روایت ازودودے م راتل میں کی ہے۔ جیسا کہ لصب الرایہ (۳/۱۸۳ طبع المجلس الاعلیٰ) میں ہے۔ ابن تیمیہ نے اور مال اور ایک راوی کے مجاہد ہونے کی وجہ سے اس حدیث کو مستعمل قرار دیا ہے۔

(۲) المبدع ۳۵۵، المشرح الكبير وسامع الدسوقي ۱۰۶۲، شرح الخليل، مسمى
إرتفاع كل أصل ألفاظ أبي جابر ۳۵۳، مسمى ۵۸۱.

(۳) حدیث ۴۱ لکھی ہے بیچ الماء بلا ما حمل "کی روایت ابو سعید نے ہے
 شارح سے ابن القاضی کے ساتھ کی ہے ۴۱ رسول اللہ ﷺ یہی ہے
 بیچ الماء بلا ما حمل "اس حدیث کی استاد میں نورانی اور ایہا م ہے
 جیسا کہ ابو بکر بن عبد اللہ بن ابی حریم ضعیف ہیں۔ اور اس کی استاد میں یقیناً
 دہوی ہے جو "دلیس" ہے اور اس نے بعضی کے ساتھ سند ذکر کی
 ہے (الاسوال للفاضل ابی سعید القاسم بن سلام رضی اللہ عنہ ۳۰۲ تا ۳۰۳ مع کردہ اسکتہ
 اتحاد سبیز من الاحوال ۱/ ۳۳۱، ۳۳۲، ۳۳۳، ۳۳۴، ۳۳۵، ۳۳۶، ۳۳۷، ۳۳۸، ۳۳۹، ۳۴۰، ۳۴۱، ۳۴۲، ۳۴۳، ۳۴۴، ۳۴۵، ۳۴۶، ۳۴۷، ۳۴۸، ۳۴۹، ۳۵۰، ۳۵۱، ۳۵۲، ۳۵۳، ۳۵۴، ۳۵۵، ۳۵۶، ۳۵۷، ۳۵۸، ۳۵۹، ۳۶۰، ۳۶۱، ۳۶۲، ۳۶۳، ۳۶۴، ۳۶۵، ۳۶۶، ۳۶۷، ۳۶۸، ۳۶۹، ۳۷۰، ۳۷۱، ۳۷۲، ۳۷۳، ۳۷۴، ۳۷۵، ۳۷۶، ۳۷۷، ۳۷۸، ۳۷۹، ۳۸۰، ۳۸۱، ۳۸۲، ۳۸۳، ۳۸۴، ۳۸۵، ۳۸۶، ۳۸۷، ۳۸۸، ۳۸۹، ۳۹۰، ۳۹۱، ۳۹۲، ۳۹۳، ۳۹۴، ۳۹۵، ۳۹۶، ۳۹۷، ۳۹۸، ۳۹۹، ۴۰۰، ۴۰۱، ۴۰۲، ۴۰۳، ۴۰۴، ۴۰۵، ۴۰۶، ۴۰۷، ۴۰۸، ۴۰۹، ۴۱۰، ۴۱۱، ۴۱۲، ۴۱۳، ۴۱۴، ۴۱۵، ۴۱۶، ۴۱۷، ۴۱۸، ۴۱۹، ۴۲۰، ۴۲۱، ۴۲۲، ۴۲۳، ۴۲۴، ۴۲۵، ۴۲۶، ۴۲۷، ۴۲۸، ۴۲۹، ۴۳۰، ۴۳۱، ۴۳۲، ۴۳۳، ۴۳۴، ۴۳۵، ۴۳۶، ۴۳۷، ۴۳۸، ۴۳۹، ۴۴۰، ۴۴۱، ۴۴۲، ۴۴۳، ۴۴۴، ۴۴۵، ۴۴۶، ۴۴۷، ۴۴۸، ۴۴۹، ۴۵۰، ۴۵۱، ۴۵۲، ۴۵۳، ۴۵۴، ۴۵۵، ۴۵۶، ۴۵۷، ۴۵۸، ۴۵۹، ۴۶۰، ۴۶۱، ۴۶۲، ۴۶۳، ۴۶۴، ۴۶۵، ۴۶۶، ۴۶۷، ۴۶۸، ۴۶۹، ۴۷۰، ۴۷۱، ۴۷۲، ۴۷۳، ۴۷۴، ۴۷۵، ۴۷۶، ۴۷۷، ۴۷۸، ۴۷۹، ۴۸۰، ۴۸۱، ۴۸۲، ۴۸۳، ۴۸۴، ۴۸۵، ۴۸۶، ۴۸۷، ۴۸۸، ۴۸۹، ۴۹۰، ۴۹۱، ۴۹۲، ۴۹۳، ۴۹۴، ۴۹۵، ۴۹۶، ۴۹۷، ۴۹۸، ۴۹۹، ۵۰۰، ۵۰۱، ۵۰۲، ۵۰۳، ۵۰۴، ۵۰۵، ۵۰۶، ۵۰۷، ۵۰۸، ۵۰۹، ۵۱۰، ۵۱۱، ۵۱۲، ۵۱۳، ۵۱۴، ۵۱۵، ۵۱۶، ۵۱۷، ۵۱۸، ۵۱۹، ۵۲۰، ۵۲۱، ۵۲۲، ۵۲۳، ۵۲۴، ۵۲۵، ۵۲۶، ۵۲۷، ۵۲۸، ۵۲۹، ۵۳۰، ۵۳۱، ۵۳۲، ۵۳۳، ۵۳۴، ۵۳۵، ۵۳۶، ۵۳۷، ۵۳۸، ۵۳۹، ۵۴۰، ۵۴۱، ۵۴۲، ۵۴۳، ۵۴۴، ۵۴۵، ۵۴۶، ۵۴۷، ۵۴۸، ۵۴۹، ۵۵۰، ۵۵۱، ۵۵۲، ۵۵۳، ۵۵۴، ۵۵۵، ۵۵۶، ۵۵۷، ۵۵۸، ۵۵۹، ۵۶۰، ۵۶۱، ۵۶۲، ۵۶۳، ۵۶۴، ۵۶۵، ۵۶۶، ۵۶۷، ۵۶۸، ۵۶۹، ۵۷۰، ۵۷۱، ۵۷۲، ۵۷۳، ۵۷۴، ۵۷۵، ۵۷۶، ۵۷۷، ۵۷۸، ۵۷۹، ۵۸۰، ۵۸۱، ۵۸۲، ۵۸۳، ۵۸۴، ۵۸۵، ۵۸۶، ۵۸۷، ۵۸۸، ۵۸۹، ۵۹۰، ۵۹۱، ۵۹۲، ۵۹۳، ۵۹۴، ۵۹۵، ۵۹۶، ۵۹۷، ۵۹۸، ۵۹۹، ۶۰۰، ۶۰۱، ۶۰۲، ۶۰۳، ۶۰۴، ۶۰۵، ۶۰۶، ۶۰۷، ۶۰۸، ۶۰۹، ۶۱۰، ۶۱۱، ۶۱۲، ۶۱۳، ۶۱۴، ۶۱۵، ۶۱۶، ۶۱۷، ۶۱۸، ۶۱۹، ۶۲۰، ۶۲۱، ۶۲۲، ۶۲۳، ۶۲۴، ۶۲۵، ۶۲۶، ۶۲۷، ۶۲۸، ۶۲۹، ۶۳۰، ۶۳۱، ۶۳۲، ۶۳۳، ۶۳۴، ۶۳۵، ۶۳۶، ۶۳۷، ۶۳۸، ۶۳۹، ۶۴۰، ۶۴۱، ۶۴۲، ۶۴۳، ۶۴۴، ۶۴۵، ۶۴۶، ۶۴۷، ۶۴۸، ۶۴۹، ۶۵۰، ۶۵۱، ۶۵۲، ۶۵۳، ۶۵۴، ۶۵۵، ۶۵۶، ۶۵۷، ۶۵۸، ۶۵۹، ۶۶۰، ۶۶۱، ۶۶۲، ۶۶۳، ۶۶۴، ۶۶۵، ۶۶۶، ۶۶۷، ۶۶۸، ۶۶۹، ۶۷۰، ۶۷۱، ۶۷۲، ۶۷۳، ۶۷۴، ۶۷۵، ۶۷۶، ۶۷۷، ۶۷۸، ۶۷۹، ۶۸۰، ۶۸۱، ۶۸۲، ۶۸۳، ۶۸۴، ۶۸۵، ۶۸۶، ۶۸۷، ۶۸۸، ۶۸۹، ۶۹۰، ۶۹۱، ۶۹۲، ۶۹۳، ۶۹۴، ۶۹۵، ۶۹۶، ۶۹۷، ۶۹۸، ۶۹۹، ۷۰۰، ۷۰۱، ۷۰۲، ۷۰۳، ۷۰۴، ۷۰۵، ۷۰۶، ۷۰۷، ۷۰۸، ۷۰۹، ۷۱۰، ۷۱۱، ۷۱۲، ۷۱۳، ۷۱۴، ۷۱۵، ۷۱۶، ۷۱۷، ۷۱۸، ۷۱۹، ۷۲۰، ۷۲۱، ۷۲۲، ۷۲۳، ۷۲۴، ۷۲۵، ۷۲۶، ۷۲۷، ۷۲۸، ۷۲۹، ۷۳۰، ۷۳۱، ۷۳۲، ۷۳۳، ۷۳۴، ۷۳۵، ۷۳۶، ۷۳۷، ۷۳۸، ۷۳۹، ۷۴۰، ۷۴۱، ۷۴۲، ۷۴۳، ۷۴۴، ۷۴۵، ۷۴۶، ۷۴۷، ۷۴۸، ۷۴۹، ۷۵۰، ۷۵۱، ۷۵۲، ۷۵۳، ۷۵۴، ۷۵۵، ۷۵۶، ۷۵۷، ۷۵۸، ۷۵۹، ۷۶۰، ۷۶۱، ۷۶۲، ۷۶۳، ۷۶۴، ۷۶۵، ۷۶۶، ۷۶۷، ۷۶۸، ۷۶۹، ۷۷۰، ۷۷۱، ۷۷۲، ۷۷۳، ۷۷۴، ۷۷۵، ۷۷۶، ۷۷۷، ۷۷۸، ۷۷۹، ۷۸۰، ۷۸۱، ۷۸۲، ۷۸۳، ۷۸۴، ۷۸۵، ۷۸۶، ۷۸۷، ۷۸۸، ۷۸۹، ۷۹۰، ۷۹۱، ۷۹۲، ۷۹۳، ۷۹۴، ۷۹۵، ۷۹۶، ۷۹۷، ۷۹۸، ۷۹۹، ۸۰۰، ۸۰۱، ۸۰۲، ۸۰۳، ۸۰۴، ۸۰۵، ۸۰۶، ۸۰۷، ۸۰۸، ۸۰۹، ۸۱۰، ۸۱۱، ۸۱۲، ۸۱۳، ۸۱۴، ۸۱۵، ۸۱

لئے بھی کہ پانی کا اسباب مباح ہو جائے، مگر حرز کے بعد بھی شہید کرتا ہے اور اس لئے بھی کہ معمولی چیز عادتاً محفوظ نہیں کی جاتی ہے یہ اہم چیز کی طرح محفوظ نہیں کی جاتی۔ اور یہ حضرات اس نتیجہ تک پہنچے ہیں کہ وجہ تہیہ ہونا ہے نہ باعث اہلی۔ اگرچہ اس میں کچھ بے لوگ بھی ہیں جن کی رائے یہ ہے کہ ہاتھ نہ کانے کا سبب شرکت کا شبہ ہے (۱)۔

کی۔ ایہام بیان کے عدم امکان کے ساتھ:
۱۸۔ اہی قبیل سے یہ مسئلہ ہے۔ یک شخص نے اپنی بیویوں میں سے ایک بیوی کو ان دونوں میں سے کسی ایک کی عین سے بغیر طلاق دے دی اور بیان سے قبل مر گیا تو اس صورت میں اس عورت پر طلاق واقع ہوگی؟ اس سبب سے اشتباہ پیدا ہوگا۔

حنفی اس مسئلہ میں مہر مسمی، میراث اور عدت کے احکام میں فرق کرتے ہیں۔ مہر کا حکم یہ ہے کہ اگر دونوں عورتیں مدخول ہوں تو ان میں سے ہر ایک کے لئے پورا مہر واجب ہوگا، کیونکہ ان میں سے ہر ایک پورے مہر کی مستحق ہے، چاہے وہ منکوحہ ہو یا مطلقہ۔ اور اگر وہ دونوں غیر مدخول ہوں تو ان دونوں کے سے یک مہر و نصف مہر دونوں کے درمیان مشترک طور پر رہے گا۔ ان دونوں میں سے ہر ایک کو۔ کاتین چوتھائی ملے گا۔ اس سے کہ ان دونوں میں سے ہر ایک کے لئے یہ احتمال ہے کہ مومتوی عہد زوجہ ہو، اس کا بھی احتمال ہے کہ مومتلہ ہو۔ اگر مومتوی عہد کی بیوی ہے تو پورا مہر کی مستحق ہے، اس لئے کہ موت مومتوی عہد کے ہے، اگر مومتلہ ہو تو صرف نصف مہر کی حق دار ہوگی۔ یہ تک نصف مہر طلاق قبل الدخول کی وجہ سے سابقہ بن گیا ہے، لہذا ان دونوں بیویوں میں سے ہر ایک کے

جمہور فقہاء نے کہا ہے کہ چور کا ہاتھ کاٹنا واجب ہوگا۔ ابن رشد تحریر کرتے ہیں: فقہاء روم کا اس شیاء کے بارے میں اختلاف ہے جو صل میں مباح ہیں۔ کیا ان کی چوری کی صورت میں ہاتھ کاٹنا واجب ہے؟ جمہور فقہاء کا مسلک یہ ہے کہ ہر اس مال میں جس کی بیع اور اس کا عوض لینا درست ہو، ہاتھ کاٹنے کا حکم ہوگا۔ ان کی دلیل اس آیت کریمہ کا عموم ہے جس سے ہاتھ کاٹنے کا وجوب ثابت ہوتا ہے۔ اللہ تعالیٰ ارشاد فرماتے ہیں: "وَالسَّارِقُ وَالسَّارِقَةُ فَاقْطَعُوا أَيْمَانَهُمَا" (۱) (اور چوری کرنے والا مرد اور چوری کرنے والی عورت دونوں کے ہاتھ کاٹ ڈالو)، اسی طرح ان کی دلیل ان آثار کا عموم ہے جو سرقہ کے سلسلے میں شرائط انساب سے متعلق وارد ہوئے ہیں، ان میں سے ایک حدیث وہ ہے جو حضرت عائشہ سے ثابت ہے کہ نبی ﷺ نے ارشاد فرمایا: "لَا تَقْطَعُ يَدَ السَّارِقِ إِلَّا فِي رُبْعٍ صِدَاقٍ لِفَصَاعِدَةٍ" (۲) (چور کا ہاتھ ایک دینار یا اس سے زیادہ کی چوری میں کاٹا جائے گا)۔

اسوقی تحریر کرتے ہیں: ہاتھ کاٹنا واجب ہوگا، چاہے مال سرقہ، تہیہ بی بیوں نہ ہو بیتہ پانی، مہر کی، کیونکہ یہ اصل کے اعتبار سے مباح ہوئے کے باوجود اس وقت تک جب تک کہ محفوظ اور جمع ہو (۳)۔ ثانویہ کا یہی مذہب ہے (۴)۔ امام ابو یوسف کا قول مشہور یہی ہے (۵)۔ میں امام ابو حنیفہ، امام محمد بن اسحاق، امام مالک بن راعے یہ ہے کہ ہاتھ میں کاٹا جائے گا، کیونکہ عادتاً پانی مال نہیں ہوتا ہے اور اس

- (۱) سورہ مائدہ ۳۸۔
(۲) ترمذی، کتبہ ۲۷۶۴۔ حدیث ۳۰۰۰۔ لا تقطع يد السارق الا في ربيع صدار فصاعداً کی روایت مسلم (۳۱۲ طبع المجلد) وروائی (۸۱/۸ طبع المکتبۃ التجاریہ کے کی ہے۔
(۳) جامعہ المدلولی ۳۳۴۔
(۴) لوتغالی علی، الحافظ فی فتاویٰ ۳۱۷، اسی المطلب ۳۱۷۔
(۵) المہذب ۲۵۷، الموطا ۵۳۷۔

(۱) فتح القدیر ۳۳۶، البدایہ ۶۷۷، ۶۷۸، ۶۷۹، ۶۸۰، ۶۸۱۔

سے ایک حالت میں چور ہو، جب ہوگا ہر ایک حالت میں نصف میرا مال دونوں میں سے کوئی دوسرے پر قائل ترجیح نہیں ہے، اس لئے میرے دونوں کے درمیان نصف نصف تقسیم ہوگا اور ہر ایک کوہ کاتیں چوتھائی حصہ ملے گا۔

رہا میراث کا حکم تو دونوں عورتیں میرے لئے شہ کی میراث میں ایک بیوی کے حصہ کے قدر حق دار ہوں گی۔ ہر تمام حالتوں میں وراثت ان دونوں کے درمیان نصف نصف پر تقسیم ہوگی۔ یونکہ ان دونوں میں سے ایک بالیقین منکوحہ ہے، اور ان میں سے کوئی دوسرے پر قائل ترجیح نہیں ہے اس لئے ایک بیوی کے حصہ کے قدر میراث سے دونوں کے مابین بے اند تقسیم ہوگی۔

رہا عدت کا حکم تو دونوں میں سے ہر ایک پر عدت وفات اور عدت طلاق میں سے جو زیادہ طویل ہوگی وہی واجب ہوگی، یونکہ ان میں سے ایک منکوحہ ہے۔ اور دوسری متاقتہ۔ منکوحہ پر عدت وقت واجب ہوتی ہے اور متاقتہ پر عدت طلاق، لہذا ان دونوں میں سے ہر ایک پر عدت وقت اور عدت طلاق کا جو بڑا ہو۔ جو بڑا ہو گیا۔ اور عدت کو جب کرے کے سلسلے میں احتیاط کا پابانہ ملحوظ رکھنا ہے اور یہاں پر احتیاط یہ ہے کہ اس میں سے ہر ایک پر عدت کو حسب ترتیب جائے۔

مالکیہ سے میراث اور عدت کے حکم میں حنفی کی موافقت ہے (۲) اور عدت کے سلسلے میں اس کی صراحت سے امام احناف نہیں ہوئے، کے سلسلے میں مالکیہ کے نزدیک تفصیل ہے جس کے لئے ”صدق“ کی اصطلاح کی طرف رجوع کیا جائے۔

میراث کے سلسلے میں ثنافیہ کی رائے یہ ہے کہ شہ کے مال میں

سے ایک بیوی کے حصہ کے قدر میراث رہ کر لی جائے گی، یہاں تک کہ دونوں بیویاں آپس میں مصاحبت کر لیں، یونکہ ان دونوں میں سے ایک کے لئے بالیقین وراثت ثابت ہے، اور ان میں سے کوئی دوسرے پر قائل ترجیح نہیں ہے۔ بین شرشہر کے رشتہ نے یہاں کہ میں ان دونوں میں سے منکوحہ کو جانتا ہوں تو اس میں دونوں میں:

ایک قول یہ ہے کہ اس کے قول کی طرف رجوع کیا جائے گا، یونکہ سب شخص ”استحقاق سب“ (اسی دوسرے کو اپنے خاندان میں شامل کرنے) کے سلسلے میں میت کا قائم مقام ہے تو بیوی کی تعیین کے سلسلے میں بھی اس کا قائم مقام قرار پائے گا۔

دوسرا قول یہ ہے کہ اس کے قول کی طرف رجوع نہیں کیا جائے گا، یونکہ اس دونوں عورتوں میں سے ہر ایک ظاہر میں منکوحہ ہے اور اگر شہر کے وارث کے بیان کی طرف رجوع کیا جائے تو اس سے ایک شریک وارث کا حصہ ساقط کرنا لازم آئے گا۔ اور رشتہ ان شخص کے حصہ کو ساقط کرنے کا اختیار نہیں رکھتا ہے جو میراث میں اس کا شریک ہو اور کہا گیا ہے کہ اس صورت میں جب کہ شہ نے اپنی بیویوں میں سے بعض تعیین کے کسی ایک کو طلاق دے دی تو اس میں ایک ہی قول ہے کہ وارث کے قول کی طرف رجوع نہیں کیا جائے گا، یونکہ اس صورت میں وہ اپنی خویش کے مطابق اختیار کرے گا (۱)۔ عدت کے بارے میں ثنافیہ کا قول یہ ہے کہ اگر اس ان دونوں بیویوں کے ساتھ خول نہ پایا ہو تو یہی صورت میں ان میں ہر ایک عورت چار ماہیں دن عدت گزارے۔ یونکہ اس صورت میں ان دونوں میں سے ہر ایک کے لئے یہ اتنا ہے کہ یہی منکوحہ بیوی ہو، لہذا ان دونوں میں سے ہر ایک پر عدت (وفات) جب ہوں تاکہ

(۱) المدخل ۳۶۹-۳۷۰

(۲) جامعہ المدلول ۳۷۵-۳۷۶

(۱) المصوب ۱۰۱/۳-۱۰۲/۳، جامعہ المدخل ۳۷۵-۳۷۶

یقینی طور پر فرض ساتھ ہوئے اور ان دونوں کے ساتھ صحبت کی ہو
وہ دونوں حاملہ ہوں تو دونوں وضع حمل کے ذریعہ عدت گزاریں گی
یونکہ حاملہ ہونے کی صورت میں عدت طلاق اور عدت وفات ایک
ہی ہے۔

اور اگر وہ دونوں عورتیں مہینہ کے ذریعہ عدت گزارنے والی
عورتوں کے قبیل سے ہوں تو دونوں چار ماہوں دن عدت گزاریں
گی۔ یونکہ یہ عدت (چار ماہوں دن) عدت طلاق اور عدت وفات
دونوں کو جمع کرتی ہے۔

اور اگر ان دونوں عورتوں کو باہواری آتی ہو تو ایسی صورت میں
عدت طلاق اور عدت وفات میں سے جس کی عدت زیادہ طویل ہوگی
کی کے ذریعہ عدت گزارے گی (۱)۔
مہر کے سلسلے میں ہمیں کوئی صراحت نہیں ملی۔

اور حنا بلہ نے صراحت کی ہے کہ: اگر کسی شخص نے اپنی بیویوں
میں سے کسی ایک کو طلاق دے دی اور مضامنت سے قبل انتقال کر لیا
تو ایسی صورت میں قرعہ کے ذریعہ عدت عورت کا فیصلہ کیا جائے گا۔
جس عورت کے بارے میں قرعہ قلع ہوگا، سے یہ اثبات نہیں ملے گی،
یہ حضرت علیؓ سے مروی ہے اور یہی ابو ثر کا قول ہے، یونکہ اس
صورت میں انسان سے ملکیت کا ازالہ ہوتا ہے، اس لئے اشتہاد کے
مقتلہ عدلتی کی جائے گی جیسا کہ (غلام کو) آزاد کی صورت میں
کیا جاتا ہے اور اس لئے بھی قرعہ عدلتی کی ضرورت پڑی کہ حقوق
اس طرح مساوی ہو گئے کہ قرعہ کے بغیر مستحق کی تعیین ہو رہی ہو، لہذا
مناسب یہ ہے کہ اس میں قرعہ عدلتی کی جائے، جیسا کہ سر میں
بیویوں کے درمیان باری کی تعیین کے لئے قرعہ عدلتی سے کام
لیا جاتا ہے۔ ان سب کے درمیان وراثت کی تقسیم کی صورت میں اس

شخص کو حصہ دینا ہے جو میراث کا مستحق نہیں ہے، مستحق کے حق کو کم
کرنا ہے اور اگر میراث کی تقسیم کو غیر معینہ مدت تک کے لئے موقوف
رکھا جائے تو اس میں اس کے حقوق کو ضائع کرنا ہے اور سب کو خیر ہم
کرنا یقینی طور پر حق اور کے حق کو روکنا ہے۔

ان قبیل سے دو مسئلہ بھی ہے جو اب نرم جانے، عدت کے
بچے، اب نرم جانے اور چل نرم جانے، لے کی میراث کے بارے
میں فقہاء سے منقول ہے، یونکہ وراثت کی شرط میں ہے کہ مورث
کی وفات کے وقت وراثت کی حیات ثابت ہو اور اب نرم جانے، عدت
میں اب نرم کر، اور آگ میں چل نرم کرنے، لے جن کے مابین وراثت
کا معاملہ ہو، اور ایک ساتھ مرے یا آگے پیچھے مرے۔ یہ علم نہیں
ہو تا کہ اس کی موت پہلے ہوئی ہے تو اس صورت میں وراثت دینے
کے وقت اشتہاد پیدا ہوگا، یونکہ اس کا علم میں ہے کہ اس کی موت پہلے
ہوئی ہے اس لئے جمہور فقہاء نے کہا ہے کہ: اس لوگوں کے مابین
وراثت جاری نہیں کی جائے گی اور ان میں سے ہر ایک میت کا ترکہ
اس کے ساتھ مرنے والوں کا اعتبار کے بغیر اس کے زندہ ورثاء کے
درمیان تقسیم کر دیا جائے گا، یونکہ شک کی صورت میں وراثت جاری
نہیں ہوتی ہے۔ اور یہی قول معتد ہے، یونکہ اس صورت میں اس کا
احتمال ہے کہ اس سب کی موت یک ساتھ ہوئی ہو یا آگے پیچھے ہوئی
ہو لہذا اشتقاق کے سلسلے میں شک پیدا ہو گیا، ورنہ وراثت کا اشتقاق
متین ہے اور شک یقین کے معارض نہیں ہوتا ہے (۲)۔ اس کی
تفصیل (ارث) کی اصطلاح میں ملاحظہ کی جائے۔

(۱) الخی ۳۳۰، ۳۳۱

(۲) الدر المختار وحاشیہ ابن عابدین ۵۰۹، ۵۱۰، المشرع، الکبیر و حاشیہ ابن عابدین

۳۸۷، ۳۸۸، ۳۸۹، ۳۹۰، ۳۹۱، ۳۹۲، الخی ۳۰۸

زالہ اشتہاء کے طریقے:

۱۹- اگر کسی شخص پر کوئی معاملہ مشتبہ ہو جائے تو اشتہاء کا ازالہ تحرری کے ذریعہ ہوگا یا قرآن اختیار کرنے، یا احتیاط کو اختیار کرنے، یا قرآن مدد دینے وغیرہ کے ذریعہ ہوگا۔ اس کی تفصیل مندرجہ ذیل ہے:

غ- تحرری:

۲۰- کسی چیز کی حقیقت سے واقف ہونا دشوار ہو جائے تو اسے عمن غالب سے طلب کرنے کا نام تحرری ہے۔ اشتہاء کی حالت میں صورت کی بنا پر جب کہ دلائل موجود نہیں ہوتے اور جس چیز کے بارے میں تحرری کی گئی ہے اس تک پہنچنا بھی ممکن نہیں ہوتا تحرری کو ”حجت“ قرار دیا گیا ہے اور تحرری کا حکم یہ ہے کہ شریعت کی نگرانی میں وہ عمل درست قرار پاتا ہے (۱)۔ مثلاً جس شخص پر قبلہ مشتبہ ہو جائے اور وہ قبلہ کی جانکاری کا کوئی راستہ نہ پائے تو وہ تحرری کرے جیسا کہ عام بن ربیعہ سے مروی ہے کہ انہوں نے فرمایا: ”کنا مع رسول اللہ ﷺ فی ليلة مظلمة، فلم ندر أين القبلة، فصلی کل رجل منا علی حیالہ، فلما أصبحنا ذکرنا ذلک لرسول اللہ ﷺ، فنزل قول اللہ سبحانه و تعالیٰ: فَأَيُّمَا تَوَلَّوْا فَنِمَّ وَحَدَّ أَنْفُ“ (۲)۔ ہم لوگ ایک تاریک رات میں نبی کریم ﷺ کے ساتھ تھے، ہمیں یہ علم نہیں تھا کہ قبلہ کی طرف ہے؟ تو ہم میں سے ہر ایک آدمی نے اپنے اپنے سامنے نماز ادا کر لی پھر جب صبح ہوئی تو اس کا تذکرہ ہم نے رسول اللہ ﷺ سے کیا تو اس پر اللہ سبحانہ و تعالیٰ کا یہ قول نازل ہوا: ”فَأَيُّمَا تَوَلَّوْا فَنِمَّ وَحَدَّ أَنْفُ“ (۲)۔ اور

(۱) الفتاویٰ ہندیہ ۵/۳۸۳

(۲) اس کی تخریج فقرہ ۵ میں گزر چکی ہے۔

حضرت علیؑ کا ارشاد ہے: ”قبلۃ المتحرری حیة قصده“ (تحرری کرنے والے کا قبلہ اس کے قصد و ارادہ کی جہت ہے) اور اس سے بھی کہ بعد از موت واجب کو قائم کرنے کے لیے دلیل خارجہ پر عمل کرنا واجب ہے۔ اور فرض میں کعبہ یا جنت کعبہ کو اجتہاد یا تحرری کے ذریعہ پایا ہے۔ اس سلسلے کی تفصیل اور اختلاف کے بیان کے سنے (استقبال) کی اصطلاح کی طرف رجوع کیا جائے (۱)۔

ب- سقرآن کو اختیار کرنا:

۲۱- سقرینہ یہ وہ عداوت ہے جس کے ذریعہ اشتہاء کے وقت ایک جانب کو ترجیح دی جاتی ہے، تو ترجیح از موت میں ہے؛ قرینہ وہ ہے جس کے ذریعہ رجوع کو ترجیح دی جاتی ہے (۲)۔ اور کبھی قرینہ قطعی ہوتا ہے (۳)۔ غلط فہم اعدائے میں قرینہ قاطعہ کی تعریف یہ کی گئی ہے کہ اس سے مراد عداوت ہے جو یقین کی حد تک پہنچنے والی ہو (۴)۔ اور قرینہ کے اعتبار کے سلسلے میں اختلاف نہیں ہے جیسا کہ اصطلاح (اثبات) فقرہ (۳۱) میں بیان کیا ہے۔

اسی قبیل سے نبی کریم ﷺ اور آپ ﷺ کے بعد آپ ﷺ کے خاندان کا قیام کے ذریعہ فیصلہ کرنا ہے (۵)۔ جس سے مرد نشان

(۱) الفتاویٰ ہندیہ ۵/۳۸۳ تبیین المفاہیم ۱/۱۰۱، البدیع ۱/۱۱۸، اشرح اکبیر وصاحب الدرر ۲/۲۲۳-۲۲۷، مہذب الجلیل والکلیل ۱/۵۰۸، تہذیب الکناج ۱/۳۱۹-۳۲۳، منهاج الطالبین و جامعہ قلیوبی ۱/۳۶۶، مہذب ۱/۵۲-۵۵، اسی ۱/۳۳۸، ۳۳۱، ۳۵۲، کشف القناع ۱/۳۰۷

(۲) فواتح الرحموت ۲/۲۲۳

(۳) مسلم المبعوث ۲/۱۶۶

(۴) مجلہ کاہنہ ۱/۷۳

(۵) قیافہ نشان کے باج کا نام ہے، ہوتا ہے مرد و عورت کے جوہر سے کہ جسے باج کرنا ہے اور اس کے ذریعہ ان لوگوں کو پہچانا ہے جو راستہ سے کہہ

قدم کی پیروی کرنا اور شہادت کو جانا ہے اور ان فیصلے سے اسے اشتباہ کے وقت ثبوت نسب کے لئے دلیل قرار دینا ہے (۱)۔

گر وہ شخصوں نے کسی چیز کے بارے میں دعویٰ کیا اور ان میں سے ہر ایک نے قائل قبول دلیل پیش کی اور وہ دونوں عدالت میں مسدود ہیں اور مودعہ قاضی پر مشتبہ ہو گیا تو اگر مدعی بہانہ دونوں میں سے کسی ایک کے قبضہ میں ہو تو یہ ایک ایسا قرینہ ہوگا جس کے ذریعہ اس کے دعویٰ کو ترجیح دی جائے گی۔ یہی مطلب ہے فقہاء کے اس قول کا کہ ”بہانہ امیری کے وقت قاضی کا بینہ خارج کے بینہ پر مقدم ہوتا ہے“ جیسا کہ مشہور ہے (۲)۔

ج۔ استصحاب حال:

۲۲- اس سے مراد یہ ہے کہ گذشتہ زمانہ میں جو حکم ثابت ہو چکا ہے اسے اپنے حال پر باقی رکھا جائے اور جب تک اس حکم کو بدلنے والی کوئی دلیل نہ پائی جائے اس حکم کو موجود سمجھا جائے۔ فقہاء اسلامیین نے اس کی تعریف یہ کی ہے کہ یہ ماضی میں قیاسی حکم کے ذریعہ حال میں اس حکم کے نفع ہوے یا استدلال کرنا ہے (۳)۔ رشوائی سے کہا ہے کہ ”استصحاب حال“ سے مراد کسی چیز کے موجودی یا عدمی یا عقلی یا شرعی کو اس کے حال پر باقی رکھنا ہے (۴)۔

لہذا جس شخص کو یہ علم ہو کہ وہ با وضوء ہے پھر حادث طاری ہونے

ہو، اور مالک کی اس کے باپ اور بھائی کے ساتھ شہادت کو بیچنا ہے اس علم کے ذریعہ جس کے ساتھ اللہ تعالیٰ نے اسے خاص کیا ہے اور اشتباہ کے وقت مسکوتاً بت کرنا ہے۔

(۱) اطریح الحکیمہ ص ۱۱ طبع المذنی۔

(۲) التہذیب ص ۱۱۱ طبع المذنی۔

(۳) مسلم اثبوت وراثت کی شرح ص ۳۵۹ طبع الامریہ۔

(۴) رشاد الحق ص ۲۳ طبع الحسن۔

کے بارے میں اس کو شک ہو جائے تو اس کی طہارت اور وضوء کے باقی رہنے کا فیصلہ کیا جائے گا جب تک کہ اس کے خلاف ثابت نہ ہو جائے۔ چونکہ جو طہارت یتیم کے ساتھ ثابت ہو شک کی وجہ سے اس کے کمال ہونے کا حکم نہیں لگایا جائے گا (۱)۔ استصحاب کی حجت، اور اشتباہ اور دلیل کی عدم موجودگی کے وقت اس کے ذریعہ ترجیح پر تسمیہ کی جھگو (استصحاب) کی اصطلاح میں گزر چکی ہے۔

د۔ احتیاط کو اختیار کرنا:

۲۳- لغت میں ہے: احتیاط زیادہ بہتہ کو طلب کرنے اور مستند صورت کو اختیار کرنے کا نام ہے، اور اسی سے فقہاء کا یہ قول ہے کہ: سب سے زیادہ احتیاط یہاں کو اختیار کرنا۔

فقہاء کرام نے صراحت کی ہے کہ اشتباہ کے وقت، مثلاً، میوں بیوی نے اپنے مشتہد کے ہاتھ پر مٹی دیکھی، اور اس میں سے کسی کو یہ پتہ نہیں ہے کہ یہ مٹی کس سے نکل ہے؟ در شہد نے کہا کہ: یہ عورت کی مٹی ہے اور غالباً اسی کو احتلام ہوا ہے اور بیوی نے کہا کہ: یہ مرد کی مٹی ہے اور شاید اسی کو احتلام ہوا ہے تو اس صورت میں صحیح قول یہ ہے کہ احتیاطاً ان دونوں پر غسل واجب ہوگا (۲)۔ جیسا کہ فقہاء نے عدت کے باب میں صراحت کی ہے کہ وہ عورت جس سے نکاح کیا گیا، اور شوہر نے اس کے ساتھ خلوت کی، پھر سے طلاق دے دی، تو یہ عورت احتیاطاً عدت گزارے لی، اگرچہ شوہر نے اس کے ساتھ صحبت نہیں کی، چونکہ خلوت شہادہ کو پیدا کرنے والی چیز ہے، اور یہ حکم محض عزت اور نسب کی حفاظت کے لئے ہے (۳)۔

(۱) البدایہ ص ۲۶۱، اقوال لابن رجب ص ۲۲۵۔

(۲) المصباح الحکیم ص ۱۵۱ (حوط) الفتاویٰ الہندیہ ص ۱۵۱۔

(۳) رشاد الحق ص ۲۳۲-۲۳۵۔

۲۴- مدت کے گزرنے کا انتظار:

۲۴- یہاں ہر کے سے جس کی مدت متعین ہو، جیسے رمضان کے مہینہ کا داخل ہونا، اللہ تبارک و تعالیٰ کا ارشاد ہے: "فصل شہد منکم الشہور فلیضئہ" (۱) (سو تم میں سے جو کوئی اس مہینہ کو پائے لازم ہے کہ وہ (مہینہ بھر) روزہ رکھے)۔ لہذا اگر معاملہ مشتبه ہو جائے اور چاند نظر نہ آئے تو شعبان کے تیس دن مکمل کرنا واجب ہوگا (۲)، چونکہ حدیث میں ہے: "صوموا لرؤیتہ وافرطوا لرؤیتہ فإن عم علیکم فاکملوا عدۃ شعبان ثلاثین یوما" (۳) (رمضان کا روزہ رکھو چاند دیکھ کر اور افطار کرو چاند نہ دیکھ کر تم کو چاند نظر نہ آئے تو شعبان کے تیس دن کی کنتی پوری کرو)۔

وقرعہ اندازی کرنا:

۲۵- قرآنی کہتے ہیں: جب مصلحت یا حق کسی طریقہ سے متعین ہو جائے تو قرعہ اندازی جائز نہیں ہوگی، اس لئے کہ قرعہ کی صورت میں اس متعین حق اور مصلحت کا ضیاع ہوگا اور جب حقوق و مصالح مساوی ہوں اور مستحق کے سلسلے میں اشتہاد ہو جائے تو تنازع کے وقت یہی قرعہ اندازی کا حل ہے تاکہ حسد، کینہ، رینہ (۴) اس کی تفصیل (اثبات) (ف ۳۶) اور (قرعہ) کی اصطلاح میں ہے۔

اشتہاد پر مرتب ہونے والا اثر:

۲۶- حد کا ساتھ کرنا: اشتہاد پر جو آثار مرتب ہوتے ہیں ان میں

(۱) سورہ بقرہ ۱۸۵۔

(۲) تمبین الحقائق ۱/۳۱۶، ہواہب الجلیل ۲/۷۷، ۷۸، ۷۹، ۸۰، ۸۱، ۸۲، ۸۳، ۸۴، ۸۵، ۸۶، ۸۷، ۸۸، ۸۹، ۹۰، ۹۱، ۹۲، ۹۳، ۹۴، ۹۵، ۹۶، ۹۷، ۹۸، ۹۹، ۱۰۰، ۱۰۱، ۱۰۲، ۱۰۳، ۱۰۴، ۱۰۵، ۱۰۶، ۱۰۷، ۱۰۸، ۱۰۹، ۱۱۰، ۱۱۱، ۱۱۲، ۱۱۳، ۱۱۴، ۱۱۵، ۱۱۶، ۱۱۷، ۱۱۸، ۱۱۹، ۱۲۰، ۱۲۱، ۱۲۲، ۱۲۳، ۱۲۴، ۱۲۵، ۱۲۶، ۱۲۷، ۱۲۸، ۱۲۹، ۱۳۰، ۱۳۱، ۱۳۲، ۱۳۳، ۱۳۴، ۱۳۵، ۱۳۶، ۱۳۷، ۱۳۸، ۱۳۹، ۱۴۰، ۱۴۱، ۱۴۲، ۱۴۳، ۱۴۴، ۱۴۵، ۱۴۶، ۱۴۷، ۱۴۸، ۱۴۹، ۱۵۰، ۱۵۱، ۱۵۲، ۱۵۳، ۱۵۴، ۱۵۵، ۱۵۶، ۱۵۷، ۱۵۸، ۱۵۹، ۱۶۰، ۱۶۱، ۱۶۲، ۱۶۳، ۱۶۴، ۱۶۵، ۱۶۶، ۱۶۷، ۱۶۸، ۱۶۹، ۱۷۰، ۱۷۱، ۱۷۲، ۱۷۳، ۱۷۴، ۱۷۵، ۱۷۶، ۱۷۷، ۱۷۸، ۱۷۹، ۱۸۰، ۱۸۱، ۱۸۲، ۱۸۳، ۱۸۴، ۱۸۵، ۱۸۶، ۱۸۷، ۱۸۸، ۱۸۹، ۱۹۰، ۱۹۱، ۱۹۲، ۱۹۳، ۱۹۴، ۱۹۵، ۱۹۶، ۱۹۷، ۱۹۸، ۱۹۹، ۲۰۰، ۲۰۱، ۲۰۲، ۲۰۳، ۲۰۴، ۲۰۵، ۲۰۶، ۲۰۷، ۲۰۸، ۲۰۹، ۲۱۰، ۲۱۱، ۲۱۲، ۲۱۳، ۲۱۴، ۲۱۵، ۲۱۶، ۲۱۷، ۲۱۸، ۲۱۹، ۲۲۰، ۲۲۱، ۲۲۲، ۲۲۳، ۲۲۴، ۲۲۵، ۲۲۶، ۲۲۷، ۲۲۸، ۲۲۹، ۲۳۰، ۲۳۱، ۲۳۲، ۲۳۳، ۲۳۴، ۲۳۵، ۲۳۶، ۲۳۷، ۲۳۸، ۲۳۹، ۲۴۰، ۲۴۱، ۲۴۲، ۲۴۳، ۲۴۴، ۲۴۵، ۲۴۶، ۲۴۷، ۲۴۸، ۲۴۹، ۲۵۰، ۲۵۱، ۲۵۲، ۲۵۳، ۲۵۴، ۲۵۵، ۲۵۶، ۲۵۷، ۲۵۸، ۲۵۹، ۲۶۰، ۲۶۱، ۲۶۲، ۲۶۳، ۲۶۴، ۲۶۵، ۲۶۶، ۲۶۷، ۲۶۸، ۲۶۹، ۲۷۰، ۲۷۱، ۲۷۲، ۲۷۳، ۲۷۴، ۲۷۵، ۲۷۶، ۲۷۷، ۲۷۸، ۲۷۹، ۲۸۰، ۲۸۱، ۲۸۲، ۲۸۳، ۲۸۴، ۲۸۵، ۲۸۶، ۲۸۷، ۲۸۸، ۲۸۹، ۲۹۰، ۲۹۱، ۲۹۲، ۲۹۳، ۲۹۴، ۲۹۵، ۲۹۶، ۲۹۷، ۲۹۸، ۲۹۹، ۳۰۰، ۳۰۱، ۳۰۲، ۳۰۳، ۳۰۴، ۳۰۵، ۳۰۶، ۳۰۷، ۳۰۸، ۳۰۹، ۳۱۰، ۳۱۱، ۳۱۲، ۳۱۳، ۳۱۴، ۳۱۵، ۳۱۶، ۳۱۷، ۳۱۸، ۳۱۹، ۳۲۰، ۳۲۱، ۳۲۲، ۳۲۳، ۳۲۴، ۳۲۵، ۳۲۶، ۳۲۷، ۳۲۸، ۳۲۹، ۳۳۰، ۳۳۱، ۳۳۲، ۳۳۳، ۳۳۴، ۳۳۵، ۳۳۶، ۳۳۷، ۳۳۸، ۳۳۹، ۳۴۰، ۳۴۱، ۳۴۲، ۳۴۳، ۳۴۴، ۳۴۵، ۳۴۶، ۳۴۷، ۳۴۸، ۳۴۹، ۳۵۰، ۳۵۱، ۳۵۲، ۳۵۳، ۳۵۴، ۳۵۵، ۳۵۶، ۳۵۷، ۳۵۸، ۳۵۹، ۳۶۰، ۳۶۱، ۳۶۲، ۳۶۳، ۳۶۴، ۳۶۵، ۳۶۶، ۳۶۷، ۳۶۸، ۳۶۹، ۳۷۰، ۳۷۱، ۳۷۲، ۳۷۳، ۳۷۴، ۳۷۵، ۳۷۶، ۳۷۷، ۳۷۸، ۳۷۹، ۳۸۰، ۳۸۱، ۳۸۲، ۳۸۳، ۳۸۴، ۳۸۵، ۳۸۶، ۳۸۷، ۳۸۸، ۳۸۹، ۳۹۰، ۳۹۱، ۳۹۲، ۳۹۳، ۳۹۴، ۳۹۵، ۳۹۶، ۳۹۷، ۳۹۸، ۳۹۹، ۴۰۰، ۴۰۱، ۴۰۲، ۴۰۳، ۴۰۴، ۴۰۵، ۴۰۶، ۴۰۷، ۴۰۸، ۴۰۹، ۴۱۰، ۴۱۱، ۴۱۲، ۴۱۳، ۴۱۴، ۴۱۵، ۴۱۶، ۴۱۷، ۴۱۸، ۴۱۹، ۴۲۰، ۴۲۱، ۴۲۲، ۴۲۳، ۴۲۴، ۴۲۵، ۴۲۶، ۴۲۷، ۴۲۸، ۴۲۹، ۴۳۰، ۴۳۱، ۴۳۲، ۴۳۳، ۴۳۴، ۴۳۵، ۴۳۶، ۴۳۷، ۴۳۸، ۴۳۹، ۴۴۰، ۴۴۱، ۴۴۲، ۴۴۳، ۴۴۴، ۴۴۵، ۴۴۶، ۴۴۷، ۴۴۸، ۴۴۹، ۴۵۰، ۴۵۱، ۴۵۲، ۴۵۳، ۴۵۴، ۴۵۵، ۴۵۶، ۴۵۷، ۴۵۸، ۴۵۹، ۴۶۰، ۴۶۱، ۴۶۲، ۴۶۳، ۴۶۴، ۴۶۵، ۴۶۶، ۴۶۷، ۴۶۸، ۴۶۹، ۴۷۰، ۴۷۱، ۴۷۲، ۴۷۳، ۴۷۴، ۴۷۵، ۴۷۶، ۴۷۷، ۴۷۸، ۴۷۹، ۴۸۰، ۴۸۱، ۴۸۲، ۴۸۳، ۴۸۴، ۴۸۵، ۴۸۶، ۴۸۷، ۴۸۸، ۴۸۹، ۴۹۰، ۴۹۱، ۴۹۲، ۴۹۳، ۴۹۴، ۴۹۵، ۴۹۶، ۴۹۷، ۴۹۸، ۴۹۹، ۵۰۰، ۵۰۱، ۵۰۲، ۵۰۳، ۵۰۴، ۵۰۵، ۵۰۶، ۵۰۷، ۵۰۸، ۵۰۹، ۵۱۰، ۵۱۱، ۵۱۲، ۵۱۳، ۵۱۴، ۵۱۵، ۵۱۶، ۵۱۷، ۵۱۸، ۵۱۹، ۵۲۰، ۵۲۱، ۵۲۲، ۵۲۳، ۵۲۴، ۵۲۵، ۵۲۶، ۵۲۷، ۵۲۸، ۵۲۹، ۵۳۰، ۵۳۱، ۵۳۲، ۵۳۳، ۵۳۴، ۵۳۵، ۵۳۶، ۵۳۷، ۵۳۸، ۵۳۹، ۵۴۰، ۵۴۱، ۵۴۲، ۵۴۳، ۵۴۴، ۵۴۵، ۵۴۶، ۵۴۷، ۵۴۸، ۵۴۹، ۵۵۰، ۵۵۱، ۵۵۲، ۵۵۳، ۵۵۴، ۵۵۵، ۵۵۶، ۵۵۷، ۵۵۸، ۵۵۹، ۵۶۰، ۵۶۱، ۵۶۲، ۵۶۳، ۵۶۴، ۵۶۵، ۵۶۶، ۵۶۷، ۵۶۸، ۵۶۹، ۵۷۰، ۵۷۱، ۵۷۲، ۵۷۳، ۵۷۴، ۵۷۵، ۵۷۶، ۵۷۷، ۵۷۸، ۵۷۹، ۵۸۰، ۵۸۱، ۵۸۲، ۵۸۳، ۵۸۴، ۵۸۵، ۵۸۶، ۵۸۷، ۵۸۸، ۵۸۹، ۵۹۰، ۵۹۱، ۵۹۲، ۵۹۳، ۵۹۴، ۵۹۵، ۵۹۶، ۵۹۷، ۵۹۸، ۵۹۹، ۶۰۰، ۶۰۱، ۶۰۲، ۶۰۳، ۶۰۴، ۶۰۵، ۶۰۶، ۶۰۷، ۶۰۸، ۶۰۹، ۶۱۰، ۶۱۱، ۶۱۲، ۶۱۳، ۶۱۴، ۶۱۵، ۶۱۶، ۶۱۷، ۶۱۸، ۶۱۹، ۶۲۰، ۶۲۱، ۶۲۲، ۶۲۳، ۶۲۴، ۶۲۵، ۶۲۶، ۶۲۷، ۶۲۸، ۶۲۹، ۶۳۰، ۶۳۱، ۶۳۲، ۶۳۳، ۶۳۴، ۶۳۵، ۶۳۶، ۶۳۷، ۶۳۸، ۶۳۹، ۶۴۰، ۶۴۱، ۶۴۲، ۶۴۳، ۶۴۴، ۶۴۵، ۶۴۶، ۶۴۷، ۶۴۸، ۶۴۹، ۶۵۰، ۶۵۱، ۶۵۲، ۶۵۳، ۶۵۴، ۶۵۵، ۶۵۶، ۶۵۷، ۶۵۸، ۶۵۹، ۶۶۰، ۶۶۱، ۶۶۲، ۶۶۳، ۶۶۴، ۶۶۵، ۶۶۶، ۶۶۷، ۶۶۸، ۶۶۹، ۶۷۰، ۶۷۱، ۶۷۲، ۶۷۳، ۶۷۴، ۶۷۵، ۶۷۶، ۶۷۷، ۶۷۸، ۶۷۹، ۶۸۰، ۶۸۱، ۶۸۲، ۶۸۳، ۶۸۴، ۶۸۵، ۶۸۶، ۶۸۷، ۶۸۸، ۶۸۹، ۶۹۰، ۶۹۱، ۶۹۲، ۶۹۳، ۶۹۴، ۶۹۵، ۶۹۶، ۶۹۷، ۶۹۸، ۶۹۹، ۷۰۰، ۷۰۱، ۷۰۲، ۷۰۳، ۷۰۴، ۷۰۵، ۷۰۶، ۷۰۷، ۷۰۸، ۷۰۹، ۷۱۰، ۷۱۱، ۷۱۲، ۷۱۳، ۷۱۴، ۷۱۵، ۷۱۶، ۷۱۷، ۷۱۸، ۷۱۹، ۷۲۰، ۷۲۱، ۷۲۲، ۷۲۳، ۷۲۴، ۷۲۵، ۷۲۶، ۷۲۷، ۷۲۸، ۷۲۹، ۷۳۰، ۷۳۱، ۷۳۲، ۷۳۳، ۷۳۴، ۷۳۵، ۷۳۶، ۷۳۷، ۷۳۸، ۷۳۹، ۷۴۰، ۷۴۱، ۷۴۲، ۷۴۳، ۷۴۴، ۷۴۵، ۷۴۶، ۷۴۷، ۷۴۸، ۷۴۹، ۷۵۰، ۷۵۱، ۷۵۲، ۷۵۳، ۷۵۴، ۷۵۵، ۷۵۶، ۷۵۷، ۷۵۸، ۷۵۹، ۷۶۰، ۷۶۱، ۷۶۲، ۷۶۳، ۷۶۴، ۷۶۵، ۷۶۶، ۷۶۷، ۷۶۸، ۷۶۹، ۷۷۰، ۷۷۱، ۷۷۲، ۷۷۳، ۷۷۴، ۷۷۵، ۷۷۶، ۷۷۷، ۷۷۸، ۷۷۹، ۷۸۰، ۷۸۱، ۷۸۲، ۷۸۳، ۷۸۴، ۷۸۵، ۷۸۶، ۷۸۷، ۷۸۸، ۷۸۹، ۷۹۰، ۷۹۱، ۷۹۲، ۷۹۳، ۷۹۴، ۷۹۵، ۷۹۶، ۷۹۷، ۷۹۸، ۷۹۹، ۸۰۰، ۸۰۱، ۸۰۲، ۸۰۳، ۸۰۴، ۸۰۵، ۸۰۶، ۸۰۷، ۸۰۸، ۸۰۹، ۸۱۰، ۸۱۱، ۸۱۲، ۸۱۳، ۸۱۴، ۸۱۵، ۸۱۶، ۸۱۷، ۸۱۸، ۸۱۹، ۸۲۰، ۸۲۱، ۸۲۲، ۸۲۳، ۸۲۴، ۸۲۵، ۸۲۶، ۸۲۷، ۸۲۸، ۸۲۹، ۸۳۰، ۸۳۱، ۸۳۲، ۸۳۳، ۸۳۴، ۸۳۵، ۸۳۶، ۸۳۷، ۸۳۸، ۸۳۹، ۸۴۰، ۸۴۱، ۸۴۲، ۸۴۳، ۸۴۴، ۸۴۵، ۸۴۶، ۸۴۷، ۸۴۸، ۸۴۹، ۸۵۰، ۸۵۱، ۸۵۲، ۸۵۳، ۸۵۴، ۸۵۵، ۸۵۶، ۸۵۷، ۸۵۸، ۸۵۹، ۸۶۰، ۸۶۱، ۸۶۲، ۸۶۳، ۸۶۴، ۸۶۵، ۸۶۶، ۸۶۷، ۸۶۸، ۸۶۹، ۸۷۰، ۸۷۱، ۸۷۲، ۸۷۳، ۸۷۴، ۸۷۵، ۸۷۶، ۸۷۷، ۸۷۸، ۸۷۹، ۸۸۰، ۸۸۱، ۸۸۲، ۸۸۳، ۸۸۴، ۸۸۵، ۸۸۶، ۸۸۷، ۸۸۸، ۸۸۹، ۸۹۰، ۸۹۱، ۸۹۲، ۸۹۳، ۸۹۴، ۸۹۵، ۸۹۶، ۸۹۷، ۸۹۸، ۸۹۹، ۹۰۰، ۹۰۱، ۹۰۲، ۹۰۳، ۹۰۴، ۹۰۵، ۹۰۶، ۹۰۷، ۹۰۸، ۹۰۹، ۹۱۰، ۹۱۱، ۹۱۲، ۹۱۳، ۹۱۴، ۹۱۵، ۹۱۶، ۹۱۷، ۹۱۸، ۹۱۹، ۹۲۰، ۹۲۱، ۹۲۲، ۹۲۳، ۹۲۴، ۹۲۵، ۹۲۶، ۹۲۷، ۹۲۸، ۹۲۹، ۹۳۰، ۹۳۱، ۹۳۲، ۹۳۳، ۹۳۴، ۹۳۵، ۹۳۶، ۹۳۷، ۹۳۸، ۹۳۹، ۹۴۰، ۹۴۱، ۹۴۲، ۹۴۳، ۹۴۴، ۹۴۵، ۹۴۶، ۹۴۷، ۹۴۸، ۹۴۹، ۹۵۰، ۹۵۱، ۹۵۲، ۹۵۳، ۹۵۴، ۹۵۵، ۹۵۶، ۹۵۷، ۹۵۸، ۹۵۹، ۹۶۰، ۹۶۱، ۹۶۲، ۹۶۳، ۹۶۴، ۹۶۵، ۹۶۶، ۹۶۷، ۹۶۸، ۹۶۹، ۹۷۰، ۹۷۱، ۹۷۲، ۹۷۳، ۹۷۴، ۹۷۵، ۹۷۶، ۹۷۷، ۹۷۸، ۹۷۹، ۹۸۰، ۹۸۱، ۹۸۲، ۹۸۳، ۹۸۴، ۹۸۵، ۹۸۶، ۹۸۷، ۹۸۸، ۹۸۹، ۹۹۰، ۹۹۱، ۹۹۲، ۹۹۳، ۹۹۴، ۹۹۵، ۹۹۶، ۹۹۷، ۹۹۸، ۹۹۹، ۱۰۰۰، ۱۰۰۱، ۱۰۰۲، ۱۰۰۳، ۱۰۰۴، ۱۰۰۵، ۱۰۰۶، ۱۰۰۷، ۱۰۰۸، ۱۰۰۹، ۱۰۱۰، ۱۰۱۱، ۱۰۱۲، ۱۰۱۳، ۱۰۱۴، ۱۰۱۵، ۱۰۱۶، ۱۰۱۷، ۱۰۱۸، ۱۰۱۹، ۱۰۲۰، ۱۰۲۱، ۱۰۲۲، ۱۰۲۳، ۱۰۲۴، ۱۰۲۵، ۱۰۲۶، ۱۰۲۷، ۱۰۲۸، ۱۰۲۹، ۱۰۳۰، ۱۰۳۱، ۱۰۳۲، ۱۰۳۳، ۱۰۳۴، ۱۰۳۵، ۱۰۳۶، ۱۰۳۷، ۱۰۳۸، ۱۰۳۹، ۱۰۴۰، ۱۰۴۱، ۱۰۴۲، ۱۰۴۳، ۱۰۴۴، ۱۰۴۵، ۱۰۴۶، ۱۰۴۷، ۱۰۴۸، ۱۰۴۹، ۱۰۵۰، ۱۰۵۱، ۱۰۵۲، ۱۰۵۳، ۱۰۵۴، ۱۰۵۵، ۱۰۵۶، ۱۰۵۷، ۱۰۵۸، ۱۰۵۹، ۱۰۶۰، ۱۰۶۱، ۱۰۶۲، ۱۰۶۳، ۱۰۶۴، ۱۰۶۵، ۱۰۶۶، ۱۰۶۷، ۱۰۶۸، ۱۰۶۹، ۱۰۷۰، ۱۰۷۱، ۱۰۷۲، ۱۰۷۳، ۱۰۷۴، ۱۰۷۵، ۱۰۷۶، ۱۰۷۷، ۱۰۷۸، ۱۰۷۹، ۱۰۸۰، ۱۰۸۱، ۱۰۸۲، ۱۰۸۳، ۱۰۸۴، ۱۰۸۵، ۱۰۸۶، ۱۰۸۷، ۱۰۸۸، ۱۰۸۹، ۱۰۹۰، ۱۰۹۱، ۱۰۹۲، ۱۰۹۳، ۱۰۹۴، ۱۰۹۵، ۱۰۹۶، ۱۰۹۷، ۱۰۹۸، ۱۰۹۹، ۱۱۰۰، ۱۱۰۱، ۱۱۰۲، ۱۱۰۳، ۱۱۰۴، ۱۱۰۵، ۱۱۰۶، ۱۱۰۷، ۱۱۰۸، ۱۱۰۹، ۱۱۱۰، ۱۱۱۱، ۱۱۱۲، ۱۱۱۳، ۱۱۱۴، ۱۱۱۵، ۱۱۱۶، ۱۱۱۷، ۱۱۱۸، ۱۱۱۹، ۱۱۲۰، ۱۱۲۱، ۱۱۲۲، ۱۱۲۳، ۱۱۲۴، ۱۱۲۵، ۱۱۲۶، ۱۱۲۷، ۱۱۲۸، ۱۱۲۹، ۱۱۳۰، ۱۱۳۱، ۱۱۳۲، ۱۱۳۳، ۱۱۳۴، ۱۱۳۵، ۱۱۳۶، ۱۱۳۷، ۱۱۳۸، ۱۱۳۹، ۱۱۴۰، ۱۱۴۱، ۱۱۴۲، ۱۱۴۳، ۱۱۴۴، ۱۱۴۵، ۱۱۴۶، ۱۱۴۷، ۱۱۴۸، ۱۱۴۹، ۱۱۵۰، ۱۱۵۱، ۱۱۵۲، ۱۱۵۳، ۱۱۵۴، ۱۱۵۵، ۱۱۵۶، ۱۱۵۷، ۱۱۵۸، ۱۱۵۹، ۱۱۶۰، ۱۱۶۱، ۱۱۶۲، ۱۱۶۳، ۱۱۶۴، ۱۱۶۵، ۱۱۶۶، ۱۱۶۷، ۱۱۶۸، ۱۱۶۹، ۱۱۷۰، ۱۱۷۱، ۱۱۷۲، ۱۱۷۳، ۱۱۷۴، ۱۱۷۵، ۱۱۷۶، ۱۱۷۷، ۱۱۷۸، ۱۱۷۹، ۱۱۸۰، ۱۱۸۱، ۱۱۸۲، ۱۱۸۳، ۱۱۸۴، ۱۱۸۵، ۱۱۸۶، ۱۱۸۷، ۱۱۸۸، ۱۱۸۹، ۱۱۹۰، ۱۱۹۱، ۱۱۹۲، ۱۱۹۳، ۱۱۹۴، ۱۱۹۵، ۱۱۹۶، ۱۱۹۷، ۱۱۹۸، ۱۱۹۹، ۱۲۰۰، ۱۲۰۱، ۱۲۰۲، ۱۲۰۳، ۱۲۰۴، ۱۲۰۵، ۱۲۰۶، ۱۲۰۷، ۱۲۰۸، ۱۲۰۹، ۱۲۱۰، ۱۲۱۱، ۱۲۱۲، ۱۲۱۳، ۱۲۱۴، ۱۲۱۵، ۱۲۱۶، ۱۲۱۷، ۱۲۱۸، ۱۲۱۹، ۱۲۲۰، ۱۲۲۱، ۱۲۲۲، ۱۲۲۳، ۱۲۲۴، ۱۲۲۵، ۱۲۲۶، ۱۲۲۷، ۱۲۲۸، ۱۲۲۹، ۱۲۳۰، ۱۲۳۱، ۱۲۳۲، ۱۲۳۳، ۱۲۳۴، ۱۲۳۵، ۱۲۳۶، ۱۲۳۷، ۱۲۳۸، ۱۲۳۹، ۱۲۴۰، ۱۲۴۱، ۱۲۴۲، ۱۲۴۳، ۱۲۴۴، ۱۲۴۵، ۱۲۴۶، ۱۲۴۷، ۱۲۴۸، ۱۲۴۹، ۱۲۵۰، ۱۲۵۱، ۱۲۵۲، ۱۲۵۳، ۱۲۵۴، ۱۲۵۵، ۱۲۵۶، ۱۲۵۷، ۱۲۵۸، ۱۲۵۹، ۱۲۶۰، ۱۲۶۱، ۱۲۶۲، ۱۲۶۳، ۱۲۶۴، ۱۲۶۵، ۱۲۶۶، ۱۲۶۷، ۱۲۶۸، ۱۲۶۹، ۱۲۷۰، ۱۲۷۱، ۱۲۷۲، ۱۲۷۳، ۱۲۷۴، ۱۲۷۵، ۱۲۷۶، ۱۲۷۷، ۱۲۷۸، ۱۲۷۹، ۱۲۸۰، ۱۲۸۱، ۱۲۸۲، ۱۲۸۳، ۱۲۸۴، ۱۲۸۵، ۱۲۸۶، ۱۲۸۷، ۱۲۸۸، ۱۲۸۹، ۱۲۹۰، ۱۲۹۱، ۱۲۹۲، ۱۲۹۳، ۱۲۹۴، ۱۲۹۵، ۱۲۹۶، ۱۲۹۷، ۱۲۹۸، ۱۲۹۹، ۱۳۰۰، ۱۳۰۱، ۱۳۰۲، ۱۳۰۳، ۱۳۰۴، ۱۳۰۵، ۱۳۰۶، ۱۳۰۷، ۱۳۰۸، ۱۳۰۹، ۱۳۱۰، ۱۳۱۱، ۱۳۱۲، ۱۳۱۳، ۱۳۱۴، ۱۳۱۵، ۱۳۱۶، ۱۳۱۷، ۱۳۱۸، ۱۳۱۹، ۱۳۲۰، ۱۳۲۱، ۱۳۲۲، ۱۳۲۳، ۱۳۲۴، ۱۳۲۵، ۱۳۲۶، ۱۳۲۷، ۱۳۲۸، ۱۳۲۹، ۱۳۳۰، ۱۳۳۱، ۱۳۳۲، ۱۳۳۳، ۱۳۳۴، ۱۳۳۵، ۱۳۳۶، ۱۳۳۷، ۱۳۳۸، ۱۳۳۹، ۱۳۴۰، ۱۳۴۱، ۱۳۴۲، ۱۳۴۳، ۱۳۴۴، ۱۳۴۵، ۱۳۴۶، ۱۳۴۷، ۱۳۴۸، ۱۳۴۹، ۱۳۵۰، ۱۳۵۱، ۱۳۵۲، ۱۳۵۳، ۱۳۵۴، ۱۳۵۵، ۱۳۵۶، ۱۳۵۷، ۱۳۵۸، ۱۳۵۹، ۱۳۶۰، ۱۳۶۱، ۱۳۶۲، ۱۳۶۳، ۱۳۶۴، ۱۳۶۵، ۱۳۶۶، ۱۳۶۷، ۱۳۶۸، ۱۳۶۹، ۱۳۷۰، ۱۳۷۱، ۱۳۷۲، ۱۳۷۳، ۱۳۷۴، ۱۳۷۵، ۱۳۷۶، ۱۳۷۷، ۱۳۷۸، ۱۳۷۹، ۱۳۸۰، ۱۳۸۱، ۱۳۸۲، ۱۳۸۳، ۱۳۸۴، ۱۳۸۵، ۱۳۸۶، ۱۳۸۷، ۱۳۸۸، ۱۳۸۹، ۱۳۹۰، ۱۳۹۱، ۱۳۹۲، ۱۳۹۳، ۱۳۹۴، ۱۳۹۵، ۱۳۹۶، ۱۳۹۷، ۱۳۹۸، ۱۳۹۹، ۱۴۰۰، ۱۴۰۱، ۱۴۰۲، ۱۴۰۳، ۱۴۰۴، ۱۴۰۵، ۱۴۰۶، ۱۴۰۷، ۱۴۰۸، ۱۴۰۹، ۱۴۱۰، ۱۴۱۱، ۱۴۱۲، ۱۴۱۳، ۱۴۱۴، ۱۴۱۵، ۱۴۱۶، ۱۴۱۷، ۱۴۱۸، ۱۴۱۹، ۱۴۲۰، ۱۴۲۱،

چھوڑنے یا اس میں تبدیلی پیدا کرنے یا ہوائی فرض کو اس کی اصلی جگہ سے بدلنے کی وجہ سے جو نقصان ہوتا ہے، اس کی تلافی کے لئے عید (سہو) واجب ہوتا ہے بعد از عید کے دیر میں اس کی تلافی واجب ہے (۱)۔

چنانچہ حضرت ابو سعید خدریؓ سے مروی ہے کہ انہوں نے فرمایا کہ نبی کریم ﷺ کا ارشاد ہے: "إِذَا شَكَّ أَحَدُكُمْ فِي صَلَاتِهِ قَامَ بِدُرُكِمَ صَلَاتِهِ - ثَلَاثًا أَوْ أَرْبَعًا فَلْيَطْرَحِ الشَّكَّ، وَلْيَنْعَمِ مَا اسْتَيْفَنَ، ثُمَّ يَسْجُدْ سَجْدَتَيْنِ قَبْلَ أَنْ يَسْلِمَ، فَإِنْ كَانَ صَلَاتُهُ حَمَاسًا شَعَبَ لَهُ صَلَاتُهُ، وَإِنْ كَانَ صَلَاتُهُ جَمَاعًا لَا رُيُوعَ كَانَتْ تَرْغِيمًا لِلشَّيْطَانِ" (۲) (اگر تم میں سے کسی آدمی کو پٹائی نماز میں شک ہو اور اسے یہ ظلم نہ ہو کہ اس نے کتنی رکعت پڑھی ہے، تین رکعت یا چار رکعت؟ تو وہ شک کو بے پشت نہ کرے، نہ جتنی رکعت ہا سے یقین ہو اسی پر بناء کرے پھر سلام پھیرے سے قبل عید کرے، پھر اگر اسے پانچ رکعت پڑھ لی تو اس کے لئے اس کی نماز سفارش کرے گی اور اگر اس نے چار رکعت کے اتمام کے لئے اٹھیں اور کیا تو یہ عید شیطان کے لئے ذلت کا سبب ہو جائے گی)، اور اس لئے بھی کہ جس رکعت میں شک ہو، اس کی عدم نیگی صل ہے لہذا اسے چار کرنا لازم نہ ہوگا (۳) جیسا کہ اگر اس میں شک ہو کہ اس سے نماز پڑھی ہے یا نہیں، اور اس کی تفصیل (عید سہو) میں ہے۔

۲۸- قاضی جس مقدمہ کو دیکھ رہا ہو اگر اس کے مناسب حکم میں اشتباہ ہو جائے تو اس کا اثر یہ ہوگا کہ وہ مقبلاً سے مشورہ کرے گا تاکہ

(۱) البدیع ۱/ ۱۶۳۔

(۲) حدیث: "إِذَا شَكَّ أَحَدُكُمْ قَامَ بِدُرُكِمَ صَلَاتِهِ - ثَلَاثًا أَوْ أَرْبَعًا فَلْيَطْرَحِ الشَّكَّ، وَلْيَنْعَمِ مَا اسْتَيْفَنَ، ثُمَّ يَسْجُدْ سَجْدَتَيْنِ قَبْلَ أَنْ يَسْلِمَ، فَإِنْ كَانَ صَلَاتُهُ حَمَاسًا شَعَبَ لَهُ صَلَاتُهُ، وَإِنْ كَانَ صَلَاتُهُ جَمَاعًا لَا رُيُوعَ كَانَتْ تَرْغِيمًا لِلشَّيْطَانِ" (۲) (اگر تم میں سے کسی آدمی کو پٹائی نماز میں شک ہو اور اسے یہ ظلم نہ ہو کہ اس نے کتنی رکعت پڑھی ہے، تین رکعت یا چار رکعت؟ تو وہ شک کو بے پشت نہ کرے، نہ جتنی رکعت ہا سے یقین ہو اسی پر بناء کرے پھر سلام پھیرے سے قبل عید کرے، پھر اگر اسے پانچ رکعت پڑھ لی تو اس کے لئے اس کی نماز سفارش کرے گی اور اگر اس نے چار رکعت کے اتمام کے لئے اٹھیں اور کیا تو یہ عید شیطان کے لئے ذلت کا سبب ہو جائے گی)، اور اس لئے بھی کہ جس رکعت میں شک ہو، اس کی عدم نیگی صل ہے لہذا اسے چار کرنا لازم نہ ہوگا (۳) جیسا کہ اگر اس میں شک ہو کہ اس سے نماز پڑھی ہے یا نہیں، اور اس کی تفصیل (عید سہو) میں ہے۔

(۳) البدیع ۱/ ۱۶۳۔

ان کی رائے سے فائدہ اٹھائے، ان سے مشورہ کرنا جمہور فقہاء کے نزدیک واجب ہے اور مالکیہ کے ایک قول کے مطابق واجب ہے۔ حضرت عثمان کا معمول یہ تھا کہ سب وہ فیصل کے لئے بیٹھتے تو چار صحابہ کرام کو بلاواتے پھر ان سے مشورہ کرتے، اگر اس کی رائے حضرت عثمان کی رائے کے موافق ہوتی تو فیصلہ نافذ فرماتے (۱)۔

ابن قدامہ فرماتے ہیں: اگر قاضی کے پاس کوئی مشکل معاملہ پیش ہو تو اس معاملہ کے بارے میں اہل علم و امانت سے مشورہ کرے، پھر ابن قدامہ نے فرمایا: یہ تک مشورہ کے دیر عید و مستحب ہو جائے گا، اور مذکورہ کے ذریعہ بھولی ہوئی چیز سے یاد آجائے گی۔ مشورہ کا حکم اس جگہ دلائل کے اختلاف کی خاطر ہے، ورنہ امتداد کے ذریعہ قاضی حق کی معرفت حاصل کر لیتا ہے تو اگر قاضی مجتہد ہے تو اس کے لئے کسی حد تک قہر کرنا جائز نہیں اور مستحب ہے کہ قاضی کی مجلس میں ہر مسلک کے اہل علم جمع رہیں تاکہ اس کے لئے مشورہ کرنا آسان ہو اور جب کوئی ایسا معاملہ پیش ہو جس میں ان سے مشورہ کرنے کی ضرورت ہو تو ان سے مشورہ کرے تاکہ وہ حضرات اس معاملہ میں اپنے دلائل اور جواب دہ رہیں (۲)۔

۲۹- اسی طرح اشتباہ پر ترک کی تقسیم کو موقوف رکھنے یا اس کے کچھ

(۱) اس ترک کی روایت سے بخاری نے من الاطراف کے ماتحت کہا ہے: جب حضرت عثمانؓ مجلس تھا، میں نے عرض کیا: ہمارے ہمارے پاس یہ یقین آئے تو آپ ان میں سے ایک سے فرمائیے جاؤ حضرت علیؓ کو بلاؤ، اور دوسرے سے فرمائیے جاؤ حضرت طلحہؓ، زبیرؓ اور مصعبؓ نبی ﷺ کی ایک جماعت کو بلاؤ، پھر دونوں فریق سے فرمائیے بات کہہ دو، پھر ان لوگوں کی طرف متوجہ ہو کر فرمائیے کہ آپ لوگ اس مسئلہ میں کیا فرماتے ہیں؟ تو اگر وہ حضرات اس کی رائے کے موافق اپنی رائے کا اظہار کرتے تو بعد میں جتنے وہ اس پر چڑھتے، پھر دونوں فریق سلام کرتے اور اٹھ کر چلے جاتے (مسند الکبریٰ ص ۱۱۲ طبع المند)۔

(۲) البدیع ۲/ ۵۵، المشرح الکبیر ص ۱۰۳، الحدیث ۲/ ۲۹۸، الحدیث ۲/ ۵۲۔

اشتراط

تعریف:

۱۔ لغت میں اشتراط فعل اشترط کا مصدر ہے، وراثت کا معنی شرط لگانا ہے، عرب کہتے ہیں: "شرط علیہ کذا"، یعنی اس نے اس پر فلاں چیز لازم کر دی، تو اشترط کا معنی میں ہی مستعمل ہوتا ہے۔

شرط (راء کے سکون کے ساتھ) کے کئی معانی ہیں، یک معنی ہے: کسی چیز کو لازم کرنا، اور اس کا پابند ہونا، قاسوس میں ہے: شرط بیع وغیرہ میں کسی چیز کو لازم کرنے اور اس کا پابند ہونے کو کہتے ہیں، جیسے شریعہ (۱)، اس کی جمع شرائط اور شروط آتی ہے۔

شرط (راء کے زبر کے ساتھ) کا معنی علامت ہے اور اس کی جمع شرائط آتی ہے۔ فقہاء کے نزدیک زیر بحث شرط (راء کے جزم کے ساتھ) آتی ہے جو کسی چیز کو لازم کرنے اور اس کا پابند ہونے کا نام ہے، اگر موکل نے وکیل پر کوئی شرط لگائی تو وکیل کے لئے اس شرط کی پابندی ضروری ہے۔ اسی طرح وہ تمام شرط سمجھ جو متعاقدین کے درمیان قرار پائیں ان کی پابندی اور ان سے عدم تباہ ضروری ہے (۲)۔

راثت کا اصطلاحی معنی تو اصل میں ہے اس کی تعریف یہ کی ہے کہ شرط یہ ہے کہ اس کے نہ پائے جانے پر شرط نہ پایا جائے، ورنہ

حصہ کو محفوظ رکھنے کا حکم مرتب ہوتا ہے، ۱۳۰ مورث نے وفات کے وقت وراثہ میں حمل (بیٹ میں بچہ) چھوڑا، اور یہ معلوم نہ ہوا کہ دو لڑکا ہے یا لڑکی کہ اس کے حصہ کا علم ہونے یا وراثت میں اس کے اصل استحقاق کا پتہ چل سکے، اور اسی طرح گم شدہ اور قیدی کا معاملہ: یہ شخص اپنی مال کے حق میں زندہ تصور کیا جائے گا، ملا یہ کہ اس کی موت پر دلیل قائم ہو جائے اور دوسرے کے مال کے حق میں "میت" مقرر ہو جائے گا بین اس کا حصہ موقوف رکھا جائے گا جیسا کہ بیٹ کے حمل کا حصہ موقوف رکھا جاتا ہے یہاں تک کہ اس کا حمل ظاہر ہو جائے یا اس کے میت ہونے کا فیصلہ کر لیا جائے (۱)۔

ان میں سے ہر ایک کی تفصیل اور اس کا بیان "ارث" کی صطلاح میں ہے۔

(۱) شرح ابن عریبہ، البدائع ۱/۹۶، حاشیہ المدنی ۳/۲۸۰ اور اس کے بعد کے صفحات نہایت لکھا ۱/۲۸ اور اس کے بعد کے صفحات، انہی ۱/۹۸، ۵۳، ۵۴، ۵۵، ۵۶، ۵۷، ۵۸، ۵۹، ۶۰، ۶۱، ۶۲، ۶۳، ۶۴، ۶۵، ۶۶، ۶۷، ۶۸، ۶۹، ۷۰، ۷۱، ۷۲، ۷۳، ۷۴، ۷۵، ۷۶، ۷۷، ۷۸، ۷۹، ۸۰، ۸۱، ۸۲، ۸۳، ۸۴، ۸۵، ۸۶، ۸۷، ۸۸، ۸۹، ۹۰، ۹۱، ۹۲، ۹۳، ۹۴، ۹۵، ۹۶، ۹۷، ۹۸، ۹۹، ۱۰۰، ۱۰۱، ۱۰۲، ۱۰۳، ۱۰۴، ۱۰۵، ۱۰۶، ۱۰۷، ۱۰۸، ۱۰۹، ۱۱۰، ۱۱۱، ۱۱۲، ۱۱۳، ۱۱۴، ۱۱۵، ۱۱۶، ۱۱۷، ۱۱۸، ۱۱۹، ۱۲۰، ۱۲۱، ۱۲۲، ۱۲۳، ۱۲۴، ۱۲۵، ۱۲۶، ۱۲۷، ۱۲۸، ۱۲۹، ۱۳۰، ۱۳۱، ۱۳۲، ۱۳۳، ۱۳۴، ۱۳۵، ۱۳۶، ۱۳۷، ۱۳۸، ۱۳۹، ۱۴۰، ۱۴۱، ۱۴۲، ۱۴۳، ۱۴۴، ۱۴۵، ۱۴۶، ۱۴۷، ۱۴۸، ۱۴۹، ۱۵۰، ۱۵۱، ۱۵۲، ۱۵۳، ۱۵۴، ۱۵۵، ۱۵۶، ۱۵۷، ۱۵۸، ۱۵۹، ۱۶۰، ۱۶۱، ۱۶۲، ۱۶۳، ۱۶۴، ۱۶۵، ۱۶۶، ۱۶۷، ۱۶۸، ۱۶۹، ۱۷۰، ۱۷۱، ۱۷۲، ۱۷۳، ۱۷۴، ۱۷۵، ۱۷۶، ۱۷۷، ۱۷۸، ۱۷۹، ۱۸۰، ۱۸۱، ۱۸۲، ۱۸۳، ۱۸۴، ۱۸۵، ۱۸۶، ۱۸۷، ۱۸۸، ۱۸۹، ۱۹۰، ۱۹۱، ۱۹۲، ۱۹۳، ۱۹۴، ۱۹۵، ۱۹۶، ۱۹۷، ۱۹۸، ۱۹۹، ۲۰۰، ۲۰۱، ۲۰۲، ۲۰۳، ۲۰۴، ۲۰۵، ۲۰۶، ۲۰۷، ۲۰۸، ۲۰۹، ۲۱۰، ۲۱۱، ۲۱۲، ۲۱۳، ۲۱۴، ۲۱۵، ۲۱۶، ۲۱۷، ۲۱۸، ۲۱۹، ۲۲۰، ۲۲۱، ۲۲۲، ۲۲۳، ۲۲۴، ۲۲۵، ۲۲۶، ۲۲۷، ۲۲۸، ۲۲۹، ۲۳۰، ۲۳۱، ۲۳۲، ۲۳۳، ۲۳۴، ۲۳۵، ۲۳۶، ۲۳۷، ۲۳۸، ۲۳۹، ۲۴۰، ۲۴۱، ۲۴۲، ۲۴۳، ۲۴۴، ۲۴۵، ۲۴۶، ۲۴۷، ۲۴۸، ۲۴۹، ۲۵۰، ۲۵۱، ۲۵۲، ۲۵۳، ۲۵۴، ۲۵۵، ۲۵۶، ۲۵۷، ۲۵۸، ۲۵۹، ۲۶۰، ۲۶۱، ۲۶۲، ۲۶۳، ۲۶۴، ۲۶۵، ۲۶۶، ۲۶۷، ۲۶۸، ۲۶۹، ۲۷۰، ۲۷۱، ۲۷۲، ۲۷۳، ۲۷۴، ۲۷۵، ۲۷۶، ۲۷۷، ۲۷۸، ۲۷۹، ۲۸۰، ۲۸۱، ۲۸۲، ۲۸۳، ۲۸۴، ۲۸۵، ۲۸۶، ۲۸۷، ۲۸۸، ۲۸۹، ۲۹۰، ۲۹۱، ۲۹۲، ۲۹۳، ۲۹۴، ۲۹۵، ۲۹۶، ۲۹۷، ۲۹۸، ۲۹۹، ۳۰۰، ۳۰۱، ۳۰۲، ۳۰۳، ۳۰۴، ۳۰۵، ۳۰۶، ۳۰۷، ۳۰۸، ۳۰۹، ۳۱۰، ۳۱۱، ۳۱۲، ۳۱۳، ۳۱۴، ۳۱۵، ۳۱۶، ۳۱۷، ۳۱۸، ۳۱۹، ۳۲۰، ۳۲۱، ۳۲۲، ۳۲۳، ۳۲۴، ۳۲۵، ۳۲۶، ۳۲۷، ۳۲۸، ۳۲۹، ۳۳۰، ۳۳۱، ۳۳۲، ۳۳۳، ۳۳۴، ۳۳۵، ۳۳۶، ۳۳۷، ۳۳۸، ۳۳۹، ۳۴۰، ۳۴۱، ۳۴۲، ۳۴۳، ۳۴۴، ۳۴۵، ۳۴۶، ۳۴۷، ۳۴۸، ۳۴۹، ۳۵۰، ۳۵۱، ۳۵۲، ۳۵۳، ۳۵۴، ۳۵۵، ۳۵۶، ۳۵۷، ۳۵۸، ۳۵۹، ۳۶۰، ۳۶۱، ۳۶۲، ۳۶۳، ۳۶۴، ۳۶۵، ۳۶۶، ۳۶۷، ۳۶۸، ۳۶۹، ۳۷۰، ۳۷۱، ۳۷۲، ۳۷۳، ۳۷۴، ۳۷۵، ۳۷۶، ۳۷۷، ۳۷۸، ۳۷۹، ۳۸۰، ۳۸۱، ۳۸۲، ۳۸۳، ۳۸۴، ۳۸۵، ۳۸۶، ۳۸۷، ۳۸۸، ۳۸۹، ۳۹۰، ۳۹۱، ۳۹۲، ۳۹۳، ۳۹۴، ۳۹۵، ۳۹۶، ۳۹۷، ۳۹۸، ۳۹۹، ۴۰۰، ۴۰۱، ۴۰۲، ۴۰۳، ۴۰۴، ۴۰۵، ۴۰۶، ۴۰۷، ۴۰۸، ۴۰۹، ۴۱۰، ۴۱۱، ۴۱۲، ۴۱۳، ۴۱۴، ۴۱۵، ۴۱۶، ۴۱۷، ۴۱۸، ۴۱۹، ۴۲۰، ۴۲۱، ۴۲۲، ۴۲۳، ۴۲۴، ۴۲۵، ۴۲۶، ۴۲۷، ۴۲۸، ۴۲۹، ۴۳۰، ۴۳۱، ۴۳۲، ۴۳۳، ۴۳۴، ۴۳۵، ۴۳۶، ۴۳۷، ۴۳۸، ۴۳۹، ۴۴۰، ۴۴۱، ۴۴۲، ۴۴۳، ۴۴۴، ۴۴۵، ۴۴۶، ۴۴۷، ۴۴۸، ۴۴۹، ۴۵۰، ۴۵۱، ۴۵۲، ۴۵۳، ۴۵۴، ۴۵۵، ۴۵۶، ۴۵۷، ۴۵۸، ۴۵۹، ۴۶۰، ۴۶۱، ۴۶۲، ۴۶۳، ۴۶۴، ۴۶۵، ۴۶۶، ۴۶۷، ۴۶۸، ۴۶۹، ۴۷۰، ۴۷۱، ۴۷۲، ۴۷۳، ۴۷۴، ۴۷۵، ۴۷۶، ۴۷۷، ۴۷۸، ۴۷۹، ۴۸۰، ۴۸۱، ۴۸۲، ۴۸۳، ۴۸۴، ۴۸۵، ۴۸۶، ۴۸۷، ۴۸۸، ۴۸۹، ۴۹۰، ۴۹۱، ۴۹۲، ۴۹۳، ۴۹۴، ۴۹۵، ۴۹۶، ۴۹۷، ۴۹۸، ۴۹۹، ۵۰۰، ۵۰۱، ۵۰۲، ۵۰۳، ۵۰۴، ۵۰۵، ۵۰۶، ۵۰۷، ۵۰۸، ۵۰۹، ۵۱۰، ۵۱۱، ۵۱۲، ۵۱۳، ۵۱۴، ۵۱۵، ۵۱۶، ۵۱۷، ۵۱۸، ۵۱۹، ۵۲۰، ۵۲۱، ۵۲۲، ۵۲۳، ۵۲۴، ۵۲۵، ۵۲۶، ۵۲۷، ۵۲۸، ۵۲۹، ۵۳۰، ۵۳۱، ۵۳۲، ۵۳۳، ۵۳۴، ۵۳۵، ۵۳۶، ۵۳۷، ۵۳۸، ۵۳۹، ۵۴۰، ۵۴۱، ۵۴۲، ۵۴۳، ۵۴۴، ۵۴۵، ۵۴۶، ۵۴۷، ۵۴۸، ۵۴۹، ۵۵۰، ۵۵۱، ۵۵۲، ۵۵۳، ۵۵۴، ۵۵۵، ۵۵۶، ۵۵۷، ۵۵۸، ۵۵۹، ۵۶۰، ۵۶۱، ۵۶۲، ۵۶۳، ۵۶۴، ۵۶۵، ۵۶۶، ۵۶۷، ۵۶۸، ۵۶۹، ۵۷۰، ۵۷۱، ۵۷۲، ۵۷۳، ۵۷۴، ۵۷۵، ۵۷۶، ۵۷۷، ۵۷۸، ۵۷۹، ۵۸۰، ۵۸۱، ۵۸۲، ۵۸۳، ۵۸۴، ۵۸۵، ۵۸۶، ۵۸۷، ۵۸۸، ۵۸۹، ۵۹۰، ۵۹۱، ۵۹۲، ۵۹۳، ۵۹۴، ۵۹۵، ۵۹۶، ۵۹۷، ۵۹۸، ۵۹۹، ۶۰۰، ۶۰۱، ۶۰۲، ۶۰۳، ۶۰۴، ۶۰۵، ۶۰۶، ۶۰۷، ۶۰۸، ۶۰۹، ۶۱۰، ۶۱۱، ۶۱۲، ۶۱۳، ۶۱۴، ۶۱۵، ۶۱۶، ۶۱۷، ۶۱۸، ۶۱۹، ۶۲۰، ۶۲۱، ۶۲۲، ۶۲۳، ۶۲۴، ۶۲۵، ۶۲۶، ۶۲۷، ۶۲۸، ۶۲۹، ۶۳۰، ۶۳۱، ۶۳۲، ۶۳۳، ۶۳۴، ۶۳۵، ۶۳۶، ۶۳۷، ۶۳۸، ۶۳۹، ۶۴۰، ۶۴۱، ۶۴۲، ۶۴۳، ۶۴۴، ۶۴۵، ۶۴۶، ۶۴۷، ۶۴۸، ۶۴۹، ۶۵۰، ۶۵۱، ۶۵۲، ۶۵۳، ۶۵۴، ۶۵۵، ۶۵۶، ۶۵۷، ۶۵۸، ۶۵۹، ۶۶۰، ۶۶۱، ۶۶۲، ۶۶۳، ۶۶۴، ۶۶۵، ۶۶۶، ۶۶۷، ۶۶۸، ۶۶۹، ۶۷۰، ۶۷۱، ۶۷۲، ۶۷۳، ۶۷۴، ۶۷۵، ۶۷۶، ۶۷۷، ۶۷۸، ۶۷۹، ۶۸۰، ۶۸۱، ۶۸۲، ۶۸۳، ۶۸۴، ۶۸۵، ۶۸۶، ۶۸۷، ۶۸۸، ۶۸۹، ۶۹۰، ۶۹۱، ۶۹۲، ۶۹۳، ۶۹۴، ۶۹۵، ۶۹۶، ۶۹۷، ۶۹۸، ۶۹۹، ۷۰۰، ۷۰۱، ۷۰۲، ۷۰۳، ۷۰۴، ۷۰۵، ۷۰۶، ۷۰۷، ۷۰۸، ۷۰۹، ۷۱۰، ۷۱۱، ۷۱۲، ۷۱۳، ۷۱۴، ۷۱۵، ۷۱۶، ۷۱۷، ۷۱۸، ۷۱۹، ۷۲۰، ۷۲۱، ۷۲۲، ۷۲۳، ۷۲۴، ۷۲۵، ۷۲۶، ۷۲۷، ۷۲۸، ۷۲۹، ۷۳۰، ۷۳۱، ۷۳۲، ۷۳۳، ۷۳۴، ۷۳۵، ۷۳۶، ۷۳۷، ۷۳۸، ۷۳۹، ۷۴۰، ۷۴۱، ۷۴۲، ۷۴۳، ۷۴۴، ۷۴۵، ۷۴۶، ۷۴۷، ۷۴۸، ۷۴۹، ۷۵۰، ۷۵۱، ۷۵۲، ۷۵۳، ۷۵۴، ۷۵۵، ۷۵۶، ۷۵۷، ۷۵۸، ۷۵۹، ۷۶۰، ۷۶۱، ۷۶۲، ۷۶۳، ۷۶۴، ۷۶۵، ۷۶۶، ۷۶۷، ۷۶۸، ۷۶۹، ۷۷۰، ۷۷۱، ۷۷۲، ۷۷۳، ۷۷۴، ۷۷۵، ۷۷۶، ۷۷۷، ۷۷۸، ۷۷۹، ۷۸۰، ۷۸۱، ۷۸۲، ۷۸۳، ۷۸۴، ۷۸۵، ۷۸۶، ۷۸۷، ۷۸۸، ۷۸۹، ۷۹۰، ۷۹۱، ۷۹۲، ۷۹۳، ۷۹۴، ۷۹۵، ۷۹۶، ۷۹۷، ۷۹۸، ۷۹۹، ۸۰۰، ۸۰۱، ۸۰۲، ۸۰۳، ۸۰۴، ۸۰۵، ۸۰۶، ۸۰۷، ۸۰۸، ۸۰۹، ۸۱۰، ۸۱۱، ۸۱۲، ۸۱۳، ۸۱۴، ۸۱۵، ۸۱۶، ۸۱۷، ۸۱۸، ۸۱۹، ۸۲۰، ۸۲۱، ۸۲۲، ۸۲۳، ۸۲۴، ۸۲۵، ۸۲۶، ۸۲۷، ۸۲۸، ۸۲۹، ۸۳۰، ۸۳۱، ۸۳۲، ۸۳۳، ۸۳۴، ۸۳۵، ۸۳۶، ۸۳۷، ۸۳۸، ۸۳۹، ۸۴۰، ۸۴۱، ۸۴۲، ۸۴۳، ۸۴۴، ۸۴۵، ۸۴۶، ۸۴۷، ۸۴۸، ۸۴۹، ۸۵۰، ۸۵۱، ۸۵۲، ۸۵۳، ۸۵۴، ۸۵۵، ۸۵۶، ۸۵۷، ۸۵۸، ۸۵۹، ۸۶۰، ۸۶۱، ۸۶۲، ۸۶۳، ۸۶۴، ۸۶۵، ۸۶۶، ۸۶۷، ۸۶۸، ۸۶۹، ۸۷۰، ۸۷۱، ۸۷۲، ۸۷۳، ۸۷۴، ۸۷۵، ۸۷۶، ۸۷۷، ۸۷۸، ۸۷۹، ۸۸۰، ۸۸۱، ۸۸۲، ۸۸۳، ۸۸۴، ۸۸۵، ۸۸۶، ۸۸۷، ۸۸۸، ۸۸۹، ۸۹۰، ۸۹۱، ۸۹۲، ۸۹۳، ۸۹۴، ۸۹۵، ۸۹۶، ۸۹۷، ۸۹۸، ۸۹۹، ۹۰۰، ۹۰۱، ۹۰۲، ۹۰۳، ۹۰۴، ۹۰۵، ۹۰۶، ۹۰۷، ۹۰۸، ۹۰۹، ۹۱۰، ۹۱۱، ۹۱۲، ۹۱۳، ۹۱۴، ۹۱۵، ۹۱۶، ۹۱۷، ۹۱۸، ۹۱۹، ۹۲۰، ۹۲۱، ۹۲۲، ۹۲۳، ۹۲۴، ۹۲۵، ۹۲۶، ۹۲۷، ۹۲۸، ۹۲۹، ۹۳۰، ۹۳۱، ۹۳۲، ۹۳۳، ۹۳۴، ۹۳۵، ۹۳۶، ۹۳۷، ۹۳۸، ۹۳۹، ۹۴۰، ۹۴۱، ۹۴۲، ۹۴۳، ۹۴۴، ۹۴۵، ۹۴۶، ۹۴۷، ۹۴۸، ۹۴۹، ۹۵۰، ۹۵۱، ۹۵۲، ۹۵۳، ۹۵۴، ۹۵۵، ۹۵۶، ۹۵۷، ۹۵۸، ۹۵۹، ۹۶۰، ۹۶۱، ۹۶۲، ۹۶۳، ۹۶۴، ۹۶۵، ۹۶۶، ۹۶۷، ۹۶۸، ۹۶۹، ۹۷۰، ۹۷۱، ۹۷۲، ۹۷۳، ۹۷۴، ۹۷۵، ۹۷۶، ۹۷۷، ۹۷۸، ۹۷۹، ۹۸۰، ۹۸۱، ۹۸۲، ۹۸۳، ۹۸۴، ۹۸۵، ۹۸۶، ۹۸۷، ۹۸۸، ۹۸۹، ۹۹۰، ۹۹۱، ۹۹۲، ۹۹۳، ۹۹۴، ۹۹۵، ۹۹۶، ۹۹۷، ۹۹۸، ۹۹۹، ۱۰۰۰، ۱۰۰۱، ۱۰۰۲، ۱۰۰۳، ۱۰۰۴، ۱۰۰۵، ۱۰۰۶، ۱۰۰۷، ۱۰۰۸، ۱۰۰۹، ۱۰۱۰، ۱۰۱۱، ۱۰۱۲، ۱۰۱۳، ۱۰۱۴، ۱۰۱۵، ۱۰۱۶، ۱۰۱۷، ۱۰۱۸، ۱۰۱۹، ۱۰۲۰، ۱۰۲۱، ۱۰۲۲، ۱۰۲۳، ۱۰۲۴، ۱۰۲۵، ۱۰۲۶، ۱۰۲۷، ۱۰۲۸، ۱۰۲۹، ۱۰۳۰، ۱۰۳۱، ۱۰۳۲، ۱۰۳۳، ۱۰۳۴، ۱۰۳۵، ۱۰۳۶، ۱۰۳۷، ۱۰۳۸، ۱۰۳۹، ۱۰۴۰، ۱۰۴۱، ۱۰۴۲، ۱۰۴۳، ۱۰۴۴، ۱۰۴۵، ۱۰۴۶، ۱۰۴۷، ۱۰۴۸، ۱۰۴۹، ۱۰۵۰، ۱۰۵۱، ۱۰۵۲، ۱۰۵۳، ۱۰۵۴، ۱۰۵۵، ۱۰۵۶، ۱۰۵۷، ۱۰۵۸، ۱۰۵۹، ۱۰۶۰، ۱۰۶۱، ۱۰۶۲، ۱۰۶۳، ۱۰۶۴، ۱۰۶۵، ۱۰۶۶، ۱۰۶۷، ۱۰۶۸، ۱۰۶۹، ۱۰۷۰، ۱۰۷۱، ۱۰۷۲، ۱۰۷۳، ۱۰۷۴، ۱۰۷۵، ۱۰۷۶، ۱۰۷۷، ۱۰۷۸، ۱۰۷۹، ۱۰۸۰، ۱۰۸۱، ۱۰۸۲، ۱۰۸۳، ۱۰۸۴، ۱۰۸۵، ۱۰۸۶، ۱۰۸۷، ۱۰۸۸، ۱۰۸۹، ۱۰۹۰، ۱۰۹۱، ۱۰۹۲، ۱۰۹۳، ۱۰۹۴، ۱۰۹۵، ۱۰۹۶، ۱۰۹۷، ۱۰۹۸، ۱۰۹۹، ۱۱۰۰، ۱۱۰۱، ۱۱۰۲، ۱۱۰۳، ۱۱۰۴، ۱۱۰۵، ۱۱۰۶، ۱۱۰۷، ۱۱۰۸، ۱۱۰۹، ۱۱۱۰، ۱۱۱۱، ۱۱۱۲، ۱۱۱۳، ۱۱۱۴، ۱۱۱۵، ۱۱۱۶، ۱۱۱۷، ۱۱۱۸، ۱۱۱۹، ۱۱۲۰، ۱۱۲۱، ۱۱۲۲، ۱۱۲۳، ۱۱۲۴، ۱۱۲۵، ۱۱۲۶، ۱۱۲۷، ۱۱۲۸، ۱۱۲۹، ۱۱۳۰، ۱۱۳۱، ۱۱۳۲، ۱۱۳۳، ۱۱۳۴، ۱۱۳۵، ۱۱۳۶، ۱۱۳۷، ۱۱۳۸، ۱۱۳۹، ۱۱۴۰، ۱۱۴۱، ۱۱۴۲، ۱۱۴۳، ۱۱۴۴، ۱۱۴۵، ۱۱۴۶، ۱۱۴۷، ۱۱۴۸، ۱۱۴۹، ۱۱۵۰، ۱۱۵۱، ۱۱۵۲، ۱۱۵۳، ۱۱۵۴، ۱۱۵۵، ۱۱۵۶، ۱۱۵۷، ۱۱۵۸، ۱۱۵۹، ۱۱۶۰، ۱۱۶۱، ۱۱۶۲، ۱۱۶۳، ۱۱۶۴، ۱۱۶۵، ۱۱۶۶، ۱۱۶۷، ۱۱۶۸، ۱۱۶۹، ۱۱۷۰، ۱۱۷۱، ۱۱۷۲، ۱۱۷۳، ۱۱۷۴، ۱۱۷۵، ۱۱۷۶، ۱۱۷۷، ۱۱۷۸، ۱۱۷۹، ۱۱۸۰، ۱۱۸۱، ۱۱۸۲، ۱۱۸۳، ۱۱۸۴، ۱۱۸۵، ۱۱۸۶، ۱۱۸۷، ۱۱۸۸، ۱۱۸۹، ۱۱۹۰، ۱۱۹۱، ۱۱۹۲، ۱۱۹۳، ۱۱۹۴، ۱۱۹۵، ۱۱۹۶، ۱۱۹۷، ۱۱۹۸، ۱۱۹۹، ۱۲۰۰، ۱۲۰۱، ۱۲۰۲، ۱۲۰۳، ۱۲۰۴، ۱۲۰۵، ۱۲۰۶، ۱۲۰۷، ۱۲۰۸، ۱۲۰۹، ۱۲۱۰، ۱۲۱۱، ۱۲۱۲، ۱۲۱۳، ۱۲۱۴، ۱۲۱۵، ۱۲۱۶، ۱۲۱۷، ۱۲۱۸، ۱۲۱۹، ۱۲۲۰، ۱۲۲۱، ۱۲۲۲، ۱۲۲۳، ۱۲۲۴، ۱۲۲۵، ۱۲۲۶، ۱۲۲۷، ۱۲۲۸، ۱۲۲۹، ۱۲۳۰، ۱۲۳۱، ۱۲۳۲، ۱۲۳۳، ۱۲۳۴، ۱۲۳۵، ۱۲۳۶، ۱۲۳۷، ۱۲۳۸، ۱۲۳۹، ۱۲۴۰، ۱۲۴۱، ۱۲۴۲، ۱۲۴۳، ۱۲۴۴، ۱۲۴۵، ۱۲۴۶، ۱۲۴۷، ۱۲۴۸، ۱۲۴۹، ۱۲۵۰، ۱۲۵۱، ۱۲۵۲، ۱۲۵۳، ۱۲۵۴، ۱۲۵۵، ۱۲۵۶، ۱۲۵۷، ۱۲۵۸، ۱۲۵۹، ۱۲۶۰، ۱۲۶۱، ۱۲۶۲، ۱۲۶۳، ۱۲۶۴، ۱۲۶۵، ۱۲۶۶، ۱۲۶۷، ۱۲۶۸، ۱۲۶۹، ۱۲۷۰، ۱۲۷۱، ۱۲۷۲، ۱۲۷۳، ۱۲۷۴، ۱۲۷۵، ۱۲۷۶، ۱۲۷۷، ۱۲۷۸، ۱۲۷۹، ۱۲۸۰، ۱۲۸۱، ۱۲۸۲، ۱۲۸۳، ۱۲۸۴، ۱۲۸۵، ۱۲۸۶، ۱۲۸۷، ۱۲۸۸، ۱۲۸۹، ۱۲۹۰، ۱۲۹۱، ۱۲۹۲، ۱۲۹۳، ۱۲۹۴، ۱۲۹۵، ۱۲۹۶، ۱۲۹۷، ۱۲۹۸، ۱۲۹۹، ۱۳۰۰، ۱۳۰۱، ۱۳۰۲، ۱۳۰۳، ۱۳۰۴، ۱۳۰۵، ۱۳۰۶، ۱۳۰۷، ۱۳۰۸، ۱۳۰۹، ۱۳۱۰، ۱۳۱۱، ۱۳۱۲، ۱۳۱۳، ۱۳۱۴، ۱۳۱۵، ۱۳۱۶، ۱۳۱۷، ۱۳۱۸، ۱۳۱۹، ۱۳۲۰، ۱۳۲۱، ۱۳۲۲، ۱۳۲۳، ۱۳۲۴، ۱۳۲۵، ۱۳۲۶، ۱۳۲۷، ۱۳۲۸، ۱۳۲۹، ۱۳۳۰، ۱۳۳۱، ۱۳۳۲، ۱۳۳۳، ۱۳۳۴، ۱۳۳۵، ۱۳۳۶، ۱۳۳۷، ۱۳۳۸، ۱۳۳۹، ۱۳۴۰، ۱۳۴۱، ۱۳۴۲، ۱۳۴۳، ۱۳۴۴، ۱۳۴۵، ۱۳۴۶، ۱۳۴۷، ۱۳۴۸، ۱۳۴۹، ۱۳۵۰، ۱۳۵۱، ۱۳۵۲، ۱۳۵۳، ۱۳۵۴، ۱۳۵۵، ۱۳۵۶، ۱۳۵۷، ۱۳۵۸، ۱۳۵۹، ۱۳۶۰، ۱۳۶۱، ۱۳۶۲، ۱۳۶۳، ۱۳۶۴، ۱۳۶۵، ۱۳۶۶، ۱۳۶۷، ۱۳۶۸، ۱۳۶۹، ۱۳۷۰، ۱۳۷۱، ۱۳۷۲، ۱۳۷۳، ۱۳۷۴، ۱۳۷۵، ۱۳۷۶، ۱۳۷۷، ۱۳۷۸، ۱۳۷۹، ۱۳۸۰، ۱۳۸۱، ۱۳۸۲، ۱۳۸۳، ۱۳۸۴، ۱۳۸۵، ۱۳۸۶، ۱۳۸۷، ۱۳۸۸، ۱۳۸۹، ۱۳۹۰، ۱۳۹۱

ب- شرط وضعی:

۵- شرط وضعی کی دو قسمیں ہیں:

اول: شرط تعلیقی وہ ہے جس پر حکم مرتب ہوتا ہے یمن اس پر موقوف نہیں ہوتا ہے (یعنی یہ ضروری نہیں ہے کہ شرط پائی جائے تو حکم ہی نہ ہو) جیسے گھر کے اندر داخل ہونے پر مطلق کی طلاق مثلاً کسی نے اپنی بیوی سے کہا: "ہی دحمت الدار دست طالق" (اگر تو گھر میں داخل ہوئی تو تجھ کو طلاق) تو یہاں طلاق اس کے گھر میں داخل ہونے پر مرتب ہوتی ہے، یمن یہ ضروری نہیں ہے کہ اگر داخل دار نہ پایا جائے تو طلاق بھی واقع نہ ہو، بلکہ کبھی دوسرے سبب سے بھی طلاق واقع ہو جاتی ہے (۱)۔

دوم: شرط مقید، اس کا معنی "کسی غیر موجودہ شے کو کسی موجودہ شے میں مخصوص الفاظ کے ساتھ لازم کرنا ہے" (۲)۔ فقہاء کے نزدیک شرط طلاق کا نفع اعلیٰ کا عمل ہے کہ وہ اپنے کسی تصرف کو مطلق کر دے یا انیس شرط کے ساتھ مقید کر دے، تو شرط کا معنی صرف شرط وضعی میں متعلق ہوتا ہے، اس کی تفصیل اصطلاح "شرط" میں آئے گی۔

متعلقہ الفاظ:

تعلیق:

۶- شرطی نے اپنے قواعد میں شرط و تعلیق کے درمیان فرق کرتے ہوئے کہا ہے کہ: تعلیق وہ ہے جو ان امور پر جیسے او ق شرط کے ساتھ اصل فعل پر داخل ہو، و شرط وہ ہے جس میں اصل فعل کا تحقق ہو اور اس میں کسی اور کی چیز کی شرط طاقی جائے (۳)۔

شرط پائی جائے تو شرط طاقی ہو، و عدم و جو لہذا ایضاً ضروری نہ ہو اور نہ ہولی ذیل بلکہ فی غیر و مناسبت کے ہی جز کو شامل ہو (۱)۔

اس معنی میں شرط مانع سے طلاق ہے کہ اس کے وجود سے عدم لازم آتا ہے، اور سبب سے بھی طلاق ہے جس کے وجود سے وجود و عدم سے عدم لازم آتا ہے، اور وہ جز و ملکت سے بھی طلاق ہے، بلکہ وہ مناسبت کے ایک جز کو شامل ہوتا ہے، اس لئے کہ مناسب کا جز بھی مناسب ہوتا ہے (۲)۔

۲- اصلیں کے رد: یک شرط و شرط کے درمیان تعلق کے اعتبار سے شرط یا تو عقلی ہوتی ہے یا شرعی یا عرفی یا لغوی، اگر اس کا سبب عقل، شرع، عرف یا لغت ہو، شرط کی دوسری قسمیں بھی ہیں جن کا ذکر اصلیں اپنی کتابوں میں کرتے ہیں۔ تفصیل کے لئے اصولی ضمیمہ دیکھا جائے (۳)۔

۳- فقہاء کے رد: یک شرط کی دو قسمیں ہیں:

یک شرط حقیقی (شرعی) اور دوسری شرط معنی۔ دونوں کے معنی ذیل میں بیان کئے جا رہے ہیں:

ب- شرط حقیقی:

۴- شرط حقیقی وہ ہے جس پر حکم شرع کی رو سے کسی چیز کا وجود موقوف ہو، جیسے نماز کے لئے وضو، کیونکہ بغیر وضو کے نماز کا وجود نہیں، اس لئے کہ وضو نماز کی صحت کے لئے شرط ہے، رہا وضو اگر مہم ہو تو اس کے پائے جائے سے نماز کا پابجا مضامین میں ہے یمن اگر وضو نہ ہو تو نماز صحیح نہ ہون۔

(۱) الفروق ۱/۵۹، طبع احیاء للکتاب العربیہ

(۲) کشف الاستار، بیروت ۱۳۴۲ھ، طبع دارالکتب العربیہ، التلخیص علی التلخیص

۱/۵۵، اصول السنن ۲/۳۰۳، طبع حیدرآباد

(۳) الفروق ۱/۶۱، ۶۲، نیز دیکھئے اصطلاح (شرط)۔

(۱) التلخیص علی التلخیص ۱/۱۲۶، ۱۲۷

(۲) غزیمون ابحاث اللغوی ۲/۲۲۵، طبع القاهرة

(۳) المحو للشرک ۱/۳۷۱، طبع وزارت اوقاف کویت۔

حموی حاشیہ میں وہابیوں کے درمیان فرق کرتے ہوئے کہتے ہیں کہ: "حقیق" کسی غیر موجود امر کوئی موجود امر پر ان یا کسی حرف شرط کے ذریعہ معلق کرنا ہے۔ "شرط" کسی غیر موجود امر کوئی موجود امر میں مخصوص صیغہ کے ساتھ لازم کرنا ہے (۱)۔

اشتراط وضعی اور تصرفات پر اس کا اثر

شرط تعلیقی اور اس کا اثر:

۷- اشتراط وضعی بھی تعلیقی ہوتا ہے۔ "بھی تہیہ کی اشتراط تعلیقی: بے معنی کا نام ہے جس کا متبادر ممکن کرنا ہے۔" اور اس پر اپنے کسی تصرف کو معلق کرنا ہے جیسے طاق و رتی وغیرہ۔ "بھی گنہ گنہ چنا ہے کہ تعلیق کسی غیر موجود امر کو کسی موجود امر پر ان یا کسی حرف شرط کے ذریعہ معلق کرنے کا نام ہے، لہذا اشتراط تعلیقی شرط لگانے والے کا فعل ہے، جیسے وہ اپنے کسی تصرف کو شرط پر معلق کر دے (۲)۔

اسی کے ساتھ تعلیق کی صحت کے لئے چند شرطیں ہیں جن کا ذکر فقہاء اپنی کتابوں میں کرتے ہیں۔

ایک شرط یہ ہے کہ جس چیز پر تعلیق کی گئی ہے وہ معلوم ہو، اس سے اتفاق ہو یا ممکن ہو، یہی وجہ ہے کہ اگر کسی نے طاق کو اللہ تعالیٰ کی مشیت پر معلق کیا تو حنفیہ و مالکیہ کے نزدیک طاق واقع نہ ہوگی، اس سے کہ اللہ تعالیٰ کی مشیت سے اقصیت ممکن نہیں ہے (۳)۔

ایک شرط یہ ہے کہ معلق مدیہ مستقبل کا عمل ہو، ماضی کا نہیں، یہ نہ کہ ماضی میں معلق کرے کی کوئی سبب نہیں، "وہ حقیقتہً تغیر (واقع شدہ) ہے اگرچہ صورتاً حقیق ہے (۴)۔

(۱) انمولی علی بن نجیم ۲۲۵ طبع انصارہ۔

(۲) دیکھئے اصطلاح (شرط)۔

(۳) تمہید حقائق ۲۲۳ طبع دارالمعرفۃ قلیوبیہ مصر ۱۳۲۲ طبع اٹلی۔

(۴) لاشعور والظاہر مسیو علی ۳۷۹ طبع اٹلی۔

ایک شرط یہ ہے کہ شرط اور اس کے جواب کے درمیان ایسا فعل نہ کرے جو عرفاً فصل سمجھا جاتا ہو، اگر ایسا کرے گا تو تعلیق صحیح نہ ہوگی (۱)۔

اشتراط تعلیقی کا اثر تصرفات پر اس وقت پڑے گا جب کہ شرط لگانے والا اس کی شرط لگائے، بعض تصرفات تعلیق کو قبول کرتے ہیں اور بعض تصرفات تعلیق کو قبول نہیں کرتے (۲)۔

تعلیق کو قبول نہ کرنے والے تصرفات:

۸- اس میں سے ایک جہ ہے، "ورثت ملیرکات" (جس میں کسی چیز کا مالک بنایا جائے) میں سے ہے، اور حنفیہ، مالکیہ، شافعیہ و زہابیہ کے نزدیک اشتراط تعلیقی کو قبول نہیں کرتی ہے، اس سے کہ فقہ میں طبیعت ایک جانب سے، "میری جانب منتقل کی جاتی ہے، درمیان میں کی منتقلی رضا مندی پر منحصر ہوتی ہے، اور رضا کا انحصار یقین پر ہے، اور جزم و یقین تعلیق کے ساتھ ممکن نہیں ہے (۳)۔

ان ہی میں نکاح بھی ہے، چنانچہ اسے مستقبل میں کسی امر پر معلق کرنا حنفیہ، مالکیہ، شافعیہ اور حنابلہ کے نزدیک درست نہیں ہے، اس کی تفصیل نکاح کے باب میں دیکھی جائے (۴)۔

(۱) کشاف القناع ۲۸۳ طبع ہریض۔

(۲) انمولی علی بن نجیم ۳۷۰ طبع وزارت اعلیٰ کویت، الفروق ۲۲۸، ۲۲۹ طبع احیاء الکتاب العربیہ جامع المصوبین ۱۲۲-۱۲۳ طبع بولاق، تمہید حقائق ۲۲۵/۲۲۸ طبع دارالمعرفۃ قلیوبیہ مصر ۱۳۲۲ طبع اٹلی، اور دیکھئے اصطلاح (شرط)۔

(۳) الفتاویٰ الہندیہ ۳۹۶/۳۹۷ طبع ترکی، الفروق لفظی ۲۲۸ طبع حیدرآباد العربیہ قلیوبیہ مصر ۱۳۲۲، حنفیہ و زہابیہ ۲۵۳ طبع دارالمعرفۃ۔

(۴) الفتاویٰ الہندیہ ۳۹۶/۳۹۷ طبع حیدرآباد العربیہ قلیوبیہ مصر ۱۳۲۲، حنفیہ و زہابیہ ۲۵۳ طبع حیدرآباد العربیہ قلیوبیہ مصر ۱۳۲۲، کشاف القناع ۲۸۳/۲۸۴۔

اشتراط تعلیقی کو قبول کرنے والے تصرفات:

۹- میں سے کفارہ ہے، جو حنیف، مالکیہ، شافعیہ اور حنبلیہ کے روایک صحیح قول کے مطابق اشتراط تعلیقی کو قبول کرتا ہے، اس کی تفصیل اپنے مقام پر آئے گی (۱)۔

معاوضات، التزامات، ایقاعات، تقاضات، ہجرات، اور ولایات کے سلسلے میں اگر یہ ہے نہیں دیکھنے سے معلوم ہوتا ہے کہ علماء اس بحث پر متفق ہیں کہ بعض تصرفات مطلقاً اشتراط تعلیقی کو قبول نہیں کرتے ہیں جیسے ملکات، معاوضات، یمن بابت اور قمار، اور بعض تصرفات مطلقاً اشتراط تعلیقی کو قبول کرتے ہیں، جیسے ولایات، بعض حالتوں جیسے مذکورہ ایقاعات، اور بعض تصرفات کے سلسلے میں اختلاف ہے کہ آیا وہ اشتراط تعلیقی کو قبول کرتے ہیں یا نہیں، جیسے تقاضات، بعض حقوق ہجرات وغیرہ۔ اس تمام کی تفصیل (شرط) کی اصطلاح میں آئے گی۔

شرط تنقیدی اور اس کا اثر:

۱۰- یہ بات گزرتی ہے کہ فقہاء کے نزدیک اشتراط تنقیدی کسی غیر موجود امر کا ہی موجود امر کے اندر مخصوص صیغہ کے ساتھ التزام کا نام ہے (۲)۔ یا یہ کہ جس میں اصل فعل پر یقین کا اظہار ہو اور اس میں کسی دوسرے امر کی شرط لگا دی جائے (۳)۔ ان دونوں معانی میں اشتراط میں

(۱) الاشیاء والظواهر ابن نجیم ص ۶۸، تہذیب الفقہ ص ۱۳۸، رد المحتار ص ۵۳، فتاویٰ الہندیہ ص ۳۹۶، مواہب الجلیل ص ۱۰۱، مفتی الحاج محمد طبع لکھنؤ، مفتی غلام دولت ص ۱۲، اور دیکھئے اصطلاح (شرط) کفایت ص ۱۰۱

(۲) الفتاویٰ علی بن نجیم ص ۲۲۵، طبع مصر۔

(۳) مجموعہ دارالحدیث

اشتراط کا معنی پایا جاتا ہے، اس لئے کسی موجود امر میں کسی غیر موجود امر کا التزام، یا اصل فعل کے یقین کے بعد کسی دوسرے امر کی شرط لگانا ہی اشتراط ہے، اور اگر تصرفات میں شرط لگائی جائے تو صحت و نسب و سلطان کے اعتبار سے شرط کا اثر تصرفات پر ہوتا ہے۔

اس کی تفصیل یہ ہے کہ جب تصرف کو شرط سے مقید یا جائے تو وہ شرط یا تو صحیح ہوگی، یا فاسد یا باطل ہوگی۔

اگر شرط صحیح ہو، مثلاً کسی نے گائے کے دو اصرار کی ہونے کی شرط لگائی تو صحیح جار ہوگی، اس لئے کہ جس چیز کی شرط لگائی گئی ہے وہ عقیدہ شمن کی صفت ہے، اور یہ ایسی خالص صفت ہے جو چوں کہ اصل (موصوف) میں ہوتی ہے، اور نہ ہی اس میں اس کے سے شمن کا کوئی حصہ ہوتا ہے (۱)۔

اور شرط اگر باطل یا فاسد ہو، مثلاً کسی نے اونٹنی اس شرط پر خریدی کہ وہ دو سو روپیہ کے بعد بچہ بنے گی تو صحیح فاسد ہوگی (۲)۔

اسی طرح اگر کسی نے کہا کہ میں نے اپنا گھر تم سے اس شرط پر بیچا کہ تم مجھ سے اپنی بیٹی کی شادی کرو، یا اس شرط پر کہ میں اپنی بیٹی کی شادی تم سے کروں، تو یہ درست نہ ہوگا، اس سے کہ وہ ایک دوسرے عقیدہ شرط طکارا ہے، اور اس وجہ سے بھی کہ وہ کما حقہ شعور کے مشابہ ہے (۳)۔

حنفیہ جو فاسد و باطل کے درمیان فرق کرتے ہیں اس کی تفصیل تفسیر بیان کرتے ہیں: صحیح، فاسد، اور باطل۔ مالکیہ، شافعیہ،

(۱) بدائع الصنائع ص ۱۲۳، شرح الکبیر ص ۱۰۸، مفتی الحاج محمد طبع لکھنؤ ص ۱۳۳، کتاب

(۲) بدائع الصنائع ص ۱۶۹، شرح الکبیر مع حاشیہ الامام علی ص ۲۰۹، مفتی الحاج محمد طبع لکھنؤ ص ۱۳۳

(۳) کتاب الصنائع ص ۱۳۳

یا ایسی شرط لگانا کہ عقد اس کا متقاضی ہو، یا ایسی شرط لگانا جو عاقدین کے لئے جائز مصلحت کو موکد کرے، یا حق کی شرط لگانا کہ شمارٹ نے اس کی طرف خاص توجہ دی (۱)۔

اور غالبہ کے نزدیک شرط صحیح کا مفہوم یہ ہے کہ ایسی صفت کی شرط لگائی جائے جو صدور عقد کے وقت اس کے محل کے ساتھ قائم ہو، یا ایسی چیز کی شرط لگائی جائے جس کا عقد متقاضی کرے۔ یا اس کے متقاضی کو موکد کرے، یا ایسی چیز کی شرط لگائی جائے جس کے شرط لگانے کی اجازت شمارٹ نے دی ہے، یا ایسی شرط جو عاقدین کے مفاد کی تکمیل کرے (۲)۔

قسم دوم: اشترط فاسد یا باطل
اس کی دو قسمیں ہیں:

پہلی قسم جو تصرف کو فاسد و باطل کر دیتی ہے، دوسری قسم وہ ہے جس کے ساتھ تصرف صحیح و درست باقی رہتا ہے، اور ان دونوں میں سے ہر ایک کا علاحدہ ضابطہ ہے۔

پہلی نوع: جو تصرف کو فاسد اور باطل کر دیتی ہے:

۱۳- تنفیہ کے نزدیک اس کا ضابطہ یہ ہے کہ ایسے امر کی شرط لگائی جائے جو غیر معمولی، جو کہ سبب ہے، یا کسی ممنوع امر کی شرط لگائی جائے، یا ایسی چیز کی شرط لگائی جائے جس کا عقد متقاضی نہ ہو، ورنہ اس میں عاقدین میں سے کسی ایک کا یا ان کے علاوہ کسی دوسرے کا یا معنود علیہ کا قاعدہ ہو، (بشرطیکہ وہ دوسرا شخص یا معنود علیہ دونوں اہل اتحقاق میں سے ہوں) یا ایسی شرط لگائی جائے جو مفقہائے عقد کے موافق نہ ہو، اور نہ ایسے امور میں سے ہوں جن پر لوگوں کا تعامل ہے،

(۱) مفتی الکساح ص ۳۳۳ ۳۳۴ مجموع الفتاویٰ ص ۳۶۳ طبع المنقذ۔

(۲) کتاب القناع ص ۱۸۸ ۱۹۰۔

حاصلہ جو فاسد و باطل کے درمیان کوئی فرق نہیں کرتے اور کہتے ہیں کہ یہ دونوں ایک ہی ہیں، اس کی دو قسمیں ذکر کرتے ہیں: صحیح اور فاسد و باطل۔ یہی طرح فقہاء شرط صحیح کی انواع اور شرط فاسد کی انواع کا ذکر کرتے ہیں۔ کچھ شرط فاسد و باطل ہیں جو تصرف کو فاسد و باطل کر دیتی ہیں، اور کچھ ایسی ہیں جن کے ہوتے ہوئے تصرف صحیح رہتا ہے، اس کی پوری تفصیل انشاء اللہ (شرط) کی اصطلاح میں آئے گی۔

فقہاء کے نزدیک شرط طقسیہ کی کے ضوابط:

۱۱- شرط طقسیہ کی دو قسمیں ہیں: صحیح فاسد یا باطل۔

قسم اول: شرط طقسیہ:

۱۲- تنفیہ کے نزدیک شرط طقسیہ کا ضابطہ یہ ہے کہ ایسی صفت کی شرط لگائی جائے جو عقد کے صادر ہونے کے وقت محل عقد کے ساتھ قائم ہو، یا ایسی چیز کی شرط لگائی جائے جس کا عقد متقاضی ہو یا جو عقد متقاضی کے مناسب ہو، یا ایسی چیز کی شرط لگائی جائے جس کے جواز کی دلیل شرع میں نہ ہو، یا ایسی چیز کی شرط لگائی جائے جس پر لوگوں کا تعامل ہو (۱)۔

مالکیہ کے نزدیک اس کا ضابطہ یہ ہے کہ ایسی صفت کی شرط لگائی جائے جو صدور عقد کے وقت محل عقد کے ساتھ قائم ہو، یا ایسی شرط لگائی جائے کہ عقد اس کا متقاضی ہو، یا ایسی شرط کہ عقد نہ اس کا متقاضی ہو اور نہ اس کے منافی ہو (۲)۔

شافعیہ کے نزدیک اس کا ضابطہ یہ ہے کہ شرط صحیح ایسی صفت کی شرط لگانا ہے جو صدور عقد کے وقت اس کے محل کے ساتھ پائی جائے،

(۱) جامع الصنائع ص ۷۲-۷۳ طبع المجلد۔

(۲) جامعہ فقہیہ علی الشرح الکبیر ص ۶۵، ۱۰۸۔

ورنہ اس میں سے ہوجانے کے جو رکنی دلیل شرط میں وارد ہے (۱)۔
 ورنہ لکھ کے نزدیک اس کا ضابطہ یہ ہے کہ کسی امر ممنون کی شرط
 لگائی جائے یا اسے امر کی شرط جو عند ہر وجہ کوک کا جب ہے۔ یا ایسی
 شرط جو مقتضائے عقد کے منافی ہو (۲)۔

اس کا ضابطہ ثانیہ کے نزدیک یہ ہے کہ ایسے امر کی شرط لگائی
 جائے جو شرط میں وارد نہ ہو، یا ایسے امر کی شرط جو عقد کے تقاضا کے
 خلاف ہو، یا ایسے امر کی شرط جو جہالت تک پہنچائے (۳)۔

اور حنا بلہ کے نزدیک اس کا ضابطہ یہ ہے کہ ایک عقد میں دو عقود کی
 شرط لگائی جائے، یا ایک عقد میں دو شرطیں لگائی جائیں، یا ایسی شرط
 لگائی جائے جو مقصود عقد کے خلاف ہو (۴)۔

دوسری نوع: جو باطل ہو مگر اس کے ساتھ تصرف صحیح ہو:

۱۴ - ثانیہ کے نزدیک اس کا ضابطہ یہ ہے کہ ہر وہ امر جس کا عقد نہ
 تقاضا کرے، اور نہ وہ مقتضائے عقد کے موافق ہو، اور اس کے جواز کی
 کوئی دلیل شرط یا عرف میں وارد نہ ہو، اور نہ اس میں متعاقدین میں
 سے کسی ایک کے لئے یا معقود علیہ کے لئے کوئی منفعت ہو جب کہ وہ
 اس اشتقاق میں سے ہو، لہذا جب ایسی شرط عقد کے ساتھ لگائی
 جائے تو عقد صحیح ہوگا، اور شرط باطل ہوگی (۵)۔

مالکیہ کے نزدیک اس کا ضابطہ یہ ہے کہ عیوب سے برائے کی
 شرط لگائی جائے، یا غیر معتق کے لئے لگائی جائے، یا ایسی
 شرط جو مقتضائے عقد کے منافی ہو لیکن اس کے مقصود میں کوئی خلل نہ

ہو (۱)۔

ثانیہ کے نزدیک اس کا ضابطہ یہ ہے کہ غیر مقصود چیز کی شرط لگائی
 جائے، یا جو مقتضائے عقد کے خلاف ہو لیکن اس کے مقصود میں کوئی
 خلل نہ ہو (۲)۔

اور حنا بلہ کے نزدیک اس کا ضابطہ یہ ہے کہ ایسی شرط لگائی جائے
 جو مقتضائے عقد کے منافی ہو، یا ایسے امر کی شرط جو جہالت تک
 پہنچائے، یا کسی غیر شرط امر کی شرط لگائی جائے (۳)۔

اس کے ساتھ ساتھ مالکیہ کہتے ہیں کہ کچھ شرط فاسدہ کسی ہیں
 جو شرط لگانے والے کے ساتھ کرنے سے ساتھ ہو جاتی ہیں، اور ان کا
 ضابطہ ان کے نزدیک یہ ہے کہ ایسے امر کی شرط لگائی جائے جو مقصود
 عقد کے مخالف ہو، یا وہ ضمن میں خلل پیدا کرے، یا مہر میں غرر کا سبب
 ہو (۴)۔

(۱) بدائع الصالح ۱/۵-۱۶۸-۱۷۰۔

(۲) شرح الکبیر ۳/۵۸، ۵۹، ۳۱۰۔

(۳) مفتی الکناج ۳/۳۰، ۳۳، ۳۴، ۳۵، ۳۶، ۳۷، ۳۸، ۳۹، ۴۰، ۴۱، ۴۲، ۴۳، ۴۴، ۴۵، ۴۶، ۴۷، ۴۸، ۴۹، ۵۰، ۵۱، ۵۲، ۵۳، ۵۴، ۵۵، ۵۶، ۵۷، ۵۸، ۵۹، ۶۰، ۶۱، ۶۲، ۶۳، ۶۴، ۶۵، ۶۶، ۶۷، ۶۸، ۶۹، ۷۰، ۷۱، ۷۲، ۷۳، ۷۴، ۷۵، ۷۶، ۷۷، ۷۸، ۷۹، ۸۰، ۸۱، ۸۲، ۸۳، ۸۴، ۸۵، ۸۶، ۸۷، ۸۸، ۸۹، ۹۰، ۹۱، ۹۲، ۹۳، ۹۴، ۹۵، ۹۶، ۹۷، ۹۸، ۹۹، ۱۰۰، ۱۰۱، ۱۰۲، ۱۰۳، ۱۰۴، ۱۰۵، ۱۰۶، ۱۰۷، ۱۰۸، ۱۰۹، ۱۱۰، ۱۱۱، ۱۱۲، ۱۱۳، ۱۱۴، ۱۱۵، ۱۱۶، ۱۱۷، ۱۱۸، ۱۱۹، ۱۲۰، ۱۲۱، ۱۲۲، ۱۲۳، ۱۲۴، ۱۲۵، ۱۲۶، ۱۲۷، ۱۲۸، ۱۲۹، ۱۳۰، ۱۳۱، ۱۳۲، ۱۳۳، ۱۳۴، ۱۳۵، ۱۳۶، ۱۳۷، ۱۳۸، ۱۳۹، ۱۴۰، ۱۴۱، ۱۴۲، ۱۴۳، ۱۴۴، ۱۴۵، ۱۴۶، ۱۴۷، ۱۴۸، ۱۴۹، ۱۵۰، ۱۵۱، ۱۵۲، ۱۵۳، ۱۵۴، ۱۵۵، ۱۵۶، ۱۵۷، ۱۵۸، ۱۵۹، ۱۶۰، ۱۶۱، ۱۶۲، ۱۶۳، ۱۶۴، ۱۶۵، ۱۶۶، ۱۶۷، ۱۶۸، ۱۶۹، ۱۷۰، ۱۷۱، ۱۷۲، ۱۷۳، ۱۷۴، ۱۷۵، ۱۷۶، ۱۷۷، ۱۷۸، ۱۷۹، ۱۸۰، ۱۸۱، ۱۸۲، ۱۸۳، ۱۸۴، ۱۸۵، ۱۸۶، ۱۸۷، ۱۸۸، ۱۸۹، ۱۹۰، ۱۹۱، ۱۹۲، ۱۹۳، ۱۹۴، ۱۹۵، ۱۹۶، ۱۹۷، ۱۹۸، ۱۹۹، ۲۰۰، ۲۰۱، ۲۰۲، ۲۰۳، ۲۰۴، ۲۰۵، ۲۰۶، ۲۰۷، ۲۰۸، ۲۰۹، ۲۱۰، ۲۱۱، ۲۱۲، ۲۱۳، ۲۱۴، ۲۱۵، ۲۱۶، ۲۱۷، ۲۱۸، ۲۱۹، ۲۲۰، ۲۲۱، ۲۲۲، ۲۲۳، ۲۲۴، ۲۲۵، ۲۲۶، ۲۲۷، ۲۲۸، ۲۲۹، ۲۳۰، ۲۳۱، ۲۳۲، ۲۳۳، ۲۳۴، ۲۳۵، ۲۳۶، ۲۳۷، ۲۳۸، ۲۳۹، ۲۴۰، ۲۴۱، ۲۴۲، ۲۴۳، ۲۴۴، ۲۴۵، ۲۴۶، ۲۴۷، ۲۴۸، ۲۴۹، ۲۵۰، ۲۵۱، ۲۵۲، ۲۵۳، ۲۵۴، ۲۵۵، ۲۵۶، ۲۵۷، ۲۵۸، ۲۵۹، ۲۶۰، ۲۶۱، ۲۶۲، ۲۶۳، ۲۶۴، ۲۶۵، ۲۶۶، ۲۶۷، ۲۶۸، ۲۶۹، ۲۷۰، ۲۷۱، ۲۷۲، ۲۷۳، ۲۷۴، ۲۷۵، ۲۷۶، ۲۷۷، ۲۷۸، ۲۷۹، ۲۸۰، ۲۸۱، ۲۸۲، ۲۸۳، ۲۸۴، ۲۸۵، ۲۸۶، ۲۸۷، ۲۸۸، ۲۸۹، ۲۹۰، ۲۹۱، ۲۹۲، ۲۹۳، ۲۹۴، ۲۹۵، ۲۹۶، ۲۹۷، ۲۹۸، ۲۹۹، ۳۰۰، ۳۰۱، ۳۰۲، ۳۰۳، ۳۰۴، ۳۰۵، ۳۰۶، ۳۰۷، ۳۰۸، ۳۰۹، ۳۱۰، ۳۱۱، ۳۱۲، ۳۱۳، ۳۱۴، ۳۱۵، ۳۱۶، ۳۱۷، ۳۱۸، ۳۱۹، ۳۲۰، ۳۲۱، ۳۲۲، ۳۲۳، ۳۲۴، ۳۲۵، ۳۲۶، ۳۲۷، ۳۲۸، ۳۲۹، ۳۳۰، ۳۳۱، ۳۳۲، ۳۳۳، ۳۳۴، ۳۳۵، ۳۳۶، ۳۳۷، ۳۳۸، ۳۳۹، ۳۴۰، ۳۴۱، ۳۴۲، ۳۴۳، ۳۴۴، ۳۴۵، ۳۴۶، ۳۴۷، ۳۴۸، ۳۴۹، ۳۵۰، ۳۵۱، ۳۵۲، ۳۵۳، ۳۵۴، ۳۵۵، ۳۵۶، ۳۵۷، ۳۵۸، ۳۵۹، ۳۶۰، ۳۶۱، ۳۶۲، ۳۶۳، ۳۶۴، ۳۶۵، ۳۶۶، ۳۶۷، ۳۶۸، ۳۶۹، ۳۷۰، ۳۷۱، ۳۷۲، ۳۷۳، ۳۷۴، ۳۷۵، ۳۷۶، ۳۷۷، ۳۷۸، ۳۷۹، ۳۸۰، ۳۸۱، ۳۸۲، ۳۸۳، ۳۸۴، ۳۸۵، ۳۸۶، ۳۸۷، ۳۸۸، ۳۸۹، ۳۹۰، ۳۹۱، ۳۹۲، ۳۹۳، ۳۹۴، ۳۹۵، ۳۹۶، ۳۹۷، ۳۹۸، ۳۹۹، ۴۰۰، ۴۰۱، ۴۰۲، ۴۰۳، ۴۰۴، ۴۰۵، ۴۰۶، ۴۰۷، ۴۰۸، ۴۰۹، ۴۱۰، ۴۱۱، ۴۱۲، ۴۱۳، ۴۱۴، ۴۱۵، ۴۱۶، ۴۱۷، ۴۱۸، ۴۱۹، ۴۲۰، ۴۲۱، ۴۲۲، ۴۲۳، ۴۲۴، ۴۲۵، ۴۲۶، ۴۲۷، ۴۲۸، ۴۲۹، ۴۳۰، ۴۳۱، ۴۳۲، ۴۳۳، ۴۳۴، ۴۳۵، ۴۳۶، ۴۳۷، ۴۳۸، ۴۳۹، ۴۴۰، ۴۴۱، ۴۴۲، ۴۴۳، ۴۴۴، ۴۴۵، ۴۴۶، ۴۴۷، ۴۴۸، ۴۴۹، ۴۵۰، ۴۵۱، ۴۵۲، ۴۵۳، ۴۵۴، ۴۵۵، ۴۵۶، ۴۵۷، ۴۵۸، ۴۵۹، ۴۶۰، ۴۶۱، ۴۶۲، ۴۶۳، ۴۶۴، ۴۶۵، ۴۶۶، ۴۶۷، ۴۶۸، ۴۶۹، ۴۷۰، ۴۷۱، ۴۷۲، ۴۷۳، ۴۷۴، ۴۷۵، ۴۷۶، ۴۷۷، ۴۷۸، ۴۷۹، ۴۸۰، ۴۸۱، ۴۸۲، ۴۸۳، ۴۸۴، ۴۸۵، ۴۸۶، ۴۸۷، ۴۸۸، ۴۸۹، ۴۹۰، ۴۹۱، ۴۹۲، ۴۹۳، ۴۹۴، ۴۹۵، ۴۹۶، ۴۹۷، ۴۹۸، ۴۹۹، ۵۰۰، ۵۰۱، ۵۰۲، ۵۰۳، ۵۰۴، ۵۰۵، ۵۰۶، ۵۰۷، ۵۰۸، ۵۰۹، ۵۱۰، ۵۱۱، ۵۱۲، ۵۱۳، ۵۱۴، ۵۱۵، ۵۱۶، ۵۱۷، ۵۱۸، ۵۱۹، ۵۲۰، ۵۲۱، ۵۲۲، ۵۲۳، ۵۲۴، ۵۲۵، ۵۲۶، ۵۲۷، ۵۲۸، ۵۲۹، ۵۳۰، ۵۳۱، ۵۳۲، ۵۳۳، ۵۳۴، ۵۳۵، ۵۳۶، ۵۳۷، ۵۳۸، ۵۳۹، ۵۴۰، ۵۴۱، ۵۴۲، ۵۴۳، ۵۴۴، ۵۴۵، ۵۴۶، ۵۴۷، ۵۴۸، ۵۴۹، ۵۵۰، ۵۵۱، ۵۵۲، ۵۵۳، ۵۵۴، ۵۵۵، ۵۵۶، ۵۵۷، ۵۵۸، ۵۵۹، ۵۶۰، ۵۶۱، ۵۶۲، ۵۶۳، ۵۶۴، ۵۶۵، ۵۶۶، ۵۶۷، ۵۶۸، ۵۶۹، ۵۷۰، ۵۷۱، ۵۷۲، ۵۷۳، ۵۷۴، ۵۷۵، ۵۷۶، ۵۷۷، ۵۷۸، ۵۷۹، ۵۸۰، ۵۸۱، ۵۸۲، ۵۸۳، ۵۸۴، ۵۸۵، ۵۸۶، ۵۸۷، ۵۸۸، ۵۸۹، ۵۹۰، ۵۹۱، ۵۹۲، ۵۹۳، ۵۹۴، ۵۹۵، ۵۹۶، ۵۹۷، ۵۹۸، ۵۹۹، ۶۰۰، ۶۰۱، ۶۰۲، ۶۰۳، ۶۰۴، ۶۰۵، ۶۰۶، ۶۰۷، ۶۰۸، ۶۰۹، ۶۱۰، ۶۱۱، ۶۱۲، ۶۱۳، ۶۱۴، ۶۱۵، ۶۱۶، ۶۱۷، ۶۱۸، ۶۱۹، ۶۲۰، ۶۲۱، ۶۲۲، ۶۲۳، ۶۲۴، ۶۲۵، ۶۲۶، ۶۲۷، ۶۲۸، ۶۲۹، ۶۳۰، ۶۳۱، ۶۳۲، ۶۳۳، ۶۳۴، ۶۳۵، ۶۳۶، ۶۳۷، ۶۳۸، ۶۳۹، ۶۴۰، ۶۴۱، ۶۴۲، ۶۴۳، ۶۴۴، ۶۴۵، ۶۴۶، ۶۴۷، ۶۴۸، ۶۴۹، ۶۵۰، ۶۵۱، ۶۵۲، ۶۵۳، ۶۵۴، ۶۵۵، ۶۵۶، ۶۵۷، ۶۵۸، ۶۵۹، ۶۶۰، ۶۶۱، ۶۶۲، ۶۶۳، ۶۶۴، ۶۶۵، ۶۶۶، ۶۶۷، ۶۶۸، ۶۶۹، ۶۷۰، ۶۷۱، ۶۷۲، ۶۷۳، ۶۷۴، ۶۷۵، ۶۷۶، ۶۷۷، ۶۷۸، ۶۷۹، ۶۸۰، ۶۸۱، ۶۸۲، ۶۸۳، ۶۸۴، ۶۸۵، ۶۸۶، ۶۸۷، ۶۸۸، ۶۸۹، ۶۹۰، ۶۹۱، ۶۹۲، ۶۹۳، ۶۹۴، ۶۹۵، ۶۹۶، ۶۹۷، ۶۹۸، ۶۹۹، ۷۰۰، ۷۰۱، ۷۰۲، ۷۰۳، ۷۰۴، ۷۰۵، ۷۰۶، ۷۰۷، ۷۰۸، ۷۰۹، ۷۱۰، ۷۱۱، ۷۱۲، ۷۱۳، ۷۱۴، ۷۱۵، ۷۱۶، ۷۱۷، ۷۱۸، ۷۱۹، ۷۲۰، ۷۲۱، ۷۲۲، ۷۲۳، ۷۲۴، ۷۲۵، ۷۲۶، ۷۲۷، ۷۲۸، ۷۲۹، ۷۳۰، ۷۳۱، ۷۳۲، ۷۳۳، ۷۳۴، ۷۳۵، ۷۳۶، ۷۳۷، ۷۳۸، ۷۳۹، ۷۴۰، ۷۴۱، ۷۴۲، ۷۴۳، ۷۴۴، ۷۴۵، ۷۴۶، ۷۴۷، ۷۴۸، ۷۴۹، ۷۵۰، ۷۵۱، ۷۵۲، ۷۵۳، ۷۵۴، ۷۵۵، ۷۵۶، ۷۵۷، ۷۵۸، ۷۵۹، ۷۶۰، ۷۶۱، ۷۶۲، ۷۶۳، ۷۶۴، ۷۶۵، ۷۶۶، ۷۶۷، ۷۶۸، ۷۶۹، ۷۷۰، ۷۷۱، ۷۷۲، ۷۷۳، ۷۷۴، ۷۷۵، ۷۷۶، ۷۷۷، ۷۷۸، ۷۷۹، ۷۸۰، ۷۸۱، ۷۸۲، ۷۸۳، ۷۸۴، ۷۸۵، ۷۸۶، ۷۸۷، ۷۸۸، ۷۸۹، ۷۹۰، ۷۹۱، ۷۹۲، ۷۹۳، ۷۹۴، ۷۹۵، ۷۹۶، ۷۹۷، ۷۹۸، ۷۹۹، ۸۰۰، ۸۰۱، ۸۰۲، ۸۰۳، ۸۰۴، ۸۰۵، ۸۰۶، ۸۰۷، ۸۰۸، ۸۰۹، ۸۱۰، ۸۱۱، ۸۱۲، ۸۱۳، ۸۱۴، ۸۱۵، ۸۱۶، ۸۱۷، ۸۱۸، ۸۱۹، ۸۲۰، ۸۲۱، ۸۲۲، ۸۲۳، ۸۲۴، ۸۲۵، ۸۲۶، ۸۲۷، ۸۲۸، ۸۲۹، ۸۳۰، ۸۳۱، ۸۳۲، ۸۳۳، ۸۳۴، ۸۳۵، ۸۳۶، ۸۳۷، ۸۳۸، ۸۳۹، ۸۴۰، ۸۴۱، ۸۴۲، ۸۴۳، ۸۴۴، ۸۴۵، ۸۴۶، ۸۴۷، ۸۴۸، ۸۴۹، ۸۵۰، ۸۵۱، ۸۵۲، ۸۵۳، ۸۵۴، ۸۵۵، ۸۵۶، ۸۵۷، ۸۵۸، ۸۵۹، ۸۶۰، ۸۶۱، ۸۶۲، ۸۶۳، ۸۶۴، ۸۶۵، ۸۶۶، ۸۶۷، ۸۶۸، ۸۶۹، ۸۷۰، ۸۷۱، ۸۷۲، ۸۷۳، ۸۷۴، ۸۷۵، ۸۷۶، ۸۷۷، ۸۷۸، ۸۷۹، ۸۸۰، ۸۸۱، ۸۸۲، ۸۸۳، ۸۸۴، ۸۸۵، ۸۸۶، ۸۸۷، ۸۸۸، ۸۸۹، ۸۹۰، ۸۹۱، ۸۹۲، ۸۹۳، ۸۹۴، ۸۹۵، ۸۹۶، ۸۹۷، ۸۹۸، ۸۹۹، ۹۰۰، ۹۰۱، ۹۰۲، ۹۰۳، ۹۰۴، ۹۰۵، ۹۰۶، ۹۰۷، ۹۰۸، ۹۰۹، ۹۱۰، ۹۱۱، ۹۱۲، ۹۱۳، ۹۱۴، ۹۱۵، ۹۱۶، ۹۱۷، ۹۱۸، ۹۱۹، ۹۲۰، ۹۲۱، ۹۲۲، ۹۲۳، ۹۲۴، ۹۲۵، ۹۲۶، ۹۲۷، ۹۲۸، ۹۲۹، ۹۳۰، ۹۳۱، ۹۳۲، ۹۳۳، ۹۳۴، ۹۳۵، ۹۳۶، ۹۳۷، ۹۳۸، ۹۳۹، ۹۴۰، ۹۴۱، ۹۴۲، ۹۴۳، ۹۴۴، ۹۴۵، ۹۴۶، ۹۴۷، ۹۴۸، ۹۴۹، ۹۵۰، ۹۵۱، ۹۵۲، ۹۵۳، ۹۵۴، ۹۵۵، ۹۵۶، ۹۵۷، ۹۵۸، ۹۵۹، ۹۶۰، ۹۶۱، ۹۶۲، ۹۶۳، ۹۶۴، ۹۶۵، ۹۶۶، ۹۶۷، ۹۶۸، ۹۶۹، ۹۷۰، ۹۷۱، ۹۷۲، ۹۷۳، ۹۷۴، ۹۷۵، ۹۷۶، ۹۷۷، ۹۷۸، ۹۷۹، ۹۸۰، ۹۸۱، ۹۸۲، ۹۸۳، ۹۸۴، ۹۸۵، ۹۸۶، ۹۸۷، ۹۸۸، ۹۸۹، ۹۹۰، ۹۹۱، ۹۹۲، ۹۹۳، ۹۹۴، ۹۹۵، ۹۹۶، ۹۹۷، ۹۹۸، ۹۹۹، ۱۰۰۰، ۱۰۰۱، ۱۰۰۲، ۱۰۰۳، ۱۰۰۴، ۱۰۰۵، ۱۰۰۶، ۱۰۰۷، ۱۰۰۸، ۱۰۰۹، ۱۰۱۰، ۱۰۱۱، ۱۰۱۲، ۱۰۱۳، ۱۰۱۴، ۱۰۱۵، ۱۰۱۶، ۱۰۱۷، ۱۰۱۸، ۱۰۱۹، ۱۰۲۰، ۱۰۲۱، ۱۰۲۲، ۱۰۲۳، ۱۰۲۴، ۱۰۲۵، ۱۰۲۶، ۱۰۲۷، ۱۰۲۸، ۱۰۲۹، ۱۰۳۰، ۱۰۳۱، ۱۰۳۲، ۱۰۳۳، ۱۰۳۴، ۱۰۳۵، ۱۰۳۶، ۱۰۳۷، ۱۰۳۸، ۱۰۳۹، ۱۰۴۰، ۱۰۴۱، ۱۰۴۲، ۱۰۴۳، ۱۰۴۴، ۱۰۴۵، ۱۰۴۶، ۱۰۴۷، ۱۰۴۸، ۱۰۴۹، ۱۰۵۰، ۱۰۵۱، ۱۰۵۲، ۱۰۵۳، ۱۰۵۴، ۱۰۵۵، ۱۰۵۶، ۱۰۵۷، ۱۰۵۸، ۱۰۵۹، ۱۰۶۰، ۱۰۶۱، ۱۰۶۲، ۱۰۶۳، ۱۰۶۴، ۱۰۶۵، ۱۰۶۶، ۱۰۶۷، ۱۰۶۸، ۱۰۶۹، ۱۰۷۰، ۱۰۷۱، ۱۰۷۲، ۱۰۷۳، ۱۰۷۴، ۱۰۷۵، ۱۰۷۶، ۱۰۷۷، ۱۰۷۸، ۱۰۷۹، ۱۰۸۰، ۱۰۸۱، ۱۰۸۲، ۱۰۸۳، ۱۰۸۴، ۱۰۸۵، ۱۰۸۶، ۱۰۸۷، ۱۰۸۸، ۱۰۸۹، ۱۰۹۰، ۱۰۹۱، ۱۰۹۲، ۱۰۹۳، ۱۰۹۴، ۱۰۹۵، ۱۰۹۶، ۱۰۹۷، ۱۰۹۸، ۱۰۹۹، ۱۱۰۰، ۱۱۰۱، ۱۱۰۲، ۱۱۰۳، ۱۱۰۴، ۱۱۰۵، ۱۱۰۶، ۱۱۰۷، ۱۱۰۸، ۱۱۰۹، ۱۱۱۰، ۱۱۱۱، ۱۱۱۲، ۱۱۱۳، ۱۱۱۴، ۱۱۱۵، ۱۱۱۶، ۱۱۱۷، ۱۱۱۸، ۱۱۱۹، ۱۱۲۰، ۱۱۲۱، ۱۱۲۲، ۱۱۲۳، ۱۱۲۴، ۱۱۲۵، ۱۱۲۶، ۱۱۲۷، ۱۱۲۸، ۱۱۲۹، ۱۱۳۰، ۱۱۳۱، ۱۱۳۲، ۱۱۳۳، ۱۱۳۴، ۱۱۳۵، ۱۱۳۶، ۱۱۳۷، ۱۱۳۸، ۱۱۳۹، ۱۱۴۰، ۱۱۴۱، ۱۱۴۲، ۱۱۴۳، ۱۱۴۴، ۱۱۴۵، ۱۱۴۶، ۱۱۴۷، ۱۱۴۸، ۱۱۴۹، ۱۱۵۰، ۱۱۵۱، ۱۱۵۲، ۱۱۵۳، ۱۱۵۴، ۱۱۵۵، ۱۱۵۶، ۱۱۵۷، ۱۱۵۸، ۱۱۵۹، ۱۱۶۰، ۱۱۶۱، ۱۱۶۲، ۱۱۶۳، ۱۱۶۴، ۱۱۶۵، ۱۱۶۶، ۱۱۶۷، ۱۱۶۸، ۱۱۶۹، ۱۱۷۰، ۱۱۷۱، ۱۱۷۲، ۱۱۷۳، ۱۱۷۴، ۱۱۷۵، ۱۱۷۶، ۱۱۷۷، ۱۱۷۸، ۱۱۷۹، ۱۱۸۰، ۱۱۸۱، ۱۱۸۲، ۱۱۸۳، ۱۱۸۴، ۱۱۸۵، ۱۱۸۶، ۱۱۸۷، ۱۱۸۸، ۱۱۸۹، ۱۱۹۰، ۱۱۹۱، ۱۱۹۲، ۱۱۹۳، ۱۱۹۴، ۱۱۹۵، ۱۱۹۶، ۱۱۹۷، ۱۱۹۸، ۱۱۹۹، ۱۲۰۰، ۱۲۰۱، ۱۲۰۲، ۱۲۰۳، ۱۲۰۴، ۱۲۰۵، ۱۲۰۶، ۱۲۰۷، ۱۲۰۸، ۱۲۰۹، ۱۲۱۰، ۱۲۱۱، ۱۲۱۲، ۱۲۱۳، ۱۲۱۴، ۱۲۱۵، ۱۲۱۶، ۱۲۱۷، ۱۲۱۸، ۱۲۱۹، ۱۲۲۰، ۱۲۲۱، ۱۲۲۲، ۱۲۲۳، ۱۲۲۴، ۱۲۲۵، ۱۲۲۶، ۱۲۲۷، ۱۲۲۸، ۱۲۲۹، ۱۲۳۰، ۱۲۳۱، ۱۲۳۲، ۱۲۳۳، ۱۲۳۴، ۱۲۳۵، ۱۲۳۶، ۱۲۳۷، ۱۲۳۸، ۱۲۳۹، ۱۲۴۰، ۱۲۴۱، ۱۲۴۲، ۱۲۴۳، ۱۲۴۴، ۱۲۴۵، ۱۲۴۶، ۱۲۴۷، ۱۲۴۸، ۱۲۴۹، ۱۲۵۰، ۱۲۵۱، ۱۲۵۲، ۱۲۵۳، ۱۲۵۴، ۱۲۵۵، ۱۲۵۶، ۱۲۵۷، ۱۲۵۸، ۱۲۵۹، ۱۲۶۰، ۱۲۶۱، ۱۲۶۲، ۱۲۶۳، ۱۲۶۴، ۱۲۶۵، ۱۲۶۶، ۱۲۶۷، ۱۲۶۸، ۱۲۶۹، ۱۲۷۰، ۱۲۷۱، ۱۲۷۲، ۱۲۷۳، ۱۲۷۴، ۱۲۷۵، ۱۲۷۶، ۱۲۷۷، ۱۲۷۸، ۱۲۷۹، ۱۲۸۰، ۱۲۸۱، ۱۲۸۲، ۱۲۸۳، ۱۲۸۴، ۱۲۸۵، ۱۲۸۶، ۱۲۸۷، ۱۲۸۸، ۱۲۸۹، ۱۲۹۰، ۱۲۹۱، ۱۲۹۲، ۱۲۹۳، ۱۲۹۴، ۱۲۹۵، ۱۲۹۶، ۱۲۹۷، ۱۲۹۸، ۱۲۹۹، ۱۳۰۰، ۱۳۰۱، ۱۳۰۲، ۱۳۰۳، ۱۳۰۴، ۱۳۰۵، ۱۳۰۶، ۱۳۰۷، ۱۳۰۸، ۱۳۰۹، ۱۳۱۰، ۱۳۱۱، ۱۳۱۲، ۱۳۱۳، ۱۳۱۴، ۱۳۱۵، ۱۳۱۶، ۱۳۱۷، ۱۳۱۸، ۱۳۱۹، ۱۳۲۰، ۱۳۲۱، ۱۳۲۲، ۱۳۲۳، ۱۳۲۴، ۱۳۲۵، ۱۳۲۶، ۱۳۲۷، ۱۳۲۸، ۱۳۲۹، ۱۳۳۰، ۱۳۳۱، ۱۳۳۲، ۱۳۳۳، ۱۳۳۴، ۱۳۳۵، ۱۳۳۶، ۱۳۳۷، ۱۳۳۸، ۱۳۳۹، ۱۳۴۰، ۱۳۴۱،

متعلقہ الفاظ:

خلطہ (مالا):

۲- خلطہ شرکت کو کہتے ہیں، اور اس کی دو قسمیں ہیں: خلطہ عیاں، یہ ہے جس میں شرکت عیاں میں ہو۔ اور خلطہ اوصاف یہ ہے کہ وہ شرکت میں سے، ایک کامل الگ ہو اور وہ دونوں اس کو دے دیں، اور کئی اوصاف میں وہ دونوں شرکت ہو جائیں، جیسے بناہ لینے کی جگہ، چہ لوگاد، گھٹا، دو دو دوسرے کی جگہ، ساڈا، رتہ، ہا۔

زکاۃ کا حساب لگانے اور جانوروں کے نساب کی تکمیل میں بعض فقہاء کے نزدیک خلطہ (شرکت) کا اثر ہے۔ اس کی تفصیل (زکاۃ) کے باب میں ہے۔

اصولیین کے نزدیک مشترک اور اس کی قسمیں:

۳- مشترک وہ ہے جس میں لفظ طہیقہ دو یا دو سے زیادہ معنوں کے لئے وضع یا آیا ہو، اصولیین کے نزدیک مشترک کی دو قسمیں ہیں: معنوی اور لفظی۔

۱۔ اہل بدعت کے معنوی: وہ لفظ مفرد جو ایسے عام مفہوم کے لئے وضع یا آیا ہو، جو فرہ کے درمیان مشترک ہو، اس کی بھی دو قسمیں ہیں: متواہلی اور مٹلک۔

الف- متواہلی: وہ کلی جس کے افراد میں معنی یکساں پایا جاتا ہو جیسے انسان کہ اس کے افراد یعنی زید، عمر، وغیرہ کے ہر پر یہ معنی مساوی ہے۔

۲۔ متواہلی اس لئے کہا جاتا ہے کہ اس کے معنی کے افراد اس معنی میں باہم موافق ہوتے ہیں۔ یہ تو ظہور معنی تو افق سے مشتق ہے۔

ب- مٹلک: وہ کلی جس کے افراد میں اس کا معنی متفاوت ہوتا ہو، جیسے سفیدی کہ اس کا معنی ہاتھی دانت کے مقابلہ میں برف

اشتراک

تعریف:

۱- اشتراک لغت میں استواس کو کہتے ہیں، ناما مائے: "اشتراك الامور" معہ مشتبہ ہو یا اشتراک باہم شرکت ہوئے کے معنی میں بھی آتا ہے۔

رحل مشترک وہ شخص جسے ثوب کوئی کی عادت ہوئی ہو جیسے غزوہ شخص، یعنی اس کی رائے مشترک ہے، ایک نہیں ہے، اور اشتراک کے یک سے زائد معنی آتے ہیں (۱)۔

۲۔ یعنی اہل زبان عربی، اہل اصول، اور اہل منطق کے عرف میں لفظ اشتراک کا اطلاق معنوں پر ہوتا ہے:

۱۔ اشتراک معنوی، یہ لفظ مفرد کا ایسے عام مفہوم کے لئے موضوع ہونا ہے جو فراد کے درمیان مشترک ہو اور ایسے لفظ کو مشترک معنوی کہتے ہیں۔

۲۔ اشتراک لفظی، یہ لفظ مفرد کا بغیر ہی ترتیب کے بدل کے خوردہ یک ساتھ، معنوں کے لئے موضوع ہونا ہے، اور ایسے لفظ کو مشترک لفظی کہتے ہیں (۲)۔

۳۔ فقہاء کے نزدیک اشتراک اپنے لغوی معنی میں ہی استعمال ہوتا ہے یعنی باہم شرکت ہونا۔

(۱) لسان العرب، تاج المعرف مع القاموس، لمصباح الحمیر، المجمع الوسیط، ۱۵۳۔

(۲) کشف اصطلاحات معنوں ۱۵۴۔

اشتراک ۳-۵

میں زیادہ دہرایا جاتا ہے۔

اشتراک کے مقامات:

۵- اشتراک کا لفظ فقہ میں بہت زیادہ مستعمل ہے، اس میں بعض احکام کا اجماعاً تذکرہ ہم کر رہے ہیں باقی کتب فقہ میں اس کے مقامات کے حوالہ کرتے ہیں۔

الف- شرکت: اس کی دو قسمیں ہیں: جبری و اختیاری۔

۱- جبری: اور وہ یہ ہے کہ دو آدمیوں کے مال اس طرح مل جائیں کہ ان دونوں میں تمیز ممکن نہ ہو یا دونوں ایک ہی مال کے وارث بنیں۔

۲- اختیاری: مثلاً وہ دونوں کوئی سامان خریدیں، یا بیہ قبول کریں، یا اس کے لئے وصیت کی جائے، اور ہوا سے قبول کر لیں، یا کسی مال پر قاض ہو جائیں، یا بنا مال یک ساتھ، لیں۔ اس تمام صورتوں میں ان میں سے ہر ایک دوسرے کے حصہ میں چھٹی ہے، اس کی اجازت کے بغیر اس میں تصرف نہیں کر سکتا۔ عقود میں شرکت کی بھی دو قسمیں ہیں: شرکت یا تو مال میں ہوگی یا عمل میں۔ مال میں شرکت کی دو قسمیں ہیں: مضافہ، عمتان، وجوہ، اور شرکت فی اعراض اور عمل میں شرکت کی دو قسمیں ہیں: ایک جائز ہے جو صنعت کی شرکت ہے، اور دوسری فاسد ہے جو مباحات میں شرکت ہے۔

بعض شرکتوں کی مشروعیت کے سلسلے میں فقہاء کے درمیان اختلاف ہے (۱) شرکت کی اقسام کی تفصیل کے لئے دیکھئے اصطلاح (شرکت)۔

ب- جنایت میں اشتراک:

وہ ہے کہ دو یا دو آدمی قتل، عذر قتل، شہ عذر قتل، یا کسی عضو کے کاٹنے یا زخمی کرنے میں شریک ہوں، اس مسئلہ میں دہیت کی (۱) احتیاد ۱۲۳۱ اور اس کے بعد ۷ صفحات، الاقاع بشرعی ۲۹۱ اور اس کے بعد کے صفحات، مدار السبیل ۱۰۰۰ طبع المکتب الاسلامی، مدینہ منورہ، ۱۶۵ اور اس کے بعد کے صفحات۔ طبع دار المعرفہ

وہم: مشتک معنی، وہ لفظ ہے جو بدل کے طور پر ایک ساتھ، معانی کے سے وضع کیا گیا ہو، یا یہ کہ لفظ متحد ہو، ہر معنی حقیقی طور پر متعدد ہوں، جیسے قرآن کا لفظ حیض، ہر طہر، دونوں معنوں میں بطور حقیقت ہے (۲)۔

لفظ مشترک کا عام ہونا:

۴- مشترک کے عموم میں فقہاء کا اختلاف ہے، عموم سے مراد یہ ہے کہ ایک ہی استعمال میں مشترک لفظ سے اس کے تمام معانی مراد لئے جائیں، اس طور پر کہ ان میں سے ہر ایک کے ساتھ نسبت تعلق ہو، جیسے کہ جائے: "رایت العین"، اور اس سے آنکھ، ہادی، اور سوا وغیرہ کئی معانی مراد لئے جائیں، اسی طرح کہا جائے: "دائم الجون"، اور اس سے سیاہ و سفید دونوں مراد لئے جائیں، اور "المرات ہمد"، اور اس سے حاضہ ہوئی اور پاک ہوئی دونوں معنی مراد لئے جائیں۔

عام ابو حنیفہ کی رائے میں مشترک کا عموم درست نہیں ہے، اور یہی رائے کرخی، فخر الدین رازی، بھری، جبائی اور ابو ہاشم معتزلی کی ہے۔

عام مالک، امام شافعی، تاشی ابو بکر باقلانی مالکی اور قاضی عبدالجبار معتزلی کی رائے میں مشترک کا عموم درست ہے (۲)۔

(۱) جمع الجوامع ۱/ ۲۷۳-۲۷۵، کشاف اصطلاحات الفنون ۳/ ۱۵۳، کشاف لاسرار ۱/ ۳۰۰، فواتح الرحموت مع مسلم المصنوع ۱/ ۹۸، المنار مع حاشیہ ۳۳۱ اور اس کے بعد کے صفحات، حاشیہ المختار فی مع مختصر المنہج ۱/ ۱۱۱۔
۲ تیسیر التقریر ۱/ ۱۸۶ اور اس کے بعد کے صفحات، المبرہان ۱/ ۳۳۳، الاحکام ۱/ ۱۰۰، احوال السنن ۱/ ۱۶۱، حاشیہ نرسات الاحکام ۱/ ۳۰۰، فواتح الرحموت ۱/ ۱۰۱، المنار مع حاشیہ ۳۳۳، جمع الجوامع ۱/ ۳۹۳-۳۹۵۔

اشتغال الذمۃ ۱

طرف منتقل ہونے یا یکساںہ کے بدلہ میں پوری جماعت کو قتل کرنے میں ختلف ہے۔ وہاں میں کچھ تفصیل ہے جس کے لئے اصطلاح (جنایات، قصاص) کی طرف رجوع کیا جائے۔

اشتغال الذمۃ

ج- ورثت میں اشتراک:

یہ اشتراک جبری ہے جیسا کہ گذرا، حصوں کی تقسیم کی حیثیت اور ہر صاحب حق کو اس کا حق دینے کے سلسلے میں، دیکھئے اصطلاح (ورثت)۔

د- مشترک راستہ:

وردہ یہ کہ ایک ہی راستہ میں کئی گھر مشترک ہوں، اور یہ راستہ یا تو کھلے ہو ہوگا اور وہ سڑک ہے یا بند ہوگا۔ اور راستہ کی طرف ہر حائر گھر کی تعمیر کے جو زہرمت کی بارے میں تفصیل ہے۔ دیکھئے اصطلاح (طریق) (۱)۔

ه- مشترک کا ختمہ:

بانی رضا مندی سے تو شرعاً، کے درمیان تقسیم سے اشتراک ختم ہو جاتا ہے، اس سے کہ حق ان ہی کا ہے اور جس شخص کو وہ تقسیم کے سے متبرک کریں وہ ان کا مکمل ہوگا (۲) دیکھئے اصطلاح (قسمت)۔
اور جس طرح میں مشترک کی تقسیم ہوتی ہے اس طرح مشترک منافع کی بھی تقسیم ہوتی ہے باری باری کے طور پر (۳) دیکھئے جائے اصطلاح (قسمت و ربیاق)۔

تعریف:

۱- اشتغال لغت میں ایک چیز سے اعراض کر کے دوسری چیز میں مشغول ہونے کو کہتے ہیں، اور وہ فرائض کی ضد ہے (۱)، اور ذمہ لغت میں عہد، ضمان اور لمان کو کہتے ہیں (۲)۔

اور اسی سے آپ ﷺ کا قول ہے: "وَذِمَّةُ الْمُسْلِمِينَ وَاحِدَةٌ يَسْعَى بِهَا أَدْنَاهُمْ، فَمَنْ أَحْمَرُ مَسْلَمًا فَعَلَيْهِ لَعْنَةُ اللَّهِ وَالْمَلَائِكَةُ وَالنَّاسُ أَجْمَعِينَ" (۳) (مسلمانوں کا ذمہ ایک ہے جس کی سعی اپنی مسلمان بھی کرتا ہے، لہذا جس شخص نے کسی مسلمان کے ساتھ بے وفائی کی اس پر اللہ، اس کے فرشتوں و تمام مسلمانوں کی لعنت ہے)۔

فقہاء کے یہاں بھی اشتغال کا استعمال لغوی معنی میں ہی ہوتا ہے۔

وردہ پیش فتاء کے روئے ایک ایک ایسا نصف ہے جس کی وجہ

(۱) المعجم البیرونی، تاج المعرفۃ لادب (مطل)، عن اللہ ۳۹۳۹ تا ج ۳۹۳۹۔

(۲) المعجم البیرونی: لادب (مطل)۔

(۳) حدیث ذمۃ المسلمین واحده یسعی بہا ادناہم، "کی روایت بخاری و مسلم نے حضرت علی بن ابی طالب سے مروی ہے (فتح الباری ۲/۲۸۰، ۲۸۱ طبع المکتبۃ الصحیحہ، محمد فواد عبدالحق ۱۳۹۳ھ/۱۹۷۸ء طبع مکتبۃ المدینہ)۔

۱- قلیوب و غیرہ ۳۳۳۳
۲- شرح المروص ۳۳۳۳
۳- شرح المروص ۳۳۳۳

اشتغال الذمہ ۲-۴

اور یہی وجہ ہے کہ ذمہ کی مشغولیت بغیر دلیل کے قبول نہیں دینی، اور اس کی تفصیل اصطلاح (براء الذمہ) میں دیکھئے۔

ب- تفریغ ذمہ:

۳- اس کا مطلب ذمہ کو فارغ کرنا ہے، اور اس کا حصول مطلقاً ادائیگی سے ہوتا ہے، یا امراء سے ہوتا ہے بندوں کے اس حقوق میں جو امراء کو قبول کرتے ہیں، جیسا کہ حقوق اللہ میں موت سے حاصل ہو جاتا ہے۔ اس میں اختلاف و تفسیر ہے جسے پنی جگہ پر ذکر کیا جائے گا۔

۴- حقوق اللہ سے تعلق امر میں موت کے بعد کثمت سے بھی حاصل ہوتا ہے۔

۵- اصل تفریغ ذمہ کے ذہن کی تعبیر "جوب" سے کرتے ہیں، جیسا کہ صاحب التوضیح فرماتے ہیں: "جوب" کا معنی ہے "امر سے تعلق" اور اسے اس کو فارغ کرنے کا ضروری ہونا (۱)۔

اجمالی حکم:

۴- اس اصطلاح کا اکثر استعمال بندوں کے مالی حقوق میں سے دیون میں ہوتا ہے، اسی وجہ سے فقہاء و دین کی تعریف یہ کرتے ہیں کہ جو ذمہ میں ثابت ہو، دین ہے، "ام" کی ایک مقدمہ "فد" آدمی کے ذمہ میں ہے، "اور اس کی ایک مقدمہ موجود نہیں ہے (۲)۔ یہی حاکمیت میں "انگلی یا اندہ" کے درمیان کو فارغ کرنا لازم ہوتا ہے، و ذمہ باقی رہے گا اگرچہ وہ آدمی مر جائے، اس سے نرموتی قرض دار نے مال چھوڑا ہے تو اس کے مال سے دین ادا کیا جائے گا۔ اس کی

سے ایک شخص اس لائق ہوتا ہے کہ اس کے لئے اور اس کے اوپر کچھ واجب کیا جائے، اور اس کو فقہاء و اصولیین اہلیت و جوب سے تعبیر کرتے ہیں۔ بعض فقہاء نے اس کی تعریف اس طرح کی ہے کہ وہ ایسا نفس ہے جس کے لئے عہد ہے، اس لئے کہ انسان پیدا ہوتا ہے تو اس کا ایک ذمہ ہوتا ہے جو اس کے لئے اور اس کے اوپر واجب کی صحت رکھتا ہے (۱) تو یہ ذمہ نفس کے لئے اور نفس پر واجب کامل ہے (۲)۔

۵- وغالباً نفس کو ذمہ سے موسوم کرنا محل (یعنی نفس) کو محل (یعنی ذمہ) سے موسوم کرنا ہے۔

۶- فقہاء کے نزدیک ذمہ کا یہی چیز کے ساتھ مشغول ہونے کا معنی یہ ہے کہ وہ چیز اس کے لئے اس کے اوپر واجب ہے، اور اس کے با متقابل فرار الذمہ اور براء الذمہ آتا ہے، جیسا کہ بعض فقہاء ذکر کرتے ہیں کہ حوالہ صلہ دین کے ذمہ کے فارغ ہونے پر ہی وجہ پذیر ہوتا ہے، اگر کفار صلہ دین کی برائت ذمہ کے ساتھ متعلق نہیں ہوتا ہے (۳)۔

متعلقہ غلط:

غف- برائت ذمہ:

۴- یہ ذمہ کی فرغت ہے، اور اشتغال کی ضد ہے، اور یہ فقہی مسئلہ اصولوں میں سے ایک اصول ہے، اسی پر محمول کیا جائے گا جب تک کہ اس کے خلاف ثابت نہ ہو، اور قاعدہ کلیہ ہے کہ "اصل امر کا فارغ ہونا ہے" (۴)۔

(۱) اتمریات بھرجانی ص ۵۵ طبع ممبئی۔

(۲) کشف الاسرار اصول البیرونی ص ۲۳۷، توضیح و تلویح ص ۱۶۲، کشاف

القناع ص ۱۷۱۔

(۳) التعلیل ص ۱۷۱۔

(۴) الاشہاد و الظاہر لا یجوز ص ۲۳۷۔

(۱) الہدایہ ص ۱۸۵، توضیح و تلویح ص ۲۰۳، کشف الاسرار ص ۱۷۱۔

البیرونی ص ۲۲۲۔

(۲) مجلہ ۵ حکام اہل بیت (۱۵۸)۔

اشتغال الزمۃ ۵-۶

جودہ میں ثابت ہو اور ایک ہی ہے (۱)۔

تفصیل (دین) کی اصطلاح میں دیکھئے۔

حقیقت یہ ہے کہ ذمہ جس طرح لوگوں کے مالی حقوق کے ساتھ مشغول ہوتا ہے اسی طرح لازم اعمال بھی اس کو مشغول کرتے ہیں، جیسے عمل کے اجارہ میں اجیر کے ذمہ میں عمل، اور دینی واجبات، جیسے نماز، روزہ، ورنہ بھی اس کو مشغول کرتے ہیں، اس لئے کہ جب فی الذمہ کبھی مال ہوتا ہے اور کبھی کوئی عمل ہوتا ہے، مثلاً چھوٹی ہوئی نمازوں کا ادا کرنا، اور عدالت کے سامنے کسی شخص کو حاضر کرنا وغیرہ (۲)، اور جس وقت ان امور میں سے کسی کے ساتھ ذمہ مشغول ہو تو اس کو فارغ کرنا ضروری ہوتا ہے، خواہ وہ حوائج کے ذریعہ ہو یا نہ، کے ذریعہ جب نہ ہو وہیں حاجت ہو۔

بحث کے مقامات:

۶- فقہا تو اہل فقہیہ (۲) پر گفتگو کے ضمن میں ذمہ کی مشغولیت پر گفتگو کرتے ہیں، اور عقد کفالت (۳)، حوالہ دین و ترش کی بحث میں بھی کرتے ہیں (۴)۔

اور اصولیین اہلیت، اداء، قضاء (۵)، اور مامور بہ (جس چیز کا حکم دیا جائے) (۶) کی بحثوں میں اس پر گفتگو کرتے ہیں، اور مکلف بنانے کے لئے شرط کے طور قدرت کی بحث میں کرتے ہیں (۷)۔ اور تفصیل کے لئے اصولی صیغہ کی طرف رجوع کیا جائے۔

ذمہ میں وجوب اور اس کو فارغ بنانا:

۵- فقہاء، مشغولیت ذمہ کی وجہ وجوب سے کی ہے، وہ کہتے ہیں: وجوب، مکلف کے ذمہ کسی چیز کے ساتھ مشغول ہونا ہے، اور وجوب "ذمہ سے متعلق امور سے اس کو فارغ کرے" کا لازم ہے (۲)۔

اصل یہ ہے کہ ایجاب مشغولیت ذمہ کا سبب ہے، اس لئے کہ ذمہ کی مشغولیت اس پر (کسی چیز کے) واجب ہونے سے ہوتی ہے، صاحب التوضیح (۱) اور قضاء سے متعلق امور کے سلسلے میں کہتے ہیں: شرط ذمہ کو وجوب کے ساتھ مشغول یا، چہ اس کو فارغ کرنے کا حکم دینا (۲)، اور غرض الیٰ فی کتاب المستصحب میں کہتے ہیں: "ذمہ" کے ساتھ مشغول ہو، وقت تم ہو جائے کے بعد بھی مشغول باقی رہا تو اسی کے مثل ذکر کے، ذمہ کو فارغ کرنے کا حکم، یا یا، وجوب

(۱) المصمعی للقرطبی، ۱/۱۲۲۔

(۲) الشاہد والظاہر لابن نجیم، ۱/۸۹، ۲/۳۸۹۔

(۳) اسی الطالب، ۲/۲۳۵، فتح القدیر، ۵/۲۱۸۔

(۴) من طایبہ، ۳/۳۸۸۔

(۵) کشف الاستار، اصول الجرد، ۱/۱۳۲، المصمعی للقرطبی، ۱/۱۲۲۔

(۶) التوضیح والتوضیح، ۲/۲۰۳۔

(۷) المصمعی للقرطبی، ۱/۳۰۔

(۱) انکوی علی لاشہ والظاہر، ۲/۳۰۹۔

(۲) التوضیح والتوضیح، ۲/۲۰۳، کشف الاستار، اصول الجرد، ۱/۲۲۲۔

۳- التوضیح والتوضیح، ۲/۶۔

اشتمال الصماء ۱-۳

اس سلسلے میں اختلاف کی بنیاد پڑے پر ہے کہ

۲- اجماعی حکم:

اس کی تعریف میں اختلاف کے باوجود جیسے کہ گذرا فقہاء کا اس بات پر اتفاق ہے کہ اشتمال الصماء حرام ورنہ زکوٰۃ نہ کرنے والا عمل ہے، اگر شرم گاہ مثلی ہوئی ہو تو نہیں شرم گاہ نہ اٹھے تو بھی راست پر سبوں کا اتفاق ہے، بعض فقہاء نے اسے راست تحریکی پر محمول کیا ہے (۲) اور بعض نے اسے مکروہ تحریکی قرار دیا ہے۔

اس سلسلے میں اصل وہ حدیث ہے جسے امام بخاری نے حضرت ابو ہریرہؓ اور حضرت ابو سعیدؓ سے روایت کیا ہے: "انہ بھی عن یسین: اشتمال الصماء، وان یحتجبی الرجل ثوبت لیس ہیں فوجہ وہین السماء شیء" (۳) (آپ ﷺ نے دو قسم کے لباس سے منع فرمایا ہے: اشتمال الصماء (کپڑا پیٹنا)، اور یہ کہ کوئی آدمی کپڑا اس طرح پیٹ کر بیٹھے کہ اس کی شرم گاہ درختوں کے درمیان کوئی پر وہ حامل نہ ہو)۔

بحث کے مقامات:

۳- اس موضوع کی تفصیل کے لئے دیکھا جائے (لباس، صدقہ، عورت، بکرا، صاۃ) کی اصطلاحات۔

(۱) من مایہ ۱۸۵۸ طبع سوم بلاق، المجموع شرح العرب ۳۳۳ طبع

المکتبۃ الشریعہ، مکتبۃ المدینۃ ۲۱۹ طبع دار الفکر کتبات القیام ۲۵ طبع

مصادر، لغوی لابن قدامہ ۵۸۳ مکتبۃ المدینۃ، المجموع ۳۳۳ طبع

(۲) ماہد مراجع۔

(۳) اس حدیث کی روایت بخاری نے کی ہے اور سنائی نے حضرت ابو سعیدؓ سے

عن القاضی کے ساتھ کی ہے ابن السی نے بھی عن یسین الصماء،

وان یحتجبی الرجل فی ثوب واحد لیس علیہ ثوب صدقہ شیء" (صحیح

بخاری ۱۰۷۱۰ طبع الشریعہ، سنن البیہقی ۲۱۹ طبع المطبعۃ الامریہ)۔

اشتمال الصماء

تعریف:

۱- لغت میں: "اشتمال بالثوب" اس وقت کہتے ہیں جب کوئی آدمی کپڑے کو اپنے پورے جسم پر لپیٹ لے یہاں تک کہ اس کا ہاتھ بھی کپڑے سے باہر نہ اٹھے، اور "اشتمال علیہ الامر" یعنی معاملہ کرنے سے گھبرایا، اور "اشتمال الصماء" (ایسا کپڑا) جس کے نیچے نہ قبض ہو ورنہ پا چاند۔

ابو ہریرہؓ کہتے ہیں: اشتمال الصماء یہ ہے کہ کوئی کپڑا اس طرح لپیٹ لے کہ اس کے ذریعہ اپنا پورا جسم ڈھانپ لے، اور جسم کے کسی حصہ کو کھلا نہ چھوڑے، پھر اس میں تھوڑی سی بچھن ہو جس سے اس کا ہاتھ باہر نکل سکے، تو اسے تلفع (یعنی لپیٹنا اور احاطہ کرنا بھی) کہتے ہیں (۱)۔

جہاں تک اصطلاحی معنی کا تعلق ہے تو جمہور فقہاء کا خیال ہے کہ وہ اپنے لغوی معنی سے خارج نہیں ہے لیکن بعض فقہاء کا خیال یہ ہے کہ اشتمال الصماء وہ ہے جس کو اصطلاح کہتے ہیں، یعنی کوئی شخص اپنے کپڑے کے دونوں کناروں کو اپنے پا میں کندھے پر ڈال لے۔

اسی طرح شرم گاہ کی رائے ہے کہ اشتمال الصماء اگر مرد ہو، ہوئے کی صورت میں نہیں ہوتا ہے، جب کہ بعض فقہاء کی رائے ہے کہ کوئی مانع نہیں ہے، خواہ راپٹ ہو یا نہیں۔

(۱) لبس المرسد (مجلد)۔

مقابلہ میں زیادہ خاص ہے (۱)۔

اجمائی حکم:

۳- طری اشتہاء جس کے پیچہ آنے میں رد کا کوئی دخل نہیں ہوتا اس سے کوئی حکم تعلق نہیں ہے، اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: "لَا يَكْلَفُ اللَّهُ نَفْسًا إِلَّا وُسْعَهَا" (۲) (اللہ تعالیٰ ہر نفس کو اس کے بقدر وسعت ہی مکلف بناتا ہے) اور آپ ﷺ کا قول ہے: "اللهم هذا لسمي فيما أملك فلا تؤاخذني فيما لا أملك" (۳) (اے اللہ یہ میری تقسیم اس چیز میں ہے جس کا میں مالک ہوں، اور جس میں یہ اکوئی بس نہیں چلتا اس پر میرا سوا اخذہ مت کیجئے)، یکن اشتہاء ارادی سے احکام تعلق ہوتے ہیں۔

نفس جس کی خواہش کرتا ہے وہی تو مباح ہو گا و حرام۔
جہاں تک مباح کا تعلق ہے تو جائز خواہشات میں سے نفس کو اس

(۱) المصباح البعیر: (۱۰۰)۔

(۲) سورہ بقرہ ۲۸۶۔

(۳) حدیث: "اللهم هذا لسمي فيما أملك فلا تؤاخذني فيما لا أملك" کی روایت ترمذی، ابوداؤد، ابن ماجہ اور حاکم نے حضرت عائشہ سے قریباً قریب یکساں الفاظ کے ساتھ مروی ہے اور ابوداؤد اور حاکم کے الفاظ یہ ہیں: "اللهم هذا لسمي فيما أملك فلا تؤاخذني فيما أملك ولا أملك" ابن ماجہ اور حاکم نے اس حدیث کو صحیح قرار دیا ہے اور ابی نے اس کی تائید کی ہے، اور ترمذی نے اس کے ادراک اور صحیح قرار دیا ہے اسی طرح ضاتی اور دارقطنی نے اس کو مطول قرار دیا ہے اور یہ کہتے ہیں: میں کسی ایسے شخص کو نہیں جانتا جس نے عمار بن سلمہ کی اس کے وصل پر حاجت کی ہو (تحفۃ الخواص ص ۳۲۳ طبع المکتبۃ المستقبیۃ عون المعبود ۲۰۸/۲ طبع المکتبۃ السنن ابن ماجہ تصحیح محمد فواد عبدالباقی ۶۳۳ طبع عیسیٰ علی، المستدرک ص ۱۸۷ طبع کردہ دارالکتب المصری، اسناد احمدی تصحیح محمد عبدالحق حمزہ ص ۳۱۷ طبع کردہ دارالکتب العلمیہ، بیروت لاہور ۳۷۲/۱ طبع درالبحرین، شرح السنۃ للبیہقی ۱۵۱۹ طبع کردہ المکتبۃ الاسلامیہ)۔

اشتبہاء

تعریف:

۱- لغت میں اشتہاء، ما معنی ہے: کسی چیز کو پسند کرنا، اس کا شوق رکھنا، اس کی رغبت کرنا اس کی طرف نفس کا مشتاق ہونا، خواہ یہ عورتوں کے ساتھ خاص ہو یا کسی دوسری چیز کے ساتھ ہو، رفتہ رفتہ شہوت بھی اسی معنی میں استعمال ہوتا ہے، ورنہ بھی اس قوت کو بھی شہوت یا مایا حاتا ہے جو کسی چیز کی خواہش کرے (۱)۔

فقہاء کے یہاں بھی اس کا استعمال لغوی معنی میں ہی ہوتا ہے، عورت کے یہاں لفظ اشتہاء، مرشہوت کا لفظ استعمال مرد کی جانب عورت کی رغبت، مرعورت کی جانب مرد کی رغبت کے لئے ہوتا ہے، مرید تو نفسانی لذت ہوتی ہے جس کو کوئی یا ان میں سے ایک بل کی تحریک یا اس کے میلان کی صورت میں محسوس کرتا ہے، یا کسی لذت ہوتی ہے جس کو اعضاء تاسل کی تحریک کی صورت میں محسوس کرتا ہے، جو، یکھنے، چھوئے یا مباشرت کے وقت ہوتا ہے، اور ان کی بنیاد پر حاکم مرتب ہوتے ہیں (۲)۔

متعلقہ الفاظ:

۲- شہوت: یہ خواہش نکاح کا بھڑکانا ہے، جس لفظ شہوت اشتہاء کے

(۱) ساہ العرب، المصباح البعیر، المعردات للراغب، المعجم الوسیط (۱۰۰)۔
(۲) ابن ماجہ ص ۲۳۱/۵ طبع دوم بولاق، معنی نکاح ۱۲۸/۳ اور اس کے بعد کے صفحات، طبع معظی علی، معجم الجلیل ص ۲ طبع مکتبۃ المباح، بیروت۔

اشتہاء ۴-۵

طرح ہے کہ اس کا بھی مرد کی طرف دیکھ حرام ہے اس میں شہوت ہو یا شہوت کا خوف ہو یا خواہش نفس کا شک نہ ہو۔
یہ حکم اشتہاء دیکھنے والے مرد و عورت کے لیے ہے۔

یعنی ایسی چھوٹی پٹی جس کے اندر شہوت نہ ہو، اور کسی طرح بہت بڑی عورت، تو اس کو بچنا اور چھوڑنا درست ہے کہ وہاں فتنہ کا خوف نہیں۔ لیکن اگر فتنہ کا خوف ہو تو یہ بھی جائز نہیں ہے۔

حرمت نظر سے دو مواقع مستثنیٰ ہیں جہاں ضرورت ہو مثلاً حاجت یا شہادت یا قنات یا نکاح کے لیے چھوڑنا یا بیکہ سے موقع پر دیکھنا جائز ہے خود شہوت کے ساتھ ہی یہ سب ہو سکتے ہیں۔

اس احکام پر فقہاء کا اتفاق ہے، اس میں اختلاف تفسیرات بھی ہیں جو اصطلاح (نظر بفس) میں دیکھی جائیں۔

ب- حرمت مصاہرت:

۵- تنبیہ کی رائے ہے کہ جس شخص کو کسی عورت نے شہوت کے ساتھ چھو یا تو اس شخص پر اس عورت کی ماں اور بیٹی حرام ہوئی، اور یہی حکم اس صورت میں بھی ہے جب کوئی شخص کسی عورت کو شہوت کے ساتھ چھوئے یا اس کی شرم گاہ کے اندر روئی حصہ کی طرف دیکھے، اس سے کہ چھو یا نہ چھو، لیکن ایسی جگہ میں سے ہے، لہذا اسے احتیاطاً جگہ کی تمام مقامات پر اردیا جائے گا (اور شہوت کے ساتھ چھو یا یہ ہے کہ نہ تامل میں کر خشکی پیدا ہو جائے یا مزید بڑھ جائے)، اور یہی رائے مالکیہ کی بھی ہے، ثنائیہ اور حنفیہ کا اس میں اختلاف ہے، اس موضوع کے

کا حصہ دینے سے متعلق ماہر روئی نے چند مذاہب بیان کئے ہیں:

۱- نفس کو روئے نہ اس کو دیکھنا تاکہ وہ حد سے تجاوز نہ کرے۔

۲- ہم: اس کے نشاط کا خیال کرتے ہوئے اس کی تکمیل۔

۳- سوم: اور یہی زیادہ مناسب ہے: یعنی درمیانی راستہ (۱)۔

محرمات کی خواہش کرنا حرام ہے، اور فقہاء اس سلسلے میں زیادہ تر مرد کا کسی اجنبی عورت کی خواہش کرے اور اس کے یہ طمس (یعنی عورت کا کسی اجنبی مرد کی خواہش کرنے) کا قدرہ کرتے ہیں، اور اس پر کچھ حکام مرتب ہوتے ہیں جن میں سے کچھ مندرجہ ذیل ہیں:

نف- نظر:

۴- اس سلسلے میں عام قاعدہ یہ ہے کہ اپنی بیوی اور اپنی باندی کے علاوہ کسی اجنبیہ یا محرم عورت کو شہوت کی نظر سے دیکھنا قطعاً ٹھیک نہیں ہے، اس لئے کہ آپ ﷺ کا قول ہے: "من نظر إلى محاسن امرأة أجبية عن شهوة صب في عصبه الآنك يوم القيامة" (۲) (جس نے اجنبی عورت کے محاسن کو شہوت کی نظر سے دیکھا اس کی دوڑوں آنکھوں میں قیامت کے دن سیاہی پھیل جائے گی)۔

شہوت کا خوف یا خواہش نفس کا شک ہو تو ایسی حالت میں بھی دیکھنا حرام ہے، اور عورت (کے لئے حکم) بھی اس سلسلے میں مرد کی

(۱) حاشیہ عمیرہ یا سئل عن رجل نظر إلى امرأة أجبية عن شهوة صب في عصبه الآنك يوم القيامة۔

(۲) حدیث: "من نظر إلى محاسن امرأة أجبية عن شهوة صب في عصبه الآنك يوم القيامة"۔
دیکھ کر کہتا ہے اور کہتا ہے کہ میں نے اس کو نہیں پایا۔ دیکھنے سے بھی اس کو نصب اور اس میں ذکر کیا ہے اور اسے غریب قرار دیا ہے (الدر المنثور) تخریج احادیث
الہدیہ ۲۲۵ ص ۲۲۵ طبع المجلد ۱۰۰، ۲۲۹ ص ۲۲۹ طبع دار
الموسس کی

(۱) الشرح المفصل ۲۳ ص ۲۳ طبع دار المعارف، طبع ۱۹۸۲ء، ۲۳ ص ۲۳
اور اس کے بعد کے صفحات، طبع المجلد ۱۰۰، ۲۲۹ ص ۲۲۹ طبع دار
الموسس کی، ۲۲۵ ص ۲۲۵ طبع المجلد ۱۰۰، ۲۲۹ ص ۲۲۹ طبع دار
الموسس کی، ۲۲۵ ص ۲۲۵ طبع المجلد ۱۰۰، ۲۲۹ ص ۲۲۹ طبع دار

اشتہاء ۶۰

مدر بہت ہی تفصیلات ہیں (۱) ہمیں (حرم، نکاح، زنا) کے
ابواب میں دیکھا جائے۔

بحث کے مقامات:

۶- شہداء اور شہوت سے منہاجم متعلق ہیں جیسے فہو کا نہنا، نماز
داخل ہو جانا، غسل، جب ہونا، ورنہ رنج میں باثرات کریم سے قہر
زنا، منہاجم کو (فہو، طہارت، صلاۃ، زنا) کے ابواب میں دیکھا
جائے۔

() اہدایہ ۱۹۳، ابن ماجہ ۲۷۸، طبع اول یو لاق، ۲۳۱/۵ طبع سوم
یو لاق، اہدایہ ۵۷۹، مجمع البکلیل ۵۸۸، اہدایہ ۲۳۲، طبع دار المعرف
بیروت۔

تراجم فقہاء

جلد ۴ میں آنے والے فقہاء کا مختصر تعارف

ابن تیمیہ:

ان کے حالات ج ۱ ص ۴۲۹ میں گذر چکے۔

ابن جریر: یہ عبدالملک بن عبدالعزیز ہیں:

ان کے حالات ج ۱ ص ۴۲۹ میں گذر چکے۔

الف

برہم لکھی:

ابن الجزری (۷۵۱-۸۳۳ھ)

یہ محمد بن محمد بن محمد بن علی اعمری ثنائی ہیں، پہلے دمشق تھے بعد میں شیرازی ہوئے، ابو انیس کسبت تھی، ابن الجزری سے مشہور ہوئے۔
کافی تجوید کے عام، محدث، حاشیہ حدیث، سورۃ، مفسر، فقیہ تھے، بعض دورے علم میں بھی اشتغال رکھتے تھے، اُشقی میں پیدا ہوئے اور وہیں پلے بڑھے، اُشقی میں ایک مدرسہ کی میزبانی جس کا نام اسوں نے "دارالقرآن" رکھا، بنی بارس کا سفر کیا، جہاں وہ بھی گئے، اور تیورنگ کے ساتھ مادر اس کا سفر کیا، پھر وہاں سے شیراز گئے اور وہاں کے قاضی بنے اور وہیں وفات پائی۔

بعض تصانیف: "النشر فی القراءات العشر"، "اعایة الہدیة فی طبقات القراء"، "تقویب النشر فی القراءات العشر"، "الہدیة فی علم الروایة" اور "تجہیر التفسیر"۔

[الجزء الرابع مع ۲۵۵/۹: شذرات الذہب ۲۰۴/۷: مجمع الموفین ۲۹۱/۱۱: لا علم ۲۷۴/۷]

ابن الجوزی:

ان کے حالات ج ۲ ص ۵۶۳ میں گذر چکے۔

ابن الحاج: یہ محمد بن محمد مالکی ہیں:

ان کے حالات ج ۳ ص ۲۵۵ میں گذر چکے۔

ان کے حالات ج ۱ ص ۴۲۷ میں گذر چکے۔

بنی تغلب (۱۰۵۷-۱۱۳۵ھ)

یہ عبدالقادر بن عمر بن عبدالقادر بن عمر بن ابی تغلب، حنبلی دمشقی ہیں، کسبت ابو لکھی ہے۔ فقیہ فرائض کے عالم اور صوفی تھے، انہوں نے شیخ عبدالحق حنبلی، شیخ عثمان اھطان اور محمد بن محمد اھیاوی وغیرہم سے کسب فیض کیا، اور ان سے لاتعداد لوگوں نے علم حاصل کیا اور استفادہ کیا، وہ بڑے ہی صالح، مہارت گزار خدا سے ڈرنے والے اور بہت ہی کم گو تھے۔

بعض تصانیف: "نیل المآرب بشرح دلیل الطالب" سرعی محبسی، فقہ حنبلی کی بیانات سے متعلق۔

[سنگ اندر ۵۸: مجمع الموفین ۲۹۱/۵: لا علم ۲۷۴/۱۶]

بنی لیلی:

ان کے حالات ج ۱ ص ۴۲۸ میں گذر چکے۔

بن بدر بن: یہ عبدالقادر بن احمد ہیں:

ان کے حالات ج ۳ ص ۳۵۳ میں گذر چکے۔

بن حجب

تراجم فقہاء

بن حمر

بن حجب:

ابن السمعانی:

ن کے حالات ج ۱ ص ۴۲۹ میں گذر چکے۔

ان کے حالات ج ۱ ص ۴۳۳ میں گذر چکے۔

بن حبیب:

ابن سیرین:

ن کے حالات ج ۱ ص ۴۳۰ میں گذر چکے۔

ان کے حالات ج ۱ ص ۴۳۳ میں گذر چکے۔

بن حجر الشیخی:

ابن ثناء:

ن کے حالات ج ۱ ص ۴۳۰ میں گذر چکے۔

ان کے حالات ج ۱ ص ۴۳۳ میں گذر چکے۔

بن دقاق العید (۶۲۵-۷۰۲ھ)

ابن شبرمہ:

یہ محمد بن علی بن وہب بن مطیع نقی المدینہ القشیری ہیں۔ کنیت ابو الفتح ہے۔ ور چنے و پنے کی طرح، بن دقاق العید سے مشہور ہیں۔ قاضی تھے، علم اصول کے بڑے عالم، مجتہد تھے، ان کے آباء و جد امصر کے یک گاؤں مفلوط سے منتقل ہو کر قوص آ گئے، یہ عمرہ کے سائل پر پیدا ہوئے اور تمام دنیا میں وفات پائی۔

ان کے حالات ج ۲ ص ۵۶۶ میں گذر چکے۔

بعض تصانیف: "احکام الاحکام فی شرح عمدة الاحکام" حدیث میں، "اصول الدین"، "الإمام فی شرح الإلمام"، و "الاقتراح فی ہواہی الاصطلاح"۔

ابن شیطا (۳۷۰-۴۰۵ھ)

یہ عبد الواحد بن الحسین بن احمد بن عثمان بن شیطا البغدادی ہیں، کنیت ابو الفتح ہے۔ قاری قرآن اور عربی زبان میں گہری بصیرت رکھتے تھے، کم عمری میں ہی وفات پا گئے۔

بعض تصانیف: "التذکار فی القراءات العشرة"۔

[معجم المفسرین ۶: ۴۰۷؛ شفاء القلوب ۱: ۳۸۳]

[الدرر الكامنة ۴: ۹۱؛ شذرات الذهب ۶: ۵۸؛ لا علم ۷: ۱۷۳]

ابن ماجہ بن:

بن رشید بن ابی ولید مجدی الکفید ہیں:

ان کے حالات ج ۱ ص ۴۳۴ میں گذر چکے۔

ن دونوں کے حالات ج ۱ ص ۴۳۲ میں گذر چکے۔

ابن عامر (۸-۱۱۸ھ)

یہ عبد اللہ بن عامر بن یزید بن قیس صبیثی ثامی ہیں، کنیت ابو عمر ن ہے۔ قراءہ سعد میں تھے، ولید بن عبد الملک کے عہد خلافت میں دمشق کے منصب قضاء پر فائز ہوئے، مقام کے عہد میں رحاب نامی گاؤں

بن الزبیر:

ن کے حالات ج ۱ ص ۴۷۶ میں گذر چکے۔

بن عبد رب

تراجم فقہاء

بن کثیر

میں بید ہوئے، فتح و شوق کے جہد وہاں منتقل ہو گئے، انہوں نے حضرت معویہؓ کی حضرت نعمان بن شیبہؓ اور حضرت ابو امامہ وغیرہم سے روایت کی، ورنہ وہاں سے ان کے بھائی عبدالرحمنؓ و ریحہ بن یزیدؓ و عبدالرحمن بن یزید وغیرہم نے روایت کی۔ وہی کابیان ہے: وہ شامی لوگوں کو قرآن پر جانے والے تھے اور روایت حدیث میں صدوق تھے۔

[تہذیب الجمادیہ ۲۷۴/۵؛ میزان الاعتدال ۳۴۹/۲؛

[۲۲۸/۴۴]

بن عباس:

ن کے حالات ج ۱ ص ۴۳۴ میں گزر چکے۔

بن عسید الجبر:

ن کے حالات ج ۲ ص ۶۶ میں گزر چکے۔

بن المعرفی، لکھی:

ن کے حالات ج ۱ ص ۴۳۵ میں گزر چکے۔

بن عرفہ: یہ محمد بن محمد تونسوی ہیں:

ن کے حالات ج ۱ ص ۴۳۶ میں گزر چکے۔

بن عقیل، محسنی :

ن کے حالات ج ۲ ص ۵۶۷ میں گزر چکے۔

م. ط. ن (۹۹۶ - ۱۰۵۷ھ)

یہ محمد بن علی بن محمد بن علوان الجکری، صدر متقی، غلی، عثمانی ہیں۔

این کثیر (۷۵۹-۸۰۳)

محمد بن اسماعیل بن عمر بن شیخ ابو عبد اللہ بصری بعد از دمشق شافعی

بن ملاشون

تراجم فقہاء

بن وہب

ہیں، کنیت ابو عبد اللہ تھیں۔ محدث، حافظ حدیث اور مورخ تھے (ان کے والد حافظ بن شیبہ ہیں جو مفسر و مشہور مورخ تھے)۔

ان حجر کہتے ہیں: میرے ساتھ انہوں نے دمشق میں حدیث کی حدیث کی، پھر تمام دھڑے گئے، اور وہاں بھی ہمارے بعض اساتذہ سے حدیث کی، اور اس فن سے متعلق تھوڑی سی مہارت بھی حاصل کر لی۔ بن نجیب کے ساتھ فارغ ہوئے اور اپنے والد کے بعد ”ترہت مصالح“ میں شیخ الحدیث بنے۔

[شہادت المذہب ۳۵۷: اصول المصالح ۳۶۷: بیہم المذہب ۵۹۹]

صاحبہ میں وفات ہوئی۔

بعض تصانیف: ”الآداب الشرعية والمنح المرعية“، ”كتاب الفروع“، ”المکت والفوائد السنية علی مشکوٰۃ المصابیح لابن قیم“ اور ”شرح کتاب المقنع“۔

[المدرر الکامنہ ۳۶۱/۳: المجموع الزہرۃ ۱۱/۱۶: معجم المؤلفین ۳۴/۱۲: لا اعلام ۷/۳۲۷]

ابن المنذر:

ان کے حالات ج ۱ ص ۴۴۰ میں گزر چکے۔

بن ملاشون:

ان کے حالات ج ۱ ص ۴۳۹ میں گزر چکے۔

ابن الموزانی: یہ محمد بن ابراہیم مالکی ہیں:

ان کے حالات ج ۲ ص ۵۶۹ میں گزر چکے۔

ابن نجیم:

ان کے حالات ج ۱ ص ۴۴۱ میں گزر چکے۔

بن مسعود:

ان کے حالات ج ۱ ص ۴۷۶ میں گزر چکے۔

ابن ہبیرہ الوزیری:

ان کے حالات ج ۱ ص ۴۴۱ میں گزر چکے۔

بن الحسیب: یہ سعید بن الحسیب ہیں:

ان کے حالات ج ۱ ص ۴۶۹ میں گزر چکے۔

ابن الہمام:

ان کے حالات ج ۱ ص ۴۴۱ میں گزر چکے۔

بن مفلح (۷۱۰ء اور ایک قول ۷۱۲-۷۱۳ھ)

یہ محمد بن مفلح بن محمد بن معمر مقدسی رابنہ اور صاحبی ہیں، کنیت ابو عبد اللہ، رلقب شمس الدین ہے۔ فقیہ، اصولی، محدث اور اپنے زمانہ میں مذہب امام احمد بن حنبل کے سب سے بڑے عالم تھے۔

امری، ذہبی اور قحی الدین سکی وغیرہ سے کسب فیض کیا، بیت المقدس میں پیدا ہوئے اور وہیں پرورش پائی، اور دمشق کے ایک محدث

ابن وہب: یہ عبد اللہ بن وہب مالکی ہیں:

ان کے حالات ج ۱ ص ۴۴۲ میں گزر چکے۔

یو سحاق المروزی

تراجم فقہاء

یوحامد الاسفرائینی

یو سحاق المروزی:

ابوبکر الصدیق:

ن کے حالات ج ۲ ص ۶۰۲ میں گذر چکے۔

ان کے حالات ج ۱ ص ۴۴۲ میں گذر چکے۔

یو مامہ:

ابوبکر بن اعرابی:

ن کے حالات ج ۳ ص ۴۶۲ میں گذر چکے۔

ان کے حالات ج ۱ ص ۴۳۵ میں گذر چکے۔

یو بقیہ:

ابو ثور:

ن کے حالات ج ۱ ص ۴۴۲ میں گذر چکے۔

ان کے حالات ج ۱ ص ۴۴۳ میں گذر چکے۔

یو بکر لا رکاف (؟-۳۳۳ھ)

ابو جعفر الہندوئی (؟-۳۶۲ھ)

یہ محمد بن احمد ابو بکر لا رکاف بخاری حنفی فقیہ ہیں۔ بزرگ جلیل القدر امام تھے۔ محمد بن مسلمہ اور ابوسیمان جوزجانی سے علم فقہ پڑھا، اور ان سے ابوبکر عمش محمد بن سعید اور ابو جعفر الہندوئی نے علم فقہ حاصل کیا۔ بعض تصانیف: "شرح الجامع الکبیر للشیخ ابی" فقہ حنفی کی تزییات ہیں۔

یہ محمد بن عبد اللہ بن محمد بن عمر بنی ہندوئی ہیں، درکنیت ابو جعفر ہے۔ اپنے زمانے کے جلیل القدر امام تھے، زہد و تقویٰ، درفہم مر است اور کامت و امامت میں ممتاز مقام پر تھے، ان کو ابو حنیفہ الحنفیہ کے امام سے یاد کیا جاتا تھا۔ ابوبکر الامشش سے علم فقہ حاصل کیا اور محمد بن قسطل بنی ہندو سے حدیث کی روایت کی، سندہ ابی (ماء کے زیر اور اہل کے پیش کے ساتھ) فقہ کے ایک محدث بوب سندہ ن کی طرف منسوب ہے۔

[لجوہر المفید ۲/۲۸۶، ۲۳۹؛ المنوالہ ۱: ۱۶۰؛ معجم المفسرین ۸/۲۳۲]

یو بکر الخلیجی (۳۶۹ھ میں باحیات تھے)

فقہ حاصل کیا۔

ان سے نصر بن محمد ابو ایلث الفقیہ اور بہت بڑی جماعت نے علم فقہ حاصل کیا۔

یہ محمد بن احمد امینم الروذباری بخاری ہیں، ابوبکر کنیت تھی، یہ بخاری قرآن تھے۔

[المنوالہ ۱: ۱۷۹؛ شذرات الذہب ۳/۴۱۳؛ ہیجۃ العارفین ۱/۳۷۷]

بعض تصانیف: "جامع القراءات"۔

یوحامد الاسفرائینی:

[معجم المفسرین ۹/۲۷۷]

ان کے حالات ج ۱ ص ۴۴۹ میں گذر چکے۔

یو بکر خال:

ن کے حالات ج ۱ ص ۴۴۳ میں گذر چکے۔

یوحسن السخاوی

تراجم فقہاء

ابو خلف الطبریزی

یوحسن السخاوی (۵۵۸-۶۴۳ھ)

ابو حیان الاندلسی (۶۵۳-۷۳۵ھ)

یہ علی بن محمد بن عبد الصمد، ابو الحسن، سخاوی، ثانی ہیں، ثمن قراءت، اصول، لغت اور تفسیر کے عالم تھے۔ مصر میں "سخا" کے رہنے والے تھے، دمشق میں سکونت اختیار لی اور وہیں وفات پائی۔ بعض تصانیف: "جمال القراء وكمال الإقراء"، "هدایة المرقاب"، "الکواکب الوفاة" اصول دین میں، "الجواهر المکملہ" حدیث میں۔

[۱: ملایم ۵/۵۴: معجم المدنیین ۷/۲۰۹: کشف الخصال

۱/۵۹۳]

یوحفص البرکلی (؟-۳۸۷ھ)

یہ عمر بن احمد بن احمد بن اسماعیل، ابو حفص، برکلی، حنبلی ہیں۔ فقیہ و محدث ہیں، زہد، مہارت، زہاد، ممتاز فقاہاء میں سے تھے۔ بہت زیادہ فتوے دیا کرتے تھے، ابن اصفوان اور خطیبی سے حدیث روایت کی، اور عمر بن ہریرہ، مالک، ابو علی اتحاد اور ابو بکر عبد العزیز وغیرہم کی مصاہبت اختیار کی، جماعی الاصولی میں وفات پائی اور امام احمد بن حنبل کے قبر و میں مدفون ہوئے۔

بعض تصانیف: "المجموع"، "کتاب الصیام"، "کتاب حکم الوالدین فی مال ولدهما" اور "شرح بعض مسائل الکوسج"۔

[طبقات ۱: باب ۳۹: معجم المدنیین ۷/۲۰۹: مدیة العارفین ۱

۸: کشف الخصال ۲/۱۳۳]

یوحسین:

ن کے حالات ج ۱ ص ۳۳۳ میں گذر چکے۔

یہ محمد بن یوسف بن علی بن یوسف بن حیان غرماطی اندلسی ہیں، ابو حیان کہتے ہیں۔ مفسر، محدث، "حیب، مورخ، ورن نحو لغت میں ماہر تھے۔ ابو یوسف بن الطائف سے مختلف قراءت اور ابو حسن و ہذی و ابن الساج وغیرہم سے عربی تھی۔

اندلس، فریقہ، اسناد یہ قلم و "وہ تہا" میں تھا یہاں چار سو پچیس شیوخ سے حدیث کی سماعت کی یہ منصور یہ میں تفسیر کی تدریس پر مامور ہوئے اور جامع لا قہر میں قراءت کی تعلیم اپنے پر مامور ہوئے۔

بعض تصانیف: "البحر المحيط" تفسیر القرآن میں، "تحفة الأرب" غریب القرآن میں، "عقد اللالی فی القراءات السبع العوالی" اور "الإعلان بأركان الإسلام"۔

[شذرات الذہب ۶/۱۳۵: معجم المدنیین ۱۲/۳۰۶: لا ملایم

۲۶/۸]

ابو خلف الطبریزی (؟-۴۷۰ھ)

یہ محمد بن عبد الملک بن خلف الطبریزی نسبی، ثانی ہیں۔ فقیہ، صوفی تھے، شیخ القفال اور شیخ ابو منصور بغدادی سے فقہ حاصل کیا، ان کی نسبی نسبت اپنے دادا کی طرف ہے جن کا نام سلم (سین پر زہد) اور لام کے سکون کے ساتھ تھا۔

بعض تصانیف: "الکسایة" فقہ میں، "شرح المصاح لابس القاص" فقہ ثانی لی تزییات میں، "المعین علی مقصی الدین"۔

[طبقات الثانیہ ۳/۶۳: معجم المدنیین ۱۰/۲۵۶: لا ملایم

۱۲/۷]

یو لکھاب

یو لکھاب:

ن کے حالات ج ۱ ص ۴۴۴ میں گزر چکے۔

یو خیر! صہبائی (۵۰۰-۵۶۸ھ)

یہ عبد ربیع بن محمد بن احمد بن حمدان صہبائی ہیں، کنیت ابو ائیس ہے۔ شیخ لعلم و حفاظ میں س کا شمار ہے، حسیا کہ کہا گیا ہے ان کو صحیح بخاری و صحیح مسلم کی احادیث سند کے ساتھ یا تجیس، یعنی انہوں نے کتابوں کے حافظ تھے۔ ابن اثیر کہتے ہیں: حفاظ حدیث انہیں حاتم ابو موسیٰ سے برتر سمجھتے تھے انہوں نے ابو علی احمد اور ابو القاسم بن اخصیں کے سامنے حدیث پڑھی۔

[شذرات الذہب ۲/۲۲۸؛ طبقات الحفاظ ۲/۴۷۲]

یو دود:

ن کے حالات ج ۱ ص ۴۴۴ میں گزر چکے۔

یو ذر:

ن کے حالات ج ۲ ص ۵۷۱ میں گزر چکے۔

یو رف:

ن کے حالات ج ۳ ص ۴۶۴ میں گزر چکے۔

یو السعد:

ن کے حالات ج ۳ ص ۴۶۴ میں گزر چکے۔

یو سعید الخدری:

ن کے حالات ج ۱ ص ۴۴۵ میں گزر چکے۔

تراجم فقہاء

ابو عمرو مدنی

ابو شامہ (۵۹۹-۶۶۵ھ)

یہ عبد الرحمن بن اسماعیل بن ابراہیم ابو القاسم مقدس دمشق ہیں، لقب شہاب الدین اور کنیت ابو شامہ ہے۔ محدث مفسر، فقیہ، علم اصول اور فن قراءت کے ماہر تھے، اور بعض دہرے علوم میں بھی دستگاہ رکھتے تھے۔ ان کی جائے پیدائش دمشق ہے، وہیں پرورش و پرورش یافتہ ہوئے اور وہیں وفات بھی ہوئی۔ دمشق میں ہی وارث حدیث کا اثر فید کے شہنائے گئے، وادی فتویٰ پوچھنے کے ہائے آپ کے پاس آئے اور آپ کو ان دونوں نے زورکوب کیا، یہاں تک کہ یہ پڑے اور انی حالت میں وفات پائی۔

بعض تصانیف: "تاریخ دمشق"، "مفردات القراء"، "الوصول فی الاصول"، "ایزاز المعانی" اور "تاریخ ابن عساکر"۔

[تذکرۃ الحفاظ ۲/۲۴۳؛ شذرات الذہب ۵/۳۱۸؛ لأعلام ۴/۱۰۰؛ مجمع المؤلفین ۵/۱۲۵]

ابو حبیہ:

ان کے حالات ج ۱ ص ۴۴۵ میں گزر چکے۔

ابو عمرو الدانی (۳۷۱-۴۴۴ھ)

یہ عثمان بن سعید بن عثمان ابو عمرو الدانی الاسوی ہیں۔ علم تجوید میں ماہر، اور حافظ حدیث ہیں، علم قرآن اور اس کے روایوں میں شہرہ میں نام کچھ جاتے تھے، اندلس میں ایک جگہ "دانیہ" کے رہنے والے تھے، بلا، مشرق کا سفر کیا، پہلے حج کیا، پھر مصر گئے، وہاں سے اندلس واپس ہوئے، اپنے ملک میں ہی وفات پائی، ان کی سوانح راہ تصانیف ہیں۔

وہ کہا کرتے تھے: میں نے جب بھی نئی چیز کو دیکھا، اسے کھدیا، جسے لکھتا ہے یہ بھی رہتا، جسے یاد رہتا اس کو نہیں ہوتا۔

[شذرت الذہب ۲/۴۷۲: الذہب ۱/۸۸: ل علام ۳/۲۶۶]۔

ابو قتادہ:

ان کے حالات ج ۲ ص ۵۷۳ میں گذر چکے۔

بوغوث (۲۳۰-۳۱۶ھ)

یہ یقوت بن حلق بن ابی نعیم بن ابی ہریرہؓ، غازی ہیں۔ کثرت ابوغوث ہے۔ بڑے حفاظ حدیث میں شمار ہوتا تھا۔ یاقوت نے انہیں حافظ دنیا سے متصف کیا ہے۔ یونس بن عبد الملک، احمد بن ملازم اور علی بن الخطاب وغیرہم سے نہایت حدیث کی، اور ان سے حافظ احمد بن علی المرزوق، ابویسیہ، پوری اور ابن عدی نے حدیث روایت کی۔ طب حدیث میں شام، مصر، عراق، قبا، یزید، یمن، فارس کے گذر گئے، سمرقند کو ہٹا جائے مقام بنایا، وہیں وفات پائی۔ یہ پندرہ تھیں ہیں، کتب ثنائی، درمستک ثنائی کو واپس (سمرقند) تک پہنچا۔

بعض تصانیف: "الصحيح المسند" یہ صحیح مسلم کا "مستخرج" ہے، اور ان کی طرف سے اس میں اضافہ بھی ہے۔

[تذکرۃ الحفاظ ۲/۴۳: ل علام ۲/۵۶۹: معجم المؤلفین ۳/۲۴۲]

بو لقاسم (؟-۳۳۶، ورا یک قول ۳۲۶ھ)

یہ احمد بن محمد ابو لقاسم صغریٰ، حنفی ہیں۔ فقیہ و محدث ہیں، ابو مسر المعید انی سے فقہ حاصل کی، اور ان ہی سے نہایت حدیث بھی کی، اور ان سے ابویسیہ بن حسن نے روایت کی، اور ابو حامد احمد بن حسین مروزی نے ان سے فقہ حاصل کی، اور اسی سال مذکور میں

ابو تاسی: یہ خالد بن محمد ہیں:

ان کے حالات ج ۳ ص ۲۶۷ میں گذر چکے۔

احمد (امام):

ان کے حالات ج ۳ ص ۳۳۸ میں گذر چکے۔

لؤرگی

تراجم فقہاء

بریدہ

لؤرگی: یہ احمد بن محمد بن حیدر ہیں:

اصغ:

ان کے حالات ج ۱ ص ۲۲۸ میں گذر چکے۔

ان کے حالات ج ۱ ص ۲۵۰ میں گذر چکے۔

لؤرگی:

امام الحرمین الجونی:

ان کے حالات ج ۱ ص ۲۲۹ میں گذر چکے۔

ان کے حالات ج ۲ ص ۲۶۸ میں گذر چکے۔

سامہ بن زید (مق ۵۴ھ)

ام سلمہ:

یہ سامہ بن زید بن حارثہ بن ثعلبہ بن ابی مرثدہ کلبی ہے۔ جلیل القدر صحابی ہیں۔ مکہ میں پیدا ہوئے اور اسلام کی حالت میں پڑھ لکھ پائی (اس لئے کہ ان کے والد پہلے اسلام لائے والوں میں تھے)۔ رسول کریم ﷺ سے بہت سی محبت کرتے تھے۔ اس پر انی طرح نظر رکھتے تھے۔ آپ ﷺ اپنے سوا سے کسی اور نہیں پر رکھتے تھے۔ ان بعد کہتے ہیں کہ نبی کریم ﷺ کی جب وفات ہوئی تو آپؐ میں سہ کے تھے، اور آپ ﷺ نے ان کو ایک عظیم شہر جاہلیہ بنایا تھا۔ سین لوج کے کوئی کرنے سے پہلے ہی آپ ﷺ کا سال ہو یا تو حضرت ابو بکرؓ نے اس حکم کو نافذ فرمایا، حضرت عمرؓ بھی ان کی یہی عزت و کرام کرتے تھے۔

ان کے حالات ج ۱ ص ۲۵۰ میں گذر چکے۔

انس بن مالک:

ان کے حالات ج ۲ ص ۵۷۶ میں گذر چکے۔

الابراہیم:

ان کے حالات ج ۱ ص ۲۵۱ میں گذر چکے۔

حضرت سامہ سے صحابہ میں سے حضرت ابو ہریرہ اور حضرت بن عباس اور کبار تابعین میں سے ابو عثمان انہدی اور ابو دائل اور دوسروں نے روایت کی، ان کے فضائل بہت ہیں اور ان کی حدیثیں مشہور ہیں۔

ب

الباہرہ:

ان کے حالات ج ۱ ص ۲۵۱ میں گذر چکے۔

[(الاصحاب ۱/۳۱: اسد الغابہ ۱/۶۳: لا اعلام ۱/۲۸۱)]

اشہب: یہ اشہب بن عبد الحزیز ہیں:

بریدہ:

ان کے حالات ج ۱ ص ۲۵۰ میں گذر چکے۔

ان کے حالات ج ۲ ص ۵۷۷ میں گذر چکے۔

بشر امریکی

تراجم فقہاء

لتر تاشی

بشر امریکی (۱۳۸-۲۱۸ھ)

یہ بشر بن غیاث بن ابو نریہ عبد الرحمن ابن ربیع ہیں، ولادت کے شمار سے عددی ہیں۔ معتزلی فقیہ، فلسفہ کے بہت بڑے عالم تھے، امام ابو حنیفہ کی مجلس کو پایا میلن ان سے بہت سی کم کسب فیض کرتے، پھر اس کے بعد امام ابو یوسف کے ساتھ لگے رہے اور ان سے فقہ حاصل کیا، ان فقہ میں متہم ہو گئے کہ امام ابو یوسف کے خاص تلامذہ میں شمار ہوتے تھے۔ زہد و تقویٰ والے تھے۔ اہل علم و حکام و فلسفہ میں شہرت کی وجہ سے لوگ نہیں پسند نہیں کرتے تھے۔ امام ابو یوسف بھی ان کی خدمت کرتے تھے اور ان سے اعراض کرتے تھے۔ مرہی (میم کے زیر اور راہ کے زیر کے ساتھ اور اس کے بعد یاد و آخر میں سین ہے) مصر میں ایک گاؤں مرہی کی طرف نسبت ہے۔ ان سے بہت سے غلط اقوال اور ماہریندہ عقیدے منقول ہیں، مرہیہ میں سے ایک راہ نہیں کی طرف مسبب یا جاتا ہے جسے مرہیہ کہا جاتا ہے۔

بعض تصانیف: "التوحید"، "الإدعاء"، "الرد علی الخوارج"، "در المعرفة"۔

[التمیذ لابیہ، ۵۳: لکھنؤ، ۲۲۸: مجمع المومنین ۳۰۶: لا علام ۲۷۷]۔

بدل:

ن کے حالات ج ۳ ص ۷۰ میں گذر چکے۔

بہر م (۷۲۳-۸۰۵ھ)

یہ بہر م بن عبد اللہ بن عبد العزیز، تاج الدین، ابو البقاء، دیمیری ہیں۔ قاضی، تہنہ، فقیہ، حافظ حدیث، مصر میں مذہب مالکی کے ممبر واد تھے، اور وہاں مرجع خلافت تھے۔

لتر تاشی:

ان کے حالات ج ۳ ص ۷۱ میں گذر چکے۔

شیخ ظیل سے ان کی ہی تالیف کو پڑھا، ان سے فقہ حاصل کیا، اور اشرف ابو یونی وغیرہ سے بھی استفادہ کیا۔ وراں سے الٹھسی، عبد الرحمن البکری اور اشمس البساطی وغیرہم جیسے اہل وقت نے ماعت کی۔

بعض تصانیف: "الشرح الکبیر"، "الشرح الوسیط"، "الشرح الصغیر" یہ سب کتابیں شیخ ظیل کے مختصر پر نہیں، اور "الإرشاد"۔

[شجرۃ البورانیہ، ۲۳۵: شمس القلوب ۱۶۲۸]

ابو یونی: یہ شیخ منصور بن یونس حنبلی ہیں:

ان کے حالات ج ۱ ص ۵۴ میں گذر چکے۔

النجوری:

ان کے حالات ج ۱ ص ۵۴ میں گذر چکے۔

النجوری:

ان کے حالات ج ۱ ص ۵۷ میں گذر چکے۔

ت

ثوری

تراجم فقہاء

حذیفہ

تاکو (ستر آباد کے قریب) میں پیدا ہوئے، شیراز میں درس
 دیتے رہے اور تین وفات پائی۔
 بعض تصانیف: ”التعریقات“، ”شرح مواقف الإيجي“،
 ”شرح السراجیہ“، ”رسالة في أصول الحديث“۔
 [مضوء الامام ۵/۳۲۸، الخ ۱/۱۲۵، معجم المؤلفين ۷/۲۱۶ لا علام ۵/۱۵۹]۔

ش

ثوری:

ن کے حالات ج ۱ ص ۲۵۵ میں گذر چکے۔

البحر می (۶۳۰-۷۳۲ھ)

یہ ابو نعیم بن عمر بن ابو نعیم بن ظلیل ابو اسحاق بحر می ہیں، بحر می
 سے مشہور ہیں، قوں قرأت کے بڑے عالم تھے، شافعی فقیہ
 تھے، (بالس درق کے درمیان قرأت کے کنارے پر وقیع) تمام
 بحر میں پیدا ہوئے، ایک مدت تک دمشق میں قیوم پذیر رہے اور
 تین وفات پائی۔

بعض تصانیف: ”خلاصة الأبحاث“، ”نزهة البردة في القراء
 ات العشرة“، ”عقود الجمان في تجويد القرآن“،
 ”شرح الشاطبية“۔
 [البدایہ والنہایہ ۱۶/۱۳، الدرر الكامنة ۱/۵۰، معجم المؤلفين
 ۱/۶۹ لا جامع ۱/۳۹]

ج

جامد بن عبد اللہ:

ن کے حالات ج ۱ ص ۲۵۶ میں گذر چکے۔

جبیر بن مطعم:

ن کے حالات ج ۳ ص ۴۷۲ میں گذر چکے۔

بحر جانی (۷۴۰-۸۱۶ھ)

ح

یہ علی بن محمد بن علی بحر جانی، حسینی، خنئی ہیں اور سید شریف سے
 معروف ہیں، کنیت ابو حسن ہے۔ عام ۸۰۰ھ میں تھے، مختلف علوم میں
 حصہ وافر پایا تھا، یکتائے روزگار تھے، باعمل عالموں کے مرآت اور
 مفسرین کبار میں باعث فخر تھے، اچھی عادات و اخلاق اور حسن وجاہت
 کے مالک تھے، اور محتاجوں کے ساتھ انکساری برتتے والے تھے۔

حذیفہ:

ان کے حالات ج ۲ ص ۵۸۰ میں گذر چکے۔

حسن بن ثابت

تراجم نقباء

حنبل الشیبانی

حسن بن ثابت (۴-۵۴ھ)

الخطاب:

ان کے حالات ج ۱ ص ۴۵۹ میں گذر چکے۔

یہ حساب بن ثابت بن المذر بن ریحی، انصاری ہیں، کنیت ابو لوید تھی، صحابی اور شاعر رسول تھے، آپ کا شمار حصر میں (جنہوں نے وہر جاہلیت و ہرم وہوں کو پایا) میں ہوتا تھا، ساٹھ سال دور جاہلیت میں مدینہ گزری و رفتہ یا تینی ہی حالت اسلام میں بھی زندگی پائی۔ نبی کریم ﷺ سے روایت کی، اور ہر او بن عازب، سعید بن المسوب، ابو سلمہ بن عبد الرحمن اور زید بن ثابت وغیرہم نے آپ سے روایت کی ہے۔

الحلوانی:

ان کے حالات ج ۱ ص ۴۶۰ میں گذر چکے۔

وہ نبی کریم ﷺ کے ساتھ سی غزوہ میں شریک نہیں ہوئے، چونکہ انہیں ایک بیماری لاحق تھی، ان کی پیدائش پانچہ سال تھے، بن کو وہ پنی و ہوں گھنوں کے درسیوں لٹا یا کرتے تھے، مدینہ میں وفات ہوئی۔

الخطیب: یہ احمد بن محمد الحنفی ہیں:

ان کے حالات ج ۲ ص ۴۷۰ میں گذر چکے۔

حماد بن سلمہ:

ان کے حالات ج ۲ ص ۵۸۲ میں گذر چکے۔

[الاصابہ ۳۲۶/۱: تہذیب الجہد ص ۲۴۷: لا اعلام

[۸۸۰۲

حنبل الشیبانی (۱۹۳-۲۷۳ھ)

یہ حنبل بن اسحاق بن حنبل بن جلال، ابو علی الشیبانی ہیں، محدث، مورخ، خانہ حدیث، اور شیعہ تھے۔ اپنے چچا زاد بھائی امام احمد بن حنبل سے سب فینس یا۔

حسن البصری:

ان کے حالات ج ۱ ص ۴۵۸ میں گذر چکے۔

انہوں نے ابو نعیم عنان اور محمد بن عبد اللہ انصاری وغیرہ سے روایت کی، اور ان سے ابن ساعد، ابو بکر خلیل، اور محمد بن مخلد وغیرہم نے حدیث روایت کی۔

حسن بن زیاد:

ان کے حالات ج ۱ ص ۴۵۵ میں گذر چکے۔

بعض تصانیف "التاریخ"، "الفہم"، "المحکمۃ"۔ [تذکرۃ الحفاظ ۱۶۰/۲: تاریخ بغداد ۸/۲۸۷: معجم المؤلفین

۸۶/۳: لا اعلام ۳۲۱/۲]

الحنفی:

ان کے حالات ج ۱ ص ۴۵۹ میں گذر چکے۔

اخترتی

تراجم فقہاء

رباح بن المعترف

الدررہ:

ان کے حالات ج ۱ ص ۴۳ میں گذر چکے۔

الدسوقی:

ان کے حالات ج ۱ ص ۴۳ میں گذر چکے۔

خ

خترتی:

ن کے حالات ج ۱ ص ۴۶۰ میں گذر چکے۔

لخصانہ:

ن کے حالات ج ۱ ص ۴۶۱ میں گذر چکے۔

الرافعی:

ان کے حالات ج ۱ ص ۴۶۲ میں گذر چکے۔

خطیب شہینی:

ن کے حالات ج ۱ ص ۴۷۰ میں گذر چکے۔

رباح بن المعترف (۲-۱)

یہ رباح بن المعترف ہیں، طبری کہتے ہیں: رباح بن عمرو بن المعترف بن قحطان، جو حسان اقرشی امیری ہیں، اس کے علاوہ بھی لوگوں نے بیان کیا ہے۔ ریح بن بکار نے کہا ہے کہ وہ صحابی ہیں، فتح مکہ کے دن اسلام لائے، یہ مشہور فقیہ عبد اللہ بن رباح کے والد ہیں۔ ریح بن بکار نے یہ بھی ذکر کیا ہے کہ حضرت عمر ان کے پاس سے نزرے اور رباح لوگوں کو سواروں کے گیت سن رہے تھے تو پوچھا کہ یہ کیا ہے؟ تو عبد الرحمن بن عوف نے کہا: کوئی بات نہیں، یہ ہم سے ہم کو کم تر رہے ہیں، حضرت عمر نے کہا: تم لوگ یہی رہا پڑتے ہو تو خدا رب بن خطاب کے اشعار پڑھا کر۔

[اصحاح ۱/۵۰۴: اسد الغابہ ۲/۱۶۴: الاستیعاب ۲/۸۶۲]

و

مد رکی:

ن کے حالات ج ۱ ص ۴۶۲ میں گذر چکے۔

ربیع بنت معوذ (؟- تقریباً ۴۵ھ)

یہ ربیع بنت معوذ بن عمرو، انساہیہ میں قبیلہ نجار سے تعلق رکھتی ہیں، اسد میں بڑے مرتبہ والی صحابیہ ہیں سے ایک تھیں، انہوں نے درخت کے نیچے بیعت الرضوان کے دن رسول اکرم ﷺ سے بیعت کی یہ غزوہ تبوک میں آپ ﷺ کے ساتھ رہیں، وہ کہتی ہیں: ہم عورتیں رسول اللہ ﷺ کے ساتھ غزوہ میں شریک ہوتی تھیں، مجاہدین کو پانی پلاتیں اور ان کی خدمت کرتی تھیں، زخمیوں کی مرہم پٹی کرتیں اور شہیدوں اور زخمیوں کو مدینہ پہنچاتی تھیں۔ نبی کریم ﷺ ربیع کے گھرا کٹر جایا کرتے، وہاں وضو کرتے نماز پڑھتے، اور کھانا بھی تناول فرماتے تھے۔ حضرت معاویہ کے عہد خلافت تک زندہ رہیں۔

[الاصابہ ۴/۳۰۰؛ اسد الغابہ ۵/۴۵۱؛ لا علام ۳۹/۳]

ربیعہ المریمی (؟- ۱۳۶ھ)

یہ ربیعہ بن زمر بن مدنی ہیں، ولادہ کے اعتبار سے تھیں تھے، کنیت ابو عثمان تھی، وہ ربیعہ المریمی سے مشہور تھے، امام حنفیہ رحمۃ اللہ علیہ جہتہ تھے، اہل مدینہ کے درمیان میں فیصلے تک پہنچنے کی ہمت نہ رکھتے تھے۔ نس، صاحب بن یزید، مدظلہ بن قیس، ربیعہ بن غنیمہ سے روایت لی، ورنہ سے یحییٰ بن سعید فساری، مالک، شعبہ، درودوں سنیان (یعنی سفیان ثوری، اور سفیان بن عیینہ)، غنیمہ سے روایت لی ہے۔ بن المثنیٰ کہتے ہیں: میں سے ربیعہ سے ریا دوست کا جاننا ہی کو نہیں دیکھا۔ مدینہ میں آپ ہی سے فتویٰ پوچھا جاتا تھا، امام مالک سے آپ سے ہی فتوہ حاصل کی۔ عجل، ابو حاتم، ابن زبانی نے آپ کو شیعہ کہا ہے۔

[تذکرۃ الکملۃ ۱/۱۳۸؛ تہذیب المعجم ۳/۵۵۸؛ لا علام

[۴۲/۳]

ز

الزمری:

ان کے حالات ج ۲ ص ۵۸۵ میں گزر چکے۔

الزمری:

ان کے حالات ج ۱ ص ۳۶۷ میں گزر چکے۔

س

السبکی: یہ علی بن عبد الکافی ہیں:

ان کے حالات ج ۱ ص ۳۶۷ میں گزر چکے۔

سکون: یہ عبد السلام بن سعید ہیں:

ان کے حالات ج ۲ ص ۵۸۶ میں گزر چکے۔

اسرخسی:

ان کے حالات ج ۱ ص ۳۶۸ میں گزر چکے۔

سعد بن ابی وقاص

تراجم فقہاء

شطبہ

سعد بن ابی وقاص:

ان کے حالات ج ۱ ص ۴۶۸ میں گزر چکے۔

سعید بن جبیر:

ان کے حالات ج ۱ ص ۴۶۹ میں گزر چکے۔

سعید بن المسیب:

ان کے حالات ج ۱ ص ۴۶۹ میں گزر چکے۔

لسمہودی (۸۴۴-۹۱۱ھ)

ایضاً:

ان کے حالات ج ۱ ص ۴۶۹ میں گزر چکے۔

یہ علی بن عبداللہ بن احمد بن حبیب، شافعی حنفی ہیں، ابو الحسن کنیت ہے، تمہادی سے معروف ہیں۔ مدینہ منورہ کے مورث امرتھ تھے، بڑے فقیہ ہیں۔ مصر میں یک جگہ تھے، میں پیدا ہوئے، وہیں پرورش پائی، پھر مدینہ منورہ کو ہجرت کیا اور وہیں وفات پائی۔

بعض تصانیف: "المقادی" ان کے فتاویٰ کا مجموعہ ہے، "جواهر العقیدین" علم کی فضیلت سے متعلق، "المصار علی المصار" حدیث پر ایک رسالہ ہے اور "وفاء الوفاء بأخبار دارالمصطفیٰ"۔

[النبوء الملاح ۵: ۲۳۵: شذرات المذہب ۸: ۵۰، مہتمم

المؤلفین ۷/۱۲۹: لا علام ۵/۱۲۲]

سویہ (۲۴۰-۲۴۰ھ)

اشافعی:

ان کے حالات ج ۱ ص ۴۷۰ میں گزر چکے۔

یہ سویہ بن سعید بن یزید امروہی، ابو محمد، احمدی ہیں، (عراق میں مائند کے تحت یک گاؤں صدر ہے اس کی طرف نسبت ہے)، امام مالک، جعفر بن میسر، احمد بن زید وغیرہم سے روایت کی

الشاطبی (۵۳۸-۵۹۰ھ)

یہ قاسم بن زید دین خلف بن احمد، ابو محمد، شاطبی یعنی اندلسی

ش

اشعر مجلس

تراجم فقہاء

صاحب مفتی

شیخ علیش:

ان کے حالات ج ۲ ص ۵۹۰ میں گزر چکے۔

میں۔ ان کے مت کے نام، نحوی، مفہم، محدث اور شاعر تھے۔ شرقی مدرس کے ایک گاہک شاطہ میں پیدائش ہوئی اور تھامہ میں وفات پائی۔

بعض تصانیف: "حوز الامانی ووجه النہادی فی القراءات السبع"، "عقيلة القاصد فی أسنى المقاصد فی نظم المقنع للہادی"، "ناظمة الزهر فی أعداد آیات السور" اور "تتممة الحوز من قراء أنمة الکمر"۔

[شذرات الذہب ۱/۴۰، سویتیم الموعین ۸/۱۱۰: لا ملام

[۱۴/۶]

ص

صاحب البدائع:

یہ: الکامانی۔

صاحب الدرر: یہ الحکشی ہیں:

ان کے حالات ج ۱ ص ۲۵۹ میں گزر چکے۔

صاحب کشف القناع: یہ الہوتی ہیں:

ان کے حالات ج ۱ ص ۲۵۴ میں گزر چکے۔

صاحب غایۃ الطالب:

یہ: علی المہرانی۔

صاحب المحیط:

ان کے حالات ج ۲ ص ۵۹۱ میں گزر چکے۔

صاحب المغنی: یہ ابن قدامہ ہیں:

ان کے حالات ج ۱ ص ۲۳۸ میں گزر چکے۔

اشعر مجلس:

ان کے حالات ج ۱ ص ۲۷۰ میں گزر چکے۔

شریبلان:

ان کے حالات ج ۱ ص ۲۷۱ میں گزر چکے۔

اشرونی: یہ شیخ عبدالحمید ہیں:

ان کے حالات ج ۱ ص ۲۷۱ میں گزر چکے۔

شرح: یہ شرح ابن الجارث ہیں:

ان کے حالات ج ۱ ص ۲۷۱ میں گزر چکے۔

الشعری: یہ نمر بن شراحیل ہیں:

ان کے حالات ج ۱ ص ۲۷۲ میں گزر چکے۔

صاحب نہایت لکھناج

تراجم فقہاء

عامر بن ربیعہ

صاحب نہایت لکھناج: دیکھئے: المثل، یہ محمد بن احمد ہیں:

اظہر طبعی:

ان کے حالات ج ۱ ص ۴۷۵ میں گذر چکے۔

ان کے حالات ج ۱ ص ۴۶۶ میں گذر چکے۔

ض

الضحاک:

ان کے حالات ج ۱ ص ۴۷۳ میں گذر چکے۔

عامر الشعس:

ان کے حالات ج ۱ ص ۴۷۲ میں گذر چکے۔

مأمم:

ان کے حالات ج ۲ ص ۴۸۴ میں گذر چکے۔

ط

الطبرانی:

ان کے حالات ج ۲ ص ۵۹۱ میں گذر چکے۔

الطحاوی:

ان کے حالات ج ۱ ص ۴۷۴ میں گذر چکے۔

الطحاوی:

ان کے حالات ج ۱ ص ۴۷۵ میں گذر چکے۔

عامر بن ربیعہ (؟-۳۲ھ) اور ایک قول اس کے علاوہ
(بھی ہے)

یہ عامر بن ربیعہ بن عب بن مالک عزی مدنی ہیں، کنیت
ابو عبد اللہ ہے، صحابی ہیں اور ساتھی ہیں، لین میں سے تھے، حبشہ کی
طرف ہجرت کی، غزوہ بدر اور غزوہ بدر میں بھی
شریک ہوئے۔ صحابی ہیں ایک جماعت نے ان سے روایت کی جن
میں ابن عمر اور ابن ربیعہ بھی ہیں۔

حضرت عمر جب جاریہ (ملک ثمامہ کا ایک گاون) سے توبہ
بھی ساتھ تھے، اور حضرت عثمان نے توبہ کو مدینہ میں پہنچا دیا۔
ابن سعد نے ذکر کیا ہے کہ خطاب نے عامر کو تین سو روپے، چنانچہ کہیں
عامر بن خطاب کہا جانے لگا تھا، یہاں تک کہ یہ بیت مازں ہوئی:
"ادعوه لا بانہم" (تم ان کو ان کے پاپوں سے بہت سے پکارو)۔

عبدود بن اصامت

تراجم نقباء

عبداللہ بن عامر بن ربیعہ

[الاصابہ ۲/۲۴۹: الاستیعاب ۲/۹۰: طبقات ابن سعد

۳۸۶/۳]

وغیر ہم نے روایت کی۔ عجمی «روایتی» کا کہنا ہے: یہ ثقہ ہیں۔ ابو حاتم کہتے ہیں: یہ صالح لمحہ بیٹ ہیں۔ ابن ابی شیبہ نے ان کا تذکرہ ثقات میں کیا ہے۔

عبدود بن اصامت (۳۸ق ھ - ۳۴ھ)

[تہذیب المعاد ۵/۳۶۵: تقریب المعاد ۱/۴۴۲]

یہ عبدود بن اصامت بن قیس انصاری خزرجی صحابی ہیں، ابو الولید کنیت ہے، اہل ثقیف میں شمار ہوتا تھا بدری ہیں۔ ابن سعد کا بیان ہے: عقبہ کے ایک نقیب یہ بھی تھے نبی کریم ﷺ نے ان کے اور ابو مرثد غنوی کے درمیان مداخلت کر لی، غزوہ بدر کے بعد بھی تمام غزوہات میں شریک ہوئے۔ ان یوں کہتے ہیں: فتح مصر میں شریک تھے، اور یہ پہلے شخص ہیں جنہیں فاطمہؓ کا قاصی بلایا گیا۔ رملہ یا بیت المقدس میں اپنے حاق حقیقی سے جا ملے۔ ۱۸۱ھ میں روایت کی ہیں، ان میں ۶۱ مشفق مدینہ میں، ۱۰۰ صحابہ میں سے تھے۔

[الاصابہ ۲/۲۶۸: تہذیب المعاد ۹/۵۱۱: لا اعلام

۳۰۴]

عقبہ بن

ان کے حالات ج ۱ ص ۲۷۶ میں گزر چکے۔

عبداللہ بن رواحہ (؟-۸ھ)

یہ عبداللہ بن رواحہ بن ثعلبہ، ابو محمد، انصاری خزرجی صحابی ہیں، بیعت عقبہ میں موجود نقیبوں میں سے ایک ہیں، غزوہ بدر، کھد، احد، جند یسیر، بئر فکنہ، اور دوسرے تمام غزوات میں شریک رہے، اہل بیت فتح مکہ اور اس کے بعد کے غزوات میں شریک ہیں رہے، ان لئے کہ وہ جنگ موتہ میں شہید کر دیئے گئے تھے، ایک غزوہ کے موقع سے آپ ﷺ نے انہیں مدینہ میں اپنا نائب بنایا تھا۔ صحابہ میں حضرت ابن عباس اور حضرت ابو ہریرہ نے ان سے روایت کی ہے۔

[الاصابہ ۲/۹۶: الاستیعاب ۳/۸۹۸: لا اعلام ۲/۲۱۷]

عبداللہ بن عامر بن ربیعہ (۴-۵۹ھ)

یہ عبداللہ بن عامر بن کریم بن ربیعہ اسوی ہیں، کنیت ابو عبد الرحمن ہے، امیر مہاجرین ہیں، مکہ میں پیدا ہوئے، حضرت عثمان کے زمانہ خلافت میں بصرہ کے والی بنائے گئے، حضرت عثمان کی شہادت کے وقت بھی وہ بصرہ کے والی تھے۔ جنگ جمل میں حضرت عائشہ کے ساتھ تھے، جنگ صفین میں شریک نہ ہوئے، بالاجازہ خیفہ بننے کے بعد حضرت معاویہ نے انہیں تین سال تک بصرہ کا والی رکھا، پھر وہاں

عبداللہ بن ابی قیس (؟-؟)

یہ ثایہ عبداللہ بن ابی قیس ہنصری تمیمی ہیں، عین بن قیس بھی کہا جاتا ہے، اور ایک قول ان ابی ہاشمی کا بھی ہے، عین بن ہاشم بن ابی ہاشم ہے، کنیت ابو الاسود ہے، عطیہ بن عارب کے نام تھے۔ انہوں نے اپنے آقا (عطیہ بن عارب)، حضرت ابن عمر، حضرت ابن ربیع، حضرت ابو ہریرہ اور حضرت عائشہ وغیرہم سے روایت کی، اور ان سے محمد بن زید الاسہانی، عقبہ بن صمرۃ بن حبیب اور معاویہ بن صالح

عبداللہ بن مسعود

تراجم فقہاء

علوی السقاف

ہے، ایک کرمینہ میں اقامت اختیار کر لی، مکہ میں وفات ہوئی۔
وفات میں ۸۰۷ گئے۔ وہ بہادر، شجاعت بختی اور اپنے قول کو پورا
کرنے والے تھے۔

[الاصابہ ۲/۳۹۲، الکامل لابن الاثیر ۱۹/۳، لا عام ۴]

[۲۲۸]

عبداللہ بن مسعود:

ان کے حالات ج ۱ ص ۳۷۶ میں گذر چکے۔

عطاء:

ان کے حالات ج ۱ ص ۳۷۸ میں گذر چکے۔

عثمان:

ان کے حالات ج ۱ ص ۳۷۷ میں گذر چکے۔

عقب بن مامر:

ان کے حالات ج ۲ ص ۵۹۵ میں گذر چکے۔

عکرمہ:

ان کے حالات ج ۱ ص ۳۷۸ میں گذر چکے۔

عدوی: یہ علی بن احمد مالکی ہیں:

ان کے حالات ج ۱ ص ۳۷۳ میں گذر چکے۔

اعز بن عبدالسلام: یہ عبدالعزیز بن عبدالسلام ہیں:

ان کے حالات ج ۲ ص ۵۹۴ میں گذر چکے۔

عائکہ بن قیس:

ان کے حالات ج ۱ ص ۳۷۸ میں گذر چکے۔

اعزیزی (? - ۱۰۷۰ھ)

یہ علی بن احمد بن محمد یری بولانی شافعی ہیں، مصری فقیہ، محدث،
حافظ تھے، ہمیشہ غور و فکر و حصول میں گئے رہتے، بہت ریاضت و
جدی جہد کی سنت کرتے، محبت کرنے والے، رتبہ متواضع تھے، علم
کے ساتھ اعتدال بہت تھا، "ابن اہل علم مصاصینہ شین سے محبت رکھتے
تھے، خوش خلق اور خوش گفتار تھے، بہت سارے شیوخ میں وہ انور
شہر مجلس کے ساتھ شریک ہیں، اور انور سے سب فیض کیا اور استعداد

علوی السقاف (۱۳۵۵-۱۳۳۵ھ)

یہ علوی بن احمد بن عبد الرحمن شافعی تھے، فقیہ و ادیب
تھے، وہ سے مختلف علوم میں بھی حصہ وافر پایا تھا، مکہ میں سادات
ملائیہ کے رئیس اور مکہ کے علماء میں تھے، "انج" کے امیر کی دعوت پر
ماہر شریف لے گئے، پھر مکہ واپس آئے، وہ ہیں کچھ دنوں کے
بعد وفات پائی۔

علی بن ابی طالب

تراجم فقہاء

انقرض

بعض تصانیف: ”توضیح المستفیدین“ فقہ شافعی کی تجزیات میں، ”فتح الہلام بأحكام الإسلام“ فقہ میں، ”الفوائد المکیة“ فقہ میں ایک رسالہ ہے، ”القول الجامع النجیح فی أحكام صلاة التسابیح“ اور ”القول الجامع المتین فی بعض المهم من حقوق إخواننا المسلمین“۔

[مجم المؤلفین ۲۹۵/۶: لا علام ۵۱/۵: مجم المطبوعات ۶۳۲]

علی بن ابی طالب:

ان کے حالات ج ۱ ص ۴۷۹ میں گذر چکے۔

علی الممنونی (۸۵۷-۹۳۹ھ)

یہ علی بن محمد بن محمد بن خلف ممنونی، ابو الحسن، ثانی مصری ہیں۔ فقہاء مالکیہ میں سے تھے، نحو و لغت کے ماہر تھے۔ پیدائش و وفات دونوں ہی قاہرہ میں ہوئی۔

بعض تصانیف: ”عمدة السالک“ فقہ میں، ”تحفة المصلی“، ”غایة الامامی“ اور ”کھایة الطالب“ یہ دونوں اخیر کی کتابیں رسالہ بن ابی زید قیروانی کی شرح ہیں۔

[مجم المؤلفین ۲۳۰/۷: لا علام ۱۶۴/۵: ذیل کشف الظنون ۵۵۷]

عمر بن الخطاب:

ان کے حالات ج ۱ ص ۴۷۹ میں گذر چکے۔

عمر بن عبد العزیز:

ان کے حالات ج ۱ ص ۴۸۰ میں گذر چکے۔

انقرض:

ان کے حالات ج ۱ ص ۴۸۱ میں گذر چکے۔

عمر بن شعیب (؟-۱۱۸ھ)

یہ عمر بن شعیب بن محمد بن عبد اللہ بن عمرو بن العاص سکنی قرشی ہیں، ابوہریرہؓ کیست ہے۔ اپنے زمانے کے بڑے علماء میں تھے۔ اسوں نے اپنے والد (شعیب)۔ حاکم، سید بن یسار، و صحابہ رضی اللہ عنہم سے روایت کی ہے، اور ان سے عطاء و عمرو بن یسار۔ حالانکہ یہ دونوں ان سے بڑے تھے، زہری، یحییٰ بن سعید و غیرہم نے روایت کی ہے۔ ابن مہین، ابن ربیعہ اور صالح زہری نے ان کو معتبر دریا ہے۔ امام ذہبی کہتے ہیں: میں نے عمر بن شعیب سے زیادہ مکمل کسی اور قرشی کو نہیں دیکھا۔ مکہ میں سکونت پذیر تھے، وفات طائف میں ہوئی۔

[تہذیب التہذیب ۴۸/۸: میزان الاعتدال ۴۶۳/۳: لا علام ۲۷/۵]

عمران بن حصین:

ان کے حالات ج ۱ ص ۴۸۰ میں گذر چکے۔

العینی:

ان کے حالات ج ۲ ص ۵۹۶ میں گذر چکے۔

غ

ف

ق

فاطمہ الزہراء:

ان کے حالات ج ۳ ص ۲۸۹ میں گذر چکے۔

قاضی ابویعلیٰ:

ان کے حالات ج ۱ ص ۲۸۳ میں گذر چکے۔

نحیر الاسلام: یہ علی بن محمد المیز دوی ہیں:

ان کے حالات ج ۱ ص ۲۵۳ میں گذر چکے۔

قاضی عیاض:

ان کے حالات ج ۱ ص ۲۸۳ میں گذر چکے۔

الفضلی (۶۵۰-۷۳۱ھ)

یہ عثمان بن احمد بن محمد بن مصطفیٰ بن سلیمان ہے، ہوا ایک قول: احمد بن محمد، اسدی، حنفی ہیں، الفضلی سے معروف ہیں، ادب و لغت، تفسیر و حدیث اور فقہ میں ماہر تھے، دیار مصر میں حلیت کی سرکاری ان پر ہی ختم تھی، آپ کے دونوں لڑکوں قاضی القضاۃ علی بن عثمان ماردینی اور تاج الدین ابو العباس احمد بن عثمان اور ابوہریرہ المصنف محی الدین عبد القادر قرشی وغیرہم نے آپ سے علم حاصل کیا۔

بعض تصانیف: "شرح الوجیز الجامع لمسائل الجامع" جو "الجامع الکبیر للشیخان" کی شرح ہے فقہ میں، اور "فتاویٰ"۔

[الفوائد البیہ ۱۱۵: الدرر الكامنه ۲/۳۳۵: معجم المؤلفین]

[۲۴۹/۶: لا اعلام ۳/۲۰۲]

قنادہ:

ان کے حالات ج ۱ ص ۲۸۳ میں گذر چکے۔

القراقی:

ان کے حالات ج ۱ ص ۲۸۳ میں گذر چکے۔

القرطبی:

ان کے حالات ج ۲ ص ۵۹۸ میں گذر چکے۔

القسطلانی (۸۵۱-۹۲۳ھ)

یہ احمد بن محمد بن ابو بکر عبد الملک بن احمد، ابو العباس، قسطلانی تبتی مصری ہیں، محدث، مؤرخ، فقیہ اور قاری ہیں، مصر میں پیدا ہوئے، وہیں پرورش پائی، مکہ تشریف لائے اور وہاں ایک جماعت سے جن میں نجم بن فہد بھی ہیں، کسب فیض کیا، جامع غری وغیرہ میں وعظ کیا

القفال

کرتے تھے۔

بعض تصانیف: "ارشاد الساری لشرح صحیح البخاری"،
"المواهب اللدنیة فی المنح المحملية"، اور "لطائف
الاشادات فی علم القراءات"۔

[شذرات الذہب ۱۲۱/۸: معجم المؤلفین ۸۵/۴: لا علم

[۲۲۱/۱

القفال:

ان کے حالات ج ۱ ص ۳۸۵ میں گزر چکے۔

القلیوبی:

ان کے حالات ج ۱ ص ۳۸۵ میں گزر چکے۔

تراجم فقہاء

الکسانی

الکرمانی (۷۱۷-۷۸۶ھ)

یہ محمد بن یوسف بن علی بن سعید شمس الدین کرمانی بغدادی ہیں،
فقہ، اصولی، محدث اور مفسر تھے۔ ابن جلی کہتے ہیں: بغداد میں تیس
سال تک علم کی نشر و اشاعت میں لگے رہے، ایک مدت تک مکہ میں
بھی قیام پذیر رہے، اپنے احوال کے مگر اس تھوڑے پر قناعت کرنے
والے اور تواضع کے ساتھ علم کو لازم پکڑنے اور اہل علم کے ساتھ حسن
سلوک کرنے والے تھے، حج سے لوٹتے ہوئے حرم کے مہینے میں
وفات پائی۔

بعض تصانیف: "المکواکب الدراری فی شرح صحیح البخاری"،
"ضمان القرآن"، "النقود والردود فی الاصول"
اور "شرح مختصر ابن الحاجب"۔

[الدرر الكامنة ۳/۱۰۳: معجم المؤلفین ۱۲۹/۱۲: لا علم

[۲۷۸

الکسانی (؟-۱۸۹ھ)

یہ علی بن حمزہ بن عبد اللہ، ولایت کے اعتبار سے اسدی، کوئی ہیں،
کنیت ابو الحسن ہے، کسانی کے نام سے مشہور ہیں، قاری، فن تجوید میں
ماہر، لغوی، نحوی اور شاعر تھے۔ کوفہ میں پرورش پائی، شہر شہر گھومتے
رہے، اخیر میں بغداد کو وطن بنالیا۔ انہوں نے ہارون رشید عباسی خلیفہ
اور اس کے بیٹے امین کی تربیت کی، وہ اصلاً فارسی تھے، اس زمانہ کے
علمائے ادب کے ساتھ ان کے واقعات بہت مشہور ہیں۔

بعض تصانیف: "معانی القرآن"، "المصادر"، "الحروف"
اور "القراءات"۔

[تاریخ بغداد ۱۱/۳۰۳: معجم المؤلفین ۸۳/۷: لا علم

[۹۳/۵

ک

الکسانی:

ان کے حالات ج ۱ ص ۳۸۶ میں گزر چکے۔

الکرمانی:

ان کے حالات ج ۱ ص ۳۸۶ میں گزر چکے۔

الکرمانی:

ان کے حالات ج ۲ ص ۵۹۸ میں گزر چکے۔

مالک

تراجم فقہاء

مسلم بن یسار

ہیں: محمد بن حاطب حضرت علی کے ساتھ واقعہ جمل، صفین اور نہروان
تمام لڑائیوں میں شریک ہوئے۔

[لڑیاں: ۳۳/۳۴: ۳۵: اسد الغابہ ۲/۳۱۴: شذرات الذہب
۱/۸۲: لا غلام ۶/۳۰۴]

محمد بن الحسن الشیبانی:

ان کے حالات ج ۱ ص ۴۹۱ میں گزر چکے۔

محمد بن شہاب:

ان کے حالات ج ۱ ص ۴۶۷ میں گزر چکے۔

الحزنی: یہ اسماعیل بن یحییٰ ہیں:

ان کے حالات ج ۱ ص ۴۹۲ میں گزر چکے۔

مسلم:

ان کے حالات ج ۱ ص ۴۹۲ میں گزر چکے۔

مسلم بن یسار (؟-۱۰۸ھ)

یہ مسلم بن یسار بصری ہیں، ابو عبد اللہ کنیت ہے، ولادہ کے اعتبار
سے اموی ہیں، فقیہ، محدثین میں سب سے زیادہ عبادت گزار تھے،
ان کے باپ و امجد ادبکی تھے، بصرہ میں سکونت اختیار کر لی، پھر وہاں کے
مفتی بنے۔

انہوں نے اپنے والد (یسار)، ابن عباس، ابن عمر، اور ابو الاسود
صنعانی وغیرہم سے روایت کی، اور ان سے ان کے لڑکے عبد اللہ،
ثابت بنانی اور محمد بن سیرین وغیرہ نے روایت کی ہے۔

م

مالک:

ان کے حالات ج ۱ ص ۴۸۹ میں گزر چکے۔

المناوردی:

ان کے حالات ج ۱ ص ۴۹۰ میں گزر چکے۔

المتولی: یہ عبد الرحمن بن مامون ہیں:

ان کے حالات ج ۲ ص ۶۰۰ میں گزر چکے۔

مجاہد:

ان کے حالات ج ۱ ص ۴۹۰ میں گزر چکے۔

محمد بن جریر:

ان کے حالات ج ۲ ص ۶۰۱ میں گزر چکے۔

محمد بن حاطب (؟-۷۷ھ)

یہ محمد بن حاطب بن حارث بن معمر قرشی نجفی صحابی ہیں، سرزمین
حبشہ میں پیدا ہوئے، ان کی والدہ ام جہیل قاطمہ بنت مجمل ہیں، ابن
حبیب نے ان کو اسلام کے نئی لوگوں میں شمار کیا ہے، یہ وہ شخص تھے
جن کا اسلام میں سب سے پہلے محمد نام رکھا گیا۔ ہشام بن کعبی کہتے

معاویہ بن ابی سفیان

تراجم فقہاء

الہروی

ابن سعد کا بیان ہے: لوگوں کا کہنا ہے کہ وہ ثقہ، فاضل، عابد اور
مفتی تھے۔ عمر بن عبد اہرز کے عہد خلافت میں وفات پائی۔ ابن
حبان نے ان کا ذکر ثقات میں کیا ہے۔

[تہذیب المعتمد ۱۰/۱۳۰: حلیۃ لأولیاء ۲/۲۹۰: لأعلام

۱۲۱/۸]

ن

معاویہ بن ابی سفیان:

نافع: یہ نافع المدنی ابو عبد اللہ ہیں:

ان کے حالات ج ۲ ص ۶۰۳ میں گذر چکے۔

ان کے حالات ج ۱ ص ۲۹۴ میں گذر چکے۔

المغیرہ بن شعبہ:

المنہجی: یہ ابراہیم بن یزید ہیں:

ان کے حالات ج ۲ ص ۶۰۳ میں گذر چکے۔

دیکھئے: ابراہیم المنہجی۔

المقداد بن الاسود: یہ المقداد بن عمرو الکندی ہیں:

النسائی:

ان کے حالات ج ۲ ص ۶۰۴ میں گذر چکے۔

ان کے حالات ج ۱ ص ۲۹۵ میں گذر چکے۔

مکحول:

النووی:

ان کے حالات ج ۱ ص ۲۹۳ میں گذر چکے۔

ان کے حالات ج ۱ ص ۲۹۵ میں گذر چکے۔

المواق: یہ محمد بن یوسف ہیں:

ان کے حالات ج ۳ ص ۲۹۴ میں گذر چکے۔

د

الہروی:

ان کے حالات ج ۳ ص ۲۹۵ میں گذر چکے۔